

Betänkande och förslag till lärarhandledning
avgivna av Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor
i undervisnings- och upplysningsarbetet

USSU

Sexual- och samlevnadsunder- visning



SOU 1974:59





Statens offentliga utredningar

1974: 59

Utbildningsdepartementet

Sexual- och samlevnads- undervisning

With an English Summary

I: Utredning och överväganden

II: Förslag till lärarhandledning

Betänkande jämte förslag till lärarhandledning
avgivna av utredningen rörande sexual- och samlevnads-
frågor i undervisnings- och upplysningsarbetet (USSU)
Stockholm 1974

Omslag: Håkan Lindström

ISBN 91-38-01723-7

LiberTryck, Stockholm 1974



Sexual- och
familjebildning
i skolan

Med författarna
L. Lindström och
H. Lindström

Sexual- och
familjebildning
i skolan
L. Lindström och
H. Lindström

Till Statsrådet och chefen för utbildningsdepartementet

I skrivelse till skolöverstyrelsen den 9 oktober 1964 med anledning av skolöverstyrelsens anhållan att sakkunniga måtte tillkallas för översyn av sexualundervisningen uppdrog Kungl. Maj: t åt undervisningsrådet Ragnar Lund, tillika ordförande, filosofie licentiaten Maj-Briht Bergström-Walan, redaktören Carl Gustaf Boëthius, studeranden Rolf Granstrand, ungdomsinstruktören Birgitte Heeger, rektorn Ottar Ottersen, skolöverläkaren Gösta Rodhe, leg. läkaren Thorsten Sjövall samt rektorn Torsten Wickbom att "såsom sakkunniga inom skolöverstyrelsen överväga och framlägga förslag rörande *dels* sexualundervisningens och sexualupplysningens omfattning, innehåll och mål, *dels* åtgärder till förbättrande av undervisningen och upplysningsverksamheten på ifrågavarande område".

Utredningen antog namnet "Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet" (USSU).

I direktiven för utredningen heter det vidare bl. a.:

"De sakkunniga skola under sitt arbete beakta de erfarenheter som vunnits av sexualundervisningen i skolorna och av upplysningsverksamheten i samlevnadsfrågor inom ungdomsverksamhet och folkbildningsarbete ävensom de rön och erfarenheter som gjorts på detta och närliggande områden inom medicinsk, psykologisk och social forskning.

De sakkunnigas överväganden och förslag skola avse den undervisning som meddelas inom skolväsendet samt den upplysningsverksamhet, inriktad på skolans olika åldersstadier, som förekommer eller bör förekomma vid sidan av den egentliga skolundervisningen.

Vid sina överväganden av vilka värderingar, som skola läggas till grund för sexualundervisningen, böra de sakkunniga se denna undervisning som ett led i den uppfostran för mänsklig samlevnad vilken skolan och övriga institutioner för fostran och upplysning har till uppgift att meddela. De värderingar, från vilka undervisningen och upplysningsarbetet i sexual- och samlevnadsfrågor skola utgå, böra därför sammanfalla med de grunder, på vilka skolans etiska fostran i allmänhet skall bygga."

Sedan Lund anhållit om befrielse från sitt uppdrag som sakkunnig, tillika ordförande, tillkallades kanslirådet i civildepartementet Leif Andersson genom skrivelse den 13 mars 1970 att fr. o. m. den 10 mars 1970 vara ledamot och ordförande i utredningen.

Att som experter biträda utredningen tillkallades:

– docent Birger Bromsjö fr. o. m. den 1 oktober 1965 (granskning av läromedel);

- studierektor Karl Meurling fr. o. m. den 1 oktober 1965 (granskning av läromedel i samhällskunskap);
- lektor Sven Svensson fr. o. m. den 1 oktober 1965 (granskning av läromedel i naturkunskap och biologi);
- skolkonsulent John G. B. Ronnås fr. o. m. den 1 oktober 1965 t. o. m. den 15 december 1968 (granskning av läromedel i religionskunskap);
- docent Harry Aronson fr. o. m. den 16 december 1968 (granskning av läromedel i religionskunskap);
- studerande Ulf Göransson fr. o. m. den 16 september 1968 t. o. m. den 29 juni 1969;
- studerande Rolf Granér fr. o. m. den 30 juni 1969;
- studierektor Lars Du Rietz fr. o. m. den 27 juni 1969;
- småskollärare Gertrud Åberg fr. o. m. den 27 juni 1969;
- docent Bo Wärneryd fr. o. m. den 21 april 1971 (granskning av visst statistiskt material).

Såsom huvudsekreterare har förordnats fil. lic. Maj-Briht Bergström-Walan fr. o. m. den 1 maj 1965 t. o. m. den 30 september 1968 samt redaktör Carl Gustaf Boëthius fr. o. m. den 1 oktober 1968.

Såsom sekreterare har förordnats fil. kand. Birgitte Heeger fr. o. m. den 15 augusti 1966 t. o. m. den 30 juni 1967 (heltid) samt fr. o. m. den 1 juli 1967 t. o. m. den 31 december 1967 (halvtid).

Såsom biträdande sekreterare har förordnats:

- förste byråsekreterare A Inez M Johnson fr. o. m. den 18 november 1964 t. o. m. den 27 mars 1969;
- kanslissekreterare Roland Svensson fr. o. m. den 1 mars 1969 t. o. m. den 31 augusti 1969;
- departementssekreterare Lars Å Marén fr. o. m. den 20 april 1970;
- byrådirektör Thomas Wettergren fr. o. m. den 1 december 1972 t. o. m. den 31 mars 1973;
- fil. stud. Carl G. Sköld fr. o. m. den 12 augusti 1973 t. o. m. den 30 september 1973.

Utredningen har publicerat följande delundersökningar:

- Om sexuallivet i Sverige (SOU 1969: 2);
- Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I. Elevenkät (SOU 1969: 8);
- Sexualkunskapen i gymnasiet. Elevenkät (SOU 1969: 28);
- Sexualkunskapen på grundskolans högstadium II. Lärarenkät (SOU 1969: 44);
- Konfirmandundervisning och sexualkunskap. Enkät bland konfirmations- och bibelskolelärare och motsvarande (Stencil, U 1969: 1);
- Sexualkunskapen på grundskolans låg- och mellanstadier. Lärarenkät (SOU 1970: 39);
- Sexual- och samlevnadsundervisning vid folkhögskolorna (Stencil, U 1970: 21).

År 1971 publicerade utredningen en preliminär information om sina överväganden genom skriften Sexualitet och samlevnad, fakta och

synpunkter för sexualundervisningen (Utbildningsförlaget, Temaserien).

Utredningen har avgivit följande remissyttranden:

- till skolöverstyrelsen den 8 maj 1969 om sexualundervisningen enligt förslaget till läroplansrevision för grundskolan;
- till utbildningsdepartementet den 4 november 1969 om filmcensurutredningens betänkande *Filmen – censur och ansvar* (SOU 1969: 14);
- till justitiedepartementet den 23 december 1969 över yttrande- och tryckfrihetskommitténs betänkande *Yttrandefrihetens gränser* (SOU 1969: 38);
- till utbildningsdepartementet den 26 februari 1970 över skolöverstyrelsens förslag till reviderad läroplan för fackskolan;
- till 1968 års barnstugeutredning den 3 juni 1971 med anledning av dess *Diskussions-PM Innehåll och metoder i förskoleverksamheten*.

Till sexualbrottsutredningen har utredningen den 17 april 1972 avgivit yttrande med synpunkter på skyddsgränsen vid 15 år gällande otukt med barn.

Till den av justitieministern 1972 tillsatta arbetsgruppen för förslag om abortförebyggande åtgärder i samband med proposition om ny abortlag har utredningen ingivit ett PM (USSU PM 1972: 6) betitlat "Skolans undervisning om födelsekontroll, abort och etiska synpunkter på sexuallivet. Frågan om individuell rådgivning".

Utredningen har haft samråd med ett stort antal myndigheter, utredningar, organisationer och personer samt vid tre tillfällen med den danska utredningen rörande sexualundervisningen i folkskolan, vars arbete resulterade i införande av obligatorisk sexualundervisning fr. o. m. 1970 och utgivande av *Vejledning om seksualoplysning i folkeskolan 1971*.

Utredningen har haft 107 sammanträden.

Sedan de sakkunniga nu slutfört sitt arbete, får de härmed överlämna sitt betänkande "Sexual- och samlevnadsundervisning". Betänkandet består av två huvuddelar: 1) utredning och överväganden; 2) förslag till ny lärarhandledning, innefattande även en faktaöversikt till undervisningens tjänst.

Till betänkandet har fogats en reservation av ledamoten Rolf Granstrand.

Stockholm i september 1974

Leif Andersson

<i>Maj-Briht Bergström-Walan</i>	<i>Birgitte Heeger</i>	<i>Thorsten Sjövall</i>
<i>Carl Gustaf Boëthius</i>	<i>Ottar Ottersen</i>	<i>Torsten Wickbom</i>
<i>Rolf Granstrand</i>	<i>Gösta Rodhe</i>	

/Carl Gustaf Boëthius

Innehåll

Kapitel 1 <i>Sammanfattning av utredningens förslag</i>	15
I Utredning och överväganden	
<hr/>	
Kapitel 2 <i>Förändringar av sexuella attityder, normer och beteenden</i>	31
2.1 Inledning	31
2.2 Kritiken av viktorianismen	34
2.3 Radikalism och reaktion efter 1920	36
2.4 Undersökningar av attityd- och beteendeförändringar under 1900-talet	41
2.4.1 Inledning	41
2.4.2 Västtyska studenter 1912 och 1966. Västtyska arbetare 1968/69	41
2.4.3 USA	42
2.4.4 Engelska tonåringar	44
2.4.5 Danmark	46
2.4.6 Sverige	49
2.4.6.1 Beteende	49
2.4.6.2 Attityder	60
2.4.7 Sökandet efter en norm	64
2.4.8 Den senaste utvecklingen	69
Kapitel 3 <i>Om sexualundervisningens utveckling i Sverige</i>	75
3.1 1700- och 1800-talen	75
3.2 Sexualundervisning i högre flickskolor från 1897	76
3.3 Den första riksdagsmotionen 1908	79
3.4 Den äldre synen på sexualundervisning	81
3.5 Förbudet mot preventivmedelsinformation 1910	83
3.6 Reglementeringskommitténs förslag 1910 om sexualundervisning	86
3.7 Den första fullständiga utredningen om sexualundervisning 1918	87
3.8 Skolöverstyrelsens utlåtande 1925	91
3.9 Initiativ utan resultat 1925–32	93

3.10	Genombrottet 1933-36	95
3.10.1	Översikt	95
3.10.2	Medicinalstyrelsens skrivelse 1934	97
3.10.3	Preventivlagssakkunniga och abortlagssakkunniga om sexualundervisning 1934 och 1935	98
3.10.4	Skolöverstyrelsens utredning 1935	99
3.10.5	Befolkningskommissionens betänkande "Sexual- frågan" 1936	101
3.11	Sexualundervisning införs i folkskolan 1942-45	104
3.11.1	Ökad enighet	104
3.11.2	1942 års kungörelse om sexualundervisning i folk- skolan	104
3.11.3	Striden om 1944 års förslag till lärarhandledning	106
3.11.4	Lärarhandledningen utfärdas 1945	108
3.12	Handledningen för högre skolor 1949	110
3.13	Ungdomsvårdskommittén om sexualundervisning 1951	112
3.14	Arbetet för att förverkliga handledningarnas intentioner	114
- 3.15	1956 års handledning för hela det allmänna skolväsendet. Sexualundervisningen obligatorisk	116
- 3.16	Kritik av lärarutbildningen	117
- 3.17	Ny strid om sexualundervisningen 1961-64	117
3.17.1	Översikt	117
- 3.17.2	Krav på reformering av sexualundervisningen	118
- 3.17.3	Den offentliga debatten	119
- 3.17.4	Skolöverstyrelsens begäran om utredning 1963	120
- 3.17.5	Fortsatt kritik av 1956 års handledning	120
- 3.17.6	Protester mot en liberaliserad sexualundervisning. Utredning tillsatt 1964-10-09	121
3.18	Partiell revidering av 1956 års handledning	124
3.19	Frågan om framställningen av tidigt sexuellt samliv i sexual- undervisningen	125
	 <i>Kapitel 4 Sexualundervisningen i internationellt perspektiv</i>	133
4.1	Inledning	133
4.2	U-länderna	135
- 4.3	I-länderna	137
- 4.4	Sexual- och samlevnadsundervisningen i några länder	138
-	 <i>Kapitel 5 Attityder till förekomst av sexualundervisning</i>	149
5.1	Allmänheten	149
5.2	Lärarna	154
5.3	Eleverna	157
	 <i>Kapitel 6 Kunskapsnivå</i>	159
6.1	Allmänhetens kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor	159
6.2	Elevernars kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor	160
6.2.1	De två undersökta grupperna	160
- 6.2.2	Exempel på goda och dåliga kunskaper	161

6.2.2.1	Sexualkunskap	161
6.2.2.2	Samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad	165
6.2.2.3	Normernas relativitet	168
6.2.3	Kunskapsindex	169
6.2.4	Relationen mellan elevernas kunskaper och vissa bak- grundsfaktorer	169
6.2.4.1	Inledning	169
6.2.4.2	Undervisningens omfattning	169
6.2.4.3	Lärarens sätt att undervisa (hjälpmedel, diskus- sion, elevomdöme)	171
6.2.4.4	Linjeval, socialgrupp och målsmans skolutbild- ning	172
6.2.4.5	Kön och kamratkontakter	175
6.2.4.6	Bostadsort	176
6.3	Sammanfattning och slutsatser	176

Kapitel 7	<i>Sexualupplysning i hemmet och andra informationskällor</i>	179
7.1	Sexualupplysning i hemmet	179
7.2	Relationen mellan hemmets sexualupplysning och andra infor- mationskällor	182

Kapitel 8	<i>Sexual- och samlevnadsundervisning i skolan</i>	189
8.1	Förekomst av sexual- och samlevnadsundervisning i skolan	189
8.1.1	Allmänt	189
8.1.2	Förekomst i olika årskurser	191
8.2	Luckor i skolans sexual- och samlevnadsundervisning	195
8.2.1	Inledning	195
8.2.2	Lågstadiet	196
8.2.3	Mellanstadiet	199
8.2.4	Högstadiet	201
8.2.4.1	Inledning	201
8.2.4.2	Biologiundervisningen i årskurs 9	202
8.2.4.3	Kristendomsundervisningen i årskurs 9	204
8.2.4.4	Undervisningen i samhällskunskap i årskurs 9	206
8.2.5	Gymnasiets sexualundervisning	207

Kapitel 9	<i>Lärarnas upplevelse av sexualundervisningen</i>	211
9.1	Jämförelse mellan lärare på olika stadier och i olika ämnen	211
9.2	Jämförelse mellan lärare med hänsyn till vissa bakgrundsvariab- ler	215
9.2.1	Intresse	216
9.2.2	Svårighetsgrad	217

Kapitel 10 <i>Elevernas upplevelse av sexualundervisningen</i>	221
10.1 Inledning	221
10.2 Elevenkäternas och massmediernas bild av sexualundervisningen	221
10.3 Elevernas bedömning av undervisningen som "bra" eller "dålig". Jämförelse med lärarnas bedömning	223
10.4 Elevernas inställning till frågor och diskussion	226
10.5 Övriga elevomdömen om undervisningen	230
10.5.1 Undervisning med och utan audiovisuella hjälpmedel	230
10.5.2 Sam- och särundervisning	230
10.5.3 Omdömen om undervisningens kvantitet i förhållande till behovet	230
10.6 Sammanfattning	233
— Kapitel 11 <i>Lärarnas uppfattning om hur undervisningen bör utformas</i>	
11.1 Inledning	235
11.2 Ansvarsfördelningen skola—hem	235
11.3 Ansvarsfördelningen inom skolan	237
11.4 Momentens fördelning på stadier och årskurser	241
11.5 Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren?	249
11.6 Samundervisning	252
11.7 Val av tillfälle för sexualundervisningen	253
11.8 Vilken undervisningsform bör användas?	254
11.9 Användning av "runda ord" i sexualundervisningen	255
Kapitel 12 <i>Elevernas uppfattning om hur undervisningen bör utformas</i>	
12.1 Elevernas informationsproblem	257
12.2 Vem bör sköta sexualundervisningen i skolan?	261
12.3 Elevernas önskemål beträffande undervisningens kvalitet, metodik, kvantitet	262
12.4 Elevernas åsikter om lämpligt stadium för undervisningsmomenten samlag och preventivmedel	263
Kapitel 13 <i>Läromedel</i>	
13.1 Läromedel använda under 1960-talet	265
13.1.1 Läromedel i naturkunskap och biologi för mellanstadiet, högstadiet och gymnasiet	265
13.1.2 Läromedel i samhällskunskap för grundskolan och gymnasiet	266
13.1.3 Läromedel i religionskunskap för grundskolans högstadium och gymnasiet	267

13.2	Läromedel använda läsåret 1971/72	268
13.2.1	Inledning	268
13.2.2	Lågstadiet	269
13.2.3	Mellanstadiet	269
13.2.4	Högstadiet	270
13.2.5	Gymnasieskolan	271
13.2.6	Sammanfattning	272
Kapitel 14 <i>Lärarytbildningen, nuläget</i>		273
14.1	Lärarytbildningen enligt USSU: s enkäter bland grundskolans lärare	273
14.1.1	Förekomst av lärarytbildning för sexual- och samlev- nadsundervisning i samband med grundutbildningen, enligt lärarnas uppgifter	273
14.1.2	Lärarnas åsikter om utbildningen	278
14.1.3	Fortbildning	279
14.2	Lärarytbildningen enligt USSU: s enkäter bland lärarytbildare vid universitet och lärarhögskolor	283
14.2.1	Inledning	283
14.2.2	Lärarytbildningen redovisad av universitetslärare	283
14.2.3	Lärarytbildningen redovisad av lärare vid lärarhögsko- lorna	286
14.2.3.1	Lärarhögskoleenkäten	286
14.2.3.2	Metodiklektorenkäten	290
Kapitel 15 <i>Förslag till mål för sexual- och samlevnadsundervis- ningen</i>		293
Kapitel 16 <i>Förslag till riktlinjer för samlevnadsundervisningen</i>		295
16.1	Situationen för elever utan sexuellt samliv	295
16.2	Situationen för elever med sexuellt samliv	303
16.3	Värderingar i sexual- och samlevnadsundervisningen	323
16.3.1	Föreskrifter om samlevnadsundervisning	323
16.3.2	Grundläggande respektive kontroversiella värderingar	324
16.3.3	Undervisning om de grundläggande värderingarna	328
16.3.4	Undervisning om de kontroversiella värderingarna	332
16.3.4.1	Pluralism och relativism. Tolerans och relati- vism	332
16.3.4.2	Konformism och verklighetsbild	334
16.3.4.3	De olika normerna för när sexuellt samliv är tillåtet	335
16.4	Undervisning om vissa samlevnadsfrågor	346
16.4.1	Sexualdrift, förälskelse, kärlek och samhörighet	346
16.4.2	Att "ha sällskap"	355
16.4.3	Sexuell, emotionell och social mognad	358
16.4.4	Undervisning om samlag	365

Kapitel 17 <i>Hemmets, skolans och massmediernas betydelse för sexual- och samlevnadskunskapen</i>	371
17.1 Informationskällor	371
17.2 Effekten av utebliven information i hem och skola	372
17.3 Skolans sexualinformation och föräldrarnas	372
17.4 Värdet av information i hemmet	373
17.5 Samverkan mellan hem och skola	373
17.6 Information och påverkan genom massmedier	374
 Kapitel 18 <i>Attitydförändring och undervisningssituation</i>	377
18.1 Sär- och samundervisning	377
18.2 Integrerad och fristående undervisning	378
18.3 Avdramatisering av sexualiteten och könsskillnaderna i skolans vardag	379
 Kapitel 19 <i>Förslag till stadiendifferentiering</i>	381
19.1 Den utvecklingspsykologiska bakgrunden	381
19.1.1 Undervisningsmetodiska system	381
19.1.2 Erik H Eriksons utvecklingsteori	383
19.2 Sexualupplysning i hemmet	388
19.3 Förskolan	388
19.4 Lågstadiet	390
19.4.1 Psykologiska synpunkter	390
19.4.2 Undervisningens förläggande och momenturvalet	391
19.5 Mellanstadiet	393
19.5.1 Psykologiska synpunkter	393
19.5.2 Undervisningens förläggande och momenturvalet	395
19.6 Högstadiet	397
19.6.1 Elevernas utvecklingsnivå	397
19.6.2 Mål	397
19.6.3 Vilken årskurs?	397
19.6.4 Vilka moment?	398
19.7 Gymnasieskolan	402
 Kapitel 20 <i>Sexualundervisningen och vissa handikappade</i>	403
20.1 Om handikappade	403
20.2 Handikapp och sexualitet	405
20.2.1 Rörelsehindrade	405
20.2.2 Psykiskt utvecklingsstörda	407
20.3 Sexual- och samlevnadsundervisning jämte rådgivning för handikappade	409
20.3.1 Allmänna synpunkter	409
20.3.2 Rörelsehindrade	411
20.3.3 Gravt hörsel- och synskadade	413
20.3.4 Psykiskt utvecklingsstörda	415
20.4 Läromedel	417
20.5 Utbildning och fortbildning av lärare och annan berörd personal	418

Kapitel 21 <i>Sexualundervisningen och vissa invandrargrupper</i> . . .	423
21.1 Minoritetssituationen	423
21.2 Värderingskonflikten i familje- och sexualfrågor	425
21.3 Vissa invandrargrupper och skolans sexual- och samlevnads- undervisning	428
Kapitel 22 <i>Synpunkter på läromedel</i>	439
Se förslaget till lärarhandledning, kapitel 8.	
Kapitel 23 <i>Förslag beträffande lärarutbildningen</i>	441
23.1 Inledning	441
23.2 Utbildningen för lågstadie-, mellanstadie- och speciallärare	445
23.3 Utbildningen för ämneslärare	446
Kapitel 24 <i>Utbildning av övrig elevvårdande personal i skolan</i> . . .	451
Kapitel 25 <i>Utbildning av ledare för fritidsverksamhet. Sexual- och samlevnadsrådgivning inom ungdomsorganisationerna</i>	455
25.1 Fritidsverksamhet i organiserad form	455
25.2 Fritidspedagogutbildning	456
25.3 Skolöverstyrelsens ungdomsledarutredning	457
25.4 Kombinationsutbildning av fritidsledare	459
25.5 Sexual- och samlevnadsrådgivning inom ungdomsorganisatio- nerna	459
Kapitel 26 <i>Folkhögskolorna</i>	461
26.1 Folkhögskolornas ställning	461
26.2 Förekomst av sexual- och samlevnadsundervisning vid folk- högskolorna, enligt lärarna	462
26.3 Objektiv respektive värderande undervisning om föräkten- skapliga förbindelser	463
Kapitel 27 <i>Konfirmandundervisning och motsvarande</i>	465
27.1 Inledning	465
27.2 Sexual- och samlevnadsfrågor i några läroböcker	465
27.3 Konfirmandundervisningen enligt uppgifter från konfirmand- lärarna	468
27.4 Kommentar	469
Kapitel 28 <i>Individuell rådgivning</i>	471
Kapitel 29 <i>Resonerande kommentar till de äldre lärarhandledning- arna i sexualundervisning</i>	477
29.1 Inledning	477
29.2 De äldre handledningarna som banbrytare för sexualundervis- ning	477
29.3 Föräldrade inslag i de äldre handledningarna	480
29.4 Sammanfattning	485

<i>Litteraturförteckning</i>	487
II Förslag till lärarhandledning i sexual- och samlevnadsundervisning	493
<hr/>	
Anvisningar och Faktaöversikt, se särskild innehållsöversikt	495
Reservation av ledamoten Granstrand	791
Summary of the proposals of the commission	802

1 Sammanfattning

(Siffror inom parentes hänvisar till kapitel och avsnitt i betänkandet. Siffror inom parentes, föregångna av ett H, hänvisar till avsnitt i förslaget till ny lärarhandledning i slutet av betänkandet. Valda avsnitt av handledningen kan också tjänstgöra som en sammanfattning av utredningens förslag.)

Undervisningens mål (H2)

Utredningen föreslår att målet för sexual- och samlevnadsundervisningen anges i följande fyra punkter. (Målpunkterna har formellt redigerats enligt reglerna för läroplansskrivning.)

Eleven skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen

1. skaffa sig kunskaper om anatomi, fysiologi, psykologi, etik och sociala sammanhang för att därigenom få bättre förutsättningar att uppleva sexuallivet som en källa till lycka och glädje i gemenskap med en annan människa och att eftersträva en samlevnad präglad av ansvar, hänsyn och omsorg om medmänniskan;

2. förvärva en saklig och allsidig orientering om olika värderingar och livsåskådningar av betydelse för sexuallivet, dels grundläggande värderingar, vilka enligt läroplanens mål och riktlinjer skall framhållas och främjas, dels kontroversiella värderingar, vilka enligt läroplanens allmänna anvisningar skall belysas utan ställningstagande från skolans sida;

3. utveckla förmågan att förstå att sexualiteten är en integrerad del av människans liv och har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen;

4. förvärva större medvetenhet och därigenom ökad möjlighet till personligt ställningstagande på olika nivåer av mognad och sexuell erfarenhet.

Om undervisningen utformas enligt dessa mål och riktlinjer kommer den att omfatta tre huvudområden:

- a. sexualanatomi och -fysiologi;
- b. sexuallivet i dess olika yttringar (t. ex. samlag, självtillfredsställelse, störningar i sexualfunktionen, preventivmetoder, abort, variationer i sexualdriftens inriktning, veneriska sjukdomar);
- c. samlevnadsfrågor som har att göra med känslor, relationer, värderingar, normer, samhällsförhållanden.

Större utrymme för samlevnadsfrågor

Genom att kalla sig "Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet" (USSU) markerade utredningen från början ett visst grundläggande synsätt: samlevnadsfrågorna borde få en framskjuten plats i undervisningen vid sidan av sexualkunskapen. Så har också skett i det här framlagda förslaget. Inga nya anatomiska eller fysiologiska undervisningsmoment har tillkommit (momentförteckningarna i 1956 års handledning var redan, rubrikmässigt sett, "heltäckande" på detta område). En utförligare undervisning i sexualkunskap har dock genomgående rekommenderats. Antalet moment som behandlar samlevnadsfrågor av psykologisk, etisk och social art har flerdubblats. Ett av skälen härtill är att svensk sexualundervisning både inom och utom landet kritiserats för att vara ensidigt biologisk med otillräcklig betoning av känslomässiga faktorerens betydelse. I den mån så varit fallet har man inte gjort rättvisa åt det sexuella samlivets möjligheter att skänka en rikare gemenskapsupplevelse. USSU:s kartläggning av den faktiskt förekommande sexualundervisningen visar att denna kritik var överdriven men dock hade ett visst fog för sig. Ett annat skäl att ge samlevnadsfrågorna stort utrymme är att dessa i ett strukturellt och ideologiskt snabbt förändrat samhälle har blivit mer problematiska och förorsakar både individen och samhället stora svårigheter.

Jämförelse mellan 1956 års handledning och den föreslagna nya handledningen

1956 års handledning och den föreslagna nya handledningen har bl. a. följande rekommendationer *gemensamma*:

Alla väsentliga fakta bör meddelas.

Undervisningen bör söka motverka pryderi och förtegenhetsfostran på det sexuella området.

Pojkar och flickor bör undervisas gemensamt (18.1). 1945 års handledning hade en föreskrift om skild undervisning för pojkar och flickor samt att läraren skulle vara av samma kön som eleverna.

Sexualupplysning bör ges redan under förskoleåren. Barnen bör få ärliga svar på sina frågor (19.2; 19.3; H5.2).

Rekommendationerna i den äldre och den föreslagna nya handledningens *skiljer sig åt* på bl. a. följande punkter.

Den sexuella faktakunskapen framställs inte längre som problematisk och eventuellt skadlig för lägre åldrar. — I den gamla handledningen uttalas att det är "önskvärt" att man på lågstadiet ger elementär upplysning om hur ett samlag går till. I förslaget till ny handledning utgör detta ett av momenten i sexualundervisningen på lågstadiet.

Inga varningar utfärdas mot att använda illustrationer på lågstadiet eller mot att låta eleverna på mellanstadiet göra teckningar i anslutning till undervisningen.

Vissa moment i sexualundervisningen har flyttats ned från högre till

lägre åldersstadier, samtidigt som informationen har blivit utförligare på alla stadier. Motiveringen härför är 1) att eleverna har frågor och funderingar på de aktuella områdena och därför behöver vederhäftig undervisning om dem; 2) att dessa frågor och funderingar – som ofta förekom även i äldre tid – har blivit ännu vanligare i vår tid genom den ökade sexuella öppenheten; 3) att kunskap om sexuallivet enligt utredningens nyss nämnda uppfattning inte kan betraktas som problematisk eller skadlig för någon ålder; 4) att ungdomar behöver information och synpunkter innan sexual- och samlevnadsfrågorna blir omedelbart aktuella för dem.

Den traditionella sexualundervisningen behandlade sexuallivet nästan enbart som ett led i fortplantningen. Fr. o. m. mellanstadiet rekommenderas nu att utgå från det faktiska förhållandet att sexuallivet oftast syftar till gemenskap, njutning och glädje och inte till befruktning. Detta bör omnämnas redan på lågstadiet (H5.3.3, kommentaren till moment 5), men där är det av pedagogiska skäl lämpligt att i första hand bygga undervisningen på frågan hur ett barn kommer till.

Undervisningen är inte längre nästan helt inriktad på äktenskapet utan även på det föräktenskapliga samliv som principiellt ogillas endast av fem procent i den äldre generationen och två procent i den yngre (16.2).

De alltför tidiga sexualdebuter som förekommer bör enligt utredningens uppfattning motverkas genom andra inslag i undervisningen än en generell rekommendation till avhållsamhet under ungdomsåren (se nedan, Sexuellt samliv under tonåren).

Den gamla handledningens rekommendation att "med kraft understryka preventivmedlens endast relativa skyddsverkan" har uteslutits emedan den inte är sakligt riktig och kan leda till uppfattningen att det inte lönar sig att använda preventivmedel. Ändringen motiveras också av att nya och säkrare preventivmedel tillkommit.

Det lämnas inte längre något råd att hellre gifta sig tidigt än att inleda ett föräktenskapligt samliv.

Samlevnadsundervisningen inklusive den familjeförberedande undervisningen har som nämnts fått betydligt större utrymme än tidigare.

Idylliserande uttalanden om äktenskapet har uteslutits, men värdet av en bestående och nära personlig gemenskap mellan man, kvinna och barn har genomgående starkt understrukits.

Den starkare betoningen av samlevnadsfrågorna innebär ökade uppgifter för ämnena samhällskunskap, religionskunskap, hemkunskap, barnkunskap och svenska inom grundskolans sexualundervisning. Särskilt kursinnehållet i samhällskunskap bör enligt utredningens uppfattning kompletteras så att samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet blir beaktade.

De rekommendationer i den gamla handledningen som här förtecknats visar enligt utredningens uppfattning att en ny handledning är nödvändig. Detta är också helt naturligt eftersom den gamla handledningen till största delen härstammar från 1945 och sedan dess stora förändringar skett i synen på sexual- och samlevnadsfrågor samtidigt som genom forskning på olika områden ny kunskap vunnits om dessa frågor.

Undervisning om värderingar

I direktiven för utredningen heter det:

”Vid sina överväganden av vilka värderingar, som skall läggas till grund för sexualundervisningen, bör de sakkunniga se denna undervisning som ett led i den uppfostran för mänsklig samlevnad vilken skolan och övriga institutioner för fostran och upplysning har till uppgift att meddela. De värderingar, från vilka undervisningen och upplysningsarbetet i sexual- och samlevnadsfrågor skall utgå, bör därför sammanfalla med de grunder, på vilka skolans etiska fostran i allmänhet skall bygga.”

Enligt 1969 års läroplan skall i skolan undervisas dels om *grundläggande värderingar*, vilka skall framhållas och främjas i undervisningen, dels om sådana värderingar varom enighet inte råder, *kontroversiella värderingar* (16.3.2). Vid behandlingen av de grundläggande värderingarna – de som anges i läroplanens av riksdagen beslutade Mål och riktlinjer – skall undervisningen inte vara objektiv, utan ställningstagande, förkunnande. Exempel på en sådan värdering är ”människans egenvärde, människolivets okränkbarhet och därmed rätten till personlig integritet”. Exempel på kontroversiella värderingar är de olika politiska partiuppfattningarna eller olika inställningar till vissa sexualmoraliska frågor. När det gäller kontroversiella värderingar skall undervisningen vara objektiv. Skälet härtill är att den allmänna skolan inte får användas som indoktrineringsinstrument till förmån för en grupp av medborgare mot en annan grupp.

Utredningen har dels sökt ”översätta” de grundläggande värderingarna enligt Mål och riktlinjer till konkreta värderingar och etiska riktlinjer, vilka skall framhållas och främjas i sexual- och samlevnadsundervisningen – dels sökt fastställa vilka värderingar på det sexualmoraliska området som måste betraktas som kontroversiella och därför måste behandlas objektivt, utan ställningstagande i undervisningen.

De grundläggande värderingarna

Utredningen har funnit att *de grundläggande värderingarna* leder till följande etiska riktlinjer som skall framhållas och främjas i undervisningen (16.3.3).

– För sexuella relationer gäller samma krav på hänsyn till andra människor och ansvar för konsekvenserna av sina handlingar som på alla livets områden. Det innebär först och främst att ingen medmänniska bör betraktas enbart som ett medel att tillgodose någon annans intressen och behov.

– Att förena sexualliv, gemenskap och respekt för den andra människans integritet är ett mål värt att eftersträva. (Respekt för den personliga integriteten bygger i det intima samlivet på en positiv gemenskapsupplevelse.) Detta är enligt utredningens uppfattning en central värdering som bör vara riktgivande för sexual- och samlevnadsundervisningen i dess helhet.

– Varje form av psykisk press eller fysiskt överväld utgör på det

sexuella området lika väl som på andra områden ett inkräktande på den andra människans integritet.

– Undervisningen bör ge stöd åt den värdering som enligt USSU:s undersökningar omfattas av de allra flesta i svenska folket: avståndstagandet från otrohet. Med otrohet bör då avses ett svek mot gemenskapen, inte den sexuella handlingen i och för sig.

– Undervisningen bör ta avstånd från den traditionella dubbelmoralen, enligt vilken moraliska förkastelser uttalar mot kvinnor för samma handlingar som män saklöst kan begå. Det är önskvärt att både män och kvinnor söker förverkliga målet att integrera sexualiteten i en personlig relation. Detta får dock inte innebära att man uttalar moraliskt klander mot dem som inte lyckats nå detta mål.

– Att ta avstånd från den sexuella dubbelmoralen är en del av uppgiften att motverka fördomsfulla könsroller. I den mån detta lyckas kommer det också att ha ett djupgående inflytande på den personliga och den sexuella relationen.

– Kravet på likaberättigande mellan människor leder också till en argumentering mot rasdiskriminering på det sexuella området. Vid fortsatt immigration kan denna fråga bli alltmer aktuell.

– Fördömmande av variationer i sexualdriftens inriktning bör motverkas och en förståelse och hänsynsfull inställning befrämjas.

– Undervisningen bör medverka till att rätt till ett sexualliv tillerkänns fysiskt och psykiskt handikappade, mentalsjuka, interner på fångvårdsanstalter och andra anstaltsbundna. Fördomarna mot äldres sexualliv bör motverkas.

– Undervisningen bör förkunna sexuell tolerans i betydelsen att respektera andras rätt att tala för och leva efter sexuella normer som man själv tar avstånd från. Toleransen kan dock inte gälla tänkesätt på det sexuella området vilka är oförenliga med de grundläggande värderingar varom här talats. Undervisningen kan t. ex. inte inta en tolerant hållning till sexuell rasdiskriminering eller dubbelmoral.

De kontroversiella värderingarna

Så långt de grundläggande värderingarna, som undervisningen skall framhålla och främja. Till *de kontroversiella värderingarna* har utredningen räknat följande, vilka alltså skall behandlas utan ställningstagande (H4.3.4).

– Inställningen till abortfrågan från etisk synpunkt. Skolan kan inte få engageras för att argumentera till förmån för någon av de olika ståndpunkterna i abortfrågan. Men det är av största vikt att de olika åsiktsriktningarnas argument korrekt redovisas.

– Föräktenskapligt sexuellt samliv med den man ämnar gifta sig med eller stadigvarande sammanleva med upplevs som självklart acceptabelt av de allra flesta inom svenska folket. Bortåt hälften av dem som har en personlig kristen tro har emellertid övertygelsen att det sexuella samlivet enligt Guds vilja hör hemma endast inom äktenskapet. Dessa föräldrar

och ungdomar måste kunna räkna med att deras åskådning i skolan framställs sakligt riktigt och på ett respektfullt sätt. Undervisningen får inte ta ställning mot deras uppfattning. En annan sak är att undervisningen måste ägna stort utrymme åt de samlevnadsfrågor som sammanhänger med det föräktenskapliga samlivet.

— Det finns också en — mycket liten — minoritetsgrupp som anser användningen av preventivmedel vara etiskt/religiöst förkastlig. Vid den betydligt utökade undervisning om preventivmedel som utredningen rekommenderar, bl. a. i abortförebyggande syfte, måste det klargöras att meningen inte är att påverka dessa elever till att ändra uppfattning. De måste tvärtom få klart för sig att deras rätt att ha en annan åsikt än den vanliga respekteras. Undervisningen måste även på detta område vara objektiv i den meningen att den inte tar ställning mot en viss åsiktsgrupp.

— Många unga människor bildar numera familj utan att ingå äktenskap. Samlevnadsundervisningen bör inte ta ställning vare sig för eller mot deras uppfattning och handlingssätt. Den bör redogöra för både deras tänkesätt och tänkesättet hos den majoritet som gifter sig. Eleverna måste också få god kännedom om de skiljaktiga juridiska och ekonomiska villkoren vid samlevnad med och utan vigsel.

Sexuellt samliv under tonåren (16.2; 16.3.4.3)

Beträffande det sexuella samliv som inleds av drygt en fjärdedel av ungdomarna före grundskoletidens slut och av flertalet före slutet av tonåren, anser en majoritet inom den äldre generationen (31—60-åringar) att undervisningen skall uttala att detta inte bör förekomma; avhållsamhet under ungdomsåren bör rekommenderas.

Utredningen delar uppfattningen att många mycket tidiga sexualförbindelser inleds innan ungdomarna ansvars- och känslomässigt kan klara en sådan situation, vilket kan leda till olyckliga konsekvenser. Sexual- och samlevnadsundervisningen bör söka medverka till att antalet sådana förbindelser nedbringas och de negativa konsekvenserna av dem mildras.

Utredningen anser det emellertid också uppenbart att dessa syften inte kan främjas genom en generell rekommendation till avhållsamhet under ungdomsåren. Därigenom skulle skolan nämligen avskära sig från möjligheten att ge hjälp och vägledning åt alla dem som före tonårens slut inleder sexuellt samliv, dvs. betydligt mer än hälften av ungdomarna. Många av dessa förhållanden sköts på ett ansvarigt och hänsynsfullt sätt. Om skolan trots detta förklarar att beteendet under alla förhållanden är moraliskt förkastligt (det är innebörden av att generellt rekommendera avhållsamhet), upplever ungdomarna att man gör dem djupt orätt i en livsfråga som är väsentlig för dem. Från denna utgångspunkt kan varken sexual- eller samlevnadsundervisning bedrivas med utsikt till framgång. Kontakten med ungdomarnas egna centrala värderingar är från början bruten. Det finns också många i föräldragenerationen som inte har något att invända mot att äldre tonåringar har stadigt sällskap, inefattande också sexuellt samliv, om de visar ansvar och hänsyn i sitt förhållande.

Enligt utredningens uppfattning skulle det vara principiellt oriktigt och för undervisningen ödesdigert om skolan moraliskt tog avstånd från dessa ungdomar och föräldrar. Hur skolan här skall ställa sig är en fråga som överhuvud inte kan avgöras genom hänvisning till en majoritet. Avgörande är i stället det förhållandet att ansvarigt tänkande människor har delade meningar. Då kan inte den ena gruppen få lov att med skolans hjälp upphöja sig till domare över den andra.

Det borde dessutom stå klart att en neutral hållning från skolans sida utgör ett nödvändigt skydd för minoritetsgrupper och deras värderingar. I den här aktuella frågan innebär principen att undervisningen skall präglas av samma respekt för olika handlingsmönster i den mån de bygger på vilja att visa ansvar och ta hänsyn. Både de många ungdomar som vill "vänta" och de som har ett sexuellt samliv bör i undervisningen få uppleva att de är förstådda och accepterade. Skolan bör med andra ord inte ta ställning i denna moralfråga utan hålla fältet fritt för en förutsättningslös genomgång av principiella och praktiska synpunkter som kan hjälpa ungdomarna att se klarare och att finna sin egen väg. En generell rekommendation på detta område skulle däremot enligt utredningens uppfattning leda till att huvuddelen av eleverna drar slutsatsen att skolan inte har något meningsfullt att säga dem på samlevnadens område; därmed avskärmar de sig från den etiska undervisningen och utformar sina handlingsnormer helt på egen hand eller under inflytande av icke önskvärda värderingar. En generellt rekommenderande undervisning innebär i denna fråga en långt svagare etisk undervisning än en som med eleverna går igenom väsentliga synpunkter utan förutfattad ståndpunkt.

Syftet att motverka de alltför tidiga sexualdebuterna och mildra deras konsekvenser bör tillgodoses genom andra inslag i undervisningen. För det första bör man gå igenom och diskutera de grundläggande värderingar på sexuallivets område som skolan skall framhålla och främja (se ovan). Dessa kan i bästa fall väcka eftertanke och motverka ett oöverlagt handlande. Detsamma gäller en genomgång av de *skilda* sexualmoraliska uppfattningar som finns. För det tredje bör undervisningen peka på de risker som är förbundna med en alltför tidig sexualdebut, oberoende av vilka värderingar man har (16.1). De risker som avses är följande:

- att det blir ett förhållande, präglad av slitningar, oförmåga till inlevelse och därmed bristande möjligheter att visa hänsyn och ta ansvar;
- att man hamnar i en rad kortvariga och opersonliga förhållanden som man inte hade avsett och som kanske skapar en verklighetsfrämmande negativ uppfattning om vad samlivet mellan man och kvinna kan ge;
- att man på grund av sin ungdom inte äger tillräcklig erfarenhet och omdömesförmåga för att kunna förhindra uppkomsten av en oönskad graviditet eller gonorrésmitta.

Sammanfattningsvis är det alltså utredningens uppfattning att undervisningen inte bör generellt ta ställning till frågan om sexuellt samliv under ungdomsåren men att den bör aktivt söka motverka alltför tidiga sexualdebuter.

Några speciella frågor

Utredningen rekommenderar att den nyanserade bild av värderingar och beteende på samlevnadsområdet som *den moderna sociologin* ger skall utnyttjas i undervisningen. Det möjliggör t. ex. korrigering av utbredda vanföreställningar om ungdomens sexualvanor. (2.4.6.1; 2.4.8) En vanlig uppfattning är att nästan alla 16–17-åringar har samlag. Undersökningar tyder på att flertalet ungdomar har sin sexualdebut senare än under grundskoletiden och att en femtedel av dem väntar till efter tonåren. Eftersom ungdomar är rädda för att vara "annorlunda" (i förhållande till sina jämnåriga) är det viktigt att påpeka sådant. — Ett missvisande uttrycksätt är att säga att genomsnittsåldern eller normalåldern för sexualdebut är 18 år i Sverige. Vad man bör säga är att hälften har sin sexualdebut före fyllda 18 år, hälften efter denna ålder. Det mest karaktäristiska är den stora spridningen på åldrarna 15–21 år. Det finns ingen normalålder för sexualdebut. — Stora enkätundersökningar i flera länder visar att ungdomar mycket ofta tror att deras kamrater är mer "avancerade" än vad som verkligen är fallet. Även med hänsyn härtill är det viktigt att upplysa om de undersökningar av värderingar och beteenden som finns. — En speciell orsak till felaktiga föreställningar om ungdomens sexualvanor är att vissa "fördomsfria" massmedier med förkärlek utväljer och intervjuar promiskuösa ungdomar och framställer dem som typiska. Även av detta skäl är det viktigt att ge en mera verklighetstrogen bild. — En sådan är även viktig för läraren för att hon eller han skall kunna undvika två felaktiga utgångspunkter för undervisningen: att tro att alla äldre elever har haft samlag respektive att tro att nästan inga har haft det.

Undervisningen bör enligt utredningens uppfattning systematiskt motverka den bild av relationen mellan man och kvinna som förmedlas av *pornografen* och "*sexismen*". (Handledningens faktaöversikt, kapitlet Pornografi och andra sexualskildringar.) Avskiljandet av sexualiteten och sexuallivet från sammanhang med tillvaron i övrigt och i synnerhet framställningen av kvinnan som enbart sexualobjekt är oförenligt med det mål för sexualundervisningen som föreslagits, särskilt punkterna 1 och 3 (se ovan). Samtidigt bör det dock alltid framhållas att den ökade sexuella öppenheten (vilket inte är detsamma som pornografi) är en vinst därför att den möjliggör en mänsklig och förnuftig belysning av sexual- och samlevnadsförhållanden, vilka förr var dolda i ett skumrask som skapade fruktan och vanföreställningar.

I 1956 års handledning rekommenderas *information om preventivmedel* fr. o. m. den ålder som motsvarar grundskolans högstadium. Utredningen föreslår att sådan information skall ges redan fr. o. m. lågstadiet (H5.3.3, kommentaren till moment 7). Skälen härtill är följande.

1. När eleverna börjar i den obligatoriska skolan har de allra flesta redan hör talas om preventivmedel, vanligen p-piller och kondom. Föreställningen att man skulle kunna hålla dem i okunnighet härom genom att undvika ämnet i skolan är verklighetsfrämmande. Det är önskvärt att deras ofta felaktiga föreställningar möts med några enkla

förklaringar och att de preventiva åtgärderna sätts in i sitt naturliga sammanhang och får sin positiva motivering: att barn skall födas önskade och att hänsyn skall kunna tas till moderns hälsa och familjens ekonomi. — Om läraren vet att det i klassen finns barn till föräldrar som anser det orätt att använda preventivmedel, skall den hänsyn härtill tas som angavs ovan på tal om undervisning om kontroversiella värderingar. Detta gäller vid all undervisning om preventivmedel och bör alltså beaktas även i samband med de här följande punkterna.

2. Det är önskvärt att barn redan från början får den attityden grundlagd hos sig att det är en självklarhet och en skyldighet mot en själv och mot partnern att man använder preventivmedel när man inte vill ha barn.

3. Vid slutet av mellanstadiet behövs information om preventivmedel även med hänsyn till den minoritet av elever som kommer att ha sin sexualdebut under de kommande högstadieåren (H5.4.5, kommentaren till moment 10).

4. Föreställningen att undervisning om preventivmedel av eleverna skulle uppfattas som "klarsignal" för sexuellt samliv är enligt utredningens uppfattning orealistisk. Större delen av det stoff eleverna gör bekantskap med i orienteringsämnena är sådant som de kommer i närmare beröring med först senare i livet. De finner det därför naturligt att information om preventivmedel ges innan den praktiska tillämpningen av denna information är aktuell. Dessutom skall eleverna på mellan- och högstadiet före preventivmedelsupplysningen ha fått höra om riskerna vid en för tidig sexualdebut, om de grundläggande etiska riktlinjer som varje människa är skyldig att rätta sig efter på samlevnadens område samt om de skilda etiska uppfattningar som finns om andra frågor på samlevnadens område. Föreställningen att skolan ger "klarsignal" kan aldrig uppkomma om undervisningen bedrivs efter riktlinjer som nu föreslås.

Sexual- och samlevnadsundervisningen bör enligt utredningens uppfattning lägga stor vikt vid följande föreskrift i läroplanens Mål och riktlinjer: "Skolan bör verka för *jämställdhet mellan män och kvinnor* — i familjen, på arbetsmarknaden och inom samhällslivet i övrigt. Den bör orientera om könsrollsfrågan, stimulera eleverna till att debattera och ifrågasätta rådande förhållanden." Könsrollernas respektive jämställdhetens inverkan på relationen mellan man och kvinna — även den sexuella relationen — bör diskuteras vid upprepade tillfällen (Handledningens faktaöversikt, kapitlet Könsroll och samhälle).

Alla elever bör underrättas om de möjligheter till *individuell rådgivning* i sexual- och samlevnadsfrågor som finns inom och utom skolan på orten (H5.5.5, kommentaren till moment 28). De elever som har behov av sådan rådgivning skall inte behöva tveka om var de kan få den. Utredningen uttalar sin tillfredsställelse över att särskilda rådgivningsbyråer för ungdom upprättas på alltfler orter. Speciellt gynnsam synes den modell vara som tillämpats i Borlänge, där allt slags rådgivning i samlevnadsfrågor givits och lokalerna inrättats så att ungdomarna kunnat känna sig hemmastadda där. Fler sådana institutioner bör enligt

utredningens uppfattning inrättas. I avvaktan på att detta blir möjligt måste de redan existerande rådgivningsmöjligheterna utnyttjas.

Undervisningen på de olika stadierna

Förskoleåldern. I förslaget till ny handledning i sexualundervisning understryks att de trygghets- och kärleksupplevelser som barnet i bästa fall gör under de första levnadsåren har det mest djupgående inflytandet på dess förmåga till varma medmänskliga relationer, bland dem också relationerna till det motsatta könet. Det är därför enligt utredningens uppfattning viktigt att de första upplysningarna om "var barn kommer ifrån" ges av hemmet under förskoleåldern. Förskola och skola kan aldrig ersätta de erfarenheter barnet gör då. Förskolan bör emellertid i nära samråd med föräldrarna ha som riktlinje att alltid ge barnen korrekta svar på deras frågor i en atmosfär av värme och närhet.

Lågstadiet. — Utredningen föreslår en utökad sexualundervisning på lågstadiet. Skälen härtill är för det första att det inte längre råder en sådan ängslan som tidigare inför tanken på barns vetande om sexuallivet: kunskapsmängden kan anpassas efter deras fattningsförmåga och deras frågor. För det andra måste man räkna med att lågstadieeleverna numera har en mängd oklara och delvis felaktiga föreställningar som behöver rättas till.

Vid ett föräldramöte under höstterminen i årskurs 1 bör läraren informera föräldrarna om den sexualundervisning som förekommer i denna årskurs samt ta del av föräldrarnas synpunkter och upplysningar. Handledningen rekommenderar i ett särskilt avsnitt om samverkan mellan hem och skola att läraren därvid upplyser om den syn på hemmets och skolans olika uppgifter på sexualundervisningens område som ligger till grund för skolans undervisning. Hemmet är framförallt attitydskapande, skolan kompletterande och systematiserande i fråga om faktakunskaper (H 9).

Mellanstadiet. I årskurs 6 ges den grundläggande biologiska faktakunskapen samt en preliminär genomgång av de synpunkter på de för tidiga sexualdebuterna som ovan nämnts.

Valda avsnitt av kursen kan även fördelas på årskurserna 4 och 5.

De allmänna mål för sexual- och samlevnadsundervisningen som angetts i början av denna sammanfattning har i förslaget till ny handledning "översatts" för åldersstadiet på följande sätt.

Eleven på mellanstadiet skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen:

1. förvärva ökad verklighetsorientering i proportion till det vidgade sakintresset och den förbättrade fattningsförmågan på samma sätt som vid annan undervisning.

2. utveckla förståelsen för de fysiska och psykiska förändringarna i samband med den begynnande puberteten;

3. utveckla förståelsen för sexualitetens integrering i en personlig relation som ett framtidsmål värt att söka uppnå;

4. skaffa sig kunskaper om och utveckla förståelsen för ansvarssynpunkter som kan förbereda för det ställningstagande till tidigt sexuellt samliv, som kommer att aktualiseras för eleverna under tonåren.

Högstadiet. Utredningen ansluter sig till den rekommendation som redan finns i 1969 års läroplan, nämligen att sexualundervisningens tyngdpunkt på högstadiet bör förskjutas från årskurs 9 till 8 vilket ofta ännu inte skett. För högstadiet föreslår utredningen en synnerligen omfattande såväl sexual- som samlevnadsundervisning. Förslag lämnas nu för första gången i detalj om vilka delar av kursen som bör åvila lärarna i biologi, samhällskunskap, religionskunskap, hemkunskap och barnkunskap. Ämnena samhällskunskap och religionskunskap har tidigare ofta försummat samlevnadsfrågorna. En förbättring kan iakttas i de nyaste läromedlen. Denna utveckling bör fortgå. Bäst har enligt elevernas omdöme undervisningen fungerat i sexualkunskap i årskurs 9 inom ämnet biologi. Här är det femton procent av eleverna som betecknat undervisningen som Ganska dålig eller Mycket dålig. Även här behövs en utveckling till det bättre.

I första hand föreslås undervisningens uppläggning i ett eller flera samlade arbetsområden, där stoff från flera ämnen ingår och flera lärare samverkar. I andra hand föreslås ämnesbundna arbetsområden. Stor vikt läggs vid de etiska, psykologiska och sociala aspekterna.

Gymnasieskolan. Den enkät som utredningen genomfört inom ett representativt urval av elever i gymnasieskolans årskurs 2 utvisade att även ungdomarna i denna ålder säger sig ha ett stort behov av sexual- och samlevnadsundervisning i skolan. För den komplicerade organisationen av gymnasieskolans sexualundervisning på dels ämnesbunden undervisning på vissa av de 22 linjerna, dels undervisning på timmar till förfogande i storklass och i mindre grupper har detaljerade anvisningar utarbetats. Undervisningen i storklass kan t. ex. bestå av föredrag och paneldebatt, varvid en samverkan mellan lärare, övrig skolpersonal, tillkallade experter på olika områden samt elever bör förekomma. För undervisningen om värderingar gäller samma principiella riktlinjer som i grundskolans undervisning, dock att ännu större vikt läggs vid elevernas eget kritiska ställningstagande. Elevenkäter inklusive kunskapstest utvisar att en fortsatt kunskapsmeddelelse avpassad efter elevernas större intellektuella resurser alltjämt är både önskad och behövlig. Därutöver bör undervisningen i hög grad inriktas på den omfattande debatt som förs i samhället om sexual- och samlevnadsfrågor från etisk, psykologisk och social synpunkt.

Eleverna bör på alla stadier i grundskolan och i gymnasieskolan få medverka vid planeringen av sexual- och samlevnadsundervisningen.

Sexualundervisningen och vissa handikappade (kapitel 20)

Utredningen har sökt skaffa sig en uppfattning om olika handikappgruppers sexual- och samlevnadssituation samt informationsbehov. Enligt

utredningens uppfattning finns det goda anvisningar för sexualundervisning för psykiskt utvecklingsstörda såväl inom skolväsendet som avseende institutioner för vuxna utvecklingsstörda. En av utgångspunkterna för dessa anvisningar är att denna handikappgrupp skall ha rätt till sexuellt samliv, vilket har visat sig i många fall ha en gynnsam inverkan på deras livssituation. Skolans allmänna sexualundervisning bör motverka de fördomar som finns på detta område. Såväl när det gäller det faktiska genomförandet av sexualundervisningen som förverkligandet av samlivsmöjligheter återstår emellertid ännu mycket att uträtta.

Även beträffande fysiskt handikappades behov av och möjligheter till sexuellt samliv finns det fördomar som skolan bör söka motverka. I och med att de alltmer integreras i vanliga skolklasser kommer sexual- och samlevnadsundervisningen för deras del att bedrivas i lika hög grad och efter samma principer som i skolan i dess helhet. Detta bör givetvis även gälla de handikappade som inte kan gå i vanliga klasser. Deras informationsbehov är fortfarande ofta eftersatt.

Sexualundervisningen och vissa invandrargrupper (kapitel 21)

Utredningen har ingående behandlat den situation som inträder med hänsyn till synen på det sexuella och på familjen för invandrare som kommer från länder med väsentligen annorlunda syn på dessa frågor än vad som är vanligt i Väst- och Nordeuropa. Kulturkonflikten synes i många fall bli svårartad. Vid ett närmare övervägande framstår det emellertid som klart att konflikten väsentligen uppkommer vid mötet med det nya samhället i dess helhet, inte så mycket genom erfarenheten av skolans sexualundervisning. Denna utgör i stället en förklarande, ordnande och hjälpande insats. Det som kan verka förvirrande och chockande i den allmänna sexuella öppenheten i massmedier osv. placeras genom skolans undervisning i ett mänskligt och ansvarsbetonat sammanhang. Sakinformationen kan rätta till missförstånd och fylla ut kunskapsluckor som annars lätt blir ödesdigra. Med hänsyn härtil finner utredningen det riktigt och nödvändigt att sexual- och samlevnadsundervisningen är obligatorisk även för invandrarelever, i överensstämmelse med nu gällande ordning. Särskild omsorg bör nedläggas vid skolans information om sexualundervisningen till invandrarföräldrar från vissa länder.

Samverkan hem—skola (handledningen, kapitel 9)

I förslaget till ny handledning sägs att information om sexual- och samlevnadsundervisningens innehåll bör ges vid föräldramöten åtminstone en gång på varje stadium i grundskolan. Föräldrar och lärare bör då ha tillfälle att utbyta synpunkter på undervisningen. Handledningen understryker den nu gällande läroplanens anvisning: "Med hänsyn till att olika

värderingar förekommer i sexual- och samlevnadsfrågor bör det vara angeläget för skolan att informera föräldrarna om den respekt för de olika värderingarna, som skall ligga till grund för sexualundervisningen." Vid presentationen av sexualundervisningen bör det vidare framhållas att hem och skola här har delvis skilda uppgifter och aldrig kan ersätta varandra. Hemmet ger genom sin allmänna påverkan den emotionella utvecklingen och de grundläggande värderingarna som är förankrade i personligheten. Skolan kan ge faktakunskaper, insikt om konsekvenserna av olika handlingssätt, klarare blick för olika värderingar.

Synpunkter på läromedel (handledningen, kapitel 8)

De traditionella läroböckerna i hembygdskunskap (lågstadiet), naturkunskap (mellanstadiet), biologi, samhällskunskap och religionskunskap (högstadiet) innehåller endast en mycket liten del av det undervisningsstoff i sexual- och samlevnadskunskap som rekommenderades i 1945 och 1956 års handledningar i sexualundervisning. Utredningen konstaterar med tillfredsställelse att i de nyare läromedel för låg-, mellan- och högstadierna som helt eller delvis är uppbyggda kring *arbetsområden* har däremot sexual- och samlevnadskunskapen ofta fått ett väl tilltaget utrymme och en pedagogiskt stimulerande utformning. Det tidigare svårbemästrade problemet att åstadkomma en mångsidig belysning av sexualfrågorna med hjälp av stoff från flera olika ämnen synes därigenom ha fått en väl fungerande lösning. På lågstadiet är det en rimlig alternativ lösning att läromedlen i hembygdskunskap förses med tillräckligt utförliga avsnitt, avsedda för sexualundervisningen. Önskvärt är på alla stadier att även ämnet svenska medverkar. Upplevelseläsning av fiktionslitteratur som belyser samlevnaden med anknytning till sexuallivet är ett oundgängligt bidrag till en djupare förståelse av detta livsområde.

Även speciella, utförliga "bredvidläsningsböcker" i sexual- och samlevnadskunskap bör finnas tillgängliga i klassuppsättning för att möjliggöra ett grundligare studium av valda delar av ämnesområdet. Därvid är det nödvändigt att tillse att undervisningen som helhet kompletterar och korregerar eventuella ensidigheter, ofullständigheter eller avvikelser i dessa läromedel från de principiella riktlinjerna för sexualundervisningen.

Vid illustrering av läromedel för sexualundervisning föreslår utredningen att följande synpunkter skall vara vägledande. Vad beträffar naturvetenskapligt präglade anatomiska och fysiologiska illustrationer behöver inga andra urvalsprinciper tillämpas än hänsynen till elevernas fattningsförmåga och motivation på respektive stadier. Inga faktakunskaper på dessa områden är olämpliga eller skadliga. När det gäller illustrationer som åskådliggör sexuella relationer mellan människor, bör det tillse att de stöder undervisningens mål och grundläggande värderingar, särskilt målpunkterna 1 och 3 (se ovan). Psykologiskt och konstnärligt högtstående filmer som innehåller samlagsscener kan vara värdefulla för undervisningen. Utredningen anser det lämpligt att användningen av sådana filmer som kompletterande läromedel för närvarande begränsas till gymnasie-

skolan. Där uppnår eleverna den ålder (18 år) då de har legal rätt att själva besluta om att ingå äktenskap. De kan då inte anses för unga att ta del av sådana framställningar som numera utgör ett självklart inslag i många seriösa spelfilmer.

Om filmerna liksom om övriga audiovisuella hjälpmedel (t. ex. diabildserier, bandade radio- och TV-program) gäller att de aldrig kan ersätta lärarens undervisning utan endast bör utgöra kompletterande inslag i den.

Lärarytbildningen (kapitlen 14 och 23)

De enkäter som USSU genomfört inom ett representativt urval av samtliga lärarkategorier som ger sexualundervisning i skolan utvisar att det stora flertalet lärare anser sig ha fått otillräcklig utbildning på området. De lärare som fått utbildning och/eller fortbildning för sexualundervisning har givit sådan undervisning i större utsträckning än de som inte fått utbildning. Många lärare på låg- och mellanstadiet – men ej biologilärarna på högstadiet – finner det alltjämt besvärande att ge sexualundervisning. Enligt USSU:s elevenkäter i årskurs 9 uppger sig mer än 90 procent av eleverna ha fått sexualundervisning, men det stora flertalet av dem säger samtidigt att de hade velat ha mer undervisning om såväl sexual- som samlevnadsfrågor. Ett sådant behov föreligger enligt utredningens uppfattning även objektivt sett genom de snabba förändringar av värderingar och beteenden som ägt rum på sexuallivets område samt genom det ökade utbudet av ovederhäftig information. En förbättrad utbildning torde öka lärarnas möjligheter att ge en god sexualundervisning inte endast kunskapsmässigt utan också attitydmässigt.

Med hänvisning till dessa förhållanden föreslår utredningen en utökad utbildning för sexualundervisning inom klasslärarytbildningen vid lärarhögskolorna. Då dessa lärargrupper (låg- och mellanstadiet) redovisat mest svårigheter med sexualundervisningen är det av stor vikt att denna förstärkning kommer till stånd.

För högstadielärarna i biologi föreslår utredningen en betydligt utökad utbildning t. ex. efter mönster av den kurs i sexologi för medicinare som givits vid Uppsala universitet. För de blivande biologilärarnas del behöver kursen emellertid utökas med vissa samlevnadsfrågor.

Den utbildning som blivande lärare i samhällskunskap får vid universiteten innehåller nästan inget stoff med anknytning till sexual- och samlevnadsfrågor trots dessa frågors betydelse för samhällslivet. Enligt utredningens uppfattning behöver här införas delvis nya moment såsom modern sexualsociologi, sexualantropologi, familjesociologi.

Inom universitetsutbildningen av blivande lärare i religionskunskap har sexual- och samlevnadsfrågor på senare tid fått ett betydligt utökat utrymme, vilket utredningen hälsar med tillfredsställelse.

I psykologilärarnas utbildning ingår vid ett av universiteten omfattande moment av sexualpsykologi, vid andra universitet ytterst litet. Om sexualundervisningen enligt utredningens förslag kommer att lägga stor

vikt vid samlevnadsfrågorna, är det önskvärt att alla psykologilärare har fått en utbildning som gör dem skickade att medverka härtill vid gymnasieskolorna.

På den sexologiska forskningsområde är Sverige mindre framstående än t. ex. USA, Västtyskland och Tjeckoslovakien, trots att Sverige varit och är ett föregångsland på sexualundervisningsområde. Det är enligt utredningens uppfattning angeläget att sexologisk forskning får ökat utrymme i vårt land. Detta kan tänkas ske genom inrättandet av ett sexologiskt forskningsinstitut eller genom insatser vid universiteten. Med tanke på sexologins tvärvetenskapliga karaktär och det sålunda föreliggande behovet av kontakt med flera stora forskningsområden kan man på längre sikt hoppas på större resultat genom en satsning på universitetsforskning, vilken också lättare kan komma lärarutbildningen till godo. Ett sådant program kan endast genomföras vid de större universiteten. Vid de lärarhögskolor som är förlagda till andra orter kan utbildning för sexualundervisning ske bl. a. genom medverkan av gästande forskare från de universitet där sexologisk forskning kommer att bedrivas i större omfattning än för närvarande.

Undervisning och upplysning utanför den allmänna skolan (kapitlen 25–27)

Den sexual- och samlevnadsundervisning som förekommer vid folkhögskolorna har belysts genom en ingående undersökning och befunnits ha en enligt utredningens uppfattning tillfredsställande omfattning.

En översikt har också givits av sexual- och samlevnadsfrågornas behandling inom konfirmationsundervisningen. Dessa frågor tas i regel upp och behandlas utifrån respektive samfunds synsätt. Inom svenska kyrkan och de äldre frikyrkorna har den enskilde prästen och pastorn ganska stor frihet att utforma undervisningen enligt sin personliga uppfattning. Inom utbildningen av präster och pastorer har sexual- och samlevnadsfrågorna på senare tid fått ett betydligt ökat utrymme.

Ungdomsorganisationerna med undantag av de kristna tar endast i ringa utsträckning upp sexual- och samlevnadsfrågor i sin verksamhet, vilket är att beklaga eftersom deras medlemmar uppenbarligen ofta behöver råd och vägledning på detta område. Skolöverstyrelsens ungdomsledarutredning (SULU) har helt förbigått dessa frågor. Vad som framförallt behövs är en sådan utbildning av ungdomsledare att de inte står handfallna då de kommer i kontakt med konkreta individuella problem hos ungdomarna, vilket ofta torde inträffa. Enligt utredningens uppfattning föredömlig behandling av sexual- och samlevnadsfrågorna föreligger i skolöverstyrelsens kursplan för utbildning av fritidspedagoger.

I Utredning och överväganden

2 Förändringar av sexuella attityder, normer och beteenden

2.1 Inledning

Inställningen till sexualiteten och sexuallivet har växlat i skilda kulturkretsar och historiska epoker. Restriktiva och permissiva attityder har avlöst varandra. (Ordet "permissiv" används ofta i detta betänkande för att beteckna en mera "tillåtande" inställning i motsats till en mera restriktiv. Det har hämtats från det anglosaxiska "permissive" som är en standardterm inom sexualsociologin. Ordet har föredragits framför "liberal" eller "fri(are)" därför att dessa ord inte är endast sakligt beskrivande utan också värderande.)

Om inställningarna till sexuallivet har växlat så har dock regellöshet aldrig dominerat. Alla samhällen har i högre eller lägre grad sökt reglera sexuallivet. För att åskådliggöra hur stor växlingen varit behöver man endast erinra om några rubriker i den västerländska kulturhistorien (eller om sexualantropologins kartläggning av olika mönster):

- en mycket permissiv sexualmoral för män ur överklassen i den grekiska antiken;
- sedestränghet i det äldre republikanska romarriket;
- "lösa seder" i kejsartidens Rom;
- ytterligt stränga straff under medeltiden för sexuella regelbrott (häxprocesserna, som var vanliga även under 1500- och 1600-talen);
- bejakande av kroppslig skönhet och erotik inom renässansens överklasskultur;
- sträng sexualmoral under inflytande av reformationen och motreformationen, sexualfientlighet inom den anglosaxiska puritanismen och den tyska pietismen;
- sexuell libertinism inom 1700-talets högreståndskultur;
- en restriktiv, äktenskapscentrerad sexualmoral, särskilt för kvinnorna, inom viktorianismen.

Vår uppfattning om orsakerna till dessa växlingar är ytlig, eftersom den vetenskapliga historieforskningen vanligen undviker att fördjupa sig i detta tabuerade område. Snarast undantag är verk som Max Weber: "Der protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" (1904–05),

Edvard Westermarck: "Origin and development of moral ideas" (1906–09) eller G. May: "Social control of sexual expression" (1930). Sexualantropologins studier av sexual- och familjemönster hos primitiva folk liksom de sociologiska kartläggningarna och analyserna av sexuella beteenden, attityder och normer i i-länderna saknar i regel historiska perspektiv.

Den ökande sexuella permisiviteten under 1900-talet är bestämd av många orsaker, vilka berörs i det följande. Den ändrade inställningen kom särskilt starkt till uttryck som kritik av viktorianismen. Denna syn på sexualiteten och överhuvud på förhållandet mellan man och kvinna skall därför något närmare beröras. Synpunkter har hämtats bl. a. från G. Rattray Taylor: "Sex in history", 1954, och Kate Millett: "Sexualpolitiken", övers., 1970.

Romantikens allvarliga kärleks- och äktenskapsuppfattning ingick som ett element i den engelska viktorianismen och liknande, mindre extrema strömningar i andra länder. De två andra huvudelementen var en intensivt propagerad kristlig moralism, som man ville påtrycka alla människor oberoende av deras egen religiösa hållning, samt för det tredje en borgerlig livsföring. De som verksammast bidrog till en djupgående förändring av samhället i denna riktning var de s. k. reformkommittéerna, ofta med metodistisk inspiration, men också med anglikansk-högkyrkliga inslag.

Viktorianism är i det allmänna språkbruket nära nog en synonym till hyckleri. Uppenbart är emellertid att de som startade rörelsen var djupt övertygade om att de var ute i välsignelsebringande ärenden och att – som det ständigt sades – England skulle gå under om man inte genom moraliska samhällsreformer en gång för alla gjorde upp med arvet från 1700-talet. Vad som blev viktorianismens olycksöde var dess väldiga framgång. Den uppbars av samhällets mest inflytelserika kretsar: de som vördades för att de haft del i segern över Napoleon, de som ledde den ofantliga industriella utvecklingen, och de som vidareutvecklade det engelska imperiet. Många av dessa var emellertid skrupelfria personer, som i verkligheten varken delade eller tillämpade de upphöjda viktorianska idealen men ansåg det förmånligast både för sig själva och för samhället att bekänna sig till dem. Detta var en av hyckleriets källor. En annan var den moralisk-religiösa fanatism, som i "skandalen" hade ett effektivt medel att skrämja individualister till underkastelse – och till hyckleri.

Det som något oegentligt kallas "viktorianismen" hade sin glanstid ungefär mellan 1820 och 1880. Den har haft inflytande även på tiden därefter genom att i mycket bestämma innehållet i den motrörelse och det försök till frigörelse som pågått sedan dess, alltså i nära hundra år. "Mycket som utger sig för att vara 'sexuell frihet' är ett antipuritanskt förhållande, som är bundet i puritanska former" (J. Israel).

Det mest karaktäristiska för viktorianismen är att den förvandlade sexualiteten och sexuallivet till en offentlig hemlighet; man hamnade i den attityd som kallas pryderi. Att en sådan hållning verkligen dominerar en epok är enastående i historien. Medeltidskyrkan, puritanismen och

viktorianismen var antisexuella, men på olika sätt. De båda förra rörelserna betraktade sexualiteten som syndig alltsedan syndafallet. Viktorianismen lutade mer åt att betrakta den som ociviliserad, under människans värdighet, osmaklig (Taylor, s. 198). Om en sådan känsloreaktion dominerar, blir det en psykologisk nödvändighet att undvika att nämna det obehagliga. Man reagerade i sällskapslivet som en seismograf inför minsta anspelning på det sexuella – vilket emellertid också var ett uttryck för att man i enastående grad var fixerad på det. På många punkter råkade man i svårigheter. Man kunde inte säga att en kvinna var gravid men fann småningom på att säga att hon "väntar". Ordet "kropp" borde helst inte nämnas. Under 1700-talet hade man filosoferat ganska mycket om behovet av sexualupplysning för ungdom. Varje tanke på något sådant bortföll nu. I början av 1800-talet hade Jeremy Bentham vunnit gehör för tanken att födelsekontroll skulle kunna minska arbetarnas elände. Omnämmande av preventivmedel föll nu under lagen mot otuktigt språk.

Medeltiden betraktade kvinnan som syndens port och bekämpade hennes sexualitet, som man var mycket väl medveten om, genom att avrätta häxor och dyrka den heliga jungfrun (varmed inte har påståtts att mariadyrkan hade enbart denna innebörd). Viktorianismen valde en motsatt väg: nämligen att förneka existensen av kvinnans sexualitet. Alla ärbära kvinnor är till sitt väsen jungfrur, och det är en skamlös förolämpning att påstå om en kvinna att hon har sexuella känslor. Detta var en självuppfyllande verklighetsbeskrivning. Ett stort antal kvinnor blev på så sätt frigida. Därigenom hade man lagt en viss saklig grund för en annan av viktorianismens huvudprinciper, dubbelmoralen: vad som är förbjudet för kvinnan (hon behöver det inte om hon är ärbär) är tillåtet för mannen (hans natur är sådan, det kan inte hjälpas). Den senare delen av denna sats leder till att man måste tolerera prostitutionen, den förra till att man måste bekämpa den såsom till ytterlighet moraliskt förkastlig – för de prostituerade, inte för deras kunder. I slutet av 1830-talet fanns det i London enligt en polisberäkning ca 900 bordeller, 800 illa beryktade hus och 7 000 prostituerade (Taylor 1954, s. 207). Till viktorianismens avigsidor hörde också att den var en guldålder för pornografi, ofta med sadistiska och masochistiska inslag.

Men det fanns också viktorianer som helt tog avstånd från dubbelmoralen. De bekämpade prostitutionen, även genom att kräva av mannen att han aldrig skulle utnyttja en kvinnas ekonomiska nödläge. De krävde med andra ord sexuell avhållsamhet för både män och kvinnor fram till äktenskapet. Att acceptera ett föräktenskapligt samliv mellan likar var otänkbart för dem.

I den utveckling som hittills flyktigt antytts har attityden till sexuallivet liberaliserats tre gånger. Medeltiden utmynnade i renässansen. Reformationen och motreformationen möttes av upplysningens rationalism och libertinism. Romantiken och viktorianismen möttes av "den sexuella revolutionen", som nu pågått i ungefär hundra år med växlande intensitet. Renässansens och upplysningens friare synsätt och beteende utlöste framgångsrika motrörelser, vilka dock aldrig kunde återinföra den

grad av antisexualism som fanns under medeltiden. Hur det kommer att gå med "den sexuella revolutionen" vet vi inte.

2.2 Kritiken av viktorianismen

I sin doktorsavhandling "Sexualpolitiken" ("Sexual Politics" 1969, sv. övers. 1971) har Kate Millett ett kapitel betitlat "Den sexuella revolutionen – första fasen 1830–1930". Denna kronologi motiverar hon med uppfattningen att den förändrade attityden till sexuallivet har sitt yttersta ursprung i kvinnosaksrörelsens framgångsrika kamp för kvinnans politiska och juridiska jämlikhet med mannen. Och det var under 1830-talet som den engelska och den amerikanska s. k. reformrörelsen framträdde med full styrka. Det var även då Fredrika Bremer framträdde i Sverige. Få anade att de framförda kraven i den mån de genomdrevs skulle medföra en begynnande upplösning av själva den patriarkaliska familjetypen, den kvinnliga ojämlikhetens urcell. En av dem som såg detta, och bejakade det, redan 1838, var C.J.L. Almqvist. I "Det går an" skildrade han jämlikhetens effekt på relationen mellan man och kvinna och ett äktenskap som är "en form för frivillig samlevnad mellan självständiga personer" (direktiven för 1969 års kommitté för översyn av den familjerättsliga lagstiftningen). Ett och ett halvt sekel senare är det lätt att se sammanhanget mellan kvinnosakssträvandena och sexualsynen.

En del viktorianer krävde som nämnt att både mannen och kvinnan skulle iaktta sexuell avhållsamhet före äktenskapet. Samtidigt krävde de prostitutionens avskaffande och insåg inte att kombinationen av dessa båda krav var en utopi. Prostitutionens avskaffande måste med nödvändighet leda till (eller vara en följd av) ett föräktenskapligt sexuellt samliv mellan sociala likar. En sådan tanke var helt främmande för viktorianerna, men deras kamp mot prostitutionen var faktiskt ett första steg i denna riktning.

Inte heller insåg man vad som på det sexuella området skulle bli följden av att kvinnan fick rätt till samma utbildning som mannen, tillträde till samma yrken samt politisk rösträtt. Hade de första kvinnosakskvinnorna insett det skulle de sannolikt ha ryggat tillbaka, ty följden blev inte endast en höjning av kvinnans status, en ökning av hennes självförtroende och frihet utan också större sexuell frihet och initiativförmåga, minskad passivitet och frigiditet.

Det tyngst vägande inlägget om kvinnans dåtida situation var John Stuart Mills "Kvinnans underordnade ställning" ("The subjection of women", skriven 1861, publicerad 1869, sv. övers. s.å.). Hans tes var "att den princip som nu reglerar de sociala relationerna mellan de båda könen – att det ena könet är juridiskt underordnat det andra – är felaktig och orättfärdig och ett av de svåraste hindren för människans förbättring; och att den borde ersättas med en princip om fullständig jämlikhet, som inte godtar makt eller privilegier på den ena sidan och vanmakt på den andra." Gentemot dem som hävdade att detta strider mot kvinnans natur

anförde han ett argument som alltjämt spelar en dominerande roll i kvinnorörelsen: "Jag förnekar bestämt att någon alls vet eller kan veta något om de båda könens respektive natur så länge vi bara sett dem leva och verka i sitt nu rådande inbördes förhållande . . . Det som i dag kallas den kvinnliga naturen är i hög grad en konstgjord skapelse – följderna av ett underkuvande i vissa riktningar och ett onaturligt starkt stöd och uppmuntran i andra. Man torde lugnt kunna hävda att ingen annan beroende klass någonsin har fått sin karaktär så till den grad förändrad och berövad sina naturliga proportioner just genom sina förbindelser med den härskande klassen" (dvs. männen). Han drar också konsekvensen att många av de egenskaper som betraktas som naturgivet manliga måste vara socialt betingade av mannens härskarställning i alla dittills kända kulturer.

När dessa ideer först fördes fram av Mill 1869, avvisades de som befängda av en nästan enhällig kritik, men de kom tillbaka i en ofantlig mängd debattskrifter och i Ibsens "Ett dockhem", som gjorde ett oerhört intryck. I själva verket segrade ideerna med förvånande snabbhet. Omkring 1920 hade en ny lagstiftning om kvinnans juridiska och politiska jämlikhet genomförts i de flesta västerländska stater. Detta ledde emellertid endast i ringa mån till en reell jämlikhet. För en sådan arbetar 1970-talets kvinnorörelse.

I slutet av 1800-talet bidrog också en rad skönlitterära författare till att bryta ned den viktorianska uppfattningen om förhållandet mellan man och kvinna. Strindberg hade en reaktionär kvinnosyn men diskuterade sexualdriften och äktenskapets kris med en sådan öppenhet och intensitet att han banade väg för nyorienteringar. Tolstoj skildrade under senare skedet av sitt liv sexualiteten och äktenskapet som nedbrytande makter. Det skapade en debatt som ifrågasatte det bestående. Den kraftigaste direkta attacken mot den viktorianska uppfattningen kom måhända med Thomas Hardys *Jude the Obscure* (1896). Han angrep prydheden, moralismen och uppfattningen av kvinnan som osjälvständig, underlägsen och asexuell och betecknade kyrkan och den borgerliga överklassen som ansvariga för verklighetsförfalskning och förmynderi. Reaktionen mot honom blev våldsam.

Ett tvivel på absolutiteten hos de etablerade normerna framkallades också av Westermarcks och Malinowskis sexualantropologiska forskningar. I samma riktning verkade flerbandiga sexologiska framställningar som var typiska för tiden. De ägnade stor uppmärksamhet åt klassificering av "perversioner" men kom därigenom i själva verket att ge ett första bidrag till belysning av det mångfasetterade i sexuallivet överhuvud. Under 1800-talets sista årtionden hade medicinska forskare framlagt rön om den kvinnliga orgasmen, men det skulle dröja länge innan en sådan kunskap kunde bli accepterad och påverka uppfattningen av sexuallivet.¹

Ett vittnesbörd om att respekten för de gamla normerna försvagats var emellertid att vid sekelskiftet preventivmedel började användas i större skala, även av arbetarklassen, trots att regeringarna sökte förbjuda dem – delvis av befolkningspolitiska skäl.

Konservativa och progressiva var överens om att relationen man/kvinna

¹ van Ussel: "Sexual-
underdrückung", 1970,
s. 198 ff

och i synnerhet äktenskapet befann sig i en svår kris vid sekelskiftet. Men medan de konservativa ansåg att huvudfelet var slapp moral och försvagande av religionen, pekade de senare på en rad konkreta missförhållanden som de delvis ansåg förorsakade just av moralen och religionen. De vände sig t. ex. mot de hårda domarna över ogifta mödrar och oäkta barn, domar som i förening med abortförbudet ledde till illegala aborter. De angrep svårigheten att få skilsmässa varigenom oräkneliga äkenskap konserverades vilket var till skada för både makarna och barnen. De påminde om att nöden i arbetarklassen var en huvudorsak till att kvinnor prostituerade sig och att dubbelmoralen och förbudet mot föräktenskapliga förhållanden skapade behovet av prostitution. Även missförhållandena inom äktenskapet bidrog till att skapa detta behov. De angrep också det moraliska och juridiska förbudet mot preventivmedel och påvisade de olyckliga verkningarna härav för mödrarnas hälsa och familjens ekonomi, för utomäktenskapliga graviditeter och för spridningen av gonorré. Det var alltså i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet som grundlinjerna för ett reformprogram drogs upp.

För större delen av allmänna opinionen i de högre klasserna framstod reformkrävare som ansvarlösa rabulister. Hur djupgående skillnaden i uppfattning liksom även aggressionerna var kan man se av följande citat (början av 1900-talet) från den tyske filosofen och pedagogen Friedrich Paulsen:

”Det är som om alla demoner på en gång har släppts lösa för att förhärja det tyska folklivets jord. Uppfostran är förvekligad; föräldrarna vågar inte längre aga sina barn. Barnen har blivit otacksamma. Man har inte längre respekt för auktoritet, och det finns en organiserad antikristlig rörelse. Den moraliska auktoriteten har fallit samman under inflytande av Nietzsches antimoralretorik och de skönlitterära författarnas otroliga urspåringar, som störta ungdomen i fördärvet. Man bedriver fanatiskt sexualupplysning; det fattas bara en kurs kompletterad med experiment.”¹

2.3 Radikalism och reaktion efter 1920

Sigmund Freud påbörjade sina forskningar på 1880-talet och publicerade flera av sina viktigaste verk före första världskrigets slut, men det var först under 1920-talet som han fick ett dominerande inflytande. Detta verkade först i radikal riktning, senare i konservativ. Medan sexualiteten tidigare övervägande hade uppfattats som en ”främmande”, vild drift, vilken hotade människans kulturella och civilisatoriska gärning, påverkades nu synsättet hos många människor därhän att man med Freud såg sexualiteten som den förklädda drivkraften i denna gärning. Påståendet har inte fått stå oemotsagt, men det medförde en djupgående förändring av människouppfattningen. Att studera sexualiteten och dess själsliga yttringar blev en central psykologisk uppgift. Freuds analys innebar ett avgörande bidrag till avtabuering av sexualiteten och därmed möjligheten att acceptera och medvetet integrera den i stället för att neurotiskt

¹ van Ussel 1970, s. 200

borttränga den. Sexualiteten drogs in i kulturarbetet och belystes i stället för att leva ett hemligt liv i skambelagda domäner.

Mycket stort inflytande fick också en tes som troddes vara Freuds men som i själva verket berodde på ett missförstånd, nämligen följande alltför enkla sats: Freud har visat att bortträngning av sexualiteten leder till neuros; alltså bör man fritt leva ut sin sexualdrift för att bli eller förbli själsligt frisk. Vad Freud hade visat var att en förvisning av de sexuella impulserna till det omedvetna med stöd av en tabuering leder till neuros, till en snedvriden kanalisering av sexuell energi (driftsenergi). Men vad han hade rekommenderat var inte ett fritt utlevande, utan ett inre accepterande av sexualiteten så att den inte förvisas till det omedvetna. Denna attityd ville han kombinera med en *medveten* behärskning av de sexuella impulserna. En sådan behärskning, som fordrar stora offer, är, ansåg han, nödvändig av två skäl, dels för att upprätthålla samhällsordningen, dels för att åstadkomma en partiell sublimering av sexualiteten, vilket är förutsättningen för att tillräckliga energier skall frigöras för social och kulturell aktivitet. Genom att denna mer komplicerade och nyanserade rekommendation sällan uppfattades, kom Freuds läror att tas till intäkt för ett naivt sexuellt frälsningsevangelium som snart skulle visa sig inte fungera. Den sexuella utlevelsen i och för sig botar inga neuroser. Snarare kan den förstärka dem genom erfarenheten att relationssvårigheter och ångest består trots att man följt receptet och haft intensiva kroppsliga kontakter och lustupplevelser.

I varje fall blev freudianism, ofta i förening med marxism, ett väsentligt inslag i västerländsk ideologi och framtidsförhoppningar under 1920-talet och i början av 1930-talet. Inom skönlitteraturen fick bejakandet av sexualiteten sin främste uttolkare i D. H. Lawrence, länge censurerad i England. I Sverige kan dessa tankegångar studeras i den dåtida tidskriften "fönstret" och hos den grupp unga författare som kallas livsdyrkarna.

1928 grundade psykiatern Auguste Forel, Havelock Ellis och sexualforskaren M. Hirschfeld "Världsförbundet för sexualreform". Samma år utkom van de Veldes "Det fulländade äktenskapet", ett för sin tid epokgörande sexualupplysningsverk som blev vida spritt. Året därpå utkom Bertrand Russells "Marriage and morals", sv. övers. 1930, som argumenterade mot den puritanska inställningen till sexuallivet och för reformer i äktenskapslagstiftningen.

Under 1920-talet försökte man i Sovjetunionen upphäva kvinnans beroende- och tjänarställning i familjen. 1917 och 1918 utfärdade Lenin dekret som avskaffade husfaderns makt över hustru och barn och gav kvinnorna rätt att bestämma över sig själva ekonomiskt, socialt och sexuellt. Kvinnan skulle bl. a. själv få välja bostad och efternamn. Hon skulle bli en med mannen likvärdig medborgare, verksam i yrkeslivet. Experimentet pågick under hela 1920-talet men misslyckades till större delen. Under de förutsättningar som fanns i den dåtida Sovjetunionen var reformen en utopi. Man hade inte resurser att inrätta daghem och kollektiv hushållshjälp. Män och kvinnor var helt präglade av den traditionella uppfattningen om sina roller i familjen; reformen kom

plötsligt utan att ha förberetts genom någon attitydförändring. Kvinnorna var f. ö. i stor utsträckning analfabeter. Genom att de togs i anspråk i yrkeslivet utan motsvarande lättnad i familjearbetet, blev bördan på dem tyngre än före revolutionen, och barntillsynen blev otillräcklig med svåra följder i form av barn- och ungdomsasocialitet. Dessa missförhållanden hade kanske kunnat övervinnas då de ekonomiska resurserna förbättrades och utbildning kom fler till del. Men från slutet av 1920-talet avskaffade Sovjetunionen under Stalins ledning de friheter som man proklamerat tio år tidigare och som nu framstod som ett hot mot den totala kontrollen. Man fick behov av strängt sammanhållna familjer som plantskolor för undergivna medborgare. Nya skilsmässolagar gjorde skilsmässa svåruppnåelig. Småningom infördes totalt abortförbud som ett av medlen att upprätthålla den sexuella disciplinen (preventivmedel fanns knappast). Utomäktenskaplig barnsbörd betraktades åter som vanhedrande för såväl moder som barn. Skolan och universiteten proklamerade en sträng avhållsamhetsmoral. 1943 avskaffades samskolorna. Sexualliv, äktenskap och barnalstring skulle helt höra samman.¹ En punkt i det ursprungliga reformprogrammet kom dock att småningom förverkligas: kvinnan blev jämställd i yrkeslivet i högre grad än i någon västeuropeisk stat eller i USA, och daghem byggdes i stor utsträckning.

Utvecklingen i Tyskland blev delvis en parallell till den i Sovjet. Radikala reformsträvanden i fråga om förhållandet mellan man och kvinna spelade stor roll i intellektuella kretsar under 1920-talet. Inflytandet från kombinationen psykoanalys/marxism var särskilt starkt här. Den tyska kvinnorörelsen var framgångsrik.

Omkastningen under Hitler blev ännu starkare än vad den varit i Sovjet under Stalin, eftersom nationalsocialisterna proklamerade en princip som aldrig förts fram i Sovjet: kvinnans plats är enbart i hemmet. "Modern bör ha möjlighet att helt ägna sig åt sin man. Ogifta kvinnor bör hålla sig till sådana sysselsättningar som lämpar sig för kvinnokönet. Vad övriga yrken angår bör de helt överlätas till männen" (inrikesminister Frick i *Völkischer Beobachter* den 12/6 1934). Familje- och sexuallagstiftningen sammanfaller däremot ofta i detalj med den sovjetiska. Hela atmosfären är dock annorlunda. De ryska åtgärderna verkar kyligt rationella i sin skoningslöshet, medan den tyska maskulinitetsdyrkan hade dunkla emotionella laddningar.

Även i de icke totalitära västerländska staterna uppkom en auktoritär sexualfientlig strömning: oxfordgrupprörelsen på 30-talet, från 1939 Moralisk upprustning, MRA, med fältropet "absolut renhet!". Den fick emellertid ingen större betydelse.

Det sades i början av detta avsnitt att Freuds inflytande till att börja med var radikalt men sedan blev konservativt. Hans läror fungerade under 1920-talet som den starkaste ideologiska kraften i "den sexuella revolutionen". I början av sina forskningar ansåg han t. ex. att kvinnans underlägsenhet i fråga om kulturella insatser och yrkeskarriär beror på att hon av vårt västerländska kulturmönster tvingats att i så hög grad borttränga sin egen sexualitet. (Det var alltså här fråga om ett förpassande av sexualiteten till det omedvetna med bl. a. tabuering som

¹ Framställningen om Sovjetunionen är huvudsakligen hämtad från Millett.

instrument, inte om medveten behärskning av en erkänd sexualitet, vilket ju tvärtom var Freuds rekommendation, se ovan.) Bortträngningen medför en allmän sänkning av prestationsnivån.

I sina fortsatta forskningar gled emellertid Freud alltmera över till uppfattningen att kvinnans underlägsenhet i förhållandet till mannen, när det gäller samhälls- och kulturinsatser, beror på omständigheter som är oupplösligt förbundna med hennes kvinnliga biologi och därav påverkade psyke. Han gav skäl för detta genom ytterst omfattande analyser av de komplicerade relationerna och förändringsprocesserna under flickans uppväxt i familjen. I centrum stod oidipuskomplexets förvecklingar, föregångna av hennes upptäckt av sin fundamentala biologiska underlägsenhet ("penisavunden") som hon kan kompensera endast genom att själv få en man och föda ett gossebarn; hon är med andra ord hänvisad till familjelivet för att nå självförverkligande. Hon är också utrustad med svagare libido än mannen och kan därför aldrig genom driftsförsakelse frigöra sådana andliga energier som han kan. Hennes mest utmärkande egenskaper är passivitet, masochism och narcissism, dvs. det är naturligt för henne att vara passiv, att lida och underkasta sig samt fungera som sexualobjekt. Kvinnor som söker hävda sig på mannens fält är neurotiska och olyckliga och behöver genom terapi återföras till sin naturliga bestämmelse.

I synnerhet efter andra världskriget har denna lärobyggnad blivit föremål för en omfattande kritik. Man har sagt att den bygger på fullt riktiga iakttagelser som Freud gjort av neurotiserande kvinnliga underlägsenhetskänslor. Det är också riktigt att sådana kvinnliga reaktioner, egenskaper och attityder som Freud beskrivit är vanliga, men hans stora fundamentala misstag är att han hänförde allt detta nästan enbart till biologiska orsaker och därigenom framställde kvinnans nuvarande status, roll och temperament som ett oföränderligt och evigt öde. Han slogs aldrig på allvar av tanken att kvinnans hävdvunna placering i samhället, hennes instängdhet i familjen, hennes beroendeställning, mannens sedan årtusenden fixerade härskarställning är den primära orsaken till underlägsenhetskänslorna, medan det är en sekundär företeelse att underlägsenhetskänslorna infantilt fixeras vid penisavund och oidipusförvecklingar. Om den lilla flickan växte upp i ett samhälle där manliga överlägsenhetskänslor och -positioner inte längre fanns, skulle hennes reaktioner bli annorlunda.¹ (Efter en sexualundervisningslektion på lågstadiet i en svensk skola hördes en flicka säga till en pojke i klassen: "Ha ha, du kan inte föda barn.")

Kritikerna inom den moderna kvinnoaksrörelsen anser att Freuds auktoritet starkt bidrog till att utvecklingen mot jämlikhet för kvinnan (som hade vunnit så stora segrar fram till 1920) hejdades eller t. o. m. vändes i sin motsats under åren 1930–1960. Det innebar också att utvecklingen bort från den sexuella dubbelmoralen försenades. Särskilt starkt gjorde sig dessa effekter gällande i USA, beroende på att en populariserad och ofta förgrovad psykoanalys där fick ett oerhört starkt inflytande både som ideologi och terapi.

¹ Millett, s. 179–219.

Nya kraftiga incitament att bryta med den traditionella sexualmoralen kom emellertid att vända utvecklingen ännu en gång. Kinseyrapporten (om män 1948, om kvinnor 1953) klargjorde att det reella sexuella beteendet låg så långt från den officiella moralen och från vad som antagits vara det "normala" beteendet, att den officiella moralen mer eller mindre framstod som en luftkonstruktion, som icke-fungerande. Man fick behov att söka efter en ny moral som utgick från faktiskt förekommande värderingar och som kunde betyda mer för beteendet. Den motsatta reaktionen – att Kinseyrapporterna inte borde ha fått publiceras eftersom de verkar upplösande – är psykologiskt fullt begriplig.

Uppfattningen av kvinnans sexualfunktion kom att starkt påverkas av Masters & Johnsons experimentella undersökningar av de fysiologiska reaktionerna vid samlag ("Human Sexual Response" 1966, sv. övers. 1967). För första gången klarlades den fysiologiska bakgrunden till den kvinnliga orgasmen. Fr. o. m. nu blev det omöjligt att med sakskaäl hävda att kvinnans förmåga till sexuellt gensvar skulle vara av naturen svagare än mannens. Dessa forskningsresultat väckte stort uppseende. Många kvinnors förtroende till sig själva som jämställda och aktiva stärktes. Uppfattningen om kvinnan som ett passivt sexualobjekt och den freudska synen på relationen mellan manligt och kvinnligt upplevdes ha fått ett grundskott.

Ungefär samtidigt kom det nya preventivmedlet p-pillret. Även detta fick effekter på attityderna. Kvinnorna upplevde genom den eliminerade graviditetsrisken minskat beroende av mannen, mer tillit till det egna avgörandet i fråga om sexuellt samliv, mer jämlikhet, mer frimodighet till egen aktivitet under samlaget. Många män upplevde denna förändrade kvinnliga attityd som en statusförlust för sig själva.

Kvinnosaksrörelsen under 1800-talet och i början av 1900-talet hade bidragit till förändringen av det sexuella normsystemet och beteendet fram t. o. m. 1920-talet. Den nya "sexuella revolutionen" genom bl. a. påverkan från Kinsey, Masters & Johnson och den nya preventivtekniken samt säkerligen även den fortgående sekulariseringen tycks i sin tur ha varit ett incitament till 1970-talets nya, militanta kvinnosaksrörelse. I direkt polemik mot Freud hävdar denna att kvinnans nuvarande belägenhet är mer beroende av att hon föds inom en viss samhällstyp än av hennes biologiska egenskaper. Man måste "göra slut på själva patriarkatet som institution och avskaffa både själva ideologin om mannens överhöghet och den traditionella socialisation (formandet till ett av samhället accepterat beteende) med vars hjälp denna överhöghet upprätthålls i allt som har med *status*, *roll* och *temperament* att göra". Det måste ske en "omprövning och omvärdering av de drag som betecknas som 'maskulina' resp 'feminina' . . . Det våld som uppmuntras som 'maskulint' och den långt gångna eftergivenhet som betecknas som 'feminin' måste avskaffas som värdelösa hos båda könen, medan det 'maskulina' temperamentets effektivitet och intellektuella inriktning och den ömhet och omtanke som associeras med det 'kinnliga' framstår som lämpliga och önskvärda hos båda könen" (Millett, s. 68).

Ett sådant synsätt och en sådan strävan fanns klart uttalade hos John Stuart Mill (se 2.2) men har först under de senaste åren framförts som direkt handlingsprogram av mycket aktiva grupper inom kvinnorörelsen. En viss utveckling i denna riktning (mindre utpräglade könsroller) har ägt rum och har även påverkat sexuallivet. Mannens och kvinnans sexuella beteende och deras upplevelse av det sexuella samlivet präglas i mindre grad än förr av motsatsparen aktiv-passiv, subjekt-objekt. Uppfattningen att det sexuella är ett nöje endast för mannen men för kvinnan en plikt har nästan försvunnit. Undersökningar som påvisar förändringar av detta slag refereras i nästa avsnitt (2.4).

2.4 Undersökningar av attityd- och beteendeförändringar under 1900-talet

2.4.1 Inledning

De undersökningar av sexuellt beteende och attityder som utförts under 1900-talet i några europeiska länder och i USA ger svar på en del frågor av intresse för sexualundervisningens målsättning. Svaren visar inte vilket beteende man bör beteckna som riktigt eller önskvärt – det vore "statistikmoral" – men de visar utvecklingstrender, som man kan vilja motverka eller befrämja, de visar sexualdebutens fördelning på åldersstadiet, de problem som är aktuella för olika grupper av ungdom osv. Både de som godtar och de som inte godtar det ena eller andra handlingsmönstret har nytta av att känna till den faktiska situationen, vare sig denna bedöms som positiv eller ej utifrån deras värderingar.

2.4.2 *Västtyska studenter 1912 och 1966. Västtyska arbetare 1968/69*

I redogörelsen för den stora västtyska studentenkäten 1966 (Giese & Schmidt "Studentensexualitet", 1968) ingår också en jämförelse med den enda existerande undersökningen av en liknande målgrupp från tiden före första världskriget. Den utfördes 1912 och gällde nyblivna läkare (endast män). Enkäten var behäftad med stora brister, men Giese & Schmidt anser att några få jämförelser kan säkerställas (s. 232 ff). I båda undersökningarna (1912 och 1966) hade nästan alla gifta män haft föräktenskapliga sexuallerfarenheter. Här finns ingen skillnad. Men partnervalet är helt olika. Över 90 % av 1912 års medicinare hade sin första sexuella erfarenhet med en prostituerad eller (i få fall) med en tjänsteflicka eller en uppapperska. Endast 4 % uppgav en familjeflicka. Av 1966 års gifta studenter hade däremot hälften haft sitt första samlag med sin blivande äktenskapspartner och flertalet av de övriga med någon de hade stadigt sällskap med. Mindre än 10 % hade haft sin sexualdebut med en prostituerad. 1912 var studenternas sexuella kontakter opersonliga. 1966 har föräktenskapligt samliv och personlig relation i hög grad integrerats. Tillgivenhet, gemensamma intressen och sysselsättningar betraktas som den naturliga ramen för ett förhållande, och dessa "gemensamheter" betecknas av de flesta som lika viktiga som den

sexuella relationen. Under sådana förhållanden är det lättförståeligt att partnerväxling var vanligare bland studenterna förr än nu. Nästan alla västtyska studenter i dag vill hitta någon som de kan ha stadigt sällskap med, och de har för avsikt att gifta sig och få barn. På vägen till äktenskapet har emellertid en majoritet av de manliga och en stor minoritet av de kvinnliga haft mer än en partner. En uppseendeväckande skillnad mellan de unga läkarna 1912 och de gifta studenterna 1966 är att hälften av de förra men endast 2 % av de senare uppger sig någon gång ha varit veneriskt smittade.

De sexuella beteenden och attityder som framträder i den stora studentundersökningen 1966 har vid en senare enkät bland västtyska industriarbetare visat sig känneteckna även dem. Den enda markanta skillnaden är att medianåldern för sexualdebut ligger fyra år lägre bland arbetarna, både manliga och kvinnliga. Då emellertid giftermålsåldern också ligger fyra år lägre, blir tidrymden för föräktenskapligt sexuellt samliv densamma i båda grupperna. (Schmidt & Sigusch 1971.)

De tyska studenterna redovisade en senare sexualdebutålder än i någon jämförbar modern undersökning. Vid fyllda 16 år hade 7 % av pojkarna och 2 % av flickorna samlagserfarenhet. (I detta avseende utgör, som nyss påpekades, de blivande universitetsstuderandena en särgrupp jämfört med den västtyska arbetarklassen.) Vid fyllda 18 år hade fortfarande endast 20 % av pojkarna och 10 % av flickorna haft samlag. Därefter ändrar sig bilden snabbt. Medianåldern för samlagsdebut var bland studenterna 21,3 år och bland studentskorna 21,8 år. Ungefär hälften av såväl de manliga som de kvinnliga studenterna hade dock levt avhållsamt under de 12 månaderna närmast före undersökningstillfället (Giese & Schmidt 1968, s. 106–110).

Som betecknande i lika mån för de västtyska studenternas och arbetarnas sexualliv anger Sigusch & Schmidt (1971, s. 41–43) följande tre inställningar:

1. Föräktenskapligt samliv betraktas som en självklarhet.
2. Den dubbla moralen för män och kvinnor har nästan helt försvunnit, likaså föreställningen om kvinnan som en asexuell varelse.
3. Flertalet föredrar ett personcentrerat sexuellt förhållande (4/5 av studenterna. Giese & Schmidt 1968, s. 188), men tillfälliga kontakter är inte ovanliga bland dem som ännu inte förverkligat detta mål.

De västtyska studenternas och arbetarnas sexualliv är med andra ord: 1) "permissivt", 2) egalitärt, 3) personcentrerat och inställt på äktenskap. (Detsamma gäller i stort sett även östtyska studenter; de är dock mindre egalitära¹.)

De unga läkarnas föräktenskapliga sexualliv hade enligt undersökningen 1912 varit 1) permissivt, 2) ortodoxt dubbelmoraliskt², 3) ej personcentrerat, ej knutet till sociala likar (dvs. ev. blivande äktenskapspartner).

¹ Giese & Schmidt 1968, s. 235 f

² Termen härstammar från Reiss, definition se 2.4.7.

2.4.3 USA

I USA har fler och större undersökningar av sexuella beteenden och attityder genomförts än någon annanstans men ändå långt färre än på

andra områden av samhällsforskningen (Reiss 1960, kapitlet "The neglect of sex research"). Undersökningarna beträffande större delar av befolkningen uppvisar följande utvecklingslinjer för förra hälften av århundradet:

Andelen kvinnor som haft samlag som ogifta före 25 års ålder är i Kinseys material (till ett visst årtionde har förts de som fyllde 25 år under årtiondet. Kinsey 1953, s. 339):

1910-talet	14 %
1920-talet	36 %
1930-talet	39 %
1940-talet	37 %

Alltså en plötslig förändring efter första världskriget men efter 1930 ingen förändring under två årtionden. Kinsey och hans medarbetare påpekar att ökningen av petting och föräktenskapliga samlag under 1920-talet är den största förändring i kvinnligt sexuellt beteende som de överhuvud kunnat iaktta. Den innebär givetvis också en förändring av männens sexuella beteende, i varje fall av partnervalet (se nedan). Förändringen är iakttagbar på alla utbildningsnivåer. Som orsak anger Kinsey en attitydförändring med bl. a. följande bakgrund:

- inflytandet från Havelock Ellis' och Freuds idéer
- kvinnoemancipationen som särskilt hade påverkat den ogifta kvinnans ställning
- de amerikanska soldaternas erfarenhet av sexuallivet i krigstid och av europeiska attityder till sexuallivet
- ökad kunskap om preventivmedel
- urbaniseringen med dess större anonymitet
- kampanjen mot den organiserade prostitutionen som ledde till att amerikanska mäns kontakter med prostituerade minskade med hälften.

Kvinnornas föräktenskapliga samlag (medeltal för samtliga i Kinseys material) ägde rum med:

endast en partner	53 %
2-5	34 %
6-	13 %

Andelen män som haft föräktenskapliga samlag var, bland dem som fyllde 20 år under 1910-talet, 58 % (Terman 1938). Därefter sker en ökning, men i motsats till förhållandet bland kvinnorna är den långsam och kontinuerlig under hela tiden. I början av perioden hade flertalet män haft samlag före äktenskapet endast med andra kvinnor än den de gifte sig med. Under 1900-talet sker emellertid en snabb ökning av andelen män som haft åtminstone en del av sina föräktenskapliga samlag med sin blivande äktenskapspartner (Terman 1938).

Beträffande amerikanska studenter finns det endast två undersökningar med stort underlag som belyser deras sexualvanor före 1950 (Bromley & Britten 1938; Kinsey 1948, 1953). Enligt båda hade ca 50 % av de manliga och 25 % av de kvinnliga studenterna samlagserfarenhet vid 21 års ålder. Vid 25 år var motsvarande siffror 75 och 39 % (Kinsey 1948, s.

566; 1953, s. 333). De många undersökningar som gjordes på 1950-talet bygger inte på tillräckligt stora material för att säkerställa en generell tendens.

Enligt Reiss (1960, s. 29) godtar 21 % av de amerikanska studenterna i hans undersökning samlag med tillfälliga kontakter.

Jämför man studenterna med befolkningen som helhet finner man att det i varje åldersgrupp mellan 15 och 25 år är en mindre andel av studenterna än av hela befolkningen som har haft föräktenskapliga samlag (Kinsey 1948, s. 347). Samma tendens framträder i många undersökningar från många länder: ju högre utbildning desto senare samlagsdebut.

De flesta sociologiska studier av sexuallivet gäller medelklassen. I USA har emellertid undersökningar gjorts av förhållandena inom den stora del av arbetarklassen där som lever under materiellt ytterst torftiga och pressande förhållanden och utgör ungefär 1/6 av hela befolkningen. Resultaten föreligger i arbeten av Whyte, Rainwater, Komarovsky, Clark, Hammond & Ladner. I sin undersökning "Lower class sexuality" 1971 sammanfattar Sigusch & Schmidt resultaten på följande sätt:

De sexuella relationerna är ofta mekaniska och blottade på känsla. Förmågan att ge motparten insikt i ens egen sexuella upplevelse är nästan obefintlig eller svårt störd. Osäkerheten och otillfredsställelsen är stora i både föräktenskapligt och äktenskapligt samliv. Kvinnorna uppfattar sig själva och uppfattas som asexuella eller åtminstone sexuellt mindre funktionsdugliga än mannen. Den bristande kommunikationen mellan personligheten och den egna sexualiteten samt mellan parterna i ett sexuellt förhållande ("sexuell segregation") är enligt Rainwater ett specialfall av den allmänna sociala segregation som denna samhällsklass lider under i USA. De som är "utstötta" får också sina inbördes relationer störda. Missförhållandena i relationen man—kvinna är även ett resultat av den materiella nöden. Bekymmer och umbäranden hindrar och stör känslorelationer.

Vid en jämförelse med samlevnadsförhållandena inom västtysk, svensk och dansk arbetarklass anser sig de tyska forskarna kunna konstatera att de svåra störningar som de sämst ställda amerikanska arbetarna lider under i stort sett saknas i de nämnda europeiska länderna.¹ Den bättre situationen tolkas som en effekt av att arbetarklassen där inte är på samma sätt socialt segregerad och lever under materiellt bättre och stabilare förhållanden än den undersökta delen av den amerikanska arbetarklassen.

2.4.4 Engelska tonåringar

Den noggrannaste undersökning av tonåringars sexualliv som gjorts i något land är Schofields engelska intervjuundersökning "The sexual behaviour of young people". Den utfördes i början av 1960-talet och publicerades 1965. Den bygger på ett representativt urval av pojkar och flickor i åldern 15–19 år, uppdelade på en yngre grupp (15–17) och en äldre (17–19). De olika sexuella beteendena kartläggs beträffande

¹ För Skandinavien del hänvisar de till undersökningar av Gustav Jonsson (SOU 1951: 41), Preben Hertoft, Hans L Zetterberg (SOU 1969: 2), och Joachim Israel ("Sexologi", 1970).

debutålder, frekvens och relation till ett stort antal bakgrundsvariabler.

Samlagserfarenhet förekom i följande utsträckning: (Schofield 1965, s. 247. I %.)

	Pojkar	Flickor
Yngre (15-17)	11	6
Äldre (17-19)	30	16

Vid 18 års ålder hade 34 % av pojkarna och 17 % av flickorna haft samlag. (Motsvarande siffra för svenska och danska 18-åringar var under 1960-talet ca 50 %, utan stora skillnader mellan pojkar och flickor. Se nedan 2.4.5.)

Schofield gjorde en ingående jämförelse mellan "erfarna" och icke erfarna tonåringars bakgrundsförhållanden (s. 224-231). Vid bedömningen av hans iakttagelser måste man hålla i minnet att de tidigt sexuellt erfarna i ett mer restriktivt samhälle givetvis har fler drag som skiljer dem från normalgruppen än i ett mer permissivt samhälle. Ju fler tonåringar som är avhållsamma desto starkare motivationer fordras det för att avvika från mönstret, och omvänt.

Om man ser enbart på skillnaderna mellan erfarna och icke erfarna kan man få intrycket att de är stora, framhåller Schofield. Om man emellertid först ser på samtliga iakttagna bakgrundsförhållanden, finner man att likheterna är mycket fler än olikheterna. De erfarna pojkarna i åldern 17-19 år fördelade sig på samhällsklasser och föräldrarnas yrkesgrupper på samma sätt som de oerfarna. Om en pojke var äldst, yngst eller enda barnet hade ingen inverkan. Att föräldrarna brukade eller inte brukade gå i kyrkan tycktes inte ha något inflytande på sönerns sexualdebutålder. De erfarna pojkarna kom inte oftare än de oerfarna från splittrade hem eller hem där fadern var död eller frånvarande. Att modern hade arbete utom hemmet eller att relationen mellan föräldrarna var dålig hade heller inget inflytande när det gällde pojkarna. Endast om relationen till modern var dålig framträdde en tendens till tidigare sexualdebut hos sonen. Att en pojke fått sexualundervisning i skolan varken påskyndade eller uppsköt hans sexualdebut. Erfarna och oerfarna pojkar önskade i lika stor utsträckning att de hade fått mer sexualundervisning. Deltagande i föreningsliv hade inget inflytande i här aktuellt avseende.

En skillnad framträdde emellertid på en punkt beträffande hemmet. De sexuellt oerfarna pojkarnas föräldrar hade varit noga med att ta reda på vart pojken brukade gå om kvällarna och att bestämma när han skulle vara hemma. Detta var ett moment i en bakgrundsvariabel som man hade lagt sig särskild vinn om att ta fram i undersökningen, nämligen graden av "familjeinflytande" som pojken eller flickan hade varit utsatt för. Det visade sig att ju större detta varit, desto senare inträdde sexualdebuten.

De sexuellt erfarna pojkarna hade fler problem i skolan och slutade skolan tidigare. Någon skillnad i intelligens framträdde emellertid inte; orsaken måste ligga i personlighetsdrag. Tecken på rastlöshet och låg ambitionsnivå i skolan framträdde. När dessa pojkar kom ut i yrkeslivet, lyckades de emellertid i regel skaffa sig mer välbetalda arbeten än sina kamrater med senare sexualdebut, vilket Schofield åtminstone i en del

fall sätter i förbindelse med större fysisk styrka och energi. Tidigare sexualdebut ser ut att hänga samman med tidigare inträdande pubertet, men denna iakttagelse är av undersökningstekniska skäl något osäker.

De sexuellt erfarna pojkarna tillbringar mer tid i tonårsgrupper, besöker nöjeslokaler oftare, blir oftare alkoholpåverkade och har en större benägenhet att hylla en speciell tonårsfilosofi och uttala sig negativt om den äldre generationens värderingar. De begår oftare lagbrott men i regel endast lindriga sådana, inte våld och stöld. Schofield har intrycket att kontakterna med polisen huvudsakligen förorsakas av ett överskott av vitalitet och ett underskott av eftertanke.

Sammanfattande säger Schofield: "Det är emellertid ganska klart att såväl deras attityder som deras beteende var ytterligt permissiva, ja, slappa. De var skeptiska mot vuxnas normer och motsatte sig alla restriktioner; de flesta ansåg det riktigt att pojkar hade föräktenskapliga samlag men var mindre säkra på att detta var lämpligt för flickor. Fastän något intoleranta mot attityder utanför tonårsvärlden visade de en långtgående tolerans inom denna grupp i de flesta moraliska frågor inklusive de sexuella" (s. 228).

Även om de sexuellt erfarna flickorna gäller att de flesta av deras bakgrundsförhållanden var likadana som de oerfarna flickornas. När skillnader förelåg var de oftast desamma som man fann hos pojkarna, men det framträdde mycket tydligt att flickorna var mer beroende av hurdana relationerna var mellan föräldrarna och av sina egna relationer till föräldrarna. Om förhållandet till föräldrarna var torftigt eller om det var slitningar mellan föräldrarna inbördes, ökade sannolikheten för att flickorna skulle inleda en tidig sexualdebut. (Bland dessa faktorer var det som nämnts endast störd relation mellan pojken och modern som hade denna effekt på pojken.) Man kan också uttrycka det så att först när det hade kommit till en djupgående brytning mellan flickan och hennes familj, var det sannolikt att hon skulle inleda en sexuell förbindelse. Dessa flickor uttalade i mycket högre grad än pojkarna antipati och aggressivitet mot familjen. (Schofield nämner inte att detta är en självklar yttring av att avhållsamhetskravet var så mycket starkare för flickornas än för pojkarnas del.)

2.4.5 *Danmark*

Som förberedelser till införandet av obligatorisk sexualundervisning i den danska folkskolan gjordes under 1960-talet en hel rad större och smärre undersökningar om sexuellt beteende och attityder. Pionjären på området var dock Kirsten Auken som på 1940-talet utförde fältarbetet för avhandlingen "Undersøgelser over unge kvinders seksuelle adfærd", publicerad 1953. Det andra huvudarbetet är Preben Hertofts "Unge mænds seksuelle adfærd, viden og holdning" 1968. Det vilar dels på intervjuer 1963-64 med 400 värnpliktiga i samband med mönstringen, dels på en enkätundersökning 1965 bland 3 132 nyinkallade värnpliktiga. Mönstringsundersökningen är den utförligaste och viktigaste; den senare är en kontroll av riksgiltigheten i svaren på vissa utvalda frågor. En annan stor undersökning genomfördes 1966 genom intervjuer med 832 nyblivna

mödrar under ledning av bl. a. Kirsten Auken.¹ I både Hertofts och den sistnämnda undersökningen ägnades stort utrymme åt att klarlägga graden av sexualkunskap hos de tillfrågade, hemmets och skolans betydelse i detta avseende samt attityden till sexualundervisning. Huvudresultaten beträffande sexualundervisningen och ett urval fakta om sexuella beteenden och attityder är refererade i Seksualopplysningsudvalgets Betänkning I, 1968, s. 56–95. Härifrån har uppgifterna i det följande hämtats om inte annat anges.

De intervjuade kvinnorna i mödraundersökningen var 15–45 år gamla. Medianåldern för första menstruationen (menarche) var 13 år. En fjärdedel av kvinnorna uppgav att de inte i förväg hade vetat om att något sådant skulle hända dem. (I den svenska örebrounderökningen 1964 var motsvarande siffra 21 %, i stockholmsundersökningen 1966–67 12 %.)

Medianåldern för samlagsdebut var 18,5 år (Sverige troligen något lägre; svårt att jämföra grupperna på denna punkt).²

- 35 % hade haft samlag före sitt artonde år (Sv. 44 %),
- 25 % i sitt artonde år (Sv. 21 %),
- 57 % hade haft sitt första samlag med sin fästman, ca 1/3 med någon de hade stadigt sällskap med,
- 3 % med en tillfällig kontakt (Sv. 3 %),
- 65 % gifte sig med sin första samlagspartner (Sv. 40 %),
- 7 % av de äldre och 4 % av de yngre hade sitt första samlag efter vigseln (Sv. 5 respektive 2 %).

En markerad generationsskillnad framträder beträffande sexualdebut-åldern:

- 22 % av 30–34-åringarna hade debuterat före 18 år (Sv. 43 %)
- 48 % av 20–24-åringarna hade debuterat före 18 år (Sv. 51 %)
- 19 år var medianen för sexualdebut för de äldre;
- 18 år var medianen för sexualdebut för de yngre.

Samma förskjutning av medianåldern för kvinnlig sexualdebut, 1 år, framträder om man jämför Kirsten Aukens undersökning 1944–47 med genomsnittet för samtliga i mödraundersökningen 1966. (Förskjutningen mellan 31–35-åriga och 21–25-åriga svenska kvinnor är 1,2 år.)

De som uppgav att preventivmedel hade använts i samband med första samlaget utgjorde i mödraundersökningen bland

35-åringar och äldre	25 %	
30–34	33 %	
25–29	50 %	} (Sv. 51 %)
20–24	53 %	
15–19	47 %	

Den lägre siffran för den yngsta gruppen beror eventuellt på att en del av dessa barnaföderskor utgjorde en särgrupp med viss belastning och därför kunde förväntas vara mindre försiktiga. Antalet intervjupersoner är dessutom så pass litet i denna grupp att siffran inte är fullt säker.

1963–64 gjordes en undersökning bland abortsökande kvinnor i

¹ Den sistnämnda, den s. k. mödraundersökningen, är den som det danska seksualopplysningsudvalget huvudsakligen byggt på när det gäller kvinnor, eftersom den var den senast utförda.

² I det följande anges ett antal siffror för jämförelse med svenska förhållanden, hämtade från SOU 1969: 2, tabellbilagan. Vad som jämförs är danska nyblivna mödrar, de flesta i åldern 20–34 år, med svenska kvinnor i åldern 18–30 år.

Danmark. Den utvisade att i denna delvis speciella grupp 2/3 hade känt till preventivmedel vid sitt första samlag, men endast 1/3 uppgav att mannen hade använt kondom vid detta tillfälle (något annat preventivmedel nämndes inte i dessa svar). Bland de abortsökande framträdde mycket tydligt att ju mer otillfredsställande de hade upplevt sin barndomsmiljö, desto tidigare hade samlagsdebuten inträffat.

En undersökning av samtliga klinikbehandlade gonorrésmittade manliga och kvinnliga tonåringar i Köpenhamn 1964 utvisade en övervikt av följande ogynnsamma bakgrundsförhållanden:

lägre socialgrupp (= Sv. ¹)	} (ej undersökt i Sv.)
skolsvårigheter, tidigt avbruten skolgång (= Sv.)	
splittrade hem (= Sv.)	
uppväxt på anstalter	
avbruten yrkesutbildning	
intagen för psykiatrisk behandling (12 %)	
under normalbegåvning	
tidigare sexualdebut (= Sv.)	
fler sexualpartners (= Sv.)	

Många av de VS-smittade hade inte dessa bakgrundsförhållanden, men de var *genomsnittligt* vanligare bland dem.

En dansk undersökning 1964 av 42 skolflickor som blivit gravida före 18 års ålder utvisade att 18 av dem kom från instabila, otrygga och negativa uppväxtmiljöer. 22 kom från till det yttre stabila miljöer som emellertid vid närmare granskning visade sig ha oförmånliga drag.

Hertofts undersökningar bland värnpliktiga (se inledningen till detta avsnitt) utvisade bl. a. följande förhållanden.

14 år var medianåldern för onanidebut.
 49 % hade haft samlag före 18 år (Sv. 53 %, korrigerad siffra²).
 19 % av 19–21-åringarna hade inte haft samlag.
 19–21 % i båda vpl-grupperna hade haft endast 1 partner.
 ca 10 % hade haft mer än 10 partners.
 60 % hade haft sitt första samlag med en stadig partner. (63 % av sv. 18–30-åringar hade känt första partnern mer än 1 månad.)
 30 % hade haft sitt första samlag med tillfällig bekantskap. (15 % av sv. 18–30-åringar hade känt första partnern mindre än en vecka.)
 48 % av dem som var 16 år och yngre vid första samlaget hade då använt preventivmedel.
 68 % av dem som var 17 år och äldre vid första samlaget hade då använt preventivmedel. (61 % av samtliga sv. 18–30-åriga män.)
 40 % av de *ej* veneriskt smittade hade haft första samlaget före 17 år.
 82 % av de veneriskt smittade hade haft första samlaget före 17 år. (21–25-åriga VS-smittade män i Stockholm hade i genomsnitt debuterat 1,1 år tidigare än samtliga män i samma ålder i Stockholm, se Gustavsson 1971.)
 16 % av de *ej* VS-smittade hade haft 8 eller fler partners.

¹ Jämförelsen med svenska gonorrésmittade tonåringars bakgrundsförhållanden baserar sig på Gustavsson, Läkartidningen 1971, nr 38.

² Jämförelsen här och i det följande avser svenska värnpliktiga 1963–64 i åldern 18–19 år, i vissa fall även danska värnpliktiga 1965 i åldern 19–21 år, jämförda med svenska män i åldern 18–30 år, intervjuade 1967, tabellbilagan. Betr. innebörden av "korrigerad siffra", se nedan, avsnitt 2.4.6.1.

61 % av de VS-smittade hade haft 8 eller fler partners. (35 % av samtliga 21–25-åriga män i Stockholm hade haft mer än 10 partners; 75 % av de VS-smittade männen hade haft mer än 10 partners, se Gustavsson 1971.)

2.4.6 Sverige

2.4.6.1 Beteende

En sammanställning av valda uppgifter från olika undersökningar om föräktenskapliga heterosexuella kontakter i Sverige återfinns i samlingsverket "Sexologi" (red. J. Israel 1970, s. 197–212).¹

Beträffande sexualdebutåldern är två motsatta uppfattningar vanliga i samhällsdebatten. Den ena är att beteendet i dag är ungefär detsamma som det varit i hundratals år, den andra att det har skett en betydande förändring under detta århundrade. De undersökningar som gjorts tyder på att den senare uppfattningen är den riktiga men att förändringen inte varit så stor eller så brant som många föreställer sig.² För att få ett riktigt perspektiv på förändringen måste man hålla i minnet att den genomsnittliga åldern för könsmognad sjunkit med tre år under de senaste hundra åren i Norden. Enligt statistik grundad på läkarnas rapporter var den genomsnittliga åldern för första menstruation (menarche).³

1865 16 år och 9 månader

1914 15 år och 6 månader

1953 13 år och 9 månader

¹ Utförligare redovisningar av den undersökning av stockholmsungdomens sexuella beteende och attityder, som gjordes 1966/67, återfinns i några publikationer: J. Israel, Gustavsson, Eliasson, Lindberg: "Sexuelle Verhaltensformen der schwedischen Grosstadtjugend" i det tyska samlingsverket "Modellfall Skandinavien" 1970; samt i Eliasson: "Könsdifferenser i sexuellt beteende och attityder till sexuallivet", avh. 1971, offset. Denna undersökning utfördes på en kontrollgrupp i samband med en intervjuundersökning av venereaklientelet i Stockholm 1966/67 i åldern 16–25 år. En första presentation av resultaten från venereundersökningen återfinns i Läkartidningen 1971 nr. 38, s. 4280 (Gustavsson 1971). Eliasson har återgivit och kommenterat vissa resultat i sin avhandling i en av socialstyrelsens hälsovårdsupplysningsdelegation utgiven publikation "Samhälle, sexualmoral, könsroller", offset 1973.

² Vid bedömningen av alla de uppgifter om sexualdebutålder som lämnas i detta avsnitt och i 2.4.8 måste man hålla i minnet att inte alla låter sitt första samlag följas av ett regelbundet sexuellt samliv. I örebroundersökningen (Lindroth och Rundberg 1954) uppgav de samlagerfarna bland de 17–18-åriga skolungdomarna att de efter sitt första samlag haft samlag i följande utsträckning (i %):

	po	fl
Aldrig mer	8	4
Någon enstaka gång	55	34
Mer eller mindre regelbundet	37	64

Preben Hertoft fann vid intervjuer med danska värnpliktiga (Hertoft I, s. 333) att det var ganska vanligt att dessa av nyfikenhet haft samlag någon enstaka gång i unga år men att det sedan kunde dröja länge innan de upptog regelbundet sexuellt samliv.

³ Lindroth och Rundberg 1964.

Genomsnittsåldern för pojkarnas könsmognad antas ha sjunkit i samma takt, hela tiden liggande 1 à 2 år högre. Under de 5 decennierna mellan 1865 och 1914 var förskjutningen nedåt i ålder 15 månader, vilket motsvarar 3 månader per decennium. Under de 4 decennierna mellan 1914 och 1953 var förskjutningen nedåt i ålder 21 månader, vilket motsvarar 5 månader per decennium. Genomsnittsåldern för könsmognad har alltså sjunkit i accelererande takt. Om — som det ofta antas — den genomsnittliga sexuella debutåldern är starkt beroende av den genomsnittliga åldern för könsmognad, väntar man sig att också sänkningen av sexualdebutåldern under 4 årtionden under 1900-talet i Sverige skall vara något mindre än 2 år.

Den äldsta svenska undersökningen av (bl. a.) sexualdebutålder gjordes av Welander 1908 men gällde enbart manliga venereapatienter (632 fall). 20 % hade haft sitt första samlag före 16 år, flertalet av de övriga före 21 år (SOU 1951: 41, s. 178 f). I 1966 års venereaundersökning i Stockholm hade 50 % av de 16–25 år gamla manliga patienterna debuterat före 15,3 år (Gustavsson 1971), alltså en markerad sänkning av sexualdebutåldern inom denna specialgrupp, då man jämför 1908 och 1966.

Gustav Jonsson har studerat värnpliktiga som var omkring 21 år gamla 1923 respektive 1943 (SOU 1951: 41). J. Israel och S. Johansson (1965) har studerat värnpliktiga som var omkring 21 år gamla 1965. Det blir alltså tre grupper med ca 20 års åldersskillnad. Medianåldern för sexualdebut var bland sexuellt erfarna värnpliktiga 21-åringar:

1923	18,5 år
1943	17,6 år
1965	15,6 år

Dessa siffror anger inte medianåldern för sexualdebut hos hela den manliga befolkningen i de berörda åldrarna. De som ännu inte haft sitt första samlag är inte inräknade och inte heller de icke vapenföra. Om dessa grupper ingått skulle medianåldrarna ha blivit högre. Detta bekräftas av stockholmsundersökningen 1966/67, som omfattar även de båda nämnda grupperna. Vad som intresserar oss här är emellertid förskjutningen mellan generationerna. Den är 3 år mellan 1923 och 1965, alltså på ca 40 år. Den första siffran (18,5 år) är emellertid något för hög om man skall jämföra den med de båda följande, ty i den ingår en liten andel studenter, och de har senare sexualdebut. Skillnaden mellan medianerna för sexualdebut hos värnpliktiga 1923 och 1965 är därför någonting mellan 2 och 3 år.

Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969: 2) möjliggör ett stort antal jämförelser mellan åldersgrupper. När det gäller att utnyttja åldersangivelserna för sexualdebut i SOU 1969: 2 måste emellertid en undersökningsteknisk förklaring ges. Sifo anger klart (t. ex. i tabell III: 3 i tabellbilagan) att dess uppgifter om medianålder för sexualdebut endast avser dem som haft samlag. Det är i och för sig av intresse att ange den ålder före vilken hälften av *dessa* hade debuterat. Många andra liknande undersökningar är utförda enligt samma princip. Men för USSU var det väsentliga intresset att ange den ålder före vilken hälften av

Tabell 2.1 Medianåldrar för sexualdebut, korrigerade siffror

	Enligt ¹ Sifo	Korrigerade ² siffror	Skillnad
18-20-åringar	16,2	17,8	1,6
21-25	17,0	18,1	1,1
26-30	17,3	18,4	1,1
31-35	17,4	18,4	1,0
36-40	17,4	18,5	1,1
41-45	17,6	18,7	1,1
46-50	17,8	18,9	1,1
51-55	18,7	19,9	1,2
56-60	18,6	19,8	1,2
18-60, alla	17,6	18,7	1,1
31-60, alla	17,9	18,9	1,0
31-60, män	17,4	18,4*	1,0
31-60, kvinnor	18,5	19,4*	0,9
18-30, alla	16,9	18,2	1,3
18-30, män	16,6	17,9*	1,3
18-30, kvinnor	17,2	18,5	1,3

¹ SOU 1969: 2, s. 88-89 tabell III: 3.

² Framräknade av Bo Wärmeryd, Statistiska centralbyråns utredningsinstitut, med undantag av de siffror som markerats med *; de har framräknats av USSU.

samtliga i en viss åldersgrupp hade debuterat. I de yngsta åldersgrupperna bland 18-30-åringar är det många som inte debuterat, bland 18-20-åringarna är det ca 20 %, i hela gruppen 8 %. Skillnaden mellan medianåldern för dem som haft samlag och medianåldern för hela gruppen måste därför i vissa fall vara stor. Medianåldern för hela gruppen ligger givetvis högre än för dem som haft samlag. Dessa nya medianåldrar måste räknas fram.

Därtill kommer en annan omständighet som ytterligare bidrog att dra ner medianåldern för sexualdebut i Sifos rapport. Om en intervjuerson på frågan "Hur gammal var Du då Du första gången hade samlag?" svarade: "Jag var 17 år", fick detta svar i Sifos beräkningar fungera som ett påstående att han var precis 17 år, dvs. att han nominellt haft sitt första samlag på sin födelsedag. USSU har ansett att man i stället måste tolka svaret som "Jag var fyllda 17 men ej fyllda 18 år", med övre klassgränsen 18.¹

Då det i detta betänkande talas om medianåldrar för sexualdebut avses alltså medianålder för en grupp som innefattar både dem som haft och dem som inte haft samlag. Åldersangivelsen "Jag var x år" är dessutom tolkad på det sätt som nyss angavs. (En annan korrigerings som USSU gjort gäller avgränsningen av gruppen "religiös". Redogörelse härför har lämnats nedan i avsnitt 5.1.) Storleken av den gjorda korrigeringen framgår av ovanstående översikt.

¹ Dessa kritiska synpunkter på medianerna för sexualdebut i SOU 1969:2 framfördes först av Berndt Gustafsson i Religionssociologiska institutets Forskningsrapport 1971: 3 "Sexualnormer i svensk kristenhet" (stencil).

Sedan dessa korrigeringar gjorts framträder också en långtgående överensstämmelse med resultaten i stockholmsundersökningen. Före korrigeringen var sexualdebutåldern i "Om sexuallivet i Sverige" överallt väsentligt lägre än i stockholmsundersökningen, vilket tedde sig gåtfullt. Man skulle ju ha väntat något högre sexualdebutåldrar för hela landet än för den största staden, i varje fall inte lägre. Medianåldrarna för sexualdebut i de yngre åldersgrupperna är i de båda undersökningarna efter korrigeringen följande:

"Om sexuallivet i Sverige",		
18–20-åringar, män o. kvinnor, korr. siffra		17,8 år
21–25 åringar, män o. kvinnor, korr. siffra		18,1
Stockholmsundersökningen, ¹		
16–25-åringar, män och kvinnor		18,1
"Om sexuallivet i Sverige",		
18–30-åringar, män och kvinnor, korr. siffra		18,2
Stockholmsundersökningen ¹ ,		
16–25-åringar, <i>män</i>		17,7
	<i>kvinnor</i>	18,4
"Om sexuallivet i Sverige",		
18–30-åringar, <i>män</i> korr. siffra		17,9
	<i>kvinnor</i> korr. siffra	18,5

Om förskjutningen av sexualdebutåldern kan nu följande iakttagelser göras, baserade på de korrigerade siffrorna från SOU 1969: 2 (tabell 2.1 ovan). Den yngsta gruppen, 18–20-åringar, har medianåldern 17,8 år för sexualdebut, den äldsta gruppen, 56–60-åringar, har 19,8 år, alltså en skillnad på 2 år under 4 decennier, vilket stämmer väl med vårt antagande om en likartad förskjutning av åldrarna för könsmognad och för sexualdebut. Sexualdebutåldern har förskjutits något litet snabbare (24 månader jämfört med 21 månader), vilket måste bero på att andra faktorer än könsmognaden inverkat påskyndande. Ett annat exempel på att könsmognaden inte ensam är avgörande är det välkända faktum att pojkar i genomsnitt debuterar sexuellt tidigare än flickor, trots att deras könsmognad inträffar senare än flickornas. Det är dock möjligt att denna "regel" håller på att upphävas och kanske t. o. m. förbytas i sin motsats, så att flickorna i genomsnitt kommer att debutera tidigare än pojkarna.

Skillnaden i medianåldern för sexualdebut är 0,7 år mellan 31–60-åringar och 18–30-åringar. Med detta sätt att redovisa blir emellertid polariseringen mellan siffrorna för den allra äldsta och den allra yngsta gruppen bortskymd. Den bästa mätaren på förändringen av beteendet är

¹ Israel 1970b, s. 145 tabell 3. Då denna tabell översatts till en kurva på s. 146 hos Israel (fig. 1) har samma fel begåtts som i "Om sexuallivet i Sverige" (se ovan); därigenom har medianåldrarna för sexualdebut enligt kurvan blivit ett år lägre än enligt de siffror kurvan bygger på: 16,7 och 17,4 år i stället för 17,7 och 18,4 år. Felet återkommer hos Israel 1970, s. 209 och hos Eliasson 1971, s. 25. I senare utsända exemplar av Eliassons avhandling har en rättelse inlagts.

den som angavs i kommentaren till tabell 2.1: förskjutningen av sexualdebutåldern under 4 decennier utgör 2 år.

Skillnaden mellan medianåldrarna för sexualdebut för män och för kvinnor är i den äldre generationen 0,9 år, en mycket liten skillnad internationellt sett. Hos 16–25-åringar har den sjunkit till 0,7 år (17,7/18,4).

Ett annat sätt att mäta skillnader i sexualdebutålder mellan män och kvinnor är att ange hur stora andelar som debuterade i vissa åldersklasser. Man får då följande resultat.

Tabell 2.2 Sexualdebut för män och kvinnor i den yngre generationen, uppdelad på åldersklasser. I %¹

	Aktiv förekomst		Kumulerad redovisn.	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
före 14 år	2	—	2	—
14–15 år	16	7	18	7
16–17 år	35	34	53	41
18–19 år	26	36	79	77
20–24 år	12	16	91	93
25–30 år	1	1	92	94
Ej debuterat	10	6		

¹ SOU 1969:2, s. 34, korrigerade siffror. Med aktiv förekomst avses hur många som debuterar i en viss åldersklass, med kumulativ förekomst hur många som *har* debuterat i en viss åldersklass. Att 92 % av männen uppges ha debuterat samtidigt som 10 % uppges ej ha debuterat beror på försummade decimaler.

Betydligt fler pojkar än flickor debuterar enligt denna undersökning i 14-, 15-, 16- och 17-årsåldern. Sedan inhämtar kvinnorna försprånget och "går om" männen. Slutresultatet blir att det i hela åldersgruppen 25–30 år finns fler män än kvinnor som inte haft samlag. En tendens i samma riktning framträdde i en amerikansk enkät bland danska studenter 1968 (Christensen 1971, s. 115, tabell 16:2).

En mera detaljerad redovisning av den kumulativa samlagsförekomsten uppdelad på enskilda levnadsår finns i J. Israels redogörelse för stockholmsundersökningen 1966–67.

Tabell 2.3 Kumulativ samlagsförekomst i åldrarna 11–23 år, män och kvinnor i Stockholm 1966/67 (16–25-åringar). Efter J. Israel. I %.¹

Ålder	Alla	Män	Kvinnor	Skillnad, i %-enheter
11	1	1	—	1
12	2	2	—	2
13	3	5	1	4
14	8	12	5	7
15	16	26	12	14
16	32	41	24	17
17	48	54	42	12
18	65	68	62	6
19	73	74	72	2
20	83	85	82	3
21	88	89	87	2
22	91	92	91	1
23	94	93	95	-2

¹ J. Israel 1970b, s. 145; Eliasson 1971, s. 26 fig. 2.2.

Medianåldern för pojkarnas debut är 17,7 år, för flickornas 18,4 år, trots att flickorna kommer in i puberteten 1 å 2 år tidigare än pojkarna. Pojkarnas tidigare debuter i 15–17-årsåldern framträder tydligt.

Om man jämför den äldre och den yngre generationen framträder i Sifundersökningen följande resultat.

Tabell 2.4 Sexualdebut i den äldre och den yngre generationen, uppdelad på åldersklasser. I %.¹

	Äldre generationen, 31–60-åringar	Yngre generationen, 18–30-åringar
före 14 år	—	1
14–15	6	11
16–17	26	34
18–19	30	31
20–24	32	14
efter 24	2	—
Ej debuterat	4	8

¹ SOU 1969: 2, s. 34, korrigerade siffror.

Större andelar debuterar i den yngre generationen i 14–17-årsåldern och en mindre andel i 20–24-årsåldern.

Sammanfattningsvis kan sägas att en betydande förskjutning nedåt av sexualdebutåldern ägt rum i Sverige sedan 1920-talet. Förskjutningen har skett snabbare för kvinnor än för män, varigenom skillnaden i beteende tenderar att försvinna *på denna punkt*. I åldersgrupperna 18–19 och 20–24 år debuterar så mycket fler kvinnor än män att slutresultatet blir följande: i hela åldersgruppen 18–30-åringar finns det fler sexuellt oerfarna män än kvinnor.

Sexualdebuten sker tidigare i lägre socialgrupper och grupper med lägre skolutbildning, vilket är ett genomgående resultat vid undersökningar i olika länder. I den s. k. Örebroundersökningen 1964 frågade man dels läroverksungdomar med genomsnittsåldern 17,6 år, dels yrkesskoleungdomar med genomsnittsåldern 18 år och fick då beträffande samlagserfarenhet följande resultat:

Tabell 2.5 Samlagserfarenhet bland 17–18-åriga skolungdomar i Örebro 1964. I %.¹

	Pojkar	Flickor	Totalt
Läroverksungdom	42	35	38
Yrkesskoleungdom	76	64	69
Totalt	57	46	

¹ Lindroth & Lundberg 1964.

I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" är skillnaden i sexualdebutålder mellan högre och lägre utbildade 1 år (SOU 1969: 2, s. 89 tabell III: 3).

Sexualdebuten sker betydligt senare i religiöst engagerade grupper. I gruppen "Har (hade) religiösa föräldrar, går själv i kyrkan en gång per månad" är medianen 20,7 år. I gruppen "Har (hade) ej religiösa föräldrar, går själv i kyrkan sällan" är den 18,3 år, alltså en skillnad på 2,4 år. (Den ovan definierade religiösa gruppen omfattar 11,2 % av svenska folket i åldern 18-60 år.)¹

Kvinnor inte endast debuterar ca ett halvt år senare än män, de håller sig också i större utsträckning till *en* partner, vilket förklaras av att fler kvinnor än män anser att sexualliv och kärlek bör höra ihop (se avsnitt 2.4.6.2). 1967 uppgav 32 % av männen i den yngre generationen att de den senaste månaden hade haft samlag med mer än en partner, medan motsvarande siffra för kvinnorna i den yngre generationen var 14 % (SOU 1969: 2, s. 101 tabell IV: 2).

Det är emellertid så att den stora skillnaden i beteende framträder först om man undersöker partnerväxlingen med hänsyn till 1) totala antalet samlagspartners, 2) antalet under de senaste 12 månaderna, 3) förhållandets varaktighet. En redovisning härav föreligger hos R. Eliasson (1971), baserad på stockholmsundersökningen.

Tabell 2.6 Totala antalet partners, redovisade av 16-25-åriga stockholmsungdomar 1966-67, män och kvinnor. I %.¹

	Män	Kvinnor
0 partner	22	23
1 partner	14	29
2-3 partners	17	24
4-6 partners	14	14
7- partners	33	10

¹ Eliasson 1971, s. 141 tabell 6.1.

Dubbelt så många kvinnor som män har haft endast en partner. Tre gånger så många män som kvinnor har haft 7 partners eller fler.

Endast en partner *senaste månad* hade 80 % av de samlagerfarna kvinnorna i stockholmsundersökningen haft men bara 53 % av männen (i båda fallen avses 16-25-åringar. Eliasson 1971, s. 142 tabell 6.3).

Ännu större är skillnaden när det gäller förhållandets varaktighet. Av de kvinnor som haft mer än en partner uppger 26 % att de någon gång haft ett förhållande som varade mindre än en vecka. Motsvarande siffra för männen är 69 % (Eliasson 1971, s. 143).

Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" ger väsentligen samma bild för den yngre generationen när det gäller antal partners före 30 år. Men man kan sammanställa dess siffror så att ytterligare drag i bilden framträder.

Precis som i stockholmsundersökningen har dubbelt så många kvinnor som män i den yngre generationen haft endast en partner. Något mer än hälften av kvinnorna i både den yngre och den äldre generationen har haft mellan 2 och 9 partners. Detsamma gäller om något mindre än hälften av männen i båda generationerna. Ungefär hälften av männen och kvinnorna betar sig alltså lika när det gäller partnerväxling. De stora

¹ SOU 1969: 2, s. 90 tab. III: 3.

Tabell 2.7 Totala antalet partners i den yngre och äldre generationen. I %.¹

Antal partners	18-30-åringar		31-60-åringar	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
1	20	40	15	40
2-9	44	53	46	56
10-	37	7	39	4

¹ SOU 1969: 2, s. 97 tabell IV: 1.

skillnaderna föreligger mellan män och kvinnor med endast en partner och framförallt mellan män och kvinnor med extremt många partners. Den äldre och den yngre generationen kan synas ha förhållit sig lika, men detta innebär ju i verkligheten att de yngre redan före 30-årsåldern haft lika många partners som de äldre och därför vid slutet av livet kommer att i genomsnitt ha haft fler partners än vad den äldre generationen i dag har haft. Både männens och kvinnornas beteende har alltså blivit något mer extensivt* även när det gäller partnerväxling. Denna förändring motsvaras av en attitydförändring. 53 % av de yngre männen mot 44 % av de äldre godtar samlag med tillfällig bekantskap. En fjärdedel av de yngre kvinnorna mot 12 % av de äldre har denna inställning (tabell 2.10 nedan).

Partnerväxlingen avtar snabbt med stigande ålder. Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" visar att detta främst beror på att man gifter sig. Bland de sexuellt erfarna ogifta växlade 38 % partner senaste månad; bland de gifta var det 4 % som hade samlag med någon annan än maken. (SOU 1969: 2, s. 40). Trohetskravet omfattas principiellt av en överväldigande majoritet av svenska folket och ger även starkt utslag i det faktiska beteendet.

Den med åldern avtagande partnerväxlingen framgår av följande översikt.

Tabell 2.8 Partnerväxling i olika åldersgrupper¹. I %.

Åldersgrupp, män och kvinnor	Andel som haft mer än en partner senaste månad
18-20	32 %
21-25	16
26-30	16
31-35	12
36-40	9
41-45	8
46-50	8
51-55	5
56-60	4

¹ SOU 1969: 2, s. 100 tabell IV: 2.

En jämförelse mellan å ena sidan den sexuella aktiviteten hos svensk (och dansk) ungdom, å andra sidan ungdomen i vissa icke nordiska länder, visar att den svenska ungdomen börjar de olika arterna av sexuell aktivitet tidigare. Att så varit fallet i jämförelse med västtysk ungdom

med högre skolutbildning framgår utan vidare av de uppgifter om den senare som lämnades i avsnitt 2.4.2¹. Inte fullt så utpräglade men dock stora är de skillnader som framträder vid en jämförelse mellan engelska ungdomar (Schofield 1965) och ungdomarna i stockholmsundersökningen 1966/67. I jämförelsen har medtagits fyra slags aktivitet.

Tabell 2.9 Andelar av svensk och engelsk ungdom som vid 18 års ålder har erfarenhet av vissa sexuella aktiviteter. I %.¹

	Män		Kvinnor	
	Stockholm	England	Stockholm	England
Kyssar	96	92	98	97
Manuell stimulering av kvinnans könsorgan	76	56	68	46
Manuell stimulering av mannens könsorgan	65	44	52	31
Samlag	68	34	62	17

¹ Eliasson 1971, s. 27.

Eliasson påpekar att den svenska ungdomens mera direkta inriktning på samlag kommer till synes i det faktum att samlag förekommit oftare än manuell stimulering av mannens könsorgan. I England råder det omvända förhållandet med ganska många procentandelars övervikt för petting.

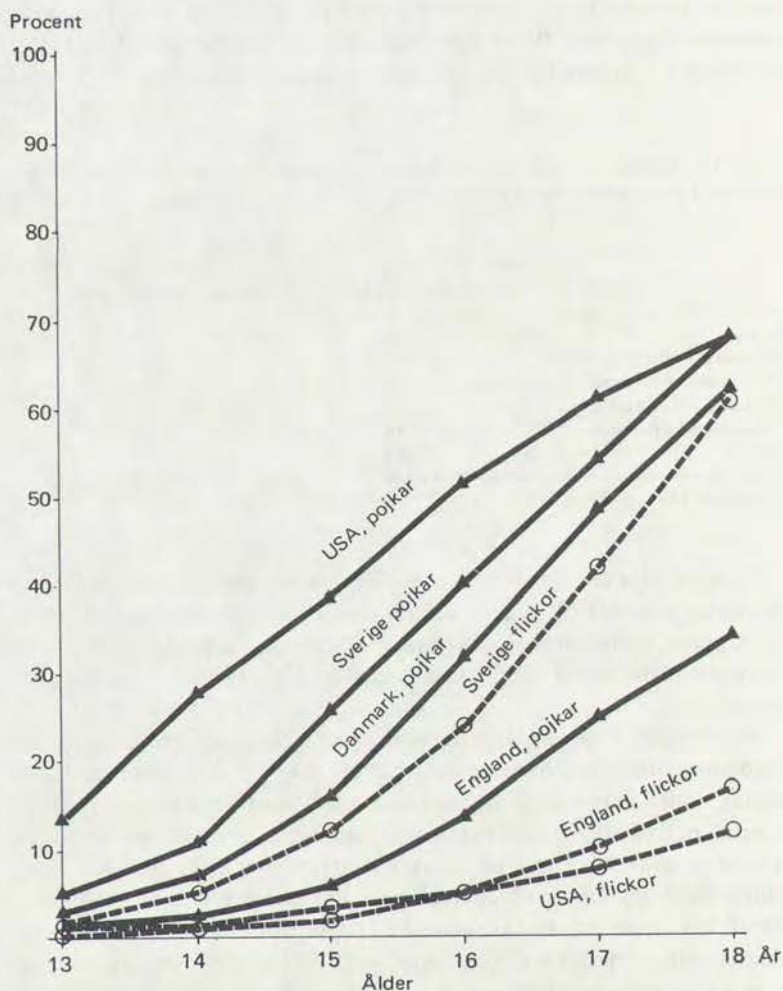
Amerikanen C.B. Broderick, som specialiserat sina forskningar på ungdomssexualiteten, har sammanställt ett diagram över förekomsten av samlag i olika åldrar hos amerikansk, engelsk, dansk och svensk ungdom.

Broderick påpekar att de europeiska undersökningarna är väl jämförbara med varandra men inte så väl med Kinseys, som avser personer födda 1900–1930, medan de europeiska avser ungdomar födda på 1940-talet. Härtill bör läggas att den nuvarande direktionen för Kinseys sexualforskningsinstitut påvisat att Kinseys manliga urval i de lägsta socialgrupperna hade en överrepresentation av män i fängelse. Dessa hörde till övervägande del hemma i en extremt sexuellt extensiv grupp, vilket ledde till att Kinsey förlade den manliga sexualdebuten något för tidigt då han som här angav medeltal för samtliga samhällsklasser och i synnerhet då han analyserade de lägsta samhällsklassernas sexuella aktivitet (män). Bl. a. av detta skäl har utgivningen av en ny upplaga av Kinseys bok om männens sexualliv uppskjutits tills kompletterande forskningar genomförts. (Uppgifterna är hämtade från Reiss 1967, s. 67.) Av dessa skäl kan inte heller så stor vikt fästas vid de mycket låga sexualdebutåldrarna för amerikanska pojkar i diagram 2.1 nedan. Att de även i verkligheten är låga i ett genomsnitt av samtliga samhällsklasser kan inte betvivlas, men huruvida de är lägre eller högre än de svenska är tills vidare en öppen fråga.

Diagrammet visar i varje fall att svenska ungdomar har tidigare samlagsdebut än ungdomarna i något annat undersökt europeiskt land men att skillnaden i förhållande till Danmark är obetydlig. Att det sista

¹ Betr. den senaste utvecklingen hos den västtyska undomen, se 2.4.8.

Diagram 2.1 Kumulativ förekomst av samlag hos manlig och kvinnlig ungdom i vissa länder. Efter Broderick 1970, s. 85.¹



¹ Brodericks källor:
 USA: Kinsey 1948, tab. 136. Kinsey 1953, tab. 75, fig. 43.
 England: Schofield 1965, tab. 3.3 och 3.4.
 Danmark: (endast pojkar): Hertoft 1970 II, s. 32, tab. 1/VIII.
 Sverige: J Israel, Modellfall Skandinavien 1970, s. 145, tab. 3.

gäller även flickorna framgår av uppgifterna i avsnitt 2.4.5. Skillnaden mellan pojkar och flickor beträffande förekomsten av samlag i olika åldrar är inte stor i Sverige och Danmark men dock tydligt markerad. I England är skillnaden stor, i USA mycket stor. Det finns dock tecken som tyder på att skillnaderna minskat i industriländerna sedan undersökningarna gjordes.

Om den bild man får av ungdomens sexualliv i stockholmsundersökningen (som Brodericks diagram bygger på för Sveriges del) säger Gustavsson (1971) sammanfattande: Vi finner i kontrollmaterialet (normalgruppen) en majoritet för ett restriktivt levnadssätt (vad som avses är få sexualpartners.) "Att majoriteten debuterar sexuellt långt tidigare än de borde göra enligt de restriktiva moralreglerna och samtidigt visar ett

sexuellt restriktivt levnadssätt medför att jag anser det berättigat att i brist på mera exakt kunskap om föregående generationers sexualvanor utgå ifrån att föga har ändrats i dessa vanor utan att våra nuvarande vanor kan ses som en direkt fortleva av uråldriga bondska sedvänjor som varken kyrkan eller frigjordhetsprofeterna lyckats förändra. Detta levnadssätt, där man efter en tidig debut, som kanske åtföljts av några partnerbyten, ganska snart stabiliserar sig i ett monogamt förhållande, kan ses som ett sätt att leva som under överskådlig tid bakåt skänkt stora fördelar åt alla inblandade parter och som fortfarande tydligen anses ge maximal tillfredsställelse av en majoritet av vår befolkning."

Denna helhetsbild stämmer i stora drag med de fakta som anförts tidigare i detta kapitel, men ett par detaljkorrigeringar måste dock göras. Att de flesta ganska snart stabiliserar sig i ett monogamt förhållande stämmer alltså helt. Vad beträffar antalet partners förr och nu vet vi att den yngre generationen i dag haft lika många partners som den äldre generationen under hela sitt liv (SOU 1969: 2, s. 39). Det markerar en skillnad i beteendet.

En sänkning av sexualdebutåldern med drygt 2 år under 4 decennier måste betecknas som en stor förändring, men eftersom den i det närmaste sammanfaller med en motsvarande sänkning av genomsnittsåldern för könsmognad, verkar det troligt att biologiska faktorer haft större betydelse än ökad permissivitet (se början av detta avsnitt, 2.4.6.1). Den sistnämnda faktorn är däremot uppenbarligen avgörande för den snabba sänkningen av sexualdebutåldern hos flickor som av allt att döma ägt rum i Sverige (och Västtyskland) under 1960-talet. (Se slutet av 2.4.8 "Den senaste utvecklingen".) De flesta av dessa flickor har dock alltså fått partners och relativt varaktiga förhållanden samt anser att sexualliv och kärlek bör höra samman (se ovan i detta avsnitt). Vi har fått ett tidigare och extensivare sexualliv, men detta är alltså inkörsporten till monogama förhållanden.

Dessa monogama förhållanden har emellertid i starkt ökande utsträckning tagit formen av äktenskapsliknande samlevnad utan vigsel. Erland Hofsten har i en artikel i Dagens Nyheter den 2.4.1972 redogjort för denna utveckling. Mot 61 000 giftermål 1966 svarade 1971 inte mer än knappt 40 000, en nedgång med 35 % på fem år. Per 1 000 invånare var antalet äktenskap 1970 5,4 och 1971 4,9, vilket är lägre än någon gång tidigare sedan Sveriges befolkningsstatistik började 1749. Allra starkast framträder nedgången i de äldre då äktenskap oftast ingås, 23 år för kvinnor och 25 år för män. Minskningen är där under fem år: för kvinnor från 20 till 13 %, för män från 18 till 11 %. Någon motsvarighet eller ens tendens till detta finns inte i något europeiskt land. — Om den minskade äktenskapsfrekvensen också betydde minskad familjebildning, skulle barnantalet ha gått ned starkt. Så har emellertid inte skett. 1971 föddes 115 000 barn, vilket är en hög siffra, särskilt med tanke på den snabba ökningen av antalet aborter. Andelen (reellt och/eller formellt) utom-äktenskapliga barn bland de nyfödda har dock helt naturligt gått upp. I slutet av 1950-talet var den 10 %, 1970 18 %, också ett absolut rekord i Sverige.

Som tänkbara orsaker till att denna utveckling ägt rum endast i Sverige (eller kom först i Sverige) anger Hofsten följande. Föräktenskapliga barn har av ålder accepterats mer i Sverige än i de flesta andra länder. Vad som nu skett är att man i ökande utsträckning tillämpat ett välkänt mönster. För det andra har väl kvinnans ekonomiska frigörelse nått längre i Sverige (trots allt) än på andra håll utanför de socialistiska länderna. Detta medverkar utan tvivel till att kvinnor finner det traditionella äktenskapet motbjudande. Hofsten påpekar att ingenting hindrar att en legalisering i stor skala av de redan existerande fria familjebildningarna sker vid en senare tidpunkt. En nedgång i antalet födda skulle vara mycket svårare att reparera. (Man kan också ställa frågan om den nya och friare familjelagstiftningen kan medföra att det återigen kommer att kännas naturligare att legalisera en familjebildning.)

2.4.6.2 Attityder

Om vi övergår från det sexuella beteendet till frågan om det skett attitydförändringar, ger en jämförelse mellan den äldre och den yngre generationen vid en viss tidpunkt ett något osäkert svar. Det kan ju tänkas att den yngre generationen, som i dag har en friare inställning än den äldre, kommer att ändra uppfattning och bli mer restriktiv när en tid gått. Och att omvänt den äldre generationen var mindre restriktiv i sin ungdom. I så fall är det inte säkert att den faktiska attitydskillnaden mellan generationerna i dag utvisar någon förändring alls i samhället. Det finns emellertid en undersökning, av Svenska gallupinstitutet, som ger ett bidrag till svaret på denna fråga. Den heter "Svenska folket och 15 års förändringar". Den redovisar dels en enkät från 1955, dels en enkät *med samma personer* 1970. Här kan man alltså se om en åldersgrupp blivit mer restriktiv med åren eller om den tvärtom följt med i det som man föreställer sig vara den allmänna attitydutvecklingen och blivit mindre restriktiv med stigande ålder. En fråga som ställdes 1955 och sedan återigen 1970 var: "Vad anser Ni om att en ogift man har sexuellt umgänge med en ogift kvinna utan att de tänker gifta sig med varandra?" År 1955 ansåg 14 % av 12-27-åringarna att detta var "lämpligt"; 1970 ansåg 75 % av samma personer, nu 27-42 år gamla, att det var lämpligt. De hade blivit mycket mindre restriktiva med stigande ålder. Här finns dock en sannolik felkälla. Av dem som tillfrågades 1955 var en stor andel barn, som naivt och ogenomtänkt kan ha givit det mest konventionella svaret, vilket till en del skulle förklara den låga siffran 14 %. Trenden skulle därigenom framstå som starkare än den verkliga. År 1970 ställdes emellertid samma fråga också till en ny grupp 12-27-åringar, och här var det 65 % som svarade: "lämpligt". Ett annat bidrag till belysning av attitydförändringen på det sexuella området lämnar gallupfrågan: "Anser Ni att det sexuella är något mycket viktigt?" Här svarade 51 % av 12-27-åringarna ja 1955, medan 87 % av samma personer svarade ja 1970. Av dem som 1970 var 12-27 år svarade 74 % ja. Därmed är det klart att denna enkät utvisar en mycket stor attitydförändring på detta område under den korta perioden 1955-1970. Dessa svar i gallupenkäten

Tabell 2.10 Attityder i Sverige till sexuellt beteende: generations- och könsskillnader.
Efter SOU 1969: 2, tabellerna II: 1, II: 6, II: 9, Jakande svar. 1 % resp. procentenheter.¹

	Ä. män %	Ä. kv. %	Y. män %	Y. kv. %	Könsskilln. i den ä.gen. i %-enheter	Könsskilln. i den y.gen i %-enheter	Gen. skill. mån, i %- enheter	Gen. skill. kv., i %- enheter	Gen. skill. i %-enheter
1. "Det enda riktiga skälet för en sex. förbindelse är kärlek"	54	82	47	73	28	31	7	9	8
2. "Anser ni att det är orätt med sexualumgänge utan försäkelse?"	31	62	27	50	31	23	4	12	8
3. "Det är bra att mannen har sexuell erfarenhet innan han gifter sig."	70	53	63	62	17	1	-7	9	1
4. "Det är bra att kvinnan har sexuell erfarenhet innan hon gifter sig."	63	43	59	55	20	4	-4	12	4
5. "Bör sexuellt samliv accepteras mellan förlovade?"	93	89	97	98	4	1	4	9	6
6. "Bör sexuellt samliv accepteras mellan dem som har stadigt sällskap?"	87	74	91	91	13	0	4	17	11
7. "Bör sexuellt samliv accepteras mellan obundna som inte närmare känner varandra?"	44	12	53	25	32	28	9	13	11
8. "Bör sexuellt samliv accepteras om båda är gifta men inte med varandra?"	7	3	12	6	4	6	5	3	4

¹ Med "äldre" avses 31-60-åringar, med "yngre" 18-30-åringar. Båda grupperna utfrågades 1967.

gör det också troligt att 31–60-åringarna i enkäten i SOU 1969: 2 skulle ha svarat betydligt mer restriktivt i början av 1950-talet än vad de gjorde 1967. De återgav inte 1967 de åsikter de hade haft som unga utan de mindre restriktiva åsikter de kommit fram till genom att de under årens lopp påverkats av samhällsutvecklingen på detta område. I tabell 2.10 redovisas ett antal attitydskillnader mellan 18–30- och 31–60-åringar 1967. Siffrorna där mäter alltså inte attitydförändringen i samhället under några årtionden; den tidigare refererade gallupundersökningen tyder på att denna i själva verket är mycket större än vad generationsskillnaderna i dag utvisar.

Tabell 2.10 pekar dock på i vilken riktning attitydförändringarna gått och möjliggör även jämförelser mellan dem, men den ger alldeles för låga siffror för deras absoluta storlek.

Den största generationsskillnaden, 11 procentenheter, föreligger för frågorna 6 och 7, den näst största, 8 procentenheter, för frågorna 1 och 2. I alla fyra fallen framträder hos den yngre generationen minskade krav på personlig relation som ovillkorlig förutsättning för sexuellt samliv. Det är samma förändring som Christensen observerat hos danska studenter men inte hos amerikanska studenter i Indiana (Christensen 1971, s. 119, tabell 18: 2). I alla fyra fallen har permissiviteten ökat mer hos kvinnorna än hos männen. Det innebär att skillnaden mellan mäns och kvinnors attityder minskar, något som för övrigt gäller om alla de åtta enkätfrågorna i tabellen. I frågorna 3, 4, 5 och 6 har skillnaden mellan mäns och kvinnors attityder minskat mycket starkt; i frågorna 3, 5 och 6 har den nästan försvunnit. Men det är *också* väsentligt att lägga märke till att skillnaden mellan manlig och kvinnlig attityd fortfarande är mycket stor i den yngre generationen i punkterna 1, 2 och 7. I alla tre fallen ställer mycket fler kvinnor än män kravet att kärlek och sexualliv skall höra ihop.¹ I fråga 5, om samliv mellan förlovade, har skillnaden mellan den äldre och yngre generationens uppfattning sannolikt aldrig varit stor. I två frågor avviker männens svar från vad man skulle ha väntat sig. Det är fler äldre än yngre män som tycker det är bra att mannen respektive kvinnan har sexuell erfarenhet innan de gifter sig. Något försök till tolkning skall inte göras här. Kravet på trohet i äktenskapet omfattas alltså av en överväldigande majoritet; den är dock inte lika stor i den yngre som i den äldre generationen. De som tillåter utomäktenskapliga samlag har blivit något fler. Den största förändringen är att 12 % av de yngre männen mot 7 % av de äldre inte håller på troheten.

Som redovisats i föregående avsnitt fann J. Israel (1970b) och Eliasson (1971) betydande skillnader mellan manliga och kvinnliga ungdomar i Stockholm i fråga om totala antalet samlagspartners, antal partners under de senaste 12 månaderna och antal förhållanden som varat mindre än 1 vecka. Kvinnorna var på alla dessa tre punkter betydligt mer restriktiva. Samma tendens framträder starkt i undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969: 2), s. 39, 101, 93. Eliasson har frågat sig vad som är den viktigaste orsaken till denna skillnad. Hon fann då att om man jämför män och kvinnor som anser att kärlek och sexuellt samliv bör höra ihop ("den romantiska kärleksideologin"), så visar det sig att

¹ Fråga 3 förekommer också i J Israels m. fl. enkätundersökning bland 16–25-åriga stockholmsungdomar 1967 och 1968. Här ligger ja-svaren 20 % högre (män 84 %, kvinnor 82 %).

skillnaderna i beteende dem emellan är små. Ju mer restriktiva män och kvinnor är i sin sexualmoraliska uppfattning, desto mer likartat är deras beteende. Könscrollsskillnaden är på denna punkt minst hos de mest restriktiva. Om man däremot jämför kvinnor och män som båda tar avstånd från den romantiska kärleksideologin (tabell 2.10 visar att en något större andel kvinnor än män ändrat uppfattning i denna riktning), finner man att dessa unga män har ett i hög grad extensivt sexualliv, medan de permissiva kvinnorna fortfarande i praktiken är mycket mer restriktiva än männen. En ökad permissivitet i mäns och kvinnors attityder till sexuallivet leder till ökad ojämlikhet mellan kvinnor och män i det faktiska sexuallivet. Med jämlikhet har Eliasson i detta resonemang avsett att ha ett lika extensivt sexualliv – ett lika mycket eller lika litet extensivt sexualliv. Hon söker visa att det är kvinnodiskrimineringen i samhället som helhet som påverkar kvinnorna till osjälvständighet och bristande frimodighet, vilket hindrar dem att ta steget från attitydförändring till beteendeförändring på sexuallivets område.

I resonemanget ligger en värdering: det är önskvärt att kvinnans sexuella beteende blir lika extensivt som mannens nu är eller kan komma att bli. Samma jämlikhetsresonemang kan emellertid i princip föras utifrån en annan värdering: det är önskvärt att mannens attityd till sexuallivet blir lika personcentrerad som kvinnans och därmed partnerväxlingen mindre även för hans del.

Enligt båda de undersökningar som här anlitats är det ca 1/5 av de yngre kvinnorna och ca hälften av de yngre männen som *inte* ställer kravet på att kärlek och sexuellt samliv skall höra samman.¹ Denna permissiva uppfattning omfattas alltså av en minoritet i den yngre generationen, vilket Eliasson också påpekar.

Ett annat resultat av intresse i Eliassons attitydundersökning är följande. Undersökningen räknar med att de tre vanligaste attityderna till sexuallivet är:

1. "Pragmatisk puritanism" (varvid pragmatisk betecknar att den som har denna inställning söker ge rationella skäl för den, dvs. inte i första hand grundar den på t. ex. gudomliga bud). Man bekänner sig till avhållsamhet före äktenskapet och värderar samlaget huvudsakligen med hänsyn till dess fortplantningsfunktion.
2. "Romantisk kärleksmoral". Kärlek och sexuellt samliv bör höra ihop.
3. "Hedonism", njutningsfilosofi. Man lägger inte huvudvikten vare sig vid fortplantningen eller vid den personliga relationen utan enbart eller nästan enbart vid den sexuella njutningen.

De som mest helhjärtat bekände sig till den tredje varianten, hedonism, var individer som också präglades av vissa attityder vilka många sociologer anser vara karaktäristiska för den auktoritära personligheten, nämligen:

- benägenhet att inte vilja se och erkänna det motbjudande (eskapism);
- fruktan att avvika från den grupp man tillhör (konformism);
- låg värdering av kvinnan (antifeminism).

¹ SOU 1969: 2, s. 64 tab. II: 1; Eliasson 1971, s. 228.

Eliasson tänker sig därför att det finns två slags hedonism. Den ena kallar hon "eskapistisk hedonism" (en tendens att använda sexualiteten som flyktmekanism), den andra "genuin hedonism".

2.4.7 *Sökandet efter en norm*

Den utveckling som behandlats i detta kapitel kan från en synpunkt sammanfattas på följande sätt.

Den officiella västerländska sexualmoralen, förkunnad av kyrka och skola, har haft som sin viktigaste hörnsten att det sexuella samlivet hör hemma endast inom äktenskapet. I Skandinavien hade denna norm en något modifierad utformning: sexuellt samliv är normalt och acceptabelt mellan två ungdomar om vilka man vet att de definitivt bestämt sig för att ingå äktenskap. Denna inställning och praktik innebar inte någon upplösning av den officiella normen. Anknypningen till äktenskapet var stark och säkerställdes genom social kontroll. Avvikelser förekom givetvis ofta, men de betraktades som avvikelser och inte som förebud till en ny sexualmoral.

När urbaniseringen kom under 1800-talet — först till följd av överbefolkning på landsbygden, sedan på grund av industrialiseringen — medförde man till staden bruket att ha föräktenskapligt samliv. Men detta ägde nu rum under starkt förändrade förutsättningar. Den sociala kontrollen blev svagare än vad den hade varit på landsbygden. Det medverkade till att det gamla villkoret för samliv, äktenskapsavsikt, urholkades, och därigenom bereddes utrymme för den nya normen som var under utbildning sedan länge: villkoret för sexuellt samliv är kärlek. Det var en norm vars efterlevnad kunde kontrolleras endast av parterna själva (jfr SOU 1969: 2, avsnitt 2.2). Men därigenom blev det *också* större utrymme för tillfälliga, opersonliga sexuella kontakter och för partnerväxling.

Under hela denna utveckling hade kvinnorna varit underkastade strängare sexuell disciplin än männen. En viss dubbelmoral hade varit förhärskande. I västerländska samhällen utanför Skandinavien hade dubbelmoralen emellertid spelat större roll. Kraven på kvinnan hade varit strängare, och prostitutionens roll för mannens föräktenskapliga sexualliv hade varit större. Därför blev det en långsammare övergång till en mer permissiv attityd hos kvinnorna i det övriga västerlandet och följaktligen också en långsammare övergång för männens del till mer personcentrerade föräktenskapliga förhållanden. (Jämför avsnitt 2.4.2.) En del av de nya sexuella förhållandena mellan sociala likar fick som nämnt karaktären av tillfälliga kontakter.

Denna utveckling både inom och utom Skandinavien upplevdes av många som en oroande normförvirring eller normupplösning. Andra upplevde den som ett övervinnande av sexuella fördomar. I den situationen har en del försök gjorts, särskilt i USA, att åstadkomma en systematisk överblick av de olika normerna och att finna vägen till en ny, mera stabil normbildning.

Ira L. Reiss har i "Premarital sexual standards in America" (1960)

kartlagt de existerande normerna för föräktenskapligt sexuellt samliv. En dominerande roll i undersökningen spelar hans uppfattning att olika sexualnormer för man och kvinna (dubbelmoral) är ett ont av stora proportioner. Han har framför allt varit intresserad av att undersöka i vad mån utvecklingstendenser bort från dubbelmoralen finns i det amerikanska samhället. Schemat över de existerande normerna ser ut på följande sätt.

Avhållsamhet, lika för man och kvinna

- a) Krav på total avhållsamhet före äktenskapet
- b) Accepterande av petting med stabil partner
- c) Accepterande av petting med tillfällig partner

Dubbelmoral

- a) Ortodox dubbelmoral: mannen är fri att före äktenskapet ha samlag med kvinnor vilkas sexualmoral och sexuella beteende är sådana att han inte kan reflektera på att gifta sig med dem. Kvinnan skall vara jungfru då hon gifter sig.
- b) Dubbelmoral, övergångstyp: mannen har samma frihet som angavs i föregående punkt. Kvinnan har frihet att ha samlag med en man som hon älskar eller skall gifta sig med, men inte med en tillfällig partner.

Sexuell frihet med krav på personlig relation,¹ lika för man och kvinna

- a) Med krav på kärlek och äktenskapsavsikt
- b) Med krav på en stark ömsesidig känsla

Sexuell frihet utan krav på personlig relation,² lika för man och kvinna

- a) Med vissa förbehåll. Sexualakten karakteriseras först och främst som naturlig och därmed oproblematis. Överdrifter bör undvikas för att inte förstöra nöjet i längden. Opersonliga sexualkontakter behöver inte störa en stabil personlig relation. Försiktighetsåtgärder mot graviditet och venerisk smitta vidtas.
- b) Orgiastisk. Avser personer av båda könen som tillmåter sexualakten en starkt dominerande roll. Opersonliga samlag anses mer tillfredsställande. Gruppsamlag accepteras.

¹ "Permissiveness with affection"

² "Permissiveness without affection"

Tabell 2.11 Anslutning till vissa sexualnormer i USA. Jämförelse mellan studenter och övriga samt mellan män och kvinnor. Efter Reiss 1967. 1 %.

	Män		Kvinnor	
	Äldre	Studenter	Äldre	Studenter
0	Krav på total avhållsamhet före äktenskapet			
	22	7	54	26
1,2	Acc. av petting med stabil partner			
	47	31	40	47
3	Acc. av samlag för dem som har en stabil emotionell relation eller är förlovade			
	7	18	2	14
	62	68	44	63
4	Acc. av samlag om stark ömsesidig känsla			
	8	19	2	2
5	Acc. av samlag med tillfällig partner			
	15	25	3	10

I en senare undersökning, publicerad 1967, "The social context of premarital sexual permissiveness", har Reiss förenklat detta schema till en restriktivitetsskala och undersökt i vilken utsträckning dels ett representativt urval av befolkningen dels studenter ansluter sig till respektive normer.

Hälften av den äldre generationens kvinnor (i Sverige 7 %) kräver total avhållsamhet före äktenskapet mot en fjärdedel av studentskorna. Skillnaden mellan äldre och yngre kvinnors inställning är på denna punkt som vanligt större än skillnaden mellan äldre och yngre mäns inställning. När det gäller accepterandet av föräktenskapliga samlag är det tvärtom. Attitydförändringen till permissivitet är här större bland männen än bland kvinnorna. De amerikanska kvinnorna har alltså blivit mer permissiva i fråga om petting, männen i fråga om samlag med sociala likar. Detta mönster framträder inte i europeiska undersökningar. Där har övergången skett direkt från avhållsamhet till samlag och med en snabbare nivellering av mäns och kvinnors normer och beteenden – dock långtifrån total.

Jessie Bernard (1968) har försökt sammanställa Reiss' restriktivitetsskala med de sexuella normtyper som Isadore Rubin presenterat i uppsatsen "Transition in sex values – implications for the education of the adolescents" (Journal of marriage and the family, maj 1965, cit. efter Bernard 1968). Rubin gör följande karaktäristiker, som synes passa väl in också på europeiska normtyper.

1. "Traditionell repressiv asketism . . . fördömer all sexuell aktivitet utanför äktenskapet och accepterar sex i äktenskapet restriktivt; samlag bör endast förekomma då befruktning eftersträvas. . . . Detta värderings-system tabuerar offentlig diskussion om och vetenskapligt studium av sexualiteten. Sexualmoralen definieras endast i absoluta termer av 'du skall' och 'du skall icke'."

2. Den konsekvensetiska asketismen anser också att sexuellt samliv får förekomma endast inom äktenskapet men motiverar detta främst med att kampen för avhållsamhet i ungdomsåren är ett outhärligt karaktärsdannande medel. Ingen liberalisering av sexualmoralen bör tillåtas.

3. "Humanistisk liberalism motsätter sig fixerade absoluter och betraktar den personliga relationen som det grundläggande värdet. Den ser kriteriet för moral inte i förekomsten eller ej av en viss handling men i handlingens konsekvenser för den personliga relationen, inte endast mellan de närmast berörda utan också för relationen mellan dem och andra."

4. "Humanistisk radikalism . . . är mer radikal och föreslår att samhället bör bereda vägen för en hög grad av sexuell frihet för ungdom."

5. "Sexuell anarki . . . angriper kyskhet, jungfrulighet och monogami och kräver utplånandet av alla sexuella tabun och av begreppen sexuell omoral och skamkänsla."

6. "Sex är kul – ju mer dess bättre."

Jessie Bernard har vidare satt såväl Reiss' skala som Rubins sexualmoraltyper i relation till Lawrence Kohlbergs analys av mognadsnivåer vid

barns moraliska val.¹ Med stöd av dessa hjälpkonstruktioner anser sig Bernard kunna konstatera följande – vilket naturligtvis i första hand är ett uttryck för hennes och hennes amerikanska meningsfränders värderingar.

Den allra omognaste inställningen är enligt Bernard traditionell asketism, dock endast i den mån den innebär lydnad av fruktan för straff. Motiveras den däremot väsentligen av önskan att vinna gillande av den grupp man tillhör placerar hon den något högre på mognadsskalan, men inte högt.

En låg placering får också "sex-är-kul"-filosofin, den sexuella anarkin och den humanistiska radikalismen. De är alla tre väsentligen egoistiska, inriktade på exploatering eller i bästa fall utbyte av fördelar, anser hon.

Näst högst på mognadsskalan placeras den konsekvensetiska asketismen, som vill tillvarata individens och samhällets bästa. Att syftningen är denna kan erkännas även av den som inte tror att handlingsmönstret är det som bäst leder till målet.

Allra högst på mognadsskalan placeras den humanistiska liberalismen, vilken i nuvarande samhällssituation anses leda till det beteende som utgör punkt 3 på Reiss' restriktivitetsskala (tabell 2.11): accepterande av sexuellt samliv för dem som har en stabil emotionell relation eller är förlovade, alltså "permissiveness with affection", personcentrerad relation eller romantisk kärleksideologi.

Bernard kan naturligtvis inte bevisa att denna inställning är den moraliskt mest högststående eller den bästa. Hon har utpekat ett antal representativa normtyper, restriktivitetsnivåer och mognadsföreställningar och bland dem valt en inställning och ett beteendemönster som hon tror är det enda ansvarsbetonade som har utsikt att vinna respekt och kunna fungera i den nuvarande västerländska situationen. Hennes val är av intresse främst därför att det sammanfaller med en tendens som möter i många länder, och därför att valet skett med överblick av de inställningar som avvisas. I det följande ges några exempel på den personcentrerade attitydens förekomst i vissa länder.

Enligt såväl undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" som stockholmsundersökningen omfattas kravet att sexuellt samliv och kärlek skall höra ihop av 4/5 av kvinnorna och ca hälften av männen i den yngre generationen (se avsnitt 2.4.6.2). När elever i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2 tillfrågades om sin uppfattning, blev svaret följande.

¹ Stencil från en konferens över ämnet "Acquisition and Development of Values", Washington 1968.

Tabell 2.12 Elevernas normer för sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder. I %.¹

Kategori	Vilken norm ansluter man sig till?			
	Får ej förekomma	Stadigt sällskap krävs	Räcker med tillfällig kontakt	Vet ej
Pojkar, åk 9	4	57	19	20
Flickor, åk 9	9	73	5	13
Pojkar, gy	3	49	40	9
Flickor, gy	4	79	11	6

¹ SOU 1969: 8, s. 54 tabell 7.4; SOU 1969: 28, s. 47 tabell 7.3.

I både årskurs 9 och gymnasiet är det betydligt fler flickor än pojkar som ställer kravet "stadigt sällskap". I gymnasiet har inställningen blivit densamma som framträdde i de två nyssnämnda undersökningarna: ca 80 % av flickorna men bara ca 50 % av pojkarna kräver den personliga relationen som villkor för sexuellt samliv. Att attitydens fördelning på kvinnor och män i den yngre generationen är denna har alltså framgått av tre undersökningar, genomförda oberoende av varandra.

Bland amerikanska studenter är det 68 % av männen och 63 % av kvinnorna som säger ja till petting eller samlag med stabil partner före äktenskapet.¹ I den äldre generationen är motsvarande siffror 62 och 44 %. Det innebär samtidigt att dessa fyra grupper både säger nej till kravet på absolut avhållsamhet före äktenskapet och nej till sexuell kontakt med tillfällig partner (tabell 2.11).

Den attityd som framträdde i den stora västtyska studentenkäten 1966 var: Flertalet föredrar ett personcentrerat sexuellt förhållande, men tillfälliga kontakter är inte ovanliga bland dem som ännu inte förverkligat detta mål (2.4.2). Inställningen i den tyska arbetarklassen visade sig i en annan enkät vara densamma.

Bland danska värnpliktiga var det 94 % som inte hade något att invända mot föräktenskapliga förhållanden (intervjupersonerna var närmast förvånade över att frågan ställdes); 37 % avvisade sexuellt samliv mellan parter som inte ämnar gifta sig med varandra (Hertoft 1968 II, s. 290). Det ställdes ingen fråga som skilde mellan opersonliga och personliga, tillfälliga och stadiga relationer.

Mycket annorlunda attitydfördelning framträdde i Schofields enkät bland engelska 15–19-åringar i början av 1960-talet. Endast hälften av de manliga och en fjärdedel av de kvinnliga accepterade föräktenskapligt sexuellt samliv. Någon fråga som skilde mellan olika slag av relationer ställdes inte. I nästa avsnitt ges skäl för uppfattningen att de engelska tonåringarnas inställning har blivit väsentligt mer permissiv och deras sexuella beteende mer extensivt under den tid som förflutit sedan undersökningen gjordes.

Situationen i Västeuropa och inom den amerikanska medelklassen kan i sina mest allmänna drag karaktäriseras på följande sätt. Föräktenskapligt sexualliv accepteras av de flesta, i Västtyskland och Skandinavien av nästan alla. En stor majoritet av kvinnorna i den yngre generationen vill att sexuellt samliv och kärlek skall höra ihop. Hälften av männen har samma inställning. Både attityder och beteende håller på att utvecklas i riktning mot mindre restriktivitet; det blir fler som accepterar tillfälliga sexuella kontakter och som har sådana. Inställningen att man bör vara trogen mot den man har stadigt sällskap med eller är gift med dominerar. De allra flesta vill finna någon som de kan ha en stadigvarande relation till. Nästan alla siktar på att gifta sig, men vägen till äktenskapet går ofta över någon eller några tillfälliga eller mera stadigvarande förbindelser. I Sverige (endast där) har det blivit mycket vanligt att bilda familj utan vigsel. Vigslarna har där minskat med 35 % på 5 år.

¹ Tab. 2.11. De som säger ja till samlag med stabil partner är bland studenterna 37 % av männen och 16 % av kvinnorna.

2.4.8 Den senaste utvecklingen

Några av de uppgifter som förekommit tidigare i detta kapitel väcker frågan om sexuallivet i västerlandet under 1960-talet möjligen utvecklats i permissiv och extensiv riktning i snabbare takt än tidigare. Sänkningen av sexualdebutåldern hos svenska värnpliktiga var under 20-årsperioden 1923–43 1 år, under de 22 åren 43–65 1 1/2 år eller något mindre (se 2.4.6.1). Två undersökningar vid folkhögskolor 1960 och 1965 utvisade en brant stegrad kurva för samlagserfarenhet bland eleverna, särskilt flickorna (Georg Karlsson 1964 och 1965). I den danska mödraundersökningen 1966 hade 22 % av 30–34-åringarna men 48 % av 20–24-åringarna debuterat före 18 år (2.4.5). De båda svenska gallupundersökningarna 1955 och 1970 utvisade en mycket starkt ökad permissivitet i *inställningen* (2.4.6.2).

Det finns fler undersökningsresultat som pekar i samma riktning. Packard (1968) lät 1966 utföra en enkät vid 21 universitet i USA. Han fann då att medan andelen samlagserfarna på 1940-talet hade varit 50 % för manliga och 27 % för kvinnliga studenter vid 21 års ålder, var den 1966 57 och 43 %, en ökning med 60 % för kvinnornas del. I belysning av denna utveckling är det intressant att se hur de prostituerades roll minskat för studenterna. Andelen studenter som haft samlag med prostituerade var:

(enligt Kinsey) före 1948	22 %
(enligt Kirkendall) 1950-talet	19
(enligt Packard) 1966	4

Tabell 2.13 Accepterande av föräktenskapliga samlag samt förekomst. Jämförelse mellan tre områden, mellan män och kvinnor samt mellan åren 1958 och 1968. Efter Christensen. I %.

		Mormoner USA	Mellan- västern USA	Danmark
1. Accepterande				
Undersökningen 1958	Män	23	47	94
	Kv	3	17	81
Undersökningen 1968	Män	38	55	100
	Kv	24	38	100
Skillnad 1958–68, i procentenheter	Män	+15	+ 8	+ 6
	Kv	+21	+21	+19
2. Erfarenhet				
Undersökningen 1958	Män	39	51	64
	Kv	10	21	60
Undersökningen 1968	Män	37	50	95
	Kv	32	34	97
Skillnad 1958–68, i procentenheter	Män	- 2	- 1	+31
	Kv	+22	+13	+37

Den amerikanske forskaren Harold T. Christensen genomförde 1958 och 1968 parallella undersökningar vid två amerikanska och ett danskt universitet för att dels studera skillnaden mellan amerikanska och skandinaviska sexualvanor och attityder till sexuallivet, dels studera utvecklingen under ett årtionde (Christensen 1971). Det ena amerikanska universitetet var strängt konservativt (mormoner i Utah), det andra enligt Christensens bedömning ett amerikanskt "normal"-universitet (Indiana i Mellanvästern). Några av Christensens resultat framgår av tabell 2.13 ovan (Christensen 1971, s. 115 tabell 16).

Inställningen har i alla grupper blivit mer accepterande. Förändringen är i alla tre områdena störst hos kvinnor. Bland männen är förändringen störst i den mest restriktiva gruppen.

Även *beteendet* har ändrats mycket mer bland kvinnorna än bland männen. De amerikanska manliga studenternas beteende är oförändrat, medan förändringen är störst bland de danska manliga och kvinnliga studenterna. Det hundraprocentiga accepterandet motsvaras av ett nära hundraprocentigt praktiserande.

Andelen accepterande är 1968 överallt större än andelen praktiserande. Det är med andra ord fler som i princip accepterar föräktenskapliga samlag än som praktiserat dem. Ett undantag utgör de kvinnliga Utah-studenterna. I varje fall 8 % av dem har varit med om föräktenskapliga samlag trots att det strider mot deras egna normer. 1958 var antalet med erfarenhet av föräktenskapliga samlag större än antalet som accepterade detta beteende i alla de fyra amerikanska grupperna. Det var alltså då många fler som hade brutit mot sina egna normer. Christensen visar också att dessa som gjort sig skyldiga till vad som förr brukade kallas svaghetssynder också hade varit mer försumliga i att använda preventivmedel och mer benägna att dricka sprit före samlaget – båda delarna väl därför att de befann sig i ett mer uppskärrat tillstånd än de som handlade i överensstämmelse med sina egna normer. 1968 har i USA skillnaden mellan norm och beteende i fråga om föräktenskapligt sexuellt samliv nästan försvunnit, vilket måste innebära att skuldbelastningen på detta område också blivit mindre. För danskarna har ingen sådan förändring inträffat. Där var andelen accepterande redan 1958 större än andelen praktiserande.

Skillnaden mellan män och kvinnor i fråga om såväl inställning som praktik har blivit mindre i alla grupper. Störst är utjämningen i Utah (i fråga om beteendet). 1958 var skillnaden mellan mäns och kvinnors beteende 29 procentenheter. 1968 var den 5 procentenheter.

Allt vad som hittills anförts säger emellertid ingenting om *arten* av förbindelserna. Har de stadiga eller de tillfälliga förbindelserna ökat mest? För att söka utröna det frågade Christensen hur många som haft föräktenskapligt samlag med endast *en* partner och hur många som hade sitt första föräktenskapliga samlag med någon som de hade stadigt sällskap med. Svaren utvisar att andelen tillfälliga kontakter har ökat i Utah och bland de danska studenterna men minskat i Indiana. Christensen anser att den sistnämnda studentgruppen är typisk för genomsnittet av amerikansk collegeungdom och drar slutsatsen att det är normen om

sexuell frihet för dem som har en djupare personlig relation som är på frammarsch i USA men inte normen om sexuell frihet utan krav på en sådan relation. I Danmark däremot tycker han sig spåra en ganska markerad svängning till att acceptera tillfälliga kontakter. (Han diskuterar inte hurvida den danska utvecklingen även på denna punkt kanske är ett förebud om en kommande amerikansk utveckling – dvs. att man även där skulle få ett mönster, enligt vilket många har några tillfälliga sexuella kontakter och någon eller några stadiga förbindelser innan de finner den som de etablerar en bestående relation till.)

En första systematisk intervjuundersökning av ett representativt urval västtyska skolungdomar företogs 1970 av sexualforskningsinstitutet vid universitetet i Hamburg.¹ Genom att jämföra med vad studenterna hade uppgivit om sin sexualdebut i den stora undersökningen 1966 (Giese & Schmidt 1968) kunde det fastställas i vilken utsträckning skolungdomarnas sexualvanor förändrats mellan början av 1960-talet och 1970.

Tabell 2.14 Samlagserfarenhet före fyllda 17 år hos västtyska skolungdomar, jämförelse mellan elever omkring 1960 och omkring 1970. I %.¹

	Elever som fyllde 17 år mellan 1956 och 1963		Elever som fyllde 17 år omkring 1970	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Samlagserfarenhet före 17 år	7	3	38	26

¹ Sigusch & Schmidt 1972, tabell 4.

Jämförelsen visar en stor och snabb förändring, (något liknande är de danska studentskornas uppgifter om samlagserfarenhet 1958 och 1968 i Christensens undersökning, se tabell 2.13 ovan: från 60 % till 97 % på 10 år). Bland de äldre västtyska skolelevorna finns det nu fler sexuellt erfarna än det fanns bland de yngre studenterna i enkäten 1966. De tyska forskarna gör en jämförelse med de svenska ungdomarna i stockholmsundersökningen 1966–67 och finner att där 41 % av pojkarna och 24 % av flickorna hade haft sin sexualdebut före 17 år, alltså mycket nära förhållandena i Västtyskland. Sigusch och Schmidt anser att deras enkätresultat gör det troligt att andelen sexuellt erfarna kommer att öka ytterligare och med stor snabbhet under de allra närmaste åren.

I England har en större sexualvaneundersökning för hela befolkningen utförts senare än Schofield's enkät, men den har såvitt bekant ännu inte publicerats. Packard (1968) kompletterade emellertid sin enkät vid 21 amerikanska universitet med en enkät (1966) vid några europeiska. Den utvisade att de engelska studenterna hade den största andelen med samlagserfarenhet bland alla universitet i enkäten (män 75 %, kvinnor 63 %; danskar och svenskar ingick ej i undersökningen). Detta resultat, som man inte skulle ha väntat mot bakgrunden av Schofield's siffror, i förening med den "pop-kultur-revolution" som ägde rum bland engelska

¹ Sigusch och Schmidt 1972.

tonåringar under senare hälften av 60-talet, gör det troligt att ganska stora förändringar inträffat även där.

Finns det tecken på en liknande utveckling i Sverige som i Västtyskland? Svaret på den frågan är både nej och ja. Så sena medianåldrar för sexualdebut som de tyska studenterna uppgav 1966 har aldrig framträtt i någon svensk undersökning. Eftersom det skandinaviska mönstret med en tidig sexualdebut har en mycket lång tradition bakom sig (även om debuten under de senaste 50 åren blivit ännu tidigare) är man inte benägen att räkna med några plötsliga, mycket stora sänkningar av sexualdebutåldern. Om man "översätter" medianåldrarna för sexualdebut i tabell 2.1 (i avsnitt 2.4.6.1) så att man anger *förskjutningen* i fråga om sexualdebutålder i förhållande till närmast föregående åldersgrupp, finner man följande:

51-55-åringar	0,1 år
46-50	1,0
41-45	0,2
36-40	0,2
31-35	0,1
26-30	0,0
21-25	0,3
18-20	0,3

J. Israel har emellertid underkastat frågeställningen en analys på grundval av stockholmsundersökningen 1966-67 (Israel 1970b, s. 160 ff). Vid en jämförelse mellan de äldsta och yngsta bland 16-25-åringarna fann han inga signifikanta skillnader i sexualdebutåldern bland pojkarna. Men för flickornas del fann han följande. Av de 25-åriga kvinnorna hade 10 % debuterat före 17 års ålder, av de 17-åriga 35 %. Av de 25-åriga kvinnorna hade 4 % debuterat före 16 års ålder, av de 17-åriga 22 %. Liksom Eliasson (1971, s. 30) anser han emellertid siffrorna något osäkra. Sannolikt pekar de dock på att även i Sverige en för svenska förhållanden stor förskjutning håller på att äga rum bland flickorna.

De anförda undersökningsresultaten från USA, Västtyskland, Danmark och Sverige gör att man måste räkna med att en ny stor förändring av de föräktenskapliga sexualvanorna och av inställningen till samlevnadsfrågor, liknande den förändring som inträffade på 1920-talet, men större, har ägt rum i ett flertal västerländska industristater. Hur det förhåller sig med de östeuropeiska och sydeuropeiska är omöjligt att veta (frånsett att den östtyska ungdomen inte uppvisade några stora skiljaktigheter i förhållande till den västtyska i en undersökning i början av 1960-talet) (Borrman 1966).

Då Hertoft givit en sammanfattande överblick av sin enkät bland danska värnpliktiga och ansett sig kunna konstatera att någon sexuell revolution inte ägt rum (se ovan 2.4.5), fortsatte han med följande ord (Hertoft 1968, s. 333):

"En av de väsentligaste slutsatserna av denna undersökning måste nog bli att det i vår kulturkrets måste sägas vara 'för tidigt' att inleda sexuella förhållanden förrän man nått upp till omkring 17-årsåldern och att det

också faller sig naturligt för de flesta att vänta till dess. För de mycket tidiga förbindelserna synes det vara en betydligt större risk att förhållandet på ett eller annat sätt medför komplikationer. Men frågan är vilket praktiskt värde en sådan slutsats har, vad den kan användas till. Kanske inte till så särskilt mycket. Varnande ord och lyftade pekfingrar kommer knappast att ha någon större effekt, inte heller understrykandet av ansvar, hur eniga än alla kan vara om att ansvar bör präglade sexuella förbindelser. Och – som tidigare påpekats – elementär upplysning kommer inte i någon väsentlig grad att kunna förebygga de olägenheter som sådana tidiga förhållanden för med sig." (Hertoft syftar på sin iakttagelse att de som handlat oansvarigt eller självdestruktivt ofta gjort detta trots att de varit väl informerade om t. ex. preventivmedel eller veneriska sjukdomar.) "Vi kan knappast göra annat än börja om från början och samla information som gör det möjligt för oss att förstå varför somliga väntar tills de är tjugo år gamla, medan andra inleder ett sexuellt förhållande då de ännu nätt och jämnt fysiskt förmår göra det. En fråga om 'moral' är det knappast."

Vad som blivit uppenbart sedan Hertoft drog dessa slutsatser av sina undersökningar är att betydande andelar av ungdomen i en rad länder numera påbörjar sitt sexuella samliv före den ålder Hertoft menar vara tillräddig. Det blir då nödvändigt att ställa ett par frågor. De många komplikationer, problem och "belastningar" som man regelmässigt påträffat hos grupper med mycket tidig sexualdebut – är de ett utslag av att dessa grupper överhuvud taget varit "normbrytande" och mindre socialt anpassade, vilket *bland annat* tagit sig uttryck i den mycket tidiga sexualdebuten? Det skulle innebära att den tidiga sexualdebuten i ett samhälle med restriktiva normer är en av många verkningar av en ofördelaktig uppväxtmiljö, inte orsaken till de asociala dragen. Enligt USSU:s uppfattning förhåller det sig så.

Den andra frågan är denna: då den allmänna inställningen till sexuallivet, även till ungdomens sexualliv, blivit väsentligt mindre restriktiv, har man då anledning anta att den tidiga sexualdebuten inte längre nödvändigtvis måste vara förorsakad av en ofördelaktig bakgrundsmiljö utan blir vanlig även bland välanpassade ungdomar? Såvitt bekant har endast en svensk undersökning – Örebroprojektet – tagit upp denna speciella fråga. Ett av dess resultat "stöder antagandet att sexuell erfarenhet i de tidiga adolescensåren ej enbart, och troligen inte heller i huvudsak, är förknippad med asocialitet utan har en mycket varierande bakgrund" (16.4.3).

Även om så är, finns det emellertid anledning att peka på negativa omständigheter i samband med en mycket tidig sexualdebut. Förmågan att konsekvent skydda sig mot graviditeter och könssjukdomar är med visshet mindre hos yngre tonåringar. Det visar sig i alla undersökningar att ju yngre man var vid sexualdebuten, desto mer sällan använde man preventivmedel. En stor utbredning av mycket tidiga sexualdebuter måste leda till en ökning av "olyckor" av detta slag.

3 Om sexualundervisningens utveckling i Sverige¹

3.1 1700- och 1800-talen

År 1969 publicerades ett tidigare okänt dokument som visar att ett försök till systematisk sexualundervisning gjorts i vårt land långt tidigare än vad man skulle kunnat tro. Det ägde rum i samband med läkarutbildningen och hade ingen mindre än Linné till upphovsman. Han höll, sannolikt omkring år 1770, en serie föreläsningar under rubriken "Om sättet att tillhopa gå".

Hans manuskript finns inte bevarat, utan endast ett "kompendium", utskrivet av en okänd medicine studerande, som försett dem med övrrubriken "Collegium Medicum af Archiatern och Riddaren Carl von Linné".² Trots den komprimerade formen får man en tydlig bild av föreläsarens grepp på ämnet och av den anda som präglade framställningen. Det är samma anda som man är van att möta i brev och memoarer från den fåtaliga bildade klassen under 1700-talet. Sexuallivet betraktas ganska okomplicerat som en källa till lust och glädje, "en stor förlustelse och ett sött nöje". Det understryks att detta gäller både män och kvinnor; mannens drift sägs dock vara ännu starkare än kvinnans. Det sexuella växelspillet och gensvaret ("samlagstekniken") skildras ganska utförligt. De moraliska, sociala och nervösa komplikationer, som spelar så stor roll i inställningen till sexualiteten under 1800-talet, märker man nästan ingenting av. Härtill kommer så Linnés välkända, lekfulla skildringskonst och hans aldrig upphörande häpnad över anatomins och fysiologins märkvärdigheter, liksom över det mänskliga beteendets skådespel.

¹ För tiden 1908–1936 har utnyttjats den omfattande materialsamling som finns i bilaga 15 till befolkningskommissionens betänkande "Sexualfrågan" (SOU 1936:59, s. 358–423). Den har rubriken "Historisk redogörelse för förslag och offentliga utredningar om sexualundervisning och sexualupplysning" och är författad av dåvarande fil. kand. Torsten Gårdlund. De viktigaste utredningarna och officiella skrivelserna har där återgivits betydligt utförligare än i den här föreliggande framställningen. Å andra sidan har utvecklingen här på åtskilliga punkter närmare belysts framför allt med hjälp av riksdagsprotokollen och – för tiden efter 1920 – Sigtunastiftelsens och Dagens Nyheters klipparkiv (dagspressen).

² Utg. av Nils Isberg. Uddevalla 1969. För textens äkthet finns inga andra bevis än att stilen är utpräglad linnéansk och det medicinska innehållet i nivå med dåtida sakkunskap.

Med denna bakgrund skulle det inte ha varit svårt att införa sexualundervisning etthundrafemtio år tidigare än vad som blev fallet. Men det fanns kanske andra grupper i det dåtida samhället som skulle ha motsatt sig det. Dessutom skulle det dröja ännu tre fjärdedels århundrade innan en folkskola infördes som skulle ha kunnat förmedla kunskapen.¹

Det praktiska behovet av upplysning var emellertid åtminstone på en punkt så stort att man måste söka sig andra vägar. I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet förekom i Sverige svåra härjningar av veneriska sjukdomar. Åren 1783, 1785, 1797 och 1812 anbefalldes i kungliga kungörelser att information om sjukdomarna, deras smittvägar och deras förebyggande skulle lämnas genom prästerskapet och i folkskrifter.² Sistnämnda år förordnades att en utförlig redogörelse skulle införas i almanackan; detta avsnitt skulle dock icke från predikstolen uppläsas. I 1814 års almanacka upptas också inte mindre än åtta sidor av huvudsakligen en redogörelse för symptomen. Den är så utförlig att den knappast skulle ha varit tänkbar under senare hälften av 1800-talet eller i början av 1900-talet, då enligt 1903 års kommitté angående åtgärder mot könssjukdomar hemlighetsfullheten och okunnigheten helt dominerade på detta område, även bland de bildade. Man lägger också märke till att den långa artikeln i almanackan nästan helt underlåter att rikta moraliska förmaningar till folket; den sakliga informationen är det huvudsakliga ärendet. Den som misstänker att han eller hon blivit smittad uppmanas att genast vända sig till läkare, eller i det vanliga fall att sådan ej fanns att tillgå, till prästen. Artikeln försäkrar att detta kan ske utan risk för förebräelser. Om behandlingen sägs: "Dessa sjukdomar kunna i deras början lätt och säkert botas, men om de överlämnas åt sig själva eller otjänligt behandlas, bliva de ganska svåra."

Efter detta år, säger den nyssnämnda kommittén, inträdde tystnad om dessa frågor. Först "i vår tid har man åter fått blicken öppen för angelägenheten av upplysning". (Kommitténs utlåtande avgavs 1910.)

3.2 Sexualundervisning i högre flickskolor från 1897

Den förändrade attityden framträder i Sverige kring sekelskiftet. Två incitament kan urskiljas. Det ena kommer från Sveriges första kvinnliga läkare, Karolina Widerström, det andra från en tysk rörelse som ville bekämpa könssjukdomarna genom upplysning och genom avkriminalisering av de smittoförebyggande preventivmedlen. Dessa incitament sammanhänger säkerligen med en rad tidsrörelser som det skulle föra för långt att gå in på här, t. ex. den av naturvetenskapen påverkade

¹ En detaljupplysning som förtjänar observeras är att tidpunkten för menstruationens början anges som "vid pass till 13: de å 14 året". I den medicinska litteraturen anges allmänt att denna tidpunkt under de senaste hundra åren sjunkit flera år i Sverige och *nu* inträffar vid ca 13 år. Om den ovan citerade enstaka uppgiften från 1700-talet är riktig, skulle någon så stor förändring av menstruationsåldern i själva verket inte ha ägt rum. Men man kan naturligtvis inte bygga på en enda notis av detta slag.

² Reglementeringskommitténs betänkande 1910, s. 113 ff.

livsåskådningen, strävandena för kvinnans likaberättigande, liberala och socialistiska program för samhällsomdaning, sekulariseringen, pedagogiska strömningar bort från latinskolan i riktning mot mera "realkunskaper" osv.

Karolina Widerströms insats för sexualupplysningen är utförligt skildrad i Andrea Andreens biografi över henne (1956).

För att få en klar bild av hennes pedagogiska program är det dock nödvändigt att gå till hennes egen broschyr "Uppfostran och sexuell hygien" (Stockholm 1907. Särtryck ur Manhem). Efter tio års pionjärun- dervisning i sexualhygien i Stockholms högre flickskolor sedan 1897 sammanfattar hon här sin grundsyn. Den avviker i vissa stycken från den som vägleder nutida sexualundervisning; på andra punkter utsäger den klart vad som blivit allmännare förverkligat först många årtionden senare. Eftersom hennes skrift är det första genomtänkta och i praktiken prövade förslaget till sexualundervisning i svenska skolor, är det av intresse att referera den.

Människan kan fortplanta sig från 13–15-årsåldern, påpekar författarinnan inledningsvis, men hon tar skada till kropp och själ om hon gör det innan hon nått full fysisk och psykisk mognad, vilket för kvinnan inträffar vid ca 20 år, för mannen vid ca 24 år. Det andra huvudskälet till avhållsamhet i ungdomsåren är att de barn som föds har rätt att kräva att föräldrarna kan ta hand om dem. Sexualdriften är till en början svag, ofta omedveten. För tidigt väckt kan den bli genom lättja, veklighet och fantasilivets missriktning. Botemedlen är intensiva kroppsövningar, koncentration på arbete och intressen samt en tidig sexualupplysning. Gentemot en utländsk läkarresolution som hävdade att just den sista åtgärden är den som inriktar fantasilivet på den sexuella sfären, säger författarinnan: "Till huvudsaklig del vilar nog emellertid nämnda uttalande på torrt resonemang och konstruktion — samma resonemang och konstruktion varpå mer eller mindre medvetet hela det gamla förtegenhetssystemet vilade." Hennes två grundläggande förslag till nyorientering är att man för det första skall undervisa om fortplantning- en hos djur och människor innan sexualdriften väcks hos eleverna, och att denna undervisning för det andra skall ske i sitt naturliga samman- hang. Mödrar som steg för steg svarat uppriktigt på sina barns frågor kan omvittna att detta skyddat barnen från en snedvriden inställning längre fram under uppväxtåren. I skolan kan det göras till en självklar del av naturkunskapen att berätta om sammansmältningen av två celler och om fortplantningen inklusive parningen. Läran om växterna, djuren och människokroppen samverkar, ja, måste samverka för att ett riktigt resultat skall nås. En lärarinna har funnit att det går utmärkt att undervisa även i klasser med både pojkar och flickor. Men naturligtvis ställer denna undervisning alltid stora krav på läraren. Det behövs både den rätta andan och stora kunskaper. Dessa senare saknas ännu ofta, och man får då lita till läkare. Detta bör emellertid betraktas endast som en nödfalls- och övergångsåtgärd, eftersom den leder till att upplysningen framstår som något särskilt och märkvärdigt. Läkarna har i många fall inte heller tillräcklig pedagogisk vana.

På så sätt, menade Karolina Widerström, skulle barn och ungdom vänja sig att betrakta detta område sakligt, utan upphetsning. Visserligen görs lusten av somliga till huvudsak. "Men detta är förkonstling och degeneration. Det naturliga och normala är att uti fortplantningslivet fortplantningen är huvudsak." För att nå en riktig inställning till sexuallivet varnar hon särskilt för skräckupplysning om veneriska sjukdomar som inledning och huvudsak i sexualundervisningen. Sådant hjälper till att dra ned driftlivet i låga och osunda sfärer. "Låt dem av barmhärtighet få annan upplysning först, låt dem få se skönheten, harmonien, och det under lång tid, innan de får veta om fulheten och disharmonien."

Hon slutar sin framställning med att ange vad hon betraktar som sexualundervisningens mål. Att låta både pojkar och flickor veta hur underbart kvinnans kropp är byggd för att möjliggöra det nya livet och hur djupt denna process ingriper i hennes organism gör bådadera bättre rustade att uppleva vad moder- och faderskap är i sitt storslagna sammanhang.

Hur pass märkligt detta program var för sin tid kan man göra sig en föreställning om genom att ta del av arrangemangen vid hennes första föreläsningar 1897 i Ateneum för flickor över ämnet kvinnohygien. Saken ansågs inte kunna annonseras i pressen, utan inträdeskortan spriddes privat, och på dem stod inte ämnet angivet. Trots detta måste föreläsningarna upprepas fem gånger och åhördes av sammanlagt omkring tolvhundra personer.

Även på andra områden som är av betydelse för synen på sexuallivet var Karolina Widerström en föregångare. Hon var bland de många kvinnor som bekämpade en prostitutionslagstiftning, enligt vilken den prostituerade behandlas som utstött ur samhället, medan den som utnyttjar hennes tjänster bevarar sitt fulla medborgerliga anseende. Hon var en av tillskyndarna av 1903 års statliga kommitté för granskning av denna lagstiftning. I slutet av 1920-talet gjordes upprepade men fruktlösa försök, emanerande särskilt från kvinnohåll, att få riksdagen att revidera abort- och preventivmedelslagarna. Förslagen gillades av Karolina Widerström, som då var närmare sjuttioårig (Andreen 1956, s. 44 ff).

De inslag i hennes program för sexualundervisning som — ungefär ett halvt århundrade senare — kommit att förverkligas är bl. a. följande: övertygelsen att kunskap på detta område likaväl som på alla andra är en positiv tillgång, medan okunnighet skadar; uppfattningen att upplysning bör ges så snart barnet frågar och sedan systematiskt i skolan redan före puberteten; införandet av sexualundervisningen på dess naturliga plats inom biologiundervisningen; som en konsekvens härav rekommendationen att läraren bör vara den som handhar undervisningen; åsikten att pojkar och flickor inte behöver undervisas skilda åt.

Karolina Widerströms förkunnelse och undervisningsverksamhet mötte ett positivt gensvar i lärarkretsar. Föredrag med krav att undervisningen i hälsolära skulle utvidgas till att omfatta också sexualhygien ingick i programmen för flickskolemötet 1901, 13:e allmänna folkskolläraryrket 1903 och 18:e allmänna läraryrket 1906. Vid det sistnämnda tillfället

hölls föredraget om hygienundervisningen av rektor J. Strömberg, Lund, som framlade fyra sammanfattande punkter: 1) Skolan bör meddela kunskap om fortplantningen innan elevernas sexuella nervliv börjat kraftigare fungera. 2) I femtonårsåldern bör de få kompletterande undervisning i sexualhygien, meddelad av skolläraren. 3) Skolan bör anordna kurser för föräldrarna för att lära dem hur de skall kunna tala med sina barn om dessa frågor. 4) Skolan bör i samverkan med föräldrarna söka befrämja sedlighet och varna för osedlig litteratur, dåliga kamrater och onanins skadeverkningar.¹

3.3 Den första riksdagsmotionen 1908

Samtidigt pågick som nämnts en rörelse i Tyskland med liknande målsättningar men annorlunda utgångspunkt. Deutsche Gesellschaft für Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten uttalade på en kongress 1905 att preventivmedlen borde avkriminaliseras och information om hur man skyddar sig mot veneriska sjukdomar bli tillåten. På en kongress i Mannheim 1907 gick sällskapet ett steg vidare och framlade ett program i åtta punkter för sexualupplysning i hem och skola, med motiveringen att ungdomens upplysning vore det enda effektiva medlet att komma till rätta med könssjukdomarnas härjningar.

1908 togs saken upp i den svenska riksdagen genom en motion (nr. 1) i andra kammaren av medicinalrådet E.O. Wavrinsky.

Formellt innebar Wavrinskys motion endast att undervisningen i hälsolära också borde innefatta information om de veneriska sjukdomarna, men i sin motivering påpekade han att man därvid måste utgå från undervisningen om könsorganen. Det utskott som hade att yttra sig över motionen hade till ordförande professor Knut Kjellberg, "Sveriges främste folkbildare", och det är uppenbarligen han som tryckt sin prägel på den förvånande positiva skrivningen.

Utskottet tog fasta på motionärens nyssnämnda påpekande och gav därmed motionen en väsentligt vidgad innebörd: Kunskapen om de veneriska sjukdomarna "sammanhänger ... på det intimaste med ungdomens upplysning i sexuella ting i allmänhet, och härmed är utskottet inne på frågans kärnpunkt ... Här möta åtskilliga svårigheter. Först har man att räkna med många föräldrars och fostrares (torde avse lärare) tvekan och oro, ja, bestämda motvilja för att hos barnen väcka intresse för ett område, som man hoppas i det längsta skall undandraga sig barnens uppmärksamhet." De får emellertid ändå kunskap, och det ur osunda källor. Det är därför bättre med en vederhäftig och grannlaga upplysning. Utskottet måste i princip ansluta sig till uppfattningen att sexualundervisning bör meddelas i skolan. Därefter återger utskottet den ovannämnda åttapunktsplanen för sexualundervisning från kongressen i Mannheim föregående år, 1907:

1. Bäst är om hemmen kan förmedla kunskapen om släktlivet.
2. Föräldrarna bör göras skickliga att fylla denna uppgift.
3. I dag kan de inte fullgöra den. Därför måste skolan ta den på sig.

¹ 1921 års betänkande ang. information om könssjukdomarna. — En karaktäristik av Karolina Widerströms framträdande vid 1903 års folkskolläarmöte ges i Sv. folkskolans historia IV, s. 369.

4. Emellertid saknas även kompetenta lärare. Den första åtgärden måste därför bli att införa sexuell pedagogik vid seminarierna.

5. Den nu vuxna generationen bör undervisas genom föräldraaftnar, kurser för lärare samt genom tryckta skrifter.

6. I skolan ges, lämpligast inom ämnet naturkunskap, undervisning om växternas och djurens befruktning, fröets och fostrets utveckling etc. Men "på frågorna om själva könsakten, om könslivets förvillelser ävensom könssjukdomarna bör i folkskolan ej ingås, åtminstone ej i gosskolorna".

7. I de högre allmänna läroverkens högre klasser och i fortbildnings-skolor bör, helst av lärare, ges ej blott anatomisk-fysiologisk undervisning om könslivet utan även om "vikten av könslig avhållsamhet och renlighet samt om könssjukdomarnas uppkomstsätt, förlopp och läkningsbetingelser".

8. Benägenhet för sedliga förvillelser kan minskas genom hygien, kroppsövningar, slöjdlektioner, men framför allt genom viljeövning, genom inpräglande av ansvarskänsla och aktning för kvinnan och moderskapet samt vädjan till det heroiska i gossesinnet.¹

Utskottet instämde helt i detta program.

Beträffande folkskolorna påpekade utskottet en särskild svårighet, nämligen att det knappast vore "lämpligt att låta lärare undervisa flickor och lärarinnor gossar, vilka närma sig pubertetsåldern, i till könslivet hörande frågor". Om förhållandena i vissa skolor gör det möjligt att övervinna denna och andra svårigheter, bör undervisningen i folkskolan dock endast omfatta det elementära och i sammanhang med naturkunskapen, "så att könslivet icke framträder såsom något för sig, från andra livsfunktioner avgränsat område". Pojkar i folkskolan bör ej alls undervisas om de veneriska sjukdomarna men däremot flickor, ty de är mer utvecklade och behandlas efter skolan ofta som mogna kvinnor. I de högre allmänna läroverken och i de högre flickskolorna kan undervisning lättare ordnas med hänsyn till både elevernas ålder och tillgången på skolläkare.

Beträffande information om veneriska sjukdomar till samhället i övrigt erinrade utskottet om att Dermatologiska sällskapet i Stockholm 1907 hade fått 5 000 kronor för att sprida en upplysningsskrift till Sveriges vuxna ungdom, t. ex. till armén, flottan, fackföreningar, högskoleungdom samt genom förmedling av föreläsningsorganisationer och folkbibliotek.

Efter denna utredning — den första officiella i Sverige — föreslog utskottet i klämman dock endast att riksdagen skulle anhänga att Kungl. Maj:t övervägde hur upplysning om smittosamma sjukdomar måtte kunna lämnas det uppväxande släktet.

Debatten blev kort. Godsägare E.A. Lindblad i Närlunda, Södermanland, påpekade att förslagsställaren visserligen var läkare men såsom stockholmsläkare okunnig om förhållandena på landsbygden. Där saknades förutsättningar för den ifrågasatta undervisningen. Bland annat fanns det inte lämpliga lärare. För övrigt visade det faktum att undervisning redan gavs i flickklasser att saken kunde komma i gång utan nya

¹ En närmare redogörelse för Mannheimkongressen jämte kommentarer av två svenska lärare återfinns i bilaget till riksdagsprotokollet 1918, 2 saml, 2 avd, 5 bandet, där redogörelsen ingår som den sista bilagan, samt i Allmänna Svenska Läkartidningen, årg. 1907.

bestämmelser. Bäst vore att sprida informationen genom tryckta skrifter. Riksdagen borde avslå. Sedan utskottsordföranden och ännu en talare framhållit vilka skador som åstadkoms genom att ungdomen hämtade sin upplysning ur grumliga källor, skedde omröstningen. Med endast tre röstes övervikt avtog kammaren motionen. Det var alltså inte så värst långt ifrån att en statlig utredning kommit till stånd redan 1908 för att dra konsekvenserna av den inom skolorna påbörjade utvecklingen. Den sexualundervisning som därigenom eventuellt hade blivit införd skulle säkerligen ha varit fragmentarisk, men den hade varit en början, och många sådana personliga tragedier som beror på okunnighet hade kunnat undvikas.

3.4 Den äldre synen på sexualupplysning

I utskottsutlåtandet skymtar ett drag som är genomgående i synen på sexualupplysning under 1900-talets första årtionden. Upplysning betraktades som ett skydd för flickor men som en fara för pojkar. Det förefaller rimligt att sätta denna övertygelse i förbindelse med uppfattningar om olikheten mellan mannens och kvinnans natur, uppfattningar vilka då var ännu mer dominerande än i dag. I överensstämmelse med den allmänna synen på mannen som mer utåtriktad, aktiv och aggressiv ansågs han också ha en starkare sexualdrift än kvinnan — i varje fall än de kvinnor som förblivit ärbara och inte fallit offer för könslivets förvillelser. Kvinnan behövde därför skyddas mot sexuella angrepp från mannen. Hon blev bättre rustad att möta faran om hon fick kännedom om befruktningmekanismen och därigenom insikt i hur stor risken för graviditet är. Om hon kände till de veneriska sjukdomarna, deras smittovägar och riskerna för avkomman, kunde hon ytterligare stärkas i sitt motstånd. Risken att sexuella instinkter skulle uppväckas genom för tidig upplysning ansågs vara liten hos henne men stor hos mannen. Det var därför också främst kvinnan som måste påta sig ansvaret att upprätthålla sexualmoralen. Mannen betraktades som lägre stående på detta område — vilket också ledde till att särskilt starka varningar och förmaningar ansågs böra riktas till honom — men inte upplysningar som kunde leda hans fantasi på villovägar.

I överensstämmelse härmed infördes under 1900-talets första årtionden i vårt land sexualundervisning i många högre flickskolor samt här och var i folkskolans avslutningsklasser för avskilda flickgrupper. Pojk- och samskolorna förblev däremot i stort sett stängda för sådan upplysning. Ännu 1936 påvisar Andrea Andreen att folkskolans läroböcker i zoologi nästan undantagslöst förbigår fortplantningen hos djuren även då de ingående redogör för övriga organsystem. Realskolans och gymnasiets läroböcker omnämner alltid befruktningen hos djur, "men en egendomlighet är att man även på detta stadium knappast vågar beröra befruktningmekanismen annat än hos fiskarna, där befruktningen sker utanför hondjurets kropp".¹

Innan framställningen förs vidare bör en allmän synpunkt framhållas.

¹ Befolkningskommissionens betänkande i sexualfrågan, SOU 1936: 59, s. 425–432.

Det som Karolina Widerström kallade "det gamla förtegenhetssystemet" måste betraktas i sitt historiska sammanhang, inte enbart utifrån en senare tids referenssystem. I den för USSU utförda undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" skriver Hans Zetterberg under rubriken "Kunskapsbegränsning som social kontroll": "I det fattiga, förkontraceptiva samhället var det återhållsamma sexualmönstret ett väsentligt bidrag till samhällets stabilitet. Ett traditionellt sätt för samhället att utöva sin sociala kontroll över det sexuella var att begränsa kunskapen om det. Man antog, att om man inte vet något om en sak, så kan man inte frestas av den. . . . Det är först vårt århundrades djuppsykologi som ifrågasatt principens giltighet. . . ."

"Det är lätt att ironisera över denna programmatiska begränsning av sexualkunskap", fortsätter Zetterberg. "Men det är helt rimligt att anta att begränsningen utgör ett slags stöd för den återhållsamma inställningen. . . . När barn, ungdom och vuxna ständigt stöter på inställningen 'Detta talar man inte om' åstadkommes en tendens att ständigt vakta på sina ord. Medvetandet om det sexuella upplevs som en belastning; det sexuella undanträns från medvetandet och man blir hämmad."¹

Det är troligen historiskt riktigt att på så sätt betrakta detta urgamla sexuella tabusystem som en produkt av vissa samhällsförhållanden än att anta att det uppkommit enbart genom impulser från kristendomen eller en viss kyrklig utformning av kristendomen. Religionen har snarare – liksom i icke-kristna kulturer – givit en djupgående psykisk förankring åt vissa socialt motiverade moralregler genom att förkunna dem som heliga.

Vilka faktorer som lett till att man ersatt kunskapsbegränsning med kunskapsmeddelelse såsom en av metoderna att påverka sexuallivet bör i någon mån framgå av den fortsatta skildringen av utvecklingen i Sverige. Det är emellertid naturligt att denna övergång tog lång tid – den är ju ännu långt ifrån fullbordad – och att den ledde till starka principiella och emotionella motsättningar. Ett tidigt exempel härpå är en skrift från 1907: "Sexuell etik och sexuell pedagogik – en uppgörelse med de moderna" av Fr. W. Foerster, privatdocent i filosofi och moralpedagogik vid universitetet i Zürich. Författaren var en av föredragshållarna vid Mannheimkongressen och mötte där, enligt förordet, "livligt motstånd från radikalt håll". Skriften, som är en utvidgning av föredraget, utkom 1908 i auktoriserad svensk översättning av Manfred Björkquist. Grundåskådningen framgår av författarens sammanfattning:

"Den moderna sexualpedagogiken bygger tyvärr på ett ödesdigert sätt i luften, i det den löser sambandet mellan den etiska fostran på det sexuella området och karaktärsbildningens grundproblem över huvud. . . . Härav följer den för alla pedagogiska nybörjare karaktäristiska överskattningen av intellektuell upplysning på bekostnad av den ojämförligt viktigare viljeövningen. Vidare följer härav det ofta rent otroliga misskännandet av blygselkänslans bevarande betydelse och slutligen den fåvitska och abstrakta polemiken mot den kristligt-religiösa grundåskådningen på könslivets område, en åskådning, som är framfödd ur den djupaste kännedom om den mänskliga naturen och som utbildats under en väldig pedagogisk erfarenhet" (s. 5).

¹ SOU 1969: 2, 5.1. Se även Broderick 1970.

3.5 Förbudet mot preventivmedelsinformation 1910

I riksdagens andra kammare 1908 hade som vi sett frågan om sexualupplysning behandlats på ett avspänt och till stor del positivt sätt. Två år senare inträffade emellertid dramatiska händelser utom och inom riksdagen, vilka gjorde frågan ytterligt kontroversiell och t. o. m. ledde till skärpta straffsatser för den som spred vissa upplysningar. Det gällde preventivmedelsinformationen. Alltsedan Knut Wicksells bekanta verandaföredrag 1880 om faran av ohämmad barnalstring hade frågan varit inflammerad. Å ena sidan fanns den "radikala" uppfattningen att födselkontroll vore önskvärd dels för att förebygga en hotande överbefolkning i de västerländska industristaterna, dels för att skydda kvinnans hälsa och familjens ekonomi. Å andra sidan fanns den traditionella, för de flesta självklara uppfattningen att ett accepterande av "den individuella profylaxen" hotade folkets fortsatta existens och dessutom skulle leda till moralisk upplösning. Anhängarna av den sistnämnda uppfattningen blev djupt upprörda, ja, greps närmast av panik, då vänstersocialisten Hinke Bergegren (utesluten ur socialdemokratiska partiet sedan 1908) i några föredrag på Folkets hus i Stockholm 1910 öppet propagerade för och demonstrerade preventivmedel, närmare bestämt kondomer, såsom medel att mildra nöden och eländet bland arbetarfamiljerna. Reklamprospekt om preventivmedel hade utdelats i samband med föreläsningarna. Enligt polisens anteckningar, som refererades i riksdagsdebatten, hade uppmaningar till "fri kärlek" utanför äktenskapet förekommit, och då någon i diskussionen på Folkets hus hade talat om ungdomens växande sexuella självsvåld, hade han fått till svar: "Det är då väl att världen går framåt."¹

Indignationen i större delen av dagspressen var stor. Föredragshållaren åtalades för sårande av tukt och sedlighet. Regeringen ansåg emellertid att gällande lag ej gav tillräckliga möjligheter att stävja en fortsatt propaganda för födelsekontroll (vilket senare bekräftades av att Bergegren blev frikänd) och framlade i största hast en proposition (nr 223) om förbud mot att utställa eller förevisa föremål som är avsett för otuktigt bruk eller till att förebygga följder av könsumgänge. Likaså förbjöds reklam, försäljning genom kringföring (ej annan försäljning), uppmaning till användande eller meddelande av bruksanvisning.

Då riksdagen stod inför sin hemförlovning, fick remissinstanserna endast några dagar på sig. Medicinalstyrelsen konstaterade att preventivmedel visserligen gav ett visst skydd mot venerisk smitta, däri inbegripet möjligheten att skydda en med könssjukdom behäftad kvinna för graviditet, så att sjukdomen ej överfördes till barnet. "Men å andra sidan vill det synas styrelsen uppenbart, att ett allmänt och ohöjlt utbudande av slika ting skulle till otukt förleda talrika ynglingar, som eljest av fruktan för smitta skulle därifrån avhållas; och de förleddes antal skulle stiga i samma mån, som känslan för tukt och sedlighet dels förslappades av en propaganda och upplysningsverksamhet, sådan som man på sista tiden fått bevittna här i huvudstaden, dels ock efterträddes av den råhet i sinnet, som själva användandet av de preventiva medlen är ägnat att

¹ AK: s prot. 1910 nr 61, s. 70 ff.

alstra." Reglementeringskommittén, dvs. 1903 års kommitté angående åtgärder mot könssjukdomar, byggde sitt yttrande på samma tankegång. Remissutlåtandena bör ses i belysning av att många män ur överklassen hade sin erfarenhet av preventivmedel från samlag med prostituerade och från s. k. fria förbindelser, som visserligen för mannens del accepterades, om man ej talade öppet om dem, men som för kvinnans del ansågs djupt omoraliska. Preventivmedlen var därför a priori stämplade som osedliga; argumenten om hänsyn till kvinnans hälsa och familjens ekonomi föreföll i denna belysning oväsentliga. Denna psykologiska förklaring till motståndet mot preventivmedel framfördes i riksdagsdebatten av professor Knut Kjellberg och sedermera borgmästaren i Stockholm Carl Lindhagen. De ansåg inte att en sådan argumentering kunde gälla som skäl mot födelsekontroll inom familjen.

Före riksdagsbehandlingen hade propositionen i vanlig ordning gått till lagrådet. Här inträffade något oväntat; lagrådet avstyrkte, varnade för att lagstifta under intryck av en tillfällig stämning och ansåg tankegången bakom lagförslaget föråldrad: "Det betraktas i vår tid icke som en statens sak att undertrycka varje mening, vars spridande anses stå i strid med samhällets bästa. Historiens lärdomar hava tillräckligt ådagalagt de sorgliga konsekvenserna av en sådan uppfattning rörande samhällsmaktens uppgift." Lagrådet ansåg att det fanns principiella betänkligheter "mot att överhuvud belägga med straff sådana framställningar rörande preventivmedel, som icke i strafflagens mening sår tukt och sedlighet". Det var denna del av förslaget som lagrådet avstyrkte. Däremot tillstyrktes förbud mot reklam och skyltning. Vid föredragningen i statsrådet vidhöll emellertid justitieministern Petersson att även moraliskt syftande framställningar om preventivmedel kan skada sedligheten och därför bör vara straffbelagda. Det förblev också regeringens ståndpunkt.

Lagutskottet tillstyrkte propositionen. Reservationer avgavs av bl. a. borgmästaren i Södertälje Jakob Pettersson och Carl Lindhagen, den senare med en mycket utförlig motivering som återger vanliga tankegångar bland dem som då kallades radikala. Han nämnde att flera ledamöter av utskottet ansett att även själva bruket av preventivmedel borde bli straffbart, vilket utskottet dock inte velat föreslå på grund av vissa betänkligheter. "Vilka dessa betänkligheter äro omtalar icke utskottet. Men man misstager sig nog icke så synnerligen mycket, om (man antar att) bakom dessa döljer sig bland annat ett förbarmande över . . . dubbelmoralens anhängare, vilka jämte sin officiella och säkerligen uppriktiga sedliga harm mot preventivmedlen tillika måste ängsligt vaka över rätten att få använda och således även åtkomma desamma." En annan typ av motsägelse ansåg han föreligga "i den ganska vanliga uppfattningen att det för de ogifta vuxna männen är försvarligare att ej fråga efter följderna utan endast 'betala'. En dylik överlagd ansvarslöshet att sätta värnlösa människor till livet är väl vida mer moraliskt förkastligt än en åtgärd att förekomma det." Slutligen fällde han om propositionens tillkomst följande omdöme: "Förevarande lagförslag är framkommet i hastigt för att ej säga hetsigt mod och söker efter laga riksdagstids utgång med åsidosättande av riksdagsmedlemmarnes konstitutionella rättigheter kasta ut ett lystmäte för stunden åt uppjagade stämningar."

Lindhagens ovannämnde medreservant i lagutskottet borgmästare Pettersson i Södertälje meddelade såsom inledning till andrakammardebatten att han i utskottet yrkat att man skulle uppläsa polisreferatet över föredragen och diskussionerna i Folkets hus. "Men nu är lagutskottet en samling mycket allvarliga herrar, och en av dem, som enligt sin egen utsago ögnat igenom referaten, förklarade, att desamma voro av den beskaffenhet, att de icke ens i lagutskottets slutna krets kunde uppläsa. Följande denna anvisning, vägrade utskottet att taga någon befattning med dessa handlingar." Därefter redogjorde borgmästare Pettersson inför kammaren för innehållet i handlingarna (se ovan).

Huvudtalare för propositionen var den frejdade professorn i straffrätt, Johan Thyrén, då sysselsatt med förarbetena till den stora strafflagsreformen. Han polemiserade först mot dem som kritiserat lagförslaget därför att det skulle vara längre gående än i något annat europeiskt land. I själva verket fälldes i Frankrike med täta mellanrum långt strängare domar mot dem som argumenterat för födelsekontroll. De som talar för preventivmedlens allmänna användning tror sig emellertid därigenom kunna motverka vissa faktiskt existerande allvarliga missförhållanden. De pekar på en fattigdom som förvärras av stora barnskaror, och det är alldeles riktigt att "en mängd maskstungna barn födas till världen av sjukliga individer, som hellre borde låta bli att fortplanta sig". De pekar också på de illa ställda barn vilka föds som frukten av lösa förbindelser, och på könssjukdomarna, vilka i viss mån kan förebyggas av vissa preventivmedel. Men är dessa, frågade sig Thyrén, verkligen det rätta botemedlet för dessa samhällsskador? En del ansvarskännande sjuklingar skulle med hjälp av dem kunna avhålla sig från fortplantning, men asociala och mentalt rubbade sjuklingar skulle fortplanta sig lika mycket som förr. Det värsta är emellertid att just de friskaste bland de unga, dvs. de mest varmblodiga, i särskilt hög grad skulle begagna preventivmedlen. Att anbefalla dessa som socialt botemedel är som att vilja ta bort fläckar från ett tyg med hjälp av svavelsyra. Ungdomen är påverkad av biograferna, av nakenbilder på vykort, av gottköpsromaner och av teatrar som ockrar på erotiken. Marken är gödslad. Preventivprofetens säd "slår ögonblickligen rot och går i blom över hela åkern".

Om de fattiga börjar använda medlen och därigenom minskar sin fattigdom, blir resultatet antingen att "det bildar sig en mängd nya småkapitalister" eller ock "att massan går i finare kläder, oftare går på teatrar och biografer, dricka mer öl och brännvin osv.". Minskningen av antalet arbetarbarn leder till "insugning av en undermålig arbetarstam från utlandet. Den skulle sammansmälta med bottenatsen av vår egen inhemska stam." Därigenom renodlas en evig fortvaro av en slavras. Preventiverna leder vidare till "promiskuitet, allmän beblandelse, allas beblandelse med alla". Därav följer också *ökande* frekvens av könssjukdomar, ty förr eller senare försummar den promiskuösa individen att använda preventivmedel.

En annan risk är incest mellan fader och döttrar: "Jag känner en viss liklukt ifrån den förruttnelse som utmärker ett döende samhälle." Professor Thyrén redogjorde därefter utförligt för ett kriminalfall i

Köpenhamn, där en enda man genom att instruera om preventivmedel hade lyckats förföra 80, eller i varje fall 40 kvinnor och smittat samtliga med syfilis, med flera självmord som följd. Slutligen erinrade han om att antiken gick under genom befolkningsminskning på grund av preventiva åtgärder.

Näste talare var professor Curt Wallis, som påpekade att nativiteten sjunkit under antiken trots att man *inte* hade tillgång till tekniska preventivmedel samt att nativitetsens sjunkande och stigande överhuvud berodde på djupare liggande sociala och ekonomiska orsaker och inte kunde användas som argument i en debatt om preventivmedel. Däremot ville han av moraliska skäl ansluta sig till propositionen.

Knut Kjellberg uttalade stark indignation mot Thyréns anförande och ansåg att han begagnat "grova, för att icke säga råa verktyg på en i högsta grad ömtålig sak". De svåra sociala missförhållanden som berörts av alla talare hade inte sin rot i bruket av preventivmedel och kunde inte heller botas genom bruket därav utan endast genom långtgående samhällsreformer. Men åtminstone en del av missförhållandena kunde mildras eller motverkas genom bruket av sådana medel.

Debatten fortgick till kl. 4.24 på morgonen. Propositionen bifölls med 110 röster mot 96. I första kammaren hade den bifallits utan rösträkning efter en mycket kort debatt.

Meningarna var alltså starkt delade redan när Sverige fick den lag mot preventivmedel som kom att gälla till 1938. Den förbjöd inte försäljning, och sådan ägde också hela tiden rum i liten skala¹ till de mest företagsamma. Men den minskade i hög grad preventivmedlens åtkomlighet och placerade dem i en mystiskt omoralisk sfär. De förblev i praktiken otillgängliga för ett stort antal människor som skulle ha behövt dem för att förebygga icke önskvärda havandeskap inom och utom äktenskapet. Vilka olyckliga förhållanden som härigenom framkallades har utom i befolkningskommissionens betänkande 1936 konkret belysts i Elise Ottesen-Jensens skrifter. Den första var "Ovälkomna barn", 1924.

3.6 Reglementeringskommitténs förslag 1910 om sexualundervisning

Den 31 december 1910, samma år som lagen mot preventivmedelsupplysning beslöts, publicerade 1903 års kommitté angående åtgärder mot könssjukdomar (reglementeringskommittén) sitt betänkande. Där upptogs i korthet frågan om sexualundervisning i skolorna. Kommittén utgick från förutsättningen att en allmän folkupplysning om de smittosamma könssjukdomarna är det verksamaste medlet att bekämpa dem. För närvarande råder okunnighet, även inom de bildade klasserna. Föräldrarnas och lärarnas "försagdhet" lär barn och ungdom att betrakta det sexuella som något hemlighetsfullt och skamligt. "En grundlig och genomgripande reform på den sexuella pedagogikens område är av behovet påkallad." Den kan endast ske med skolans hjälp, till dess att en upplyst föräldrageneration växt upp som själv kan undervisa sina barn.

¹ Befolkningskommissionens betänkande i sexualfrågan SOU 1936: 59, s. 27.

Reformen kräver en utredning för vilken kommittén emellertid ej äger sakkunskap.

Reglementeringskommitténs betänkande sändes på remiss till läroverksöverstyrelsen och folkundervisningskommittén. Den förra tillstyrkte med mycket stor tvekan sexualundervisning i läroverken; den senare avstyrkte för såväl folk- som fortsättningsskolorna men ansåg att eleverna vid folkskoleseminarierna för sin egen skull borde få undervisning inom hälsoläran om sexualorganens byggnad och funktioner.¹ Det sistnämnda förslaget beaktades i den nya stadgan för seminarierna 1914.

Läroverksöverstyrelsen konstaterade att reglementeringskommitténs huvudsyfte hade varit att möjliggöra information om könssjukdomarna. Men enligt överstyrelsens mening borde huvudsyftet vara att tillhålla eleverna att könsdriften överhuvud inte finge tillfredsställas annat än inom moralens gränser. Om detta ledde till efterföljd, skulle man på en gång nå reglementeringskommitténs syfte att förhindra könssjukdomarnas spridning. Man måste emellertid fasthålla vid den stora försiktighet med upplysningar till barn och ungdom om sexuella förhållanden som man av hävd brukat iaktta. Man måste övertänka vilken information som kan vara skadlig och som därför bör undvikas. Informationen måste också ges av särskilt lämpade lärare. Med dessa inskränkningar fann styrelsen att övervägande skäl talade för sexualundervisning i läroverken. Någon föreskrift härom blev emellertid inte utfärdad.

Folkundervisningskommittén ansåg att sexualupplysning till folkskolans elever, vilka i allmänhet är under 13 år, innebar fara att i förtid väcka deras sexuella instinkter.² I fortsättningsskolan blir svårigheterna än större emedan eleverna där befinner sig i puberteten, vilket medför att alltför stora krav skulle ställas på lärarens förmåga. Det skulle också stöta på oöverstigliga organisatoriska problem att undervisa pojkar och flickor åtskilda, de förra genom manliga och de senare genom kvinnliga lärare, vilket är nödvändigt. Dock bör lärarna i båda skolformerna vid behov ingripa med upplysningar och förmaningar till enskilda elever.

3.7 Den första fullständiga utredningen om sexualundervisning 1918

På grundval av bl. a. reglementeringskommitténs omfattande betänkande 1910 tillkom lagen den 20 januari 1918 angående åtgärder mot utbredning av könssjukdomar, den s. k. *lex veneris*. I dess 27 § stadgas:

”Konungen förordnar ock om de åtgärder, som erfordras för att bland allmänheten sprida kunskap om könssjukdomarnas natur och smittfarlighet, om medel som stå till buds för att hindra smittas överförande, och om skyldighet för envar, som angripits av sådan sjukdom, att skyndsamt söka läkarvård.”

Föreskriften i denna paragraf om att kunskap skall spridas bland allmänheten om könssjukdomarna kom under det följande kvartsseklet att utgöra den viktigaste legala grunden för yrkandena om sexualundervisning i skolan.

¹ Läroverksöverstyrelsens yttrande den 2/10 1911. Folkundervisningskommitténs betänkande om seminarier den 20/12 1912 och om folk- och fortsättningsskolorna den 1/8 1914.

² Kommittén lämnade därmed utan avseende en skrivelse från Sv. läkarsällskapets sektion för hygien den 16/6 1908, där det yrkas att undervisning om könsorganens byggnad och de mänskliga könsförhållandena bör bibringas folkskolans barn av deras egna lärare.

För att utreda möjliga vägar och metoder för den sålunda föreskrivna informationen tillsattes 1918 en sakkunnigkommitté. Ordförande var chefen för skolöverstyrelsen, sedermera ecklesiastikministern Bengt J:son Bergqvist. Bland ledamöterna var professor Knut Kjellberg samt professorn i syfilidologi K. J. Marcus. I betänkandet¹ ges för första gången i Sverige detaljerade överväganden och förslag beträffande sexualundervisning och -upplysning i hemmet, på skolans alla stadier samt för hela den vuxna befolkningen. Den del som berör skolan omfattar mer än hundra sidor.

Utgångspunkten är överallt behovet av information om könssjukdomarna, men kommittén finner på varje punkt att en sådan information som förutsättning kräver en allmän sexualkunskap av såväl biologisk som etisk, social och psykologisk natur. Att en sådan kunskap i regel inte finns hos allmänheten anser kommittén bero på två orsaker. Den ena är att sexualiteten uppfattats som något skamligt, vilket verkat retande och eggande, i synnerhet på ungdomen. Den andra är att det verkligen är farligt att för tidigt rikta uppmärksamheten på sexuallivet. Denna fara är emellertid mycket mindre än den skadeverkan som nu uppkommer av att de flesta för sent får kunskap, och då mestadels en oriktig och ofullständig, som kommer dem att uppfatta sexuallivet "rafflande och lågt". Enda utvägen är att man "bryter med det hittills i stor utsträckning gängse systemet med förhelligande och halvsanning . . . och påyrkar en öppen och naturlig men alltid grannliga behandling . . .". Intet lyckligt resultat kan nås, "om ej ett nytt betraktelsesätt rörande de sexuella förhållandena kan bibringas den stora allmänheten". Man får då inte låta hindra sig av svårigheterna utan bör ofördröjligen vidta åtgärder, särskilt med tanke på den alltmer oetiska och eggande behandlingen av ämnet i nöjeslitteraturen.

Efter att ha redogjort för tidigare uttalanden i frågan, hänvisar utredningen till en av den själv genomförd och publicerad enkät, vilken utvisar att flertalet skolföreståndare anser sexualundervisning i skolan behövlig.

Beträffande undervisningens uppdelning på åldersstadier anför utredningen följande.

Egentlig sexualundervisning kan inte äga rum vare sig i hemmet eller på tidigare skolstadier. Då har elevernas sexuella instinkter inte vaknat, och därmed saknas behövliga anknytningspunkter. En så tidig, mera detaljerad information är dessutom skadlig. Emellertid har hemmet trots detta viktiga, nu ofta försummade förpliktelser på området. Modern bör lära barnet renlighet och förhindra onani. Barnets frågor om sin tillkomst bör sanningsenligt besvaras men utan att man ingår på enskildheter. Sagorna om storken och dylikt bör självklart bannlysas.

Hembygdsundervisningen i småskolan bör förbereda sexualundervisningen genom undervisningen om växter och djur. Vägen från moderplantan över fröet till den nya utvecklade plantan bör skildras. Samtal om hönsäggets utveckling kan ge en första antydning om fosterutvecklingen hos däggdjuren. Anknytning kan göras till kattungar, valpar och kalvar. I sammanhang härmed kan fortplantningen hos människan nämnas.

¹ Betänkande angående åtgärder för spridande av kunskap om könssjukdomarnas natur och smittfarlighet m. m. Avgivet den 9 mars 1921 av för ändamålet inom civildepartementet tillkallade sakkunniga.

Förekomst av undervisning i sexualhygien år 1920

Skoltyp	Antal skolor	Ja	Nej	Ja i %
Manliga gymnasier	47	12	35	25
Högre flickskolor	85	74 ¹	11	87
Folkhögskolor	48 ²	36 ³	12	75
Fortsättningskolor i större städer	25 ⁴	12	13	48
Realskolor, kommunala mellanskolor, högre folkskolor			Ytterst sällan	
Folkskolor			Praktiskt taget aldrig	
Småskoleseminarier	23	17	6	74
Folkskoleseminarier med manliga lärjungar		Alla utom ett		
Folkskoleseminarier med kvinnliga lärjungar		Alla		

¹ Tidigast från 1897.

² Där undervisning förekommer är den i regel årsbarn med skolan.

³ Därav 6 endast för kvinnliga elever.

⁴ Anger antalet städer, ej antalet skolor.

början av 1920-talet uppger att de fått sexualundervisning i skolan.¹ Påfallande är att de högre flickskolornas elever fått sexualundervisning i så mycket högre grad än de manliga gymnasisterna (87 % mot 25 %). (Se 3.4.)

Slutligen skall ur 1921 års betänkande anföras något av övervägandena beträffande information om preventivmedel – utvecklingen av denna fråga har ju varit helt avgörande för om man någonsin skulle kunna ge sådan information i skolan – en tanke som dock inte torde ha föresvävat kommittén.

Kommittén meddelar att den överlämnat hela frågan om preventivmedel till ledamoten professor Marcus. Han behandlar den också i ett särskilt yttrande som ingår i betänkandet och som, utöver en noggrann beskrivning av alla kända preventiva metoder, särskilt utreder dessas eventuella smittoförebyggande effekter. Beträffande information härom till allmänheten påpekar han att det tycks föreligga en motsägelse mellan 1911 års preventivlag och 1918 års lag om åtgärder mot könssjukdomar. Enligt den förra är information om preventivmedel straffbelagd (se 3.5); enligt den senare bör kunskap spridas bland allmänheten "om medel som stå till buds för att hindra smittas överförande". Han anser emellertid för sin del att kunskap bör spridas genom flygblad och genom föreläsningar för vuxna – något som i viss mån redan sker genom den reguljära informationen till värnpliktiga. Kommittén säger sig vara mycket tveksam om vad den borde föreslå men stannar till slut för att preventivmedel bör få omtalas vid föreläsningar för allmänheten, hållna av läkare. Som villkor uppställs att föreläsningens ämne skall vara könssjukdomarna, aldrig enbart preventivmedlen, och att medlens användning inte får beskrivas i

¹ SOU 1969: 2, s. 48.

detalj, dels av etiska skäl, dels emedan auditoriet skulle missuppfatta detta.¹

3.8 Skolöverstyrelsens utlåtande 1925

1921 års betänkande om information om könssjukdomar, vilket här refererats, blev fyra år senare, 1925, föremål för ett omfattande utlåtande av skolöverstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen. Detta bär tydliga spår av att ha avgivits i brytningstiden efter första världskriget då "den nya sexualmoralen" för första gången fördes fram på bred front men möttes av en stark och oroad motopinion.² Egendomligt är att skolöverstyrelsens yttrande med dess principiella om än tveksamma tillstyrkande av sexualundervisning i läroverken förblev okänt i den allmänna debatten ända tills Kerstin Hesselgren drog fram det i samband med sin riksdagsmotion om sexualundervisning 1929. Då intogs det i riksdagshandlingarna (RD: s prot. 1929: 12: 1, nr. 8, s. 4–20).

Överstyrelsen konstaterar att remissutlåtandena är praktiskt taget enhälliga i uppfattningen att vårt folk behöver en bättre sexuell upplysning, särskilt beträffande sexuell hygien i vidsträcktare bemärkelse. (Därmed menades anatomi och fysiologi i förening med etiska, sociala och psykologiska aspekter på sexuallivet.) De flesta anser också att skolan bör medverka, men stora meningsskiljaktigheter råder om graden och arten av denna medverkan. Därefter refererar överstyrelsen en lång rad av de betänkligheter som anförts i remissvaren, bl. a. följande: De sakkunniga överskattar betydelsen av den rena kunskapsmeddelelsen men underskattar samtidigt vad skolan faktiskt utträttar på området. Utred-

¹ Följande år, 1922, begärde Arthur Engberg i första kammaren utredning om preventivmedelslagens upphävande. En talare påpekade att under importstoppet för preventivmedel under världskriget nativiteten stadigt hade *sjunkit*, vilket talade för att preventivmedlen inte är den avgörande faktorn härvidlag. Könssjukdomarna hade däremot ökat i frekvens. De bedömningar som under riksdagsdebatten 1910 gjorts av lagens motståndare syntes bli bekräftade. Första kammaren avsgav med 68 röster mot 62, medan andra kammaren biföll. Då Engberg återkom nästa år, blev det bifall i båda kamrarna. Utredningen verkställdes inom justitiedepartementet men föranledde ingen Kungl. Maj: ts åtgärd.

² Den debatt som hade börjat föras om behovet av större öppenhet, mindre dubbelmoral och en mer positiv grundsyn på sexualiteten, var utan tveivel en förutsättning både för de långtgående förslagen i betänkandet 1921 och för SÖ: s accepterande av en sexualundervisning "i huvudsaklig överensstämmelse med de sakkunnigas plan" (se nedan). – Om tjugotalet skriver Ira L. Reiss i en sammanfattning av sina forskningar om sexualmoralens historia under 1900-talet: "I tjugotalets bildstormaratomosfär blev de friare normerna populära; det är alltså den generation som föddes mellan 1900 och 1910 som har 'revolutionerat' vår attityd till sexualiteten. De senare generationerna har visserligen fortsatt denna utveckling, men till största delen har de endast konsoliderat det genombrott som denna äldre generation lyckades göra" (Reiss 1960, s. 228). Detta skeende måste utan tveivel betraktas som en förutsättning för sexualundervisningens införande på skolschemat. Dels blev det långsamt möjligare att överhuvud tala om dessa ämnen inför en klass. Dels ville man genom skolans sexualundervisning direkt motverka de nya normerna och vad man åtminstone trodde vara ett nytt beteende. Det sistnämnda utsågs klart i såväl 1945 som 1956 års handledningar.

ningens förslag går alltför mycket i detalj. Särskilt starka är remissinstansernas invändningar mot att i skolan informera om vad man kallar den personliga profylaxen. (Överstyrelsen konstaterar att detta är ett missförstånd; utredningen har inte föreslagit detta.) Varken lärare eller skolläkare är vuxna uppgiften att ge sexualundervisning. Eleverna är varandra alltför olika i fråga om utveckling och mognad. Det är nästan omöjligt att organisera särundervisning för pojkar och flickor, vilket är nödvändigt. Om en undervisningsgrupp är av annat kön än läraren, uppstår svårslösa problem. Hemmen och allmänna opinionen är enligt vissa remissinstanser så emot tanken på sexualundervisning i skolan, att förtroendet för skolan äventyras. I varje fall bör införandet av sexualundervisning inte vara obligatoriskt för den enskilda skolan, och deltagandet bör inte vara obligatoriskt för den enskilda eleven. Målsman bör få avgöra.

Trots dessa allvarliga svårigheter anser överstyrelsen att behovet av upplysning, särskilt om könssjukdomarna, är så stort, att överstyrelsen vill söka medverka till att sexualundervisning införs i skolan. Även om utgångspunkten är det nämnda speciella informationsbehovet måste dock "huvuduppgiften städse vara att meddela kännedom om könslivets normala förhållanden". Riktigt är att inte ge sexualundervisningen någon särställning utan anknyta den till de av utredningen nämnda skolämnena; tyngdpunkten måste därvid förläggas till biologi. De anförda svårigheterna kan till en del övervinnas genom förbättrad lärarutbildning, genom framställning av en auktoritativ handbok (det är första gången denna idé förs fram i ett officiellt utlåtande), genom särundervisning för pojkar och flickor, genom att undervisare och undervisade är av samma kön samt genom samarbete hem-skola. Men ett hinder kan inte övervinnas genom åtgärder från skolmyndigheternas sida, nämligen den otillräckliga tillgången på väl lämpade lärare. Detta utgör, säger SÖ i ett kursiverat avsnitt, "ett bestämt hinder att från begynnelsen utan närmare erfarenhet giva sexualundervisningen obligatorisk karaktär i samtliga skolor, där elever i åldern 14-15 år och däröver erhålla undervisning". Det långsiktiga målet måste dock vara att varje svensk man och kvinna erhåller sexualundervisning.

I överensstämmelse med den uppställda principen avvisar så överstyrelsen obligatorium i fortsättningsskolan men medger frivillig försöksverksamhet. I folkskolan betecknas obligatorium som helt otänkbart: ett utbrett motstånd har framträtt. Men för folk- och småskoleseminarierna och de högre allmänbildande läroanstalterna accepterar överstyrelsen obligatoriet med vissa inskränkningar. Inte varje biologilärare kan åläggas att meddela undervisningen, men det bör vara rektors skyldighet att tillse att den i lämplig form kommer till stånd i huvudsaklig överensstämmelse med de sakkunnigas plan. Den enskilde eleven skall kunna erhålla befrielse på föräldrarnas önskan.

Den personliga profylaxen bör aldrig omnämnas i den undervisning som meddelas av lärare. Om en läkare anser sig samvetsskyldig att omnämna den i föreläsning för avgående elever vid högre läroanstalter, är detta något som överstyrelsen ej anser sig böra utfärda föreskrifter om i vare sig den ena eller andra riktningen.

Överstyrelsen föreslår slutligen att Kungl. Maj:t måtte meddela föreskrifter eller åt överstyrelsen uppdraga att utfärda sådana rörande sexualundervisningens bedrivande vid olika läroanstalter. Sakkunniga för utarbetande av en lärarhandledning bör omedelbart tillsättas.

Genom detta skolöverstyrelsens ställningstagande år 1925 hade saken uppenbarligen tagit ett steg framåt. Det skulle dock dröja till 1942 innan några definitiva åtgärder vidtogs för ett förverkligande.

Som särskilt betydelsefull framstår den av skolöverstyrelsen starkt understrukna principen att huvuduppgiften måste vara att meddela kännedom om könslivets normala förhållanden. Det var en positiv utgångspunkt. Genom den undveks många mindre lyckliga inriktningar av undervisningen, t. ex. att vilja göra den huvudsakligen avskräckande eller moraliserande eller ensidigt inriktad på könssjukdomarna. Skolöverstyrelsens målsättning pekade mot en sexualundervisning som skulle kunna bli ett naturligt inslag i orienteringsämnen.

3.9 Initiativ utan resultat 1925–1932

Trots att skolöverstyrelsens remissyttrande som nämnt var okänt, aktualiserades frågan om sexualupplysning alltmer under intryck av den ökande informationen om aborter och könssjukdomar. 1926 antog Husmodersföreningarnas riksförbunds landsmöte ett uttalande att sexuell upplysning borde bli tillgänglig för alla men särskilt för den mognare ungdomen. Följande år utkom Elise Ottesen-Jensens skrift "Könslagarnas offer". Åren 1927, 1929, 1930 och 1933 avlog riksdagen motioner, oftast från kvinnohåll, om revidering av preventivlagarna.¹ Förslag om reviderad abortlagstiftning framställdes och avslogs ännu oftare.

1927 interpellade Nelly Thüring i andra kammaren och frågade om ecklesiastikministern hade för avsikt att vidta åtgärder för sexualupplysning i skolorna enligt det utredningsförslag som framlagts 1921 och som förordats av skolöverstyrelsen m. fl. Departementschefen svarade att förberedelser hade gjorts för viss revision av 1919 års undervisningsplan. I avvaktan härpå hade han ansett det olämpligt att ta upp speciellt frågan om sexualundervisningen. Detta borde emellertid ske i samband med den kommande revisionen. För det högre undervisningsväsendet förelåg vid innevarande riksdag ett stort omorganisationsförslag. Om det antogs av riksdagen, borde vid genomförandet också sexualundervisningen beaktas.

Vid 1929 års riksdag framlades i första kammaren en motion av Kerstin Hesselgren (nr 102) om sexualundervisning och -upplysning samt en likalydande motion i andra kammaren av Olivia Nordgren och Agda Maria Östlund. Motionärerna ansåg att många gamla förbud hade förlorat sin auktoritet. "Tvånget har vikit för frihet, en frihet som löper fara att bli självsvald och laglöshet, om den ej upplyses om sina gränser och sitt ansvar." Sexualundervisning i skolan är nödvändig. 1927 (se ovan) hade ecklesiastikministern utlovat åtgärder. Nu hade undervisningsplanen för läroverken kommit, men där fanns ingenting om sexualundervisning. Ingenting hade gjorts för folkskolans barn, intet genom reviderade läro-

¹ En översikt av preventivlagstiftningens behandling i riksdagen 1910–1934 är fogad till prop. nr 188 vid 1934 års riksdag.

böcker, intet för lärarfortbildningen, intet genom folkbildningsverksamheten, intet genom flygblad eller folkbroschyr. Utredningsförslaget 1921 måste bringas till utförande!

Olivia Nordgren hävdade i andrakammardebatten att motionen går på samma linje som skolöverstyrelsen förordade 1925. Passiviteten och motståndet från regering och riksdag år efter år kan synas oförklarliga men beror på en föråldrad uppfattning att man ej bör röra vid dessa frågor. Att alltjämt följa denna linje är ödesdigert i en tid då hemmen förlorat sitt grepp över ungdomen och missförhållanden som beror bl. a. på bristande upplysning tilltar. Gustav Mosesson genmålde att han hellre skulle gå i fängelse än låta sina barn undervisas om sexuallivet av vissa sakkunniga läkare. Otto Holmdahl (teol. dr., nyutnämnd generaldirektör för skolöverstyrelsen) ville fastslå att reservanterna och skolöverstyrelsen hade oförenlig grundsyn. Överstyrelsen vill att kunskap skall meddelas om könslivets normala förhållanden, reservanterna huvudsakligen att undervisning om könssjukdomarna skall ges i förebyggande syfte, vilket vore synnerligen betänkligt, särskilt när det gäller de lägre åldrarna. Sexualundervisning kan överhuvudtaget inte ges åt dessa, och inte heller 13–15-åringarna i fortsättningsskolan är mogna för något sådant. Men i biologikursen i realskolans högsta klass och gymnasiets första ring skall enligt undervisningsplanen undervisas om det befruktade äggets tidigare utveckling, människokroppens byggnad och förrättningar samt hälsolära. Här finns alltså utrymme. Skolöverstyrelsens försiktiga hållning är "betingad av hela frågans synnerligen ömtåliga art". En förändring måste växa fram organiskt; dessförinnan kan statsmakterna intet åstadkomma.

Prosten Per Pehrsson i Göteborg ville i princip godta sexualundervisning på högre stadier men varnade för farorna. För några veckor sedan hade en landsortsläkare givit sexualundervisning i radio. Hr Pehrsson hade från hela landet fått mottaga klagomål häröver, vilka betecknat föredraget som "ohyggligt, vidrigt". Det hade haft en psykoanalytisk inriktning, dvs. det hade ställt sexualiteten i centrum för livet. Om sexualundervisning skall ges, bör det ske under strängaste kontroll, helst endast genom skrifter.

Josef Weijne yttrade: "Jag är bestämd motståndare till varje sexualhygienisk upplysningsverksamhet i folkskolan." Däremot kunde han tänka sig frivillig sådan i fortsättningsskolan, om lokala förutsättningar fanns. Arthur Engberg förklarade att han fann alla framställda förslag otillräckliga och att det var en skam att intet gjordes för att sprida information om preventivmedel. Kammarens hållning var enligt hans mening liktydig med officiellt hyckleri och bottnade i likgiltighet för de fattigas belägenhet.

Andra kammaren beslöt att avslå motionen, dvs. att *ej* skriva till Kungl. Maj: t och begära att sexualundervisning skulle införas enligt 1921 års utredningsförslag med skolöverstyrelsens modifikationer.

I första kammaren erinrade utskottsreservanten Paul Magnusson om att utskottet tidigare hade avisat fröken Hesselgrens motioner om ändringar i preventiv- och abortlagarna och att utskottet då hade sagt att

man i stället borde slå in på upplysningens väg. Det var då egendomligt att utskottet nu avstyrkte även då hon föreslog upplysning. Förre ecklesiastikministern N.J.F. Almkvist hävdade att 1921 års betänkande faktiskt hade föranlett åtgärder, i det att möjligheter till sexualundervisning numera fanns i läroverken.

Oscar Olsson genmälde: "Det rör mig ganska litet vad som görs för den lilla del av svenska barn och svensk ungdom som går i de högre skolorna, när ingenting görs för den stora massan av svenska barn som går i folkskolor och fortsättningsskolor." – Första kammaren beslöt att i likhet med den andra avslå motionen.

Under de närmast följande åren blev såväl sexualfrågan som sexualupplysningsfrågan föremål för ett växande positivt intresse. 1930 utkom den första lärobok för folkskolan som ger information om människans fortplantning. Det var Johan Wintzells "Människokroppens byggnad, förrättningar och vård". Titeln bygger på en formulering som länge funnits i folkskolans läroplan, men det var först Wintzell som drog konsekvensen därav i fråga om könsorganen och fortplantningen. Året därpå belönade Centralförbundet för socialt arbete tre skrifter som inkommit till dess pristävlan om upplysningsböcker i sexualetik och sexualhygien.¹ Vid denna tid började också professor Johan Almkvist sin omfattande propaganda för öppenhet i sexuella frågor. Den 30/12 1932 framförde han i Social-Demokraten ett förslag, för vilket tiden ännu inte var mogen, nämligen att man skulle spela in en talfilm för sexualundervisningen. Filmen skulle ersätta lärarna, vilka han ansåg alltför ofta hade en låg syn på det sexuella. Samma år utgav Elise Ottesen-Jensen ännu en av sina uppfordrande appeller: "Människor i nöd – det sexuella mörkrets offer", och året därpå, den 24/2 1933, bildades i Stockholm den första lokalavdelningen av Riksförbundet för sexuell upplysning. Initiativtagare var Elise Ottesen-Jensen, leg. läk. Niels Nielsen och dåvarande med. kand. Gunnar Inghe. Redan samma år öppnades den första kliniken för hjälpsökande i Stockholm. Dagspressen tog allt livligare del i dessa frågor. Den propaganda för reviderad preventivlagstiftning och för sexualupplysning som Social-Demokraten hade bedrivit ända sedan sitt grundande 1885 antog under 30- och 40-talen mycket stora proportioner; andra arbetartidningar samverkade. Även liberala tidningar som Dagens Nyheter och Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning krävde i ledare och kulturartiklar en förändrad hållning hos myndigheterna till den sexuella frågan.

3.10 Genombrottet 1933–36

3.10.1 Översikt

Åren 1933–1936 stegrades opinionstrycket ytterligare, och på det administrativa och politiska planet skedde ett genombrott i princip för sexualupplysningens sak. Det förstnämnda året förekom en rad opinionsyttringar från kvinno- och läkarhåll beträffande abort- och preventivfrå-

¹ Siri Wikander-Brunander: "Ärliga svar på dolda frågor"; Elisabeth Gimming: "Sund ungdom"; Eric och Rut Grubb: "Släktlivet".

gorna samt beträffande sexualundervisningen. I januari 1934 avlät medicinalstyrelsen skrivelser till Kungl. Maj: t om preventivupplysningen och om sexualupplysningen. I februari lade regeringen fram proposition om upphävande av förbudet mot preventivinformation. Riksdagen avlog men begärde utredning om en lagändring som både tillgodosåg informationsbehovet och hindrade skadlig propaganda. Sakkunniga inom justitiedepartementet tillkallades i maj och avgav sitt förslag den 31/12 1934. Några månader tidigare (den 24/9) hade en abortlagsutredning tillsatts inom justitiedepartementet; den avgav sitt betänkande den 4/5 1935. Året därpå kom befolkningskommissionens betänkande om Sexualfrågan. 1938 upphävdes förbudet mot preventivinformation och antogs den nya abortlagen som stadgade att abort kunde medges på tre indikationer: 1) om kvinnans liv eller hälsa var i fara på grund av graviditeten; 2) om överförande av svåra sjukdomsanlag kunde befaras; 3) om graviditeten uppkommit genom straffbar handling. (År 1946 infördes en fjärde indikation: om kvinnans kroppsliga och själsliga krafter kunde antas bli allvarligt nedsatta genom tillkomsten av barnet eller vården av det.)

Det var under intryck av striderna kring dessa frågor som en ökad enighet växte fram om behovet av sexualundervisning i skolorna. Preventiv- och abortutredningarna påvisade att en del av de svåra missförhållandena sammanhänge med brist på elementär sexualkunskap hos ett stort antal människor. Könssjukdomarna företedde visserligen vid denna tid lägre siffror än någon gång tidigare under 1900-talet,¹ men uppmärksamheten hade starkt riktats på deras skadeverkningar. Man ville inte längre tolerera att dessa kom till stånd genom bristande information. Abortfrekvensen antogs "med all sannolikhet årligen icke understiga 10 000 fall" samt ha varit i stigande åtminstone upp till 1930.² Då i motsats till förhållandena i dag det stora flertalet aborter var illegala och statistiken över svåra komplikationer, stundom med dödlig utgång, alarmerande,³ hade debatten i denna fråga blivit utomordentligt intensiv i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet. Man ville inte längre finna sig i att abortsituationer skulle behöva uppkomma på grund av bristande sexualkunskap, bristande preventivinformation och svårighet att åtkomma preventivmedel.

I januari 1933 skrev Sveriges kvinnors vänsterförbund, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och Stockholms fackliga centralorganisations kvinnosektion till Kungl. Maj: t om abort- och preventivfrågorna (14/1 och 25/1). Det var fråga om en opinion bland arbetarkvinnorna, som krävde legalisering av aborter under vissa förhållanden samt skydd mot icke önskade havandeskap. Genom det samtidiga kravet på förbättrad information fick denna opinion betydelse för frågan om sexualundervisning. Skrivelserna remitterades den 3/3 till medicinalstyrelsen.

Den 3/2 hade Dagens Nyheter i en ledare instämt med professor Carl Marcus då denne påmint om 1921 års "bortglömda" betänkande, där han själv varit den drivande kraften beträffande information om könssjukdomar och om preventivmedel som skydd mot dessa. Detta är bedrövligt, ansåg Dagens Nyheter: om ecklesiastikministrarna Stadener och Lindskog trivs bäst med att förbigå saken med tystnad, så torde den nuvarande

¹ SOU 1936: 59, s. 100, diagram

² SOU 1936: 59, s. 29.

³ SOU 1935: 15, s. 54.

regeringen ha förutsättningar att ta upp den, och på skolöverstyrelsen är man sannolikt inte helt negativ.

I maj samma år (1933) skrev en rad läkarföreningar i Skåne till Kungl. Maj: t i abort- och preventivfrågorna (27/5; remiss till medicinalstyrelsen 10/10). Den 30/5 skrev Skånes socialdemokratiska kvinnodistrikt till skolöverstyrelsen och begärde införande av sexualundervisning i skolorna. Redan i januari 1934 avlät medicinalstyrelsen omfattande skrivelser till Kungl. Maj: t beträffande lagen om förbud mot preventivinformation samt beträffande behovet av sexualundervisning och sexualupplysning (26/1 och 31/1).

Den i korthet skisserade utvecklingen skall nedan belysas något närmare för att visa vilka opinioner och överväganden som blev avgörande.

3.10.2 Medicinalstyrelsens skrivelse 1934

Medicinalstyrelsen föreslog att förbudet mot preventivinformation skulle upphävas, emedan vissa preventivmedel utgör den bästa kända metoden att förebygga venerisk smitta. En sådan åtgärd behöver emellertid enligt styrelsens uppfattning kombineras med en väsentligt förbättrad sexualundervisning och sexualupplysning. Styrelsen är medveten om att många är motståndare härtill av ädla och upphöjda motiv, men de har i många fall inte ingående övervägt sin ståndpunkt utan intar den på grund av en gammal traditionell åskådning. Styrelsen måste emellertid pröva frågan i hela dess vidd. Som inte minst viktig framstår då den etiska sidan av sexualundervisningen. Varje seger för en sexualetik som avvisar lösaktiga förbindelser är en seger i kampen mot könssjukdomarna. Styrelsen anser att värdet av en sådan fostran inte kan överskattas. Den kan emellertid inte bli effektiv om den inte kombineras med upplysning om vad saken gäller. Undervisningen måste omfatta såväl anatomi och fysiologi som information om åtgärder mot venerisk smitta. En mycket ingående utredning med förslag om sexualundervisning och -upplysning framlades, påpekar styrelsen, i 1921 års betänkande (3.7) vilket därefter i detalj refereras. Styrelsen finner att de där föreslagna åtgärderna bör komma till utförande. En av dem är förslaget att den grundläggande sexualundervisningen skall meddelas i folk- och fortsättningskolan vilket utgör den enda möjliga vägen att nå hela folket. En sådan reform har emellertid skolöverstyrelsen avvisat i sitt utlåtande 1925 (3.8), dock med möjlighet till frivillig försöksverksamhet i fortsättningskolan. "Medicinalstyrelsen ville med all respekt för skolöverstyrelsens auktoritativa uttalande dock tillåta sig göra några erinringar till detsamma. Styrelsen är helt ense med skolöverstyrelsen att undervisningen i sexualhygien kräver förutsättningar, som äga 'en rent konstitutiv prägel'. Medicinalstyrelsen frågar sig om icke detsamma är fallet på andra områden, som falla inom nu gällande obligatoriska undervisningsplan. Medicinalstyrelsen tänker härvid på etiken och sedeläran."

Beträffande information om preventivmedel i fortsättningskolan uppmanar medicinalstyrelsen skolöverstyrelsen till omprövning av sin

ståndpunkt att sådan information bör vara utesluten från lära-
nas undervisning på alla stadier och i alla skolformer. Skulle skolöverstyrelsen
emellertid vidhålla denna uppfattning, bör *i varje fall* läkarföreläsningar i
ämnet hållas i skolan. Men bäst är om elevernas egna lärare tar hand om
saken.

Avslutningsvis påpekar medicinalstyrelsen att skolöverstyrelsen 1925
anhöll att Kungl. Maj: t skulle utfärda föreskrifter om sexualundervis-
ning. Så har emellertid ej skett. Skolöverstyrelsen bör därför nu få i
uppsdrag att tillsammans med medicinalstyrelsen inkomma med förslag.
Någon ny sakkunnigutredning behövs inte; 1921 års betänkande är så
genomtänkt att det i huvudsak kan läggas till grund för åtgärderna.

På hösten samma år, den 21/9 1934 avgav skolöverstyrelsen yttrande
om medicinalstyrelsens skrivelse. Styrelsen sade sig intet ha att erinra —
utom beträffande sexualundervisning i fortsättningskolan; förslag härom
borde inte framläggas. Överstyrelsens motstånd mot sexualundervisning i
folk- och fortsättningskolan var alltså obrutet.

Tre dagar senare, den 24/9 1934, uppdrog Kungl. Maj: t åt de båda
överstyrelserna att inkomma med förslag om vidgad och förbättrad
sexualundervisning och -upplysning inom och utom skolan.

3.10.3 *Preventivlagssakkunniga och abortlagssakkunniga om sexual- undervisning 1934 och 1935*

Medan denna utredning pågick, avgav sakkunniga inom justitiedeparte-
mentet den 13/12 1934 sitt betänkande angående lagen om preventivme-
delsinformation, vilket ju hade betydelse för sexualundervisningen och
-upplysningen. De sakkunniga föreslog att enskild information och
information i tryckt skrift skulle bli helt fria, men att offentliga
föreläsningar i ämnet skulle med vissa undantag vara underkastade
anmälningsplikt till den lokala polisen.

Skolöverstyrelsen avgav remissyttrande häröver den 5/1 1935 och
hävdade "att en undervisning om preventivmedlen såsom visst skydd mot
smittfara vid flyktiga och tillfälliga könsförbindelser komme i olöslig
konflikt med skolans allmänt fostrande uppgifter. Enligt överstyrelsens
mening vore det en pedagogiskt olöslig uppgift att inpränta det orätta i
ett handlingssätt och samtidigt anvisa en möjlighet att undgå följderna av
detta handlingssätt."

Ett par månader innan skolöverstyrelsen avgav sitt förslag till riktlinjer
för sexualundervisningen avgav abortsakkunniga inom justitiedeparte-
mentet sitt förslag den 4/5 1935. Även de kom in på informationsfrågan.
De konstaterade att en otrolig okunnighet om villkoren för befruktning
och om preventiva åtgärder är vanlig. Det finns även utbredda vanföre-
ställningar att avhållsamhet skulle vara skadlig. Beträffande åtgärder för
att få en ändring till stånd hänvisar de sakkunniga till 1921 års
betänkande och till medicinalstyrelsens ovan refererade skrivelse av den
31/1 1934. Den sistnämnda hade enligt de sakkunnigas mening lika väl
kunnat motiveras med behovet av abortförebyggande kunskaper som
med behovet av information om könssjukdomarna. I båda fallen behövs
kunskaper om preventivmedel.

3.10.4 Skolöverstyrelsens utredning 1935

Vid tiden för den utredning om sexualundervisning, som Kungl. Maj: t anbefallt den 24/9 1934, förelåg på skolöverstyrelsen två skrivelser från kvinnoorganisationer med begäran om införande av sexualundervisning i skolorna. Den ena var den ovannämnda skrivelsen från Skånes socialdemokratiska kvinnodistrikt av den 30/5 1933, den andra från Sveriges folkskollära- och lärareförbund den 30/12 1934. I den senare framhölls bl. a. följande: "Under de senaste åren har det blivit alltmer klart, att ... skolans passiva inställning icke är förenlig med vare sig den enskildes eller samhällets gagn utan tvärtom kan medföra och har medfört stora svårigheter och faror, som i många fall kunnat undvikas, om man ej genom att systematiskt hålla ungdomen i okunnighet om könsförhållandena givit åt könslivet en särställning som blivit ödesdiger." Frågan om på vilket stadium undervisningen borde ges berördes inte, men i den andra kontroversiella frågan tog förbundet ställning: undervisning om könssjukdomarna borde meddelas, och detta borde ske genom läkarna. Frågan om preventivmedelsinformation nämndes inte. Den 28 juni 1935 avgav skolöverstyrelsen sitt betänkande med förslag till vidgad och förbättrad undervisnings- och upplysningsverksamhet inom skolan rörande de sexuella frågorna. Samma dag avgav medicinalstyrelsen sitt betänkande om sexualupplysning utanför skolorna. Samråd hade ägt rum. Om skolöverstyrelsens förslag skrev befolkningskommissionen följande år i sitt betänkande om Sexualfrågan: Det "livs av en i väsentliga hänseenden så förändrad och mera positiv inställning till frågan ... att man för framtiden med tillförsikt förväntar kraftiga och målmedvetna insatser inom skolväsendet till det stora syftets tjänst."¹

Skolöverstyrelsen konstaterar inledningsvis att försöksverksamhet med sexualundervisning i åtskilliga år pågått i de högre skolorna. Sedan allt fler röster höjts för ett mera allmänt införande av sådan undervisning, finner överstyrelsen tiden vara inne härför. I 1921 års betänkande hade föreslagits 1) en förberedande kurs för de yngsta eleverna, 2) en minimikurs för elever i övergångsåren 14–16 år, 3) en utvidgad kurs för 18–19-åringar. Överstyrelsen finner denna anordning lämplig.

Rektor bör ha rätt att vid sexualundervisningen skilja manliga och kvinnliga elever åt, vilket i regel är lämpligt. Rektor bör också ha rätt att uppdra sexualundervisning åt annan än den ordinarie läraren, om denne inte är eller inte anser sig vara lämpad.

Etiska, sociala och psykologiska aspekter på sexuallivet bör behandlas i kristendomskunskap, historia med samhällslära och filosofikursens psykologiska del.

I vissa delar av landet är föräldraopinionen ännu så länge bestämd motståndare till sexualundervisning i skolan. Då överstyrelsen likväl förordar att sådan – utan obligatorium – kommer till stånd i folk- och fortsättningsskolan är det på följande grunder. Om eleverna inte i skolan får en sexualkunskap som är sakligt riktig och meddelad på ett grannliga sätt, kommer de ändå att ur andra källor få en "upplysning" som är sakligt oriktig och meddelad i en anda som gör skada. Argumentet att

¹ SOU 1936: 59, s. 123.

man ej bör väcka den björn som sover är därför inte hållbart. Minst problem erbjuder i själva verket undervisningen till de yngsta. De har ännu ej besmittats av den syn på sexualiteten som de vuxna tyvärr ofta har, och vidare är den etiska och erotiska problematiken för dem helt överklig. Vad de vill ha är några enkla fakta om barns tillblivelse och olikheten mellan könen. En mer omfattande undervisning kan ges i klass 6 i samband med studiet av människokroppen, men en behandling av livsproblemen i samband med sexualiteten bör anstå till fortsättningsskolan.

Minimikursen i folkskolans högsta klass bör omfatta följande moment: Människans fortplantningsorgan. — Äggceller och sädesceller. — Befruktning, fosterutveckling och förlossning. — Ärftlighet. — Könsmognad (menstruation, pollutioner). — Vikten av renlighet.

Undervisning om könssjukdomar bör ges, utan ingående på detaljer, i samband med undervisningen om smittsamma sjukdomar. Beträffande preventivmedlen vidhåller överstyrelsen uppfattningen att de ej bör omnämnas i den lärarledda undervisningen vare sig som smittförebyggande eller konceptionshindrande.

Givetvis bör undervisningen alltid framhålla att könslivets mål är fortplantningen och att sexuell återhållsamhet bör iaktas tills individen nått full utveckling och är i stånd att bilda hem.

I fortsättningsskolan bör sexualundervisningen huvudsakligen förläggas till medborgarkunskapen och uppta de sociala och socioetiska sidorna till behandling, bland dem samhällets åtgärder mot könssjukdomarna.

Beträffande onaniproblemet vill överstyrelsen "betona vikten av att läraren bibringats en på modern vetenskaplig uppfattning grundad syn på detta problem, så att han icke i ovist nit skrämmar lärjungarna."

"Till slut måste framhållas, att man icke kan tänka sig, att vare sig sexualundervisningen eller den sexuella fostran i skolan effektivt kan skydda en lärjunge från att falla för frestelser av sexuell art. Sexualdriften är en stark naturlig drift, ofta starkare än självbevarelsedriften, och inför den måste givetvis mången gång skolans fostrande uppgifter komma till korta. Skolan måste därför söka väcka lärjungarnas intresse för uppgifter inom och utom skolan, . . . så att deras tankar och fantasi icke i högre grad få tillfälle att syssla med sexuella ting."

Lärarytbildningen vid folk- och småskoleseminarierna innefattar, påpekar överstyrelsen, i regel sexualkunskap, men denna måste utvidgas om man syftar till att småningom nå fram till en obligatorisk undervisning i folkskolan. Inte minst viktig är den metodiska sidan med tanke på den ömtåliga uppgift de blivande lärarna kommer att ställas inför.

Undervisningen vid universiteten för blivande biologilärare om fortplantningens biologi synes tillräcklig, men den måste kompletteras med en kurs i sexualpsykologi och -etik jämte metodik, lämpligen förlagd till provåret. *Lärarytutbildning* blir också oundgängligen nödvändig och bör ske i form av frivilliga kurser med särskilt statsanslag.

3.10.5 *Befolkningskommissionens betänkande "Sexualfrågan" 1936*

Skolöverstyrelsens förslag om sexualundervisningen samt medicinalstyrelsens ovannämnda förslag om den allmänna sexualupplysningen överlämnades av Kungl. Maj: t till befolkningskommissionen med anmodan att avge utlåtande. Utlåtandet ingår i det betänkande om Sexualfrågan (SOU 1936: 59), som avgavs den 4/12 1936. Det hade utarbetats av en inom kommissionen nedsatt delegation, bestående av professor Gunnar Myrdal, ordförande, och dr. Andrea Andreen-Svedberg. Som sakkunniga hade deltagit dr. Gustaf Anckarswärd, dr. Alma Sundquist, professor Axel Westman och docent Per Wetterdal. För undersökning av de i befolkningsfrågan ingående etiska och sociala problemen hade kommissionen nedsatt en annan delegation med andrakammarledamoten Karl Magnusson som ordförande samt som sakkunniga rektor Manfred Björkquist, dr. Rut Grubb, andrakammarledamoten Ruth Gustafsson, professor Einar Tegen och författarinnan Elin Wägner. Denna delegation biträdde från etisk synpunkt betänkandet.

Frågan om skolans sexualundervisning är i detta betänkande insatt i ett större sammanhang, aktualiserat av befolkningskommissionens uppdrag att utreda orsakerna till den sjunkande nativiteten och föreslå motåtgärder. Större delen av betänkandet ägnas åt frågan om den förebyggande födelsekontrollen, vilken i den allmänna debatten ofta hade betecknats som en viktig orsak till nativitetssänkningen och därmed ett hot mot folkets existens. Kommittén avvisar denna uppfattning av bl. a. följande skäl. Av barnantalet i familjerna i de flesta befolkningsgrupper framgår utan vidare att förebyggande födelsekontroll tillämpas. Försäljningen av tekniska preventivmedel är emellertid så ringa, att man kan dra den säkra slutsatsen att preventionen, nu som förr, huvudsakligen sker genom avbrutet samlag. Av detta faktum och av det faktum att nativiteten stigit och sjunkit under historiens gång långt innan man i praktiken hade tillgång till tekniska preventivmedel, framgår att det inte är de som är den avgörande faktorn för befolkningsförändringarna. Dessa beror i stället på djupgående ekonomiska och sociala förändringar som kommittén närmare belyser. Därtill kommer att även om preventivmedlen skulle ha en nativitetssänkande effekt, är de humanitära skälen för deras användande inom och utom äktenskapet så starka att man ändå måste förorda användning av dem och i stället söka komma till rätta med befolkningsfrågan på andra vägar. (Abortlagstiftningen anser kommittén däremot fortfarande böra vara starkt restriktiv.) För att ett sådant program skall kunna fungera är det enligt kommitténs mening nödvändigt att halvdunklet och hyckleriet kring sexuallivet skingras.

Kommittén vänder sig först mot uppfattningen att en sexualmoralisk upplösning ägt rum eller håller på att utvecklas. Föräktenskapliga förbindelser har "åtminstone i flera mansåldrar varit mycket vanliga". Om de har tilltagit under den senaste mansåldern har detta sannolikt den huvudsakliga innebörden att mäns opersonliga och tillfälliga sexualförbindelser ersatts med mera personliga förhållanden av större varaktighet. (Jfr 2.4.2.) Detta gäller socialgrupp I och II i de större städerna och

innebär att kvinnor i dessa grupper i högre grad än förr har ett föräktenskapligt sexualliv och att karaktären av männens föräktenskapliga sexualliv ändrats. Påståendena att denna utveckling beror på preventivmedlen måste vara felaktig, eftersom dessa är så föga spridda. Om några förändringar skett i bonde- och arbetarbefolkningens traditionella föräktenskapliga förbindelser är ovisst. Föräktenskapligt sexuellt samliv mellan trolovade kan inte bli föremål för någon allmän moralisk förkastelse, inte heller personligt relaterade förhållanden där ett framtida äktenskap mellan parterna ännu är ovisst. Vad som här är viktigt är att samhället undanröjer så mycket som möjligt av de nuvarande hindren för äktenskapsbildningen. Det är de promiskuösa sexualkontakterna som enligt kommittén måste "bedömas som olyckliga".

Föreställningen om ett nutida sexualmoraliskt förfall anser kommittén bero på ett i alla tider förekommande psykologiskt fenomen, nämligen att människor redan i medelåldern borttränger en del av minnena från sin ungdom och hänger sig åt illusoriska guldåldersföreställningar. Det är i belysning av dessa som nutiden ter sig så mörk och hotande. "Befolkningskommissionen hyser (tvärtom) den uppfattningen, att sannolikt en fysiskt, psykiskt och moraliskt sundare ungdom icke tillförne vuxit upp i detta land" (s. 80).

Kommissionen understryker vidare att den uppfattning som kommissionen fört fram om den förebyggande födelsekontrollen som ett allmänt förekommande och önskvärt inslag i det äktenskapliga samlivet skarpt skiljer sig från den uppfattning, som dominerat debatten i decennier. Enligt denna är preventivmedel huvudsakligen behövliga i samband med prostitution och promiskuitet. Det är då "ej blott förklarligt utan även försvarligt att stor tveksamhet om preventivlagens upphävande yppats" (s. 13). Ännu preventivlagsutredningen (SOU 1934:50) anser att preventivmedel kan vara behövliga inom äktenskapet endast i undantagsfall. Det blir då en viktig uppgift för sexualupplysningen att klart säga ut att förebyggande födelsekontroll är en självklarhet för huvuddelen av svenska folket inom äktenskapet och i personligt präglade föräktenskapliga förbindelser *samt att* det i hög grad är önskvärt att denna kontroll sker genom preventivmedel och inte genom avbrutet samlag som är en osäkrare och för samlivet mindre gynnsam metod. Att preventivmedel används i samband med promiskuitet och prostitution är en mera marginell företeelse men samtidigt en absolut nödvändighet, så länge dessa samhällsföreteelser finns.

Efter att ha framlagt dessa allmänna uppfattningar om sexualliv och samhälle, levererar kommittén ett ganska kortfattat utlåtande (s. 123–134) om skolöverstyrelsens förslag till riktlinjer för sexualundervisningen. Kommittén börjar med att säga att en sundare inställning till sexualiteten blott kan vinnas genom större öppenhet; denna är förutsättningen för ett ökat etiskt allvar. Man skulle fortare ha kommit fram till en ändrad inställning om man mera hade lyssnat på kvinnornas yrkanden. I stället har männen, som dominerar i riksdag och myndigheter, rest ett envist motstånd mot större öppenhet, därför att de i regel vuxit upp med förtegenhet och skamkänsla på detta område.

Kommissionen anser att barnen redan i förskoleåldern bör få elementär upplysning om könsens olikhet och om fortplantningen. Barnen uppfattar detta blott som en intressant information bland alla andra märkvärdigheter som möter dem vid denna tid i deras liv. Eftersom föräldrarna i verkligheten ofta är förteguna, bör även småskolan ge upplysningen, vilket inte heller stöter på några svårigheter. Tyngdpunkten i sexualundervisningen bör emellertid ligga efter 12-årsåldern. Det är nödvändigt att en avslutad sexualundervisning ges i folkskolans sista klass, trots att eleverna då ännu ej är i puberteten eller blott i dess början. Därvid bör även information om könssjukdomarna ges, dels därför att eleverna behöver denna kunskap, dels därför att de annars kommer att hysa misstro mot de i annat fall "med nödvändighet dunkla antydningarna om vissa faror förbundna med tillfälliga könsförbindelser" och därmed misstro mot hela sexualundervisningen. De bör informeras om könssjukdomarnas existens och smittfarlighet samt om att skyddsmedel existerar, ehuru ej helt säkra. Däremot bör varken 12-åringar eller pubertetsungdomar informeras om den preventiva *tekniken*. Här föreslår alltså befolkningskommissionen en kompromiss mellan skolöverstyrelsens och medicinalstyrelsens uppfattningar. Den förra hade avvisat allt omnämnande av preventivmedel i den lärarledda undervisningen; den senare hade krävt undervisning om smittförebyggande preventivmedel. I uttalad överensstämmelse med skolöverstyrelsens princip att huvuduppgiften för sexualupplysningen städse måste vara att meddela kännedom om könslivets normala förhållanden, varnar emellertid kommissionen eftertryckligt för att låta frågan om könssjukdomarna vara någon huvudsak i sexualundervisningen, vilket ofta varit fallet i diskussionen under de tre föregående decennierna. Av samma skäl bör inte preventivmedlens smittförebyggande funktion vara den dominerande synpunkten. "Sexualupplysningen måste . . . i lika mån givas inriktning på den mera normala frågan om födelsekontrollens teknik." Man kan då också klargöra för eleverna att den relevanta frågan inte är om preventivmedel bör användas eller ej utan om de bör användas för att begränsa barnantalet till 0-1 eller till ett något större antal. Från denna utgångspunkt kan sexualundervisningen bidra till att hos de unga sprida insikten att den största utsikten till lycka i familjelivet föreligger med det något större barnantalet. Variationen i de personliga relationerna och den större bredden hos de gemensamma framtidssträvandena är positiva faktorer som familjen annars måste umbära. — Frågan hur de föräktenskapliga förbindelserna skall behandlas i skolans sexaletiska undervisning berörs inte i kommissionens kommentarer till skolöverstyrelsens förslag.

Utöver den sexualupplysning som enligt kommissionens mening bör ges i förskoleåldern, i småskolan och vid 12-årsåldern och närmast därefter, bör en praktiskt-etiskt betonad sexualundervisning även ges åt de elever som står i begrepp att lämna de högre skolorna. Kommissionen ansluter sig alltså till skolöverstyrelsens förslag till stadiendifferentiering.

Uppdelning av folkskoleklasserna på pojk- och flickgrupper vill kommissionen i högre grad än skolöverstyrelsen avråda ifrån, även om tiden ännu inte överallt är mogen för samundervisning.

3.11 Sexualundervisning införs i folkskolan 1942–1945

3.11.1 *Ökad enighet*

Opinionsyttringarna och utredningarna 1933–1936 ledde inte till någon avgörande förändring förrän 1942–1945, men ett och annat skedde dock under mellantiden.

1935 hade Siri Wikander-Brunander utgivit "Handledning för undervisare i sexualkunskap", vilken blev mycket uppskattad. 1936 kom Ada Nilssons och Andrea Andreen-Svedbergs "Undervisning i sexualhygien". Fr. o. m. 1936 förekom — med vissa uppehåll — statsunderstödda lärarkurser i sexualundervisning samt "vid ett flertal allmänna läroverk" föreläsningar i sexualkunskap för eleverna i högsta ringen.¹ Den 18/11 1935 markerade Svenska Morgonbladet från sin religiösa utgångspunkt en mera positiv inställning till sexualundervisning i skolan: "Valet står mellan god och dålig upplysning"; någon tredje möjlighet finns inte. Vid denna tid utkom en rad informations- eller debattskrifter på sexualupplysningens område, t. ex. Berggren-Höjer: "De unga och släktlivet", Runestam: "Äktenskapets etik", Almqvist: "Kärlekens ansvar" (samtliga 1935); K.H. Giertz: "Tre föredrag" (1937), Hellsten: "Ung kärlek" (1939). 1932–36 utgav RFSU "Populär tidskrift för sexualupplysning och hälsolära", 1939–49 kvartalstidskriften "Sexualfrågan", 1950–59 följd av "Populär tidskrift för psykologi och sexualkunskap".

I maj 1937 yttrade sig Allmänna folkskolläraryöreningens centralstyrelse om skolöverstyrelsens och befolkningskommissionens förslag till sexualundervisning. Centralstyrelsen fann sig i allt väsentligt kunna instämma i förslagen och underströk att sexualundervisningen borde naturligt inordnas i den övriga undervisningen och meddelas av elevernas egna lärare. Några större problem med samundervisning ansågs inte behöva befaras.

3.11.2 *1942 års kungörelse om sexualundervisning i folkskolan*

Då under 1939 och 1940 fortfarande ingenting avhördes om åtgärder för sexualundervisning i folkskolorna, skrev den 2 december sistnämnda år femton kvinnoorganisationer — varibland några av de största — till skolöverstyrelsen och begärde omedelbara åtgärder. Till denna opinionsyttring hänvisades i en interpellation till ecklesiastikministern i februari 1942, besvarad den 22/4. Statsrådet kunde då hänvisa till att kungörelser den 10/4 utfärdats om ändringar i kursplanerna för folkskolan, innebärande en rekommendation om sexualundervisning.² Här stadgas bl. a. följande, först i kursplanen för hembygdsundervisning:

"Likaså böra barnen hava erhållit en första kunskap om människokroppen och dess vård, varvid om möjligt även en första förberedande sexualundervisning bör hava meddelats, omfattande dels frågan om skillnaden mellan könen, dels frågan om barnets utveckling före födelsen."

I kursplanen för naturkunnighet sägs att, "där så lämpligen kan ske,

¹ Interpellationssvar i AK den 22/4 1942, AK:s prot. nr 15, s. 9 ff.

² SFS 1942, nr 169 och 170

även könslivets biologi och hygien (bör) behandlas." Därefter uppräknas i allt väsentligt de moment som hade angivits i skolöverstyrelsens förslag 1935 (3.10.4). Som riktpunkt för den etiska undervisningen anger kungörelsen följande: "Vidare bör inskräpas, att könslivets mål och mening är släktets fortplantning och att sexuell återhållsamhet bör iakttagas, till dess individen är i stånd att bilda hem samt vårda och uppfostra sina barn."

I tillämpningsföreskrifterna framhålls att undervisningen bör ingå som ett naturligt led i skolans övriga undervisning men att pojkar och flickor, där så finns lämpligt, bör skiljas åt vid undervisningen om människans könsliv samt att skolstyrelsen kan uppdra åt annan lärare än klassläraren eller åt läkare att meddela undervisningen. Om lämplig handledare inte finns att tillgå eller om andra skäl föreligger, ankommer det på skolstyrelsen att besluta att sådan undervisning tills vidare icke skall meddelas.

Interpellanten Disa Västberg var övertygad om att beslutet skulle väcka stor glädje hos "alla på skilda områden representativa kvinnoorganisationer, som oförtrutet under många år ha arbetat för en lösning av frågan . . . Mest glad är jag personligen över att pionjären från sekelskiftet för sexuell hygien, med. dr. Karolina Widerström, fått uppleva, att en av hennes bärande idéer efter allt fördomsfullt motstånd nu äntligen avgått med seger."

Även Kerstin Hesselgren, som ju många gånger i riksdagen fått avslag på yrkanden i denna riktning, uttryckte sin tillfredsställelse. Liksom interpellanten ansåg hon det klokt att undervisningen inte omedelbart gjorts obligatorisk.

Inför den mera officiellt planerade sexualundervisningens begynnelse i folkskolan publicerade Dagens Nyheter några månader senare (24/7 1942) en gallupenkät, avsedd att belysa behovet av sexualundervisning. På frågan: "Varifrån har ni från början fått er kunskap om sexuella frågor?" gavs följande svar:

	Pojkar	Flickor
Av föräldrar	11 %	28 %
Kamrater	34	22
Skolan	29	29
Böcker	10	—

En tredjedel av pojkarna och en femtedel av flickorna uppgav kamrater som den första kunskapskällan; för pojkar var det också den vanligaste. Detta stämmer väl med den bild som hade tecknats i diskussionerna om sexualundervisning, där vikten av att "förekomma" angetts som ett huvudskäl att införa sådan undervisning. För flickor spelade föräldrarna och skolan större roll än kamrater. Anmärkningsvärt är att pojkar uppgett "skolan" lika ofta som flickor. Som alltid visade det sig att föräldrarna upplyst sina döttrar i långt högre grad än sina söner. (Om skälen härtill, se 3.4.) Siffran 29 % för skolan kan jämföras med att i USSU:s undersökning "Om sexuallivet i Sverige" 24 % av dem som var 15 år 1942-1946 uppgav sig ha fått sexualundervisning i skolan - en

tämligen god överensstämmelse.¹ (De svar som givits i USSU:s elevenkäter läsåret 1967–68 kan inte jämföras med gallupsvaren 1942, eftersom dessa gällde första kunskapskälla medan USSU:s enkäter gällde kunskapskällor överhuvud.) Slutligen bör det påpekas att siffran 29 % för skolan som *första* kunskapskälla är i och för sig märklig. Om den återger sanna förhållandet, måste detta betyda att förtegenheten på det sexuella området var långt driven när det gällde barn och ungdom. Nära en tredjedel uppger sig ha varit "ovetande" tills de blev upplysta genom skolan.

3.11.3 *Striden om 1944 års förslag till lärarhandledning*

Den närmare utformningen av den nu rekommenderade sexualundervisningen visade sig snart vara en mycket kontroversiell fråga. Den 10/6 1943 utsände skolöverstyrelsen ett cirkulär till folkskolinspektörerna med särskild uppmaning att tillse att undervisningen bedrevs enligt överstyrelsens riktlinjer, särskilt beträffande kungörelsens inskräpande av sexuell återhållsamhet före äktenskapet. Det borde även tillses att kurser i sexualundervisning för lärare följde riktlinjerna. Påpekandet bör ses i belysning av det klander som vid denna tid riktades mot RFSU för dess inflytande på lärarna beträffande sexualundervisningen.² Den 5/8 1943 tillkallade ecklesiastikministern sakkunniga för utarbetande av en lärarhandledning i sexualundervisning i anslutning till kungörelserna den 10/4 1942 (3.11.2). De sakkunniga var skolöverläkaren C.W. Herlitz, överlärare Gunnar Ahlberg, leg. läk. Elsa-Brita Nordlund och biskop Arvid Runestam. Som experter medverkade folkskollärarinnorna Signe Bengtsson och Gerda Brunskog samt tillsynslärare Arthur Frenne. Kommittén överlämnade redan efter tio månader, den 1/6 1944, ett stencilerat förslag till handledning till ecklesiastikminister Bagge. Beträffande detta förslag utbröt i juli den häftigaste kontroversen i fråga om sexualupplysning sedan riksdagens preventivinformationsdebatt 1910.

Handledningsförslaget — som i och med överlämnandet var en offentlig handling — hade inte refererats i pressen, men ett exemplar av detsamma studerades på en studiekurs i sexualkunskap som RFSU anordnat. Deltagarna antog en resolution³ i vilken de riktade skarp kritik mot den inledande etikkapitlet. Domar av det slag som där uttalas mot föräktenskapliga förbindelser är en av huvudanledningarna till de illegala aborterna. Den för sexualundervisningen grundläggande kungörelsen 1942 har formuleringen "sexuell återhållsamhet bör iakttagas, till dess individen är i stånd att bilda hem samt vårda och uppfostra sina barn". Förslaget har ändrat till att "sexuell avhållsamhet under ungdomsåren . . . till dess osv. . . är den enda riktiga vägen" och talar om "kärlekslivet som ett åt äktenskapet helgat privilegium". Förslaget talar också om "försyndelser" mot denna ordning. Resolutionen slutade med ett krav att

¹ Se t. ex. en artikel i tidskriften *Kyrka och Skola* i mars 1943 av leg. läk. Gunnar Redell. Hur motsättningen utvecklade sig till en häftig konfrontation direkt med skolöverstyrelsen skildras från RFSU:s synpunkt i Elise Ottosen-Jensens memoarer, andra delen, "Livet skrev vidare", s. 87 f.

² SOU 1969: 2, s. 48.

³ Refererad i dagspressen den 11/7 1944.

handledningsförslaget skulle skickas ut på remiss. Ecklesiastikministern svarade följande dag i pressen att förslaget redan sänts på remiss, varför resolutionens syfte torde vara uppfyllt. Kritiken fortsatte emellertid, särskilt i Social-Demokraten och Aftontidningen, där man fann det upprörande att en livsordning som av svensk arbetar- och bondeklass upplevs som självklar för de flesta, skulle av skolan stämpas som moraliskt förkastlig. Den 31/7 riktade Dagens Nyheter i en huvudledare med rubriken "Ett mörklägningsförsök" ett osedvanligt skarpt angrepp mot de sakkunniga och ecklesiastikministern. Handledningen tycktes vilja anbefalla "återgång till gammaldags social brännmärkning av ogifta mödrar". Ryktesvis uppgavs, framhöll ledarartikeln, att endast skolöverstyrelsen och medicinalstyrelsen skulle få förslaget på remiss. Varken lärarorganisationerna eller de profana socialarbetarna hade fått tillfälle att yttra sig.

Två dagar senare, den 2/8, kom ett ännu skarpare angrepp på "I dag"-spalten i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, väl med Torgny Segerstedt som upphovsman: "Dessa teser chockera icke genom sin nyhet. De ha predikats av lutherska präster så länge sådana funnits. . . . Resultatet av denna åskådning upprätthållande i den officiella sedelagen har icke varit lysande. Fariseismen har frodats i sina vedervärdigaste former. Bakom dess fasad har allsköns ting försiggått. Vad som kan vara den främsta källan till livsglädje och tillvarons berikande har solkats ner och förvrängts. . . . Den uppfattning hr. Bagge och hans meningsfrände biskop Runestam företräda kommer (emellertid) icke att få mycket inflytande på det uppväxande släktet. Herrarna intaga samma ställning till utvecklingen som ortoceratiterna i kalkstenen. De påverka den lika mycket som dessa. . . . De unga skulle väl behöva råd och ledning, men de ta dem icke av folk, vilkas åskådning och livssyn de med rätta betrakta som kuriositeter."

Den 4/8 meddelade DN i ett ledarstick att ungdomsvårdskommittén trots anmodan inte fått se förslaget. Den 11/8 kommenterade DN ett uttalande av ecklesiastikministern att ett handledningsförslag av denna art inte behövde remissbehandlas i vanlig mening. Tidningen fann detta egendomligt. I detta fall var det ju dessutom fråga om överväganden som var oförenliga med befolkningskommissionens uppfattning (3.10.5). Svenska Morgonbladet, som bestämt tagit förslagets etiska hållning i försvar, fann dock i ett ledarstick den 10/8, att hr. Bagge borde ha låtit trycka det. Det blev nu också tryckt,¹ och ett stort antal remissutlåtanden infordrades.

Under tiden fortsatte pressdebatten. Den 17/9 refererades folkskollärarinnornas yttrande, som i huvudsak var positivt till förslaget. De ansåg dock att avvikelser från vad de sakkunniga kallade linjen kärlek-äktenskap-barn inte av läraren borde stämpas som "försyndelser". Det kunde leda till att man inför eleverna fördömde högtstående människor som de kände, vilket skulle minska elevernas mottaglighet för den etiska undervisningen. Man får inte heller beteckna alla med erfarenhet av icke-äktenskapligt samliv som "olyckliga medmänniskor som råkat på avvägar". I den biologiska delen påyrkade folkskollärarinnorna ett litet

¹ SOU 1944:41. Medan utredningsarbetet ännu pågick, hade kommittén hos ecklesiastikministern begärt och erhållit dispens från föreskriften att betänkanden i SOU-serien skall tryckas (Riksarkivets serie av kommittéhandlingar).

tillägg, nämligen att barnen redan på småskolestadiet borde få reda på hur sädescellen kommer till ägget. (Detta ledde inte till efterföljd i 1945 års handledning men väl i 1956 års, s. 30, not 1.)

Den 12/10 publicerades socialstyrelsens remissyttrande. I det påpekades att generaldirektören Höjer själv varit föredragande samt att yttrandet var enhälligt. Handledningsförslagets grundinställning sågs vara sådan, att dess konsekvenser är "i all sin ytliga moralitet förödande och socialt fördärvbringande". Styrelsen avstyrker bestämt att förslaget läggs till grund för någon handledning och påyrkar en ny giv och nya sakkunniga. Socialstyrelsen har med "djup beklämning" konstaterat att de sakkunniga givit ett bestämt stöd åt uppfattningen att sexualfunktionen är naturligt förenad med skamkänslor och att detta är omistligt för karaktärens fostran. Förslaget har vidare förordat avhållsamhet för alla icke gifta såsom grundläggande princip för den etiska sexualundervisningen; det är ur flera synpunkter en olycklig och omöjlig hållning. De sakkunniga är grovt okunniga då de tror att det är mer undantag än regel att lärarna ställs inför barn från ofullständiga hem: bland dem som i dag börjar skolan är 13 % uå-barn. Ett officiellt godkännande av betänkandets grunduppfattning skulle innebära ett stort steg bakåt, ett nedrivande av mycket som vunnits genom social lagstiftning och arbete under de senaste decennierna.

Även medicinalstyrelsen betecknade det som meningslöst att dekretera avhållsamhet för alla icke gifta i åldern 20–30 år, vilka ju utgjorde en stor del av befolkningen. Styrelsen föreslog att man överhuvud inte skulle gå in på denna fråga i sexualundervisningen. Tonårspsykologin fann man dålig och framställningen av de "perversa" ofullständig och obarmhärtig.

Svenska Morgonbladet ansåg följande dag att socialstyrelsens utlåtande gav intryck av "en bärsärk som slår vilt omkring sig med första bästa tillhygge" – ett temperamentsutbrott, en omdömeslöshet. Morgon-Tidningen fann däremot efter läsningen av de båda remissutlåtandena att dess egen kritik av förslaget varit alltför lam.

3.11.4 Lärarhandledningen utfärdas 1945

Skolöverstyrelsens därefter avgivna förslag "anslöt sig väsentligen" (enligt dess egen formulering) till de sakkunnigas, och den 2 november anbefalldes Kungl. Maj:t skolöverstyrelsen att utge detta förslag som handledning med några smärre ytterligare ändringar. Förordet är dagtecknat december 1944, och i början av 1945 utkom den första officiella svenska handledningen i sexualundervisning i folkskolan av trycket.

De ändringar som har principiell innebörd är följande (sidhänvisningarna avser den definitiva handledningen för folkskolan 1945):

S. 13: Där förslaget talar om den "blygselkänsla ... som för karaktärens fostran är omistlig", talar handledningen om "den blyghet ..."

S. 14: Där förslaget talar om "livets oarter", använder handledningen formuleringen: "ur samhällelig och etisk synpunkt icke önskvärda företeelser".

S. 14: Förslaget säger att utdömandet av vissa oarter "icke behöver stå i bristande överensstämmelse med den mildhet mot enskilda människor, som kristlig kärlek förkunnar. Det är en dålig tillämpning av den, om man gynnar slappheten och därigenom bringar människor i olycka. Det är större kärlek att med högre fordringar förekomma olyckan och människors omilda domar". Handledningen säger i stället att avståndstagandet från vissa företeelser på det sexuella området "icke får betyda att tillbörlig hänsyn och förståelse ej skulle visas för de speciella svårigheter, som för enskilda människor kunna föreligga på detta område".

S. 15: Förslaget säger att "sexuell avhållsamhet under ungdomsåren, till dess man är i stånd att bilda hem och vårda och uppfostra sina barn, är den enda riktiga vägen". Handledningen har formuleringen att "sexuell avhållsamhet under uppväxtåren är den enda riktiga vägen". Kravet ställs alltså för en kortare tidsperiod än i kungörelsen 1942 (3.11.2). Föräktenskapligt sexuellt samliv förklaras inte generellt för klandervärt.

S. 15: Följande mening i förslaget har helt utgått: "Försyndelser mot denna ordning för äktenskaps förberedelse och nya hems bildande har förstört mycken lycka".

S. 17: Där förslaget talar om dem "som råkat in på avvägar", talar handledningen om dem som "icke följa de här angivna huvudlinjerna".

S. 17: I handledningen saknas helt följande avsnitt: "För ungdomar, som haft den oskattbara förmånen att växa upp i goda hem, och särskilt i hem med en sund kristlig atmosfär, innebär framställningen av kärlekslivet som ett åt äktenskapet helgat privilegium ingen nyhet". (Härefter är ytterligare sex rader uteslutna.)

S. 19: I förslaget talas om de barn som "genom det skydd en sund hemmiljö förmår skapa" är i avsaknad av varje orientering rörande "såväl kärlekslivets rent familjära område som även vissa socialt vådliga avigsidor". I handledningen har orden: "genom det skydd en sund hemmiljö förmår skapa" helt tagits bort; därigenom har man undgått att beteckna bristen på varje orientering som något sunt och önskvärt.

Den genomgående tendensen i dessa ändringar är att man på några ställen följt medicinalstyrelsens förslag att skolans sexualundervisning inte skall fälla moraliska omdömen om vuxnas föräktenskapliga samliv. Dessutom har man tagit bort vissa i särskilt hög grad moraliserande formuleringar samt en hänvisning till den sunda kristliga atmosfärens överlägsenhet. Ändringarna är emellertid fåtaliga. Kommittéförslaget har i huvudsak accepterats av skolöverstyrelsen och regeringen. Dess grundinriktning och atmosfär har helt bevarats. Den framförda kritiken blev, utom på den först nämnda, viktiga punkten, verkningslös.

Utöver de nu nämnda omredigeringarna, som helt faller inom etikkapitlet (det var nästan enbart detta som kritiserats i den offentliga debatten), bör nämnas att momenten fosterfördrivning, preventivmedel och sexuellt abnorma, som fanns med i förslaget, ej tagits upp som moment i handledningen. Denna har i stället föreskriften: "Därjämte lämnas upplysningar om fosterfördrivningens faror, om preventivmedelns innebörd samt om de sexuellt abnorma . . . I de fall då sjätte klassen är folkskolans avslutningsklass och även eljest, då en påtaglig föräldraopi-

nion mot en utförligare sexualundervisning föreligger, kunna kursmomenten preventivmedel och de sexuellt abnorma inskränkas eller uteslutas." Lektionsexemplet i handledningen är emellertid på dessa punkter av samma omfattning som i förslaget.

Den 9/11 1944 hade Dagens Nyheter i ett ledarstick betecknat den slutliga handledningen som en lyckad kompromiss. En doktrinär lösning av ena eller andra slaget "hade kunnat framkalla svåra olyckor" — sålunda en betydligt återhållsammare position än tidningens ursprungliga.

3.12 Handledningen för högre skolor 1949

Sedan handledningen för folkskolan utkommit fortsatte sexualundervisningskommittén med oförändrad sammansättning sitt arbete, nu för att framlägga förslag om en handledning för högre skolor, med utgångspunkt i en 1944 utfärdad kungörelse om sexualundervisning i högre skolor. Under tiden publicerades några undersökningar om svenska folkets åsikter om sexualundervisning och om sexualmoral samt en undersökning om sexualvanorna i Sverige. Med anledning av kontroverserna kring handledningen för folkskolan lät tidningen VI våren 1945 göra en enkät genom gallupinstitutet. Den utvisade att 18 % av svenska folket ansåg att sexuell avhållsamhet bör iakttas före äktenskapet (1967 5 %. SOU 1969: 2, s. 80). Tidningen ansåg sig därför kunna konstatera att det rådde en klar motsättning mellan handledningens och svenska folkets moraliska uppfattning. (Tidningen förbisåg här att det ursprungliga handledningsförslaget blivit förändrat på denna punkt, som ovan visats. Däremot förelåg en motsättning till 1942 års kungörelse om sexualundervisning.) Uppfattningen att sexuellt samliv är tillåtet endast då avsikten är att sätta barn till världen omfattades av 6 % av kvinnorna och 4 % av männen.

Uppgifter ur Gustav Jonssons undersökning för ungdomsvårdskommittén om ungdomens sexualvanor förhandspublicerades i april.¹ Den utvisade bl. a. att 95 % av vuxna män hade erfarenhet av föräktenskapligt sexuellt samliv.

Den 23/5 1945 publicerades en gallupenkät beträffande skolundervisning om könssjukdomar. Den utvisade att 3/4 av svenska folket ansåg sådan undervisning lämplig. 12 % var avvisande. Resultatet får ses som en tydlig fingervisning att tiden började bli mogen för sexualupplysning. Beträffande den ålder i vilken eleverna bör få undervisningen fördelade sig åsikterna på följande sätt bland de positiva:

Före 10 år	1 %
10–12	16
12–14	39
15–16	20
Senare	2

Det förelåg alltså en god överensstämmelse mellan opinionen och handledningens föreskrift att undervisning om könssjukdomarna skall ges i folkskolans sjätte klass eller senare.

¹ Stockholmstidningen den 9/4 1945. Fullständigt publicerad i SOU 1951: 41.

De ovannämnda siffrorna beträffande svenska folkets sexualmoraliska uppfattning och sexuella beteende i ungdomsåren, vilka alltså förelåg 1945, blev emellertid inte föremål för överväganden i den utredning om såväl sexualmoral som sexualundervisning, som överlämnades den 13/8 1946.

Som experter hade medverkat rektor Elisabeth Dahr, läroverksadjunkt Gustav Lindberg och lektor Sven Silén samt såsom sekreterare lektor Karl-Erik Näsmark. Betänkandet inleds med en kort översikt av sexualundervisningens faktiska respektive önskvärda inplacering i undervisningen vid högre skolor. Frånsett en uppflyttning från 1⁵ till 2⁵ fann kommittén ej skäl att föreslå ändring i den redan invanda ordningen att förlägga sexualundervisningen till realskolans begynnelse- och avslutningsklasser (resp. ring I⁴) samt gymnasiet avgångsklass. Som bilaga meddelas resultaten av en enkät till ämneskonferenser och rektorer om sexualundervisningens faktiska omfattning och önskvärda anordning. Härur kan anföras att i genomsnitt 2,9 lektionstimmar använts i realskolans avslutningsklass resp. I⁴. 1 läroverk av 60 har uppgivit 0 timmar. I 39 läroverk av 60 hade föreläsningar i sexualkunskap hållits för gymnasiet avgångsklass (eller i några fall för en lägre ring).

Det etiska kapitlet i handledningen för folkskolan motsvaras här av ett helt nyskrivet kapitel med rubriken "Lärarna och sexualundervisningen". I sina sexualmoraliska ställningstaganden skiljer det sig inte i princip från det förra, men skrivsättet är så annorlunda att intrycket blir ett helt annat. Motiveringarna är oftare sociala, psykologiska och biologiska än religiösa eller pliktetiska. Uttrycken för ängslan eller obehag inför ämnesområdet är nästan helt borta. Nyttillkomna var t. ex. följande uttalanden: "Tusentals unga människor ha på olika sätt bittert fått erfara, vad avsaknad av upplysning i sexuella frågor har inneburit. Det är för att förebygga att ungdomen i framtiden skall ställas lika ogynnsamt som sexualundervisningen bör meddelas åt *all* skolungdom." Undervisningens innersta syfte är "att genom en saklig information bidra till ungdomens karaktärsfostran." – "Det bör framhållas att samlivet icke endast sker i fortplantningssyfte. Det är i och för sig en källa till rik lycka för dem som upplever det under riktiga och värdiga förutsättningar." (Det sista citatet är hämtat från ett lektionsutkast.)

Förslaget kommenterades första gången i dagspressen den 15/8. Stockholmstidningen fann planen överdimensionerad. Expressen frågade om den kristna sexualmoralen skall dominera trots att denna inte omfattas av alla och om det är en rimlig föreskrift att kontakt skall tas med målsman så snart man kommer på en elev med att ha skrivit eller ritat något oanständigt. Ett flertal tidningar hälsade med tillfredsställelse föreskriften att gravida skolflickor inte skall relegeras utan beredas tillfälle att återuppta studierna om de så önskar. En grundlig granskning genomfördes av Per Holm i Handelstidningen den 17/1 1947. Författaren anser att de sakkunniga hamnat i en ganska negativ attityd trots en tydlig strävan i motsatt riktning. Huvudfelet i den etiskt principiella delen anser han vara att "utredningen undvikit att erkänna och taga ställning till de faktiska förhållandena". Vi har att räkna med 1. rena sexualakter utan

kärlek före äktenskapet; 2. tidiga ungdomsförbindelser av personlig men sällan varaktig art; 3. förbindelser som har karaktären av ett kärleksförhållande och som blir bestående i äktenskap och föräldraskap; 4. kärlekslöst sexualliv inom olyckliga äktenskap. Utredningen räknar endast med alternativen 1. och 3. Författaren anser att denna förenkling skymmer blicken för verkligheten och rör ihop företeelser som bör bedömas olika, vilket han betecknar som både oärligt och ovärdigt. Samverkan med kristendomskunskap och samhällskunskap finner han befogad men anser att det hade varit långt viktigare att peka på ämnet svenska, där de verkliga möjligheterna finns att låta eleverna uppleva kärlekens komplexitet och rikedom och därigenom lära dem att "mettre un peu d'amour dans l'amour".

Denna gång infordrades ett utomordentligt stort antal remissutlåtanden, och i januari 1947 hade mellan 300 och 400 inkommit. Att döma av stickproven i pressen kan en stor grupp av dem sammanfattas i följande omdöme av lektor Oscar Löfgren i Svenska Morgonbladet den 1/2: "Man måste skänka de sakkunniga sitt varma erkännande för deras konsekventa och vidsynta, positivt etiska, om också ej specifikt kristna målsättning och för den ideella och sant mänskliga ton som präglar deras uttalanden." Författaren uttryckte också ganska många remissinstansers mening då han betecknade det som olämpligt att undervisa femtonåringar om preventivmedel och om detaljer beträffande sexuella avvikelser. (Detta föranledde ingen ändring i den slutliga handledningen.)

Även skarp kritik framfördes emellertid. Sekreteraren i ungdomsvårdskommittén Anna-Lisa Kälvesten kommenterade handledningsförslaget under rubriken "Den vackra sagan om skolornas sexualundervisning".¹ Hon utgick från den skildring av den sexuella nöden hos en gymnasist, som Ivar Lo-Johansson just hade publicerat i romanen "Geniet" och fann det förfärande att handledningens huvudstråvan syntes vara "att bekämpa sexuallivets alla yttringar fram till den avlägsna dag då 13-åringen är gift och har sin ekonomi ordnad för barnafödande".

Följande år (1948) utkom i USA Kinseyrapporten om mäns sexuella beteende, men inte heller den avsatte några spår i handledningsarbetet, och den 28/1 1949 anbefalldes Kungl. Maj: t skolöverstyrelsen att utge en handledning i huvudsaklig överensstämmelse med förslaget. Kapitlet om etiken ("Lärarna och sexualundervisningen", se ovan) förblev helt oförändrat.

3.13 Ungdomsvårdskommittén om sexualundervisning 1951

Ett helt annat sätt att gripa sig an sexualundervisningens problem än någon tidigare utredning tillämpade ungdomsvårdskommittén i sitt ovannämnda slutbetänkande.² De nya undersökningar som ovan i

¹ Morgon-Tidningen 20/10 1947. Ungdomsvårdskommittén föreslog i sitt slutbetänkande fyra år senare att sexualundervisningen i högre skolor skulle systematiskt byggas på information om de sexualmoraliska uppfattningar som omfattas av svenska folket (SOU 1951: 41, s. 112).

² SOU 1951: 41

korthet berörts föranledde kommittén till följande sammanfattande konstaterande: "I stort sett behåller tydligen det svenska folket sin sen det gamla bondesamhället mångenstädes praktiserade sed med föräktenskapligt könsungänge." I den omfattande sexualvaneundersökning av Gustav Jonsson, som utgör bilaga till betänkandet, hänvisar denne till Alva Myrdals analys av detta förhållande: industrialisering och urbanisering kom i Sverige så sent att de gamla föräktenskapliga brukerna inte hann dö ut innan den större moderna frigjordheten började göra sig gällande. Kombinationen av dessa båda faktorer är kanske förklaringen till Sveriges särställning.¹

Av den nyare sexologiska forskningen drog de sakkunniga följande konsekvenser: "Att det sexuella redan från barndomen ger sig till känna och tar sig växlande uttryck . . . Att driften i och med pubertetens inträde får en ny häftig kraft som i varje fall hos pojkar inte låter sig bortträngas med några kända medel utan i en eller annan form tvingar fram en utlösning. Att situationen för flickorna ter sig något annorlunda . . . Att det stora flertalet såväl unga män som kvinnor har samlag som ogifta."

Kommittén hävdade vidare bestämt (den hade framlagt sex tidigare betänkanden om ungdomssituationen) att "det mänskliga beteendet faktiskt kan variera enormt på det sexuella området utan att det hindrar vederbörande att leva och fungera som en social varelse". Därmed ville kommittén på intet sätt förneka att ett tidigt sexualliv kan få en starkt negativ utformning. Det kan bli neddraget och förflackat på ett sätt som utgör ett hot mot framtida lycka. Det är ett faktum att de veneriska sjukdomarna har procentuellt större spridning bland tonåringar än i den övriga sexuellt aktiva delen av befolkningen och att tonårsgraviditeterna befinner sig i stigande. Ansvarskänslan och idealiteten behöver stärkas. För att medverka härtill behövs enligt kommitténs uppfattning en sexualundervisning "som understryker hur stora krav en människa kan och bör ställa på sexualupplevelsens känslolag". Insikten härom bör "kunna hålla tonåringar tillbaka från att pröva tanklöst ingångna intima förbindelser".

Om man för det mognare stadiet bygger undervisningen på en sann bild av skilda värderingar och beteenden, skulle den sannolikt, anser kommittén, väcka större intresse och möta större förtroende hos elever som skulle känna igen den verklighet som möter dem i samhället. Man skulle då lättare kunna få gehör för "de etiska krav som är ofrånkomligt förbundna med mänskligt samliv". I främsta rummet bör då framhållas att äktenskapet är den ideala formen för samliv, att familjen är den tryggaste institutionen för de vuxnas lycka och barnens värn, att det är brottsligt att smitta ned någon med en venerisk sjukdom och i lika mån brottsligt att sätta ett barn till världen utan att kunna ta hand om det. Icke vuxen ungdom löper i dessa avseenden så stora risker att dessa utgör tillräckliga skäl för dem att avhålla sig från samlag.

Kommittén trodde emellertid inte att man på detta sätt skulle kunna uppnå enighet om sexualmoralen hos olika folkgrupper. Situationen i det avseendet var enligt kommitténs uppfattning följande:

¹ Alva Myrdal, Folk och familj, s. 61.

”Det existerar i dag bredvid varandra inom den svenska kulturkretsen en rad skilda undergrupper, vilkas livsstil och grundläggande värderingar skiljer sig starkt från varandra. Denna olikhet gäller naturligt nog också inställningen till sexualiteten. Det är viktigt att ta hänsyn härtill, eftersom den attityd människor intar på detta område är mera känsloladdad än på kanske något annat. En persons hållning gentemot sexualiteten är ingen lös ’åsikt’ som lätt kan ändras genom nya informationer, utan en central sida av själva personligheten” (s. 100).

3.14 Arbetet för att förverkliga handledningarnas intentioner

Fram till utgivandet av handledningarna i sexualundervisning för folkskolan 1945 och för de högre skolorna 1949 hade den offentliga debatten om dessa frågor huvudsakligen innebörden av en strid om sexualundervisning skulle införas eller ej i folkskolan och vilken karaktär den i så fall borde ha. Sedan de delvis häftiga stridigheterna om utformningen av handledningarna avslutats, fick bevakningen av dessa frågor i viss mån en annan karaktär i dagspressen och tidskrifterna: man försökte skapa klarhet beträffande den faktiska förekomsten av verklig sexualundervisning och påyrkade åtgärder för att en sådan skulle komma till stånd. Skolöverstyrelsen hade också i hög grad sin uppmärksamhet riktad på denna fråga och vidtog en rad åtgärder.

I början av 1950 publicerade dr. Johan Wintzell i *Läkartidningen* en artikel där han varnade för utvecklingen i fråga om könssjukdomar och illegala aborter och hävdade att någon verklig information på dessa områden, som skulle kunna verka förebyggande, i allmänhet inte gavs i skolorna. Man undvek, ansåg han, att verkligen gå in på fakta och problem. Tillsammans med redaktionen för seminaristernas tidning ”*Den unge läraren*” gjorde han en enkät bland seminarieeleverna, vilken tycktes visa att det var dåligt ställt med lärarutbildningen vid seminarierna på detta område. Överläkaren Torsten S:son Frey framförde liknande synpunkter i en artikel i *Handelstidningen* den 9/9 1950. Hos ungdomar han haft att göra med i sin praktik hade han konstaterat en häpnadsväckande okunnighet på det sexuella området. Mest oroad var han av den alltjämt utbredda onaniskräcken hos pojkar och över att så många flickor upplevt sin första menstruation som en chockartad överraskning — en måttstock på graden av förtegenhet i hem och skola.

Hösten 1950 sände skolöverstyrelsen en rundfråga till de 51 statliga folkskoleinspektörerna och de kommunala inspektörerna i de 6 största städerna angående förekomsten av sexualundervisning. Tidigare hade utsänts en rundfråga om lärarutbildningen i sexualundervisning till samtliga seminarier. För resultatet redogörs i SOU 1951:41, s. 111 f. Inom 8 av de 57 inspektionsområdena hade skolstyrelserna i vissa distrikt begagnat sin rätt att säga nej till sexualundervisning; inom 10 områden hade vissa distrikt ”av okända skäl” ej haft sexualundervisning i skolorna. Beträffande målsmännens reaktioner rapporterades följande: ·

Relativt många negativa inom	13 inspektionsområden
Helt positiva	24
Ingen reaktion	31

(Inget inspektionsområde rapporterade att målsmännen i flertalet distrikt var negativa.)

De 28 seminarierna svarade på följande sätt (avseende läsåret 1949/50):

Ingen utbildning	2 seminarier
I samband med biologi	26
I samband med psykologi	8
I samband med kristendomskunskap	3
I samband med samhällskunskap	1

Skolöverstyrelsen ansåg sig kunna konstatera att lärarutbildningen vid vissa seminarier hade nått en mycket hög nivå på detta område, medan andra ej lyckats lösa problemet. Den ovannämnda elevtidningen hävdade att den genom enkäten givna bilden var alltför ljus.

Med anledning av de gjorda undersökningarna skrev skolöverstyrelsen till seminarierektorerna och framhöll vikten av att bestämmelserna om utbildning i sexualundervisning iakttogs. Samtliga seminarier borde anskaffa handledningen för högre skolor. Den 5/5 1952 skrev skolöverstyrelsen till folkskoleinspektörerna och påtalade att sexualundervisningen i vissa fall inställts utan beslut av skolstyrelserna. Samma år gjorde överstyrelsen en enkät bland de högre skolorna. Resultatet ansågs vara i allmänhet tillfredsställande.

Vid 1953 års riksdag motionerade emellertid Nancy Eriksson om översyn av sexualundervisningen.¹ Hon menade att sedan kungörelserna om sexualundervisning utfärdades 1942 hade på det sexuella området utvecklats en öppenhet och oförskräckthet som ej kunnat förutses. Men i skolorna var intresset ringa. Skolöverstyrelsens rundfråga till folkskolinspektörerna utvisade vid ett närmare studium att undervisningen var slumpartad och ytlig på många håll och på andra håll obefintlig. Det är fullt möjligt, och vanligt, att man gått från folkskolan ända till universitetet utan att ha fått någon sexualundervisning alls. Sexualundervisningen i skolorna är en chimär! Riksdagen bör hos Kungl. Maj: t begära översyn av förhållandena på detta område inom hela skolväsendet.

Utskottet hänvisade till skolöverstyrelsens omfattande enkäter och till de av riksdagen beviljade fortbildningskurserna 1936–1953 (för vilka närmare redogörs). Utskottet förväntade att överstyrelsen och seminarierna skulle driva saken och röstade för avslag. Motionären ansåg att utskottet hade låtit avvärja sig av skolöverstyrelsen och denna i sin tur av dimmiga påståenden från skoldistriktet. Eleverna har inte märkt någon förändring. De är fortfarande hänvisade till "samma grumliga källor som herrar och damer riksdagsledamöter anlitat". Riksdagen följde utskottet. — Senare under samma riksdag (1953) beslöts emellertid att hygienkurser med seksualkunskap skulle vara obligatoriska vid universitetet för alla blivande biologilärare.

¹ Motion nr 259 i AK.

Rätten för skolstyrelserna att besluta att sexualundervisning ej skulle förekomma hade varit i kraft drygt ett tiotal år, då saken aktualiserades bl. a. genom en ledare i Dagens Nyheter den 21/1 1954. Tidningen ansåg att för många folkskollärare "måste det kännas som ett misstroende-votum att godtyckligt fräntas rätten att undervisa i ett ämne som är så väsentligt för det unga släktets fostran". Vid början av höstterminen samma år utfärdade skolöverstyrelsen nya anvisningar i denna sak.¹ Beslut om inställande av sexualundervisning skall hädanefter ej fattas av skolstyrelse utan av folkskolinspektören på framställning av skolstyrelsen. Framställningen skall vara åtföljd av protokollsutdrag samt lärarkårens yttrande i ärendet. Under de tre första åren fram till ikraftträdandet av de nya kursplanerna för försök med enhetsskola skall inspektörerna efter hand inge rapport till skolöverstyrelsen om sina beslut. I ett föredrag för skollärare 1956 ansåg skolöverläkaren Herlitz att man efter denna nya bestämmelse kunde säga: "Sexualundervisningen är numera i alla skolformer av obligatorisk karaktär."²

I mars 1954 sändes den första skolradiolektionen i sexualkunskap. Den synes ha fått ett övervägande positivt mottagande.³

Ett par Sifo-undersökningar från denna tid är av intresse för att belysa opinionsutvecklingen. I augusti 1955 tillfrågades mödrar om de trodde att skolans sexualundervisning bidrar till sexuell lösslappthet. Svaren är anmärkningsvärt osäkra: ja 18 %, nej 38 %, osäker 44 %. I mars följande år frågade Sifo män i åldern 18–55 år: "Är det bra att skolan ger sexualupplysning?" Svar: ja 64 %, nej 12 %, osäker 22 %. (1967 blev svaren från hela befolkningen i åldern 18–60 år: Ja 86 %, nej 9 %, tveksam 5 %. SOU 1969: 2, s. 44 f.)

3.15 1956 års handledning för hela det allmänna skolväsendet. Sexualundervisningen obligatorisk

Införandet av försöksverksamhet med nioårig enhetsskola gjorde det nödvändigt att sammanföra handledningarna för folkskolan och de högre skolorna till en enda. Den utkom av trycket i december 1956. I förordet sägs: "Några principiella ändringar av innehållet i de gamla handledningarna har icke företagits . . . Den allmänna inriktningen av sexualundervisningen och målet för den har icke ändrats." Ungdomsvårdskommitténs förslag 1951 (3.13) föranledde alltså inte någon åtgärd. I överensstämmelse med förordets principförklaring har i den nya handledningens etik-kapitel, nu kallat "Allmänna synpunkter på skolans sexualundervisning", införts åtskilliga av de formuleringar i folkskolehandledningen, som blev så hårt kritiserade vid dennas tillkomst 1944 (3.11.3). Den förändrade attityd som fanns i 1949 års handledning för högre skolor (3.12) gick därigenom till en del förlorad, vilket torde vara en bidragande förklaring till den kritik som kom att riktas mot 1956 års handledning. När denna snart började upplevas som föråldrad berodde detta på att den alltjämt var präglad av 1944 års grundsyn, medan den allmänna attityden till sexuallivet utomordentligt snabbt förändrats

¹ Aktuellt från skolöverstyrelsen 1954: 31, nr 185, den 6/9.

² Aktuellt från skolöverstyrelsen 1956: 6, s. 99.

³ Se t. ex. tidskriften Kristendom och Skola, april 1954.

under den tid handledningen funnits till. Kritiken mot handledningen blev emellertid först 1961 mera omfattande. Under tiden dessförinnan var det lärarutbildningen som stod i blickpunkten.

3.16 Kritik av lärarutbildningen

Lärarutbildningen i sexualkunskap upplevdes alltjämt som otillräcklig vid vissa seminarier trots skolöverstyrelsens upprepade påpekanden om vikten av sådan utbildning. 1956 begärde en RFSU-kongress att den skulle kraftigt förstärkas. 1960 kom samma yrkande från Blivande lärares riksförbund, med påpekande att utbildning i sexualundervisningens metodik helt saknades vid åtminstone fem seminarier.

Universitetsutbildningen av biologilärare kompletterades från 1947 på universitetslärarnas initiativ med en kurs i hälsolära. Genom riksdagsbeslut 1953 blev en sådan kurs om 20 timmar obligatorisk men utan enhetliga bestämmelser om utformningen. Olika framställningar om förstärkning av denna del av utbildningen gjordes av myndigheter (bl. a. skolöverstyrelsen och medicinalstyrelsen gemensamt) och universitetslärare 1957, 1958, 1959 och 1961, men utrymmet för sexualkunskapen förblev mycket litet, utom vid Göteborgs universitet, där en frivillig tilläggskurs i humanbiologi givits ända sedan 1954, i regel med deltagande av samtliga studerande. Tre fjärdedelar av biologilärarna på grundskolans högstadium ansåg också i slutet av 60-talet att den utbildning de fått i sexualkunskap var otillräcklig. (Samma andel av låg- och mellanstadielärarna hade samma uppfattning om den utbildning de fått på seminarier och lärarhögskolor.)¹

3.17 Ny strid om sexualundervisningen 1961–64

3.17.1 Översikt

I utredningsförslaget om grundskolan 1961² nämndes sexualundervisning som huvudmoment på låg-, mellan- och högstadierna, varjämte vissa knapphändiga anvisningar gavs, kompletterade med generella hänvisningar till 1956 års lärarhandledning. Denna hade ju tillkommit just för att möta den enhetliga nioåriga obligatoriska skolans behov. En sådan lösning innebar emellertid att anvisningarna för sexualundervisning förblev oförändrade, medan lärostoffet för övrigt radikalt omdanades. Denna passivitet just när det gällde sexualundervisningen väckte opposition hos några politiska ungdomsförbund samt hos Sveriges elevers centralorganisation SECO. Från sommaren 1961 till våren 1963 förekom ett stort antal meningsyttringar i frågan från dessa håll, och skrivelser ingavs till ecklesiastikdepartementet och skolöverstyrelsen med utförliga förslag till reformering av sexualundervisningen. Smärre verbala överensstämmelser finns mellan en del av skrivelserna. Den 1/2 1963 begärde skolöverstyrelsen att ecklesiastikministern skulle tillkalla sakkunniga för

¹ SOU 1969:44, s. 31 f; SOU 1970:39, s. 15 f.

² SOU 1961:31, läroplanen

en utredning. Överstyrelsen gjorde i sin skrivelse ett uttalande som kom att spela en viss roll för de fortsatta opinionsyttringarna, nämligen att de sakkunniga bl. a. borde ha till ”uppgift att överväga . . . sexualundervisningens omfattning och innehåll med beaktande av den förskjutning i fråga om värderingar på sexuallivets område som kan ha uppstått . . .”. Mot detta förslag till direktiv – ställt i relation till ungdomsförbundens nyssnämnda yrkanden – protesterade ett tiotal kristna organisationer samt Högerens kvinnoförbund. Dessa skrivelser inkom till departementet under tiden oktober 1963–januari 1964. Även de har en del verbala överensstämmelser inbördes. Under våren 1964 inkom några organisationer från vartdera hållet med ytterligare yrkanden till departementet.

Eftersom de nämnda opinionsyttringarna är representativa för två skilda sätt att betrakta sexuallivets och sexualundervisningens problematik, skall en redogörelse lämnas för några huvudpunkter i dem.

3.17.2 *Krav på reformering av sexualundervisningen*

Den första framställningen kom från *Sveriges liberala studentförbund* (dat. 14.11.1961). Inledningsvis kritiseras 1957 års skolberedning för att den inte föreslagit några reformer i sexualundervisningen. Beträffande utbildningen av biologilärare vill förbundet instämma med det förslag till kurs i hälsolära som framförts i en skrivelse av professor Per Eric Lindahl den 14/3 1959 till undervisningsnämnden. En lärobok, motsvarande omfånget av denna kurs, bör utarbetas till lärarutbildningens och -fortbildningens tjänst, även för andra lärare än biologilärare. Förbundet konstaterar med tillfredsställelse att skolöverstyrelsen fastslagit ett minimiantal timmar som vid seminarierna skall användas till utbildning för sexualundervisning. På samma sätt bör enligt förbundets mening skolöverstyrelsen ange ett minimiantal undervisningstimmar som i varje årskurs skall användas till sexualundervisning på skolans alla stadier. I den etiska undervisningen bör inte moralen, så som sker i handledningen, framställas som ett självändamål eller som ett medel att undvika graviditet. Den bör i stället motiveras med hänvisningar till psykologiska och biologiska fakta, eftersom man endast på det sättet kan vinna gehör hos nutida ungdom. Detta gäller t. ex. det viktiga påpekandet att sexuellt samliv (samlag eller petting) utan emotionell täckning kan utvecklas till en förflackning av kärlekslivet”. ”Detta skall inte framställas som en moralregel utan som ett biopsykiskt sammanhang.” Det kan då även utgöra ett sakligt skäl mot alltför tidiga sexuella förbindelser. I motsats till vad som sägs i handledningen anser förbundet att etiska frågor bör tas upp redan med 11–13-åringar. Huvudsaken i den etiska undervisningen bör emellertid inte vara varningar för olyckor. I centrum bör i stället placeras begreppet ömhet som betecknande nog förekommer endast en gång i handledningen: det ger den rätta utgångspunkten för att bedöma olika beteenden och relationer. Ett förhållande mellan två ungdomar där den sexuella aktiviteten är begränsad till petting kan t. ex. vara ”något som många av eleverna upplevt som ett vackert förtroende”. Det nuvarande kursinnehållet är för begränsat. Det bör utökas med känne-

dom om preventivteknik, samlagets genomförande, impotens, frigiditet etc. Dessutom bör anvisningar ges om var rådgivning och fördjupade kunskaper kan erhållas. Det bör föreskrivas att ett visst antal av för olika årskurser lämplig bredvidläsningslitteratur skall finnas tillgänglig för eleverna. Om sexuellt samliv mellan elever förekommer, är det inte skolans sak att reagera mot detta. En svensk "kinseyundersökning" bör genomföras för att ge ett säkrare underlag för en utredning om sexualundervisningens reformering.

Sveriges elevers centralorganisation Seco ansåg i sin skrivelse till skolöverstyrelsen den 25/9 1962 att sexualundervisningens mål bör vara dels att befrämja ett harmoniskt sexualliv, dels att ge eleverna kunskaper så att de kan kritiskt bedöma sin egen inställning och livsföring. Skolan bör inte utfärda några regler eller vidta några disciplinära åtgärder som rör elevernas sexualliv eftersom detta måste hänföras till deras privatliv. Det räcker inte att justera olika punkter i handledningen; den måste helt nyskrivas. Antalet lärare som värjer sig mot att ge en verklig sexualundervisning är så pass stort att man bör allvarligt överväga att låta kringresande specialutbildade lärare sköta undervisningen. Ett minimiantal lektioner för sexualundervisningen på olika stadier bör fastställas.

3.17.3 *Den offentliga debatten*

Framställningar som dessa tillkom samtidigt som det pågick en intensiv offentlig debatt om grundsynen på sexuallivet och om de skilda konsekvenserna härav för sexualundervisningen. 1961 utkom pingströrelseläkaren Sven Ahdrians uppmärksammade stridsskrift "Den kristne och sexualfrågan". Han hävdar där att de som lever samman utan att vara gifta är "inte annat än horkarlar och skökor". Gifter de sig sedan, så blir denna förening "ingenting som har ens en antydning till likhet med den gudomliga institution som en gång förlänades människorna". De som ger efter för sexualdriften under ungdomsåren "är utlevade gamlingar vid 20 års ålder". "Sexualfrågorna hör hemmet till, och där hör sexualundervisningen hemma."

Följande år (1962) kom Kristina Ahlmark-Michaneks "Jungfrutro och dubbelmoral", vilken torde kunna betecknas som den yttersta motpolen till den Ahdrianska åskådningen. Hon hävdar där med stark indignation att den unga kvinnan som ger sig in i sexuellt samliv har rätt att bedömas med samma självklara respekt som kommer den unge man till del som handlar på samma sätt, en målsättning som hon anser vara mycket långt ifrån förverkligad i det "frigjorda" svenska samhället. I det sammanhanget angriper hon två pionjärer på sexualundervisningens område, Torsten Wickbom och Lis Asklund för att de brukat säga att det ligger i flickans natur att "vänta", i pojkens att snabbt söka uppnå samlag. Det är i själva verket inlärd attityd, menar hon. (En liknande tankegång framförs av den norska sociologen Harriet Holter i det samma år, 1962, utkomna stora samlingsverket "Kvinnors liv och arbete". Hon uppställer t. o. m. hypotesen att den inlärd passivitet på det sexuella området skulle vara en bidragande förklaring till kvinnans hämningar i yrkes- och samhällsliv.)

Hela sommaren 1962 pågick i Dagens Nyheters spalter en sammanhängande debatt om sexualmoral och sexualundervisning. Början hade gjorts (25/6) av ett par representanter för Seco och folkpartiets ungdomsförbund som ansåg att det är "mycket få" elever som fått sexualundervisning. De förde för övrigt fram samma tankar som i den ovan refererade skrivelsen från Seco. Efter ett par dagar (28/6) svarade journalisten Ingrid Ydén-Sandgren, att det är utmärkt att lärarna av blyghet har underlåtit att ge sexualundervisning, ty en sådan undervisning fixerar eleverna vid sexuallivet. Vad vi i dag behöver är att "överbetona den etiska avhållsamhetslinjen", och då är den instinktiva blygselkänslan ett värde som inte får ödeläggas. Denna meningsyttring föranledde ett mycket stort antal indignerade motartiklar.

3.17.4 Skolöverstyrelsens begäran om utredning 1963

På hösten samma år (1962) startade grundskolan, och den 1/2 1963 skrev som nämnts skolöverstyrelsen till ecklesiastikministern och begärde en utredning om sexualundervisningen. Överstyrelsen refererar inledningsvis en del av den i debatten framförda kritiken mot sexualundervisningen utan att ta ställning till den. Lärarna sägs inte ha undervisat i erforderlig omfattning, och vissa av dem har av personliga skäl svårt att göra det. Sexualundervisningen påstås av somliga företrädare en föråldrad syn, t. ex. på frågan om sexuella förbindelser mellan ungdomar. Å andra sidan är många oroad av ökningen av gonorré hos flickor i yngre ålder och av tonårsgraviditeterna. Från lärarhåll har framförts att utbildningen för sexualundervisning inte har varit tillfredsställande. I det sammanhanget påpekar överstyrelsen att den tillskrivit universitetskanslern den 19/10 1961 och begärt skyndsamma åtgärder för bättre utbildning i "humanbiologi". Slutligen nämner överstyrelsen att Seco inkommit med en skrivelse och begärt en intensifierad samt liberalare utformad sexualundervisning. Överstyrelsens slutsats blir att "inga tvivel råder om att många lärare behöver hjälp med genomförandet av sexualundervisningen liksom att dennas innehåll bör bli föremål för överväganden". Sakkunniga bör tillkallas "med uppgift att överväga dels sexualundervisningens omfattning och innehåll med beaktande av den förskjutning i fråga om värderingar på sexuallivets område som kan ha uppstått, dels åtgärder till underlättande av sexualundervisningen". De sakkunniga bör beredas möjligheter att göra undersökningar t. ex. i form av klass- och lärarenkäter samt att samråda med expertgrupper. (Den 5/12 samma år - 1963 - återkom chefen för skolöverstyrelsen med en påminnelse om den gjorda framställningen.)

3.17.5 Fortsatt kritik av 1956 års handledning

Några veckor senare (21/2 1963) ingav Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund SSU till departementet en utförlig granskning av sexualundervisningens situation med begäran att skolöverstyrelsen i samråd med RFSU skulle få i uppdrag att "i grunden överse"

handledningen. I motsats till många andra som yttrat sig ansåg SSU att handledningen "i sina huvudprinciper fortfarande är giltig" samt att av allt att döma "samtliga ungdomar erhåller sexualundervisning inom den obligatoriska skolan". Handledningen behöver emellertid kompletteras med nya fakta och etiska nyanser, varjämte anvisningar av typen "gravid flicka bör skiljas från skolan" måste bort. Undervisningen måste bättre anpassas till den konkreta verklighet ungdomen lever i. Är klyftan för bred, framstår undervisningen som löjlig och därmed ointressant. Det allra viktigaste är dock lärarutbildningen och -fortbildningen. Hygienkursen vid universiteten bör fördubblas till omfånget.

En månad senare (27/3) framförde Folkpartiets ungdomsförbund FPU sina synpunkter. Förbundet hänvisar till och instämmer i Secos och SSU:s yrkanden, vilka utförligt genomgås. Därutöver framför förbundet bl. a. följande. Handledningen är orealistisk då den framställer icke äktenskapligt samliv som fult och farligt men omger det äktenskapliga med ett romantiskt skimmer. Allvarligast är, ansåg FPU, att eleverna lämnas okunniga om samlaget, vilket endast omnämns med hjälp av tre latinska ord i en bilaga. "FPU vill med skärpa slå fast" att "elevernas sexualliv utanför skolan tillhör deras privatliv . . . i den mån deras beteende inte strider mot lagar och förordningar. Skolungdomarna bör ha samma frihet som jämnåriga ungdomar utanför skolan".

Ungefär samtidigt (29/3 1963) inkom till departementet en omfattande utredning från Sveriges liberala studentförbund (u.d.) som uppföljning av dess ovan refererade skrivelse. Den innehåller i huvudsak detsamma som de hittills nämnda skrivelserna.

3.17.6 Protester mot en liberaliserad sexualundervisning. Utredning tillsatt 1964-10-09

Samtliga hittills nämnda skrivelser från organisationer kritiserar handledningen och kräver reformer av sexualundervisningen i "liberaliserande" riktning. På hösten 1963 börjar en rad skrivelser inkomma som protesterar häremot och slår vakt om 1956 års handledning. Början gjordes av Högerens kvinnoförbund (14/10 1963) som kritiserade skolöverstyrelsens skrivelse. Enligt förbundets uppfattning är den sexuella normlösheten ett av vårt lands största problem, avspeglade sig i aborter, ökande tonårsgraviditeter, förhastade äktenskap mellan alltför unga, ökande antal skilsmässor, ökande antal fall av gonorré, kommersiell exploatering av sexuallivet. Förbundet vill helt instämma i handledningens ord att skolan i stället bör framställa sexuell avhållsamhet under uppväxtåren som det enda rätta. "Såväl barnens välfärd som parternas personliga och mänskliga värdighet kräver äktenskapet som den naturliga ramen för sexuell umgänge." Den rätta ledstjärnan för sexualundervisningen är en vision av vad ett sunt hem betyder. "Vi kan inte lösa problemen genom att ge preventivmedel i stället för normer." Skolöverstyrelsens ord om en eventuellt föråldrad syn på förbindelser mellan ungdomar ger oss anledning påpeka att en norm aldrig blir föråldrad genom att den överträds. Ett absolut nej säger förbundet till Liberala

Xemot
liberalisering

studentförbundets rekommendation av sexualundervisning om samlagens genomförande samt demonstration av preventivmedel. Sådant leder dels till experimentlusta, dels är det inte aktuellt för åldersstadiet. Preventivmedlen skulle dessutom väcka avsky hos "elever med en normal och sund blyghet". Om en utredning tillsätts bör den inrymma personer med ovanstående åsikter.

Även Sveriges kristna socialdemokraters förbund (Broderskapsrörelsen) opponerade i en kort skrivelse (18/10) mot tanken att en kommande utredning skulle "beakta de förskjutningar i fråga om värderingar, som kan ha uppstått på sexuallivets område". Förbundet tolkar förslaget härom så, att man "vill hävda en ensidigt naturalistisk inriktning med undanskjutande av kraven på ansvar...". Sexuallivet bör tvärtom betraktas etiskt, från gemenskapens synpunkt, och sexualundervisningen inordnas i familjekunskap och samlevnads-kunskap.

Örebromissionens (20 000 medlemmar) rikspredikantmöte konstaterar i sin skrivelse (28/11, diarieförd 21/12) att en rad ungdomsförbund trots de svåra sexuella missförhållandena i samhället har framfört asociala förslag, t. ex. om pluralistisk etikundervisning eller en revidering av etiken enligt moderna förskjutningar. Detta är omöjligt. Skolan kan aldrig få vara neutral i fråga om rätt och orätt. Vad den nuvarande handledningen säger i fråga om avhållsamhet, om olämplig litteratur och film samt om spritförtäringens ofta ödesdigra följder för sexuallivet får icke frångås. En etisk norm blir aldrig föråldrad därför att den överträds. Bilstöld och skattefusk blir inte mer berättigade om de blir vanligare. Undervisning om preventivteknik och samlagens genomförande är etiskt oacceptabla, eftersom de väcker experimentlusta och inte är aktuella för skolungdom, som skall tillrådas avhållsamhet, kyskhet. Sexualundervisningen bör inordnas i ett större sammanhang och få benämningen familjekunskap.

Förbundet Kristet samhällsansvar KSA (skr. diarieförd 14/1 1964) varnar för att frångå det monogama och livsvariga äktenskapet som riktningssgivande för sexualundervisningen. Stabila och trygga hemförhållanden är grundvillkor för fostran av nya släkten. Frångår skolan denna värdering, undergrävs förtroendet från hemmens sida, och då måste rätt till befrielse från sexualundervisning införas.

Skolan kan inte ställa sig neutral till olika uppfattningar och beteenden; det skulle vara detsamma som att befrämja likgiltighet för etiska normer. Handledningens ord om avhållsamhet måste bibehållas.

Förslagen att undervisa om samlagsteknik och demonstrera preventivmedel "utgör en drastisk bekräftelse på likgiltighet och förakt för etiska normer". En sådan undervisning stimulerar till experiment.

Majoriteten av svenska folket torde önska bibringa sina barn en kristet-etisk livsyn. För sexualundervisningens del innebär det att framställa sexualiteten i dess rätta sammanhang, vilket kan ske inom ramen för ett nytt ämne, "familjekunskap".

I KSA:s skrivelse instämde senare Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens styrelse.

Sveriges förenade kristliga lärarförbund SFKL (12 000 medlemmar)

(3/1) var starkt oroad av skolöverstyrelsens tal om att sexualetiken i 1956 års handledning skulle kunna bli betraktad som föråldrad. Hur är det möjligt att somliga förslagsställare, med siffrorna för veneriska sjukdomar, promiskuitet och ungdomsbrottslighet framför sig, kan föreslå en sexualundervisning som stimulerar och aktiverar sexualdriften? Undervisningen om preventivmedel bör inskränkas till en allmänt hållen upplysning; då har man vårdat sig både om dem som trots allt väljer en tidig sexualdebut och dem som vill vänta. Undervisning om samlagsteknik är helt oacceptabel. Handledningens ord om avhållsamhet måste behållas.

Nästa protestskrivelse (diarieförd 30/1 1964) kom från Filadelfiaförsamlingen i Stockholm "på uppdrag av Pingströrelsens predikantkår, representerande 92 000 församlingsanslutna". Efter att utförligt ha framställt samma tankegångar och ståndpunkter som ovan refererats, tar skrivelsen upp frågan om vad som bör vara grunden för den etiska sexualundervisningen. Det bör inte vara majoritetens beteende utan de bestämda normer som är grundade i vår kristna tradition. I varje fall måste den obligatoriska skolans sexualundervisning ta hänsyn till dem som har en sträng sexualmoral, grundad icke på nytto- men samvetsskäl. Skolan får inte skapa samvetskonflikter för föräldrar och elever. Antingen måste sexualundervisningen läggas upp på ett för alla acceptabelt sätt, eller också måste möjlighet till befrielse införas. Vad som under alla förhållanden inte kan accepteras är en undervisning som — hur "objektivt" den än må ges — i förtid väcker elevernas sexuella intresse.

Följande dag (31/1) mottog departementet den mest uppmärksammas skrivelsen i denna serie: "140 läkares hemställan till Konungen om åtgärder för förstärkt karaktärsfostran m. m." Det var en av MRA organiserad opinionsyttring, som ett halvår senare följdes upp med att 1 056 sjuksköterskor förklarade sig solidariska med läkarnas hemställan. Den sistnämnda utkom även i broschyrform. Undertecknarna anser sig med siffror om gonorré och tonårsgraviditeter kunna konstatera "en fortskridande moralisk och andlig nedgång" som har "uppstått under en period av mer omfattande sexuell upplysning". Botemedlet är inte mer upplysning utan idealbildning grundad på tio Guds bud, vilkas giltighet inte minskas av att människor inte efterföljer dem. Demokrati kan inte existera utan en kristen grundval. Att en fast idealbildning saknas är den yttersta grunden till disciplinupplösningen i skolan, vilken om den fortgår kommer att leda till upplösning av samhällsordningen. Vad särskilt sexualundervisningen beträffar bör följande fastslås. Det sexuella beteendet är inte elevernas privatsak; skolan har att ta ansvar även för detta. "Sexuell avhållsamhet innebär icke någon väsentlig svårighet." Det är inte avhållsamhet utan utomäktenskapliga förbindelser som leder till neuroser; detta bör sexualundervisningen klargöra. Äktenskapet är den enda normala ramen för sexuell gemenskap, emedan man endast där tar fullt ansvar för varandra och barnen. Avvikelse från denna ordning är en kränkning av människovärdet. Sexualundervisningen bör bestämmas av inriktningen på familjen och kallas familjekunskap. "Att i skolan undervisa om preventivmedel är medicinskt, pedagogiskt och moraliskt felaktigt", emedan det inger eleverna föreställningen att skolan accepte-

rar utomäktenskapliga förbindelser. I stället bör upplysas om att avhållsamhet är det enda tillförlitliga skyddet mot graviditet eller venerisk smitta. För att skydda ungdomen mot översexualisering bör det undersökas om inte skadligt upphetsande framställningar bör censureras även då de har höga konstnärliga kvaliteter.

Om denna skrivelse sade Läkarförbundets ordförande professor Werkö i ett pressuttalande att den var "en säraktion som absolut inte stöds av läkarkårens flertal". Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund skrev i maj på nytt till ecklesiastikministern (27/5) och gjorde inledningsvis följande kommentar till de senast refererade skrivelserna:

"Under den senaste tiden har alltfler framställt sig som moralens särskilda väktare. Utmärkande för dessa opinionsyttringar är det nästan hysteriska intresse de ägnar åt det sexuella samlivet och den reaktionära samhällsuppfattning de ger uttryck för. SSU reagerar mot försöken att framställa dagens ungdomsgenerationer som moraliskt förfallna. Aldrig förr har så många ungdomar sökt sig till fortsatt utbildning efter den obligatoriska skolan. Aldrig förr har intresset för omvärlden, för folkbildning och kulturliv, för idrott varit så stort. Verklighetsunderlaget för de reaktionära opinionsyttringarna och deras krav är verkligen ytterst ringa." Liksom tidigare RFSU (10/3) och Seco (22/5) begärde SSU på nytt att en utredning om sexualundervisningen skulle tillsättas.

Så skedde också den 9/10 1964 då ecklesiastikministern tillsatte utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet (USSU). Beträffande de frågor som varit kontroversiella i samtliga de ovan refererade skrivelserna gav departementschefen följande direktiv:

"Vid sina överväganden av vilka värderingar, som skall läggas till grund för sexualupplysningen, bör de sakkunniga se denna undervisning som ett led i den uppfostran för mänsklig samlevnad vilken skolan och övriga institutioner för fostran och upplysning har till uppgift att meddela. De värderingar, från vilka undervisningen och upplysningsarbetet i sexual- och samlevnadsfrågor skall utgå, bör därför sammanfalla med de grunder, på vilka skolans etiska fostran i allmänhet skall bygga."

3.18 Partiell revidering av 1956 års handledning

En i förhållande till 1956 års handledning förändrad uppfattning om skolans attityd till sexualmoraliska frågor framträder i två kompletteringar till handledningen som skolöverstyrelsen vidtog i november 1965 och i juli 1966. I Aktuellt från skolöverstyrelsen 1965/66, nr 27 ges nya anvisningar för sexualundervisningen i det nya gymnasiet och fackskolan. Här sägs bl. a.: "Viktigt är att eleverna lär sig inse att lagar och normer växlar från tid till tid, från folk till folk, att ofta olika befolkningsgrupper inom ett och samma land kan ha olika syn på frågor om människors sexuella samlevnad . . . Insikten om normernas relativitet får dock ej leda till åsikten att alla normer är onödiga. Människan som samhällsbildande varelse måste även i sitt sexualliv ta hänsyn till samhällets krav. De etiska

normerna om respekt för och hänsyn till medmänniskan, i detta fall sexualpartnern, och ansvar för avkomman kan på så sätt föras in i ett socialt sammanhang och motiveras även utifrån detta." Anvisningarna innebär bl. a. att den sexualmoral som obetingat kräver sexuell avhållsamhet under uppväxtåren och som i princip varit vägledande för hela sexualundervisningen sedan 1942, nu blir *en* av de uppfattningar eleverna bör ta kännedom om. Samtidigt innebär anvisningarna att skolan skall framställa vissa grundläggande värderingar som förpliktande för anhängarna av såväl ett äldre som ett nyare synsätt. Den i en rad skrivelser till ecklesiastikdepartementet framförda uppfattningen att elevernas sexuella samliv är deras ensak avvisas såtillvida att skolan i sin undervisning skall hävda vissa etiska krav, men accepteras såtillvida att skolan inte skall generellt ta avstånd från sexuellt samliv mellan ungdomar i uppväxtåren.

Det mindre stränga synsättet framträder även i de nya "anvisningar rörande skolans åtgärder vid graviditet hos elev", som återfinns i Aktuellt från skolöverstyrelsen 1966/67, nr 11. I 1949 och 1956 års handledningar behandlas denna fråga mycket utförligt, och det läggs stor vikt vid att skolans åtgärder skall vara hänsynsfulla och hjälpande och inte ha karaktären av disciplinärt ingripande, men det föreskrivs att "en gravid flicka bör skiljas från skolan", dock med rätt att senare återuppta studierna, helst å annan ort. Den nya regeln lyder: "Eleven och föräldrarna bör själva få avgöra huruvida skolgången skall fortgå utöver den tidpunkt då det blir uppenbart för omgivningen att graviditet föreligger." Den situation som tidigare ledde till sanktioner från skolans och omgivningens sida betraktas nu som vederbörandes personliga angelägenhet, och skolans uppgift anges endast vara att hjälpa.

3.19 Frågan om framställningen av tidigt sexuellt samliv i sexualundervisningen

En prövning av vissa riktlinjer för sexualundervisningen kom till stånd genom omfattande debatter i pressen och i riksdagen 1966–1968 om två läromedel i sexualkunskap, Lis Asklunds och Torsten Wickboms skolradiobok "Vägen till mognad" och "Samspel", utgiven av RFSU.

"Vägen till mognad" användes i skolorna i samband med en radiokurs i sexual- och samlevnads-kunskap för högstadiet den 19/4–20/5 1966. Boken uppmärksammades först genom att biskop Sven Danell tillställde skolöverstyrelsen och Sveriges Radio skrivelser där han – med betonande att han ej läst boken – protesterade mot att den talade om föräktenskapligt sexuellt samliv som något normalt förekommande. Att sätta en sådan bok i händerna på eleverna är oförenligt med många föräldrars önskan och strider därmed mot Europarådets konvention 1950 om skydd för de mänskliga rättigheterna och friheterna, hävdade biskopen. Radiochefen påpekade i sitt svar att Sverige vid ratificeringen av europarådskonventionen reserverat sig mot artikel 2 och att föräldrar därför inte på denna grund kunde göra anspråk på att intet skulle förekomma i undervisningen som stred mot deras livsåskådning; boken framhäver emellertid ansvaret

och den personliga relationen på ett sätt som är giltigt både för anhängarna av en friare och en mera restriktiv uppfattning.

Chefen för ecklesiastikdepartementet besvarade den 5/5 en enkel fråga i riksdagen om bokens lämplighet. I debatten kritiserades läroboksnämnden och skolöverstyrelsen för att de ej granskat den: eftersom författarna inte vill ange någon bestämd ålder då samlag blir lämpligt, står boken i motsättning till handledningens ord om avhållsamhet. Departementschefen svarade att endast en bok som skolan i föreskriven ordning ålagt eleverna att använda som lärobok kan och skall granskas av läroboksnämnden (ej av skolöverstyrelsen). Denna ordning ansåg han inte helt tillfredsställande, men läromedelsutredningen skulle komma med förslag i frågan.

Tidningen *Vår Kyrka* ansåg i en ledare att boken borde ha innehållit inte endast en framställning av den friare synen utan också av beteenden och värderingar hos den majoritet av yngre tonåringar som ännu ej inlett och ej önskar inleda sexuellt samliv. Då detta moment saknas har boken en slagsida som är oförenlig med föreskrifterna om skolans objektivitet i livsåskådningsfrågor.

Riksdagens kristna grupp (drygt 100 medlemmar) skrev den 27/5 till skolöverstyrelsen och protesterade mot bokens användning i skolradion. Skolöverstyrelsen svarade att ofullständigheten i bokens framställning av synen på föräktenskapligt samliv kompenseras av att den mer restriktiva åskådningen omnämndes i två av de talade programmen. Samrådet mellan skolöverstyrelsen och Sveriges Radio beträffande skolradion skall endast gälla programuppläggningsen i stort, ej detaljer.

Boken blev även anmäld hos radionämnden. Denna fann att boken och de talade programmen tillsammans kunde accepteras men meddelade samtidigt att Sveriges Radio och författarna överenskommit att etikavsnittet skulle utökas i en kommande upplaga av boken.

Betydligt häftigare och mera omfattande blev striden om RFSU:s upplysningskrift "Samspel", avsedd att tjäna som underlag för sexualundervisningen på högre stadier beträffande tre moment: sexualitetens uttrycksformer, uppkomsten av graviditet samt olika preventivmetoder. Det som väckte den mycket stora upprördheten på sina håll var att ett läromedel för skolan oreserverat accepterade sexuellt samliv under de tidigare tonåren och såg som sin uppgift att hjälpa ungdomarna till ett lyckligt samliv utan onödiga komplikationer.

Samkristna skolnämnden tillställde samtliga huvudlärare i biologi i landet en skrivelse där nämnden hävdade att skriften var oförenlig med gällande handledning och grundskolans föreskrifter om allsidighet i livsåskådningsundervisningen samt med föreskriften att etiska problemställningar alltid skall belysas inom ramen för sexualundervisningen. Skoldirektören i Stockholm meddelade skolorna att skriften på grund av sin ensidighet och ofullständighet ej fick inköpas i klassuppsättningar för skattemedel. Frågan kom emellertid upp i skoldirektionen, som med 10 röster mot 5 fattade motsatt beslut: skriften var visserligen i flera hänseenden ofullständig men det ålåg lärarna att (om de använde boken)

endast använda den som partiellt läromedel och tillse att den muntliga undervisningen eller andra läromedel tillgodosåg de många ytterligare moment som skall ingå i sexualundervisningen (21/12 1967).

Sedan boken under ytterligare nära ett år blivit föremål för nya kritik- och försvarsskrivelser, upptogs den slutligen till ingående granskning i riksdagen genom allmänna beredningsutskottets utlåtande den 29/10 1968 (ABU 1968: 45). Utgångspunkten var tre motioner (II: 370, 554, 933). I en av dem hävdades att en skrift som fritar individen från förpliktelser mot familj och medmänniskor inte borde få spridas med allmänna medel samt att granskning även av partiella läromedel måste äga rum. Siffrorna för gonorré och tonårsgraviditeter visar att sexualundervisningen misslyckats: det behövs inte mindre utan mer normer. Yttranden över motionerna infordrades från skolöverstyrelsen, statens läroboksnämnd, Stockholms skoldirektion, RFSU och Målmännens riksförbund, varjämte utskottet tog del av JO: s yttrande med anledning av en enskild anmälan. Dessa yttranden samt utskottets utlåtande är av intresse för synen på den principiella uppläggnings av sexualundervisningen.

Skolöverstyrelsen ansåg att man med hänsyn till de negativa krafter utanför skolan, som påverkar ungdomarna, lika väl kunde anta att skolans sexualundervisning utgör en positivt uppbyggande kraft. Förekomst av könssjukdomar och tonårsgraviditeter kan i varje fall aldrig tas som kriterium på hur skolans undervisning lyckats. Om undervisningen om etik skrev överstyrelsen: "I ett pluralistiskt samhälle måste skolans uppgift vara att allsidigt orientera om olika livsåskådningar. Skolans undervisning synes därvid *icke* böra utformas auktoritärt och normativt men väl så, att den leder till en normbildning." Till den aktuella skriften intog överstyrelsen en kritisk hållning och konstaterade att den inte kan läggas till grund för skolans sexualundervisning. Men den kan tjäna som illustration av hur en grupp i samhället ser på samlevnadsfrågorna. Ett generellt förbud mot den borde inte komma i fråga.

Statens läroboksnämnd konstaterade att Samspel inte är en lärobok, eftersom en sådan "innehåller hela lärostoffet i *ett ämne* (kurs här) för en eller flera årskurser". Därmed faller den utanför det område nämnden har att bevaka.

Stockholms skoldirektion hade intet att erinra mot att skriften inköptes efter förslag av ämneskonferensen i ämnet biologi.

RFSU ansåg att 1956 års handledning var så föråldrad att den inte kunde vara vägledande för utformningen eller bedömningen av ett läromedel. Handledningens norm beträffande sexuellt samliv under uppväxtåren hade i så ringa grad präglat elevernas faktiska beteende, att RFSU hade funnit det angeläget att söka sprida kunskaper som förhindrar personliga tragedier. Det var RFSU: s bestämda uppfattning att detta kunde ske utan omedelbart sammanhang med etisk vägledning. Gentemot gjorda påståenden ville riksförbundet fastslå att det ej uppmuntrar till ansvarslös promiskuitet eller sexuellt samliv före fyllda femton år.

Målmännens riksförbund hade intet att erinra mot att skriften användes som bredvidläsningsbok.

JO konstaterade att det var självklart att sexualundervisningen liksom läroplanerna måste förändras. Det faktum att handledningen är föråldrad hade varit en bidragande orsak till att hård kritik riktats mot modernare böcker, "förstärkt också genom att delar av opinionen står kvar på en äldre värderingsgrund". Stockholms skoldirektions beslut liksom dess gränsdragning mellan ett partiellt läromedel och undervisningen i dess helhet fann JO oantastliga. Boken täcker inte hela ämnesområdet, den behandlar vissa moment utförligare än vad som föreskrivits, men detta diskvalificerar den inte för användning i sexualundervisningen. Men på en punkt kommer Samspel i uppenbar konflikt med handledningen, nämligen i sin syn på sexuellt samliv under uppväxtåren. Om en lärare inför eleverna gör denna uppfattning till sin utan att nämna handledningens uppfattning, har han brutit i objektivitet. Att Samspel företräder en avancerad uppfattning är emellertid inte detsamma som att den är olämplig, förutsatt att eleverna bedöms tillräckligt mogna att med lärarens hjälp kritiskt värdera bokens uppgifter.

Efter att ha anfört dessa remissyttranden yrkade utskottet enhälligt avslag på samtliga motioner men gjorde samtidigt följande uttalande: "Utskottet vill för egen del framhålla vikten av att de etiska och psykologiska synpunkterna får en framträdande plats i sexualundervisningen. I den mån bredvidläsningslitteraturen utelämnar sådana synpunkter och särskilt om den ger uttryck för värderingar som kan anses stridande mot handledningen måste lärarna tillse, att undervisningen balanseras och kompletteras." Frågan om granskning av läromedel är under utredning och bör ej nu bli föremål för riksdagens beslut.

Med hänsyn till utskottets och remissinstansernas enhälliga inställning blev riksdagsdebatten mycket kort. En av motionärerna, ordföranden i riksdagens kristna grupp herr Nelander, konstaterade att han "i föreliggande situation" inte hade något särskilt yrkande utan biträdde utskottets förslag. Detta blev också kammarens beslut.

En efterdyning av dessa diskussioner var de klanderskrivelser som 1969 riktades mot skolradiokursen i sexualkunskap för mellanstadiet och dess kursbok "Vad är det som händer?". Man vände sig mot att information om preventivmedel lämnades till elever på mellanstadiet, trots att detta moment i handledningen finns upptaget endast för högstadiet. Chefen för skolöverstyrelsen svarade i en skrivelse av den 15.1.1970 bl. a. följande: ". . . mellanstadiets elever får genom andra kanaler än skolan kännedom om preventivmedlens existens och användning. Under sådana förhållanden är det enligt SÖ:s uppfattning inte endast möjligt utan också önskvärt att skolan i samband med den sexualundervisning som lämnas i åk 6 orienterar eleverna om preventivmedel. Skolan har på så sätt möjlighet att tillrättalägga informationen från samhället i övrigt. . . . De aktuella avsnitten i det tryckta materialet är . . . ett uttryck för SÖ:s uppfattning i denna fråga."

Frågan om framställningen i läromedel av tidigt sexuellt samliv kan även belysas med uttalanden som gjorts av organisationer med anledning av två av USSU publicerade skrifter. I dessa uttalanden berörs en mängd olika problemställningar, vilket varit av värde för utredningsarbetet. Här nedan refereras endast inställningen till den nyss nämnda frågan.

Den av Sifo och Hans Zetterberg i samarbete med USSU genomförda intervjuundersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969: 2) utsändes av USSU till ett sjuttiofem organisationer och föreningar. Dessa ombads överväga vilka konsekvenser för sexualundervisningen de redovisade undersökningsresultaten borde få. Arton organisationer svarade: Riksförbundet Hem och Skola, Sveriges lärarförbund. Föreningen lärare i religionskunskap, Sveriges elevers centralorganisation, Riksförbundet för sexuell upplysning, Fredrika Bremerförbundet, Sveriges husmodersföreningars riksförbund, Centerns kvinnoförbund, Moderata samlingspartiets kvinnoförbund, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Liberala studentförbundet, Sveriges socialdemokratiska studentförbund, Sveriges kristna socialdemokraters förbund, Samkristna skolnämnden, Sveriges kristna lärarförbund, Svenska kyrkans centralråd, Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, Vännernas samfund. Två av organisationerna – Sveriges lärarförbund och Svenska kyrkans centralråd – underströk i sina svar att dessa inte hade karaktären av ställningstaganden av styrelserna utan var att betrakta som expertkommentarer på kanslinivå. Som sådana har de varit av värde för utredningsarbetet, men de förbigås i detta sammanhang där det gäller att redovisa ett principiellt ställningstagande från organisationer.

Bland de sexton återstående organisationerna påyrkade endast en, Samkristna skolnämnden, att den gamla handledningens generella rekommendation om avhållsamhet under uppväxtåren skulle bibehållas. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, som starkt underströk kravet på objektiv undervisning som en garanti för att de kristna ståndpunkterna skulle behandlas likvärdigt i undervisningen, anslöt sig emellertid i en senare skrivelse till uppfattningen att den gamla handledningens rekommendation borde bibehållas. De organisationer som ansåg att undervisningen inte skulle ta ställning till frågan om tidigt sexuellt samliv under uppväxtåren utan söka ge eleverna material till eftertanke och eget ställningstagande var: Föreningen lärare i religionskunskap, Seco, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Sveriges kristna socialdemokraters förbund, RFSU och Liberala studentförbundet. Övriga åtta organisationer yttrade sig inte i denna speciella fråga.

USSU:s 1971 utgivna skrift med preliminära överväganden, "Sexualitet och samlevnad", blev föremål för ett antal spontana meningsyttringar från organisationer. Skriftens huvudintentioner sammanfaller väsentligen med dem som utvecklas i kapitel 16 i denna utredning. De organisationer som i skrivelsen tog avstånd från detta sätt att undervisa om problemen kring tidigt sexuellt samliv var Kristen demokratisk samling KDS, Svenska kyrkans lekmanaförbund Kyrkobröderna, frikyrkoförsamlingar i Trelleborg samt en lokalavdelning av Riksförbundet Kristen föstran.

Samkristna skolnämndens majoritet preciserade i en skrivelse till USSU (16/6 1971) sin uppfattning på följande sätt. Först hänvisade nämnden till ett tidigare uttalande att "ett sexuellt förhållande, som inte ger rum för den fulla personliga hängivenheten kommer i strid med läroplanens tal om människans egenvärde och rätten till personlig integritet. Etiska värderingar byggda på de demokratiska grundprinciperna samt på

psykologiska och biologiska fakta bör i undervisningen presenteras på ett sådant sätt att det samvetsbestämda handlingsmönster, som de medverkar till, präglas av trohet, ansvar och hänsyn och motverkar en för tidig sexualdebut. Direkt moraliserande i undervisningen har en olycklig benägenhet att verka i en riktning, motsatt den avsedda. En saklig och allsidig information, uppbyggd på sätt som här ovan har antytts, har större förutsättningar att ge den moraliska vägledning som inte minst tonåringen innerst inne är mottaglig för." Därefter tillfogade nämnden: "Samkristna skolnämnden är alltså övertygad om att tonåringen är mottaglig för moralisk vägledning. Detta gäller då han får tillfälle att tänka självständigt och medvetet kring livsfrågorna och framför allt utan det tryck på sig som 'gruppen' ibland kan utöva i negativt avseende. Det praktiska problemet är för både skolan och föräldrarna att agera på ett sådant sätt, att den etiska vägledningen når fram till de unga och accepteras av dem. Detta torde inte vara möjligt utan att en saklig och vederhäftig faktainformation ges som det primära och att de etiskt betingade slutsatserna utlöses av ungdomarnas självständiga reflexioner kring den egna livssituationen."

Nämnden har även tillskrivit biskopsmötet med begäran om riktlinjer för hur den kristna ståndpunkten bör framställas i undervisningen. Biskopsmötets svar föreligger i skriften "Om en kristen sexualsyn", 1973. Här konstateras "att enligt denna syn sexualitetens rätta och naturliga plats är äktenskapet. All kristen sexualetik måste ta sin utgångspunkt i detta faktum". Enligt biskopsmötets uppfattning "finns det sannolikt inom vårt folk en utbredd insikt om att den inställning ifråga om äktenskaps- och sexualsyn, som man kallar den kristna, är den som på sikt gagnar såväl den enskilde som samhället". (Ett faktamaterial som belyser bl. a. hur det förhåller sig med denna fråga har framlagts i kapitlen 2, 5 och 16 i betänkandet.) Ett utförligt referat av biskopsmötets skrift har införts i kapitlet "Livsåskådningar och sexualsyn" i faktaöversikten i förslaget till lärarhandledning.

*

År 1973 granskade radionämnden skol-tv-programmet "Att vara två", vilket hade anmälts till nämnden av Samkristna skolnämnden och en enskild person. Samkristna skolnämnden hävdade i sin anmälan att såväl de intervjuade ungdomarna som de i programmet medverkande vuxna ensidigt företrädde uppfattningen att sexuellt samliv mellan 14-15-åringar är allmänt förekommande och acceptabelt. Det förra påståendet strider mot vad som framkommit i flera undersökningar, det senare negligerar de ungdomar och föräldrar som har en mera restriktiv uppfattning, framhöll nämnden. Båda påståendena är ägnade att suggestivt påverka ungdomarna i en kontroversiell fråga, vilket enligt Samkristna skolnämndens uppfattning strider såväl mot radiolagen som mot avtalet mellan staten och Sveriges Radio.

Radionämndens majoritet uttalade: "Programmet ingår i ett studiepaket avsett för årskurs 8, dvs. elever i åldern 14-15 år. I och för sig finns

inga invändningar mot att programmet delvis domineras av ungdomarnas egen syn på olika samlevnads- och sexualfrågor, såsom kontaktproblem, definitioner på kärlek, samlag och ålder för samlagsdebut samt preventivmedel. Mot bakgrund av föreliggande statistik över sexualdebutåldern, enligt vilken endast ca 14 % debuterar före fyllda 16 år föreligger dock en klar brist på balans i hänsynstagandet till olika elevgruppers attityder till tidig sexualdebut. Detta understrykes ytterligare bl. a. av att både Söderberg och Gustavi underlåter att föra in den statistik, som gäller den åldersgrupp programmet vänder sig till. Även om programmet inte uttryckligen kan sägas innebära ett entydigt ställningstagande till förmån för tidiga sexuella förbindelser, ger dock programmets uppläggning och inriktning intrycket att man förbisettt attityden hos majoriteten ungdomar i den aktuella åldern. Programmet framstår härigenom icke såsom opartiskt och sakligt.

Sammanfattningsvis finner radionämnden att det påtalade programmet strider mot radiolagen och avtalet mellan staten och Sveriges Radio om programverksamheten.”

Såväl riksdagen som radionämnden har alltså från skilda utgångspunkter tagit samma principiella ställning: sexualundervisningen kan mycket väl ha *inslag* som ensidigt företräder en viss sexualmoralisk uppfattning, men det är då nödvändigt att andra inslag i undervisningen på ett likvärdigt sätt klargör för eleverna hur andra väsentliga uppfattningar ser ut. Radionämndens utslag inskräper dessutom vikten av att den verklighetsbild undervisningen förmedlar skall vara så korrekt som det är möjligt med hänsyn till tillgängligt sakmaterial.

4 Sexualundervisningen i internationellt perspektiv

4.1 Inledning

I många länder i skilda världsdelar tilldrar sig sexualundervisning ett växande intresse. Utblickar över det egna landets gränser när det gäller denna fråga kan därför vidga referensramen för det inhemska arbetet på detta område.

Öppenheten och beredskapen att diskutera sexualundervisning och andra frågor som sammanhänger med det sexuella ökar. Denna utvecklingstendens är klar och entydig inom det stora flertalet av jordens länder, om än graden av öppenhet och hastigheten i förändring av attityden varierar från land till land.

Skillnader i ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden och i etiska normer gör att utformningen av sexual- och samlevnadsundervisning inte kan vara universell. Ett genomförande av en sexualundervisning jämförbar med den svenska under de närmaste åren ter sig realistiskt enbart i några få i-länder. I u-länderna, i vilka en allt större majoritet av världens befolkning bor, är problembilden en helt annan. Men varken i-länder eller u-länder utgör i detta sammanhang någon homogen grupp, för vilken generella utsagor kan göras.

Flertalet medlemsstater i Förenta nationerna accepterar sedan några år tillbaka familjeplanering. För att realisera denna krävs en utbildningsinsats. Flera av de moment som bör ingå i en sådan utbildning, vilken inte behöver ske inom ramen för det allmänna utbildningsväsendet, sammanfaller med moment som anses höra till området sexual- och samlevnadsundervisning. Synen på familjeplaneringen kan vara antingen individrelaterad eller i huvudsak samhällsrelaterad, beroende på vilken livsåskådning man bygger på. Detta får konsekvenser för utbildningen. Ju mer man utgår från samhällsintresset, desto större skillnad görs mellan information om familjeplanering och sexualundervisning, samtidigt som informationen i större utsträckning förläggs utanför det traditionella utbildningsväsendets ram. Ju mer individorienterad synen på familjeplanering är, desto mer integrerad är informationen med sexualundervisning och i desto större utsträckning förläggs den till skolan.

Några mer omfattande jämförande undersökningar av sexualundervisningen i olika länder har inte genomförts, vilket medför svårigheter att teckna en tillförlitlig bild av situationen. När det gäller detta undervis-

ningsområde kan man — med stöd av flera nationella undersökningar — dessutom förmoda att klyftan mellan de av utbildningsmyndigheterna fastlagda riktlinjerna och den undervisning eleverna faktiskt får är större än inom andra undervisningsområden. Förhållanden som redovisas på basis av kursplaner bör därför tas med en viss reservation.

I den följande framställningen kommer u- respektive i-länderna att behandlas var för sig. Skälen därtill är flera. Införandet av sexualundervisningen legitimeras i vissa länder av familjeplanering och denna av överbefolkningen. Födelsealen i i-länderna varierar mellan 17 och 23 promille och i u-länderna mellan 36 och 49. Västeuropa är den del av världen som har det lägsta *födelseöverskottet*, 9 promille. I Västafrika, som har den snabbaste folkökningen är födelseöverskottet 25 promille. En andra skiljelinje mellan u- och i-länderna är utbildningssystemen. I u-länderna är analfabetismen i regel mycket hög, och få ungdomar är garanterade mer än sex års skolgång. I i-länderna däremot är analfabetismen närmast obefintlig bland dem som är under 30 år, och ungdomarna får i regel minst åtta års skolgång. Detta ger skilda möjligheter att på bred front ge sexualundervisning i skolan.

I många länder förekommer skillnader i utbildningen mellan olika delar av respektive land. Få länder har ett så enhetligt och överskådligt utbildningsväsende som det svenska. I åtskilliga länder har den centrala statsmakten förhållandevis litet inflytande på utbildningsväsendet. Det gäller dels vissa federala nationer, t. ex. Förbundsrepubliken Tyskland, där delstaterna äger suveränitet på utbildningsområdet, dels nationer där lokala, kommunala myndigheter har det avgörande inflytandet, vilket är fallet i bl. a. Storbritannien och USA.

I nästan alla länder där sexualundervisning införs kan opposition väntas. Motståndare till sexualundervisning hävdar ofta att information om sexuella frågor utsätter unga människor för moraliska risker och ökar deras sexuella aktivitet med icke-önskade graviditeter och spridning av veneriska sjukdomar som följd. Något stöd för detta argument finns inte att hämta någonstans där sexualundervisning har införts. Utvecklingen av tonårsgraviditeter, veneriska sjukdomar och förskjutningen av sexualdebutålder går i samma *riktning* i länder som har respektive inte har infört sexualundervisning, i den mån länderna i övrigt uppvisar liknande förhållanden. Många experter anser att införande av sexualundervisning *hämmar* de negativa trenderna även om dessa inte helt kan förebyggas.

I nedanstående tabell används några grova mått för att belysa skillnader mellan samhällen i olika delar av världen. Materialet är hämtat från en publikation utarbetad inom IPPF (International Planned Parenthood Federation) publicerad hösten 1973 (Unmet needs in Family Planning). Vid studium av tabellen måste man ha i minnet att inom en region skillnader förekommer mellan olika länder, vidare att tillförlitligheten hos vissa siffror är mycket låg, i synnerhet de som rör födelsekontroll.

Tabell 4.1 Födelsetal, BNP/capita, läskunnighet, födelsekontroll i olika regioner

Regioner	Födslar/ 1 000 invånare och år	BNP/capi- ta 1969 (US \$)	Procent läskunniga	Andel som använder pre- tativmedel. I %.
Västafrika	49	125	21	1
Östafrika	46	223	21	8
Mellersta Östern och Nordafrika	46	293	24	11
Indien och några av dess. grannländer	44	99	27	11
Sydöstasien o. Oceanien	42	269	55	14
Latinamerika	39	458	68	19
Karibien	37	542	70	32
Kina	36	129	25	35
Västra Stillahavsområdet	26	1 134	86	44
Östeuropa	23	1 155	78	49
Sovjetunionen	21	1 769	99	40
Nordamerika	21	4 507	98	80
Västeuropa	17	2 049	95	66
Totalt	35	821	52	31

4.2 U-länderna

Generellt kan sägas att sexualundervisning i skolorna inte förekommer i någon större utsträckning i u-länderna. Attityderna till införande av sexualundervisning är dock olika i olika länder. I samband med en diskussion om sexualundervisning i u-länderna finns det skäl att samtidigt behandla vissa frågor som sammanhänger med familjeplanering. Några av de institutioner och organisationer som arbetar med familjeplanering i u-länderna ägnar nämligen samtidigt intresse åt sexualundervisning. För att kunna introducera sexualundervisning i ett land är man många gånger tvungen att gå via familjeplaneringsprogrammen och vice versa.

Under de senaste åren har drygt 30 u-länder infört statligt stödd, frivillig familjeplanering. I ytterligare ett femtontal länder bedrivs privat organiserad familjeplanering med regeringarnas goda minne. Cirka 80 procent av människorna i u-världen bor nu i länder med en familjeplaneringsvänlig politik. Sedan slutet av 60-talet har ett antal stater och internationella organisationer börjat ge bistånd på familjeplaneringsområdet. Sverige har genom insatser via SIDA kommit att framstå som föregångsland, när det gäller familjeplaneringsbistånd, och är den största statliga bidragsgivaren efter Förenta staterna. Omsorgen om individens och familjens bästa som motivering för familjeplanering har fått ökande betydelse vid sidan av fruktan för befolkningsexplosionen.

År 1951 införde Indien som första u-land statligt organiserad familjeplanering. Familjeplaneringen har hunnit längst i Asien såtillvida att nästan alla regeringar anslutit sig till tanken på frivillig familjeplanering. Utvecklingen har varit långsammare i Afrika och Latinamerika, där vissa regeringar fortfarande är negativa.

I familjeplaneringsprogrammen behöver som nämnt ingå vissa utbildningsinsatser bland annat för att påverka motivationen inom vissa målgrupper, men i regel är inslagen av organiserad utbildningsverksamhet inom ramen för programmen mycket små. På en del håll har familjeplaneringsprogram dock resulterat i att undervisning i "population education" har introducerats i skolor, bl. a. i Indien. Population education tar i regel inte upp sexualfrågor.

På senare år har FN-organen anslutit sig till kretsen av biståndsgivare på familjeplaneringsområdet. De FN-organ som har den största betydelsen i sammanhanget är FN:s befolkningsfond (UNFPA), UNESCO och WHO. Av dessa har UNESCO sökt främja sexualundervisning, bl. a. genom anordnande av seminarier i Latinamerika. OECD och Världskyrkorådet har befolkningsprogram som åtnjuter svenskt stöd. En mycket framträdande roll i det internationella familjeplaneringsarbetet har International Planned Parenthood Federation, IPPF.

IPPF grundades 1952 av familjeplaneringsförbund i åtta länder, däribland svenska RFSU. Sverige spelade en viktig roll vid bildandet. Federationen består för närvarande av cirka 80 nationella förbund och står fri gentemot regeringarna. En av IPPF:s målsättningar är att kunskapen om födelsekontroll och möjligheten att omsätta sådana kunskaper i praktiken skall erkännas som en grundläggande mänsklig rättighet i hela världen. Man verkar för att familjeplanering skall integreras i den allmänna hälsovården. IPPF, i synnerhet dess europaregion, visar ett stort intresse för frågor rörande sexualundervisning. Organisationen spelar stor roll som informationsorgan och ordnar internationella konferenser för utbyte av erfarenheter. IPPF lämnar stöd till familjeplaneringsverksamhet i 107 länder. Vidare stöder man forskning och undersökningar kring preventivmetoder, biologiska, demografiska och sociologiska aspekter på familjeplanering och sexual- och samlevnadsfrågor. För närvarande bedrivs ett arbete med kartläggning av förekomsten av sexualundervisning i olika delar av världen.

IPPF:s årsbudget omsluter drygt 30 milj. \$; cirka 90 procent av inkomsterna utgörs av anslag från regeringarna i USA, Japan och protestantiska länder i Västeuropa.

Ordet "sex" är i många länder, framför allt i Asien, tabubelagt, vilket försvårar, ja i vissa fall hindrar, införandet av sexualundervisning. Detta har bland annat lett till en viss förbistring i benämningen av ämnet; family life education, sex education och family health education är vanliga beteckningar på vad som i Sverige ingår i sexual- och samlevnadsundervisningen. Generellt kan sägas att någon sexual- och samlevnadsundervisning i organiserad form inte förekommer i Asien. Familjeplaneringsförbund har dock på senare tid tagit en del initiativ.

I Latinamerika råder en helt annat situation än i Asien. Brett upplagda familjeplaneringsprogram i form av t. ex. propagandakampanjer är mindre ofta förekommande. I stället lägger man starkare tonvikt vid utbildning. I flertalet länder på den latinamerikanska kontinenten har undervisningsprogram i familje- och sexualfrågor påbörjats. IPPF:s medlemsorganisationer i Latinamerika synes också lägga större vikt vid sexualundervisning än dess systerorganisationer i Asien.

I Latinamerika finns en tendens att betrakta vidgad kunskap om samlevnadsfrågor som en naturlig inkörsport till familjeplaneringsprogram. Familjeplanering accepteras för individens bästa men inte alltid i folkökningshämmande syfte. Av vikt för sexualundervisningen i Latinamerika är de religiösa förhållandena. Betydande grupper inom den katolska kyrkan, som dominerar inom hela kontinenten, accepterar sexualundervisning och familjeplanering och har i vissa fall tagit egna initiativ för att få till stånd sexual- och samlevnadsundervisning. Samtidigt får detta till följd att katolska kyrkans inställning till olika sexual- och samlevnadsfrågor påverkar undervisningens innehåll.

Det latinamerikanska land som kommit längst på sexual- och samlevnadsundervisningens område var före den socialistiska regimens störtande Chile. Ett väsentligt incitament var en stor internationell konferens som IPPF höll i Santiago 1967 med framträdande svensk representation. 1968 tillsattes med amerikanskt stöd — alltså före den socialistiska regimens införande — en kommitté för att föreslå riktlinjer för sexualundervisning i skolan. Dess arbete resulterade i en mycket omfattande lärarhandledning och införande av obligatorisk sexualundervisning i skolan. Karaktäristiskt för denna handledning är att sexualkunskapen och överhuvud sexualfrågorna ses i ett vidsträckt mänskligt och socialt sammanhang. Vilka följder den politiska nyordningen fått för sexualundervisningen är inte bekant.

4.3 I-länderna

Obligatorisk sexual- och samlevnadsundervisning i skolan fanns inte i något land för tjugo år sedan. I flera länder rådde förbud mot sexualupplysning i undervisningen. I några länder förekom sexualundervisning på initiativ av vissa lärare eller lokala skolmyndigheter. Andelen elever som fick någon form av sådan undervisning var genomgående liten.

Idag är sexualundervisning obligatorisk i några länder, bl. a. i de nordiska och i Förbundsrepubliken Tyskland, samt i flera östeuropeiska stater. I åtskilliga länder är sexualundervisning rekommenderad av centrala statliga myndigheter, och i ytterst få länder finns direkta förbud. Industriländerna kan grovt indelas i fyra grupper när det gäller förekomsten av sexualundervisning, nämligen 1) de nordiska länderna, Förbundsrepubliken Tyskland och Schweiz, 2) katolska länder, 3) Östeuropa och 4) övriga, däribland USA, Australien och Storbritannien.

I flertalet industriländer är sexualundervisning ett kontroversiellt ämne med starka emotioner inblandade. Sambandet mellan sexualundervisningens utformning och inställningen till sexuella frågor i övrigt är ofta starkt, och undervisningen kan därför inte betraktas isolerad. Att ämnesområdet blivit så kontroversiellt sammanhänger bl. a. med att tabubeläggningen raserats tämligen snabbt inom delar av befolkningen i flertalet länder samt med preventivteknikens utveckling.

I den första gruppen av länder (Norden, Förbundsrepubliken Tyskland etc.) är sexualundervisningen i allmänhet obligatorisk och förekommer på

samtliga stadier i skolan. Stora majoriteter stöder denna ordning. I sexual- och samlevnadsundervisningen tar man upp såväl biologiska som sociala, etiska och psykologiska aspekter. I frågor som t. ex. föräktenskapliga sexuella förbindelser, onani, homosexualitet och preventivmetoder är undervisningen föga normativ.

I katolska länder är den katolska kyrkans inställning till sexualfrågor av stor betydelse. Den motsätter sig i regel inte sexualundervisning, men undervisningen skall bygga på kyrkans uppfattningar, t. ex. när det gäller förbindelser utanför äktenskapet, pornografi och preventivteknik. Situationen i Östeuropa påminner om den i de katolska länderna, så tillvida att undervisningen i stor utsträckning är normativ, men normerna är inte desamma som bland katolikerna. Preventivmedel accepteras, och abort förklaras inte etiskt förkastlig. En likhet är det starka betonandet av familjen, fast med annan motivering.

I den fjärde gruppen är bilden av sexualundervisningen mycket splittrad, bl. a. beroende på att skolväsendet inte är centralt reglerat. I t. ex. USA och England ankommer det på lokala skolstyrelser att ta definitiv ställning till vad som skall förekomma i undervisningen. I USA har konservativa grupper de senaste åren riktat hårda angrepp mot redan införd eller planerad sexualundervisning. I Australien har opinionen länge motsatt sig all sexualundervisning, men under de senaste åren har ett omfattande delstatligt planeringsarbete kommit i gång.

Europarådet har vid behandling av frågor rörande födelsekontroll och familjplanering ägnat sexualundervisningen uppmärksamhet. I en rekommendation antagen år 1972 heter det att medlemsstaterna bör tillse att ungdomen får lämplig sexualundervisning under hänsynstagande till föräldrarnas rättigheter och att äktenskapskurser främjas. Till grund för rekommendationen låg en utskottsrapport, i vilken en kort diskussion om sexualundervisning förs. I den konstateras att innehållet i sexualundervisningen måste fastställas under beaktande av nationella särdrag, traditioner, trosuppfattningar och kulturella förhållanden. Författarna till rapporten pekar speciellt på de skandinaviska länderna som föregångare när det gäller sexualundervisning, värda att studera för övriga länder.

4.4 Sexual- och samlevnadsundervisningen i några länder

Införande av obligatorisk sexualundervisning i de *danska* folkskolorna beslöts 1970 i samband med en ändring av folkskolelagen. Reformen hade föregåtts av en statlig utredning 1961–69, vilken t. o. m. 1968 hade letts av dr. Kirsten Auken. Obligatoriet trädde i kraft läsåret 1971/72 genom en kungörelse utfärdad av undervisningsministeriet i juni 1971. Samma år kom en lärarhandledning, "Vejledning om seksualoplysning i folkeskolen". Kungörelsen gällde endast folkskolor utanför Köpenhamn. I huvudstaden hade sedan länge meddelats en väl utvecklad sexualundervisning för vilken särskilda bestämmelser gällde och alltjämt skulle gälla. Kungörelsen 1971 föreskrev följande mål för sexualundervisningen: a) att meddela kunskap som kan bidra till att eleverna undgår den osäkerhet

och fruktan som annars kan medföra problem för dem; b) att meddela kunskap som kan bidra till utveckling av förståelsen för ett samband mellan sexuallivet, kärlekslivet och mänskliga relationer i allmänhet; c) att meddela kunskaper som ger den enskilda eleven möjlighet att självständigt uppnå ställningstaganden som på bästa sätt harmonierar med elevens personlighet och d) att meddela kunskap som kan understryka betydelsen av ansvarsmedvetande och hänsyn på det sexuella området.

Enligt kungörelsen skulle undervisningen vara obligatorisk för alla skolor och alla elever. Den lokala undervisningsplanen skulle utformas med handledningen som grundval. Urvalet av moment fick inte begränsas så att målen inte kunde uppfyllas. Vissa inslag skulle inte få förekomma i undervisningen (se nedan).

Sexualundervisning förekom i de danska skolorna även före besluten 1970 och 1971, men då inte som obligatorium för eleverna. Då hade föräldrar möjlighet att få sina barn befriade från deltagande. En handledning hade 1961 utgivits av undervisningsministeriet.

Den nya handledningen har tre begrepp som utgångspunkter för folkskolans sexualundervisning; öppenhet, trygghet och kunskap. Sexualundervisningen skall vara en del av skolans samlade undervisning och bör så långt möjligt integreras i det övriga undervisningsstoffet. Huvudavsikten med integrationen är att sexualiteten inte skall framstå som ett särfenomen, eftersom sexuallivet har betydelse för nästan alla tillvarons sidor, för individen, familjen och samhället. Moment av sexual- och samlevnadsfrågor skall därför behandlas i ämnena historia med samhällslära, kristendomskunskap, biologi, geografi och danska.

I största möjliga utsträckning skall undervisningen bedrivas i samtals- och diskussionsform. Läraren skall försöka engagera hela sin klass eller elevgrupp; däremot bör läraren inte meddela sexualupplysning som har karaktär av personlig rådgivning. Läraren bör i sin undervisning avstå från att använda vulgära ord; i stället bör han använda konventionella danska beteckningar och gradvis övergå till att utnyttja fackterminologin.

Ett avsnitt i handledningen behandlar frågan om objektivitet i etiska och sociala frågor. Etiska frågor skall diskuteras, särskilt i de högsta årskurserna, vilket ger eleverna möjlighet att själva ta ställning. Olika sexuella normer skall presenteras. Kravet på objektivitet förstärks av att skolan tar emot elever från samtliga samhällsgrupper; alla föräldrar skall kunna räkna med att deras barn inte blir påverkade i ensidig riktning.

Genomgående finns, när det gäller undervisningens innehåll och utformning, stora likheter mellan den danska handledningen och USSU:s förslag till lärarhandledning. Samråd har ägt rum mellan de båda ländernas kommittéer.

I ett särskilt, kort avsnitt redovisar den danska handledningen begränsningar i skolans sexualupplysning. Läraren har rätt att besvara alla frågor från eleverna. Vad läraren inte bör göra är följande: använda sig av vulgär terminologi inom det sexuella området, inlåta sig i samtal om sexualfrågor med elever utanför den samlade elevgruppen, meddela informationer om samlagsteknik och annan teknik för uppnående av orgasm eller på något stadium använda fotografiskt material som återger

sexuella handlingar, t. ex. samlag eller onani. Skälen till dessa begränsningar är dels att läraren skall kunna känna sig säker på att hans undervisning inte skall ge anledning till kritik, dels att inga risker skall uppstå för att läraren kommer in på områden som ligger inom läkares kompetensområde och dels hänsyn till de elever, som kommer från hem, som kan finna ett överskridande av dessa begränsningar stötande.

Kungörelsen av 1971 samt handledningen kritiserades av vissa befolkningsgrupper såsom varande alltför radikala och "öppna". Kungörelsen ersattes därför 1972 av en ny, fortfarande endast gällande folkskolan utanför Köpenhamn. Avsikten med ändringarna var "att ge de lokala skolmyndigheterna och därmed också föräldrarna till eleverna i den enskilda skolan större inflytande på utformningen av undervisningen". Målet för undervisningen begränsades i avsikt att låta dess karaktär av faktameddelelse starkare framträda. Ett minimimål preciserades, vilket skulle kunna kompletteras efter lokala önskemål. Som minimum angavs upplysningar om könsorganens anatomi, befruktning och födelsekontroll samt könssjukdomar i sådan omfattning att eleverna inte senare i livet skall behöva råka illa ut endast på grund av bristande kunskaper.

På en punkt medgav den nya kungörelsen läraren större frihet än vad som varit fallet i den första. Där – och i handledningen – hade vissa ovillkorliga begränsningar i vad som fick tas upp angivits (se ovan). Nu fick föreskriften på denna punkt följande lydelse: "Läraren är inte förpliktad att mot sin önskan meddela upplysningar om samlagsteknik eller att använda fotografiskt bildmaterial som återger erotiska situationer." Beträffande övriga begränsningar stadgades ingen ändring.

Det *norska* skolsystemet håller för närvarande på att omgestaltas vilket medför att försöksverksamhet förekommer vid ett stort antal skolor. Även sexualundervisningen är föremål för reformarbete. En ny handledning håller på att utarbetas av grundskolerådet som är ett rådgivande organ till Kirke- og undervisningsdepartementet. För försöksskolorna gäller vad som sägs om sexualundervisning i "Mønsterplan for grunnskolen". För de vanliga skolorna gäller formellt alltjämt en handledning i "forplantningslære" som utgavs av undervisningsdepartementet 1962. I gymnasierna skall sexualundervisning alltid förekomma.

Enligt 1962 års handledning skall sexualundervisning vara helt integrerad i biologiämnet. I handledningen behandlas såväl växters och djurs fortplantning som människans. Nästan enbart biologiska moment tas upp jämte något om pubertetspsykologi. Avhållsamhet under uppväxtåren rekommenderas. Sexuallivet som en del av en personlig relation behandlas inte och inte heller sexuellt samliv utan avsikt att få barn. Pojkar och flickor bör enligt handledningen undervisas för sig och flickorna alltid få undervisning av kvinnliga lärare. Könssjukdomar skall inte behandlas i samband med genomgången av befruktningen, då detta kan "skapa olämpliga associationer". I stället skall de tas upp vid genomgången av andra smittosamma sjukdomar.

Enligt den nya "mønsterplan for grunnskolen" skall sexual- och samlevnadsundervisningen vara integrerad i kristendoms kunskap, sam-

hällskunskap, biologi, hembygdskunskap och hemkunskap. Anvisningar för sexual- och samlevnadsundervisning ges för vart och ett av dessa ämnen. Anvisningar ges dessutom i ett särskilt avsnitt i läroplanen för att säkra att ämnet som helhet får den plats det skall ha i undervisningen.

Läroplanen framhåller bland annat följande: "Undervisning om forplantningsförhold og seksuell utvikling er i dag alminnelig akseptert i langt høyere grad enn før. I den tid som er gått siden slik undervisning ble obligatorisk i skolen, har den kunnet foregå i en stadig mer åpen atmosfære og på en mer naturlig måte. Behovet for undervisning i delte klasser med gutter og piker hver for seg er ikke det samme som før. Deling av klassen etter kjønn når det undervises i forplantning, vil derfor i høyere grad enn før sette emnet i en særstilling."

Redan från första klass i grundskolan bör barnen enligt läroplanens rekommendation få sakliga och korrekta svar på frågor om människors fortplantning. På lågstadiet skall svaren inte gå utöver frågans ram, och i övrigt skall inte moment rörande människans sexualliv tas upp på detta stadium. På mellanstadiet (årskurs 4–6) skall fortplantning hos växter, djur och människor tas upp i undervisningen. Skillnad skall göras mellan fortplantningen hos växter och djur å ena sidan och hos människan å den andra. I årskurs 4 skall bland annat följande moment behandlas: olikheter mellan könen, kort om könsorganens anatomi och funktioner, menstruation, pollutioner, pubertet. Pojkarna bör få samma orientering om menstruation som flickorna. Moment för årskurs 6 är bland andra befruktning, fosterutveckling, förlossning, onani och sexuella yttringar som skiljer sig från de vanliga (homosexualitet, exhibitionism).

I årskurs 9 skall såväl biologiska som psykologiska, sociala och etiska aspekter på ämnet tas upp. Detta innebär, enligt läroplanen, att undervisningen kommer att gå utöver fortplantningsfunktionen i snävare bemärkelse. Samarbete mellan lärare i biologi, samhällskunskap och kristendom krävs. Även ämnet norska kan utnyttjas för att belysa ämnet. Eleverna bör få kunskap om abort, sterilisering och prevention. Praktisk vägledning i preventivteknik hör emellertid inte till grundskolans undervisning. Eventuellt kan rådgivning i bruk av preventivmedel, i samförstånd med målsman, ges av medicinskt sakkunnig till enskilda elever. En viktig utgångspunkt för skolans sexualundervisning är att vara eleverna till hjälp att förstå det ansvar var och en har för sitt handlande på sexuallivets område. Ansvaret gäller hänsyn till egen och andras välfärd och personlighetsutveckling, till hem och samhälle.Handledningen varnar emellertid för en etisk undervisning som huvudsakligen appellerar till familjekänsla och ansvar för ett eget hem i framtiden. Sådana motiveringar har svårt att vinna genklang hos tonåringar. I stället skall ansvarskänsla och hänsyn gentemot det andra könet betonas. Hänsyn skall i undervisningen tas till att eleverna kommer från hem med olika syn på sexualliv och sexualmoral. Läroplanens överordnade mål om bland annat objektivitet skall beaktas. Bland momenten märks följande: betydelsen av avhållsamhet, problem i samband med avhållsamhet. Väntetiden och karaktärsutvecklingen. Dessa moment är emellertid inte kommenterade i läroplanen.

Enligt läroplanen för (reform-)gymnasiet förekommer moment av sexual- och samlevnads-kunskap i ämnena religion, samhällskunskap och biologi. I det traditionella gymnasiet förekommer sådana moment i biologi och kan förekomma i kristendom och samhällskunskap. Några närmare anvisningar för sexualundervisningen på gymnasienivå finns för närvarande inte.

Allmänt kan alltså konstateras att synen på sexualundervisningen snabbt har förändrats i samma riktning som i övriga västeuropeiska länder men likväl på några punkter är mer konservativ än i övriga nordiska länder.

Sexualundervisningen i grundskolan i *Finland* utreds av en arbetsgrupp inom skolstyrelsen (motsvarande skolöverstyrelsen i Sverige). En stor sociologisk undersökning rörande sexuallivet har genomförts. Den följande framställningen kan därför snabbt bli inaktuell.

Vägledande för sexualundervisningen i den finska grundskolan idag är 1970 års läroplan. Enligt denna bör moment som faller inom sexual- och samlevnadsområdet behandlas på skolans alla stadier och integreras i olika ämnen. Sexualundervisningen börjar i årskurs 1 med bl. a. momentet "jag som liten, hur jag kom till världen". I årskurserna 3—9 är det framför allt ämnet medborgarfärdighet (motsvarar samhällskunskapen i Sverige), som skall svara för sexualundervisningen, närmast inom delämnet familjefostran. I anslutning härtill gör läroplanen bl. a. följande allmänna reflexioner: "Till en balanserad personlighetsutveckling hör även en *sund inställning till könslivet*. En av förutsättningarna är, att individen har tillräckliga kunskaper om könslivet. De flesta barn har hittills bildat sig en uppfattning om könslivet nästan uteslutande med hjälp av massmedia och genom de kunskaper kamrater förmedlat. De upplysningar som erhållits av kamraterna är ofta osakliga och färgade. Den information som massmedia förmedlar är ofta alltför idealistisk och osaklig . . . Skolan kan knappast nämnvärt inverka på de ovan nämnda informationskällorna. Däremot kan skolan förhindra deras negativa inverkan genom att ge saklig kunskap om sexuallivet och hjälpa den växande individen att bli medveten om olika attityder och deras bakgrund."

"Redan i förskolåldern gör barnen sina första frågor om sexuallivet. Det (är) viktigt att *frågor som berör familjefostran behandlas på alla stadier utgående från elevernas ålder och uppfattningsförmåga . . .*"

På högstadiet bör inom ämnet medborgarfärdighet undervisningen koncentreras på "frågor som berör moder- och faderskap och den andliga och etiska sidan av äktenskapet. Den etiska fostran bör emellertid vara objektiv. Läraren bör försöka belysa aktningen för motparten, nödvändigheten av ansvar och självbehärskning även på det sexuella beteendets område." Någon religiös eller annan åsikt om hur man bör bete sig bör inte redovisas av läraren. Ett mål är att eleven själv skall bilda sig en uppfattning på detta område. Pojkar och flickor skall normalt undervisas gemensamt.

En systematiskt genomförd sexualundervisning leder, enligt läropla-

nen, till att bättre förutsättningar för ett lyckligt familjeliv skapas och att antalet aborter, barn utom äktenskapet och veneriska sjukdomar minskar.

Förutom i medborgarfärdighet förekommer moment som kan hänföras till sexual- och samlevnadsfrågor i ämnena evangelisk-luthersk religion, religionshistoria och sedelära, biologi och huslig ekonomi.

Den enskilde läraren synes idag ha stor frihet att själv bestämma hur sexual- och samlevnadsfrågorna skall behandlas. Alltjämt finns möjligheter att nästan helt utesluta ämnet, men en lärarenkät har visat att i mer än två tredjedelar av folk- och grundskolorna ges åtminstone någon sexualundervisning. Enkäten visar att lärarna betraktar bristande utbildning på området som ett av de största problemen.

Kulturministerkonferensen i *Förbundsrepubliken Tyskland* beslöt i oktober 1968 att rekommendera landets delstater att införa obligatorisk sexualundervisning på skolans alla stadier. I Förbundsrepubliken är respektive delstat suverän att själv besluta om utbildningen. De federala organen (Bundesregierung och Bundestag) har ringa inflytande över skolväsendet. Kulturministerkonferensen består av samtliga delstaters utbildningsministrar. Konferensens rekommendation om sexualundervisning har bearbetats av delstaterna, vilka utfärdat riktlinjer för verksamheten inom skolorna. Framställningen i det följande bygger på konferensens rekommendationer och på föreskrifter om sexualundervisning i delstaterna Niedersachsen och Baden-Württemberg.

Inom den federala förvaltningen har socialministeriet (Bundesministerium für Jugend, Familie und Gesundheit) befattat sig med frågor rörande sexualundervisning och -upplysning. Ministeriet har bland annat publicerat en bok om sexuell upplysning till handikappade barn och ungdomar. Den till ministeriet hörande Bundeszentral für gesundheitliche Aufklärung (Byrån för hälsoupplysning) utger fortlöpande skrifter inom det sexuella området. Bland annat har en sammanställning av böcker och läromedel inom området sexual- och samlevnadsundervisning publicerats.

I kulturministerkonferensens rekommendationer heter det att sexualundervisningen är nödvändig som en del av den individual- och sociala undervisningen. Sexualundervisning är i första hand föräldrarnas uppgift, men skolan skall medverka. En av skolans uppgifter är att under hela skoltiden fostra eleven till medvetande om ansvaret gentemot sig själv, sin partner, familjen och samhället, på sexuallivets område lika väl som på andra områden.

Beträffande stadiendifferentieringen gäller följande. Under det första skolåret skall alla barn lära känna skillnaden mellan könen och fakta om graviditet och förlossning. Under de första sex skolåren skall eleverna undervisas om biologiska grundfakta om fortplantningen, kroppsliga och psykiska förändringar under puberteten och om menstruation och pollutioner. Fram till slutet av det nionde eller tionde skolåret skall följande moment ha behandlats: fortplantningens biologi, sexuella problem bland uppväxande (t. ex. könens beteende gentemot varandra, onani), sociala och juridiska regler för sexual- och familjelivet och etiska

problem rörande den mänskliga sexualiteten liksom straffrättsliga bestämmelser för att skydda ungdom (t. ex. prevention, promiskuitet, prostitution, homosexualitet, abort, könssjukdomar och sexualbrott). På högre stadier skall de ovan nämnda momenten fördjupas, särskilt de sociala, rättsliga och etiska aspekterna på sexualiteten. Avvikande sexuellt beteende skall tas upp men får inte dominera i undervisningen.

Sexualundervisningen skall integreras i flera av skolans ämnen, bland annat i biologi, samhällskunskap och religionskunskap. Sexualundervisningen är obligatorisk för eleverna. En författningsdomstol har prövat klagomål från föräldrar över att deras barn är tvungna att delta i skolans sexualundervisning, vilket enligt de klagande skulle strida mot de västtyska grundlagarna. I domstolens utslag heter det dock att sexualundervisning är en del av hela undervisningen. Sexualkunskap är en nödvändig förutsättning för ett ansvarigt handlande mot sig själv, sin partner, sin familj och samhället. Domstolen (i Västberlin) konstaterade vidare att det är en hela samhällets uppgift och inte föräldrarnas att bestämma över skolans läroplan.

Kulturministeriet i Baden-Württemberg utfärdade på grundval av kulturministerkonferensens rekommendationer preliminära riktlinjer för försök med sexualundervisning i vissa utvalda skolor. För övriga skolor gäller en annan kungörelse som ej är så långtgående. I de preliminära riktlinjerna skriver ministeriet att läraren i sexualkunskap måste ha mod att också ta upp hittills tabubelagda sexuella problem och abnorma företeelser i sin undervisning. Undervisningen skall vara fostran till gemenskap. I nionde årskursen skall särskild uppmärksamhet ägnas momentet föräktenskapliga förbindelser mellan mogna parter. Momentet skall diskuteras utan uttryckligt ställningstagande från skolans sida. I elfte årskursen skall eleverna göras förtrogna med detaljerna i sexualakten varjämte impotens och frigiditet skall diskuteras. För all sexualundervisning gäller att den skall göra det möjligt för eleverna att själva ta ställning i sexuella frågor.

Föreskrifterna rörande sexualundervisning i delstaten Niedersachsen avviker inte från dem som ovan redovisats för Baden-Württemberg annat än i detaljer, trots att de båda delstaternas regeringar är hämtade från skilda politiska partier. Föreskrifterna är något utförligare, och en mer långtgående uppdelning i delmoment har gjorts.

Det är svårt att ge en övergripande bild av sexualundervisningen i *Storbritannien*. En vidsträckt lokal bestämmanderätt är utmärkande för det brittiska skolsystemet. Inställningen hos distriktskolstyrelser, skollärdare och enskilda lärare är av större betydelse för sexualundervisningen än centrala skolmyndigheters inställning. Några centrala riktlinjer finns inte. De lokala hälsovårdsmyndigheterna spelar en mycket stor roll för att ta initiativ till och hjälpa skolorna med sexualundervisning.

Undersökningar har visat att majoriteten av eleverna i de brittiska skolorna får någon sexualundervisning, men för flertalet är den begränsad till moment som könsorganens anatomi, menstruation, etc. Att samlag eller prevention tas upp i undervisningen är ovanligt. Sexualundervisning synes vara något vanligare i privatskolor än i statliga skolor.

Som en följd av ökad öppenhet när det gäller sexuella frågor finns en växande enighet om att sexualundervisning bör ges, men osäkerheten är stor om utformningen. Två centrala instanser har presenterat rekommenderande sexualundervisningsprogram, nämligen the Nuffield Foundation och Schools Council. Schools Council inrättades av regeringen 1964 för forskning och utveckling av läroplaner, undervisningsmetoder och examination.

The Schools Council Humanities Project har utrett sexual- och samlevnadsundervisningen och har föreslagit att området inte skall utgöra ett självständigt område i skolan utan integreras i flera ämnen. Moralfrågor skall tas upp genom utnyttjande av aktuellt material och gruppdiskussioner. Lärarens roll är att vara neutral ordförande, inte att dekretera vad som är det rätta svaret på frågorna. Eftersom det inte råder enighet om t. ex. för- och utomäktenskapliga förbindelser måste man avstå från att vara normativ och nöja sig med att försöka ge eleverna hjälp och material till egna ställningstaganden. Även på lågstadiet måste man beröra frågor där meningarna skiljer sig, anser utredarna.

Massmedierna, särskilt radio och TV, spelar en viktig roll i undervisnings- och upplysningsarbetet. Både den kommersiella och den officiella radion och TV:n har sänt skolprogram om såväl samlevnads- som sexuella frågor. Stor uppmärksamhet har de program för åtta- till tioåringar väckt som BBC har producerat. Program avsedda för lärarutbildningen har också sänts.

Skolsystemet i USA är starkt decentraliserat med cirka 20 000 skoldistrikt som har stor självbestämmanderätt. Skilda immigrantattityder har ännu långt ifrån utjämnats. I vissa delstater har sexual- och samlevnadsundervisning förekommit sedan lång tid, samtidigt som förbud mot sexualundervisning råder i andra, speciellt i sydstaterna. Under den senaste tioårsperioden har emellertid förändringar skett.

Stora nationella organisationer har rekommenderat införande av sexual- och samlevnadsundervisning i det allmänna skolväsendet, bland andra American School Health Association, National Council on Family Relations och SIECUS, Sex Information and Education Council of the U.S. SIECUS grundades år 1964 på privat initiativ och spelar en stor roll i debatten om sexualundervisning i USA. Organisationen hjälper skolorna att planera och genomföra egna undervisningsprogram, och den har också producerat en mängd material som kan användas i skolorna. Resultatet av denna icke federalt reglerade utveckling är att sexualundervisningen är ytterligt mångskiftande till innehåll och omfång i skilda stater och även i skilda skoldistrikt eller skolor inom samma stat. I många skolor har man genomfört ett väl utvecklat program för sexual- och samlevnadsundervisning, där biologiska, etiska, psykologiska och sociala aspekter beaktas och där livliga diskussioner ingår i undervisningen. Man skyggar dock i allmänhet för att ge en konkret undervisning om preventivmedel. Att informera om homosexualitet och andra speciella inriktningar av sexualdriften är i regel omöjligt med hänsyn till den allmänna opinionen.

Oron för befolkningsexplosionen i u-länderna och i USA är på många håll mycket stor, och denna oro har ibland fått motivera introducerandet av sexualundervisning. Inom familjeplaneringsområdet (inklusive preventivfrågor) har Planned Parenthood Federation of America utarbetat material för undervisningsändamål.

Samlevnadsfrågor utan direkt anknytning till det sexuella har av tradition i regel en stark ställning i skolorna. De brukar behandlas inom ämnet family life education.

I slutet av 1960-talet startades aggressiva kampanjer mot sexualundervisning av religiösa och politiska grupper, bland dem även extremistiska som John Birch Society. Detta ledde till en hård kamp, i synnerhet i mindre städer och på landsbygden. En vanlig metod bland kritikerna är att anklaga dem som arbetar för utökad sexualundervisning för att vara kommunistiska agenter, som vill omstörta det amerikanska samhället. Ett inte ovanligt argument mot sexualundervisning är att Sverige genom den sexualundervisning som är byggd på 1956 års handledning har fått världens högsta frekvens av veneriska sjukdomar. (Det rätta förhållandet är enligt WHO:s uppgifter att frekvensen av veneriska sjukdomar är dubbelt så hög i USA som i Sverige.)

Såväl de större protestantiska kyrkorna som den romersk-katolska kyrkan i USA har egna kurser i sexual- och samlevnadsfrågor för användning i den av kyrkorna bedrivna undervisningen.

I vissa delar av *Polen*¹ är idag sexual- och samlevnadsundervisning obligatorisk i skolorna. Men i större delen av landet beror än så länge förekomsten av sexualundervisning på de enskilda skollära inställning. Intresset för sexualundervisning har ökat väsentligt de senaste åren, och man kan förvänta ett mer utbrett obligatorium. Den 1 september 1973 blev sexualundervisning obligatorisk inom motsvarigheten till den svenska gymnasieskolan.

Fram till slutet av 1950-talet var sexuella frågor belagda med tabu, men den allmänna opinionen har förändrats markant på denna punkt. Med attitydförändringarna har följt beteendeförändringar. Undersökningar har visat att majoriteten av dem som ingår äktenskap har haft föräktenskapligt sexuellt samliv. I opinionsundersökningar har även en mer positiv inställning till utökad sexualundervisning i skolorna framkommit. Samtidigt finns ett visst motstånd från lärare och föräldrar.

För något år sedan tog centrala skolmyndigheter initiativ till införande av sexual- och samlevnadsundervisning i lärarutbildningen. Kursen omfattar totalt femton timmar och tar upp sociala, psykologiska, etiska och biologiska aspekter på sexuallivet. Denna kurs är emellertid inte obligatorisk för lärarkandidaterna, och den har inte genomförts konsekvent vid samtliga lärarutbildningsanstalter. Samtidigt med introduktionen av detta program har stor vikt lagts vid fortbildning av lärare.

Stort intresse har ägnats innehållet i skolans sexual- och samlevnadsundervisning. Man har nått fram till ett program för undervisningen, som man menar skiljer sig från det västeuropeiska. Undervisningen skall vara normativ. Bortsett från homosexualitet skall sexuellt avvikande beteen-

¹ Framställningen bygger i huvudsak på M. Kozakiewicz: Sexualerziehung in Polen, Polnische Perspektiven, Monatsschrift, Nr. 9, September 1972. Warschau.

den inte behandlas. Man tar inte avstånd från föräktenskapliga förbindelser men inskräper samtidigt vikten av att sexuellt samliv måste grundas på kärlek. Alla moment skall ges en etisk belysning. Polackerna själva menar sig ha funnit den "gyllene medelvägen" mellan 1800-talets repressiva och restriktiva undervisning och den permissivitet som man menar kännetecknar undervisningen i vissa västliga stater.

5 Attityder till förekomst av sexualundervisning

5.1 Attityder hos allmänheten till förekomst av sexualundervisning

En mycket stor majoritet av svenska folket har en positiv attityd till att sexualundervisning ges i skolan. Åsikterna (inom åldrarna 18–60 år) fördelar sig enligt undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" på följande sätt:

Tabell 5.1 Skolan bör ge sexualundervisning, i %¹

Ja	86
Nej	9
Tveksam	5

¹ SOU 1969: 2, s. 44 f.

Åsikten att alla ungdomar bör få lära sig hur man använder preventivmedel omfattas av ännu fler (89 %). Skillnaden torde bero på att det bland de 9 % som säger nej till sexualundervisning i skolan finns en del som anser att upplysning om preventivmedel skall ges i hemmet. När dessa har sagt ja till sådan upplysning har de alltså inte avsett skolans sexualundervisning.

Tabell 5.2 Alla ungdomar bör få lära sig hur man använder preventivmedel, i %²

Ja	89
Nej	6
Tveksam	5

² SOU 1962, s. 44 f., s. 128 tabell V: 6.

Åsikterna om sexualundervisning är olika inom befolkningsgrupper med strängare eller mindre sträng sexualmoral. En liten grupp med den allra strängaste sexualmoralen har en ganska svag men dock majoritet för sexualundervisning i skolan. I en annan liten grupp, som utan inskränkningar godtar utomäktenskapliga förbindelser, tycker nästan alla att skolan bör ge sexualundervisning. Det tycker emellertid också huvuddelen av svenska folket – de som godtar föräktenskapligt samliv men inte utomäktenskapligt:

Tabell 5.3 Skolan bör ge sexualundervisning. Åsikternas förekomst inom grupper med olika sexualmoral, i %.¹

Sexualmoralisk uppfattning. (Inom parentes anges hur stor del av folket som har en viss uppfattning.)	Andel av gruppen som säger ja till sexualundervisning i skolan
Nej till både för- och utomäktenskapliga förbindelser (6,8 %)	59
Nej till utomäktenskapliga men ej till föräktenskapliga förbindelser (85,2 %)	87
Ja till både för- och utomäktenskapliga förbindelser (8,0 %)	95

¹ SOU 1969:2, s. 44. De procentuella andelarna som har en viss sexualmoralisk uppfattning har beräknats med ledning av de absoluta talen under rubriken Återhållsammhetsnorm i tabell II: 7, s. 75. Varje grupp har något olika storlek i olika tabeller, beroende på olika formulering av olika enkätfrågor. Frågar man t. ex. om sexuellt samliv bör accepteras om mannen och kvinnan är förlovade med varandra, svarade 4,5 % av alla nej (tabell II: 9, s. 80). Även detta är ett mått på en grupp som säger nej till både för- och utomäktenskapliga förbindelser. Skillnaden mellan olika resultat är emellertid inte så stor att den väsentligt påverkar helhetsbilden. I det exempel som här anförts kan det vara så att en del av de 6,8 % som sagt nej till både för- och utomäktenskapliga förbindelser inte har uppfattat samliv mellan förlovade som en föräktenskaplig förbindelse. Det har däremot alla gjort som ingår i gruppen 4,5 %.

Att majoriteten för sexualundervisning i skolan är väsentligt mindre i gruppen med den strängaste sexualmoralen har av undersökningsledaren givits en historisk tolkning med två aspekter.²

1. "I det fattiga, förkontrceptiva samhället var det återhållsamma sexualmönstret ett väsentligt bidrag till samhällets stabilitet. Ett traditionellt sätt för samhället att utöva sin sociala kontroll över det sexuella var att begränsa kunskapen om det. Man antog, att om man inte vet något om en sak, så kan man inte frestas av den. Denna enkla princip användes för att stödja det återhållsamma sexualmönster som antogs väsentligt för samhällsordningens stabilitet."

2. Den programmatiska begränsningen av sexualkunskapen torde också "ha haft en bestående indirekt verkan. När barn, ungdom och vuxna ständigt stöter på inställningen 'Detta talar man inte om' åstadkommes en tendens att ständigt vakta sina ord. Medvetandet om det sexuella upplevs som en belastning; det sexuella undanträngs från medvetandet och man blir hämmad."

Utredningen delar denna syn på innebörden av motståndet mot sexualundervisning och -upplysning. Motståndet är en produkt av en historisk situation där det var rationellt motiverat och där det i hög grad förstärktes genom att vara religiöst sanktionerat. En reservation bör dock göras mot det generella omdömet "man blir hämmad". En starkt restriktiv sexualmoral kan vara resultatet av omedveten bortträngning men också av medveten behärskning.

För att få en klar bild av den negativa attityden till sexualundervisning

² SOU 1969:2, s. 44 f.

behöver man ha svar på två frågor. Rekryteras anhängarna av den strängaste sexualmoralen huvudsakligen bland de religiösa grupperna? Är det inom dessa grupper som det huvudsakliga motståndet mot sexualundervisning i skolan finns? Dessa frågor bör undersökas noggrant, eftersom det gäller minoritetsgrupper, vilka upplever förekomsten av sexualundervisning och särskilt vissa moment i den som övergrepp, stridande mot föräldrarrätten, garanterad i internationella konventioner.

Religionssociologiska institutet har 1971 publicerat en forskningsrapport "Sexualnormer i svensk kristenhet".¹ Den bygger på en enkät inom ett representativt urval av de kyrkligt eller frikyrkligt aktiva. Denna grupp har definierats som de som går i Svenska kyrkan minst 3 gånger i månaden eller är engagerade i frivilligt kyrkligt arbete eller är enrollerade och aktiva i en frikyrka. Med hjälp av institutets siffror kan man räkna fram en bild av "det religiösa Sverige". Denna del av folket består enligt denna undersökning av ca 888 000 personer över 17 år, fördelade på följande sätt:

Tabell 5.4 Kyrkligt aktiva i Sverige, åldrarna över 17 år

Samfundstyp	Antal individer		Andel av befolkningen i motsvarande åldrar. I procent
Svenska kyrkan	516 000		8,6
"Lågkyrka"	39 000	(Evangeliska Fosterlandsstiftelsen m. fl.)	0,6
Frikyrka	290 000		4,8
Övriga	43 000	(Rom. katoliker o. ortodoxa m. fl.)	0,7
Summa	888 000		14,8 ¹

¹ Denna procentandel stämmer väl överens med gallupinstitutets undersökning 1970 av svenska folkets inställning till kristen fostran – en attityd som ju också är av betydelse för sexual- och samlevnadsundervisningen. Enligt denna undersökning är det 13 % av alla *gifta* som vill att deras barn skall bli varmt troende kristna.

I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969: 2) har de religiöst aktiva avgränsats på i huvudsak två olika sätt, båda innebärande en vidare definition än den som Religionssociologiska institutet använt. Dels har man räknat med dem som besökt Svenska kyrkan eller frikyrka åtminstone någon gång under senaste år, dels med dem som har (hade) religiösa föräldrar och gått i kyrka eller frikyrka minst en gång i månaden senaste år. Den förra gruppen har då för Svenska kyrkans del kommit att omfatta ca 68 % av befolkningen i åldern 18–60 år, för frikyrkornas del ca 17 %. Den senare gruppen omfattar för Svenska kyrkan och frikyrkorna tillsammans ca 11 %.² När man ställer bredvid varandra Religionssociologiska institutets undersökning och den som föreligger i

¹ Forskningsrapport nr. 80 (1971:3), Berndt Gustafsson, stencil.

² Dessa procentandelar kan räknas fram med ledning av de absoluta talen under rubrikerna "Religiöst arv och beteende" respektive "Kyrkogång" i SOU 1969: 2, tabell II: 9, s. 81.

SOU 1969: 2, är det viktigt att observera att den förra omfattar alla som är över 17 år, den senare endast 18–60-åringar. Hur stor andel de som är över 60 år utgör av alla religiöst aktiva framgår inte, men däremot att de som är över 50 år utgör 54 % av de religiöst aktiva enligt Religionssociologiska institutets definition. Denna undersökning har alltså räknat med en mycket stor grupp – de allra äldsta religiöst aktiva – som inte är med i SOU 1969: 2. Detta förhållande i förening med den snävare definitionen av "religiöst aktiva" måste leda till att de båda undersökningarna kommer till skiljaktiga resultat. Detta innebär inte att de motsäger varandra, endast att de gäller grupper som avgränsats på olika sätt. Den bild vi då får av den strängare och mindre stränga sexualmoralens utbredning i grupper med starkare och svagare religiöst engagemang, ser ut på följande sätt:

Tabell 5.5 Godtagande av föräktenskapligt sexuellt samliv under vissa förhållanden. I %

I. De religiöst aktiva enligt Religionssociologiska institutets definition (gudstjänstbesök minst 3 gånger i månaden etc., se ovan):	Ja till föräktenskapligt samliv på vissa villkor	
Sv kyrkan (8,6 % av svenska folket över 17 år)	65	
Frikyrkorna (4,8 %)	33	
Äldre frikyrkor (Sv missionsförb. m. fl.)	46	
Yngre frikyrkor (Pingströrelsen m. fl.)	13	
Sv kyrkan: 18–30-åringar	84	
Äldre frikyrkor: 18–30-åringar	51	
Yngre frikyrkor: 18–30-åringar	16	
Samtliga religiöst aktiva grupper, även invandrarkyrkor (s:a 14,8 %)	53	
II. De religiöst aktiva enligt SOU 1969: 2, tab. II: 9 s. 81 (18–60-åringar som besökt kyrka eller frikyrka minst en gång i månaden senaste år = 11,2 % av alla 18–60-åringar):	Ja till samliv mellan förlovade	Ja till samliv mellan dem som har stadigt sällskap
Kyrka och frikyrka tillsammans	72	58
III. De religiöst aktiva enligt SOU 1969: 2, tab. II: 9, s. 81 (18–60-åringar som besökt kyrka eller frikyrka åtminstone en gång senaste år. 68 % hade besökt kyrka, 17 % frikyrka): ¹		

¹ Denna grupp karaktäriseras i SOU 1969: 2, s. 26 på följande sätt: "Man skall inte tro att en moral som förbjuder föräktenskapliga förbindelser helt accepteras av dem som regelbundet hör den förkunnas i kyrkorna. En överväldigande majoritet av såväl statskyrkans som frikyrkans trogna besökare accepterar sexuellt samliv mellan förlovade (92 respektive 80 %)." Att på detta sätt beskriva dem som gått i kyrka eller frikyrka åtminstone en gång under senaste år är givetvis missvisande och ger en felaktig bild av de religiösa gruppernas sexualnormer. Dessa måste i stället beskrivas med ledning av grupp II och i synnerhet grupp I i sammanställningen ovan.

Sv kyrkan	92	82
Frikyrka	80	67
<hr/>		
IV. De som ej besökt kyrka under senaste år enligt SOU 1969: 2, tab. II: 9, s. 81 (29 % av summan av grupperna i III och IV blir mer än 100 % beror på att många i grupp III hade besökt både kyrka och frikyrka.)	97	90

Den första av de två frågor som gav anledning till tabellsammanställningen ovan var denna: "Rekryteras anhängarna av den strängaste sexualmoralen huvudsakligen bland de religiösa grupperna?"

Den kan nu belysas på följande sätt. Enligt tabell 1.3 ovan är det 6,8 % av alla 18–60-åringar som säger nej till både för- och utomäktenskapliga förbindelser. 18–60-åringarna utgjorde 1967 ca 4,5 miljoner. 6,8 % av 4,5 miljoner blir ca 306 000 18–60-åringar. Enligt Religionssociologiska institutets undersökning är det 47 % av de religiöst aktiva som säger nej till föräktenskapliga (och självfallet även utomäktenskapliga) förbindelser. 47 % av 888 000 religiöst aktiva över 17 år blir ca 417 000 individer. Att dessa är drygt 100 000 fler än den först nämnda gruppen förklaras utan vidare av att de som var äldre än 60 år också ingår i undersökningen. De äldre är ju starkt överrepresenterade i de religiösa grupperna. (De som är över 50 år utgör som nämnt 54 % av dessa grupper enligt Religionssociologiska institutet.) De ca 417 000 individerna med den strängaste sexualmoralen utgör 6,9 % av hela befolkningen över 17 år. (Denna omfattade vid årsskiftet 1969/70 nästan exakt 6 miljoner.) Enligt SOU 1969: 2 utgör de som har den strängaste sexualmoralen 6,8 % av befolkningen i 18–60-årsåldern. Att procentandelen för denna befolkningsgrupp blir till den grad överensstämmande i två olika undersökningar måste betraktas som en slump, eftersom det rör sig om grova beräkningsmetoder. Vi kan dock ganska säkert besvara den uppställda frågan med konstaterandet att de som har den strängaste sexualmoralen hör hemma nästan helt inom de religiöst aktiva grupperna. De utgör där en stor minoritet, nära hälften, 47 %, men inte mer än ca 7 % av svenska folket. Det är till en så beskaffad grupp man har att ta viss hänsyn vid sexual- och samlevnadsundervisningen i ett land där en överväldigande majoritet av folket godtar föräktenskapligt samliv. Hur denna hänsyn bör tas diskuteras i avsnitt 16.3.

Den andra frågan som uppställdes i detta avsnitt var: "Är det inom de religiösa grupperna som det huvudsakliga motståndet mot sexualundervisning i skolan finns?" Vi fann att de som säger nej till både för- och utomäktenskapliga förbindelser så gott som helt hör hemma inom den religiöst aktiva gruppen. Av SOU 1969: 2, s. 44 framgår att majoriteten (59 %) av de mest restriktiva tycker att det är *riktigt* att skolan ger sexualundervisning. Vilken åsikt om skolans sexualundervisning som omfattas av den religiöst aktiva grupp som säger ja till föräktenskapliga

men nej till utomäktenskapliga förbindelser (53 % av de religiöst aktiva) har inte undersökts, men man kan utan vidare anta att det är en större majoritet av dessa som accepterar sexualundervisning i skolan. Det innebär att mycket mer än hälften av de 888 000 religiöst aktiva accepterar sexualundervisning i skolan. I hela folket (18–60-åringar) är det 9 %, dvs. drygt 400 000 individer som är motståndare till sexualundervisning i skolan. Till denna summa skall så läggas ett okänt men förmodligen ganska stort antal individer över 60 år. Vi kan då dra slutsatsen att motståndarna till sexualundervisning i skolan finns både inom och utom den religiöst aktiva gruppen.

Nästan alla anhängare av den strängaste sexualmoralen är religiöst aktiva.

Majoriteten av de religiöst aktiva är inte anhängare av den strängaste sexualmoralen.

Motståndarna till sexualundervisning i skolan finns både inom och utom den religiöst aktiva gruppen.

5.2 Attityder hos lärarna till förekomst av sexualundervisning

Praktiskt taget alla lärare i grundskolan anser att sexualundervisning bör förekomma i skolan. Hur utbredd denna uppfattning är åskådliggörs bäst genom en översikt av hur många bland de lärare som svarat på USSU:s enkätfrågor, som ansett att sexualundervisning *inte* bör förekomma i skolan.¹

Tabell 5.6 Antal lärare i enkäterna som anser att sexualundervisning ej bör förekomma i skolan (Obs att siffrorna anger antal individer, ej procent)

Lågstadielärare	2	(av 668)
Mellanstadielärare	—	(av 654)
Högstadielärare		
Biologi	3	(av 1 281)
Kristendoms-kunskap	8	(av 1 042)
Samhällskunskap	8	(av 1 591)

¹ SOU 1970: 39, s. 28; SOU 1969: 44, s. 65–67, tab.

Lärare i gymnasium och fackskola har inte tillfrågats, men det finns ingen anledning anta att deras inställning skulle vara väsentligen annorlunda.

Frågar man vidare de olika lärarkategorierna på grundskolans högsta-dium i vad mån de anser att de själva bör ha hand om undervisning i sexualkunskap respektive samlevnadsfrågor, erhålles följande svar:

Tabell 5.7 Högstadielärare som anser att de själva bör ge undervisning i samlevnads-frågor respektive sexualkunskap. I %.¹

	Samlevnads-frågor	Sexual-kunskap
Biologilärare	77	99
Kristendoms-lärare	87	30
Lärare i samhällskunskap	77	14

¹ SOU 1969: 44, s. 65–67.

Här framträder liksom överallt i undersökningarna att biologilärarna har accepterat undervisningen i sexualkunskap som sin uppgift. Att endast mindre andelar av lärarna i kristendomskunskap och samhällskunskap anser sig böra undervisa i sexualkunskap är naturligt. Snarast är det förvånande att dock så pass många anser sig böra göra det. Orsaken kan vara olika tolkningar av begreppet sexualkunskap. En del kristendoms-lärare kan ha ansett att den teologiska grundsynen på sexuallivet är en omistlig del av sexualkunskapen. En del lärare i samhällskunskap kan ha ansett att jämförande sexualantropologi och fakta av den typ som förekommer i Kinseyrapporten utgör en del av sexualkunskapen.

Beträffande undervisning om samlevnadsfrågor föreligger en bristande motivation hos 13–23 % av lärarna, vilket är väsentligt att observera om man anser att sådan undervisning ovillkorligen bör förekomma. Både för biologilärare och lärare i samhällskunskap gäller att vidareutbildade folkskollärare i högre grad är beredda att ge samlevnadsundervisning än lärare med akademisk grundutbildning.¹ Skillnaden torde få tolkas så, att den akademiska utbildningen inte tagit upp samlevnadsfrågor, medan däremot folkskollärarytbildningen av tradition varit mer inriktad härpå. För kristendomslärares del är ju även den akademiska utbildningen i hög grad inriktad på samlevnadsfrågor, vilket torde vara förklaringen till att dessa lärare i störst utsträckning ansett sig böra undervisa om sådana frågor.

Lärarnas attityd till undervisning om samlevnadsfrågor i samband med sexualundervisningen kan också belysas av i vilken utsträckning de enligt egen uppgift tagit upp sådana frågor. Därvid är emellertid att märka att moment av detta slag inte är föreskrivna för låg- och mellanstadiet i handledningen och att särskilt lågstadielärarna kan ha ansett att det inte är pedagogiskt fruktbart att ta upp frågorna på detta stadium.²

Tabell 5.8 Lärare som tagit upp samlevnadsfrågor i samband med sexualundervisningen. I %.

Lågstadielärare, etiska aspekter	51
Mellanstadielärare, etiska aspekter	63
Biologilärare, föräktenskapligt samliv	88
Biologilärare, föräktenskapligt samliv	72
Biologilärare, etiska synpunkter i övrigt	76
Lärare i samhällskunskap, samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet	69

Det är överallt majoriteter av lärarna som tagit upp samlevnadsfrågor, men betydande minoriteter har inte gjort det. Den närmare innebörden härav diskuteras i kapitel 9. Här skall endast konstateras att många lärare tydligt upplever ett motstånd att ta upp dessa frågor. Förklaringen härtill har lärarna själva angivit i enkätsvaren beträffande moment som upplevts som besvärliga att undervisa om. Även här gäller att flertalet lärare inte har upplevt några speciella svårigheter i sexual- och samlevnadsundervisningen, men det som är av intresse i detta avsnitt är att se vilka moment en minoritet av lärare särskilt ofta har upplevt som besvärliga och vilka skäl de angivit härtill. I biologi och samhällskunskap

¹ SOU 1969: 44, s. 65, 67.

² SOU 1970: 39, s. 21;
SOU 1969: 44, s. 37, 40.

har några få moment fått många omnämningen såsom besvärliga; i kristendoms-kunskap är omnämningarna tämligen jämnt fördelade och tas inte upp här.¹

Att tämligen stora andelar av lärarna enligt tabell 5.8 inte tagit upp samlevnadsfrågor tycks då få två huvudförklaringar vad beträffar lärarna på högstadiet. En del biologilärare har upplevt undervisning om etiska synpunkter som besvärlig på grund av svårigheter med objektivitetskravet och olika moraluppfattningar. En del lärare i samhällskunskap har haft svårt att ta upp mera personliga sexualfrågor samt veneriska sjukdomar. I motsats till biologilärarna har de uppgivit bristande kunskaper och utbildning som helt dominerande orsak. (Endast 10 biologilärare har nämnt denna orsak.) Det förefaller emellertid sannolikt att bristande utbildning i att ta upp etiska problem även för biologilärarnas del är en väsentlig orsak till att så pass många undvikit samlevnadsfrågorna.

Tabell 5.9 Moment om samlevnadsfrågor vilka upplevts som besvärliga

	Antal omnämningen
<i>Biologi</i> (1 279 lärare)	
Etiska synpunkter	221 (= 17 % av lärarna)
Föräktenskapliga sexualförbindelser	50
Självtilfredsställelse	33
Sexuella avvikelser	29
<i>Samhällskunskap</i> (1 583 lärare)	
Sexuella avvikelser	94
Tonåringars sexualproblem	73
Sexuallivets betydelse inom äktenskapet	60
Könssjukdomar från social synpunkt	44

Tabell 5.10 Uppgivna orsaker till att vissa moment om samlevnad upplevts som besvärliga¹

	Antal omnämningen
<i>Biologi</i> (1 279 lärare)	
Svårt för läraren att vara objektiv	36
De olika moraluppfattningarna	36
Svårt att inte moralisera	29
Känsligt för eleverna; läraren känner inte deras förhållanden och erfarenheter	22
Föräldrars och/eller elevers olika uppfattningar om sexuella frågor	20
<i>Samhällskunskap</i> (1 583 lärare)	
Bristande kunskaper och utbildning hos läraren	91
Känsligt för eleverna; läraren känner inte deras förhållanden	20
Eleverna har svårt att bedöma ämnet, är inte tillräckligt mogna	14
Momentet omfångsrikt och känsligt att behandla	14

¹ SOU 1969:44, s. 54-57, 120, 123, 126. I tabell 5.10 stämmer inte siffrorna under "Antal omnämningen" med motsvarande siffror i SOU 1969:44, s. 120 och 126. Det beror på att här endast de omnämningen medtagits som berör undervisning om samlevnadsfrågor.

Låg- och mellanstadielärarenkäterna är inte så ingående att en motsvarande analys kan göras för dessa lärargrupperns del. Man får nöja sig med konstaterandet att hälften av lågstadielärarna och drygt en tredjedel av mellanstadielärarna inte tagit upp etiska aspekter. Det sistnämnda förhållandet diskuteras i avsnitten 8.2.2 och 8.2.3.

5.3 Attityder hos eleverna till förekomst av sexualundervisning

Av samtliga tillfrågade elever i åk 9 svarade endast 1 av 1 507 att det inte är bra att sexualkunskap berörs i undervisningen, medan 31 elever svarade "Vet ej". Den positiva inställningen var alltså nästan allena rådande. 82 % av samma elever önskade *mer* undervisning i sexualkunskap. De som inte uttalade något sådant önskemål var övervägande elever som fått en mera omfattande undervisning och ansåg denna tillräcklig.¹

Bland gymnasisterna svarade 22 av 1 507, dvs. drygt 1 %, att det inte är bra att sexualkunskap berörs i undervisningen. Även här var den positiva inställningen alltså nära hundra procentig. 80 % önskade *mer* undervisning i sexualkunskap.²

¹ SOU 1969: 8, s. 57, 58, 59, tab. 8.1, 8.2, 8.3.

² SOU 1969: 28, s. 50, tab. 8.1.

6 Kunskapsnivå

6.1 Allmänhetens kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor

I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" ställdes 8 enkla kunskapsfrågor i form av påståenden som skulle bejakas eller förnekas, nämligen följande:¹

Vad är rätt och vad är fel?

1. Syfilis är den vanligaste könssjukdomen i Sverige.
2. Efterbörd kallas det när den andra av ett tvillingpar föds fram.
3. Mannens sädesceller bildas i klimakteriet.
4. Omskärelsen är en operation där förhudens yttersta del skärs bort.
5. Äggceller bildas i livmodern.
6. Praktiskt taget alla experter är eniga om att onani är ofarligt.
7. En steril människa kan inte få barn.
8. Svensk lag straffar vuxen person som har samlag med tonåring under 15 år.

Resultatet blev:

8 rätt	11,3 %	
7 rätt	17,8 %	
6 rätt	19,9 %	
5 rätt	16,3 %	Medeltal: 5,2 rätt
4 rätt	15,1 %	
3 rätt	11,0 %	
2 rätt	6,6 %	
1 rätt	2,0 %	

Resultatet kan också uttryckas så att en tredjedel av svenska folket hade 4 rätt eller färre. Det tyder på att motståndarna till sexualundervisning har fel när de säger att människor får tillräckliga kunskaper på detta område genom föräldrahemmet, genom eget kunskapsinhämtande och genom egna erfarenheter. Skillnaden mellan äldre och yngre var ytterst liten. Det som är väsentligt att konstatera blir då att de yngre redan nu kan lika mycket som de äldre och att de rimligen kommer att öka sina kunskaper så att de blir kunnigare än vad de äldre är i dag.

Mycket stora delar av svenska folket skulle gärna vilja ha större kunskaper om många sexual- och samlevnadsfrågor. Föreställningen att

¹ SOU 1969: 2, s 45, 116

människor i allmänhet tycker att de vet tillräckligt på detta område håller inte streck. Det resultatet av intervjuundersökningen visar ännu tydligare än kunskapstestet hur stort behovet av en förbättrad sexual- och samlevnadsundervisning är:

- 63 % vill veta mer om under vilka omständigheter en kvinna kan få abort
- 58 % vill veta mer om hur lagen och domstolarna ser på det sexuella
- 55 % vill veta mer om hur man skyddar sig mot könssjukdomar
- 48 % vill veta mer om hur man visar ömhet mot varandra
- 42 % vill veta mer om hur kristendomen ser på det sexuella
- 41 % vill veta mer om hur man förhindrar att man får barn vid sexuellt umgänge
- 31 % vill veta mer om hur sexualorganen fungerar
- 28 % vill veta mer om olika ställningar vid samlag

6.2 Elevernas kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor

6.2.1 *De två undersökta grupperna*¹

De två elevgrupper vilkas kunskaper och inställning till sexualundervisningen undersökts genom enkäter är grundskolans årskurs 9 (15–16-åringar) och gymnasiet årskurs 2 (17–18-åringar). Det innebär att man fått en bild av undervisningen vid slutet av den obligatoriska skolan (även genom enkäten bland lärarna i årskurs 9) och i gymnasiet där sexualundervisningen främst skall ges på timmar till förfogande i årskurs 2. Detta i förening med lärarenkäterna på grundskolans låg- och mellanstadier ger enligt utredningens mening en någorlunda god bild av undervisningssituationen i hela grundskolan och gymnasiet. Naturligtvis hade det varit av intresse att göra fullständiga kartläggningar av alla årskurser i alla skolformer och särskilt elevundersökningar vid början och slutet av lågstadiet, vid slutet av mellanstadiet, vid slutet av gymnasiet samt en lärarundersökning på gymnasiet. Det har emellertid av ekonomiska skäl inte varit möjligt.

I detta avsnitt (6.2) behandlas elevernas kunskaper i grundskolans årskurs 9 och gymnasiet årskurs 2 i ett sammanhang under övergripande rubriker. Detta har varit möjligt och ändamålsenligt därför att de båda undersökningarna haft samma mål och metoder. Genom det valda framställningssättet kan grundskolans högstadium och gymnasiet samtidigt hållas i blickfältet, vilket hade varit svårare att åstadkomma genom hänvisningar och upprepningar.

¹ I det följande talas i regel om "gymnasiet" eftersom USSU:s enkät bland gymnasieelever (SOU 1969:28) gjordes innan gymnasieskolan och Lgy 70 infördes. Någon kartläggning av sexualundervisningen och sexualkunskapen i dåvarande fackskolan och yrkesskolan (som numera är integrerade i gymnasieskolan) har inte genomförts. – I förslaget till ny lärarhandledning avses givetvis endast den nuvarande gymnasieskolan.

6.2.2 Exempel på goda och dåliga kunskaper

Elevernas kunskaper har undersökts genom att de förelagts ett stort antal påståenden vilka de skulle markera med Rätt, Fel eller Vet ej. Detta innebar att kunskapsfrågor ställdes, och därför användes i det följande beteckningen "frågor". För detaljerna i undersökningarna hänvisas till kapitlet 6 i respektive SOU 1969: 8 "Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I, elevenkät" och SOU 1969:28 "Sexualkunskapen i gymnasiet, elevenkät".

Frågorna var uppdelade i tre grupper:

1. Sexualkunskap
2. Kunskaper i samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad
3. Normernas relativitet

Dessa grupper anknyter till ämnena biologi, samhällskunskap och kristendomskunskap (som ämnet då ännu hette). Men det framgår av lärarenkäten i årskurs 9 att någon strikt uppdelning av stoff på de tre ämnena inte ägt rum. Undervisning i sexualkunskap har huvudsakligen getts i biologi, men samhällsfrågor och normernas relativitet har behandlats i alla tre ämnena.¹ En sådan integrering har från början varit föreskriven i svensk sexualundervisning och har även i verkligheten kommit att prägla den – dock så att huvudansvaret åvilat biologiläraren. (Samlevnadsundervisningen inom ämnet kristendomskunskap är nästan helt utelämnad i kunskapstestet, men undervisningens innehåll finns redovisat i SOU 1969:8, s. 31–34 och SOU 1969:44, s. 42 och flerstädes.) De kunskaper eleverna i årskurs 9 redovisar är alltså resultatet av en samverkan mellan flera ämnen, vilken i växlande utformning sträcker sig genom hela grundskolan. I Lgr 69 har denna samverkan fått en annan utformning, men den bygger på de tidigare erfarenheterna. Dessa är därför alltså av intresse för att belysa sexualundervisningen. I gymnasiet skall sexual- och samlevnadsundervisningen huvudsakligen äga rum på timmar till förfogande i årskurs 2. Även här äger ofta en samverkan rum mellan olika ämnen och stundom med tillkallade experter. Religionskunskap förekommer emellertid endast i årskurs 3, och samlevnadsfrågor ingår inte i kursplanen för samhällskunskap i årskurs 2. Vilka lärare som bidragit till sexual- och samlevnadskunskapen i gymnasiets årskurs 2 är därför beroende på lokala förhållanden i högre grad än som var fallet i årskurs 9.

6.2.2.1 Sexualkunskap

Eleverna i årskurs 9 testades i sexualkunskap genom 21 frågor, eleverna i gymnasiets årskurs 2 genom 23 frågor. Av dessa frågor var 14 gemensamma. I följande översikt anges de frågor som minst två tredjedelar av eleverna i årskurs 9 och/eller gymnasiets årskurs 2 kunde besvara riktigt:

¹ SOU 1969:44, s. 40–43, tabellerna.

Tabell 6.1 Väl besvarade testfrågor rörande sexualkunskap, årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2. (Frågornas numrering hänvisar till SOU 1969:8, s. 40 f.) Den onummerade frågan förekom endast i gymnasistenkäten. I %.

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:	
	årskurs 9	gymn: årskurs 2
1 Kejsarsnitt kallas det när man efter förlossningen klipper av barnets navelsträng	97	(frågan ställdes inte till gymnasisterna)
2 Vilket av följande preventivmedel användes av mannen: p-piller – spiral – kondom?	96	–
3 Menstruationen är ett tecken på könsognad hos kvinnan	93	–
4 Alla preventivmedel ger ett säkert skydd mot könssjukdomar	89	98
5 Mödomshinnan försvinner i samband med att menstruationen börjar	80	90
6 Pollution är ett tecken på inträdd könsognad hos pojkar	79	–
7 Den vanligaste könssjukdomen i Sverige är: syfilis – gonorré – paranoia	79	77
8 Erektion (stånd) är en förutsättning för att mannen skall kunna genomföra ett samlag	75	–
9 Sterilitet hos en individ omöjliggör samlag	68	94
10 Det är lätt att framkalla abort genom att äta vissa mediciner	66	–
15 Praktiskt taget alla experter är eniga om att onani är ofarligt	52	85
18 Blottare är farliga personer som oftast tillgriper våld	48	84
11 Möjligheten för befruktning är störst just mitt emellan två menstruationer	62	73
19 Spontan abort kallas även missfall	–	73
För att en kvinna skall kunna bli med barn (i gymnasiets frågeformulär: "få barn") måste båda äggstockarna vara funktionsdugliga	47	72
13 Efterbörd kallas det när det andra barnet av ett tvillingpar föds fram	54	70
12 Det första tecknet på att man är med barn är att man känner sig illamående på kvällarna	60	69

De tio frågor som minst två tredjedelar av eleverna i grundskolans årskurs 9 besvarat riktigt ger anledning till följande kommentar. Två av frågorna gäller könssjukdomar, en det preventivmedel som ger visst skydd mot venerisk smitta. Det har visat sig att patienter på könspolikliniker ofta har extremt dåliga kunskaper om könssjukdomar. Det är då

tillfredsställande att ett stickprov på detta område vid grundskolans slut givit så pass gott resultat.

Flertalet av de övriga "lyckade" frågesvaren för årskurs 9 vittnar om kunskaper i könsorganens anatomi och fysiologi, vilka medför att ungdomarna slipper en del vanföreställningar, fördomar och ängslan som förr var vanliga. Att två tredjedelar av eleverna redan i årskurs 9 kunde svara rätt på frågan om abortframkallande medel är vad man kunde vänta. De gamla livsfarliga kurerna hör nu till det förflutna.

Som dåligt utfall betecknas i följande översikt svaren på de övriga frågorna rörande sexualkunskap, dvs. de frågor där mindre än två tredjedelar av eleverna svarat rätt.

För årskurs 9 bör först konstateras att nio av de elva frågor som utfallit dåligt dock besvarats rätt av ca hälften eller fler av eleverna. Endast två frågesvar ligger betydligt under hälften, medan detta gäller om sju av gymnasisternas svar. Här måste man erinra sig att en femtedel av gymnasisterna uppgivit att de inte fått någon undervisning i sexualkunskap i årskurs 2, sannolikt beroende på att "timmar till förfogande" var en nyinförd anordning då undersökningen gjordes och ännu ej helt börjat fungera.

Ätminstone fem av de frågor som fått dåliga andelar riktiga svar gäller moment där okunnighet kan få olyckliga konsekvenser. Bristerna i kunskap kan uttryckas på följande sätt:

38 % av de yngre och 27 % av de äldre eleverna visste inte att möjligheten för befruktning är störst mitt emellan två menstruationer.

40 % av de yngre och 31 % av de äldre visste inte att det första tecknet på att man är med barn är att menstruationen uteblir.

48 % av de yngre och 15 % av de äldre visste inte eller var inte säkra på att onani är ofarligt.

52 % av de yngre och 15 % av de äldre visste inte att blottare oftast är ofarliga personer som inte tillgriper våld.

Ca 70 % av båda grupperna visste inte att missfall är så pass vanligt som i ungefär vart tionde havandeskap.

En av de väl besvarade frågorna (tabell 6.1) bör nämnas här, eftersom även en liten andel oriktiga svar i detta fall är förvånande och kan få olyckliga konsekvenser:

21 % av de yngre och 23 % av de äldre visste inte att gonorré är den vanligaste könssjukdomen i Sverige. Frågan rör en enda detalj på detta område, men utfallet av stickprovet måste tolkas så, att ca en femtedel av såväl yngre som äldre tonåringar har dåliga kunskaper om veneriska sjukdomar.

Gymnasisterna hade dåliga kunskaper om 12 av 23 frågor. De flesta av dessa 12 frågor hör hemma mindre i den praktiska än i den teoretiska sexualkunskapen. Bristande kunnighet på detta område är ett hinder för att delta i den mera avancerade debatt om sexualfrågor som i dag förs och behöver föras.

De exempel på otillfredsställande sexualkunskap inom väsentliga områden, som här tagits fram, visar att undervisningen i sexualkunskap – trots många goda resultat – alljämt behöver breddas och fördjupas.

Tabell 6.2 Dåligt besvarade testfrågor rörande sexualkunskap, årskurs 9, gymnasiets årskurs 2. I %.

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:		
	årskurs 9	gymnasiets årskurs 2	
11	Möjligheten för befruktning är störst mitt mellan två menstruationer	62	73
12	Det första tecknet på att man är med barn är att man känner sig illamående på kvällarna	60	69
13	Efterbörd kallas det när det andra barnet av ett tvillingpar föds fram	54	70
14	Mannens sädesceller bildas i klimakteriet	53	(frågan ställdes inte till gymnasiesterna)
15	Praktiskt taget alla experter är eniga om att onani är ofarligt	52	85
16	Äggceller bildas i livmodern	51	50 (procenttal som
17	Enäggstvillingar är alltid av samma kön	49	58 innebär att mindre än 2/3 svarat rätt i
18	Blottare är farliga personer som ofta tillgriper våld	48	84
19	För att en kvinna skall kunna bli med barn måste båda äggstockarna vara funktionsdugliga	47	72 (båda grupperna har kursivrats.)
20	Befruktningen – sammansmältningen av ägg och sädescell – sker i: livmodern – äggledaren – äggstockar	40	40
21	Hur vanligt tror Du att det är med missfall? Tror Du att missfall inträffar ungefär i vart 10: e – 50: e – 100: e havandeskap?	31	29
	Anlag till brunögdhet är dominant	– (frågan ställdes ej till åk. 9)	57
	Hos mannen finns bara en x-kromosom	–	52
	Östrogen är ett kvinnligt könshormon	–	51
	Exhibitionister tycker om att visa sina könsorgan	–	42
	Placenta är en körtel i hjärnan	–	36
	Dröppel är ett annat namn på syfilis	–	25
	Äggstockarna producerar testosteron	–	24
	Progesteron och gulkroppshormon är samma sak	–	18

Slutligen skall en jämförelse göras mellan de yngres och de äldres kunskaper.

Gymnasisterna har i tio fall av fjorton signifikant bättre kunskaper än eleverna i årskurs 9, i fem fall mycket bättre (frågorna 9, 15, 18, 19, 13 i tabell 6.1; i de övriga fyra fallen föreligger ingen signifikant skillnad).

Detta beror säkerligen inte huvudsakligen på att de fått mer undervisning. De flesta av de frågor där de uppvisat bättre kunskaper hör inte till dem som skall repeteras i gymnasiet. För fyra frågor (7, 16, 20, 21) gäller att gymnasisterna stannat på samma nivå som de yngre. Tre av dessa frågor rör befruktningens fysiologi (här har både äldre och yngre elever dålig svarsfrekvens); den fjärde är frågan vilken könssjukdom som är den vanligaste i Sverige. Det sistnämnda är anmärkningsvärt, eftersom könssjukdomar och preventivmedel är de två moment vilka speciellt rekommenderas till repetition i skolöverstyrelsens kompletterande anvisningar 1965. Huvudvikten skall emellertid enligt dessa läggas på etiska och sociala synpunkter på sexuallivet. Under sådana förhållanden kan sexualundervisningen i gymnasiet knappast avsätta så stora spår i ett testformulär i sexualkunskap.

6.2.2.2 Samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad

Eleverna i årskurs 9 testades genom 15 frågor, eleverna i gymnasiets årskurs 2 genom 14 frågor. Av dessa frågor var 9 gemensamma. I följande översikt anges de frågor som minst två tredjedelar av eleverna i årskurs 9 och/eller gymnasiets årskurs 2 kunde besvara riktigt.

Tabell 6.3 Väl besvarade testfrågor rörande samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad, årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2. (Numreringen av frågorna hänvisar till översikten i SOU 1969: 8, s. 46 f. De onummerade frågorna förekom endast i gymnasistenkäten.) I %.

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:	
	årskurs 9	gymnasiets årskurs 2
1 Barnbidrag erhålles för varje barn som är högst 16 år oberoende av inkomst	89	— (frågan ställdes inte till gymnasiisterna)
2 Enligt svensk lag straffas vuxen person som har samlag med person under 15 år	86	94
3 Modern till ett utomäktenskapligt barn får ensam svara för dess försörjning	85	—
4 Enligt lagen kan en kvinna som väntar barn erhålla abort på grund av följande skäl: Förlossningen skulle kunna innebära en allvarlig fara för moderns hälsa	81	—
5 En person som talar om vart man kan vända sig för att få illegal (illegal = olaglig) abort kan straffas	78	75
6 Enligt lagen kan en kvinna som väntar barn erhålla abort på grund av följande skäl: Den blivande modern har ej fyllt 15 år och hennes föräldrar lämnar sitt samtycke till abort	76	77

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:	
	årskurs 9	gymnasiets årskurs 2
7 En kvinna kan inte avskedas från sitt arbete på grund av att hon väntar barn	72	85
8 Moderskapspenning är en summa pengar som staten betalar ut enbart till flerbarnsmammor	71	—
9 Den som vet eller misstänker att han har en könssjukdom är enligt svensk lag förbjuden att ha samlag	71	78
10 Enligt lagen kan en kvinna som väntar barn erhålla abort på grund av följande skäl: Barnafadern okänd	68	—
Mödravårdscentralen ger kostnadsfri rådgivning	—	95
Moderskapspenning ges endast till mindre bemedlade mödrar	—	80
14 Med äktenskapsförord menar man det tal som prästen håller till brudparet vid vigseln	47	78
En gift kvinna måste anta makens namn	—	73
13 Enligt svensk lag är alla homosexuella handlingar straffbara	56	67
Alla gravida kvinnor får tandvårdsbidrag	—	66

Tio av de femton samhällsfrågorna har besvarats riktigt av två tredjedelar eller fler av eleverna i årskurs 9. Av dessa tio frågor är åtminstone sju sådana där okunnighet kan få olyckliga konsekvenser och där alltså kunnsighet är ett väsentligt skydd (2, 4, 5, 6, 7, 9, 10). Det stora flertalet elever känner till vad lagen säger om förbud mot samlag med minderåriga och om förbud mot samlag när man är gonorrésmittad. Vetskapen att en kvinna inte kan avskedas på grund av graviditet är av vikt för attityden till yrkesutövning och -utbildning. Stora majoriteter av eleverna har någon orientering om abortlagstiftningen.

Vad som positivt kan konstateras om de yngre elevernas kunskaper gäller i samma eller något högre grad gymnasisternas. Dessa hade god svarsfrekvens på 11 av 14 frågor, vilket innebär betydligt bättre resultat än deras svar beträffande sexualkunskap. Som nämnt är det föreskrivet att sociala synpunkter speciellt skall beaktas vid sexualundervisningen i gymnasiet. Gymnasisterna har, av stickproven att döma, hyggliga kunskaper om äktenskapslagstiftning och om samhällets hjälpåtgärder vid havandeskap. Nätt och jämnt två tredjedelar av dem vet att homosexuella handlingar mellan vuxna inte är straffbara.

Liksom förut kan konstateras att i de fall där svarsfrekvensen är dålig har dock ca hälften eller fler av eleverna svarat rätt. Undantag utgör endast fråga 15 om lägsta ålder för pessarprovning. Här är stora delar av

Tabell 6.4 Dåligt besvarade testfrågor rörande samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad, årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2. (Siffrorna hänvisar till översikten i SOU 1969: 8, s. 46 f.) 1 %.

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:	
	årskurs 9	gymnasiets årskurs 2
11 Hemskillnad och äktenskapskillnad är samma sak	60	63
12 Enligt lagen kan en kvinna som väntar barn erhålla abort på grund av följande skäl: De blivande föräldrarna har dålig ekonomi	58	—
13 Enligt svensk lag är alla homosexuella handlingar straffbara	56	67
14 Med äktenskapsförord menar man det tal som prästen håller till brudparet vid vigseln	47	78
15 För att en flicka skall få ett pessar inprovat måste hon enligt lag vara lägst 17 år	39	51
Kusiner får inte gifta sig med varandra	—	62

såväl äldre som yngre elever okunniga. Bristande kunskap kan tänkas bli bidragande orsak till en graviditet som annars hade kunnat undvikas.

44 % av de yngre och 33 % av de äldre eleverna tror att homosexuella handlingar mellan vuxna är straffbara eller är inte säkra på hur det förhåller sig med den saken. Detta måste betyda att undervisningen om variationer i sexualdriftens inriktning är klart bristfällig och inte gör den insats som skulle behövas för att skingra vanföreställningar. Det är fortfarande vanligt att pojkar talar föraktfullt och aggressivt om "bögar". Detta primitiva reaktionssätt måste motarbetas genom saklig upplysning om homosexualiteten och andra variationer i sexualdriften.

I frågorna 11 och 14 framträder hos både äldre och yngre bristande kunskap om den ekonomiska relationen mellan makar samt om proceduren vid skilsmässa. Frågorna har ett visst sammanhang. En vanlig orsak till misshälligheter i äktenskapet är att makarna från början haft bristande kunskap om sina ekonomiska skyldigheter och rättigheter. Okunnigheten har inte sällan lett till att kvinnan trots att äktenskapet för henne innebär en beroendeställning i högre grad än vad som är fallet, juridiskt sett.

Eleverna i årskurs 9 hade mindre gott resultat på 5 av 15 och gymnasisterna på 4 av 14 samhällsfrågor, alltså ungefär en tredjedel av frågorna. Motsvarande siffror för sexualkunskap (se ovan) var 11 av 21 och 12 av 23 frågor, alltså ca hälften. Även om frågeformulär av detta slag utgör mycket ungefärliga test, bör en så pass stor skillnad vara relevant. En förklaring härtill kan vara att samhällskunskapen är ett av skolans stora ämnen på alla stadier, medan sexualkunskap ingår som en liten del i hembygdskunskap, naturkunskap och biologi samt på timmar till förfogande i gymnasiet. I samhällskunskapen kommer man in på familjfrågor och liknande i många olika sammanhang; sexualundervis-

ningen inom de tre nämnda ämnena förekommer oftast som små avgränsade lektionsserier, där utom sexualkunskap också samlevnadsfrågor skall behandlas.

En jämförelse mellan de yngre och de äldre elevernas resultat visar att gymnasisterna hade signifikant större andel korrekta svar på 6 av de 9 samhällsfrågor som var gemensamma. I övriga 3 fall föreligger inga signifikanta skillnader.¹

6.2.2.3 Normernas relativitet

Testfrågorna beträffande normernas relativitet skiljer sig från de tidigare behandlade genom att de är endast fyra till antalet och syftar inte så mycket till en kartläggning av kunskaper som till "att försöka få ett grepp om i vilken grad eleverna har någon känsla för att värderingar skiftar mellan olika kulturer".² Resultatet redovisas här mera summariskt. Tre frågor var gemensamma för årskurs 9 och gymnasisterna.

Beträffande skilsmässa, abort och preventivmedel hade det stora flertalet elever klart för sig att inställningen skiftar i olika länder och religioner. Endast något mer än hälften av gymnasisterna kände till ett av de förhållanden som mest behandlats inom den jämförande sexualantropologin: den positiva inställningen till föräktenskapligt sexuellt samliv i vissa kulturer. Beträffande homosexualiteten framträdde en markant okunnighet i ännu högre grad än i testet beträffande samhällsfrågor. 78 % av de yngre och 63 % av de äldre trodde att homosexualitet har fördömts av alla folk i alla tider eller var osäkra på hur det förhåller sig härmed. Endast drygt en tredjedel av de äldre och en femtedel av de yngre visste att homosexualiteten varit och/eller är accepterad i vissa kulturer.

Tabell 6.5 Frågor rörande normernas relativitet. Översikt av samtliga svarsresultat för elever i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2 (Numreringen av frågorna hänvisar till översikten i SOU 1969: 8, s. 48.) I %.

Påstående/fråga	Andelar som svarat rätt i:	
	årskurs 9	gymnasiets årskurs 2
1 Inställningen till skilsmässa är mycket skiftande mellan olika religioner	87	—
2 Lagstiftningen om abort är ungefär densamma i de flesta länder	71	84
3 Den katolska kyrkan har en strängare inställning till användningen av preventivmedel än de protestantiska kyrkorna	70	85
4 Homosexualitet har fördömts av alla folk i alla tider	22	37
Det förekommer inom vissa kulturer att man allmänt uppmuntrar till föräktenskapliga förbindelser	—	58

¹ SOU 1969: 28, s. 44.

² SOU 1969: 8, s. 48 ff;
SOU 1969: 28, s. 41 ff.

Tabell 6.6 Kunskapstest i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2, jämförande översikt

	Medel- poäng	Högsta möjliga poäng	Genom- snitts-% rätta svar
<i>Grundskolans årskurs 9</i>			
Sexualkunskap, 21 frågor	10,2	21	65
Samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad, 15 frågor	8,6	15	69
Normer för sexualliv och samlevnad i olika kulturkretsar, 4 frågor	2,0	4	63
<i>Gymnasiets årskurs 2</i>			
Sexualkunskap, 23 frågor	9,2	23	54
Samhällsfrågor, 14 frågor	9,0	14	75
Normer, 4 frågor	2,0	4	66

6.2.3 Kunskapsindex

I föregående avsnitt har bl. a. gjorts jämförelser mellan yngre och äldre elevers svar på de frågor som varit identiska för äldre och yngre i kunskapstest beträffande sexualkunskap, samhällsfrågor och normernas relativitet. I ovanstående tabell ges en jämförande översikt av svarsresultaten beträffande samtliga frågor i de tre nämnda testen. Jämförelsen bygger dels på de indexpoäng för kunskaper som i detalj redovisas i elevenkäterna för årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2¹, dels på den genomsnittliga procentandel rätta svar som kan räknas fram ur tabellerna över enskilda frågor i samma elevenkäter.²

Samhällsfrågorna har besvarats bäst av både yngre och äldre. Sämsta resultat har sexualkunskapsfrågorna på gymnasiet givit. Orsakerna till dessa båda tendenser har diskuterats i föregående avsnitt.

6.2.4 Relationen mellan elevernas kunskaper och vissa bakgrundsfaktorer

6.2.4.1 Inledning

I detta avsnitt redovisas bakgrundsfaktorer som haft – eller inte haft – betydelse för kunskaperna hos elever i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2, nämligen följande:

- undervisningens omfattning (innehåll och antal lektioner)
- lärarens sätt att undervisa
- linjeval, socialgrupp och målsmans skolutbildning
- kön och kamratkontakter
- orttyp.

6.2.4.2 Elevernas kunskaper och undervisningens omfattning

Mellan undervisningens omfattning och elevernas kunskaper föreligger på så gott som varje enskild punkt ett samband som når signifikans, i flera

¹ SOU 1969: 8, s. 43, 47, 49; SOU 1969: 28, s. 35, 40, 42

² SOU 1969: 8, s. 40 f, 48; SOU 1969: 28, s. 33 ff, 39, 42

fall ett mycket starkt framträdande samband. Undersökningsledarna påpekar dock att en "oåtkomlig" felkälla kan ha spelat in: elever som inte kunnat besvara vissa frågor kan felaktigt ha trott att detta berott på att de ej erhållit undervisning om dessa. I så fall har samvariansen mellan "ej erhållit undervisning" och bristande kunskap blivit större i tabellerna än i verkligheten.

Relationen mellan antal lektioner och elevernas kunskaper (tabell 6.7, avd II) har undersökts endast för sexualkunskap under biologilektioner, inte för samhällsfrågor och normernas relativitet. Anledningen härtill är att undervisningen om de båda sistnämnda områdena varit så "utspridd" att det ansetts meningslöst att efterfråga antalet lektioner som ägnats åt dem. Sexualundervisningen under biologilektioner har omfattat även annat än sexualkunskap. Det bör leda till att korrelationen mellan antal lektioner och kunnighet i sexualkunskap inte framträder så starkt.

I nedanstående översikt redovisas endast hur stora andelar av eleverna som nått de *bästa* resultaten på testfrågorna, dvs. hamnat inom den högsta poänggruppen i kunskapsindexet. För detaljer om de medelgoda och dåliga resultaten hänvisas till SOU 1969: 8, kapitel 6, och 1969: 28, kapitel 6.

Det bör observeras att tabell 6.7 *inte* kan användas för en jämförelse mellan kunskapsnivåerna i sexualkunskap, samhällsfrågor och normernas relativitet. Detta beror på att "den högsta poänggruppen" har olika innebörd inom dessa tre testområden. Tabellen kan bara användas för att

Tabell 6.7 Relationen mellan elevernas kunskaper och undervisningens omfattning.¹ I %.

Har undervisning skett om det kunskapsstoffet behandlat?	Andelar elever som nått den högsta poänggruppen:					
	Årskurs 9 Sexualkunskap	Årskurs 9 Samhällsfrågor	Årskurs 9 Normernas relativitet	Gymnas., årskurs 2 Sexualkunskap	Gymnas., årskurs 2 Samh.-frågor	Gymnas., årskurs 2 Normernas relativitet
Ja, om det mesta	63	50	36	30	26	26
Ja, om en del	42	32	35	14		
Nej	39	24	30	8	20	19

II

Sexual- och samlevnadsundervisning Antal lektioner	Andelar elever som nått den högsta poänggruppen:					
	Årskurs 9 Sexualkunskap	—	—	Gymnas., årskurs 2 Sexualkunskap	—	—
6-	60	—	—	20	—	—
4-5	56	—	—	15	—	—
1-3	49	—	—	14	—	—
Ingen undervisning, minns ej, uppgift saknas	42	—	—	11	—	—

¹ SOU 1969: 8, kapitel 6, och 1969: 28, kapitel 6.

belysa hur elever inom ett testområde svarat i relation till om de fått mycket eller litet undervisning. Jämförelser mellan testområdena har gjorts i avsnittet 6.2.2.

I avsnittet 6.1 "Allmänhetens kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor" konstaterades att sexualkunskapen var ungefär lika stor hos den äldre generationen, som fått sparsam sexualundervisning, och den yngre generationen, som fått mer sexualundervisning. I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" finns också jämförelser mellan dem i den yngre generationen (18–30-åringar) som fått och dem som inte alls fått sexualundervisning (s. 49). Därav framgår att de som fått sexualundervisning har bättre kunskaper men att skillnaden är obetydlig. Av tabell 6.7: I ovan framgår däremot att skillnaden i kunskapsnivå mellan de elever som fått mycket, litet respektive ingen sexualundervisning är betydande på tre områden och, enligt undersökningsledarnas kommentarer, signifikant även på övriga områden.

Dessa olika undersökningsresultat torde kunna tolkas på följande sätt. "Den yngre generationen" i undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" består av 18–30-åringar som var 15 år gamla under något av åren 1952–1964.¹ Flertalet av dem har gått i skola endast under skolpliktstiden och har sålunda fått sin sexualundervisning under den nämnda perioden och tidigare. (De äldsta i gruppen hade huvuddelen av sin skolgång under 1940-talet.) Det är emellertid under 40-, 50- och 60-talen som sexualundervisningen i Sverige genomgått sin huvudsakliga utveckling i omfång och kvalitet. Det är då rimligt att anta att skillnaderna i kunskapsnivå mellan dem som fått och dem som inte fått sexualundervisning hela tiden måste öka under dessa tre årtionden. Därtill kommer en annan omständighet, som berördes redan i avsnittet 6.1 ovan. Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" riktade sig till vuxna personer, vilkas skolgång låg några eller många år tillbaka. Under den tid som gått sedan skolgångens slut har de ur många olika källor skaffat sig mer sexualkunskap. Ju äldre de blir desto mindre markant måste därför skillnaden i kunskapsnivå bli mellan dem som fått och dem som inte fått sexualundervisning i skolan.

Av dessa två skäl – sexualundervisningens successiva förbättring och det faktum att vuxna personer skaffat sig mer sexualkunskap än den skolan gav – är det helt rimligt att en undersökning på elever i dag visar långt större kunskapseffekt av skolans sexualundervisning än en tillbakablickande undersökning, genomförd bland vuxna personer.

Som det väsentliga resultatet av undersökningen av kunskapsnivån bland elever i årskurs 9 och gymnasiet årskurs 2 framstår orubbat det faktum att elever som fått sexualundervisning i dag har mycket mer kunskaper än de som inte fått sexualundervisning.

6.2.4.3 Elevernas kunskaper och lärarens sätt att undervisa

I detta avsnitt granskas betydelsen av tre bakgrundsfaktorer:² användning av film och bildband i undervisningen

¹ SOU 1969: 2, s. 48.

² SOU 1969: 8, 6.2.2.2; SOU 1969: 28, 6.2.2.2, 6.3.2.2.

förekomst eller ej av diskussion
elevernas omdöme om undervisningen.

De tre faktorerna har i elevenkäterna satts i relation enbart till indexpoäng i sexualkunskap i årskurs 9 och sexualkunskap respektive samhällsfrågor i gymnasiets årskurs 2.

De båda första faktorerna ger ett litet utslag för sexualkunskap i årskurs 9. Om film eller bildband använts och om diskussion förekommit har eleverna något bättre indexpoäng, men sambandet är inte signifikant. För gymnasisternas del framträder ingen skillnad alls i kunskapsnivå mellan elever som undervisats med eller utan de nämnda hjälpmedlen samt med eller utan diskussion. Resultatet får väl tolkas så att diskussionens främsta betydelse ligger i att bidra till åsiktsbildning, inte till kunskapsinhämtande.

Vad beträffar elevernas omdöme om undervisningen skulle man ha väntat att ju bättre detta är desto bättre är deras kunskaper. Något sådant samband framträder emellertid inte! När det gäller gymnasieundervisningen om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad framträder emellertid ett samband av annat slag, som undersökningsledarna karakteriserar på följande sätt (SOU 1969: 28, s. 40): "De elever som är positiva eller negativa till undervisningen har högre indexpoäng än de neutrala. En tolkning av detta resultat är, att de positiva kan ha fått nya kunskaper genom undervisningen, medan de negativa redan hade den av lärarna meddelade kunskapen och därför kan ha tyckt att undervisningen var dålig." Det förefaller som om detta resonemang skulle kunna tillämpas i alla de fall då elever med negativa och elever med positiva omdömen om undervisningen visar sig vara ungefär lika kunniga. En del i förväg kunniga elever har betecknat undervisningen som dålig därför att den inte gav dem något nytt. De från början mindre kunniga eleverna har betecknat undervisningen som god därför att den gav dem nya kunskaper. Båda dessa elevgrupper får god kunskapspoäng men avger motsatta omdömen om undervisningen.

6.2.4.4 Elevernas kunskaper i relation till linjeval, socialgrupp och målsmans skolutbildning

För eleverna i årskurs 9 är det en markant och genomgående tendens att de har bättre kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor om de går på en gymnasieförberedande linje, tillhör högre socialgrupp och har målsman med högre skolutbildning.¹

Vid en testning av elevernas kunskaper på ett litet avgränsat område framträder sålunda samma tendens som är känd från den obligatoriska skolan i dess helhet. Elever från högre socialgrupp med mer allmänbildad och allmänbildande bakgrundsmiljö samt med en studietradition i familjen får ett försprång till skänks i sina studier och tenderar att välja gymnasieförberedande linje. Elever från lägre socialgrupp med mindre allmänbildad och allmänbildande miljö samt utan studietradition i familjen är belastade med ett studiehandikapp och ett attitydmässigt motstånd mot skolutbildning utöver den obligatoriska skolan. Dessa

¹ SOU 1969: 8, tab. 6.7, 6.11, 6.15.

Tabell 6.8 Elevernas kunskaper i årskurs 9 i relation till linjeval, socialgrupp och målsmans skolutbildning. I %.

	Andelar elever i årskurs 9 som nått högsta poänggrupp:		
	Sexual-kunskap	Samhälls-frågor	Normernas relativitet
Gymnasieförberedande linje	64	45	39
Övriga enbokstaviga linjer	42	28	31
Praktiska linjer	30	14	16
Målsman med mer än folkskola	56	40	38
Målsman med enbart folkskola	47	30	29
Socialgrupp I	63	44	42
Socialgrupp II	51	33	30
Socialgrupp III	44	28	29

tendenser har försvagats genom införandet av grundskolan, genom den ökade tillströmningen till gymnasieskolan och genom vuxenutbildningen, men de gör sig alltså påtagligt gällande och hör med även till bilden av sexual- och samlevnadsundervisningen och dess möjligheter i dagens läge.

Denna socialt betingade skillnad mellan eleverna har förstärkts genom att eleverna på gymnasieförberedande linje har fått mer undervisning, i varje fall i sexualkunskap. De andelar av eleverna på de olika linjerna som svarat att de fått undervisning om det mesta av den sexualkunskap enkäten behandlat var följande:

gymnasieförberedande linje	47 %
övriga enbokstaviga linjer	39 %
praktiska linjer	29 %

Den ytterst sparsamma undervisning i sexualkunskap, som eleverna på praktiska linjer uppper har förekommit, stämmer med den subjektiva upplevelse som dessa elever brukar ge uttryck åt i tidningsintervjuer: "Vi är bortglömda, det är inte så noga med oss", och liknande.

I fråga om samhällsfrågor och normernas relativitet samt i fråga om antal lektioner som behandlat sexual- och samlevnadsfrågor under biologilektionerna kan säkra jämförelser inte göras, därför att eleverna på icke gymnasieförberedande linjer har så stora andelar Minns ej-svar.

På gymnasiet fanns det, då denna undersökning gjordes (1968), en överrepresentation av elever från högre socialgrupp och/eller med särskilt goda studieförutsättningar. Skillnaderna i kunskapsnivå med hänsyn till socialgrupp bör därför vara starkt reducerade eller obefintliga. I följande översikt finns inte heller några signifikanta skillnader av detta slag.¹

Mellan elever på olika gymnasielinjer finns däremot skillnader i kunskapsnivå. Dessa skillnader beror inte som i grundskolan på skilda studieförutsättningar utan på linjernas olika studieinriktning.

¹ SOU 1969: 28, tab. 6.7, 6.13, 6.17.

Tabell 6.9 Kunskapsnivå och socialgrupp i gymnasiets årskurs 2. I %.

	Andelar elever som nått högsta poänggrupp:		
	Sexual-kunskap	Samhälls-frågor	Normernas relativitet
Socialgrupp I	17	21	22
Socialgrupp II	15	22	20
Socialgrupp III	14	21	18

Tabell 6.10 Kunskapsnivå och linjetillhörighet i gymnasiets årskurs 2.¹ I %.

		Andelar elever som nått högsta poänggrupp:		
		Sexual-kunskap	Samhälls-frågor	Normernas relativitet
Linje	Samhällsvetenskaplig	22	26	22
	Humanistisk	18	25	23
	Naturvetenskaplig	18	18	21
	Ekonomisk	8	24	13
	Teknisk	5	16	19

¹ SOU 1969: 28, tabell 6.7, 6.13, 6.17.

Enligt föreskrifterna skall gymnasisterna på alla linjer få sexual- och samlevnadsundervisning på timmar till förfogande i årskurs 2, vilket borde leda till att deras kunskaper blev ungefär likvärdiga. Av tabellen ovan framgår emellertid att eleverna på ekonomisk och teknisk linje har mycket sämre sexualkunskap än övriga, att eleverna på teknisk linje är sämre orienterade i samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad samt att eleverna på ekonomisk linje inte är så kunniga om normernas relativitet.

Gymnasistenkäten visar att de ekonomiska och tekniska linjerna både fått minst sexual- och samlevnadsundervisning överhuvud och minst undervisning i sexualkunskap.¹ Eleverna på teknisk och naturvetenskaplig linje har i årskurs 1 och 2 tillsammans tagit färre veckotimmar samhällskunskap än övriga linjer. De har enligt tabell 6.10 också sämre kunskaper om samhällsfrågor än eleverna på övriga linjer. Liksom tidigare framträder överensstämmelse mellan undervisningens omfattning och elevernas kunskapsnivå.

Sexual- och samlevnadsfrågor hör mera naturligt hemma på de samhällsvetenskapliga, humanistiska och naturvetenskapliga linjerna än på de ekonomiska och tekniska. Det är därför psykologiskt förklarligt att dessa frågor på de sistnämnda linjerna kommit i skymundan och att de av allt att döma betydligt mera sällan tagits upp på timmar till förfogande. Detta är dock givetvis ett klart missförhållande. Det är av särskilt stor vikt att sexual- och samlevnadsfrågorna liksom andra "mänskliga" frågor behandlas grundligt på de ekonomiska och tekniska linjerna för att motverka en ensidig verklighetsuppfattning. Särskild uppmärksamhet måste ägnas åt att gällande föreskrifter här iakttas.

¹ SOU 1969: 28, tab. 5.20, 5.21 samt avsnittet 5.9, s. 28 f.

6.2.4.5 Elevernas kunskaper i relation till kön och kamratkontakter

I fråga om sexualkunskap och samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad har flickorna klart bättre kunskaper än pojkarna både i grundskolans sista årskurs och i gymnasiet. När det gäller kunskaper om normernas relativitet är undersökningsresultatet det motsatta.

Tabell 6.11 Kunskapsnivå i relation till kön.¹ I %.

		Andel elever som nått högsta poänggrupp:		
		Sexualkunskap	Samhällsfrågor	Normernas relativitet
Årskurs 9	Pojkar	43	26	35
	Flickor	56	39	28
Gymnasiets årskurs 9	Pojkar	9	18	24
	Flickor	22	26	16

¹ SOU 1969: 8, tabell 6.7, 6.11, 6.15; SOU 1969: 28, tabell 6.7, 6.13, 6.17.

Beträffande pålitligheten av resultatet att flickorna har bättre kunskaper än pojkarna inom större delen av sexual- och samlevnadsfrågorna skriver undersökningsledarna: "Man kan inte bortse från möjligheten att skillnaderna i kunskaper mellan pojkar och flickor sammanhänger med skillnaden i deras fördelning på linjer liksom det finns möjlighet att det motsatta förhållandet gäller." Man måste pröva hur det förhåller sig, eftersom flickorna är fler än pojkarna på de linjer som uppvisar de bästa kunskaperna, nämligen på den gymnasieförberedande linjen i årskurs 9 och de humanistiska och samhällsvetenskapliga linjerna på gymnasiet. På den linje som uppvisar de sämsta sexual- och samlevnadskunskaperna,

Tabell 6.12 Kunskapsnivå i relation till kön och linje (sexualkunskap). I %.¹ Grundskolan årskurs 9.

	Andel elever som nått högsta poänggrupp:		
	Gymnasieförberedande linje	Övriga enbokstaviga linjer	Praktiska linjer
Pojkar	59	38	25
Flickor	69	47	35

Gymnasiets årskurs 2

	Andel elever som nått högsta poänggrupp:				
	Hum.	Ek.	Tekn.	Samh.	Nat.
Pojkar	- ²	4	5	13	14
Flickor	19	13	- ²	27	27

¹ SOU 1969: 8, s. 45; SOU 1969: 28, s. 38.

² Bastal för litet för procentberäkning.

den tekniska, går 96 % pojkar och 4 % flickor. Samtidig uppdelning på kön och linje visar emellertid att dessa båda faktorer oberoende av varandra förklarar variationen i kunskaper.

Flickornas betydligt bättre kunskaper måste bero på starkare motivation, och det är lätt att förstå vari denna består. För dem kommer det sexuella samlivet i regel att förr eller senare leda till något så djupt ingripande som en graviditet, och så länge de nuvarande könsrollerna dominerar, kommer även vården av barnet att vila tyngst på dem. De upplever ett starkare behov än pojkarna att i förväg orientera sig i sexual- och samlevnadsfrågorna.

Den andra bakgrundsfaktorn som redovisas i detta avsnitt är kamratkontakter. Man väntar sig att elever som har stadigt sällskap har en starkare motivation att skaffa sig kunskaper, och detta visar sig även vara fallet för gymnasisternas del.¹ Hos eleverna i årskurs 9 ser det litet annorlunda ut. Där har eleverna i detta avseende delats i tre grupper:²

1. Har stadigt sällskap, kamrater av båda könen
2. Har ej stadigt sällskap, kamrater av båda könen
3. Har ej stadigt sällskap, enbart kamrater av egna könet.

De bästa kunskaperna finns genomgående i grupperna 1. och 3. Stadigt sällskap och det okändas lockelse tycks var för sig utgöra motivationer, vilket ju i båda fallen måste betecknas som rationellt.

6.2.4.6 Kunskaper och bostadsort

Elever i årskurs 9 som bor i större städer tycks ha något bättre kunskaper än elever i mindre samhällen och på landsbygden om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad och om normernas relativitet. För sexualkunskap finns inga signifikanta skillnader mellan olika orttyper. Eleverna i gymnasiets årskurs 2 uppvisar inte inom något område av sexual- och samlevnadskunskapen signifikanta skillnader med hänsyn till orttypen.

6.3 Sammanfattning och slutsatser

Stora delar av allmänheten har bristfälliga kunskaper om sexual- och samlevnadsfrågor och skulle gärna vilja ha mer kunskaper om många frågor. Sexual- och samlevnadsundervisning bör därför även ingå i vuxenutbildningen på grundskole- och gymnasieskolenivå.

Större delen av eleverna i grundskolan och på gymnasiet hade vid undersökningstillfället goda kunskaper inom sexual- och samlevnadsundervisningens område. 60–70 % av eleverna har i genomsnitt svarat rätt på testfrågorna. Detta innebär emellertid också att tämligen stora minoriteter visade mindre god kunnighet. Ett tiotal av de moment där särskilt dåliga kunskaper redovisades är av den arten att okunnighet kan få allvarliga praktiska eller psykologiska konsekvenser. Gymnasisternas kunskaper om naturvetenskapliga fakta rörande sexualiteten uppvisar en lägre nivå än sexual- och samlevnadskunskapen i genomsnitt för såväl

¹ SOU 1969: 28, tab. 6.7, 6.13. När det gäller insikter om normernas relativitet råder dock ingen skillnad mellan gymnasister som har och inte har stadigt sällskap.

² SOU 1969: 8, tab. 6.7, 6.11, 6.15.

yngre som äldre elever. — En höjning av den genomsnittliga kunskapsnivån är önskvärd. För vissa viktiga områden av sexual- och samlevnadsfrågorna framträder ett behov av starkt förbättrad undervisning. Dessa två mål torde vara möjliga att förverkliga utan att ställa orimliga krav på skolan: sexualundervisningen har nått en ganska god nivå; vad saken gäller är inte att åstadkomma en nyskapelse utan att fortsätta den utveckling som pågått under några årtionden.

Elevernas kunskapsnivå påverkas starkt av vissa faktorer som skolan inte kan förändra, i varje fall inte på kort sikt. Det är sådana faktorer som könsrollsuppfattning, socialgrupp, målsmans skolutbildning och därmed korrelerande linjeval. Undersökningarna har emellertid också visat att elevernas kunskaper i hög grad är relaterade till omfånget av den undervisning de fått, dels till antalet lektioner, dels och särskilt till den utsträckning i vilken undervisningen tagit upp de i enkäten efterfrågade momenten. Föreställningen att skolans sexual- och samlevnadsundervisning är mindre väsentlig i det allmänna utbudet av sexualinformation håller inte streck. Man kan räkna med att förändringar av undervisningens innehåll och undervisningstiden på detta område har stor effekt på kunskapsnivån.

Om det alltså har kunnat klarläggas hur stor effekt kvantiteten av undervisning har, så har däremot inte kvalitets betydelse kunnat påvisas på samma sätt. De variabler som granskas i 6.2.4.3 har inga klara relationer till elevernas kunskaper. Utan att kunna väga undervisningens kvalitet och kvantitet mot varandra får man nöja sig med den allmänna föreställningen att en förbättrad lärarutbildning i ämne-teori och metodik också kommer att förbättra undervisningsresultatet.

Ett indirekt vittnesbörd om ett sådant sammanhang är det faktum att lärare med utbildning och/eller fortbildning i sexual- och samlevnadsfrågor har givit sexualundervisning i större utsträckning än lärare som saknar denna bakgrund.¹ Som ovan framgått föreligger ett starkt sammanhang mellan kvantiteten undervisning och elevernas kunskaper. *Det innebär att man i enkätmaterialen kan finna det sammanhang mellan lärarutbildning och undervisningsresultat, som man är van att betrakta som självklart.*

¹ Detta framgår av ett stort antal tabeller i tabellbilagan till SOU 1969:44 (lärarenkäten årskurs 9), nämligen tabell 7.7, 7.9, 7.12, 7.14, 7.18, 7.20, 7.22, 7.24 osv. Tendensen gäller inte alla undervisningsmoment men det vida övervägande flertalet.

7 Sexualupplysning i hemmet och andra informationskällor

7.1 Sexualupplysning i hemmet

Redan i samband med den första svenska riksdagsmotionen om sexualundervisning i skolan, 1908, uttalade vederbörande utskott att kunskapen om släktlivet helst bör förmedlas av hemmen och att föräldrarna bör göras skickliga att fylla denna uppgift; de kan emellertid inte fullgöra den i dag, och därför måste skolan ta den på sig. Utskottets ledamöter torde knappast ha föreställt sig att man ännu sextio år senare skulle tvingas konstatera att en stor del av föräldrarna inte ger sina barn sexualupplysning.

I Jonsson-Kälvestens socialpsykiatriska undersökning av 222 stockholmspojkar i åldern 7–16 år ingår en intervjufråga till mödrarna om den sexualupplysning de gett sina barn.

Närmare hälften av mödrarna hade enligt egen utsago inte givit sina barn någon sexualupplysning. De flesta av dem antydde emellertid under intervjun att de nog egentligen borde ha talat om saken. Det principiella, rationellt motiverade motståndet mot upplysning var borta, men det emotionella, tabukänslan, fanns kvar. En tredjedel av mödrarna sade att de hade svarat på frågor men hade svårt att tala öppet med barnen. Även här fanns det inre motståndet. De mödrar som under intervjun visade sig helt obesvärade av sexualfrågorna och som hade talat utförligt med sina barn om dem utgjorde en femtedel av alla.

Lindroth-Rundbergs enkätundersökning av sexualupplysning och

Tabell 7.1 Mödrarnas sexualupplysning till sina barn¹. I procent.

Innebörden av moderns svar	
1. Vill inte tala om saken. Vill bevara barnens oskuld	2
2. Har inte blivit av, besvärad och hämmad inför frågan	45
3. Svarar på frågor; skulle vilja tala öppet med barnen men har svårt för det (särskilt pappans roll)	32
4. Talar utförligt och ledigt, rör sig obesvärat med vokabulären, väjer inte för "svåra frågor"	20
5. Överdriven i sin upplysning; hektiskt frigjord	0
Summa	100

¹ Jonsson-Kälvesten: 222 stockholmspojkar (1964), s. 426.

Tabell 7.2 Sexualupplysning genom föräldrar beträffande särskilda moment (örebrounderökningen).¹ I %.

	Fått upplysning av föräldrar
Upplysning om menstruation innan den inträffade första gången	ca 80
Dito om pollutioner	18
Faderns roll vid barnalstring	
pojkar upplysta genom modern	21
flickor upplysta genom modern	44
pojkar upplysta genom fadern	16
flickor upplysta genom fadern	17
summa pojkar upplysta genom föräldrarna	37
summa flickor upplysta genom föräldrarna	61

¹ Stencil, skoldirektionens hälsovårdsavdelning, Örebro.

sexualvanor hos 497 i genomsnitt 17–18-åriga örebroungdomar (1964) har några uppgifter om sexualupplysning genom hemmet beträffande särskilda moment.

Som negativt i denna bild framstår det att ca 60 % av pojkarna och ca 40 % av flickorna fått sin kunskap om faderns roll vid barnalstring genom andra källor än föräldrarna (kamrater, skolan, litteraturstudier, syskon i nu nämnd ordning). Det finns psykologiska skäl för att denna kunskap bör komma genom någon vuxen som barnet har en nära och god emotionell relation till. (Se härom kapitlet "Hemmets betydelse" i handledningsföreläset.)

Ca 20 % av flickorna hade överhuvud inte fått upplysning om menstruation innan den inträffade första gången. För en del av de övriga flickorna hade den information de fått varit sakligt eller psykologiskt dålig. Det var nämligen sammanlagt 32 % av flickorna som uppgav att de blivit skrämnda eller olyckliga vid första menstruationen. 12 % hade alltså reagerat så trots att de fått information. 28 % av pojkarna uppgav att de blivit skrämnda vid första pollutionen.

Som alltid framträder i undersökningsresultatet att pojkarna fått upplysning i hemmet i mycket mindre utsträckning än flickorna och att fadern medverkat till upplysningen i mindre grad än modern – två var för sig ogynnsamma förhållanden. De är utslag av kvardröjande äldre uppfattningar om sexualupplysningens roll för flickor respektive pojkar (se 3.4).

I utredningens egna elevenkäter läsåret 1967/68 förekom efter testfrågorna om sexualkunskap en fråga om olika informationskällor: "Du har kanske fått reda på en del om dessa saker från annat håll än i skolan. Kryssa för högst tre sätt på vilka Du fått reda på dessa saker." Följande andelar av eleverna i årskurs 9 och gymnasiet årskurs 2 angav då föräldrarna som informationskälla (se tabell 7.3 nedan).

Överensstämmelsen med de båda förut nämnda undersökningarna är mycket god. Enligt Jonsson-Kälvesten hade ungefär hälften av mödrarna givit åtminstone någon sexualupplysning till sina barn (frågan gällde här

Tabell 7.3 Föräldrar som informationskälla för sexualkunskap.¹ I %.

	Totalt	Pojkar	Flickor
Elever i grundskolans årskurs 9	52	37	66
Elever i gymnasiets årskurs 9	45	36	56

¹ SOU 1969: 8, s. 73; SOU 1969: 28, s. 62.

barnen överhuvud, inte enbart pojkarna). Enligt örebroundersökningen hade 37 % av pojkarna och 61 % av flickorna fått upplysning genom föräldrarna om faderns roll vid barnalstring. Enligt USSU: s enkäter hade 36–37 % av pojkarna och i genomsnitt 61 % av flickorna fått någon sexualupplysning genom föräldrarna. Den nästan totala överensstämmelsen beror givetvis på en slump, i synnerhet som frågorna gällde delvis olika saker och delvis olika åldersgrupper, men vad man klart kan se är att åtminstone 60 % av pojkarna och 40 % av flickorna (f. på 40-talet) inte hade fått sexualupplysning i hemmet.¹

De inte särskilt många undersökningar om denna sak som finns från andra länder tyder på att föräldrarna där är ännu mer förtegn. Den amerikanske forskaren G.V. Ramsey publicerade 1943 en undersökning enligt vilken mindre än 1 % av amerikanska pojkar hade fått sin första kunskap om faderns roll från föräldrarna. I stället hade i första hand mödrarna, i andra hand fäderna fungerat som de vanligaste källorna för *osanna* påståenden om varifrån barn kommer.² Kinsey och hans medarbetare sammanfattar sina resultat på denna punkt med orden: "Trots att det finns personer som hävdar att barnets sexuella fostran endast bör handhas av föräldrarna eller en religiös vägledare, är det bara ett fåtal — kanske bara 5 % — som kan påminna sig att de fått mer än de mest tillfälliga upplysningar ur dessa källor."³ Enligt den amerikanske specialisten på barn- och ungdomssexualitet C.B. Broderick existerar det bara en enda undersökning, som genomförts direkt på små barn

¹ Intervjувaren på detta område i "Om sexuallivet i Sverige" SOU 1969: 2 är inte direkt jämförbara med de här refererade undersökningarna. I den förstnämnda undersökningen frågades av vem man "först fick reda på hur barn kommer till", medan de övriga undersökningarna gällde om man överhuvud hade fått sexualupplysning eller information om faderns roll vid barnalstring genom föräldrarna. Frågeformuleringen i "Om sexuallivet i Sverige" innefattade också orden: "... alltså att samlag och befruktning behövs". Vad man efterfrågar med en sådan formulering är en mer omfattande information än den som ligger i "faderns roll vid barnalstring". Dessa faktorer bör leda till att SOU 1969: 2 har lägre siffror för föräldrarnas roll som sexualupplysare. Siffrorna är följande: endast 22 % av de manliga och 41 % av de kvinnliga 18–30-åringarna anser att de av föräldrarna fick sin första upplysning om hur barn kommer till, alltså att samlag och befruktning behövs. (Tabell V: 7, s. 129.) Detta understryker ytterligare bristerna i sexualupplysningen genom hemmen. Större andelar än de sist nämnda fick sexualupplysning hemma, men så få var de som fick den viktigaste upplysningen av föräldrarna såsom de första upplysarna. Den yngre generationens föräldrar har dock varit mer aktiva på detta område än den äldre generationens. Andelen föräldrar som gett sina barn den första viktiga sexualupplysningen har för sönnarnas del ökat från 18 till 22 %, för döttrarnas del från 25 till 41 %.

² Broderick, Kinder- und Jugendsexualität, kapitel 6, s. 53 ff.

³ Kinsey och medarbetare: Kvinnans sexuella beteende, I, s. 26.

beträffande deras kunskaper om sexuella förhållanden. Den härstammar från Israel och utvisar att av 185 barn i åldern 4–5 1/2 år, de flesta med föräldrar från västländer, visste inget enda något om faderns roll för barns tillkomst.¹ (Nästan alla sexualpedagoger anser att barn bör ha fått denna kunskap från föräldrarna innan de börjar i skolan.) Enligt Schofield's undersökning av engelska 15–19-åringar (1965) hade 11 % av pojkarna och 28 % av flickorna fått sin kunskap om befruktning från föräldrarna.² Preben Hertoft fann vid sina intervjuer med dansk manlig ungdom att 15 % hade fått sin första upplysning om befruktning av föräldrarna, 25 % genom föräldrarna i förening med annan informationskälla.³ Broderick är emellertid övertygad om att unga föräldrar i västländer blir mer och mer öppna mot sina barn när det gäller sexualupplysning.

7.2 Relationen mellan hemmets sexualupplysning och andra informationskällor

I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" ges på s. 46 f. en fullständig tabellöversikt över svenska barns och ungdomars informationskällor för första kunskap om befruktning och samlag respektive preventivmedel. Här återges de viktigaste uppgifterna. Undersökningen avser som ovan nämnts inte i vad mån föräldrarna överhuvud givit sina barn sexualupplysning utan endast i vad mån de utgjort *första* informationskälla.

Vad undersökningen dessutom ger är utvecklingstendenserna från den äldre till den yngre generationen, dvs. från 31–60-åringar till 18–30-åringar. Man får då följande bild:

Tabell 7.4 Första information om befruktning och samlag.

	Män		Kvinnor	
	Äldre generationen	Yngre generationen	Äldre generationen	Yngre generationen
Medelåldern för kunskap om befruktning och samlag	12,2 år	11,1 år	13,7 år	11,3 år
Kunskapsförmedlare (i procent):				
Kamrater	63	55	41	33
Föräldrar	18	22	25	41
Lärare	6	13	7	12
Massmedier	7	6	14	8

¹ Broderick, Kinder- und Jugendsexualität, s. 31 f. Den isrealiska undersökningen publicerades 1966.

² Schofield, s. 95.

³ Hertoft, II, s. 21 f.

Tabell 7.5 Första information om preventivmedel

	Män		Kvinnor	
	Äldre generationen	Yngre generationen	Äldre generationen	Yngre generationen
Medelåldern för kunskap om preventivmedel	14,9 år	12,8 år	17,5 år	13,6 år
Kunskapsförmedlare (i procent):				
Kamrater	76	65	46	36
Föräldrar	6	13	7	25
Lärare	5	10	4	14
Massmedier	7	9	31	19

Kamrater är den vanligaste informationskällan utom när det gäller första information till kvinnor i den yngre generationen om samlag och befruktning. Där och endast där har föräldrarna blivit den vanligaste informationskällan, men alltså gäller detta mindre än hälften av flickorna. I samtliga fall har emellertid föräldrarnas och lärarnas betydelse ökat. Därmed har även kamraternas och massmediernas betydelse som första kunskapsförmedlare minskat. Utvecklingen har på alla punkter gått i den riktningen att kamraternas ofta ovederhäftiga och sensationsbetonade "upplysning" alltmer ersatts av föräldrarnas och lärarnas.

Föräldrarna har i de flesta fall utökat sin informationsaktivitet snabbare än vad skolan gjort. Det är ett steg i rätt riktning: föräldrarna har oftare än förr "hunnit före".

Föräldrarna har tagit ökat ansvar för flickornas sexualupplysning i betydligt högre grad än för pojkarnas. Samtidigt som föräldrarnas öppenhet har blivit större, behärskas de alltså av den gamla uppfattningen att det är viktigare att flickor får sexualupplysning än att pojkar får det.

Den förändrade attityden till sexualupplysning till barn avspeglas inte endast i föräldrarnas och lärarnas ökade insatser på området utan också i att barnen får sina första upplysningar vid allt tidigare ålder. Det framgår av tabell 7.4 och 7.5 ovan. Skillnaden kan tydligare uttryckas på följande sätt:

Tabell 7.6 Åldersförskjutning för första sexualkunskap. Jämförelse mellan äldre och yngre generation (31-60- respektive 18-30-åringar)

	Pojkar	Flickor
Åldersförskjutning för första kunskap om befruktning och samlag	1 år	2 1/2 år
Åldersförskjutning för första kunskap om preventivmedel	2 år	4 år

Att flickornas "informationsålder" sjunkit mycket snabbare än pojkarnas har lett till att pojkar och flickor numera får sin första sexualkunskap

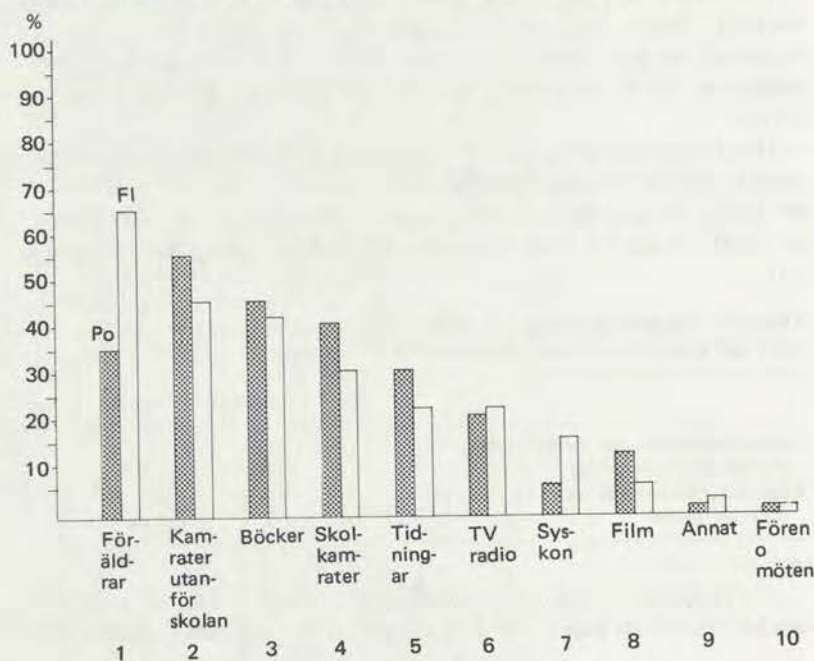
nästan vid samma ålder. Pojkarna ligger 0,2 år före beträffande kunskap om befruktning och samlag samt 0,8 år före beträffande kunskap om preventivmedel. Även detta förhållande framgår av tabell 7.4 och 7.5 ovan. Om man i dag frågade enbart tonåringarna på dessa punkter, skulle man sannolikt finna att skillnaden är upphävd. Detta omdöme gäller informationsåldern, men beträffande informationskällorna framträdde både i örebroundersökningen 1964 (se ovan 7.1) och i USSU:s elevenkäter läsåret 1967/68 så pass stora skillnader att någon total utjämning inte kan antas ha ägt rum. En sådan är särskilt önskvärd när det gäller föräldrarnas information till flickor respektive pojkar.

USSU:s elevenkäter genomfördes i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2. Dessa båda elevgrupperns uppgifter om informationskällor för sexualkunskap är varandra mycket lika utom på en punkt. Betydligt fler gymnasister uppger, som man kunde vänta, böcker som informationskälla (65 % mot 45 %). Nedan återges i förenklad form svaren enbart från de yngre eleverna (tabell 7.7 nedan).

Medan det var 22 % män och 41 % kvinnor i den yngre generationen som uppgav föräldrar som första informationskälla för samlag och befruktning, är det 37 % av pojkarna och 66 % av flickorna i 15-16-årsåldern som anger att de överhuvud fått sexualupplysning av föräldrarna. De olika informationskällornas roll för pojkar respektive flickor kan också åskådliggöras med diagram 7.1, som är en översättning av tabell 7.7.

Den information som pojkarna inte har fått av föräldrar och syskon har de i stället skaffat sig genom att mer än flickorna anlita informationskällor utanför hemmet, främst kamrater och tidningar. Kamraterna spelar

Diagram 7.1 Informationskällor utanför skolan i fråga om sexualkunskap. Elever i årskurs 9. (Högst tre alternativ fick markeras.) Källa: SOU 1969:8, s. 73 tab. 9.1.



Tabell 7.7 Informationskällor utanför skolan ifråga om sexualkunskap. Elever i årskurs 9.¹ I %.

Har man fått reda på någonting utanför skolan? (Högst tre alternativ markeras)	Totalt	Pojkar	Flickor
Av föräldrar	52	37	66
Av syskon	9	5	13
Av skolkamrater	35	41	29
Av andra kamrater	51	55	46
På föreningar och möten	1	1	1
I böcker	45	47	43
I tidningar	27	32	22
På film	9	12	6
Från TV och radio	22	21	22
Från annat håll	2	1	2
Har ej fått reda på någonting utanför skolan	2	2	2

¹ SOU 1969: 8, s. 73, tabell 9.1.

för pojkarna större roll än föräldrarna för såväl det första som det fortsatta kunskapsinhämtandet på området, medan det för flickorna är tvärtom. Massmedierna spelar enligt tabell 7.4 och 7.5 mycket liten roll som första informationskälla, men för "vidareutbildningen" spelar de en mycket stor roll. I enkätsvaren förekom 3 792 omnämmanden av tio olika informationskällor. Av dessa omnämmanden gällde 1 292 stycken, dvs. 34 %, böcker, tidningar, film, TV och radio.¹

Tabell 7.8 Informationskällor för sexualkunskap i några europeiska länder.² I %.

Informationskälla	Pojkar					Flickor				
	Eng-land	Väst-tyskl	Öst-tyskl	Dan-mark	Sve-rige	Eng-land	Väst-tyskl	Öst-tyskl	Dan-mark	Sve-rige
Föräldrar	11	26	22	15	22	28	32	45	36	41
Lärare	12		24	2	13	18		25	7	12
Kamrater	62		47	63	55	44		36	31	33
Böcker	7			6	5	3				7

² *England*: Schofield 1965, s. 95, tabell 6.2, ungdomar 15–19 år. De tillfrågades om första informationskälla för "the facts of life".

Västtyskland: Keil, Sexualität, Erkenntnis und Masstäbe, s. 131. Undersökningen publicerades 1963. Frågan ställdes till intervjupersoner äldre än 25 år och gällde av vem de fått sexualupplysning som varit "bewusst und planmässig".

Östtyskland: Borrmann: Jugend und Liebe, 1966, tabell 29, s. 207. Hälften av de tillfrågade var under 20 år, hälften 20–25 år. Frågan lyder: "Wer hatte den grössten Anteil an Ihrer sexuellen Belehrung?" Det framgår av sammanhanget att med "Belehrung" avses information, inte fostran.

Danmark: Preben Hertoft 1968, II, s. 22, tabell 1b/VI. Frågan ställdes enbart till män (värnpliktiga) och gällde första upplysningskälla för "konception". Uppgifterna om informationskällorna för danska kvinnor härstammar från den danska sexualundervisningskommitténs enkät 1966 bland nyblivna mödrar (Seksualundervisningsudvalgets Betänkning I, s. 70, tabell 47). Frågan lydde: "Hvorfra fik De første egentlige oplysninger om hvordan børn blir til?"

Sverige: Se tabell 7.4 ovan.

¹ SOU 1969: 8, s. 73, tab. 9.

Jämförelser med förhållandena i andra länder är möjliga endast i liten utsträckning. Broderick ger en del amerikanska siffror men betonar att undersökningarna är så olika att de blir svårjämförbara. De systematiska amerikanska undersökningarna gäller nästan enbart collegeungdomar, påpekar han, och dessas levnadsförhållanden är speciella i förhållande till den amerikanska ungdomen i dess helhet. Enligt Ramseys ovannämnda undersökning 1943, som har ett bredare underlag, hade mer än 90 % av amerikanska pojkar fått sin första kunskap från kamrater om faderns roll vid barnalstring. Broderick tar för givet att föräldrarnas andel i informationen sedan dess stigit men konstaterar att inga nya amerikanska undersökningar finns om saken.¹ Det finns emellertid några europeiska undersökningar från 1960-talet som sammanställts i tabell 7.8 ovan.

En nyare undersökning som utförts 1969 av International Health Foundation i Genève² utvisar följande. Undersökningen gällde fem länder, endast kvinnor i åldrarna 16–55 år. De tillfrågades bl. a. om hem och skola hade givit dem upplysning om fem moment av sexualkunskap: varifrån barn kommer, faderns roll vid befruktningen, menstruation, födelsekontroll och klimakterium. Andelen som fått sådan upplysning utgjorde i genomsnitt för alla momenten (i procent):

	Äldre kvinnor (46–55 år)	Yngre kvinnor (16–25 år)
Belgien	32	66
Västtyskland	28	52
Frankrike	26	47
England	21	44
Italien	15	26

På 30 år har alltså andelen kvinnor som får upplysning hemma eller i skolan ungefär fördubblats i alla fem länderna, (vilket också innebär att "rangordningen" mellan länderna förblivit oförändrad). Det är en snabb utveckling, om man betänker att det är fråga om att övervinna ett djupt rotat tabu. Fortfarande är det dock bara 2/3 i ett land, ca hälften i tre länder och i Italien endast 1/4 av kvinnorna som får sådan upplysning. Man har kommit ett stycke på väg men inte särskilt långt. (Upplysningen var dessutom säkerligen ofta fragmentarisk och felaktig.)

Upplysning om de olika momenten hade givits till kvinnorna av hem och skola i följande utsträckning, i genomsnitt för alla fem länderna, om:

	Äldre kvinnor	Yngre kvinnor
Menstruation	49	70
Att barn kommer från mamman	24	54
Klimakterium	24	37
Faderns roll	14	42
Födelsekontroll	9	22

¹ Broderick, s. 53–56.

² van Keep 1971.

Den största ökningen, med ca 30 procentenheter, har ägt rum beträffande de två grundläggande upplysningarna: att barn kommer från mamman samt faderns roll vid befruktningen. Andelen som får den förra upplysningen har fördubblats, medan andelen som får den senare upplysningen har tredubblats. Det sistnämnda förhållandet utgör det starkaste vittnesbördet om att en attitydförändring har ägt rum: att upplysa om faderns roll var förr en oöverkomlig uppgift för både hem och skola. Fortfarande är det dock betydligt fler som får höra att barn kommer från mamman än som får höra om faderns roll. Mycket starkt tabuerad är fortfarande upplysning om preventivmedel i dessa länder. Härtill torde flera faktorer medverka: den officiella katolska inställningen, den traditionella inställningen även i protestantiska länder samt övertygelsen att upplysning till ungdom om preventivmedel leder till tidigare sexualdebut och promiskuitet.

Om man jämför informationsaktiviteten i de olika länderna och därvid beaktar också de tidigare nämnda undersökningarna, finner man den lägsta i USA och Italien, den högsta i Östtyskland, Belgien, Sverige och Västtyskland. Den tolkning som ligger närmast till hands är att det är puritanismen i USA och den folkliga katolicismen i Italien som verkat återhållande. Katolicismen i Belgien är också stark, men den är "progressiv" och "modern" i jämförelse med den italienska. Östtyskland har samma låga medianålder för sexualdebut som Sverige (ca 17 år för pojkar och ca 18 år för flickor). Den av skolan förkunnade sexualmoralen kännetecknas av en moderat restriktivitet som är förenad med en tidig och utbredd sexualupplysning genom skola och hem.¹ Förhållandena i Västtyskland har belysts i 2.4.2.

Överväganden med anledning av de förhållanden som belysts i detta kapitel återfinns i kapitel 17.

¹ Borrmann 1966, s. 112, 125.

8 Sexual- och samlevnadsundervisning i skolan

8.1 Förekomst av sexual- och samlevnadsundervisning i skolan

8.1.1 Allmänt

Sedan USSU:s lärar- och elevenkäter genomfördes läsåren 1967-68 och 1968-69 har nya läroplaner för grundskolan och för den nyorganiserade gymnasieskolan tillkommit. Utredningen bereddes tillfälle att yttra sig om läroplanerna på förslagsstadiet. I dessa är sexual- och samlevnadsundervisningen ett självklart och obligatoriskt inslag i ännu högre grad än tidigare. Större vikt än förr läggs vid att undervisningen kommer till stånd genom en fortlöpande samverkan mellan ämnena hembygdskunskap, naturkunskap, biologi, samhällskunskap, religionskunskap och svenska. Det rekommenderas att undervisningen i grundskolan i stor utsträckning bedrivs inom ramen för olika arbetsområden (Lgr 69, s. 52).

I gymnasieskolan skall sexualundervisning – utöver vad som behandlas i skilda skolämnen – förekomma på timmar till förfogande inte endast på de linjer som motsvarar det gamla gymnasiet och fackskolan utan också på de linjer som motsvarar yrkesskolan. Dessa förändringar – som utredningen hälsar med tillfredsställelse – medför att en undersökning av förekomsten av sexualundervisning omedelbart före de nya läroplanerna inte ger en helt rättvisande bild av nuläget. Utvecklingen inom skolan sker emellertid inte språngvis utan organiskt och kontinuerligt i den riktning som anvisas av de tid efter annan tillkommande nya föreskrifterna. Detta förhållande kan man karaktärisera både som en tröghet i skolans utveckling och som en garanti för att utvecklingen bygger vidare på lärarnas erfarenhet. En god bild av kontinuiteten i sexualundervisningens kvantitativa utveckling ger följande sammanställning ur undersökningen "Om sexuallivet i Sverige".

Tabell 8.1 Procent av eleverna som vid vuxen ålder uppgivit att de fått sexualundervisning i skolan¹

56-60-åringar (15-åringar 1922-26)	7	
51-55-åringar (15-åringar 1927-31)	9	(ökning 2)
46-50-åringar (15-åringar 1932-36)	12	(ökning 3)
41-45-åringar (15-åringar 1937-41)	14	(ökning 2)
36-40-åringar (15-åringar 1942-46)	24	(ökning 10)
31-35-åringar (15-åringar 1947-51)	31	(ökning 7)
26-30-åringar (15-åringar 1952-56)	48	(ökning 17)
21-25-åringar (15-åringar 1957-61)	65	(ökning 17)

¹ SOU 1969: 2, s. 48.

Översatt till diagram ter sig denna utveckling på följande sätt.

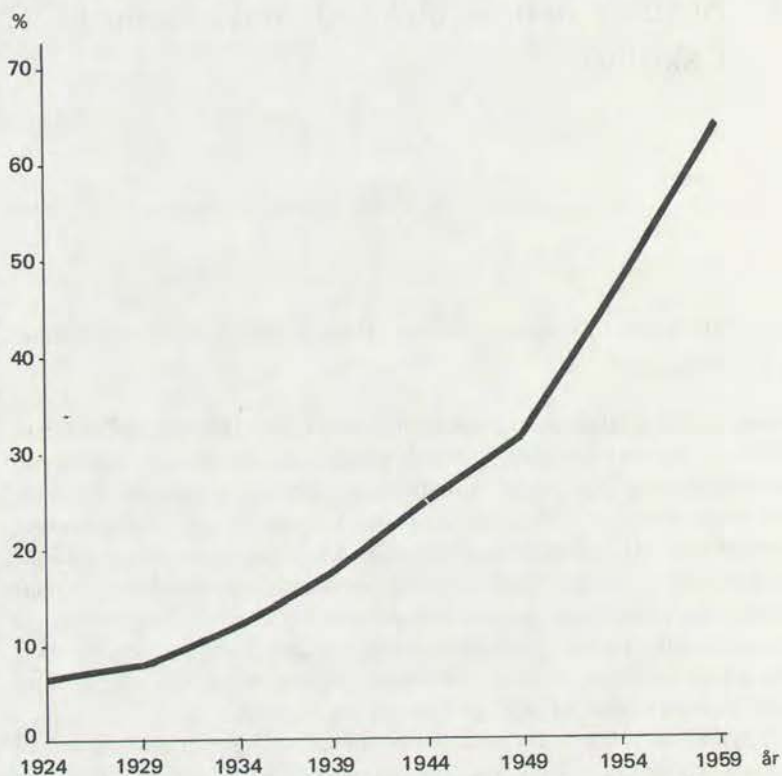


Diagram 8.1 Procent av eleverna som fick sexualundervisning omkr. 1924 till omkr. 1959, enligt vad de själva uppgivit som vuxna

Som framgår av det historiska avsnittet i detta betänkande (3.7) avser uppgifterna från 1920- och 30-talen huvudsakligen undervisning i flickskolor och en begynnande undervisning i läroverken. 1942 års kungörelse om frivillig sexualundervisning i folkskolan samt 1945 och 1949 års lärarhandledningar avspeglas i en ökning med sammanlagt 17 procentandelar under 40-talet. Under förra hälften av 50-talet började utvecklingen gå snabbare. En ny ökning med 17 procentandelar ägde rum på hälften så lång tid, fem år. Denna utveckling möjliggjorde att sexualundervisningen förklarades obligatorisk samtidigt med 1956 års nya handledning. Detta ledde emellertid inte till en allmänt genomförd sexualundervisning. Ökningen fortsatte i samma takt som förut: 17 procentandelar under 50-talets senare hälft, varigenom man kom upp i 65 % – allt enligt intervjupersonernas egna minnesbilder som säkerligen genomgående ger något för låga siffror men som ganska väl bör avspegla utvecklingskurvan. Mot invändningen att de äldre inte minns så säkert bör påpekas att sexualundervisning på 1920- och 30-talen var så pass sensationell att den säkerligen inpräglades i minnet.

Hur stora andelar av årskullarna som fick sexualundervisning under senare hälften av 1960-talet är svårt att beräkna. Av dem som läsåret 1967-68 gick i grundskolans årskurs 9 fick 92 % sexualundervisning enligt deras egen uppgift (se diagram 8.2 nedan). Men i årskurs 9 gick endast 78 601 elever (SOU 1969: 8, s. 18) av en årskull på ca 110 000 individer, dvs 71 % av årskullen. Det innebär att 65 % av årskullen fick sexualundervisning i årskurs 9. I motsvarande årskurs av realskolan och liknande gick 13 % av årskullen. Man kan anta att detta innebär att åtminstone 11 % av årskullen fick sexualundervisning där. Det innebär att 65 % plus 11 % = 76 % fick sexualundervisning i årskurs 9 i dessa skolformer under läsåret 1967/68. För att få fram hur många av hela åldersgruppen som överhuvud hade fått eller skulle komma att få sexualundervisning i någon skolform måste man lägga till dem som hade fått sexualundervisning i tidigare årskurser av grundskolan eller i folkskolan och dem som skulle komma att få sexualundervisning i gymnasiet eller fackskolan utan att tidigare ha fått det i någon annan skolform. Först då skulle vi få fram en procentandel som är jämförbar med uppgifterna i tab. 8.1. Säkerligen skulle det då visa sig att nästan alla elever fått någon sexualundervisning någon gång. Men viktigare för att få en bild av det verkliga läget är elevernas och lärarnas uppfattning om den sexualundervisning som förekommer samt elevernas kunskapsnivå. Dessa aspekter behandlas i kapitlen 6, 9 och 10.

Några uppgifter om förhållandena i andra länder lämnas i kapitel 4.

8.1.2 Förekomst i olika årskurser

Efter denna översikt av hur mycket sexualundervisning som förekommit och förekommer i Sverige skall en översikt ges av sexualundervisningens omfattning i grundskolan och gymnasiet läsåren 1967-68 eller 1968-69. Därvid betraktas eventuella skillnader i omfång beroende på att undersökningarna gjordes under två skilda läsår som försumbara. Det bör hållas i minnet att uppgifterna inte utan vidare kan användas som mått på hur mycket sexualundervisning som överhuvud förekom på de olika åldersstadierna. Läsåret 1967/68 gick av de aktuella åldersgrupperna 82 % i grundskolan och 26 % i gymnasiet (gamla och nya). Fackskolor, yrkesskolor samt kvarvarande folkskolor, realskollinjer, tekniska och handelsgymnasier är inte inbegripna.

På frågan om sexual- och samlevnadsundervisning faktiskt förekommit har lärare och elever givit de svar som anges i diagram 8.2 nedan.

1956 års handledning ger anvisningar för sexualundervisningen på fyra olika åldersstadier: lågstadiet, 11-13-åringar, 14-16-åringar samt 17-20-åringar. Vi kan konstatera att dessa intentioner i viss mån har blivit förverkligade. Någon sexualundervisning ges åt nästan alla elever vid fyra tillfällen under skolgången: i lågstadiets årskurs 1 och 2 (7-9-åringar), i mellanstadiets årskurs 5-6 (11-13-åringar), högstadiets årskurs 9 (15-16-åringar) samt i gymnasiets årskurs 2 (17-18-åringar).

I diagrammet saknas som synes uppgifter från *eleverna* på låg- och mellanstadierna samt från gymnasielärarna. Det beror som tidigare

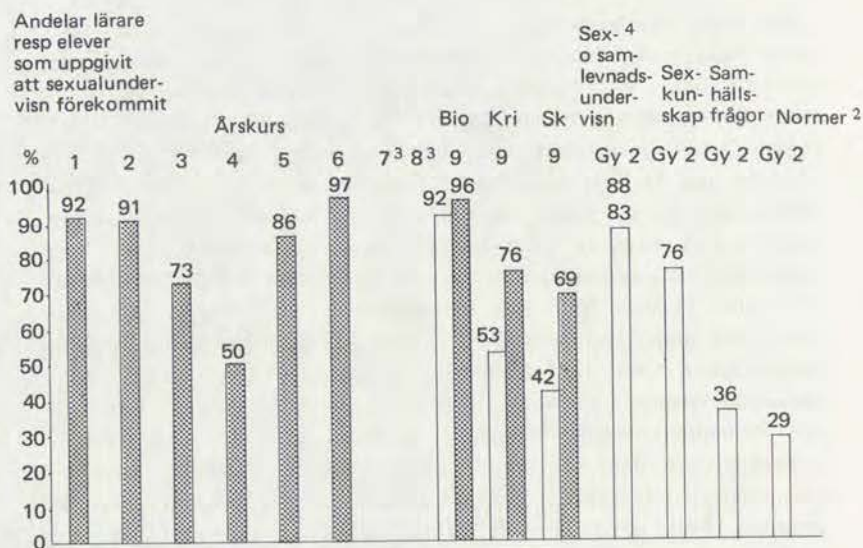


Diagram 8.2 Förekomst av sexual- och samlevnadsundervisning i grundskolan och gymnasiet läsåren 1967/68 eller 1968/69 enligt lärarna (fylld stapel) resp. eleverna (ofylld stapel)¹

¹ SOU 1970:39, s. 48, tab. 4.1 och 4.2; SOU 1969:44, s. 37; SOU 1969:8, s. 27, tab. 5.1, s. 29, tab. 5.9, s. 31, tab. 5.14; SOU 1969:28, s. 21, tab. 5.2; s. 24, tab. 5.10; s. 26, tab. 5.15.

² Avser undervisning om normer för sexuellt samliv mellan ungdomar i elevernas egen ålder. Se närmare kommentarer i den följande texten.

³ Ej undersökt.

⁴ Avser sexual- och samlevnadsundervisning överhuvud (SOU 1969:28, s. 27 f). De tre följande staplarna avser delområden, definierade för intervjupersonerna genom de serier av kunskapsfrågor som ingick i enkäten.

nämnts på att enkätundersökningar inom dessa grupper av ekonomiska skäl inte har kunnat genomföras. Samtliga stadier täcks dock av enkäter bland antingen lärare eller elever.

Den fråga som låg- och mellanstadielärarna besvarat beträffande förekomsten av sexualundervisning hade följande lydelse: "Har Ni gett någon form av sexualundervisning på lågstadiet (resp. mellanstadiet) under läsåret 68/69? (Sexualundervisning inbegriper även undervisning om samlevnadsfrågor.)"¹ Svaren för de sex årskurserna framgår av diagram 8.2. Då lärarna tillfrågades om de 68/69 eller tidigare hade givit sexualundervisning på "sitt" stadium blev svaret jakande från 99 % av lågstadie- och 98 % av mellanstadielärarna.² Praktiskt taget alla låg- och mellanstadielärare ger sexualundervisning men inte varje läsår i varje årskurs.

Årskurs 7 och 8 på högstadiet har inte undersökts; kommittén ansåg det riktigt att koncentrera resurserna till en mycket grundlig undersökning av den årskurs (9) som då hade mest sexualundervisning och att

¹ Fråga 5 i båda frågeformulärens, SOU 1970:39, s. 72, 80.

² SOU 1970:39, s. 20.

därvid genomföra enkäter bland både eleverna och lärarna. I årskurs 7 skall *sexualundervisning* förekomma enligt 1962 års läroplan. I årskurs 8 förekommer inte *biologi* på timplanen. Förslaget till studieplan i *samhällskunskap* för årskurs 7 upptar barn- och ungdomspsykologiska frågor, för årskurs 8 enkla psykologiska och sociala frågor för den enskilde och de mindre samhällsgrupperna, t. ex. familje- och fritidsfrågor. Man kan därför räkna med att samlevnadsfrågor ibland behandlats. Förslaget till studieplan i *kristendoms-kunskap* för årskurs 7 tar inte upp samlevnadsfrågor. Dessa aktualiseras däremot i årskurs 8, då centrala områden av Gamla och Nya testamentets förkunnelse skall behandlas. Sexual- och samlevnadsundervisning bör därför ha förekommit i följande sammanhang:

Årskurs 7: *biologi* och *samhällskunskap*.

Årskurs 8: *samhällskunskap* och *kristendoms-kunskap*.

Diagrammets siffror beträffande *biologi* i årskurs 9 har följande innebörd. 96 % av lärarna uppger att de undervisat i sexualkunskap under läsåret, och 92 % av eleverna att de fått sådan undervisning; uppgifterna är med andra ord så gott som samstämmiga.

76 % av lärarna i *kristendoms-kunskap* i årskurs 9 har svarat att de undervisat om sexualetik och familjekunskap. 74 % av lärarna uppger att de undervisat om det moment som fått högsta andel ja-svar: "Hur den kristna religionen ser på samlevnad mellan människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden".¹ Att inte en större del av kristendoms-lärarna uppger sig ha undervisat härom är förvånande. Vid den granskning av de mest använda kristendoms-läroböckerna för årskurs 9, som utredningen låtit göra, visade det sig att samtliga behandlade sexual- och samlevnadsfrågor.

Läroplanens förslag till studieplan för årskurs 9 anger dock endast: "Sammanfattande behandling av den kristna tros- och livsuppfattningen — med beaktande av dess förhållande till kultur- och samhällsliv — samt av andra livsuppfattningar". Ett så allmänt formulerat studiemål medger många olika tolkningar: 13 % av kristendoms-lärarna anser att de inte bör ta upp samlevnadsfrågor i kristendomsundervisningen på högstadiet.² I elevenkäten är det endast 53 % av eleverna (mot 76 % av lärarna) som uppger att kristendomsundervisningen i årskurs 9 behandlat "äktenskaps uppgift och innebörd". Då emellertid så mycket som 10 % av eleverna svarat att de inte minns om momentet behandlats och då frågorna inte ställdes på alldeles samma sätt till lärare och elever, anser undersökningsledarna att uppgifterna inte behöver betraktas som oförenliga.³

Undervisningen inom ämnet *samhällskunskap* i årskurs 9 om "samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet" måste bedömas med en annan måttstock än undervisningen om sexual- och samlevnadsfrågor i *biologi* och *kristendoms-kunskap*. I de två sistnämnda ämnena ingår sådana frågor i kursplanerna, men i *samhällskunskap* skall familje- och samlevnadsfrågor huvudsakligen behandlas i årskurs 8. De följande uppgifterna om undervisningen i *samhällskunskap* bör därför ses som en redogörelse för hur mycket "samhällsfrågor med anknytning till sexuall-

¹ SOU 1969: 44, s. 42.

² SOU 1969: 44, s. 140 tab. 9.19.

³ SOU 1969: 44, s. 38; jfr s. 19, 3.3.4.

vet" som tagits upp i årskurs 9 trots att kursplanen där endast har följande anvisning: "Studiet av socialpolitiken kan inledas med en återblick på familjen och fortsätta med en skildring av olika former för samhällets stödjande och hjälpsamma verksamhet." Dessa moment kan också helt och hållet förbigås. För att få en bild av undervisningen på högstadiet om samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet måste man gå till 6.2.2.2 ovan, där elevernas kunskaper på området redovisas.

På den allmänna frågan om de under läsåret undervisat om "samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet" svarade 69 % ja bland lärarna i samhällskunskap i årskurs 9, medan endast 42 % av eleverna svarade att de fått undervisning om sådana frågor i ämnet samhällskunskap. Frågan var i elevenkätens frågeformulär preciserad på följande sätt:

"Sexual- och samlevnadsfrågor innefattar ju även andra än rent biologiska och medicinska frågor. Samlivet mellan två människor påverkas också av samhällets åtgärder och bestämmelser. Hjälpsamhet och förlossning, rättigheter och skyldigheter i samband med äktenskap och skilsmässa är bara några få exempel på detta. Vad som är rätt och fel när det gäller t. ex. abort eller sexuellt samliv i tonåren, vad som är äktenskapets uppgift och innebörd hör också till sexual- och samlevnadsundervisningen. ... Har Du fått någon undervisning om sådana saker som nämnts ovan under lektionerna i samhällskunskap detta läsår?"¹

Det är tydligt att lärarna, då de svarade, kan ha använt en vidare ram än eleverna, som inriktats just på de moment som är nämnda i frågeingressen. Undersökningsledarna anser därför inte heller i detta fall att lärarnas och elevernas svar är oförenliga med varandra.

Det är viktigt att lägga märke till att varken lärarnas eller elevernas svar avser i vad mån samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet överhuvud behandlats i skolans undervisning, endast i vad mån de behandlats inom ämnet samhällskunskap. Då man däremot längre fram i enkäten testade elevernas kunskaper genom femton frågor på området och därefter frågade om de under läsåret "fått undervisning eller upplysning i skolan om sådana saker som har berörts i frågorna", svarade 79 % av eleverna ja. De elever som svarade ja ansåg sig ha fått undervisningen om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad i följande ämnen och i följande utsträckning:²

Biologi	78 % (= 62 % av samtliga elever)
Samhällskunskap	37 % (= 29 % av samtliga elever)
Kristendoms-kunskap	14 % (= 11 % av samtliga elever)

¹ SOU 1969: 8, s. 93.

² SOU 1969: 8, s. 34 tab. 5.20. Siffrorna inom parentes har räknats fram på följande sätt. Av de 79 % av samtliga elever som fått undervisning om samhällsfrågor hade 78 % fått det under sexualundervisningen på biologitimmarna. 78 % av 79 är 62.

Tillsammans tagna ger siffrorna beträffande samhällsfrågor i sexualundervisningen i årskurs 9 en ganska entydig bild. Sådana frågor i vidaste bemärkelse har 7 av 10 lärare i samhällskunskap tagit upp, men eleverna har endast i ringa grad upplevt frågorna som hörande till sexual- och samlevnadsundervisningen. Däremot har 6 elever av 10 svarat att de fått undervisning på biologitimmarna om de i enkäten preciserade sociala momenten. 8 elever av 10 anser att de fått undervisning om dessa moment i något skolämne.

I *gymnasiets årskurs 2* skall sexual- och samlevnadsundervisningen ges dels integrerad i vissa skolämnen, dels på timmar till förfogande. Enligt skolöverstyrelsens komplement 1965 till anvisningarna i sexualundervisning skall undervisningen på timmar till förfogande som regel meddelas av biologilärare.¹ Utvecklingen har emellertid gått i den riktningen att samverkan sker mellan lärare i olika ämnen, annan personal på skolan samt ev. tillkallade experter, varvid planeringen och huvudansvaret alltså avilar biologiläraren.²

I gymnasistenkäten ingick liksom för årskurs 9 kunskapstest i sexualkunskap, samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet samt några normfrågor. Sedan eleverna besvarat dessa test, fick de för vart och ett av dem frågan om de fått undervisning "om sådana saker som berörs i frågorna".

Andelen elever som svarade ja blev för:³

sexualkunskap	76 %
samhällsfrågor	36
normernas relativitet	15

Gymnasisterna tillfrågades emellertid också om undervisningen tagit upp frågan om normer för sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder. Här svarade 29 % av eleverna ja.⁴ Denna svarsprocent har ansetts vara den bästa mätaren på i vad mån normfrågor tagits upp i samlevnadsundervisningen i gymnasiet årskurs 2 (religionskunskap förekommer endast i årskurs 3). Siffran har därför införts i diagram 8.2. 26 % av gymnasisterna uppgav att äktenskapets uppgift och mening behandlats.

Vid den tidpunkt då enkäten genomfördes, läsåret 1967/68, var sexualundervisning på timmar till förfogande en nyinförd anordning, som knappast kunde ha börjat fungera fullt ut. Det är sannolikt en av förklaringarna till att undervisning på de olika områdena förekommit i mindre utsträckning än vad eleverna uppgivit för årskurs 9.

Frågan i vilken utsträckning eleverna i gymnasiet årskurs 2 läsåret 1967-68 överhuvud fick sexualundervisning av något slag kan inte ges ett alldeles entydigt svar. Undersökningsledarna påpekar att i skilda frågesammanhang 12 % resp. 14 % och 17 % av gymnasisterna uppgivit att sexualundervisning ej förekommit.⁵ Man får nöja sig med konstaterandet att 80-90 % av gymnasisterna fick sexualundervisning. Vad denna hade för innehåll och omfattning belyses närmare i 8.2.5.

8.2 Luckor i skolans sexual- och samlevnadsundervisning

8.2.1 Inledning

Av de uppgifter som lämnats i föregående avsnitt, 8.1.2, framgår att praktiskt taget alla elever i grundskolan och flertalet i gymnasiet fått sexual- och samlevnadsundervisning. För årskurs 9 bygger uppgifterna på både elevernas och lärarnas (samstämmiga) enkätsvar, för gymnasiet

¹ Aktuellt från SÖ 1965/66 nr 27.

² Detaljerade redogörelser för sådan planering av timmar till förfogande vid vissa skolor lämnas i Linnér-Westholm: Sexualliv och samlevnad, Lärar-PM, Studie- och idématerial, 1971.

³ SOU 1969: 28, s. 21 tab. 5.2, s. 24 tab. 5.10, s. 25 tab. 5.14.

⁴ SOU 1969: 28, s. 26 tab. 5.15.

⁵ SOU 1969: 28, s. 27 f. Här diskuteras olika förklaringar till de skiljaktiga uppgifterna.

årskurs 2 på enbart en elevenkät. Hur skall man då förklara att elever mycket ofta i massmedierna säger att de inte fått någon sexualundervisning eller att de inte fått undervisning om vissa viktiga moment? Och hur skall man förklara att de enligt USSU:s undersökningar visserligen visat sig ha övervägande goda kunskaper men samtidigt markant dåliga kunskaper på vissa centrala områden (se 6.2)? — En del av svaret kan hämtas ur lärar- och elevenkäterna. Dessa visar nämligen att även om någon grad och art av sexualundervisning nästan alltid förekommit, har den ibland varit av ringa omfattning och förbigått väsentliga moment. Det är lätt att förstå att den minoritet av elever som råkat ut för en sådan ofullständig undervisning upplever och uttalar att de inte fått någon sexualundervisning som de anser vara värd namnet eller att de glömt att den förekommit. Frågan diskuteras närmare i avsnitt 10.2. I det följande skall dessa luckor i undervisningen närmare belysas. I detta avsnitt behandlas sålunda enbart negativa inslag i bilden av sexualundervisningen; de positiva har behandlats och kommer att ytterligare behandlas i andra sammanhang.

Lärarenkäterna på låg- och mellanstadiet medger inte någon granskning i detalj av vad som tagits upp eller inte i undervisningen. Av ekonomiska skäl har undersökningarna här koncentrerats på lärarnas uppfattning om hur undervisningen bör utformas. Förekomsten av undervisning enligt lärarnas uppgifter kan bara anges i stort så som skett i diagram 8.2 ovan. Dessutom har dock undersökts i vilken utsträckning lärarna undervisat om några få speciella moment, delvis sådana som inte är upptagna i handledningen för de här aktuella stadierna. Avsikten därmed har varit att belysa i vad mån undervisningen utvidgats i förhållande till handledningen 1956. Lågstadielärarna har då svarat på följande sätt.

8.2.2 Luckor i lågstadiets sexualundervisning

Tabell 8.2 Förekomst av undervisning om vissa moment på lågstadiet, enligt lärarna.¹ I %.

Moment	Mycket	Något	Inte alls
1 Sexualanatomi	5	79	14
2 Samlag	—	52	44
3 Etiska aspekter på det sexuella beteendet	6	45	47
4 Könsmognad inkl. menstruation	1	15	81
5 Preventivmedel	—	7	90

¹ SOU 1970: 39, s. 21. Förklaring till tabellen: uppgiften "Sexualanatomi, Inte alls, 14 %" anger att i medeltal 14 % av lärarna i årskurserna 1, 2 och 3 inte alls tagit upp momentet. Frekvensen är i allmänhet ganska jämnt fördelad på årskurserna, varför medeltalsciffran ger en föreställning om momentets förekomst i alla tre årskurserna. Det betyder givetvis inte att den enskilda läraren tagit upp momentet i alla tre årskurserna. Hon har säkerligen planerat in det i en årskurs och dessutom, oberoende av årskurs, besvarat de frågor som eleverna ställt. I detta fall var fördelningen av dem som inte alls undervisat om momentet: i årskurs 1 18 %, årskurs 2 11 %, årskurs 3 14 %. Dessa detaljuppgifter återfinns för lågstadiet i SOU 1970: 39, tab. 4.3–4.7, s. 48–50. Att summan av de vågräta siffreraderna blir mindre än 100 % beror på att "Minns ej" och "Uppgift saknas" inte redovisats här.

I diagramform ter sig siffrorna för förekomsten av vissa moment på lågstadiet på följande sätt.

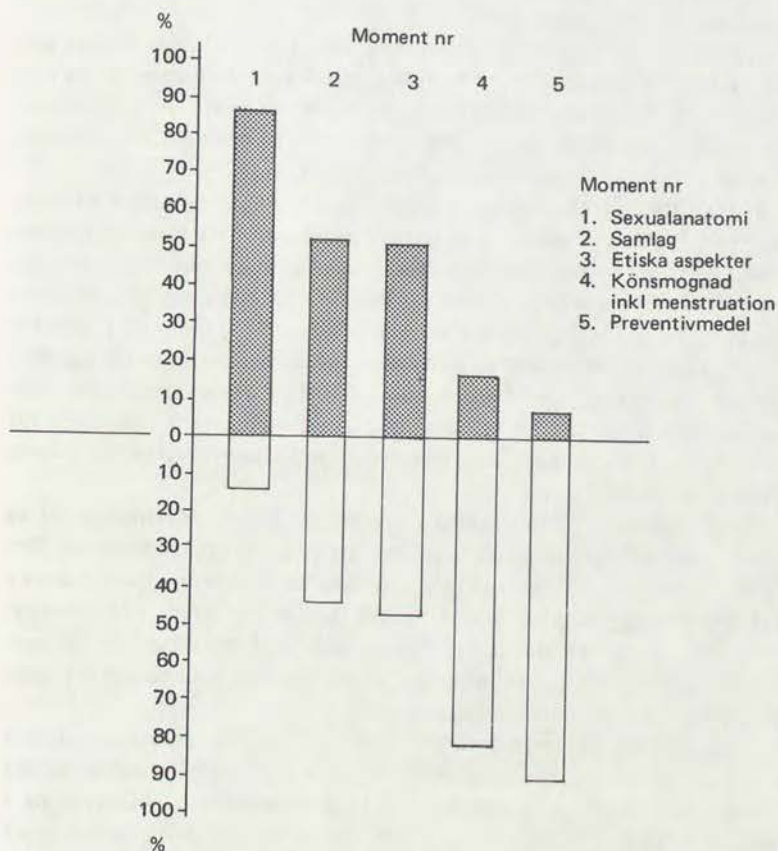


Diagram 8.3 Förekomst av undervisning om vissa moment på lågstadiet, enligt lärarna. Se tab. 8.2. Fylld stapel: procent av lärarna som uppgivit att de undervisar om momentet. Ofylld stapel: procent av lärarna som uppgivit att de ej undervisar om momentet.

De moment som handledningen tar upp för lågstadiet är:
 skillnaden mellan könen,
 barnens tillkomst och utveckling intill födelsen,
 födelsen,
 barnens beroende av modern, fadern och hemmet.

Förekomsten eller icke av ett moment bör inte betraktas enbart i relation till handledningens momentlistor. Inte bara sexualundervisningens omfång utan även i hög grad dess innehåll utvecklades under tiden 1956–1969 under inflytande av den snabbt ökande öppenheten i tal, skrift och bild på det sexuella området. Denna ledde också till att eleverna ställde ökade krav på sexualundervisningen, frågade mer. Många lärare har då tolkat det av handledningen angivna stoffet för ett visst

stadium som ett minimum. Andra lärare har inte ansett sig berättigade att ta upp andra moment än de uppräknade.

Med denna bakgrund kan momentens förekomst i undervisningen kommenteras på följande sätt.

Sexualanatomi ("Skillnaden mellan könen"). Att 14 % av lärarna inte alls undervisat härom under lågstadiet, alltså i tre årskurser, är en klar brist. 1956 års handledning lade stor vikt vid att de elementära informationerna skulle ges i början av lågstadiet för att bilda motvikt till oriktiga och sensationsbetonade informationer.

Samlag. 1956 års handledning har följande rekommendation i lektions-exempel A för lågstadiet: "Det händer ganska ofta att eleverna i denna klass frågar hur befruktningen tillgår. Om lärarinnan med sin kännedom om klassen finner det lämpligt och om hon förmår göra det, bör hon kunna ge en förklaring på exempelvis följande sätt: 'Genom att pappa för in sin penis i mammas springa kan sädeskropparna komma in till äggen.'" Hälften av lärarna har följt denna villkorliga rekommendation. Det innebär att ännu 1969 hälften av lågstadieleverna varit hänvisade till andra informationskällor än skolan beträffande samlag. Även här bör en ändring komma till stånd.

Etiska aspekter på det sexuella beteendet. Det är förvånande att så många som hälften av lågstadielärarna har markerat detta moment. Det anses i allmänhet att eleverna inte är mogna härför i denna ålder. Lärarna har sannolikt syftat på den omfångsrika familjeorienterade undervisningen inom hembygdskunskapen. Dessutom är det naturligt att barnens frågor med anledning av aktuella händelser och tidningsnotiser givit anledning till samtal med etiska inslag.

Könsmognad inkl. menstruation. För att vara säker på att alla flickor får information om menstruation innan de själva upplever denna, är det numera nödvändigt att ge en kortfattad förberedande undervisning i årskurs 3. Endast 16 % av lärarna har gjort detta. Då de övriga inte gjort det, har de haft stöd av handledningen.

Preventivmedel. Så snart barnen lär sig läsa möter de uppgifter om preventivmedel i pressen och affischreklam, vilket i sin tur leder till att eleverna allmänt talar om saken. 90 % av lärarna har – med stöd av handledningen – inte alls undervisat om preventivmedel. Med hänsyn till de nyss nämnda omständigheterna bör enligt utredningens mening en elementär information lämnas redan på lågstadiet. Oppositionen från vissa kretsar mot sådan undervisning i en skolradiokurs för *mellanstadiet* för några år sedan var mycket stark och förekommer alltjämt på opinionsmöten som refereras i pressen. Man trycker hårt på att momentet preventivmedel inte är upptaget i handledningen tidigare än för 14–16-åringar. I detta fall framträder det ovanligt tydligt att försöken att hindra information i skolan är detsamma som att utlämna barn och ungdomar åt vanföreställningar genom en mycket ofullständigt förstådd information, ofta given och mottagen i en atmosfär som inte är gynnsam för attityden till sexuallivet.

8.2.3 Luckor i mellanstadiets sexualundervisning

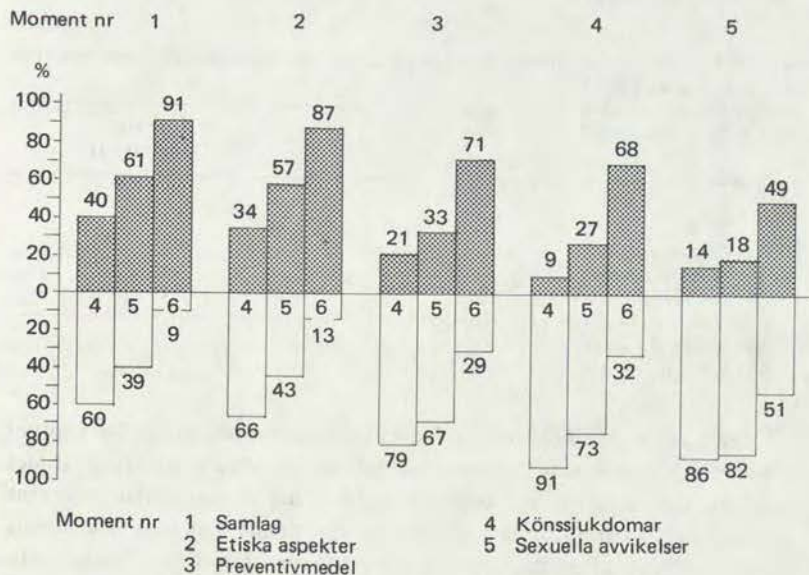
Tabell 8.3 Förekomst av undervisning om vissa moment på mellanstadiet, enligt lärarna.¹ I %.

Moment	Mycket	Något	Inte alls
Samlag	3	63	32
Preventivmedel	4	41	53
Könssjukdomar	4	36	58
Sexuella avvikelser	1	28	68
Etiska aspekter på det sexuella beteendet	9	54	34

¹ SOU 1970: 39, s. 21. Förklaring till tabellen, se noten under tab. 8.2 ovan. För mellanstadiet gäller dock inte att den genomsnittliga förekomsten av undervisning om ett moment är representativ för alla tre årskurserna. Undervisning har i mycket större utsträckning förekommit i årskurs 6 än i årskurserna 5 och 4. "Minns ej" och "Uppgift saknas" redovisas inte här.

Då sexualundervisningen på mellanstadiet ges mest i årskurs 6, blir det väsentligare att ange förekomsten av undervisning om de fem momenten, fördelad på årskurser (diagram 8.4).

Diagram 8.4 Förekomst av undervisning (enligt lärarna) om vissa moment på mellanstadiet, uppdelad på årskurser.¹ Årskursen anges vid nollstrecket. Fylld stapel: procent av lärarna som undervisat om momentet. Ofylld stapel: procent av lärarna som inte undervisat om momentet.



¹ Diagrammet är sammanställt efter uppgifter i SOU 1970:39, tab. 4.8-4.12, s. 51-53.

De moment som handledningen tar upp för 11–13-åringar är: Olikheter mellan könen – Könsoorganens byggnad och funktion – Pubertet – Menstruation – Pollutioner – Onani – Befruktning – Fosterutveckling och havandeskap – Förlossning – Könbestämning – Tvillingfödelse – Förseende. – ”Dessutom skall undervisningen omfatta upplysningar till barnens skydd rörande vissa avvikelser i fråga om den sexuella driften (pedofili, exhibitionism, homosexualitet).”

Av de fem momenten i diagram 8.4 är det endast två, samlag och sexuella avvikelser, som för detta åldersstadium är upptagna i handledningen. (”Könsoorganens funktion” kan men måste inte tolkas som innefattande information om samlag.) Att endast hälften av lärarna behandlat moment 5, sexuella avvikelser, kräver en särskild kommentar. Majoriteten av såväl lågstadie- som mellanstadielärarna anser att den huvudsakliga undervisningen om sexuella avvikelser bör komma först på högstadiet. Samtidigt anser majoriteten av lågstadielärarna att sexuella närmanden till barn samt exhibitionism bör omtalas redan på lågstadiet.¹ Härav kan man dra slutsatsen att fler än hälften av lärarna i själva verket har undervisat om de nämnda beteendena, dvs. om två typer av sexuella avvikelser, på lågstadiet och/eller mellanstadiet. När de har uppgett att de inte undervisat om sexuella avvikelser har de avsett ett mera omfattande begrepp. Det innebär att majoriteten av mellanstadielärarna har givit åtminstone någon undervisning i årskurs 6 om alla de fem momenten i tab. 8.4. Det är även kommitténs uppfattning att alla momenten bör förekomma på detta stadium.

Från denna utgångspunkt framstår alla de fall då undervisning om något av de fem momenten inte alls givits i årskurs 6 som bortfall av önskvärd information:

Tabell 8.4 Procent av lärarna som uppgivit att de inte alls undervisat om vissa moment i årskurs 6.¹ I %.

Moment	Inte alls undervisat
1 Samlag	9
2 Etiska aspekter	13
3 Preventivmedel	29
4 Könssjukdomar	32
5 Sexuella avvikelser	51 ²

¹ Se diagram 8.4 ovan.

² Se kommentaren till diagram 8.4.

Med hänsyn den höga gonorréfrekvensen bland ungdomar (se kapitlet ”Veneriska sjukdomar” i förslaget till lärarhandledning) framstår det numera som helt oacceptabelt att en tredjedel av mellanstadieläverna lämnas helt utan information i skolan om denna sjukdom. Detsamma gäller undervisningen om *preventivmedel* som graviditets- och smittskydd. Undervisning om gonorré och preventivmedel är inte skolans enda insats för att motverka smittspridning. Lika viktigt om inte viktigare är att resonera med eleverna om vad samlevnadsnormer betyder på detta

område. Det hindrar emellertid inte att den grundliga sakinformationen om de två nämnda momenten är ett oeftergivligt krav. Detta gäller framtiden. De lärare som inte undervisat om veneriska sjukdomar och preventivmedel har följt handledningen.

8.2.4 Luckor i högstadiets sexualundervisning

8.2.4.1 Inledning

För *högstadiet* har, som ovan närmare kommenterats i avsnitt 8.1.2, inga undersökningar gjorts rörande årskurserna 7 och 8. För årskurs 9, där den huvudsakliga sexualundervisningen på högstadiet gavs, kan däremot ganska detaljerade uppgifter lämnas.

Tabell 8.5 Procent av lärare och elever som uppgivit att sexual- och samlevnadsundervisning inte förekommit i årskurs 9.¹ I %.

	Undervisning i sexual- och samlevnadsfrågor har <i>ej</i> förekommit i:		
	Biologi	Kristendoms-k.	Samhällsk.
Enligt lärarna	4	24	31
Enligt eleverna	6	36	48

¹ SOU 1969:44, s. 37; SOU 1969:8, tab. 5.19, s. 33; tab. 5.9, s. 29; tab. 5.14, s. 31.

Skillnaden mellan lärarnas och elevernas uppgifter beträffande samhällskunskap och kristendoms-kunskap har kommenterats i avsnitt 8.1.2 ovan. Att en fjärdedel av lärarna i kristendoms-kunskap enligt egen uppgift inte alls bidragit till sexual- och samlevnadsundervisningen i årskurs 9 måste betecknas som ett missförhållande. I samhällskunskap ingick som tidigare nämnts inte familje- och samlevnadsfrågor i läroplanens förslag till studieplan.

De följande tabellerna utgör en bearbetning av motsvarande tabeller i lärarenkäten i årskurs 9 (SOU 1969:44, s. 40, 42, 43¹). Genom

¹ Dessa tabeller anger hur stora andelar av de lärare som *har* givit sexual- och samlevnadsundervisning som har svarat Ja eller Nej för ett visst moment. Man får vidare uppgift om hur stor andel av *samtliga* lärare i ämnet som har svarat Ja för ett visst moment (kolumnen "Ja-svar i % av . . ."). Man kan emellertid inte därav direkt sluta sig till hur stor andel av samtliga lärare som *inte* tagit upp ett visst moment, beroende på att man också måste ta hänsyn till procentsiffrorna i kolumnerna "Minns ej" och "Uppgift saknas". Men dessa siffror, som ibland är höga, gäller inte samtliga lärare utan endast lärare som har givit sexual- och samlevnadsundervisning. Man måste därför göra en uträkning enligt följande exempel, gällande moment 9 i tabellen för samhällskunskap (SOU 1969:44, s. 43 jämfört med tabell 8.9 nedan). 50 % av de lärare som överhuvud givit sexual- och samlevnadsundervisning i samband med samhällskunskapen uppger att de inte tagit upp detta moment. 50 % av 1 099 är 549. Till dessa nej-svarare skall läggas de som alls inte givit sexualundervisning. De är 1 591 - 1 099 = 492; 549 + 492 = 1 041. 1 041 utgör 65 % av 1 591, dvs. av samtliga i enkäten ingående samhällskunskapslärare. Vid en sådan uträkning har "Minns ej" och "Uppgift saknas" inte räknats som nej-svarare. Man kan då vara säker på att siffrorna för utebliven undervisning om vissa moment inte blivit för höga.

bearbetningen har det blivit möjligt att ange hur stora andelar av samtliga lärare inom ett visst ämne som inte tagit upp ett visst moment. Det är denna siffra som är av störst intresse, ty endast den låter oss också veta ungefär hur stor andel av *eleverna* som inte fått undervisning om detta moment. Först därigenom får vi ett bidrag till svaret på de frågor som ställdes inledningsvis: Hur skall man förklara att elever mycket ofta i massmedierna säger att de inte fått sexualundervisning, trots att det vid en så detaljerad utfrågning som i USSU:s elevenkäter visar sig att praktiskt taget alla fått det? Och hur skall man förklara att eleverna enligt USSU:s undersökningar visserligen visat sig ha övervägande goda kunskaper men samtidigt markant dåliga kunskaper på vissa områden? En del av svaren kan utläsas ur de följande tabellerna.

8.2.4.2 Luckor inom biologiundervisningen i årskurs 9

Handledningen upptar följande moment för 14–16-åringar: Repetition av förut genomgångna moment i mån av behov. – Könsorganens byggnad och funktion. – Fosterutveckling och havandeskap. – Förlossning. – Ungdomen och sexuallivet. Etiska synpunkter. Avhållsamhet från sexuellt samliv under uppväxtåren. – Utomäktenskapliga barn. – Spontana och framkallade aborter. – Könssjukdomar. – Preventivmedel. – Sterilitet. – Sterilisering. – Klimakterium. – Vissa avvikelser i fråga om den sexuella driften. – Etiska och sociala synpunkter på sexuallivet. –

Tabell 8.6 Förekomst av vissa moment i undervisningen i biologi i årskurs 9 läsåret 67/68 enligt lärarnas uppgifter.¹ I %.

Moment	Förekomst av undervisning		
	Ja	Nej	Minns ej Uppgift saknas
1. Könsorganens byggnad och funktion	95	5	—
2. Befruktning	95	4	1
3. Könssjukdomar	95	4	1
4. Könsmognad (pubertet)	95	5	1
5. Havandeskap	94	5	1
6. Preventivmedel	94	5	1
7. Abort	92	7	2
8. Förlossning	91	7	2
9. Självtilfredsställelse (onani)	86	11	3
10. Föräktenskapliga sexuelförbindelser	85	12	3
11. Sexuella avvikelser	84	12	4
12. Hur ett samlag går till	73	24	3
13. Etiska synpunkter på sexuallivet i annat sammanhang än vid föräktenskapliga förbindelser	70	24	7
14. Prostitution	37	55	8
15. Pornografi	32	61	7

¹ Siffrorna för ja- och nej-svar anger procent av *samtliga* biologilärare som undervisade i årskurs 9 läsåret 1967–68, alltså även de som därvid inte gav någon sexualundervisning. Hur många procent av de sexualundervisande lärarna som tog upp ett visst moment framgår av SOU 1969: 44, s. 40, tabellen. Se föregående not.

Samhälleliga åtgärder för familjebildningen. — Samhällets hjälpåtgärder vid havandeskap, förlossning och under amningstid. — Samhällets åtgärder för vård och fostran av barn och ungdom.

De moment i tab. 8.6 ovan som tagits med utan att vara upptagna i handledningen är prostitution och pornografi.

Även i tab. 8.6 bekräftas det att endast mycket små andelar av biologilärarna har underlåtit att undervisa om sexualkunskap i bemärkelsen *anatomi och fysiologi*. Det är också ytterst få (5 %) som inte undervisat om *preventivmedel*. Enligt eleverna är det 15 %. Av dem som givit sådan undervisning är det emellertid nära tre fjärdedelar, 71 %, som inte visat upp preventivmedel.¹ Därigenom måste undervisningen om detta moment ha förlorat åtskilligt i effektivitet. Drygt en tiondel av eleverna har inte i årskurs 9 fått undervisning om *självtilfredsställelse*, föräktenskapliga sexualförbindelser och om hur ett samlag går till. Eftersom 14 % av eleverna i årskurs 9 har uppgivit att de tror att onani är farligt medan 34 % är osäkra (sammanlagt 48 %),² är det särskilt beklagligt då undervisning om detta moment uteblir.

I läroplaner och i handledningen har med stort eftertryck ställts kravet att etiska, sociala och psykologiska aspekter också skall behandlas i sexualundervisningen. De 12 % av eleverna som inte i undervisningen ställts inför problemen kring *föräktenskapligt sexuellt samliv*, och de 24 % som inte fått *etiska synpunkter* aktualiserade för sig, måste sägas ha fått en i väsentlig mån ofullständig sexualundervisning. Tillfälle till eftertanke kring dessa frågor är en nödvändighet, eftersom 1/5–1/4 av eleverna i denna ålder har haft sin sexualdebut och flertalet kommer att uppleva den inom de allra närmaste åren (tab. 2.2, 2.3 samt avsnitt 2.4.8). Bristerna i undervisningen på denna punkt understryks av att 46 % av eleverna själva uppger att de inte i något ämne fått undervisning om olika uppfattningar om sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder.³

En fjärdedel av eleverna har enligt vad lärarna uppgivit inte i sexualundervisningen fått höra något om *hur ett samlag går till*.⁴ Ett av de krav som eleverna själva särskilt ofta och energiskt fört fram är att detta moment skall tas upp. Det är också kommitténs uppfattning att så bör ske. Att 24 % av eleverna inte fått sådan undervisning är liksom bortfallet av etiska synpunkter ett exempel på ofullständig sexualundervisning.

12 % av eleverna har inte i årskurs 9 fått undervisning om vad som i enkäten kallas sexuella avvikelser men som hellre bör heta *variationer i sexualdriftens inriktning och styrka*. Kommitténs synpunkter på varför detta moment inte kan få förbigås har givits i kommentarerna till tab. 6.4 i avsnittet 6.2.2.2.

Mer än hälften av eleverna har slutligen inte fått några synpunkter på *prostitution* och *pornografi*. Gatuprostitutionen är av ringa omfattning i Sverige i jämförelse med förhållandena i många andra europeiska länder och har under senare årtionden ytterligare minskat. I stället har nya former av prostitution fått ökad spridning ("poseringsateljéer" o. d.) och utgör genom annonser och pressreportage en iögonfallande företeelse.

¹ SOU 1969: 44, s. 45; SOU 1969: 8, tab. 5.22, s. 35.

² SOU 1969: 8, s. 41.

³ SOU 1969: 8, tab. 5.21, s. 34, jämförd med s. 114 f (frågeformuläret).

⁴ Vad enkäten primärt visar är att en fjärdedel av lärarna inte undervisat om momentet.

Pornografin skildrar i regel endast sexualakter mellan partner utan personliga relationer, ett sexualliv utan ömhet och gemenskap. Den ger en alltför torftig och glädjelös bild, ett ensidigt urval av en verklighet med mycket rikare innehåll. Det är därför önskvärt att prostitution och pornografi behandlas i sexual- och samlevnadsundervisningen och därigenom får en realistisk belysning. Utförliga synpunkter på hur detta kan ske har lämnats i förslaget till lärarhandledning, dels i kommentarerna till dessa moment i högstadiets och gymnasieskolans sexualundervisning, dels i kapitlet pornografi och prostitution i faktaöversikten.

De luckor i sexualundervisningen under biologilektionerna som nu behandlats bör även ses i relation till hur många lektioner undervisningen omfattat. Vid jämförelse mellan lärarnas och elevernas uppgifter bör beaktas att nära en tredjedel av eleverna inte minns antalet lektioner, vilket gör att deras uppgifter på denna punkt är mycket osäkra.

Tabell 8.7 Antal biologilektioner som ägnats åt sexualundervisning i årskurs 9 läsåret 67/68 (i %)¹

	1-4	5-6	7-	Minns ej Uppgift saknas
Enligt lärarna	21	36	33	10
Enligt eleverna	35	15	11	30

¹ SOU 1969:44, s. 39; SOU 1969:8, tab. 5.1 s. 27.

En femtedel av biologilärarna har enligt egen uppgift ägnat 4 eller färre lektioner åt sexualundervisningen i årskurs 9. På detta tidsutrymme är det givetvis omöjligt att genomgå de moment som handledningen tar upp och än mindre att hinna med de nya moment som blivit möjliga och angelägna genom samhällsutvecklingen. Saken bör ses i belysning av att 42 % av biologilärarna anser att timplanen för årskurs 9 inte medger sexualundervisning i önskvärd omfattning (SOU 1969:44, s. 58).

8.2.4.3 Luckor inom kristendomsundervisningen i årskurs 9

24 % av kristendomslärarna har överhuvud ej tagit upp sexual- och samlevnadsfrågor. Förhållandet har kommenterats i avsnitt 8.1.2 ovan. Andelen av samtliga kristendomslärare som inte undervisat om ett visst moment används i det följande (liksom tidigare) som ett mått på hur stor andel av eleverna som inte fått undervisning om momentet. När det talas om att eleverna inte fått undervisning, bygger detta alltså, om inte annat anges, på lärarnas uppgifter.

Mellan en fjärdedel och en tredjedel av eleverna har inte på kristendomstimmarna i årskurs 9 fått undervisning om *äktenskapet* (momenten 1-5) - trots att läroplanen upptar en "sammanfattande behandling av den kristna tros- och livsuppfattningen ... samt av andra livsuppfattningar". Därmed har en av de väsentliga aspekterna på sexual- och samlevnadsfrågor - den kristna äktenskapsuppfattningen - fallit

Tabell 8.8 Förekomst av vissa moment i undervisningen i kristendomskunskap i årskurs 9 läsåret 67/68 enligt lärarnas uppgifter.¹ I %.

Moment	Förekomst av undervisning		
	Ja	Nej	Minns ej Uppgift saknas
1. Hur den kristna religionen ser på samlevnad mellan två människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden	74	25	1
2. Trohet inom äktenskapet	67	31	4
3. Skilsmässa	66	32	4
4. Äktenskapet som institution ur religiös synpunkt	66	31	4
5. Kärlek som förutsättning för äktenskapet	65	32	4
6. Föräktenskapliga förbindelser	64	33	4
7. Abortfrågan ur etisk synpunkt	63	34	4
8. Olika moraluppfattningar om sexuella förbindelser under uppväxtåren	60	36	5
9. Hur man inom andra livsåskådningar och religioner ser på samlevnaden mellan två människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden	52	42	6
10. Familjeplanering i Sverige och andra länder	52	44	5
11. Sexuallivets betydelse inom äktenskapet	49	44	7
12. Tidiga och sena äktenskap	43	51	7
13. Seder och bruk i olika länder och olika tider när det gäller samlevnad mellan två människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden	38	54	7
14. Pornografi	30	64	6
15. Sexuella avvikelser (t. ex. homosexualitet)	27	69	5
16. Självstillfredsställelse (onani)	20	74	6
17. Prostitution	18	76	6

¹ SOU 1969: 44, s. 42. Se noten till tab. 8.6.

bort ur undervisningen just vid den tidpunkt då många elever nått en sådan intellektuell utveckling att undervisningen skulle ha varit meningsfull. Enligt de uppgifter *eleverna* lämnat har sådan undervisning på kristendomstimmarna saknats i följande utsträckning:¹

	Ej fått undervisning (i %)
Äktenskapets uppgift och innebörd	36
Problem som kan uppstå i ett äktenskap	41
Olika åsikter beträffande sexuellt samliv	51

¹ SOU 1969: 8, tab. 5.14, s. 31.

Som synes är elevernas och lärarnas uppgifter något sänär samstämmiga vad den första siffran (36 %) beträffar.

Etiska aspekter på *icke äktenskapligt sexuellt samliv* aktualiseras av momenten 6, 8, 9, 13. Mellan en tredjedel och hälften av kristendoms lärarna har inte behandlat dessa moment, vilket är beklagligt eftersom de berör eller inom kort kommer att beröra en stor del av eleverna. *Abortfrågan* var starkt debatterad vid den tidpunkt då enkäten gjordes men har inte behandlats av en tredjedel av lärarna. Frågan om *familjeplanering* i Sverige och andra länder framstår numera i Sverige inte som ett moraliskt/religiöst problem för de flesta protestantiska kristna. Ur den synpunkten finns det inte skäl att yrka särskilt starkt på att momentet skall tas upp i kristendomsundervisningen. Men med tanke på de många invandrarna av olika bekännelser, särskilt de romerska katolikerna, hade det varit skäl att i större utsträckning ge en objektiv översikt av olika uppfattningar på detta område. Flertalet kristendoms lärare har inte behandlat momentet *själv tillfredsställelse* (onani). Eftersom man numera i de kristna samfundens egen undervisning vanligen har upphört att skuldbelägga själv tillfredsställelsen, hade det varit önskvärt att kristendoms lärarna tagit upp momentet i större utsträckning och därigenom bidragit till att skingra kvarvarande fördomar.

8.2.4.4 Luckor inom undervisningen i samhällskunskap i årskurs 9

Undervisningen om samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet inom ämnet *samhällskunskap* har enligt lärarna haft följande omfattning.

Tabell 8.9 Förekomst av vissa moment i undervisningen i samhällskunskap i årskurs 9 läsåret 67/68 enligt lärarnas uppgifter.¹ Observera kommentarerna efter tabellen. I %.

Moment	Förekomst av undervisning		
	Ja	Nej	Minns ej Uppgift saknas
1. Samhällets hjälpåtgärder t. ex. barnavårdsnämndens arbete, familjerådgivning, bosättningslån, mödrapenning och barnbidrag	65	34	—
2. Familjeplanering i Sverige och andra länder (inkl. u-länderna)	62	37	1
3. Samhällets hjälpåtgärder vid havandeskap och förlossning	59	38	3
4. Könrollsfrågan	51	40	2
5. Vad svensk lag säger om förloving, trolövnin, utomäktenskapliga barns situation, äktenskapsförord, lysning, vigsel, rättigheter och skyldigheter inom äktenskapet, makars och barns arvsrätt, skilsmässa, adoption	54	45	1
6. Äktenskapet som en social institution	49	49	3
7. Tidiga och sena äktenskap	44	52	4

Moment	Förekomst av undervisning		
	Ja	Nej	Minns ej Uppgift saknas
8. Seder och bruk i olika länder och olika tider, när det gäller samlevnad mellan två människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden	32	63	5
9. Föräktenskapliga förbindelser	31	65	3
10. Abortfrågan från social synpunkt	30	65	5
11. Sexualbrott	30	65	4
12. Pornografi	24	72	4
13. Tonåringars sexualproblem	22	74	4
14. Könssjukdomar från social synpunkt	18	78	4
15. Prostitution	13	83	4
16. Sexuallivets betydelse inom äktenskapet	13	83	4
17. Sexuella avvikelser t. ex. homosexualitet	11	85	5
18. Verknigen av störningar i det sexuella samlivet	6	91	3
19. Familjeproblem under klimakteriet	5	93	3

¹ SOU 1969: 44, s. 43. Se noten till tab. 8.6.

Som framhållits ovan skall familje- och samlevnadsfrågor inom ämnet samhällskunskap huvudsakligen behandlas i årskurs 8. Tab. 8.9 kan därför inte användas som mätare på i hur hög grad väsentliga samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet förekommit i undervisningen i samhällskunskap på högstadiet i dess helhet. Utredningen vill endast understryka att den anser att de uppräknade momenten med undantag av nr 13, 16, 18 och 19 bör tas upp vid undervisningen i samhällskunskap.

Fakta som belyser samhällskunskapens verkliga bidrag till sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet ges i avsnittet 6.2.2.2. Där behandlas elevernas kunskaper om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad. Kunskaperna visar sig vara goda trots brister på detta område i de äldre läroböckerna i samhällskunskap. De testfrågor där relativt få rätta svar erhållits var hämtade från följande områden: lagstiftningen rörande äktenskap, abort och homosexualitet. Många elever hade också oriktig uppfattning om tonårsflickors möjlighet att få tillgång till preventivmedel.

8.2.5 Luckor i gymnasiets sexualundervisning

Uppgifterna om undervisningen i gymnasiets årskurs 2 (på timmar till förfogande) grundar sig enbart på elevernas enkätsvar. Enligt dessa tedde sig omfattningen av sexual- och samlevnadsundervisning i gymnasiets årskurs 2 på följande sätt.

Tabell 8.10 Förekomst av undervisning om vissa moment (enligt eleverna) i gymnasiets årskurs 2 läsåret 67/68.¹ I %.

Moment	Förekomst av undervisning		
	Ja	Nej	Minns ej
1. Sexualkunskap	76	22	2
2. Preventivmedel	70	28	2
3. Samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet	36	58	6
4. Normer för sexuellt samliv	29	60	10
5. Äktenskapets uppgift och mening	26	52	21
6. Normernas relativitet	15	76	8

¹ SOU 1969: 28, s. 21–27; tab. 5.2, 5.17, 5.10, 5.15, 5.18, 5.14.

Nejsiffrorna innefattar både de elever som haft sexualundervisning, men inte om ett visst moment, och dem som inte alls haft sexualundervisning. Det är summan av dessa två grupper som är relevant i detta avsnitt, där det gäller att belysa hur stora andelar av eleverna som inte fått undervisning om det eller det momentet, oavsett vad orsaken härtill varit. Endast så framkommer omfattningen av information eller utebliven information till samtliga elever.

Som tidigare påpekats gavs sexualundervisningen på gymnasiet läsåret 1967/68 för första gången på timmar till förfogande och förekom därför inte överallt. Under de därpå följande läsåren har det totala omfånget av undervisningen säkerligen ökat i förhållande till vad tab. 8.10 utvisar. Tabellen bör därför i första hand användas för att belysa proportionerna mellan olika moment, inte det totala omfånget.

Skolöverstyrelsens kompletterande anvisningar i sexualundervisning för årskurs 2 av gymnasium och fackskola¹ anger de i 1956 års handledning upptagna momenten:

Repetition av förut genomgångna moment i mån av behov.

22. Etiska och sociala synpunkter på sexuallivet
23. Samhälleliga åtgärder för familjebildningen
24. Samhällets hjälpåtgärder vid havandeskap och förlossning samt under amningstid
25. Samhällets hjälpåtgärder för vård och fostran av barn och ungdom
26. Menstruationen och hormonerna
27. Störningar vid sexuellt samliv
28. Sexualupplysning i hemmen

De kompletterande anvisningarna rekommenderar att momenten 23, 24 och 25 betraktas som tillräckligt behandlade i ämnet samhällskunskap och att huvudvikten läggs på moment 22, "varvid även och kanske främst de psykologiska aspekterna måste uppmärksammas". I 1956 års handledning motsvaras denna rekommendation av satsen: "Målet för sexualundervisningen på skolans högsta stadium är att ungdomen före sitt utträde i livet skall få en fördjupad framställning av sexuallivets etiska, psykologiska och sociala sidor." En så inriktad undervisning rekommenderas.

¹ Aktuellt från skolöverstyrelsen 1965/66, nr 27.

deras alltså i lika mån av den äldre handledningen och de nya anvisningarna. De senare anger att de moment som i första hand bör *repeteras* är preventivmedel och könssjukdomar.

Mot denna bakgrund är det anmärkningsvärt att de moment som enligt tab. 8.10 behandlats minst är nr 6, 4 och 3 på vilka enligt anvisningarna huvudvikten skulle läggas. Frågan om *normer för sexuellt samliv* mellan ungdomar i deras egen ålder har aktualitet både för de 17-18-åringar som haft sin sexualdebut och för dem som inte haft det, men mindre än en tredjedel av lärarna har enligt elevernas uppfattning behandlat detta moment. Ca tre fjärdedelar av lärarna har inte behandlat *äktenskapets uppgift och mening*. Elevernas bedömning är dock här ytterst osäker eftersom så mycket som 21 % av dem inte minns om momentet förekommit eller ej. Det tyder på att undervisningen om detta moment varit föga engagerande. Det är skada eftersom frågan om äktenskapet i relation till andra samlevnadsformer brukar i hög grad intressera elever i denna ålder. Minst har momentet om *olika normer i olika tider och kulturer* ("normernas relativitet") behandlats (15 %). Även detta innebär att ett väsentligt område fallit bort. Det är i dag i högre grad än förr nödvändigt att på en gång vara medveten om förekomsten av olika normer och i stånd att för sin egen och sin grupps del bejaka bestämda normer. Detta gäller inte minst relationerna mellan man och kvinna. En kritisk belysning av frågor av detta slag förekommer emellertid i årskurs 3 i religionskunskap, som till ungefär hälften utgör en allmän livsåskådningskurs. Även samhällskunskap, filosofi och psykologi ger bidrag. Men stora delar av eleverna i gymnasieskolan läser inte dessa ämnen, se förslaget till lärarhandledning, 5.6.3.

Överensstämmande med de nya anvisningarna är det att preventivmedel utgör ett av de två oftast förekommande momenten. I vad mån undervisning om veneriska sjukdomar ingått i momentet sexualkunskap vet vi inte. Det kan nämnas att de två testfrågor om veneriska sjukdomar som ställdes till gymnasisterna besvarades riktigt av 98 resp. 77 % av dessa.¹ Det sistnämnda resultatet måste emellertid betecknas som dåligt, eftersom det innebär att 23 % av gymnasisterna inte visste att gonorré är den vanligaste veneriska sjukdomen i Sverige. Klart är att undervisningen på timmar till förfogande i gymnasiets årskurs 2 lämnade mycket övrigt att önska vare sig man bedömer den med utgångspunkt från de gamla eller de nya anvisningarna.

¹ 6.2.2.1, tab. 6.1.

9 Lärarnas upplevelse av sexualundervisningen

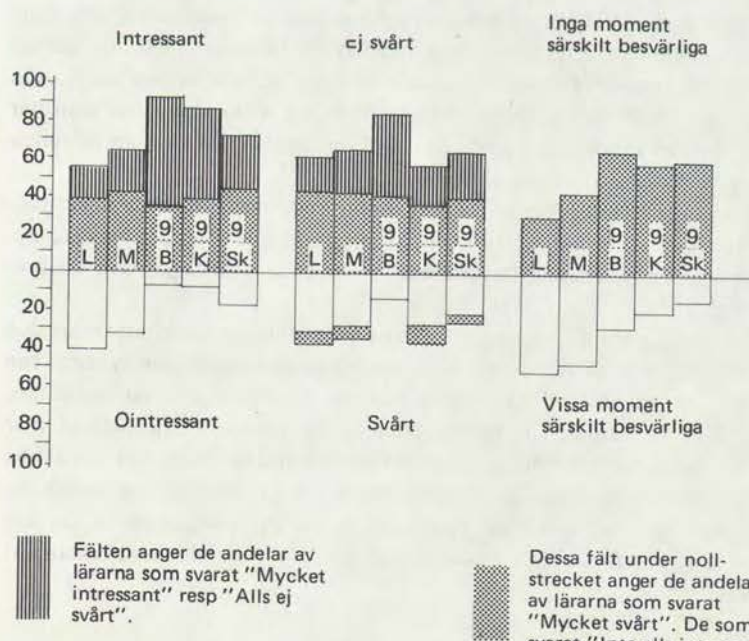
9.1 Jämförelse mellan lärare på olika stadier och i olika ämnen

Ett representativt urval av lärare från grundskolans tre stadier ställdes i USSU: s lärarenkäter inför följande frågor (med smärre, sakligt betingade variationer i formuleringarna för olika lärarkategorier):

- Tycker Ni att det är en intressant uppgift att meddela sexualundervisning?
- Tycker Ni att det är svårt att meddela undervisning i dessa frågor?
- Anser Ni att något eller några speciella moment är särskilt besvärliga att undervisa om?

Svaren fördelade sig på följande sätt (tabell och diagram).

Lärarnas upplevelse av undervisningen.¹



¹ Diagrammet bygger på tabell 9.1 samt på de källor som anges där.

Tabell 9.1 Lärarnas upplevelse av undervisningen.¹ I %.

Lärarkategori	Intres- sant	Ointres- sant	Ej svårt	Svårt	Inga mo- ment sär- skilt be- svärliga	Vissa mo- ment sär- skilt be- svärliga	Antal be- svärliga moment i genomsnitt
Lärare på lågstadiet	55	41	61	37	30	51	4 moment
Lärare på mellanstadiet	64	33	65	34	43	47	2,5
Årskurs 9:							
Lärare i biologi	92	7	84	13	65	28	1,3
Lärare i kristendoms- kunskap	86	8	57	36	58	20	2,1
Lärare i samhälls- kunskap	72	17	64	25	59	14	3,1

¹ SOU 1970: 39, s. 17 f; SOU 1969: 44, s. 51–54. Att summan av positiva och negativa svar på en viss fråga blir mindre än 100 % beror på att en del lärare markerat Vet ej eller Ingen åsikt. Skillnader i intresse och upplevelse av svårighetsgrad finns mera differentierat redovisade i de angivna källorna och diagram 9.1 nedan.

Diagrammet visar att det överallt är omkring 40 % av lärarna som finner sexualundervisningen "ganska intressant" och "inte särskilt svår". Bygger man på dessa staplar med de lärare som funnit undervisningen "mycket intressant" resp. de som funnit den vara "inte alls svår" får man fram hur många som upplevt den som "intressant" resp. "ej svår", och då framträder större skillnader. I 4 av de 5 lärargrupperna är det omkring 60 % som tycker att sexualundervisningen inte är svår, men bland biologilärarna är det 84 % som har denna positiva upplevelse. *Intresset* är klart större bland högstadielärarna än bland låg- och mellanstadielärarna.

Sannolikt finns det flera förklaringar. En kan vara att lärarnas mindre intresse beror på elevernas mindre intresse. Låg- och mellanstadieläverna (med undantag av flickorna i övre delen av mellanstadiet) har inte samma personliga resonansbotten för sexualundervisning, inte samma motivation som högstadieläverna. Det är intressantare att undervisa elever som står inför den ofrånkomliga uppgiften att psykologiskt-etiskt-socialt integrera sin egen sexualdrift i personligheten.

Genom att biologilärarna har en omfattande naturvetenskaplig grundutbildning rör de sig lättare med sexualkunskapen i trängre bemärkelse: anatomi och fysiologi. Detta torde gälla både kunskaps- och attitydmässigt.

Att biologilärarna tycker att sexualundervisningen är intressantare och lättare än vad kristendoms- och samhällskunskapslärarna tycker, kan sammanhånga med olikhet i utbildningen. Biologilärarna har enligt tab. 14.1 fått utbildning för sexualundervisning i ungefär dubbelt så stor utsträckning som de två nämnda lärargrupperna. Medvetandet om att ha huvudansvaret för sexualundervisningen på högstadiet bör också ha motiverat mer av individuell fortbildning. De tre lärargrupperna har läst 1956 års handledning i sexualundervisning i följande utsträckning (i procent):

Bio	88
Kri	48
Sk	45

Att låg- och mellanstadielärarna finner vissa moment särskilt besvärliga oftare än vad högstadielärarna redovisat för sin del, bör också bero på skillnaden i elevernas ålder. Det är svårt att tala om drifter och känslor som eleverna saknar personlig erfarenhet av. Lågstadielärarna har i genomsnitt angett 4 besvärliga moment, mellanstadielärarna 2,5 och biologilärarna på högstadiet 1,3.¹ Samma rangordning framträder om man ser på hur stora andelar av lärargrupper som (enligt tab. 9.1) överhuvud angett något moment som besvärligt (i procent):

Lågstadielärarna	51
Mellanstadielärarna	47
Biologilärarna på högstadiet	28

De tre moment som både låg- och mellanstadielärare oftast angett som besvärliga är självtillfredsställelse, sexuella avvikelser och samlag.² Biologilärarna har angett etiska synpunkter (221 lärare = 17 %), hur ett samlag går till (64 lärare) samt föräktenskapliga förbindelser (50 lärare). Den vanligaste motiveringen för att beteckna momentet "hur ett samlag går till" som svårt är "blygsel hos läraren och/eller eleverna". Beträffande momenten etiska synpunkter och föräktenskapliga förbindelser anger lärarna att det är svårt att vara objektiv och att inte verka moraliserande.³

Lärarna i kristendomskunskap och samhällskunskap har mera sällan än biologilärarna angett vissa moment som särskilt besvärliga (20 och 14 % mot 28 %). Kristendomsläraerna har främst angett sexuella avvikelser och onani, samhällskunskapsläraerna sexuella avvikelser, tonåringars sexualproblem, verkningar av störningar i det sexuella samlivet samt sexuallivets betydelse inom äktenskapet.⁴ Att något fler biologilärare angett vissa moment som besvärliga tycks bero på att de i högre grad tycker det är svårt att undervisa om åsiktsfrågor såsom framgår av följande tabell.

Biologilärarna har alltså mycket oftare än de andra högstadielärarna

¹ Tabell 9.1.

² SOU 1970: 39, s. 18.

³ SOU 1969: 44, s. 54 ff.

⁴ SOU 1969: 44, s. 54, 56, 57.

Tabell 9.2 Åsiktsproblem som orsak till att vissa moment ansetts besvärliga att undervisa om. Antal fall.¹

Varför är vissa moment besvärliga att undervisa om?	Bio	Kri	Sk
Svårt för läraren att vara objektiv	39	18	16
De olika moraluppfattningarna	39	11	
Svårt att ej moralisera	29		7
Föräldrars och/eller elevers olika uppfattningar om sexuella frågor	22		24
Svårt att ta ställning	5	20	
Läraren har ej rätt att påtvinga eleverna sexualkunskap eller fasta normer		8	
Läraren kan inte ge råd eller regler	5		
Summa	139	57	47

¹ SOU 1969: 44, tab. 8.9, 8.13, 8.18, s. 120 ff.

angivit att det är besvärligt att undervisa om åsiktsfrågor. Men detta gäller bara de biologilärare som överhuvud betecknat några moment som besvärliga (28 %). De flesta (65 %) har som vi nyss såg inte tyckt att några moment alls är särskilt besvärliga. Att det verkligen är åsiktsproblematiken och inte några andra faktorer som är mest besvärliga för den nämnda minoritetsgruppen av biologilärare framgår om man summerar siffrorna för ett par andra orsaker till besvär i undervisningen. Lärarna har betecknat vissa moment som "känsliga" i följande utsträckning:

Biologilärarna	83 fall
Kristendomslärarna	118
Samhällskunskapslärarna	98

Bristande utbildning och kunskaper har angetts som orsaker till att vissa moment är besvärliga i följande utsträckning:

Biologilärarna	22 fall
Kristendomslärarna	56
Samhällskunskapslärarna	217

Det stämmer med att samhällskunskapslärarna är de som uppgivit minst utbildning för sexualundervisning och som samtidigt är minst nöjda med undervisningens kvantitet och kvalitet (tab. 14.1, 14.4, 14.5). Därtill kommer det förhållande som flera gånger tidigare omnämnts: att samhällskunskapen som skolämne traditionellt inte sysslar så mycket med det sexuella samlivet som en väsentlig aspekt på samhället, något som också avspeglar sig i läroböckerna.

De största andelarna lärare med negativa upplevelser av sexualundervisningen finner vi på låg- och mellanstadiet. 30–40 % av dessa lärare finner undervisningen ointressant eller svår, och hälften av dem finner vissa moment särskilt besvärliga. Den enda motsvarigheten till detta på högstadiet är att kristendomslärarna finner undervisningen svår i ungefär samma utsträckning som de nämnda minoriteterna av låg- och mellanstadielärare.

Det starkt positiva inslaget i bilden är att nästan alla biologilärare på högstadiet finner undervisningen intressant och generellt ej svår, medan två tredjedelar av dem inte heller upplever enstaka moment som svåra.

För att få en översikt av var i grundskolan sexualundervisningen särskilt behöver stödjas, sammanställs och rangordnas nedan de lärargrupper som angett att de funnit det svårt eller ointressant att ge sexual- och samlevnadsundervisning.

Det är med ett undantag minoriteter men ofta stora sådana som angett ointresse eller svårigheter. Undantaget är att 51 % av lågstadielärarna betecknat något eller några moment som särskilt besvärliga. Undersökningsledarna påpekar med allt skäl att angivande av svårigheter inte behöver betyda en negativ attityd till undervisningen. De största andelarna lärare med ointresse eller svårigheter finns i alla de fyra undersökta hänseendena på lågstadiet. På mellanstadiet ökar intresset, men upplevelsen av svårigheter är ungefär lika stor som lågstadielärarnas. Kristendomslärarna har som ovan påpekats samma svårighetsnivå som låg-

Tabell 9.3 Lärare som funnit det ointressant eller svårt att ge sexualundervisning. (Beteckningarna Bio, Kri, Sk anger undervisning på högstadiet.)¹ I %.

"Ointressant"		"Svårt"		"Vissa moment särskilt besvärliga"		Antal besvärliga moment i genomsnitt	
Lågstad	41	Lågstad	37	Lågstad	51	Lågstad	4,0
Mellanst	33	Kri	36	Mellanst	47	Sk	3,1
Sk	17	Mellanst	34	Bio	28	Mellanst	2,5
Kri	8	Sk	25	Kri	20	Kri	2,1
Bio	7	Bio	13	Sk	14	Bio	1,3

¹ Se tab. 9.1 ovan.

och mellanstadielärarna, men de kristendomslärare som finner sexualundervisningen ointressant är lika få som motsvarande andel av biologilärarna. Biologilärarna har i särklass minst svårigheter i undervisningen och jämte kristendomslärarna störst intresse. Den alldeles speciella orsaken till att mer än en fjärdedel av biologilärarna finner vissa moment särskilt besvärliga har belysts tidigare i detta avsnitt. En fjärdedel av samhällskunskapslärarna finner undervisningen generellt svår, och de få samhällskunskapslärare som funnit vissa moment svåra anger det största *antalet* svåra moment i genomsnitt per lärare.

Den mest allmänna slutsats som kan dras av de förhållanden som framträtt i detta avsnitt är att sexualundervisningen generellt behöver stödjas på låg- och mellanstadierna och att det på högstadiet behövs en del punktförstärkningar.

Jämförelser mellan lärarnas och elevernas upplevelse av undervisningen förekommer i tab. 10.4 med kommentarer.

9.2 Jämförelse mellan lärare med hänsyn till vissa bakgrundsvariabler

I föregående avsnitt undersöktes intresse och upplevelse av svårighetsgrad med utgångspunkt från stadier och undervisningsämnen. I detta avsnitt studeras följande bakgrundsfaktorer till lärarnas upplevelse av undervisningen: kön, ålder, civilstånd, lärarutbildning, utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning, deltagande i fortbildningskurser resp. studiedagar. För variablerna ortstyp, anställningsform och förekomst av sexualundervisning hänvisas till SOU 1969: 44, kap. 8 och SOU 1970: 39, kap. 3. Utbildning som bakgrundsfaktor granskades i föregående avsnitt i den mån den haft betydelse för skillnader mellan stadier och undervisningsämnen. I detta avsnitt granskas vilken betydelse utbildningen över huvud haft för intresse och upplevelse av svårighetsgrad.

9.2.1 Intresse

På högstadiet är manliga lärare något mer intresserade än kvinnliga. Vid samtidig uppdelning på kön och ålder visar det sig dock att skillnaden i intresse är försvunnen i den högsta åldersgruppen.¹ På mellanstadiet är det ingen skillnad. På lågstadiet är samtliga lärare kvinnliga.

Yngre lärare (-45 år) är mer intresserade än äldre lärare. Skillnaden är mycket stor på lågstadiet, något mindre på mellanstadiet och mycket liten på högstadiet. Mellan äldre och yngre kvinnliga biologilärare är det ingen skillnad alls i intresset för undervisningen. Eftersom yngre lärare har fått utbildning i större utsträckning än äldre kunde skillnaden tänkas bero på utbildning och inte på ålder. Samtidig uppdelning på dessa

¹ SOU 1969: 44, s. 51 ff.

Tabell 9.4 Faktorer som påverkar lärarnas intresse för sexual- och samlevnadsundervisning¹

Bakgrundsvariabel	Kategori	Tycker Ni det är en intressant uppgift att undervisa om sexual- och samlevnadsfrågor? (Tabellen anger hur stor del av lärarna som sammanlagt svarat "Ja, mycket intressant" eller "Ja, ganska intressant". I %.				
		Lågstadiet	Mellanstadiet	Högstadiet		
				Bio	Kri	Sk
Kön	1 Man	—	64	94	87	72
	2 Kvinna	55	63	87	81	68
Ålder	1 Under 31	70	76	93	86	77
	2 31-45	50	63	91	87	71
	3 Över 45	30	50	88	83	66
Civilstånd	1 Gift	57	65	92	86	72
	2 Ogift	48	57	85	75	67
Läro- utbildning	1 Folkskollärare	—	64	96	88	83
	2 Ämneslärare	—	—	91	87	75
	3 Fil. mag. eller motsv. med prakt. lärarutbildning	—	—	90	81	66
	4 Fil. mag. eller motsv. utan prakt. lärarutbildning	—	—	84	86	62
Utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning	1 Inkl. metodik	} 61	} 69	93	94	79
	2 Exkl. metodik			94	92	80
	3 Ingen utbildn.	47	57	86	81	67

¹ SOU 1970: 39, tab. 3.7, 3.8, s. 46; SOU 1969: 44, tab. 8.1, 8.2, 8.3, 8.4, 8.6, 8.7, s. 116 ff. Kursivering av siffra anger kategori som är mer intresserad än annan kategori inom samma bakgrundsvariabel.

variabler visar dock för låg- och mellanstadiet att ålderskillnaderna i stort sett kvarstår, oberoende av utbildning:

Tabell 9.5 Intresse för sexualundervisning i relation till ålder och utbildning.¹ I %.

	Egen utbildning	Under 31 år	31-45 år	Över 45 år
Lågstadiet	Ja	73	51	34
	Nej	56	51	29
Mellanstadiet	Ja	79	66	52
	Nej	69	57	52

¹ SOU 1970: 39, s. 17.

Gifta lärare är genomgående mer intresserade än ogifta.

Högstadielärare som fått sin första utbildning vid seminarium eller lärarhögskola är oftast mer intresserade än lärare med akademisk grundutbildning. Skillnaderna är inte stora utom i samhällskunskap.

Lärare som fått utbildning i sexualundervisning är vanligen mer intresserade än lärare utan sådan utbildning. Enligt tab. 9.5 gäller detta dock ej lågstadielärare i åldern 31-45 år och mellanstadielärare över 45 år.

9.2.2 Svårighetsgrad

Bakgrundsvariablerna gav i föregående avsnitt ganska tydliga besked om några faktorer som påverkar lärarnas intresse för sexualundervisning. Det är framför allt ålder och utbildning, varjämte gifta lärare är mer intresserade än ogifta. Beträffande upplevelsen av svårighet eller lätthet att ge sexualundervisning framträder inte lika tydliga skillnader.

Kön ser inte ut att spela någon större roll i detta sammanhang. De kvinnliga lärarna tycker att det är något men inte mycket svårare att undervisa än deras manliga kolleger.

På lågstadiet och mellanstadiet tycker yngre lärare det är lättare att undervisa än äldre lärare. Samtidig redovisning på ålder och utbildning för sexualundervisning visar att åldersfaktorn gör sig gällande på detta sätt både för dem som fått och dem som inte fått sådan utbildning.¹ För biologilärarna på högstadiet spelar åldern rakt motsatt roll: ju äldre läraren är, desto lättare tycker han att det är att ge sexualundervisning. Undersökningsledarna föreslår två möjliga förklaringar härtill:

- a Ju mer erfarenhet av undervisning desto större säkerhet.
- b Yngre lärare har större krav på denna undervisning.

För lärarna i kristendoms-kunskap och samhällskunskap spelar åldern ingen roll för upplevelsen av svårighetsgrad.

Att det på låg- och mellanstadierna är yngre lärare som tycker det är lättast att ge sexualundervisning skulle kunna bero på att de har mindre

¹ SOU 1970: 39, s. 18.

Tabell 9.6 Faktorer som påverkar lärarnas upplevelse av svårighetsgrad vid sexual- och samlevnadsundervisning¹

Bakgrunds- variabel	Kategori	Tycker Ni det är svårt att undervisa om sexual- och samlevnadsfrågor? (Tabellen anger hur stor del av lä- rarna som svarat "inte särskilt svårt" eller "inte alls svårt".) I %.				
		Låg- stadiet	Mellan- stadiet	Högstadiet		
				Bio	Kri	Sk
Kön	1 Man	—	71	86	59	65
	2 Kvinna	61	60	82	51	60
Ålder	1 Under 31	66	67	79	57	63
	2 31-45	61	66	85	58	64
	3 Över 45	47	58	91	55	61
Civilstånd	1 Gift	64	65	86	58	65
	2 Ogift	52	63	77	46	55
Läro- utbildning	1 Folkskollärare	—	(65)	85	44	71
	2 Ämneslärare	—	—	81	62	65
	3 Fil.mag. eller motsv. med prakt. läroutbildning	—	—	87	51	63
	4 Fil.mag. eller motsv. utan prakt. läroutbildning	—	—	79	60	61
Utbildning för sexual- och samlev- nadsunder- visning	1 Inkl. metodik	} 64	} 67	85	71	72
	2 Exkl. metodik			82	65	69
	3 Ingen utbildn.	55	61	87	50	62
Deltagit i fortbildn.- kurs	Ja			86	72	—
	Nej			84	55	—
Deltagit i studie- dagar	Ja			87	62	70
	Nej			84	55	63

¹ SOU 1970: 39, tab. 3.9, 3.10, s. 47; SOU 1969: 44, tab. 8.10, 8.11, 8.14, 8.15, 8.19, 8.20, s. 121 ff. Kursivering av siffra anger kategori som tycker det är lättare att undervisa än annan kategori inom samma bakgrundsvariabel.

av den traditionella inställningen att "sådan talar man inte med barn om".

Gifta lärare tycker det är lättare att undervisa än ogifta lärare (vilket inte hindrar att det överallt är majoriteter av de ogifta lärarna som tycker att det är lätt att undervisa om sexual- och samlevnadsfrågor).

För fyra av de fem undersökta lärargrupperna gäller att de som fått utbildning för sexualundervisning tycker det är något lättare att undervisa. Undantaget är biologilärarna. För dem gäller att utbildning i samband med grundutbildningen inte spelar någon roll för upplevelsen av

svårighet eller lätthet att undervisa. Förklaringen är sannolikt att sexualundervisningen ställer så stora kompetenskrav på just biologilärarna att den ringa utbildning som förekommit inte får någon avgörande betydelse. De bygger till största delen sin sexualundervisning på självstudier. Om det förhåller sig så, kan man emellertid också anta att en förbättring av utbildningen för sexualundervisning skulle åstadkomma att de utbildade fick lättare att undervisa än de icke utbildade.

Störst roll spelar utbildning i sexualundervisning för kristendomslärarna, sannolikt därför att deras allmänna grundutbildning varit mest främmande för en öppen och objektiv behandling av sexualfrågor. Bara hälften av kristendomslärarna utan utbildning för sexualundervisning tycker det är lätt att undervisa om sexualfrågor, men tre fjärdedelar av dem som fått sådan utbildning (50 % mot 71 %).

Även deltagande i frivillig fortbildningskurs har denna påtagliga effekt på kristendomslärarnas upplevelse av svårighetsgrad i sexualundervisningen. 72 % av dem som deltagit tycker det är lätt, men bara 55 % av dem som inte deltagit. Det kan också bero på att det är de sedan tidigare mest intresserade som anmält sig till kurserna. För biologilärarna däremot framträder samma anmärkningsvärda resultat som i fråga om utbildning för sexualundervisning i samband med grundutbildningen. De som deltagit och de som inte deltagit i fortbildningskurs tycker det är lika lätt att undervisa (86 % mot 84 %) — detta trots att fortbildningskurserna är grundliga. Det förstärker ytterligare intrycket av biologilärarnas förhållande till sexualundervisningen: det stora flertalet av dem (84 % — betydligt fler än i någon annan grupp) tycker inte det är svårt att undervisa, och den kompetens som möjliggör denna upplevelse har de till största delen skaffat sig själva. Ingen av de bakgrundsvariabler som ingår i undersökningen har någon dominerande betydelse för deras undervisningssituation. Ett stöd för denna tolkning är även att biologilärarna är den enda lärargrupp som tycker det blir lättare att undervisa med stigande ålder samt att biologilärarna har idkat självstudium av handledningen bortåt dubbelt så ofta som sina kolleger på högstadiet (9.1).

Deltagande i obligatoriska studiedagar med sexualundervisning på programmet har liten men dock någon betydelse för att underlätta undervisningen, mest för lärare i samhällskunskap och kristendomskunskap, minst för biologilärare. För låg- och mellanstadielärare har fortbildningens betydelse tyvärr inte undersökts (men däremot dess omfattning).

Det starkaste intresset för att ge sexualundervisning redovisas av biologilärare på högstadiet med klasslärarutbildning (96 %) och det svagaste av lågstadielärare över 45 år (endast 30 % anger att de finner undervisningen intressant). Den största lättheten att undervisa redovisas av biologilärare över 45 år (91 %) och den största svårigheten hos kristendomslärare på högstadiet med klasslärarutbildning, hos ogifta kristendomslärare samt hos lågstadielärare över 45 år. (I dessa grupper utgör de som finner det *lätt* att undervisa 44 %, 46 % och 47 %, alltså minoriteter.)

10 Elevernas upplevelse av sexualundervisningen

10.1 Inledning

Av kap. 8, diagram 8.2, framgår att 92 % av eleverna i årskurs 9 fått sexualundervisning på biologitimmarna, 53 % på kristendomstimmarna och 42 % i undervisningen i samhällskunskap samt att mellan 83 och 88 % av eleverna i gymnasiets årskurs 2 fått undervisning i sexualkunskap. Siffrorna bygger på elevernas uppgifter. Enligt lärarna har sexual- och samlevnadsfrågor behandlats i betydligt större utsträckning än vad eleverna angivit i kristendoms- och samhällskunskap i årskurs 9. Skillnaden torde, som närmare diskuterats i kap. 8, bero på att elever och lärare avgränsat begreppet sexual- och samlevnadsfrågor på olika sätt, inte på att någondera lämnat oriktiga uppgifter.

I detta kapitel skall en översikt ges av hur eleverna upplevt denna undervisning, hur de i olika avseenden bedömt den och vad de saknat i den. Den sista aspekten sammanfaller delvis med den som tas upp i kap. 12: elevernas uppfattning om hur undervisningen bör utformas. Där används emellertid uppgifterna för att ge en bild av en önskad undervisning, här för att belysa elevernas upplevelse av den undervisning som faktiskt förekommit.

10.2 Elevenkäternas och massmediernas bild av sexualundervisningen

Framställningen bygger på de två elevenkäterna "Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I" SOU 1969:8 och "Sexualkunskapen i gymnasiet" SOU 1969:28. Aktuella i detta sammanhang är i båda undersökningarna kapitlen 5 och 8. Innan en översikt lämnas av enkätresultaten skall emellertid en kommentar ges till en påfallande motsättning som föreligger mellan enkäternas bild av sexualundervisningens förekomst och kvalitet enligt elevernas uppfattning och den bild som givits av dags- och veckopressen. Utredningen har med hjälp av en klippbyrå kontinuerligt följt allt som skrivits i denna fråga i tidningarna. Därvid har det framgått att intervjuade elever oftast uppger att de inte fått sexualundervisning eller att den de fått varit av mycket liten omfattning och mycket dålig kvalitet. I de nyssnämnda elevenkäterna

däremot uppger som nämnts nästan alla elever att de fått sexualundervisning, och av den följande framställningen i detta kapitel framgår att det överallt är minoriteter av eleverna som betecknar undervisningen som dålig. Vad kan denna motsägelse bero på?

En del uttalanden återger helt enkelt verkliga förhållandet. Ca 10 % av eleverna i årskurs 9 och ca 15 % i gymnasiets årskurs 2¹ har faktiskt inte fått sexualundervisning. Mycket stora majoriteter tycker att de fått för lite. De minoriteter som tycker att undervisningen varit dålig utgör inte så få elever. De fördelar sig på följande sätt (i % av 78 600 elever i årskurs 9 läsåret 1967/68 och 33 500 elever i gymnasiets årskurs 2 samma läsår, samt omräknat till absoluta tal):

Tabell 10.1 Andelar och antal elever som betecknat undervisningen som ganska resp. mycket dålig¹

	%	Ungefärligt antal elever
Årskurs 9		
Biologi	15	11 800
Samhällskunskap	30	23 600
Kristendoms-kunskap	27	21 200
Gymnasiets årskurs 2		
Sexualkunskap	23	7 700
Samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad	28	9 400

¹ SOU 1969: 8, kap. 5; SOU 1969: 28, kap. 5. Se även tab. 10.2 och 10.3 nedan.

Det är givet att dessa elever märks i den ganska intensiva – och välkomna – bevakning av sexualundervisningen i skolorna som massmedierna genomfört. Vid en sådan bevakning får man emellertid räkna med två felkällor som i viss mån förrycker proportionerna mellan missnöjda och nöjda intervjuobjekt. För det första betraktar många journalister helt naturligt uppgiften att dra fram och belysa missförhållanden som den mest angelägna. Föreskrifter som inte följts, väsentlig information som eleverna aldrig fått, missnöje bland eleverna – man skriver mest om sådant, därför att det är sådana "avslöjanden" som kan driva fram förbättringar, kanske också därför att de anses vara mest journalistiskt verkningsfulla.

Men dessa förhållanden – elevernas faktiska missnöje och massmediernas sätt att fungera – räcker knappast som förklaring till att de negativa elevomdömena i press, radio och TV är till den grad dominerande. Ett närmare studium av elevernas uttalanden visar enligt utredningens mening att det finns ännu en faktor som är av stort intresse. Det framskymtar nämligen inte så sällan att de sexuellt oerfarna eleverna – vilka ju är i majoritet fram till senare delen av gymnasieskolan – tror att den vuxna generationen sitter inne med någon "hemlig kunskap" om sexualakten som man inte vill avslöja för tonåringarna. Även om undervisningen under årens lopp berört de flesta av momenten i handledningen, har eleverna en känsla av att de inte fått veta hur det sexuella samlivet

¹ SOU 1969: 28, s. 27 f.

"egentligen" går till, vad det "verkligen" innebär. Det är en sådan information de mer eller mindre medvetet vill ha på grund av en naturlig osäkerhet och undran inför det okända, och då de inte tycker sig ha fått den, tycker de inte heller att de fått sexualundervisning. Elever som haft sina första sexuella erfarenheter kan anse att de aldrig i skolan fick veta vad det egentligen var fråga om. En mängd formuleringar och nyanser i elevernas uttalanden visar enligt utredningens uppfattning att en psykologisk bakgrund av detta slag är en av förklaringarna till skillnaden mellan elevenkäternas och massmediernas verklighetsbild. Att omdömena i elevenkätterna blir mycket mer positiva både då det gäller kvantitet och kvalitet hos sexualundervisningen beror på att enkätterna går mera i detalj så att uppmärksamheten ofrånkomligt inriktas på en rad konkreta moment, som eleverna inte kan undgå att känna igen från den undervisning de faktiskt fått.

Elevernas uppfattning att de vuxna, eller rättare sagt de sexuellt erfarna, vet något som de inte talar om för de oerfarna är i själva verket riktig. Den sexuella upplevelsen kan liksom mycket annat i livet inte förklaras eller levandegöras bara genom ord eller bild. Den egna erfarenheten kommer alltid att bli den upplevelsemässigt väsentligaste delen av kunskapen. I den mån de oerfarna räknar med att skolans sexualundervisning eller någon annan skall kunna överbrygga den klyftan, är de offer för en orealistisk förväntan. Den anledningen till elevmissnöje med sexualundervisningen kommer aldrig att kunna helt undanröjas.

Dock finns det ett marginalområde för förbättring av sexualundervisningen även i detta hänseende. Elevernas missnöje beror inte bara på orealistiska förväntningar utan också på rimliga förväntningar som inte uppfyllts. Av avsnittet 9.1 framgår att ungefär hälften av låg- och mellanstadielärarna finner vissa moment särskilt besvärliga att undervisa om, nämligen självtillfredsställelse, sexuella avvikelser och samlag, medan endast högst 5 % av biologilärarna i årskurs 9 upplever svårigheter i samband med moment av detta slag.¹

Den förbättring man kan vänta är att den sedan länge fortgående förändringen av attityden till sexuallivet skall mer och mer göra det naturligt för lärarna att tala öppet och avspänt – inte så att man lyckas förmedla någon "fullständig kunskap" till eleverna, men så, att läraren skapar mer trygghet och tillförsikt inför detta livsområde. Då kommer också eleverna att mindre ofta tycka att man undanhållit dem det de själva upplever som det enda väsentliga. Oberoende av hur man lyckas härmed måste emellertid sexualundervisningen innehålla stoff som är ur saklig synpunkt oundgängligt även om eleverna inte upplever det som så "livsnära".

10.3 Elevernas bedömning av undervisningen som "bra" eller "dålig". Jämförelse med lärarnas bedömning

Till eleverna i årskurs 9 riktades enkätfrågan "Vad anser Du om den sexual- och samlevnadsundervisning Du fått under biologiekvationerna

¹ SOU 1969: 44, tab. 8.9, s. 120. 64 av de i enkäten ingående 1.279 biologilärarna har betecknat momentet "hur ett samlag går till" som särskilt svårt. Den låga siffran för biologilärarna måste man dock räkna med till en del beror på att somliga lärare undervisar mycket flyktigt om detta moment.

Tabell 10.2 Elevernas omdöme om sexual- och samlevnadsundervisningen (årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2).¹ I %.

	Mycket bra	Ganska bra	Varken bra eller dålig	Ganska dålig	Mycket dålig	Vet ej	Uppg. saknas
Årskurs 9							
Bio	18	44	20	11	4	1	1
Sk	4	22	34	21	9	6	3
Kri	10	25	30	17	10	4	4
Gymnasiets årskurs 2							
Sexualkunskap	9	38	25	15	8	1	2
Samhällsfrågor	6	33	29	22	6	1	3

¹ SOU 1969: 8, s. 28 tab. 5.6, s. 30 tab. 5.12, s. 32 tab. 5.17; SOU 1969: 28, s. 23 tab. 5.7, s. 25 tab. 5.12.

(resp. samhällskunskap och kristendoms-kunskap)?” Till eleverna i gymnasiets årskurs 3 ställdes frågan: ”Vad anser Du om den sexualundervisning Du fick förra läsåret?” Frågan gällde alltså undervisningen i årskurs 2. Gymnasisterna fick också redovisa sitt omdöme om den undervisning de fått i årskurs 2 rörande samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet. Frågorna till såväl de yngre som de äldre eleverna gällde läsåret 1967/68. Svaren framgår av tabell 10.2.

En sammanslagning av svarsprocenten för Mycket bra och Ganska bra resp. Ganska dålig och Mycket dålig ger ett översiktligare resultat (tabell 10.3).

Det är som tidigare påpekats *överallt minoriteter (15–30 %) som tycker att undervisningen är dålig, men det är endast i biologi i årskurs 9 som en majoritet tycker att den är bra. Hälften av eleverna tycker att gymnasieundervisningen i sexualkunskap är bra.* Eleverna rangordnar sexual- och samlevnadsundervisningen efter kvalitet på följande sätt:

1. Bio, åk 9
2. Sexualkunskap, gy åk 2
3. Samhällsfrågor, gy åk 2
4. Kri, åk 9
5. Sk, åk 9

Tabell 10.3 Elevernas omdöme i stora drag om sexual- och samlevnadsundervisningen (åk 9 o. gymn. åk 2)¹. I %

	Mycket el. ganska bra	Varken bra eller dålig	Mycket eller ganska dålig
Årskurs 9			
Bio	62	20	15
Sk	26	34	30
Kri	35	30	27
Gymnasiets årskurs 2			
Sexualkunskap	47	25	23
Samhällsfrågor	39	29	28

¹ Sammanfattning av tab. 10.2.

Beträffande elevernas låga värdering av samlevnadsfrågornas behandling i samhällskunskap i årskurs 9 är det troligt att en särskild omständighet spelat in. Den undervisning det är fråga om skiljer inte ut sig lika skarpt i samhällskunskap som i biologi utan behandlas vid skilda tillfällen och i skilda sammanhang. Undersökningsledarna menar att eleven vid besvarandet av enkätfrågan kan ha tänkt: "Jag har ingen klar minnesbild av denna undervisning. Alltså måste den ha varit dålig." Att eleverna har en diffus uppfattning på denna punkt framgår också av att så mycket som en fjärdedel av dem inte minns om frågor och diskussion förekom (se tab. 10.5 nedan). Ett liknande resonemang kan föras om undervisningen om samlevnadsfrågor i kristendoms-kunskap. Gymnasieundervisningen på timmar till förfogande i sexualkunskap och därmed sammanhängande samhällsfrågor är däremot klart avgränsad från övrig undervisning.

Generellt gäller naturligtvis om elevomdömena att de inte utgör ett objektivet mått på undervisningens kvalitet i alla avseenden. "Dålig" kan t. ex. betyda att undervisningen varit sakrik och metodiskt väl upplagd men rörde sig med ett stoff som var alltför välbekant för de kunnigaste eleverna. "Bra" kan betyda en undervisning som diskuterat samlevnadsfrågor på ett sätt som väckte elevernas intresse men samtidigt kanske försummade viktiga delar av sakstoffet.

En direkt jämförelse mellan elevernas och lärarnas upplevelse av undervisningen kan göras endast beträffande årskurs 9. Man kan jämföra å ena sidan hur eleverna rangordnat de tre ifrågakommande ämnena med hänsyn till sexual- och samlevnadsundervisningens kvalitet, å andra sidan hur lärarna i dessa tre ämnen karakteriserat undervisningen med hänsyn till sitt intresse för den och dess svårighetsgrad.

Sexualundervisningen under biologitimmarna har i samtliga 5 kolumner fått den första rangplatsen. Lärarna och eleverna har i alla avseenden haft en mer positiv upplevelse av denna undervisning än av motsvarande undervisning i kristendoms-kunskap och samhällskunskap. Mellan kol. V och kol. II föreligger motsägelse beträffande den inbördes rangordningen

Tabell 10.4 Rangordning av sexual- och samlevnadsundervisningen i årskurs 9 enligt lärarna och eleverna¹

Rangordning enligt lärarna				Rangordning enl. eleverna
I	II	III	IV	V
% som betecknat undervisningen som "intressant"	% som betecknat undervisningen som "ej svår"	% som ej funnit några enskilda moment besvärliga	Antal besvärliga moment i genomsnitt	% som bedömt undervisningen som "bra"
1 Bio 92	1 Bio 84	1 Bio 65	1 Bio 1,3 mom.	1 Bio 62
2 Kri 86	2 Sk 64	(2) Sk 59	2 Kri 2,1	2 Kri 35
3 Sk 72	3 Kri 57	(3) Kri 58	3 Sk 3,1	3 Sk 26

¹ Tab. 9.1 och 10.3 ovan.

mellan kristendomskunskap och samhällskunskap (kol. III ger här inget utslag). Lärarnas generella upplevelse av svårighetsgrad och elevernas upplevelse av undervisningens kvalitet har alltså inte helt sammanfallit. Den klaraste överensstämmelsen finns mellan kol. V och kol. I. Lärarnas upplevelse av undervisningen som intressant och elevernas upplevelse av undervisningens kvalitet har sammanfallit vad beträffar ämnenas rangordning.

10.4 Elevernas inställning till frågor och diskussion

Vilka faktorer inverkar då på elevernas upplevelse av undervisningen som bra eller dålig? Avsnitt 10.2 ovan har sökt göra troligt att eleverna bl. a. bedömer sexualundervisningen utifrån en orealistisk förväntan på "fullständighet". Elevenkäterna har frågat om några andra faktorer vad gäller högstadiet och gymnasiet.

Mycket tydligt framträder att eleverna upplever sexualundervisningen som bättre om de får fråga och diskutera. (Se tabell 10.5.)

Enligt elevernas minnesbilder har samtal i regel förekommit i samband med sexualundervisningen på gymnasiet och på biologitimmarna i årskurs 9. Majoriteten av eleverna minns också att man diskuterat på kristendomstimmarna i årskurs 9, men endast en minoritet när det gäller undervisningen i samhällskunskap på samma stadium. Elevernas mera diffusa upplevelse av undervisningen om samlevnadsfrågor i samhällskunskap och kristendomskunskap framträder i de höga siffrorna för "Minns ej" i dessa ämnen. (Jfr kommentaren till tab. 10.3.)

Om man nu undersöker hur eleverna bedömt undervisning med resp. utan frågor och diskussioner framträder det mönster som återges i tabell 10.6.

Det har alltid ansetts särskilt viktigt att sexual- och samlevnadsundervisningen sker i form av samtal för att den skall kunna anpassas till elevernas utvecklingsnivå och verkliga frågeställningar. De elevreaktioner

Tabell 10.5 Förekomst av frågor och diskussion, enligt eleverna. I %.¹

	Fick eleverna fråga och diskutera under lektionerna?		
	Ja	Nej	Minns ej
Årskurs 9			
Bio	74	16	6
Sk	44	28	26
Kri	61	21	14
Gymnasiets åk 2			
Sexualkunskap	80	10	5
Samhällsfrågor	70	10	17

¹ SOU 1969: 8, s. 26-32, tab. 5.4, 5.10, 5.15; SOU 1969: 28, s. 22, 25, tab. 5.5, 5.11.

Tabell 10.6 Elevernas bedömning av undervisning med resp. utan frågor och diskussioner¹. Procent som ansett undervisningen bra.

	Fick man fråga och diskutera?	
	Ja	Nej
Årskurs 9		
Bio	71	35
Sk	41	13
Kri	51	7
Gymnasiet åk 2		
Sexualkunskap	54	16
Samhällsfrågor	51	16

¹ SOU 1969: 8, s. 29–33, tab. 5.8, 5.13, 5.18; SOU 1969: 28, s. 23, 25, tab. 5.9, 5.13. "Minns ej" och "Uppgift saknas" redovisas inte här.

som framträder i tab. 10.6 visar i hur hög grad denna uppfattning är befogad. Det finns emellertid vissa skillnader mellan elevernas bedömningar i olika ämnen. En tredjedel av de elever som inte fått fråga och diskutera på biologitimmarna i årskurs 9 har trots detta ansett undervisningen bra, sannolikt därför att den i dessa fall inte tagit upp så mycket samlevnadsfrågor utan mest sysslat med anatomi och fysiologi, som inte kräver så mycket diskussioner. (En femtedel av biologilärarna i årskurs 9 uppger att de inte tagit upp etiska frågor.¹) Det starkaste kravet på att få fråga och diskutera har eleverna beträffande kristendoms kunskap. Här har endast 7 % upplevt en undervisning utan diskussioner som bra. För alla ämnesområden på båda de undersökta stadierna gäller emellertid att långt flera elever upplevt undervisningen som bra, om de fått fråga och diskutera än om de inte fått det. Skillnaden är mycket stor.

Elevernas inställning framträder ännu tydligare då de tillfrågas om de önskar mer diskussion. Se tabell 10.7 och 10.8 nedan.

Det är alltså stora majoriteter som efterlyser mer diskussion särskilt rörande sexual- och samlevnadsfrågor i allmänhet, trots att enl. tab. 10.5 majoriteterna faktiskt haft detta inslag i sin undervisning. Man har diskuterat, men man har inte tyckt att det varit tillräckligt.

För att få en alldeles tydlig bild av elevernas reaktioner inför den diskuterande undervisningen behöver man emellertid även ha svaret på följande frågor:

Hur stor del av de elever som haft diskussion har önskat ännu mer?

Hur stor del av dessa elever har tyckt att det varit tillräckligt?

Hur stor del av de elever som inte haft någon diskussion alls har önskat att sådan skulle ha förekommit?

Hur stor del av dessa elever är nöjda med att man inte diskuterat – dvs. vill överhuvud inte ha diskussion i skolan på detta område?

Svaren på dessa frågor kan ges beträffande normer för sexuellt samliv men inte för diskussion om sexual- och samlevnadsfrågor i allmänhet.

Bland de elever som haft diskussion har 65 % av de yngre och 60 % av de äldre önskat att ännu mer hade förekommit.

¹ SOU 1969: 44, s. 40.

Tabell 10.7 Önskemål om mer diskussion i klassen kring sexual- och samlevnadsfrågor. I %¹

	Skulle man vilja ha tillfälle till mer diskussion i klassen kring sexual- och samlevnadsfrågor?		
	Ja	Nej	Vet ej
Årskurs 9	75	13	12
Gymnasiet, årskurs 2	69	18	13

¹ SOU 1969: 8, s. 66 tab. 8.18; SOU 1969: 28, s. 56 tab. 8.18.

Tabell 10.8 Önskemål om mer diskussion kring normer för sexuellt samliv. I %²

	Skulle man önskat att det i skolan diskuterats mer än som skett kring normer för sexuellt samliv?		
	Ja	Nej	Vet ej
Årskurs 9	68	15	17
Gymnasiet, årskurs 2	65	23	12

² SOU 1968: 8, s. 63 tab. 8.13; SOU 1969: 28, s. 55 tab. 8.15.

Tabell 10.9 Önskemål om mer diskussion kring normer för sexuellt samliv redovisade efter omfattning av diskussion under läsåret. I %¹

Har olika normer för sexuellt samliv behandlats i undervisningen?	Skulle man önskat att det i skolan diskuterats mer än som skett kring normer för sexuellt samliv?		
	Ja	Nej	Vet ej
Årskurs 9			
Ja ²	65	19	15
Nej	75	11	14
Gymnasiet, årskurs 2			
Ja	60	27	12
Nej	70	20	10

¹ SOU 1969: 8, s. 64 tab. 8.14; SOU 1969: 28, s. 55 tab. 8.15.

² "Ja, rätt mycket" och "Ja, en del" har förts samman för att möjliggöra jämförelse med siffrorna för gymnasiet.

Bland samma elever har 19 % av de yngre och 27 % av de äldre tyckt att det varit tillräckligt. De har tyckt att det varit lagom mycket diskussion om sexualnormer.

Bland de elever som inte haft diskussion har 75 % av de yngre och 70 % av de äldre önskat att diskussion hade förekommit.

Bland samma elever har 11 % av de yngre och 20 % av de äldre tyckt att det varit bra att man inte diskuterat sexualmoraliska frågor i skolan. De vill inte ha sådan diskussion.

Andelen osäkra är ganska stor, dock mindre på gymnasiet. Större delen av både dem som haft och dem som inte haft diskussion har önskat mer diskussion. Det framgår alltså att större delen av eleverna både önskar att diskussion skall förekomma och anser att den som förekommit varit av otillräcklig omfattning.

Dubbelt så många av de äldre som av de yngre eleverna (20 % mot 11 %) tycker det är onödigt eller icke önskvärt med diskussion i skolan om sexualmoraliska frågor. Det kan jämföras med vad de äldre och yngre eleverna svarat på frågan: "Om man ville få något råd i fråga om normer för sexuellt samliv, vart skulle man då vända sig?" Beträffande tre av de efterfrågade sju kontaktpersonerna blev svaret¹, i procent:

	Föräldrar	Kamrater	Lärare
Årskurs 9	33	15	8
Gy årskurs 2	28	29	1

Obenägheten att vända sig enskilt till lärare får emellertid inte undanskymma det faktum att ganska stora majoriteter av såväl de yngre som de äldre eleverna vill ha *diskussion* i skolan om sexualmoraliska frågor. Man vill inte tala enskilt med en lärare om sina personliga problem, men man hoppas att innehållsrika diskussioner skall råka belysa problemen. Det finns också ett direkt vittnesbörd om hur starkt elevernas behov är på denna punkt. I elevenkäterna ingick frågan: "Skulle Du vilja ha tillfälle till enskilt samtal om Dina personliga problem på det här området?" På det svarade mer än hälften i såväl årskurs 9 som på gymnasiet Ja.² I skolöverstyrelsens elevenkät "Tonåringen och livsfrågorna" (1969) omvittnas ett ännu större ouppfyllt behov av enskilda samtal om personliga problem i allmänhet (s. 30). Här ges också en samling konkreta elevsynpunkter på den situation många tonåringar upplever. De säger något om den psykologiska bakgrunden till elevernas ovan dokumenterade förväntningar på skolans sexualundervisning:

"Man vill som tonåring prata med föräldrarna men det är svårt. De är gamla och blyga och har olika åsikter än tonåringen, som upplever dålig förståelse från föräldrarnas sida. Tonåringen blir i regel satt på plats med en moralkaka."

"Föräldrarna skall ha egna åsikter men respektera barnens."

"Tonåringen känner sig aldrig ha rätt."

"Föräldrarnas överlägsenhet hindrar samtal. Tonåringen vill vara kamrat med föräldrarna."

"Föräldrarnas attityd bottnar ofta i oro för att barnen skall nyttja alkohol, knark eller komma i för tidiga sexuella förbindelser."

Man kunde tänka sig samtal med ungdomsledare, kurator och även lärare, men vad de sistnämnda beträffar ansågs det vara risk för att de skulle kontakta hemmen eller andra lärare och avslöja samtalens innehåll.

"I skolan kan man betraktas som fjäskig vid samtal med lärare. Ett krav borde vara att varje lärare hade tystnadsplikt."

Dessa ungdomar känner sig avstängda från direkt kontakt med de äldre

¹ SOU 1969: 8, s. 78 tab. 9.8; SOU 1969: 28, s. 67 tab. 9.8.

² SOU 1969: 8, s. 67 tab. 8.20; SOU 1969: 28, s. 57 tab. 8.21.

i personliga frågor, men de skulle gärna vilja att skolans sexualundervisning, som en ersättning, gav mera möjligheter till frågor och diskussioner.

Det redovisade stora behovet av mer diskussion i skolan om sexual- och samlevnadsfrågor resp. normer torde emellertid inte enbart vara ett behov av personlig rådgivning utan också av teoretisk kunskap och överblick.

10.5 Övriga elevomdömen om sexualundervisningen

10.5.1 *Undervisning med och utan audiovisuella hjälpmedel*

Då film, bildband och/eller bandspelare använts i undervisningen har väsentligt fler elever betecknat denna som bra. 59 % av de yngre och 43 % av de äldre uppger att film eller bildband använts, 37 % av de yngre och 7 % av de äldre att bandspelare använts. Den sistnämnda siffran bör ses i belysning av att bandinspelningar för gymnasietadiet knappast förekom på detta område vid den tidpunkt då enkäten gjordes.¹ 80 % av de yngre och 75 % av de äldre tycker att audiovisuella hjälpmedel använts för litet i undervisningen.²

10.5.2 *Sam- och särundervisning*

Sexualundervisning för pojkar och flickor var för sig föreskrevs i 1942 års kungörelse (nr 170) om sexualundervisning i folkskolorna och rekommenderades i 1945 års handledning för denna skolform (s. 18). I 1956 års handledning rekommenderas däremot med stor bestämdhet att pojkar och flickor inte bör skiljas åt vid sexualundervisning (s. 18). Alltjämt förekommer dock ett sådant särskiljande i ett litet antal fall. 9 % av de yngre och 2 % av de äldre eleverna uppger att pojkar och flickor särundervisades under en del av den tid som ägnades åt sexualkunskap under biologilektionerna.³

Materialet tillåter emellertid inte en säkerställd jämförelse mellan sam- och särundervisade elevers upplevelse av undervisningen.⁴

10.5.3 *Omdömen om undervisningens kvantitet i förhållande till behovet*

Slutligen skall en översikt ges av hur stora andelar av eleverna som tycker att de fått för litet sexualundervisning, uppdelat på tre områden: sexualkunskap, samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad samt normernas relativitet. Liksom tidigare särredovisas önskemålen

¹ SOU 1969:8, s. 27 tab. 5.2; SOU 1969:28, s. 21 tab. 5.3.

² SOU 1969:8, s. 29 tab. 5.7, s. 65 tab. 8.16; SOU 1969:28, s. 23 tab. 5.8. s. 56 tab. 8.17.

³ SOU 1969:8, s. 27, tab. 5.3; SOU 1969:28, s. 22, tab. 5.4. I dessa tabeller finns också uppgifter om i vilken utsträckning särundervisning tillämpades under hela den tid som ägnades åt sexualundervisning. Dessa siffror kan dock, påpekar undersökningsledarna, inte användas som ett mått på hur ofta pojkar och flickor skilts åt därför att man hade sexualundervisning. 25 % av klasserna i årskurs 9 och 13 % av klasserna i gymnasiet årskurs 2 var nämligen enkönade.

⁴ SOU 1969:8, s. 28, avsnitt 5.25; SOU 1969:28, s. 23, avsnitt 5.3.5.

Tabell 10.10 Önskemål om mer undervisning i sexualkunskap redovisade efter omfattning av erhållen undervisning. I %¹

Har man fått undervisning om det kunskapsstoff enkäten behandlat?		Skulle man önskat att skolan gett mer undervisning än som skett i sexualkunskap	
		Ja	Nej
Åk 9	Ja, om det mesta	75	18
	Ja, om en del	86	8
	Nej	91	2
Gy, åk 2	Ja, om det mesta	68	26
	Ja, om en del	81	15
	Nej	88	10

¹ SOU 1969: 8, s. 58, tab. 8.3; SOU 1969: 28, s. 51, tab. 8.3. I tabellen används uttrycket "det kunskapsstoff enkäten behandlat". Detta preciserades för eleverna genom de testfrågor som återgivits i kap. 6, tab. 6.1 och 6.2 ovan. En översiktligare uppräknig av testfrågorna återfinns i elevenkätternas frågeformulär: SOU 1969: 8, s. 99–103, frågorna 31–51; SOU 1969: 28, s. 75–79, frågorna 3–25.

från elever som fått mycken, någon eller ingen undervisning på de tre områdena.

Även bland de elever som fått undervisning om det mesta av det kunskapsstoff enkäten behandlat tycker de flesta att de inte fått tillräcklig undervisning om sexualkunskap, nämligen 75 % i årskurs 9 och 68 % i gymnasiet årskurs 2. Att även dessa grupper har så höga siffror är anmärkningsvärt. Av de elever som uppger att de inte fått någon undervisning alls om sexualkunskap är det 91 % av de yngre och 88 % av de äldre som skulle ha velat ha det. De elever som inte fått och inte heller vill ha någon undervisning i sexualkunskap utgör 2 % av de yngre och 10 % av de äldre. Det är sannolikt fråga om elever som tror att de kan "allt" eller som faktiskt har större kunskaper än vad skolan kan hinna meddela. Det kan också till en del vara elever som överhuvud har en negativ inställning till skolan. Om man bortser ifrån om eleverna fått eller inte fått undervisning i sexualkunskap och bara frågar efter ett genomsnitt, är det 82 % av de yngre och 80 % av de äldre som skulle ha velat ha mer sådan undervisning.¹

Hur stor del av eleverna som hade velat ha mer undervisning om sexual- och samlevnadsfrågor från social synpunkt framgår av tabell 10.11.

De elever som tyckt att de fått för litet undervisning om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad är fler än de som tyckt att de fått för litet undervisning om sexualkunskap. Det gäller både årskurs 9 och gymnasiet (jfr tab. 10.10). För årskurs 9 bör svaren ha påverkats något av att familjekunskap enligt kursplanen för samhällskunskap huvudsakligen skall behandlas i årskurs 8. Men frågan gällde inte speciellt ämnet samhällskunskap utan i vad mån eleverna tyckt att hithörande samhällsfrågor överhuvud belysts tillräckligt i den sexual- och

¹ SOU 1969: 8, s. 58 tab. 8.2; SOU 1969: 28, s. 51 tab. 8.2.

Tabell 10.11 Önskemål om mer undervisning om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad redovisad efter omfattning av erhållen undervisning. I %.¹

Har man fått undervisning om det kunskapsstoffet behandlat?		Skulle man önskat att skolan gett mer undervisning än som skett om samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet?	
		Ja	Nej
Åk 9	Ja, om det mesta eller en del	82	10
	Nej	90	3
Gy, åk 2	Ja, om det mesta eller en del	85	12
	Nej	96	3

¹ SOU 1969: 8, s. 60, tab. 8.7; SOU 1969: 28, s. 53, tab. 8.7. Siffran 82 % för ja-svar i årskurs 9 är framräknad här. Originaltabellen har delsiffror för Ja, om det mesta resp. Ja, om en del (77 % resp. 84 %). "Det kunskapsstoffet behandlat" återfinns dels i kap. 6, tab. 6.3 och 6.4 ovan, dels i elevenkäternas frågeformulär: SOU 1969: 8, s. 106-108, frågorna 58-69; SOU 1969: 28, s. 82-84, frågorna 39-52.

samlevnadsundervisning som förekommit. Sociala frågor skall ju enligt både äldre och nyare föreskrifter alltid tas upp.

Av de elever som fått undervisning om dessa frågor anser 82 % i årskurs 9 och 85 % i gymnasiets årskurs 2 att det varit för litet. Av dem som anser sig inte ha fått undervisning skulle 90 % resp. 96 % ha velat ha det. De som fått undervisning och tycker det varit lagom utgör 10 % av de yngre och 12 % av de äldre. De som inte fått undervisning och inte heller hade velat ha det utgör en ytterst ringa andel, 3 % på båda åldersstadierna. Av samtliga elever är det 83 % i årskurs 9 och 91 % på gymnasiet som efterlyser mer undervisning om sexualfrågorna från samhällssynpunkt. Det är utomordentligt höga siffror.

Eleverna tillfrågades slutligen om de hade velat ha mer undervisning om normernas relativitet. Vilket slags stoff som avses med denna term framgår av kap. 6, tab. 6.5.

De som tycker att de fått för lite undervisning om frågor av detta slag är något färre än då det gäller sexualkunskap och därmed sammanhängande samhällsfrågor. Det bör observeras att denna svagare markering uppträder trots att "normernas relativitet" behandlats i undervisningen mycket mera sällan än sexualkunskap resp. samhällsfrågor. (Hälften av eleverna i årskurs 9 och 15 % i gymnasiets årskurs 2 uppger att området behandlats.¹) Dock är det i alla kategorier av elever ganska stora majoriteter som tycker att undervisningen alltför litet uppehållit sig vid denna problematik.

¹ SOU 1969: 8, s. 33 tab. 5.19; SOU 1969: 28, s. 25, tab. 5.14. Förekomsten av undervisning om sexualkunskap resp. samhällsfrågor framgår av kap. 8, diagram 8.2.

Tabell 10.12 Önskemål om mer undervisning om normernas relativitet redovisade efter omfattning av erhållen undervisning. I %¹

Har man fått undervisning om det kunskapsstoff enkäten behandlat?		Skulle man önskat att skolan gett mer undervisning än som skett om normernas relativitet?	
		Ja	Nej
Åk 9	Ja, om det mesta eller en del	70	21
	Nej	75	14
Gy, åk 2	Ja, om det mesta eller en del	76	19
	Nej	86	9

¹ SOU 1969: 8, s. 62 tab. 8.11; SOU 1969: 28, s. 54 tab. 8.11.

10.6 Sammanfattning

Det närmare studiet av elevuttalandena om sexual- och samlevnadsundervisningen har visat att mycket stora grupper av de tonåriga eleverna önskar en utvidgad och fördjupad sexualundervisning. Även på den sektor där sexualundervisningen fungerat bäst – biologiundervisningen i årskurs 9 – är det 35 % av eleverna som inte betecknat den som mycket bra eller ganska bra. Både lärarnas och elevernas upplevelse av sexualundervisningen visar att denna alltjämt ofta inte är en självfallen, integrerad och väl fungerande del av skolans undervisning. Den kontinuerliga ökning och förbättring som ägt rum under de senaste tre decennierna behöver få sin fortsättning.



11 Lärarnas uppfattning om hur undervisningen bör utformas

11.1 Inledning

Lärarnas åsikter om hur undervisningen bör utformas har undersökts ur fler aspekter beträffande låg- och mellanstadielärarna än beträffande högstadielärarna. Orsaken härtill är att högstadieundersökningen utfördes först och att under arbetet med utvärderingen av denna nya aspekter anmälde sig, som kunde beaktas vid låg- och mellanstadieundersökningen.

Följande frågeställningar har tagits upp beträffande alla tre stadierna:

Bör skolan eller hemmet ha det största ansvaret för undervisning om sexualkunskap resp. sexuaetik? (11.2)

Vem eller vilka bör ha ansvaret för sexual- och samlevnadsundervisningen inom skolan? (11.3)

När bör de olika momenten tas upp (låg-, mellan-, högstadium, årskurs)? (11.4)

Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren? (11.5)

Bör pojkar och flickor undervisas tillsammans eller skilda åt? (11.6)

För låg- och mellanstadierna har dessutom följande frågeställningar tagits upp:

Vilka faktorer bör påverka sexualundervisningens inplacering under läsåret? (11.7)

Vilken undervisningsform bör användas? (11.8)

Är det acceptabelt att läraren vid något tillfälle använder de s. k. runda orden i sexualundervisningen? (11.9)

11.2 Ansvarsfördelningen skola—hem

Till låg- och mellanstadielärarna ställdes följande fråga: "Vem anser Ni skall ha största ansvaret för att eleverna på lågstadiet (resp. mellanstadiet) ges undervisning i sexualkunskap resp. den etiska sidan av sexuallivet? (Ange endast ett alternativ!)" Till högstadielärarna i biologi, kristendoms-kunskap och samhällskunskap ställdes följande fråga: "Vem tycker Ni skall ha största ansvaret för att ungdom i skolåldern ges undervisning i sexual- och samlevnadsfrågor resp. den etiska sidan av sexuallivet?"

Mellan dessa formuleringar finns det två skillnader av betydelse. 1)

Frågan till låg- och mellanstadielärarna hänförde sig endast till eleverna på de stadier där lärarna själva undervisar, medan frågan till högstadielärarna gällde "ungdom i skolåldern". Detta leder till att svaren inte blir fullt men dock till väsentlig del jämförbara. Låg- och mellanstadielärarnas svar är helt jämförbara. Högstadielärarnas svar var inte bundet till någon viss elevålder, men det finns skäl att anta att de avsett äldre elever. För det första därför att uttrycket "ungdom i skolåldern" användes, vilket för tankarna till tonåringar men inte till lågstadieelever. För det andra är det sannolikt att lärarna associerat till den åldersgrupp av elever som de dagligen undervisar. Detta framstår ytterligare som troligt, då man kan konstatera att högstadielärarna haft ungefär samma bedömning som mellanstadielärarna och därmed en annan bedömning än lågstadielärarna.

— 2) Endast låg- och mellanstadielärarna uppmanades att ange endast ett svarsalternativ. Det ledde till att högstadielärarna ofta (12–22 %) svarade "både hemmet och skolan". "Detta inverkar naturligtvis på möjligheterna att entydigt tolka resultatet", säger undersökningsledarna, "då ju därigenom ej alla lärare svarat på samma fråga". Vid tolkningen har man emellertid valt att jämföra i vilken utsträckning de olika lärarkategorierna svarat "skolan".

Med de reservationer för jämförbarheten som ovan gjorts kan man anta att siffrorna speglar faktiska *tendenser*. Det stora flertalet lågstadielärare anser att hemmet skall ha det största ansvaret för att informera barnen, medan hälften eller något mindre än hälften av lärarna i de övriga kategorierna anser att skolan skall ha det största ansvaret. Det bör observeras att de som vill ge hemmet det största ansvaret inte därigenom har tagit ställning mot sexualundervisning i skolan. Av de 5 236 lärare som utgjort det representativa urvalet i USSU:s lärarenkäter är det 21 lärare eller 0,4 % som ansett att sexualundervisning inte bör förekomma i skolan (se kap. 5, tab. 5.6). Bland låg- och mellanstadielärarna samt biologi-lärarna på högstadiet är det fler som vill ge hemmet huvudansvaret

Tabell 11.1 Lärarnas uppfattning om vem som skall ha största ansvaret för undervisningen om sexualkunskap resp. sexuaetik.¹ I %.

Lärarkategori			Hemmet	Skolan	Både skolan och hemmet
Lågstadiet		Sexualkunskap	74	22	
		Sexuaetik	77	16	
Mellanstadiet		Sexualkunskap	46	50	
		Sexuaetik	57	35	
Högstadiet	Bio	Sexualkunskap	27	53	17
		Sexuaetik	41	40	16
Högstadiet	Kri	Sexualkunskap	56	42	22
		Sexuaetik	55	42	21
Högstadiet	Sk	Sexualkunskap	34	48	14
		Sexuaetik	37	47	12

¹ SOU 1970: 39, s. 26; SOU 1969: 44, s. 61 ff.

för sexualetiken än för sexualkunskapen. Högstadielärarna i kristendoms-kunskap och samhällskunskap gör däremot ingen sådan åtskillnad. Bland lärarna ovanför lågstadiet är det kristendoms-lärarna som i minst utsträckning (men dock 42 %) vill ge skolan huvudansvaret för undervisning om sexualkunskap.

Det mest anmärkningsvärda i dessa siffror är väl att lärarna ovanför lågstadiet är uppdelade i ungefär jämstarka grupper med motsatta åsikter om var huvudansvaret för sexual- och samlevnadsundervisningen skall ligga. Det finns alltså inte stöd i läraropinionen vare sig för att lägga huvudansvaret på hemmen eller på skolan. Detta kan emellertid också uttryckas positivt så, att det inte framkommit några tecken på att lärarna skulle ta avstånd från den hävdvunna uppfattningen inom svensk sexualundervisning att såväl hemmet som skolan har nödvändiga uppgifter att fylla på detta område och att ingendera kan helt ersätta den andra. Endast de lärare som anser att sexualundervisning överhuvud inte bör förekomma i skolan har uttryckligen anmält en annan uppfattning.

Mellan manliga och kvinnliga lärare råder genomgående den skillnaden att de kvinnliga oftare än männen anser att det huvudsakliga ansvaret skall ligga hos hemmen både när det gäller sexualkunskap och etik. Skillnaderna begränsar sig dock till lite mer eller lite mindre än 10 procentenheter.¹ I någon mån jämförbara skillnader mellan mäns och kvinnors inställning finns i två andra undersökningar. 75 % av kvinnorna och 65 % av männen inom svenska folket i åldern 18–60 år anser att hemmet skall ha det största ansvaret för "att undervisa ungdomen hur det intima samlivet går till".² I svaren från svenska folket framträder samma skillnad mellan män och kvinnor som bland lärarna men också det förhållandet att befolkningen i sin helhet oftare än högstadielärarna tycker att hemmet skall ha det största ansvaret. Lärarnas inställning torde sammanhånga med att de vet att långt färre hem ger sina barn sexualkunskap än vad föräldrarna själva anser att de egentligen borde göra. (Se avsnitt 7.2.) De anser sannolikt också att stora delar av sexualundervisningen bara kan skötas av utbildade lärare.

I örebroundersökningen 1964 visade det sig att de kvinnliga lärarnas större benägenhet att tillmäta hemmet det största ansvaret motsvarades av att kvinnan i hemmet faktiskt tar denna sak på allvar betydligt oftare än vad mannen gör. (Se kap. 7, tab. 7.2.) Det hindrar dock inte att örebroungdomarna i flertalet fall hade fått sin kunskap om faderns roll vid barnalstring från andra källorna än föräldrarna.

11.3 Ansvarsfördelningen inom skolan

Högstadielärarnas åsikter om vem som skall ge sexual- och samlevnadsundervisning är inte helt och hållet jämförbara med låg- och mellanstadielärarnas, eftersom undervisningssituationen är olikartad. På de lägre stadierna är det fråga om undervisning av klassläraren, på högstadiet av ämneslärare i flera ämnen. Enkätfrågan för högstadiet var dessutom differentierad på samlevnadsfrågor och sexualkunskap. En meningsfull

¹ SOU 1970: 39, s. 56 f tab. 5.3 och 5.4; SOU 1969: 44, s. 130 ff tab. 9.1, 9.2, 9.5, 9.6, 9.9, 9.10.
² SOU 1969: 2, s. 48.

jämförelse kan emellertid göras om man begränsar frågan till att gälla i vilken utsträckning de lärare som traditionellt skall ge sexualundervisning också finner det riktigt att denna uppgift lagts på dem.

Tabell 11.2 Procent av vissa lärargrupper som anser att de själva bör ge sexual- och samlevnadsundervisning¹

Klasslärare på lågstadiet	92
Klasslärare på mellanstadiet	87
Biologilärare på högstadiet, sexualkunskap	99
Biologilärare på högstadiet, samlevnadsfrågor	77
Kristendomslärare på högstadiet, samlevnadsfrågor	87
Samhällskunskapslärare på högstadiet, samlevnadsfrågor	77

¹ SOU 1970: 39, s. 27; SOU 1969: 44, s. 65 ff.

Klasslärarna på låg- och mellanstadiet har i stort sett accepterat uppgiften att ge sexualundervisning. Som ovan nämndes anser praktiskt taget alla lärare att sexualundervisning skall förekomma. De låg- och mellanstadielärare som likväl själva helst inte skulle vilja ge den, anser att den i stället bör ges av andra i följande utsträckning.

Tabell 11.3 Procent av låg- och mellanstadielärare som anser att andra än de själva huvudsakligen bör ge sexualundervisning

Stadium	Annan lärare vid skolan som är expert	Skolläkaren	Skolsköterskan	Tillkallad expert	Vet ej
Låg	1	—	2	3	1
Mellan	1	4	3	4	1

Något fler mellanstadielärare än lågstadielärare vill att annan än klassläraren skall ta hand om sexualundervisningen, sannolikt därför att undervisningen på mellanstadiet ställer större krav på sakkunskap och lärarutbildningen är otillräcklig. Så som svensk sexualundervisning varit upplagd från begynnelsen har det emellertid alltid ansetts att varken skolläkaren eller skolsköterskan i regel bör ge hela sexualundervisningen utan att huvudansvaret bör ligga hos den som dels har den dagliga kontakten med eleverna och dels har pedagogisk utbildning och vana. Uppfattningen att annan än klassläraren bör ha huvudansvaret företräds också som synes av mycket få lärare.

Bland de klasslärare som tycker det är riktigt att de själva huvudsakligen bör ge sexualundervisning är det däremot många som vill samarbeta med någon.

Ytterst få har svarat att samarbete inte bör förekomma. Förutsättningarna för ett teamwork inom sexualundervisningen är goda. Oftast nämnda är en lärarkollega som är speciellt kunnig på området samt skolsköterskan. Att fler mellanstadielärare än lågstadielärare vill ha samarbete med henne eller med skolläkaren torde ha samma förklaring som nyss antogs beträffande mellanstadielärare som inte vill ha huvudan-

Tabell 11.4 Person som klassläraren främst skulle söka samarbete med vid sexualundervisning (endast ett alternativ skulle anges), i %.¹

Stadium	Annan lärare vid skolan som är expert	Skol-läk.	Skol-sköt.	Skol-kur.	Skol-psyk.	Tillkallad expert	Vet ej	Inget samarbete
Låg	29	4	29	1	4	15	10	5
Mellan	23	13	37	2	3	9	8	3

¹ SOU 1970: 39, s. 27.

svaret för sexualundervisningen. I tredje rummet bland dem man vill ha samarbete med nämns tillkallad expert. Det önskemålet nämns oftare av högstadielärare och i störst utsträckning av eleverna. (Se nedan i detta avsnitt samt kap. 12.)

Praktiskt taget alla biologilärare på högstadiet har accepterat uppgiften att ge undervisning om sexualkunskap, men så mycket som 23 % av dem vill helst inte undervisa om samlevnadsfrågor, trots att både äldre och nyare anvisningar framhåller vikten av att sådana moment tas upp även i biologilärarnas undervisning. Orsaken torde vara den utpräglat naturvetenskapliga inriktningen av biologilärarnas utbildning. Med den nämnda siffran kan jämföras att 24 % av biologilärarna uppger att de faktiskt inte undervisat om etiska synpunkter på sexuallivet (tab. 8.6 ovan).

Kristendomslärarna anser i högre grad än biologilärarna att det är deras uppgift att undervisa om samlevnadsfrågor, men det är ändå förvånande att så mycket som 13 % inte anser det och ännu mer att 25 % anger att de inte i årskurs 9 har undervisat om den kristna äktenskapsuppfattningen, trots att detta hör till årskursen (tab. 8.8 ovan). En orsak kan vara stofffrängsel på den enda veckotimme ämnet disponerade i årskurs 9. En annan kan vara att denna grupp av kristendomslärare inte uppfattar sin undervisning om mänskliga relationer som ett bidrag till sexual- och samlevnadsundervisningen.

Att så mycket som 23 % av lärarna i samhällskunskap ansett att de inte bör undervisa om samlevnadsfrågor och att 31 % uppger att de inte gjort det torde bero på att utbildningen och undervisningen i detta ämne traditionellt lägger tonvikten på andra sidor av samhällslivet.

Högstadielärarna tillfrågades inte vem de ansåg *huvudsakligen* borde ge sexualundervisning utan vem eller vilka som överhuvud borde undervisa om samlevnadsfrågor resp. sexualkunskap. Det går därför inte att som för låg- och mellanstadielärarna ange vem eller vilka de "negativa" lärarna vill flytta över sexualundervisningen på. Man får nöja sig med en annan och mer väsentlig information som liknar den i tab. 11.4. Vad som anges i nedanstående tabell är dock inte vilka högstadielärarna skulle vilja samarbeta med utan vilka de anser bör ge sexualundervisning. Det är vidare samtliga högstadielärare inom de tre aktuella kategorierna som

Tabell 11.5 Personer som bör undervisa om sexualkunskap enligt högstadielärarna i biologi, kristendomskunskap och samhällskunskap (högst tre alternativ skulle markeras). I % av lärare som markerat viss person.

Lärarkategori som uttalat sin åsikt	Person som bör undervisa om sexualkunskap						
	Bio- lär.	Kri- lär.	Sk- lär.	Annan lärare	Skol- läkare	Skol- sköt.	"Expert" utanför skolan
Biologilärare	99	8	12	3	40	34	18
Lärare i kristen- domskunskap	91	30	11	3	51	32	19
Lärare i samhälls- kunskap	95	9	14	3	46	40	24
% i medeltal	95	16	12	3	46	35	20

redovisar sin uppfattning, inte endast de som är positiva till att själva ge sexualundervisning.

Lärarna är helt överens om att biologiläraren skall ge undervisningen i *sexualkunskap*, och många anser att detta bör ske i samarbete med skolläkaren och/eller skolsköterskan. Det är emellertid något färre biologilärare än lärare ur de båda andra lärarkategorierna som vill koppla in skolläkaren. Det torde bero dels på att biologiläraren vet att skolläkaren ofta inte står till förfogande härför, dels på att biologiläraren anser sig klara uppgiften själv.

Tanken att kristendomsläraren skulle undervisa om sexualkunskap har få anhängare; dock är nära en tredjedel av kristendomslärarna själva villiga att ge sådan undervisning. Det gäller särskilt lärarutbildningskategorierna 4, där många präster ingår, och 5, där många frikyrkopastorer ingår (40 resp. 39 % som anser att kristendomsläraren bör undervisa om sexualkunskap).¹

Tanken att läraren i samhällskunskap skulle undervisa om sexualkunskap har ännu färre anhängare. Dessa lärare själva avvisar också tanken.

Tabell 11.6 Personer som bör undervisa om samlevnadsfrågor enligt högstadielärarna i biologi, kristendomskunskap och samhällskunskap (högst tre alternativ skulle markeras). I % av lärare som markerat viss person.¹

Lärarkategori som uttalat sin åsikt	Person som bör undervisa om samlevnadsfrågor						
	Bio- lär.	Kri- lär.	Sk- lär.	Annan lärare	Skol- läkare	Skol- sköt.	"Expert" utanför skolan
Biologilärare	77	63	73	5	14	11	17
Lärare i kristen- domskunskap	47	87	67	6	20	12	17
Lärare i samhälls- kunskap	52	63	77	7	16	14	22
% i medeltal	57	71	72	6	17	12	19

¹ Lärarutbildningskategorierna anges i SOU 1969: 44, s. 26.

¹ SOU 1969: 44, s. 65 ff.

Nära hälften av lärarna anser att skolläkaren bör anlitas och en tredjedel att man bör anlita skolsköterskan. I fråga om medverkan av den sistnämnda har biologilärarna ungefär samma uppfattning som de övriga lärarna.

En femtedel av lärarna anser det bra om man kan anlita en "expert" utanför skolan. Det gäller även biologilärarna.

När det gäller undervisning om *samlevnadsfrågor* är siffrorna ganska annorlunda.

Mest anmärkningsvärt är att endast hälften av lärarna i kristendoms-kunskap och samhällskunskap anser att biologiläraren bör undervisa om samlevnadsfrågor. De tycks i betydligt högre grad än biologilärarna anse att detta inte hör till hans "område". I stället accepterar de denna uppgift som sin egen betydligt oftare. Man tycker sig här spåra något av den uppdelning av kunskapsområdena som kallats "de två kulturerna": somliga sysslar med naturvetenskap, andra med människokunskap. För sexual- och samlevnadsundervisningen är detta en ogynnsam gränsdragning.

Kategorin "annan lärare" samlade för sexualkunskapen 3 %, för samlevnadsundervisningen 6 %. Tanken att samlevnadsfrågor med fördel kan behandlas i ämnet svenska är alltså inte aktuell för de flesta.

Skolläkaren och skolsköterskan aktualiseras i betydligt mindre utsträckning i detta sammanhang än för sexualkunskapen, men det är fortfarande en femtedel av lärarna som vill tillkalla den utomstående experten, även när det gäller samlevnadsfrågor.

11.4 Momentens fördelning på stadier och årskurser

Låg- och mellanstadielärarna tillfrågades¹ beträffande 11 moment i sexual- och samlevnads-kunskapen om de ansåg att momenten skulle tas upp första gången på låg-, mellan- eller högstadiet och till vilket stadium de ansåg att tyngdpunkten av undervisningen om ett visst moment borde förläggas. Samma frågor ställdes beträffande årskurs. Vidare kunde lärarna markera om de ansåg att ett moment inte alls borde förekomma i grundskolan. I regel var det endast 1–3 % av lärarna som ville helt utesluta något eller några moment. Det mest avvisade momentet var sexuella avvikelser, om vilket 5 % av mellanstadielärarna ansåg att det överhuvud inte borde behandlas, medan 7 % ansåg att det inte borde behandlas ingående. Motsvarande siffror för lågstadielärarna var 3 och 5 %. Andelen högstadielärare som ansåg något eller några moment olämpliga att ta upp i grundskolan var bland lärarna i biologi och samhällskunskap 6 % och bland kristendoms-lärarna 8 %.² Spridningen på olika moment var här så stor, att inget särskilt kan utpekas. En överväldigande majoritet av grundskolans lärare anser alltså att samtliga de 11 momenten (se nedan) bör behandlas i grundskolan.

Hur lärarna i detalj svarat på den mycket omfattande och invecklade frågan om momentens fördelning anges i två tabeller, omfattande vardera

¹ SOU 1970: 39, s. 31.

² SOU 1969: 44, s. 70.

200 siffror, i SOU 1970: 39, s. 31. Fullständigheten och noggrannheten i svaren var, påpekar undersökningsledarna, mycket tillfredsställande. Tabellerna är emellertid av naturliga skäl ytterst svåröverskådliga, varför de viktigaste resultaten här i stället redovisas uppspaltade på diagram 11.1–11.3 och tab. 11.7.

Diagram 11.1 Procent av låg- och mellanstadielärarna som anser att ett visst moment skall tas upp FÖRSTA GÅNGEN PÅ LÅGSTADIET. SOU 1970: 39, s. 31.

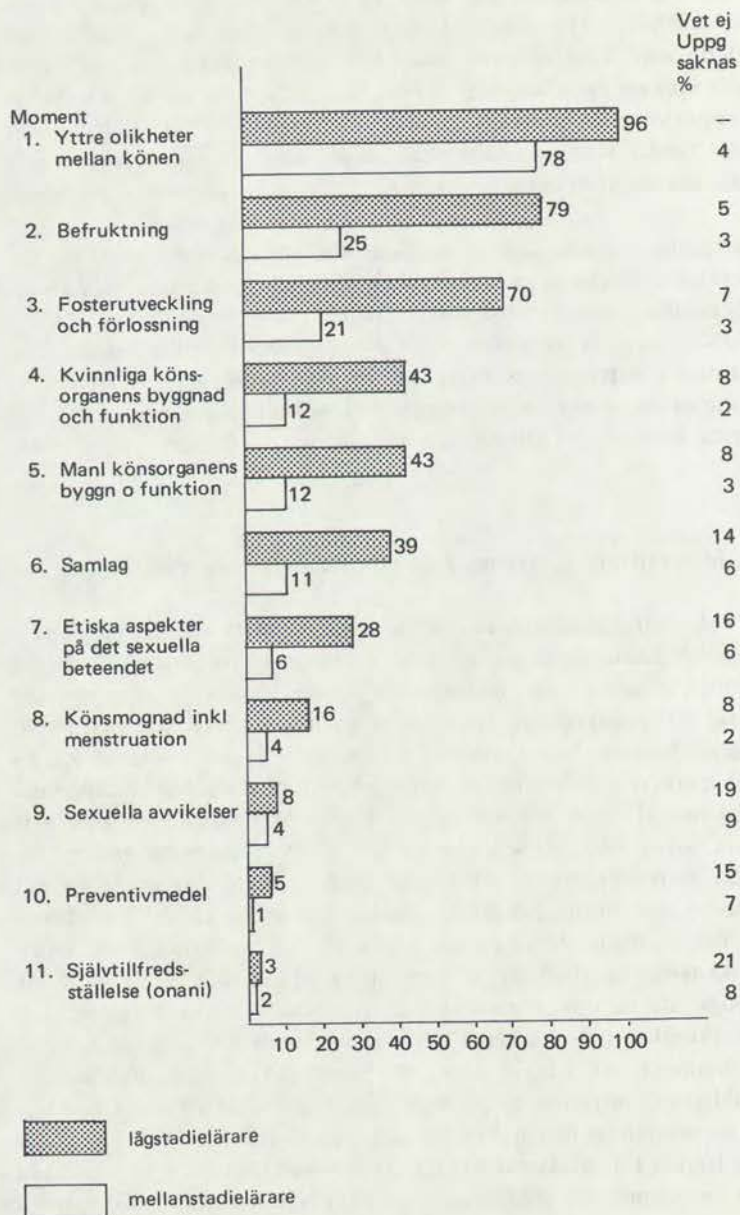
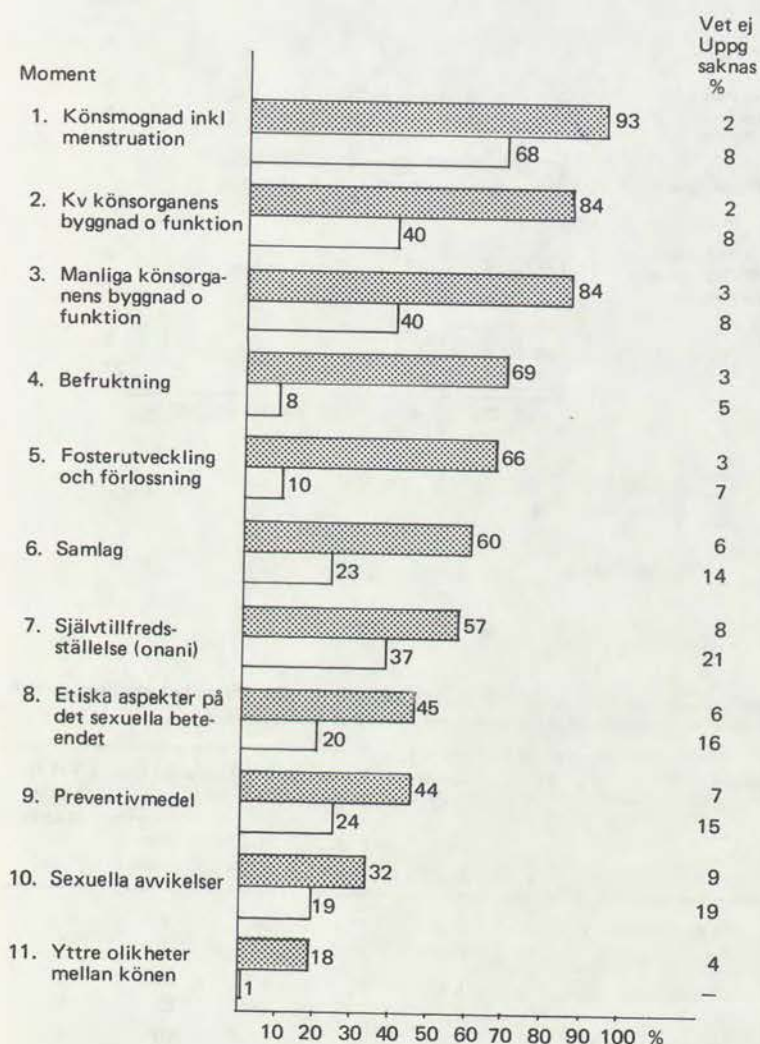



Diagram 11.2 Procent av låg- och mellanstadielärarna som anser att ett visst moment skall tas upp FÖRSTA GÅNGEN PÅ MELLANSTADIET.



 mellanstadielärare


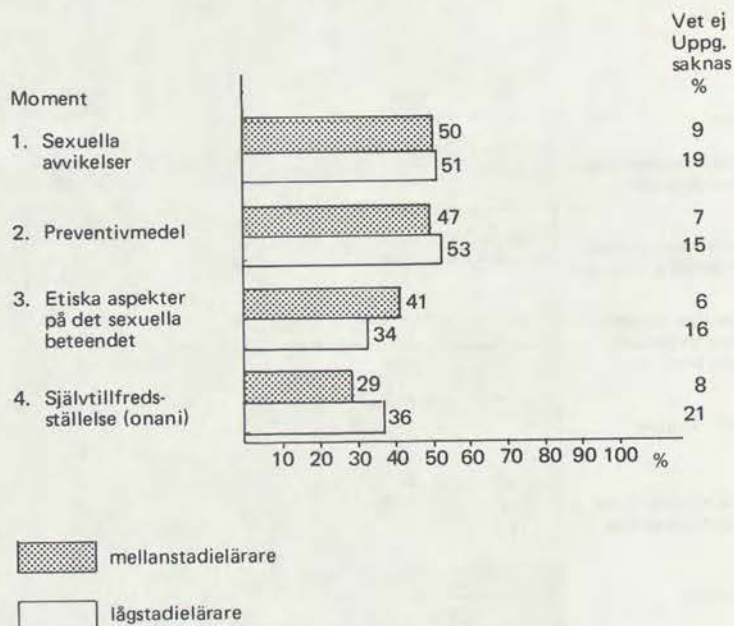
 lågstadielärare

Diagram 11.3 Procent av låg- och mellanstadielärare som anser att ett visst moment skall tas upp FÖRSTA GÅNGEN PÅ HÖGSTADIET. Endast moment som markerats av mer än en tredjedel av lärarna redovisas.



Tabell 11.7 Låg- och mellanstadielärarnas åsikter om till vilket stadium tyngdpunkten av undervisningen om vissa moment bör förläggas. I %.¹

Moment	Lärargrupp	Momentets tyngdpunkt bör förläggas till			Vet ej - Uppg. saknas
		Låg-stadiet	Mellan-stadiet	Hög-stadiet	
1. Yttre olikheter mellan könen	Låg	56	26	6	-
	Mellan	30	55	6	4
2. Befruktning	Låg	23	36	25	5
	Mellan	2	69	25	3
3. Fosterutveckling och förlossning	Låg	16	27	40	7
	Mellan	2	54	36	3
4. Kvinnliga könsorganens byggnad och funktion	Låg	11	51	22	8
	Mellan	2	79	13	2
5. Manliga könsorganens byggnad och funktion	Låg	11	51	23	8
	Mellan	2	79	13	3
6. Samlag	Låg	5	19	54	14
	Mellan	1	35	51	6
7. Etiska aspekter på det sexuella beteendet	Låg	5	11	61	16
	Mellan	1	17	67	6
8. Könsmognad inkl. menstruation	Låg	2	66	17	8
	Mellan	1	86	9	2

Moment	Lärar- grupp	Momentets tyngdpunkt bör förläggas till			Vet ej – Uppg- saknas
		Låg- stadiet	Mellan- stadiet	Hög- stadiet	
9. Sexuella avvikelser	Låg	1	8	64	19
	Mellan	–	13	67	9
10. Preventivmedel	Låg	–	7	70	21
	Mellan	–	15	68	8
11. Självstillfredsställelse (onani)	Låg	1	20	52	15
	Mellan	1	34	50	7

¹ Kursivering markerar stor övervikt för visst stadium.

För att få en rättvisande bild av hur de båda lärargrupperna ser på stadiendifferentieringen är det viktigt att beakta att de yngre lärarna i genomsnitt vill förlägga momenten tidigare.¹ Om denna tendens står sig – och den allmänna attitydförändringen i samhället tyder tills vidare på det – kommer en ökande andel av lärarkåren under de närmaste åren att ställa sig positiv till att vissa moment tas upp tidigare.

Vad högstadielärarna beträffar är majoriteten av dem nöjda med handledningens momentförteckning för högstadiet. Ca en tredjedel av dem har dock ansett att tyngdpunkten i undervisningen om könsorganens byggnad och funktion resp. menstruation och hormoner bör förläggas tidigare än till högstadiet,² vilket inte strider mot låg- och mellanstadielärarnas uppfattning.

Låg- och mellanstadielärarnas uppfattningar om lämplig stadiendifferentiering kan med ledning av diagram 11.1–11.3 och tab. 11.7 sammanfattas på följande sätt.

Lämplig stadiendifferentiering enligt lågstadielärarna

(Momenten ovanför den streckade linjen är sådana som mer än hälften av lärarna anser bör tas upp första gången på lågstadiet; under linjen moment som rekommenderats av en tredjedel-hälften av lärarna.)

Moment	Första gången	Tyngdpunkt
Yttre olikheter mellan könen	Lågstadiet	Lågstadiet
Befruktning	Lågstadiet	Delade meningar: låg-, mellan- eller högstadiet
Fosterutveckling och förlossning	Lågstadiet	Delade meningar: mellan- eller högstadiet

Könsorganens byggnad och funktion	Delade meningar: låg- eller mellanstadiet	Mellanstadiet
Samlag	Delade meningar: låg-, mellan- eller högstadiet	Högstadiet

¹ SOU 1970: 39, s. 30 ff.

² SOU 1969: 44, s. 71.
Lärarna i biologi, kristendoms-kunskap och samhällskunskap har samstämmig uppfattning på denna punkt.

Lämplig stadiendifferentiering enligt *mellanstadielärarna*

(Momenten ovanför den streckade linjen är sådana som mer än hälften av lärarna anser bör tas upp första gången på ett visst stadium; under linjen moment som rekommenderats av en tredjedel – hälften av lärarna.)

Moment	Första gången	Tyngdpunkt
Yttre olikheter mellan könen	Lågstadiet	Mellanstadiet
Könsmognad inkl. menstruation	Mellanstadiet	Mellanstadiet
Könsorganens byggnad och funktion	Mellanstadiet	Mellanstadiet
Befruktning	Mellanstadiet	Mellanstadiet
Fosterutveckling och förlossning	Mellanstadiet	Delade meningar: mellan- eller högstadiet
Samlag	Mellanstadiet	Delade meningar: mellan- eller högstadiet
Självtilfredsställelse (onani)	Mellanstadiet	Delade meningar: mellan- eller högstadiet

Etiska aspekter på det sexuella beteendet	Delade meningar: mellan- eller högstadiet	Högstadiet
Preventivmedel	Delade meningar: mellan- eller högstadiet	Högstadiet
Sexuella avvikelser	Delade meningar: mellan- eller högstadiet	Högstadiet

Majoriteten av lågstadielärarna har samma uppfattning som handledningen om att man på lågstadiet skall första gången ta upp momenten Olikheter mellan könen, Befruktning samt Fosterutveckling och förlossning. Mellanstadielärarna tycker däremot inte att de båda sistnämnda momenten behöver tas upp på lågstadiet utan först på mellanstadiet. De anser alltså att handledningen rekommenderar en alltför tidig sexualundervisning, eller med andra ord en alltför omfattande undervisning på lågstadiet.

1956 års lärarhandledning säger (s. 30) "att det är önskvärt" att läraren på lågstadiet förklarar hur sädescellen överföres från faderns kropp till moderns. Det är knappast möjligt att av lågstadielärarnas momentmarkeringar utläsa i vad mån de anser det lämpligt att följa denna rekommendation. De har rekommenderat de i detta sammanhang tänkbara momenten i följande utsträckning: Befruktning 79 %, Könsorganens byggnad och funktion 43 %, Samlag 39 %. Man får i stället gå till lågstadielärarnas uppgifter om i vad mån de faktiskt har tagit upp

momentet Samlag och finner då att 52 % har undervisat "något" om detta, 44 % "inte alls" (tab. 8.2 ovan). Ca hälften av lågstadielärarna hade alltså ännu ej accepterat handledningens rekommendation. Det innebär att hälften av eleverna inte får denna information genom skolan. En lika stor andel av dem får den inte heller genom föräldrarna. En betydande andel av svenska barn är alltså alltjämt hänvisade till andra källor, av vilka en del är ovederhäftiga och sensationsbetonade. Detta förhållande ändras emellertid genom att yngre lärare och föräldrar i stigande omfattning ger upplysning (avsnittet 7.2 ovan).

Momentet Könsoorganens byggnad och funktion vill som nyss nämndes nära hälften av lågstadielärarna ta upp, medan handledningen förlägger momentet till mellanstadiet, även där med följande reservation (s. 34): "Vid undervisningen om dessa moment upptages endast det som medtagits i lektionsexemplet för 11–13-åringar och ej allt som upptagits i momenten i Bilagan. En fördjupad framställning av dessa moment ges för 14–16-åringarna." En stor majoritet av mellanstadielärarna (79 %) anser i dag att *tyngdpunkten* av undervisningen om könsoorganens byggnad och funktion skall ligga på mellanstadiet. Här har alltså både låg- och mellanstadielärare uttalat sig för en tidigareläggning av momentet.

De moment som mellanstadielärarna rekommenderar för mellanstadiet sammanfaller helt med handledningens. Denna tar visserligen inte upp Samlag i momentlistan men däremot i lektionsexempel nr 2, s. 41.

Stora minoriteter av lärarna vill att man på mellanstadiet skall första gången ta upp tre moment som handledningen rekommenderar först för högstadiet: Etiska aspekter (45 %), Preventivmedel (41 %) samt Sexuella avvikelser (32 %).

Beträffande det sistnämnda momentet har det stora flertalet lågstadielärare avvisat att det skulle tas upp på lågstadiet, men de har samtidigt rekommenderat att man talar med barnen om Risken för sexuella närmanden från vuxna och om Exhibitionism (blottare).¹

Härom skriver undersökningsledarna: "Det är knappast fråga om någon motsägelse. Lärarna har ansett att man bör förlägga undervisningen om sexuella avvikelser i allmänhet till högstadiet men att två speciella former av avvikelser, sexuella närmanden till barn och exhibitionism, bör omtalas redan på lågstadiet."

De moment som högstadielärarna rekommenderar för högstadiet sammanfaller också helt med handledningens, men ca en tredjedel av lärarna har som nämnts ansett att tyngdpunkten i undervisningen om Könsoorganens byggnad och funktion samt Menstruationen och hormonerna skall ligga tidigare än på högstadiet. I själva verket föreskriver redan handledningen att det förra momentet väsentligen skall behandlas på mellanstadiet och endast repeteras på högstadiet i mån av behov.

Vad beträffar valet av *årskurs* inom det stadium man föreslagit är bilden ganska enkel. Flertalet lågstadielärare vill förlägga undervisningen till årskurs 1, mellanstadielärarna till årskurs 6. De sistnämnda röstar emellertid också för årskurserna 4 och 5, när det gäller momenten Könsmognad inklusive menstruation, Könsoorganens byggnad och funktion samt Befruktning. Enligt diagram 8.2 har lärarna uppgivit att de i

¹ Diagram 12.7 ovan; SOU 1970: 39, s. 32.

verkligheten givit mest sexualundervisning i årskurserna 1 och 2 (92 och 91 %) samt åk 5 och 6 (86 och 97 %).

Om både låg- och mellanstadiet gäller att alla moment som större andelar av lärarna velat placera där har fått strödda röster på samtliga årskurser 1–6. Om lågstadiet gäller att undervisningen i verkligheten inte blir så starkt "styrd" till viss årskurs, eftersom den mer än på andra stadier är beroende av elevernas frågor. Å andra sidan har lågstadielärarna uppenbarligen velat markera som sin uppfattning att barnen behöver en första information i årskurs 1 för att man från början skall motverka annan, mindre god information.

I högstadielärarenkäten ingick också följande fråga: "Ange vilket/vilka moment som ytterligare bör ingå i undervisningen för 14–16-åringar!" Av de 3 913 lärare som deltog i enkäten lämnade 101 lärare 133 förslag, vilka undersökningsledarna rapporterat särskilt till utredningen vid sidan av den tryckta undersökningen. Samma moment har ofta föreslagits av två eller fler lärare. Då dessa förslag lämnats av så få lärare är de till skillnad från enkätsvaren i övrigt alls inte representativa utan utgör endast ett antal idéer, framkastade av några lärare med erfarenhet av sexualundervisning. De flesta utgör delasppekter av redan föreskrivna moment, men utredningen har funnit det vara av intresse att nämna några som kan tjäna som underlag för överväganden:

familjebildning i historisk, geografisk och sociologisk belysning

psykologiska, etiska och sociala synpunkter på föräldraskapet

andra former för samlevnad än äktenskap

sexualteknik

alkohols och narkotikas inflytande på sexuallivet

åldringssexualitet

behov av ömhet, ensamhet, sexuell lek

en vidare aspekt på sällskap, kärlek, göra slut

kritik mot romantiken i veckotidningar o. d.

elever i 15-årsåldern utan sexuell erfarenhet skall inte av samhället anses onormala

värderingar hos olika religiösa samfund och kulturer

sexuell rådgivning, RFSU: s verksamhet

Slutligen skall *skillnaden i inställning hos yngre och äldre lärare* beträffande momentens placering belysas. Uppfattningen om fem moment har undersökts i detta hänseende, nämligen de moment som låg- och mellanstadielärarna i allmänhet velat placera på ett senare stadium än det där de själva undervisar.¹ Här redovisas endast lågstadielärarnas uppfattning. Skillnaden mellan yngre och äldre mellanstadielärares uppfattning är likartad.

Det är överallt minoriteter av lärarna som vill placera tyngdpunkten av undervisning om dessa moment lägre än högstadiet, men det som här är av intresse är endast skillnaden mellan yngres och äldres uppfattning. Det visar sig att nästan dubbelt eller mer än dubbelt så många av de yngre anser det lämpligt att undervisa grundligt om dessa moment på låg- eller mellanstadiet. (Materialet uppger inte i vilken utsträckning de avsett det ena eller andra stadiet.) Ännu större är skillnaden mellan de båda högra

¹ SOU 1970: 39, s. 72 f.

Tabell 11.8 Yngre och äldre lägstadielärares uppfattningar om var tyngdpunkten i undervisningen om vissa moment bör förläggas. I %¹

Moment	"Momentet bör ha sin tyngdpunkt på låg- eller mellanstadiet"		"Momentet bör ej alltas upp i grundskolan. Vet ej. Uppgift saknas."	
	Lärare under 31 år	Lärare över 45 år	Lärare under 31 år	Lärare över 45 år
Samlag	28	16	15	44
Själv tillfredsställelse (onani)	24	10	20	52
Preventivmedel	9	3	13	49
Sexuella avvikelser	11	4	17	51
Etiska aspekter på det sexuella beteendet	19	9	17	45

¹ SOU 1970: 39, tab. 5.12-5.21.

kolumnerna. Här avses lärare som funnit det omöjligt att ta ställning eller som på ett eller annat sätt helt avvisat ett moment. Detta har de äldre gjort ungefär tre gånger så ofta som de yngre, och det är ofta hälften av de äldre som haft denna attityd. Detta är utomordentligt starkt framträdande generationsskillnader. De berättigar till antagandet att lärarkårens inställning till en tidig sexualundervisning kommer att bli alltmer positiv, inte snabbt men steg för steg.

11.5 Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren?

I de debatter som föranledde tillsättandet av en utredning rörande sexualundervisningen (USSU) var den oftast diskuterade och mest kontroversiella frågan huruvida en ny lärarhandledning alltjämt skulle fastslå följande princip: "Undervisningen måste allvarligt hävda den uppfattningen, att avhållsamhet under uppväxtåren är det enda skolan med gott samvete kan rekommendera." De som kritiserade handledningen krävde att skolans sexualundervisning i stället borde sakligt korrekt och med respekt skildra och låta eleverna diskutera de väsentliga olika uppfattningar som finns, men inte ta ställning och söka auktoritativt påverka eleverna i detta avseende (se avsnittet 3.17).

I de enkätundersökningar som USSU låtit genomföra har denna problematik behandlats under kapitelrubrikerna "Det etiska innehållet i skolans sexualundervisning" resp. "Undervisningens etiska inriktning". Under utredningens gång har det emellertid allt tydligare framträtt att den etiska problematiken omfattar många andra frågor och att det är missvisande att behandla enbart den här aktuella frågan under de nämnda rubrikerna. Därför har detta avsnitt försetts med en mera konkret och exakt rubrik.

Till samtliga lärare i USSU:s enkätundersökningar på grundskolans låg-, mellan- och högstadium ställdes följande fråga:

"Som Ni vet, har det förekommit en del debatter kring skolans sexualundervisning. Flera olika åsikter när det gäller skolans inställning till sexuella förbindelser under uppväxtåren har förts fram. Här följer några av dem:

- (1) Skolan skall lära fasta normer, som rekommenderar sexuell avhållsamhet under uppväxtåren, och skall motarbeta alla andra uppfattningar.
- (2) Skolan skall berätta om olika inställningar, t. ex. om både den avhållsamma och den friare sexualmoralen, men rekommendera sexuell avhållsamhet under uppväxtåren.
- (3) Skolan skall berätta om olika inställningar men inte ta ställning för någon utan rekommendera eleverna att bilda sig en egen uppfattning.
- (4) Skolan skall berätta om olika inställningar och ta ställning för en friare moraluppfattning, som skulle tillåta att man har sexuella förbindelser under uppväxtåren.
- (5) Skolan skall inte alls ta upp denna fråga utan låta eleverna bilda sig en uppfattning helt på egen hand.

Vilken av dessa uppfattningar är Ni mest benägen att ansluta Er till?"

De fyra första av dessa frågor ställdes också till ett representativt urval av svenska folket i åldern 18–60 år.¹ Svaren fördelade sig på följande sätt.

Tabell 11.9 Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren? I %.

	Svarskategori (se ovan)					Vet ej	Uppg. saknas
	1	2	3	4	5		
Lågstadielärare	8	55	31	0	2	2	1
Mellanstadielärare	5	57	35	0	2	1	1
Högstadielärare							
Bio	2	46	47	1	1	1	2
Kri	7	55	32	1	2	1	3
Sk	2	39	52	2	2	1	1
Svenska folket 18–60 år	17	44	36	2			

Svarskategorierna nr 1 och 2 innebär båda att skolan uttryckligen skall ta ställning mot sexuella förbindelser under uppväxtåren, nr 3 att skolan varken skall ta ställning mot eller för. Förenklas enkätsvaren till att gälla dessa båda alternativ, fås det resultat som anges i tabell 11.10.

Lågstadielärare, mellanstadielärare, kristendoms lärare och svenska folket har nästan identiskt samma inställning. Inemot två tredjedelar anser att skolan skall ta ställning mot, en tredjedel att skolan inte skall ta ställning. Biologilärarna är delade i två jämstarka grupper med motsatt uppfattning. Bland lärarna i samhällskunskap är det majoritet för att

¹ SOU 1969: 2, s. 50 f;
SOU 1970: 39 s. 32 f;
SOU 1969: 44, s. 68 ff.

Tabell 11.10 Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren? I %.

	Ja, skolan skall ta ställning mot	Nej, skolan skall inte ta ställning
Lågstadielärare	63	31
Mellanstadielärare	62	35
Högstadielärare		
Bio	48	47
Kri	62	32
Sk	41	52
Svenska folket 18-60 år	61	36

skolan inte skall ta ställning. Bland gymnasielärarna har ingen enkät genomförts, men det ligger i sakens natur att de med hänsyn till sina intellektuellt mognare och självständigare elever tillämpar skolans generella objektivitetsprincip på denna fråga, vilket också rekommenderas i skolöverstyrelsens kompletterande anvisningar i sexualundervisning för årskurs 2 av gymnasium och fackskola, 1965 (Aktuellt från SÖ 1965/66, nr 27). Föreningen lärare i religionskunskap (högstadielärare och gymnasielärare) skriver t. ex. till USSU härom: "Lärare i religionskunskap torde i

Tabell 11.11 Skall skolan ta ställning till frågan om sexuella förbindelser under uppväxtåren?¹ I %.

	Ja, skolan skall ta ställning mot	Nej, skolan skall inte ta ställning
Lågstadielärare		
Under 31 år	63	38
31-45 år	66	34
Över 45 år	82	18
Mellanstadielärare		
Under 31 år	58	42
31-45 år	61	39
Över 45 år	77	23
Högstadielärare		
Bio		
Under 31 år	45	49
31-45 år	48	47
Över 45 år	51	43
Kri		
Under 31 år	51	42
31-45 år	59	36
Över 45 år	68	23
Sk		
Under 31 år	31	62
31-45 år	40	54
Över 45 år	58	33
Svenska folket		
18-30 år	43	55
31-60 år	69	28

¹ SOU 1970: 39, s. 66 f tab. 5.24, 5.25; SOU 1969: 44, s. 152 ff tab. 9.36, 9.38, 9.41; SOU 1969: 2, s. 131, tab. V:9. I den sistnämnda tabellen finns de åldersdifferentierade siffrorna uträknade endast för män och kvinnor var för sig, varför en omräkning varit nödvändig.

regel ansluta sig till den utformning av sexualundervisningen som även flertalet elever önskar, nämligen att 'skolan skall berätta om olika inställningar . . . men inte rekommendera någon utan låta eleverna själva välja'."

Högstadiе- och gymnasielärarnas ställningstagande i praktiken till denna fråga får en kompletterande belysning från elevernas upplevelse av undervisningen. Endast 12 % av eleverna i årskurs 9 och 5 % av eleverna i gymnasiet årskurs 2 har uppfattat att lärarna uttryckligen tagit ställning mot sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder.¹ De elever som fått undervisning om sexaletiska frågor uppper i högre grad än de elever som inte fått det, att lärarna inte tagit ställning. Motsägelsen mellan vad högstadielärarna uppgivit som sin principiella uppfattning och elevernas upplevelse av undervisningen torde böra tolkas på följande sätt. En stor del av dessa lärare anser sexuell avhållsamhet under uppväxtåren vara det rätta och bästa för ungdomarna. Detta har färgat av sig på deras svar då de tillfrågades om vilken hållning skolan bör inta. Men i sin praktiska undervisning har de flesta påverkats starkare av den objektiva och diskuterande metod som är förhärskande i den svenska skolan – en metod som framför allt vill ge eleverna material till eftertanke och animera dem till ett självständigt ställningstagande.

Även i denna fråga är det av intresse att se i vad mån åldern påverkar den principiella inställningen. Se tabell 11.11.

Även i de yngsta åldersgrupperna är det fortfarande majoritet bland lågstadiе-, mellanstadiе- och kristendoms-lärarna för att skolan skall ta ställning. Skillnaden i uppfattning mellan de yngsta och de äldsta är dock mycket stor. Majoritet för att skolan inte skall ta ställning är det bland de yngsta biologilärarna, de båda yngre åldersgrupperna bland samhällskunskapslärarna och inom den yngre generationen av svenska folket. Övriga bakgrundsvariabler ger inga entydiga utslag.

Utredningens uppfattning om hur denna fråga bör behandlas i undervisningen anges i avsnitt 16.3.4.3.

11.6 Samundervisning

1945 års handledning för sexualundervisning i folkskolan rekommenderade att "där så är möjligt bör ett särskiljande av lärjungarna ske . . . En för bägge könen gemensam undervisning . . . synes icke kunna skänka några omistliga eller ens större fördelar . . . En gemensam undervisning skulle dessutom ställa en del lärare inför mycket svåra och säkerligen många gånger olösbara problem. Lämpligast är att flickornas undervisning omhänderhas av kvinnlig lärare och pojknarnas av manlig, där detta låter sig göra" (s. 18). Det är intressant att jämföra dessa föreskrifter med det faktum att Karolina Widerström 1907 framhöll att en lärarinna haft utmärkta erfarenheter av samundervisning (avsnitt 3.2 ovan). 1956 års handledning går i denna fråga rakt emot 1945 års och slår fast: "Gemensam undervisning är i princip önskvärd av flera skäl." Handled-

¹ SOU 1969: 8, s. 55, tab. 7.5; SOU 1969: 28, s. 47 tab. 7.4.

ningen vänder sig särskilt mot föreställningen att det skulle vara nödvändigt att skilja eleverna åt vid undervisningen om menstruation. Det är tvärtom önskvärt att pojkarna vänjer sig vid en naturlig inställning till denna fråga och lär sig att ha omtanke om sin hustru och sina döttrar.

Då grundskolans lärare 1968 och 1969 tillfrågades om sin inställning till samundervisning blev resultatet följande.

Tabell 11.12 Lärarnas inställning till samundervisning.¹ I %.

	Bör pojkar och flickor samundervisas?				
	Ja, hela tiden	Ja, delvis	Nej	Vet ej	Uppgift saknas
Lågstadielärare	95	4	—	1	—
Mellanstadielärare	69	28	2	—	1
Högstadielärare					
Bio	83	15	1	1	—
Kri	64	24	7	4	1
Sk	71	19	4	5	1

¹ SOU 1970: 39, s. 29 f; SOU 1969: 44, s. 71.

Det är i alla lärargrupper majoritet för samundervisning hela tiden, störst bland lågstadielärarna, minst bland kristendoms- och mellanstadielärarna. Utom bland lågstadielärarna är det ganska betydande minoritetsgrupper som vill ha särundervisning under en del av sexualundervisningen.

För mellanstadielärarna har dessa åsikter särredovisats efter bakgrundsdata, för högstadielärarna har undersökts vilka moment minoritetsgrupperna vill ha särundervisning om och med vilka motiveringar.¹ Manliga lärare på mellanstadiet förespråkar i högre grad än kvinnliga samundervisning. Detsamma gäller om den mellersta åldersgruppen, 31–45-åringar: de yngsta och äldsta lärarna vill alltså i mindre grad ha samundervisning, men det är fortfarande överallt majoriteter som vill ha det.

Biologilärarna vill ha särundervisning om vissa moment i följande utsträckning:

	%
Menstruation och -hygien	5
Preventivmedel	2
Sexualhygien för resp. kön	2
Frågestund med eleverna	2

Den vanligaste motiveringen är att särundervisning möjliggör friare diskussioner; elevernas blyghet är annars ett hinder.

11.7 Val av tillfälle för sexualundervisningen

Denna och följande frågeställningar i detta kapitel har undersökts endast beträffande låg- och mellanstadielärarna. Den fråga det här gäller är lärarnas åsikter om lämpligt tillfälle att ge sexualundervisningen.

¹ SOU 1970: 39, s. 60 tab. 5 o. 11; SOU 1969: 44, s. 159 tab. 9. 47.

Tabell 11.13 Lämpligt tillfälle att ge den huvudsakliga sexualundervisningen¹. I %

	Då lära- ren själv planerat undervis- ningen	I anslut- ning till frågor från ele- verna	Då händel- ser i om- givningen ger anled- ning	I annat samman- hang
Lågstadielärare	26	26	42	4
Mellanstadielärare	57	19	15	8

¹ SOU 1970: 39, s. 27 f.

Handledningen säger om sexualundervisningen på lågstadiet (s. 26) att denna lämpligen bör ges i samband med undervisningen om familjen. "Bäst är att lärarinnan själv med omtanke stakar ut den linje, efter vilken denna undervisning skall bedrivas. Att vänta på att problemet aktualiseras genom barnens frågor eller på annat sätt är olämpligt. Ämnets natur kräver att lärarinnan noga tänker igenom och förbereder sina lektioner." Dessa föreskrifter är präglade av fruktan för att barnens frågor eller händelser i omgivningen skulle kunna aktualisera sexuella företeelser som det vore olämpligt eller pinsamt att beröra inför så små barn. Sannolikt var denna attityd redan 1956 överdrivet försiktig i förhållande till småskolläraarnas inställning. 1969 finner man i varje fall att sammanlagt 68 % av dessa lärare finner det lämpligast att lägga upp undervisningen på det sätt som handledningen varnar för. Att 57 % av mellanstadielärarna tycker det är bäst att sätta in undervisningen vid den tidpunkt och i det sammanhang som läraren planerat får ses mot bakgrunden av det faktum att lågstadieundervisningen överhuvud sker under friare former, medan den på mellanstadiet är mer inrutad.

11.8 Vilken undervisningsform bör användas?

Då lärarna tillfrågades om vilken undervisningsform som är lämplig vid sexualundervisning ingick i frågan tre alternativ. Ett eller två eller alla tre kunde markeras. Svaren fördelade sig på följande sätt.

Tabell 11.14 Lämpliga undervisningsformer.¹ I %

	Föredrag	Diskussioner och frågor	Arbets- övningar
Lågstadielärare	26	95	13
Mellanstadielärare	40	94	30

¹ SOU 1970: 39, s. 29.

En överväldigande majoritet anser att diskussioner och frågor bör vara en av undervisningsformerna, många att det bör vara den enda. Undersökningsledarna ger följande översikt av hur andra grupper i skolan ställt sig härtill:

"När det gällde högstadielärarna frågade man om de ägnat någon del av sexualundervisningen åt diskussioner och frågor; över 90 % av biologi- och kristendomslärarna hade gjort detta. Lärarna i samhällskunskap hade gjort det i något lägre utsträckning. I båda elevenkäterna angav omkring 80 % att de hade fått diskutera och fråga, och de som hade getts sådana möjligheter var mer positivt inställda till undervisningen. Lärare och elever på de undersökta stadierna är således eniga om denna undervisningsform, som enligt vad resultaten utvisar också realiserats av dem som har denna åsikt."

Föredrag och arbetsövningar spelar som naturligt är betydligt större roll för mellanstadielärarna. Arbetsövningar klassas av båda lärarkategorierna lägre än föredrag. Man föredrar, när det gäller sexualundervisningen, de två arbetsformer som ger omedelbar personlig kontakt.

11.9 Användning av "runda ord" i sexualundervisningen

Den sista frågan i låg- och mellanstadielärarnas frågeformulär var denna:

"I debatten om sexualundervisningens metodik har diskuterats huruvida man vid undervisning om könsorganen och om samlag inledningsvis skulle nämna de 'runda' orden. Därigenom skulle läraren, har man ansett, på ett enkelt sätt kunna klargöra vad som avses med de mera neutrala uttryck som sedan skulle komma till användning i undervisningen. Vidare skulle man, har det hävdats, kunna bidra till en avdramatisering och avtabuering. Huruvida denna metod skulle användas eller ej i det enskilda fallet, måste naturligtvis helt bero på den enskilde lärarens avgörande, har man betonat.

Hur ställer Ni Er till ett sådant tillvägagångssätt i skolans sexualundervisning på mellanstadiet (resp. lågstadiet)?

Är Ni beredd att själv använda ett sådant tillvägagångssätt om sådana riktlinjer utfärdas?"

Svaren fördelade sig på följande sätt.

Tabell 11.15 Användning av "runda ord" i sexualundervisningen

Stadium	Inställning till att "runda" ord används i skolans sexualundervisning			
	Positiv	Negativ	Tveksam	Uppgift saknas
Låg	12	42	46	1
Mellan	12	41	47	1

Stadium	Är Ni beredd att själv använda "runda" ord om sådana riktlinjer utfärdas?			
	Ja	Nej	Tveksam	Uppgift saknas
Låg	16	44	39	1
Mellan	20	42	38	1

Denna fråga har aktualiserats av att de "grova" könsorden, som alltid använts i dagligt tal av många, blivit allt vanligare i dagspressen och skönlitteraturen och börjat användas även av personer som tidigare inte skulle ha kunnat tänka sig detta. Det har också förts en diskussion om det inte vore lämpligt att någon gång använda dem i skolundervisningen av de två skäl som anges i frågeingressen. Det ansågs därför lämpligt att klarlägga läraropinionen på denna punkt. Resultatet blev att en överväldigande majoritet av lärarna vid undersökningstillfället ställde sig negativa eller tveksamma. En liten del av dem som var tveksamma var dock beredda att använda orden i undervisningen om riktlinjer av denna innebörd utfärdades. Resultatet kan emellertid också uttryckas så, att det överallt är en minoritet som säger bestämt nej – men en mindre minoritet som säger oreserverat ja. Yngre lärare och mellanstadielärare på större orter är något mer positiva till tanken. I den sistnämnda gruppen är 26 % positiva. Samtidigt är dock yngre lärare i särskilt hög grad tveksamma. (SOU 1970: 39, s. 33 f; tab. 5.26–5.29.)

12 Elevernas uppfattning om hur undervisningen bör utformas

12.1 Elevernas informationsproblem

Mer än hälften av eleverna såväl i årskurs 9 som i gymnasiets årskurs 2 skulle "vilja ha tillfälle till enskilt samtal om personliga problem gällande sexuallivet".¹ Detta svar innebär uppenbarligen att de vid enkätstillfället hade känslan att det inte fanns någon de kunde tala med. Hälften av eleverna har ju också uppgivit att de inte fått någon sexualupplysning av föräldrarna (7.1 ovan, jfr även kommentarerna till tab. 10.9 ovan). Bland de yngre eleverna efterlyses enskilt samtal i högre grad av flickor än pojkar och i högre grad av elever som har stadigt sällskap än av övriga elever. För gymnasisterna finns inga sådana skillnader.

Hade man ställt samma fråga till ungdomar i tidigare generationer hade sannolikt ännu fler svarat att de skulle vilja tala med någon som de trodde de kunde få råd och upplysning av. De vuxnas avvärande attityd till öppet samtal på detta område var ju då utomordentligt stark. Det är emellertid högst anmärkningsvärt att fortfarande mer än hälften av eleverna efterlyser någon att tala med om personliga sexualproblem.

Enkätmaterialet ger inte svar på frågan vem de då helst skulle vilja tala med utan endast om vem de skulle vända sig till för att få ren faktainformation om sexualkunskap samt vem de skulle vända sig till för att få "råd i fråga om normer för sexuellt samliv". Dessa två frågeställningar besvarar endast delvis frågan vem de skulle vända sig till för "enskilt samtal om personliga problem gällande sexuallivet". Ett direkt svar på den sistnämnda frågan föreligger inte.

Vid tolkningen av elevernas svar beträffande föredragen informationskälla för sexualkunskap och rådgivare för normer är det viktigt att lägga märke till att de fick markera endast ett alternativ, dvs. vem de helst skulle vända sig till. Det innebär att markering av ett alternativ inte betyder att eleven uteslutit alla andra som otänkbara eller dåliga. Hade fler alternativ fått markeras, hade samtliga alternativ fått högre siffror, något som också blev fallet då eleverna dels fick ange tre *faktiska* informationskällor för sexualkunskap och dels två personer med vilka de i verkligheten hade diskuterat normer för sexuellt samliv.² Detta innebär också att svaren beträffande föredragna resp. faktiska informationskällor inte är direkt jämförbara. De blir inte heller jämförbara om man ser enbart till rangordningarna, ty det är delvis olika informationskällor som efterfrågats.

¹ SOU 1969: 8, s. 67 tab. 8.20; SOU 1969: 28, s. 57.

² Diagram 7.1 ovan; SOU 1969: 8, s. 73 tab. 9.3; SOU 1969: 28, s. 62 f tab. 9.1 och 9.3.

Tabell 12.1 Föredragen informationskälla för sexualkunskap. Endast ett alternativ fick anges. I %.¹

Om man ville få reda på någonting som rör sexualkunskap, vart skulle man då vända sig?										
Tidning- ningar	Böcker	Skolkam- rater	Andra kam- rater	Syskon	För- äldrar	Skol- läkare	Skol- sköt- terska	Lä- rare	Annat håll	Upp- gift saknas
Årskurs 9	21	2	4	1	26	22	13	5	4	-
Gymnasiet, årskurs 2	55	1	4	1	14	11	4	1	7	-

¹ SOU 1969: 8, s. 74 tab. 9.4; SOU 1969: 28, s. 63 tab. 9.4.

Ålderskillnaden mellan de två elevgrupperna är två år, från 15–16 till 17–18 år. Det är ett intressant vittnesbörd om den snabba utvecklingen i denna ålder att skillnaden i inställning är så stor mellan de två grupperna. Bland de yngre är det en femtedel som sätter böcker i främsta rummet, bland de äldre mer än hälften. Bland de yngre är det sammanlagt 66 % som skulle vända sig till någon representant för vuxenvärlden: föräldrar (i första rummet), skolläkare, skolsköterska eller lärare, medan endast 30 % av de äldre eleverna sätter någon av dessa personer främst som vald informationskälla. Det ser ut som om skillnaden beror väsentligen på ålderskillnaden och inte på att gymnasisterna skulle utgöra ett urval av mer intellektuella och självständiga elever. Bland eleverna i årskurs 9 finns det nämligen ingen eller obetydlig skillnad i inställningen hos elever på gymnasieförberedande linjer och övriga linjer (SOU 1969: 8, s. 75 tab. 9.5).

Kamrater och syskon skulle ungdomarna i båda åldersgrupperna ytterst sällan vända sig till i första rummet. På denna punkt är skillnaden mellan föredragen och faktisk informationskälla så påfallande stor att en jämförelse mellan procentsiffrorna kan vara befogad trots de svårigheter för en jämförelse som nyss påpekades. Eleverna i årskurs 9 har som faktisk informationskälla för sexualkunskap uppgivit skolkamrater 35 %, andra kamrater 51 %. Motsvarande siffror för gymnasisterna är 25 och 45 %, men bara 2–4 % av de yngre och 1–4 % av de äldre skulle i första hand vända sig till kamrater för att bli mer upplysta. Förhåller det sig alltså så, att ungdomarna mycket väl vet att kamraterna är ganska dåliga informationskällor men tvingas vända sig till dem i brist på bättre möjligheter? Nej, förklaringen till de stora divergenserna är uppenbarligen en annan och mindre uppseendeväckande. När eleverna svarade på frågan om faktiska informationskällor tänkte de (vilket också var avsikten med frågan) på all information om sexuallivet som de fått under årens lopp, och där hade kamraterna spelat stor roll, särskilt i början. När de svarade på frågan vem de i första hand skulle vända sig till, tänkte de givetvis endast på nuet. De uppgav alltså dels att de under sitt liv fått den mesta informationen av kamrater men att de nu hade överblick över andra och bättre informationskällor och föredrog att vända sig till dessa.

Pojkar och flickor väljer ganska ofta olika informationskällor; detta gäller dock i mindre grad de äldre än de yngre eleverna.

Tabell 12.2 Pojkars och flickors val av informationskälla för sexualkunskap. ("Föredragen informationskälla". Endast ett alternativ skulle anges.) I %

Stadium	Kategori	Om man vill få reda på någonting som rör sexualkunskap, vart skulle man då vända sig?							
		Tidningar, böcker	Kamrater, syskon	Föräldrar	Skolläkare	Skolsköterska	Lärare	Annat håll	Uppgift saknas
Årskurs 9	Pojkar	28	7	16	29	7	9	4	—
	Flickor	16	9	35	14	19	2	4	—
Gymnasiet, årskurs 2	Pojkar	57	6	10	16	2	2	8	—
	Flickor	54	7	20	6	6	—	7	—

Tabell 12.3 Föredragen rådgivare beträffande normer för sexuellt samliv. Endast ett alternativ skulle anges. I %¹

Stadium	Om man ville få något råd i fråga om normer för sexuellt samliv, vart skulle man då vända sig?								
	Skolkamrater	Andrakamrater	Syskon	Föräldrar	Skolläkare	Skolsköterska	Lärare	Annan person	Uppgift saknas
Årskurs 9	5	10	3	33	16	10	8	14	1
Gymnasiet, årskurs 2	7	18	4	28	11	4	1	25	2

¹ SOU 1969: 8, s. 116, fråga nr 95; SOU 1969: 28, s. 90, fråga nr 76. Frågans formulering ovan sammanfaller inte helt med frågeformulärets.

I årskurs 9 väljer flickorna oftare än pojkarna föräldrar eller skolsköterska som informationskälla för sexualkunskap. Pojkarna väljer oftare än flickorna tidningar och böcker, skolläkaren eller lärare. I gymnasiet finns ingen signifikant skillnad mellan pojkar och flickor beträffande tidningar och böcker. Beträffande valet av personer som upplysningskällor finns samma skillnad kvar som bland de yngre eleverna, men eftersom färre elever bland de äldre överhuvud taget skulle vända sig till dessa personer, blir skillnaden av mindre betydelse.

Eleverna ställdes också inför frågan: Om Du skulle vilja få något råd beträffande olika åsikter om sexuellt samliv mellan ungdomar i Din egen ålder, vart skulle Du då helst vända Dig? Ange endast ett alternativ.

De personer som eleverna helst vill tala med när det gäller att komma till klarhet om normer för sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder är (rangordnade) för

<i>årskurs 9:</i>	<i>gy, årskurs 2:</i>
föräldrar	föräldrar
skolläkare	kamrater
kamrater	annan person
annan person	skolläkare

Mellan pojkar och flickor i årskurs 9 är det samma skillnad i valet av kontaktperson för normer som i valet av informationskälla för sexualkunskap. Flickor vänder sig hellre till föräldrar och skolsköterska, pojkar hellre till skolläkare eller lärare (vilket inte hindrar att pojkar liksom flickor oftare vänder sig till föräldrar än till någon annan person). Bland gymnasisterna är denna skillnad mellan kvinnliga och manliga preferenser försvunnen eller mycket reducerad.¹

Eleverna tillfrågades också vart de skulle vända sig om de ville få reda på någonting som rör samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet.² Denna fråga är av speciellt intresse därför att gymnasisterna är mer angelägna om utökad sexual- och samlevnadsundervisning på detta område än på något annat (tab. 10.10–10.12 ovan). Svaren fördelar sig ungefär som för sexualkunskap, dock med den skillnaden att föräldrar spelar större roll och betyder lika mycket för gymnasister som för de

¹ SOU 1969: 8, s. 78 tab. 9.9; SOU 1969: 28, s. 68, tab. 9.9.

² SOU 1969: 8, s. 76 tab. 9.6; SOU 1969: 28, s. 65 tab. 9.6.

yngre eleverna. 32 % i båda grupperna anger föräldrarna som föredragen informationskälla (mot 26 % av de yngre och 14 % av de äldre i fråga om sexualkunskap). Bockernas ökade betydelse för gymnasister framträder även här starkt. 18 % av de yngre men 42 % av de äldre föredrar böcker som informationskälla. Tidningar spelar mycket stor roll som *faktisk* informationskälla för samhällsfrågor liksom i viss mån för sexualkunskap men nästan ingen roll som vald, uppsökt och föredragen informationskälla. Undersökningsledarna påpekar att detta med all sannolikhet beror på att man i regel inte kan gå till dagens tidning för att få svaret på en fråga som just då är aktuell för en, men att man ändå under årens lopp samlar mycket kunskap ur tidningarna. Lärarna spelar något större roll för information om samhällsfrågor än om andra frågor (13 % av de yngre och 6 % av de äldre eleverna skulle vända sig till läraren). Skillnaden mellan pojkars och flickors val av informationskällor är i årskurs 9 densamma som tidigare framträtt. Även bland gymnasiesterna kvarstår emellertid den skillnaden att flickorna i betydligt större utsträckning vänder sig till sina föräldrar för att få information om samhällsfrågor.

12.2 Vem bör sköta sexualundervisningen i skolan?

Då eleverna tillfrågades vart de skulle vända sig för att få information om sexual- och samlevnadsfrågor, svarade de i allmänhet föräldrar, böcker och annan skolpersonal än läraren. Endast vid samtal om normfrågor spelade kamraterna någon nämnvärd roll (se föreg. avsnitt). Över hälften av eleverna har emellertid gett svar som tyder på att de inte tycker att det finns någon alls som de kan tala med om sina personliga sexualproblem (se början av detta kapitel). En mycket stor majoritet av eleverna önskar en mer omfattande sexualundervisning. Det finns alltså ett stort och otillfredsställt behov av kunskaper och rådgivning vilket söker sig åt olika håll. Detta är en viktig bakgrund vid bedömningen av svaren på följande fråga som också ställdes till eleverna: "Vem tycker Du *i första hand* bör ge sexualundervisning i skolan?" (vilket alltså är en annan fråga än vart man skulle *vända sig* för att få information).

Tabell 12.4 Elevernas uppfattning om vem som i första hand bör ge sexualundervisning i skolan. Endast ett alternativ fick anges. I %

Stadium	Någon av skolans lärare	Skolläkaren	Skolsköterskan	Någon expert som kommer på besök till skolan	Vet ej	Uppg. saknas
Årskurs 9	31	12	9	43	5	—
Gymnasiet, årskurs 2	18	16	4	59	2	—

Liksom tidigare i enkätsvaren för föredragen informationskälla gäller här att om en elev markerat ett visst alternativ, kan han samtidigt anse att ett eller flera andra alternativ också är acceptabla eller goda. I särklass mest föredraget initiativ, särskilt hos gymnasisterna, är "någon expert som kommer på besök till skolan". Undersökningsledarna har kommenterat detta: "Ett frågealternativ, där beteckningen expert används, kan genom att vara positivt värdeladdat dra till sig svar Experten kan av eleverna ses som en garanti för sakkunskap och av dem förmodas i högre grad ta upp kontroversiella frågor. Den privatisering som präglar sexuallivet kan också tänkas slå igenom här, innebärande att eleverna finner det lättare att diskutera de för dem aktuella problemen med någon de i övrigt inte har kontakt med."¹ Tilläggas bör ännu en synpunkt. Det finns hos eleverna ett missnöje med sexualundervisningens kvalitet (och ett betydligt starkare missnöje hos lärarna med den utbildning de fått för sexualundervisning, se ovan 10.3; 14.2). Det är då vad man kan vänta sig att eleverna hoppas att en annan kategori av befattningshavare, specialutbildad på området, skall bättre motsvara deras förväntningar. Att gymnasisterna prioriterar experten i så mycket högre grad än vad de yngre eleverna gör kan bero på att de har större fordringar på sexualundervisningens innehåll och på att de vill behålla den expertmedverkan som en fjärdedel av dem (men endast 11 % av de yngre) upplevt i sexualundervisningen på timmar till förfogande.²

Pojkar och flickor i årskurs 9 efterfrågar undervisning genom en expert i exakt samma grad (43 och 44 %), men pojkarna är mer positiva till läraren än vad flickorna är (37 mot 25 %), medan flickorna oftare vill att skolsköterskan i första hand skall sköta undervisningen (15 mot 3 %). Bland gymnasisterna finns inga nämnvärda skillnader mellan pojkar och flickor beträffande önskemålen om vem som skall undervisa.

I kapitel 23 framför USSU uppfattningen att undervisningen huvudsakligen bör omhänderhas av lärarna och att dessa bör få den ökade utbildning som de själva i så hög grad efterfrågat.

12.3 Elevernas önskemål beträffande undervisningens kvalitet, metodik, kvantitet

I kapitel 10 har närmare redogjorts för elevernas upplevelse av sexual- och samlevnadsundervisningen som bra eller dålig, för deras inställning till frågor och diskussion i undervisningen, till användning av audiovisuella hjälpmedel samt deras åsikter om undervisningens tillräcklighet resp. otillräcklighet. För detaljer hänvisas till detta avsnitt. Här skall endast sammanfattande slutsatser dras beträffande de förändringar eleverna för sin del önskar.

Om man som ett mått för *önskemålen om förbättrad undervisning* tar de andelar elever som betecknat sexual- och samlevnadsundervisningen som ganska eller mycket dålig, finner man följande. 15 % av eleverna i årskurs 9 vill ha en bättre undervisning i sexualkunskap på biologitimmarna.

¹ SOU 1969: 28, s. 59 f.

² SOU 1969: 28, s. 28 tab. 5.19; SOU 1969: 8, s. 35 tab. 5.24.

na, och ungefär dubbelt så många vill att undervisningen om sexual- och samlevnadsfrågor under lektionerna i kristendomskunskap och samhällskunskap skall bli bättre. Ca en fjärdedel av eleverna i gymnasiets årskurs 2 vill ha bättre kvalitet på undervisningen i sexualkunskap resp. samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet. Vad eleverna menar med bättre sexualundervisning har de preciserat i svaren på övriga enkätfrågor som behandlas i detta kapitel. En speciell tolkning av vad eleverna därutöver avsett har gjorts i avsnitt 10.2 ovan.

Om man använder ett vidare mått för önskemålen om förbättrad sexualundervisning, nämligen både de andelar av eleverna som betecknat undervisningen som dålig och de som betecknat den som varken bra eller dålig, får man följande bild. En tredjedel av eleverna i årskurs 9 vill ha en bättre undervisning i sexualkunskap under biologilektionerna, 57 % vill ha en förbättring i undervisningen om samlevnadsfrågor på kristendomslektionerna och 64 % på lektionerna i samhällskunskap. I gymnasiets årskurs 2 vill hälften ha bättre undervisning i sexualkunskap och drygt hälften i samhällsfrågor.

Andelen elever som uppger att de fått *fråga och diskutera* under sexualundervisningstimmarna varierar mellan 80 % för sexualkunskap i gymnasiets årskurs 2 och 44 % för samhällskunskap i årskurs 9 (tab. 10.5 ovan). De elever som fått fråga och diskutera har upplevt undervisningen som bättre än de som inte fick göra det.

80 % av de yngre och 75 % av de äldre eleverna vill ha *mer användning av audiovisuella hjälpmedel* i sexualundervisningen (10.5.1).

För stora majoriteter av eleverna betyder önskemålet om bättre sexualundervisning också att de vill ha *mer undervisning* i sexualkunskap, i hithörande samhällsfrågor och om olika normer i olika tider och länder (tab. 10.10–10.12). Detta gäller också de elever som uppgett att de fått undervisning om det mesta av det kunskapsstoff som enkäten behandlat. 68–85 % även av dessa efterlyser en mera omfattande undervisning. Starkast är detta krav – hos äldre elever – när det gäller samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad.

12.4 Elevernas åsikter om lämpligt stadium för undervisningsmomenten samlag och preventivmedel

Elevernas åsikter om på vilket stadium undervisning om vissa moment bör sättas in har undersökts endast beträffande två moment: undervisning om samlag och undervisning om preventivmedel.

När det gäller lämplig tidpunkt för första undervisning om samlag är eleverna uppdelade i två jämförbara grupper: de som anser att det bör ske på högstadiet och de som anser att det bör ske på något av de båda tidigare stadierna. Endast små minoriteter anser att det bör ske på lågstadiet. Gymnasisterna anser dock detta oftare än eleverna i årskurs 9. Flickorna, såväl yngre som äldre, vill förlägga undervisningen tidigare än vad pojkarna vill; bland flickorna är det övervikt för mellan- och

lågstadiet, bland pojkarna för högstadiet. För årskurs 9 gäller att eleverna på gymnasieförberedande linje vill förlägga undervisningen betydligt tidigare än vad eleverna på de övriga linjerna vill. Särskilt eleverna på de praktiska linjerna har stark övervikt för högstadiet som lämplig tidpunkt för första undervisning om samlag.¹

Tabell 12.5 Lämplig tidpunkt för undervisning om samlag¹. 1 %

Elevkategori som tillfrågats	När tycker man att det vore lämpligt att undervisning om samlag förekom första gången?					
	Bör inte alls förekomma	Årskurs			Senare	Vet ej
		1-3	4-6	7-9		
Årskurs 9	—	8	38	49	2	3
Gymnasiet, årskurs 2	1	14	33	47	4	2

¹ SOU 1969: 8, s. 69 tab. 8.23; SOU 1969: 28, s. 59 tab. 8.26.

Motsvarande enkätfråga om undervisning om preventivmedel gav följande resultat.

Tabell 12.6 Lämplig tidpunkt för undervisning om preventivmedel.² 1 %.

Elevkategori som tillfrågats	När tycker man att det vore lämpligt att undervisning om preventivmedel förekom första gången?					
	Bör inte alls förekomma	Årskurs			Senare	Vet ej
		1-3	4-6	7-9		
Årskurs 9	—	1	22	74	1	2
Gymnasiet, årskurs 2	—	3	28	65	3	1

² SOU 1969: 8, s. 68 tab. 8.22; SOU 1969: 28, s. 58 tab. 8.23.

Nästan inga elever anser att undervisning om preventivmedel bör förekomma på lågstadiet, och färre än beträffande undervisning om samlag röstar för mellanstadiet. Det är i stället stor majoritet för högstadiet. Undersökningsledarna säger om denna skillnad: "En möjlig förklaring . . . är att kunskaper om samlag anses ha ett teoretiskt intresse på ett tidigt stadium, medan de mer praktiskt inriktade kunskaperna om preventivmedel inte anses behövas förrän på ett senare stadium." När det gäller tidpunkten för undervisning om preventivmedel är det ingen skillnad mellan pojkars och flickors uppfattning. Elever på de praktiska linjerna röstar i ännu större utsträckning för högstadiet än vad eleverna på övriga linjer gör.

Att så få elever röstat för lågstadiet, beträffande båda momenten, beror säkerligen på att de flesta bedömt frågan enbart med hänsyn till det praktiska behovet och inte med hänsyn till behovet av tidig korrekt information som motvikt mot florerande vanföreställningar.

¹ SOU 1969: 8, s. 70 tab. 8.25; SOU 1969: 28, s. 59 tab. 8.26.

13 Läromedel

13.1 Läromedel använda under 1960-talet

I slutet av 1960-talet lät USSU tre ämnesexperter genomföra en undersökning av sexual- och samlevnadskunskapens behandling i läroböcker i ämnena biologi, samhällskunskap och religionskunskap på vissa stadier. Undersökningen baserade sig på ett av USSU verkställt urval, omfattande de mest använda tryckta läromedlen. De behandlade läroböckerna är numera föråldrade genom tillkomsten av nya läroplaner för grundskolan och gymnasieskolan 1969 och 1970. (En del av dem har utkommit i omarbetade versioner.) USSU har dock ansett det vara av värde att här nedan återge experternas sammanfattande omdömen. De bedömda böckerna speglar ett utvecklingsskede som utgör en bakgrund till förhållandena under 1970-talet.

13.1.1 *Läromedel i naturkunskap och biologi för mellanstadiet, högstadiet och gymnasiet*

Läroboksbeståndet i naturkunskap och biologi har granskats av Sven Svensson. Ur hans sammanfattning anförts följande:

”Vid en granskning av ett stort antal läroböcker i biologi och naturkunskap slås man av de svårigheter, som författarna haft, när det gäller sexualundervisningen. Några av svårigheterna är:

- a. Hur mycket utrymme i förhållande till traditionellt stoff får sexualmomenten ta?

Förlagen är ju inte villiga att producera läroböcker med alltför stort sidoantal. Ofta har författarna därför redan i förordet påpekat, att de väntar sig, att läraren använder andra källor än läroboken vid undervisning om sexuallivet.

- b. Var går gränsen mellan de olika ämnena? Många av momenten kan föras till såväl biologi som samhällskunskap och kristendomskunskap.
- c. Vilka undervisningsmoment skildras bättre med andra hjälpmedel? Vi har film, ljudbildband, demonstrationsmateriel etc. En del läroböcker hänvisar också till dylikt materiel.

d. Vilka moment bör repeteras? SÖ:s handledning rekommenderar läraren att göra en repetition av vissa moment, som behandlats tidigare. Urvalet är ej lätt att göra. Författarna ställs också inför frågor om hur t. ex. vissa moment skall behandlas. Exempel:

- Mom. 1 "Olikheter mellan könen" behandlas mången gång under mom. 2 "Könsorganens byggnad och funktion". Under detta senare moment rymms ibland mom. 4 "Menstruationen".
- Mom. 13 "Ungdomen och sexuallivet" behandlas ofta i flera moment.
- Mom. 28 "Sexualupplysning i hemmen" behandlas mer sällan i läroböckerna under en rubrik.

Vid läsning av några av de i undersökningen medtagna läroböckerna finner man utan tvivel att stoffet är väl tunt. Det behöver dock ej tolkas så, att den undervisning som eleverna får speglas av lärobokens innehåll. Det är säkerligen så, att i många fall är det direkt felaktigt att sätta likhetstecken mellan den sexualundervisning som bedrivs och den som redovisas i läroböckerna. Oberoende av detta resonemang synes det mig vara en mycket välkommen nyskrivning, som kommer att införas i grundskolans läroplan i samband med dess revision. Undervisningen om sexuallivet förs då till vissa tidsperioder varvid samverkan mellan lärare i samhällskunskap, kristendom och biologi blir naturlig. Detta kommer att medföra att sexualundervisningen blir mer *flödlig* och den kommer att få den *kontinuitet* som är nödvändig för att eleverna skall uppleva helheten. Det öppnar dessutom möjligheten att samla sexualmomenten i *lärobokspaket*, bestående av t. ex. lärarens bok, elevens bok, arbetsbok, bild- och ljudband. Gymnasiets läroplan har genom sina timmar till förfogande öppnat möjligheter till en sammanhållen undervisning om sexuallivet. Visserligen kan skolorna använda sig av föredragshållare, som rekryteras bland läkare, barnmorskor och socialinstitutioner, men det är även här önskvärt, för att inte säga nödvändigt, med en produktion av lämpliga läromedel."

13.1.2 Läromedel i samhällskunskap för grundskolan och gymnasiet

Läroboksbeståndet i samhällskunskap har granskats av Karl Meurling. Hans sammanfattning har följande lydelse:

"Sexuallivets stora betydelse i en rad sociala sammanhang och de sociala synpunkterna på den sexuella samvaron belyses inte alls i skolornas läroböcker i samhällskunskap. Läroböckerna i grundskolan förbigår nästan helt sexuallivet, som inte ens nämnes i sammanhang där det naturligtvis borde höra hemma såsom vid behandlingen av pubertetsålderns problem och vid behandlingen av familjebildningen och äktenskapet. Dessa försummelse torde främst bero på att läroplanen för grundskolan (1962) i sina anvisningar nästan helt utelämnat sexuallivet och därmed sammanhängande samlevnadsfrågor. I anvisningarna för hembygdskunskap på lågstadiet står det i en kommentar till huvudmomentet "Samtal om hemmet och familjen" följande (s. 234): "Samtalen om hemmet, om far, mor och syskon bildar ofta en naturlig utgångspunkt för en förberedande sexualundervisning. Denna bör för övrigt tas

upp även i andra naturliga sammanhang och om möjligt ske i samarbete med hemmen". Det är allt. I anvisningarna för samhällskunskap på högstadiet nämnes ingenting om någon sexualundervisning. Enligt dessa läroplansförfattare är tydligen sexuallivet inte alls ett socialt problem utan främst ett biologiskt, tekniskt problem, som behandlas under biologitimmarna eller möjligen ett moraliskt problem, som diskuteras under kristendomstimmarna.

Läroböckerna i samhällskunskap på det gamla gymnasiet behandlade inte alls sexuallivet. Det gör inte heller läroböckerna på det nya gymnasiet och fackskolan. I de nya läroplanerna för gymnasiet och fackskolan (1965) lämnas inget utrymme för sexuallivet och därmed sammanhängande samlevnadsproblem vare sig i kursplanen för samhällskunskap eller i kursplanerna för socialkunskap eller psykologi. Ett stort framsteg jämfört med tidigare läroplaner är dock anvisningen om att sexualundervisning skall förekomma under den pedagogiska nyheten "Timmar till förfogande". Här ges möjligheter att under 5-6 lektioner ge en modern sexualundervisning, där biologisk-medicinska fakta på ett naturligt sätt kan integreras med sociala och etiska synpunkter. Detta innebär givetvis inte att sexuallivet och därmed sammanhängande samlevnadsproblem skall förbigås med tystnad i andra sammanhang, där dessa problem är aktuella.

Studierektor i samråd med lärarna i biologi, samhällskunskap och psykologi skall organisera sexualundervisningen under "Timmar till förfogande". Då det ibland kan vara svårt att på den egna skolan få fram lämpliga lärare för denna undervisning, anmodas ofta föreläsare och specialister utifrån att helt eller delvis komma och ta hand om sexualundervisningen. Det är för närvarande mycket svårt att få tag på bra sådana föreläsare och frågestundsledare. Det torde därför bli nödvändigt att i fortsättningen utbilda lämpliga personer för denna speciella form av undervisning.

Kanske kan man genom denna samverkan mellan föreläsare utifrån och skolans lärare i biologi, samhällskunskap och psykologi ge eleverna den *helhetssyn* på sexuallivet, som bör vara målet för skolans sexualundervisning. Givetvis bör särskilda läroböcker utarbetas för undervisningen under "Timmar till förfogande". Samma undervisningsform torde också kunna rekommenderas för grundskolans högstadium."

13.1.3 *Läromedel i religionskunskap för grundskolans högstadium och gymnasiet*

Läroboksbeståndet i religionskunskap har granskats av Harry Aronson. Hans sammanfattning har följande lydelse:

"Flertalet läroböcker i kristendomskunskap och religionskunskap, författade och i bruk under 1960-talet, visar en påtaglig ambition att behandla sexuallivets frågor. Framställningen blir naturligt nog starkt präglad av resp. författarens egen bakgrund, dels akademiskt (det kunskaps- och problemförråd han haft tillgång till genom studier och

forskning), dels personligt. En faktor att beakta vid utvärderingen av läroböckerna är den utvidgning av ämnessfären som ägt rum under författarens aktiva skolliv från uppgiften att ge en presentation av det specifikt kristna till att formulera detta inom ramen för en livsåskådningspluralistisk och allmänmänsklig referensram, en utveckling som återspeglar sig i namnförändringen från kristendomskunskap till religionskunskap. Den senare utvecklingen har krävt att läroboksförfattaren skall gå utanför sin egentliga sakkunskap och presentera även andra åskådningar samt formulera värderingsfrågorna också i dessa sammanhang.

Trots att läroboksförfattarna måste sägas ha visat en aktning svärd ambition att behandla och formulera de väsentliga etiska problemen på sexuallivets område, kan många kritiska synpunkter anläggas.

Det personliga engagemanget har i något fall lett till en krampaktig hållning och bristen på psykologisk, social och kulturell insikt (särskilt insikt i samspelet individen—natur och kultur och i den socialt-kulturella förändringens betydelse) till en viss dilettantism och förgrovnig.

Samtidigt måste sägas att flera läroböcker vittnar om känsla för samtidsfrågorna och på ett såväl avspänt som problemmedvetet sätt söker visa på hur en allmängiltig etisk problematik verkar i en förändrad situation.

Uppgiften att ge vägledning på sexuallivets område är naturlig för ämnet religionskunskap, eftersom religionerna och livsåskådningarna vanligen i sig implicerar en etisk hållning. Utvecklingen ställer stora krav på undervisningen i ämnet. Sedan den kristna kultursyntesen och värdesyntesen sprängts, har kravet uppstått att i en skola för alla ge kristendomens syn på sexualetiken både i förhållande till andra tros- och livsåskådningar som har en artikulera uppfattning och i förhållande till oartikulerade värderingar, t. ex. i ungdomskulturen, alltsammans mot en allmänmänsklig bakgrund. Där det "typiskt" mänskliga (uttryckt i beteende och t. ex. i psykologiska och sociologiska termer) får framträda i spänningen mot det "sant" mänskliga (uttryckt i ideal av religiös eller allmänetisk karaktär) täcker ett etiskt övervägande mest verklighet och blir därför också mest givande. Uppgiften måste genomföras på ett avspänt, sakligt sätt med öppenhet för olika attityder och värderingar, med känsla för ungdomens situation och med insikt om att sexuallivet blottar en djupdimension, där människan framträder naken, med risk för att bli exploaterad men också med möjlighet till självförverkligande i gemenskap."

13.2 Läromedel använda läsåret 1971/72

13.2.1 *Inledning*

USSU har genomfört en undersökning av sådana tryckta läromedel som helt eller delvis behandlar sexual- och samlevnadskunskap och som användes eller fanns att köpa läsåret 1971/72. Undersökningen omfattar

läroböcker uppförda på statens läroboksnämnds läroboksförteckning eller antagna till praktisk prövning inom ämnena hembygdkunskap, naturkunskap, biologi, samhällskunskap och religionskunskap. För gymnasieskolstadiet har även läromedel i familjekunskap, psykologi och socialkunskap granskats. Dessutom har s. k. bredvidläsningsböcker som används i sexualundervisningen men som inte skall granskas av läroboksnämnden tagits med i undersökningen. Den sexualupplysningslitteratur som inte speciellt riktar sig till ungdom har inte behandlats. Granskningen omfattar ca 120 läromedel, varav ca 70 befanns innehålla sexualkunskap. Vad som undersöktes var i vilken utsträckning de moment som 1956 års handledning rekommenderar för respektive stadium hade tagits upp samt om fler moment än dessa förekom. Vidare beräknades hur stor del av detta innehåll som utgjordes av fakta, referat eller värderingar. En kort sammanfattande kommentar lämnas. Den fullständiga undersökningsrapporten föreligger i USSU PM 1972:10 (stencil). Det referat av undersökningens resultat som lämnas här nedan har gjorts kortfattat. Det väsentliga bidrag till utvecklingen av läromedlen som USSU kan lämna är att förslaget till lärarhandledning – om det i det väsentliga blir accepterat – får påverka utformningen av nya läromedel och nya upplagor.

De audiovisuella läromedlen har inte granskats. En tämligen omfattande översikt av såväl dessa som de tryckta läromedlens titlar jämte deras innehåll i form av rubriker föreligger i den av skolöverstyrelsen utgivna skriften "Sexual- och samlevnadsundervisning. Läromedelsförteckning". Utbildningsförlaget 1971.

13.2.2 Lågstadiet

Enligt läroplanens föreskrifter skall sexualundervisning på lågstadiet ingå i ämnet hembygdkunskap. De läroböcker som tillkommit före Lgr 69 innehåller ingen sexualkunskap, medan de som bygger på denna läroplan i regel tar upp detta område. Behandlingen är kortfattad och avsedd att bilda en utgångspunkt för lärarens samtal med eleverna. Dessutom finns ett flertal böcker avsedda för detta åldersstadium, innehållande enbart sexual- och samlevnadskunskap. De är av mycket olika karaktär, varför lärare med olika sätt att behandla ämnesområdet kan finna läromedel som passar henne eller honom. Några av dem innehåller mycket mer än vad 1956 års handledning anger för lågstadiet.

13.2.3 Mellanstadiet

Läroböcker¹

Av de 19 studerade läroböckerna behandlar endast 7 sexuallivet: 3 böcker i orienteringsämnen och 4 i naturkunskap. Ingen av de studerade läroböckerna i samhällskunskap eller religionskunskap innehåller sexualkunskap.

Mom. 6. Onani behandlas i endast en av böckerna. Ingen av böckerna behandlar momenten 10. Könbestämning, 11. Tvillingfödsel. Ett par av

¹ Läroböcker (mot-svarande) som förts upp på läroboksnämndens förteckning eller antagits till praktisk prövning läsåret 1971/72.

böckerna behandlar även mom. 13. Ungdomen och sexuallivet som enligt handledningen hör hemma på högstadiet.

Framställningen är i de flesta av böckerna kortfattad. Få illustrationer förekommer. Markanta värderingar förekommer inte.

Övriga tryckta läromedel

Vid undersökningstillfället fanns endast två läromedel för mellanstadiet med enbart sexual- och samlevnadskunskap. De ger en omfattande information men behandlar inte psykologiska och etiska samlevnadsfrågor i den utsträckning som USSU anser vara lämplig för stadiet.

13.2.4 *Högstadiet*

Läroböcker

Ca 25 läroböcker för högstadiet har studerats. De flesta av dessa behandlar sexualfrågorna. (Utöver dessa böcker har några läroböcker i hemkunskap studerats och befunnits inte innehålla någon sexualkunskap.)

För grundskolan anger läroplanen ett antal arbetsområden som skall behandlas i undervisningen. Flera av dessa arbetsområden berör sexuallivet.

De flesta av de studerade böckerna ger utförlig information om sexuallivet. I regel finns goda illustrationer. De värderingar som förekommer är i regel sådana som framhåller vikten av att visa hänsyn och ta ansvar.

Mom. 14. Utomäktenskapliga barn tycks inte behandlas i någon av läroböckerna. Detsamma gäller momenten 26. Menstruationen och hormonerna och 28. Sexualupplysning i hemmen. Få böcker behandlar momenten 9. Förlossning, 18. Sterilitet, 19. Sterilisering, 23. Samhälleliga åtgärder för familjebildningen och 27. Störningar vid sexuellt samliv. Momenten 13. Ungdomen och sexuallivet, 21. Vissa avvikelser i fråga om den sexuella driften och 22. Etiska och sociala synpunkter på sexuallivet behandlas i många av böckerna och ofta utförligt. Flera av böckerna tar upp moment som enligt SÖ:s handledning hör hemma på mellanstadiet men som anges kunna repeteras på högstadiet: momenten 3. Pubertet, 4. Menstruation, 5. Pollutioner, 6. Onani och 7. Befruktning. Framför allt behandlas moment 3.

Övriga läromedel

Utöver läroböckerna finns en rad andra tryckta läromedel att tillgå för undervisningen på högstadiet. Det är här huvudsakligen fråga om böcker och skrifter som innehåller enbart sexualkunskap. De flesta av dessa ger en utförlig och saklig information. Även här gäller att moment som hör till mellanstadiet ofta tas upp. De värderingar som förekommer är av samma slag som redovisades beträffande läroböckerna.

13.2.5 Gymnasieskolan

Läroböcker

Enligt anvisningar i läroplanen för gymnasieskolan skall sexualundervisningen i denna till en väsentlig del ske på "timmar till förfogande". Denna del av undervisningen är alltså inte hänförd till något särskilt ämne, men ansvaret för anordnandet åligger biologiläraren. Gymnasieskolan innehåller ett stort antal linjer. Det är omöjligt att utifrån läroböckerna kartlägga den sexualundervisning gymnasieskolans elever på olika linjer erhåller. Här har huvudsakligen läroböcker för linjer som motsvarar det tidigare gymnasiet studerats.

Ca 40 läroböcker för gymnasieskolan ingår i undersökningen. Huvudparten av dem är avsedda för den tidigare skolformen gymnasiet. Endast ett mindre antal av böckerna befanns innehålla sexualkunskap.

Ingen av de tre studerade böckerna i *biologi* eller de åtta böckerna i *naturkunskap* innehåller sexualkunskap. Av 15 böcker i *samhällskunskap* innehåller en bok ett stycke om familjepolitiska åtgärder (momenten 23–25 i SÖ:s handledning).

Tre läroböcker i *socialkunskap* på gymnasieskolans treåriga linjer ingår i undersökningen, en för vardera av årskurserna. Av de moment för åldersstadiet som ingår i SÖ:s handledning behandlar dessa böcker huvudsakligen familjepolitiken (momenten 23–25), i två fall mycket kortfattat. Läroboken för årskurs 3 behandlar även mom. 22, Etiska och sociala synpunkter på sexuallivet, varvid sexualfrågor dock inte tas upp. Två av böckerna behandlar även mom. 21, Vissa avvikelser i fråga om den sexuella driften (som hör hemma på grundskolans högstadium), den ena utförligt.

Av fem studerade läroböcker i *psykologi* behandlar tre puberteten, två av dem utförligt. Det är därvid givetvis främst de psykologiska aspekterna som tas upp. Även andra avsnitt i böckerna än de som här har medräknats torde kunna utnyttjas för diskussion av moment som ingår i SÖ:s handledning eller av samlevnadsfrågor, t. ex. avsnitt om behov och känslor och om roller.

Samtliga de fem studerade läroböckerna i *religionskunskap* behandlar frågor som kan hänföras till mom. 22, etiska och sociala synpunkter på sexuallivet, nämligen äktenskapet och samlevnadsfrågor. I fyra av böckerna är behandlingen utförlig. Olika religiösa och andra uppfattningar refereras. I två av böckerna är framställningen aktuell medan den i de två andra är mera traditionell. Två av böckerna tar även upp abortfrågan.

Övriga läromedel

De läromedel som ingår i gruppen "övriga läromedel" är av olika slag: bl. a. s. k. bredvidläsningslitteratur och böcker och skrifter om enbart sexual- och samlevnadsfrågor.

I gymnasieskolan skall enligt SÖ:s anvisningar speciellt psykologiska, etiska och sociala synpunkter på sexuallivet uppmärksammas. Flera av de studerade "övriga läromedlen", men inte alla, ger en aktuell och god framställning utifrån dessa aspekter.

13.2.6 *Sammanfattning*

En ganska stor variation i behandlingen av sexual- och samlevnadsfrågor föreligger i de studerade böckerna. Man måste dock beakta att sexualkunskapen behandlas olika i olika skolämnena. En kortfattad framställning i en viss lärobok motsvaras ofta av en utförligare behandling i andra av förlagets böcker. Till en del av böckerna finns kompletterande AV-material. Äldre böcker behandlar i regel sexualfrågorna ofta mer kortfattat än de nyare.

Som framhållits ovan behandlar läroböckerna ofta inte alla moment som hör till åldersstadiet enligt SÖ:s handledning. Däremot behandlas ej sällan moment som hör till lägre åldersstadier.

De värderingar som förekommer i läromedlen är huvudsakligen sådana som är allmänt vedertagna: man skall visa hänsyn och känna ansvar. Författaren kan givetvis välja fakta, frågeställningar och referat så att en viss åsikt stöds, varvid en mer eller mindre dold värdering påverkar framställningen. Läromedlen beaktar det faktum att många av dagens ungdomar har sexuellt umgänge. Den rekommendation till avhållsamhet under uppväxtåren som ges i SÖ:s handledning förekommer sällan i de studerade läromedlen.

En jämförelse med 1960-talets läroböcker (13.1) utvisar att sexual- och samlevnadsfrågorna fortfarande ofta lyser med sin frånvaro i sammanhang där de naturligt hör hemma. Detta inträffar dock inte i lika stor utsträckning som tidigare. I de fall då frågorna tas upp till behandling är framställningen ofta mer ingående och tar upp även företeelser och frågeställningar som traditionellt ansetts olämpliga att behandla i skolans undervisning. Därigenom har större rättvisa kunnat göras åt de komplicerade sammanhang i vilka sexual- och samlevnadsfrågorna ingår. En viss osäkerhet och torftighet i behandlingen av de etiska frågorna gör sig stundom märkbar.

Principiella synpunkter på läromedlen återfinns i kapitel 8 i förslaget till lärarhandledning.

14 Lärarutbildningen, nuläget

14.1 Lärarutbildningen enligt USSU:s enkäter bland grundskolans lärare

14.1.1 *Förekomst av lärarutbildning för sexual- och samlevnadsundervisning i samband med grundutbildningen, enligt lärarnas uppgifter*

I stadgan 1914 för seminarierna infördes för första gången undervisning om sexualorganens byggnad och funktioner som ett moment i hälsolära (3.6). Enligt en enkät bland seminarierna förekom sådan undervisning omkring 1920 vid alla folkskoleseminarier utom ett och vid 17 av 23 småskoleseminarier (3.7). 1942 utfärdades kungörelsen om sexualundervisning i folkskolorna. Läsåret 1949/50 förekom sexualundervisning vid de 28 seminarierna i följande utsträckning enligt en av skolöverstyrelsen genomförd enkät (3.14):

Ingen utbildning	2 seminarier
I samband med biologi	26
I samband med psykologi	8
I samband med kristendomskunskap	3
I samband med samhällskunskap	1

En strax dessförinnan gjord enkät bland seminarieeleverna (dr Johan Wintzell i samarbete med tidskriften *Den unge seminaristen*) hade utvisat att dessa uppfattade utbildningen som i många fall så begränsad att den knappt förtjänade namnet och såsom i de flesta fall otillräcklig. Tio år senare, 1960, hävdade Blivande lärares riksförbund i en skrivelse (3.16), att utbildningen i sexualundervisningens metodik helt saknades vid åtminstone 5 seminarier. Förbundet krävde en förstärkning.

Särskilda hygienkurser med sexualundervisning för blivande biologilärare hade börjat införas vid universiteten och blev obligatoriska genom riksdagsbeslut 1953 (3.16).

Med hänsyn till dessa förhållanden kan man inte vänta sig att alla nu verksamma berörda lärare skall ha fått utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning. I USSU:s enkäter har grundskolans lärare 1968 och 1969 lämnat följande uppgifter om sin utbildning.

Tabell 14.1 Förekomst av utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning, enligt lärarna, redovisad efter stadium och ämne.¹ I %

Stadium resp. stadium och ämne	Exkl. o. inkl. undervisningsmetodik	Inkl. undervisningsmetodik	Nej
Lågstadiet	60	26	31
Mellanstadiet	65	27	28
Högstadiet: Bio	65	38	21
Kri	35	17	58
Sk	30	17	66

¹ SOU 1970: 39, s. 15 f; SOU 1969: 44, s. 29 f. Den första siffraden anger hur stor andel som överhuvud fått utbildning – med eller utan metodikinslag.

1/3 resp. 1/5 av de lärare som haft huvudansvaret för sexualundervisningen har inte fått utbildning för denna uppgift (gäller låg- och mellanstadielärare samt biologilärare på högstadiet). Bland lärarna i kristendomskunskap och samhällslära har en majoritet inte fått här avsedd utbildning. Uppfattningen att sexual- och samlevnadsfrågor är en del av religions- och samhällskunskapen har alltså endast i ringa grad slagit igenom i lärarutbildningen. Skillnaderna i utbildning framträder ännu tydligare om man frågar lärarna i vad mån de anser bristande kunskaper vara orsak till att vissa moment upplevts som besvärliga i undervisningen. De lärare som överhuvud uppgett svårigheter har hänfört dessa till bristande kunnsighet i följande utsträckning:

Biologilärarna	22 av 467 = 5 % ¹
Kristendomslärarna	56 av 445 = 12 %
Samhällskunskapslärarna	217 av 692 = 31 %

Endast hälften eller mindre än hälften av de lärare som fått utbildning i sexualundervisning har också fått utbildning i dess metodik. Ett undantag utgör biologilärarna. Mer än hälften (av dem som överhuvud fått utbildning för sexualundervisning) har också fått utbildning i metodik. Räknat på samtliga lärare är det emellertid i alla grupper endast en minoritet som fått utbildning i sexualundervisningens metodik (t. ex. 38 % av biologilärarna).

Dessa siffror ger inte någon bild av hur mycket utbildning för sexualundervisning som i dag förekommer vid lärarhögskolorna och universiteten. En del av de lärare som ingår i USSU: s enkäter fick ju sin utbildning på 1920-talet, eller ännu tidigare om de hade tjänst som pensionerade vid undersökningstillfället. För att få en ungefärlig bild av hur mycket utbildning för sexualundervisning som nu förekommer resp. tidigare förekommit måste lärarna delas upp i grupper med hänsyn till ålder eller examensår. Den senare uppdelningen är den relevanta för högstadielärarna, eftersom det bland dem finns många vidareutbildade folkskollärare som har ett sent examensår, trots att de är medelålders. För dessa lärare ger åldern ingen upplysning om när de senast genomgått utbildning, men det gör examensåret. Man får då följande bild av utvecklingen av lärarutbildningen för sexualundervisning i grundskolan.

¹ SOU 1969: 44, tab. 8.9, 8.13, 8.18, s. 120 ff.

Tabell 14.2 Förekomst av utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning, redovisad efter ålder resp. examensår.¹ I %

Stadium och/eller ämne där läraren undervisar		Exkl. o. inkl. undervisningsmetodik	Inkl. undervisningsmetodik	Nej	
	<i>Ålder</i>				
Lågstadiet	Under 31 år	74	42	21	
	31-45 år	52	17	35	
	Över 45 år	45	8	49	
Mellanstadiet	Under 31 år	79	46	17	
	31-45 år	65	25	25	
	Över 45 år	49	10	45	
Högstadiet	<i>Examensår</i>				
	Bio	1960-68	73	46	21
		1950-59	57	25	36
		1910-49	42	21	50
	Kri	1960-68	36	21	56
		1950-59	38	14	55
		1910-49	28	8	68
	Sk	1960-68	34	20	62
		1950-59	23	11	73
1910-49		21	9	79	

¹ SOU 1970: 39, s. 43 tab. 3.1 o. 3.2; SOU 1969: 44, s. 86 ff tab. 6.1-6.3.

För samtliga stadier och undervisningsämnen gäller att de yngsta resp. de senast examinerade lärarna har fått utbildning för sexualundervisning i större utsträckning än de äldsta resp. de tidigast examinerade lärarna. *Under 1960-talet fick ca tre fjärdedelar av de blivande lärare som skall ha huvudansvaret för sexualundervisningen (låg- och mellanstadielärare samt biologilärare på högstadiet) utbildning för denna uppgift.* Av de äldsta lärarna i dessa tre grupper hade något mindre än hälften fått sådan utbildning, enligt deras egen uppfattning. Man bör då erinra sig den uppgift som lämnades i början av detta avsnitt: att omkring 1920 alla folkskoleseminarier utom ett redovisade att sexualundervisning ingick i utbildningen. Det rörde sig uppenbarligen i många fall om ett så litet och ytligt kursmoment att lärarna inte kunnat uppfatta det som utbildning för sexualundervisning – vilket också är helt naturligt med tanke på att sexualundervisning infördes i folkskolan först 1942. Mer belysande är då att ännu 1950 två seminarier uppgav att ingen utbildning för sexualundervisning förekommit.

Andelen utbildade, om man jämför den äldsta och den yngsta lärargruppen, har ökat från 45 till 74 % bland lågstadielärarna, från 49 till 79 % bland mellanstadielärarna och från 42 till 73 % bland biologilärarna på högstadiet. Man kan säga att det är en stor ökning med tanke på att ämnesområdet av många upplevts som ömtåligt. Men man måste också säga att det är en klart otillräcklig ökning, eftersom trots den *alltjämt ca en femtedel av de senast utbildade lärarna inte fått någon utbildning alls för sexual- och samlevnadsundervisning*, enligt deras egen uppfattning. Detta gäller de tre lärargrupper som har mest sexualundervisning.

Bland lärarna i kristendomskunskap och samhällskunskap hade inom den yngsta gruppen alltså endast en tredjedel fått utbildning för sexualundervisning. För kristendomslärares del hade någon ökning av denna utbildning inte förekommit under de två senaste decennierna. Efter det att enkäten gjordes har dock en betydande ökning av utbildningen i sexual- och samlevnadskunskap ägt rum inom universitetsutbildningen för kristendomslärare (14.2.2).

Ser man enbart på utbildningen i metodik har omfånget av denna för låg- och mellanstadielärares del flerdubblats, för högstadielärarna mer än fördubblats. Även inom den yngsta gruppen är det dock alltså överallt mindre än hälften som fått sådan utbildning.

Bland högstadielärarna förekommer flera olika typer av lärarutbildning. Det är av stort intresse att se hur mycket utbildning för sexualundervisning som ingått i de respektive studiegångarna. Delar man upp lärarna med hänsyn härtill samt med hänsyn till ämne får man följande resultat. (För vart och ett av de tre undervisningsämnena har studiegångarna rangplacerats med hänsyn till hur mycket utbildning för sexualundervisning som ingått.)

Tabell 14.3 Förekomst av utbildning för sexualundervisning på högstadiet, redovisad efter typ av lärarutbildning och undervisningsämne.¹ I %

Underv.-ämne	Typ av lärarutbildn.	Exkl. o. inkl. undervisningsmetodik	Inkl. underv.-metodik	Nej
Bio	1. Fil.mag. el. motsv. med prakt. lärarutbildning	69	39	25
	2. Ämneslärare	64	41	29
	3. Folkskollärare	56	31	36
	4. Fil.mag. el. motsv. utan prakt. lärarutbildning	49	23	46
Kri	1. Folkskollärare	50	23	45
	2. Ämneslärare	46	23	44
	3. Fil.mag. el. motsv. utan prakt. lärarutbildning	30	15	64
	4. Dito med prakt. lärarutbildning	18	8	77
Sk	1. Ämneslärare	50	29	44
	2. Folkskollärare	49	28	46
	3. Fil.mag. el. motsv. med prakt. lärarutbildning	13	6	85
	4. Dito utan prakt. lärarutbildning	12	8	85

¹ SOU 1969: 44, tab. 6.1–6.3 s. 86 ff: kommentarer ib s. 29 ff,

Folkskollärare har i alla tre ämnesgrupperna oftare fått utbildning för sexualundervisning än de som har *enbart* akademisk utbildning. Det samma kommer naturligtvis att gälla vidareutbildade folkskollärare (ämneslärare). *Eftersläpningen har alltså varit betydligt större vid universiteten än vid lärarhögskolorna.* Detta motsägs inte av att den kategori som har största andelen utbildade för sexualundervisning är biologilärare med fil.mag. och praktisk lärarytbildning. De biologilärare som har enbart fil.mag. har nämligen mera sällan fått utbildning för sexualundervisning än vad folkskollärare som är biologilärare har. Hälften av dem som avslutat sin akademiska utbildning för biologilärarkompetens men inte genomgått praktisk lärarytbildning, saknar utbildning för sexualundervisning. Sannolikt är denna skillnad mindre bland de senast examinerade, men materialet tillåter inte en jämförelse mellan t. ex. de yngsta biologilärarna med folkskollärarytamen och de yngsta biologilärarna med enbart fil.mag. Att skillnaden inte kan vara lika stor som förut framgår av att andelen av *alla* biologilärare i den yngsta åldersgruppen som saknar utbildning för sexualundervisning gått ned till ca 20 %.

I ämnena kristendoms-kunskap och samhällskunskap är skillnaderna mellan akademiker och folkskollärare betydligt större till akademikernas nackdel när det gäller utbildning för sexualundervisning. För kristendoms-lärarna beror det på att den teologiska utbildningen länge haft sin tyngdpunkt i de språkliga och historiska disciplinerna, medan aktuella livsfrågor varit mer styvmoderligt behandlade. För lärarna i samhällskunskap beror den bristande utbildningen i sexual- och samlevnadsfrågor på den allmänna inriktning av ämnet som karaktäriserats ovan i avsnittet 13.1.2. Hälften av de folkskollärare som undervisar i dessa två ämnen har utbildning för sexualundervisning, men endast 18–30 % av de akademiskt utbildade kristendoms-lärarna och 13 % av de akademiskt utbildade lärarna i samhällskunskap. Här kan man inte heller iaktta någon stor förbättring i de senast examinerade grupperna. 56 % av kristendoms-lärarna och 62 % av samhällskunskapslärarna saknar även i dessa grupper alltså utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning. (Om utvecklingen av utbildningen av kristendoms- (religionskunskaps-) lärare, se ovan i detta avsnitt.)

De grupper som fått mest utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning är följande (se tab. 14.2).

	Med utbildning	Utan utbildning
Mellanstadielärare under 31 år	79 %	17 %
Lågstadielärare under 31 år	74	21
Biologilärare på högstadiet med examensår 1960–68	73	21

Nejsiffrorna är en mätare på hur mycket som återstår för att nå det mål som borde vara självklart: att alla som ger sexualundervisning skall få utbildning för denna uppgift.

Utbildningen kan emellertid inte mätas enbart genom att man undersöker hur många som fått den. Åtminstone tre andra frågor måste ställas:

- Anser lärarna att deras utbildning haft tillräckligt omfång?
- Anser lärarna att utbildningen varit av god kvalitet?
- Har utbildningen ökat lärarnas intresse och minskat deras upplevelse av svårigheter?
- (En fjärde fråga – huruvida de elever som haft utbildade lärare nått bäst studieresultat – kan inte besvaras med ledning av det föreliggande materialet.)

De två första frågorna skall tas upp i följande avsnitt. Den tredje frågan behandlas i kapitel 9.

14.1.2 *Lärarnas åsikter om utbildningen*

En fråga om utbildningen gav tillräckligt underlag för att ge sexualundervisning ställdes till lärare på alla tre stadierna i grundskolan. En fråga om lärarnas omdöme om utbildningens kvalitet ställdes enbart till högstadielärarna.

Tabell 14.4 Lärarnas omdöme om utbildningens tillräcklighet.¹ 1 %

Stadium och ämne	Anser man att innehållet i den undervisning som givits gav tillräckligt underlag för den som själv skall undervisa i sexualkunskap och samlevnadsfrågor?	
	Ja	Nej
Lågstadiet	21	74
Mellanstadiet	17	76
Högstadiet		
Bio	22	73
Kri	17	70
Sk	14	79

¹ SOU 1970: 39, s. 16; SOU 1969: 44, s. 32.

Huvuddelen av lärarna på alla stadier anser utbildningen otillräcklig. På lågstadiet har emellertid äldre och yngre lärare något skiljaktiga åsikter. De som ansett utbildningen tillräckligt omfattande fördelar sig på åldersstadier på följande sätt:¹

Under 31 år	29 %
31–45 år	12
Över 45 år	11

Man har alltså skäl att tro att utbildningen på småskole- resp. lågstadielinjen vid seminarier och lärarhögskolor inte endast blivit vanligare (se 14.1.1) utan även innehållsrikare under 50- och 60-talen.

¹ SOU 1970: 39, tab. 3.3 o 3.4, s. 44.

(De skillnader mellan olika åldersgrupper som framträder bland mellanstadielärarna är inte signifikanta. Svaren på högstadietekenkätens motsvarande fråga har inte redovisats efter bakgrundsvariabler.)

Tabell 14.5 Högstadielärarnas omdöme om kvaliteten hos utbildningen för sexual- och samlevnadsundervisning.¹ I %

Undervisningsämne	Bra	Varken bra eller dålig	Dålig
Biologi	50	25	21
Kristendoms-k.	48	27	17
Samhällsk.	42	26	27

¹ SOU 1969:44, s. 31. Omdömena har avgivits av de 65 % av lärarna som fått utbildning för sexualundervisning.

De lärare som fått utbildning (65 % av samtliga) är alltså mer nöjda med dennas kvalitet än med dess kvantitet. I stort sett anser hälften av lärarna utbildningen bra, medan en fjärdedel anser den varken bra eller dålig och en femtedel till en fjärdedel dålig. De som anser den bra är med andra ord dubbelt så många som de som anser den dålig. Den enda signifikanta skillnaden mellan lärarkategorierna är att lärarna i samhällskunskap är något mer missnöjda. Även *behovet av förbättrad kvalitet på utbildningen är som synes stort.*

Lärarnas bedömningar kan också redovisas mer i detalj:

Tabell 14.6 Högstadielärarnas omdöme om utbildningens kvalitet, differentierad redovisning.² I %

Undervisnings- ämne	Mycket bra	Ganska bra	Varken bra eller dålig	Ganska dålig	Mycket dålig
Bio	11	39	25	16	5
Kri	13	35	27	12	5
Sk	10	32	26	17	10

¹ SOU 1969:44, s. 31. Omdömena har avgivits av de 65 % av lärarna som fått utbildning för sexualundervisning.

14.1.3 Fortbildning

Lärarytutbildningen för sexualundervisning är av två slag: frivilliga fortbildningskurser och obligatoriska studiedagar.

Fortbildningskurser anordnades 1936–67 av skolöverstyrelsen med vissa uppehåll, sedan 1968 av fortbildningsavdelningen vid lärarhögskolan i Göteborg. Kurserna började alltså sex år innan sexualundervisning officiellt infördes vid folkskolorna. Som exempel på verksamhetens omfattning kan nämnas att fjorton större kurser anordnades 1936–40 och 1942–47 samt en större kurs för seminarielärare 1953.¹ De fyra sista åren i skolöverstyrelsens regi hade kurserna följande omfattning:

Deltagarna har kommit från samtliga skolformer inklusive särskola och förskola. Biologilärare och lärare från mindre orter med små fortbild-

¹ Statsutskottets utlåtande 1953: 82.

	1964	1965	1966	1967
Antal anmälda	125	150	199	231
Antal deltagande	64	64	60	70

ningsmöjligheter har tagits ut i första hand bland de anmälda. Urvalet har alltså styrts av dessa två principer och – i högre grad – av vilka som frivilligt anmält sig. 1967 stod kursen för första gången öppen även för skolsköterskor. Kurserna har omfattat fem dagar. En del av kursprogrammet har ägnats åt sexualundervisningens metodik. Deltagarna har därvid uppdelats i grupper efter den skolform vederbörande tjänstgjort inom.

En obligatorisk studiedag (under vilken skolundervisningen är inställd) omfattar ett eller flera heldags- eller halvdagsprogram för fortbildning i olika undervisningsämnen. Deltagandet är obligatoriskt, men valet mellan olika möjligheter under en viss studiedag kan vara fritt. Studiedagarna kan av tidsskäl inte ge på långt när så mycket stoff som fortbildningskurserna men når å andra sidan långt fler lärare. Stundom anordnas planerade serier av studiedagar inom ett visst ämnesområde, varigenom en grundligare fortbildning möjliggörs.

Skolöverstyrelsen har under senare år givit allmänna rekommendationer för studiedagarna av följande innehåll. Hellre än att ägna dem åt starkt specialiserade områden, bör man vid den allmänna fortbildningen inom olika skolämnena eller samverkande skolämnena se till att de speciella områdena beaktas i många olika sammanhang och i lämplig utsträckning. Rekommendationer om vilka områden som speciellt bör beaktas utfärdas tid efter annan av generaldirektören för skolöverstyrelsen.

Genomförandet av dessa allmänna rekommendationer har emellertid försvarats av att studiedagarna under senare år till en ganska stor del tagits i anspråk för större fortbildningsprojekt såsom engelska och den nya matematiken.

Lärarna i grundskolan har uppgivit att de deltagit i fortbildningskurser och studiedagar, berörande sexual- och samlevnadsundervisningen, i den utsträckning som framgår av tabell 14.7.

Eftersom lärargrupperna i tab. 14.7 är av mycket olika storlek, behöver man räkna fram *antalet* fortbildade i varje grupp för att få en realistisk bild. Siffrorna blir då ungefärliga men bör ligga ganska nära verkligheten. Framräkningen har här gjorts endast för deltagande i frivillig fortbildningskurs. De i tabellen angivna siffrorna för högstadielärare omfattar dem som undervisade i årskurs 9 läsåret 1967/68. Hur många högstadielärare det dessutom finns i biologi, kristendomskunskap och samhällskunskap, vilka inte undervisade i årskurs 9 läsåret 1967/68, är obekant. Någon central förteckning finns inte. Därför är det heller inte möjligt att med hjälp av den föreliggande enkäten räkna ut det totala antalet högstadielärare som deltagit i fortbildningskurs i sexualundervisning. Det bör vara väsentligt mycket större än de i tab. 14.8 angivna talen.

Fler låg- och mellanstadielärare än högstadielärare har deltagit i

Tabell 14.7 Deltagande i fortbildningskurser och studiedagar.¹ 1 %

Stadium och ämne	Fortbildn.-kurs	Studiedag(ar)	Ingen-dera	Minns ej, uppg. saknas
Lågstadiet	4	27	69	3
Mellanstadiet	6	31	64	3
Högstadiet				
Bio	20	30		
Kri	13	25		
Sk	6	17		

¹ SOU 1970:39, s. 16; SOU 1969:44, s. 32 ff. Att döma av låg- och mellanstadienkäterna har hälften av dem som deltagit i fortbildningskurs deltagit i både studiedag och fortbildningskurs. Man kan därför inte få fram hur många som deltagit i *någondera* genom att lägga ihop siffrorna för fortbildningskurs och studiedag. Vad tabellen säkert utsäger är t. ex. för biologilärares del endast att 20 % har deltagit i fortbildningskurs och 30 % i studiedag(ar). Av låg- och mellanstadienkäten framgår att 69 % av lågstadielärarna och 64 % av mellanstadielärarna inte har deltagit i någondera formen av fortbildning (SOU 1970:39, tab. s. 16).

Tabell 14.8 Deltagande i frivilliga fortbildningskurser, antal.¹

Stadium och ämne	Antal lärare i enkäten	Andel som fortbildats i %	Antal som fortbildats
Lågstadiet	14 280	4	571
Mellanstadiet	13 275	6	796
Högstadiet			
Bio	(1 329)	20	(266)
Kri	(1 137)	13	(148)
Sk	(1 683)	6	(101)

¹ Tab. 14.7 ovan jämförd med SOU 1970:39, s. 12 och SOU 1969:44, s. 22, tab. längst ned på sidan. Betr. parenteserna, se den löpande texten före tabellen.

fortbildningskurser, men de utgör ändå en mycket mindre andel av sina lärargrupper än de utbildade biologi- och kristendoms lärarna utgör av sina grupper. Med det begränsade antal platser som fortbildningskurserna haft var detta ofrånkomligt. Hade man utbildat lika stora *andelar* av låg-, mellan- och högstadielärarna, skulle ett orimligt litet antal av de sistnämnda ha kunnat tas ut till kurserna.

Av procentalen för antalet utbildade, jämförda med de nämnda uttagsprinciperna, framgår att låg- och mellanstadielärare *anmält* sig till deltagande i mindre utsträckning än biologi- och kristendoms lärare, sett i relation till storleken av deras respektive lärargrupper.

För att belysa utbildningens utbredning bland lärare är det nödvändigt att också se i vilken utsträckning äldre resp. yngre lärare deltagit i den. Se tabell 14.9.

Äldre lärare har som synes deltagit i båda formerna av utbildning i mycket större utsträckning än yngre. Härom skriver undersökningsledarna: "En orsak till detta är givetvis att de äldre lärarna hunnit med fler kurser, haft fler chanser. En annan orsak är att de äldre gynnats vid

Tabell 14.9 Deltagande i fortbildningskurs och studiedagar, redovisat efter ålder. Lågstadiet och mellanstadiet.¹ I %

Stadium och ålder	Endast i fortbildningskurs eller båda	Endast i studiedag(ar)	I ingendera
Lågstadiet			
Under 31 år	1	7	92
31-45 år	2	32	62
Över 45 år	13	57	27
Mellanstadiet			
Under 31 år	2	4	92
31-45 år	4	27	67
Över 45 år	13	55	28

¹ SOU 1970:39, tab. 3.5 o. 3.6, s. 45.

Tabell 14.10 Deltagande i fortbildningskurs och studiedagar, redovisat efter ålder. Högstadiet.¹ I %

Ämne och ålder	Fortbildningskurs	Studiedag(ar)
Bio		
Under 31 år	3	15
31-45 år	20	33
Över 45 år	41	41
Kri		
Under 31 år	8	11
31-45 år	8	22
Över 45 år	21	35
Sk		
Under 31 år	—	7
31-45 år	—	16
Över 45 år	—	32

¹ SOU 1969:44, tab. 6.4-6.8, s. 89 ff. Samhällskunskapslärares deltagande i fortbildningskurs har ej särredovisats efter ålder på grund av det ringa antalet (6 %).

uttagningen, emedan deras utbildning ansetts vara mest i behov av komplettering." Det förra skälet är uppenbart; det senare har, som vi sett, i verkligheten *inte* spelat in. I tab. 14.9 visar kolumnen för dem som inte deltagit i någon fortbildning alls att ca tre fjärdedelar av låg- och mellanstadielärarna över 45 års ålder har deltagit i studiedagar och/eller fortbildningskurs, det sistnämnda dock i mycket mindre utsträckning. Bortåt hälften av biologilärarna över 45 år har deltagit i fortbildningskurs. Sammanställer man detta förhållande med det förhållandet att de yngre lärarna fått mer utbildning för sexualundervisning i samband med grundutbildningen, framstår den "sammanlagda" utbildningen för de äldsta resp. de yngsta biologilärarna i något ljusare dager. Kvar står dock att en femtedel av även de yngsta biologilärarna inte fått någon utbildning alls för sexualundervisning (se tab. 14.2 ovan) och att de i regel inte heller hunnit delta i fortbildningskurs.

Högstadielärares åsikter om i vad mån deltagande i fortbildning gjort det lättare för dem att ge sexualundervisning framgår av kap. 9, tab. 9.6 jämte kommentarer.

14.2 Lärarytbildningen enligt USSU: s enkäter bland lärarytbildare vid universitet och lärarythögskolor

14.2.1 Inledning

I föregående avsnitt gavs en bild av lärarnas egen uppfattning av lärarytbildningen för sexual- och samlevnadsundervisning. I anmärkningsvärt stor utsträckning visade sig lärare på alla stadier hysa uppfattningen att utbildningen i detta avseende var otillräcklig. För att komplettera bilden har utredningen sökt kartlägga lärarytbildningen vid universitet och lärarythögskolor genom enkäter till universitets- och lärarythögskolelärarna.

Under läsåren 1969/70–1970/71 genomfördes tre enkätundersökningar, av vilka en avsåg universitetsutbildningen inom vissa ämnesområden och de två övriga utbildningen vid lärarythögskolorna. I efterhand har två smärre kompletteringsundersökningar företagits avseende ämnesteoritisk utbildning i biologi för blivande mellanstadielärare vid lärarythögskolorna och utbildningen inom ämnesområdet pedagogik t. o. m. 40 poäng vid universiteten.

En omständighet som särskilt förtjänar att uppmärksammas är de ofta stora olikheterna mellan institutioner för samma ämne vid skilda läroanstalter. Det förefaller snarare vara undantag än regel att undervisning om ett moment inom ett ämnesområde ges i samma utsträckning vid samtliga universitet. I inte så få fall meddelas "grundlig" undervisning vid en läroanstalt om ett moment som överhuvud taget inte berörs på annat håll. I överensstämmelse härmed kan man också utläsa genomsnittliga skillnader mellan läroanstalterna. Enligt enkätsvaren meddelas undervisning i sexual- och samlevnads-kunskap i betydligt större utsträckning t. ex. vid universitetet i Uppsala än vid universiteten i Umeå och Stockholm. Härigenom blir en lärares utbildning och allmänna beredskap för att själv meddela sexual- och samlevnadsundervisning i viss mån beroende av vid vilket universitet vederbörande studerat.

14.2.2 Lärarytbildningen redovisad av universitetslärare

Läsåret 1970/71 tillställdes universitetsinstitutionerna för sociologi, pedagogik, psykologi, teologi (religionskunskap), historia och biologi vid de fem universiteten en förfrågan rörande förekomsten i utbildningen av vissa angivna moment. Dessa hade utvalts bl. a. med hänsyn till de krav Lgr 69 uppställer rörande sexual- och samlevnadsundervisningen i skolan. Svarsmarkering kunde göras enligt ettdera av alternativen "grundligt", "något" eller "inte alls". Svar inkom från samtliga institutioner utom två, vartill kom fyra svar från ämnesområdet samhällskunskap och ett från ekonomisk historia. Tre av svaren var inte bearbetningsbara och ett avsåg endast en valfri kurs. En fullständig redogörelse för undersökningen och dess resultat föreligger i USSU PM 1973: 9 (stencil).

Sociologi

Förfrågan avsåg 25 skilda moment. I genomsnitt låg svarsmarkeringarna ungefär mitt emellan "något" och "inte alls", dvs. de nämnda momenten förekom i stor utsträckning inte alls i utbildningen. Förfrågan gällde förekomsten av vissa ämnesområden inom utbildningen enligt studieplanen för viss grundkurs. Härmed avsågs såväl meddelad undervisning som självstudier t. ex. i form av litteraturläsning. Det kan emellertid inte uteslutas att någon eller några svarande tolkat frågan som om den enbart avsåg meddelad undervisning. Utredningen anser dock denna tänkbara felkälla mindre sannolik. I någon utsträckning gavs undervisning rörande momenten familjeekonomi, födelsekontroll och nativitetsutveckling, könsroller och samhällets familjepolitiska åtgärder. Undervisningen berörde ingenstans momenten veneriska sjukdomar och pornografi. Ytterligare ett tiotal moment berördes endast i undantagsfall. Särskilt anmärkningsvärt förefaller att undervisning meddelas i så obetydlig utsträckning beträffande moment som sexualantropologi, attityder till sexuallivet och familjetyper.

Samhällskunskap

Frågeformulär av den typ som distribuerats till de sociologiska institutionerna kom också i vissa fall att besvaras med hänsyn till ämnesområdet samhällskunskap, något som troligen sammanhänger med att de sociologiska institutionerna i viss utsträckning bidrar till undervisningen inom blockämnet samhällskunskap.

Fördelningen av svaren från ämnesområdet samhällskunskap var mycket lik de sociologiska institutionernas svar. I genomsnitt var dock de angivna momenten något bättre täckta, främst vad gäller äktenskaps- och familjesociologi, könsroller och familje- och äktenskapslagstiftning. I de moment som avsåg sexuella minoriteter, veneriska sjukdomar, prostitution, pornografi och steriliserings- och kastreringslagstiftning gavs dock ingen undervisning.

Pedagogik

Undersökningen av ämnesområdet avsåg endast tre moment. Av dessa förekom i undervisningen endast momentet "metodik för individuella samtal".

Vid kompletteringsundersökningen visade det sig att momenten könsroller, familjegruppens psykologi samt pubertetspsykologi ingick i utbildningen i "någon", eller i vissa fall "grundlig" utsträckning. Momenten barnsexualitet samt miljöns och arvets betydelse för det sexuella beteendet berördes, medan momenten sexualpsykologi hos vuxna, den medicinska psykologin och sexuallivet och variationer i sexualdriftens inriktning och styrka knappast alls behandlades i utbildningen t. o. m. 40 poäng inom ämnesområdet.

Psykologi

Förfrågan till institutionerna för psykologi upptog 10 moment. Moment som barnsexualitet, pubertetspsykologi, sexualpsykologi hos vuxna och åldringspsykologi berördes knappast alls, medan könsroller och miljöns och arvets betydelse för det sexuella beteendet behandlades i åtminstone någon utsträckning.

Liksom för andra ämnesområden varierade dock förhållandena betydligt institutionerna emellan. I viss utsträckning förekom att moment som inte alls berördes i utbildningen vid en institution behandlades grundligt vid en annan. I något fall framträdde en negativ attityd till att överhuvud befatta sig med sexualpsykologi i undervisningen.

Religionskunskap (teologi)

Förfrågan avsåg 11 moment och riktades till två institutioner. Den efterlysta undervisningen förekom i ungefär samma obetydliga utsträckning som inom tidigare berörda ämnesområden. De enda moment som undervisningen behandlade i nämnvärd omfattning föreföll vara sexualetik och sexualsociologi. Samtliga moment berördes dock i "någon" omfattning vid åtminstone en institution.

Nu (vårterminen 1973) ges emellertid en relativt omfattande undervisning vid båda institutionerna om de flesta samlevnadsaspekter inom ramen för ämnet etik. Utbildningen behandlar såväl modern profan moralfilosofisk forskning som teologisk etik och praktiska tillämpningsfrågor.

Sedan undersökningen gjordes har utredningen angående den religionsvetenskapliga utbildningens mål och organisation (RUMO) avgivit sitt betänkande. På grundval bl. a. härav har UKÄ föreslagit en omorganisation av den religionsvetenskapliga utbildningen, bl. a. med innebörden att religionspsykologi, -pedagogik och -sociologi bereds större plats i förhållande till nuläget. Sannolikt kommer denna organisationsförändring, som Kungl. Maj:t har bifallit, att innebära ytterligare ökat utrymme för sexual- och samlevnadsfrågor i den religionsvetenskapliga utbildningen.

Historia

Förfrågan upptog 10 moment, vilka förekom i utbildningen i obetydligt större utsträckning än inom tidigare berörda ämnesområden. Nativitets- och befolkningsutvecklingen behandlades dock mera ingående. I "någon" utsträckning förekom också undervisning rörande historiskt betingade könsroller och industrialiseringens inflytande på familjen och dess funktioner.

Betydligt sämre täckte undervisningen historiska aspekter på olika familjetyper, skilda sexualmoraliska regler och beteenden, prostitution och könssjukdomar.

Biologi

Förfrågan avsåg 12 moment. Svaren utvisade att sexual- och samlevnads-kunskap gavs betydligt större plats inom biologi än inom andra ämnesområden. Omdömet gäller inte endast de biologiska aspekterna utan med få undantag också vissa andra moment som pubertets- och sexualpsykologi och sexualetik. I särskilt stor utsträckning berördes sexualorganens och sexualfunktionernas anatomi, fysiologi och endokri-nologi samt preventivteknik. Av svarsfördelningen att döma anses sexual- och samlevnadsundervisning i sin helhet främst vara en uppgift för biologilärarna. Enkäten avsåg endast grundkursen i biologi. Studerande i någon av de två påbyggnadskurserna kan emellertid välja studiekursen "Medicinsk orientering" om 10 poäng. Denna innefattar bl. a. utbildning i sexual- och samlevnads-kunskap.

14.2.3 Lärarutbildningen redovisad av lärare vid lärarhögskolorna

14.2.3.1 Lärarhögskoleenkäten

Undersökningen avsåg förekomsten av utbildning i sexual- och samlevnadsundervisning vid samtliga lärarhögskolor läsåret 1969/70. Lärarut-bildningen i sin helhet på detta område kunde av arbets- och tidsskäl inte undersökas. I stället valdes att begränsa undersökningen till vissa särskilt intressanta ämnesområden. Enkäten vände sig till föreståndarna för institutionerna för religionskunskap, biologi, samhällskunskap och mel-lanstadiets metodik samt till studierektorerna i pedagogik och lärare som under läsåret gav ämnesteoretisk utbildning för sexual- och samlevnads-undervisning på lågstadiet. Den upptog frågor rörande både utbildningens organisation och i utbildningen ingående moment av betydelse för sexual- och samlevnadsundervisningen. 10 olika formulärtyper användes. En fullständig redogörelse för undersökningen och dess resultat föreligger i USSU PM 1973: 7 (stencil). En särskild, kompletterande undersökning, vars resultat redovisas nedan, företogs beträffande utbildningen av blivande mellanstadielärare inom ämnet biologi, ämnesteori. Redogörel-sen för denna undersökning föreligger i USSU PM 1973: 4 (stencil).

Översikt över svaren från varje undersökt utbildningsområde

Religionskunskap, metodik för blivande högstadielärare

Undervisningen avsåg till övervägande del etiska moment, t. ex. den kristna religionens syn på sexual- och samlevnadsfrågor och olika moraluppfattningar om sexuella förbindelser under uppväxtåren. Beträf-fande moment som berörde konkreta sexuella problem, t. ex. självtill-fredsställelse, pornografi eller sexuella avvikelser lämnades ingen eller föga undervisning. Trots undervisningens begränsade omfattning vad gäller sexual- och samlevnadsfrågor ansåg de flesta att utbildningen var tillräckligt omfattande från religiös och etisk synpunkt.

Religionskunskap, ämne-teori för blivande mellanstadielärare

Samma tendens gjorde sig märkbar inom mellanstadielärarnas ämne-teoretiska undervisning som inom den ovan berörda metodikundervisningen. Mellanstadielärarna fick dock i viss utsträckning undervisning om momentet sexuella avvikelser. Hälften av de tillfrågade lärarytbildarna ansåg att utbildningen var otillräcklig med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Biologi, metodik för blivande ämnelärare

Utbildning i sexual- och samlevnadsundervisning förekom för denna grupp vid alla lärarhögskolor utom en. Undervisningen meddelades av högskolans egna lärare, omfattade i genomsnitt 5 lektionstimmar och gavs huvudsakligen i form av föreläsningar, demonstrationer och seminarier. Såväl etiska som sociala frågor ingick normalt i utbildningen, om än inte i någon större omfattning. Vid en lärarhögskola angavs att sociala frågor inte ingick i utbildningen. Lärarkandidaterna hade i många fall haft tillfälle att praktisera sexualundervisning under sin utbildning. Uppgifter härom kan dock vara beroende av om lärarkandidaterna påbörjat sin utbildning under höst- eller vårtermin och därmed fått eller inte fått tillfälle att praktisera under den del av läsåret, då undervisning i skolan givits om sexual- och samlevnadsfrågor. De flesta svarande ansåg att den utbildning i sexualundervisning som gavs inte var tillräckligt omfattande med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Biologi, ämne-teori för blivande mellanstadielärare

Utbildning i sexual- och samlevnadsundervisning förekom för denna grupp vid samtliga lärarhögskolor som besvarat denna del av enkäten (alla utom en). Undervisningen meddelades av lärarhögskolans egna lärare, omfattade i genomsnitt närmare sex lektionstimmar och gavs huvudsakligen i form av föreläsningar, demonstrationer och seminarier. ITV-lektioner och filmföreläsningar förekom också i viss utsträckning. Även etiska och sociala frågor ingick i allmänhet i utbildningen. En lärarhögskola uppgav dock att etiska frågor inte ingick och en annan att sociala frågor inte ingick i utbildningen. Det förekom i enstaka fall att undervisning inte gavs om vissa moment, som enligt 1956 års lärarhandledning borde ingå i sexualundervisning för 11–13-åringar, nämligen momenten pubertet, pollutioner, onani, förlossning och tvillingfödelse. I ett par fall gavs undervisning om momentet fosterutveckling och havandeskap, men inte om momentet förlossning. Beträffande vissa moment som inte ingår i lärarhandledningens momentförteckning men ändå skall behandlas enligt handledningens anvisningar gavs i enstaka fall ingen undervisning. Så var fallet beträffande momenten samlag och sexualetiska synpunkter. Vid dessa lärarhögskolor lämnades dock liksom vid de övriga omfattande undervisning om momentet preventivmedel och, i något mindre utsträckning, om momentet könssjukdomar, trots att dessa inte angavs för detta åldersstadium. Möjligheter för lärarkandidaterna att praktisera sexualun-

dervisning gavs i begränsad utsträckning. Hälften av de svarande ansåg att utbildningen inte var tillräckligt omfattande med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Samhällskunskap, ämnesteori för blivande mellanstadielärare

För denna grupp gavs den mest omfattande undervisningen om momenten äktenskapet som social institution, könsrollsfrågan och familjeplanering i Sverige och andra länder. En majoritet av svaren uppgav att undervisning ej gavs om momenten tonåringars sexualproblem, könssjukdomar från social synpunkt, sexuella avvikelser, prostitution, pornografi och sexualbrott. För det sistnämnda momentet var dock majoriteten som utelämnat momentet mycket knapp. Trots att undervisning i flertalet fall således inte gavs om dessa moment förekom i enstaka fall att man gav omfattande eller viss undervisning. En stor majoritet ansåg att den givna utbildningen i sexual- och samlevnadsfrågor läsåret 1969/70 ur social synpunkt var otillräcklig med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Samhällskunskap, metodik för blivande ämneslärare

De blivande högstadielärarna hade vid universitetet fått en någorlunda omfattande undervisning inom kunskapsområdet familjen inklusive hitthörande lagstiftning och familjepolitiska åtgärder jämte momenten könsroller och befolkningsexplosionen. Av de moment som berördes i enkäten var det endast könsrollsfrågan och familjeplanering i Sverige och andra länder som genomgående togs upp i samband med metodikundervisningen vid lärarhögskolorna. I hälften av lärarhögskolorna behandlades dessutom momenten äktenskapet som social institution och tonåringars sexualproblem. Övriga nio undersökta moment berördes för det mesta inte alls i undervisningen. I de flesta fall ansåg man att utbildningen ur social synpunkt inte var tillräckligt omfattande med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Mellanstadiets metodik

I ämnet mellanstadiets metodik gavs utbildning i sexual- och samlevnadsundervisning vanligen inom ramen för orienteringsämnenas metodik. Utbildningen gavs för det mesta i form av föreläsningar, demonstrationer och seminarier och omfattade i genomsnitt närmare fyra lektionstimmar. Utbildningen innefattade i relativt stor utsträckning även andra aspekter än de biologiska. Endast ett svar angav att så inte var fallet. Lärarkandidaterna fick i viss utsträckning tillfälle att praktisera sexualundervisning under sin utbildning. En knapp majoritet ansåg att utbildningen i sexualundervisningens metodik var tillräcklig med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Lågstadiets metodik

Vid det övervägande antalet lärarhögskolor förekom utbildning i sexual- och samlevnadsundervisning i samband med metodikutbildningen för lågstadiet. I två fall uppgavs dock att sådan utbildning inte förekom. Utbildningen gavs vanligen inom ramen för orienteringsämnenas metodik i form av föreläsningar, demonstrationer och seminarier och omfattade i genomsnitt fyra lektionstimmar.

I de flesta fall innefattade utbildningen även andra aspekter än de biologiska. Oftast fick lärarkandidaterna tillfälle att praktisera sexualundervisning under sin utbildning. De flesta svarande ansåg att utbildningen i sexualundervisningens metodik var otillräcklig med hänsyn till de blivande lärarnas behov.

Ämnesteori på lågstadiet för sexual- och samlevnadsundervisning

Enligt uppgifter från lärare som under läsåret 1969/70 gav ämnesteoretisk utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning på lågstadiet förekom sådan utbildning vid samtliga fjorton lärarhögskolor som besvarat denna del av enkäten (en lärarhögskola ansåg enkätformuläret vara oklart).

Utbildningen förekom i allmänhet i samband med undervisning i biologi, gavs vanligen i form av föreläsningar, demonstrationer och seminarier och omfattade i genomsnitt närmare fem lektionstimmar. I samtliga fall utom fyra angavs att utbildningen innefattade även andra aspekter än de biologiska. Inom den minoritet som besvarat frågan om praktik uppgavs endast i ett fall att tillfälle att praktisera sexualundervisning hade förelegat.

Hälften av de svarande ansåg utbildningen tillräcklig med hänsyn till de blivande lärarnas behov; den andra hälften ansåg den otillräcklig.

Skilnader i utbildningen för lärare på olika stadier

I 1956 års handledning för sexual- och samlevnadsundervisning föreskrivs att undervisningens tyngdpunkt skall förläggas till det åldersstadium som motsvarar det nuvarande högstadiet. På mellanstadiet skall undervisningen behandla betydligt färre moment och dessa bör avse främst biologiska aspekter. På lågstadiet skall undervisningen främst vara av förberedande karaktär.

Det ligger nära till hands att tro att utbildningen för skilda lärarkategorier avspeglar handledningens anvisningar om vilket stoff som skall behandlas på olika stadier. Enligt lärarhögskoleenkäten var emellertid förhållandet i allmänhet ett annat. I stor utsträckning föreföll undervisningen för blivande mellanstadielärare ha tagit fasta på moment som enligt handledningen borde behandlas först på högstadiet. Det föreföll således ha skett en förskjutning i förhållande till handledningens anvisningar av undervisningens tyngdpunkt från högstadiet till mellanstadiet. Missnöjet med omfattningen av utbildningen i sexualundervisnings-

metodik var emellertid lika utbrett inom alla grupperna, dock möjligen något mera markerat bland dem som utbildade mellanstadielärare.

14.2.3.2 *Metodiklektorenkäten*

Enkäten genomfördes höstterminen 1969. Den riktades till lärarhögskolornas metodiklektorer. På ämneslärarlinjen berörde enkäten endast metodiklektorerna i biologi, samhällskunskap och religionskunskap. I frågeformuläret angavs att svaren borde åsyfta *önskemål* om den nya lärarutbildningen. I övrigt innehöll det förfrågningar om vilka av ett antal angivna moment som borde ingå i metodikundervisningen för den lärarkategori vederbörande undervisade. En fullständig redogörelse för undersökningen och dess resultat föreligger i USSU PM 1973: 2 (stencil).

Ca 60 % av de 196 intervjupersonerna utbildade enbart mellanstadiel- eller lågstadielärare. Av de knappt 20 % som enbart utbildade ämneslärare var närmare hälften metodiklektorer i samhällskunskap, en tredjedel i biologi och drygt 20 % i kristendoms-/religionskunskap.

Utbildningens innehåll och omfattning

För de upptagna biologiska, sociala och etiska momenten gällde i de flesta fall att en majoritet av intervjupersonerna ansåg att momenten bör ingå i metodikundervisningen för den lärarkategori vederbörande utbildar.

Andelar på mellan 90 och 100 procent var inte ovanliga.

Beträffande *biologiska* moment för lågstadielärarna var enigheten stor om moment av typen befruktning, havandeskap och förlossning, medan endast ca hälften ansåg att undervisning rörande bl. a. könssjukdomar och abort bör ingå i utbildningen.

Attityden till mellanstadielärarnas utbildning var enhetligare. Fler moment än de i handledningen upptagna ansågs böra ingå. Det sistnämnda gällde i ännu högre grad speciallärarna. Vissa ämneslärare ansågs däremot inte behöva utbildning beträffande de biologiska momenten i samma utsträckning som övriga grupper. Främst gäller detta samhällskunskapslärarna, vilka i mindre utsträckning än kristendoms-kunskapslärarna och – som naturligt är – i väsentligt mindre utsträckning än biologilärarna ansågs behöva utbildning rörande biologiska aspekter av sexual- och samlevnadsundervisning.

De *etiska* momenten ansågs i något mindre utsträckning böra ingå i utbildningen för lågstadielärare än för övriga grupper. I synnerhet speciallärarna ansågs behöva sådan utbildning. Bland de som mest betydelsefulla ansedda momenten märks "familjeplanering", "kristen sexualetik" och "skilda sexuella beteendemönster i olika länder och tider". Uppfattningen om de etiska momentens betydelse för ämneslärarutbildningen var anmärkningsvärt likartad för såväl biologi-, samhällskunskaps- som kristendoms-kunskapslärare, även om behovet betonades något starkare för den sistnämnda gruppen.

Behovet av undervisning om *sociala* moment inom sexual- och samlevnadsundervisningens område bedömdes liksom för andra momentgrupper vara stort för alla lärarkategorier, men relativt sett något mindre för lågstadielärarna. I synnerhet moment rörande prostitution, pornografi, äktenskap, könssjukdomar, aborter och föräktenskapliga förbindelser ansågs i relativt liten utsträckning höra hemma i lågstadielärarnas utbildning. Däremot ansåg ca 90 % av de svarande att dessa och andra moment med social inriktning borde ingå i utbildningen för särskilt special- och ämneslärarna.

De svarandes uppfattning om hur många lektionstimmar som bör ägnas åt sexualundervisningens metodik varierade i hög grad. Cirka 5 % av samtliga ansåg att mindre än två timmar var tillfyllest. De övrigas svar fördelade sig tämligen jämnt på de återstående alternativen 2-3, 4-5, 6-7 och 8 eller fler timmar. Möjligen fanns en tendens att anse ett mindre antal timmar tillräckligt för ämneslärarnas del.

Attityder till "runda ord"

Ett avsnitt av enkäten ägnades attityder till "runda ord", dels vad gäller omnämmandet av "runda ord" i sexualundervisningen i skolan och dels huruvida vederbörande var beredd att ge metodikundervisning på detta moment. Beträffande omnämmandet av "runda ord" i skolan ställde sig ca hälften av intervjupersonerna tveksamma, medan ungefär en fjärdedel var positiva och en fjärdedel negativa. Mycket positiv var den kategori som utbildar speciallärare, medan övriga var övervägande negativa eller tveksamma. Svaren fördelade sig på ett liknande sätt när det gäller beredskapen att ge metodikundervisning avseende omnämmandet av "runda ord".

Synpunkter på en eventuell sexologikurs

Av samtliga intervjupersoner ställde sig två tredjedelar positiva till att delta i kurser i ämnet sexologi med undervisningsmetodik. Särskilt positiva var de som utbildar lågstadielärare, medan den grupp som utbildar speciallärare visade sig tveksam.

Önskemålen om sexologikursens längd var helt oenhetliga och varierade mellan två dagar och en vecka. Beträffande kursens innehåll angav de flesta av dem som berört denna punkt önskemål om antingen ämnesfördjupning inom vissa aspekter av ämnesområdet (t. ex. etiska, sociala eller "känslomässiga" aspekter), exempel på olika metoder för sexualundervisning eller information om läromedel inom området.

Övriga förslag och synpunkter på sexualundervisningens metodik

Av dem som ytterligare kommenterade sexualundervisningens metodik berörde mer än en tredjedel läromedelsfrågan. Många uttryckte önskemål om nya och bättre läromedel medan andra önskade mera information om befintliga läromedel. En sjättedel av intervjupersonerna ansåg det önskvärt med starkare betoning av vissa aspekter (främst etiska och sociala) av undervisningen. Många önskade en ny handledning.

15 Förslag till mål för sexual- och samlevnadsundervisningen

Utredningen föreslår att målet för sexual- och samlevnadsundervisningen anges i följande fyra punkter. (Målpunkterna har formellt redigerats enligt reglerna för läroplansskrivning.)

Eleven skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen

1. *skaffa sig kunskaper om anatomi, fysiologi, psykologi, etik och sociala sammanhang för att därigenom få bättre förutsättningar att uppleva sexuallivet som en källa till lycka och glädje i gemenskap med en annan människa och att eftersträva en samlevnad präglad av ansvar, hänsyn och omsorg om medmänniskan;*

2. *förvärva en saklig och allsidig orientering om olika värderingar och livsåskådningar av betydelse för sexuallivet, dels grundläggande värderingar, vilka enligt läroplanens mål och riktlinjer skall framhållas och främjas, dels kontroversiella värderingar, vilka enligt läroplanens allmänna anvisningar skall belysas utan ställningstagande från skolans sida;*

3. *utveckla förmågan att förstå att sexualiteten är en integrerad del av människans liv och har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen;*

4. *förvärva större medvetenhet och därigenom ökad möjlighet till personligt ställningstagande på olika nivåer av mognad och sexuell erfarenhet.*

Om undervisningen utformas enligt dessa mål och riktlinjer kommer den att omfatta tre huvudområden:

- a. *sexualanatomi och -fysiologi;*
- b. *sexuallivet i dess olika yttringar (t. ex. samlag, självtillfredsställelse, störningar i sexualfunktionen, preventivmetoder, abort, variationer i sexualdriftens inriktning, veneriska sjukdomar);*
- c. *samlevnadsfrågor som har att göra med känslor, relationer, värderingar, normer, samhällsförhållanden.*

De överväganden som lett fram till de fyra målpunkterna ovan återfinns i följande kapitel (16). Korta kommentarer till målen finns i förslaget till handledning, Anvisningar, 2.2.

16 Förslag till riktlinjer för samlevnads- undervisningen

16.1 Situationen för elever utan sexuellt samliv

En av de frågor ungdomar måste finna ett svar på är vilka sexualmoraliska normer de ansluter sig till, under vilka villkor de accepterar sexuellt samliv. De behöver också kunskaper som hjälper dem att göra det bästa möjliga av den situation de har på sexuallivets område. Denna situation är i en genomsnittlig klass på högstadiet eller i gymnasiet mycket olika för olika elever (se särskilt 2.4.6 och 2.4.8). Samlevnadsundervisningen måste därför ta sikte på de olika situationerna. Ett ytterligare skäl härtill är att elever med olika slags livsföring bör få uppleva att skolan tar hänsyn till dem och deras särskilda problem. Behovet av sexualkunskap för barn och ungdomar framstår i dag som självklart för de flesta. Utformningen av *samlevnadsundervisningen* kräver grundligare överväganden.

Tre fjärdedelar av eleverna i grundskolans avslutningsklass och hälften av gymnasieeleverna i 18-årsåldern har inte samlagserfarenhet (eller hade det inte i slutet av 1960-talet, se 2.4.6.1). Att döma av flera undersökningar är det inte mer än ca hälften av de samlagserfarna eleverna som den *närmaste* tiden efter den första erfarenheten får ett mera regelbundet sexuellt samliv – fler flickor än pojkar. Detta gäller Danmark, Sverige och Västtyskland. I England var det (för tio år sedan) mindre än hälften.¹ Att leva avhållsamt trots att man är könsmogen är sålunda en situation som är aktuell för flertalet av de elever som sexual- och samlevnadsundervisningen vänder sig till.

Skälen till avhållsamheten är sannolikt av många slag. Många hade sitt första samlag av *nyfikenhet*. När denna var tillfredsställd bortföll det skälet. I Hertofts värnpliktsundersökning var det minst 27 % som hade haft sitt första samlag av nyfikenhet, dubbelt så många bland dem som

¹ Ett mera regelbundet sexuellt samliv efter den första erfarenheten förekom i följande utsträckning (i % av dem som någon gång haft samlag.)

	Po	Fl	Alla
Auken 1953 (Danmark)		ca 50	
Örebroundersökningen	37	64	50
Schofield 1965 (England)	20	44	32
Hertoft 1968 (Danmark)	40		
Sigusch o Schmidt 1970 (Västtyskland): Mer än 1 samlag senaste mån.	50	64	57

var 16 år eller yngre vid första samlaget som bland dem som var 17 år eller äldre. Dessa ungdomar hade på särskild fråga hållit fast vid att de inte hade någon känslobindning till den första partnern. Hertoft 1968 I, s 150 f. Andra dröjer kanske därför att ett *nytt tillfälle inte så snart erbjuder sig*, åter andra därför att det första samlaget åtföljdes av *negativa reaktioner*.

Negativa reaktioner på första samlaget framträder i följande utsträckning (i %):

	Pojkar	Flickor
<i>Auken 1953</i> (danska kvinnor)		
Änger		25-30
<i>Örebroudersökningen 1964</i>		
Änger	10	20
Känsla av skam och skuld (de svarande uppgav ofta mer än ett skäl, varför siffrorna inte kan adderas.)	5	16
<i>Schofield 1965</i> (engelska tonåringar)		
Skamkänslor	10	25
<i>Borrman 1966</i> (östytska studenter)		
Änger	3	15

Bland dem som erfarit negativa reaktioner på första samlaget befinner sig med säkerhet en del av dem som medvetet omfattar den principiella ståndpunkten att *sexualumgänge är acceptabelt endast i samband med äktenskap eller förlovnin*g (grupperna 1. och 2. i avsnitt 16.3.4.3). De har inte orkat helt förverkliga sin norm i handling och har därför fått skuldkänslor. Många lyckas emellertid leva enligt sin norm (se grupp 1 i avsnitt 16.3.4.3).

I Sverige anser hälften av pojkarna och 8 flickor av 10 att *stadigt sällskap är ett villkor för sexuellt samliv*.¹ Denna attityd verkar givetvis återhållande i många fall.

Troligt är att *föräldrarnas åsikter* påverkar en del elever till ett mera restriktivt beteende än som motsvarar deras egen teoretiska ståndpunkt. En tredjedel av eleverna i årskurs 9 och en femtedel av eleverna i gymnasieskolans årskurs 2 trodde att deras föräldrar ansåg att sexuell samliv mellan ungdomar i deras egen ålder absolut inte får förekomma, medan endast 6 resp 4 % av ungdomarna själva hade denna åsikt.²

För dem som – av vilket skäl som helst – inte känner sig färdiga att inleda en sexuell förbindelse, kan det vara en hjälp att veta att det *inte finns någon ålder då det är "normalt"* att ha det första samlaget. Det framgår omedelbart av ett studium av hur många ungdomar som haft samlag i en viss ålder (2.4.6.1, tab. 2.3). Spridningen av sexualdebutåldrar är utomordentligt stor. Hälften av ungdomarna debuterar i 14-18-års-

¹ SOU 1969: 28, tab 7.3

² SOU 1969: 8 tab 7.1, 7.5; SOU 1968: 28 tab 7.1, 7.4. I Schofields undersökning av engelska tonåringar visade det sig att flickorna var mer föräldraberöende än pojkarna (Schofield 1965 s 228 ff).

åldern. Andra hälften i 18–23-årsåldern. Ännu senare, eller aldrig, debuterar 7 % av männen och 5 % av kvinnorna. Ingen borde alltså behöva känna sig pressad att göra sin första samlagserfarenhet vid en viss preciserad ålder därför att alla andra gör så. Det finns ingen sådan ålder.

En del av dem som vet detta kommer emellertid ändå att känna ett tryck från den omgivande miljön, därför att denna naturligtvis ofta inte ser ut som riksgenomsnittet. I vissa klasser är det stora flertalet elever samlagserfarna vid tidig ålder, medan i andra tidig samlagserfarenhet är mycket ovanlig, särskilt i vissa delar av landet. I båda fallen kan en "högstataselevs" beteende ha varit den avgörande faktorn. Undervisningen bör klargöra att konformitet är ett dåligt skäl för att handla så eller så: om man låter majoritetens handlande vara avgörande negligerar man vad man själv tycker vara rätt eller orätt, förnuftigt eller oförnuftigt. Att befrämja självständighet i omdöme och handling är ju ett av de mål för undervisningen som läroplanen betecknar som viktigast. En sådan inriktning av samlevnadsundervisningen är även angelägen med tanke på de stora invandrargrupper som har en helt annan attityd än den skandinaviska till sexuallivet och överhuvud till relationen man-kvinna. De kan behöva känna att andra normer och beteenden än de normalsvenska respekteras av skolan (se kap. 21).

Tonårsflickor har i genomsnitt mer restriktiva attityder till sexuallivet och även ett mera restriktivt beteende än jämnåriga manliga ungdomar (2.4.6). Om detta är ett resultat av uppfostran eller av fysiologiskt betingade utvecklingsskillnader eller av båda dessa faktorer är omtvistat.

Kinsey och hans medarbetare säger i den avslutande sammanfattningen av sitt verk om kvinnans sexuella beteende: "... den sexuella reaktionsförmågan utvecklas tidigt hos mannen och senare hos kvinnan ..." (sv. övers., del III, s. 213). I kapitlet om föräktenskapliga samlag konstaterar de: "Omkring 45 % av urvalets kvinnor inser att deras brist på sexuella reaktioner är en faktor som har begränsat deras föräktenskapliga aktivitet; men det förefaller klart att brist på eller oförmåga till sexuell reaktion var ännu viktigare än kvinnorna själva förstod" (del II, s. 45). Det understryks emellertid att skillnaderna mellan graden av sexuell aktivitet hos män och kvinnor "inte går att förklara med hjälp av vad vi vet om den sexuella reaktionens anatomi eller fysiologi". Hormonella skillnader kan möjligen vara en del av förklaringen till att män blir tidigt sexuellt aktiva men under följande årtionden kontinuerligt minskar sin sexuella aktivitet, medan kvinnor blir senare aktiva, uppnår höjdpunkten vid ca 30 år och därefter bibehåller en hög nivå längre än männen (del III, s. 213–216). Däremot upptas inte alls den fråga som för närvarande står i centrum för forskningen: i vad mån skillnaderna mellan mäns och kvinnors sexuella attityder och beteenden beror på inlärd könsroller i mycket högre grad än man tidigare antagit. Ordet könsroll finns inte i sakregistret. En översikt av senare års forskning – dansken Hans Hesselunds "Kön, identitet, roll" (1970, sv. övers. 1972) – avslutar framställningen med följande ord:

"Det tycks vara fråga om ett komplicerat samspel mellan biologiska och socialpsykologiska processer, där de registrerade könskillnaderna

inte så mycket är förknippade med det biologiskt givna könet utan snarare med i vilken grad män och kvinnor har övertagit och accepterat den psykologiska könsidentitet och de könsrollsmönster som det givna samhället har uppställt för dem. — — — Detta betyder inte att man skall förneka skillnaderna mellan könen. Vi har åtminstone den helt grundläggande skillnaden att kvinnan kan föda barn medan mannen endast har möjlighet att befrukta henne. Det kan inte undvikas att denna elementära skillnad skapar olika livssyn hos de båda könen genom den påverkan uppfostran medför och bearbetningen av denna sociala påverkan.”

Det förhållandet att sexualdebutåldern i Sverige under 1960-talet sjunkit snabbt bland flickor men nästan inte alls bland pojkar (2.4.8) tyder också på att inlärd könsroller varit av större betydelse än man antagit för skillnaden mellan pojkars och flickors attityder och beteende. När flickornas uppfostran blivit mindre sexualtabuerad och samhället överhuvud fått en mer accepterande inställning till kvinnlig sexualitet, har den uppväxande kvinnliga generationen fått lättare att ”erkänna” sin egen sexualitet. I örebroundersökningen uppgav 80 % av flickorna att skälet till deras första samlag var att de själva ville det (mot 95 % av pojkarna). Det finns dock alltså en skillnad, som både manliga och kvinnliga tonåringar har skäl att tänka på i sina relationer. Han måste räkna med att hon kanske inte reagerar sexuellt på samma sätt som han och att det därför kan bli något av ett övergrepp att försöka förmå henne till samlag. Hon måste tänka på att ett beteende som hon själv kanske inte upplever som sexuellt provocerande snabbt kan framkalla en så stark driftsimpuls hos honom att han får mycket svårt att behärska den.

Många ungdomar håller sig borta från förhållanden som binder därför att de vill koncentrera sig på sin utbildning, göra resor eller överhuvud *förbli fria och oberoende* en längre tid i ungdomen innan de går in i en relation.

En del ungdomar kan ha upptäckt att man *inte så lätt finner en partner* i denna ålder *som är mogen att ge och ta emot ömhet*. Detta kan då bli ett skäl för dem att vänta med någon ny närmare förbindelse. I vissa fall kan misslyckandet att finna en personlig relation tvärtom bli ett incitament till promiskuitet.

Skälen till den sexuella avhållsamhet flertalet elever iakttar under de tidigare tonåren är naturligtvis sammanvävda i skiftande kombinationer och sällan fullt medvetna. Det är lämpligt att man i samlevnadsundervisningen tar upp de förhållanden som här nämnts och diskuterar dem för att öka medvetenheten hos eleverna.

Det finns emellertid ett slags motiveringar för sexuell avhållsamhet som har karaktären av *rent rationella överväganden*. De kan alla sammanfattas i satsen att ju omognare parterna i ett sexuellt förhållande är, desto större är risken att skada den andra parten eller sig själv. Med skada avses då:

att det blir ett förhållande, präglad av slitningar, oförmåga till inlevelse och därmed bristande möjlighet att visa hänsyn och ta ansvar. Det är inte säkert att det blir så, men sannolikheten för det är större ju yngre man är;

att man hamnar i en rad kortvariga och opersonliga förhållanden som man inte hade avsett och som kanske skapar en verklighetsfrämmande negativ föreställning om vad samlivet mellan man och kvinna kan ge. Undersökningar visar att ju yngre man är, desto större är partnerväxlingen;

att man på grund av sin ungdom inte äger tillräcklig överblick och förmåga till rationell styrning av sina handlingar för att kunna förhindra uppkomsten av oönskad graviditet eller gonorrésmitta.

En hänvisning till dessa faktiska förhållanden gör ofta föga intryck på ungdomar som i sin hemmiljö varit undernärda på omsorg och kärlek och som därför inte heller har någon stark upplevelse av sina medmänniskors välgång som viktig. De emotionellt handikappade (som återfinns i alla samhällsklasser) kommer ibland — både i yngre och äldre år — att utveckla sexuella beteenden som skadar dem själva och deras partner. Det enda som, i bästa fall, kan utveckla inlevelseförmåga och medkänsla hos dem är långvarig och nära kontakt med en emotionellt välutvecklad människa. Skolan har begränsade möjligheter att hjälpa dem till de lyckligare medmänskliga relationer som är en förutsättning för att det sexuella samlivet inte skall störas av svårbemästrade disharmonier. Det innebär emellertid inte att sexual- och samlevnadsundervisningen blir värdelös för dem. Om man har svårigheter blir dessa ännu större om man inte har kunskaper. Det gäller både biologiska frågor och samlevnadsfrågor. Skolan kan inte genom själva undervisningen ändra en ung människas grundförutsättningar för personlig gemenskap men däremot ge den hjälp som kunskaper innebär för både de lyckligt och de mindre lyckligt lottade.

Det stora flertalet elever torde dock kunna fästa någon vikt vid det ovannämnda generella konstaterandet och dess tillämpningar: ju omognare parterna i ett sexuellt förhållande är, desto större är risken att skada den andra parten eller sig själv.

Det negativa får emellertid aldrig dominera undervisningen. Dennas huvudsyfte skall vara att ge kunskap om normala förhållanden och öppna ögonen för positiva möjligheter.

I debatten har ibland krävts att undervisningen skall ge stor plats åt ett inskräpande av brottsbalkens 6 kap. 3 §: "Har någon könsligt umgänge med barn under femton år, dömes för *otukt med barn* till fängelse i högst fyra år." Givetvis bör en klar information om denna lagparagraf ges, men man bör då enligt USSU:s mening framhålla att straffbarhetsgränsen långtifrån är den mest väsentliga synpunkt som kan läggas på tidigt sexuellt samliv. De överväganden som refererats tidigare i detta avsnitt betyder mer för unga människors handlande. Det myckna talet om den lagliga femtonårsgränsen har dessutom lett till att en del både manliga och kvinnliga tonåringar låter sitt tänkande om dessa frågor dirigeras av den primitiva föreställningen att "en flicka är lovlig när hon har fyllt femton år". Just i belysning av en sådan reaktion framstår önskvärdenheten av en annorlunda upplagd undervisning särskilt tydligt.

Härtill kommer en omständighet som är okänd i den allmänna debatten: sjätte kapitlet i brottsbalken avslutas med en föreskrift som

inskränker lagens tillämpningsområde: "Är vid otukt med barn eller otukt med ungdom eller vid försök till sådant brott ringa skillnad i ålder och utveckling mellan gärningsmannen och den mot vilken gärningen förövats, må åtal ej väckas av åklagare, med mindre åtal finnes påkallat ur allmän synpunkt." I direktiven för sexualbrottsutredningen (19.11.1971) påpekas att "denna åtalsregel vilar på uppfattningen att en lagföring i dessa fall kan vara onödig eller t. o. m. skadlig". I sexualbrottsutredningens uppdrag ingår bl. a. att överväga om femtonårsgränsen behöver bibehållas eller om skyddet för ungdom kan tillgodoses genom bestämmelser av annat slag. JO har 1974 förordat den senare lösningen.

Av flera skäl finns det alltså inte mycket för sexual- och samlevnadsundervisningen att hämta ur det här diskuterade lagstadgandet.

Liknande överväganden kan anföras beträffande önskemålet att skolan skall ange en *åldersgräns* nedanför vilken sexualumgänge i varje fall bör betecknas som icke tillåtligt. Varje sådan åldersangivelse innebär en olycklig förenkling av frågeställningarna, en förflyttning av uppmärksamheten från väsentliga och tungt vägande synpunkter till en ytlig och mekanisk synpunkt. En annan effekt blir att eleverna oundvikligen drar slutsatsen att ovanför den preciserade åldern inga vägande skäl kan anföras mot ett tidigt sexuellt samliv.

De individuella skillnaderna mellan olika individer beträffande sexualdriftens upplevda styrka är och förblir genom hela livet stora. Men för flertalet pojkar och ett växande antal flickor innebär avhållsamheten åtminstone tidvis svårigheter. De många som trots detta fortsätter att leva avhållsamt klarar av det på olika sätt. Ett flertal använder under en tid av sitt liv *självtilfredsställelse* som surrogat. En speciell svårighet för dem som inte har ett regelbundet sexuellt samliv är den rikliga förekomsten av starka sexuella stimuli i massmedierna — till stor del merkantilt motiverade: man vädjar till den köpstarka tonårsungdomens intresse genom att presentera en vara i ett sexuellt sammanhang. Det är fråga om ett slags exploatering.¹ Det ständigt återkommande rådet i de gamla handböckerna för ungdom om könslivet att bekämpa sexualdriften genom sport och friluftsliv var sakligt ogrundat. En god kondition verkar stärkande också på de sexuella funktionerna. Den bakomliggande riktiga iakttagelsen var att hårt fysiskt och psykiskt arbete och stress verkar tillfälligt nedtonande på de sexuella impulserna.

Trots allt finns det bland de sendebuterande ungdomarna säkerligen många som inte upplever de sexuella impulserna som ett alltför besvärande element. Bland *religiösa ungdomar* gäller detta när den religiösa känslan och engagemanget är starka och spontana, men i de fall där disciplinära och skuldbeläggande element i miljön dominerar, kan de sexuella svårigheterna bli alldeles särskilt stora. Det har omvitnats i skönlitterära verk av författare som vuxit upp i en starkt religiöst präglad miljö. Även psykoterapeuter har observerat att svåra sexualproblem inte sällan uppstått på detta sätt — men även att en religiös upplevelse kan verka läkande. Särskilt olycklig är enligt USSU:s uppfattning den

¹ Se J Israel 1970, s 221

inställning som framträder i talet om "ett rent ungdomsliv" i den mån detta innebär en skuldbeläggning av själva de sexuella impulserna. Det måste verka snedvidrande på personlighetens hela sexuella reaktionssätt.

En viktig positiv faktor under ungdomsåren är ju kamratskapet och *vänskapen med jämnåriga av det andra könet*. Här kan man iaktta det till synes paradoxala förhållandet att det är mindre påfrestande att leva avhållsamt under några ungdomsår om man har kamrater och vänner av båda könen. I pojkskolor och flickskolor rådde ofta en överspänt laddad atmosfär kring det sexuella, parad med verklighetsfrämmande föreställningar om det andra könet. I klasser med både pojkar och flickor är andan mera avspänd och naturlig. Upplevelsen av det andra könet är från början knuten till den vardagliga samvaron med arbetskamrater. Å andra sidan har samundervisningen givetvis medverkat till ökningen av sexuellt samliv mellan kamrater redan i ungdomsåren. Men både dessa mera personligt präglade sexuella förhållanden och den kamratliga samvaron mellan ungdomar som lever avhållsamt innebär en förbättring av relationerna mellan könen på det mänskliga planet. Bland eleverna i årskurs 9 fördelade sig 1968 de olika slagen av relationer till det andra könet på följande sätt (förekomst av sexuellt samliv efterfrågades inte):¹

	åk 9	gy åk 2
Har stadigt sällskap	26 %	43 %
Har ej stadigt sällskap men kamrater av båda könen	64	
Har ej stadigt sällskap, kamrater endast av det egna könet	10	
Summa Har ej stadigt sällskap	74	57

Den väsentliga slutsats som kan dras av dessa siffror i detta sammanhang är att 90 % av eleverna i årskurs 9 (26+64 %) "räknar till sina bästa vänner både pojkar och flickor" (citrat från frågeformuläret). Det är en gynnsam situation.

Att många ungdomar är avhållsamma under ett ganska stort antal år efter könsmognaden förklaras också, och i hög grad, av att de praktiserar *själv tillfredsställelse* eller *petting* som ersättning för samlag. Enligt Kinsey har 92 % av de amerikanska männen och 62 % av kvinnorna någon gång onanerat.² I örebroundersökningen uppgav 83 % av pojkarna och 38 % av flickorna att de någon gång onanerat. Deras genomsnittsålder var mellan 17,6 och 18,0 år. De lägre svenska procentsiffrorna torde bero på att de gäller endast tonåringar, medan det amerikanska materialet omfattar alla åldrar. I Sjöstrands enkät bland

¹ Procentsiffrorna framräknade på bastalen i SOU 1969:8 tab 7.4 och SOU 1969:28 tab 7.3. Gymnasistenkäten redovisar inte hur många elever som uppgav att de hade kamrater endast av det egna könet; förmodligen har alla gymnasister svarat att de hade kamrater av båda könen. I åk 9 är andelen med stadigt sällskap densamma som andelen samlagerfarna; någon bestämd slutsats kan inte dras härav. I gy åk 2 är andelen samlagerfarna (ca 56 %) större än andelen med stadigt sällskap.

² Kinsey 1948, s. 499; 1953, s. 141 (de engelskspråkiga editionerna).

universitetsstuderande uppgav 87 % av männen och 50 % av kvinnorna att de hade onanerat under pubertetsåren (Sjöstrand 1954). I Hertofts värnpliktsundersökning hade 93 % av de intervjuade onanerat. Även bland dem som hade samlag en gång i veckan eller oftare fortsatte 40 % att någon gång onanera (Hertoft 1968, I, s. 113). "Under uppväxtåren och ungdomen är (själv)tillfredsställelse den viktigaste formen för sexuellt utlevande överhuvudtaget" (Flodström 1970, s. 154).

Under sådana förhållanden blir det viktigt hur man talar om fenomenet själv(till)fredsställelse i sexualundervisningen. Detta understryks ytterligare av det faktum att endast hälften av eleverna i årskurs 9 var säkra på att onani är ofarligt. 14 % var säkra på att det är farligt. Om man antar att procentsiffran gäller för hela årskullen, motsvarar det ca 15 000 ungdomar i denna årskull. I gymnasiets årskurs 2 hade det stora flertalet, 85 %, klart för sig att onani är ofarligt, men så mycket som 8 % (kanske 9 000 ungdomar i 18-årsåldern) var säkra på att det är farligt.¹

I Hertofts värnpliktsundersökning var det ca 20 % som ansåg att onani "kan vara skadlig". Av de svenska undersökningarna framgår inte hur många som hade skuldkänslor, vilket ju inte är detsamma som att anse en handling skadlig, men i Hertofts undersökning var det så mycket som en tredjedel som uppgav att de "skammede sig över att masturbere" (Hertoft 1968, I, s. 114). I stockholmsundersökningen instämde 26 % av ungdomarna i att "onani är en motbudande och förnedrande ovana" (Eliasson 1971, bilaga I).

I sexualundervisningen och i läromedlen måste det därför sägas i klara ord och utan reservationer att själv(till)fredsställelse är fysiskt och psykiskt oskadlig och utgör ett normalt övergångsstadium till sexuellt samliv. Själv(till)fredsställelse innebär också en konfrontation med och uppövning av de egna sexuella reaktionskedjorna. Särskilt för en del av kvinnorna, som kan ha en besvärande lång väg att gå innan de uppnår full sexuell upplevelseförmåga, kan detta vara en hjälp.² Masters & Johnson fann t. o. m. vid sina undersökningar att de kvinnliga försökspersonernas "subjektiva upplevelse av orgasm genom onani var intensivare, fastän inte nödvändigtvis mer tillfredsställande, än upplevelsen av orgasm genom samlag" (Masters & Johnson 1966, s. 118).

Stundom ser man i rådgivningsspalter om sexuella frågor att en kvinna klagar över att hennes man föredrar själv(till)fredsställelse framför samlag. Den frågande tolkar ofta detta som att mannen blivit förstörd genom onani i ungdomen. En rimligare tolkning är att mannen har relations-svårigheter och att själv(till)fredsställelsen tjänstgör som en form av undanflykt undan dessa svårigheter. Problem av detta slag löses inte (om de överhuvud löses) genom att angripa själv(till)fredsställelsen utan genom att bearbeta relationssvårigheterna.

En del elever – i vissa trakter av Sverige kanske många – har hemma fått lära sig att själv(till)fredsställelse är *synd* ("självbefläckelse") alldeles

¹ SOU 1969: 8 tab. 6: 1; SOU 1969: 28 tab. 6.1

² En ingående framställning av sambandet mellan onanierfarenhet och förmåga till orgasm i äktenskapet (hos kvinnor) återfinns hos Kinsey 1968 (1953) I, s. 186–189. Där klarläggs också begränsningarna hos detta samband.

oavsett vad som medicinskt och psykologiskt kan sägas om den. Vad en elev med denna inställning kan ha nytta av i skolans information om självtillfredsställelse är att veta att han åtminstone inte behöver befara medicinska skadeverkningar om han faller offer för vad han anser vara en frestelse.

Petting, dvs annan sexuell stimulering än samlag som avser att framkalla orgasm hos partnern och/eller en själv, anses i USA vara en form av sexuell avhållsamhet. I denna framställning betraktas petting som en form av sexuellt samliv och behandlas därför i följande avsnitt.

16.2 Situationen för elever med sexuellt samliv

Enligt stockholmsundersökningen 1966/67 och "Om sexuallivet i Sverige" har 20–25 % av ungdomen inte samlag i tonåren utan först vid fyllda tjugo år eller senare (tab. 2.2 och 2.3 ovan). En del av dem som någon gång haft samlag i tonåren inleder inte ett mera regelbundet sexuellt samliv förrän en tid efter denna första erfarenhet.

Ungdomar som någon gång haft samlag förekommer i olika årskurser i följande utsträckning (genomsnittligt; de lokala variationerna är självfallet mycket stora):¹

Årskurs	7	5 %
	8	13
	9	25
Gy, åk	1	40
	2	56
	3	69

De ungdomar bland dessa som har ett mera regelbundet sexuellt samliv är ställda inför uppgiften att inordna detta i tillvaron på ett personligt tillfredsställande och socialt gynnsamt sätt. En del av dem är för omogna att klara den uppgiften, vilket kan leda till sådana skadeverkningar som behandlats i föregående avsnitt. Andra lyckas och "lär sig" att leva i ett nära förhållande till någon av motsatt kön. Enligt USSU:s uppfattning har skolans sexual- och samlevnadsundervisning här spelat en positiv roll genom att meddela fakta och synpunkter som hjälpt ungdomar till eftertanke och insikt om sin situation – vilket är den första förutsättningen för att alls kunna visa hänsyn och ansvar. Om sexualundervisningen inte hade funnits skulle utvecklingen mot ett tidigare sexuellt samliv säkerligen ha medfört större komplikationer.

¹ Beräkningen grundar sig på stockholmsundersökningen och har utförts enligt följande mall. I årskurs 9 går 15-åringar. Enligt tab. 2.3 i kap. 2 ovan har 19 % av dessa någon gång haft samlag. Men ca hälften av 15-åringarna fyller 16 år innan de slutar i årskurs 9. Av 16-åringarna har enligt samma källa 32 % någon gång haft samlag. Skillnaden mellan 19 % och 32 % är 13 %. Hälften härav är 6 %, som läggs till siffran 19 % för 15-åringarna, alltså sammanlagt för 15- och 16-åringar i årskurs 9 25 %. – I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" framträdde ingen signifikant skillnad i sexualdebutålder mellan stad och landsbygd (SOU 1969:2, s. 34).

De fakta och synpunkter dessa ungdomar behöver (deras avhållsamma kamrater behöver dem också, som en förberedelse) omfattar givetvis samtliga moment inom sexual- och samlevnadsundervisningen. Här nedan upptas endast vissa psykologiska och sociala samlevnadsfrågor. De etiska behandlas i avsnitt 16.3 men berörs också här.

Under 1960-talet har samlevnadsfrågor med anknytning till sexuallivet alltmer tagits upp i läromedel för skolan, huvudsakligen i specialframställningar enbart för sexualundervisningen och i läroböcker i religionskunskap och viss mån i psykologi. Avsnitten om sexualkunskap i läroböcker i naturkunskap och biologi har nästan endast behandlat anatomi och fysiologi. I läroböcker i samhällskunskap har samlevnadsfrågor nästan inte alls behandlats. (Se kap. 14.) USSU har granskat framställningar som har avsnitt om dessa frågor och funnit att de innehåller mycket som enligt USSU:s uppfattning är av värde. Äldre framställningar på detta område handlar nästan uteslutande om sexuallivet inom äktenskapet, inte om den speciella situation som föreligger vid sexuellt samliv i de övre tonåren. De nyare framställningarna däremot tar ofta grundligt upp även denna senare fråga och kommer därvid med många synpunkter som inte tidigare var vanliga. USSU redovisar i fortsättningen av detta avsnitt ett urval av sådana synpunkter jämte en del kommentarer och tillägg. Avsikten härmed är att ge en sammanfattning av vad som enligt USSU:s mening kan och bör tas upp i undervisningen om samlevnadsfrågor för tonåringar.

"I äldre arbeten om tonåringarnas sexualliv var det vanligt att man särskilde olika utvecklingsstadier, karaktäriserade av svärmisk avståndsförälskelse, rädsla för fysisk kontakt med det andra könet o. d. Forskningen byggde då i stor utsträckning på dagboksanalyser och annat skriftligt material från välbegåvade ungdomar huvudsakligen från högre ståndsmiljö. . . . Det kan emellertid starkt ifrågasättas om dessa olika stadier uppträder annat än inom ett socialt och psykologiskt begränsat urval ungdomar som genomlöper vad man kallar en 'kulturpubertet'." (G Jonsson 1970, s. 110.)

I och med den mera kamratliga relationen mellan tonåringar av skilda kön, den ökade upplevelsen av jämlikhet mellan man och kvinna, den gemensamma skolgången i skolor med samundervisning även för äldre tonåringar (vilket var en ovanlighet ännu för några årtionden sedan) samt avdramatiseringen av sexualiteten har tonårsförälskelsen blivit mindre svärmisk men knappast mindre intensiv.

"Den kännetecknas allttjämt av snabba växlingar mellan sympati och antipati, attraktion och repulsion till en och samma person. Frigörelsen under puberteten består enligt en uppfattning egentligen i att gamla personbindningar (särskilt till föräldrarna) ersätts av nya personbindningar. Innan denna utveckling är färdig gäller emellertid regeln att kärleken är beständig men föremålen växlar ständigt. För de ungdomar som under sin tidiga barndom inte haft möjlighet att knyta an till föräldrar eller ersättare för dem, skulle enligt detta resonemang risken vara stor för promiskuitet eller andra former av sexuell felutveckling eftersom deras förmåga till personbindning förblivit outvecklad." – En annan teori anknyter till begreppet jag-identitet. "Med tillämpning på den sexuella utvecklingen under tonåren skulle detta begrepp innebära

att de unga så att säga prövar olika roller innan de slutligen finner sig själva och kan mer varaktigt knyta an till en bestämd sexualpartner. Utifrån sett ter sig denna utveckling så att den unga pojken eller flickan gång efter annan byter stil eller söker sig till nya miljöer." (G Jonsson 1970, s. 111.)

Under detta utvecklingsskede är det naturligt att man hamnar i olika former av kärlek som inte är funktionsdugliga, inte möjliga att leva med under någon längre tid. Det är ett slags *trial and error*. Element av dessa mindre lyckade inställningar finns väl kvar hos de flesta människor genom hela livet. Den *sentimentala* kärleksdrömmen utan bestämt föremål har föga med verkligheten att göra. Men frågan är ändå om den inte innebär en behövlig process: att man införlivar med sig känslor och tankar som har med kärleken att göra och som till helt nyligen var en alldeles främmande.

I den mån drömmarna innebär att man försöker att forma sin livsstil och sin attityd till kärleken efter schlagertexter eller en *idol* kommer man ändå längre bort från det livsdugliga, men det brukar inte dröja så länge innan tonåringen själv ser tillbaka på idoldyrkan som ett barnsligt övergångsskede.

Partnerväxling är vanligare i yngre åldrar. Det framträder i stockholmsundersökningen som omfattar dels 16–20-åringar, dels 21–25-åringar: "Tendensen för både män och kvinnor är den att det är de yngsta intervjupersonerna som i störst utsträckning bytt partner under det senaste året. Ungefär dubbelt så många i den äldre som i den yngre gruppen hade vid intervjutillfället en fast partner. . . . Zetterbergs data tyder på att trenden fortsätter: partnerbyten blir alltmer sällsynta ju äldre man blir" (Eliasson, s. 143). Relationerna blir mer personliga och varaktiga.

Ett annat slags verklighetsförvanskning än den "enbart" sexuella kärleken utgör den *dyrkande* kärleken som utrustar sitt föremål med alla fullkomligheter. Denna form torde som det sades inledningsvis vara betydligt ovanligare i dag än förr. Den förutsätter bl. a. att konventionerna är så stränga att man håller ett långt avstånd mellan pojkar och flickor och aldrig ger dem tillfälle att lära känna varandra.

En motsatt form är den *mästrande*, krävande, "ägande" och uppfostrande kärleken. Den utövas sannolikt av den som är missnöjd med sig själv men projicierar sitt missnöje på partnern. I motsats till den dyrkande kärleken kan den komma att präglade ett äktenskap från vigseln till graven.

Den *statuscentrerade* kärleken är så okunnig om vad en människa behöver av verklig gemenskap, att den lägger största vikten vid att kunna visa upp en vacker, rik eller framgångsrik partner.

Sådana värderingar tycks emellertid i själva verket inte vara så utbredda bland ungdomarna. I skolöverstyrelsens skrift "Tonåringen och livsfrågorna" redovisas en enkät bland ett urval 15–16-åringar, som bl. a. svarade på fyra frågor under rubriken "Väsentliga faktorer vid valet av livskamrat." För vart och ett av svarsalternativen kunde de markera "ingen, liten, stor eller mycket stor betydelse". Hur stora andelar som

markerade "stor" eller "mycket stor" framgår av följande sammanställning:¹

Att jag kan lita på honom/henne	95 %
Att han/hon verkligen älskar mig	94
Att han/hon har ett bra utseende	33
Att han/hon inte tidigare haft sexuella förbindelser	20

Vi sade att kärleken i tonåren oftast genomgår en period av trial and error. Den tanken kan då ligga nära till hands att man under denna tid prövar sig fram och småningom kan utvälja den som man passar ihop med. Det är en vida utbredd föreställning. Men den är inte desto mindre felaktig. Man befinner sig i en ålder då man som regel överhuvudtaget inte kan göra ett välgrundat val av livspartner: därför att man själv och partnern alltjämt kan förändras så mycket att man plötsligt kanske inte längre passar ihop; därför att man är så pass omogen att man inte kan leva sig in i en annan människa; därför att man behöver lära känna många olika slags individer av motsatt kön för att märka vilken sorts människa man kan leva med. Det som sker under tonåren är i regel inte att man finner "den rätte" (det finns många som kan vara den rätte) utan att man småningom mognar till förmågan att leva i en personlig relation till någon av det andra könet med ömsesidigt emotionellt utbyte. — En speciell fråga i detta sammanhang som ofta diskuteras är denna:

"Måste man pröva sig fram för att veta, om man i kroppsligt avseende passar för varandra? Nej, säger sakkunskapen. Rent biologiskt är det ytterst sällan man inte passar för varandra. Svårigheterna ligger så gott som alltid på det psykiska planet med anpassningsproblem. Men där kan det vara svårt nog! Kunskap om den andra partens inställning, behov och reaktioner är en av förutsättningarna för ett positivt samliv. När man tycker om varandra finns också den goda viljan att utforska och förstå sin partner och att anpassa sig. Även för de oerfarna! — Naturligtvis kan man inte bortse från möjligheten att två människor med helt olika sexualbehov, den ena extremt svagt och den andra extremt starkt, dras till varandra på grund av gemensamma intressen och sympatier. Lika litet som fysisk dragningskraft är tillräcklig för äktenskap, lika litet räcker enbart sympati och intressen. Sexuallivet är en relativt liten men oerhört viktig del av det äktenskapliga samlivet, som fördjupar samvaron och gör tillvaron lättare. I de tidiga tonåren är man emellertid varken kroppsligt eller psykiskt mogen för att ett "prov" ska ge riktigt utslag! Hos de flesta är behoven ännu inte fullt utvecklade.

Naturligtvis kan det ta tid, innan kontrahenterna kommer underfund med varandras läggning och egenskaper, vilka smekningar som är mest sexuellt stimulerande och vilka kroppsdelar som är mest känsliga för retningar. Där måste man alltså pröva sig fram gemensamt." (Jodal: Att bli vuxen.)

En stor del av de äldsta tonåringarna lever samman sexuellt; det är uppenbarligen inte för att testa om man passar ihop sexuellt utan därför att man tycker om varandra. I de flesta fall skils man åt, inte därför att

¹ Tonåringen och livsfrågorna, s. 34.

de sexuella reaktionssätten inte passar ihop utan därför att man själv och ens livssituation har förändrats. Tidpunkten för det definitiva valet har ännu inte kommit. Just därför att man förstod det, kände man sig kanske inte heller så på djupet tillfredsställd med det sexuella som man anade skulle vara möjligt i ett ännu närmare förhållande.

För litet yngre tonåringar, i 15–17-årsåldern, kan det ha både fördelar och nackdelar att ha *stadigt sällskap*. I Rut Jodals "Att bli vuxen" ges synpunkter på den problematiken, av vilka några refereras här.

Fördelar. I tonåren känner man sig helt naturligt ofta osäker, därför att man håller på att söka finna sig själv, sin roll i kamratkretsen, sin stil. En del av den obehagliga osäkerhetskänslan försvinner tillsammans med den man har stadigt sällskap med, både i förhållande till honom eller henne och i förhållande till kamraterna. Man kan lägga av de något krampaktiga försök man kanske tidigare gjort att spela en roll som skall tillvinna en beundran och accepterande. Den som har stadigt sällskap lär känna sin partner bättre, på gott och ont, och lär sig bedöma om personligheterna passar ihop så att en närmare och varaktigare gemenskap är möjlig. I bästa fall kommer man in i den långsamma mognadsprocess som en djupnande gemenskap innebär. Den tonåring som har stadigt sällskap får oftast mindre problem med sina relationer till föräldrarna. Det blir mindre slitningar om vart man går eller hur länge man stannar ute, när föräldrarna vet med vem man är och har träffat personen i fråga. Troligen blir det också fler hemmakvällar i den enes eller andres familj, vilket kan kännas som en ökad trivsel och trygghet för alla parter.

Jodals synpunkter bör kompletteras med följande påpekande. Om förhållandet innefattar sexuellt samliv, kommer detta att äga rum under gynnsammare förutsättningar än om man bara har flyktiga kontakter. Man börjar i bästa fall redan nu lära sig hur det personliga och det sexuella samverkar, stöder och fördjupar varandra. Man är tryggare i samlivet och har tid att lära känna varandra och gemensamt övervinna de normala nybörjarsvårigheterna. De psykologiska och praktiska förutsättningarna för att man skall kunna vidta förnuftiga preventivåtgärder är större. Om parterna håller sig till varandra och undviker alla andra sexuella kontakter, utgör detta – liksom avhållsamhet – ett absolut skydd mot venerisk smitta (under förutsättning att ingendera är smittad då förhållandet börjar).

Nackdelar. Tidigt stadigt sällskap innebär ett hinder för att närmare lära känna många representanter för det andra könet. Man förvärvar inte den människokännedom som man har så stort behov av i livet. Man når inte lika lätt den mognad som innebär att man tolererar och uppskattar olika personlighetstyper och livsinställningar i stället för att nedvärdera dem som är olika än själv. Utsikterna att man ska finna en bestående gemenskap med någon man verkligen passar ihop med blir mindre om man binder sig mycket tidigt. Då är det också troligt att den ena eller andra parten eller båda kommer att utvecklas under tonåren så att de efter en tid är mycket annorlunda personligheter än då de först började umgås. Det händer att ett förhållande ändå blir bestående – av vana eller därför att ingen har mod att bryta – och det ger inga goda förutsättningar för ett äktenskap. En brytning efter lång tid är ofta plågsam för båda parter, i synnerhet om det varit ett nära förhållande med också sexuell gemenskap. Tragiken bör emellertid inte överdrivas.

Då man är ung och formbar, kan man oftast finna en annan som man kan leva bättre tillsammans med. Under alla förhållanden gäller, att om en brytning blir nödvändig, den bör ske så hänsynsfullt som möjligt. Många gånger kan man tala sig fram till den ömsesidiga insikten att det är bäst som sker. Då behöver ingendera känna sig bortkastad. Andra gånger är det klart och tydligt att bara den ena vill göra slut. Då kan det plågsamma inte undvikas, och då är det särskilt viktigt att den som tar initiativet inte bara försvinner utan ger den andra tillfälle och tid att svara och reagera på situationen. Det fordras en hel del mod för det, men det är en ofrånkomlig skyldighet. Har man tagit på sig den, är man nog också bättre rustad att vara en hänsynsfull partner i nästa gemenskap som man kommer in i.

När man talar med tonåringar om samlevnadsfrågor är det viktigt att också ta upp *svartsjukan*. Att den är ett vanligt fenomen är väl bekant. Det understryks av att den alltid får stort utrymme i "hjärte"-serier för ungdomar: det finns ett behov att läsa om svartsjukedramer, med tragiskt eller lyckligt slut. Känslor av detta slag är häftiga och smärtsamma hos tonåringar, men kärleksorgen kan vara förbytt i sin motsats genom ett nytt föremål någon vecka senare. Det är inte alltid så, men ofta. Disharmonin är emellertid i många fall tillräckligt stark för att det skulle vara obarmhärtigt och oklokt att bagatellisera den. Den som just för ögonblicket är verkligt plågad får ingen tröst av att en vuxen bagatelliserar saken. Det tvärtom förvärrar.

Undervisningen kan varken förhindra eller avhjälpa sådana känsloupplevelser. Men den kan möjligen i viss mening lindra. Det är lättare att bemästra en själslig plåga om man inte upplever den som något alldeles kaotiskt och ofattbart. Introspektion kan verka nedtonande (men den kan också förstärka självanklagelser och mindervärdeskänslor). Medvetandet att man inte är ensam om en upplevelse, att de flesta några gånger upplever detsamma kan vara en betydande tröst (det är väl så serierna fungerar). Kommer man så långt att man "förstår" varför man upplever så starkt kan det t o m vara en verklig hjälp att komma igenom, komma över den smärtsamma upplevelsen, som då kan förbytas till en värdefull erfarenhet i en personlig utvecklingsprocess. Kanske kan en ung människa också få ett riktigare perspektiv genom att få höra att livet nu en gång rymmer lidande.

En viss belysning av svartsjukan ger enkätsvaren om inställningen till otrohet i undersökningen "Om sexuallivet i Sverige". Ett tillfälligt snedsteg, ett "olycksfall" anser ungefär hälften av både män och kvinnor att man kan överse med vare sig en man eller en kvinna är "den skyldiga". (Här finns nästan ingen dubbelmoral i kraven på man och kvinna.) Men en planerad otrohet som man avsiktligt döljer, dvs. en otrohet som innebär att man bryter förtroendet och öppenheten mellan parterna anser bara 4–10 % tillåtlig.¹

Det sexuella samliv som förekommer mellan tonåringar måste bl. a. ses i belysning av följande förhållande.

I kapitel 2, "Förändringar av sexuella normer och beteenden" har i avsnitten 2.4.1–2.4.8 redovisats ett stort antal skillnader mellan mäns och kvinnors sexuella attityder och beteenden. Skillnaderna – som

¹ SOU 1969: 2, s. 74, 78

framträtt i enkät- eller intervjuundersökningar i moderna västerländska industristater – har överallt inneburit att kvinnor i genomsnitt haft en väsentligt mera restriktiv attityd och ett väsentligt mindre extensivt beteende. Skillnaderna har varit minst i Sverige och Danmark. Hos både män och kvinnor har såväl attityder som beteenden liberaliserats under detta århundrade, men denna förändring har skett snabbare hos kvinnorna än hos männen. Det innebär att skillnaderna minskat men alltjämt är betydande. Detta framträder även i stockholmsundersökningen 1966–67 av 16–25-åriga ungdomar (Israel 1970b, Eliasson 1971). Dess resultat är de som är bäst ägnade att belysa vissa problem i den sexuella relationen mellan unga män och kvinnor. Bl. a. visade sig följande skillnader i attityder och beteenden.

Mycket fler kvinnor än män i den unga generationen (16–25-åringar) anser att kärlek och sexuellt samliv bör höra ihop och undviker tillfälliga

16.1 Skillnader mellan mäns och kvinnors sexuella attityder och beteenden, 16–25-åriga stockholmsungdomar 1966–67

	Män	Kvinnor
Medianålder för sexualdebut ¹	17,7 år	18,4 år
Hållit sig till 1 partner ² senaste året (i % av dem som haft samlag):		
16–20-åringar	47 %	76 %
21–25-åringar	58	82
16–25-åringar	53	80
”Kärlek och sexuellt samliv ³ bör höra ihop”	50	80
(”Man måste ha stadigt sällskap ⁴ för att ha sexuellt samliv”)	49	79)
Haft 4 partners eller fler senaste året:		
16–20-åringar	21	2
21–25-åringar	14	2
16–25-åringar	18	2
Haft något förhållande kortare ⁵ än 1 vecka (bland dem som haft mer än 1 partner)	69	26
Ej träffat första partnern ⁶ efter första samlaget	22	7
Ångrade sig efter sitt första samlag: ⁷		
Bland dem som hade endast 1 samlag med den första partnern	24	56
Bland dem som hade 2–4 samlag	16	34
Bland dem som hade 5–20 samlag	8	24
Bland dem som hade mer än 20 samlag	9	20

¹ Israel 1970 b, s. 145

² Eliasson 1971, s. 142 tab. 6.3

³ Eliasson 1971, s. 228

⁴ SOU 1969: 28, s. 46 tab. 7.1. Avser elever i gymnasiets åk. 2.

⁵ Eliasson 1971, s. 143 tab. 6.4

⁶ Eliasson 1971, s. 145

⁷ Eliasson 1971, s. 146 tab. 6.6

sexualkontakter och kortvariga förhållanden. (Eliasson anser det dock nästan säkert att männen uppgivit för många och kvinnorna för få sexualpartners i förhållande till verkligheten, i båda fallen för att inför intervjuaren framställa sig som mer anpassad till traditionella könsroller. (Eliasson 1971, s. 140). I överensstämmelse härmed ångrar fler kvinnor än män tillfälliga sexualkontakter; fler unga män än kvinnor känner sig tillfredsställda med sådana. För både män och kvinnor gäller att ju längre ett förhållande varat (ju fler samlag som förekommit) desto mer minns man det första samlaget som en "bra upplevelse". Men även här framträder att kvinnorna är mycket mer beroende än männen av ett förhållandes varaktighet för att kunna gilla det.

Frågan i vad mån sådana skillnader beror på inlärd attityd eller i någon mån också på biologiskt betingade skillnader diskuteras i avsnitt 2.4.6.2 och 16.1. I avsnitt 16.3.3 under rubriken Respekt för den personliga integriteten har framhållits att enligt USSU:s uppfattning större likhet mellan mäns och kvinnors sexuella attityder och beteenden bör eftersträvas, inte genom att kvinnor blir lika opersonliga på detta område som en stor del av männen, utan genom att män lär sig förstå och uppskatta den vilja de flesta kvinnor har att infoga det sexuella i en personlig gemenskap. Skolans sexual- och samlevnadsundervisning bör främja en sådan värdering. (Att attityder och beteenden kan förändras i den riktningen framgår t ex av vad som ovan anförts om tyska och amerikanska studenters övergång från kontakter med prostituerade till att i större utsträckning ha personligt präglade förhållanden, se 2.4.2 och 2.4.8.)

Denna värdering leder till att vissa konsekvenser måste dras av de förhållanden som framträder i tabell 16.1 ovan.

Eftersom flickor har senare medianålder för sexualdebut än pojkar, måste pojkar räkna med att ett mycket stort antal flickor i deras ålder eller yngre inte känner sig mogna att ha samlag eller börja ett sexuellt förhållande. Att utsätta dem för press kan komma att innebära ett övergrepp.

Om man tar ett genomsnitt för både pojkar och flickor så är det en majoritet som anser att sexuellt samliv och kärlek bör höra ihop och som också lever därefter. Ingen bör försöka förnä någon som har denna norm att frångå den. Bland flickorna är det ett flertal som har denna inställning. Den bör respekteras.

Att det rör sig om en djupt rotad inställning hos många både pojkar och flickor, men mest hos flickor, framgår på flera sätt i tabell 16.1. Ytterst få flickor och endast en liten del av pojkarna hade haft många partners (fler än 4) under de senaste 12 månaderna. Mycket färre flickor än pojkar hade någon gång haft en sexuell kontakt som varat kortare tid än 1 vecka (26 % mot 69 %). Mer än hälften av de flickor som hade sitt första samlag med en rent tillfällig kontakt hade ångrat sig efteråt (mot en fjärdedel av pojkarna). Sannolikheten för att man kommer att ångra en sexualdebut av denna karaktär är alltså stor för flickornas del och ganska stor för pojkarnas. De samlag som hade blivit inledningen till ett mera långvarigt sexuellt förhållande hade mycket fler upplevt som något

de efteråt accepterade, inte "ångrade". (Man bör lägga märke till att "ångra" kan betyda olika saker, t. ex. "känna skuld" eller "anse misslyckat" eller "önska ogjort eftersom partnern inte ville att förhållandet skulle fortsätta".)

De uppgifter som ungdomarna lämnat om sig själva visar alltså, allmännast uttryckt, att det är en betydande risk för att man kan komma att förleda den andra parten att handla mot hans eller hennes egna värderingar. Det är orätt och dessutom ingen god grund för en relation. Det är vidare en betydande risk för att man vid tidigt sexuellt samliv kommer att handla på ett sätt som man sedan – enligt egen utsago – ångrar. Det finns med andra ord starka skäl att tänka sig för.

Ungdomarnas uppgifter visar emellertid också att det stora flertalet av dem inte ångrade sitt första samlag om detta ägde rum inom ramen av en under längre tid bestående relation eller blev inledningen till en sådan. Det gäller om 8 av 10 flickor och 9 av 10 pojkar. Belysande är också vad flickorna i örebroundersökningen uppgav om skälet till sitt första samlag. 80 % av de samlagserfarna 17–18-åriga flickorna (medianålder) svarade att de själva ville det. 20 % svarade att de ville göra partnern till viljes, och en fjärdedel av dessa (5 % av alla) sade att de hade blivit tvingade. Med tanke på hur pass många som i stockholmsundersökningen svarade att de ångrade sitt första förhållande kan det tyckas förvånande att så många som 80 % i örebroundersökningen svarade att de själva ville det. Men ingenting hindrar ju att man vill när det händer men ändå ångrar sig efteråt. Det behöver därför inte vara någon motsägelse mellan de båda undersökningarna.

I stockholmsundersökningen var frågorna om skäl till första samlag något annorlunda ställda, varför man får nöja sig med att ange de "negativa" svaren för att kunna jämföra med örebroundersökningen:¹

Kamraterna gjorde det	6 %
Räddatt bli övergiven	5
Blivit tvingad	7

Detta är förvisso inte goda skäl. De avspeglar osjälvständighet, psykisk press och fysiskt tvång, alltså klara missförhållanden i form av övergrepp mot den personliga integriteten. Men det mest iögonfallande i båda undersökningarna är att detta gäller en så pass liten grupp, tvärt emot vad som oftast brukar påstås i debattinlägg om det moraliska tillståndet bland ungdomen. Huvudintrycket av dessa undersökningsresultat är att det stora flertalet flickor inte handlade under tvång vid sitt första samlag. Det är en viktig iakttagelse, värd att framhålla som stöd för dem som är utsatta för press att handla mot sin vilja. Deras medsystrar har visat att det går för sig att hävda sin egen vilja. De hade inte samlag så länge de inte själva ville. (Naturligtvis får man här räkna med det subjektiva i deras

¹ J Isael 1970, s. 211. Procentsiffrorna bör inte adderas eftersom intervjupersonerna fick ge mer än ett svar.

egna bedömningar. Men även det subjektiva är i detta sammanhang väsentligt.)

Samtidigt visar en sammanställning av samtliga svar i stockholmsundersökningen beträffande skälet till första samlaget att det visst inte alltid var fråga om föresats och rationellt övervägande (vilket väl inte heller någon hade väntat sig):

Tabell 16.2 Motiv för första samlaget. I %.¹

	Män	Kvinnor
Det bara blev så	54	42
Ville själv	68	51
Partnern ville	57	66
Var nyfiken	55	38
Kamraterna gjorde det	22	6
Rädd att bli övergiven	2	5
Blivit tvingad	2	7

¹ J Israel 1970, s. 211. Flertalet svarande har angivit flera skäl.

Dessa självdeklarationer lämpar sig väl som underlag för ett samtal i klassen eller för arbetsuppgifter med syfte att diskutera graden av ansvarighet eller förnuft i de olika motiveringarna. Givetvis bör man därvid inte utgå från den orealistiska föreställningen att ansvar och förnuft någonsin kommer att bli allenarådande på detta det mest irrationella och impulspåverkade av alla livsområden, men det torde inte vara verklighetsfrämmande att tänka sig att de båda nämnda egenskaperna skulle kunna få en ganska mycket större plats, om man tar upp frågorna i hem, skola och massmedier.

(Ett indicium på frågesvarens tillförlitlighet är samstämmigheten mellan mäns och kvinnors uppgifter på den enda punkt där samstämmigheten kan kontrolleras:

Män:	Partnern ville	57 %
Kvinnor:	Ville själv	51
Kvinnor:	Partnern ville	66
Män:	Ville själv	68)

”*Petting* är ett amerikanskt ord som betyder smek, kel. *Petting* kan innebära ’vanliga’ kyssar och smekningar men kan också utsträckas så långt att hon och han smeker varandras könsdelar tills endera eller båda två får utlösning. *Petting* är med andra ord en sexuell samvaro där allt är tillåtet utom samlag. *Petting* innebär alltså ingen risk för graviditet” (Asklund-Wickbom: Vägen till mognad).

Petting som en fristående sexuell aktivitet i stället för samlag är mycket vanligare i USA än i Sverige. Enligt Kinsey hade vid 25 års ålder ca 90 % av både män och kvinnor erfarenhet härav. Erfarenhet av föräktenskapliga samlag hade bland 21–25-åringarna 35 % av kvinnorna och 68 % av männen. *Petting* var alltså mycket mer frekvent. I yngre åldrar var skillnaden ännu större. Även enligt stockholmsundersökningen

har 90 % av både män och kvinnor vid 23 års ålder erfarenhet av petting. Men denna siffra har en helt annan innebörd än i USA, eftersom det vid denna ålder i Sverige finns något *fler* samlagserfarna än pettingerfarna män och kvinnor. Under tonåren har emellertid många män en period då de utövar aktiv petting men inte har samlag. För svenska tonårsflickor är bilden annorlunda. De utövar som regel inte aktiv petting förrän efter samlagsdebuten. I motsats till de amerikanska tonårsflickorna upplever de det egna aktiva utövandet av petting som en så intim aktivitet att den inte faller sig naturlig för dem annat än i samband med ett fullbordat sexuellt förhållande. (J Israel 1970, s. 209). Detta framträder mycket markerat i undersökningen men gäller naturligtvis endast genomsnittligt och hindrar inte att det kan finnas många tonårsflickor som faktiskt utövar aktiv petting innan de har varit med om samlag.

Det vanligaste svenska beteendet att pojken under en kortare övergångsperiod utövar aktiv petting utan att ha samlag måste emellertid ofta leda till en situation där han kommer i ett tillstånd av stark sexuell upphetsning. Han kommer då kanske att intensivt vilja ha samlag fastän flickan inte är psykiskt beredd till detta. (Antagandet att hon inte är det grundar sig fortfarande på de förhållanden som framträder i tab. 16.1. Sannolikheten ökas ytterligare av att flickan vanligen är yngre än sin första manliga sexualpartner. SOU 1969: 2, s. 91 tab. III: 4.) Ett samlag som tillkommit under dessa omständigheter kommer ofta att äga rum utan preventivmedel. Med hänsyn till dessa förhållanden bör det sägas i sexual- och samlevnadsundervisningen att i den skildrade situationen är det mer ansvarigt att använda ömsesidig aktiv petting, eller självtillfredsställelse för pojkens del, än att ge sig in på ett alldeles oöverlagt samlag. (Läraren bör klargöra att han är medveten om att denna speciella problematik inte är aktuell för en mycket stor del av även de äldre tonåringarna, nämligen de som inte utövar petting och/eller inte har samlag.)

Man behöver inte befara att ett sådant beteende skall leda till "amerikanska" förhållanden i den svenska ungdomsvärlden, dvs en mångårig pettingpraktik med ett stort antal olika partners utan närmare personliga relationer. Det amerikanska mönstret har ju uppkommit på grund av föreställningen att en ogift kvinnas moral är avhängig av om hon är deflorerad eller inte. Så länge hon inte är det är hon jungfru, anständig och godtagbar som äktenskapspartner, även om hon upplevat petting till orgasm med hur många partners som helst ("promiskuösa jungfrur", promiscuous virgins).¹ Dessa värderingar som har sin rot i den speciella amerikanska formen av puritanism är främmande för svenska folket och

¹ Antalet pettingpartners bland amerikanska kvinnor fördelar sig enligt Kinsey på följande sätt. Inom parentes anges hur många procent av 18-60-åriga svenska kvinnor som haft samma antal *samlagspartners* enligt SOU 1969: 2, s. 97 tab. IV: 1 (i %).

1 partner	10	(40)
2-5	32	(42)
6-10	23	(6)
Över 10	35	(12)

Kinsey 1968 (1953) I, s. 258 f.

har inte någon groningsgrund här. Även i USA är de på avskrivning. Sexuellt föräktenskapligt samliv (samlag) under förutsättning av ett stabilt känslöförhållande (permissiveness with affection) blir alltmera godtaget (se 2.4.3 och 2.4.8).

I undervisningen om momentet *samlag* (19.6.5.4) behöver även ungefär följande sägas med tanke på sexualdebuterna bland tonåringar. Texten är hämtad ur ett frågesvar av Lis Asklund:

”Det många ungdomar inte känner till är att nästan alltid det första eller de första samlagen blir misslyckade. I stället har man mycket stora förväntningar, tror att det sexuella samlivet automatiskt ska innebära högsta lycka och så blir man oerhört besviken när det inte blir så. Men båda är kanske oerfarna och nervösa och kanske rädda för att flickan ska bli med barn och framför allt vet man inte, att det i allmänhet tar lång tid, många gånger flera år, innan två människor har kunnat anpassa sig till varann och kunnat uppnå harmoni i sitt samliv.

Man blir besviken och ofta orolig för att det är något allvarligt fel på en om man inte från början upplever full tillfredsställelse. Oron tar sig ofta uttryck i aggression. Man börjar kanske skylla på varann, och har det gått så långt är det illa, för gräl, bråk och beskyllningar är förstasämsta tänkbara grund för ett harmoniskt samliv. Nästa gång spänner man sig, blir ännu nervösare och då går det ännu sämre. — —

I allt mänskligt samliv krävs det ju anpassning och hänsyn och det gäller förstasämsta också det sexuella samlivet, bara ännu mycket mer, eftersom sexuallivet är den mest intima formen för mänsklig samlevnad” (Cit. efter Linnér-Westholm 1972).

I äldre framställningar av den trogna och livsvariga kärleken, särskilt den äktenskapliga, förekom en hel del ensidiga skönmålningar, uppenbarligen i ett omedvetet syfte att få ungdomar att avstå från föräktenskapliga och tillfälliga sexualförbindelser. Effekten måste huvudsakligen ha varit att undergräva förtroendet för sexual- och samlevnadsundervisningen, eftersom ungdomarna mycket väl visste från sina föräldrars och deras bekantas äktenskap att bilden alltid rymmer skuggor. I dag går man stundom till motsatt överdrift och framställer samlevnaden väl nyktert och trivialt och problemfyllt. Det önskvärda är att man gör full rättvisa åt både ljusare och mörkare sidor. Båda är fullt verkliga. Det gäller både det föräktenskapliga och det äktenskapliga samlivet.

”Sexualdriften kan med sin ofta våldsamma kraft driva människor till råa och brutala handlingar. Men detta får inte undanskymma att det i hög grad är sexualdriften som ger oss aptit på livet och skänker det färg, fest och glädje. Inte precis i den meningen, att det skulle vara den sexuella utlösningen som alltid är det väsentliga. Det är snarare så, att dragningskraften mellan de båda könen, mellan pojke och flicka, mellan man och kvinna, skapar en spänning i många situationer i livet. Denna spänning bidrar till att ge oss lust att arbeta och verka, att utveckla oss och glädja oss, medan vi är unga, för att vinna den vän eller väninna vi tänker på.

Den sexuella samvaron kan bidra till att skapa det mest innerliga förhållande mellan två människor. Därigenom får vi uppleva många lyckliga stunder i gemenskapen med den andre. Tillgivenheten kan fördjupas genom ansvaret för den man är tillsammans med och för de barn man ska uppfostra. Detta ansvar skänker leken det allvar och den mening som gör den värd att leka. Avsäger man sig ansvaret, går man ofta miste om glädjen” (Hoffmeyer 1969).

När det i undervisningen talas om vad kärleken och samlevnaden har att ge är det viktigt att då och då framhålla att inte alla människor kan uppnå detta och att somliga medvetet väljer en annan väg. Det är viktigt därför att sexualiteten i vår tid ofta framhålls så starkt att ungdomar och kanske även äldre kan förledas att tro att den är det högsta livsvärdet, utifrån vilket allt annat måste rangordnas. Både under tonåren och alla kommande år kan ett innehållsrikt och meningsfullt liv levas utan sexualpartner.

”Det skulle vara illa, om en ny konvention kom i stället: du skall ha en sexuell partner, på det att du icke må bli utstött ur gemenskapen. Låt gå, om sex bara är tidsfördriv. Men är det ett instrument för gemenskap, måste man respektera den som lever avhållsamt av fri vilja, därför att han inte är nöjd med en tillfällig tillfredsställelse hos vem som helst. Man får leva så — liksom man också får självständigt söka sin väg med den man älskar, utan att känna sig hotad och fördömd.

Ty moralen blev gjord för människornas skull, inte människorna för moralens skull” (Block 1970).

”Lycklig kärlek och lyckligt hemliv anses numera nästan vara detsamma som lycka över huvud taget. Det är inte sant. — — — Det är varken farligt, eller löjligt, eller föraktligt att vara ogift, eller utan pojk/flickvän. En ensamstående man eller kvinna har ofta möjligheter . . . både att gestalta sitt eget liv i inre rikedom och glädje och att göra betydelsefulla insatser för andra” (Ström: Kom och se).

Lika litet som man har anledning att se ned på en människa därför att hon är ensam, lika litet har man anledning att se ned på henne eller betrakta henne som konstig därför att hon inte är precis likadan som det vanligaste mönstret:

”Man kan naturligtvis tala om onormalt könsliv. Man måste då ha i minnet att gränserna mellan normalt och onormalt måste bli mycket flytande och att alla tänkbara former och övergångsformer måste finnas. Strängt taget kanske lika många som det finns människor, eftersom två individer aldrig reagerar på samma sätt. Olika syn på sexuallivet och olika moralbegrepp (enligt Kinsey ofta bundna till socialklass och religion) kan försvåra samlivet. Vad som för den ena parten är naturligt och innebär en sexuell stimulans kan för den andra vara sårande och anstötligt, t. o. m. äckligt. Med varsamhet, tålmod och framförallt ömhet och kärlek kan sådana hinder övervinnas” (Jodal 1967).

Den sexuella samlevnaden påverkas också i hög grad av anpassnings-svårigheter som ligger på ett annat plan än det sexuella:

”De psykologiska samlevnadssvårigheterna ökar. — — — Murarna mellan socialklasser rivs ner och kontakterna ökar mellan människor med olika tänkesätt. Det medför ökade krav på ömsesidig hänsyn, takt och förståelse för att olikheterna i tänkesätt och uppfattningar ska kunna överbyggas. De kraven kan endast den fylla, som känner den andra partens behov och reaktioner och som tycker om denna sin partner tillräckligt mycket för att sträva efter att anpassa sig och låta egna önskemål komma i andra hand. Med andra ord: ett fullödigt sexualliv förutsätter en rätt hög grad av mognad” (Jodal 1967).

Det myckna talet om problem och svårigheter bör emellertid inte förleda en att tro att sådant totaldominerar samvaron. Det *kan* bli så, och

då kan brytning vara enda lösningen. Men ofta leder överståndna kriser till perioder av harmoni och vila hos varandra, inte sällan till en fördjupad och stärkt gemenskap. Man kan göra ganska mycket själv för att befrämja en lycklig utveckling:

”Den s. k. lyckan, den glädje två människor har av varandra, blir större om man mera är inställd på att göra lycklig än att bli lycklig. Det kan man kalla 'den omvända ansträngningens lag'. Och den gäller både dem, som är i den första förälskelsens dimma och dem som, sen förälskelsen gått över, börjar älska varandra riktigt. Det kan vara bra att säga, tyst för sig själv, ibland: ge, inte ta! Inte minst, när man är på väg att bli stött och sur” (Ström: Kom och se).

Man talar ofta, som i detta citat, om skillnaden mellan förälskelse och kärlek. Det kan behöva läggas ut lite mer:

”Det märkvärdiga med förälskelsen är att även om den kan uppstå på några få minuter, så kan känslan ändå vara så stark att den rentav känns som ödet. Föreställningarna om 'den ende' är knutna till sådana upplevelser, även därför att förälskelsen kan ge en orubblig känsla av att man känner honom eller henne i grunden.

Men det är klart att ett tillstånd som kan uppstå så snabbt inte är någonting som behöver ha särskilt mycket med föremålet för förälskelsen att göra. Det är först och främst en psykisk process i en själv som utlöses och vidmakthålls av den andra. I själva verket är man förblindad och ser bara det man vill se, nämligen det som har framkallat ens förälskelse.

Med tiden kan den andras verkliga personlighet inte undgå att komma fram. Visar sig då alltför många karaktärsdrag som man inte tycker om, så avdunstar förälskelsen och lämnar efter sig en vemodig känsla av tomhet – eller avlöses av irritation, ibland kanske motvilja.

Ungdomar som har upplevt förälskelser som tagit slut undrar ofta över hur män och kvinnor står ut med att leva ett helt liv tillsammans. Det finns ju också många som inte kan det. De skils, naturligt nog. Och en del av dem som fortsätter tycker kanske i själva verket inte särskilt mycket om varandra utan hänger ihop av praktiska skäl – kanske av hänsyn till barnen. Det kan även vara andra och egendomligare, medvetna lika väl som omedvetna, orsaker till att människor föredrar ett mer eller mindre disharmoniskt äktenskap framför att bo ensamma. Men vi kan inte gå närmare in på detta förhållande här.

Det finns också en hel del män och kvinnor som lever tillsammans därför att de hyser den djupaste kärlek till varandra. För dem betyder orden "jag älskar dig" något annat och mer än för de förälskade.

Kärlek till en annan människa behöver inte förutsätta att man också är eller har varit förälskad. Kärleken är inte något som uppstår på kort tid. Tvärtom är det en känsla som växer fram efter ett långvarigt samliv. Dess grundval är bl a samhörighetskänsla, lojalitet, intressegemenskap, tolerans, kännedom om och engagemang i varandra. Väsentlig är även en känsla av att man gärna vill ha barn tillsammans och att man är övertygad om att den man älskar kommer att bli en bra far eller mor för ens barn.

I sådana kärleksförhållanden betyder erotikerna både mindre och mer än förälskelsen. Mindre därför att den blir ett led – om än väsentligt – i det stora sammanhanget. Mer därför att den skall vara en kanske livslång förmedlare av kärleken och hjälpa igenom de kriser som nästan oundvikligen uppstår då och då i varje kärleksförhållande” (Claësson 1969).

En anledning att inte misströsta i första taget när det blir svårigheter är att det är med kärleken som med allt annat i livet, att man faktiskt kan lära av misslyckanden, felsteg och glädjeämnen:

”Det handlar om att verkligen lära sig älska, i en djupare och vidare mening än många populära handböcker tycks ha tänkt på. Det viktigaste är ju att kunna släppa fram sina känslor, inte att ha studerat samlagsteknik. Att släppa fram sina känslor är också svårare. Det kräver mer tid, mer övning, mer trygghet. Det är i själva verket en stor del av hela livets konst, konsten att gå fram bland människorna utan rädsla och förakt för sig själv och andra” (Block 1970).

Kärleken och sexuallivet påverkar varandra ömsesidigt.

I undersökningen ”Om sexuallivet i Sverige” sägs härom: ”De klaraste skillnaderna mellan tillfredsställande och icke tillfredsställande samlag finns mellan dem som hade samlagen med sin stabila partner och dem som hade dem med en tillfällig partner, och mellan dem som var kära och dem som inte var kära. Det är särskilt kvinnorna vars tillfredsställelse beror av att ha en stabil partner och att vara kär. Men många har tillfredsställande samlag med tillfälliga partners och utan att vara förälskade”.¹

I sifferredovisningen av enkätsvaren ter sig detta förhållande på följande sätt (i %).¹

	Senaste samlaget var mycket tillfredsställande
Män	
Tillsammans med fru, fästmö eller stadigt sällskap	56
Tillsammans med tillfällig partner	37
Kvinnor	
Tillsammans med man, fästman eller stadigt sällskap	47
Tillsammans med tillfällig partner	14
Män	
Som är kära	56
Som ej är kära	46
Kvinnor	
Som är kära	50
Som ej är kära	24

De som svarade har säkert i många fall menat olika saker med tillfredsställande. Somliga kan ha avsett enbart intensiteten i lustkänslan, andra kan ha lagt större vikt vid lyckan i att det var en gemensam upplevelse tillsammans med någon som man var nära förbunden med. Men det gör inte resultatet av enkätfrågan otillförlitligt. Det tvärtom framhäver ytterligare olikheterna i upplevelsen under olika förhållanden. I en tidningsintervju uttryckte sig ungdomar i 16–20-årsåldern så här:

”Det är väl ungefär som när våra föräldrar gick ut. Dom stod och pussades och så var det inte mer. Det har bara gått lite längre nu. Just

¹ SOU 1969:2, s. 41 f. Kolumnerna ”Ganska tillfredsställande” och ”Otillfredsställande” har utelämnats här.

därför att flickan blivit sådan att hon också vill ha sex, va. Det accepteras. Bland ungdom accepteras det. Men på ett eller annat sätt ska det finnas nån slags känsla. Endera känslan för sex som enbart sex. Eller känslan som goda kamrater. Eller känslan av kärlek. Finns inte nånting av detta – ingen känsla alls – utan det är nåt helt kallt, då är det ju ingenting” (Cit. efter Linnér-Westholm 1972).

Både kärleken och den sexuella upplevelsen påverkas också av i vad mån mannen och kvinnan upplever sig som jämlika (vilket inte är det samma som lika), jämställda, likaberättigade i tillvaron överhuvudtaget. En del kvinnor vill alltså inte ha det så utan säger: Jag vill att mannen ska vara den starkare och den som vet bäst. – Jag vill känna trygghet hos en man som bestämmer både när det gäller praktiska frågor i familjen och i det sexuella samlivet osv. Sådana uttalanden förekommer i tidningsintervjuer och i brev till frågespalter. Sannolikt är det många män som tycker att detta är en tilltalande attityd. Den är säkerligen till en väsentlig del en effekt av mannens och kvinnans traditionella ojämlikhet i yrkeslivet. Allteftersom denna långsamt minskas framträder emellertid alltmer en jämlikhetsupplevelse på det personliga och därmed naturligtvis även på det sexuella planet.

”Med dubbelmoralens system har många gånger kvinnorna ’förförts’, eller ’drivits av sina passioner’ till sexuella förbindelser, likaväl som männens attityd många gånger varit att ’se hur långt man kan gå’. Dubbelmoralen hade länge officiellt stöd i lagen som fram till 1920 stadgade om mannens rätt och kvinnans plikt till samlag i äktenskapet. På det psykologiska planet utgick man från lärosatsen om mannens aktivitet och kvinnans passivitet, om mannen som det handlande subjektet och kvinnan som föremålet – objektet. Med den nya tendensen till samma förväntan och krav på både man och kvinna, också på sexuallivets område, får vi en ny typ av engagemang och psykosexuell samlevnad. Huvudintresset blir inte att ’förföra’ varandra; båda räknar med ett behov som man tillfredsställer hos varandra och åt varandra.

Med en bättre balans i förhållandet mellan man och kvinna ges på så sätt möjligheter till ökad ömsesidighet, som kan rymma aktivitet både i ’att ge sig hän’ och ’att ta emot’. Förutsättningarna växer också för ömsesidig respekt och ansvarstagande, för sig själv och för den andra parten” (Linnér-Westholm 1972).

De synpunkter på det sexuella samlivet som hittills anförts har övervägande varit psykologiska och sociala. Samtidigt har de i stor utsträckning varit *etiska*, nämligen i den meningen att om man inte tar hänsyn till psykologiska och sociala realiteter så skadar man både sig själv och sin partner, dvs man handlar oetiskt. Den amerikanske sexualforskaren Ira L. Reiss har undersökt vilka de huvudsakliga, faktiskt förekommande formerna av sexualetik i dagens västerland är och sammanfattat sina resultat i en schematisk översikt, som återgivits i avsnitt 2.4.7.

Reiss’ och andras forskningar har visat att den norm som han kallar ”permissiveness with affection” är den som raskt vinner terräng i USA (2.4.8) – vilket inte är detsamma som att nästan alla handlar efter den.

Även i Sverige har normen ”permissiveness with affection” en ganska stark ställning. Enligt stockholmsundersökningen anser 67 % av 16–25-

åriga ungdomar att "sexuellt umgänge skall man ha endast med den man är kär i", och av eleverna i gymnasiets årskurs 2 anser 63 % "att man måste ha stadigt sällskap för att ha sexuellt samliv" (ca 50 % av pojkarna och ca 80 % av flickorna).¹ Det är alltså hälften av de manliga ungdomarna, en majoritet av alla och en stor majoritet av de kvinnliga ungdomarna som har denna inställning. Den utgör ett försök att ersätta samhällets/kyrkans gamla krav på ett livsavgörande viljebeslut manifesterat i en juridiskt bindande form, med enbart ett krav på en personlig relation, ett fritt beslut att bilda ett par och ha samliv, eventuellt utmynnande i äktenskap eller äktenskapsliknande samlevnad med gemensam bostad och barn tillsammans. Detta är det dominerande mönstret för vad unga människor i de högindustrialiserade västerländska samhällena i dag syftar fram emot, satsar på, anser vara etiskt riktigt. Det är ett experiment med okänd utgång, innebärande att man brutit sig lös från en utifrån pålagd form och norm och i stället försöker forma sin tillvaro utifrån inre, personliga kriterier. Man fasthåller emellertid därvid vid något centralt i traditionen. Även då äktenskap planerades av föräldrarna och/eller ingicks huvudsakligen utifrån praktiska, ekonomiska och konventionella överväganden, betraktades det dock som lyckligast att äktenskapsavsikt, kärlek och äktenskap hörde samman. Denna grundläggande värdering att söka förena kärlek och samlevnad har man bibehållit, ja, man menar i allmänhet att man har lagt större vikt vid den än förr. Man menar att man har tagit ut den mest centrala värderingen i det gamla systemet och försökt att låta den bli helt avgörande.

De flesta av dem som gått in i de nya samlevnadsformerna erkänner att det finns grundläggande värderingar som det skulle vara orätt att bryta mot, som är giltiga som ideal för samlevnaden: hänsyn, ansvar, omsorg om den andra parten. De allra flesta anser sig skyldiga att vara trogna. Samlevnaden är till en väsentlig del grundad på att den personliga sexualrelationen ges en hög värdering. När ett förhållande leder till äktenskap eller äktenskapsliknande samlevnad med familjebildning, uppstår en ofta fast etablerad och bestående samlevnad, som alltjämt har karaktären av ett äktenskap vilket emellertid omdanats under inflytande av nya samhällsförhållanden. Förändringarna är så pass stora att man ansett det nödvändigt att överväga en djupgående omarbeting av familjelagstiftningen.

De alltjämt fortlevande samlevnadsvärderingar som här nämnts är just sådana som hänger ihop med de i princip grundläggande värderingarna i det moderna svenska samhället och som enligt den analys USSU gjort direkt bör framhållas och främjas i sexual- och samlevnadsundervisningen (16.3.3). De bör framställas som giltiga för både den äktenskapliga och den icke äktenskapliga samlevnaden.

¹ Eliasson 1971, bilaga I; SOU 1969: 28, s. 46 f., tab. 7.1, 7.3. Enkätfrågorna i "Om sexuallivet i Sverige" är inte konstruerade så att en omedelbar jämförelse är möjlig. Det kan dock nämnas att normen "permissiveness without affection" omfattades av 28 % i den äldre generationen och 39 % i den yngre. ("Sexuellt samliv bör accepteras om både mannen och kvinnan är obundna av någon annan men inte närmare känner varandra." SOU 1969: 2, s. 80 tab. II: 9.)

Därvid är det nödvändigt att även på detta område söka tillägna sig en attityd som överhuvud är nödvändig i de nuvarande västerländska icke-totalitära staterna:

”Man bör utgå från att de föräldrar och ungdomar som har och lever efter en annan moraluppfattning än ens egen är lika övertygade om att den är riktig som man själv är övertygad om sin egen uppfattnings riktighet” (Takman 1969).

Den nyare synen på villkoren för samlevnad omfattas numera även av många troende kristna. En yngre svensk teolog har sammanfattat sin uppfattning på följande sätt:

”Det måste någon gång sägas något sänär högt, så att det hörs, att det djupa och allvarliga religiösa begreppet ’synd’ inte får lov att dras in hur klumpigt som helst i de sexuella sammanhangen. Cynisk egoism, kallblodig vårdslöshet, likgiltighet för att människor lider, sådant är absolut synd, och kan vara det med och utan sexuella inslag, innanför och utanför äktenskapet. Men den sexuella handlingen är sannerligen ingenting syndigt, utan något gott, som Paulus så riktigt säger:

Ty allt vad Gud har skapat är gott, och intet är förkastligt när det mottages med tacksägelse.

Och att just sexualiteten är något gott hänger särskilt ihop med att den kan vara ett instrument att skapa ting som kristendomen sätter högst på värdenas rangskala: värme, personlig gemenskap, glädje, kärlek”.

Han varnar i det sammanhanget för missuppfattningen

”att en uppmjukning av kyrkans traditionella attityd skulle vara lika med ett helhjärtat ja till tonårspromiskuitet, ovälkomna barn och all världens elände. Den uppfattningen är särskilt vanlig hos dem som själva är mycket hämmade och känner på sig att de skulle bli bottenlöst lastbara i det ögonblick de gav ett lillfinger åt en positiv sexualuppfattning.

Verkliga förhållandet är ju rakt motsatt. Det är lättare att behärska sin sexualitet i det ögonblick man bejakar den. En hållbar sexualmoral får man först när man släpper den krampaktiga och onyanserade inställningen. Regler som att man absolut är skyldig ansvar inför möjligheten till oönskade barn, att man måste ta hänsyn till andra partens känslor och önskningsar eller att man inte skall lura folk med sexualitetens hjälp blir ganska självfallna när målsättningen är klar: personlig gemenskap. Det är lättare att glömma dem när driften plötsligt tar ut sin rätt efter en lång kamp för att kväva den” (Block 1970).

Alla som överhuvud vill ta ansvarsfrågan på allvar ställs i unga år inför frågan när det är försvarligt att inleda ett sexuellt samliv. En lärobok i sexual- och samlevnadskunskap för grundskolans högstadium ger följande enkla svar som torde lämpa sig väl för att arbeta med frågan i skolans undervisning:

”Om den rätta tidpunkten är inne eller ej beror på båda parternas mognad, dvs på deras förmåga att visa hänsyn och känna ansvar. Det finns vuxna människor som vi inte anser mogna nog för ett sexuellt förhållande, och flertalet ungdomar i de mellersta tonåren är det inte heller.

Vi anser att tre villkor borde vara uppfyllda innan man lever samman sexuellt:

Det ska finnas en gemenskap

Båda ska vilja det

Båda måste ha ansvarskänsla" (Asklund-Wickbom 1966).

De som vill rätta sitt handlande härefter – och det är som framgår av gjorda undersökningar många – kommer också att på sig själva ställa kravet att vänta tills dessa villkor verkligen är uppfyllda. Det kan bli en ganska svår men värdefull övning som man har att genomgå:

"Anpassningen till gällande normer – den sociala anpassningen – lär man sig inte på en gång. Precis som i andra utvecklingsprocesser måste vi lära oss den gradvis. Vad som är normalt och lämpligt under ett tidigt utvecklingsskede – uppväxtåren – är inte det riktiga handlings sättet för en vuxen människa. Andra fysiska behov har vi lärt oss att behärska och tillfredsställa på ett sätt som i vår civilisation anses riktigt. Likadant är det med det sexuella behovet! Medveten återhållsamhet skapar inte hämningar. Också härvidlag har vi skapats med vilja och förmåga, som måste inriktas på anpassning av sexuallivet till vad vi anser vara riktigt" (Jodal 1967).

Det som emellertid komplicerar bilden av den nutida västerländska sexualmoralen är att så många kombinerar den grundhållning som här skisserats med – under vissa förhållanden – mer permissiva värderingar och extensiva beteenden. Samlag med tillfälliga kontakter bejakas i princip i följande utsträckning av:¹

Den äldre generationen (31–60 år)	28 %
Den äldre generationen, män	44
Den äldre generationen, kv.	12
Den yngre generationen (18–30 år)	39
Den yngre generationen, män	53
Den yngre generationen, kv.	25
Elever i gymnasiet åk. 2	26
Elever i gymnasiet åk. 2, män	40
Elever i gymnasiet åk. 2, kv.	11

För att få ett riktigt perspektiv måste man ha klart för sig att de som är sexuellt aktiva utan att ha ett stadigvarande förhållande utgör en mycket heterogen grupp.

Somliga tillhör den problemgrupp inom samhället om vilken Gustav Jonsson sagt: "Den ökande frekvensen av veneriska sjukdomar bland ungdom av båda könen och den sannolikt ökande promiskuiteten inom en subkultur bland dem, med eller utan samband med sprit- och tablettmissbruk, utgör allvarliga poster på debetsidan" (G Jonsson 1970, s. 102).

Bland männen finns en grupp som under några ungdomsår tillämpar en uppfattning och ett beteende som man återfinner under alla kända århundraden av mänskighetens historia: att unga män har rätt att "så sin vildhavre" men att man räknar med att de ganska snart skall stadga sig. (Partnerväxlingen avtar också faktiskt ganska snart med åren, som ovan

¹ SOU 1969: 2, s. 80 tab. II: 9; SOU 1969: 28, s. 46 f. tab. 7.1, 7.3

nämnts.) Med tanke bl. a. på de kvinnor som utgör objekten för denna verksamhet, har detta aldrig varit någon sympatisk eller etiskt godtagbar inställning. Det bör enligt USSU:s mening hävdas i skolans undervisning att det är önskvärt att de unga männen tillägnar sig mer av den personcentrerade syn på sexualiteten som i så mycket högre grad finns hos kvinnorna. En ökad jämlikhet mellan män och kvinnor bör uppnås på denna väg, inte genom att kvinnorna tillägnar sig en manlig inställning som i själva verket har sitt ursprung i den gamla dubbelmoralen.

Bland både männen och kvinnorna med partnerväxling finns slutligen en grupp som troligen ökat i vår tid. Det är de som – om de inte har en stabil partner – anser det helt riktigt att två människor som tillfälligt möts och känner sympati för varandra och dragning till varandra, har samlag och skils i all vänlighet och med bevarad aktning för varandra. Det är den inställning som Reiss kallar "permissiveness without affection". Det finns en amerikansk undersökning som visar att denna inställning blivit *mindre* vanlig bland amerikanska studenter men *mer* vanlig bland danska (Christensen 1971, s. 119 tab. 18). För övrigt är det omöjligt att säga något med bestämdhet om dess utbredning. Denna inställning och detta beteende ger upp den hävdvunna västerländska värderingen att sexuellt samliv och en djupare personlig relation bör höra samman. Beteendet ligger mycket nära promiskuitet även om det åtminstone till att börja med är något annat. Det är dock inte fråga om dubbelmoral, inte om att pressa någon till ett sexuellt beteende som strider mot vederbörandes egna värderingar. Den ökade utbredningen av sådana sexualvanor torde emellertid vara en av orsakerna till den ökade gonorréfrekvensen i många länder.

Den sexuella frigörelsen har emellertid också lett till klara missförhållanden som inte ur någon tänkbar synpunkt är förenliga med respekten för medmänniskans integritet. I det följande citatet ur John Takmans bok "Att vara två" gäller det amerikanska universitetsförhållanden; det är troligt att missförhållandena där blivit större än hos oss under en period av desorienterad reaktion mot det ärvda puritanska värderings- och beteendemönstret. Den "sexuella frihet" som här framträder utövas av personer som ogillar både sig själva och sina partners för vad de håller på med. Det finns emellertid sådana attityder och beteenden även i Sverige – i inte alldeles ringa utsträckning – och därför finns det skäl att ta upp även detta till grundligt skärskådande i undervisningen:

"I Gael Greene's fina reportage från amerikanska universitet, *Sex and the college girl* (Sexualiteten och collegeflickan), ges – med flickornas egna ord – många exempel på – – – det vidriga förhållandet att flickorna betraktas och behandlas som en konsumtionsvara, som en slit-och-släng-artikel att kasta i sängen att ha samlag med och sen kasta bort. Den föregående flickgenerationen vid universiteten hade i stort sett inget annat värde än som 'parti', som kandidat till äktenskap, som blivande bihang till en man. Den flickgeneration, som Gael Greene har intervjuat och skildrar, har rutschat ytterligare mil bakåt från jämlikhetsidealet. En skara manliga sexualgangsters fladdrar omkring med en svagsint ambition att göra så många flickor som möjligt till tjugofemöresautomater för sexuell utlösning. Vilken makaber parodi på sexuell fördomsfrihet och kvinnans likställdhet med mannen.

De allra flesta av de intervjuade flickorna uttryckte resignation, desperation och förvirring" (Takman 1969).

De allra flesta svenska flickor uttrycker *inte* resignation, desperation och förvirring, men några gör det – de som har blivit vilseförda av ett verklighetsfrämmande sexevangelium och de som har blivit utnyttjade. De bör i skolans sexualundervisning få höra talas om en annan syn på sexualiteten och på deras eget människovärde.

16.3 Värderingar i samlevnadsundervisningen

16.3.1 Föreskrifter om samlevnadsundervisning

I direktiven för USSU heter det: "De värderingar från vilka undervisningen och upplysningsarbetet i sexual- och samlevnadsfrågor skall utgå bör sammanfalla med de grunder på vilka skolans etiska fostran i allmänhet skall bygga." Denna princip gäller givetvis alla områden av undervisningen i offentliga skolor, men den har inte alltid varit helt klar i debatten. Grunderna anges i läroplanen för grundskolan (Lgr. 69), s. 13–15 i Mål och riktlinjer, fastställda av Kungl. Maj: t. De äger giltighet för hela det allmänna skolväsendet i vad det gäller den individuella och sociala fostran. Såväl allmänna synpunkter på samlevnadsundervisningen som speciella synpunkter på sexualundervisningen lämnas i Lgr. 69, Allmänna anvisningar, s. 41 f., 47, 49–53 samt i kursplanerna, s. 179, 190 och 193. I läroplanen för gymnasieskolan, Lgy 70, föreskrivs att sexualundervisning skall förekomma på timmar till förfogande i enlighet med de anvisningar som ges av SÖ. Kompletterande sådana anvisningar för gymnasiet och fackskolan meddelades av SÖ den 22.11.1965 betr. bl a momentet Etiska och sociala synpunkter på sexuallivet.¹

Samlevnadsfrågor skall alltid behandlas i sexualundervisningen inom ämnet biologi eller naturkunskap och upptas i viss mån i kursplanerna för svenska, religionskunskap, psykologi, samhällskunskap, socialkunskap och familjekunskap.

En huvudintention i anvisningarna för sexual- och samlevnadsundervisningen är att lärostoffet "bör på ett för åldersstadiet lämpligt sätt belysas även från sociala, psykologiska och etiska synpunkter". I anvisningarna för biologi framhålls att sådana synpunkter "skall *samtidigt* (kurs. här) belysa det aktuella stoffet. Elevernas frågor kan därvid utgöra utgångspunkt för samtal, som djupast syftar till en allmän samlevnadsundervisning" (Lgr. 69, s. 52, 193). Sexualdriften och sexuallivet skall alltså framställas inom ramen för de stora sammanhang som påverkar dem och påverkas av dem. Av anvisningarna i Lgr. 69 för hembygdkunskap, naturkunskap och biologi framgår att detta bör ske dels inom dessa ämnen, dels i samverkan med svenska, religionskunskap och samhällskunskap. För sexualundervisningen gäller vidare att den "i stor utsträckning bör bedrivas inom ramen för olika arbetsområden" (Lgr. 69, s.52). De

¹ Aktuellt från skolöverstyrelsen 1965/66, nr 27, s 235. Se även 1966/67, nr 11.

ovannämnda kompletterande anvisningarna för gymnasiet och fackskolan bygger likaledes på en sådan vid uppfattning av sexualkunskapens omfång.

Alla lärare som undervisar i sexualkunskap ställs alltså inför uppgiften att ge även sociala, psykologiska och etiska synpunkter på sexuallivet. Politiska frågor kan behöva beröras, eftersom den förändrade sociala relationen mellan män och kvinnor och därmed sammanhängande förändringar i sexuallivet i hög grad har varit och är beroende av politiska beslut, t. ex. beträffande arbetsmarknaden, äktenskapslagstiftningen, barn-tillsynen och skattelagstiftningen. I faktaöversikten i förslaget till ny handledning upptas också ungefär hälften av utrymmet av stoff utöver det biologiska. Till denna översikt hänvisas. Här skall undervisning om etiska frågor och livsåskådningsfrågor närmare beröras. Först måste då något sägas om objektiviteten i undervisningen. På den punkten ger Lgr 69 betydligt mer vägledning än tidigare läroplaner.

16.3.2 *Grundläggande resp. kontroversiella värderingar*

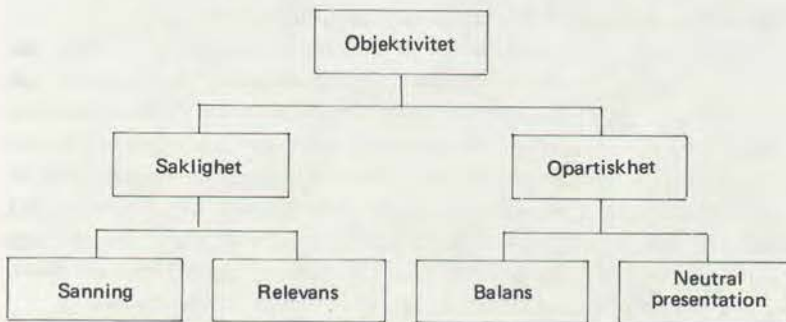
Centralt är följande uttalande i Lgr. 69, s. 41: "Kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter. Det är då angeläget, att olika synpunkter balanseras mot varandra, att den ena inte favoriseras framför den andra, såvida inte läroplanens i demokratisk ordning fastställda mål och riktlinjer direkt anger att vissa värderingar skall framhållas och främjas" (kurs. här). De värderingar som här åsyftas anges i Mål och riktlinjer i Lgr. 69, s. 14 f., under rubriken Elevernas sociala utveckling på följande sätt: "Samlivet i det demokratiska samhället måste utformas av fria och självständiga människor. Men friheten och självständigheten får inte utgöra självändamål. De måste vara grundvalen för samarbete och samverkan. Skolan skall därför grundlägga och vidareutveckla sådana egenskaper hos eleverna, som kan bära upp och förstärka *demokratins principer om tolerans, samverkan och likabehandling mellan människorna. Att väcka respekt för sanning och rätt, för människans egenvärde, för människolivets okränkbarhet och därmed för rätten till personlig integritet är en huvuduppgift*" (kurs. här).

Dessa grundläggande värderingar skall skolan alltså ta ställning för och framhålla och främja i undervisningen. Det heter också: "Skolarbetet skall präglas av de värderingar om vilka man är enig" (s. 42), dvs just de här uppräknade och av Kungl. Maj: t fastställda. Uppenbart är också att skolan inom sexual- och samlevnadsundervisningen skall framhålla och främja sådana värderingar som otvetydigt blir konsekvenser av de nämnda grundläggande värderingarna.

I princip annorlunda blir enligt läroplanen (citatet som inleder detta avsnitt) skolans, lärarens, läromedlens hållning till livsåskådningar, ideologier och värderingar, om vilka olika uppfattningar råder i samhället och där läroplanens Mål och riktlinjer inte tagit ställning för någon av dem. Det gäller politiska uppfattningar, bejakande eller förnekande av religiös tro, olika religiösa övertygelser, olika livsåskådningar, olika

upplevelse av värden i livet. Det är en central princip i det svenska samhället inklusive skolan att individen skall ha frihet att utvecklas i överensstämmelse med sina personliga förutsättningar och värderingarna i den miljö han kommer ur. Han skall givetvis också känna en frihet att arbeta sig fram till andra värderingar än dem som han övertagit från sin miljö. Den som har en religiöst indifferent bakgrund skall känna sig fri att söka sig åt religionens håll och tvärtom. Läroplanen uttrycker denna grundregel för skolarbetet också på följande sätt: Skolan "skall söka ge eleverna vilja till saklig bedömning, kritiskt sinnelag och lust till engagemang. I vilken riktning detta engagemang skall styras är emellertid normalt inte skolans utan elevens sak . . . Läraren får alltså inte söka påverka eleven till ställningstagande i en viss riktning" (Lgr. 69, s. 42). Skolan skall med andra ord, när det gäller kontroversiella värderingar, söka inta en objektiv hållning i undervisningen. Detta mål kan aldrig helt uppnås, men undervisningen får en helt annan karaktär om man försöker förverkliga det än om man nonchalerar det.

Begreppet objektivitet har av Jörgen Westerståhl uppdelats i två komponenter, *saklighet* och *opartiskhet*; sakligheten i sin tur i *sanning* och *relevans*; opartiskheten i *balans* och *neutral presentation*.¹



I det följande ges några exempel på vad ett så uppfattat objektivitetskrav enligt USSU:s mening innebär för sexual- och samlevnadsundervisningen.

Saklighet innebär som nämnt krav på sanning och relevans.

Sanningskravet är det mest grundläggande. Finns det inte en allvarlig strävan att uppfylla detta, kan inte heller objektivitetens övriga komponenter tillgodoses. Ett vanligt inslag i sexualdebatten är att man försöker stödja sina samlevnadsvärderingar med ounderbbyggda generella påståenden om det sexuella beteendet i samhället. I skolans undervisning måste man naturligtvis i stället utnyttja undersökningsresultat som framlagts och av vilka några redovisats i denna utredning. Två målsättningar kan med fördel framhållas för eleverna: viljan att kritiskt granska källorna för

¹ Jörgen Westerståhl: "Synpunkter på objektivitetskravets tillämpning i läroböcker". SOU 1971:91, bilaga 6. I bilaga 7 i samma utredning ger Erik Wallin m fl värdefulla synpunkter på svårigheterna att förverkliga objektivitetskravet.

sina påståenden samt viljan att grundligt ta del även av sakförhållanden som tycks motsäga ens egen uppfattning.

Kravet på *relevans* innebär att man skall välja verklighetsbeskrivningar som är väsentliga för det ämne som avhandlas. Om man i svensk sexualundervisning ger detaljerade beskrivningar av sjukdomsbilden vid syfilis, kan dessa beskrivningar visserligen vara sanna, men de är inte relevanta för undervisningen om de veneriska sjukdomarna i Sverige, eftersom syfilis har så ringa spridning här. Likaså har man inte uppfyllt kravet på relevans om man låter större delen av undervisningen om samlag upptas av beskrivningar av beteenden vid mindre vanliga variationer i sexualdriftens inriktning.

Opartiskhet innebär som nämnt krav på balans och neutral presentation.

Balans är nödvändig i skildringen av olika livsåskådningar, ideologier, värderingar och överhuvudtaget kontroversiella synpunkter. Det är inte tillräckligt att en viss uppfattning skildras sanningsenligt med hjälp av relevant stoff. Den måste också ges utrymme i rimlig proportion till andra uppfattningar. Även om t. ex. argumenten för äktenskapets avskaffande och argumenten för total avhållsamhet före äktenskapet skildras sakligt korrekt har man inte uppfyllt balanskravet om man låter någondera uppfattningen dominera undervisningen.

Kravet på *neutral presentation* är måhända det svåraste att uppfylla. Om man kallar de mer restriktiva uppfattningarna "moralistiska och auktoritära" och andra uppfattningar "fria" har man i själva presentationen utsatt eleverna för en styrning, även om den följande beskrivningen av åskådningarnas innehåll är sanningsenlig och relevant och de olika åskådningarna har utrymmesmässigt balanserats mot varandra. Det blir inte heller en neutral presentation om man säger att de mer restriktiva uppfattningarna är de som visar omsorg om människans bästa, medan de andra uppfattningarna betecknas som moralupplösande.

I sexual- och samlevnadsundervisningen kan det vara särskilt svårt att förverkliga neutral presentation, eftersom de olika värderingarna på detta område ofta är så djupt känslomässigt förankrade. Det är dock knappast svårare än att vara objektiv på det politiska eller religiösa området för den som är starkt engagerad där. Uppgiften att ge en neutral presentation underlättas i hög grad, om läraren upplever att uppgiften är att *levandegöra* olika uppfattningar och livsinställningar, inte att söka påverka eleven till att omfatta en viss åskådning. En så bedriven undervisning utgör i sig själv en fostran av eleven till att både respektera andras uppfattningar och själv ta bestämd ställning. Målsättningen att "levandegöra" utgör också ett korrektiv mot uppfattningen att "neutral" skulle vara detsamma som likgiltig eller torr.

I detta sammanhang är det viktigt att erinra om följande påpekande i läroplanen beträffande objektivitetskravet: "Detta hindrar givetvis inte att läraren ger till känna sin egen personliga åsikt" (s. 41). Från elever med intresse för samhällsfrågor brukar det t o m framföras krav på läraren att redovisa sin personliga inställning, så att eleverna lättare skall kunna bilda sig en föreställning om i vad mån läraren eftersträvar eller

lyckas genomföra objektivitet. Ett sådant elevkrav kan betraktas som ett positivt inslag i undervisningssituationen. Läraren är dock inte skyldig att redovisa sin egen uppfattning i värderingsfrågor.

I debatten om objektivitet har den farhågan framförts att läraren kan påverka eleverna ensidigt genom att ge sin egen mening till känna. Det kommer han otvivelaktigt att göra, särskilt på lägre stadier, om han omfattas med sympati och respekt av eleverna. Effekten motverkas emellertid om han med inlevelse skildrar andra uppfattningar. Underlåter han detta blir han i regel utsatt för kritiska anmärkningar från vissa elever.

En mer ingående framställning av värderingsfrågornas problematik med särskild hänsyn till sexual- och samlevnadsundervisningen återfinns i avsnittet "Om moraliska resonemang" i förslaget till lärarhandledning, faktaöversikten.

Skillnaden mellan grundläggande och kontroversiella värderingar är emellertid inte endast principiell. Man måste också fråga sig vilka pedagogiska konsekvenser denna åtskillnad får. Hur "framhåller och främjar" man vissa värderingar, och hur informerar man om och levandegör kontroversiella värderingar och aktiverar eleverna till att arbeta för att nå ett eget ställningstagande? Läroplanen ger ett bestämt svar på denna fråga – ett svar som innebär att skillnaden i pedagogisk behandling av grundläggande och kontroversiella värderingar inte blir så stor. Det resonemang som förs i läroplanen i detta sammanhang (s. 42) synes vara av stor betydelse för sexual- och samlevnadsundervisningen och citeras därför här:

"Allmänt bör här framhållas, att det uppenbarligen finns en risk för att undervisningen alltför mycket präglas av den vuxna generationens upplevelser och ställningstaganden. Elevernas erfarenhetsbakgrund är emellertid en annan än de vuxnas. Problem och frågor upplevs och formuleras därför delvis annorlunda av de unga. Det innebär också att deras hållning och synsätt ofta avviker från de vuxnas. Ibland upplevs detta av de vuxna som en relativisering av och bristande förståelse för givna värderingar och normer. Denna attityd hos de unga behöver emellertid inte tolkas som bristande allvar i inställningen utan kan hellre ses som ett uttryck för en förskjutning i fråga om värderingarna av vad som bedöms väsentligt. Det verkligt betydelsefulla i sammanhanget är, att den unga generationen får ställa de angelägna frågorna i nuet kring människans personliga och sociala problem av både näraliggande och global natur, får arbeta med dessa frågor ur olika synvinklar och får öva sig i kritisk bedömning och självständigt ställningstagande. Endast på så sätt blir en människas värderingar ett uttryck för en egen personlig livshållning. Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande (kurs. här). Med en sådan huvudinriktning av skolarbetet kommer frågorna om objektivitet i undervisningen och om engagemang och påverkan vid behandlingen av kontroversiella uppfattningar in i ett naturligt konstruktivt sammanhang."

USSU vill understryka sin uppfattning att detta är en realistisk skildring av hur värderingsfrågor kan levandegöras och värderingar göras gällande för unga människor i vår nuvarande kultursituation.

Enligt USSU:s mening kan verklig eftertanke över såväl de grundläggande som de kontroversiella värderingarnas innebörd och deras konsekvenser för relationen mellan man och kvinna åstadkommas endast om den etiska undervisningen inriktas på det sätt som läroplanen anger. Endast så skapas också en beredskap att personligen solidariser sig med det som man insett vara riktigt.

Oavsett dessa pedagogiska överväganden gäller den principiella motivering för den objektiva undervisningen i en pluralistisk situation: att inte obehörigt söka påverka.

16.3.3 *Undervisning om de grundläggande värderingarna*

Läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan (Lgr. 69 och Lgr. 70) inleds som nämnt med Mål och riktlinjer, fastställda av Kungl. Maj: t. Vissa av de grunder för undervisningen som här anges under olika rubriker är av betydelse för sexual- och samlevnadsundervisningen.

1. "Att väcka de ungas intresse (Lgy: att uppmuntra elevernas intresse) inför de stora och gemensamma grundfrågor, som gäller livsåskådning och samhällsuppfattning, faller också på skolans lott" (Lgr. 69, s. 14).

Konstaterandet innebär på samlevnadsundervisningens område att man i undervisningen bör föra fram frågorna hur man ser på kärleken som livsvärde, på dess relation till andra livsvärden som arbete, samhällsengagemang, religion, musik, konst, litteratur. Inte minst skönlitteraturen kan ge upplevelser och insikter som är värdefulla i detta sammanhang.

En sådan vidgning av synfältet är nödvändig för att de verkliga sammanhangen skall framträda. En undervisning om sexualiteten som en isolerad, autonom företeelse, sig själv nog, skulle innebära en verklighetsförfalskning.

2. "Skolan skall ge eleven en god uppfattning om de värderingar och principer som bär upp rättsordningen i vårt demokratiska samhälle. Han måste bli fullt medveten om innebörden av begrepp som rättvisa, ärlighet, hänsyn och tolerans och om konsekvenserna av brott mot lagar och föreskrifter" (Lgr. 69, s. 13).

"Skolan skall grundlägga och vidareutveckla (Lgy. utelämnar "grundlägga" och säger endast "vidareutveckla") sådana egenskaper hos eleverna, som kan bära upp och förstärka demokratis principer om tolerans, samverkan och likaberättigande mellan människorna. Att väcka respekt för sanning och rätt, för människans egenvärde, för människolivets okränkbarhet och därmed för rätten till personlig integritet är en huvuduppgift" (Lgr. 69, s. 14 f.).

Vissa av dessa mål för skolans arbete behandlas här nedan vart och ett för sig.

3. *Respekt för den personliga integriteten* är en värdering som kan hjälpa till att ge den riktiga aspekten på de flesta samlevnadsfrågor. Den innebär bl a att man försöker vara lyhörd och inte pressar någon att handla mot sina egna värderingar. Verkligheten befinner sig stundom långt borta från detta ideal, men det är inget skäl att inte framhålla det som en riktpunkt. Även andra slag av hänsyn måste emellertid tas om inte skada skall åstadkommas.

Enligt den tredje punkten i de mål för sexual- och samlevnadsundervisningen, som USSU föreslagit, skall denna klargöra att sexualiteten inte är en isolerad del av människans liv utan har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen och med gemenskapsrelationerna. Däri ligger den värderingen att sexualitet ger en mer fulltonig upplevelse om den får höra ihop med en djupare personlig relation, en värdering som har sammanhang med respekten för den personliga integriteten. Enligt USSU:s uppfattning bör undervisningen framhålla och främja denna värdering. Det innebär också att skolan söker övertyga eleverna om det verklighetsfrämmande i den åskådning som isolerar sexuallivet från den personliga relationen.

En sådan undervisning kan emellertid lätt bli moraliserande. I så fall kan den göra skada på flera sätt. De som på grund av en emotionellt fattig uppväxtmiljö har svårt att knyta djupare personliga kontakter och därför lätt hamnar i opersonliga sexualförbindelser kan uppleva att de utsätts för moraliska förkastelsedomar från dem som har haft en lyckligare barndom och som kanske upplever kärlek i en varaktig förbindelse.

Den andra möjliga skadan är att ungdomar som ger sig in i ett sexuellt förhållande suggereras att inbilla sig att det är kärlek med i spelet för att på så sätt ge sig själva ett romantiskt alibi. Detta för in ett element av oäkthet och förkonstling i förhållandet. Utmynnar det sedan i äktenskap är utsikterna till ett misslyckande stora.

Med hänsyn till dessa tänkbara effekter är det olämpligt att blanda in moraliskt klander, när opersonliga och personliga förhållanden behandlas. Det moraliska klandret bör reserveras för påtryckning och övergrepp. Det är bättre att tala om vilket slags relation som är lyckligast. Detta torde dessutom göra starkare intryck på ungdomar. En personlig, bestående relation som ett mål värt att sträva efter, är något som appellerar både till dem som passerar ett antal stationer på vägen dit och till dem som helst skulle vilja att den förste blev den ende. (De som i den äldre generationen haft endast en partner hela livet utgör 40 % av kvinnorna och 15 % av männen; hur många i den yngre generationen som kommer att följa detta mycket återhållsamma mönster är det ännu för tidigt att uttala sig om. Att det blir färre är dock säkert: av 21–25-åriga stockholmsungdomar var det 28 % av kvinnorna och 15 % av männen som hade haft endast en partner. 8 % av vardera hade inte haft någon alls.¹ När man talar om den etiska problematiken skall det naturligtvis också klargöras att det finns åsiktsgrupper för vilka varje sexuell förbindelse är etiskt förkastlig om inte parterna är helt på det klara med att de kommer att gifta sig och en annan åsiktsgrupp för vilken överhuvud varje föräktenskaplig förbindelse är etiskt oacceptabel. Se härom avsnitt 16.3.4.3 samt kapitlet "Livsåskådningar och sexualsyn" i förslaget till handledning, faktaöversikten.

4. "Under hela skoltiden bör frågor som rör hem och familj behandlas i samband med undervisningen i olika ämnen, där dessa frågor har en naturlig anknytning" (Lgr. 69, s. 14).

¹ SOU 1969: 2, s. 97; Eliasson, tab. 6.1. I nedersta rutan i Eliassons tab. 6.1. förekommer ett feltryck som ger en förvrängd bild: "16–20 år" skall vara "21–25 år".

I förskolan och på lågstadiet är det självklart att anknyta sexualundervisningen till barnets egen familj. Därvid måste man vara uppmärksam på att inte omtala den fullständiga familjen som en självklarhet. Enförälderfamiljen bör då och då nämnas i samtalen med barnen, så att de alla kan "känna igen sig".

Vid undervisningen på högre stadier har man att ta hänsyn till att de allra flesta ungdomar har en förväntan att finna någon som de kan bilda familj tillsammans med. Den aspekten bör därför ofta komma med i bilden. Å andra sidan är det nödvändigt att ta upp till behandling det allmänt förekommande föräktenskapliga samlivet. Att undervisa helt och hållet med sikte på samlivet inom äktenskapet undergräver elevernas förtroende för undervisningen och innebär att man förbigår en problematik som kommer att bli aktuell för de allra flesta ungdomar. Gör man emellertid full rättvisa åt denna problematik, kan man räkna med att ha elevernas öra också när man talar om familjebildningen och familjelivet och de särskilda förhållanden som råder på detta område i vår tid.

5. "Skolan bör verka för jämställdhet mellan män och kvinnor – i familjen, på arbetsmarknaden, och inom samhället i övrigt. Den bör orientera om könsrollsfrågan, stimulera eleverna till att debattera och ifrågasätta rådande förhållanden" (Lgr. 69, s. 14).

De skilda roller som män och kvinnor har att fylla i samhället beror dels på de biologiska olikheterna mellan dem, dels och framför allt på att samhället av tradition tilldelar dem långt mer olikartade könsroller än vad som är nödvändigt av biologiska skäl. I stort sett har mannen en dominerande och privilegierad ställning, kvinnan en underordnad och underprivilegierad, inte juridiskt, men faktiskt. En viss utveckling mot större jämlikhet har dock ägt rum under 1900-talet. Dessa förhållanden har ett djupgående inflytande på hela relationen mellan man och kvinna. Det gäller inte bara yrkesrelationerna utan också kärlek, sexualitet och äktenskap. I den mån kvinnan och mannen upplever sig som jämbördiga, kommer också kärleksförhållandet, det sexuella samspelet och relationen inom äktenskapet att upplevas och utformas annorlunda än inom ramen för ett orubbat traditionellt mönster. Eleverna bör få någon insikt om dessa sammanhang.

En olycklig inverkan på förhållandet mellan tonåringar har den traditionella uppfattningen att mannen bör bevisa sin manlighet genom att göra så många tillfälliga "erövringar" som möjligt och att flickor får skylla sig själva om de inte säger nej.

Här föreligger fortfarande en utpräglad olikhet mellan manlig och kvinnlig könsroll. Om detta förhållande finns åtminstone tre olika uppfattningar: 1. Skillnaden är biologiskt betingad och så djupgående att den aldrig kan övervinnas. – 2. Sexualantropologin visar att helt andra könsroller kan utbildas i andra samhällen. Det önskvärda är att kvinnorna tillägnar sig samma sexuella frihet och initiativrätt som mannen har. – 3. Det önskvärda är att den manliga könsrollen förändras så att han tillägnar sig den kvinnliga uppfattningen att kärlek och sexuellt samliv bör höra samman. Ungefär hälften av de manliga eleverna i gymnasiet säger sig i

själva verket hysa denna uppfattning (som omfattas av flertalet kvinnliga elever).

När läroplanen rekommenderar att könsrollsfrågan tas upp till grundligt studium måste detta för sexual- och samlevnadsundervisningen innebära att också den nu antydda problematiken klarläggs och blir föremål för diskussion och eftertanke.

6. *Toleransprincipen* (se punkt 2) måste leda till att man söker vänja eleverna vid att respektera och förstå dem som har en annan syn på sexuallivet än de själva. Läraren bör söka visa att man kan hävda sin egen uppfattning och kritisera andras utan att därför visa förakt och aggressivitet mot personen.

Det finns alltid tendenser att mer eller mindre stöta bort vissa grupper i samhället, varvid också faktorer som har att göra med sexualliv och sexualmoral inverkar. Det gäller den minoritet av invandrare som har ett från det svenska starkt avvikande kulturmönster (se kap. 21). Det gäller en rad svenska grupper: handikappade, intagna på olika vårdinstitutioner, gamla. Och det gäller människor med en annan inriktning av sexualdriften än den vanligaste. Om man säger att vi här har att göra med fördomar, träffar man inte hela sanningen. Det rör sig också om en tyvärr allmänmänsklig impuls med djupa rötter: benägenheten att känna fruktan och obehag inför det som är annorlunda och att därför vilja stöta bort det. Det har sagts att fullt accepterade är i Sverige endast friska personer i arbetsför ålder, som talar svenska utan brytning. Det är en farlig situation för ett samhälle där de nyss uppräknade grupperna håller på att bli större. Frukten inför det annorlunda har en neurotisk bakgrund. Neurosen kan inte elimineras av skolan. Men fruktan kan minskas på en annan väg: genom ökad kunskap om dem som är annorlunda. Då blir de inte längre så okända. Det är på den punkten sexual- och samlevnadsundervisningen bör göra en insats. Svenska ungdomar bör t. ex. få lära sig att förstå familjesynen och könsrollerna i Sydeuropa, inte som något kuriöst utan på samma sätt som de studerar icke kristna religioner. Romersk-katolsk och islamitisk äktenskapsuppfattning behöver svenskar numera i högre grad än förr känna till.

Eleverna bör göras uppmärksamma på att i en rasdiskriminerande inställning ofta ingår ett sexuellt element: hat mot den som "stör" de sexuella relationerna inom den befolkningsgrupp man själv tillhör. Det bör klargöras för eleverna att en sådan reaktion är oförenlig med erkännandet av allas lika människovärde.

Eleverna bör vidare ställas inför frågan: Varför reagerar så många med motvilja inför tanken på sexuell aktivitet hos fysiskt och/eller psykiskt handikappade eller hos intagna på vårdanstalter eller hos människor över femtio år?

Diskriminering av dem som har en annorlunda inriktning av sexualdriften bör motverkas genom insikt om hur inriktningen uppkommit och framför allt genom insikt om att den är lika "tvingande" som det vanliga heterosexuella reaktions sättet hos de flesta människor, ja, ofta ännu mer tvingande.

7. Självklara etiska konsekvenser av hänsyn och ansvar är att man inte ger upphov till en icke önskad graviditet och inte smittar någon med venerisk sjukdom.

De nu genomgångna värderingarna har legat till grund för utformningen av förslaget till handledning när det gäller sådana värderingar som skall framhållas och främjas i undervisningen. För bedömning av den roll värderingarna i fråga avses spela i undervisningen hänvisas till handledningsförslaget, 4.2.

16.3.4 *Undervisning om de kontroversiella värderingarna*

16.3.4.1 *Pluralism och relativism. Tolerans och relativism*

I föregående avsnitt har behandlats värderingar och handlingsnormer som ingår i eller följer av läroplanernas Mål och riktlinjer.

I detta avsnitt behandlas värderingar och handlingsnormer om vilka större grupper i samhället har olika mening och där det enligt läroplanens Mål och riktlinjer inte är skolans uppgift att ta ställning för eller mot någon viss värdering och handlingsnorm utan tvärtom att söka säkerställa individers och gruppers rätt att fritt hysa sina meningar och ge uttryck åt dem i ord och handling. I dessa fall skall skolan inte ta parti utan tillämpa objektivitet även i betydelsen neutral presentation och balans (se fig. 16.1 ovan).

När de äldre eleverna på detta sätt ställs inför konkurrerande värderingar, åskådningar, handlingsnormer, är det framför allt två förhållanden som behöver klargöras för dem: skillnaden mellan pluralism och relativism samt relationen mellan tolerans och relativism.

Pluralism betyder att vissa oförenliga värderingar och skiljaktiga beteenden existerar sida vid sida. Man avstår då från att söka åstadkomma enhetlighet, särskilt när det gäller politik och religion men även sexualmoral. Motiveringen är att man betraktar åsiktstvång som något ont, ledande till skadeverkningar av flera olika slag, medan frihet att bilda sig en egen uppfattning och att själv ta ansvar för sitt handlingsval anses leda till att en övertygelse blir djupare personligt tillägnad och motivationen för ett visst handlande starkare. — Redan på grundskolans högstadium kan ungdomar fatta detta resonemang. Svårare är det att klargöra relativismens innebörd (se även kapitlet "Om moraliska resonemang" i förslaget till handledning).

Relativism innebär uppfattningen att det överhuvud är omöjligt att ge skäl för att en viss värdering bör föredras framför andra. Pluralismen kan upplevas som en motivering för relativism: eftersom individer och grupper hyser och vidhåller olika uppfattningar i värderingsfrågor, kan avgörande skäl för en viss uppfattning tydligen inte anföras. En sådan reflexion är ofta en realitet för en nutida tonåring, beroende på att han genom massmedierna gör bekantskap med så många kämpande värderingar. Som ett liknande skäl för relativism fungerar medvetandet att olika värderingar dominerat under skilda historiska epoker: hur skulle

man då kunna vara säker på att ens egen är "riktig"? Med dessa iakttagelser kan sedan hos mera intellektuellt medvetna individer förenas uppfattningen att de grundläggande värderingarna överhuvud inte kan rationellt motiveras. Den sistnämnda problematiken kan givetvis inte diskuteras förrän i gymnasieskolan i filosofi eller religionskunskap. Men det finns något annat som kan sägas i undervisningen redan på högstadiet för att motverka en resignerad relativism inför värderingar och handlingsnormer. Möjligheten eller omöjligheten att anföra rationella motiveringar för de grundläggande värderingarna är i verkligheten inte avgörande för vilka värderingar man har eller för styrkan hos dem. Detta beror i stället väsentligen på en rad andra omständigheter, t. ex. vilken sorts relationer till andra människor man upplevt under sin uppväxttid, i vad mån ens uppfostran präglats övervägande av disciplin och normer eller spontan identifikation med personer i omgivningen eller av brist på verklig kontakt med de vuxna. Vidare inverkar föräldrarnas relation till varandra och relationerna mellan könen och mellan människor överhuvud i föräldrarnas umgängeskrets och bland barnets kamrater. Eleven som börjar i grundskolan är redan präglad av upplevelser och intryck av detta slag. De har den största betydelsen för om han eller hon kommer att uppleva sexualpartnern som medmänniska eller mest som objekt, som ett medel för den egna tillfredsställelsen. Skolan har små möjligheter att förändra denna relationsupplevelse. De grundläggande barndomsupplevelserna i kombination med fortsatt inflytande från familjemedlemmarna, från kamratkretsen och från hela samhällsmiljön kommer att betyda mest. Man vet att skolans betydelse som "normsändare" för tonåringar är liten i jämförelse härmed. Vad skolan verkligen kan göra för att motverka en resignerad relativism inför mångfalden av värderingar och beteendemönster är att söka göra eleverna mer medvetna om sina egna grundläggande värderingar och vilka konsekvenser dessa för med sig. Då agerar skolan på det område där den verkligen är stark. Den meddelar kunskaper om de olika synsätt som finns. Den påvisar tänkbara konsekvenser på det individuella och sociala planet. Den motverkar oklarhet, sammanblandningar och bristande följdriktighet i tänkandet. Avsikten härmed är att eleven skall få åtminstone en möjlighet att komma till den punkt där han eller hon säger till sig själv: nu börjar jag ana vilken väg *jag* vill försöka gå i det som tidigare bara tett sig som en förvirrande mångfald. En sådan upplevelse kommer visserligen att vara endast ett moment bland många andra i en mognadsprocess, men det är ingen liten sak om skolan kan medverka härtill.

Att man själv kommer till klarhet om vad man anser vara rätt och riktigt och därmed tar avstånd från en relativistisk uppfattning kan leda till *intolerans*. Det är i dag inte bara en teoretisk möjlighet. Det finns gott om exempel på religiös och politisk intolerans. Den pluralistiska situationen i samhället har alltså inte lett till den totala relativism som många befarat. En intensivt omfattad personlig övertygelse eller gruppövertygelse kan fungera mitt i pluralismen. Det finns både relativism och polarisering, både tolerans och intolerans i samhället. Det ideal läroplanen däremot ställer upp och som enligt USSU:s mening bör gälla även

sexualmoraliska uppfattningar, i den mån de är förenliga med värderingarna i Mål och riktlinjer, är att kunna förena engagemang för en övertygelse med tolerans mot andra. Studiet av de olika övertygelserna bör bedrivas på ett sådant sätt att eleven uppmuntras att själv tillägna sig en bestämd övertygelse, handla efter den och argumentera för den och mot andra övertygelser, men också så att eleven upplever det som ett värde att andra övertygelser tillåts existera på samma villkor.

16.3.4.2 Konformism och verklighetsbild

En ung människa kan ibland vara utpräglat självständig i sin uppfattning, ibland högggradigt beroende av kamraternas åsikter och beteenden. När det senare är fallet, kan det leda till en snedvridning av åsiktsbildning och handlingsmönster, nämligen om eleven tror att vissa värderingar och beteenden är mer allmänt accepterade än vad de är och låter sin egen inställning påverkas härav. En sådan föreställning kan särskilt lätt uppkomma beträffande tidigt sexuellt samliv. USSU:s elevenkäter i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2 visar att eleverna genomsnittligt föreställer sig att kamraternas åsikter skulle vara friare än deras egna vilket inte är möjligt om de tillfrågade eleverna är representativa. "Förklaringen kan vara den att många elever framträtt som mer 'fria' och 'radikala' i samtal med kamraterna än vad som motsvarar deras verkliga attityder" (SOU 1969:28, s. 48). Uttryckt i siffror ter sig denna vanföreställning på följande sätt. Både i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2 är det drygt 60 % av eleverna i det representativa urvalet som anser att stadigt sällskap är ett villkor för sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder. Men samtidigt är det bara drygt 30 % av dem som tror att *kamraterna* har denna norm. De har alltså misstagit sig om kamraternas normer; de tror att de är permissivare än de i verkligheten är. En "missvisning" i samma riktning framträder beträffande normen att det "räcker med mer tillfällig kontakt". 12 % av de yngre och 26 % av de äldre eleverna tycker att det räcker, men det är 17 resp 34 % som tror att kamraterna har en så "fri" uppfattning. (SOU 1969:8, tab. 7.1 och 7.5; SOU 1969:28, tab. 7.1 och 7.4). Schofield har påvisat samma förhållande bland engelska tonåringar: "Pojkar utan sexuell erfarenhet tenderar att tro att deras vänner är mer sexuellt aktiva än de i verkligheten är. Detta faktum i kombination med den starka konformitetspressen i tonårsgrupper måste utgöra ett av de inflytanden som kommer en pojke att ge sig in på sexuellt experimenterande" (Schofield 1965, s. 167). Det är alltså många elever som har överdrivna föreställningar om kamraternas permissivitet (betr. denna term se 2.1). En av de tänkbara orsakerna – en som torde fungera enbart bland de manliga eleverna – har redan antytts: man har trott på det sexualskryt som hör till den traditionella manliga könsrollen. En annan bidragande orsak är säkerligen förekomsten av en mera permissiv attityd- och beteendebild i massmedier än den som verifieras av gjorda undersökningar.

I en artikel om "ungdomskulturen" (Dagens Nyheter 15/4 1972) skriver Kerstin Vinterhed: "En rad undersökningar, flera norska, visar att

unga människor tillskriver andra unga vanor och erfarenheter som varken de själva eller andra har men som samtliga försöker leva upp till. Detta fenomen, detta *fiktiva sociala tryck*, som i olyckliga situationer kan leda till både kriminalitet och narkotikamissbruk som alternativ till ensamhet, har av den norske professorn i psykologi, Ragnar Rommetveit, fått den träffande benämningen *majoritetsmissförståndet*."

Det blir alltså en väsentlig uppgift för sexualundervisningen att informera eleverna om vad seriösa undersökningar har visat om deras generationskamraters verkliga åsikter och beteenden när det gäller sexuella förbindelser i deras egen ålder.

Beräffande åldern för sexualdebut är det ett förhållande som särskilt behöver klargöras. Eleverna har väl i regel sett uppgifter från olika undersökningar om *medianåldrar* för sexualdebut. Det är då lättförståeligt om de har uppfattat dessa som *normalåldrar* och fått föreställningen att man är "onormal" om man haft sitt första samlag vid en annan ålder. Det är emellertid en helt felaktig verklighetsbild. Som framgår av tab. 2.3 är det mest iögonfallande draget spridningen av sexualdebutåldrarna. Det stora flertalet män debuterar mellan 15 och 22 års ålder, kvinnor mellan 16 och 23. Det finns helt enkelt ingen möjlighet att anse att man "måste" debutera något visst år för att vara "normal". Om detta klargörs för eleverna med hjälp av tydligt redovisad statistik, har man också klargjort att valet av sexuellt beteende under uppväxtåren måste göras med hänsyn till helt andra faktorer än att "alla gör så eller så". Därmed har en god utgångspunkt vunnits för ett samtal om dessa andra faktorer.

16.3.4.3 De olika normerna för när sexuellt samliv är tillåtet

Resonemangen i detta kapitel har byggt på uppfattningen att man inte väljer värderingar och handlingsmönster främst genom logiska analyser utan väsentligen på grundvalen av de värderingar man har med sig till skolan från sin uppväxtmiljö och sin aktuella livsmiljö. Skolans huvudsakliga insats på detta område måste då bli att göra eleven klarare medveten om sina värderingar och deras konsekvenser. Oklarhet och omedvetenhet kan leda till att man lättare glider in i beteenden som strider mot ens verkliga värderingar. Det råder alltid en spänning mellan det individuella och det sociala. Även detta bör bli klart för dem, genom den undervisning som behandlas i avsnitt 16.3.3.

När det gäller inställningen till sexuellt samliv befinner sig eleven i den konkreta situationen att han är omgiven av klasskamrater och andra kamrater som har skiftande uppfattningar och beteendemönster. Detta är också den undervisningssituation som läraren behöver ha helt klar för sig för att kunna lägga upp sexual- och samlevnadsundervisningen på ett riktigt sätt. För eleven ter sig säkerligen hans kamraters växlande tankar och handlingssätt på detta område som något diffust och oöverblickbart.

Den reella situationen, såvitt den kan utläsas ur gjorda undersökningar (se 2.4.6), är ungefär följande i en normalklass av tonåringar — med reservation för stora skiftningar från klass till klass.

På grundskolans högstadium har huvudparten av eleverna inte haft samlag och kommer inte heller att ha det innan de slutar grundskolan.

I gymnasieskolan får en ganska snabbt växande andel av eleverna samlagserfarenhet. I 18-årsåldern blir det en majoritet. I en äldre undersökning (Lindroth & Rundberg 1964) uppgav ungefär hälften av de 17-18-åringar som haft samlag att de hade gått vidare och inlett ett mera regelbundet sexuellt samliv.

Ca hälften av pojkarna och flertalet flickor *tycker* att sexuellt samliv endast bör förekomma inom ramen för "stadigt sällskap".

I "normalklassen" finns det 1-3 elever som anser det *orätt* med tonårsförbindelser överhuvudtaget (SOU 1969: 8, tab. 7.1; 1969: 28, tab. 7.1) - fler i bygder med starkt religiöst inflytande (SOU 1969: 8, tab. 7: 4; 1969: 28, tab. 7.3).

17 % av eleverna i årskurs 9 och 7 % i gymnasiets årskurs 2 svarade "vet ej" då de tillfrågades om sina normer för sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder. Osäkrast var pojkar, elever på de praktiska linjerna, elever utan stadigt sällskap och elever vilkas föräldrar inte brukade vara så noga med hur dags de kom hem på kvällarna (SOU 1969: 8, tab. 7.4). För dessa elever kan det tydligen vara en särskilt stor hjälp att få material till att tänka över saken.

Allmänt gäller att benägenheten att växla partner är störst hos tonåringar och sedan hastigt avtar; det är alltså något som man växer ifrån (SOU 1969: 2, tab. IV: 2).

Beträffande det sexuella samliv som inleds av ungdomar under tonåren anser en majoritet inom den äldre generationen (31-60-åringar) att detta inte bör förekomma; avhållsamhet under ungdomsåren bör rekommenderas.

Utredningen delar uppfattningen att många mycket tidiga sexualförbindelser inleds innan ungdomarna ansvars- och känslomässigt kan klara en sådan situation, vilket kan leda till olyckliga konsekvenser. Sexual- och samlevnadsundervisningen bör söka medverka till att antalet sådana förbindelser nedbringas och de negativa konsekvenserna av dem mildras.

Utredningen anser det emellertid också uppenbart att dessa syften inte kan främjas genom en generell rekommendation till avhållsamhet under ungdomsåren. Därigenom skulle skolan nämligen avskära sig från möjligheten att ge hjälp och vägledning åt alla dem som före tonårens slut inleder sexuellt samliv, dvs betydligt mer än hälften av ungdomarna. Många av dessa förhållanden sköts på ett ansvarigt och hänsynsfullt sätt. Om skolan trots detta förklarar att beteendet under alla förhållanden är moraliskt förkastligt (det är innebörden av att generellt rekommendera avhållsamhet), upplever ungdomarna att man gör dem djupt orätt i en livsfråga som är väsentlig för dem. Från denna utgångspunkt kan varken sexual- eller samlevnadsundervisning bedrivas med utsikt till framgång. Kontakten med ungdomarnas egna centrala värderingar är från början bruten. Det finns också många i föräldragenerationen som inte har något att invända mot att äldre tonåringar har stadigt sällskap, innefattande också sexuellt samliv, om de visar ansvar och hänsyn i sitt förhållande.

Enligt utredningens uppfattning skulle det vara principiellt oriktigt och

för undervisningen ödesdigert om skolan moraliskt tog avstånd från dessa ungdomar och föräldrar. Hur skolan här skall ställa sig är en fråga som överhuvud inte kan avgöras genom hänvisning till en majoritet. Avgörande är i stället det förhållandet att ansvarigt tänkande människor har delade meningar. Då kan inte den ena gruppen få lov att med skolans hjälp upphöja sig till domare över den andra.

Det borde dessutom stå klart att en neutral hållning från skolans sida utgör ett nödvändigt skydd för minoritetsgrupper och deras värderingar. I den här aktuella frågan innebär principen att undervisningen skall präglas av samma respekt för olika handlingsmönster i den mån de bygger på vilja att visa ansvar och ta hänsyn. Både de många ungdomar som vill "vänta" och de som har ett sexuellt samliv baserat på god vilja bör i undervisningen få uppleva att de är förstådda och accepterade. Skolan bör med andra ord inte ta ställning i denna moralfråga utan hålla fältet fritt för en förutsättningslös genomgång av principiella och praktiska synpunkter som kan hjälpa ungdomarna att se klarare och att finna sin egen väg. En generell rekommendation på detta område skulle däremot enligt utredningens uppfattning leda till att huvuddelen av eleverna drar slutsatsen att skolan inte har något meningsfullt att säga dem på samlevnadens område; därmed avskärmar de sig från den etiska undervisningen och utformar sina handlingsnormer helt på egen hand eller under inflytande av icke önskvärda värderingar. En generell rekommenderande undervisning innebär i denna fråga en långt svagare etisk undervisning än en som tillsammans med eleverna går igenom väsentliga synpunkter utan förutfattad ståndpunkt.

Syftet att motverka de alltför tidiga sexualdebuterna och mildra deras konsekvenser bör tillgodoses genom andra inslag i undervisningen. För det första bör man gå igenom och diskutera de grundläggande värderingar på sexuallivets område som skolan skall framhålla och främja (se ovan). Dessa kan i bästa fall väcka eftertanke och motverka ett oöverlagt handlande. Detsamma gäller en genomgång av de *skilda* sexualmoraliska uppfattningar som finns. För det tredje bör undervisningen peka på de risker som är förbundna med en alltför tidig sexualdebut, oberoende av vilka värderingar man har. De risker som avses har angivits i avsnitt 16.1.

Sammanfattningsvis är det alltså utredningens uppfattning att undervisningen inte bör generellt ta ställning till frågan om sexuellt samliv under ungdomsåren men att den bör aktivt söka motverka alltför tidiga sexualdebuter.

I det följande skall fyra mer preciserade tonårsinställningar och beteenden anges. Det är dessa som torde vara bäst ägnade att tas upp i ett samtal om dessa frågor.

1. *Det är orätt med sexuellt samliv före äktenskapet (och därmed även självklart under uppväxtåren).* Det anser 2-4 % av 18-30-åringarna i Sverige, men *flertalet* ungdomar (18-30 år) i vissa kristna samfund och

en stor minoritet av ungdomarna i andra samfund, enligt följande fördelning (i %):¹

Pingströrelsen	}	84
Örebromissionen		
Sv. Alliansmissionen		
Metodistkyrkan	}	49
Sv. Baptistsamfundet		
Sv. Missionsförbundet		
Frälsningsarmén		
Sv. kyrkan		16

Detta innebär att i bygder med starkt frikyrkligt inslag kan det finnas många ungdomar i en klass som har denna inställning, också beroende på att en del ungdomar som inte är samfundsmedlemmar har tagit intryck. Uppfattningen att sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder "absolut inte får förekomma" omfattas emellertid *allt som allt* av följande andelar av eleverna i årskurs 9 och gymnasiets årskurs 2 (oberoende av religiös inställning; i %):²

	Po	FI
Åk 9	4	9
Gy, åk 2	3	4

I årskurs 9 omfattas denna åsikt i högre grad av flickor, elever på gymnasieförberedande linje, elever utan stadigt sällskap samt elever vilkas båda föräldrar är religiösa.

Vissa elever intar alltså – ofta av djup övertygelse – en ståndpunkt som skiljer sig från den som huvudparten av deras kamrater har. Det torde inte kunna undvikas att en del av deras kamrater någon gång uppträder oförstående mot dem utom och inom skolan, men det är ett pris som varje profilerad minoritetsgrupp måste betala – och måhända även i många fall betalar med glädje. För skolans samlevnadsundervisning bör det emellertid vara en viktig uppgift att söka skapa förståelse och respekt för viljan att hysa och stå för en personligt grundad övertygelse. Det bör framhållas att en överensstämmelse mellan lära och liv hos dessa ungdomar avspeglar sig i enkätundersökningarnas resultat. Medianåldern för sexualdebut är (enligt en av USSU:s undersök-

¹ Berndt Gustafsson: "Sexualnormer i svensk kristenhet", forskningsrapport 1971:3 från Religionssociologiska institutet, stencil. De som ingår i denna undersökning är de som går i Sv kyrkan minst 3 gånger i månaden eller är fasta medlemmar i frivillig aktivitet, samt de som är aktiva medlemmar av frikyrka. En utförlig redogörelse för de sexualmoraliska normerna i dessa grupper har lämnats i avsnitt 5.1

² SOU 1969: 8, tab. 7.4; SOU 1969: 28, tab. 7.3

ningar) för icke religiösa 18,3 år, för religiösa 20,7 år, alltså en skillnad på 2,4 år (SOU 1969: 2, s. 90 tab. III: 3, korrigerade siffror). De flesta ungdomar har förhoppningen att finna någon som de kan grunda ett bestående äktenskap eller äktenskapsliknande samlevnad med. De har i så fall anledning att se med en viss avund på de religiösa ungdomarna (i detta speciella avseende). Dessa har lättare att klara sammanhållningen därför att de tror att äktenskapet är något gudomligt sanktionerat, därför att de har en gemensam livsåskådning som är djupt förankrad i personligheten och därför att de tillhör en församlingsgemenskap som stöder familjen. Det är inte heller så, som kanske någon tror, att den som inte före äktenskapet prövar sig fram till en partner som man sexuellt passar ihop med, är mer eller mindre dömd till sexuell missanpassning i äktenskapet. Vad som inträffar är för det mesta att de normala nybörjarsvårigheterna inträffar i början av äktenskapet i stället för före det. Därefter inträder i de flesta fall förmågan att uppleva ömsesidig sexuell tillfredsställelse. Risken att man skall bli gift med någon man inte kan sexuellt anpassa sig till är naturligtvis något större än om man vet att man passar ihop innan man gifter sig, men den är inte stor.¹

Dessa positiva drag i samlevnadsförhållandena i religiösa grupper bör nämnas som motvikt till de negativa som är de som oftast förts fram i debatten under de senaste hundra åren: tabuering av sexualiteten genom förtegenhet, en skuldbeläggning av förbjudna sexuella handlingar som är så stark att den blir neurotiserande, tvång (på grund av gruppnormerna) att hålla samman även ett äktenskap där slitningarna blivit nedbrytande för både föräldrar och barn.

2. Den andra typen av ställningstagande till sexuellt samliv är denna: *Jag vill vänta ända tills jag träffar någon som jag på allvar tror att jag vill gifta mig med. När vi båda är så klara på det som vi kan bli, är det självklart att vi lever ihop sexuellt tills vi har inkomster och bostad så att vi kan gifta oss.* Det finns inte någon undersökning som visar hur många som har denna inställning. Man kan vara säker på att det är fler flickor än pojkar, eftersom flickorna i så mycket större utsträckning anser att sexuellt samliv och kärlek måste höra ihop. De som handlat enligt ett sådant mönster (av övertygelse eller därför att "det blev så"), dvs de som hela livet haft endast en sexualpartner, är i den äldre generationen.²

15 % av männen

40 % av kvinnorna

(Motsvarande siffror för den yngre generationen är inte meningsfulla i detta sammanhang, eftersom en stor del av dem kommer att ha fler sexualpartners än vad de hittills haft.)

¹ Kanin & Howard: "Postmarital consequences of premarital sex adjustments". American Sociological Review, okt. 1958. Cit. efter Packard 1968, s. 432. I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" framträder inte heller några nämnvärda skillnader i sexuell tillfredsställelse mellan religiösa och icke religiösa intervjupersoner, se SOU 1969: 2, s.110, tab.IV: 4.

² SOU 1969: 2, s. 97 tab. IV: 1

De som har andra ideal är ofta benägna att se lite nedlåtande på dem som är "romantiska". Därför är det viktigt att dessa i skolans samlevnadsundervisning skall se sin egen uppfattning förstådd och respekterad. De kanske inte själva vill föra fram den, när frågor av detta slag diskuteras, men de bör få märka att läromedlen och läraren räknar med den. Deras inställning kan ha olika bakgrund. En tonåring kan tämligenoreflekterat ha övertagit ett traditionellt synsätt och känner sig bäst till mods om hon eller han får planera sitt liv i överensstämmelse därmed. Det kan också vara fråga om en mera djupgående värdering, enligt vilken sexuallivet får sin rätta innebörd endast tillsammans med kärlek och samhörighet, inriktade på trohet och livsvarighet. Det kan också vara så, att den som accepterar sexuellt samliv med sin blivande äktenskapspartner har en religiöst färgad äktenskapsuppfattning som en central värdering men anser att äktenskapet i djupare bemärkelse börjar med trohetslöftet och det sexuella samlivet.

I en tid då flertalet unga människor har en mer permissiv inställning än denna, blir det särskilt viktigt att den mer exklusivt personcentrerade och därför mer restriktiva synen inte skall behandlas som oväsentlig och föråldrad och få en undanskymd plats i sexual- och samlevnadsundervisningen. Eftersom ändå nästan alla elever siktar på att nå en stabil och personlig relation – i de flesta fall blir det äktenskapet, i andra fall äktenskapsliknande samlevnadsformer – omfattas i själva verket de mer restriktiva elevernas värderingar av många, inte som vägledande för deras aktuella handlande under åren före det definitiva valet av samlevnadspartner, men som ett framtidsmål som man hoppas uppnå när omständigheterna tillåter. Den syn på sexualitet och samlevnad som det här är fråga om är därför alltså av betydelse för den slutliga utformningen av samlevnaden och bör också erhålla en motsvarande plats i skolans undervisning. Om sexualundervisningen skulle utgå ifrån att sex för sex' egen skull tillsammans med tillfälliga kontakter är vad de flesta människor drömmer om som den stora lyckan, hamnar den långt på sidan om verkligheten.

3. Den tredje – och vanligaste – typen av ställningstagande till sexuellt samliv i ungdomen är denna: *Jag anser det inte nödvändigt att vänta ända tills jag hittar den jag vill höra ihop med för alltid och ha barn med, men jag vill inte heller ha samlag med tillfälliga partners. Jag vill leva ihop sexuellt bara med någon som jag tycker om, har förtroende för och kan vara vän med.*

De som ansåg "att man måste ha stadigt sällskap" var (i %)¹

	Po	Fl
Åk 9	57	73
gy, åk 2	49	79

De som var osäkra, vilket kan betyda att de lutade åt en mer eller en mindre restriktiv norm eller inte tänkt närmare på saken, var (i %)¹

¹ SOU 1969: 8, tab. 7.4; SOU 1969: 28, tab. 7.3

	Po	Fl
åk 9	20	13
gy, åk 2	9	6

Inför dessa siffror måste man komma ihåg att – vilket nästan alltid är fallet numera – det är fler som har en permissiv attityd än som omsätter den i ett extensivt beteende. De som överhuvud accepterar samlag mellan ungdomar i deras egen ålder (oberoende av villkor och motivering) är:¹

	Po	Fl
åk 9	76	78
gy, åk 2	89	90

Men i årskurs 9 är det 20–25 % som haft samlag, i gymnasiets årskurs 2 (1966–67) ca hälften av eleverna.²

Den främsta orsaken till att denna sexuella situation i dag föreligger i skolan är inte att sexualdebutåldern sjunkit med ca 2 år under detta århundrade, ungefär i takt med den tidigare könsmodnaden (2.4.6.1), utan det förhållandet att ungdomarna går så mycket längre i skolan. Under de långa tider då skolplikten var 6- eller 7-årig och endast en försvinnande bråkdel av befolkningen fortsatte i gymnasiet (1935: 4 %), ägde även de tidigare sexualdebuterna till allra största delen rum bland ungdomar som slutat skolan. Den största förändringen som skett sedan sexualundervisning i folkskolan infördes 1942, är att skolan nu har att undervisa också elever som befinner sig i sådana åldrar att de flestas sexualdebut äger rum före skolgångens slut. 1970 gick drygt 40 % ut gymnasiet; av dagens 16-åringar fortsätter det stora flertalet sina studier i gymnasieskolan. Det är framför allt detta som gjort sexualfrågan så påträngande och närgående i skolans vardag. Förr kunde man proklamera en avhållsamhetsprincip som alla visste att nästan alla elever levde efter innan de slutade skolan vid 13–14 års ålder. Vad som sedan hände behövde och kunde skolan inte ta ansvar för. I dag har skolan att undervisa elever som i varje fall går kvar i skolan till 15–16-årsåldern och i flertalet fall ytterligare två eller tre år. Det är framför allt detta och inte så mycket attityd- och beteendeförändringen som åstadkommer att det nu i skolan finns en så stor majoritet av elever som accepterar sexuellt samliv före skolårens slut och en mindre men dock majoritet som också har sin sexuella debut före avslutad skolgång. En mycket stor del av deras jämnåriga tänkte och handlade på samma sätt förr i världen – men de gick inte i skolan. *Denna* förändring av förhållandena är en ofrånkomlig

¹ SOU 1969: 8, tab. 7.4; SOU 1969: 28, tab. 7.3

² Enligt stockholmsundersökningen 1966–67 hade 25,8 % av ungdomarna i den ålder som motsvarar årskurs 9 haft samlag och 56,6 % av ungdomarna i den ålder som motsvarar gymnasiets årskurs 2. Båda siffrorna bör reduceras något med tanke på att sexualdebuten äger rum något tidigare i en storstad. Å andra sidan bör siffrorna höjas något med tanke på att sexualdebutåldern med all sannolikhet fortsatt att sjunka under tiden 1967–72. Sannolikt är därför de angivna siffrorna ett något så när korrekt grovt mått på de verkliga förhållandena i dag. (Eliasson 1971, s. 26, fig. 2.2)

anledning bland andra till att skolan måste ge en sexual- och samlevnadsundervisning som tar sikte också på de elever som har gjort sina första sexuella erfarenheter och på dem som har inlett ett regelbundet sexuellt samliv.

Nu som förr är det en viktig fråga för samhället under vilka former detta samliv äger rum och vilken inverkan det har på ungdomarnas utveckling till vuxna och ansvariga samhällsmedborgare. Själva det förhållandet att det stora flertalet nu levande svenskar haft sin sexualdebut i tonåren är ett tillräckligt bevis för att detta inte behöver verka ödeläggande på en människas individuella och sociala utveckling vilket dock stundom påstås i debatten. För en nykter betraktelse framstår det tydligt att sexuella erfarenheter och samlevnad i tonåren för somliga är förenade med positiva, för andra med negativa erfarenheter och att de negativa blir mer dominerande ju längre ned i åldrarna man kommer. När läraren och eleverna i skolan diskuterar den typ av ställningstagande till sexuellt samliv varom här är fråga (se definitionen under punkt 3 ovan) är det nödvändigt att de samlar exempel på sådana positiva och negativa erfarenheter och konsekvenser. Värdet av en sådan eftertanke ökas i hög grad av att eleverna själva drar fram dessa förhållanden, men det torde för det mesta vara nödvändigt att läraren kompletterar och systematiserar.

USSU har haft en överläggning med företrädare för rådgivningsbyråerna för ungdom i Borlänge och Stockholm.¹

Med betonande av att man på dessa institutioner får kontakt med ungdomar som har mer problem än andra nämnde man följande iakttagelser som gäller ungdomar med stadigt sällskap. En del av dem som mister sin partner tar detta hårt. (Det är som bekant fallet även bland vuxna, men partnerbyte förekommer oftare bland tonåringar, se SOU 1969: 2, s. 100 tab. IV: 2.) Andra allmänmänskliga problem är svårighet att finna en partner som har samma värdering av en förtroendefull och varaktig gemenskap som man själv har; oro för brister i utseende eller för att man inte är fysiskt "normal". Vanlig både bland vuxna och ungdomar är bristande konsekvens i användningen av preventivmedel, men här är bristerna större ju yngre man är. Av de fall av oönskade graviditeter som rådgivningsbyrån i Borlänge fått hand om hade hälften fullföljt graviditeten, andra hälften begärt och fått abort.

Allmänt ansåg man på båda rådgivningsbyråerna att de flesta av dem som har stadigt sällskap har en fin gemenskap som hjälper dem att uthärda de många och enligt personalens mening ökande svårigheterna: skoleda i årskurs 8 och 9, generationsspänningar, ensamhet, vilshenhet, oro inför samhällsproblemen. De flesta av dem som kommer till rådgivningen är inte promiskuösa utan har stadigt sällskap — med

¹ Från Borlänge stads ungdomsmottagning deltog provinsialläkaren Gustaf Högberg och gynekologen Barbro Tegmark, från Stockholms skoldirektions rådgivningsbyrå gynekologen Helga Sjöström och barnmorskan Ulla-Stina Andersson. I Borlänge mottas även ungdom som inte går i skolan, men de utgör en minoritet bland de rådsökande. Se även: Borlänge ungdomsmottagning. En redogörelse utg. av sociala centralnämnden, 1973.

reservation för att en del kan uppges detta för att framstå i bättre dager. Det förr ofta iakttagna fenomenet sexuallängest hos tonåringar visar sig nu inte alls. Ungdomarna tycker i allmänhet inte att det är så märkvärdigt om man haft samlag eller ej utan fäster sig mer vid relationsproblemen. De "nervösa" problemen är sådana som nyss räknades upp. Inte heller onaniproblem hade förekommit. (Här måste man dock räkna med att de som har skuld känslor eller obehag på detta område inte i första taget tar upp saken. Att det alltså finns problem framgår av tab. 6.2 ovan jämte kommentarer.) Beträffande föräldrarnas inställning hade man fått klart för sig att det numera inte är så ovanligt att de låter tonåringens flickvän eller pojkvän övernatta i hemmet – det är mest en fråga om utrymme. Dock är det långtifrån alla föräldrar som kan tänka sig något sådant.

Uppgifter om det sexuella samliv som förekommer bland svenska tonåringar har lämnats i avsnitten 2.4.6 – 2.4.8. Allmänna synpunkter på undervisningen om denna fråga har lämnats i 16.2. Principiella synpunkter på vilka grundläggande värderingar som härvid skall framhållas och främjas har givits i 16.3.3 samt i handledningsförslaget, 4.2.

Därutöver bör läraren med eleverna genomgå och diskutera det faktiska förhållandet att ju omognare man är, desto större är risken att man skadar sin sexualpartner och/eller sig själv. Se 16.1. Synpunkter på lagbestämmelsen om straff för otukt med minderåriga har likaledes lämnats i 16.1.

4. Den fjärde typen av ställningstagande till sexuellt samliv i ungdomen säger, enklast uttryckt, detta: *Jag tycker det är riktigt med samlag med tillfälliga partner.* Det tycker (i %):¹

	Po	Fl
åk 9	19	5
gy, åk 2	40	11

Gymnasisterna är här mer restriktiva än 18–30-åringarna i undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (se ovan tab. 2.11, punkt 7). Bland de senare är det hälften av männen och en fjärdedel av kvinnorna som anser att sexuellt samliv mellan obundna som inte närmare känner varandra bör accepteras. I stockholmsundersökningen är attityderna hos 16–25-åringarna ungefär desamma. Hälften av männen och en femtedel av kvinnorna har den attityd som Reiss kallar "permissiveness without affection" (Eliasson 1971, s. 228).

Enligt den syn på sexualitetens sammanhang med personlighetsutvecklingen och gemenskapsrelationerna som USSU föreslagit skall ligga till grund för undervisningen (se målformuleringarna i kap. 15 samt 16.3.3) bör en personlig, bestående relation framställas som ett mål värt att sträva efter. När det relationslösa sexuallivet behandlas i läromedel och i undervisningen, bör de sakförhållanden framhåvas som i förslaget till lärarhandledning, kapitlet Samlag, uttryckts på följande sätt:

¹ SOU 1969: 8, tab. 7.4; SOU 1969: 28, tab. 7.3

”Det synes finnas all anledning att göra en skillnad mellan en rent fysiologisk, spänningsavlastande driftsutlösning å ena sidan och en psykologisk, nyanserad och långt mera komplicerad upplevelse av personlig tillfredsställelse å den andra. Att det förra ofta upplevs som ’intensivare’ hindrar inte att det senare ger en starkare känsla av ömsesidig personlig tillfredsställelse och harmoni. Mycket talar för att det heterosexuella samlaget mellan partners som har en positiv känslorelation till varandra, föregånget av ett variationsrikt och av skuld-känslor obelastat förspel, är den form av sexuell samvaro, som bäst kan förmedla den sistnämnda upplevelsen. Mellan dessa två typer av tillfredsställelse ligger naturligtvis en vid skala med alla slags nyanseringar och betoningar åt ena eller andra hållet.”

I stockholmsundersökningen finns en redovisning av i vilken utsträckning männen tilldelar sig själva större friheter än de vill tillåta kvinnorna, och i vad mån kvinnorna har samma inställning, dvs att vilja ge männen större frihet än åt sig själva. Man får med andra ord ett mått på kvardröjande dubbelmoral hos 16–25-åriga stockholmsungdomar. Det visar sig att den finns, och att det ännu är ganska stora minoriteter som omfattar den: 20 % av männen och 13 % av kvinnorna.¹ Det är alltså dessa – både män och kvinnor – som är beredda att klandra kvinnor för att de tillämpar samma grad av sexuell frihet som majoriteten av männen. Men de dubbelmoraliska männen nöjer sig i många fall inte med detta; de försöker också förmå de återhållsamma kvinnorna att ha de samlag, för vilka de klandrar dem. Dessa män har alltså ett slags dubbel dubbelmoral: dels skilda bedömningar av mäns och kvinnors handlingar, dels försök att få kvinnorna att bryta mot den moral männen anser bör gälla för dem. Ett resonemang om denna företeelse bör vara ett värdefullt inslag i samlevnadsundervisningen.

De inledningsvis anförda siffrorna visar emellertid på ett problem av – siffermässigt – större dimensioner, nämligen att det i alla de fyra undersökta grupperna är fler män än kvinnor som inte har något emot samlag med tillfälliga partners. Det gäller i årskurs 9, i gymnasiets årskurs 2, bland 16–25-åringar i Stockholm och bland 18–30-åringar i Sverige. Det betyder att ett stort antal kvinnor är utsatta för en press att ha samlag med tillfälliga kontakter, i strid med sina egna värderingar och att en del av dem rimligen också har detta. Nu minskas visserligen pressen av två faktorer: att många män lever mer restriktivt än vad deras moral egentligen tillåter dem och att ett litet antal kvinnor står till förfogande för samlag med ett stort antal män. 7 % av de 18–30-åriga kvinnorna uppger att de haft 10 eller fler partners; några av dem har haft fler än 50.² Men problemet kvarstår: många kvinnor som anser att sex och kärlek bör höras ihop utsätts för en påtryckning att handla i strid med denna sin värdering. Här är också en fråga som väl lämpar sig för diskussion med de äldre eleverna.

Enligt en del av dem som bekämpar kvinnodiskrimineringen i samhället är den återhållsamma kvinnliga attityden ett resultat av att

¹ J Israel 1971 b, s. 157 tab. 10.

² SOU 1969: 2, s. 97 tab. IV: 1

kvinnorna uppfostras till ofrihet och underdånighet. För att komma loss ur denna försagdhet måste kvinnorna ändra attityd och beteende och bli lika permissiva och sexuellt extensiva som männen. Enligt en annan uppfattning är det kvinnans krav att sexuellt samliv och kärlek skall höra samman som leder till den djupaste och varaktigaste tillfredsställelsen, medan den opersonliga sexualitet som ungefär hälften av männen värderar och praktiserar, har mycket mindre att ge och därför innebär en mera primitiv och outvecklad attityd – en attityd som ofta kritiserar av kvinnor. I så fall framstår det som den önskvärda utvecklingen att den ”kvinnliga” attityden blir vanligare bland männen – att det sker en humanisering av det manliga sexuallivet.¹ I själva verket har en sådan utveckling länge pågått. Den kan åskådliggöras t ex genom den jämförelse mellan tyska manliga akademikers sexualliv 1912 och 1966, för vilken redogjorts i avsnitt 2.4.2. 1912 hade männen under sin studietid haft samlag nästan uteslutande med prostituerade, 1966 huvudsakligen med blivande äktenskapspartner eller annars med någon som de hade en personlig relation till. Enligt USSU:s uppfattning bör en utveckling i denna riktning framställas som önskvärd, inte en utveckling mot ökad avpersonalisering av sexuallivet hos båda könen.

Den attityd som här diskuteras är: ”Jag tycker det är riktigt med samlag med tillfälliga partner.” För att kunna diskutera denna inställning på ett realistiskt sätt bör det emellertid klargöras i undervisningen att den kan ha olika bakgrund, vara motiverad, teoretiskt och praktiskt, på olika sätt. Åtminstone följande tre typer kan urskiljas.

a. En ”sexradikal” åskådning, enligt vilken det är ett socialt och humant framsteg om män och kvinnor i lika mån känner sig fria att skaffa sig sexuell tillfredsställelse utan några som helst krav på bestående, personlig relation. Om båda parter har samlag helt av fri vilja och utan att skada en tredje part, kan detta kritiserar endast utifrån rena fördomar, anser man. Opersonligt sexualliv har sin tid, personliga relationer sin tid, hävdar man.

b. En traditionell dubbelmoralisk inställning, enligt vilken unga män i motsats till unga kvinnor har rätt till en period av fritt sexualliv utan större restriktioner eller hänsyn innan de bildar familj. Det är ett naturligt och nyttigt inslag i deras utveckling från pubertetsyngling till vuxen, anser man. Skryt inför varandra och redogörelser för sina upplevelser och för vilka flickor de haft samlag med är vanliga inslag under denna period.

c. En djupare rotad relationslöshet i sexuallivet liksom i livet överhuvud taget, beroende på svåra emotionella bristsituationer under uppväxtåren. Här är det inte så mycket fråga om en attityd som om en skada på personligheten, en aldrig utvecklad gemenskapsförmåga. Den kan ta sig uttryck i sökande efter relationer genom extremt tidig sexualdebut och extremt många partner. Dessa ungdomar (som alltså bara utgör en del av dem som har samlag med tillfälliga kontakter, det måste starkt

¹ Båda dessa tänkbara vägar att nå större ”jämlighet” mellan män och kvinnor på det sexuella området diskuteras flerstädes i R Eliassons doktorsavhandling ”Könsdifferenser i sexuellt beteende och attityder till sexualitet”. 1971.

understrykas) uppvisar enligt vad som framkommit i venereadelen av stockholmsundersökningen ofta en gemensam bakgrundsfaktor av bristfällig impulskontroll och högre frekvens av asociala beteenden överhuvud.¹ Det är i denna grupp som promiskuitet, underlåtenhet att använda preventivmedel, gonorrésmitta och oönskade havandeskap har sin största utbredning.

Då denna grupp omnämns i läromedel och i undervisningen, bör det ske summariskt och på ett hänsynsfullt sätt, så att inte vissa elever i klassen känner sig stämplade som socialt utslagna och deklarerade. Det bör också framhållas att den som har en sådan belastning inte med nödvändighet är utestängd från relationer för alltid. Positiva erfarenheter och självläkningsprocesser kan leda till en ökad anknytnings- och kommunikationsförmåga.

Ungdomsmottagningarna för sexualrådgivning i Borlänge och Stockholm hade erfarenhet av vissa negativa företeelser i samband med de tillfälliga sexualkontakterna. Det finns ett litet antal flickor som har samlag med ett mycket stort antal pojkar. Det finns flickor som är olyckliga därför att deras partner har en så mycket mer opersonlig inställning till deras förhållande än vad flickan själv har. Vissa flickor är ängsliga och efterhängsna i relation till pojkarna, medan dessa uppträder med manlig självtillräcklighet och väljer och vrakar.²

Det bör understrykas att detta inte är någon karaktäristik av förhållandena bland tonåringar i allmänhet utan av en minoritetsgrupp bland dem, som är särskilt utsatt. Men inom denna grupp förekommer svåra missförhållanden, delvis i form av kränkningar av den personliga integriteten. Det är sannolikt att en del elever inte klart ser att det som sker i denna speciella grupp har denna karaktär. Undervisningen måste därför klargöra detta. När dessa frågor behandlas måste man hela tiden hålla i minnet att flertalet elever har attityder och beteenden som hör hemma i grupperna 1–3. Generella nedsättande omdömen om "ungdomen" är alltid falska och undergräver förtroendet för samlevnadsundervisningen.

16.4 Undervisning om vissa samlevnadsfrågor

16.4.1 *Sexualdrift, förälskelse, kärlek och samhörighet*

Att med eleverna diskutera fram några enkla distinktioner mellan de fyra begreppen i rubriken bör kunna vara av värde med tanke på de

¹ Gustavsson 1971.

² Ur ett reportage från en tonårsdebatt i tidningen Vi nr. 46 1971 kan följande förtjäna anföras: Pojke: "Om tjejerna skulle göra med grabbarna som grabbarna gör med tjejerna så skulle grabbarna lägga av." – Flicka, 16 år: "De flesta tjejer törs inte vara sig själva och visa att dom har lite i skallen. Då sticker killarna sin väg. Man blir inte alls poppis bland killar. Och det är något som tjejerna bryr sig om. Dom vill vara med killar, och därför rättar dom sig efter hur killarna vill ha det. För killarna är tjejerna på något sätt bara en del av det som dom håller på med. Vi tjejer måste också känna oss som om killar bara är en del av livet."

vanföreställningar som uppammas av pornografi och en viss typ av veckotidningsnoveller och filmer. Dessa vanföreställningar är ju av två motsatta slag. Den ena framställer den operonliga, relationslösa sexualakten som det enda väsentliga en man och kvinna kan få ut av varandra. Den andra framställer den romantiska svärmiska kärleken som ungdomslivets fullbord och den säkra grund varpå ett livslångt lyckligt äktenskap kan byggas. Dessa båda myter torde inte vara så farliga som man stundom föreställer sig, eftersom få människor tror fullt och fast på dem, åtminstone inte på den pornografiska. De används som dagdrömmar, inte utan medvetande att de är just drömmar. Men samtidigt är det svårt att föreställa sig att de blir helt utan inverkan. Oklara föreställningar om sex eller romantik som livsinnehåll kan leda vilse ganska långt innan verklighetens korrigeringar infinner sig. Det väsentligaste skälet till att någon hamnar i vanföreställningar är emellertid inte själva mötet med dåliga massmedieprodukter utan det förhållandet att han eller hon inte som barn och ung har sett och fått glädja sig åt verklig samhörighet mellan två människor. De som gjort denna erfarenhet är i ganska hög grad vaccinerade mot falska verklighetsbilder på detta område.

Det bör framställas som självklart och naturligt att den under puberteten intensifierade sexualdriften först framträder "isolerad", dvs. utan att vara inriktad på någon viss individ som man har en personlig relation till. En sådan impuls, latent inriktad på vem som helst av det motsatta könet, finns väl hos de flesta genom hela livet så länge sexualdriften finns kvar. Impulsen tyglas emellertid i alla kulturer av samhället genom konventioner, normer, social kontroll, lagar och straff. Dessa restriktioner har blivit mindre stränga i västerlandet alltsedan 1920-talet (3.8, not), men få människor förespråkar ren normlöshet på detta område. De flesta erkänner (med mer eller mindre av praktisk tillämpning) att samma etiska krav gäller för sexuella som för andra relationer.

I den mån man lyckas göra normer till sina egna ("internalisera" dem) blir de mindre tryckande. Men om självbehärsningen sker huvudsakligen genom att skambelägga driftsimpulserna och borttränga dem till det omedvetna, blir resultatet neurotisering. Medveten behärskning utan skuldbeläggning av själva impulsen är däremot inte neurotiserande.

Förälskelser i jämnåriga individer av motsatt kön förekommer under hela barndomen. Under puberteten ändrar de karaktär. De blir intensivare, innebär en längtan efter att få vara den ende för någon. Man försöker för första gången infoga sig i ett existerande socialt mönster för parbildning. Man har vad som med en tämligen inadekvat term kallas stadigt sällskap. Man är inte längre nöjd med att enbart ha en förtrogen i den bästa vännen av samma kön; man vill bryta isoleringen i förhållande till det motsatta könet och uppleva förtrolighet tvärs över den gränsen. En stark upplevelse av absolutitet — "han eller hon är den enda möjliga för mig-i all framtid" — är vanlig och kan upprepas gång på gång i förhållande till nya föremål. Driften till en verklig sexuell förening gör sig samtidigt gällande hos många — inte hos alla. De flesta ungdomar tar inte

det steget förrän efter grundskoleårens slut, många först sedan de lämnat tonåren.

En av de tolkningar av detta skeende som betytt mest för vår tid refereras av Gustav Jonsson på följande sätt (G Jonsson 1970, s.111):

"Enligt den analytiska pubertetsteorin innebär det centrala psykologiska skeendet under ungdomsåren att libido, dvs sexuell energi lösgöres från de tidigare objekten, föräldrarna, och bindes vid nya personer . . . Under det att denna process pågår intar den unga människan mycket laddade hållningar till vissa personer i sin omgivning, både av eget och motsatt kön. Eftersom puberteten enligt denna uppfattning utgör en rekapitulation av utvecklingen under de fem första levnadsåren inträder nämligen dessa nya personer som representanter . . . för föräldrarna och får därmed också mot sig riktade känsloladdningar som en gång gällde föräldrarna. Dessa känsloladdningar inrymde även libidinösa, dvs enligt analytisk nomenklatur sexuella komponenter och blev därigenom till stor del bortträngda från det medvetna upplevandet. I och med att de nu väckts till nytt liv genom den ökande driften vid puberteten och samtidigt riktas mot nya personer åstadkommes de snabba växlingar mellan sympati och antipati, attraktion och repulsion, till en och samma person som är så typiska för tidiga tonåringar.

Den frigörelse som puberteten säges innebära består alltså egentligen i att gamla personbindningar ersätts av nya personbindningar. Innan denna utveckling är färdig gäller emellertid regeln att kärleken är beständig men att föremålen växlar ständigt.

För de ungdomar som under sin tidiga barndom inte haft möjlighet att knyta an till föräldrar eller ersättare för dem skulle enligt detta resonemang uppenbarligen risken vara stor för promiskuitet eller andra former av sexuell felutveckling eftersom deras förmåga till personbindning förblivit outvecklad.

En variant av denna analytiska teori anknyter till begreppet jag-identitet. Med tillämpning på den sexuella utvecklingen under tonåren skulle detta begrepp innebära att de unga så att säga prövar olika roller innan de slutligen finner sig själva och kan mer varaktigt knyta an till en bestämd sexualpartner. Utifrån sett ter sig denna utveckling så att den unga pojken eller flickan gång efter annan byter stil eller söker sig till nya miljöer. En tid är t ex flickan den fnittriga backfisken, i nästa fas kanske den städade familjeflickan, därefter kanske under en period den nöjeslystna dansdockan osv. I regel rör det sig dock mer om yttre manér än om ändrad inre hållning. Enligt teorins upphovsman, Homburger Erikson, kallas förloppet mognadskris och uppfattas som en nyttig och nödvändig utvecklingsfas."

Hur detta mönster ser ut vet vi ganska mycket om när det gäller begynnelseåldern för olika sexuella aktiviteter (2.4.8: "Den senaste utvecklingen"). Om man däremot vill komma underfund med vilka olika slags personliga relationer som är förknippade med dessa sexuella kontakter lämnar existerande undersökningar mycket bristfälliga besked. Enkäter eller intervjuer med yngre tonåringar om frågor där sexuella aspekter är inblandade har länge varit omöjliga av opinionsskäl. Sannolikt håller detta hinder nu på att falla bort; intensivintervjuer med ett representativt urval yngre tonåringar skulle i så fall kunna ge värdefulla upplysningar.

I brist på sådana får man nöja sig med kvantitativa notiser och allmänna intryck. Vid slutet av årskurs 9 har hälften av eleverna fyllt 16

år. De uppgifter som nedan lämnas om sexuella förhållandens varaktighet gäller 16–20-åringar, och av dem kan man dra vissa slutsatser om "deras förflutna". Som en jämförelse med beteendet hos den närmast äldre gruppen meddelas också siffrorna för 21–25-åringar. Uppgifterna är hämtade från stockholmsundersökningen 1966–67.

Antal förhållanden kortare än en vecka bland dem som haft mer än en partner (Efter Eliasson 1971, tab. 6.4; i %)

Antal förhållanden kortare än en vecka	16–20-åringar		21–25-åringar	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
0	32	72	30	74
1	13	13	12	11
Fler än 1	55	13	58	15

Uppgifterna om hur många som aldrig inlåtit sig på en rent tillfällig sexuell kontakt är ju direkt tillämpliga även på dem som är yngre än 16 år. Om vi vet att en tredjedel av männen och tre fjärdedelar av kvinnorna aldrig haft ett "förhållande" kortare än en vecka, så vet vi också att detsamma gällde om dem som 15-åringar eller yngre. Intressant är att det här tycks vara fråga om stabila mönster. En grupp med ett visst beteende är lika stor bland dem över 20 år som bland tonåringarna. Det är lika många i den äldre som den yngre gruppen som aldrig haft en tillfällig sexualkontakt. Det är också lika många som haft en enda tillfällig kontakt och sedan ingen ytterligare – de fann kanske att det inte var så lyckat för deras del. Följaktligen är det också lika många bland de yngre som bland de äldre som haft mer än *en* tillfällig sexualkontakt: en knapp majoritet bland männen men endast 15 % av kvinnorna. Det bör observeras att alla dessa uppgifter gäller endast dem som haft mer än en partner. Hur det förhåller sig med dem som haft endast en partner vet vi inte, men de måste ju vara dels sådana som haft ett enda och varaktigt förhållande och dels sådana som haft en enda tillfällig sexualkontakt och sedan ingen mera.

Tillsammans tagna ger inte dessa siffror den bild av tämligen allmän promiskuitet bland ungdomen som man möter i de mest och minst moraliska tidningarna. 42–45 % av de män som haft mer än en partner och 85 % av kvinnorna har aldrig eller endast en gång varit med om en tillfällig sexualkontakt.

Av stockholmsundersökningen framgår också antal samlagspartners under de senaste 12 månaderna bland dem som någon gång haft samlag (Eliasson, tab. 6.3). För vårt syfte – att ge en bild av hela ungdomsgruppens beteende – är det emellertid mera givande att ange hur stor del av samtliga ungdomar i en viss åldersgrupp som betett sig så eller så. En omräkning av tabellen till att ange procent av samtliga i enkäten ingående ungdomar ger följande resultat:

Antal samlagspartners under de senaste 12 månaderna (efter Eliasson, 1971, tab. 6.3; i %)

Antal samlagspartners	16-20-åringar		21-25-åringar	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
0	44	45	14	12
1	29	45	52	75
2-3	14	9	21	11
4-	13	1	13	2

En fjärdedel av de manliga och en tiondel av de kvinnliga 16-20-åringarna hade under de senaste 12 månaderna mer än en samlagspartner. Bortåt hälften hade ingen alls. Här kan man inte dra någon säker slutsats beträffande beteendet hos dem som är yngre än 16 år. Men det är av intresse att konstatera att det stora flertalet ungdomar under åren närmast efter grundskoletiden har det återhållsamma beteende som framträder i siffrorna ovan.

De i detta avsnitt anförda siffrorna liksom de enkätresultat som meddelats i avsnitt 2.4.8 pekar alla i en viss riktning: den mycket vanliga föreställningen att större delen av de yngre tonåringarna brukar ha samlag saknar i stor utsträckning verklighetsunderlag. Det är emellertid lätt att förstå hur den uppkommit. Örebroundersökningen 1964 visade att långt fler 16-17-åringar än vad man tidigare trott hade haft samlag. Detta kom som en chock för många. Dess resultat har senare bekräftats av andra undersökningar. Men inga undersökningar tyder på att ens tillnärmelsevis en majoritet skulle ha haft sin samlagsdebut vid 15 eller 16 års ålder. Sexualdebutåldern för flickor har sjunkit snabbt under 60-talet, men inte så att det finns anledning ifrågasätta det nyss fällda omdömet.

Det förefaller troligt att det kommer att gå med deras genomsnittliga beteende som med pojkar: det stabiliserar sig på en nivå som innebär att några börjar tidigt (i 14-15-årsåldern) men att de flesta finner det naturligt att vänta betydligt längre. Därtill kommer det förhållandet att den första samlagserfarenheten ofta inte följs av någon ny på lång tid. Den felaktiga uppfattningen att nästan alla yngre tonåringar brukar ha samlag uppkommer också genom de helt korrekta rapporterna att många 15-åringar vänder sig till rådgivningsinstanser för att få preventivmedel. Men därav följer ju inte att majoriteten gör det eller skulle ha behov att göra det. Härtill kommer så den sensationsbetonade, kommersiellt motiverade snedvridningen av verklighetsbilden i vissa massmedier.

Det finns därför anledning att i skolans sexualundervisning understryka att flertalet inom hela den svenska ungdomen inte har sitt första samlag förrän i de senare tonåren eller i 20-årsåldern och att inledandet av ett mera regelbundet sexuellt samliv för de flesta kommer ännu senare.

Med denna bakgrund given är det emellertid viktigt att på högstadiet tala om de "förhållanden" och mera tillfälliga sexuella erfarenheter som ju verkligen förekommer. På "skalan" sexualdrift-förälskelse-kärlek-samhörighet är säkert många benägna att placera dessa erfarenheter nästan

helt under rubriken "enbart driftstillfredsställelse", dvs utan personliga relationer. Det är på denna punkt existerande undersökningar lämnar oss i sticket. Här är det för USSU bara möjligt att säga att enligt de samlade intryck som kommitténs ledamöter haft under många år i sina allmänna verksamheter i kontakt med ungdomens sexualproblem är detta i det stora flertalet fall en falsk verklighetsbild. Om man bortser från en ganska liten grupp av utpräglat promiskuösa och då vanligen även på annat sätt "avvikande" ungdomar har sexuella förhållanden i de yngre tonåren vanligast en annan karaktär. Man blir förtjust i någon, tycker om någon, blir häftigt kär i någon, "tänder" på någon, går ut tillsammans (om det inte visar sig vara fråga om olycklig kärlek) och prövar på att ha stadigt sällskap – ett begrepp som är högst påtagligt och reellt för ungdomarna även om det kan betyda allt från en vecka till många månader, sällan längre i dessa unga åldrar. En minoritet av dessa yngre tonåringar med stadigt sällskap har samlag. Detta tycks de subjektivt uppleva som tämligen oproblemiskt, inte så förfärligt märkvärdigt (vilket ju inte hindrar att de praktiska komplikationerna kan bli bekymmersamma på grund av ungdomlig obetänksamhet, impulsivitet – eller okunnighet). Den främsta funktionen hos stadigt sällskap i tonåren är inte som somliga föreställer sig att säkerställa en "renodlad" driftstillfredsställelse med negligerande av partnern som person. Att påstå det är i de flesta fall att göra ungdomarna orättvisa. Det stadiga sällskapet – eller rättare: de stadiga sällskapen – utgör, med eller utan samlag, ett sätt att tillfredsställa det elementära mänskliga behovet av gemenskap, vänskap, förtroelighet, kanske t. o. m. ömhet, med den extra tillsats av spänning och tjusning som innefattas i den erotiska komponenten. Denna är ju i hög grad närvarande även om man inte har samlag.

Vad som avgör om ett stadigt sällskap fortsätter är faktorer som ligger i linje med de här nämnda: om man fortsätter att "vara kära" i varandra (vilket man vanligen inte gör i denna ålder), om man kan prata med varandra, om man passar ihop med varandras vänner, om man plötsligt blir häftigt osams och inte alls kan bemästra den situationen. Ett väsentligt sakförhållande framträder möjligen i en iakttagelse som gjordes under arbetet med det s. k. örebroprojektet (Crafoord 1972, s. 72): att de flesta av de 15-åriga flickor som hade haft stadigt sällskap i betydelsen en fast heterosexuell relation, inte längre hade det. Undersökningsledaren tolkar detta hypotetiskt som att så tidiga samlag är ett prematurt beteende som fungerar som övergångsrit vid utträdet ur barndomsvärlden men som inte upplevs som så attraktivt i och för sig att man fortsätter med det när väl prövningen är genomgången. (Även här måste man komma ihåg att detta inte är en karaktäristik av det vanligaste beteendet utan – enligt örebroprojektets egna enkätresultat – en karaktäristik av den minoritet som har tidig samlagsdebut, och bland dem endast den grupp som sedan gör ett långt uppehåll innan de skaffar sig ytterligare erfarenheter.) Även detta fenomen kan tolkas som ett indicium att själva upplevelsen att ha någon att hålla ihop med och tycka om är den mest väsentliga för många vid denna ålder.

Därmed förnekas emellertid inte att ett starkt behov av sexuell

tillfredsställelse kan vara en dominerande faktor för dem som är tidigt utvecklade och är utrustade med en stark sexualdrift. Man måste alltid minnas och framhålla i undervisningen att de individuella skillnaderna här är mycket stora. För somliga kan den otillfredsställda sexualdriften vara svåruthärdlig, för andra kan en sådan problematik ännu vara avlägsen, ja, den kanske aldrig kommer att anmäla sig för dem. Det är viktigt att elever av båda "sorterna" får klart för sig att de på intet sätt är onormala. Traditionellt upplever pojkar i allmänhet en mera pockande sexualdrift än jämnåriga flickor. För män är sexualdriften allra starkast strax före 20-årsåldern; kvinnor når ofta inte full sexuell upplevelseförmåga förrän i 30-årsåldern. Det har länge varit omtvistat huruvida detta berott på fysiologiska olikheter eller på att flickor fostrats till att inte tillåta sig själva att bli medvetna om sin egen sexualdrift. Det förhållandet att flickornas sexualdebutålder sjunkit snabbare än pojkarnas tyder på att den sistnämnda faktorn i varje fall har medverkat till skillnaden i "driftsprofil" mellan pojkar och flickor, unga män och unga kvinnor.

Då nu skillnaden blivit mindre får man räkna med att det förekommer ett större antal yngre tonåringar som har stadigt sällskap, innefattande också ett verkligt sexuellt samliv. Någon mycket stor grupp kan de emellertid inte utgöra. Enligt den senaste tonårsenkäten, örebroprojektet (Marnell 1972, tab. 36), hade 30 % av de 15-16-åriga pojkarna och 38 % av flickorna någon gång haft samlag men som nämnt flertalet av de sistnämnda upphört att ha stadigt sällskap innefattande en sexuell relation. Men det finns alltså en grupp som fortsätter att ha det, och en annan grupp, mest pojkar, som har tillfälliga sexualkontakter med ett flertal olika partners. I stockholmsundersökningen uppgavs följande totala antal partners (Eliasson 1971, tab. 6.1; i %):

Antal partners	16-20-åringar		21-25-åringar	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
0	51	{ 37 39 }	23	{ 8 8 }
1		{ 14 29 }		{ 15 28 }
2-3		{ 15 19 }		{ 18 29 }
4-6	49	{ 13 9 }	77	{ 14 20 }
7-		{ 21 4 }		{ 45 15 }

Bland tonåringarna hade hälften av männen och en tredjedel av kvinnorna haft mer än en partner. Den andra hälften av männen och två tredjedelar av kvinnorna hade haft ingen eller endast en partner. Av siffrorna för sexualdebutålder vet vi att största delen av denna sexuella aktivitet hade ägt rum efter grundskoleålderns slut, men det är helt klart att högstadiets sexualundervisning måste räkna med elever som har eller inom kort kommer att få erfarenhet av kortare eller långvarigare sexuella kontakter. Vilka särskilda risker och ansvarstaganden som då aktualiseras har tidigare diskuterats (16.1, 16.2, 16.3.4.3).

Ett ganska svårt problem i samlevnadsundervisningen är hur man skall tala om personliga respektive opersonliga sexuella relationer. När svenska

folket tillfrågades om vad de skulle vilja veta mer om på sexual- och samlevnadsundervisningens område, svarade hälften att de skulle vilja "veta mer om hur man visar ömhet mot varandra" (SOU 1969: 2, s. 50). Det är ingen tvekan om att det djupaste behovet på lite längre sikt – och ofta också omedelbart – ligger åt det hållet. Det avspeglas också i upplevelsen av tillfredsställelse i samlaget (SOU 1969: 2, s. 42; i %):

	Senaste samlaget var mycket tillfredsställande
Män	
Tillsammans med fru, fästmo eller stadigt sällskap	56
Tillsammans med tillfällig partner	37
Kvinnor	
Tillsammans med man, fästman eller stadigt sällskap	47
Tillsammans med tillfällig partner	14
Män	
Som är kära	56
Som ej är kära	46
Kvinnor	
Som är kära	50
Som ej är kära	24

Skilnaderna är påfallande, särskilt för kvinnornas del. Å andra sidan visar ju dessa siffror även att samlag med en tillfällig partner kan i en eller annan mening upplevas som "mycket tillfredsställande" av många. Man får akta sig för det traditionella påståendet att kärlek, ömhet och samhörighet är ett villkor för upplevelsen av en stark sexuell tillfredsställelse. Att säga så är att till en viss grad korrigera verkligheten för att den skall ge stöd åt den traditionella sexualmoralen. Man måste begränsa sig till att konstatera att bland dem som hade sitt sexuella samliv tillsammans med någon som de hade en nära relation till fanns det fler som upplevde en stark sexuell tillfredsställelse än bland dem som hade samlag med en tillfällig partner. Det måste också vara realistiskt att konstatera att om kärlek och ömhet saknas i en människas sexualliv så har hon gått miste om mycken glädje och lycka. Det kan emellertid inte vara principiellt riktigt att skolan som samhällets representant uppställer den generella regeln att allt sexualliv som inte har dessa kvaliteter är förkastligt. Många människor har sådana relationssvårigheter att de aldrig eller sällan får uppleva närhet eller samhörighet. De bör inte dessutom utsättas för en moralisk förkastelse över det sexuella samliv de kanske ändå lyckas skaffa sig. Det krav som bör gälla för dem är detsamma som för alla mänskliga förhållanden: att söka undvika att skada. Vad som rimligen och generellt kan sägas till ungdomar i skolan är att ett mål väl värt att sträva efter är att förena samhörighet och sexualliv. Om man når målet eller ej är beroende på ens allmänna gemenskapsförmåga – och kanske på slumpen: om man hittar någon som man passar ihop med på det personliga planet. Något som skolan direkt bör vända sig emot är den artificiella åskådning som propageras av

sexindustrin: de "renodlade" sexuella upplevelserna som livets väsentligaste innehåll, sex som nöjesliv — med varianten sex som frälsningslära. Det är i de flesta fall lätt att vinna gehör för en sådan kritik. Ungdomarna har nära till att förstå att denna filosofi inte håller, att det är något annat människan behöver få ut av livet. Men de har också lätt att tillgripa sex som surrogat för gemenskap i en tillvaro som de ibland upplever som fattig på mening och värden.

Rekommendationen att tala ganska grundligt om personliga respektive opersonliga sexualrelationer baserades bl a på det förhållandet att det är en ganska stor minoritet som har tillfälliga sexuella kontakter. Av tabellen ovan med uppgifter om totala antalet partners framgår att bland 16–20-åringarna 34 % av männen och 13 % av kvinnorna hade haft 4 partners eller fler. Motsvarande siffror för 21–25-åringarna var 59 och 35 %. Men bland eleverna i årskurs 9 var det bara 12 % som *ansåg* "att det räcker med att man träffas mer tillfälligt"; bland gymnasisterna var det en fjärdedel som hade denna åsikt. I båda åldersgrupperna var det alltså majoriteter som avvisade tillfälliga sexuella kontakter. Liv och lära står som alltid till en viss grad i motsättning till varandra. I en sådan situation finns det behov av en argumentering som stöder det stora flertalet elever i den hållning som de själva säger att de helst skulle vilja förverkliga. Elevernas svar visar att det också finns gehör för ett synsätt enligt vilket idealet är att sexuellt samliv är integrerat i en personlig relation.

Bland dessa elever finns också — i alla delar av landet — de som har en oftast religiöst motiverad och djupt grundad övertygelse att det sexuella samlivet är ämnat att fungera endast inom äktenskapet eller mellan dem som är helt överens om att de kommer att gifta sig med varandra. Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" visar att de också i stor utsträckning lever som de lär. För dessa elever är ett val mellan avhållsamhet eller icke under uppväxtåren överhuvud inte aktuellt — annat än som en frestelse. Några överväganden om de i princip skall godta eller inte godta opersonliga sexualkontakter är ännu mindre aktuella. Dessa elever bör liksom andra få uppleva att deras övertygelse förstås och respekteras och att motiveringarna för den framställs i undervisningen på ett sätt som de själva och deras föräldrar kan gilla. Deras åskådning bör med andra ord framställas som ett seriöst alternativ. En genomgång av hur yngre och äldre i olika samfund ställer sig till de sexaletiska frågorna finns i avsnitt 16.3.4.3. Några huvuddrag av den kristna grundsynen på detta område har återgivits i förslaget till lärarhandledning, faktaöversikten, kapitlet Livsåskådningar och sexualsyn. Vid framställningen av den kristna synen på äktenskapet och relationen man-kvinna bör huvudvikten läggas på det gemensamma och inte på skillnaderna mellan olika samfund eller åsiktsriktningar.

I Sverige finns för närvarande ca 10 000 muslimer. De särskilda problemen i detta sammanhang diskuteras i kapitel 21.

Polariseringen mellan de mest skilda uppfattningarna inom vårt land är utomordentligt stark. Å ena sidan ca 40 % av 18–30-åringarna som anser att sexuellt samliv bör accepteras om både mannen och kvinnan är

obundna av någon annan men inte närmare känner varandra (SOU 1969: 2, s. 81 tab. II: 9), å andra sidan många sydeuropeiska eller islamitiska invandrades uppfattning: om en ogift kvinna blir förförd är hon vanärad för hela livet om hon inte blir gift med den som förförde henne. Dessa uppfattningar och livsstilar existerar sida vid sida i vårt samhälle — en situation som skapar svårigheter särskilt för dem som hyser de mer restriktiva uppfattningarna. Dessa svårigheter skulle inte reduceras om skolan underlät att ta upp problemen i hela deras vidd. Men kanske kan de mildras genom en samlevnadsundervisning som har som ett av sina syften att skapa förståelse för olik tänkande.

16.4.2 Att ha sällskap

En rimlig attityd från ungdomarnas sida är att här sätta upp skylten "Privat område. Tillträde förbjudet". Problem med förälskelser är känsligare att tala om än könsorganens anatomi och fysiologi. Men många lärare har så goda relationer till sina elever att dessa är tacksamma att få diskutera med henne eller honom även om sådana saker.

Enligt USSU:s enkäter hade en fjärdedel av eleverna i årskurs 9 och 43 % i gymnasiets årskurs 2 stadigt sällskap.¹ I Örebroprojektet var det också 25 % av de 15-åriga flickorna som uppgav att de hade stadigt sällskap (Crafoord 1972, s. 61, 72). Vi vet emellertid att det är fler som haft det, fastän inte just vid enkättillfället. 66 % av flickorna i Örebroprojektet sade sig någon gång ha haft stadigt sällskap. 83 % ansåg att de "varit riktigt kära".

Den dominerande synpunkten bör nog vara att stadigt sällskap är ett sätt att lära sig mänsklig kommunikation med en individ av motsatt kön som man har ett känslomässigt förhållande till. Det är emellertid inte bara en "träning" för en kommande mera varaktig och djupare relation utan också en form av gemenskap som har sitt eget värde under en viktig och besvärlig period av livet.

En av de saker ungdomarna kan lära sig genom att ha sällskap är att bättre bedöma vem de passar eller inte passar ihop med på det personliga planet. Den som aldrig haft nära kontakt med någon av motsatt kön löper större risk att bedöma en eventuell livspartner efter ytliga kriterier.

Om ungdomarna kan umgås i varandras hem är det fördelaktigt för deras relation till varandra — utom i de fall då föräldrelationen är dålig.² Det är överhuvud en utomordentligt positiv faktor om ungdomar

¹ SOU 1969: 8, tab. 7.4; SOU 1969: 28, tab. 7.3. Procenttalen är framräknade här från de bastal som förekommer i tabellerna.

² Skolöverstyrelsens enkätundersökning "Tonåringen och livsfrågorna" tyder på att den oftare är god än dålig. Enligt Örebroprojektets enkät bland elever i årskurs 9 är det endast 11 % av eleverna som uppger att de ofta bråkar och grälar med sina föräldrar, medan 14 % ofta önskar att deras föräldrar vore annorlunda (Dunér och Marnell 1972, tab. 24, 25). Ett sammanfattande omdöme om föräldrelationen, sådan den framträder i Örebroprojektets enkät bland flickor i årskurs 8, lyder: "Trivslen i hemmet förefaller i allmänhet god, drygt 85 % uppger sig aldrig eller endast någon enstaka gång känna sig 'i vägen i hemmet'. Det ofta omtalade trotsset mot föräldrar är förvånansvärt ringa . . . Endast 16 % uppger att de ganska ofta eller väldigt ofta har lust att trotsa och 9 % att de öppet trotsar." (Crafoord 1972, s. 64.)

vet att deras kamrater inklusive pojk- eller flickvännen är välkomna i föräldrahemmet. Tyvärr lägger trångboddhet ofta hinder i vägen för en sådan familjesamvaro.

Den glädje ungdomarna har av att tycka om någon och själva bli omtyckta bryts ju inte sällan av misstämningar, missförstånd och kriser. Det är normalt och ofrånkomligt. I bästa fall lär de sig på så sätt mer om vad gemenskap kräver och ger och har nått en bättre relation när krisen är över. Besvärligheterna är sannolikt större ju yngre man är, eftersom man då har fler anpassningsproblem och är mer osäker på sig själv. Normalt är också att man efter en tid upptäcker att man inte passade så bra ihop som man hade trott eller att man utvecklats olika så att man blivit främmande för varandra. Då blir det aktuellt att "göra slut". I den situationen krävs i särskilt hög grad att man visar hänsyn, inte bara uteblir, håller sig undan utan att säga något. Bland de saker flickorna i Örebroprojektet förklarade sig vara mest rädda för, var att pojkvännen skulle lämna dem. Det kan inte hjälpas att de flesta (av båda könen) måste göra den erfarenheten, men den gör mindre ont om motparten tar på sig obehaget att ge besked och gör detta på ett så lite sårande sätt som möjligt.

För en stor majoritet av de yngre tonåringarna innebär stadigt sällskap inte att man har samlag. Först efter 18-årsåldern blir det fler ungdomar som haft än som inte haft samlag. De flesta har alltså ett eller flera längre eller kortare "platoniska" partnerförhållanden. För många är det så, att det tar sin tid innan man känner sig mogen för en sexuell relation, och man vill inte bli forcerad in i något som man inte är "framme" vid. Ibland är parterna olika inställda: den ena vill, den andra vill inte. När det nu är så många som "väntar", så måste det också innebära att den mer "avancerade" parten följt den viktiga regeln på detta område: att inte tvinga sig på någon, att respektera den andres värderingar och hållning – vilket väldigt ofta i de här åldrarna innebär att respektera den andres osäkerhet.

För dem som vill vänta gäller den enkla psykologiska regeln att iakttä en viss återhållsamhet med fysiska intimiteter. Man kan lätt komma i det läget att den ena eller båda parterna inte längre kan hejda sig.

När det första samlaget äger rum är motiven ganska sällan enkla, entydiga och förnuftiga. Det är naturligt eftersom sexuallivet är ett av de mest irrationella områdena av mänskligt beteende. När de 16–25-åriga ungdomarna i stockholmsundersökningen fick markera vilka motiv som spelat en roll för deras första samlag, svarade de som framgår av tabellen överst på nästa sida.¹

Påfallande är att mer än hälften av pojkarna/männen upplevde det som ett väsentligt incitament att partnern ville det och att nästan lika stor del av flickorna/kvinnorna "bekräftar" att det var så. "Här kan vi alltså iakttä

¹ J Israel 1970, s.211 tab.23. Som synes har de flesta bejakat flera motiv så att den sammanlagda procentsiffran blir långt mer än 100. I Örebroundersökningen 1964 var det 95 % av pojkarna och 80 % av flickorna som svarade att de själva ville. I denna enkät saknades emellertid svarsalternativen "Det bara blev så" och "Jag var nyfiken", vilka ju kan föras in under rubriken "Jag ville själv". Stockholmsundersökningen ger en mera nyanserad bild.

	Män	Kvinnor
Det bara blev så	54 %	42 %
Jag ville själv	68	51
Partnern ville	57	66
Jag var nyfiken	55	38
Kamraterna gjorde det	22	6
Jag var rädd att bli övergiven	2	5
Jag blev tvingad	2	7

en förändring i de traditionella könsrollsföreställningarna" (Israel 1970, s. 212). Att hälften av flickorna/kvinnorna säger att de själva ville det betyder inte att den andra hälften enligt sin egen upplevelse var utsatta för psykisk eller fysisk press att handla mot sin egen vilja. Två tredjedelar uppger som ett väsentligt motiv att partnern ville det, men endast 5–7 % uppger rädsla att bli övergiven eller tvång. Detta kontrasterar mot påståenden som ofta framförs i debatten om ungdomens levnadssätt. En stor minoritet av flickorna/kvinnorna (majoriteter av männen) uppger de föga ansvarspräglade skälen "Det bara blev så" och/eller "Jag var nyfiken". Gruppen "Jag ville själv" består sannolikt dels av sådana som tycker att det första samlaget är en oproblematisak sak och som griper ett tillfälle att skaffa sig en sexuell erfarenhet som de vill ha, och dels sådana som kommit till det stadiet i ett personligt förhållande att samlag upplevs som ett riktigt uttryck för den gemenskap man har. Som tidigare nämnts är det en minoritet av eleverna som ställer ett *lägre* krav än detta på personlig relation som förutsättning för att man har samlag. Hur stora andelar av 16- och 18-åriga elever som tyckte att "det räcker med att man träffas mera tillfälligt" framgår av följande (i %):¹

	Pojkar	Flickor	Alla
Årskurs 9	19	5	12
Gymnasiets åk. 2	40	11	26

Det är av vikt för läraren att veta att den genomsnittliga attitydfördelningen ser ut ungefär så, då han eller hon argumenterar för det som bör vara en grundläggande värdering i sexual- och samlevnadsundervisningen (16.3.3), nämligen att ett sexuellt samliv som är integrerat i en personlig relation är ett större värde för människan än ett opersonligt. (Till dem som har denna uppfattning hör ju också de som anser äktenskapsavsikt eller äktenskap vara villkor för sexuellt samliv.)

En väsentlig iakttagelse i detta sammanhang är också att de mer resp mindre restriktiva normerna inte bara utgör ett löst tyckande utan har ett nära sammanhang med det faktiska beteendet. Uppfattningen att sexuellt samliv och kärlek bör höras ihop kallar Eliasson "romantisk kärleks-

¹ SOU 1969: 8, s. 52 ff. tab. 7.1, 7.4; SOU 1969: 28, s. 46 f. tab. 7.1, 7.3. Bland 16–25-åringarna i stockholmsundersökningen var det 33 % av männen och 11 % av kvinnorna som sade ja till samlag med tillfälliga kontakter, alltså en god överensstämmelse mellan de båda undersökningarna. (J Israel 1970b, s. 159 tab.11).

moral". Vid en jämförelse beträffande antalet sexualpartners mellan å ena sidan dem som omfattar, å andra sidan dem som avvisar en sådan moral, finner hon följande skillnader:¹

	% som haft 4 eller fler partners:			
	Män		Kvinnor	
	16-20 år	21-25 år	16-20 år	21-25 år
Omfattar en "romantisk kärleksmoral"	28	45	7	32
Tar avstånd från en "romantisk kärleksmoral"	50	80	47	56

16.4.3 Sexuell, emotionell och social mognad.

Den schematiska överblicken av den kroppsliga pubertetsutvecklingen (handledningens faktaöversikt, kapitlet Pubertet) erinrar om att 11-12-åringar kan vara sexuellt mogna i bemärkelsen att ägglossningen eller spermieproduktionen börjat och att pojken kan genomföra ett samlag som leder till befruktning. Samtidigt är de naturligtvis inte emotionellt och socialt mogna i bemärkelsen att kunna hysa en mera varaktig känsla för en individ av motsatt kön och att på denna grund kunna etablera en mer än flyktig relation. Men även då den biologiska mognaden inträffar senare - hos de flesta flickor i 13-14-årsåldern och hos de flesta pojkar i 13-16-årsåldern - är de i regel inte emotionellt och socialt mogna i den nyss nämnda bemärkelsen. Den ambivalent upplevda frigörelsen från föräldrarna pågår alltså. Den innebär bl. a. att kamratkretsen börjar betyda mer än tidigare för värderingar och beteende. Crafoord skildrar efter Josselyn ambivalensen: "Den ofta överbetonade 'självständigheten' leder ofta till skrämmande konfrontationer med yttvärlden och/eller till en känsla av att ha förlorat eller riskera att förlora kontrollen över sin situation, varvid den unge kan falla tillbaka i ett likaledes överbetonat beroende av föräldrarna. Återfallet i föräldraberöende väcker emellertid strax ett intensivt frigörelsebehov, och pendeln slår återigen över åt andra hållet osv." (Crafoord 1972, s. 27).

Crafoord detaljerar bilden på följande sätt: "Den känslomässiga frigörelsen ... kompliceras av tonåringens vaknande sexualitet, ett förhållande som påverkar både den unges relation till sina föräldrar och deras till honom. Rivalitetskänslor, symboliska 'potensmätningar', positiva och negativa identifieringar med föräldrar som könsvarsel osv. sker ofta på ett omedvetet plan, vilket kan svara för de ofta obegripligt intensiva känsloladdningar som kan förekomma mellan föräldrar och tonåringar. Frigörelsen kring bestämmanderätten respektive ansvar kretsar ofta kring relativt triviala vardagsförhållanden, t. ex. innetider, rökning,

¹ Eliasson 1971, s. 164 tab. 6.9. Eliasson påpekar att "moralen" inte utgör hela förklaringen till skillnaderna i beteende.

klädesvanor, umgänge, läsläsning osv. Emellertid kan återigen intensiteten i kampen avslöja att de yttre frågorna döljer en inre kamp" (Crafoord 1972, s 28).

Detta kan ju betecknas som en skildring av en emotionell och social omognad, som är ett naturligt och nödvändigt utvecklingskede.

I Örebroprojektet ingår också en mycket omfattande studie över "Tonåringars normer och normklimat" (Henricson 1971). Ett av huvudresultaten i denna är att tonåringarna kunde inordnas i normgrupper med skarpt åtskilda profiler (och av mycket olika storlek). Det visade sig också att ungdomarnas deklarerade normer stämde väl överens med en faktisk handlingsberedskap i normens riktning. Författaren anser sig kunna fälla det avslutande totalomdömet: "Att tala om tonåringar som en homogen grupp eller att tala om tonårskulturen etc är en grov förenkling . . ." (Henricson, II, s. 74). Vad som karakteriserar normgrupperna enligt denna undersökning skall här i korthet återges, inte för att registrera normfrekvenserna utan för att ge en föreställning om gruppernas starkt skiftande relationer till föräldrar, kamrater och skola.

Samtliga elever i årskurs 8 och ett stickprov bland eleverna i åk 7 och 9 i Örebro fick 1969 i en enkät bl a svara på i vilken mån de accepterade vissa "normbrytande" beteenden. De skulle för vart och ett av dessa markera ett av följande sju alternativ (fyra avvisande, tre accepterande):

1. Våldigt dumt
2. Dumt
3. Ganska dumt
4. Inte fullt okey
5. Ganska okey
6. Okey
7. Helt okey

I årskurs 8 gav enkäten följande resultat:

Procentuella andelen elever i åk 8 som givit accepterande skattning av olika beteenden. (Efter Henricson 1971, II, s 23)

Värderat beteende	% av flickorna	% av pojkarna
Pröva hasch	2	1
Snatta i butik/varuhus	2	3
Fuska på skrivn./förhör	8	7
Skolka från skolan	10	9
Stanna ute sent på natten utan lov	10	15
Strunta i föräldraförbud	16	16
Dricka sig berusad	21	23
Driva på stan varje kväll/ stå v. ngn kiosk o hänga	30	23
Samlag m. pojk-/flickvän	46	54

Då eleverna uppdelades på grupper med likartade normmönster blev resultatet följande (Henricson 1971, III, s 13 ff).

En lågaccepterande grupp (L), som utgör ca hälften av samtliga elever, tar avstånd från alla de i enkäten nämnda typerna av normbrott. Dessa

elever bedömer i störst utsträckning föräldrarnas värderingar som lika deras egna, och kamraternas värderingar som avvikande från deras egna (= friare än deras egna). De har emellertid så många likasinnade kamrater att de inte behöver befara isolering. De är bättre skolanpassade och har bättre föräldrelationer än någon annan grupp. Huruvida en del av dem i själva verket inte är välanpassade utan hämmade och senare kan råka i svårigheter på grund härav, är en fråga som måste lämnas därhän. Om man lägger ihop dessa elever, dvs de som mest avvisar normbrytande beteenden, med de elever i övriga grupper, som avvisar *vissa* normbrytande beteenden, får man en stor majoritet av tonåringar som är helt eller delvis föräldrakonform i sina värderingar och även i sina handlingsintentioner. Undersökningen stöder inte den klassiska teorin om ett "normalt" tonårstrots. Crafoord (1972, s. 72) säger härom i sin undersökning inom Örebroprojektet: "Slutligen några ord om det omtalade tonårstrotset, som i denna undersökning liksom i den ovan nämnda normundersökningen är relativt ringa både mot föräldrar och lärare. Är antagandet om det starka tonårstrotset en myt? Har denna föreställning helt enkelt överlevt från den auktoritära, borgerliga samhällsstrukturen, där frigörelsen från föräldrarna krävde en helt annan grad av aktiv utbrytning och motsatsställning till föräldrarna?" Hon anser inte att frågan med säkerhet kan besvaras utifrån den typ av undersökning som Örebroprojektet utgör: felkällor i form av snedvridande svarstenden- ser kan finnas. Undersökningen motiverar snarast uppställandet av en hypotes som kräver bekräftelse.

En lågaccepterande grupp som samtidigt är *samlagsaccepterande (LS)*. Denna grupp utgör 5 % bland flickorna och 6 % bland pojkarna. Den är i stort sett föräldrakonform, ibland t. o. m. mer än den lågaccepterande gruppen, men accepterar samlag med pojk-flickvän i högre grad än någon annan grupp, alltså mer än även de grupper som annars är mest accepterande i fråga om normbrytande beteenden. De uppfattar både sina kamrater och sina föräldrar som mer accepterande till samlag mellan tonåringar än vad andra grupper gör. De upplever alltså även på denna punkt sig själva som föräldrakonforma. Därmed är de enligt sin egen subjektiva upplevelse lika föräldrakonforma som den lågaccepterande gruppen. Deras norm i fråga om samlag motsvaras också av deras beteende. 40 % av flickorna i denna grupp har haft samlag mot 22 % i totalgruppen. Om det är deras egna och föräldrarnas värderingar som påverkat deras beteende eller tvärtom är omöjligt att uttala sig om. (Man kan t ex tänka sig att en tonåring som är "solidarisk" med sina föräldrar i de flesta uppförandefrågor lättare blir respekterad och accepterad av föräldrarna när det gäller det sexuella beteendet. Det skulle då vara fråga om en "utbrytning" från den lågaccepterande gruppen just i detta avseende. USSU:s anm.)

En mellangrupp (M) omfattar ca 20 % av flickorna men endast ca 10 % av pojkarna. Denna grupp accepterar i ganska hög grad en rad normbrytande beteenden, bland dem samlag med pojk- eller flickvän, men *inte* hasch eller snatteri. Avståndet mellan deras egna och föräldrarnas värderingar är stort. De är i stället orienterade till kamrater med

samma värderingar som deras egna. Deras attityd motsvarar ungefär den klassiska beskrivningen av tonårstrotset. Men det är ovissat om deras viktigaste bevekelsegrund är att vilja trotsa föräldrarna eller att lägga sig till med ett beteende som de upplever som vuxet. De kommer inte i någon större utsträckning i konflikt med samhället, dvs. de blir i regel inte fall för polisen eller barnavårdsnämnden.

En *höggrupp (H)* som omfattar 13 % av flickorna och 25 % av pojkarna accepterar i hög grad ett stort antal normbrytande beteenden. Flickorna accepterar hasch och snatteri i högre grad än genomsnittet. Detta innebär dock endast för några få (2 % av totalgruppen) att man direkt betecknar dessa beteenden som "Okey". "Accepterandet" visar sig i de flesta fall i att man är tveksammare i sitt avvisande. Samlagsaccepterandet ligger när det gäller värderingen på ungefär samma nivå som mellangruppens, men den faktiska sexuella erfarenheten är större. De säger sig oftare råka i situationer, där de är rädda att förlora den sexuella kontrollen. Det finns en rädsla för sexualitetens komplikationsrisker hos både den mest och den minst föräldrakonforma flickgruppen.

Pojkgruppen sönderfaller i en grupp på ca 20 % som har en högre acceptans än genomsnittet för snatteri, och en grupp på 5 % som har en högre acceptans för hasch. Här gäller samma reservationer som beträffande flickornas "accepterande" av kriminella beteenden. Men den mest normbrytande pojkgruppen är som synes dubbelt så stor som den motsvarande flickgruppen. Båda pojkgrupperna är något *mindre* samlagsaccepterande än pojkarna i mellangruppen.

Om de grupper som i störst utsträckning accepterar normbrytande beteenden gäller att de är starkt kamratorienterade och skol- och föräldranegativa. De riskerar också att komma i konflikt med samhället; det gäller i särskilt hög grad haschgruppen bland pojkar.

Allmänt gäller att inga intelligensskillnader och nästan inga socialgruppskillnader framträder mellan de mer och mindre föräldrakonforma grupperna. Inom alla grupper gäller att samlag med pojk-flickvän accepteras i större utsträckning än något annat normbrytande beteende. 46 % av flickorna och 54 % av pojkarna har denna värdering, men endast 12,5 % av flickorna och 17 % av pojkarna tror att föräldrarna godtar den (Henricson 1971, bil 6a, 6b, 8a, 8b). Henricson anser att man här måste konstatera en verklig generationsklyfta, troligen uppkommen under 1960-talet.

Uppgifterna gäller som nämnt elever i årskurs 8. I årskurs 9 är det som man kunde vänta en ännu större andel av eleverna som har den samlagsaccepterande värderingen, och det är även fler elever som tror att föräldrarna godtar denna deras värdering. Men *klyftan* mellan elevernas egen värdering på denna punkt och vad de tror om föräldrarnas värdering är större i årskurs 9 än i årskurs 8 (Henricson 1971, del II bilaga 4). Det är visserligen så, att föräldrarna – enligt elevernas bedömning – godtar en tonårings samlag med pojk-flickvän oftare än de godtar något av de övriga i enkäten ingående normbrytande beteendena. Men det är ändå stora majoriteter av föräldrarna som enligt vad ungdomarna tror inte gör det (Henricson 1971, II, s 36 f).

Det sägs inte sällan i debatten att många tonåringar har en så krass inställning till sexuallivet att de har samlag därför att det anses tufft. Det är då av intresse att konstatera att inga elever placerade samlag i första rummet då de ombads gradera vad som anses tufft av kamraterna. De som överhuvud nämnde samlag i dessa enkätsvar var 6–7 % av flickorna och 7–12 % av pojkarna i årskurs 8–9. Det stora övervägande flertalet av tonåringarna har inte ett sådant synsätt. Det som ansågs tufft av 1/4–1/3 av eleverna var i stället att dricka sig berusad. Vad som har med relationen till det motsatta könet att göra placerar de flesta ungdomar i en helt annan kategori.

Den fråga man skulle vilja ha besvarad genom denna kartläggning (som knappast har någon motsvarighet i andra svenska forskningar) är denna: kan det tidiga accepterandet av samlag med pojk-flickvän vara förenat med emotionell mognad i betydelsen att kunna förbinda sexualitet och personlig relation, respektive social mognad i betydelsen att kunna handla ansvarigt? Eller är den samlagsaccepterande norm, i strid med flertalet föräldrars värdering, som vi finner hos hälften av femtonåringarna, övervägande ett uttryck för emotionell och social omognad eventuellt fixerad i en tendens till asocialitet som utgör en fara för dessa ungdomars framtid?

Det svar som ges i Örebroprojektets omfattande undersökningar är att samlagsaccepterandet hos en del av femtonåringarna ingår i en attityd som placerar dem i farozonen, hos en annan del är förenad med normer och handlingstendenser som gör det troligt att de kommer att klara sig bra i livet.

Den grupp som har de flesta normbrytande värderingarna utgör som nämnt bland flickorna 13 % och bland pojkarna 25 %. (Den sistnämnda andelen påminner om ett resultat i Jonsson-Kälvestens "222 stockholmspojkar": 1/4 skulle ha behövt psykoterapeutiskt stöd.) Inom dessa båda grupper (H) är samlagsaccepterandet betydligt högre än inom den mest föräldrakonforma gruppen (ca 5 mot ca 3 på en 7-gradig skala) och det är även fler som haft samlag. Inom H-gruppen finns det många ungdomar hos vilka den samlagsaccepterande attityden tillsammans med andra normbrytande attityder är ett symptom på så negativa relationer till föräldrar, skola och samhälle att de riskerar att inte kunna fungera i samhället: barnavårdsnämnden, PBU och polisen (hasch, snatteri, alkohol) kommer in i bilden. Deras attityd till sex har dock en väsentligen annan social innebörd än deras attityd till hasch och/eller snatteri. Den sistnämnda skiljer ut dem från det överväldigande flertalet av kamraterna, medan däremot attityden till sex är densamma som i en grupp som omfattar hälften av totalgruppen och bland vilka flertalet inte befinner sig i riskzonen för konflikt med samhället. Birgitta Olofsson har i sin avhandling "Vad var det vi sa! Om kriminellt och konformt beteende bland skolpojkar" (1971, ingående i Örebroprojektet) givit skäl för uppfattningen att upplevelsen att vara en insider eller outsider i förhållande till hem, skola och kamrater är en avgörande faktor för om en pojke blir kriminell eller inte. En tonåring ägnar sig inte åt haschrökning eller snatteri utan att vara en outsider och blir genom detta

beteende ännu mer en outsider. En femtonåring har kanske samlag därför att han eller hon är en outsider i förhållande till föräldrarna men blir inte genom detta beteende en outsider i förhållande till även mycket "sociala" kamrater. Det gör utsikterna till anpassning ljusare. Inte heller den mest föräldrakonforma gruppens (L) avståndstagande från samlag med pojk-flickvän är så starkt: det ligger som nämnt på 3 i den 7-gradiga skalan, medan avståndstagandet från hasch och snatteri ligger på 1 (1 = helt avståndstagande, 7 = helt accepterade). Därtill kommer den starkt föräldrakonforma grupp på 5-6 % av totalgruppen vars samlags-accepterande ligger på 7 i skalan (LS-gruppen).

Mellangruppen (M) accepterar i ganska hög grad en rad normbrytande beteenden (bland dem samlag) men absolut inte de kriminella beteendena. Det är här sannolikt fråga om ett övergående tonårstrots av den art som man ofta trott känneteckna alla eller nästan alla tonåringar.

Crafoord har i sin tidigare citerade undersökning "Symtom eller ålders-typiskt beteende? En studie av 15-åriga flickor" studerat inte bara normer utan också beteende hos samma flickor vilkas normprofilgrupper vi här talat om. Hon sammanfattar sitt resultat beträffande det sexuella beteendet på följande sätt:

Av speciellt intresse är "att frågorna avseende sex och sexuell erfarenhet bildar en separat faktor." (Om de vid faktoranalysen hade visat sig ingå i en asocialitetsfaktor, hade bilden varit en annan. USSU: s anm.) "Detta stöder antagandet att sexuell erfarenhet i de tidiga adolescensåren ej enbart, och troligen inte heller i huvudsak, är förknippad med asocialitet utan har en mycket varierande bakgrund" (kurs här; Crafoord 1972, s 79). Detta är det hittillsvarande huvudresultatet av undersökningarna inom Örebroprojektet när det gäller tidig sexualdebut.

Hur man i undervisningen enligt USSU: s mening bör behandla detta undersökningsresultat diskuteras nedan i detta avsnitt.

Om man sammanfattar de varierande bakgrunder till tidig sexuell erfarenhet som framträder i Örebroprojektets material, blir det ungefär följande typer av motivationer (den första beskrivs utförligast, eftersom den ger mest anledning till bekymmer):

– En häftig konflikt med hem, skola och kamratmajoritet. Bakom ligger en emotionell bristsituation i hemmet. Eftersom man inte kan få sin identitetskänsla, sin självvärdering tryggad där – och därmed inte heller i den föräldrakonforma elevmajoritetens eller skolans värderingar – söker man vinna självaktning genom att våga vara normbrytande och därmed även tillvinna sig beundran och gemenskap från en liten grupp kamrater i samma båt. Beteendena (t. ex. snatteri, haschrökning, alkoholberusning, att driva omkring sent på gatorna) får ett drag av desperation eftersom de ogillas av hem och skola (de två förstnämnda beteendena även av kamratmajoriteten), och därmed även ett drag av självdestruktion som direkt passar in i den störda föräldrarelationen: eftersom dom har svikit mig ska dom minsann få plågas av att det går illa för mig. Det sexuella beteendet inom denna grupp kan vara ett direkt utslag av denna attityd; så får väl t. ex. förmodas vara fallet hos de 9 % av de

samlagerfarna femtonåriga flickorna som uppgav att de hade legat med någon första gången de träffade honom (Crafoord 1972, s. 71). Man kan dock inte vara helt säker på detta. Det kan också vara så att de inte fäster så stor vikt vid om man har samlag eller ej, varvid beteendet inte kan fungera som ett sätt att uttrycka desperation eller självdestruktion, utom i den mån man struntar i skyddsåtgärder. Men det sexuella beteendet kan också ha en innebörd som är motsatsen till desperation och självdestruktion: man vill finna en pojk-flickvän som kan skänka den närhet, ömhet, gemenskap man hittills varit berövad i livet. I lyckligaste fall finner man också detta och får kanske den avgörande hjälpen att komma på rätt köl i tillvaron, men risken är naturligtvis stor att en partner med liknande negativ bakgrund som ens egen inte skall kunna fylla denna funktion. — Vad hela denna ungdomsgrupp (13 % av flickorna och 25 % av pojkarna) framför allt behöver är att någonstans få bli insiders i stället för outsiders. Samhällets hjälpåtgärder är ofta inte tillräckliga och adekvata för att åstadkomma en sådan förändring av deras grundsituation. Den tanken har ibland framförts att vad som ytterst behövs är en sådan förändring av själva samhällsstrukturen att färre barn, ungdomar och vuxna behöver uppleva sig som outsiders.

— Ett måttligt och sannolikt övergående tonårstrots med en del utagerande beteenden. Om tidig samlagsdebut också förekommer kan den liksom i förra fallet ha antingen en trotsande eller en ömhetssökande innebörd. Ofta är naturligtvis de båda motivationerna sammanblandade.

— En flicka som egentligen är starkt modersbunden men som råkat i konflikt med modern och nu söker en pojke att osjälvständigt hålla sig till i stället.

— En övergångsrit vid utträdet ur barndomen, ett prematurt beteende som inte leder till fortsatt sexuellt samliv sedan väl "inträdesbiljetten" till en viss tonårsmiljö förvärvat. Man vill vara konform med vad man (klart överdrivet) uppfattar som en modern ungdomsnorm.

— Att vilja bli vuxen.

— Man har de bästa relationer till hem, skola och samhällsnormer i allmänhet och har med föräldrarnas gillande också sexuellt samliv med pojk-flickvännen.

De femtonåringar som haft samlag utgör enligt stockholmsundersökningen 12 % av flickorna och enligt Örebroprojektets enkäter 22 %. (De femtonåriga pojkarna i Örebro tillfrågades inte på den punkten.)

Att tidigt sexuellt samliv inte alltid visar sig vara ett utslag av emotionella och sociala störningar, av asociala attityder, får enligt den av USSU tillämpade allmänna objektivitetsprincipen inte leda till att skolan tar ställning för detta beteende och framställer det som generellt acceptabelt bara det är förenat med ansvar och hänsyn. De undersökningar vi har visar att en stor föräldramajoritet har olika grader av restriktiv inställning till tidigt sexuellt samliv. Denna inställning finns ofta och fortbestår oberoende av om man kan konstatera att de tidigt sexualdebuterande ungdomarna är välanpassade eller missanpassade. Den restriktiva föräldraattityden kan vara religiöst eller moraliskt eller

känslomässigt grundad och sålunda i viss mån fristående från rent rationella överväganden. Även en sådan attityd måste givetvis respekteras av skolan. Andra föräldrar har en accepterande inställning. (Enligt Örebroprojektet 17 % när det gäller pojkar och 12 % när det gäller flickor i femtonårsåldern. Crafoord 1972, s 36.) Här måste den princip gälla som läroplanen formulerat med orden: "I skolarbetet ställs man dagligen inför frågor, där det föreligger olika uppfattningar. Det kan gälla livsåskådning, politik, sociala värderingar eller moral . . . I sådana frågor måste skolan förhålla sig objektiv . . . Ett skäl härtill är, att skolan tar emot barn och ungdom ur alla grupper och åsiktsläger i samhället. Alla föräldrar skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att dessa inte blir påverkade från skolans sida till förmån för den ena eller den andra av de inbördes kämpande åskådningarna eller uppfattningarna" (Lgr 69, s 41 f). Uppenbart är att i frågor av detta slag majoriteten aldrig kan göra anspråk på att skolan skall användas som instrument för att påverka barnen till en föräldraminoritet till en annan uppfattning än föräldrarnas. Det rör sig här överhuvud inte om en majoritetsfråga. De som i dag befinner sig i majoritet men som en dag kanske kommer att utgöra en minoritetsgrupp har anledning betänka att den nämnda principen kan bli ett skydd för dem.

Skolan skall alltså inte ta ställning till frågan om tidigt sexuellt samliv. Den skall låta elever med olika uppfattningar (deras egna eller föräldrarnas) känna att de är förstärkta och respekterade från skolans sida. De olika uppfattningarna och de bakomliggande åskådningarna skall framställas enkelt och tydligt, helst på ett sätt som företrädarna för dessa åskådningar själva skulle vara tillfredsställda med. De djupt olika psykologiska bakgrunderna (se ovan) till det tidiga sexuella samliv som förekommer bör enligt USSU:s mening också tas upp i undervisningen. Det kan vara en god skolning till att skärpa blicken för hur olika människor har det ställt och hur olika de är. Genom att det gäller en fråga, som nära angår ungdomarna, och livssituationer som inte är psykologiskt svårbegripliga, torde man kunna påräkna stort intresse, inlevelse och förståelse från deras sida. Genomgången bör också kunna utgöra ett väsentligt bidrag till eftertanke om hur eleven själv skall ställa sig. Då vi vet att hälften av femtonåringarna är avvisande till tidigt sexuellt samliv och andra hälften accepterande, kan vi också räkna med att det i båda grupperna finns de som är mycket osäkra. Vid en sådan genomgång kommer det att framgå att det tidiga sexuella samlivet ibland ingår i en gynnsam, ibland i en ogynnsam livsbild. Det bör emellertid alltid också framhållas att, såsom USSU ovan närmare belyst (16.1), "olycksriskerna" är större ju yngre man är vid sina första sexuella erfarenheter.

16.4.4 Undervisning om samlag

En fråga som aktualiserats i den offentliga debatten är om det finns vissa moment av sexualkunskap som är så ömtåliga att det måste betraktas som anstötligt och otillåtligt att infoga dem i skolans sexualundervisning.

Det gäller bl a frågan om undervisning om sexuell stimulering och sexuellt gensvar inklusive omnämmandet av olika samlagsställningar. (USSU har tidigare använt ordet samlagsteknik i detta sammanhang. Det är emellertid mindre lämpligt. Psykiska faktorer och bland dem särskilt emotionella spelar en så avgörande roll i sexuella skeenden hos människan att ordet teknik leder till en felaktig föreställning om verkligheten. Däremot finns det ingenting att invända mot ordet preventivteknik som väsentligen avser handhavandet av just tekniska hjälpmedel.)

I skrivelser till USSU har en del skäl anförts mot en sådan undervisning. Man har sagt att den verkar sexuellt eggande, vilket i en kollektiv situation är pressande såväl för abstinenta som för sexuellt aktiva elever. – Ungdomar vill inte bli informerade i grupp om så intima förhållanden; de upplever detta som ett intrång i den personliga integriteten. – Uppgiften att ge sådan information försätter blyga och oerfarna lärare i en outhärdlig situation; risken för disciplinsvårigheter blir då överhängande.

Problemet med lärare som upplever speciella svårigheter att tala om sexuella förhållanden har följt sexualundervisningen sedan dess begynnelse men har hela tiden varit i avtagande. Det existerar dock alltså. 64 av 1 329 biologilärare i årskurs 9 uppgav i USSU: s lärarenkät att de finner det besvärligt att undervisa om momentet samlag (SOU 1969: 44, s 120 tab. 8.9). Samtidigt var det emellertid inte mindre än 221 biologilärare som markerade svårighet att undervisa om etiska synpunkter. Man kan därför inte säga att undervisningen om samlag jämförelsevis är något stort problem. Så som denna undervisning är skisserad i 1956 års lärarhandledning s. 69 bör den vara ungefär lika problematisk för en blyg och oerfaren lärare som det sätt att tala om samlag som USSU exemplifierat i artikeln "Samlag" i lärarhandledningens faktaöversikt. För de allra flesta lärare torde en sådan undervisning om momentet inte erbjuda några svårigheter.

Vad eleverna beträffar torde de ovan refererade betänkligheterna i dag vara nästan helt irrelevanta. I de många skildringar av erfarenheter från sexualundervisningen som USSU tagit del av under utredningens gång har det aldrig förekommit några sådana elevreaktioner som kritikerna föreställer sig. En viss sexuell påverkan förekommer säkert hos en del av eleverna genom ord och bilder i sexualundervisningen, men denna påverkan måste vara ringa i jämförelse med de doser som ungdomarna utsätts för i samhällsmiljön i övrigt. Sexuella bilder och ord ingår som en självklarhet i deras normala tillvaro. De har i motsats till den äldre generationen aldrig upplevt ett strängt sexransonerat massmedieutbud. De förstår inte den attityd som låg bakom det gamla förbudet mot att tala öppet om sexuella förhållanden.

I 1956 års handledning är de här avsedda momenten helt förbigångna. När nu USSU föreslår att information om sexuell stimulering och sexuellt gensvar skall ges i sexual- och samlevnadsundervisningen innan eleverna lämnar den obligatoriska skolan och i gymnasieskolan är detta en konsekvens av bl. a. det förhållandet att sexualiteten numera erkänns som

ett värde för individen, inte endast som ett medel för fortplantning. Detta är dessutom ett område där ungdomen behöver en balanserad och sakligt riktig information. Får den inte det, försöker den skaffa sig ersättning på andra vägar, t. ex. genom pornografin som ofta är grovt vilseledande.

I undervisningen bör behandlas sådana frågor som förspelets betydelse, erogena zoner, samspel när parterna har olika sexuell rytm, motåtgärder mot akut och kronisk impotens och frigiditet, kort sagt konsten att tillfredsställa och bli tillfredsställd. I samband med detta moment av sexualkunskapen bör det klargöras att skicklighet på detta område aldrig i och för sig kan lösa djupare liggande samlevnadsproblem. Men om en god personlig relation föreligger kan den intensifieras och fördjupas genom parternas förmåga att förmedla en stark sexuell upplevelse till varandra.

Då man frågar ett representativt urval av svenska folket hur de upplevt sitt eget sexuella samliv (se tabellen nedan), visar det sig å ena sidan att flertalet har det bra tillsammans enligt deras egen värdering men att ganska stora grupper upplever en bristsituation. Orsakerna härtill är många och komplicerade, men en av dem är tafatthet och okunnighet.

I mellangruppen "på det hela taget tillfredsställande" är det någon större skillnad mellan generationerna endast för kvinnornas del. Deras andel har ökat från 54 till 63 %. De stora skillnaderna ligger i ytterlighetsgrupperna som har uppgivit otillfredsställande eller starkt tillfredsställande erfarenheter. De otillfredsställda har blivit färre, särskilt bland kvinnorna, och de starkast tillfredsställda har blivit fler, särskilt bland männen. Men alltjämt är det ungefär en tiondel av den yngre generationen som "misslyckas" med sexuallivet och inte mer än en fjärdedel till en tredjedel som har en mycket intensiv och starkt positiv

Värdering av samlagserfarenhet. Efter SOU 1969: 2, s. 108 f. tab. IV: 2. I %¹

	Män o kv 18-40 år	Män o kv 41-60 år	Män 18-30 år	Män 31-60 år	Kv 18-30 år	Kv 31-60 år
De samlag jag haft har på det hela taget varit otillfredsställande eller mindre tillfredsställande	12	21	10	12	13	25
De samlag jag haft har på det hela taget varit tillfredsställande och värdefulla upplevelser	59	60	58	64	63	54
De samlag jag haft har på det hela taget varit underbara upplevelser, och bland dem finns några av mitt livs höjdpunkter	29	18	33	24	25	20

¹ De tre negativa upplevelsetyperna i originaltabellen har här sammanförts till en. Åldersgrupperna anges i sammandrag och urval.

upplevelse. Det är naturligtvis önskvärt att den förbättring som skett för den yngre generationens del fortsätter. Det är sannolikt att några årtiondens sexualundervisning i skolan jämte andra faktorer har bidragit till den mera positiva upplevelsen genom att åstadkomma ökad kunnsighet och minskad tabuering. Enligt USSU:s uppfattning kan skolan nu i ökad omfattning bidra till denna utveckling genom att ge de äldsta eleverna information om några elementära fakta beträffande det sexuella samlivet.

Det hävdas ibland att undervisning av detta slag är onödig eftersom man lär sig genom eget experimenterande och att teoretiska kunskaper t. o. m. minskar glädjen i det sexuella samlivet, eftersom det spontana egna upptäckandet elimineras. Man inför ett mekaniskt drag i sexuallivet. Detta motsägs av det enkla faktum att både upplysningen och den subjektiva upplevelsen av tillfredsställelse har blivit större.

Om undervisning om sexuell stimulering och gensvar har USSU tidigare skrivit att det "för den kan anföras skäl som torde vara förenliga med även etiska ståndpunktstaganden" (Sexualitet och samlevnad, s. 195). Samkristna skolnämnden har ansett att ett sådant påstående måste preciseras. — Det kan till att börja med ske genom att hänvisa till de resonemang som förts i detta avsnitt, men även genom att citera nämndens egen formulering i dess skrivelse till USSU:

"Den genom olika undersökningar klart belagda förekomsten av en utbredd kvinnlig frigiditet rör vid en fråga av allra största betydelse för samlivet mellan man och kvinna. Unga människor, som snart kan stå i begrepp att inträda i äktenskap, behöver elementär kunskap om hur det sexuella samspelet fungerar, om sexuell stimulering och sexuellt gensvar. Detta ståndpunktstagande blir en konsekvens av att man bejakar tesen om att sexuallivet inte endast har barnalstring till uppgift. En sådan kunskap om hur olika man och kvinna kan uppleva det sexuella samlivet bör vidgas till en förståelse av att hänsyn och förtroende just på detta område kan få en djupare dimension än vad som är möjligt på andra livsområden."

Detta räcker enligt USSU:s mening mer än väl som en etiskt fullvärdig motivering för att stoff av detta slag tas upp innan eleverna lämnar den obligatoriska skolan. Tilläggas kan väl från teologisk synpunkt att det inte kan ligga något oetiskt i att beskriva förutsättningarna för att en funktion som ingår i skapelsen ska kunna fungera så som den är avsedd. Endast om sexualfunktionen är insatt i ett oetiskt handlande blir den anstötlig.

Från några håll har emellertid anförts att eleverna måste uppfatta denna information som en skolans "klarsignal" eller uppmaning att ge sig in i tidiga sexuella upplevelser. Varför skulle skolan annars syssla med detta stoff? Härtill måste för det första sägas att eleverna under hela sin skoltid varje dag sysslar med kunskapsstoff som de vet att de inte kommer att ha praktisk användning av förrän som vuxna. Det gäller t. ex. samhällets stödåtgärder vid familjebildning, graviditet, förlossning, barnavård, reglerna för den politiska rösträtten, försvarsorganisationen. Det står fullkomligt klart för samtliga elever, även om de aldrig har tänkt på saken, att själva förekomsten av ett undervisningsmoment i skolan inte

innebär något ställningstagande från skolans sida av den art som kritikerna fruktar.

Det ingår vidare i USSU:s förslag att undervisningen skall bedrivas så att varje elev bereds möjlighet att tänka igenom vad slags relation han eller hon vill ha till det andra könet, i belysning av en mängd omständigheter, konsekvenser och långsiktiga målsättningar som eleverna med lärarens och läromedlens hjälp aktualiserar för sig. Det är i ett sådant stort sammanhang som de enskilda momenten av sexualkunskap skall infogas. Då detta sker, förverkligas den tredje punkten i den målsättning för sexual- och samlevnadsundervisningen som anges i kapitel 15. Därigenom förhindras att information om sexuell stimulering och sexuellt gensvar av eleverna uppfattas som den enda väsentliga aspekten på samlivet. Samtidigt förstår eleverna mycket väl att detta är *en* väsentlig aspekt, och det skulle hos dem skapa en berättigad misstro till undervisningen om den förbigick momentet i fråga.

I belysning av de anförda omständigheterna måste USSU vidhålla sin uppfattning att det inte finns bärande sakliga skäl för att utesluta momentet men däremot tungt vägande skäl för att låta det ingå i undervisningen på högstadiet och i gymnasiet. Okunnighet eller likgiltighet på detta område har gjort alltför mycken skada för att skolan skulle kunna stå till svars för fortsatt tystnad.

17 Hemmets, skolans och massmediernas betydelse för sexual- och samlevnads-kunskapen

17.1 Informationskällor

Av kapitel 7, "Sexualupplysning i hemmet och andra informationskällor" framgår bl. a. följande förhållanden.

Under 1960-talet var det alltså ca hälften av de svenska föräldrarna som inte gav sina barn sexualupplysning. Elevernas och föräldrarnas uppgifter härom är samstämmiga. Flickorna fick upplysning i högre grad än pojkarna (ca 60 resp. ca 40 %). Ca 20 % av flickorna hade inte fått upplysning om menstruation innan den inträffade första gången. Den första upplysningen om befruktning och samlag anser sig ca 20 % av männen och ca 40 % av kvinnorna i den yngre generationen (18–30-åringar) ha fått från föräldrarna. Föräldrarna spelar emellertid här en ökande roll, särskilt för flickorna. I den äldre generationen är det endast 25 % av kvinnorna som uppger att de fått sin första information om befruktning och samlag av föräldrarna, i den yngre generationen som nämnt ca 40 %.

Barnen får också sin första sexualkunskap vid allt tidigare ålder. Vid en jämförelse mellan den äldre och den yngre generationen finner man att pojkar nu får sin första kunskap om samlag och befruktning 1 år tidigare, flickorna 2,5 år tidigare. Motsvarande tidsförskjutning för första kunskap om preventivmedel är för pojkar 2 år och för flickor 4 år. Det innebär också att pojkarnas "försprång" nästan försvunnit. Både pojkar och flickor får de nämnda första informationerna vid ca 11 resp. ca 13 års ålder.

Den informationskälla som spelar den största rollen är alltså kamraterna, utom för flickor beträffande första upplysning om befruktning och samlag, där föräldrarna numera blivit den vanligaste informationskällan. Sammanfattningsvis kan konstateras att föräldrar och skola spelar en ökande, kamrater en minskande roll. En mycket vanlig informationskälla är böcker – i högre grad vid stigande ålder – och ganska vanliga är tidningar, TV och radio, medan föreningar och möten inte har någon betydelse alls. Även film klassades 1967 som en sällan förekommande informationskälla, men den har sedan dess sannolikt ökat i betydelse. Samtliga undersökta informationskällors betydelse framgår av tab. 7.7 och diagram 7.1 (de anger information överhuvud, inte första informationskälla).

17.2 Effekten av utebliven information i hem och skola

Vid en jämförelse mellan olika länder (7.2, slutet) finner man följande. I de länder där ett puritanskt eller ett folkligt romerskt-katolskt inflytande har varit starkt, är föräldrar och skola mest förtegrna rörande sexualkunskap. I USA och Italien har förtegenheten varit extremt stor. Den mest utbredda sexualupplysningen genom skola och hem har man funnit i Östtyskland, Belgien, Sverige och Västtyskland (tabell 7.8; van Keep 1971).

Allmänt kan man konstatera att ju mer sexuallivet är tabuerat i ett samhälle och ju mer föräldrar och skola som följd härav underlåter att ge sina barn sexualkunskap, desto mer kommer barn och ungdom att hämta sin kunskap från kamrater och andra källor utanför familj och skola. Föräldrarnas strävan att "skydda" barnen visar sig obevekligen leda till att barnen tillägnar sig "kunskafer" och attityder av just den art som föräldrarna ville bespara dem. De pionjärer som arbetade för tidig sexualupplysning i hem och skola hävdade alltid att det förhåller sig så. Genom de undersökningar som nu föreligger är detta inte längre en hypotes utan ett klarlagt förhållande. Undersökningarna visar att ju mer sexualkunskap som förmedlas av föräldrar och skola på ett tidigt stadium, desto mindre betydelse får kamraterna som informationskälla. USSU:s undersökning (tab. 7.4 ovan) visar att även massmediernas betydelse som *första* informationskälla minskar, medan de däremot behåller sin betydelse som kompletterande kunskapskälla.

17.3 Skolans sexualinformation och föräldrarnas

Av dessa förhållanden kan man dra en viktig slutsats. Påståendena att redan själva faktainformationen i skolan är ett ingrepp i föräldrarätten, i hemmets och privatlivets helgd har inte saklig grund (annat än om skolan lär ut en sexualmoral och ett sexuellt beteende som strider mot föräldrarnas etiska uppfattning). Skolan påtvingar inte barnen en kunskap som annars skulle ha undanhållits dem. Den söker ge dem en riktig kunskap med betonande av ansvarssynpunkter i stället för den blandning av fakta och vanföreställningar utan sammanhang med en ansvarsmedveten helhetssyn som många barn annars blir hänvisade till. Föreställningen att det i vår tid i Västeuropa eller USA skulle vara möjligt att undanhålla barn och ungdom en tidig, mycket avancerad sexualkunskap är orealistisk. De stöter ständigt på informationer av detta slag, vederhäftiga och ovederhäftiga, i ord och bild. Skolan kan då inte undandra sig uppgiften att söka komplettera, korrigera, systematisera och fördjupa dessa högst blandade och ofta förvirrade kunskafer.

17.4 Värdet av information i hemmet

Att många föräldrar inte känner sig emotionellt och sakligt vuxna informationsuppgiften och därför undandrar sig den vet vi. Bör man då uppmana alla föräldrar att ändra sitt handlingsätt? Denna fråga förtjänar särskilt övervägande.

Preben Hertoft ställde vid sina intervjuer med dansk manlig ungdom en fråga som är ovanlig i sexualundersökningar men inte desto mindre viktig. Han frågade intervjupersonerna om de var nöjda med de upplysningar de fick, då de första gången fick kunskap om hur barn kommer till. Svaren utvisar att man långt oftare var nöjd med föräldrarna än med kamraterna som informationskälla. Hertoft varnar emellertid för att därav dra slutsatsen att föräldrarna alltid är den bästa informationskällan. Det var endast 15–25 % av de danska pojknarnas föräldrar som hade givit den första sexualupplysningen. "Det kan mycket väl tänkas att (dessa föräldrar) består av en utvald grupp som har haft särskilda förutsättningar att tillfredsställa sina barns behov av kunskap på denna punkt, men det är långt ifrån självklart att alla föräldrar, även om de kunde påverkas till att ge sina barn de första upplysningarna, verkligen skulle vara i stånd att göra detta på ett för barnen tillfredsställande sätt." Hertoft meddelar också att de som inte fått svar av föräldrarna på sina frågor ofta gav "en mycket negativ karaktäristik" av deras insatser på detta område.¹

Upplysning genom föräldrarna (föräldern, vårdaren) torde vara gynnsammast, om följande förutsättningar finns:

1. Att det råder ett gott känslöklimat mellan föräldrarna (föräldern, vårdaren) och barnet.

2. Att föräldrarna (föräldern, vårdaren) känner sig obesvärade inför uppgiften och är glada åt att få tala med sina barn om hur de har kommit till.

3. Att barnet självt vill ha upplysningen från föräldrarna (föräldern, vårdaren). — Detta är väl nästan alltid fallet med små barn, men i den tidiga puberteten och ännu mer senare, när ungdomar håller på att frigöra sig från föräldrarna och står inför uppgiften att integrera sin egen sexualitet i den medvetna personligheten, kan de ha stark motvilja mot att tala med närstående om sexuella fakta och problem. Detta bör givetvis respekteras.

De också förekommande fall då tonåringar *vill* tala med sina föräldrar eller andra vuxna om sexuallivet är enbart att hälsa med glädje. Finns den viljan är detta redan ett bevis för att relationen är god och att tonåringen har förtroende till föräldrarnas attityd till det sexuella.

17.5 Samverkan mellan hem och skola

Sammanfattningsvis blir slutsatserna följande:

Skolan måste ge en tidig och grundlig sexualundervisning dels för att kompensera bristen på upplysning från föräldrarna, dels för att korrigera

¹ Hertoft, I, s. 87 f.

och komplettera den upplysning av blandat värde som kommer från kamrater och massmedier.

Upplysning genom den eller de personer som står barnet närmast är bäst ägnad att i barnets föreställning och känsla skapa ett sammanhang mellan sexualliv och gemenskapsupplevelse. Detta gäller dock i mindre grad ju mindre de tre ovan nämnda förutsättningarna finns.

Bäst är att hem och skola samverkar. De ovan redovisade undersökningarna visar att detta har blivit vanligare. Hemmet ger då i bästa fall de elementära upplysningarna i en emotionellt gynnsam atmosfär och fortsätter med samtal om sexual- och samlevnadsfrågor under uppväxttiden om det faller sig naturligt för båda generationerna. Skolan kompletterar med en mera systematisk och sakrik kunskap ur många olika aspekter.

Själva tendensen att hem och skola alltmer accepterar rollen som tidiga sexualupplysare är ett tydligt vittnesbörd om den till en viss grad förändrade attityden på detta område. Föreställningen att barn och ungdom bör skyddas från kunskap, eller annorlunda uttryckt skyddas genom okunnighet, är sedan länge på reträtt. Denna utveckling fortsätter dessutom. Under åren sedan USSU:s undersökning gjordes (1967) har öppenheten i massmedierna när det gäller att ta med den sexuella aspekten i bild och text blivit markerat mycket större. Detta måste i sin tur ha gjort yngre föräldrar säkrare och frimodigare när det gäller att tala med sina barn om sexuallivet. Utbudet i massmedierna måste också leda till att föräldrarna ännu oftare än förr får svara på frågor från barnen. En framtida undersökning om varifrån och när barnen fått sin sexualupplysning kommer kanske att visa just detta att föräldrarnas roll som upplysare fortsatt att öka.

17.6 Information och påverkan genom massmedier

Av kapitel 7 framgår att massmediernas roll är betydande, inte som första kunskapskälla men för utökad och fortsatt information. Detta gäller både pojkar och flickor, men pojkar i högre grad. En tredjedel av alla omnämningen av informationskällor i USSU:s undersökning gällde massmedier.¹ Denna information är av starkt växlande kvalitet. Då elever nämnt böcker som informationskälla, kan de ha avsett den upplysningslitteratur, ofta av god kvalitet, som numera säljs i stora upplagor. Andra elever kan ha avsett pornografi, som trots allt ger en del sakligt riktiga upplysningar om sexuellt beteende. 42 % av 15–19-åringarna hade under senaste år läst någon pornografisk bok eller tidskrift enligt Statistiska centralbyråns undersökning av allmänhetens inställning till filmcensur och pornografi. Motsvarande siffra för 18–30-åringar är i Sifos undersökning för USSU 53 %.² De pornografiska sexualskildringarna ger i många stycken en verklighetsfrämmande bild av sexuallivet.³ Detsamma

¹ SOU 1969: 8, s. 73 tab. 9.

² SOU 1969: 38, s. 103; SOU 1969: 2, s. 127 tab. V: 5.

³ Se härom kapitlet om pornografi i förslaget till lärarhandledning.

gäller av lätt insedda skäl veckotidningar och film. Deras bild av sexuallivet är ofta romantiserad eller har — numera — pornografiska inslag inom ramen för en ytlig människoskildring. Men det finns också sakligt värdefull sexualupplysning i rådgivningsspalter och artiklar i dags- och veckopress, och det finns sexualskildrande filmer på hög psykologisk och konstnärlig nivå. Radion har gjort pionjärinsatser i sexual- och samlevnadsundervisningen. Även i TV har sådan undervisning förekommit för barn, ungdomar och vuxna. Bakom elevernas uppgifter om informationskällor döljer sig en brokig verklighet av såväl sakligt korrekt som vilseledande information. Det vilseledande ligger också i hög grad i värderingarna. De sämsta veckotidningarna, pocketböckerna och filmerna förkunnar i ord och bild att den sanna lyckan finns på de bästa bordellerna eller i den fulländade samlagstekniken. När "kändisar" "talar ut" om sina sexuella förvecklingar anses de förmedla en högre visdom därför att de är kändisar. Sexualliv i lyxmiljö förutsätts vara saligare än ett normalt. De allra mest förstockade könsrollsuppfattningarna utgör den självklara referensramen för alltsammans.

I vilken utsträckning detta massmedieflöde verkligen bidrar till att göra människor odugliga till en fungerande gemenskap är okänt. Ställt utom allt tvivel är dock att hem och skola — och massmedier — behöver göra största möjliga insats för att förmedla en annan verklighetsbild och andra värderingar. Vilka dessa bör vara diskuteras i kapitel 16, där också förslag framläggs i detta hänseende.

18 Attitydförändring och undervisnings-situation

18.1 Sär- och samundervisning

Den allmänna atmosfären i skolan kring sexualundervisningen för ca 30 år sedan kan åskådliggöras genom föreskrifterna om särundervisning i 1945 års handledning i sexualundervisning för lärare i folkskolor. Det heter där (s. 18):

”Beträffande frågan om och i vilken utsträckning gossar och flickor böra skiljas åt under sexualundervisningslektionerna, yttrar nyss åberopade författning (kungl. kung. 170/1942): 'Dock böra gossar och flickor, vilka eljest åtnjuta gemensam undervisning, där så finnes lämpligt, skiljas åt vid undervisningen om människans könsliv'. Där så är möjligt bör ett särskiljande av lärjungarna ske, i vad det gäller folkskolans högsta klasser särskilt i fråga om kursmoment av viss art. Nu kan häremot invändas, att genom ett dylikt tillvägagångssätt en viss del av sexualundervisningen skulle förlänas en särställning, något som ju principiellt bör undvikas. Dock synes en för bägge könen, särskilt i pubertetsåldern, gemensam undervisning exempelvis rörande kursmomenten könsmognad (pollutioner, menstruation), betydelsen av renlighet beträffande könsorganen, onanifrågan och betydelsen av ett återhållsamt liv under ungdomsåren icke kunna skänka några omistliga eller ens större fördelar. Även beträffande undervisningen om könsorganens anatomi kunna vissa lärare finna det önskvärt att skilja gossar och flickor åt, vilket i så fall bör ske. En gemensam undervisning skulle dessutom ställa en del lärare inför mycket svåra och säkerligen många gånger olösbare problem.

Lämpligast är, att flickornas undervisning omhändreras av kvinnlig lärare och pojkarnas av manlig, där detta låter sig göra.”

Såväl den snabbt förändrade attityden som kvarstående spänningar illustreras av frågans behandling i 1956 års handledning (s. 18 f):

”I vilken utsträckning pojkar och flickor skall erhålla gemensam sexualundervisning är i hög grad beroende av den som undervisar. För vissa lärare erbjuder gemensam undervisning i detta ämne svåra, säkerligen många gånger olösbare problem, medan denna uppgift faller sig lättare för andra. Gemensam undervisning är emellertid i princip önskvärd av flera skäl. Därmed får undervisningen icke någon särställning utan kan på ett naturligt sätt inordnas i skolans övriga undervisning. Samundervisning medför även fördelen, att pojkar och flickor får samma kunskaper i samtliga delar av ämnet. När det gäller vissa kursmoment, t. ex. menstruationshygien, kunde det kanske vid särundervisning ligga nära till hands att behandla denna mera kortfattat för pojkarna, som kan

förefalla ha mindre intresse av en detaljerad framställning. Ett sådant förfarande är inte lämpligt. Man måste nämligen bl. a. betänka, att eleverna av bägge könen måste vara förberedda på uppgiften att som föräldrar en gång kunna undervisa både sina pojkar och flickor. Denna undervisning meddelad till pojkarna bör även fylla ändamålet att hos dem uppväcka hänsyn till kvinnans psykiska och fysiska besvär i samband med menstruationsperioderna.

Tvekar en lärare av olika anledningar att tillämpa gemensam undervisning, bör övervägas att skilja pojkar och flickor vid undervisning i fråga om vissa moment. Sådana moment är bl. a. ofta de som rör pollutioner, onani, menstruation och preventivmedel. Här måste dock särskilt betonas vikten av att pojkar och flickor får samma och tillräckliga kunskaper i nämnda moment."

I den enkät som USSU 1968 gjorde bland lärare i årskurs 9 kan man konstatera att samundervisning inte längre upplevs som någon svårighet. Andelen lärare som tyckte det var olämpligt att ge pojkar och flickor sexualundervisning gemensamt var i

bi	1 %
kri	7
sk	4

5 % av biologilärarna tyckte dock att det borde vara särundervisning om menstruation och -hygien. Några få lärare uppgav också andra moment, vanligen med motiveringen att eleverna vid särundervisning blir mindre blyga och får lättare att diskutera.¹

Med hänsyn till den utveckling som här redovisas behöver enligt USSU:s mening en ny handledning i denna fråga bara innehålla ett kort konstaterande att sexual- och samlevnadsundervisningen i likhet med skolans övriga teoretiska undervisning är en samundervisning.

18.2 Integrerad eller fristående sexualundervisning

I tidigare handledningar läggs stor vikt vid att sexualundervisningen skall vara integrerad i den vanliga undervisningen i redan existerande skolämnen, främst biologi, samt meddelas av elevernas ordinarie lärare. Som motivering anges att man bör undvika all sensation kring sexualkunskapen och låta eleverna uppleva den som en naturlig del av skolans kunskapsområde i allmänhet. Denna föreskrift berodde på att både lärare och elever upplevde sexualundervisningen som något sensationellt och att det ibland blev en nervös spänning i klassrummet. Något av detta förekommer väl alltid hos ungdomar som känner sig osäkra på hur de skall växa in i sina nya roller i förhållande till det motsatta könet. Det finns vidare alltså betydande minoriteter av lärare som upplever sexualundervisningen som svår, i ett litet antal fall t. o. m. mycket svår. Något fler upplever vissa moment som särskilt besvärliga. En överblick av lärarenkäternas resultat på denna punkt återfinns i tabell 9.1 och diagram 9.1. Dessa återstående svårigheter har emellertid enligt USSU:s uppfattning numera ingenting att göra med om sexualundervisningen är

¹ SOU 1969:44, s. 71, 159

integrerad i de vanliga skolämnena eller är mera fristående. Om sexual- och samlevnadskunskapen förläggs till ett "eget" arbetsområde, upplevs detta inte längre som ett utpekande av sexualkunskapen som ömtålig eller speciellt märkvärdig utan som en praktisk anordning av samma slag som eleverna är vana vid i många olika sammanhang. Integrering eller ej bör övervägas med hänsyn till lärarkompetens, undervisningens organisation och möjligheten att på ena eller andra sättet säkerställa ett tillräckligt utrymme för undervisningen.

18.3 Avdramatisering av sexualiteten och könsskillnaderna i skolans vardag

Den förändrade atmosfären i skolan när det gäller sexualiteten framträder inte bara i att samundervisning i sexualkunskap blivit oproblematiserad utan också på andra sätt. Könssorden och -teckningarna på skoltoaletter, väggar och plank är långt mera sällsynta än förr. Likaså kringkicket av lappar med sådant innehåll under lektioner. Fnittrande viskningar bland flickorna och en rå sexualvokabulär bland pojkarna, avsedd att dölja inre osäkerhet, är också mindre vanliga. Eftersom sexualiteten inte längre är så tabubelagd i tal, skrift och bild, finns det inte en lika god psykologisk groningsgrund som förr för sådana beteenden. Ungdomarna har därmed också i hög grad befriats från det gamla obehaget att uppleva ett för dem väsentligt livsområde som något skamligt eller smutsigt som måste döljas. Denna utveckling medverkar till förändrade vardagsrelationer mellan pojkar och flickor i skolan. På lågstadiet under rasterna leker inte längre pojkar och flickor nödvändigtvis var för sig; den markerade skillnaden mellan pojklekar och flicklekar har minskats. Tonåringarna i grundskolan och gymnasieskolan står inte så ofta som förr i skilda grupper för pojkar och flickor på rasten och samtalar. De kan numera också ha gemensamma gymnastiklektioner, vilket för några årtionden sedan var otänkbart. Det finns överhuvud mycket mer kamratskap än förr mellan pojkar och flickor i tonåren.

Den ändrade grundinställningens effekter på de sexuella relationerna har utförligt behandlats i kapitel 2 "Förändringar av sexuella normer och beteenden".

19 Förslag till stadiedifferentiering¹

19.1 Den utvecklingspsykologiska bakgrunden

19.1.1 Undervisningsmetodiska system

För att kunna göra rekommendationer om sexual- och samlevnadsundervisningens innehåll och omfattning på olika åldersstadier är det nödvändigt att dels utgå från en viss grundsyn på förhållandet mellan föräldern—vårdaren—läraren och barnet, dels också utgå från en viss uppfattning om barnets utveckling och utvecklingsnivåer vid olika åldrar. I dessa frågor kan USSU ansluta sig till de ställningstaganden som gjorts av 1968 års barnstugeutredning i dess betänkande "Förskolan del 1", SOU 1972: 26, kapitel 1: "Utvecklingsteorier och förskolans pedagogiska program". Där skils mellan tre undervisningsmetodiska system som haft och har betydelse för den svenska skolan. Eftersom de är utformade med tanke på undervisningen på alla åldersstadier är de av intresse för sexual- och samlevnadsundervisningen överhuvud. De utgörs av följande tre "modeller" (högra spalten) med deras bakgrunder i olika psykologiska teorier (vänstra spalten):²

Inlärningspsykologisk teori

"Människan utvecklas att bli vad hon görs till av sin omgivning."

Behaviorismen

Gesells mognadsteori

Utvecklingen, mognaden sker på ett genetiskt stadium, om inte barnet utsätts för skadliga miljö-påverkningar.

Förmedlingsmodellen

"Eleven skall tillägna sig ett visst kunskapsinnehåll, ett visst beteende eller vissa attityder."

Den utvecklingspedagogiska modellen

"Barnet självt skaffar sig de kunskaper och de livsmönster som det successivt finner angelägna. Om detta skall vara möjligt måste miljö- n erbjuder rika inlärningsstillfällen att ta fatt i."

¹ Detaljförslagen återfinns i förslaget till lärarhandledning, inledande anmärkningar till de olika stadierna samt kommentarer till de olika momenten.

² Översikten utgör ett sammandrag av den mycket utförligare framställningen hos barnstugeutredningen.

Psykoanalytisk teori

"Individen är en konfliktvarelse som drivs till att fungera—utvecklas genom ett samspel mellan driftliv och utifrån kommande krav."

Freud, Erik H. Erikson.

Kognitiv teori

"Utvecklingen sker som ett resultat av en interaktionsprocess mellan omgivningsbetingelser. . . .

Organismen har en självreglerande mekanism i förhållande till miljöns påverkan. . . .

Kognitiv teori har i huvudsak behandlat tankelivets utveckling och i viss mån berört socialiseringsprocessen."

Piaget.

Den dialogpedagogiska modellen

"utgår från att det bör försiggå en kontinuerlig dialog mellan barn och vuxen . . . som gäller ett ömsesidigt givande och tagande i fråga om känslor, upplevelser och kunskaper. . . . Den utvecklingen är endast möjlig genom den vuxnes aktiva engagemang i vad barnet gör och vad det uttrycker. . . . Barnet måste möta respekt för sina värderingar och ställningstaganden, men det måste också i kontakten med den vuxne lära sig förstå att kunskap, beteenden, normer etc. kan omprövas utifrån nya infallsvinklar."

Förmedlingsmodellen och den utvecklingspedagogiska modellen är de som haft den största betydelsen för utformningen av den nya skolan i Sverige. Den dialogpedagogiska modellen var den som fungerade vid den gamla katederundervisningen i de fall då denna inte endast bestod i föredrag plus ett mer eller mindre mekaniskt läxförhör utan också i ett samtal mellan läraren och eleverna. Barnstugeutredningen har byggt sina förslag på uppfattningen att den dialogpedagogiska modellen är den som är ojämförligt gynnsammast för barnets psykosociala utveckling.

Enligt USSU:s uppfattning är det också denna modell som företrädesvis bör användas vid sexual- och samlevnadsundervisningen på alla åldersstadier. Själva kunskapsstoffet är här inte så omfattande, och det väsentligaste är att det sätts i relation till psykologiska och sociala förhållanden och till etiska överväganden. Detta kan på ett abstrakt och generellt sätt ske genom inläring, men då kan inte tillräcklig hänsyn tas till individens, gruppens, klassens särskilda frågor och behov. Närmare dessa kommer ett arbetssätt där huvudsaken är att eleverna själva arbetar med ett material som ställts till deras förfogande. Då utvecklar de i bästa fall en egen tankeverksamhet och reagerar personligt på de nya insikterna, dvs. utvecklas. Men en verklig konfrontation mellan den unga människans och den vuxnes reaktioner inför fakta, problemställningar och etiska krav kan det bli först genom ett ofta återkommande samtal dem emellan. Först då kan det, i bästa fall, bli ett levande och fruktbart växelspel. Det kommer att påverka eleven, men påverkan kommer inte att vara auktoritär, eftersom läraren och hans undervisning också i hög grad påverkas av att lyssna till eleven. Detta är det bästa sättet att förmedla en *upplevelse* av att "sexualiteten är en integrerad del av

människans liv och har ett ouplösligt sammanhang med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen" (ur USSU:s förslag till mål för sexual- och samlevnadsundervisningen, se kap. 15).

19.1.2 Erik H. Eriksons utvecklingsteori

Den dialogpedagogiska modellen har av barnstugeutredningen kopplats till två utvecklingsbeskrivningar. Den ena är Erik H. Eriksons psykoanalytiskt inriktade stadieindelning, där växelspelet mellan driftsimpulser och utifrån kommande krav står i centrum. Den andra är Jean Piagets "kognitiva" teori som i huvudsak behandlar tankelivets utveckling men också i viss mån berör socialiseringsprocessen. Även denna teori betraktar utvecklingen som resultatet av en interaktionsprocess mellan organismen och dess omgivningsbetingelser. Båda teorierna är därför "psykodynamiska" teorier. Vid sidan av dem finns i dag ett stort antal andra utvecklingsteorier, men USSU har funnit det befogat att återge några huvuddrag av Eriksons som en bakgrund till förslaget om stadiedifferentiering av sexual- och samlevnadsundervisningen. Referatet bygger för fas I-IV på barnstugeutredningens framställning (SOU 1972:26, s. 53-58), för fas V-VIII på Maier 1965, s. 55 f. Även de stadier som ligger före och efter skoltiden tas med för att belysa utvecklingen i dess helhet.

Erikson särskiljer åtta perioder med olika karaktäristika. Inom varje period är det speciella konflikter i individens interaktion med miljön som behöver få sin lösning för att inte en fortsatt lycklig utveckling skall äventyras.

Fas I: Att uppnå en känsla av grundläggande tillit och övervinna en känsla av grundläggande misstro (0-1,5-2 år)

En känsla av grundläggande tillit anger Erikson som den avgörande faktorn för att ett moget jagmedvetande skall utvecklas på sikt. Det är inte bara fråga om en tillit till föräldrar eller andra vårdare utan också en tillit till den egna organismens förmåga.

Den tillit som de tidigare barndomsupplevelserna kan ge beror förmodligen inte av absoluta mängder eller visst slag av kärleksbetygelser eller en perfekt kroppslig vård. Den är snarare avhängig av kvaliteten på den kontakt som växer fram mellan barn och vårdare. Grundattityden tillit skulle alltså utvecklas genom en vård och en kontakt som är anpassad till och lyhörd för barnets individuella behov, med förankring i vårdarens egen personliga tillit.

Samtidigt lär sig emellertid barnet att det också finns skäl för en realistisk misstro. Det är en nödvändig kunskap, men avgörande för en fortsatt gynnsam utveckling är att tilliten dominerar.

Barnets erfarenheter av "att få" innebär att barnet lär att någon ger ut av sig själv. Dessa erfarenheter är nödvändiga "förkunskaper" för att barnet självt så småningom skall kunna bli en "givare". Denna process är grunden för identifikation med en annan människa vilken i sin tur skall leda till att individen blir en person som kan ge något från sig själv känslomässigt.

För sexual- och samlevnadsundervisningen är det enligt USSU:s uppfattning viktigt att läraren har blicken riktad på hur stor betydelse dessa tidiga upplevelser av grundläggande tillit eller misstro har för individens senare förmåga att nå en god och bestående relation till en individ av motsatt kön. I förskolan och på lågstadiet torde vårdaren—läraren ännu ha ganska stora möjligheter att skänka ett ängsligt och misströstande barn något av den tilltro till omgivningen och till den egna förmågan som det inte fått i den miljö som det växt upp i. Det finns också vittnesbörd även från senare skolstadier att en lärare kunnat få väsentlig betydelse för en människas livsriktning. Det är viktigt att den dialogpedagogiska modellen får fungera i så stor utsträckning att sådana levande relationer mellan lärare och elever kan förekomma.

Vårdarens—lärarens insikt om de tidigaste årens betydelse är väsentlig också därför att den skärper blicken för vilken grundinställning olika elever har och hindrar en överskattning av den rena kunskapsmeddelelsen och normförkunnelsen — varmed inte är sagt att dessa båda aktiviteter skulle vara oväsentliga.

Fas II: Att uppnå en känsla av självständighet och samtidigt bekämpa en känsla av misströstan och skam (doubt and shame) (1,5–2–3,5 år)

”Allteftersom barnet får en starkare tillit till sin mor¹, sin omgivning och sitt eget sätt att leva, börjar det upptäcka att dess beteende är dess eget; det uppnår en *känsla av självständighet*. Samtidigt skapar emellertid dess fysiska, sociala och psykologiska beroende en viss känsla av misströstan till den egna förmågan och rätten att hävda sin självständighet och att existera som ett självständigt väsen. . . . Erikson anser att dessa varandra bekämpande impulser — att hävda sig själv och att frångå sig själv rätten och förmågan till denna självhävdelse — utgör huvudtemat i den andra fasen.”²

Självständighetsutvecklingen har ett intimt samband med renlighetsfostran, dvs. att själv kunna kontrollera blåsa och tarm. Om den yttre renlighetskontrollen sätter in så tidigt att barnet inte förstår vad som krävs av det, hindras barnet att frivilligt vilja kontrollera dessa funktioner. Resultatet kan bli att barnet återgår till tidigare beteendemönster eller blir fientligt och självsvåldigt.

Detta stadium lägger därför grunden till proportionerna mellan samarbetsvilja och självsvåld och mellan självutveckling och påtvingad självbehärskning eller medgörlighet.

En känsla av fri vilja måste enligt Erikson komma ur en känsla av självkontroll som inte rubbar självuppskattningen. Fasthet från vårdarnas sida är nödvändig för att hjälpa barnet, men den måste kombineras med en tillåtande attityd till att barnet får fungera självständigt på alla områden där det kan klara sig självt. Dessa barnets självkontrollområden får inte heller plötsligt dras in, utan skall i stället successivt öka i omfattning allt eftersom barnet kan fungera bättre.

Även dessa tidiga avgöranden i personlighetsutvecklingen är uppenbarligen av största betydelse för att närhet, öppenhet, utbyte skall kunna

¹ Helle ”vårdare”, som innefattar såväl båda föräldrarna som alternativa vårdare.

² Maier 1965, s. 37.

utvecklas i relationen till andra människor. Varken självsvåld eller skrämmd medgörlighet befrämjar gemenskapen. Hustryranen och toffelhjälten, skräcktantan och klängrankan gör alla sin partner och sig själv olyckliga. Det är värdefullt om elevernas ögon småningom öppnas för sammanhanget mellan barndomsupplevelser och sådana felutvecklingar respektive den lyckliga och gemenskapsbefordrande utvecklingen.

Fas III: Att uppnå en känsla av initiativ och övervinna en känsla av skuld (3,5–7 år)

Under denna period kommer barnet "med sin förälskelse i föräldern av motsatt kön i motsatsställning till föräldern av samma kön. Skuldkänslor upplevs. Initiativet kan bevaras och skuldkänslorna bemästras om barnet lyckas identifiera sig med föräldern av samma kön."¹ Samtidigt ökar den frigörelse från föräldrarna som sedan fortgår under hela uppväxttiden och som är en förutsättning "för en slutlig identitetsbildning efter ungdomsåren vilken innebär modet att vara en oberoende individ som kan välja och själv styra sin framtid".

Det är i denna fas barnet direkt kan umgås med andra barn. Det börjar göra jämförelser och upptäcker skillnader t. ex. i kön, en upptäckt som ofta leder till nyfikenhet för och funderande över sexuella frågor. I psykoanalytisk teori möter man också beteckningen den infantila genitalitetens stadium för denna period.

Det är nu som barnet väsentligt utvecklar sina förutsättningar för manliga och kvinnliga initiativmönster och framför allt införlivar attityder i förhållande till den framtida könsrollen, som kommer att ingå som väsentliga faktorer i dess framtida identitets positiva och negativa sidor.

Initiativets viktigaste övervakare är samvetet (överjaget) som nu utvecklas. Det fungerar inte bara genom att barnet är oroligt för att bli ertappat utan också genom själviakttagelse och självanklagelse. Detta framväxande samvete är den etiska utvecklingens hörnsten. Det måste emellertid betonas att om de vuxna ställer för stora moraliska krav på barnet i detta stadium kan det vara skadligt för både livsmodet och själva moralen. Barnet kan lära sig lydnad, behärskning till den grad att detta resulterar i en stark hämning. — — —

Sådan moralism orsakad av samvetskonflikter på tidig nivå har en tendens att utvecklas till drag av hämndlystnad och förtryck av andra.

Nyfikenheten på sexuella förhållanden, den ökande iakttagelsen av könsskillnader, grundläggandet av könsrollen och förälskelse-svartsjukkonflikterna i förhållande till föräldrarna gör förskoletiden till en av de viktigaste perioderna för sexualupplysning.

Fas IV: Att uppnå en känsla av framgångsrik verksamhet och avvärja en känsla av underlägsenhet (7–11 år)

Under denna period måste barnet uppleva att "verksamhetslusten" uppskattas och för individen framåt. Att ivrigt syssla med något, att vilja göra något färdigt, att träna en talang osv. är innebörden i verksamhetslusten. Individens jag kan inte bli starkt om inte barnets medfödda kapaciteter och möjligheter utnyttjas och inte heller om individen i denna period beskärs i viljan att expandera sin egen värld.

¹ Egidius 1972, s. 93

*Fas V: Att uppnå en känsla av identitet och samtidigt övervinna en känsla av identitetssosäkerhet (identity diffusion) (ungdomstiden)*¹

Sökandet efter en egen identitet kretsar kring frågan "Hur kan jag vara?", sällan "Vem är jag?", eftersom den unga människans identitet uppstår endast genom att hon *blir* sin egen identitet (because his identity depends upon his *becoming* his identity). Å ena sidan råder en strävan att behärska och systematisera utvecklingstendenser i olika riktningar, å andra sidan identitetssosäkerhet, ledande till en känsla av instabilitet mitt ibland en mängd förvirrande krav som kommer inifrån och utifrån. Denna spänning måste småningom finna sin lösning för att inte den vuxne skall råka ut för temporära eller permanenta störningar.

En del av spänningen beror på att psykosexuella drifter, som varit slumrande eller sublimerade, nu kräver den unga människans fulla uppmärksamhet. Önskan att uppnå sexuellt självförverkligande tillsammans med en partner av motsatt kön kan inte längre avvisas som ovidkommande eller löjeväckande. Detta intensifierade skeende motvägs emellertid av ett annat skeende som skapar ett starkare överjag än det som tidigare fanns.

Många ungdomar får erfa att identitetssosäkerheten om deras egen förmåga och deras kommande plats i samhället fortsätter år efter år. De kan då lockas att söka vägen ut ur sitt dilemma genom att bli asociala eller kriminella, dvs. genom att välja en identitet som är motsatsen till vad samhället begär av dem – hellre än att fortsätta att vara splittrade. Den negativa identiteten är resultatet av ett desperat försök att vinna åtminstone något herravälde över en situation där alla möjligheter till en positiv identitet upphäver varandra.

Ungdomstiden kan också karaktäriseras som en period av uppskjuten fullvuxenhet. De former av övergångstillvaro som samhället erbjuder är t. ex. lång studietid, praktisk yrkesutbildning, värnplikt, internatvistelse etc. Här ges hjälp att finna en identitet. Här utvecklas från ungdomarnas sida ett experimenterande engagemang men även en provokativ lekfullhet. Samhället bemöter dessa företeelser med partiell permissivitet i väntan på det fulla inträdet i vuxenvärlden. På så sätt får de unga den tid på sig som är nödvändig härför. Under detta övergångsskede kan man observera skilda typer av utvecklingskriser, ledande antingen till en positiv eller en negativ lösning:

1. Eskapism från eller erkännande av ett realistiskt tidsperspektiv. Exempel på eskapism är både de ungdomar som kräver att allt skall ske ögonblickligen och de som flyr till total passivitet i förhoppning att tiden ska stå stilla och den stora besvikelsen aldrig infinna sig. Endast den som kan låta sig bestämmas både av nuet och framtiden uppnår en känsla av full identitet.

2. Överdriven självsäkerhet eller apati. Ungdomar kan få utkämpa en kamp mellan plågsam självobservation och flykt till apati. De två alternativen kan ta gestalt som extrem fåfänga i klädedräkten eller total ligkiltighet för vilket intryck man gör. Först när en människas självuppfattning sammanfaller med det intryck hon gör på andra uppnår hon självförtroende och säkerhet om sin identitet, vilket är detsamma som att den plågsamma självobservationen förflyktigas.

3. Experiment med roller eller negativ identitet. Ungdomstiden kan kännetecknas av experiment med motsatta ytterligheter, särskilt om de ogillas av de vuxna. Detta kan vara steg på vägen till att finna en identitet, negativ eller positiv.

¹ Fas V – VIII bygger på Maier 1965, s. 55 ff.

4. Framgång eller förlamning i arbetet. Ungdomar behöver känna att deras arbete hör hemma i ett större sammanhang, inte består bara av tillfälliga uppgifter. Att lyckas eller inte lyckas genomföra en större uppgift upplevs som det stora provet på ens duglighet. Uthållighet och upplevelse av sammanhang är väsentliga förutsättningar för att uppnå identitet i arbetet och kunna göra upp planer på längre sikt.

5. Sexuell identitet eller bisexuell oklarhet. Ungdomar behöver lösa sina bisexuella konflikter och finna en slutlig identifiering med sin egen könsroll. De behöver uppleva tillfredsställande kontakter med representanter för det motsatta könet. De behöver uppleva sig själva som helt och hållet maskulina eller feminina; de kan inte acceptera att uppfatta sig själva som lite av vardera. Det pågående experimenterandet med olika attityder till det motsatta könet måste leda till lösningar på vägen mot en starkare känsla av identitet och ett beteende som svarar mot vad som krävs av den vuxne.

6. Att kunna leda och ledas eller att hamna i osäkerhet om vad auktoritet är. Ett realistiskt och klart erkännande av auktoritet — och ett accepterande av att själv fungera som auktoritet om det begärs av en — är nära förbundna med ett framgångsrikt övervinnande av tidigare utvecklingsfaser och med ett slutligt accepterande av en positiv identitet.

7. Att välja livsåskådning eller hamna i osäkerhet om livsmålen. Ungdomar måste tillägna sig en grundläggande livsåskådning som ska utgöra den fasta grunden för deras kommande liv. Vägen dit går över en kompromisslös solidarisering med idéer och värden i den grupp de tillhör och en upplevelse av att vara helt och hållet i motsättning till något annat.

Alla dessa svåra utvecklingsuppgifter måste den unga människan arbeta med för att finna den känsla av identitet som är en förutsättning för att hon skall kunna utveckla och använda sina resurser. Hon kan lyckas mer eller mindre väl på vart och ett av dem. Det finns alla gradskillnader och kombinationer.

Fas VI: Att uppnå en känsla av nära samhörighet och solidaritet och undgå en känsla av isolering

Vid det definitiva inträdet i de vuxnas värld når jagidentiteten sin fulla styrka om man — med Freuds ord — visar sig kunna två ting: att älska och att arbeta. I båda fallen måste man också kunna låta sig ledas av solidaritet, vilja till samverkan. För att kunna lämna ungdomstidens karaktäristiska livshållning bakom sig måste man uppnå en känsla av identitet. För att fungera som vuxen måste man finna vägen till en känsla av delad identitet, av samhörighet.

Fas VII: Att uppnå en känsla av nyskapande och undgå en känsla av självupptagenhet

Den viktigaste uppgiften i denna fas är att skapa ett hem, vilande på gemensamma ansträngningar, och att ge barn en sådan uppväxtmiljö att de får till skänks den grundläggande känslan av tillit. Denna strävan vidgas till att omfatta ett medansvar för den samhällsmiljö som det uppväxande släktet träder in i.

Fas VIII: Att uppnå en känsla av okränkbarhet och undgå en känsla av misströstan

Slutligen får en människa ett samlat perspektiv på sin egen utveckling och erfar samtidigt en ny känsla av *okränkbarhet*: hon accepterar livets gång och växlande skeden som något som måste vara och som inte kan ersättas av något annat. Häri ligger också en förståelse för och ett accepterande av att andra individer och andra tider har andra utformningar av livscykeln, där emellertid det djupast avgörande är detsamma som man själv erfarit då man funnit den rätta vägen ut ur en kris i sitt liv. Det uppstår i lyckliga fall en ny tillit inför tillvarons lagar. Den grundläggande tillit som var alltings begynnelse uppträder i ny form som ett resultat av samlade livserfarenheter. Därigenom får man något att sätta upp emot en motsatt känsla som hotar ens sinnesjämvikt: misströstan och avsmak när man blickar ut över de många motsägelsefulla livsstilarna samt fruktan för döden som slutet på ett ofullbordat liv. Människan måste inte med nödvändighet hemfalla åt sådana känslor under senare delen av sitt liv. Om hon inte gör det, kan hon alltjämt och i ökad grad dela med sig av sin tillit till nästa generation.

Den helhetssyn som bär upp denna utvecklingsbeskrivning utgör ett stöd för den inriktning av sexual- och samlevnadsundervisningen som uttrycks i vart och ett av de fyra mål för undervisningen som USSU föreslagit, men särskilt i den tredje målpunkten:

Eleven skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen utveckla förmågan att förstå att sexualiteten är en integrerad del av människans liv och har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen.

19.2 Sexualupplysning i hemmet

En översikt av förekomsten respektive frånvaron av sexualupplysning i hemmet har givits i kapitel 7. Allmänna överväganden om informationsuppgiftens fördelning på hem, skola och samhället i övrigt återfinns i kapitel 17. Synpunkter på hur sexualupplysning i hemmet bör bedrivas ingår i avsnitten "Hemmets betydelse" och "Samverkan mellan hem och skola" i förslaget till lärarhandledning.

19.3 Förskolan

Det kan tyckas att sexualupplysning i förskolan är en uppgift av alldeles samma slag som sexualupplysning i hemmet och att de synpunkter som givits härpå är omedelbart tillämpliga i förskolan. Det är emellertid endast delvis förhållandet. Situationen i förskolan är annorlunda i bl. a. följande avseenden:

1. Det är självklart att hemmet betyder mest för attitydpåverkan i fråga om sexuella förhållanden när det gäller barn i förskoleåldern, ofta också för upplysning.
2. Barnets relation till föräldrarna—föräldern och syskonen är i regel

mer djupgående än relationen till förskolepersonalen och den kollektiva barngruppen i förskolan.

Frågor om hur ett barn kommer till aktualiseras emellertid förr eller senare också i förskolan. Förskolepersonalen måste då svara barnen, enkelt och sanningsenligt. Det är inte möjligt att vägra att svara och i stället hänvisa dem till föräldrarna. En sådan reaktion skulle från första början och i barnets känsligaste ålder bidra till en olycklig inställning till det som har med kön att göra. Även om inte den minsta antydning görs att barnet talar om något olämpligt, är själva vägran att svara en eftertrycklig demonstration som kommer barnet att känna: det här är tydligen hemlighetsfulla, farliga, kanske fula saker. Vittnesbördan om att sådana upplevelser kan leda till en djupgående prägling överflödar i den psykoterapeutiska erfarenheten under detta århundrade, liksom även att präglingen gör det svårare för den vuxna människan att integrera sina sexuella impulser i ett personligt och socialt sammanhang. Hon får kanske lättare att undertrycka dem – men svårare att acceptera dem på ett gemenskapsdugligt sätt. Därför kan inte förskolepersonalen vägra att svara.

I den allmänna informationen till föräldrarna om verksamheten i förskolan bör därför också ingå en information om att barnen får svar på sina frågor om hur barn kommer till. Det bör kunna leda till en god samverkan mellan föräldrar och förskola på det området.

En situation som nästan alltid uppkommer – förr eller senare – är följande. Det utbryter en hausse i prat med sexualord av allehanda slag, och samtliga barn deltar med stor entusiasm och intensitet, ibland under märkbar upphetsning, eftersom vårt samhälle fortfarande rymmer en hel del av attityden att detta är att ge sig in på det förbjudnas lockande område. Det är också vanligt att barnen vill leka gå-till-doktorn-leken, ofta innefattande även undersökning av könsorganen. En annan metod för barnen att orientera sig på detta område är att en pojke och en flicka går gemensamt på toaletten och undersöker olikheterna mellan pojkar och flickor. Det gäller naturligtvis särskilt dem som inte har syskon av motsatt kön.

Allt detta är ofarligt och övergående och har sina för föräldrarna välkända motsvarigheter i hemmiljön (om inte barnen märkt att de gör klockast i att hemlighålla sin nyfikenhet på detta område för föräldrarna). Men det skapar i förskolans kollektiva miljö ett behov av att kunna tala igenom de här sakerna med barnen både enskilt och i grupp, så att man kan avdramatisera sexualorden, vänja in lämpliga ord, tillfredsställa vetgirigheten och rätta till missförstånd och vanföreställningar. Vid de i regel dagliga kontakterna med någon av föräldrarna är det då naturligt att informera om att dessa ting för tillfället är aktuella i förskolemiljön.¹

Den aspekt som ovan har lagts på sexualupplysningen i förskolan är snarast negativ: man får inte genom att vägra besvara barnens frågor bidra

¹ En vägledning för både förskolepersonal och föräldrar föreligger i den av skolöverstyrelsen granskade broschyren "Grundläggande tillit. Sexualfostran – en trygghetsfaktor. Specialarbete av lärarkandidater vid ett förskoleseminarium." (Utbildningsförlaget 1970)

till en olycklig attityd till det som har med kön att göra. Ännu väsentligare är emellertid den positiva aspekten. Den viktigaste insats som förskolan kan göra på det här området är den som bör utgöra det väsentliga innehållet i både förskolans och hemmets påverkan på barnen och som utgör riktningen för barnstugeutredningens betänkande (SOU 1972: 26–27). Det är att barnen under de år som är allra mest avgörande för utvecklingen skall få de inre resurserna för att som vuxen kunna ha en varm och stark känslorelation till andra människor (se faserna I och II i utvecklingsbeskrivningen i avsnitt 19.1.2 ovan). Att vara omtyckt och omkramad, att vara föremål för intresse och få stimulans, att det finns någon som vill lyssna och svara – det är det som är det viktiga. Om barnet får sådana upplevelser i sin tidiga miljö är detta uppenbarligen den bästa tänkbara "sexual- och samlevnadsundervisningen". Faktakunskaper är nyttiga och nödvändiga, men de är ändå det näst viktigaste. Beträffande faktainformationens lämpliga omfattning i förskolan, se förslaget till handledning, 5.2.2.

19.4 Lågstadiet

19.4.1 *Psykologiska synpunkter*

Såsom framgår av utvecklingsbeskrivningen ovan (19.1.2, fas III) är åren närmast före inträdet i skolan ganska mycket präglade av sexuell problematik. Under de 4–5 första skolåren däremot dominerar ett mer utåtriktat intresse, vidgning av blickfältet, verksamhetslust (fas IV). I anslutning till psykoanalytisk teori har det länge varit vanligt att kalla detta utvecklingskede för latensperioden. Hoffmeyer har beskrivit den på följande sätt (Pædagogisk sexologi, 1971, I, s. 219):

Barnet har nu uppnått en preliminär lösning på sin driftsmässiga problematik. Det har lämnat kampen för att "erövra" den ena föräldern och har i stället identifierat sig med i första hand föräldern av samma kön. Barnet har blivit socialt starkare genom utvecklingen av överjaget – dvs. det har gjort sig självt till ett med en rad sociala krav och mål. Det har dessutom blivit starkare genom utveckling av en skarpare skiljegräns mellan den privata föreställningsvärlden och den offentliga delen av personligheten – barnet styrs av en bättre verklighetsorientering, har blivit logiskt i sitt sätt att tänka. Det är inställt på att lära känna yttrevärlden, att skaffa sig kunskaper och färdigheter ... Under inflytande av hela denna utveckling karaktäriseras perioden av ett relativt lugn och av stabilitet i fråga om drifter och känslor.

För lågstadieläraren är det välbekant att eleverna i denna ålder är livligt intresserade och frågar och funderar. En del av detta verklighetsintresse kommer att gälla frågan om barns tillkomst och förhållandet mellan man och kvinna, och därigenom finns det hos eleverna ett utmärkt underlag för en sakligt inriktad sexualundervisning utan att denna upplevs som så förfärligt dramatisk eller problematisk. Undantagsvis kan det även i vår tid finnas elever som har fått det sexuella starkt tabuerat i hemmet – genom tystnad eller genom förebråelser. Här kan en viss spänning inträda

– men kunskapen är ju ofrånkomlig i det moderna västerländska samhället. Kommer den inte genom skolan så kommer den genom massmedier och kamrater. Uppenbarligen är det bättre att den kommer genom lågstadiets sexualundervisning som har familjerelationerna som sin referensram. I bästa fall kan den sakliga anda i vilken skolan informerar hjälpa eleven bort från en tabuering som hotar hans eller hennes förmåga att förbinda det sexuella med tillgivenhet och kärlek.

19.4.2 Undervisningens förläggande och momenturvalet

1956 års handledning har följande moment för lågstadiet (samma som 1945 års handledning), dels sådana som ingår i momentförteckningen, dels sådana som nämns i den kommenterande texten. I senare fallet anges inom parentes sidhänvisning till 1956 års handledning.

Moment för lågstadiet i 1956 års handledning

- A. Momentförteckningen:
 Skillnaden mellan könen
 Barnens tillkomst och utveckling intill födelsen
 Födelsen
 Barnens beroende av modern, fadern och hemmet
- B. Moment som skall eller kan behandlas enligt den kommenterande texten:
 Samlevnadsfrågor (27)
 Samlag (30, not)
 Befruktning (25, 30)

Av avsnitt 11.4 framgår hur stora andelar av lågstadielärarna som anser att ett visst moment skall tas upp första gången på lågstadiet.¹ (De yttrade sig inte därigenom om sexualupplysningen i förskolan, endast om ett val mellan lågstadiet och högre stadier.) I förenklad återgivning hade lågstadielärarna följande åsikter om lämpliga *sexualundervisningsmoment på lågstadiet* (i %):

Yttre olikheter mellan könen	96
Befruktning	79
Fosterutveckling och förlossning	70
Könsorganens byggnad och funktion	43
Samlag	39
Etiska aspekter	28
Könsmognad inkl. menstruation	16
Sexuella avvikelser	8
Preventivmedel	5
Självstillfredsställelse (onani)	3

¹ I kapitel 8.2.2 lämnas en översikt av i vilken utsträckning lågstadielärarna faktiskt behandlat vissa moment, enligt deras egna uppgifter.

Det enda moment som en majoritet av *mellanstadielärare* (78 %) ansåg borde tas upp första gången på lågstadiet var Yttre olikheter mellan könen. Alla andra moment borde enligt majoriteten tas upp första gången på mellanstadiet eller senare stadier. Det var dock 1/4–1/5 av mellanstadielärarna som ansåg att befruktning, fosterutveckling och förlösning borde tas upp första gången på lågstadiet. Majoriteten ansåg alltså att så gott som ingen sexualundervisning behövs på detta stadium (medan 1956 års handledning har alla de moment som nämndes i inledningen till detta avsnitt). Mellanstadielärarnas inställning torde bero på uppfattningen att sexualundervisningen väsentligen motiveras av den inträdande könsmognaden och att det blir lättare att ge undervisningen om eleverna inte har en känsla av att man tragglar om tidigare genomgångna moment.

Enligt USSU:s uppfattning har emellertid lågstadiets sexualundervisning främst följande motivering: vad man vill uppnå är att ett kunskapsområde som barnen i vårt samhälle ständigt påminns om, inte skall te sig gåtfullt, förvirrat och kanske skrämmande för dem. Det skall tvärtom genom att upplysningen ges av både läraren och föräldrarna förbindas med en trygghetsupplevelse. Informationen på lågstadiet bör dock vara elementär. Ett skäl härtill är att den sexuella anatomin och fysiologin samt befruktningförloppet inklusive menstruationscykeln är så pass invecklade att 7–10-åringar inte kan intellektuellt hålla samman det hela vare sig det gäller en riktig anatomisk uppfattning eller uppfattning av kausalsammanhangen. Starka förenklingar och förkortningar är därför tillrädliga på detta stadium. Alla frågor som barnen ställer bör dock besvaras klart så långt det är möjligt med hänsyn till deras fattningsförmåga. Det finns inte några anatomiska eller fysiologiska förhållanden och sammanhang som är skadliga att redogöra för på lågstadiet.

Utifrån dessa överväganden blir det självklart att de moment som majoriteten av lågstadielärarna rekommenderat bör behandlas, alltså yttre olikheter mellan könen, befruktning, fosterutveckling och förlösning. Men detta är enligt USSU:s uppfattning inte tillräckligt. Av de moment som ingick i lågstadielärarenkäten bör samtliga tas upp i den elementära och kortfattade form som ovan antytts. Det betyder en rekommendation att momenten skall tas upp första gången på lågstadiet men tyngdpunkten förläggas till senare stadier. De skäl USSU anser finnas härför anges för vart och ett av momenten i förslaget till lärarhandledning, 5.3.3.

Någon vill kanske hävda att det just inte behövs någon sexualundervisning på lågstadiet med tanke på det som sagts i de föregående avsnitten i detta kapitel om sexualupplysning i hemmet och i förskolan. Många barn går emellertid inte i förskola, och ett mycket stort antal får inte någon nämnvärd sexualupplysning i hemmet (kap. 7). Många av de upplysningar barnen fått har inte "fastnat" och kanske ersatts med egna fantasikonstruktioner eller felaktiga eller missförstådda upplysningar från massmedier och kamrater. Den upplysning som kunde ges åt barn i förskoleåldern var alltför elementär för lågstadielevernas behov. Den intellektuella utvecklingen under uppväxtåren sker ju snabbt. Lågstadieleverna klarar

mycket mer än förskolebarnen – men mycket mindre än mellan- och högstadieeleverna. I grundskolan finns det tillgång till AV-hjälpmiddel samt till andra läromedel för lågstadiet i klassuppsättningar. Möjligheterna att ge en åldersanpassad och åskådlig information är mycket större. Denna möjlighet bör tillvaratas.

I nedanstående förteckning över moment som enligt USSU:s mening bör tas upp på lågstadiet har de som finns redan i 1945 och 1956 års handledningar markerats med H. Siffror inom parentes efter H hänvisar till sida i 1956 års handledning. De moment som föreslagits av mer än hälften av lågstadielärarna har markerats med L.

Moment som enligt USSU:s uppfattning bör ingå i sexual- och samlevnadsundervisningen på lågstadiet

1. Samlevnadsfrågor (H 27, L¹)
2. Yttre olikheter mellan könen (H 25, L)
3. Könsorganens byggnad och funktion
4. Menstruation
5. Samlag (H 30, not)
6. Självtilfredsställelse
7. Preventivmedel
8. Befruktning (H 25, 30, L)
9. Havandeskap (H 25, L)
10. Förlossning (H 25, L)
11. Sterilitet
12. Adoption
13. Exhibitionister och pedofiler (H 28, L²)

Metodiska synpunkter på undervisningen på lågstadiet ges i förslaget till handledning, 5.3.2; kommentarer till de olika momenten samt motiveringar för deras införande i undervisningen på detta stadium ges i 5.3.3. Synpunkter på samverkan hem-skola ges i kapitel 9 i handledningsförslaget.

19.5 Mellanstadiet

19.5.1 Psykologiska synpunkter

Eleverna på mellanstadiet (årskurs 4–6) är 9–13 år gamla. Under större delen av denna tid befinner de sig alltjämt i den period som kommer *efter* förskoleårens ofta sexuellt färgade problematik och *före* pubertetens

¹ Mindre än hälften av lågstadielärarna har ansett att "Etiska aspekter" bör tas upp, men det är självklart att lågstadielärarna anser att sexualundervisningen i stor utsträckning skall ges med anknytning till relationerna inom familjen, vilket är vad USSU här avser med "Samlevnadsfrågor".

² 72 resp. 64 % av lågstadielärarna har ansett att man på lågstadiet skall upplysa om "risken för sexuella närmanden från vuxna resp. exhibitionism (blottare)" (SOU 1970: 39, s. 32).

återigen dramatiska nyorientering i förhållande till det motsatta könet och vuxenvärlden. Freud kallade detta skede latensperioden. Han avsåg därmed ingenting annat än att relationerna till det andra könet nu inte står i fokus lika mycket som tidigare och senare; andra energier, intressen och utvecklingsprocesser är däremot i den livligaste verksamhet. Några karaktäristika för denna period har summariskt angivits i avsnitt 19.1.2 ("fas IV"). De behöver emellertid göras något utförligare för att man skall kunna bedöma behovet av och möjligheterna för sexual- och samlevnadsundervisning på detta stadium. Här återges ytterligare några drag ur Eriksons utvecklingsbeskrivning (efter Maier 1965, s. 51–55):

Vidgad verklighetsorientering, livlig utåtriktad verksamhet och en strävan att genom prestationer i lek och idrott vinna en framskjuten position i kamratkretsen är dominerande tendenser. Eftersom barnet i denna ålder inte kan fungera som jämlike i vuxenvärlden och har lösgjort sig från de tidiga barnaårens totala beroende av hemmet och föräldrarna, blir den sociala anpassningen till kamratvärlden den stora och nödvändiga uppgiften. I bakgrunden lurar hela tiden en stark fruktan för att misslyckas, en latent mindervärdeskänsla, som intensifierar ansträngningarna att lyckas. Summan av erfarenheter under dessa ansträngningar blir av stor betydelse för den vuxna individens förmåga att koncentrera sig på en uppgift, att vara uthållig i arbetet på att nå ett mål i ett socialt sammanhang.

Pojkar och flickor bildar övervägande två åtskilda världar. (Åtminstone i Danmark och Sverige har detta mönster försvagats under 60-talet: pojkar och flickor i de aktuella åldrarna ses oftare leka och prata med varandra på rasterna. USSU: s anm.)

Barnen börjar nu betrakta föräldrarna mer "objektivt" än förut. De ser dem som representanter för vuxensamhället och jämför dem med andra. Medvetandet att föräldrahemmet är en värld som de småningom måste lämna aktualiseras sakta.

Den fysiska och psykiska tillväxten och förändringen sker under denna period betydligt långsammare än under den föregående och efterföljande perioden. En temporär stabilitet har uppnåtts.

Denna rubbas emellertid mot slutet av mellanstadieåren av att de fysiska pubertetsförändringarna börjar uppträda hos allt fler av ungdomarna, ibland så snabbt att de inger en känsla av ångslan och identitetsosäkerhet. Förändringarnas successiva inträdande åskådliggörs av diagrammet i kapitlet Pubertet i handledningsförslagets faktaöversikt. En utförlig beskrivning av den själsliga omställningsprocessen återfinns i avsnitt 19.1.2 ("fas V").

Flickornas pubertet inträder 1 å 2 år tidigare än pojkarnas, men de tidigast puberterande pojkarna ligger långt "före" de senast puberterande flickorna. "Vid 13–14-årsåldern förekommer en enorm variation i varje pojkgrupp, från nära nog full könsmognad till total prepubertet. Detta förhållande innebär våra sociala och pedagogiska problem och bidrar till de anpassningssvårigheter som man så ofta ser hos tonåringar" (Tanner 1962, s. 29).

En viss belysning av elevernas intresse för det motsatta könet i dessa åldrar kan man få genom att studera i vilken utsträckning de haft sina första erfarenheter av att kyssa(-s). De 16–25-åriga intervjupersonerna i

stockholmsundersökningen 1967 uppgav att deras tidigaste erfarenheter på detta område gjorts vid följande åldrar (kumulerade %-siffror):¹

	Po	Fl
11 år	15	9
12	28	21
13	47	40

Trots att flickorna är tidigare köns mogna, är pojkarna tidigare aktiva. Detsamma gäller som vi sett om sexualdebutåldern, fastän skillnaden tenderar att minska.

19.5.2 Undervisningens förläggande och monumenturvalet

Enligt den av USSU genomförda lärarenkäten har sexual- och samlevnadsundervisning förekommit i mellanstadiets årskurser i följande utsträckning (i % av lärarna; diagram 8.3):

årskurs 4	50 %
5	86
6	97

Lärarna har alltså strävat att förlägga tyngdpunkten mot slutet av stadiet, vilket enligt USSU:s uppfattning är en lämplig ordning, emedan då så stor andel av eleverna som möjligt befinner sig i närheten av eller i pubertetens början.

Mellanstadielärarnas åsikter om *var tyngdpunkten av undervisningen om ett visst moment bör ligga framgår* av tabellen på sidan 396 (i % av lärare som röstat för ett visst stadium). Då det är en minoritet av lärarna som vill förlägga tyngdpunkten till mellanstadiet anges inom parentes hur stor andel av lärarna som ansett att ett moment överhuvud bör tas upp på mellanstadiet, *antingen* grundligt eller i korthet.² Ett av de moment som ingick i enkäten – preventivmedel – är nytt i förhållande till 1956 års handlednings rekommendationer om sexualundervisning för 11–13-åringar. De moment som mer än hälften av lärarna rekommenderat för mellanstadiet markeras med kursivering.

De moment som endast en minoritet av mellanstadielärarna ansett bör tas upp på mellanstadiet är alltså sexuella avvikelser (32 %), preventivmedel (41) och etiska aspekter (45). De motiveringar som USSU anser föreligga för att dessa moment med nödvändighet måste tas upp på mellanstadiet anges i handledningsförslaget, 5.4.5, momentkommentarerna nr 8, 10 och 13.

¹ J Israel 1970 b, s. 145

² Lärarnas uppfattningar om till vilka stadier och årskurser undervisningen om olika moment bör förläggas redovisas detaljerat ovan i avsnitt 11.4 samt fullständigt i SOU 1970:39, 5.9.

	Lämpligt stadium enligt mellanstadielärarnas uppfattning		
	Låg	Mellan	Hög
<i>Yttre olikheter mellan könen</i>	30	55	6
<i>Befruktning</i>	2	69	21
<i>Fosterutveckling och förlossning</i>	2	54	36
<i>Könsorganens byggnad och funktion</i>	2	79	13
<i>Samlag</i>	1	35 (60)	51
<i>Etiska aspekter</i>	1	17 (45)	67
<i>Könsmognad inkl. menstruation</i>	1	86	9
<i>Sexuella avvikelser</i>	—	13 (32)	67
<i>Självtilfredsställelse</i>	1	34 (57)	50
<i>Preventivmedel</i>	—	15 (41)	68

De moment som föreslås ingå i mellanstadiets sexual- och samlevnadsundervisning är följande (nya i förhållande till föregående handledning är preliminär information om preventivmedel och om gonorré):

1. Könsorganen
2. Den kroppsliga pubertetsutvecklingen
3. Menstruation
4. Pollutioner
5. Självtilfredsställelse
6. Elementär pubertetspsykologi
7. Samlag¹
8. Elementära sexualetiska synpunkter² och andra samlevnadsfrågor i den mån de aktualiseras av de olika momenten
9. Befruktning
10. Preventivmedel, preliminär information
11. Havandeskap med fosterutveckling, förlossning, amning
12. Gonorré, preliminär information³
13. Variationer i sexualdriftens inriktning: preliminär information om exhibitionism, pedofili, homosexualitet

I detta förslag till moment på mellanstadiet har ett av de moment som förekommer i 1956 års handlednings förteckning uteslutits, nämligen förseende.⁴ Momenten könsbestämning och tvillingfödelse har ansetts självklart ingå i momentet befruktning, havandeskap med fosterutveckling.

Kommentarer till de enskilda momenten och motiveringar för deras införande på åldersstadiet lämnas i förslaget till handledning, 5.4.5.

¹ Ingår ej i momentförteckningen i 1956 års handledning men behandlas i dess lektionsexempel för 11–13-åringar s. 41.

² Ingår ej i momentförteckningen i 1956 års handledning men behandlas i de inledande anvisningarna rörande sexualundervisning för 11–13-åringar, s. 36.

³ 36 % av mellanstadielärarna uppger att de undervisar "något" om könssjukdomar (SOU 1970: 39, s. 21).

⁴ Med förseende menas den gamla föreställningen att om en gravid kvinna t. ex. såg en eldsvåda, kunde barnet få ett stort rött födelsemärke, och om hon såg en hare, kunde barnet bli harmynt. Det torde inte längre vara nödvändigt att argumentera mot denna uppfattning.

19.6 Högstadiet

19.6.1 *Elevernas utvecklingsnivå*

Eleverna på högstadiet är 12–16 år gamla; ungefär hälften av dem hinner fylla 16 år medan de går i årskurs 9. Om den själsliga utvecklingen i denna ålder se 19.1.2, "fas V". Den kroppsliga pubertetsutvecklingens åldersfördelning framgår av diagrammet i kapitlet Pubertet i faktaöversikten. I årskurs 7 befinner sig flertalet flickor i senare delen av den period då de sekundära könskaraktärerna utvecklas, flertalet pojkar i början av denna period. I årskurs 9 är denna utveckling avslutad för flertalet flickor (men det är normalt att den inte är avslutad för alla; några kommer inte att ha haft sin första menstruation ens vid fyllda 16 år). Flertalet pojkar i årskurs 9 befinner sig i senare delen av den period då de sekundära könskaraktärerna utvecklas, men det är normalt att hos en del av dem denna utveckling inte avslutas förrän i 17–18-årsåldern. Att detta verkligen är normalt och att utvecklingen även för dessa ungdomar kommer att leda till full könsmognad bör ofta framhållas i undervisningen. Det är viktigt att lärare och läromedel inte låter framställningen präglas av den förenklade uppfattningen att alla elever vid slutet av högstadiet är fysiskt könsmogna.

19.6.2 *Mål*

Intellektuellt har nu eleverna nått en sådan nivå att de allmänna mål för sexual- och samlevnadsundervisningen som USSU föreslår (se kap. 15) kan bli riktningsgivande utan att behöva "skrivas ned" till åldersstadiet. Eleverna är mogna att teoretiskt fatta de större sammanhang som målen vill rikta in undervisningen på. En annan sak är att de först småningom kommer att uppleva den djupare innebörden i dessa sammanhang.

19.6.3 *Vilken årskurs?*

Sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet har tidigare ofta varit förlagd till huvudsakligen årskurs 9. Den nya läroplanen för grundskolan säger emellertid: "En väsentlig del av sexualundervisningen bör förläggas till årskurs 8" (Lgr 69 I, s. 193; Oä H, s. 21). Med hänsyn till tiden för könsmognaden och de första samlagserfarenheterna hos en del av eleverna är det också enligt USSU:s uppfattning lämpligt att förlägga tyngdpunkten av sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet till årskurs 8. Detta medför den olägenheten att undervisningen skall meddelas då eleverna är som mest splittrade och oroliga och dessutom osäkra om sina egna attityder till sexual- och samlevnadsfrågor. Just därför är emellertid behovet av kunskaper och överblick och tillfälle till eftertanke särskilt stort. Erfarenheten visar att en del störande osäkerhetsreaktioner ibland kan förekomma i början, men sedan segrar i regel det naturliga sakliga intresset, och undervisningen kan bedrivas under gynnsamma förhållanden. Ett visst belägg härför kan man få av

lärarnas bedömning av elevernas inställning till sexualundervisningen i den följande årskursen, 9. Av lärarna i biologi, kristendomskunskap och samhällskunskap bedömde ingen elevernas inställning som negativ. Endast 1,5 % av biologilärarna och 4 % av kristendoms- och samhällskunskapslärarna hade upplevt eleverna som likgiltiga. Mer än hälften av biologilärarna, tredjedelen av kristendoms- och drygt en femtedel av lärarna i samhällskunskap hade bedömt elevernas inställning som "mycket positiv", övriga som positiv (SOU 1969:44, 7.11). Såväl lärarnas som elevernas upplevelse av undervisningen på olika stadier och i olika ämnen belyses närmare i kapitlen 9 och 10.

Rekommendationen att tyngdpunkten förläggs till årskurs 8 är naturligtvis fullt förenlig med att vissa moment tas upp vid vilken annan tidpunkt som helst under högstadiet, om läraren och/eller eleverna anser att inträffade händelser inom eller utom skolan motiverar detta.

19.6.4 Vilka moment?

Lärarnas inställning till undervisning om vissa av de moment som 1956 års handledning rekommenderar för 14–16-åringar framgår av följande.

Då *mellanstadielärarna* tillfrågades om var de ansåg att tyngdpunkten av undervisningen om vissa moment skulle förläggas, röstade följande andelar för högstadiet (de som inte röstat för högstadiet, har ansett att momentet skulle förläggas *tidigare*, jfr 19.5.2):¹

Moment	Andelar mellanstadielärare som anser att tyngdpunkten av undervisningen om ett visst moment bör förläggas till högstadiet (i %):
Yttre olikheter mellan könen	6
Könsmognad inkl. menstruation	9
Könsorganens byggnad och funktion	13
Befruktning	21
Fosterutveckling och förlossning	36
Självtillfredsställelse	50
Samlag	51
Etiska aspekter	67
Sexuella avvikelser	67
Preventivmedel	68

De mellanstadielärare som ansåg att vissa av dessa moment inte alls borde beröras i grundskolan utgjorde 1–3 % av samtliga. De som ansåg att momentet samlag inte borde behandlas i grundskolan utgjorde 2 % (SOU 1970:39, s. 31). Mellanstadielärarna anser alltså inte något av de uppräknade momenten olämpliga att undervisa om i grundskolan. Deras inställning till de av USSU föreslagna *nyttillkommande* momenten, vilka samtliga rör samlevnadsfrågor, har inte undersökts, eftersom USSU:s

¹ Lärarnas uppfattning om till vilka stadier olika moment bör förläggas redovisas detaljerat ovan i kapitel 11. Någon lika detaljerad undersökning av högstadielärarnas åsikter på denna punkt har inte gjorts.

överbägganden härom ännu inte hade gjorts vid tidpunkten för undersökningen.

De *högstadielärare* som ansåg vissa av momenten för 14–16-åringar i 1956 års handledning olämpliga, dvs. att de inte alls borde beröras i grundskolan, var 6 % av lärarna i biologi resp. samhällskunskap och 8 % av lärarna i kristendomskunskap (SOU 1969: 44, s. 71). Mer än 90 % av högstadielärarna anser alltså dessa moment lämpliga. Deras inställning till de av USSU föreslagna nytillkommande momenten är okänd av samma skäl som nyss redovisades beträffande mellanstadielärarna. Med tanke på att som nämnt alla de nya momenten rör samlevnadsfrågor är det emellertid enligt USSU:s uppfattning osannolikt att lärarna skulle finna de av USSU föreslagna nya momenten på högstadiet olämpliga.

Elevernas uppfattning om när visst moment bör tas upp första gången är känd endast beträffande momenten preventivmedel och samlag. Eleverna i årskurs 9 ansåg härom följande:¹

	När tycker man det vore lämpligt att undervisning om momentet förekom första gången (i % av eleverna)			
	Årskurs			
	1–3	4–6	7–9	Senare
Momentet samlag	8	38	49	2
Momentet preventivmedel	1	22	74	1

Det finns alltså nästan inga elever som anser det olämpligt att undervisa om dessa moment i grundskolan. Att en majoritet av eleverna anser att momenten bör tas upp första gången på högstadiet, har USSU tolkat så, att eleverna vill förlägga momenten till den elevåldern, då de eventuellt kan bli aktuella i praktiken. USSU:s stadiendifferentiering har däremot också bestämts av uppfattningen att eleverna behöver få en elementär korrekt information långt dessförinnan.

På alla lärare som medverkar i sexualundervisningen har från början i Sverige ställts kravet att de skall ge även psykologiska, etiska och/eller religiösa samt sociala synpunkter på lärostoffet. Som rimligt är har däremot biologilärarna helt fått svara för de rent biologiska momenten.

I debatten om den svenska sexualundervisningen har emellertid ofta påståtts att den är ensidigt biologisk och att de viktiga samlevnadsaspekterna försumrats. I vilken utsträckning detta faktiskt skett i årskurs 9 har belysts med hjälp av lärarnas egna uppgifter i avsnitt 8.2.4. Därvid har bl. a. följande framkommit:

– 12 % av *biologilärarna* har inte talat med eleverna om föräktenskapliga sexualförbindelser, och 24 % av dem har inte tagit upp etiska aspekter i övrigt.

¹ SOU 1969: 8, s. 68.

– Mellan 1/4 och 1/3 av *kristendomslärarna* har inte tagit upp etiska samlevnadsfrågor inom och utom äktenskapet.

– Innehållet i *samhällskunskapslärnarnas* undervisning i årskurs 9 är mindre relevant i detta sammanhang, eftersom familjefrågor vid tidpunkten för enkäten huvudsakligen behandlades i årskurs 8. Men i läroböckerna i samhällskunskap på alla stadier kan man konstatera att de olika slagen av relationer mellan man och kvinna har ringa eller intet utrymme, utom när det gäller äktenskapslagstiftning och samhällsstöd till familjen. Den omfattande moderna forskningen om sexuella värderingar, normer och beteenden i relation till olika samhällsförhållanden har inte beaktats i läroböckerna. En förbättring i detta hänseende framträder emellertid i nyare läromedel som är byggda på arbetsområden. Då *eleverna* i årskurs 9 tillfrågades om undervisning förekommit (i vilket ämne som helst) om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad (de moment som ingick i enkäten), fördelar sig svaren på följande sätt:

Ja, om det mesta	16 %
Ja, om en del	63
Nej	15
Minns ej	5

På frågan om vissa i enkäten ingående moment om normers relativitet behandlats (i vilket ämne som helst), blev svaren:

Ja, om det mesta	7 %
Ja, om en del	42
Nej	41
Minns ej	9

Undervisning om olika normer för sexuellt samliv hade förekommit i följande utsträckning (i vilket ämne som helst):

Ja, rätt mycket	5 %
Ja, en del	38
Nej	46
Minns ej	10

Undervisning om samhällsfrågor med anknytning till sexualliv och samlevnad hade förekommit *dubbelt så ofta i biologi* som i samhällskunskap (78 % resp. 37 %) – enligt elevernas minnesbild. Undervisning om normers relativitet hade förekommit mest i kristendomskunskap (67 %) men även i biologi (40 %).¹

Man kan alltså konstatera att enligt såväl lärarnas som elevernas uppgifter en hel del undervisning om samlevnadsfrågor förekommit men också att många elever blivit utan sådan undervisning. Den generella kritiken mot den svenska sexualundervisningen för att vara ensidigt biologisk är inte berättigad, men det finns betydande luckor som behöver fyllas ut.

¹ SOU 1969:8, 5.5

I 1956 års handledning upptas för de stadier som motsvarar grundskolan 24 biologiska moment och 10 moment med etiska, psykologiska och sociala aspekter. I anvisningarna betonas de etiska aspekterna mycket starkt. Av de undersökningens resultat som anförts ovan framgår att denna strukturering av undervisningen endast delvis förverkligats.

I USSU:s förslag för låg-, mellan- och högstadiet förekommer sammanlagt 26 biologiska moment och 28 moment med psykologiska, etiska och/eller religiösa samt sociala aspekter. De sistnämnda 28 momenten fördelar sig med 4 på lågstadiet, 4 på mellanstadiet och 20 på högstadiet. Dessutom föreslås att sådana aspekter i någon mån skall tas med även vid behandlingen av de biologiska momenten. USSU föreslår alltså, särskilt för högstadiet, en betydande utökning av samlevnadsaspekterna i sexualundervisningen både i förhållande till 1956 års handledning och i förhållande till praxis. Detta mål kräver för sitt förverkligande att de medverkande lärarkategorierna tar upp samlevnadsfrågor med anknytning till sexuallivet i större utsträckning än nu samt att samverkan mellan de olika ämnena kommer till stånd. Genom förekomsten av samlade arbetsområden och överhuvud genom den övergripande planering som sker i den nuvarande skolan mer än förr torde man också kunna räkna med att målet småningom skall kunna förverkligas. Även förstärkningar av lärarutbildningen blir emellertid nödvändiga. Denna fråga behandlas i kapitlen 9, 14 och 23. Då samlevnadsfrågorna föreslås få större plats i en ny handledning i sexualundervisning, bör det påpekas att en sådan utveckling har stöd redan i Lgr 69. Dess anvisningar för sexual- och samlevnadsundervisning citeras i förslaget till handledning, 5.5.3.

Förslag till moment i högstadiets sexual- och samlevnadsundervisning

Grupp 1: Biologi och religionskunskap

- | | | |
|----|---|---|
| Bi | { | 1. Könshormoner |
| | { | 2. Pubertet |
| Re | { | 3. Pubertetspsykologi |
| | { | 4.+ Den kristna synen på äktenskapet och familjen |
| | { | 5.+ Olika uppfattningar om föräktenskapligt samliv |
| | { | 6.+ Synen på äktenskap, familj och könsroller i några icke kristna religioner och livsåskådningar |
| | { | 7.+ Pornografi |
| | { | 8. Könorganens anatomi och fysiologi |
| | { | 9. Samlag |
| | { | 10.+ Petting |
| | { | 11. Självtilfredsställelse |
| | { | 12. Variationer i sexualdriftens inriktning |
| Bi | { | 13. Preventivmedel |
| | { | 14. Veneriska sjukdomar |
| | { | 15. Sterilitet |
| | { | 16. Sterilisering |
| | { | 17. Aborter |
| | { | 18. Potensrubbningar |

Grupp II: Samhällskunskap, hemkunskap och barnkunskap

- | | | |
|----|---|--|
| Sk | { | 19.+ Några exempel på skilda mönster för sexualliv och familj inom och utom västerlandet (sexualantropologi) |
| | | 20.+ Tonårssamhället |
| | | 21.+ Samlevnadens bakgrundsfaktorer |
| | | 22.+ Könscrollerna |
| | { | 23.+ Prostitution |
| Hk | { | 24.+ Sexualdrift, förälskelse och samhörighet. (Sexuell, emotionell och social mognad.) |
| Bk | { | 25.+ Att leva i familj |
| | | 26.+ Att leva ensam |
| | | 27.+ Adoption |
| | | 28.+ Vart vänder man sig för att få information och råd? |

De moment som är nya i förhållande till 1956 års handledning har markerats med +. Förklaring av momentens indelning i grupper ges i förslaget till handledning, 5.5.2. Kommentarer till momenten ges i 5.5.5 (handledningsförslaget).

19.7 Gymnasieskolan

Beträffande sexual- och samlevnadsundervisningen i gymnasieskolan hänvisas direkt till handledningsförslaget, avsnitt 5.6.

20 Sexualundervisningen och vissa handikappade

20.1 Om handikappade

Det finns handikapp av många olika slag och svårighetsgrader. Här behandlas endast fyra grupper, vilka sinsemellan är mycket olika och har olika allmän situation och utbildningssituation:

rörelsehindrade

synsvaga/blinda

hörselskadade/döva

psykiskt utvecklingsstörda

Därtill kommer de som har mer än ett handikapp, t. ex. dövblinda eller rörelsehindrade som också är utvecklingsstörda. För de tre första gruppernas skolgång samt för elever med lindrigare intellektuell utvecklingshämning gäller: "En riktning för undervisningen av elever med skolsvårigheter är att dessa elever så långt möjligt bör gå i vanliga klasser. Behovet av individualiserande hjälp tillgodoses genom hjälpande och stödjande undervisning", "samordnad specialundervisning" (Lgr 69, s. 76). Det är att märka att "skolsvårigheter" för de tre första handikappgrupperna inte åsyftar intellektuella svårigheter annat än i samma utsträckning som för elever i allmänhet. "För elev med sådana skolsvårigheter, som mycket påtagligt påverkar den totala prestationsförmågan kan . . . placering i specialklass visa sig befogad" (Lgr 69, s. 77). Undervisning i specialklass är förlagd till den allmänna skolans lokaler. Elever som behöver så speciella undervisningsanordningar eller vård att de inte kan gå i specialklass, bereds undervisning i specialskola, t. ex. för blinda resp. döva. Då så är möjligt placeras även dessa elever i specialskolklass med specialskolans resurser, men förlagd till den vanliga skolan. Psykiskt utvecklingsstörda elever, alltså den fjärde gruppen ovan, undervisas i grundsärskola, i träningsskola och i vissa fall genom särskild undervisning. För att bryta den isolering som särskolelever lätt råkar ut för, har man alltmer börjat integrera särskoleklasserna i den vanliga skolan. Antalet så förlagda klasser har under de senaste 15 åren fördubblats (Grunewald 1972, s. 12 f).

För all handikappundervisning gäller numera att den skall om möjligt syfta till den handikappades integrering i samhället, vilket är en fråga om såväl hans egen som de icke handikappades anpassning. Båda delarna

underlättas om handikappade och icke handikappade barn får vara tillsammans redan som små. Därför har handikappade barn rätt men inte plikt att gå i förskola.

Vårterminen 1973 fanns elever i specialklasser för *rörelsehindrade elever* i följande utsträckning (statistik från SÖ):

Grundskolan	454 elever
Gymnasieskolan	108
Summa	562

Därtill kommer ett stort antal rörelsehindrade elever i vanliga klasser. Till Riksförbundet för rörelsehindrade barn och ungdomar, RBU, är anslutna ca 3 000 medlemsfamiljer. 40 000 vuxna rörelsehindrade representeras av De handikappades riksförbund, DHR. Det verkliga antalet rörelsehindrade är betydligt större.

Läsåret 1972/73 fanns 800 *synsvaga* elever, därav 72 i specialklass. 226 *blinda* elever undervisades i de två specialskolor som finns.

Läsåret 1971/72 undervisades 1 427 *hörselskadade* elever i vanlig klass, 580 i specialklass för hörselskadade, 591 döva elever i dövklass på specialskola.

Läsåret 1971/72 fanns 12 366 *utvecklingsstörda* barn och ungdomar som mottog undervisning av ett eller annat slag. Antalet vuxna utvecklingsstörda var 17 492. Dessa uppgifter avser utvecklingsstörda som erhöll omsorger enligt omsorgslagen. De utgör 0,38 % av Sveriges befolkning. Dessutom kände man till 612 utvecklingsstörda som erhöll omsorg i annan ordning. Fördelningen på utbildningsformer samt verksamhetsformer för vuxna framgår av nedanstående översikt.

1958 års cp-utredning uppskattade *totalantalet handikappade barn* i Sverige under 21 år till mellan 26 000 och 37 000, av vilka 35–40 % är enbart mentalt handikappade och ungefär lika många enbart kroppsligt handikappade, medan återstående ca 25 % är både mentalt och kroppsligt handikappade (prop. 1965: 75).

Verksamhetsform för samtliga utvecklingsstörda som erhöll omsorg 1.5.1972¹

Verksamhetsform	Barn och ungdomar		Vuxna		Totalt	Totalt
	antal	%	antal	%	antal	%
Förskola inkl. daghem	1 346	9,9	—	—	1 346	4,3
Grundsärskola	4 534	33,2	—	—	4 534	14,6
Träningskola	2 973	21,9	—	—	2 973	9,5
Yrkesskola	1 808	13,2	—	—	1 808	5,8
Särsk. undervisn.	1 705	12,5	—	—	1 705	5,5
Verks. förlagd till vårdhem el. special- sjukhus	—	—	7 175	41,0	7 175	23,1
Sysselsättn. hem	—	—	1 840	10,6	1 840	5,9
Skyddat arbete	—	—	1 641	9,4	1 641	5,3
Självständ. arb.	—	—	1 490	8,5	1 490	4,8
Hemnavård	416	3,0	1 403	8,0	1 819	5,8
Deltager ej i någon verksamhet	862	6,3	3 943	22,5	4 805	15,4
Summa	13 644	100	17 492	100	31 136	100

¹ Statistik från socialstyrelsen, dnr LÅ 2: 39–2/72.

20.2 Handikapp och sexualitet

De flesta vuxna med svårare fysiskt eller psykiskt handikapp har fram till vår tid varit hänvisade till ett liv utan en nära och sexuell relation till en människa av motsatt kön. Det är en belastning som kommer till utöver de andra följderna av handikappet. Även om de har vänner bland arbetskamrater och vårdpersonal är många berövade den för själ och kropp naturliga livsform som det är att "vara två". Under senare år har emellertid en djupgående förändring av synen på handikappades samlevnadsbehov kommit till stånd, särskilt bland dem som sysslar med vård och undervisning av dem. Alltjämt torde dock flertalet med svårare handikapp vara avskurna från samlevnad med en individ av motsatt kön, trots att de skäl som av gammalt brukat anföras mot sådan samlevnad inte längre kan upprätthållas. Det finns inte heller anledning att se annorlunda på homosexuell samlevnad mellan handikappade än när det gäller icke handikappade. Givetvis får dock inte press eller utnyttjande förekomma – lika litet som vid heterosexuella förhållanden.

20.2.1 Rörelsehindrade

Hur pressande problematiken kan upplevas illustreras av en ung människas subjektiva vittnesbörd i ett brev till RFSU:

"... Många handikappade upplever sin sexuella situation så här: Den allmänt spikade uppfattningen är att sexuallivet är förbehållet de fysiskt fulländade, en sexpartner skall vara attraktiv . . . Defekter är kass, i varje fall om de är synliga. Den arme handikappade, som är utrustad med icke fungerande lemmar, missbildningar här och var och måste kanske dessutom använda sig av stödjebandage och diverse förflyttningsattiraljer, han är definitivt klassad som sexuellt mindervärdig." — — — Denna inställning har också präglats på de handikappade och kommit dem att bli insnrådiga i svåra sexuella hämningar för sina kroppsliga defekters skull.

Man döljer ofta sin sexuella nöd, kanske förnekar den. Utåt försöker man uppträda opåverkad, likgiltig, könlös. Man aktar sig för att inför andra företa sig något, som kan tolkas som en yttring av kärleksdriften. Inte en smekning, inte en kram. Tabu, just därför att man är handikappad.

Vilka psykiska följder kan uppstå, genom att man tvingas in i en sådan existens utsvulnen på kärlek? Hur påverkar det vårt känsloliv, vår personlighet, vårt självförtroende? Kan inte förkvävandet av kärleksbehovet skapa en bristsituation som menligt påverkar allt vårt agerande? Hur skall man komma till rätta med de sexuella hämningar, som så ofta drabbar människor med framträdande invaliditet?

Men man kan också svänga på problemet. Kan sex bota handikapp? Naturligtvis inte. Kroppsdefekten finns där. Men det är ju så, att det är inte den fysiska skadan som sådan som är det svåraste, utan dess följder. Rehabilitering innebär ju ett försök att integrera den handikappade i den mänskliga livsmiljön, att bli accepterad där, att bli betraktad som likvärdig. Det gäller det sociala området. Det gäller också det psykologiska. Det väsentliga är att känna sitt värde som människa. Vad betyder sexuell gemenskap för att återvinna ett förlorat människovärde? Är det inte just där vi finner det, i att betyda något – eller rättare mycket – för

någon i ett djupt och innerligt personligt sammanhang? Frågan är inte orealistisk: Kan sex bota eller om man så vill övervinna handikapp? Och om svaret är positivt, borde då inte rehabiliteringen även inriktas på en integrering (även) i kärlekslivet?

Du nämnde att sex inte är allt här i livet. Nej, men de som hamnat utanför den sexuella samhörigheten upplever sig ofta som förlorade. Och för dem skulle väl ett tillflöde av kärlek betyda något av en hemkomst? Och en sak till. Det sägs från många håll att vår tillvaro har blivit översexualiserad. Men kan inte en sådan generalisering undanskymma det faktum, att det finns grupper mitt ibland oss, som inte vet vad kärlekslivet är?" (RFSU-Bulletin 1972: 6, s. 2)

Nästan alla fysiskt handikappade har sexualdrift; föreställningen att handikappet innebär frånvaro av sexualdrift är en fördom. Det händer att t. o. m. anhöriga, läkare och annan vårdpersonal ryggar tillbaka för det sexuella behovet hos den handikappade och anser det bäst för alla parter om det hålls tillbaka – även i omgivningens medvetande. Många har dock under senare år fått en mer positiv attityd.

De allra flesta fysiskt handikappade och ett stort antal psykiskt utvecklingsstörda vill finna en livskamrat som de också har en sexuell relation till. En del av dem som inte lyckas förverkliga drömmen om ett sådant personligt förhållande vill ha samma rättighet som andra människor att ha samlag med en mera tillfällig partner. De individuella variationerna i inställningen till gemenskap och sexuelliv är lika stora bland handikappade som bland människor i allmänhet, även om några har fysiska och/eller psykiska svårigheter som komplicerar hela frågan om det sexuella. Han eller hon kan därför behöva *mera* rådgivning och information än andra på detta område.

Rätten till gemenskap och sexuell samliv för handikappade är en del av den rätt som numera är fastslagen som den mest grundläggande för samhällets åtgärder inom handikappvården: rätten att bli integrerad i det vanliga samhället så långt som detta kan åstadkommas genom adekvat undervisning och vård, förbättrad färdtjänst m. m.

Ett av de största hindren härför är negativa reaktioner från omgivningens sida. Dessa beror inte bara på ovana vid kontakter med handikappade och bristande information om innebörden och räckvidden av olika handikapp utan också på ett slags avvärjningsreaktioner. Varje individ har ur en mängd motstridiga möjligheter och tendenser lyckats upprätta en mer eller mindre balanserad och avgränsad identitet. Mötet med starkare psykiska eller fysiska avvikelser aktualiserar hos somliga en fruktan för att inte kunna upprätthålla denna identitet, dvs. fruktan för svagheter, defekter och destruktiva krafter i ens eget inre. Detta kan leda till avståndstagande, bortstötning eller aggressivitet i förhållande till den handikappade som kan framstå som en symbol för det man själv mer eller mindre omedvetet är rädd för. Det innebär alltså egentligen inte rädsla eller aggression inför den handikappade som en självständig verklighet utan inför något hos en själv och kan sålunda inte botas genom information om handikapp. Men det finns en annan väg att förbättra relationen: genom kontakt med handikappade i vardaglig miljö vänjer man sig av med att förbinda dem med sin egen obearbetade fruktan. Den

har man visserligen kvar, men den aktualiseras inte längre speciellt i detta sammanhang. Vanliga medmänniska relationer upprättas med den handikappade. Därför är det ytterst betydelsefullt att den nya skolan har den integrerande målsättning för elever med olika handikapp som omnämns ovan (20.1). Observeras bör att många människor har övervunnit de avvärande impulser som här beskrivits och har lätt att etablera goda kontakter med handikappade.

Undervisning av elever med svårare rörelsehinder har tidigare i allmänhet varit förlagd till slutna institutioner. För närvarande pågår i samband med de allmänna integreringssträvandena en utflyttning av undervisningen av dessa elever till vanliga klasser eller till specialklasser förlagda till den vanliga skolan. Dessa barn och ungdomar kommer alltmer att finnas i den vanliga skolmiljön och får därigenom från början en långt mera djupgripande hjälp till integrering i det vanliga samhället än vad som förut varit fallet. (Därvid har det visat sig att elev med svårt fysiskt handikapp lättare blir accepterad, medan en elev som går i vanlig klass men har ett lättare handikapp, t. ex. en inte särskilt utpräglad hälta, riskerar att bli utsatt för mobbning.)

När på detta sätt svårt rörelsehindrade, rullstolsbundna elever accepteras som kamrater, medför det att de också accepteras som människor med samma närhets-, gemenskaps- och sexualbehov som andra. Med acceptera menas då att respektera och se positivt på. En sådan utveckling stöds av det förhållandet att de flesta ungdomar i dag har en tendens att indignerat ta avstånd från särbehandling av minoritetsgrupper, t. ex. människor med annan hudfärg eller annan inriktning av sexualdriften än den vanliga. Man vågar därför hoppas att bland de ungdomar, som från barndomen upplevt rörelsehindrade som skolkamrater, fler skall finna det riktigt och glädjande med parbildning och sexuell samlevnad mellan rörelsehindrade. Kärleksförhållanden och äktenskap mellan rörelsehindrade och icke handikappade har alltid funnits.

Beträffande sexual- och samlevnadsförhållanden bland rörelsehindrade har synpunkter framlagts i skriften "Samlevnad, rörelsehindrades villkor", utgiven av Svenska centralkommittén för rehabilitering SVCR och utarbetad av Inger Nordqvist (1970). USSU finner att den grundsyn som här tillämpats utgör en lämplig bakgrund för sexual- och samlevnadsundervisning och rådgivning till rörelsehindrade.

20.2.2 Psykiskt utvecklingsstörda

Hos psykiskt utvecklingsstörda är situationen delvis en annan. De har ett psykiskt handikapp av större eller mindre omfattning som kan påverka deras samlevnadssituation. De fullgör sin skolplikt i särskolan. Okunnetheten och de inrotade vanföreställningarna om deras sexuella förhållanden är ännu större än beträffande rörelsehindrade. På grund av den gamla inställningen att sexuell aktivitet måste vara något absolut förbjudet för de psykiskt handikappade är dessutom deras sexuella problematik ofullständigt utforskad. En sammanfattning av vad man dock vet

föreligger i "Samlevnads- och sexualfrågor hos psykiskt utvecklingsstörda", redigerad av G. Katz och utgiven av Svenska föreningen för psykisk hälsovård i samarbete med socialstyrelsen (1971). Här framhålls bl. a. följande, som utgör en nödvändig bakgrund för bedömningen av behovet av sexual- och samlevnadsundervisning jämte individuell rådgivning.

De psykiskt utvecklingsstörda utgör inte någon enhetlig grupp, varför man knappast kan säga något allmängiltigt om deras sexuella förhållanden. Somliga är djupt störda och kommer att tillbringa hela sitt liv på institution, andra är på väg ut ur särskolan mot en tillvaro med självständigt arbete, tillfredsställande ekonomi och egen familjebildning. Det genetiska arvet spelar inte den generella roll som man tidigare antog. Vissa väldefinierade typer av utvecklingsstörning ärvs, andra – de flesta – inte. Många utvecklingsstörda kan själva få barn som utvecklas normalt. De utvecklingsstördas förhållande till det motsatta könet innefattar oftast också förälskelse, svärmeri och varaktig kärlek. Att omgivningen bejakar såväl detta som sexuellt samliv under socialt acceptabla förhållanden är en viktig del av den normaliseringssträvan för alla handikappade varom tidigare talats i detta avsnitt.

De vårdansvariga måste respektera den utvecklingsstördes familjebakgrund. Ibland finns där en oro för tanken på något sexuellt i sammanhang med den handikappade familjemedlemmen. Ofta kan dock ingående överläggningar med föräldrarna och grundliga informationer om problematiken leda till förståelse för att en plågsam isolering bör brytas och ett samliv etableras. "Ensamhetskänslan är ofta ett av de största problemen för handikappade personer. Detta gäller även för dem som bor ute i samhället, vare sig de bor i en egen lägenhet eller hos sin familj." – "Det blir ofta varma och fina relationer mellan utvecklingsstörda män och kvinnor som sammanförs på institutioner som tidigare varit enkönade" (Katz, s. 11).

Normalisering på det sexuella området har redan visat sig vara till glädje i de flesta fallen. Svårigheter av samma slag som bland människor i allmänhet uppstår naturligtvis, t. ex. häftigt (men vanligen övergående) svartsjuka.

Den kroppsliga sexualutvecklingen hos utvecklingsstörda sker vanligen i normal följd men ligger ofta före den psykiska sexualutvecklingen. Därigenom uppstår svårigheter att förstå och på rätt sätt reagera inför de kroppsliga förändringarna, t. ex. menstruation, erektion, pollutioner. Dessa svårigheter skulle till stor del ha kunnat undanröjas genom en riktigt avpassad information, men en sådan har tidigare vanligen inte getts och har inte heller som hos andra ungdomar kunnat i viss mån ersättas av informationer från kamrater eller massmedier. Sexuella yttringar finns i någon grad eller form hos praktiskt taget alla utvecklingsstörda men varierar starkt. "I stort sett finner man att ju mer skadad en utvecklingsstörd är, desto mindre sexualitet uppvisar vederbörande, och att ju mindre den intellektuella avvikelsen är, desto mer liknar sexualutvecklingen den normala. Hos en del svårt skadade utvecklingsstörda kan man inte se några tecken på sexuella yttringar" (s. 17).

Speciella problem. En del flickor kan inte förberedas tillräckligt på den

första menstruationen och blir trots givna upplysningar skrämde när den kommer. De har också ofta i början svårt att sköta menstruationshygien. — Onani är den vanligaste formen av sexuell tillfredsställelse hos psykiskt utvecklingsstörda på enkönade institutioner men är vanlig även i andra boendeformer. — Mera bestående homosexualitet finns framför allt bland utvecklingsstörda som inte har tillfälle att träffa kamrater av motsatt kön. (Liknande iakttagelser kan ju göras beträffande både onani och homosexualitet på enkönade institutioner för icke utvecklingsstörda.) "Om två personer har ett på ömsesidighet byggt homosexuellt förhållande finns det ingen anledning att vidtaga några åtgärder. Vid en attitydundersökning på två stora hem för psykiskt utvecklingsstörda . . . visade det sig att flertalet av personalen tyckte att man mycket väl kunde acceptera homosexuella relationer . . . Sannolikt kommer denna form av sexualitet att minska allteftersom fler utvecklingsstörda får möjlighet till en normalare livsföring" (s. 20). — De vanligaste "sedlighetsbrott" som utvecklingsstörda män begår är av passiv natur och sker genom att de uppträder som blottare och tittare. Sexuella våldshandlingar förövas rätt sällan av utvecklingsstörda män. Utvecklingsstörda kvinnor kan genom dåligt kontrollerad sexualdrift komma i svårbemästrade sociala situationer ute i samhället. De brukar anpassa sig bra på samkönade inackorderingshem, där de dels kan få normala relationer till andra vuxna, dels få stöd så att de kan klara sig från mindre gynnsamma kontakter.

20.3 Sexual- och samlevnadsundervisning jämte rådgivning för handikappade

20.3.1 Allmänna synpunkter

De sexual- och samlevnadsförhållanden bland fysiskt eller psykiskt handikappade som i korthet berörts i föregående avsnitt understryker lämpligheten och vikten av den ordning för deras sexual- och samlevnadsundervisning under skoltiden som redan gäller i princip: eftersom deras skolstudier så långt möjligt skall bedrivas enligt läroplanerna för den allmänna skolan, skall de också ha sexual- och samlevnadsundervisning som alla andra elever. En annan viktig slutsats är att sexual- och samlevnadsundervisning för alla elever i den vanliga skolan måste innefatta upplysning om handikappades behov av och möjligheter till sexuellt samliv.

Den som inte har erfarenhet av samvaro med handikappade föreställer sig lätt att man i förhållande till dem måste iaktta särskild försiktighet vid omnämnandet av sexuella förhållanden för att inte aktualisera svårigheter som de kan ha på detta område. En konsekvens härav skulle då bli att man före inledandet av sexualundervisning måste utrona om vissa barn eller ungdomar bör befrias från att delta. I verkligheten förhåller det sig emellertid så, att alla vill ha information (utom de fåtaliga djupast utvecklingsstörda) och efterfrågar denna. Man vill inte famla i osäkerhet

och ängslan inför det okända. Kunskaper om sexuell anatomi och fysiologi, om olika sätt att ha samlag och om samlevnaden i vidare bemärkelse kan i väsentlig mån minska otrygghet och misströstan beträffande den egna situationen i förhållande till det motsatta könet. Däremot bör man naturligtvis inte förespegla sig själv eller den handikappade att sexualundervisning (och individuell rådgivning) kan lösa alla problem. Misslyckade kontaktförsök, mindervärdeskänslor och komplikationer i samlevnaden kommer inte att kunna undvikas, vilket ju gäller alla människor. Vad män här måste slå fast är emellertid att sexual- och samlevnadsundervisning utgör ett självklart behov för alla handikappade. Insikten härom utgör också grunden för behandlingen av denna fråga i de framställningar som finns.¹

Beträffande förhållandet mellan fakta och värderingar i undervisningen bör enligt USSU:s uppfattning följande gälla. Alla skall erbjudas faktakunskap i samma omfattning som alla andra elever. För de handikappade som undervisas i vanlig klass förverkligas detta av sig självt, dock med den inskränkningen att individuella arbetsuppgifter kan ta längre tid att utföra. Även svårigheter att uppfatta kan förekomma, t. ex. vid hörsel- och synskador. För psykiskt utvecklingsstörda måste sexual- och samlevnadsundervisningen givetvis ske med den metodik och de begränsningar som motiveras av deras växlande förmåga att tillgodogöra sig stoffet. Detta är emellertid inte en speciell sexualkunskapsfråga, utan den kan få sin sakkunniga lösning på samma sätt som annan särskoleundervisning. Beträffande synen på sexuellt samliv och valet av samlevnadsform bör för rörelsehindrade samma överväganden gälla som USSU utförligt utvecklat i kapitel 16 med sikte på skolan i dess helhet. Eleven skall uppleva att olika värderingar behandlas med förståelse och respekt samtidigt som han erbjuds material och incitament att steg för steg komma närmare ett självständigt ställningstagande. För utvecklingsstörda gäller den speciella hänsyn till familjebakgrunden som behandlades i föregående avsnitt (20.2). För dem bland de vuxna utvecklingsstörda som befinner sig i en eller annan form av vårdmiljö kan vårdpersonalen ofta ta ansvar för diskussioner, råd och stöd.

Som påpekades i föregående avsnitt kan handikappade ibland behöva inte mindre utan mer sexual- och samlevnadsundervisning och rådgivning än andra barn och ungdomar. En icke publicerad undersökning (Bergström-Walan) bland rörelsehindrade ungdomar på en institution utvisade som väntat att de hade sämre sexualkunskaper än de genomsnittliga som framträtt i USSU:s elevenkäter. Orsaken var dels deras isolering, dels att de fått mindre sexualundervisning än normalt. En undersökning² på två

¹ Skolöverstyrelsens handledning i sexualundervisning för särskolan 1967; Nordqvist 1970; Katz 1971; Studieplanen "Att leva tillsammans" 1972 (för vuxna utvecklingsstörda).

² Mona Klenfeldt och Katarina Östman 1972 (Pedagogiska institutionen vid Göteborgs universitet).

vårdhem för lindrigt eller måttligt utvecklingsstörda, vilka hade en medelålder av 35 år, utvisade följande:

- 33 % visste inte hur barn kommer till.
- 40 % kände inte till preventivmedel.
- 77 % sade sig aldrig ha fått sexualundervisning.¹
- 90 % visste ingenting om könssjukdomar.
- 50 % uppgav att de aldrig haft samlag.

Någon undersökning om den faktiska förekomsten av sexual- och samlevnadsundervisning i den nuvarande särskolan och i specialklasser för rörelsehindrade finns inte. Inte heller går det att säga något bestämt om omfattningen av sådan undervisning för syn- och hörselskadade i specialklasser respektive blinda och döva. Enligt föreskrifterna skall den alltid förekomma, med samma omfång som för alla andra elever. De som arbetar inom dessa områden har uppfattningen att framsteg gjorts under senare år, dock ojämnt så att det alltjämt finns handikappade elever på grundskolenivå vilka aldrig fått sexualundervisning. Om sådan kommer till stånd eller ej beror i hög grad på lärarens intresse och inställning. En speciell förklaring till att ämnesområdet lätt kan bli försummat är att undervisningen för vissa kategorier av handikappade kräver mer tid och omsorger än vanligt så att tidsschemat blir pressat. Med hänsyn till vad som ovan visats om handikappades behov av sexual- och samlevnadsundervisning bör emellertid detta område under alla förhållanden tillgodoses.

20.3.2 Rörelsehindrade

Beträffande sexual- och samlevnadsundervisning för rörelsehindrade elever föreligger följande överväganden och rekommendationer i kapitel 5 av den förut nämnda skriften "Samlevnad, rörelsehindrades villkor" (Nordqvist 1970):

För att främja normala relationer till det motsatta könet är det viktigt att ge rörelsehindrade barn sexualupplysning lika tidigt och lika mycket som andra barn. (I kapitel 1 betonas föräldraattitydernas avgörande betydelse för det handikappade barnets personlighetsutveckling.) På institutioner gäller att innan man startar sexualundervisning bör man genom information gruppvís både till pedagogisk personal och till vårdpersonal meddela fakta i sexualfrågor. Det är orealistiskt att ge eleverna undervisning om inte en någorlunda förstående attityd finns runt dem; det pågår ett samspel mellan eleverna och personalgrupperna. Samråd med föräldrarna bör äga rum.

På låg- och mellanstadiet är det ganska lätt att ge undervisningen. På högstadiet måste läraren räkna med att en del elever på grund av sina

¹ USSU:s elevenkäter har visat att många elever som vid en enkel fråga svarar att de inte fått sexualundervisning dock visar sig ha fått det om man ställer ett stort antal frågor om enskilda moment. Uppgiften om 77 % måste därför betecknas som osäker. Den kan vara riktig, men den kan också vara missvisande.

handikapp upplever sexualfrågorna som ångestladdade. De måste därför få god tid på sig att komma med sina frågor. Gruppundervisningen behöver kompletteras med enskilda samtal under tystnadsplikt om individuella problem. Rörelsehindrade ungdomar och vuxna, för vilka sexuellt samliv aktualiserats, kan därutöver behöva tillgång till samtal med medicinsk och psykologisk expertis för bedömning av olika möjligheter till sexuell aktivitet trots handikappet jämte speciella synpunkter på val av preventivmetod. Det händer emellertid alltjämt att den rörelsehindrade, då han eller hon kommer med sådana frågor, stöter på en besvärat avvärande attityd hos den han eller hon vänder sig till. Tämmligen utförliga upplysningar lämnas hos Nordqvist (1970). Dessa möjligheter för rörelsehindrade till sexuellt samliv bör vara kända av alla lärare som ger sexual- och samlevnadsundervisning. Genom den pågående integreringen av rörelsehindrade barn och ungdomar i den allmänna skolan kommer de ju att oftare få kontakt med dem.

Härtill vill USSU foga följande synpunkter. Läraren har i regel inte den sakkunskap som fordras för att vare sig i gruppundervisningen eller i de enskilda samtalen gå in på en del rörelsehindrades fysiska problem beträffande den sexuella aktiviteten. Läraren behöver dock den allmänna kunskapen om de föreliggande möjligheterna för att trovärdigt kunna hänvisa till att de existerar och uppmuntra rörelsehindrade att söka sakkunnig rådgivning på detta område. Enskilda samtal med rörelsehindrade behöver ibland äga rum på terapeutisk nivå som hjälp mot blockeringar och ångestkänslor, vilka kan vara föranledda dels av insikten om det egna handikappet, dels av omgivningens attityder. Här kan en lärare komma att betyda just så mycket som hans egen personliga mognad räcker till för, även om han inte har någon speciell psykoterapeutisk sakkunskap. En vanlig mänsklig kontakt med lyssnande, förståelse, förklaringar och uppmuntran kan vara till den allra största hjälp. I åtskilliga fall behövs dock även den speciella terapeutiska sakkunskapen.

Exempel på sådant som bör framhållas vid det enskilda samtalet eller rådgivningen är följande:

Rörelsehindrade är på samma sätt som andra människor, men i ännu högre grad, beroende av ett förtroendefullt förhållande till partnern för att det sexuella samspelet skall fungera väl. Det gäller både i relationen mellan två rörelsehindrade och mellan en rörelsehindrad och en icke handikappad. Att ha kommit varandra nära på det personliga planet, att kunna tala med varandra om sin längtan och sina svårigheter, att vara ostörda och att kunna ge sig tid med den ökade fysiska närheten i den takt och på det sätt som känns bra för båda parter, kort sagt att inse betydelsen av det själsliga och kroppsliga förspelet (som inte kan skiljas från varandra), är av vikt för att förebygga onödiga "misslyckanden". De rörelsehindrade bör grundligt informeras om att alla människor då och då råkar ut för misslyckanden på det sexuella området men att en utveckling så småningom till allt bättre förmåga är vanlig.

Val av preventivmedel och instruktion om dess användning måste ägnas speciellt stor uppmärksamhet.

Om den manliga partnern är svårare rörelsehindrad än den kvinnliga kan det hända att han upplever det som "ömanligt" och förödmjukande att vara den mer passiva i det sexuella samspelet. Den rådgivande kan då med allt skäl hävda att detta är ett utslag av en trång könsrollsuppfattning, en fördom, och att det inte alls är någon psykologisk omöjlighet att befria sig från en sådan inställning och sakligt gå in för de former av sexuell aktivitet som är möjliga för vardera partnern.

I de fall då samlag verkligen är en omöjlighet på grund av ett handikapp bör petting framställas som ett klart positivt alternativ.

När förflamning av underkroppen på grund av ryggmärgsskada är förbunden med oförmåga till fysiska sexuella reaktioner, kan kroppslig närhet, ömhet, smekningar ändå vara något djupt tillfredsställande och välgörande.

Utöver det mycket allmänna som här sagts finns det utrymme för och behov av en mycket mera detaljerad och skiftande rådgivning eller kanske snarare "överläggning" i det enskilda fallet. Här kan för övrigt de rörelsehindrade själva göra en viktig insats om de blir tillräckligt frimodiga för att redogöra för sina egna eventuella erfarenheter och "upptäckter". Den individuella uppfinningsförmågan är nämligen ibland mycket stor när det gäller att finna utvägar trots ett handikapp.

I den vanliga skolsituationen bör rörelsehindrade först och främst få uppleva att de erhåller en sexual- och samlevnadsundervisning av samma slag, med samma fullständighet och med samma inriktning på det normala sexuallivet som andra elever. Då de går i vanliga klasser, löser sig ju detta av sig själv. Vad läraren här speciellt kan göra i gruppundervisningen är att utgå ifrån som en självklar sak att rörelsehindrade i allmänhet äger möjlighet till samlevnad med det andra könet och sexuell aktivitet. En diskussion av massmediernas glamour-attityd till sexuallivet är över huvud taget av värde, med tanke på att den överväldigande majoriteten av mänskligheten inte är glamourös.

20.3.3 *Gravt hörsel- och synskadade*

Gravt hörselskadades största handikapp ligger i hörselskadans inverkan på språkutvecklingen. Handikappet motverkas och kompenseras till en del av den specialundervisning och vård som i dag fungerar, men sådana insatser kan inte helt ersätta rikedomerna i den begreppsvärld och de kommunikativa nyanser som det lilla barnet får till skänks genom att lyssna och svara och åter avlyssna omgivningens reaktion på svaret. Den mest avgörande habiliteringsinsatsen kan göras av föräldrar som utbildar sig för kommunikation med sitt gravt hörselskadade barn redan under barnets första levnadsår och fullföljer en sådan insats under hela förskoletiden.

Sexual- och samlevnadsundervisningen liksom annan undervisning skulle fungera bättre om ett rikare åtbördsspråk utvecklades, som under barnets hela uppväxttid kunde ge en rikare begrepps- och föreställnings-

värld. Det är relativt lätt att meddela anatomiska och fysiologiska kunskaper men svårt att sätta dessa i relation till de mångfasetterade psykologiska sammanhangen. Att klargöra något inom det sistnämnda området, exempelvis att förbereda en yngre tonåring på de psykologiska förändringar som kommer att äga rum under puberteten, tar längre tid än normalt. För gravt hörselskadade blir det därför ännu viktigare än för hörande barn att sexual- och samlevnadsundervisningen börjar redan under förskoleåren och sedan kontinuerligt fortgår under hela skolplikts-tiden. Behovet av verklighetsorientering och hjälp till förståelse för olikheter på det sexuella området är stort.

Den som har svårigheter i kommunikationen med omgivningen kan lätt bli alltför centrerad på sin egen begränsade värld och sitt eget jag. En hörselskadad tonåring kan ha svårt att integrera sin sexualdrift och sitt kontaktbehov i ett socialt mönster som bidrar till att skydda honom eller henne mot missöden. Kontakterna med det andra könet äger emellertid i regel rum inom den egna gruppen, och där klarar man relationerna på ungefär samma sätt som andra ungdomar. Två slags information förefaller vara viktig. Dels behövs en så vid utblick som möjligt för hur ungdomar i allmänhet "sköter" den här frågan: både vad ett ansvarigt handlande vid sexuell samliv innebär och insikt om att man inte är tvungen att tidigt ge sig in på detta för att vara som andra (eftersom "andra" ofta väntar till en senare ålder än vad många föreställer sig). Dels behövs också en grundlig information om preventivmedel — även för att påverka motivationen att använda dem.

Ett äktenskap ingånget mellan en gravt hörselskadad och en hörande kan bli bestående och fungera väl, men risken för ett misslyckande är tämligen stor. Orsaken tycks vara en olikhet i allmän och aktuell verklighetsbild, försakad av handikappet: till den direkta kommunikationssvårigheten kommer en som beror på olika referenssystem. Svårigheterna behöver emellertid inte alltid vara oöverstigliga. Ett äktenskap ingånget mellan två döva är fritt från sådana svårigheter och blir ofta ovanligt väl sammanhållet. Samhället söker sörja för att deras (vanligen normalhörande) barn får kompensation för den tala—lyssna-kommunikation som deras föräldrar inte kan ge dem i full utsträckning. Även dessa och liknande frågor rörande äktenskap och familj behöver hörselskadade tonåringar få tillfälle att grundligt tänka igenom och förbereda sig på. För hörselskadade behövs en stor satsning på samlevnadsfrågorna.

För att fylla sådana behov har lärar- och vårdpersonal på senare tid gjort stora insatser oavsett i vad mån läroplanerna har krävt det. (För hörselskadade gäller givetvis som för alla andra handikappade att de skall ha sexual- och samlevnadsundervisning i den omfattning som föreskrivs av de allmänna läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan och gällande lärarhandledning.) Beträffande läromedel för hörselskadade se nästa avsnitt (20.4).

Synskadades problem inom sexualundervisningen ligger helt i svårigheten att "illustrera" framställningen. Seende barn får numera snabbt en tydlig och "förstådd" bild av olikheterna mellan könen. Blinda barn har ofta en mycket sämre verklighetsorientering på detta område, ej sällan långt upp i tonåren. Se vidare nästa avsnitt (20.4).

20.3.4 Psykiskt utvecklingsstörda

Allmänna synpunkter på frågan om de psykiskt utvecklingsstörda och sexualiteten har givits i avsnitt 20.2.2.

För särskolan antog skolöverstyrelsen 1967 en handledning och studieplan i sexualundervisning att försöksvis användas. Den har följande huvudsakliga innehåll.

Sexualundervisningen motiveras med att undervisningen av psykiskt utvecklingshämjade bl. a. avser att utveckla deras möjligheter att integreras i samhället. Det framhålls emellertid att "sannolikt endast ett fåtal av dem kan gifta sig". Om man skulle grunda den normativa delen av undervisningen på principen att sexuellt samliv hör hemma endast inom äktenskapet, bleve effekten i många fall negativ, påpekar handledningen: "Antingen får de dåligt samvete, när de så småningom lever samman sexuellt utan att vara gifta, eller också skall de leva avhållsamt. Det sista är orealistiskt och skulle innebära att vi begär av psykiskt utvecklingshämjade något som vi inte begär av andra människor." Som allmän princip för den normativa undervisningen rekommenderar handledningen att läraren skall redogöra för olika samlevnadsformer utan att ta ställning till frågan om varaktiga förbindelser eller äktenskap. Detta motiveras dels med att elever vilkas föräldrar inte är gifta inte skall behöva känna sig utpekade, dels med att eleverna inte skall behöva känna oro vid tanken på att de kanske inte kommer att kunna gifta sig. Däremot bör läraren – med tanke på elevernas handikapp – varna för tillfälliga förbindelser med personer man inte känner.

En omarbetning av den allmänna läroplanen för särskolan har slutförts under 1973. Därvid har man övervägt att bryta ut sexual- och samlevnadsundervisningen som ett särskilt område utan direkt sammankoppling med något skolämne. Man har emellertid stannat för att bibehålla principen om integrering i andra ämnen med vilka sexualundervisningen har samband. USSU finner detta riktigt emedan det på så sätt blir lättare att framhäva sexuallivets sammanhang med individens och samhällets liv i dess helhet. Det är emellertid enligt USSU:s uppfattning viktigt att denna målsättning förverkligas på det sätt som Lgr 69 rekommenderar, nämligen att sexualundervisningen i största möjliga utsträckning förläggs till planerade samlade arbetsområden. En sådan uppläggning kan i vissa andra fall vara svår att genomföra, men just när det gäller sexual- och samlevnadsundervisning har den visat sig särskilt gynnsam.

Även vad som sägs om samundervisning (som ovillkorligen rekommenderas) och om vikten av samverkan mellan skola och hem anser USSU vara väsentligt och riktigt.

Den därpå följande studieplanen är uppdelad på nio avsnitt, utarbetade "med hänsyn till genomsnittlig mognad och utveckling hos eleverna i särskolans grundskola". USSU har inte kompetens att bedöma denna avvägning men önskar föreslå att tre ytterligare moment tas upp samt att ett större område av undervisningen (se nedan) betonas starkare. *Petting* fungerar i Sverige inte som i USA som en mångårig ersättning för samlag,

men det är vanligt att ungdomar har en kortare period då de använder enbart denna sexuella kontaktform. Särskoleeleverna med sin mera begränsade verklighetsorientering bör få kännedom om att petting är vanligt så att de inte känner sig desorienterade eller "konstiga" om de själva gör erfarenheter av detta slag. *Impotens* och *frigidity* bör självfallet inte vara okända företeelser för ungdomarna. De bör få höra att sådana bristande funktioner är vanliga i samband med de första samlagen och att kvinnan i allmänhet kan räkna med att hennes sexuella upplevelse blir starkare och mer tillfredsställande under årens gång. Varken hon eller mannen har anledning vänta sig att allt skall fungera fullkomligt redan från början. Om den manliga impotensen bör det också sägas att den nästan aldrig beror på kroppsliga fel utan på "nervositet" och att den i många fall går över av sig själv om parterna undviker att ställa krav på varandra och sig själva i sexuellt avseende och i stället lägger större vikt vid närhet och ömhet. *Prostitutionen* och dess risker för kvinnan bör förklaras. Det område som enligt USSU:s uppfattning bör få betydligt större utrymme än i den nuvarande studieplanen är den *emotionella* sidan av samlevnaden. Det finns ingenting att invända mot det som nu i största korthet sägs i avsnitt 7 och 9, men det bör utvecklas så att det blir större balans, utrymmesmässigt, i förhållande till de biologiska momenten. Psykiskt utvecklingsstörda barn och ungdomar visar ofta en förmåga till förbehållslös tillgivenhet, och då det nu blir allt vanligare att vuxna utvecklingsstörda som funnit varandra får flytta ihop, har man funnit att detta kan ha en gynnsam inverkan på deras emotionella utveckling. Under sådana förhållanden synes man kunna räkna med god resonans om *samtliga* avsnitt (1-9) får inrymma moment som tar upp vänskap, tillgivenhet, ömhet, kärlek. Detta behöver på intet sätt innebära att man döljer att det finns mycken sexuell aktivitet som inte har dessa kännetecken.

Hos G. Katz (1971) finns ett kapitel om Sexualundervisning och sexualuppfostran för utvecklingsstörda. Här framförs ett par synpunkter som bör beaktas vid en vidareutveckling av skolöverstyrelsens handledning i sexualundervisning för särskolan: Sexualundervisningen kan med fördel relateras till den vanliga träningen i vardagligt beteende (ADL, "anpassning till dagligt liv"). Attityden till preventivmedel och kunskaper om preventivmedel måste få mycket stor plats.

Härutöver vill USSU framhålla att i särskolans handledning i sexualundervisning bör, liksom fallet var redan i 1945 års handledning för den allmänna skolan, starkt understrykas vikten av sexualupplysning redan i förskoleåldern. För det utvecklingsstörda barnet är det ännu viktigare än för det normalutvecklade att den elementära informationen ges så tidigt det över huvud taget är möjligt. Därvid gäller vad som sagts i avsnitt 19.3 ovan om sexual- och samlevnadsundervisning i förskolan i allmänhet.

Synpunkter på sexualundervisning i studiecirkelform till vuxna utvecklingsstörda finns i den tidigare nämnda studieplanen "Att leva tillsammans" (1972), s. 5-7. Utöver vad som där sägs bör följande framhållas. Gruppen måste vara något sånär enhetligt sammansatt med hänsyn till deltagarnas motivation för att syssla med sexual- och samlevnadsfrågor.

Det kan hända att äldre, som varit tämligen främmande för detta livsområde i teori och praktik hela sitt liv, ändå vill ha information, men de bör knappast ingå i samma studiecirkel som ungdomar. Vidare är det viktigt att börja med att ta reda på vad deltagarna kan innan man börjar.

20.4 Läromedel

För *rörelsehindrade* behövs givetvis inga särskilda läromedel i den grundläggande sexual- och samlevnadsundervisningen, eftersom denna är densamma för dem som för alla andra och de har vanliga studieförutsättningar. Den speciella medicinska och psykologiska rådgivning de ibland kan behöva bör ske genom läkare, psykolog, kurator.

Gravt *hörselskadade*, vilkas språkutveckling påverkats, behöver ha tillgång till speciellt för dem på detta område framställda läromedel. Dessa bör bygga på ett enklare språk som motsvarar elevernas förutsättningar på skilda stadier. En omfattande orientering bör ges om olika sexuella beteenden, om olikheter i grundläggande värderingar och sexualmoral och framför allt om olika samlevnadsformer. Utblick, orientering och kunskap om att de mänskliga relationerna är mångfasetterade bör vara riktpunkten. Rikscentralen för pedagogiska hjälpmedel åt hörselskadade, Birgittaskolan, Örebro, har producerat ett omfattande läromedel i sexual- och samlevnadsundervisning för högstadiet (S. Olausson: Att vara två, Skolöverstyrelsen och Utbildningsförlaget 1972). Motsvarande läromedel för låg- och mellanstadiet finns utarbetade men är (maj 1973) inte tryckta.

Som illustrationer i dessa läromedel kan i och för sig användas de schematiserade och övertydliga bilder i färg som brukar förekomma i moderna läromedel för grundskolan. De olika slagen av preventivmedel bör visas upp men även förekomma avbildade i läromedlen. Bilder och text måste vara nära relaterade till varandra.

För *blinda* används på Tomtebodaskolan utskriften i punktskrift av texter ur vanliga läromedel för grundskolan samt illustrationer i reliefteknik som visat sig fungera väl. Även de vanliga isärtagbara plastmodellerna av könsorganen används med fördel, men de ger inte tillräcklig information. Det är alltför svårt att relatera detaljerna till kroppen som helhet. Många blinda ungdomar saknar som nämnt en klar uppfattning om de fysiska olikheterna mellan könen. I de flesta andra sammanhang kan det blinda barnet undersöka världen med sin känsel (fingertopparna). På grund av rådande tabuföreställningar har barnet emellertid små möjligheter att få en lika god bild av människokroppen. En vanlig fråga långt upp i tonåren är därför: "Ser jag ut som andra av mitt kön, och hur ser människor av det motsatta könet ut?" Numera torde det inte vara så svårt eller främmande för unga föräldrar att förebygga denna väsentliga brist i verklighetsorienteringen genom att låta det blinda barnet redan från tidigaste år känna sig till de fysiska könsskillnaderna mellan föräldrarna. Denna form av sexualupplysning

kommer att vara lika oproblematisk för barnet som de uppriktiga svar alla barn bör få på sina frågor om hur barn kommer till.

I Holland har man gjort skulpterade avbildningar i mjukt material av mans- och kvinnokroppen i naturlig storlek (som torso) med alla könskaraktärer realistiskt återgivna. Se härom närmare i det danska samlingsverket *Paedagogisk sexologi* (1971) II, s. 651.

För de *psykiskt utvecklingsstörda* behövs också speciella läromedel, nämligen en rik tillgång på bilder: teckningar och fotografier i svartvitt och färg. Därvid krävs mycket stor tydlighet, inte för många detaljer samt realism. Vid sidan av de sexologiska bilderna behövs bilder av ett sammanboende pars vardagliga samvaro i hemmet samt bilder av en man och en kvinna som tillsammans befinner sig i vanliga situationer på gatan, i en park, på en biograf etc. Genom att sexologiska och samlevnadsbilder förekommer växelvis kan det bli en sexual- och samlevnadsundervisning. Att förklara bilderna på lämpligt sätt är en uppgift som faller inom sarskolelärarens speciella kompetens. Givetvis krävs det då av läraren en god sexualkunskap, dels för att inte förenklingarna skall bli missvisande, dels för att kunna svara på de frågor som många utvecklingsstörda kommer med. Många av de redan befintliga läromedlen för grundskolan kan användas, om läraren väljer ut och förklarar lämpliga avsnitt.

20.5 Utbildning och fortbildning av lärare och annan berörd personal

Utbildningsplanen för klasslärarlinjer vid lärarhögskola inrymmer en särskild studieplan för undervisning om handikappfrågor—specialundervisning. Utbildning på detta område skall komma samtliga blivande klasslärare inom grundskolan till del. Detta motiveras i studieplanen på följande sätt: "Genom integrering av handikappade elever i vanliga klasser ställs större krav på den enskilde lärarens kunskaper om och förståelse för de handikappades problem. Med hänsyn härtill ägnas stor uppmärksamhet åt olika former av handikapp, deras orsaker och yttringar samt deras betydelse för elevers skolsituation. . . . Särskild uppmärksamhet bör ägnas skolans specialundervisning. Samhällets åtgärder i övrigt för handikappade bör kort redovisas." De ämnen som skall samverka vid meddelandet av denna undervisning är svenska, bild- och formarbete, gymnastik, musik, pedagogik och metodik.

Det måste betecknas som synnerligen tillfredsställande att alla låg- och mellanstadielärare härigenom får en allmän kunskap om handikapp, som kan tjäna som utgångspunkt även för förståelsen av handikappades sexual- och samlevnadssituation och deras behov av undervisning och rådgivning på detta område.

Vid speciallärarlinjer vid lärarhögskola utbildas lärare för samordnad specialundervisning, för undervisning i specialklass, i specialskola, sarskola och träningsskola. Här ges en omfattande undervisning om handikappfrågorna. Utbildningen för sexual- och samlevnadsundervisning skall enligt utbildningsplanen vara lika omfattande som inom den

allmänna klasslärarutbildningen. Enligt de enkätsvar som lämnats av metodiklektorer inom speciallärarlinjen vid en av USSU genomförd enkät (14.2.3.2) hade dessa lärarutbildare särskilt stor förståelse för behovet av utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning. Man kan därför räkna med att de som utbildas till special- och särskolelärare får sin uppmärksamhet riktad på den stora betydelsen av detta undervisningsområde när det gäller handikappade elever.

En grundläggande utbildning för vårdpersonal ges på gymnasieskolans tvååriga vårdlinje. I ett ytterst detaljerat supplement (223 sidor) till den allmänna läroplanen ges här kursplaner för följande grenar:

hälso- och sjukvård samt åldringsvård
 barna- och ungdomsvård
 psykiatrisk vård
 barna- och ungdomsvård, variant för barnsjukvård.

Inom grenen för psykiatrisk vård håller för närvarande på att utformas kursplan för en variant för omsorger om psykiskt utvecklingsstörda vuxna.

På vårdlinjen förekommer inslag av sexual- och samlevnads-kunskap, delvis som smärre moment infogade i ett större sammanhang. Exempel härpå är:

Barnsexualitet (s. 52)
 Samlevnadsfrågor under individens olika åldrar (s. 60)
 Svårigheter för vuxna utvecklingsstörda i samband med t. ex. bostad, yrkesval, sexualitet (s. 137)
 Barnets och tonåringens sexuella utveckling (s. 203). Härunder bl. a.:
 Sexuell utveckling och sexualupplysning för olika åldrar.

I vissa fall förekommer en utförligare behandling av ett visst område. Exempel härpå är:

Ungdomsåren:

Utveckling och beteende under puberteten och adolescensen
 Individens ändrade inställning till omvärlden
 Frigörelseprocesser. Auktoritetskonflikter
 Ungdomens grupp-beteende i det moderna samhället
 Anpassningsproblem under adolescensen (s. 18)

Fortplantningsorganen:

Manliga fortplantningsorgan. Spermier och spermabildning.
 Kvinnliga fortplantningsorgan. Menstruationscykel, befruktning, havandeskap, fosterutveckling och förlossning (s. 24)

I årskurs 2 tillkommer på gren för hälso- och sjukvård samt åldringsvård resp. på gren för psykiatrisk vård:

Erektions- och ejakulationsmekanismen. Befruktning. Födelsekontroll (s. 92 f).

På gren för barna- och ungdomsvård, variant barnsjukvård ges en omfattande framställning av området Familjekunskap, med följande delmoment (s. 173 ff):

Olika samlevnadsformer
 Familjerättsliga bestämmelser
 Familjepolitiska problem
 Könsrollsfrågan

Samlevnads- och anpassningsfrågor:

Olika slag av grupptillhörighet
 Relationer mellan familjemedlemmar i olika stadier av livscykeln
 Sexuell samlevnad

Momentet Sexuell samlevnad kallas vid innehållsbeskrivningen Moral-
 uppfattningar i sexualfrågan och har följande detaljinnehåll:

Gängse sexualmoral och verkligheten
 Den psykosexuella samlevnaden
 Sexuella minoriteter
 Handikappades möjligheter till sexuelliv
 Sexuallagstiftning. Abortlagstiftning.

Härtill vill USSU foga följande kommentarer. Elever i gymnasieskolan reagerar ofta negativt mot att fortplantningsorganens anatomi och elementära fysiologi tas upp ännu en gång efter att ha behandlats ingående på mellan- och högstadiet. Detta område kan vid en kommande omarbetning av supplementet utgå och ersättas av en anvisning om repetition då det visar sig nödvändigt. Vad som behöver tas upp på gymnasieskolans nivå är däremot könsorganens fysiologi under samlaget enligt nyare forskning (Masters & Johnson). Det väl utformade momentet samlevnads- och anpassningsfrågor med dess underavdelningar bör enligt USSU:s mening förekomma inte endast på grenen för barna- och ungdomsvård utan på samtliga grenar på vårdlinjen. Därvid bör större vikt läggas vid belysning av sociala förhållanden som utgör en belastning för samlevnaden inom och utom familjen. Se kommentaren till momentet Samlevnadens bakgrundsfaktorer (nr 19) i gymnasieskolans sexualundervisning i förslaget till handledning. För att sexual- och samlevnadsförhållandena skall bli tillräckligt uppmärksammade i olika vårdsammanhang är det dessutom önskvärt att följande moment tas upp och får den mer kvalificerade behandling som är möjlig på gymnasienivån:

Självtillfredsställelse
 Petting
 Samlag
 Preventivmedel
 Veneriska sjukdomar
 Sterilitet och sterilisering
 Impotens och frigiditet
 Pornografi
 Prostitution

Vid utarbetandet av kursplanen för den ovannämnda nya varianten för utbildning av personal för omsorger om psykiskt utvecklingsstörda vuxna

har man inom skolöverstyrelsen för avsikt att lägga stor vikt vid sexual- och samlevnads-kunskapen sådan den behöver utformas inom detta speciella område. Vägledande kan härvid enligt USSU:s mening vara de synpunkter som förekommer i G. Katz' ovan omnämnda skrift "Samlevnads- och sexualfrågor hos psykiskt utvecklingsstörda" (1970).

I handikappvården deltar bl. a. följande yrkeskategorier:

läkare
sjuksköterskor
barnsköterskor
sjukvårdsbiträden
kuratorer
psykologer
sjukgymnaster
hörselvårdskonsulenter
synkonsulenter
arbetsterapeuter
fritidspedagoger
socialpedagoger
vårdare av psykiskt utvecklingsstörda
skötare i psykiatrisk vård

Sexual- och samlevnadsfrågor beaktas i deras grundutbildning i växlande utsträckning. Inom läkarutbildningen är den starkt underdimensionerad (se P. O. Lundberg: Undervisning i sexologi för medicinare. Läkartidningen 1973:6). Det enda exempel som finns på en enligt USSU:s mening tillräcklig läkarutbildning på detta område är den omfattande frivilliga kurs i sexologi för medicinare som hösten 1970 genomfördes vid universitetet i Uppsala (se avsnitt 23.3 nedan).

Inom sjuksköterskeutbildningen berörs flertalet av de moment som USSU ansett böra ingå i klasslärarutbildningen för grundskolan, dock med en viss underdimensionering av de icke-biologiska momenten.

Inom grundutbildningen för övriga här nämnda yrkeskategorier förekommer endast spridda moment av sexual- och samlevnads-kunskap. Dessa är inte på långt när tillräckliga för att sexual- och samlevnadsfrågorna skall kunna rätt förstås och beaktas med hänsyn till de speciella förhållandena inom olika vårdområden. Ett markant undantag utgör utbildningen av fritidspedagoger vid kommunala och landstingskommunala yrkesskolor (läroplan och metodiska anvisningar, stencil, skolöverstyrelsen Dnr 2 211/70 U). Under rubriken Mentalhygien och etik ges här på fem sidor dels allmänna synpunkter, dels ett detaljerat kursinnehåll för en samlevnadsundervisning i vidaste bemärkelse. Följande punkter kan anföras för att ge ett begrepp om uppläggningsen:

Undervisningen om etiska grundfrågor och grunduppfattningar skall vara nutidsorienterande. Genomgång och diskussion av aktuellt debattstoff rekommenderas. Kravet på allsidighet betonas. Normer och bud bör betraktas även från mentalhygienisk synpunkt. Begreppet personlig mognad belyses utförligt. Emotionella svårigheter

Balans mellan arbete och privatliv

Ensamhet och gemenskap

Att acceptera sitt eget kön

Flykt från inre isolering till umgängesliv, alkohol, sexualitet, prestationer . . . samt in i sjukdom och psykosomatiska symtom.

Möjligheter att bearbeta vardagliga problem och svårigheter som exempelvis vanemässighet, likgiltighet, aggressivitet, konflikter och falsk hänsynsfullhet.

Samlevnadsfrågor inom familjen.

De djupt motstridiga uppfattningarna inom sexual- och äktenskapsetiken. Sexualitetens mentalhygieniska betydelse. Behovet av träning i att samtala om sexuella och känslomässigt laddade upplevelser och frågor. Svårigheten att acceptera egna sexuella problem och att se bakomliggande personlighetsmässiga orsaker. Impotens, frigiditet, sexuell olust, svartsjuka och ångest samt möjliga orsaker till sådana svårigheter. Något om sexuella avvikelser. Skuld känslor. Undanflykter. Konflikter.

Äktenskapets problem bör lämpligen diskuteras med följande utgångspunkter:

En ömsesidig relation mellan två självständiga människor. Att ha omsorg om varandra och varandras personlighetsutveckling. Att göra sig illusioner. Otrohet och dess bakomliggande faktorer. Öppenhet. Att kunna vara ensam.

Då en förändrad, mera bejakande syn på handikappades behov av en närhetsrelation till någon av motsatt kön, innefattande även sexuell samliv, gör sig gällande, blir det enligt USSU:s uppfattning oundgängligen nödvändigt att följande områden ingår i utbildningen för all vårdpersonal:

sexualkunskap, allmän och med hänsyn till olika slag av handikapp
samlevnadsfrågor, allmänna och med hänsyn till olika slag av handikapp

Den nyss refererade utbildningen i samlevnadsfrågor för fritidspedagoger kan givetvis inte vare sig med hänsyn till omfång eller innehåll direkt överföras till utbildningen av alla personalkategorier. Men den anger en riktning för hur dessa frågor, som i alltför hög grad brukar upplevas som ogripbara, kan tas upp. Sedan kan och bör tonvikten läggas olika för olika behov.

Om en sådan förändring av utbildningen av vårdpersonal genomförs, kommer det likväl att dröja flera år innan de första med sådan utbildning träder i funktion i olika vårdsammanhang. Inom den redan utbildade personalen i olika åldrar finns många som ger hjälp och stöd åt handikappade i sexual- och samlevnadsfrågor, andra som är oförstående härtill. För båda grupperna behövs, i den nya situation som uppkommit, fortbildning. Att genomföra sådan ankommer på ledningen för respektive institutioner. Det är önskvärt att socialstyrelsen och skolöverstyrelsen i samverkan utarbetar fortbildnings-”paket” till vårdpersonalens tjänst.

21 Sexualundervisningen och vissa invandrargrupper

21.1 Minoritetssituationen

Om det finns olika etniska grupper inom ett samhälle kan man söka antingen en pluralistisk eller monistisk lösning på samlevnadsproblemet.¹ En helt genomförd pluralistisk lösning förutsätter att de etniska grupperna är stora och väl sammanhållna så att de partiellt kan fungera som egna samhällen samtidigt som de utgör samverkande delar av storsamhället. Exempel på sådana pluralistiska samhällen är Sovjetunionen (en kombination av partiell språklig och kulturell pluralism med en extremt totalitär överordnad statsbildning), områden i Västindien, Mellersta Östern och Bortre Indien. Hur djupt en verkligt pluralistisk situation är skild från den som är den vanliga i europeiska nationalstater framgår av följande karaktäristik (s. 63):

”Det första som slår besökaren i Burma, liksom på Java, är ett myller av folkslag – européer, kineser, indier och infödda. Det är verkligen fråga om ett myller, ty de blandas men kombineras inte. Varje grupp håller fast vid sin egen religion, sin egen kultur och sitt eget språk, sina egna idéer och seder. Som individer möts de, men bara på marknaden som köpare och säljare. Det är ett pluralt samhälle, där olika delar av samhället lever sida vid sida, men åtskilda, inom samma politiska enhet”.

De olika etniska grupperna har olika uppgifter i samhället, som administratörer, handelsmän, arbetare osv. Förutsättningen är att vissa grupper har accepterat att på grund av sin härkomst vara lågavlönade och utestängda från mera lukrativa yrken. I gengäld är de tillförsäkrade etnisk, språklig och kulturell identitet; de kan känna sig trygga i sitt eget livsmönster och störs inte av att andra grupper har helt andra.

I den typiska europeiska nationalstaten råder däremot en utpräglad majoritet/minoritet-situation som blivit akut och kontroversiell genom migrationen. Majoriteten utgör kanske 95 % av befolkningen eller mer. Dess värderingar, språk, kultur, samhällsorganisation, politiska avgöranden kommer då att så gott som helt prägla samhället, och detta gäller

¹ Framställningen i detta inledande avsnitt utnyttjar synpunkter som framförts i följande tre uppsatser: Fredrik Barth: Minoritetsproblem från socialantropologisk synpunkt, Edmund Dahlström: Sociologiska synpunkter på nationella minoriteter samt Harald Ofstad: Identitet och minoritet, samtliga i: Identitet och minoritet, red. av David Schwarz (1971).

även om det skulle finnas en mängd särbestämmelser till förmån för minoriteternas behov att bevara egna värderingar, språk, kultur, organisationer. Det blir ändå automatiskt så, att minoriteterna kommer att leva större delen av sitt liv i en av majoriteten präglad värld: arbetsplatserna, arbetsmarknadens villkor, umgängesseder, språk, värderingar, strömmen av intryck från massmedierna, fritid, nöjesliv (på de båda sistnämnda områdena inklusive hemmet har man dock de största möjligheterna att bevara ett reservat åt sig och de sina, vilket typiskt yttrar sig i att man kanske huvudsakligen umgås med etniska fränder). Det är en pressande situation för den som vill behålla sin etniska identitet: han tvingas utveckla en identitet som passar in i storsamhället och samtidigt bevara den som han från början präglats av i sitt ursprungliga hemland. I båda miljöerna döljer han den ena av sina identiteter för att inte skapa irritation. Det åstadkommer disharmoni och osäkerhet. Invandrarnas barn tar i regel starkare intryck av storsamhället och är långt mera än föräldrarna benägna att acceptera dess mönster för att skapa sig en god framtid i det nya landet. Därigenom uppstår plågsamma brytningar inom det reservat som hemmet skulle utgöra. Föräldrarna plågas av att deras barn delvis blir främlingar för dem, barnen plågas av dåligt samvete inför föräldrarna – men skulle, tror de, plågas ännu mer om de fortsatte att vara mycket olika sina jämnåriga kamrater.

Det plurala samhället däremot, som är byggt på numerärt mera likvärdiga grupper, är från början konstruerat med olikheten som grund. Man får sin identitet genom att vara olika. Olikheten är av alla accepterad. Man blir t. o. m. bestraffad om man försöker övergå till en annan grupp och överta dess identitet. Efter att under dagen ha blandat sig med andra etniska grupper i storsamhället och där ha fullgjort sina grupp-specifika arbetsuppgifter återgår man till sin egen slutna kultur-miljö. Ingenting frestar en att överge den.

En sådan organisationsprincip kan emellertid inte genomföras i det utpräglade majoritetssamhället. Ingen tänkbar metod skulle kunna utplåna det förhållandet att minoriteternas medlemmar upplever en av majoriteten skapad värld, dvs. de upplever sin egen avvikelse från den härskande konformiteten, vars värderingar delvis framstår som ofattbara. Situationen förstärks av att majoritetens upplevelse också domineras av att de själva befinner sig i överväldigande flertal och av att deras eget mönster etnocentriskt framstår för dem som det enda "naturliga" och riktiga – vilket är detsamma som nedvärdering av utlänningar. Vittnesbörden om diskriminerande beteende mot utlänningar i Sverige är ju också ganska talrika i massmedierna.

Samtidigt är det emellertid signifikativt att massmedierna belyser och kritiserar sådana fall. Diskriminering är inte allmänt accepterad. Det finns i det svenska samhället strävanden att neutralisera den diskriminerande effekten av invandrarnas minoritetssituation: de skall beredas möjligheter att lära sig svenska så fort som möjligt; de skall ha samma sociala förmåner som svenska medborgare; de skall ha samma lön för samma arbete (men många får nöja sig med de sämre arbetena). Den officiella värdering man utgår ifrån är att invandrarna skall vara likaberättigade,

men i detta att tilldela dem lika rättigheter ligger också något av att vilja göra dem lika svenskarna. Åtgärderna för att aktivt säkerställa deras möjligheter att bevara sin etniska egenart är svagare. Härefter ligger emellertid också ett speciellt slags rättighetstänkande. Minoritetssituationen betraktas — med en viss rätt, som vi sett — som ett handikapp, vilket man önskar hjälpa invandraren ur genom att göra honom likaberättigad och lika. Det finns två svenska attityder vilka båda är välvilliga men knappast helt förenliga: att vilja befria invandraren från belastningen att vara olika — och att vilja respektera, uppskatta och befrämja hans etniska egenart. Vid sidan härav finns som nämnt åtskilligt av spontan diskriminering, främlingsfientlighet. (Se t. ex. Statens invandrarverks tidskrifter *Invandraren*, okt. 1971, s. 2–7; *Ny i Sverige* 1973: 1, s. 37.)

21.2 Värderingskonflikten i familje- och sexualfrågor

För att kunna ge en bakgrund till frågan om invandrabarnen och skolans sexual- och samlevnadsundervisning är det nödvändigt att belysa vissa invandrargruppernas minoritetssituation när det gäller familje-, könsrolls-, sexual- och samlevnadsfrågor. Många av invandrarna från Syd- och Sydösteuropa samt invandrare som bekänner sig till islam finner sig i Sverige (och i andra moderna europeiska industrisamhällen) omgivna av obegripliga och "fientliga" värderingar, attityder, normer och beteenden. De finner att det som för dem varit självklart ifrågasätts eller t. o. m. radikalt nedvärderas av den dominerande och allestädes närvarande omgivningen. Effekten härav karaktäriseras av H. Ofstad (1971, s. 122) på följande sätt: "I många fall, kanske de flesta, måste vi räkna med att skillnaderna inte först och främst kommer att framkalla irritation, utan oro, osäkerhet och ångest, och detta just därför att dessa normer och värderingar gäller viktiga, centrala och personliga områden i människans liv. — — — Storsamhället har makten . . . Kan då minoritetsgruppens ideal vara riktiga? Om det var fallet, måste då inte alla andra upplysta människor godta dem? Kan ett ideal vara riktigt så länge det finns upplysta människor som tycker att det är fel?"

Nedan skall ett försök göras att belysa på vilka punkter denna kulturkonflikt — ibland kulturchock — utträder genom själva minoritetssituationen. Därvid skall ställas bredvid varandra två skilda attityder i utpräglad form. På så sätt kan man dels klargöra hur häftig kollisionen är i vissa fall, dels få en så tydlig kontrastbild att man bättre förstår även de fall där skillnaderna inte är så utpräglade. Genomgången av problemen gör alltså inte anspråk på att vara allmängiltig men däremot att renodla en problematik som är vanlig. Det måste dock starkt understrykas att även många invandrare från söder och sydöst har påverkats av den allmänna utvecklingen bort från det hävdvunna synsättet. Den största invandrargruppen, finländarna, berörs nästan inte alls av den problematik som belyses i spalterna nedan. Spalterna bör läsas vågrätt, från vänster till höger.

Den etniska gruppens eget mönster

Mannen har den högsta auktoriteten inom familjen, kvinnan underordnad och tjänande.

Kvinnan isolerad i hemmet. Endast mannen har yrkesarbete. Endast mannen går ut på kaféer och restauranger.

Det är självklart att barnen lyder utan att resonera och att de bestraffas vid olydnad. Frihet får pojken när han börjar arbeta. Flickan får, när hon gifter sig, byta ut beroendet av föräldrarna mot beroendet av sin man.

Föräktenskapliga samlag är absolut förbjudna för kvinnan. Blir det bekant att hon "fallit" är hennes enda väg tillbaka till socialt accepterade att gifta sig med partnern. Som medel att upprätthålla denna sexuella disciplin är absolut tystnad om sexualiteten föreskriven för barn, ungdomar och kvinnor. Härigenom lär sig barnen från början att detta är ett farligt

Den etniska gruppens värdeupplevelse

Trygghet, säkerhet, disciplin: man, hustru och barn vet sin plats inom ett hierarkiskt system. Inom ramen för detta har modern—husmodern hög status som "kärlekskälla", uppfostrare och ansvarig för hushållet.

Familjens bestånd hotas inte av att kvinnan rör sig fritt ute bland främmande män, eller av att ett yrkesarbete drar hennes intresse från hemmet, eller av att hon ute i samhället lär sig olydnad mot mannen. Även om endast mannen har yrkesarbete så är dock familjeinkomsten mycket högre än i ursprungslandet.

Systemet upplevs som stabilitetsskapande och konfliktförebyggande i både familjen och samhället. Familjen producerar medborgare som lärt sig att underkasta sig samhällsordningens, arbetslivets och familjens hårda krav.

Flickorna skyddas från att "råka i olycka". De upplever vidare att steget från jungfru till gift kvinna är det viktigaste i deras liv, det definitiva och oåterkalleliga. Föräktenskapliga erfarenheter som relativiserar äktenskapet och den sexuella gemenskapen med den äkta mannen är otänkbara. Kombinerat med förbudet mot skilsmässa och förbudet för kvinnan att ha

Majoritetens, storsamhällets mönster och värderingar

Hustrun tillerkänns — legalt och psykologiskt — samma grad av auktoritet och ansvar som mannen. Denna familjetyp upplevs av vissa invandrare som ett upphävande av själva grunden för deras egen familjetyp — som ett farligt förnekande av de grundläggande värdena.

Immigranthustrun ser omkring sig en kvinnovärld med mycket större frihet och mer kunskaper än vad hon själv har. Den kvinnoroll som var självklar i hennes hemland nedvärderas aggressivt av nästan allt hon ser omkring sig.

Immigrantbarnen påverkas starkt av barn som har mycket större frihet; som har ett kamratförhållande till föräldrarna; som tillfrågas om sin egen mening. De påverkas också av frånvaron av den sortens skoldisciplin som var självklar i deras hemland.

De moderna industristaterna är "kontrceptiva samhällen". Preventivmedel omtalas, avbildas, reklameras, säljs, hänvisas till i samhällsdebatten. Detta är uttryck för och befrämjar en helt annan attityd till sexualiteten än den för vissa invandrare traditionella. — Invandrarna i alla åldrar observerar talrika ensamstående kvinnor med barn. Dessa fördöms inte. De får hjälp av

Den etniska gruppens eget mönster

område som kräver lydnad och respekt. Kvinnan skall först genom sin man på bröllopsnatten invigas i kunskapen om det sexuella, men fortfarande utan att denna kunskap kläs i ord. Inställningen till preventivmedel är oftast negativ. De anses försvaga den sexuella disciplinen (bl. a. öka risken för otrohet), eftersom de möjliggör brott mot reglerna utan att man riskerar befruktning. Om mannen förbjuder hustrun att använda preventivmedel, tillgrips ej sällan abort. Abortfrekvensen bland invandrarkvinnor i Sverige är högre än den genomsnittliga i landet.

Den etniska gruppens värdeupplevelse

yrkesarbete leder systemet till att kvinnan upplever att hela hennes självförverkligande äger rum inom äktenskapet, hemmet och familjen. (I Grekland är dock skilsmässa accepterad av både staten och kyrkan.)

Majoritetens, storsamhällets mönster och värderingar

samhället. — Invandrarna är omgivna av ett mönster enligt vilket föräktenskapliga förbindelser är självklara och i stor utsträckning var det även för den äldre generationen. — Invandrarna observerar också en för dem ofattbar sexuell öppenhet om sexuallivets alla detaljer. Deras barn möts av detta i skyltfönster, i frågespalter och i sina kamraters samtal.

Familjen och sexualmoralen utgör endast ett av de områden där en del av invandrarna utsätts för en plågsam kulturkonfrontation, men sannolikt är det detta område som griper djupast in i deras personlighet. (På det religiösa området utsätts de inte för någon liknande press, eftersom religionen i Sverige är nästan omärklig i jämförelse med den ställning den har i deras hemländer. Den skada de lider i sitt religiösa liv förorsakas enbart av *bortfallet* av deras gamla, ofta starkt religiöst präglade sociala miljö och alla de kyrkliga aktiviteter som där var vanliga.) Viktigt är att observera att trycket från det omgivande storsamhället fungerar väsentligen på grund av själva minoritet/majoritet-situationen, hur än lagstiftning och skolväsen ser ut. Även om utlänningslagstiftningen i Sverige i princip ger invandrare likaberättigande i högre grad än i de flesta andra länder, fungerar ändå det "automatiska" majoritetstrycket mycket starkt.¹ Det förekommer emellertid också en "omvänd" upplevelse. Ungdomar, men även äldre, som i sitt hemland varit oppositionella mot den stränga sexuella restriktiviteten, förtegenheten och den sortens dubbelmoral som innebär helt olika moral för män och kvinnor, kan uppleva de svenska attityderna som en befrielse. Detta kan i sin tur förorsaka svåra konflikter inom invandrarfamiljen.

¹ Se även Anna-Greta Heyman: *Invandrabarn. En utredning på uppdrag av barnavårdsnämnden i Stockholm. Stencil 1973. Samma förf.: Identitet, språk och tolkning, utg. av Stockholms invandrar-nämnd.*

21.3 Vissa invandrargrupper och skolans sexual- och samlevnadsundervisning

Antalet skolpliktiga barn med utländskt medborgarskap var den 1/1 1972 (i avrundade tal):

Stadium	Antal	% av alla skolpliktiga på stadiet
Låg	24 000	7
Mellan	19 000	6
Hög	15 600	5

16-17-åringarna, alltså de som till någon del går i gymnasieskolans årskurs 1, var 10 000 eller 4,6 %. Det totala antalet utländska medborgare var 416 000 eller 5 % av befolkningen.

Antalet invandrare från vissa länder var 1972 följande:

Finland	197 000
Jugoslavien	40 726
Danmark	29 292
Norge	26 674
Västtyskland	19 213
Grekland	16 853
Italien	7 093
Storbritannien	5 922
Polen	5 529
Turkiet	5 078
Ungern	4 836
Österrike	4 525
Tjeckoslovakien	4 240
Spanien	3 793
Korea	1 554

Det är sålunda ett mycket stort antal invandrarelever med deras föräldrar som berörs av grundskolans sexual- och samlevnadsundervisning. Som tidigare framhållits är det dock endast en del av dem som upplever denna fråga som kontroversiell.

I de nya läroplanerna för grundskolan och gymnasiet i början av 1960-talet samt i Lgr 69 och Lgy 70 framhävs målsättningen att lära sig förstå och respektera andra nationer och grupper än den egna eller de närmast liggande: "Skolan skall skapa förståelse för de grupper som har särskilda problem i det moderna samhället. Dessa principer skall också prägla synen på andra nationer och folkgrupper" (Lgr 69, s. 14, Mål och riktlinjer). I ett avsnitt om internationella frågor rekommenderas att undervisningen bl. a. "utgår från det förhållandet, att allt flera elever kommer i kontakt med främmande miljöer och tänkesätt genom barn till nya medborgare, som genom immigration tillförs det svenska samhället." I anvisningarna för ämnet hemkunskap heter det: "Vikten av att man möter invandrare och flyktingar med takt och förståelse bör framhållas."

I anvisningarna för undervisning om internationella frågor heter det att man bör "eftersträva att komma bort från ensidiga nationella och västeuropeiska perspektiv. I stället bör man söka tränga in även i andra kulturkretsars syn och värderingar för att nå en allsidigare förståelse" (Lgr 69, s. 48, 164). Likartade rekommendationer finns i Lgy 70.

I lärarhögskolans utbildningsplaner för klasslärarlinjer och ämneslärarlinjer utgör "Invandrarfrågor" ett moment som skall behandlas genom samverkan mellan ett flertal ämnen, vilka anges. Enligt USSU: s uppfattning bör invandrarfrågorna, i likhet med vad som redan skett för vissa andra moment, få en egen kortfattad studieplan som ingår i utbildningsplanen. Som ett av målen för studiet av detta moment bör anges ökad förståelse för kulturmötesproblematiken och i anvisningarna bör framhållas att sexual-, samlevnads- och familjefrågorna bör belysas från denna synpunkt. Tillvalskurs för mellan- och lågstadielärare om invandrarfrågor har förekommit vid lärarhögskolorna i Linköping och Malmö. I ett studiematerial för lärarfortbildningen, "Invandrare", behandlas bl. a. normer och värderingssystem samt invandringspolitik.¹

Förutsättningarna är vad det gäller läroplanerna goda för att skolan skall kunna medverka till goda relationer mellan infödda och immigrerade medlemmar av det svenska samhället. I läroplanerna kunde dock med fördel betonas inte endast vikten av förståelse och hänsyn i förhållandet till andra kulturer utan också det positiva värdet av att svenskar genom samvaron med invandrarna får vidgade kunskaper om deras kultur och lär känna attityder som sätter de svenska i fråga. Svenskar får på så sätt möjlighet att lära sig lite mer av den pluralistiska inställning som blir alltmer nödvändig i en alltmer internationaliserad tillvaro.

På ett område kan det emellertid inte undvikas att den kulturkonflikt som ovan speciellt belysts aktualiseras även i skolan, nämligen den grundläggande synen på relationen mellan man och kvinna. Denna hör nämligen till de områden där skolans undervisning inte skall vara objektiv i betydelsen neutral. Skolan skall tvärtom ta ställning, ingripa i åsiktsbildningen, med andra ord söka att till eleverna förmedla en viss grundsyn. Detta är fastslaget i den del av riktlinjerna som är fastställd av riksdagen och därmed ovillkorligen förpliktande (Mål och riktlinjer) och har sedan närmare utförts på många ställen i de av skolöverstyrelsen utarbetade Allmänna anvisningar som utgör den största delen av läroplanen. I Mål och riktlinjer heter det: "Skolan bör verka för jämställdhet mellan män och kvinnor – i familjen, på arbetsmarknaden och i samhället för övrigt" (Lgr 69, s. 14, Lgy 70, s. 15). I anvisningarna för undervisning om könsrollsfrågor rekommenderas att detta mål främjas "dels genom att pojkar och flickor behandlas lika, dels genom att skolan i sitt arbete motverkar traditionella könsrollsattityder . . . Skolan bör utgå från att män och kvinnor kommer att ha samma roll i framtiden,

¹ Ett nytt studiematerial med titeln "Invandrarfrågor" utarbetas vid fortbildningsavdelningen vid lärarhögskolan i Umeå (se Utbildningsförlagets katalog över studiematerial för skolans fortbildning, nr 2, s. 37, 66). Läroplanssupplementet "Undervisning av invandrabarn m. fl." (Lgr 69 II: Inv.) har omarbetats på skolöverstyrelsen men har ej utkommit i tryck då detta skrives.

att förberedelse för föräldrarollen är lika viktig för pojkar som för flickor och att flickorna har anledning att vara lika yrkesinriktade som pojkarna". Det påpekas att könsrollsfrågan ingår som ett särskilt moment i hemkunskap, barnkunskap och samhällskunskap men också aktualiseras i hembygds kunskap, religionskunskap, historia, geografi, biologi, språk samt särskilt svenska (Lgr 69, s. 49, 50). I anvisningarna för undervisning i hemkunskap påpekas "att den traditionella synen på hushållsarbete under lång tid och på olika sätt bidragit till bristande likställighet mellan könen i familjens dagliga arbete och i yrkeslivet . . . Undervisningen i hemkunskap, där alla elever deltar på lika villkor, bör aktivt medverka till att ändra på denna inställning. Flickor och pojkar bör arbeta tillsammans i grupper med likartade uppgifter . . ." (Lgr 69, s. 162).

Dessa anvisningar innebär att en stor del av invandrareleverna i skolan möter en uttalad negativ värdering av den syn på mäns och kvinnors uppgifter i hem och samhälle som är självklar i deras egen familj. Det gör också många infödda svenska elever, eftersom den traditionella könsrolls-uppfattningen alltså har en stark ställning i det svenska samhället, men motsättningen är här mycket mindre utpräglad. De svenska eleverna vet att de tillhör ett samhälle där en utveckling mot större jämlikhet mellan könen har pågått under åtminstone ett århundrade och där de endast möter en något olika accent i sitt hem och i skolan. För vissa invandrarelever däremot innebär den svenska skolans undervisning på detta område att de uppmanas att forma sitt kommande liv på ett väsentligen annat sätt än vad deras föräldrar upplever som det enda rätta och "naturliga".

Det kan inte rimligen begäras att den svenska skolan på grund av invandringen söderifrån skulle upphöra att arbeta för det svenska samhällets utveckling mot större jämlikhet mellan könen. Lgr 69 fastslår emellertid respekten för andra folks egenart som en viktig riktning för skolans arbete och rekommenderar att de svenska elevernas kontakter med invandrarbarn vid lämpliga tillfällen tas till utgångspunkt för undervisningen (se början av detta avsnitt, 21.3). Uppgiften blir då att klarlägga och hålla fast vid den svenska skolans könsrollsvärderingar men samtidigt inta den attityden att det till sist blir vars och ens ansvar vilken inställning han tillägnar sig. Detta har också stöd i läroplanens rekommendation att inte heller de för det svenska samhället grundläggande värderingarna skall framställas på ett auktoritärt sätt: "Det verkligt betydelsefulla i sammanhanget är, att den unga generationen får ställa de angelägna frågorna i nuet kring människans personliga och sociala problem av både näraliggande och global natur, får arbeta med dessa frågor ur olika synvinklar och får öva sig i kritisk bedömning och självständigt ställningstagande. Endast på så sätt blir en människas värderingar ett uttryck för en egen personlig livshållning. *Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna ses som ett svar på de grundläggande frågorna och blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande*" (kurs här, Lgr 69, s. 42 f).

Då olika uppfattningar om kvinnans roll i familj och samhälle ställs

bredvid varandra är det viktigt att en äldre uppfattning inte bara åskådliggörs genom själva den nakna normen (t. ex. "kvinnan skall underordna sig"). Ett sådant tillvägagångssätt skapar endast indignation eller löje bland de svenska eleverna. Man måste i stället söka framställa denna och många andra liknande normer som uttryck för en levande och organiskt sammanhängande kultur som i sig rymmer starka värdeupplevelser hos dem som finner normerna självklara. I avsnitt 21.2 ovan, i den trespaltiga jämförelsen mellan två familjeuppfattningar, har i den mittersta spalten ett försök gjorts att ange sådana värdeupplevelser.

Vad man kan uppnå genom en sådan undervisning är endast att något mildra kulturkonflikten. Den kommer ändå obönhörligen att ha sin gång, oberoende av skolan, på grund av själva minoritetssituationen.

Den egentliga sexualundervisningen innebär för de invandrargrupper, varom här talats, ytterligare en kulturkonflikt. De kommer från nationer där det är självklart att man tillämpar det gamla "förtegenhetssystemet" som var förhärskande även i Sverige för några årtionden sedan (på den tiden då Elise Ottesen-Jensen hade svårigheter med polis, skolstyrelser och prästerskap under sina föredragsresor). Tystnaden om det sexuella spelar en väsentlig roll i deras barnuppfostran och är ett medel att upprätthålla sexuell disciplin över huvud taget (se 21.2, den trespaltiga översikten). Även om den svenska sexualundervisningen både enligt hittills gällande föreskrifter och enligt USSU:s förslag aldrig får ta ställning i valet mellan en mer eller en mindre restriktiv sexualmoral, innebär detta ingen lösning för de berörda invandrarfamiljerna. Undervisningens objektiva hållning till frågan om en mera eller en mindre restriktiv grundsyn innebär visserligen en garanti för föräldrarna att deras barn inte från skolans sida utsätts för en auktoritativ påverkan till förmån för en annan uppfattning än föräldrarnas, men själva faktaupplysningen om anatomiska och fysiologiska förhållanden och — på mellan- och högstadiet — om sexuallivet från en mängd olika synpunkter, innebär ändå att man meddelar en kunskap som enligt föräldrarnas djupt rotade värderingar borde vara helt främmande för barn och ungdomar. (I familjer som varit så trångbodda att hela familjelivet utspelats i ett enda rum är det dock vanligt att redan de små barnen har något slags kunskap om samlag och förlossning. Men även för dessa barn innebär det ett tabubrott att man i det svenska samhället öppet talar om sådana företeelser. Det förbjudna är inte så mycket att veta som att tala.) I pressen har förekommit uppgifter om några enstaka fall där invandrar-elever på mellanstadiet blivit uppskakade av sexualundervisningen eller där invandrarföräldrar funnit det svåruthärdligt att deras barn börjat tala om sexuella förhållanden eller har ställt frågor på detta område. Det är vanligt att invandrarföräldrar från södra och sydöstra Europa reagerar mot sexualundervisningen men att detta aldrig kommer till skolans kännedom. Det blir en dold problematik. Från svenskt håll har någon gång framkastats tanken att sexualundervisningen borde vara frivillig för invandrareleverna, dvs. att avgörandet om deltagande eller ej överlämnas åt deras föräldrar.

För att kunna bedöma denna fråga är det, liksom när det gällde

familjeuppfattningen, nödvändigt att räkna med de sydeuropeiska och islamitiska invandrarbarnens och -ungdomarnas allmänna situation i storsamhället på sexual- och samlevnadssynens område. De ser varje dag talrika uttryck för en sexuell öppenhet som inte finns i deras hemland och inte heller i deras hemmiljö här i Sverige. Exempel härpå är många bilder och artiklar i även den seriösa pressen, sexuella frågespalter, inslag i TV och radio, den ständigt pågående debatten om samlevnadsproblem av delvis sexuell natur, om aborter, preventivmedel, könssjukdomar. I reklamen och vissa veckotidningar möter de ett kommersiellt utnyttjande av sexualiteten, t. ex. i veckotidningarnas (även många utländska) omslag, löpsedlar och sensationsartiklar med ofta ovederhäftigt och lågtstående innehåll. De ser vidare ungdomar som öppet och naturligt och med glädje ger uttryck åt att de är kära i varandra, och de hör sina jämnåriga tala om sexuella frågor.

Utmärkande för de här aktuella invandrarbarnens och -ungdomarnas situation inför allt detta är att man inte förklarar och resonerar igenom dessa företeelser i deras hem. Man har varken kunskaper, ord eller attityder som skulle möjliggöra detta. Det är främmande för hela kulturmönstret att ge sig djupare in på detta område. Barnen och ungdomarna lämnas därför att orientera sig bland alla dessa intryck och påverkningar på egen hand eller med hjälp av jämnåriga kamrater. På så sätt skaffar de sig en del korrekta kunskaper, råkar ut för många riskabla missförstånd, fortsätter att ha stora och väsentliga luckor i sina kunskaper och utsätts för påverkningar i både human och inhuman riktning på samlevnadsområdet. Totalt har de betydligt svårare att orientera sig, kunskaps- och värderingsmässigt, än sina svenska jämnåriga.

Det förhåller sig alltså inte så, att dessa invandrarbarn och -ungdomar lever i ett reservat, präglad av värderingar och attityder i deras egen etniska grupp, och att den svenska sexualundervisningen bryter in i detta reservat och skapar en kulturkonflikt som annars hade kunnat undvikas. Kulturkonflikten är redan där; informationen och påverkan från storsamhället är kvantitativt många gånger större än den som kan åstadkommas av ett ganska litet antal timmar sexual- och samlevnadsundervisning i skolan.

I detta läge föreligger enligt USSU:s uppfattning ett behov av den kvalitativt överlägsna faktainformation, värderingsorientering och värderingspåverkan som en god sexualundervisning innebär. Den bryter inte det sexualtabu som finns i många invandrarfamiljer; det är redan brutet genom intrycken från storsamhället. En del av kunskapsluckorna kan fyllas igen. Missförstånd kan rättas till. Om USSU:s förslag till principiell inriktning av sexualundervisningen vinner gehör och tillämpas kan invandrarelevnen räkna med att hans familjs kulturmönster omtalas med den respekt som åsiktsfriheten kräver, samtidigt som de olika värderingarna i storsamhället (bland dem vissa som liknar hans föräldrars) blir bättre förklarade för honom. Han kommer också att märka att den svenska skolan inte ställer "sex" utan hela människan i centrum och att den direkt söker motverka den åskådning som präglar de sämre inslagen i massmedierna. Detsamma gäller den i utländsk press förekommande

uppfattningen att "i Sverige är allting tillåtet". I skolan får eleven tvärtom höra att vissa beteenden är under alla omständigheter förkastliga (16.3.3; handledningsförslaget, 4.2.3). Dessutom får han tillfälle att i klassen diskutera vad ansvar och hänsyn rimligen bör innebära i samlivet mellan man och kvinna.

På ett par punkter innebär dock skolans sexualundervisning en häftigare konfrontation av oförenliga mönster än den som samhället för övrigt åstadkommer.

Flickorna informeras om de manliga och kvinnliga könsorganens anatomi och fysiologi i en kollektiv situation, i pojknas närvaro. Detta kan vissa flickor och/eller deras föräldrar uppleva som något skamligt och ägnat att bryta ned restriktivitetsbarriärer.

För det andra kan det kännas övermäktigt att informationen sker just genom skolan. Den sexuella öppenheten i samhället i allmänhet kan invandrarföräldrarna alltid beteckna som moraliskt förkastlig, men när den allomfattande statliga skolan ger upplysningen blir det svårt eller omöjligt att inför barnen och ungdomarna hävda att förtegenhet är nödvändig.

På dessa båda punkter sker – för vissa elever och/eller föräldrar – en verklig kulturkollision vars existens inte på något sätt bör förnekas. Den sker i skolan, och den skulle kunna undvikas genom att eleven befriades från sexualundervisningen. Det förefaller emellertid troligt att även föräldrar som är plågade av situationen skulle kunna bli övertygade av följande argumentation som skäl för att eleven likväl skulle lida skada av att inte delta:

Flickan träffar hela tiden jämnåriga infödda svenska kamrater. I deras samtal förekommer ibland sexuella ord, fakta och resonemang, framförda rakt på sak utan omskrivningar. För att klara den situationen behöver hon ha varit med om en nykter och saklig sexualupplysning just tillsammans med kamraterna. Om hon inte känner sig rädd för själva faktakunskapen har hon lättare att hävda de i viss mån skiljaktiga värderingar som hon sannolikt kommer att fortsätta att omfatta. – Ett liknande skäl kan anföras för att invandrarelever överhuvud får sexualundervisning just genom skolan. Det öppna övervägandet av sexual- och samlevnadsproblem är inte ett marginalfenomen i det svenska samhället utan den officiella metoden att gripa sig an med frågorna. Att ha "lärt sig" detta är en väsentlig hjälp att kunna fungera väl i den nya omgivningen.

Med hänsyn till dessa förhållanden tar man enligt USSU: s uppfattning den största hänsynen till invandrarelevernas bästa om de får delta i sexual- och samlevnadsundervisningen tillsammans med sina kamrater.

Därtill kommer att dispenserad frånvaro från sexualundervisningslektionerna kan befaras leda till mindre önskvärda reaktioner från klasskamraternas sida. Det är inte lyckligt att vissa elever utpekas såsom av sina föräldrar förbjudna att vara med, eller frånvarande av andra svårförklarliga orsaker.

Det finns en omständighet av helt annat slag som gör att en befrielse får komplicerade och besvärliga konsekvenser. Sexual- och samlevnads-

undervisning ges i ökande omfattning inom ramen för samlade arbetsområden där flera ämnen samverkar och där inte endast ren sexualkunskap utan också många slags samlevnadsfrågor i vidaste bemärkelse tas upp. Detta har visat sig vara en lycklig lösning, och på senare tid har ett flertal läromedel med denna uppläggning producerats. Problemet är hur befrielse från sexualundervisning då kan genomföras. Det skulle vara orimligt och till nackdel för eleven att utestängas från hela undervisningen inom det samlade arbetsområdet. Att genomföra en befrielse enbart från de rena sexualkunskapsmomenten ställer sig svårt, eftersom dessa kommer in på många olika punkter, i sammanhang där de hör hemma.

Ett parallellt problem har uppstått i undervisningen i religionskunskap när stora delar av detta ämne kommit att ingå i samlade arbetsområden, där flera orienteringsämnen samverkar. Med hänvisning till de elever som är befriade från undervisningen i religionskunskap (sådan befrielse begärs dock allt mindre ofta, eftersom undervisningen inte är indoktrinerande) har skolmyndigheterna fr. o. m. vårterminen 1973 nödgats utfärda följande särbestämmelser, vilka olyckligt inverkar på undervisningen för samtliga elever i de berörda klasserna:

”För klass i vilken ingår elev som befriats från undervisningen i religionskunskap . . . skall lärostoffet i religionskunskap behandlas under särskilda på förhand bestämda lektioner.”

”De svårigheter som finns när det gäller att praktiskt genomföra en befrielse rör i första hand den samlade undervisningen. Det är emellertid angeläget att principen med samlade arbetsområden bibehålls även i klasser där det finns elever med rätt till befrielse . . .” — ”I klassavdelningar som innehåller elever som erhållit befrielse är det emellertid nödvändigt att religionskunskapsstoffet urskiljs och avgränsas så att detta kan sammanföras till särskilda på förhand bestämda lektioner på sådant sätt att befrielsen kan anordnas utan svårighet för eleven” (Aktuellt från skolöverstyrelsen 1972/73: 46).

På motsvarande sätt skulle befrielser från sexualundervisningen framtvinga att denna lösgjordes från de samlade arbetsområdena, vilket skulle innebära — förutom organisatoriska svårigheter — att både sexualundervisningen och arbetsområdena i sin helhet skulle fungera sämre.

Frågan om befrielse från sexualundervisningen måste i första hand bedömas principiellt och med hänsyn till invandrarelevens bästa; i andra hand måste även den nu nämnda organisatoriska komplikationen tas med i beräkningen.

Med hänsyn till samtliga ovan framförda skäl finns det enligt USSU: s uppfattning inte anledning att frångå den nuvarande ordningen enligt vilken sexual- och samlevnadsundervisningen är obligatorisk även för invandrareleverna.

Ibland behöver då särskilda hänsyn tas till dem. En speciellt häftig kollision måste det bli i det ofta förekommande fallet att en invandrarelev anländer till Sverige i skolpliktig ålder och genast sätts i svensk skola utan att ha fått den förträning som det innebär att ha vistats här några år som förskolebarn. Om sexualundervisning skall förekomma under en

sådan elevs första tid i skolan, kan det i vissa fall vara försvarligt att han inte deltar utan i stället om möjligt hänvisas till andra uppgifter, t. ex. i samband med den föreskrivna stödundervisningen.

Anvisningar som ibland med fördel kan tillämpas även på sexualundervisningens område finns i det tidigare nämnda läroplanssupplementet Lgr 69 II: Inv. för närvarande under omarbetning. Utförligare synpunkter på kulturkollisionens problem kommer att finnas i det likaledes tidigare nämnda fortbildningsmaterialet för lärare, "Invandrarfrågor" (Utbildningsförlaget) som håller på att utarbetas. Att lärare med invandrarelever från vissa länder samt övrig skolpersonal skaffar sig kännedom om dessa elevers kulturmönster torde vara den viktigaste förutsättningen för att anpassningsproblemen i skolan skall kunna mildras. Läraren blir då i stånd att möta invandrareleverna på det speciella sätt som fordras. Han vet något om var konfliktpunkterna ligger och kan försöka hjälpa eleven att handskas med dem. Läraren kan vidare i någon mån förklara för de infödda svenska eleverna hur en annorlunda livsuppfattning ser ut. Han blir också bättre i stånd att vid behov informera svenska föräldrar om vissa invandrargruppers bakgrund.

Kontakt med sydeuropeiska och islamitiska invandrarföräldrar beträffande sexualundervisningen är inte endast önskvärd utan nödvändig. Den är emellertid ibland svår att åstadkomma. Direkt kommunikation kan ofta inte ske på grund av språksvårigheterna. Föräldrarna känner sig helt naturligt också av andra skäl osäkra och kommer ofta inte till föräldramötena. Fadern har kanske ett så tungt arbete, eller skiftarbete, eller permanent kvällsarbete, att han inte rimligen kan orka med den psykiskt påfrestande kontakten med det främmande landets okända skola. Modern går kanske inte ensam till skolan – det är faderns sak att representera familjen utåt.

I Statens invandrarverks tidskrift *Ny i Sverige* (1972:5) har Anna-Greta Heyman (Stockholms invandrar nämnd) redogjort för lyckade försök med enspråkiga föräldramöten, där endast föräldrar från ett visst land samlades och mötte skolans personal, med tillgång till fullgod tolkning. Detta skapade en helt ny situation där föräldrarna kände stöd från varandra och inte behövde frukta att sticka av från andra föräldrar. Samtalet kunde koncentreras på de frågor som var verkligt aktuella för just dessa föräldrar. Vid en så organiserad sammankomst borde det vara mera möjligt än annars att ge en riktigt avpassad information om sexualundervisningen och få till stånd ett utbyte av synpunkter, en verklig dialog.

I alla de fall då den muntliga kontakten inte kan åstadkommas bör enligt USSU:s mening en skriftlig information om sexualundervisningen, på invandrarfamiljens eget språk, sändas till hemmet. Eventuellt kan denna information utgöra ett avsnitt (ett omfattande sådant) i en broschyr med även annan information om skolan. Statens invandrarverk har i samråd med RFSU och socialstyrelsen utarbetat en broschyr för invandrare, "Kvinnor och män", på de viktigaste invandrar språken. Detta är emellertid inte en information om sexualundervisningen utan en kortfattad framställning av sexualkunskapens grunder. Den torde vara väl

lämpad att sätta i händerna på vår största invandrargrupp, finländarna, och överhuvud på invandrare som inte bär på något mera utpräglat sexualtabu. För dem som har sådana svårigheter i den svenska miljön är broschyren emellertid enligt USSU:s uppfattning olämplig. Dessa invandrare vill inte och kan inte med fördel motta sexualinformation genom en så rakt på sak utformad framställning. Ännu mindre kan de på detta sätt bli lämpligt förberedda på sina barns sexualundervisning i skolan. Effekten torde tvärtom bli negativ. I stället behöver en presentation utarbetas som på varje punkt tar hänsyn till de speciella värderingar och attityder som berörts i detta kapitel; som motiverar varför barnen och ungdomarna behöver något så egendomligt som sexualundervisning i skolan; som redogör för reglerna om objektivitet och hänsyn till olika föräldrauppfattningar, för den etiska undervisningen och för grundsynen på sexualitet såsom något icke isolerat utan sammanhängande med personligheten som helhet. Hänsynen till invandrarnas egna värderingar innebär att man också redogör för de punkter där dessa är oförenliga med de i det svenska samhället grundläggande värderingarna — de som skall framhållas och främjas i skolan — och där det alltså är ofrånkomligt att invandrareleverna upplever en konflikt. Först efter en sådan inledning bör — med väl valda ord — en kortfattad översikt ges av den svenska sexual- och samlevnadsundervisningens huvudsakliga innehåll. En sådan broschyr på de vanligaste icke-nordiska invandrarspråken torde vara tillfyllest. Den kan informera om sexual- och samlevnadsundervisningens innehåll på alla stadier. Den bör givetvis i alla sina detaljer utarbetas i samråd med representanter för de berörda invandrargrupperna. Broschyren är emellertid en nödfallsutväg som får tillgripas, när den önskvärda muntliga *dialogen* mellan föräldrar och skola inte har kunnat åstadkommas.

Riktpunkten för den obligatoriska sexual- och samlevnadsundervisningen till invandrarelever bör vara att de (med vissa ofrånkomliga undantag, se ovan) inte skall utsättas för avsiktlig påverkan att överge sina föräldrars värderingar men att de skall få så mycket fakta- och värderingsinformation att de bättre kan orientera sig i ett samhälle med så stor sexuell öppenhet som är vanlig i Sverige. Denna information skall också vara en hjälp för dem att klara sina egna sexual- och samlevnadsproblem i en situation där de inte har stödet av i hela samhället förefintliga attityder som överensstämmer med deras föräldrars.

En annan åtgärd som bör prövas är att inom folkbildningsarbetets eller vuxenutbildningens ram erbjuda sexualundervisning för vuxna invandrare. Inom de grupper som upplever dessa frågor som särskilt problematiska, kommer ett sådant erbjudande säkerligen ofta att avvisas av psykologiska skäl. Om emellertid undervisningen anordnas under medverkan av invandrarnas egna organisationer eller av svenskar som vunnit deras förtroende, ökas sannolikheten att den skulle möta ett positivt gensvar. RFSU har med framgång bedrivit sådan kontaktverksamhet och undervisning. Målet för denna är att:

- åstadkomma något av den önskvärda dialogen på detta område,
- råda bot på den för föräldrarna irriterande situationen att barnen har mer sexualkunskap än föräldrarna,

– avdramatisera föräldrarnas upplevelse av att deras barn får sexualundervisning i skolan,

– reducera antalet aborter för vissa invandrarkvinnor (se ovan) genom information om befruktning, preventivmedel och abort.

Undervisningen måste sannolikt ibland ges åt män och kvinnor var för sig av samma skäl som sexualupplysningsfilmer i Sverige för några årtionden sedan visades vid skilda föreställningar för män och kvinnor.

En väsentlig hjälp till orientering och "stötdämpning" i det nya samhället skulle det vara om inte endast förvärvsarbetsande invandrare utan även hemmafruar fick subventionerad undervisning i svenska. Bl. a. skulle moderns möjligheter till kontakt med skolpersonalen bli helt andra.

22 Synpunkter på läromedel

Detta kapitel har oförändrat upptagits i förslaget till lärarhandledning och utgör där kapitel 8, till vilket hänvisas.

23 Förslag beträffande lärarutbildningen

23.1 Inledning

Då lärarna i grundskolan tillfrågades om de ansåg det svårt att ge sexualundervisning, respektive om de ansåg vissa moment särskilt besvärliga svarade de på följande sätt (fullständigare redovisning, se tab. 9.1) (i %):

Lärarkategori	Svårt att ge sexualundervisning	Vissa moment särskilt besvärliga
Låg	37	51
Mellan	34	47
Årskurs 9:		
Bi	13	28
Kri	36	20
Sk	25	14

De enskilda moment som låg- och mellanstadielärare oftast ansett besvärliga är självtillfredsställelse, variationer i sexualdriftens inriktning och samlag, dvs. moment som faller mera inom sexualkunskapens än inom samlevnadsfrågornas område. Detsamma gäller om högstadielärarna i kristendoms kunskap och samhällskunskap. De förra har oftast angivit som besvärliga moment variationer i sexualdriftens inriktning och självtillfredsställelse, de senare variationer etc., tonåringars sexualproblem och störningar i det sexuella samlivet. Biologilärarna däremot har oftast angivit momentet etiska synpunkter som svårt. Bland låg- och mellanstadielärarna var det så många som hälften, bland ämneslärarna 14–28 % som utpekat vissa moment som besvärliga. Av avsnitt 9.2.2 framgår att alla lärargrupper utom biologilärarna tycker att det är något lättare att undervisa om de fått utbildning för sexualundervisning. (Biologilärarnas oberoende av grundutbildningen torde böra tolkas så, att de skaffat sig större delen av sina kunskaper för sexual- och samlevnadsundervisning genom självstudier.) Huvuddelen av lärarna i alla kategorier anser att deras utbildning givit dem otillräckliga kunskaper på detta område (14.1.2).

Om man ser på lärarnas uppgifter om hur mycket sexual- och samlevnadsundervisning de faktiskt meddelat, finner man bl. a. följande.

14 % av lågstadielärarna har inte alls undervisat om sexualanatomy (8.2.2). Då mellanstadielärarna tillfrågades om fem angivna moment, svarade följande andelar (8.2.3) att de inte alls undervisat om dessa moment i årskurs 6 (i %):

Moment	Inte alls undervisat i åk 6
Samlag	9
Etiska aspekter	13
Preventivmedel	29
Könssjukdomar	32
Sexuella avvikelser	51

Av biologilärarna (högstadiet) hade en fjärdedel inte undervisat om samlag resp. "etiska synpunkter i annat sammanhang än vid föräktenskapliga förbindelser" (8.2.4.2). En fjärdedel av lärarna i kristendoms-kunskap och en tredjedel av lärarna i samhällskunskap uppger att de inte alls tagit upp sexual- och samlevnadsfrågor i årskurs 9. (Den sistnämnda uppgiften bör dock ses i belysning av att familjefrågor skulle behandlas huvudsakligen i årskurs 8.) En tredjedel av lärarna i kristendoms-kunskap uppger att de ej tagit upp momenten föräktenskapliga förbindelser, abortfrågan från etisk synpunkt samt olika moraluppfattningar om sexuella förbindelser under uppväxtåren (8.2.4.4 och 8.2.4.3).

För undervisningen i gymnasiet (läsåret 1967/68) föreligger endast uppgifter från eleverna, inte från lärarna. De siffror som nedan anges är därför *inte* omedelbart jämförbara med dem som nyss angivits för grundskolan — men däremot med de elevuppgifter om undervisningen i grundskolan som finns i avsnitt 8.2.4. Följande andelar av gymnasisterna i årskurs 2 uppger att de inte fått undervisning om vissa moment (tab. 8.10; i %):

Moment	Ej fått undervisning om momentet
Sexualkunskap	22
Preventivmedel	28
Samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet	58
Normer för sexuellt samliv	60

De lärare som fått utbildning och/eller fortbildning för sexual- och samlevnadsundervisning har i större utsträckning än de utbildade lärarna faktiskt givit sådan undervisning (SOU 1969:44, tab. 7.7, 7.9, 7.12; endast högstadielärarna har undersökts på denna punkt).

De lärar- och elevuppgifter om undervisningen i grundskolan och gymnasieskolan som återgivits i kapitlen 8, 9 och 10 och som här rekapitulerats i några huvudpunkter, bör sammanställas med grundskole-

lärarnas respektive lärarutbildarnas (vid universitet och lärarhögskolor) uppgifter i kapitel 14 om lärarutbildningens omfattning. Härav framgår t. ex. att de blivande biologilärarna i samband med universitetskursen i medicinsk orientering fått undervisning i sexualkunskap vid de fyra universitet som lämnat uppgift, i följande utsträckning: 4, 6, 6 resp. 12 föreläsningar (å 45 min.). I sin övriga universitetsutbildning i biologi har de fått undervisning i däggjurens anatomi och fysiologi med särskild hänsyn till människan. På lärarhögskolornas ämneslärarlinje har de blivande biologilärarna sedan fått utbildning i sexualundervisningens metodik, i flertalet fall berörande även etiska och sociala frågor, under i genomsnitt 5 lektioner. Deras sammanlagda utbildning för sexual- och samlevnadsundervisning har sällunda omfattat lägst 9 och högst 17 undervisningstimmar, beroende på vilka universitet och lärarhögskolor de genomgått.

De blivande lärarna i samhällskunskap erhöll vid universiteten endast i ringa utsträckning undervisning om moment med direkt anknytning till sexual- och samlevnadsfrågor. Inom universitetsämnena pedagogik och psykologi förekom mer stoff av denna art.

De blivande lärarna i religionskunskap har (utöver sin universitetsutbildning, se 14.2.2) på lärarhögskolornas ämneslärarlinje fått en metodikutbildning¹ som berörde vissa sexual- och samlevnadsmoment i följande utsträckning (även andra moment förekom, men de nedan nämnda är de centrala):

Moment	Antal markeringar		
	Ja, mycket	Ja, något	Nej
Hur den kristna religionen ser på samlevnad mellan två människor av skilda kön, familjeliv och sexuella förhållanden	2	3	1
Olika moraluppfattningar om sexuella förbindelser under uppväxtåren	1	3	2
Föräktenskapliga förbindelser	1	3	2

De blivande lärarna i samhällskunskap har fått en metodikutbildning¹ som berörde vissa sexual- och samlevnadsmoment i följande utsträckning:

Moment	Antal markeringar		
	Ja, mycket	Ja, något	Nej
Sexualantropologi	0	2	4
Äktenskapet som social institution	1	2	3
Föräktenskapliga förbindelser	1	0	5
Könsrollsfrågan	4	2	0
Abortfrågan från social synpunkt	1	0	5
Könssjukdomar från social synpunkt	0	1	5

¹ USSU PM 1973: 7 (stencil).

De blivande mellanstadielärarna¹ har fått ämne-teoretisk resp. metodikutbildning för sexual- och samlevnadsundervisning under i genomsnitt 10 undervisningstimmar, de blivande lågstadielärarna² under i genomsnitt 14 undervisningstimmar.

Den helhetsbild av utbildningen som framträder måste enligt USSU:s uppfattning bedömas på följande sätt. Sexual- och samlevnadsundervisningen jämte lärarutbildningen på detta område befinner sig ännu under utveckling i Sverige. De trettio år som förflutit sedan undervisningen först anbefalldes som frivillig (1942) och de mindre än tjuo år som förflutit sedan den blev obligatorisk (1956) har inte varit en tillräcklig tidrymd för att detta nya och tidigare så djupt tabuerade område skulle bli helt tillgodosett på samma sätt som andra undervisningsområden. Stora minoriteter av lärarna (dock mindre bland de yngsta lärarna och minst bland högstadielärarna i biologi) upplever alltjämt speciella svårigheter att undervisa i sexualkunskap. Man kan av enkätmaterialet dra slutsatsen att detta i första hand beror på att stoffet alltjämt upplevs som ömtåligt av dessa lärare, i andra hand på att deras kunskaper inte är så omfattande på området att de känner sig säkra inför elevernas mångskiftande frågor. Båda dessa av lärarna upplevda svårigheter skulle enligt USSU:s uppfattning kunna elimineras eller åtminstone starkt reduceras genom en utvidgad lärarutbildning på detta område.

Att föreslå detta är inte endast ett uttryck för den önskan som finns hos representanter för varje ämnesområde att få större utrymme i lärarutbildningen och på skolschemat. Förhållandena på sexual- och samlevnadsfrågornas område har ju förändrats på ett djupgående sätt som belysts i kapitlen 2 och 3 ovan. Inom sociologin på 1950-talet och inom sexologin på 1960-talet har stora framsteg gjorts som behöver komma lärarutbildningen till godo. Den ökade öppenheten på det sexuella området har gjort att eleverna behöver inte endast en elementär utan också en kvalificerad information som ställer stora krav på läraren. Den sänkta – och för flickornas del sjunkande – sexualdebutåldern pålägger skolan ett ökat ansvar att meddela sådana kunskaper och sådan vägledning att ungdomarna får möjlighet att tänka sig för utifrån realistiska förutsättningar för att inte skada varandra i det sexuella samliv som förekommer. Den kommersiella profiteringen på ungdomssexualiteten, framställningen i vissa massmedier och den därmed sammanhängande förvrängningen av verklighetsbilden behöver mötas med en undervisning som sätter in sexualiteten i dess större sammanhang. Önskad graviditeter, abortutvecklingen och veneriska sjukdomar behöver motverkas både genom information och attitydpåverkan. Allt detta ställer på läraren kravet att röra sig på sexual- och samlevnadsundervisningens område med såväl kunskapsmässig säkerhet som inre frihet. Båda dessa mål kan befrämjas genom en förbättrad lärarutbildning. De som fått en relativt ingående information på det sexologiska området kan mycket lättare handskas med dessa frågor i de olika undervisningssituationerna. Kunskaper om den moderna beteendeforskningens resultat beträffande sexuallivet och man–kvinna-relationerna i deras sociala

¹ USSU PM 1973: 7 och 1973: 4 (stenciler).

² USSU PM 1973: 7 (stencil).

sammanhang gör det lättare att se betydelsen av olika beteenden och innebörden av olika värderingar. Kunskaper i utvecklingspsykologi gör det lättare att förstå elevreaktioner och att åldersanpassa undervisningen. De psykologiska kunskaperna torde t. o. m. vara av större betydelse på detta område än på de flesta andra inom skolans undervisning. Kunskap om de sexualetiska uppfattningarna i vårt land och om de religiöst motiverade attityderna till sexualliv och äktenskap gör det möjligare att bedriva undervisningen med hänsynstagande till elevernas bakgrund och med beaktande av de etiska ställningstagandenas stora betydelse på detta område.

Alla kategorier blivande lärare som kommer att meddela undervisning i sexual- och samlevnadsfrågor bör genomgå en utbildning som inte endast ger den nödvändiga teoretiska och metodiska referensramen för egen undervisning utan även gör det psykologiskt lättare för dem att meddela undervisning på området.¹ Härigenom skiljer sig lärarutbildningen på detta delområde från utbildningen på de flesta andra områden, och häri ligger också en del av förklaringen till att USSU i det följande föreslår en utbildning i sexual- och samlevnads kunskap som ibland är ämnesteoretiskt mer omfattande än vad som motsvaras av undervisningens omedelbara krav.

Utifrån den här skisserade allmänna uppfattningen av lärarutbildningens faktiska utseende och framtida behov görs nedan en mera detaljerad genomgång av behovet.

23.2 Utbildningen för lågstadie-, mellanstadie- och speciallärare

Enligt USSU:s mening bör lågstadie-, mellanstadie- och speciallärarna genomgå en med hänsyn till nuläget väsentligt förstärkt utbildning vid lärarhögskolorna omfattande såväl biologiska som psykologiska, sociologiska, sociala och etiska moment. Denna utökade sexologikurs bör i sin huvudsakligen biologiska del omfatta följande moment:

- 1) barnsexualitet
- 2) pubertetsbegreppet
- 3) könshormoner
- 4) sexualorganens anatomi
- 5) sexualorganens fysiologi
- 6) sexualpsykologi, inklusive psykosexuell utveckling
- 7) samlag inklusive sexualfunktionsfysiologi
- 8) petting och självtillfredsställelse
- 9) variationer i sexualdriftens inriktning
- 10) impotens och frigiditet
- 11) könssjukdomar
- 12) preventivmedel

¹ I en artikel "Sexualundervisning i särskolan" (Fackläraren 1968:5) har M. Witting givit allmängiltiga synpunkter på hur läraren kan åstadkomma en avspänning i sin egen inställning till att ge sexualundervisning.

- 13) befruktning
- 14) havandeskap
- 15) förlossning
- 16) aborter, framkallade och spontana
- 17) sterilitet och sterilisering

Följande psykologiska, sociologiska och sociala moment bör ingå:

- 1) utvecklingspsykologi med särskild hänsyn till emotionell och social mognad
- 2) könsrollsbegreppet
- 3) samlevnadens bakgrundsfaktorer
- 4) sexuellt beteende och sexuella normer i Sverige
- 5) sexuellt beteende och sexuella normer i några andra samhällen
- 6) pornografi och prostitution
- 7) olika uppfattningar om äktenskap och familj
- 8) familjesociologi
- 9) familjejuridik, inklusive adoption

Denna utbildning bör helst ges som en sammanhängande kurs, eftersom de skilda momenten innehållsligt är nära sammanflätade med varandra. Ytterligare en fördel därvid är att samtliga lärarkategorier kan genomgå kursen samtidigt, varigenom man slipper anordna flera likartade kursmoment.¹ Kan inte en sammanhängande kurs organiseras bör utbildningens olika aspekter tas upp inom ramen för biologi, pedagogik, religionskunskap och samhällskunskap. Vid sidan av den ämne-teoretiska utbildningen bör givetvis metodikutbildning ges för de moment som har aktualitet i skolundervisningen på respektive stadium.

23.3 Utbildningen för ämneslärare

Till skillnad från övriga lärarkategorier får ämneslärare sin ämne-teoretiska utbildning vid universiteten. Universitetsutbildningen skall emellertid svara mot flera avnämargrupperns utbildningskrav och kan inte utformas enbart med hänsyn till lärarutbildningen.

Blivande lärare i *biologi* får den grundligaste utbildningen i sexual- och samlevnads-kunskap vid universiteten. Detta får emellertid inte tolkas som om biologilärarnas universitetsutbildning är tillfredsställande vad avser sexualfrågor. Viktiga sexualkunskapsmoment, t. ex. samlagsfysiologi, könssjukdomar och aborter behandlas alltjämt i otillräcklig omfattning. Inte heller behandlas i allmänhet samlevnadsfrågor i behövlig utsträckning med tanke på de blivande biologilärarnas framtida roll som huvudansvariga för sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet och i gymnasieskolan. Att området ibland behandlas styvmoderligt är

¹ Vad de olika kursmomenten enligt USSUs uppfattning behöver innehålla framgår dels av kommentarerna till momenten i förslaget till lärarhandledning, dels av den i denna ingående faktaöversikten.

inte förvånande med hänsyn till utbildningens nuvarande organisation. Dessa frågor tas för närvarande upp i kursen "Medicinsk orientering" som normalt omfattar endast två poäng. Som namnet antyder behandlar kursen också andra medicinska och socialmedicinska områden. En grundligare behandling av sexual- och samlevnadskunskap skulle sannolikt ställa krav på en utvidgning av kursen, vilket f. n. ter sig orealistiskt med hänsyn till stofffrångseln i ämnet.

Hösten 1970 genomfördes vid universitetet i Uppsala en omfattande frivillig kurs i sexologi för medicinare.¹ Kursen var den första i sitt slag; det vore enligt USSU:s uppfattning av stort värde om den vann efterföljd också vid andra medicinska fakulteter. Kursen bestod av en teoretisk del omfattande bl. a. anatomi, fysiologi, endokrinologi, pubertetsutveckling och psykosexuell utveckling, samt en klinisk-praktisk del omfattande det mänskliga sexuella beteendet och dess variationer, förändringar av sexualdriftens inriktning, rubbningar av de sexuella funktionerna samt sexuella problem hos sjuka och handikappade. En möjlighet att tillgodose de blivande biologilärarnas utbildningsbehov synes vara att i samarbete över fakultetsgränserna anordna en kurs av denna typ, utökad med viss samlevnadskunskap. Samlevnadskunskapen bör därvid omfatta de psykologiska, sociologiska och sociala moment som berörts ovan i samband med utbildningen för klasslärare m. fl. Med hänsyn till det begränsade antalet experter på området vore detta måhända ett sätt att tillförsäkra båda studerandegrupperna en god utbildning i sexual- och samlevnadskunskap. Emellertid kan det uppstå svårigheter att tidsmässigt samordna utbildningen, liksom kanske också problem med alltför stort deltagarantal om inte kursen dubbleras.

Oavsett om samordning kommer till stånd eller ej bör en omfattande kurs i sexual- och samlevnadskunskap för blivande biologilärare ges vid matematisk-naturvetenskaplig fakultet och göras till villkor för inträde till lärarhögskola. Eventuellt kan kursen ges en självständig ställning vid sidan om blockämnet biologi, i likhet med den tidigare s. k. hygienkursen.

Från universitetshåll har framförts tanken att sexualkunskapsmomenten i biologiutbildningen bör överföras till lärarhögskolorna. Som skäl härför har anförts att detta utbildningsavsnitt är obligatoriskt endast för blivande lärare och att dragkampen är hård mellan olika biologiska discipliner om utrymme inom biologiämnets ram. Enligt USSU:s mening utgör emellertid sexologin ett centralt område inom humanbiologin, om vilket bör ges undervisning vid universitetens matematisk-naturvetenskapliga fakulteter. Sexologisk forskning och undervisning förekommer numera vid ett stort antal universitet i Europa och USA.² Det vore egendomligt om Sverige skulle ställa sig utanför denna utveckling.

För blivande lärare i *samhällskunskap* bör en förstärkning komma till stånd av utbildningen vid universiteten avseende sociologiska och sociala aspekter av sexual- och samlevnadsfrågor. USSU:s enkäter utvisar att

¹ Se P O Lundberg: Undervisning i sexologi för medicinare. Läkartidningen 1972: 6.

² Lundberg 1972.

man inom ämnesområdet i dag endast i mycket ringa utsträckning tar upp stoff med anknytning till sexual- och samlevnads-kunskap trots detta områdes stora betydelse för samhällslivet. Enligt USSU:s mening bör utbildningen i väsentligt större utsträckning ge plats för modern sexualsociologi, sexualantropologi, familjesociologi, socio-ekonomiska faktorerets betydelse för samlevnaden samt lagstiftningen med anknytning till sexual- och samlevnadsfrågor.

Undervisning i *psykologi* ges i inte obetydlig omfattning i den nuvarande gymnasieskolan. Genom sexual- och samlevnadsundervisningens starka betoning av psykologiska aspekter faller det sig naturligt att psykologilärarna medverkar i denna undervisning. Blivande psykologilärare har emellertid vanligen mycket litet utbildning i sexual- och samlevnads-kunskap, trots sexualforskningens stora betydelse för psykologins utveckling under 1900-talet. Denna del av utbildningen bör därför betydligt utvidgas, främst vad avser utvecklingspsykologi, sexualpsykologi, barnsexualitet och synpunkter på psykosomatiska fenomen.

För de blivande lärarna i *religionskunskap* gäller likaledes att den del av universitetsutbildningen som berör sexual- och samlevnadsfrågor är av stor betydelse. Eftersom de normsystem, som reglerar sexuellt beteende och samlevnad, i de flesta samhällen är nära förbundna med den religiösa föreställningsvärlden har religionskunskapslärarna en viktig uppgift att fylla när det gäller att förklara innebörden och utvecklingen av samlevnadsnormerna i skilda samhällen. För att detta skall vara möjligt för dem bör den religionsvetenskapliga utbildningen innefatta följande moment:

- 1) etikbegreppet, sexualitet och sexuella normer i etisk belysning,
- 2) den kristna religionens syn på relationen mellan man och kvinna och på äktenskapet,
- 3) romersk-katolsk, grekisk-ortodox och protestantisk äktenskapsuppfattning,
- 4) sekulariserade uppfattningar av sexualliv och äktenskap,
- 5) den kristna inställningen till barnbegränsning, aborter och variationer i sexualdriftens inriktning,
- 6) icke-kristna religioners syn på relationen man-kvinna och äktenskapet.

Den framtida omorganisationen av religionsvetenskaplig utbildning synes komma att innebära ökat utrymme för livsåskådnings- och samlevnadsfrågor. Risken för att den nuvarande etikutbildningen med dess ganska omfattande genomgång av de sexualetiska frågorna (se 14.2.2) kommer att minska i omfång förefaller därför inte vara så stor.

Utöver ovanstående moment bör ges viss kompletterande samlevnadsundervisning för denna lärarkategori, omfattande ungefär samma icke-biologiska moment som föreslås ingå i sexual- och samlevnadsundervisningen för lågstadielärare m. fl. (23.2).

Många nu yrkesverksamma lärare av alla kategorier har fått en i förhållande till USSU:s förslag till kursplaner mycket bristfällig utbildning i sexual- och samlevnads-kunskap. Detta gäller framför allt äldre

lärare. För att ge dessa tillfälle att komplettera sin utbildning bör fortbildningskurser alltjämt anordnas, lämpligen i samband med studiedagsverksamheten.

Med tanke på de mycket stora olikheter beträffande utbildningen i sexual- och samlevnads-kunskap som framträtt mellan olika institutioner för samma ämnesområde vill USSU framhålla vikten av att utbildningen i möjligaste mån ges samma innehåll vid skilda läroanstalter. Det framstår som föga rimligt att ämneslärarnas utbildning på detta område skall vara mer eller mindre tillfredsställande beroende på vid vilket universitet vederbörande har studerat.

24 Utbildning av övrig elevvårdande personal i skolan

I landet finns totalt ca 900 *skolläkare*. Speciella krav utöver fullbordad läkarutbildning ställs inte på skolläkare. De flesta rekryteras dock från grupperna barnläkare, allmänpraktiserande läkare och distriktsläkare. Årligen anordnas fortbildningskurser för skolläkare och för skolsköterskor. Utrymme finns endast för ett fåtal skolläkare. De senaste två åren har kurserna för dem varit övertecknade. Inom kursen anslås ca 6 föreläsningstimmar till sexual- och samlevnadsfrågor, varvid huvudsakligen behandlas gynekologi, preventivmedel och veneriska sjukdomar. Utbildningen och fortbildningen tillsammans tagna ger inte tillräcklig grundval för att skolläkarna bättre än andra läkare skulle kunna fungera som rådgivare i sexual- och samlevnadsfrågor. Deras allmänna uppgift är att ge råd och upplysningar i hälsofrågor, och de kan då även bli tillfrågade om sexuella problem. De har t. ex. att handlägga fall av oönskad graviditet, tillse att begäran om abort behandlas på rätt sätt samt tillse att åtgärder vidtas då gonorrésmitta misstänks. I många fall blir det fråga om remittering för speciell rådgivning.

En utökning av skolläkarnas uppgifter till att fylla hela eller en väsentlig del av behovet av rådgivning i sexual- och samlevnadsfrågor har inte av USSU bedömts som realistisk. Det skulle kräva en förändrad grundprincip för skolläkarnas verksamhet, utökad grundutbildning och fortbildning samt en betydande ökning av deras tjänstgöring och därmed även ökning av antalet skolläkare. I stället har USSU funnit den anordning lämplig som börjat tillämpas på några håll, nämligen att ungdomarna får tillgång till rådgivning i från skolan fristående lokaler och att denna till stor del sköts av paramedicinsk personal under läkares överinseende (se kapitel 28). En oumbärlig "första instans" för ungdomarna utgör emellertid skolsköterskan.

Totalt finns ca 2 100 *skolsköterskor*, varav ca 700 är heltidsanställda. Dessa har genomgått grundutbildning för sjuksköterskor men även vidareutbildning för sjukvård för barn och ungdom eller distriktsköterskeutbildning (öppen hälso- och sjukvård). Grundutbildningen omfattar 5 terminer. Inom dess ram ges undervisning om nästan alla de moment som USSU anser böra ingå i utbildningen för låg- och mellanstadielärare (23.2). I synnerhet de biologiska momenten behandlas ingående. Även inom vidareutbildningen förekommer en omfattande sexual- och samlevnads-kunskap. Sådana moment tas också ofta upp i fortbildningen för skolsköterskor.

Skolsköterskorna har i stor utsträckning och sedan länge tillvunnit sig elevernas förtroende även när det gäller behovet att ha någon att tala med om sexual- och samlevnadsfrågor. Skolsköterskan finns i skolan under skoldagen, hon har kontakt med skolläkaren och kan vid behov ordna med remisser och/eller tillråda besök på annan institution. Hon har tystnadsplikt. Det förekommer att skolsköterskan medverkar i sexualundervisningen, företrädesvis genom att ge information om menstruationshygien samt om preventivmedel.

Det är allmänt erkänt att skolsköterskorna på det här aktuella området gör en viktig insats av betydelse för många elever. Denna ordning bör enligt USSU:s mening äga bestånd och inte rubbas av den utveckling i fråga om rådgivning utanför skolan som nu äger rum och som även bör främjas (kapitel 28). Eleverna behöver någon som de omedelbart kan vända sig till inom sin egen skola utan att behöva beställa tid i förväg hos en okänd institution eller person.

Skolkuratorerna är för närvarande 500–600 till antalet, bortsett från dem som är verksamma inom omsorgsverksamheten. Bestämda kompetenskrav för skolkuratorer saknas, men många har socionomutbildning. Skolkuratorer får ofta tjänstgöra som "själasörjare" åt elever med problem och kommer därvid i kontakt med alla sidor av deras situation. Med hänsyn härtill är det önskvärt att deras utbildning omfattar mer än vad som nu är fallet av såväl ren sexualkunskap som samlevnadsfrågor. Skolöverstyrelsens kursplan för utbildning av fritidspedagoger kan härvid tjäna som mönster (25.2).

På olika områden inom undervisningsväsendet finns sammanlagt ca 300 *elevhemsföreståndare*. Dessa har mycket skiftande utbildningsbakgrund. De yngre har vanligen internatföreståndarutbildning (1,5 år). SÖ anordnar i samarbete med lärarhögskolan i Stockholm fortbildningskurser för denna kategori, varvid behandlas bl. a. biologiska och etiska moment inom området sexual- och samlevnads-kunskap samt preventivmedelsrådgivning. Kurserna har 25–30 deltagare.

I hela landet finns f. n. ca 250–300 *skolpsykologer*, dvs. betydligt färre än någon av grupperna skolläkare, -sköterskor eller -kuratorer. Skolpsykologerna bedriver vanligen sitt arbete i nära samverkan med annan elevvårdande personal och lärarna. Deras utbildningsbakgrund varierar något; de flesta torde ha kompetens som biträdande psykologer, några har licentiatexamen och ett fåtal har den nya "psykologexamen", dvs. den tvååriga psykologutbildningen utöver grundutbildningen för kompetens som biträdande psykolog. Alla skolpsykologer har under sin grundutbildning studerat psykologi, pedagogik och sociologi. Inslaget av sexual- och samlevnads-kunskapsmoment i dessa universitetsämnen har undersökts av USSU (14.2.2). Det visade sig därvid att den nyare forskningen om sexualiteten i regel har förbigåtts. Emellertid kan de studerande på ett stadium av studierna för "psykologexamen" välja mellan ett antal s. k. specialkurser. Vid universitetet i Uppsala ges en specialkurs i sexualpsykologi (5 poäng) som utförligt behandlar nästan samtliga de psykologiska moment som enligt USSU:s mening bör ingå i lärarutbildningen (23.2; 23.3). Kursen är för närvarande en av sexton

valfria kurser men bevistas trots detta av 50–75 % av de studerande. Antalet kurser kommer inom kort att skäras ned i samband med en nyorganisering av utbildningen. För närvarande diskuteras om kursen i sexualpsykologi därvid kan bibehållas. Den kommer i så fall att alltjämt vara frivillig. — Yrkesverksamma skolpsykologer erhåller också fortbildning omfattande fem dagar per läsår; eventuellt kommer den att utökas till åtta dagar. Härvid behandlas tillämpad psykologi inom skolans område. Sexual- och samlevnads-kunskap förekommer inte eller endast undantagsvis inom dessa kurser.

Psykologutbildningen lider alltså i stor utsträckning av samma brist som traditionsenligt präglar det mesta av den humanistiska liksom den humanbiologiska forskningen: sexualitetens betydelse är ett försummat forskningsområde. Skolpsykologernas utbildning är med andra ord i behov av en betydande förstärkning på detta område för att dessa befattningshavare bättre skall kunna medverka i den individuella sexual- och samlevnadsrådgivning som eleverna uttalat behov av (12.1). Det är också önskvärt att skolpsykologerna liksom all elevvårdspersonal skall kunna medverka i sexual- och samlevnadsundervisningen på timmar till förfogande i gymnasieskolan.

25 Utbildning av ledare för fritidsverksamhet. Sexual- och samlevnadsrådgivning inom ungdomsorganisationerna

25.1 Fritidsverksamhet i organiserad form

Ett mycket stort antal personer deltar i olika typer av fritidsverksamhet i organiserade former. Stat och kommun satsar allt större resurser på fritidsverksamhet, särskilt sådan som riktar sig till barn och ungdom. I allt större utsträckning är fritidsledare hel- eller deltidsanställda. Under den senaste tioårsperioden har tillkommit ett flertal särskilda ledarutbildningar av 2–4 terminers längd. Man kan tala om fem olika typer av organiserad fritidsverksamhet, nämligen 1) ungdomsorganisationernas verksamhet, 2) fritidsverksamhet inom vårdinstitutioner, 3) av företag initierad fritidsverksamhet, 4) skolans fritidsverksamhet och 5) kommunal fritidsverksamhet.

Ungdomsorganisationerna kan med avseende på verksamhetens inriktning och innehåll indelas i fem grupper: religiösa, politiska, nykterhets-, idrotts- och övriga ungdomsorganisationer. Organisationerna erhåller statligt och kommunalt ekonomiskt stöd för sin verksamhet som bedrivs utan direkt externt inflytande.

Organiserad fritidsverksamhet är en betydelsefull aktivitet inom olika vårdinstitutioner, t. ex. ungdomsvårdsskolor, särskolor, kriminalvårdsinstitutioner samt institutioner för åldringsvård samt för alkoholistvård. I vissa fall är fritidsverksamheten ett instrument för social återanpassning.

Av företag initierad och organiserad fritidsverksamhet finns hittills i jämförelsevis ringa omfattning. Den förekommer framför allt inom vissa mycket stora företag och är ett led i företagens personalpolitik. Tyngdpunkten ligger på idrotts- och motionsverksamhet.

I Läroplan för grundskolan (Lgr 69) ägnas elevernas fritidsverksamhet uppmärksamhet. Att skolan organiserar eller tar initiativ till fritidsverksamhet är i dag inte ovanligt. Enligt läroplanen bör skolan stödja elevernas fritidsverksamhet, som bör vara deras egen angelägenhet. Skolans stöd bör ges i samråd och samverkan med föräldrar och med representanter för samhällets barna- och ungdomsvård. Föreningsaktivitet bör uppmuntras.

Fritidshemsverksamheten är en kommunal angelägenhet. Fritidshemmen besöks av skolbarn, framför allt lågstadiel elever, före och efter skoldagens slut under tid då föräldrarna förvärvsarbetar. För närvarande finns cirka 12 500 platser vid fritidshem, varav den största delen i

storstockholmsområdet. Barnstugeutredningen har nyligen framlagt förslag rörande fritidshemmen och deras verksamhet. En kontinuerlig utbyggnad av verksamheten kan förutses. De grupper som arbetar inom fritidshemmen är fritidspedagoger, förskollärare och barnsköterskor, samt ett stort antal icke yrkesutbildade.

Kommunernas utgifter för fritidsverksamhet har stigit kraftigt de sista femton åren. Anslagen till fritidssektorn ökade från cirka 100 milj. kronor 1960 till 1 120 milj. kronor 1971. En viktig post inom dessa anslag är stöd till ungdomsorganisationer. En stor del (drygt hälften) åtgår till anläggningar för idrott och motion, som upplåts för olika föreningars fritidsverksamhet. Kommunernas egna aktiviteter riktar sig framför allt till föreningslös ungdom.

De kommunala fritidsgårdarna (tidigare ungdomsgårdar) besöks av ett stort antal ungdomar, huvudsakligen i åldern 13–19 år. Någon generell målsättning för gårdverksamheten finns inte, utan mycket ofta präglas respektive gårds aktiviteter av gårdsföreståndaren. Intentioner finns och försök pågår att vidga fritidsgårdarnas verksamhetsområde, så att även andra grupper än tonåringar skall nås av verksamheten, t. ex. barn under tolv år och pensionärer.

Ungdoms- och fritidsledare kommer ofta i sitt arbete i olika sammanhang i kontakt med sexual- och samlevnadsfrågor. Särskilt bland barn och ungdom kan ledarna på ett värdefullt sätt komplettera den sexual- och samlevnadsundervisning som ges i hem och skola. För att ledarna skall kunna göra en värdefull insats på detta område krävs att de har tillräcklig beredskap i form av problemmedvetenhet och kunskap rörande området. USSU har mot denna bakgrund gått igenom läroplaner m. m. för ett antal utbildningar av ledare för olika former av fritidsverksamhet.

25.2 Fritidspedagogutbildning

Sedan 1965 finns en tvåårig utbildning av fritidspedagoger. Utbildningen, som bedrivs i enlighet med läroplan fastställd av skolöverstyrelsen, ges antingen som specialkurs i gymnasieskolan eller inom ramen för arbetsmarknadsutbildningen. Läsåret 1973/74 var utbildningskapaciteten 320 elevplatser. Fritidspedagogutbildningens mål är att utbilda fritidspedagoger som skall kunna arbeta vid fritidshem, lekparksverksamhet och inom den organiserade fritidsverksamheten vid skolor och vid pensionärernas fritidscentra samt bland fysiskt och psykiskt handikappade.

Sexual- och samlevnadsfrågor skall behandlas i flera av de i utbildningen ingående ämnena, bland annat i yrkesteorin, psykologi och pedagogik, barn- och ungdomspsykiatri, mentalhygien och etik. Enligt de metodiska anvisningarna till läroplanen synes sexual- och samlevnadsfrågorna vara mycket väl integrerade i lärostoffet i dess helhet. Den stora vikt som i utbildningen läggs vid sexual- och samlevnadsfrågorna kan beläggas med följande citat ur anvisningarna för ämnet yrkesteorin:

”Fritidspedagogen kommer i sitt arbete i olika sammanhang att ställas inför sexual- och samlevnadsfrågor och därmed sammanhängande problem. Man bör göra eleven medveten om den upplysande roll han här ofta får spela, naturligen i första hand i barngruppen. Det är väsentligt att man för eleven inskräper betydelsen av att man på ett naturligt sätt kan svara på frågor och förmedla kunskaper i detta hänseende. Tonåringens situation och speciella problem bör även diskuteras. Eleven bör ges kännedom om grundskolans undervisning i sexual- och samlevnadsfrågor.”

Sexual- och samlevnadsfrågornas behandling i fritidspedagogutbildningen har närmare belysts i slutet av avsnitt 20.5. Den måste sägas fylla mycket höga krav och skulle med fördel kunna tjäna som förebild för de i det följande behandlade utbildningarna.

25.3 Skolöverstyrelsens ungdomsledarutredning

Skolöverstyrelsens ungdomsledarutredning (SULU) avlämnade sitt betänkande i januari 1971. SULU föreslog mot bakgrund av ett allt större behov av yrkesutbildade fritidsledare en tvåårig fritidsledarutbildning förlagd till folkhögskolor och till ledarinstitut som högre specialkurs inom gymnasieskolan. Definitiv ställning har ännu ej tagits av Kungl. Maj:t till förslagen, men den av SULU föreslagna läroplanen för utbildningen är förebilden för ledarutbildning vid cirka femton folkhögskolor.

SULU diskuterar i sitt betänkande bland annat fritidsledarens funktioner och mål för en grundutbildning av ledare. Funktionerna sammanfattas i kontaktuppgifter, pedagogiska uppgifter och administrativa uppgifter. Fritidsledarens roll i sexual- och samlevnadsupplysningen hör hemma inom såväl kontaktuppgifter som pedagogiska uppgifter, men denna ledarens roll har inte SULU uppmärksammat. Beskrivningen av ledarens funktioner är emellertid allmänt hållen och utesluter därmed inte uppgiften som sexual- och samlevnadsupplysare. Likaså är övervägandena beträffande utbildningens mål förda på ett allmänt plan; sexual- och samlevnadsfrågorna omtalas inte särskilt. Utredningen sammanfattar syftet med utbildningen på följande sätt:

Utbildningens syfte bör alltså vara att utveckla ledare med goda insikter i olika samhälleliga och individuella frågor, goda färdigheter för att praktiskt tillämpa dessa insikter pedagogiskt och administrativt på fritidsområdet och bidra till mänskligare samlevnadsformer för människor i alla åldrar och med olika bakgrund och förutsättningar.

Utförligast skall sexual- och samlevnadsfrågor behandlas i ämnet mentalhygien och etik. De väsentligaste studieformerna utgörs av grupparbete och diskussioner. Olika etiska grunduppfattningar och något om deras historiska bakgrund skall genomgå. Diskussionen kring etiska frågor bör ge även mentalhygieniska aspekter på normer och bud. Personlighetsutvecklingen och den emotionella mognaden bör därför ägnas uppmärksamhet, varvid särskilt i följande moment bl. a. skall beaktas:

Attityder som uttryck för personlig mognad såsom generositet m. m. Inlevelseförmåga i egen och andras situation. Emotionella svårigheter. Ensamhet och gemenskap. Att acceptera sitt eget kön. Upplevelse av inre isolering i social ensamhet och gemenskap. Flykt från isolering till umgängesliv, alkohol, sexualitet, prestationer i arbete och på fritid samt in i sjukdom och psykosomatiska symtom.

Enligt anvisningarna bör frågor som rör samlevnad mellan människor ges mentalhygienisk belysning. Familjeetiken skall också diskuteras med de mentalhygieniska aspekterna aktuella. Relationer mellan människor skall behandlas från olika synpunkter och anvisningarna föreskriver följande enskilda moment:

Att bygga upp en vänskrets. Att med ökad ålder få nya vänner. Personlighetsfaktorerens inverkan på vänskapsförhållanden. Närhet och distans. Frihet och fördjupning. Aktivitet. Ömsesidighet. Att vårda vänskapen. Bearbetning av vänskapskonflikter. Sexual- och äktenskaps-etiken hör till de mera kontroversiella frågorna. Dagspressen, skönlitteraturen och filmen ger uttryck åt mycket divergerande åsikter och innehåller åtskilligt, som kan konkretisera undervisningen och aktivera diskussionen. Det är motiverat att orientera eleverna om olika uppfattningar i sexual- och äktenskapsmoral, familjeplaneringens problem (preventivmedel och abort) och skilsmässa. Momenten i sexual-äktenskapsetiken bör behandlas sakligt och belysas från skilda aspekter, främst mentalhygieniska.

Vid behandlingen av detta område bör även följande moment tas upp:

Sexualitetens mentalhygieniska betydelse. Behovet av träning i att samtala om sexuella och känslomässigt laddade upplevelser och frågor. Svårigheten att acceptera egna sexuella problem och att se bakomliggande personlighetsmässiga orsaker. Impotens, frigiditet, sexuell olust, svartsjuka och ångest samt möjliga orsaker till sådana svårigheter. Något om sexuella avvikelser. Skuld känslor. Aggressivitet. Undanflykter. Konflikter.

I förslaget till läroplan för den av SULU föreslagna utbildningen finns intet om sexual- och samlevnadsfrågor. Det ämne som har största utrymmet är yrkespraktik; andra ämnen i vilka sexual- och samlevnadsfrågor skulle kunna aktualiseras är yrkesteorin, psykologi och pedagogik, sociologi med socialpsykologi, kulturell orientering och samhällskunskap. Under vissa av huvudmomenten i dessa ämnen kan sexual- och samlevnadsfrågor bli aktualiserade, t. ex. i momentet utvecklingspsykologi i psykologi eller momentet etiska och religiösa grundfrågor i kulturell orientering. I timplanen finns även timme till förfogande medtagen, men några preciserade föreskrifter för utnyttjandet av denna finns inte.

Vid åtskilliga av de folkhögskolor som har en fritidsledarutbildning som följer SULU:s tankegångar förekommer inom denna sexual- och samlevnadsundervisning. Utbildningen har ett stort inslag av praktik på till exempel ungdomsgårdar, varvid sexual- och samlevnadsfrågor aktualiseras. Moment av sexual- och samlevnadsundervisning förekommer i flera ämnen, framför allt i sociologi (med socialpsykologi). Vid vissa folkhögskolor anordnas vartannat år temadagar då sexual- och samlevnadsfrågor ägnas en mer ingående behandling; vid dessa dagar undervisas båda

årskurserna parallellt. Externa experter utnyttjas i viss omfattning för att komplettera skolans egna lärares insatser. I allmänhet är man inom folkhögskolorna medveten om den betydelse sexual- och samlevnadsfrågorna har i en fritidsledares arbetsituation; i vad mån undervisning kommer till stånd synes till stor del bero på den enskilde läraren.

Vid ett femtontal folkhögskolor förekommer ledarutbildning eller ledarinriktade kurser av annat slag än den som bygger på SULU. I regel har dessa utbildningar inte den grad av yrkesinriktning som gäller för SULU-utbildningen. Någon enhetlighet när det gäller utformningen av dessa andra utbildningar föreligger inte, varför det är svårt att säga något om sexual- och samlevnadsfrågornas behandling utan en mer ingående undersökning av varje skola. Om den övriga (huvudsakliga) utbildningen vid folkhögskolor se kapitel 26.

25.4 Kombinationsutbildning av fritidsledare

I Borås, Karlstad, Lund och Östersund bedrivs kombinationsutbildning av fritidsledare. Denna omfattar dels en specialkurs inom gymnasieskolan motsvarande 40 veckors heltidsstudier, dels universitetsstudier i sociologi (A 1, 20 poäng) och pedagogik (A 1, 20 poäng). Sociologistudierna skall bedrivas parallellt med gymnasieskolstudierna. Arbete pågår att utarbeta specialinriktade kurser i sociologi och pedagogik för utbildningen i stället för de i dag allmänna kurserna i dessa ämnen. Antagningskapaciteten till utbildningen är för närvarande 120 platser.

För gymnasieskoldelen av utbildningen gäller timplan och kursplaner fastställda av skolöverstyrelsen i maj 1973. Huvudämne är fritidsledarkunskap som omfattar 17 av 34 obligatoriska veckotimmar. Andra ämnen är anatomi och fysiologi, psykologi, samhällskunskap och svenska. I timplanen ingår dessutom timme till förfogande (1 vt). De angivna utbildningsmålen är allmänt formulerade och föreskriver att eleven genom undervisningen bl. a. skall träna sig i att utveckla samlevnadsformer som befrämjar samarbete, självständighet och tolerans och skaffa sig kunskaper om människans skiftande behov, utveckling och beteende, både individuellt och i grupp, inom det föränderliga samhällets ram. I kursplanerna för de olika ämnena och de till dessa hörande anvisningarna och kommentarerna berörs aldrig sexualfrågor.

25.5 Sexual- och samlevnadsrådgivning inom ungdomsorganisationerna

För närvarande finns 62 ungdomsorganisationer som är statsbidragsberättigade, vilket innebär att de uppfyller vissa minimikrav på medlemsantal och geografisk spridning. Statsbidrag utgår bland annat till organisationernas centrala verksamhet, ledarutbildning och den lokalt bedrivna verksamheten i form av s. k. aktivitetsstöd.

Ledarutbildningen i organisationernas regi är främst avsedd för personer som arbetar som ledare vid sidan av förvärvsarbete. Ledarkurserna varierar sinsemellan högst väsentligt vad gäller innehåll och längd. Respektive organisation utformar sina kurser under stor frihet. Flera, framför allt kristna ungdomsorganisationer har inslag av sexual- och samlevnadsundervisning i sina ungdomsledarkurser. En organisation, Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund, SSU, har ordnat särskilda ämneskurser i dessa frågor. I övrigt ingår sexual- och samlevnadsfrågor, i den mån de behandlas, i allmänna ledarkurser. Sociala och etiska aspekter på sexual- och samlevnadsfrågorna dominerar, rent biologiskt inriktat stoff synes förekomma i mycket liten utsträckning. Särskilt de kristna organisationerna använder sig av eget kursmaterial, i vilket sexual- och samlevnadsfrågor behandlas.

I den verksamhet, som ungdomsorganisationerna bedriver på lokal nivå för samtliga medlemmar, tas olika teman upp från tid till annan. Abortfrågan har bland annat Folkpartiets ungdomsförbund (FPU) och SSU arbetat med. Vilka frågor som uppmärksammas i de lokala aktiviteterna beror ofta på vad som dominerar den allmänna politiska och kulturella debatten för tillfället. I viss utsträckning för ungdomsorganisationerna själva fram frågor i den allmänna debatten. Ett exempel på detta är Sveriges elevers centralorganisations, SECO:s, kampanjer under 1960-talet rörande sexualundervisning i skolan. SECO, Elevförbundet, Unga Örnar, Centerns ungdomsförbund, FPU och SSU ingår som medlemmar i RFSU. Mellan RFSU och elevorganisationerna förekommer eller har förekommit visst samarbete.

Stora svårigheter föreligger att uppskatta omfånget av ungdomsorganisationernas verksamhet inom området sexual- och samlevnadsfrågor. Bortsett från de kristna ungdomsförbunden är intrycket att sexual- och samlevnadsfrågorna har en undanskymd plats i organisationernas program.

26 Folkhögskolor

26.1 Folkhögskolornas ställning

Folkhögskolorna har under lång tid erbjudit en betydelsefull möjlighet till vidare utbildning för personer som under ungdomsåren inte haft tillfälle att utnyttja det reguljära skolväsendet. Uppgiften att komplettera det allmänna utbildningsväsendet har emellertid blivit allt mindre framträdande i takt med grundskolans och gymnasieskolans genomförande och den kommunala och statliga vuxenutbildningens framväxt. Folkhögskolornas verksamhet har bland annat av detta skäl till en del omorienterats de senaste åren. Ett uttryck härför är de s. k. ämneskursernas tillväxt, ett annat att många folkhögskolor tar emot studerande inom arbetsmarknadsutbildningen. Elever med sociala, fysiska och psykiska handikapp har i växande utsträckning tagits emot av folkhögskolorna, som även gjort särskilda insatser för dessa elever. Folkhögskolornas roll i utbildningssamhället genomgår således en förändring. Den nyligen tillsatta folkhögskoleutredningen har fått i uppdrag att klarlägga vilken roll folkhögskolan kan och bör spela fortsättningsvis.

Folkhögskolorna kan indelas i två grupper med avseende på huvudman för respektive skola: rörelseskolor och landstingsskolor (inklusive stöd-föreningsskolor). Läsåret 1972/73 fanns 107 folkhögskolor (samt sju filialer till dessa), varav 56 landstingsskolor. Av de 51 rörelseskolorna har 13 Svenska kyrkan som huvudman, 16 frikyrkosamfund, 9 arbetarrörelsen och 13 andra organisationer.

Två olika slags kurser anordnas vid folkhögskolorna, vinterkurs och ämneskurs. Den senare kan antingen vara fristående eller ansluten till vinterkurs. Folkhögskolans huvudkurser är vinterkurser, och dessa är i allmänhet indelade i årskurser. Ämneskurs skall vara koncentrerad kring visst ämnesområde. Ämneskursernas längd kan variera från några dagar upp till över 30 veckor. Vid de flesta högskolor förekommer någon form av specialisering. För undervisningen vid folkhögskolor finns ingen centralt utfärdad läroplan, utan skolorna har av tradition stor frihet att själva utforma sin verksamhet. Rörelseskolorna ser det som sin uppgift att främja en viss religiös, politisk eller ideell inställning.

För att vinna inträde vid folkhögskola fordras att den sökande minst fyller 18 år det kalenderår då kursen börjar. Om särskilda skäl föreligger kan yngre sökande antas. Två folkhögskolor är inriktade på elever i

15–18-årsåldern. Någon övre åldersgräns finns inte. Elevernas bakgrund är mycket heterogen i jämförelse med gymnasieskolans elever. Åtskilliga av dem som påbörjar studier vid folkhögskola har yrkesverksamhet bakom sig, och stora skillnader i skolunderbyggnad förekommer.

Antalet elever i vinterkurser och ämneskurser om minst 30 veckor var år 1972 14 500 och i ämneskurser kortare än 30 veckor 23 400. Andelen kvinnor bland eleverna är cirka 60 procent. Elevernas ålder uppvisar stor spridning; medianåldern ligger mellan 21 och 22 år.

26.2 Förekomst av sexual- och samlevnadsundervisning vid folkhögskolorna, enligt lärarna

I syfte att kartlägga förekomsten av sexual- och samlevnadsundervisning vid folkhögskolorna gjorde USSU 1969 en enkät bland de lärare som ger sådan undervisning. Enkäten föregicks av kontakter med samtliga folkhögskolors rektorer. Härigenom klarlades att endast vid en skola hade ingen sexual- och samlevnadsundervisning förekommit. I den därefter utsända enkäten ingick även frågor rörande lärarnas inställning till sexual- och samlevnadsundervisning.

Enkätens frågeformulär var utformade och utskickade av USSU. De inkomna svaren behandlades av statistiska centralbyrån. Bearbetningen och analysen av resultaten genomfördes av tre sociologistuderande vid Stockholms universitet, Karin Härms, Anja Kylläinen och Elisabet Nyrén. Resultaten av enkätundersökningen finns redovisade i rapporten Sexual- och samlevnadsundervisningen vid folkhögskolorna 1966–1968 (stencil U 1970: 21).

Vid bearbetningen av enkätsvaren delades lärarna upp i fem grupper, nämligen de som undervisar i ämnen med anknytning till biologi, samhällskunskap, kristendoms-kunskap, psykologi (lärare som undervisar i psykologi och livsåskådningsfrågor är en lärargrupp som är mycket vanligare vid folkhögskolor än inom grund- och gymnasieskolan) samt de som givit sexual- och samlevnadsundervisning i mer än ett ämne. Folkhögskolornas stora frihet att själva utforma sin verksamhet kommer väl till synes i enkäten. I den här aktuella undervisningen medverkade 31 olika undervisningsämnen och 52 olika ämneskombinationer.

Lärarna tillfrågades om de undervisar om 42 olika moment av sexual- och samlevnads-kunskap, uppdelade på 3 grupper: 1. sociala och psykologiska, 2. etiska, 3. biologiska. Många av momenten i alla tre grupperna har behandlats i undervisningen i mycket stor utsträckning. Detta innebär sannolikt att en mångsidig sexual- och samlevnadsundervisning förekommer vid flertalet folkhögskolor. Om man bara tar hänsyn till de moment som behandlats av nästan alla lärare, finner man att undervisningen varit mest omfattande i den biologiska gruppen, därefter i den sociala, den psykologiska och den etiska i nu nämnd ordning. Bland de moment som behandlats mindre ofta märks följande. Biologiska gruppen: impotens och frigiditet, onani (alla andra biologiska moment har en hög frekvens). Sociala gruppen: veneriska sjukdomar, variationer i

sexualdriftens inriktning, prostitution. Psykologiska gruppen: störningar i det sexuella samlivet, pornografi, sexualförbrytelser. Etiska gruppen: onani, variationer etc., prostitution, pornografi. Beträffande den etiska gruppen bör det observeras att många lärare kan ha ansett att vissa av de nämnda momenten inte bör behandlas från etisk synpunkt, t. ex. onani och variationer etc. Det bör vidare märkas att ett ämne som behandlats mindre ofta i en grupp, kan ha behandlats grundligt inom en annan grupp. Nästan alla biologilärare har t. ex. undervisat om veneriska sjukdomar. Följande tre moment har behandlats i mycket stor utsträckning av mer än en lärarkategori: sexuallivets och familjetypernas variation i olika tider och olika kulturer, den aktuella debatten om äktenskapet, könsrollsfrågor.

En stor del av de icke-biologiska momenten har behandlats även av ca hälften av biologilärarna. Kvinnliga lärare har i högre grad än manliga undervisat om biologiska moment. Manliga lärare har i högre grad än kvinnliga undervisat om sociala, psykologiska och etiska moment.

88 % av lärarna anser att det är minst lika lätt eller lättare att uppnå en fri och otvungen atmosfär under sexualundervisningslektionerna som annars. Endast 11 % anser att det är något svårare.

Något över hälften av folkhögskollärarna, 52 %, anser att sexual- och samlevnadsundervisningen hade tillräckligt utrymme. Andelen lärare som ansåg att undervisningen inte fått tillräckligt utrymme var 27 %. Jämförs dessa siffror med resultaten av USSU:s enkät till lärare på grundskolans högstadium (SOU 1969:44), kan man konstatera att folkhögskollärarna är mer nöjda och mindre missnöjda med utrymmet för sexual- och samlevnadsundervisning än sina kolleger på grundskolans högstadium. Förklaringen härtill torde framför allt vara att varje folkhögskola har frihet att själv utarbeta timplanen.

26.3 Objektiv respektive värderande undervisning om föräktenskapliga förbindelser

Folkhögskollärarna tillfrågades i enkäten hur de anser att frågan om föräktenskapliga förbindelser skall behandlas i undervisningen. (Det bör observeras att detta är en annan fråga än den som diskuterats beträffande sexualundervisningen i grundskolan och gymnasiet: om skolan bör rekommendera sexuell avhållsamhet under uppväxtåren.) Lärarna fick i huvudsak tre alternativ att välja mellan:

1. Skolan skall rekommendera avhållsamhet före äktenskapet. Det ansåg 18 % av samtliga lärare. (I svenska folket är det 4,5 % som anser att sexuellt samliv före äktenskapet under alla omständigheter är otillåtligt. SOU 1969: 2, s. 80.)
2. Skolan skall redogöra för olika uppfattningar men inte ta ställning. Det ansåg 74 % av lärarna.
3. Skolan skall ta ställning *för* en uppfattning som tillåter föräktenskapliga förbindelser. Det ansåg 5 % av lärarna.

I denna fråga finns det stora skillnader mellan olika kategorier av lärare. Beträffande två av åsikterna fördelar sig lärargrupperna på följande sätt:

	Skolan skall rekommendera sexuell avhållsamhet före äktenskapet, %	Skolan skall inte ta ställning, %
Biologilärare	19	72
Lärare i samhällskunskap	15	76
Lärare i kristendomskunskap	42	47
Psykologilärare	7	87
Manliga lärare	20	71
Kvinnliga lärare	12	81
Lärare vid folkhögskolor med religiös anknytning	38	58
Lärare vid folkhögskolor med anknytning till ideella rörelser	3	87
Lärare vid folkhögskolor utan rörelseanknytning	10	79

Inom alla lärarkategorier är det majoritet för att skolan inte skall ta ställning i denna fråga utan "rekommendera eleverna att bilda sig en egen uppfattning". Men när det gäller kristendomslärare och lärare vid folkhögskolor med religiös anknytning är det stora minoriteter som anser att skolan bör rekommendera avhållsamhet. Kvinnliga lärare förordar oftare än de manliga att undervisningen inte skall ta ställning i denna fråga. Lärarna vid skolor med anknytning till ideella rörelser samt psykologilärare rekommenderar i störst utsträckning denna typ av undervisning. Mellan lärare över och under 30 år finns inga nämnvärda skillnader i inställning.

27 Konfirmandundervisning och motsvarande

27.1 Inledning

Konfirmandundervisningen är en del av Svenska kyrkans förkunnelse och undervisning. Målet för konfirmandundervisningen är att ge en elementär kunskap om och fostran i kristen tro och etik enligt evangelisk-luthersk bekännelse. För konfirmandundervisningen finns en av biskopsmötet år 1968 antagen och sedermera av domkapitlen fastställd läroplan. Enligt läroplanen är undervisningen uttryckligen normativ och inte underkastad krav på objektivitet på samma sätt som grundskolans undervisning. Konfirmandundervisningen "skall söka leda konfirmanderna till ett positivt kristet ställningstagande" (läroplanen). Svenska kyrkans konfirmandundervisning anlitats av cirka 80 procent av en årskull. Ungdomarna genomgår i regel konfirmandundervisningen när de är 13–15 år gamla (grundskolans sjunde eller åttonde klass). Undervisningen skall omfatta minst 50 lektionstimmar.

Även flertalet frikyrkor har någon form av undervisning som riktar sig till ungdomar i konfirmationsåldern. Benämningarna av sådan undervisning varierar. I några fall används termen konfirmandundervisning, t. ex. inom Svenska Missionsförbundet, under det att man i andra fall använder beteckningen kristendoms- eller bibelskola. Antalet undervisningstimmar synes vara ungefär detsamma som i Svenska kyrkan.

27.2 Sexual- och samlevnadsfrågor i några läroböcker

Sexual- och samlevnadsfrågorna har enligt konfirmandböckernas författare en naturlig plats vid behandlingen av sjätte budet ("Du skall icke begå äktenskapsbrott"). Abortfrågan tas upp i stor utsträckning, men i regel inte i anslutning till andra sexual- och samlevnadsfrågor, utan vid behandlingen av femte budet ("Du skall icke dräpa"). Det är nästan uteslutande etiska och – i mer begränsad omfattning – sociala aspekter på sexual- och samlevnadsfrågorna som tas upp, vilket har stöd i läroplanens formulering: "Den kristna etikens tillämpning på centrala samlevnadsfrågor. Som väsentliga områden kan nämnas: Att mogna. . . . Man och kvinna. Hem och familj. Att vara ensamstående. Förhållandet mellan föräldrar och barn. Solidaritet och självständighet. . . ." Läraren,

prästen, har en stor frihet när det gäller att gestalta undervisningen, och han väljer också, efter samråd med övriga konfirmandlärare inom pastoratet, läromedel.

För konfirmandundervisningen finns ett stort antal läroböcker. Tidigare bedömdes läroböckerna av en biskopsmötets granskningsnämnd, som ej längre är verksam. USSU har gått igenom fem läroböcker.

Arvidsson-Bentzer: Kristen troslära

Carlquist-Ivarsson: Vem ska jag tro på?

Eklund-Lönnebo: Tro i vår tid

Hellsten: Konfirmandbok

Ström: Kom och se

Genomgående betonar samtliga författare kravet på trohet inom äktenskapet.

Sexual- och samlevnadsmomenten behandlas i stort sett principiellt lika i Hellstens och Arvidssons-Bentzers böcker. De tar upp abort i anslutning till femte budet och godtar abort när det gäller att rädda och skydda moderns liv, men inte i övrigt. De anser att det sexuella samlivet hör hemma endast inom äktenskapet. De två böckernas inställning kan sammanfattas med följande citat ur Hellsten: "Äktenskapsbrott är att bryta sig ut ur ett äktenskap eller att bryta sig in i ett äktenskap. Sjätte budet säger, att den som är gift inte ska vara otrogen och att den som är ogift inte ska bryta sig in i ett äktenskap eller ha fria förbindelser före sitt äktenskap." Preventivmedel, barnbegränsning eller familjeplanering tas inte upp i någon av böckerna.

Den första konfirmandbok, som starkt bröt mot den traditionella attityden i sådana böcker, var Ingmar Ströms Kom och se, som utkom första gången 1966. Kom och se avser att stimulera diskussion och egen tankeverksamhet bland konfirmanderna och innehåller mycket få kategoriska påståenden. Drygt hälften av boken ägnas åt behandling av människans liv från tre synpunkter, nämligen arbetsfunktionen, sexualfunktionen och socialfunktionen. Sexual- och samlevnadsfrågor behandlas utförligt från etiska, sociala och psykologiska utgångspunkter i ett avsnitt med rubriken "Kärlekslivet". De olika tidpunkterna för könsmognad och social mognad diskuteras inledningsvis. Till skillnad från de två föregående böckerna säger Ström uttryckligen att sexuallivets syfte inte är endast fortplantningen, utan mycket mer. Efter ett kort avsnitt om en eventuell översexualisering kommer man in på "kärlekslivets regler". Författaren sammanfattar dessa regler i följande punkter: 1. Ge, inta ta! 2. Mål, inte medel. (Att använda en medmänniska bara som medel för sin njutning är tarvligt.) 3. Bryta gör alltid ont. (Visa hederlighet och hänsyn.) 4. Ingen väg tillbaka. (När det gäller graden av kroppslig intimitet bör man veta att där man slutade förra gången, där börjar man nästa gång.) 5. Konsten att vänta (är en viktig konst). Därefter konstateras att många gamla regler för tidigare samhällen är upplösta och att det gäller att finna nya livsmönster för en ny tid. Några specialfrågor som behandlas är självtillfredsställelse, preventivmedel, skilsmässa, ensamhet och vuxnas sexualliv. Bokens inställning till dessa frågor belyses bäst med hjälp av några citat:

Självstillfredsställelse. Därmed skadar man ingen annan och inte heller sin egen kropp (som man trodde förr). Det kan vara ett naturligt stadium i utvecklingen mot ett moget sexualliv.

För människan har (sexual)driften också en annan betydelse (än fortplantningen). Den är ett instrument för gemenskap och för sammanhållning i äktenskapet. Därför är preventivmedel en fin landvinning för läkarvetenskapen. Det är barns rättighet att födas som önskade barn, och familjeplanering under ansvar är en plikt.

Vuxnas sexualliv. Det är inte ovanligt att ungdomar är oförstående och föraktfulla inför detta (inte minst när det gäller egna föräldrar). Det är okunnigt och barnsligt.

Även för Ström är utgångspunkten för behandlingen av aborter det femte budet. Skillnad görs mellan hindrande av befruktning och (framkallad) abort och mellan spontan abort (missfall) och framkallad abort, liksom mellan legal och illegal abort. Social indikation diskuteras utan kategoriskt ställningstagande. Avsnittet avslutas med att man borde nå enighet bl. a. om: Man måste försöka nedbringa antalet aborter så mycket som möjligt. En abort är alltid en nödlösning av ett svårt problem. En ogift mor är alltid värd aktning och omtanke. Det är viktigare att hjälpa än att döma.

Böckerna av Carlquist-Ivarsson och Eklund-Lönnebo är i sin uppläggning påverkade av Ströms bok, om än ej helt igenom. I båda böckerna betonas starkt betydelsen av trohet och hänsyn mellan man och kvinna. Eklund-Lönnebo behandlar sexual- och samlevnadsfrågorna framför allt i två avsnitt med rubrikerna: "Flytta ihop" och "Från kärlek till sex eller Från sex till kärlek". "Flytta ihop" består huvudsakligen av citat och tidningsklipp, som i sin tendens framhäver familjens betydelse och äktenskapet framför samvetsäktenskapet. Det andra avsnittet, liksom Ström i behandlingen av sexual- och samlevnadsfrågorna, har inte äktenskapet som utgångspunkt för diskussion av dessa frågor. Författarna tar inte ställning till föräktenskapliga förbindelser. Boken uppmanar till debatt om sexism, preventivmedel, olika former av sexualförbindelser och lämplig tidpunkt för sexualdebut. Carlquist-Ivarsson ägnar inte lika stort utrymme åt sexual- och samlevnadsfrågorna. De tar inte klar ställning till frågan om föräktenskapliga förbindelser men konstaterar att "prövar man sig fram med många, är man inte trogen mot en enda" och att samlag inte är något oskyldigt utan att man därigenom kan skada varandras känslor för livet. Aborter har ett eget avsnitt i Eklund-Lönnebos bok, som, förutom några fakta om abortlagen, enbart ger diskussionsvägledning. Carlquist-Ivarsson tar upp abort i form av frågor i anslutning till femte budet utan ställningstagande.

Av de här redovisade läroböckerna är det Ström och Eklund-Lönnebo som tar upp flest moment rörande sexual- och samlevnadsfrågor. Moment som saknas genomgående och på vilka etiska synpunkter kan läggas är variationer i sexualdriftens inriktning (t. ex. homosexualitet), prostitution och den kristna äktenskapsuppfattningen i relation till andra uppfattningar. Tendensen i läroböckerna är att man går mot en större öppenhet vid behandlingen av sexual- och samlevnadsfrågorna och att dessa får ett betydligt större utrymme. Konfirmandundervisningen kan

därvid bygga på de nutida konfirmandernas bättre biologiska kunskaper i dessa frågor.

27.3 Konfirmandundervisningen enligt uppgifter från konfirmandlärarna

USSU lät 1968–69 Religionssociologiska institutet genom Berndt Gustafsson utföra en enkätundersökning bland konfirmand- och bibelskolelärare. Resultaten av undersökningen finns redovisade i rapporten Konfirmandundervisning och sexualkunskap (stencil U 1969: 1). Undersökningen visade att man i allmänhet tagit upp samlevnadsfrågor under ungdomstiden liksom äktenskaps- och familjefrågor, medan mindre än hälften i sin undervisning tagit upp sexualfrågor. Så gott som regelmässigt har pojkar och flickor undervisats tillsammans, då dessa frågor tagits upp. De aspekter på sexuallivet, som lärarna uppgav sig ha behandlat, var i synnerhet bibliska, moraliska och sociala. Medan de svarande bland Svenska kyrkans präster främst sade sig ha uppmärksammat frågor om abort, könssjukdomar, könsmognad och pornografi, kom i frikyrkopastorernas svar onanin och preventivmedlen i främsta rummen; de frågor Svenska kyrkans präster tagit upp ägnades klart mindre intresse av frikyrkopastorerna. När det gällde undervisning om skilsmässa fanns en markant skillnad mellan Svenska kyrkan och frikyrkorna. Skilsmässa uppmärksammades i betydligt större utsträckning av Svenska kyrkans präster, vilket torde kunna förklaras med olikheten i elevrekrytering som är väsentligt bredare för Svenska kyrkans del.

I enkäten ställdes frågor om prästernas/pastorernas inställning till bl. a. onani, preventivmedel och föräktenskapliga förbindelser. Onanin ansåg mycket få medicinskt skadlig, men omkring en fjärdedel förkastlig. Skillnader mellan de olika grupperna framgår av följande tabell:

Anser Ni självtillfredsställelse (onani) som:	Svenska kyrkan %	Frikyrkor		Totalt %
		Äldre %	Yngre %	
Medicinskt skadlig	6	2	5	5
Medicinskt icke skadlig	69	80	52	70
Förkastlig	23	14	54	25
Godtagbar	44	78	25	50
Rekommendabel	0	6	0	2

Anmärkning: äldre frikyrkor = Svenska Missionsförbundet, Svenska Baptistsamfundet och Metodistkyrkan; yngre frikyrkor = Örebro Missionsförening, Pingströrelsen och Svenska Alliansmissionen.

Flertalet ansåg användandet av preventivmedel önskvärt eller tillåtet inom äktenskapet, men även här föreligger en skillnad mellan pastorerna i de äldre och i de yngre frikyrkorna:

Anser Ni användandet av preventivmedel inom äktenskapet som:	Svenska kyrkan %	Frikyrkor		Totalt %
		Äldre %	Yngre %	
Önskvärt	28	41	4	29
Tillåtet	65	51	29	59
Tillåtet endast av medicinska skäl	8	8	32	11
Icke tillåtet	0	0	14	2

I allmänhet tog lärarna upp frågan om föräktenskapliga förbindelser i sin undervisning. Härvid betecknade man dem till övervägande delen som förkastliga, mera bland frikyrkopastorerna än bland Svenska kyrkans präster.

Av dem som talade om föräktenskapliga förbindelser i undervisningen (90 procent) betecknades dessa som:	Svenska kyrkan %	Frikyrka %
Under alla omständigheter förkastliga	56	71
Under vissa omständigheter tillåtna	23	20
Avstod från att ta ställning	21	9

Vad gäller den moraliska sidan av sexuallivet ansåg flertalet av de i enkäten deltagande, att hemmet skall ta det största ansvaret för undervisningen härom. En av tio ville lägga detta ansvar på skolan och lika få ville lägga det största ansvaret på kyrkan.

27.4 Kommentarer

USSU har granskat sexual- och samlevnadsfrågornas behandling inom konfirmandundervisningen främst därför att det är av intresse för dem som ger motsvarande undervisning i den allmänna skolan att känna till något om detta. Konfirmanderna är vanligen elever i årskurs 7 eller 8. I årskurs 8 eller 9 ges den mest omfattande sexualundervisningen i grundskolan. Man kan konstatera att de hävdvunna sexualmoraliska normerna i konfirmandundervisningen ligger mycket långt från det synsätt som omfattas av de allra flesta ungdomar och även från den inställning som finns hos det stora flertalet inom den äldre generationen i hela folket. Normen att sexuellt samliv hör hemma endast inom äktenskapet skall enligt biskopsmötets skrift "Om en kristen sexualsyn" (1973, s. 7) "präglade all kyrkans förkunnelse och undervisning". Denna norm omfattas inom den äldre generationen av ca 6 %, närmare bestämt 4 % av männen och 7 % av kvinnorna (SOU 1969: 2, s. 80). I ett pluralistiskt samhälle och från den kyrkliga förkunnelsens egen utgångspunkt finns det givetvis ingenting principiellt att invända mot att ett religiöst samfund förkunnar en etik som står i motsättning till den som omfattas av nästan hela folket. Mindre markerad blir motsättningen i vissa av de ovan behandlade konfirmandläroböckerna där man i någon

mån försökt påvisa konsekvenser av den kristna etiker för det sexuella samliv som faktiskt förekommer mellan äldre tonåringar, utan att direkt beteckna detta samliv som etiskt förkastligt, men också utan att uttryckligen acceptera det. Vilka sexualmoraliska uppfattningar som omfattas av de mest kyrkligt och frikyrkligt aktiva befolkningsgrupperna har närmare belysts i avsnitt 5.1.

Eftersom en av grundprinciperna för samlevnadsundervisningen är att läraren skall visa respekt för de seriösa uppfattningar som omfattas av skilda befolkningsgrupper (kapitel 16) är det av vikt att han eller hon känner till det som berörs i detta kapitel. Se vidare kapitlet "Livsständningar och sexualsyn" i den till lärarhandledningsförslaget hörande faktaöversikten.

28 Individuell rådgivning

Drygt hälften av eleverna på grundskolans högstadium och i gymnasiets årskurs 2 har som nämnt (12.1) sagt sig ha behov av enskilt samtal rörande sexual- och samlevnadsproblem. Det finns emellertid i enkäterna ingen fråga som gäller vem man då skulle vilja vända sig till, men en viss uppfattning härom kan man få av svaren på frågan: "Om du ville få något råd i fråga om normer för sexuellt samliv, vart skulle du då vända dig?" Svaren fördelar sig på följande sätt (i %):

	Årskurs 9	Gymnasiet, årskurs 2
Föräldrar	33	28
Skolläkare	16	11
Annan person	14	25
Skolsköterska	10	4
Annan kamrat än skolkamrat	10	18
Lärare	8	1
Skolkamrat	5	7
Syskon	3	4

Både bland de yngre och de äldre eleverna skulle den största gruppen vända sig till föräldrarna – vilket inte hindrar att man också kan säga att de flesta skulle vända sig till någon annan än föräldrarna. Det som här är aktuellt är emellertid hur många som skulle vända sig till den elevvårdande personalen, skolläkare och skolsköterska. Det var bland de yngre 26 %, bland de äldre 15 %. Detta gäller endast behov av samtal om normer. Det vanligaste praktiska behovet gäller råd om preventivmetoder. Om storleken av detta behov ger inte enkäterna besked.

En föreställning härom kan man emellertid få genom erfarenheterna vid Borlänge stads ungdomsmottagning, som drivs av barnavårdsnämnden, och Stockholms skoldirektions rådgivningsbyrå. USSU hade i mars 1972 en överläggning med representanter för dessa.

Ungdomsmottagningen i *Borlänge*, som är fritt tillgänglig för alla ungdomar, hade fr. o. m. höstterminen 1970 t. o. m. höstterminen 1971 (3 terminer) 1 621 besök, med kontinuerligt ökande frekvens. De flesta var 17-åringar. Under första verksamhetsåret utgjordes förstagångsbesökarna av 383 flickor och 53 pojkar, summa 436. Dessa hänvisades till och fick rådgivning av:

gynekolog	278 ungdomar
ungdomsläkare	135
kurator	44
psykolog	13
föreståndaren	9

Under sept. 1970—febr. 1972 (18 månader) hade gynekologen besök av 551 flickor, som sökte av följande anledningar:

preventivrådgivning	60 %
menstruationsproblem ¹	26
flytningar	20
andra gyn.-problem	4
sexuella anpassningsproblem	1

¹ Ofta = är jag gravid?

Preventivrådgivningen rör nästan endast p-piller. Kondom används i stor utsträckning, men det händer ofta att pojken inte är nöjd med detta utan vill att flickan skall söka få p-piller. Flickorna är inte rädda att använda dessa, men deras mödrar är det ofta. 10 % avråddes från att använda p-piller. Drygt hälften av de flickor som misstänkte att de var gravida fick sina misstankar bekräftade. Ca 1/3 av dessa fullföljde graviditeten.

Flertälet ungdomar gör intryck av att ha stadigt sällskap, vilket dock är ett tånjbart begrepp. En mycket liten grupp flickor och en större grupp pojkar har täta partnerbyten.

Rådgivningsbyrån i *Stockholm*, som endast tar emot på remiss från skolsköterska eller skolläkare, redovisar liknande erfarenheter. Vanligast är att endast flickan finner sig, men det förekommer i ökande utsträckning att hon har sällskap av förälder eller av pojkvän. Båda institutionerna har haft en stor och ökande tillströmning.

Enligt USSU:s uppfattning visar dessa erfarenheter tillsammans med de erfarenheter som brukar redovisas av skolsköterskor att ett behov av särskild ungdomsrådgivning föreligger — ett behov som inte kan eftersättas utan att skada uppstår. Flera möjligheter att organisera rådgivningen är tänkbara.

1. Rådgivningen förläggs till den existerande skolhälsovården inom skolans lokaler

Nuläget. Det är vanligt men inte överallt förekommande att skolsköterskan ger allmän rådgivning beträffande preventivmetoder till flickor som kommer och frågar härom. Det är inte heller ovanligt att hon i samråd med skolläkaren ordnar remiss till gynekolog för prövning om p-piller kan skrivas ut eller annat preventivmedel komma ifråga. Mindre vanligt är att skolläkaren själv ombesörjer detta.

Fördelar. Man bygger på en redan existerande organisation speciellt avsedd för ungdomar. Eleverna har omedelbar tillgång till rådgivningen och behöver inte välja institution eller beställa tid. Om skolpsykolog eller

skolkurator finns kan dessa vid behov kopplas in. Organisationen kan fungera även på småorter där det inte finns underlag för så stora institutioner som de i Stockholm och Borlänge.

Olägenheter. Vid remiss till gynekolog blir eleven beroende av de allmänna, orimligt långa väntetiderna för preventivrådgivning. — En del elever tvekar, kanske särskilt på mindre orter, att gå till skolsköterskan eller skolläkaren i ett sådant ärende, därför att de är rädda att saken skall komma till lärarnas kännedom. Denna farhåga kan givetvis finnas oavsett om den är berättigad eller ej. — Skolläkaren kan tveka att föra in preventivrådgivning i skolhälsovården antingen därför att han själv inte vill ge eleverna intrycket att skolan accepterar tidigt sexuellt samliv eller därför att han befarar föräldrareaktioner av samma art. Föräldrar till ungdomar i tonåren, vilka inlett sexuellt samliv, är ej sällan tacksamma att deras barn får hjälp med preventivmedel, men en del av dem vill inte att detta skall ske inom skolans ram. Skälet kan antingen vara det nyss nämnda eller också att de är rädda för skvaller. Om skolläkaren inte vill eller kan ta sig an saken vare sig direkt eller genom remissförfarande, kommer vissa elever att tillämpa en inadekvat preventivteknik eller ingen alls. Den i debatten stundom framförda uppfattningen att man skulle kunna förhindra sexuellt samliv mellan ungdomar genom att inte tillåta information eller rådgivning om preventivmedel är enligt USSU:s uppfattning verklighetsfrämmande.

Åtgärd. Om man accepterar den modell för arbetsfördelning vid preventivrådgivning som socialstyrelsens arbetsgrupp lagt fram (ökad användning av annan medicinsk personal än läkaren, "paramedicinsk personal") synes det kunna räcka med att elevhälsovården vid skolan tillförs några gynekologtimmar och att skolsköterskan ev. genomgår en kompletterande utbildning.

2. Rådgivningen förläggs till särskild lokal men har samma huvudman som skolhälsovården och står öppen endast för elever

Nuläget. Denna organisation finns såvitt bekant endast i Stockholm och Göteborg. I Stockholm men inte i Göteborg fordras remiss från skolsköterskan eller skolläkaren.

Fördelar. Skolläkaren och skolsköterskan har en speciellt för skolans elever avsedd institution att hänvisa till. Ungdomarna behöver inte övervinna det psykologiska motstånd som sannolikt finns mot att gå till en för allmänheten avsedd mottagning. Väntetiderna bör kunna hållas kortare än i den allmänna öppna vården. De föräldrar och läkare som är tveksamma mot att förlägga rådgivningen till skolans lokaler kommer sannolikt att anse det mer acceptabelt med en fristående rådgivning i skolans regi. Elevernas farhågor för "läckor" blir sannolikt mindre.

Olägenheter. Eleverna har inte så direkt tillgång till rådgivningen som vid det första alternativet. Underlag för en sådan organisation som i Stockholm finns endast på större orter.

3. *Rådgivningen har barnvårdsnämnden som huvudman och står öppen för alla ungdomar* med alla slags kroppsliga och själsliga problem, ev. för remittering till annan institution.

Nuläget. Denna organisation finns såvitt bekant endast i Borlänge. I Malmö har rådgivningen hälsovårdsnämnden som huvudman.

Fördelar. Utöver de fördelar som nämndes under alternativ 2 ger borlängealternativet ungdomarna känslan att det finns en mottagning som är skraddarsydd för deras behov. Lokalerna kan inredas i en stil som kommer ungdomarna att känna sig hemmastadda. Medvetandet att institutionen är helt skild från skolan gör det sannolikt lättare för dem att gå dit — inte nödvändigtvis på grund av negativ inställning till skolan utan därför att man vill hålla utpräglat personliga angelägenheter skilda från skolan. — Behovet av sådana allmänna ungdomsrådgivningar är sannolikt stort. — Att mottagningen inte är avsedd enbart för preventivrådgivning gör det lättare att omedelbart rikta in hjälpen på de problem som visar sig vara de verkligt aktuella, dvs. ofta något annat än det som var den medvetna anledningen till besöket. Samma fördel finns hos alternativ 1 men inte hos alternativ 2.

4. *Rådgivningen har landstinget som huvudman och utnyttjar omedelbart dess resurser i fråga om lokaler och personal*

Nuläget. Mödravårdscentralerna och gynekologklinikerna har inte räckt till för den allmänna preventivrådgivningen.

Fördelar. Tillgång till de mest allsidiga resurserna.

Olägenheter. Resurserna är under nuvarande förhållanden överansträngda och väntetiderna orimligt långa. — Det finns förmodligen ett psykologiskt motstånd hos ungdomarna mot att bege sig till de allmänna mottagningslokalerna eller sjukhuslokaler i preventivrådgivningsärendet, även om särskilda tider ordnas för dem.

Väntad utveckling. Resurserna kommer att förbättras på grund av de väsentligt höjda anslagen till abortförebyggande åtgärder i samband med antagandet av den nya abortlagen våren 1974. Socialstyrelsens långtidsplanering att förlägga en allt större del av den öppna sjukvården och den förebyggande hälsovården till nya öppenvårdscentraler, skilda från sjukhusen, kan möjligen skapa nya möjligheter till sexual-, samlevnads- och preventivrådgivning, integrerad i den allmänna öppenvården.

5. *Rådgivningen har landstinget som huvudman men är förlagd till särskilda sexualrådgivningsbyråer för allmänheten.*

Nuläget. Sådana institutioner finns för närvarande i varje fall i Lund, Örebro och Växjö.

Fördelar. Personalen får stor specialiserad erfarenhet. Ungdomar torde ha lättare att gå till lokaler av detta slag än till de under alternativ 4 nämnda, särskilt om de får egna mottagningstider.

Olägenheter. Väntetiderna har snabbt blivit orimligt långa även här.

Vid en vägning av fördelar och nackdelar hos dessa olika sätt att organisera den individuella rådgivningen har USSU kommit till följande resultat.

Ungdomar i utvecklade industrisamhällen genomlever normalt en flerårig anpassningsperiod då de varken känner sig som barn eller vuxna. Under denna tid erfar de helt naturligt ett inre motstånd mot att i personliga angelägenheter vända sig till institutioner som besöks av vuxna. De har ett stort behov av att skydda sin integritet och att bli behandlade med speciell förståelse. Med hänsyn härtill synes en institution av den typ som prövats i Borlänge vara bäst ägnad att bidra till rådgivning i sexual- och samlevnadsfrågor. Institutionen är speciellt avsedd för ungdomarna. Tillgång finns till såväl läkare som psykolog och kurator. Därigenom kan hänsyn tas till ett bakomliggande eventuellt större rådgivningsbehov än det som kommer till synes i en fråga om preventivmedel eller på det gynekologiska planet. Då det är känt på orten att rådgivning av flera olika slag ges, kan ungdomarna gå dit utan att behöva skylta med att de gör det av det ena eller andra skälet.

En institution av den typ som inrättats av skoldirektionen i Stockholm (se ovan) har också fördelen att vara speciellt avsedd för ungdomarna och har visat sig fungera väl. Den saknar dock de övriga fördelar som nyss framhävdes men kan givetvis i princip utvecklas så att den tillgodoser också ett vidare rådgivningsbehov.

Av mindre betydelse synes vara vem som är huvudman. Såväl skolstyrelsen som barnavårdsnämnden, hälsovårdsnämnden och lands-tinget fungerar i dag som sådan på de skilda orterna. Uniformitet torde inte behöva eftersträvas.

På längre sikt synes den bästa lösningen kunna bli att de nya öppenvårdscentralerna förses med en särskild ungdomsmottagning av Borlänge-typen. I avvaktan härpå är det dock nödvändigt att speciella, fristående ungdomsrådgivningar inrättas. En sådan rekommendation finns också bland förslagen till abortförebyggande åtgärder i samband med den nya abortlagen.

Från några håll har kritik framförts mot att rådgivningsbyråer för ungdom inrättas; man har menat att det uppfattas som en samhällets sanktionering av tidigt sexuellt samliv. Detta är emellertid enligt USSU: s uppfattning en rest av den tidigare allena rådande uppfattningen att man borde bidra till upprätthållande av den sexuella disciplinen genom att göra preventivmedel svåråtkomliga och förbjuda undervisning om dem i skolan. Sådana åtgärder — liksom bristande tillgång till individuell rådgivning då den efterfrågas — har emellertid under nu rådande förhållanden enbart negativa effekter. Såväl informationen som rådgivningen måste vara fritt tillgängliga. Uppgiften att motverka alltför tidigt sexuellt samliv måste tillgodoses på annat sätt såsom närmare utvecklats i kapitel 16.

Beträffande relationen mellan ungdomsrådgivningen och föräldrainsatset har USSU i förslaget till lärarhandledning (5.5.5, kommentaren till moment 28) anfört följande:

”Det bör framhållas för eleverna att om rådfrågningen gäller preventivmedel är det – i de flesta fall – bäst att den sker i samförstånd med föräldrarna. Eleverna bör emellertid också upplysas om att läkaren på grund av sin tystnadsplikt inte har rätt att mot elevens vilja informera föräldrarna om att rådgivningen ägt rum. (Se utslag av medicinalväsendets ansvarsnämnd den 10.2.1972, nr AN 496/71.) Han kan uppmana till kontakt med föräldrarna, men han kan inte framtvinga den. Den motsatta principen skulle leda till att de ungdomar som har de mest problematiska föräldrarelationerna inte hade möjlighet att överhuvud få någon hjälp.”

Beträffande individuell rådgivning i abortförebyggande syfte har USSU haft tillfälle att utförligt utveckla sina synpunkter för den av justitieministern tillsatta arbetsgruppen för abortförebyggande åtgärder (USSU PM 1972: 6). De förslag på detta område som framlagts i propositionen om ny abortlag kan USSU instämma i. Frågan om sexual- och samlevnadsrådgivning till vuxna har inte behandlats av USSU, vars uppdrag enligt direktiven var begränsat till ”skolväsendet samt den upplysningsverksamhet, inriktad på skolans olika åldersstadier, som förekommer eller bör förekomma vid sidan av den egentliga skolundervisningen”.

29 Resonerande kommentar till de äldre lärarhandledningarna i sexualundervisning

29.1 Inledning

Som inledning till det förslag till ny lärarhandledning som framläggs i fortsättningen av detta betänkande anføres här några synpunkter på de äldre handledningarna. Därmed sammanfattas också några av motiven för en ny handledning.

Omständigheterna kring tillkomsten av de första lärarhandledningarna i sexualundervisning 1945, 1949 och 1956 har belysts i kapitel 3 (3.11–3.15). Om man betraktar sexualundervisning för barn och ungdom som ett värde, framstår dessa lärarhandledningar som en pionjärgärning. Tidigare än i något annat land framlades här en fullständig plan för åldersanpassad sexualundervisning från 1:a till 12:e skolåret. Från 1942 var undervisningen rekommenderad, från 1956 obligatorisk. I detta avsnitt skall först refereras ett antal synpunkter och rekommendationer i 1956 års handledning vilka för sin tid innebar landvinningar. Därefter skall uppmärksamheten fästas vid inslag som framstår som föråldrade. För att rättvist bedöma handledningen måste man räkna med det förhållandet att stora partier av texten härstammar från den första handledningen 1945, vars språkliga och stilistiska utformning redan då av många upplevdes som föråldrad. Språkbruket är emellertid det som då var vanligt i officiella dokument på skolans område. Bakom ett för oss främmande ordval kan dölja sig ett sakligt innehåll mot vilket det inte finns anledning att rikta någon kritik. I de fall då en formulering finns i både 1945 och 1956 års handledningar anges detta. Märkas bör att 1956 års handledning utformades av en av skolöverstyrelsen tillsatt arbetsgrupp, vilken inte fick företa större ändringar i de gamla handledningarna än att de kunde genomföras utan förnyad remissbehandling etc.

29.2 De äldre handledningarna som banbrytare för sexualundervisning

Vid mitten av 1900-talet var den sexuella öppenheten ännu mycket begränsad. På skolans område innebar det därför en brytning med en äldre attityd då 1956 års handledning fastslog: "Alla väsentliga fakta bör

meddelas" (s. 10) och tillade kommentaren: "Det är obestridligt att det dunkel och hemlighetsmakeri med vilka hithörande ting har omgivits, ur flera synpunkter varit till skada. Många unga människor har på olika sätt bittert fått erfara, vad avsaknad av upplysning i sexuella frågor har inneburit" (även 1945).

Den svenska sexualundervisningen hade historiskt sett sitt ursprung i framför allt tre motiv: man ville motverka spridning av de veneriska sjukdomarna (syfilis var förr mycket vanligare än nu), man ville komma till rätta med de illegala och ej sällan livshotande aborterna, och man ville motverka en "låg" uppfattning av sexuallivet (se kap. 3). Pionjärerna menade, uppenbarligen med rätta, att alla tre syftena kunde främjas genom en öppen och saklig undervisning om sexualanatomi och -fysiologi. Denna undervisning löpte en viss risk att bli ensidigt biologisk. För säkerligen flertalet lärare innebar emellertid en framställning av sådana fakta en svårighet, i många fall en psykologisk omöjlighet, varför de kunde känna sig böjda att lägga hela vikten på andra områden än de biologiska. Denna situation sökte handledningen bemästra genom följande rekommendationer: "Göres undervisningen ensidigt biologisk-medicinsk, och anser sig lärarna härmed ha fyllt sin uppgift, får ungdomen lätt en ofullständig bild av människans kärleksliv . . . Å andra sidan gäller, att en sexualundervisning, som inte kan bygga på ett biologiskt premismaterial av tillräcklig stabilitet, till stor del förfelar sin uppfostrande och övertygande verkan" (s. 10).

Som ett ytterligare stöd för lärare som tvekade inför sexualanatomin anför handledningen också en argumentering mot pryddhet: "Den pryde är mån om att demonstrativt visa sin reaktion mot det opassande, till vilket han räknar det sexuella över huvud taget, vilket antydes vara något fult och skamligt. Det är denna felaktiga syn på kärlekslivet, som vår tids sexualupplysning med rätta velat avslöja" (s. 12, även 1945). Aspekten tillämpas också på frågan om sexualupplysning i hemmen: "I många hem snedvrides barnens utveckling genom föräldrarnas visade pryderi och komplexbundna sätt att reagera inför de vanliga barnfrågorna. Den skygghet och det speciella sätt att uppträda, som föräldrarna härvid visar sina barn, ställer hela sexuallivet för dessa i en särställning, som har en ogynnsam inverkan på deras fantasi- och känsloliv och deras inställning som vuxna till könslivet" (s. 23, delvis även 1945). För att hjälpa föräldrarna bort från en sådan attityd görs även följande påpekanden: "Under normala förhållanden är dessa frågor vanligen endast att uppfatta såsom utslag av den för den tidiga barnåldern typiska allmänna vetgirigheten. Frågorna framställs alltså inte av speciellt intresse för sexuella sammanhang. Denna viktiga differens mellan de små barnens sätt att se dessa ting och de vuxnas är av största vikt att hålla aktuell för sig vid fostran" (s. 21, även 1945). Även om detta påpekande ter sig väl kategoriskt i belysning av vad man i dag vet om barnsexualitet, utgjorde det dock en välmotiverad korrigerande av en tidigare uppfattning och ett tidigare reaktions sätt. Handledningen anför även följande argument för sexualupplysning i hemmen: "En viktig orsak till abnorm inriktning och intensitet av barnens intresse för sexuella ting visar erfarenheten vara det

förhållandet att deras naturliga vetgirighet på detta område icke blivit på ett lämpligt sätt tillfredsställd" (s. 22, även 1945). Föräldrar fick också rådet att inte ingripa mot barnonani "med förbud och hot om straff eller löften om belöning", ty detta "kan bli orsak till att vanan redan i detta åldersskede skuldbelastas, vilket för barnen är mycket olyckligt" (s. 23, delvis även 1945).

Beträffande den allmänna andan i den etiska undervisningen framhålls följande (som dock knappast kan sägas prägla handledningen som helhet): "När det i uppfostran är nödvändigt att ta avstånd från vissa företeelser på det sexuella området, bör det vara klart, att därvid tillbörlig hänsyn och förståelse måste visas för de speciella svårigheter, som kan föreligga för enskilda människor. Allt sådant framställningssätt måste undvikas, som kan innebära en dom över dem, som på grund av arten av sina konstitutionella förutsättningar och under trycket av en övermäktig miljöpåverkan icke kan följa de här angivna huvudlinjerna. Skolan bör stanna vid att ange direktiven för en socialt ansvarsmedveten livsföring men akta sig att uppamma anlag för fariseism hos de unga" (s. 16, delvis även 1945).

När sexualundervisning först införs i ett land, brukar den omtala samlag endast såsom avsett att leda till befruktning och förbigår helt att flertalet samlag äger rum utan denna avsikt. I 1945 års handledning heter det också: "Meningen med det intima samlivet mellan man och kvinna är, att det skall leda till att barn födas" (s. 62). I 1956 års handledning är denna tes något uppmjukad genom formuleringen: "Det sexuella samlivets innersta mening är, att det skall leda till att barn föds." I den omedelbart följande meningen tas emellertid det första steget till en riktigare bild av verkligheten, visserligen insvept i sentimentalitet och moraliserande: "Men ni skall också veta, att samlivet i och för sig är en källa till rik lycka för den som upplever det under riktiga förutsättningar" (s. 51).

Kännetecknande för äldre sexualundervisning är vidare att den utförligt skildrar befruktning, havandeskap och förlossning men inte samlag. Det närmaste 1945 års handledning kommer är formuleringen: "När mannens sädesceller har överförts till kvinnan – överföringen kallar vi *samlag* – vandrar sädescellerna . . ." (s. 56). I den översikt som 1956 års handledning ger av lärostoffet heter det däremot: "För att ett ägg skall bli befruktat, fordras främst att såväl man som kvinna producerar livsdugliga könsceller och att sädesvätskan inkommer i slidan. Det sker vid *samlag* (*könsumgänge*), då penis i erektionstillstånd införes i slidan; genom friktion mot dess vägg framkallas sädesuttömning" (s. 71, jfr. s. 41).

För undervisningen i årskurs 1 ges för detta moment följande anvisning: "Det händer ganska ofta att eleverna i denna klass frågar hur befruktningen tillgår. Detta visar, att det är önskvärt, att man vid undervisningen går in härpå. Om lärarinnan med sin kännedom om eleverna i klassen finner det lämpligt och om hon förmår göra det, bör hon kunna ge en förklaring på exempelvis följande sätt: 'Genom att pappa för in sin penis i mammas springa kan sädeskropparna komma in

till äggen' ” (s. 30, not 1). Av denna formulering (”om hon förmår”) framgår ju också hur stort det inre motståndet var (och väl delvis ännu är) mot en saklig beskrivning av ett samlag. 1956 års handledning är det första officiella skoldokument som i någon mån tar sig igenom detta motstånd.

En annan tabuöverskridande rekommendation är förklaringen att gemensam undervisning av pojkar och flickor är i princip önskvärd av flera skäl (s. 18, 26, 35, 49). Den första handledningen hade här rekommendationen skild undervisning för pojkar och flickor samt att läraren vid sexualundervisningen helst borde vara av samma kön som eleverna.

Båda handledningarna rekommenderar att sexualundervisning ges redan fr. o. m. första terminen i årskurs 1 (1945, s. 26; 1956, s. 26). De överensstämmer också i att avråda från den klassiska metoden att förbereda sexualundervisningen genom att tala om växters och djurs fortplantning; metoden förklaras olämplig därför att den förutsätter förkunskaper hos barnen som de inte kan ha vid denna ålder (1945, s. 27; 1956, s. 27).

29.3 Föräldrade inslag i de äldre handledningarna

De inslag i de gamla handledningarna, vilka i dag framstår som föräldrade, har sin speciella historiska bakgrund (se 3.11.3 och 3.11.4). Det ursprungliga handledningsförslaget, som 1943 års kommitté framlade 1944, baserade sexualmoralen på en grundläggande tes, vars kristna ursprung på flera ställen framhävs, nämligen att sexuellt samliv är etiskt godtagbart endast inom äktenskapet; därav följer självklart att sexuellt samliv under uppväxtåren och överhuvud allt föräktenskapligt samliv är moraliskt förkastligt.

Detta är en norm som bygger på religiös tro. Kristendomen har emellertid inte kvar sin gamla ställning som i en eller annan mening allmänt accepterad folkideologi. Att motivera etiken i skolans sexualundervisning enbart med hänvisning till kristendomens auktoritet skulle därför ha varit detsamma som ingen motivering alls för många elever och lärare. Skolans hållning till kristendomen hade för övrigt redan genom 1919 års folkskolereform preciserats som objektiv, icke förkunnande. Det var därför naturligt — och nödvändigt — att ge sexualmoralen även andra motiveringar än en viss trosövertygelse. Handledningsförfattarna gick då i sitt första förslag så till väga, att de höll fast vid den hävdvunna kristna normen om ”äktenskapet allena” men sökte visa att denna norm i själva verket kan härledas ur allmän beprövad livserfarenhet, nämligen ur vad kommittén betecknade som två säkra erfarenheter: föräktenskapligt samliv mellan vuxna är skadligt; sexuellt samliv under uppväxtåren är ännu skadligare. På så sätt ville man ge en fast grund, klara besked åt alla. För troende: föräktenskapligt samliv är synd. För icke troende: föräktenskapligt samliv är skadligt och därmed orätt både mot partnern och en själv.

När dessa teser offentliggjordes väckte de emellertid indignation, särskilt hos socialstyrelsen och Sveriges folkskolläraryrkesförbund (3.11.3). Man blev därför tvungen att utesluta dem ur den definitiva handledningstexten. Denna innehåller sålunda inget uttalande om att föräktenskapligt samliv är synd utan endast sakpåståenden som kan sammanfattas så: 1. Föräktenskapligt samliv mellan vuxna är mycket riskabelt. 2. Sexuellt samliv under uppväxtåren är skadligt och bör därför inte förekomma. — Därtill görs ofta i handledningen ett annat påstående som traditionellt brukar höra samman med de nämnda: 3. Kunskap om vissa sexuella fakta kan vara skadlig för barn och ungdom.

Man hade förlorat den religiöst motiverade grundläggande värderingen och hade endast kvar "rationella" teser som var konstruerade för att stödja denna, men dessa teser höll knappast måttet som analys av man—kvinna-relationens komplicerade verklighet. Den religiösa utgångspunkten hade inom sin referensram varit klar och fast — den fungerar alltjämt för många kristna — men de sekulariserade stödkonstruktionerna var bräckliga. (Jämför citatet i slutet av detta avsnitt ur J. Hemberg: Sexualundervisningen i skolan från kristen synpunkt, s. 59 ff.) I USSU:s förslag till ny handledning har den rent religiösa motiveringen för den hävdvunna kristna synen på äktenskapet och sexuallivet återinförts, men nu inte som norm för alla utan som förpliktande för dem som har en viss trosövertygelse. Deras grundsyn får framträda i undervisningen på samma villkor som andra värderingar.

De tre grundläggande teserna om sexualmoral och sexualkunskap i 1956 års handledning stöddes där av bl. a. följande faktapåståenden.

1. (Föräktenskapligt samliv mellan vuxna är mycket riskabelt.) "Det bör göras klart för eleverna att det är bättre att tidigt grundlägga ett hem, även om detta sker under blygsamma ekonomiska omständigheter, än att under fria former och utan större betänkligheter överlämna sig åt varandra" (s. 15). — Att ge detta råd (för att motverka föräktenskapligt samliv) var inte försvarligt eftersom tonårsäktenskap väsentligt oftare än andra leder till skilsmässa.

Ett genomgående drag i handledningen är en benägenhet att måla i svart och vitt så att ett liv baserat på de uppställda normerna skildras som lyckligt och all livsföring som avviker från just dessa normer såsom olyckligt. Handledningen låtsas inte om att det ibland förhåller sig tvärtom. Ingenstans i handledningen erkänns t. ex. att "fria förbindelser" kan vara präglade av vänskap, kamratskap, sammanhållning, kärlek. I stället talas om "fria förbindelser för tillfredsställelse av driften" (s. 14), som om detta vore den enda väsentliga karaktäristiken av allt föräktenskapligt samliv. Eftersom ungdomarna vet att det inte är så, var en sådan verklighetsbild ägnad att inge misstro till den etiska delen av sexualundervisningen. Det sägs vidare att "sådana fria förbindelser" (alltså för tillfredsställelse av driften) "innebär en allvarlig risk för skadegörelse på förmågan att uppleva den djupare gemenskapen i ett fullvärdigt sexuellt samliv" (s. 14). Det är säkerligen sant att *promiskuitet* kan innebära en inövning och fixering i en livsstil, som försvårar upprättandet av en personlig relation, men handledningens allmänt hållna formulering

utelämnar nödvändiga nyanseringar. Väsentligt är att påpeka att kontaktproblem inte kan lösas genom promiskuitet. Men det är inte realistiskt att säga att alla "fria förbindelser för tillfredsställelse av driften" har den ödesdigra verkan som handledningen anger. De flesta människor har erfarenhet av en eller flera sexuella kontakter eller förbindelser, innan de hittar den som de grundar familj tillsammans med. (85 % av männen och 60 % av kvinnorna i den äldre generationen har haft mer än en partner. SOU 1969: 2, s. 97, tab. IV: 1). Det kan finnas skäl att avhålla sig från tillfälliga sexuella kontakter – religiösa, moraliska, psykologiska, medicinska skäl – men inte det skälet att man genom en eller annan sådan erfarenhet skulle bli handikappad i förmågan att uppleva djupare gemenskap.

En annan av handledningens rekommendationer på detta område lyder: "Sexuallivet bör från början associeras med målsättningen hem, familj och barn" (s. 14). Härtill måste sägas att en tonårings sätt att uppleva det andra könet ligger så pass långt från en sådan målsättning att det är en pedagogisk omöjlighet att helt och hållet lägga upp sexual- och samlevnadsundervisningen efter sådana riktlinjer. Man måste räkna med flera år av förälskelser och stadigt sällskap, innan de själsliga och praktiska förutsättningarna för familjebildning föreligger.

Som exempel på handledningens metod att söka motverka föräkten-skapligt sexuellt samliv kan slutligen anföras följande rekommendation:

"Det är nödvändigt att vid undervisningen framhålls att ensamstående och särskilt ogifta och deras barn kan råka i vissa besvärligheter och få speciella problem som icke förefinns i en komplett familj med man, hustru och barn. Dessa problem behandlas ingående, men därvid skall inte överdriven uppmärksamhet ägnas barn till frånskilda, änkor, änkslingar eller ogifta mödrar" (s. 17).

Problemen finns, men det kan knappast godtagas att undervisa om dem för att stärka sexualmoralen. Det blir en alltför pinsam situation för de många barnen från ofullständiga familjer och inte heller så nyttigt för de övriga: de kan lätt få för sig att de är av en finare sort än sina kamrater. Ett lämpligt sätt att tala om problem i familjen är väl att i stället understryka att sådana kan finnas inom alla familjetyper men är av växlande slag.

2. (Sexuellt samliv under uppväxtåren är skadligt och bör därför inte förekomma.) Den hårdast angripna och ivrigast försvarade rekommendationen i handledningen är denna: "Undervisningen måste allvarligt hävda den uppfattningen att avhållsamhet från sexuellt samliv under uppväxtåren är det enda skolan med gott samvete kan rekommendera" (s. 14).

USSU har i annat sammanhang (16.3.4.3) anfört skälen för sin uppfattning att denna fråga bör behandlas på annat sätt: en generell rekommendation bör inte utfärdas; i stället bör hela frågan diskuteras igenom grundligt på olika åldersstadier för att ge material och incitament till eftertanke, självständigt ställningstagande och ansvarigt handlande. Undervisningen skall i möjligaste mån ge stöd och hjälp både åt de många ungdomar som väntar med sexuellt samliv tills de är vuxna och åt dem som gör sina första erfarenheter tidigare.

Bland de sakargument som 1956 års handledning anför för att stärka sin generella rekommendation kan anföras följande.

"Det är av vikt att med kraft understryka preventivmedlens endast relativa skyddsverkan" (s. 19). — Detta måste betecknas som en olycklig rekommendation eftersom den kan leda till att människor underlåter att använda preventivmedel på grund av föreställningen att det ändå inte lönar sig. Redan innan p-piller fanns var det sakligt befogat att påpeka att kondom resp. pessar, rätt använda, ger ett gott skydd. Handledningens varning torde vara föranledd av farhågan att tilltro till preventivmedel skulle förleda ungdomar att ha samlag. Då man vill motverka en alltför tidig sexualdebut måste emellertid andra metoder användas än att sprida obefogad misstro till preventivmedel.

I ett lektionsexempel föreslår handledningen att läraren skall säga till 14–16-åringar: "Har man under sina uppväxtår avhållit sig från sexuellt samliv, har man de bästa förutsättningar att en gång kunna bilda ett eget hem med den man håller av och leva tillsammans harmoniskt och lyckligt" (s. 52). — Viljan att ge goda förmaningar har här förlett handledningsförfattaren till ett mycket verklighetsfrämmande påstående och en förenkling av de psykologiska sammanhangen.

En annan typ av argumentering är denna: "Avhållsamhetens positiva värden bör framhållas. Det synes välbetänkt att läraren för de unga påpekar att för frisk ungdom avhållsamhet från sexuellt samliv icke är skadlig" (s. 14). — Vad som avses med att begränsa påståendet till att gälla endast frisk ungdom är oklart, men om man bortser härifrån är det givetvis i sak riktigt att avhållsamhet inte medför organiska skador. Om läraren träffar på en sådan vanföreställning bör han rätta till den. Talet om avhållsamhetens positiva värden är svårförklarligt som generellt påstående men torde ha en speciell innebörd som på ett annat ställe i handledningen uttrycks så: "Svärmeritiden och den syn på kärlekslivet som därunder brukar komma till uttryck, ger ungdomen rika impulser till en rätt orienterad idealbildning. Ungdomens kärleksliv och håg till ideell lyftning hör samman, liksom utan tvivel den ideella vingklipphet, som kännetecknar mycken ungdom, sammanhänger bl. a. med dess förflackade kärleksliv" (s. 12 f).

En idealistisk hänförelse parad med sexuell sublimering var utan tvivel vanligare förr än nu i vissa ungdomskretsar. Den finns alltså på sina håll. Det är ett livsmönster bland andra som skolan har att respektera. Men då måste den också respektera den majoritet av ungdomar som är främmande för denna speciella livshållning och som säkerligen var det också när de citerade orden skrevs ned. Det finns inte skäl att i undervisningen framföra något svepande omdöme om ideell vingklipphet hos de ungdomar som har ett sexuellt samliv. Hos en del av dem finns en uthållig och handlingskraftig idealitet på det sociala och politiska området. De flesta finner sig lika väl eller lika illa tillrätta i livet som alla andra ungdomar. Verkligt handikappade är de som har massor av olika sexualpartners — eller ingen sexualpartner alls — på grund av oförmåga att etablera bestående mänsklig gemenskap och uppleva sig själv som integrerad i ett större sammanhang. Väl rustad att klara livet kan den vara

som kanske har tidiga sexuella erfarenheter men som upplever sin partner eller sina partners som medmänniskor som man är aktsam om. Det avgörande är inte det sexuella beteendet i och för sig utan den bakomliggande, djupt grundade attityden till medmänniskan. Detta hindrar inte att det finns synnerligen konkreta skäl att varna för en så tidig sexualdebut att man inte är mogen att klara av de mänskliga och praktiska problemen. Och även den som på det sociala och psykologiska planet erkänner riktigheten av det som ovan sagts, kan av etiska och/eller religiösa skäl välja t. ex. en strikt avhållsamhet tills han eller hon funnit sin äktenskapspartner eller har gift sig. Men det är att hoppas att även de som väljer den vägen kan erkänna att inte alla andra kännetecknas av ideell vingklipphet på grund av ett förflockat kärleksliv.

3. (Kunskap om vissa sexuella fakta kan vara skadlig för barn och ungdom.) Denna föreställning eller rättare sagt attityd omfattades under 1800-talet och början av 1900-talet med intensiv och djupt rotad övertygelse (se 2.1, avsnittet om viktorianismen). Den finns fortfarande, om än försvagad, hos många. Under sådana förhållanden är det inte förvånande att den spelar stor roll i 1945 och 1956 års handledningar trots att dessa, som nämnt, har rekommendationen: "Alla väsentliga fakta bör meddelas". Om sexualundervisning på lågstadiet heter det i den senare: "Undervisningen bör bedrivas utan särskilt åskådningsmaterial som på detta stadium inte är behövligt och som skulle kunna ge sexualundervisningen en inriktning som inte är önskvärd" (s. 27). Det torde vara mycket ovanligt att föräldrar i dag opponerar mot att läromedel för lågstadiet innehåller enkla bilder av nakna kroppar och av könsorganen. (Däremot är det kontroversiellt hur bilderna bör vara utformade.) "Man bör på lågstadiet undvika sådan upplysning som på ett skadligt sätt föregriper det långsamma mognandet på detta område" (s. 12). — Även enligt USSU:s uppfattning bör sexualundervisningen på lågstadiet vara elementär och förberedande, men inte därför att utförligare upplysningar skulle göra barnen sexuellt brådmogna utan därför att de inte har förutsättningar att tillägna sig dem.

För nästa stadium, 11–13-åringar, ges följande kursiverade rekommendation: "*Det är under alla förhållanden olämpligt och riskabelt att uppmana barnen att rita av eventuella teckningar och planscher.* De bör ej efter lektionen ha tillgång till teckningar som erfarenheten visar kan användas på olämpligt sätt" (s. 36). I dag är attityden förändrad: nutida 11–13-åringar är inte så intresserade av att använda teckningar med sexuellt innehåll "på olämpligt sätt".

Om undervisning för pubertetsungdomar görs bl. a. följande uttalanden: "Sent utvecklade" elever "är icke mogna för en ingående information" (s. 11). "Alldeles särskilt måste hänsyn tagas till att den naturliga blyghet, som kännetecknar ungdomens inställning till kärlekslivet bevaras och vårdas som en sund och riktig tillgång" (s. 12). "Särskilt när det gäller behandlingen av avvikelser i fråga om den sexuella driften, måste hänsyn tagas till det unga auditoriet. Framställningen får på intet sätt bli skrämmande" (s. 47). — De sent puberterande eleverna torde inte lida någon annan skada av sexualundervisningen än att de tycker den är

konstig och ointressant samt att de snabbt glömmet det mesta. — Blygheten i den bemärkelse som avses i citatet var inte "naturlig" utan en miljöbetingad attityd. Att den nu är i hög grad reducerad hos ungdomar har inte lett till "översexualisering" av intressen och samtalsämnen, som många befarat. Snarare är det så, att den förtegenhetsfostrade ungdomen hade ett onormalt stort intresse för det sexuella området, medan intresset i dag blivit reducerat till rimligare proportioner. Det förenklar sexualundervisningen. — Vad beträffar information om t. ex. homosexualitet är det svårt att förstå hur den skulle kunna vara skrämmande. Det är snarare så att information upphäver fruktan för det okända.

I många av de citat som här framförts finns, som nämnts, en tendens att skönmåla de mest restriktiva normernas effekter och svartmåla följderna av ett friare synsätt. Att föra fram en sådan delvis verklighetsfrämmande men "uppbygglig" bild av livet är en uppfostringsmetod som har uråldrig hävd. I modern pedagogik har det emellertid under hela 1900-talet funnits en tendens att vilja göra skolans bild av vuxenvärlden mera realistisk och nyanserad. Om man tillämpar denna princip på samlevnadsundervisningen leder den till en vilja att erkänna och redovisa komplikationen som bakgrund till både fria samtal och hävdande av grundläggande värderingar.

29.4 Sammanfattning

Ett sammanfattande omdöme om det som i dag framstår som negativt hos 1956 års handledning återfinns i den förut citerade skriften "Sexualundervisningen från kristen synpunkt" (J. Hemberg 1970, s. 59 ff). Vad som där sägs upphäver givetvis inte det omdöme, för vilket skäl givits ovan, nämligen att denna handledning på en rad punkter var banbrytande. Hemberg framhåller:

"... det är märkligt att ett dokument på så pass kort tid kan bli så föråldrat. Vad som möter oss i denna handledning är en sorts idealism, som förmodligen måste härledas från kristet inflytande, vilket ju överhuvud i tidigare epoker varit stort på svenskt skolliv. Det är emellertid en form av idealitet som redan i ordvalet måste anses föråldrad, och som överhuvud torde övertyga få människor i dag. — — — Vad denna handledning argumentationsmässigt demonstrerar är, enligt vår uppfattning, vad som händer med ett kristet influerat synsätt när det sekulariseras och inte längre har tillgång till fullvärdiga motive-ringar. — — — Man måste från vanliga analytiska synpunkter betona, att resonemang och motiveringar i denna handledning är föga övertygande eller lyckliga i dagens situation. Man talar om 'en socialt ansvarsmedveten livsföring', men det är ju tydligt att man gett detta begrepp en övertalningsdefinition. Det är knappast tjänligt att tala om 'uppluckring av moralbegreppen', 'försvarligt normalförhållande', 'primitiv drift', 'karaktärsfasthet och motståndskraft' och 'en falsk bild av vägen till lyckan i livet' på det sätt som sker i denna argumentering, om utgångspunkten för hela resonemanget är så pass oklar som här är förhållandet. Framställningen kan inte gärna tolkas annorlunda än så att dess författare personligen varit övertygad om att vad han framhåller är

åsikter som delas av de flesta 'ansvarsmedvetna' människor i landet. Men i den situation där det inte längre finns anledning att räkna med något sådant — och de aktuella undersökningarna har visat att vi är där i dag — går det inte längre att framföra åsikter av det här slaget på detta vis."

Huvudpunkten i Hembergs därpå följande argumentering är, att endast om olika grupper accepterar att skolan intar en pluralistisk hållning till de olika slag av allvarligt omfattad sexualmoral som finns, kan de med full styrka kräva att deras grundsyn görs full rättvisa vid sidan av andra uppfattningar. Hemberg framhäver därvid med skärpa att en pluralistisk hållning hos ett samhällsorgan som skolan inte är detsamma som att rekommendera relativism hos individen.

Samma synsätt har utvecklats ovan i avsnitten 16.3.2 och 16.3.4.1. Det utgör en av riktpunkterna för det förslag till ny lärarhandledning i sexual- och samlevnadsundervisning som framläggs i fortsättningen av detta betänkande.

Litteraturförteckning

(Riksdagstryck, dagspress, läroplaner och Aktuellt från skolöverstyrelsen har inte förtecknats här.)

- Ahdrian, S.: Den kristne och sexualfrågan. 1961
- Ahlmark-Michanek, K.: Jungfrutro och dubbelmoral. 1962
- Almqvist, C. J. L.: Det går an. 1838.
- Andreen, A.: Karolina Widerström. 1956
- Askeveld, F.: Sexuellt reaktionssätt och sexuella störningar hos mannen. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Asklund, L. & Wickbom, T.: Vägen till mognad. 1966
- Asklund, L. & Wickbom, T.: Vad är det som händer? Sexualkunskap för årskurs 5 och 6. 1969
- Auken, K.: Undersøgelser over unge kvinders seksuelle Adfærd. Köpenhamn 1953
- Barth, F.: Minoritetsproblem från socialantropologisk synpunkt. Ingår i: Identitet och minoritet, red. av Schwarz, D. 1971
- Bergström-Walan (red.): Kvinna och man. 1968
- Bergström-Walan, M.-B. m. fl.: Modellfall Skandinavien. Sexualitet und Sexualpolitik in Dänemark und Schweden. Hamburg 1970
- Bernard, J.: Technology, science and sex attitudes. Tidskr. Impact of science on society, utg. av Unesco, 1968: 4
- Betänkande i sexualfrågan, avgivet av befolkningskommissionen. SOU 1936: 59. 2 uppl. 1938
- Block, P.: Kyrkan och sexualmoralen. Ingår i: Hof & Hammarstedt 1970, s. 244
- Borlänge ungdomsmottagning. En redogörelse utgiven av sociala centralnämnden i Borlänge. Offset. 1973
- Borrman, R.: Jugend und Liebe. Berlin, DDR 1966
- Broderick, C. B.: Kinder- und Jugendsexualität — sexuelle Sozialisierung. Hamburg 1970
- Christensen, H. T.: Sexualverhalten und Moral. Eine kulturvergleichende Untersuchung. Hamburg 1971
- Claësson, B. H.: Det där med blommor och bin. Sv. övers. 1969
- Crafoord, K.: Symptom eller ålderstypiskt beteende? En studie av 15-åriga flickor. (Ingår i Örebroprojektet.) Lic.-avh. 1972, stencil
- Dahlström, E. m. fl.: Kvinnors liv och arbete. 1962
- Dahlström, E.: Sociologiska synpunkter på nationella minoriteter. Ingår i: Identitet och minoritet, red. av Schwarz, D. 1971
- De homosexuella och kyrkan. Utg. av en av biskopsmötet tillsatt arbetsgrupp. 1974

- Dunér, A. & Marnell, M.: Tonåringar. Relationer och reaktioner. Preliminär rapport. (Ingår i Örebro-projektets seminariematerial.) 1972, stencil
- Egidius, H.: Utvecklingspsykologiska teorier och problem. 1972
- Eliasson, R.: Könnsdifferenser i sexuellt beteende och attityder till sexuallivet. Ak. avh. Lund 1971, offset
- Eliasson, R.: Samhälle, sexualmoral och könsroller. Några tankar kring resultatet från en undersökning om stockholmsungdomars sexuella beteende och attityder till sexualitet. Socialstyrelsen, HVUD. Stockholm 1973. Offset
- Erikson, E. H.: Ungdomens identitetskriser. Sv. övers. 1971.
- Etthundrafyrtio läkares hemställan till Konungen om åtgärder för förstärkt karaktärsfostran m. m. 1964
- Filmen — censur och ansvar. Betänkande avgivet av Filmcensurutredningen. SOU 1969: 14
- Flodström, Ingmar: Sexuella variationer. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Foerster, F. W.: Sexuell etik och sexuell pedagogik — en uppgörelse med de moderna. Sv. övers. 1908
- Folkundervisningskommitténs betänkande om seminarierna. 1912
- Folkundervisningskommitténs betänkande om folk- och fortsättnings-skolorna. 1914
- Förskolan, Del 1. SOU 1972: 26
- Giese, H. & Schmidt, G.: Studentensexualität. Eine Umfrage an 12 westdeutsche Universitäten. Hamburg 1968
- Förslag till organisation av preventivmedelsrådgivning från en av socialstyrelsen tillsatt arbetsgrupp. 1971 (stencil)
- Grundläggande tillit. Sexualfostran en trygghetsfaktor. Specialarbete av lärarkandidater vid ett förskoleseminarium. Utbildningsförlaget 1970
- Grunewald, K.: Omsorger om psykiskt utvecklingsstörda. 6 uppl. 1973
- Gustafsson, B.: Sexualnormer i svensk kristenhet. Forskningsrapport 1971: 3 (stencil) från Religionssociologiska institutet
- Gustavsson, N.: Socialmedicinska synpunkter på venereaklientelet. Läkartidningen 1971: 38
- Handledning i sexualundervisning för lärare i folkskolor. Utg. av skolöverstyrelsen. 1945
- Handledning i sexualundervisning för lärare i högre skolor. Utg. av skolöverstyrelsen. 1949
- Handledning i sexualundervisning. Skolöverstyrelsens skriftserie 26. 1956. Äv. eng. uppl.
- Hemberg, J.: Sexualundervisningen i skolan från kristen synpunkt. 1970
- Henricson, M.: Tonåringars normer och normklimat. (Ingår i Örebro-projektet.) Lic.-avh. 1971, stencil
- Hertoft, P.: Undersøgelser over unge mænds seksuelle adfærd, viden og holdning I—II. Köpenhamn 1968
- Hertoft, P. m. fl. (red.): Pædagogisk sexologi. Köpenhamn 1971
- Hesselund, H.: Kön, identitet, roll. 1972
- Heyman, A.-G.: Invandrarbarn. En utredning på initiativ av barnavårdsnämnden i Stockholm. Stencil 1973

- Hof, H. & Hammarstedt, J.: Människan och livsåskådningarna. Fördjupningstexter. 1970
- Hoffmeyer, H.: Sexualkunskap för ungdom. Övers. från danska. 1969
- Israel, J.: Homosexualitet. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Israel, J.: Sociologiska aspekter på sexualitet. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970 (= Israel 1970)
- Israel, J. (red.): Sexologi 1970
- Israel, J. & Gustavsson, N. & Eliasson, R. & Lindberg, G.: Sexuelle Verhaltensformen der schwedischen Grosstadtjugend (= Israel 1970 b). Ingår i: Bergström-Walan, M.-B. m. fl.: Modellfall Skandinavien. Hamburg 1970
- Israel, J. & Johansson, S.: Ålder vid första coitus bland värnpliktiga. Sociologisk forskning 1965: 1
- Jodal, R.: Att bli vuxen. En bok för ungdom och föräldrar om sexuallivet och mänsklig samlevnad. 1967
- Jodal, R. (red.): Att leva tillsammans. Studieplan för sexual- och samlevnadsundervisning för vuxna psykiskt utvecklingsstörda. Studieförbundet Vuxenskolan 1972
- Jonsson, G.: Sexualvanor hos svensk ungdom. Ingår i: SOU 1951: 41
- Jonsson, G.: Sexualitet hos barn och ungdom. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi 1970
- Jonsson, G. & Kälvesten, A.-L.: 222 stockholmspojkar. En socialpsykiatrisk undersökning av pojkar i skolåldern. 1964
- Karlsson, G.: Sexuella vanor och attityder bland folkhögskoleelever. Sociologisk forskning. 1964: 2-3
- Katz, G. (red.): Samlevnads- och sexualfrågor hos psykiskt utvecklingsstörda. Utg. av Sv. föreningen för psykisk hälsovård i samarbete med socialstyrelsen. 1970
- Keep, van, P. A.: Sex education - sex information. A study in five countries: Belgium, France, Great Britain, Italy, West Germany. International Health Foundation. Genève 1971 (offset)
- Keil, S.: Sexualität. Erkenntnisse und Mass-stäbe. Stuttgart 1966
- Kinsey, A. C. m. fl.: Sexual behavior in the human male. Philadelphia & London 1948. Sv. övers.: Kinseyrapporten. 1949
- Kinsey, A. C. m. fl.: Sexual behavior in the human female. Philadelphia & London 1953. Sv. övers. 1968: Kvinnans sexuella beteende
- Konfirmandundervisning och sexualkunskap. Enkät bland konfirmations- och bibelskolelärare och motsvarande. Under medverkan av Berndt Gustafsson, Religionssociologiska institutet. Utbildningsdepartementet 1969: 1, stencil
- Kärlek och äktenskap. Några synpunkter. Utg. av sociala utskottet hos Sv. kyrkans centralråd. 1969
- Lindroth, H. & Rundberg, B.: Skolungdomars sexualupplysning och sexualvanor. Preliminär rapport från regionsjukhusets barn- och ungdomspsykiatriska klinik och skoldirektionens hälsovårdsavdelning. Örebro 1964. Stencil
- Linné, C. v.: Om sättet att tillhoppa gå. Sexualföreläsningar. Collegium medicum. Utg. av N. Isberg 1969

- Linnér, B.: Sex i samhället. 1968
- Linnér, B. & Westholm, B.: Sexualliv och samlevnad. Lärar-PM. Studie- och idématerial. 1971
- Linnér, B. & Westholm, B. & Thörne, M.: Familj och samlevnad. Familjekunskap för gymnasieskolan. 1972
- Luft, R. & Lindsten, J. & Bard, M. & Hultén, Maj: Genetiska, somatiska och psykosociala aspekter i könsutvecklingen. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Lundberg, P. O.: Undervisning i sexologi för medicinare. Läkartidningen 1973: 6
- Maier, H. V.: Three theories of child development. New York 1965
- Marnell, M.: Tonåringar. En deskription av upplevelser och beteenden. (Ingår i Örebroprojektet.) 1972, stencil
- Masters, V. H. & Johnson, V. E.: Human sexual response. London 1966. Sv. övers. 1967: Sexuellt gensvar hos människan
- Masters & Johnson: Human sexual inadequacy. London 1970
- May, G.: Social control of sexual expression. London 1938
- Mill, J. S.: The subjection of women. 1869
- Millett, K.: Sexual politics. New York 1969. Sv. övers.: Sexualpolitiken. 1970
- Modellfall Skandinavien. Sexualität und Sexualpolitik in Dänemark und Schweden. Hamburg 1970. Av flera förf.
- Myrdal, A.: Folk och familj. 1944
- Nelson, Alvar: Sedlighetsbrotten. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Nordqvist, I.: Samlevnad. Rörelsehindrades villkor. Sv. centralkommitténs för rehabilitering skriftserie nr 14. 1970
- Norinder, Y.: On status and developmental rate in certain human characteristics. 1972 (u. å.)
- Ofstad, H.: Identitet och minoritet. Ingår i: Identitet och minoritet, red. av Schwarz, D. 1971
- Olofsson, B.: Vad var det vi sa! Om kriminellt och konformt beteende bland skolpojkar. (Ingår i Örebroprojektet.) Ak. avh. 1971
- Om en kristen sexualsyn. Biskopsmötets svar till Samkristna skolnämnden. 1973
- Ottesen-Jensen, E.: Ovälkomna barn. 1924
- Ottesen-Jensen, E.: Könslagarnas offer. 1927
- Ottesen-Jensen, E.: Och livet skrev. 1965
- Ottesen-Jensen, E.: Och livet skrev vidare. 1967
- Packard, V.: The sexual wilderness. New York 1968. Sv. övers.: Den sexuella förvirringen. 1969
- Reglementeringskommitténs betänkande (1903 års kommitté ang. åtgärder mot könssjukdomar) 1910
- Reiss, I. L.: Premarital sexual standards in America. 1967 (1960)
- Reiss, I. L.: The social context of premarital sexual permissiveness. New York 1967
- Responsible parenthood and sex education. Proceedings of a working group of the IPPF. Ed. by Burke, S. London 1971
- RFSU-statistik. Uppgifter ur officiella källor rörande sexualvanor, abor-

- ter, gonorré, sexualbrott samt svensk och utländsk befolkningsstatistik. 2 uppl. 1973. Offset
- Rätten till abort. SOU 1971: 58
- Samhällsinsatser på läromedelområdet. SOU 1971: 91
- Samspel. Utg. av RFSU. 1967
- Schmidt, G. & Sigusch, V.: Patterns of sexual behavior in West German workers and students. *Journal of sexual research* 1971
- Schofield, M.: The sexual behavior of young people. London 1965
- Schwarz, D. (red.): Identitet och minoritet. 1971
- Seksuallundervisning i folkeskolan. Betänkning I fra Seksualoplysningsudvalget. (Bet. nr 484). Köpenhamn 1968
- Sexualfrågan. Betänkande avgivet av befolkningskommissionen. SOU 1936: 59
- Sexualitet och samlevnad. Fakta och synpunkter för sexualundervisningen. Utg. av USSU. 1971
- Sexualkunskapen i gymnasiet. Elevenkät. SOU 1969: 28
- Sexualkunskapen på grundskolans högstadium. I: Elevenkät. SOU 1969: 8
- Sexualkunskapen på grundskolans högstadium. II: Lärarenkät. SOU 1969: 44
- Sexualkunskapen på grundskolans låg- och mellanstadier. Lärarenkät. SOU 1970: 39
- Sexual- och samlevnadsundervisning. Läromedelsförteckning. Utg. av skolöverstyrelsen 1971
- Sexual- och samlevnadsundervisning. Studiedagshäfte utg. av skolöverstyrelsen. 1971
- Sexual- och samlevnadsundervisningen vid folkhögskolorna läsåret 1966/67–1967/68. Av USSU utsänd lärarenkät, bearbetad av K. Härma, A. Kylliäinen och E. Nyrén. Utbildningsdepartementet 1970: 21, stencil
- Sigusch, V. & Schmidt, G.: Lower class sexuality. *Archives of sexual behavior* 1971
- Simon, Pierre m. fl.: Rapport sur le comportement sexuel des Français. Paris 1972.
- Skolöverstyrelsens skrivelse till samtliga länskolnämnder och skolstyrelser om läromedel i sexual- och samlevnadsundervisning den 20.12.1971. Aktuellt från SÖ 1971/72: 38
- Ström, I.: Kom och se. 1966
- SULU, Skolöverstyrelsens ungdomsledarutredning. 1971, stencil
- Svenska folkskolans historia IV
- Svenska folket och 15 års förändringar, utg. av Svenska Gallupinstitutet 1972 (stencil)
- Särman, I.: Två. Fyra samtal om sex. 1970
- Takman, J.: Att vara två. Sexualkunskap för högstadiet. 1969
- Takman, J.: Prostitution. Ingår i: Israel, J. (red.): *Sexologi*. 1970
- Tanner, J. M.: Growth at adolescence. London 1962
- Taylor, G. R.: Sex in history. London 1954
- Tonåringen och livsfrågorna. Red. av Ronnås, J. m. fl. Utg. av skolöverstyrelsen. 1969

- Tottie, Malcolm: Veneriska sjukdomar. Ingår i: Israel, J. (red.): Sexologi. 1970
- Unmet needs in family planning. Arbetsmaterial till IPPF:s internationella konferens i Brighton, England, oktober 1973
- Ussel, J. van: Sexualunterdrückung. Geschichte der Sexualfeindschaft. Hamburg 1970
- Weber, M.: Der protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. 1904-05
- Widerström, K.: Uppfostran och sexuell hygien. Särtryck ur Manhem. 1907
- Witting, M.: Sexualundervisning i särskolan. Fackläraren 1968: 5
- Zetterberg, H. L.: Om sexuallivet i Sverige. SOU 1969: 2

II Förslag till handledning i sexual- och samlevnadsundervisning

- Anvisningar

Innehåll

Kapitel 1 <i>Inledande översikt</i>	499
1.1 Utarbetandet av handledningen	499
1.2 Sexualupplysning utanför och inom skolan	500
1.3 Sexual- och samlevnads-kunskap	500
1.4 Undervisning om värderingsfrågor	501
1.5 Några viktiga samlevnadsfrågor	502
1.6 Jämförelse mellan denna handledning och de tidigare	503
1.6.1 Överensstämmelser	503
1.6.2 Skillnader	503
Kapitel 2 <i>Mål och riktlinjer</i>	505
2.1 Mål	505
2.2 Riktlinjer	505
Kapitel 3 <i>Behovet av sexual- och samlevnadsundervisning</i>	509
3.1 Behovet av undervisning i sexualkunskap	509
3.2 Behovet av undervisning om sexuallivet i dess olika yttringar	510
3.3 Behovet av undervisning om samlevnadsfrågor	510
Kapitel 4 <i>Värderande och objektiv undervisning</i>	513
4.1 Två slags undervisning om värderingar	513
4.2 Värderande undervisning som avser att påverka eleverna i en viss riktning	514
4.2.1 Värdegemenskapen	514
4.2.2 Att undervisa om gemensamma värderingar	514
4.2.3 De grundläggande och gemensamma värderingarna i samlevnadsundervisningen	515
4.3 Objektiv (neutral) undervisning om kontroversiella värderingar	519
4.3.1 Läroplanen om objektiv undervisning	519
4.3.2 Objektiv undervisning om samlevnadsfrågor	519
4.3.3 Pluralism och relativism	521
4.3.4 Några frågor som bör behandlas utan ställningstagande	522
Kapitel 5 <i>Sexual- och samlevnadsundervisning på olika stadier</i>	529
5.1 Hemmet	529
5.2 Förskolan	529

5.2.1	Allmänna synpunkter	529
5.2.2	Några sexualkunskapsmoment	530
5.3	Lågstadiet	532
5.3.1	Allmänna synpunkter	532
5.3.2	Metodiska synpunkter	534
5.3.3	Moment i lågstadiets sexual- och samlevnads- undervisning	537
5.4	Mellanstadiet	544
5.4.1	Psykologiska synpunkter	544
5.4.2	Undervisningens fördelning på årskurser	545
5.4.3	Samlad undervisning	546
5.4.4	Sexualundervisningens mål på mellanstadiet	548
5.4.5	Moment i mellanstadiets sexual- och samlevnadsunder- visning	548
5.5	Högstadiet	559
5.5.1	Allmänna synpunkter	559
5.5.2	Moment i högstadiets sexual- och samlevnadsunder- visning	560
5.5.3	Samverkan mellan ämnen	563
5.5.4	Organisation av undervisningen	565
5.5.5	Kommentarer till momenten för högstadiet	566
5.6	Gymnasieskolan	586
5.6.1	Allmänna synpunkter	586
5.6.2	Moment i gymnasieskolans sexual- och samlevnads- undervisning	588
5.6.3	Organisation av undervisningen	589
5.6.4	Metodiska synpunkter	593
5.6.5	Kommentarer till momenten för gymnasieskolan	595
Kapitel 6 <i>Sexualundervisningen och vissa invandrargrupper</i>		605
6.1	Minoritetssituationen	605
6.2	Värderingskonflikten i familje- och sexualfrågor	606
6.3	Invandrarna och skolans sexual- och samlevnadsundervisning	608
Kapitel 7 <i>Sexualundervisningen och vissa handikappade</i>		613
7.1	Allmänna synpunkter	613
7.2	Rörelsehindrade	614
7.3	Gravt hörsel- och synskadade	616
7.4	Psykiskt utvecklingsstörda	617
Kapitel 8 <i>Synpunkter på läromedel</i>		619
Kapitel 9 <i>Samverkan hem – skola</i>		623
<i>Bilagor:</i>		
1)	Moment av sexual- och samlevnads kunskap i den ämnesbundna undervisningen i gymnasieskolan enligt Lgy 70 I och II	627
2)	Exempel på elevenkät som underlag för planering av sexual- och samlevnadsundervisning på timmar till förfogande i gymnasie- skolan	637
<i>Faktaöversikt. Se särskild innehållsförteckning</i>		639

I Anatomi och fysiologi

Vad är kön?	641
Könsorganens byggnad och funktion.	644
Könshormoner.	648
Pubertet.	651
Menstruation.	654
Pollutioner.	657
Spermietransport och befruktning.	658
Graviditet och fosterutveckling.	661
Förlossning.	661
Flerbörder.	669
Barnsängstiden, amning.	671
Klimakterium.	673
Sterilitet.	675
Sterilisering.	677
Preventivmetoder och preventivmedel.	679
Veneriska sjukdomar.	685
Könsorganens hygien.	691

II Livsåskådningsfrågor

Om moraliska resonemang.	693
Livsåskådningar och sexualsyn.	700

III Sociala synpunkter

Jämförande sexualantropologi.	707
Könsroll och samhälle.	711
Samlevnadens villkor förr och nu.	718
Familjejuridik – familjestöd.	722
Adoption.	731
Aborter.	733
Prostitution.	741

IV Psykologiska synpunkter

Människans psykosexuella utveckling.	743
Psykologiska aspekter på pubertetsutvecklingen.	748
Samlag.	754
Självtilfredsställelse.	760
Potensrubbnings.	762
Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka.	765
Pornografi och andra sexualskildringar.	771

V	Hemmets betydelse	775
<hr/>		
	Litteratur	783
	Ordlista	786
	Medverkande	790
<hr/>		
	Reservation av ledamoten Granstrand	791
	Summary	802

1 Inledande översikt

1.1 Utarbetandet av handledningen

Handledningen består av två huvuddelar. Den första innehåller rekommendationer, den andra ett urval fakta inom området sexualkunskap med samlevnadsfrågor.

Vägledande för utarbetandet av handledningen har varit de direktiv som Kungl. Maj:t år 1964 gav utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet (USSU) och där det bl. a. heter:

”De sakkunniga skola under sitt arbete beakta de erfarenheter som vunnits av sexualundervisningen i skolorna och av upplysningsverksamheten i samlevnadsfrågor inom ungdomsverksamhet och folkbildningsarbete ävensom de rön och erfarenheter som gjorts på detta och närliggande områden inom medicinsk, psykologisk och social forskning.”

”Vid sina överväganden av vilka värderingar, som skola läggas till grund för sexualundervisningen, böra de sakkunniga se denna undervisning som ett led i den uppfostran för mänsklig samlevnad vilken skolan och övriga institutioner för fostran och upplysning har till uppgift att meddela. De värderingar, från vilka undervisningen och upplysningsarbetet i sexual- och samlevnadsfrågor skola utgå, böra därför sammanfalla med de grunder, på vilka skolans etiska fostran i allmänhet skall bygga.”

Erfarenheterna av sexualundervisningen i skolorna tillgodogjordes för handledningen genom en serie enkäter bland lärare och elever. Enkäterna genomfördes av statistiska centralbyråns utredningsinstitut i samarbete med USSU och riktades till representativa urval av samtliga låg- och mellanstadielärare samt av högstadielärarna i biologi, samhällskunskap och kristendoms-kunskap (numera religionskunskap) (SOU 1969: 44; 1970: 39). Enkäter genomfördes också inom ett representativt urval av eleverna i årskurs 9 samt i gymnasiets årskurs 2 (SOU 1969: 8 och 28). Inom den sociologiska forskningen saknades en undersökning av svenska folkets värderingar och beteenden på sexuallivets område. En sådan genomfördes därför i samarbete med Sifo och framlades i SOU 1969: 2, ”Om sexuallivet i Sverige – värderingar, normer, beteenden i sociologisk tolkning”. Övrig forskning som anlitats jämte de detaljerade överväganden som lett fram till handledningen är redovisade i USSU:s slutbetänkande. Utredningen tog också del av ett stort antal dels infordrade dels

spontana yttranden från organisationer och personer.

I det följande (1.2–1.6.2) anges några väsentliga principer som ligger till grund för denna handledning. Avsikten härmed är att redovisa en helhetssyn och möjliggöra en överblick. För det ändamålet hänvisas också till de fyra punkter i vilka sexual- och samlevnadsundervisningens mål angivits (2.1).

1.2 Sexualupplysning utanför och inom skolan

Under särskilt 1960-talet har i många länder öppenheten på det sexuella området blivit mycket större än tidigare, samtidigt som attityderna till sexuallivet blivit mindre restriktiva. Detta innebär en ökning av både den vederhäftiga och den ovederhäftiga informationen och överförande av såväl goda som dåliga värderingar. (Med dåliga avses värderingar som nonchalerar sexualpartnern som människa eller betraktar sexualiteten som något isolerat från personligheten och samhället för övrigt.) Denna utveckling innebär inte att sexual- och samlevnadsundervisningen blir överflödiga. Tvärtom ökar behovet att kunna skilja mellan sant och osant, gott och ont, att skaffa sig en överblick av den förvirrande mångfalden, att få missförstånd korrigerade och lära sig se sammanhanget mellan den personliga och den sexuella relationen. Skolan kan här aldrig ersätta hemmets insats; dess uppgift blir – liksom på andra områden – att ge en mer systematisk och mer sakrik framställning.

1.3 Sexual- och samlevnads-kunskap

Handledningen innehåller inte något moment i sexuell anatomi och fysiologi utöver dem som fanns i den förut gällande handledningen; en utökad och fördjupad framställning rekommenderas dock på många punkter, bl. a. med hänsyn till nyare rön inom sexologin. Vid fördelningen av moment på åldersstadier har den uppfattningen varit vägledande att själva kunskapen om sexuella sakförhållanden aldrig kan vara skadlig i någon ålder. Detta ger frihet att stadiedifferentiera sexualkunskapen enbart med hänsyn till barnens och ungdomarnas orienteringsbehov och deras intellektuella utvecklingsnivå. Vissa moment kommer härigenom att tidigareläggas och skall då givetvis på lägre stadier behandlas kortfattat och förenklat.

Medan inga nya moment tillkommit i sexuell anatomi och fysiologi, har däremot antalet moment som behandlar samlevnadsfrågor av psykologisk, etisk och social art flerdubblats. Detta innebär bl. a. att fler uppgifter tilldelas ämnena samhällskunskap, religionskunskap, hemkunskap, barnkunskap och svenska, men även biologijämnet. Exempel på sådana nya moment är i momentförteckningen för högstadiet nr 4, 5, 6, 7, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 och 27. En väsentlig riktpunkt för denna del av undervisningen är att inte endast "sex" utan hela människan skall ställas i centrum. Sexualdriften och sexuallivet skall framställas inom

ramen för de stora sammanhang som påverkar dem och påverkas av dem.

Undervisningen bör kallas "sexual- och samlevnadsundervisning" för att markera det ökade behovet att ta upp emotionella, psykologiska, etiska och sociala aspekter i en tid då en ensidig uppfattning av "sex" är vanlig. Den gamla termen "sexualundervisning" bör dock vid behov kunna användas för korthetens skull.

1.4 Undervisning om värderingsfrågor

Vid undervisning om värderingsfrågor skall, enligt den andra av sexualundervisningens målpunkter (2.1), "behandlas dels grundläggande värderingar, vilka enligt läroplanens mål och riktlinjer skall framhållas och främjas, dels kontroversiella värderingar, vilka enligt läroplanens allmänna anvisningar skall belysas utan ställningstagande från skolans sida."

Undervisningen måste därvid räkna med det förhållandet att föräldrar, kamrater och massmedier har det största inflytandet när det gäller att grundlägga attityder hos barn och ungdomar. Skolan har emellertid att göra en betydelsefull kompletterande insats för att motivera, stödja och befästa sådana attityder som står i överensstämmelse med de för skolan gällande målen och riktlinjerna.

En av de *grundläggande värderingar* som sexual- och samlevnadsundervisningen därvid skall framhålla och främja är att en personlig och gemenskapspräglad sexualitet har mer att ge än en opersonlig. Undervisningen bör kraftigt ta ställning mot sådana sexuella beteenden som innebär vårdslöshet, hänsynslöshet, brutalitet eller självdestruktion, t. ex. utövande av tvång eller utpressning på det sexuella området, skryt om "erövringar", likgiltighet för en sexualpartner, slarv med preventiva och smittskyddande åtgärder. Utifrån den nämnda värderingen finns det också skäl att göra en kritisk analys av den opersonliga syn på "sex" som förs fram i vissa massmedier.

En av de *kontroversiella värderingsfrågor* till vilka skolan inte skall ta ställning är synen på det förhållandet att betydligt mer än hälften av ungdomarna inleder sexuellt samliv innan de lämnar tonåren, medan en stor minoritet har sin sexualdebut senare. Här skall undervisningen sakligt och allsidigt redogöra för de skilda värderingar som finns och de motiveringar som brukar anges för dessa. Samtidigt bör det grundligt klargöras vilka risker som är förbundna med ett så tidigt sexuellt samliv att endera eller båda parterna inte är ansvars- och känslomässigt i stånd att klara en sådan relation och dess eventuella konsekvenser.

I en tid med färre fasta mönster och större utbud av konkurrerande livsuppfattningar är det särskilt viktigt att ungdomar får hjälp att överblicka värderingsfrågorna. Därigenom kan de bl. a. lära sig att det inte är självklart att individen skall ta majoritetens värderingar och beteende som mönster.

1.5 Några viktiga samlevnadsfrågor

När tonåringarna börjar ha stadigt sällskap är detta en del av vägen ut ur barndomen och föräldraberodet. De får nya glädjeämnen, utvecklingsmöjligheter och bekymmer. Samtal härom bör förekomma inom samlevnadsundervisningen.

Genom några stora undersökningar har en viss kunskap vunnits om ungdomars värderingar och beteende på sexual- och samlevnadsområdet. Information och diskussion härom kan göra det lättare för individen att se sin plats i ett större socialt sammanhang och att befrias från vanföreställningen att "så gör alla" eller "så tycker alla". Och tvärtom: att få veta att man inte är ensam om att tycka eller göra så eller så.

Relationen mellan tonåringar och föräldrar är enligt dessa undersökningar bättre än vad man brukar utgå ifrån i den allmänna debatten. Bland annat har det visat sig att när ungdomar får ange vem de helst skulle vända sig till "för att få råd om normer på det sexuella området", får alternativet "föräldrarna" fler röster än något annat enskilt alternativ. Det bör därför finnas underlag för en givande diskussion om vad de båda generationerna har att ge varandra – och om hur de ibland har det svårt med varandra.

Tanken på att en gång bilda familj kan vara intensivt närvarande för en äldre tonåring, även om denna händelse tänks ligga i en ganska avlägsen framtid. Det är en av samlevnadsundervisningens viktigaste uppgifter att klargöra familjens ändrade villkor och delvis ändrade funktioner i förhållande till äldre tider, att påvisa vilken betydelse familjen i dag har respektive inte har för sina olika medlemmar och att peka på faktorer som har betydelse för om en familj kan " fungera " eller ej. (Se artiklarna Samlevnadens villkor förr och nu, Familjen och Hemmets betydelse i faktaöversikten.)

Samlevnadens beroende av sociala faktorer bör belysas. Sådana faktorer är t. ex. uppväxtbakgrund, könsroller, arbetsmarknadsförhållanden, bostadsförhållanden.

Vissa grupper i samhället har traditionellt varit fränkända rätten till sexuellt samliv. Det har gällt fysiskt och psykiskt handikappade, mentalsjuka, interner på fångvårdsanstalter. Det har också funnits och finns kanske alltjämt en egendomlig fördom mot sexuell aktivitet hos äldre människor. Sådana inställningar betraktas nu alltmer som en diskriminering vilken tillfogat de nämnda grupperna onödiga lidanden och för vissa av dem motverkat rehabilitering. (För en del av dessa individer är sexuell aktivitet dock av skilda skäl inte möjlig.) Sexual- och samlevnadsundervisningen bör bidra till ökade insikter och en förändrad attityd på detta område.

Det finns i vårt samhälle också en tendens till nedvärdering av dem som av olika skäl lever utan sexualpartner. Undervisningen bör motverka ett sådant ytligt och diskriminerande betraktelsesätt och påpeka det självklara förhållandet att man kan finna gemenskap, mening och innehåll i livet, fastän man i en bemärkelse är "ensam".

1.6 Jämförelse mellan denna handledning och de tidigare

1.6.1 Överensstämmelser

Överensstämmelse mellan denna handledning och de tidigare (1945, 1949 och 1956) råder bl. a. i följande rekommendationer:

Alla väsentliga fakta bör meddelas. — Undervisningen bör söka motverka pryderi och förtegenhetsfostran på det sexuella området. Onaniskrämseln bör motarbetas. — Pojkar och flickor bör undervisas gemensamt. (1945 års handledning hade här rekommendationen att de helst bör undervisas åtskilda samt att läraren bör vara av samma kön som eleverna.) Sexualupplysning bör ges redan under förskoleåren; barnen bör få ärliga svar på alla sina frågor. — Skolans sexualundervisning skall börja i årskurs 1 och sedan återkomma under hela skoltiden med utvidgat och fördjupat innehåll i takt med elevernas utveckling. — Den äldre metoden att inleda sexualundervisningen med en skildring av fortplantningen hos växter och djur är pedagogiskt olämplig. Man bör i stället direkt gå in på fortplantningen hos människan. Informationen härom bör inte inskränkas till befruktning, havandeskap och förlossning; det är "önskvärt", säger den gamla handledningen, att undervisningen redan på lågstadiet innefattar även elementär upplysning om hur ett samlag går till. Undervisningen får inte vara ensidigt biologisk men inte heller ensidigt syssla med etiska aspekter. Sexual- och samlevnadsundervisningen bör vara integrerad i flera samverkande skolämnen.

Att dessa rekommendationer gjordes redan i 1945 och 1956 års handledningar innebär att dessa för sin tid var banbrytande på sexualundervisningens område. Med hänsyn till den ökade öppenheten och det i viss mån förändrade synsättet hos de allra flesta människor är det emellertid självklart att de gamla handledningarna delvis framstår som föråldrade. Det gäller bl. a. följande punkter.

1.6.2 Skillnader

I de äldre handledningarna framträder ofta en viss rädsla för att själva faktakunskapen om det sexuella skall kunna vara farlig för barn och mera omogna tonåringar. Sådana farhågor betraktas, som nämnts, i denna handledning som obefogade (1.3). Vad som är skadligt är vilseledande attitydpåverkan och okunnighet.

I denna handledning utfärdas inga varningar för att i sexualundervisningen använda bilder på lågstadiet eller för att låta eleverna på mellanstadiet göra anatomiska teckningar. Dessa eller liknande metodiska hjälpmedel för att vinna åskådlighet betraktas tvärtom som självklara beståndsdelar av undervisningen.

Att sexuallivet innebär gemensam njutning och glädje förbigås inte med tystnad.

Undervisningen handlar inte längre enbart om det sexuella samliv som förekommer inom äktenskapet. Den tar med i bilden den uppfattning som är självklar för de flesta svenskar, nämligen att ett föräktenskapligt

sexuellt samliv mellan människor som har ett personligt förhållande och visar hänsyn och ansvar i detta är något helt riktigt. Samtidigt måste undervisningen göra full rättvisa åt dem som avvisar denna uppfattning och håller fast vid sin religiösa övertygelse att det sexuella samlivet hör hemma endast inom äktenskapet. Här gäller läroplanens ovillkorliga föreskrift om objektiv undervisning om kontroversiella värderingar (4.3.1 och 4.3.2).

Frågan hur undervisningen principiellt skall ta upp det sexuella samliv som förekommer bland ungdomar i tonåren behandlas också annorlunda i denna handledning. Se avsnitt 4.3.4.

Vissa argument som var avsedda att motverka föräktenskapligt sexuellt samliv saknas i denna handledning därför att de inte hade tillräckligt faktaunderlag.

Det gäller rekommendationen att "med kraft understryka preventivmedlens endast relativa skyddsverkan" samt rådet till ungdomar att hellre gifta sig tidigt än att inleda ett förhållande som ogifta. De bästa preventivmedlen är pålitliga; om man döljer detta faktum minskar man motivationen att använda dem. Tonårsäktenskap har högre skilsmässofrekvens än senare ingångna äktenskap.

Denna handledning innehåller inte heller någon argumentation av denna typ: "Har man under sina uppväxtår avhållit sig från sexuellt samliv, har man de bästa förutsättningar att en gång kunna bilda ett eget hem med den man håller av och leva tillsammans harmoniskt och lyckligt." – Det finns som tidigare framhållits allvarliga skäl att varna för att inleda sexuellt samliv innan parterna är mogna att klara av en sådan relation. Men till dessa skäl hör inte det påstående som görs i citatet. Något så enkelt sammanhang finns inte. Bl. a. kan man konstatera att både föräktenskapligt samliv och trohet i äktenskapet är vanligare i Sverige än i andra undersökta länder.

Handledningen söker undvika att ge en idealiserad bild av äktenskapet ("leva tillsammans harmoniskt och lyckligt" och flera liknande formuleringar i de äldre handledningarna). När man i skolan samtalar om att leva i familj är det nödvändigt att utgå från en realistisk bild av såväl de negativa som de positiva sidorna.

Något liknande gäller det "stadiga sällskap" som förekommer i tonåren. Det finns inte skäl att som de äldre handledningarna ge en helt och hållet mörk bild av dessa relationer – men inte heller att fördölja komplikationerna.

2 Mål och riktlinjer

2.1 Mål

Eleven skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen

1. *skaffa sig kunskaper om anatomi, fysiologi, psykologi, etik och sociala sammanhang för att därigenom få bättre förutsättningar att uppleva sexuallivet som en källa till lycka och glädje i gemenskap med en annan människa och att eftersträva en samlevnad präglad av ansvar, hänsyn och omsorg om medmänniskan;*

2. *förvärva en saklig och allsidig orientering om olika värderingar och livsåskådningar av betydelse för sexuallivet, dels grundläggande värderingar, vilka enligt läroplanens mål och riktlinjer skall framhållas och främjas, dels kontroversiella värderingar, vilka enligt läroplanens allmänna anvisningar skall belysas utan ställningstagande från skolans sida;*

3. *utveckla förmågan att förstå att sexualiteten är en integrerad del av människans liv och har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen;*

4. *förvärva större medvetenhet och därigenom ökad möjlighet till personligt ställningstagande på olika nivåer av mognad och sexuell erfarenhet.*

2.2 Riktlinjer

1. Då de etiska normerna för sexuell samlevnad anges som ansvar, hänsyn och omsorg om medmänniskan sker detta med fullt beaktande av att normerna ofta inte förverkligas. Normerna anges ändå som de mest grundläggande eftersom det man erkänt som rätt förblir rätt oberoende av i vad mån det förverkligas. Man bör vid samtal i klassen om etiska frågor eftersträva att gemensamt komma till klarhet om vad man erkänner som det rätta utan att anse svaret vara givet i förväg därför att man vet hur majoriteten brukar handla. Resultatet av en prövning kan bli att man godkänner majoritetens handlingssätt eller att man underkänner det och i stället ansluter sig till den norm som minoriteten följt. Det kan gälla en sådan fråga som den vita rasens benägenhet att inta en rasdiskriminerande attityd till äktenskap med färgade. Eller det kan gälla en i Sverige mer kontroversiell fråga: aborterna.

Då det i den första målpunkten talas om kunskaper som kan skapa bättre förutsättningar för en samlevnad präglad av omsorg om medmänniskan, bör en reservation hållas i minnet. Insikter (t. ex. i befruktningssystemet eller funktionssättet hos olika preventivmedel) leder inte i och för sig till ett handlande som innebär omsorg om partnern – eller om en själv. Ögonblickets impuls, likgiltighet för partnern eller självdestruktivitet kan styra handlingarna i stället för viljan att inte skada. Värdet av information är därför begränsat – men alltid tillräckligt stort för att motivera att information ges. Denna kommer att verka i god riktning just så långt som det finns en fungerande god vilja (eller självbevarelsedrift) hos den som har kunskapen. Det är därför oerhört viktigt att skolan söker ge inte endast kunskap utan också värdeupplevelser, inspiration. Även om människan är djupast bestämd av erfarenheter som ligger före och utanför skolan, finns talrika vittnesbörd om att impulser från skolans värld haft ett bestämmande inflytande på mångas liv.

2. Frågan om grundläggande resp. kontroversiella värderingar, eller med andra ord frågan om den objektiva undervisningen och dess gränser, behandlas i avsnitt 4 (Värderande och objektiv undervisning).

3. Den grundsyn på sexualiteten och personligheten som anges i den tredje målpunkten kan aktualiseras i samband med alla moment som ingår i sexualundervisningen på olika stadier. Psykologiska och etiska moment bör dock inte ständigt tas upp; eleverna har behov av stora portioner ren faktainformation.

Den tredje målpunkten innebär bl. a. att skolan söker aktivt motverka den uppfattning av sexuallivet som förs fram i den mera pornografiskt betonade delen av veckopressen, i många filmer, i en del av den reklam som utnyttjar sexuella anknytningar samt i regel i pornografien. Gemensamt för dessa medier är att de gör ekonomiska vinster på det renodlade sexualintresset och framställer "sex" som en aktivitet för sig, isolerad från den övriga personligheten och de flesta sociala sammanhang. Ett omfattande sådant sexualliv finns och har alltid funnits; somliga människor har tyvärr inte hittat vägen till något annat, men i de nämnda medierna skildras det som om det vore det enda. Därigenom kan en ensidig och delvis verklighetsförfalskande uppfattning om sexuallivet understödjas och befästas. I skolans sexual- och samlevnadsundervisning bör i stället det sexualliv som är integrerat i en personlig relation framställas som värt att eftersträva.

En sådan värdering bör vara vägledande för behandlingen av alla de nyss uppräknade momenten. Det lönar sig emellertid inte mycket att moralisera över de dåliga inslagen i vissa massmedier. Det är effektivare att med många exempel göra en så grundlig analys som möjligt av de två skilda synsätten och överlåta åt eleverna att reagera och diskutera inför detta stoff ur verkligheten.

4. Därmed har också ett exempel givits på den inriktning av undervisningen som anges i den fjärde målpunkten och som överensstämmer med läroplanens uttalande att det är betydelsefullt "att den unga generationen får ställa de angelägna frågorna i nuet kring människans personliga och sociala problem av både näraliggande och global natur, får

arbeta med dessa frågor ur olika synvinklar och får öva sig i kritisk bedömning och självständigt ställningstagande. Endast på så sätt blir en människas värderingar ett uttryck för en egen personlig livshållning. Det är därför väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande."

Genom en normgivning av helt annat slag i hem och skola (exempel finns i det förflutna och i nutida diktaturer) är det möjligt att skapa en strängt disciplinerad och i sina värderingar "innesluten" personlighet: genom en auktoritär fostran skapar man dels auktoritära, dels underdåniga personlighetstyper. Denna möjlighet avvisas i den svenska skolan och alltså även i dess sexual- och samlevnadsundervisning. Den bygger i stället på övertygelsen att humanare relationer kan växa fram mellan människor som vant sig vid att själva tänka över frågorna om rätt och orätt och ge sin mening tillkänna och lyssna till andras.

Om undervisningen utformas enligt dessa mål och riktlinjer kommer den att omfatta tre huvudområden:

- a. sexualanatomi och -fysiologi;
- b. sexuallivet i dess olika yttringar (t. ex. samlag, självtillfredsställelse, störningar i sexualfunktionen, preventivmetoder, abort, variationer i sexualdriftens inriktning, veneriska sjukdomar);
- c. samlevnadsfrågor som har att göra med känslor, relationer, värderingar, normer, samhällsförhållanden.

3 Behovet av sexual- och samlevnads- undervisning

3.1 Behovet av undervisning i sexualkunskap

Förskole- och lågstadiesbarn behöver få veta att de "kommer från" både pappan och mamman, dvs. de behöver få de elementära upplysningarna om samlag, befruktning, havandeskap och förlossning. En av avsikterna med denna undervisning är att stärka känslan av samhörighet med föräldrarna och därigenom öka barnets trygghetskänsla. Förskole- och lågstadiesbarnen behöver dessutom den korrekta informationen som motvikt till felaktiga och kanske oroande föreställningar, som de fått från kamrater eller genom missförstådda upplysningar i massmedier.

Under *mellanstadiet* inträder de första kroppsliga pubertetsförändringarna hos flertalet flickor och många pojkar (hos en del av flickorna redan under lågstadiet). De behöver förberedas på förändringarna och lära sig förstå deras innebörd. Annars kan effekten hos en del individer bli ängslan och vanföreställningar. Särskilt vanlig är oro för att man är "onormal"; denna oro bör motverkas genom att sexualundervisningen betonar både den tidsmässiga och den utseendemässiga variationsbredden i vad som är "normalt". Det är också självklart att den unga människan bör få kunskap om könsorganens anatomi och några elementära upplysningar om deras fysiologi samtidigt som hon själv blir könsmogen. Det är en del av den ökande verklighetsorientering som bör åtfölja tillväxten i ålder och fattningsförmåga.

På *högstadiet* finns behov av en fördjupad undervisning om könsorganens anatomi (man bör undvika en omtagning av det elementära utom då det i vissa fall kan visa sig nödvändigt) samt nu för första gången en ingående undervisning om könsorganens fysiologi. Det största utrymmet bör dock på detta åldersstadium ägnas "sexuallivet i dess olika yttringar" och samlevnadsfrågorna (se 3.2 och 3.3).

I *gymnasieskolan* kan behövas en fördjupad framställning av könsorganens fysiologi eftersom det rör sig om ganska komplicerade sammanhang — även och i hög grad beroende av psykologiska förhållanden. Samlevnadsfrågor, inte minst i ett socialt perspektiv, och sexuallivet i dess olika yttringar blir även här huvudsaken — nu diskuterade på ett mer ingående sätt.

3.2 Behovet av undervisning om sexuallivet i dess olika yttringar

Vilken typ av fakta som avses framgår av 2.2, slutet, punkt b. Behovet av undervisning på dessa områden är numera så allmänt erkänt att några särskilda motiveringar inte behöver anföras. Även de som av religiösa skäl är motståndare till preventiva åtgärder och aborter behöver i egenskap av medlemmar av det svenska samhället ha god teoretisk kunskap om dessa företeelser. Preventivmedel används av nästan hela befolkningen, och aborterna som samhället söker komma till rätta med, främst genom att främja ökad preventivmedelsanvändning bland dem som inte har några principiella invändningar häremot. Dessa samhällsfrågor behöver diskuteras av alla på saklig grundval.

Om beteenden och värderingar på det sexuella området i olika befolkningsgrupper föreligger numera ett antal sociologiska undersökningar. Många av deras resultat är av stort värde för undervisningen. De ger tämligen säkra kunskaper på områden där man tidigare mest hade gissningar att röra sig med. På vissa punkter, t. ex. spridningen av sexualdebutåldern, antal partner, samlevnadsnormer, värdering av egna samlagserfarenheter, kan de användas för att korrigera spridda vanföreställningar.

3.3 Behovet av undervisning om samlevnadsfrågor

Den påverkan i olika riktningar som barn och ungdomar utsätts för utanför skolan när det gäller synen på samlevnaden mellan könen, kommer bl. a. från föräldrar, kamrater, upplysnings- och rådgivningslitteratur, program i radio och TV, konfirmationsundervisning, frågespalter i dags- och veckopress, filmer, veckotidningsnoveller, serier, kiosklitteratur, schlagertexter, reportage om idolgestalters "intima" samlevnadsproblem, reklamens text och bilder med sexuell anknytning, pornografiska berättelser och bilder. Man behöver inte räkna med att ungdomar i allmänhet motståndslöst präglas av de sämsta attityderna i allt detta, t. ex. den schlagerromantiska kärleksuppfattningen eller pornografins relationslösa sexualakter. Flertalet ungdomar får med stigande ålder ökad förmåga att hålla en viss kritisk distans till de ytligaste eller mest vilseledande värderingarna. Det kommersiella utbudet av dessa är emellertid så omfattande att man måste räkna med att många påverkas till värderingar och beteenden som tillfogar dem själva eller andra skada. Därför behöver skolan göra en insats tillsammans med andra krafter i samhället som vill ge goda impulser på detta område.

En planerad samlevnadsundervisning i skolan har särskilda förutsättningar att ge en *överblick* av samlevnadsproblemen och en kritisk genomlysning av de skilda och motsägande värderingar som eleverna möter. Enligt de riktlinjer som är angivna i läroplanernas Mål och riktlinjer skall det emellertid också i undervisningen finnas en *värderande helhetssyn*, som skall framhållas och främjas (se 2.1, punkt 2). Det är av

värde för ungdomarna att ha sett ett sådant perspektiv, även om själva den avgörande inspirationen att handla på ett visst sätt väl i regel inte kommer genom skolan. En lärare som är kunnig i och engagerad av sitt ämne och åtnjuter elevernas uppskattning och förtroende kan dock betyda mycket även i detta sammanhang. Eleverna kan få en väsentlig hjälp att reda sig såväl genom kunskaper och överblick som genom attitydpåverkan.

Undervisning i samlevnads-kunskap eller snarare samtal om samlevnadsfrågor är mer behövliga i dag än för hundra år sedan, då samhället var mer statistiskt, mer auktoritärt, livsåskådningsmässigt enhetligare och mindre påverkat av intryck från andra länders kulturer.

Den svenska sexualundervisningen har ibland anklagats för att vara ensidigt biologisk och "teknisk", utan förmåga att sätta sexualkunskapen i relation till den mänskliga samlevnadens grundläggande villkor, i synnerhet de emotionella. Omfattande undersökningar har emellertid visat att även dessa aspekter behandlats i ganska stor utsträckning, dock inte så mycket som man skulle önska. Denna sida av undervisningen behöver därför förstärkas.

Eleverna själva upplever behov av en allsidig sexual- och samlevnadsundervisning. Att det verkligen förhåller sig så har klarlagts genom enkätundersökningar. Därvid framgick bland annat att mer än hälften av de femton-årtonåriga eleverna "skulle vilja ha tillfälle till enskilt samtal om personliga problem gällande sexuallivet". Det är en allvarlig tankeställare att så många anser sig inte ha denna möjlighet. Elevenkäter har visat att de ofta inte vill vända sig till lärare som de träffar dagligen i skolsituationen för att tala om dessa personliga ting. Sådana samtal förekommer dock inte så sällan – särskilt när det gäller yngre tonåringar – och kan då vara av stort värde. Skolan kan också komma behovet till mötes på ett indirekt sätt. Två tredjedelar av eleverna "skulle ha önskat att det i skolan diskuterats mer än som skett kring normer för sexuell samliv". En av motiveringarna härför torde vara att de hoppas att under diskussionen deras egna problem bland andra skall komma upp utan att de själva behöver framträda just i det sammanhanget.

Det finns ett område som har med samlevnaden att göra, där eleverna i ännu högre grad uttalat önskan om mer undervisning, nämligen samhällets *bestämmelser* om familjebildning, om stöd till barnfamiljer, om preventivmedel, om abort, om veneriska sjukdomar och om sexualbrott. Åtta elever av tio i femton-årtonårsåldern har gjort denna markering. Det är också uppenbart att det ligger i både individens och samhällets intresse att kunskaperna på detta område är goda. Då ämnet samhällskunskap är det som minst tagit upp sexual- och samlevnadsfrågor, föreligger här en fingervisning om ett område där sexualundervisningen måste utökas.

Mycket stora majoriteter av lärarna har upplevt att eleverna varit intresserade av sexual- och samlevnadsundervisningen. Det är ytterligare ett vittnesbörd om att eleverna, trots det oerhört omfattande utbudet av information och debatt utanför skolan, har ett starkt understruket subjektivt behov av att samlevnadsfrågorna tas upp till grundlig behand-

ling i undervisningen.

De skäl som ovan angivits för en utökad samlevnadsundervisning är: behovet att komplettera information och påverkan utanför skolan med överblick och kritisk analys; det ökade behovet av eftertanke i den pluralistiska kultursituationen; olämpligheten av en ensidigt biologisk sexualundervisning; önskvärdheten att motverka en "opersonlig" uppfattning av sexuallivet; elevernas eget dokumenterade behov. Av dessa skäl har samlevnadsfrågorna i denna handledning givits betydligt ökat utrymme i högstadiets och gymnasieskolans sexualundervisning. Vilka frågor som tagits med framgår i detalj av momentförteckningarna med kommentarer.

4 Värderande och objektiv undervisning

4.1 Två slags undervisning om värderingar

I länder med demokratiskt statskick måste det allmänna skolväsendet söka förhålla sig neutralt till vissa i samhället förekommande kontroversiella värderingar. Det enklaste exemplet är att skolan inte får användas för att göra propaganda för ett visst politiskt partis program och mot övriga partiers. Grundläggande värderingar, som man antas vara enig om, brukar däremot direkt framhållas i läroplaner, undervisning och läromedel. Undervisningen blir alltså i vissa frågor objektiv i betydelsen neutral, i andra värderande, ställningstagande. Ofta anger läroplanerna i olika länder inte tydligt vilka frågor som skall behandlas på det ena eller det andra sättet.

I läroplanen för den svenska grundskolan (Lgr 69) har emellertid denna problematik behandlats ingående, och det på ett sätt som får konsekvenser för sexual- och samlevnadsundervisningen. Den centrala föreskriften lyder: "Undervisningen skall vara objektiv, dvs. saklig och allsidig. — — — Kravet på allsidighet blir särskilt aktuellt, när det gäller att skildra livsåskådningar, ideologier, värderingar och över huvud taget kontroversiella synpunkter. Det är då angeläget, att olika uppfattningar balanseras mot varandra, att den ena inte favoriseras framför den andra, såvida inte läroplanens i demokratisk ordning fastställda mål och riktlinjer direkt anger att vissa värderingar skall framhållas och främjas. (Kurs. här.) Kravet på allsidighet innebär vidare att skolan under de nämnda förutsättningarna skall förhålla sig neutralt till det som skildras. Framställningssättet får inte vara sådant, att läraren identifierar sig med eller tar avstånd från de kontroversiella uppfattningar som behandlas. Detta hindrar givetvis inte att läraren ger tillkänna sin personliga åsikt."

De värderingar som enligt läroplanens mål och riktlinjer skall framhållas och främjas och som närmast är tillämpliga på samlevnadsfrågor anges på följande sätt: "Skolan skall . . . grundlägga och vidareutveckla sådana egenskaper hos eleverna, som kan bära upp och förstärka demokratins principer om *tolerans, samverkan och likaberättigande mellan människor*. Att väcka *respekt för sanning och rätt, för människans egenvärde, för människolivets okränkbarhet och därmed för rätten till personlig integritet* (kurs. här) är en huvuduppgift.

Läraren skall alltså i vissa frågor söka undvika att påverka eleverna till

förmån för den ena eller andra värderingen. I andra frågor skall han tvärtom försöka påverka dem att ansluta sig till en viss värdering och ta avstånd från andra.

4.2 Värderande undervisning som avser att påverka eleverna i en viss riktning

4.2.1 Värdegemenskapen

Den värderande och avsiktligt påverkande undervisning som är föreskriven kan och måste inom sexual- och samlevnadsundervisningen ha stort utrymme – av två skäl.

För det första föreligger på detta område, tvärt emot vad många föreställer sig, en omfattande värdegemenskap. På en rad viktiga punkter behöver man därför inte röra sig med kontroversiella värderingar utan kan hävda vissa ting som rätta och riktiga utan att därmed träda någons rätt för när. Vidare är detta ett livsområde där människor kommer varandra så nära och blir så beroende av varandra, att etiska riktlinjer blir särskilt betydelsefulla.

Att det finns en viss enighet eller värdegemenskap är inte detsamma som att människor allmänt *lever* efter de hithörande normerna. På den tiden då tio Guds bud pluggades in genom skolans och kyrkans försorg som det religiöst-etiska och sociala rättesnöret, var både lydningen och olydningen mot buden vanligt förekommande. De samlevnadsnormer som i dag är accepterade styr mycket av mäns och kvinnors beteende mot varandra, både genom att förbjuda och genom att uppmana. Utan vissa gemensamma normer skulle de individuella relationerna och samhället inte fungera. Vid sidan härav finns det många individer som av olika skäl inte alls erkänner dessa normer.

4.2.2 Att undervisa om gemensamma värderingar

Dessa förhållanden medför att gehör och gensvar kan påräknas från de flesta elever, om de grundläggande och gemensamma värderingarna förs fram på ett sådant sätt att de blir "igenkända", dvs. att eleverna upplever att det egentligen är deras egna värderingar det är tal om. Undervisningens funktion är då den klassiska att klargöra och medvetandegöra vad ungdomarna mera diffust känt på sig. Därvid kan läraren i princip gå till väga på två olika sätt. Han kan med all den övertygelse som han förfogar över säga att detta eller detta självklart är rätt och att det motsatta handlingssättet är orätt. Så kan han säga om handlingar som innebär hänsyn respektive hänsynslöshet i samlevnaden. Ett starkt emotionellt engagemang från lärarens sida kan här vara en hjälp för ungdomar att fördjupa och befästa sina egna värderingar.

Om detta leder till diskussion har den andra undervisningssituationen uppstått, den som innebär att man tar upp även de grundläggande värderingarna till fri granskning. Här måste full yttrandefrihet råda även

då värderingar ifrågasätts. Men läraren måste under diskussionens gång påminna om att dessa värderingar är och förblir i princip giltiga, även då de bestrids, så länge inte grundvalarna för samhället ändrats. Att förfara på detta sätt har stöd i ett centralt resonemang i läroplanen som utmynnar i följande sats: "Det är väsentligt att även de för vårt samhälle gemensamma värderingarna blir föremål för granskning och personligt ansvarsmedvetet ställningstagande." Att på så sätt "lämna ut" värderingarna till ungdomarnas fria gensvar är ett sätt att visa sin tilltro till deras bärkraft. Det finns dessutom ett viktigt psykologiskt skäl att förfara på detta sätt. Med läroplanens formulering: "Endast på så sätt blir en människas värderingar ett uttryck för en egen personlig livshållning."

Det finns, som tidigare påpekats, också ett annat psykologiskt skeende som leder till ett djupare accepterande av en värdering: man accepterar den just därför att den förkunnas på ett auktoritärt sätt. Man uppfattar det som en lockande lösning på sina problem att fly från eget ställningstagande och hålla sig till en given mäktig auktoritet. Den svenska skolan avvisar emellertid både en sådan livshållning och ett sådant samhälle som blir resultatet härav. Undervisningen om de grundläggande och gemensamma samlevnadsvärderingarna måste därför ha den principiella karaktär som här angivits. Dessa värderingar skall tydligt anges och hävdas, men på ett sådant sätt att eleven inte drar sig för att fråga och diskutera om han vill det. – Värderingsfrågor bör inte *alltid* aktualiseras i undervisningen. Ett sådant tillvägagångssätt har visat sig vara negativt från pedagogisk synpunkt. Eleverna har behov av grundlig saklig information om anatomiska och fysiologiska förhållanden. Om de begär faktiska upplysningar om frågor som sammanhänger med sexuallivet i vidaste bemärkelse bör de få dessa utan att den moraliska aspekten anläggs vid varje särskilt tillfälle. Det rikliga meddelandet av fakta brukar leda till att eleverna själva tar upp de moraliska problemen, vilket är den bästa utgångspunkten för att komma in på dem. Om så inte sker blir det lärarens uppgift att ändå föra in dessa frågor i undervisningen utan att låta dem ensidigt dominera.

4.2.3 De grundläggande och gemensamma värderingarna i samlevnadsundervisningen

Skolans uppgift "att väcka respekt för människans egenvärde" (4.1) leder till att samma krav på hänsyn till andra människor och ansvar för konsekvenserna av sina handlingar, som gäller på alla livets områden, skall föras fram inom sexual- och samlevnadsundervisningen. Det innebär först och främst att ingen människa bör betraktas enbart som ett medel att tillgodose mina intressen och behov. Varje människa har en egen personlighet och livssituation som förtjänar att behandlas med aktsamhet och att – om en närmare relation uppstår – bli föremål för omsorger. Det kan inte undvikas att två människor som står varandra nära tillfogar varandra lidanden och kanske skador. Men situationen blir en helt annan om man försöker i möjligaste mån undvika detta än om man är likgiltig för saken. Tonåringar som har stadigt sällskap tar ofta hand om varandra

på ett för båda parter välgörande sätt. Men det finns också skäl att i samlevnadsundervisningen samtala om vad det innebär att leka med någons känslor eller att "göra slut" på ett kränkande sätt.

Att ge upphov till ett oönskat havandeskap är vad man oftast menar med ansvars- och hänsynslöshet på det sexuella området. Här behövs både en kraftig reaktion och ett samtal som åskådliggör de reella konsekvenserna: antingen en abort eller att låta barnet adopteras eller också att ställa om sitt liv och hindras i sin utbildning och sina framtidsmöjligheter. Om barnet verkligen är ovälkommet och föräldrarna inte mogna att ta hand om det, blir det skadeverkningar inte bara på föräldrarna utan också på barnet.

Gonorrésmitta och dess förhindrande bör inte behandlas enbart som ett medicinskt-tekniskt problem. Det bör klargöras att sjukdomen numera har antagit en sådan karaktär att ett överförande av smitta lätt kan komma att innebära en ovanligt kvalificerad form av hänsynslöshet (se artikeln om könssjukdomar). Om man lever så att man utsätter sig själv och andra för stor smittrisk (täta partnerbyten i förening med underlåtenhet att använda kondom) påtar man sig alltså ett stort ansvar. Detta påpekande gör inget intryck på dem som är likgiltiga för ansvarsfrågan men säkerligen på flertalet elever.

Skolans uppgift "att väcka respekt för människolivets okränkbarhet och därmed för rätten till personlig integritet" (4.1) har konsekvenser för samlevnadsundervisningen, t. ex. att varje form av psykisk press eller fysiskt överväld utgör ett brott mot integriteten. De undersökningar som finns tyder emellertid på att en press, som är så stark att den upplevs som tvång, är betydligt mindre vanlig än vad som ofta påstås i debatten.

Med den personliga integriteten sammanhänger också den mest grundläggande av de värderingar som bör prägla sexual- och samlevnadsundervisningen: att ett sexualliv som är integrerat i en personlig relation har mer att ge än ett opersonligt och tillfälligt.

Eftersom detta ibland förnekas kan det vara skäl att i undervisningen något närmare utveckla denna värdering. Kontakt, gemenskap kan de flesta människor inte undvara utan stora psykiska påfrestningar, ofta skador. Sexualiteten är en av människans starkaste drivkrafter, men den behöver inte i och för sig inrymma något personligt element. Om man lyckas infoga den i och ställa den i tjänst hos en gemenskap, innebär detta en rikare upplevelse. Att nå därhän blir ett av de väsentliga målen i livet, ett mål som de flesta förverkligar i någon mån. Då har man också vunnit en av förutsättningarna att bilda en familj som i bästa fall kan bli en gynnsam miljö för både vuxna och barn att utvecklas i — en familj där den personliga och den sexuella relationen mellan föräldrarna är integrerade i varandra. Vid undervisningen om familjen måste emellertid de äldre eleverna också föras in i den debatt som satt den traditionella familjestrukturen i fråga och som menar att en mångsidigare gemenskap kan förverkligas i t. ex. en storfamilj.

Om man undrar hur stor del av svenska folket som instämmer i att sexuellt samliv inom ramen för en gemenskap är att föredra framför det tillfälliga och opersonliga sexuallivet, bör man inte vilseledas av det

förhållandet att en mycket stor del av männen och en mindre del av kvinnorna "accepterar" samlag med tillfälliga kontakter. Ingenting hindrar att de samtidigt värderar ett sexuellt samliv med den man hör nära ihop med, högre. Uppenbarligen är det så att nästan alla söker efter en sådan gemenskap och beklagar om de måste nöja sig med något mindre.

En värdering som har ett starkt stöd hos de allra flesta i svenska folket är kravet på trohet mot make/maka, fästman/fästmö, stadigt sällskap. Ett tillfälligt snedsprång säger sig många kunna överse med, men inte med en planerad och dold otrohet som bryter gemenskapen. Då denna fråga berörs i undervisningen, bör det framhållas att begreppet trohet/otrohet har en vidare innebörd än avhållsamhet eller icke från samlag med en tredje part. Trohet är att söka upprätthålla en gemenskap. Otrohet är att vända sig bort från den och söka ersättning i något annat, t. ex. arbete, karriär, intressen, ensamhet – eller en eller flera nya sexuella kontakter eller ett nytt kärleksförhållande.

Styrkan i trohetskravet härrör ur behovet av samhörighet. Man vill skydda gemenskapen genom att framhålla dess värde och varna för de vägar som leder bort från den.

Detta betecknas ibland i debatten om troheten som ett krav på att få äga en annan människa. Ett sådant krav kan inte försvaras. Man har rätt att säga upp en gemenskap och lämna den. Men man har inte rätt att i hemlighet bryta gemenskapen samtidigt som man låtsas leva kvar i den.

Frågorna om samhörighetens djup, varaktighet och upphörande är centrala för många tonåringar, och det kan vara av stort värde att ta upp dem i undervisningen. Därigenom motverkar man också vissa massmediers sensationsbetonade och osanna framställning av den sexuella otroheten som det normala och som ett framsteg för frihet och lycka.

Av intresse i detta sammanhang är också något annat som framgått av en stor enkätundersökning: den subjektiva upplevelsen av stark tillfredsställelse är vanligare bland dem som har samlag med den de är kära i, med stadigt sällskap, fästmö/fästman eller hustru/äkta man än bland dem som har samlag med tillfällig kontakt.

Den grundläggande värdering det här är tal om – rätten till personlig integritet – leder också till ett avvisande av den människosyn som i regel kommer till synes i pornografin: människan som individ är likgiltig: hon har bara värde som medel för sexuell tillfredsställelse. Viktigt är emellertid att i undervisningen inte likställa alla öppna sexualskildringar med pornografi (se härom avsnittet om pornografi i översikten av lärostoffet).

Skolans uppgift att "grundlägga och vidareutveckla sådana egenskaper hos eleverna som kan bära upp och förstärka *demokratins princip om likaberättigande* mellan människorna" (4.1) har också konsekvenser för den värderande och avsiktligt påverkande undervisningen.

Denna vänder sig t. ex. mot den traditionella dubbelmoralen på det sexuella området, enligt vilken kvinnor utsattes för sociala förkastelse-domar för samma handlingar som män saklöst kunde begå. Enkätundersökningar inom den yngre generationen i flera länder visar att denna

attityd numera är starkt på tillbakagång.

Att ta avstånd från den sexuella dubbelmoralen är en del av uppgiften att motverka de traditionella könsrollerna, dvs. den prägling av män och kvinnor som skapar större olikheter mellan dem än som motiveras av olikheter i anlag och kroppsliga funktioner. Då en förändring sker på detta område, så att mannen blir mindre dominerande och kvinnan mindre passiv, har detta ett djupgående inflytande också på den personliga och den sexuella relationen.

Kravet på likaberättigande mellan människor leder också till en argumentering mot rasdiskriminering på det sexuella området. Vid fortsatt immigration kan denna fråga bli alltmer aktuell.

Diskrimineringen av homosexuella och andra med särpräglad könsdrift har avtagit något under senare årtionden. Sexual- och samlevnadsundervisningen bör medverka till att en attitydförändring i denna riktning fortsätter.

Undervisningen bör som tidigare nämnts medverka till att rätt till sexuellt samliv tillerkänns fysiskt och psykiskt handikappade, intagna på ålderdomshem, mentalsjuka, interner på fångvårdsanstalter och andra anstaltsbundna samt att överhuvud fördomen mot äldres sexualliv övervinns. (Se 1.5.)

Skolans uppgift att bidra till *tolerans* (1.4) är inte svår eller omfattande när det gäller ungdomars syn på sexuella frågor. Personer och rörelser med intensivt omfattade övertygelser har kritiserat denna målsättning emedan den antas innebära att man förklarar alla åsikter och beteenden för lika goda och försvagar engagemanget att verkligen kämpa för en övertygelse eller ett program. Denna kritik vilar på en missuppfattning av vad tolerans är. Den gäller inte värderingar och beteenden som strider mot de värderingar som läroplanen kallar grundläggande och gemensamma. Det finns ingen anledning att vara tolerant mot t. ex. barnmisshandel eller sexuell hänsynslöshet. Tolerans betyder en beredskap att respektera en annan människas rätt att hysa och tala för en allvarlig religiös eller etisk eller politisk övertygelse, även om man själv helhjärtat bekämpar denna övertygelse. Det är viktigt att klargöra detta vid undervisning om samlevnadsfrågor så att inte en hög värdering av tolerans blir ett hinder för att omfatta och hävda en egen stark övertygelse.

När det gäller sexuallivet har emellertid tolerans också en annan innebörd för många människor, nämligen att man inte skall anlägga moraliska aspekter på sexuella beteenden så länge dessa inte skadar någon. Detta får betraktas som en speciell sexualmoralisk uppfattning mot vilken står uppfattningen att det finns normer, som man överhuvud inte får bryta emot. En konfrontation mellan dessa båda uppfattningar kan vara en god metod att tränga djupare in i problemen. Då är det emellertid inte fråga om att i undervisningen ta parti för en viss mening i avsikt att påverka eleverna utan om objektiv undervisning i betydelsen neutral. Denna undervisningssituation behandlas i nästa avsnitt.

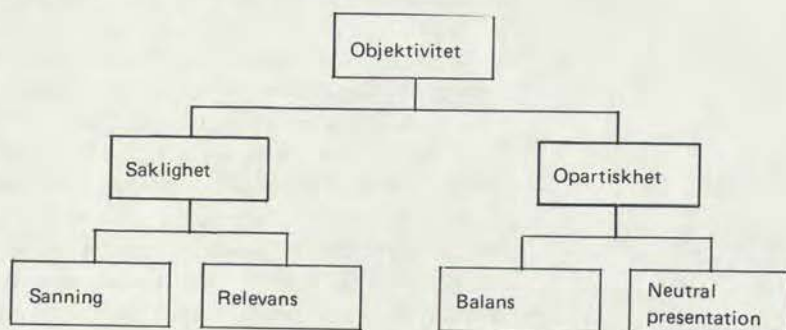
4.3 Objektiv (neutral) undervisning om kontroversiella värderingar

4.3.1 Läroplanen om objektiv undervisning

Medan undervisningen om grundläggande och gemensamma värderingar är värderande och avser att påverka, är undervisningen om kontroversiella värderingar objektiv. Det senare understryks starkt i läroplanen för grundskolan (4.1 ovan) och motiveras ingående, bl. a. på följande sätt: "... skolan tar emot barn och ungdom ur alla grupper och åsiktsläger i samhället. Alla föräldrar skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att dessa inte blir påverkade från skolans sida till förmån för den ena eller den andra av de inbördes kämpande åskådningarna. Även av ett annat skäl måste skolan förhålla sig objektiv. ... Eleven skall ha möjlighet att söka sin egen väg och ges förutsättningar att under eget ansvar en gång ta ställning och utforma sin livssyn." Sedan läroplanen nämnt några områden där skolan dock skall bestämt hävda och främja vissa värderingar, fastslås att skolan skall "söka ge eleverna ... lust till engagemang. I vilken riktning detta engagemang skall styras är emellertid normalt inte skolans utan elevens sak." Läroplanen för gymnasieskolan (Lgy 70) har en omfattande framställning av de värderingar som skall framhållas och främjas men fastslår samtidigt: "Det bör alltid överlåtas åt eleven att efter självständig prövning acceptera eller förkasta en värdering." För undervisningen om de gemensamma och grundläggande värderingarna innebär detta, som tidigare påpekats, att läraren visserligen skall markera vilka dessa är och hålla fast vid dem men samtidigt genom hela sin attityd markera att det till sist är elevens sak att ta ställning. Vid undervisning om kontroversiella värderingar blir utgångsläget ett annat: läraren markerar aldrig något ställningstagande från samhällets och skolans sida. Han endast försöker klarlägga vilka de skilda värderingarna är och levandegöra dem. Den uppgift som eleven ställs inför är fortfarande att pröva och själv ta ställning. I denna bemärkelse är undervisningen i båda fallen objektiv.

4.3.2 Objektiv undervisning om samlevnadsfrågor

Innebörden av den objektiva undervisningen om kontroversiella värderingar kan åskådliggöras på följande sätt:¹



¹ J. Westerståhl: Synpunkter på objektivitetskravets tillämpning i läroböcker. SOU 1971:91, bilaga 6.

Objektiviteten har här två komponenter, saklighet och opartiskhet, vardera innebärande två preciserade krav på undervisningen.

Saklighet innebär dels ett krav på sanning, dels ett krav på relevans.

Sanningskravet är det mest grundläggande. Finns det inte en allvarlig strävan att uppfylla det, kan inte heller objektivitetens övriga komponenter tillgodoses. Ett vanligt inslag i sexualdebatten är att man försöker stödja sina samlevnadsvärderingar med bristfälligt underbyggda generella påståenden om det sexuella beteendet i samhället. I skolans undervisning måste naturligtvis i stället föreliggande undersökningar på detta område utnyttjas. Två målsättningar kan med fördel framhållas för eleverna: viljan att kritiskt granska källorna för sina påståenden samt viljan att grundligt ta del även av sakförhållanden som tycks motsäga ens egen uppfattning.

Kravet på *relevans* innebär att man skall välja verklighetsbeskrivningar som är väsentliga för det ämne som avhandlas. Om man i svensk sexualundervisning ger detaljerade beskrivningar av sjukdomsbilden vid syfilis, kan dessa beskrivningar visserligen vara sanna, men de är inte relevanta för undervisningen om de veneriska sjukdomarna i Sverige, eftersom syfilis har så ringa spridning här. Likaså har man inte uppfyllt kravet på relevans om man låter större delen av undervisningen om samlag upptas av beskrivningar av beteenden vid mindre vanliga variationer i sexualdriftens inriktning.

Opertiskhet innebär dels ett krav på balans, dels ett krav på neutral presentation.

Balans är nödvändig i skildringen av olika livsåskådningar, ideologier, värderingar och överhuvudtaget kontroversiella synpunkter. Det är inte tillräckligt att en viss uppfattning skildras sanningsenligt med hjälp av relevant stoff. Den måste också ges utrymme i rimlig proportion till andra uppfattningar. Även om t. ex. argumenten för äktenskapets avskaffande resp. argumenten för total avhållsamhet före äktenskapet skildras sakligt korrekt har man inte uppfyllt balanskravet om man låter någondera uppfattningen kvantitativt dominera undervisningen.

Kravet på *neutral presentation* är måhända det svåraste att uppfylla. Om man kallar mer restriktiva uppfattningar "moralistiska och auktoritära" och andra uppfattningar "fria" har man i själva presentationen utsatt eleverna för en styrning, även om den följande beskrivningen av åskådningarnas innehåll är sanningsenlig och relevant och de olika åskådningarna har utrymmesmässigt balanserats mot varandra. Det blir inte heller en neutral presentation om man säger att de mer restriktiva uppfattningarna är de som visar omsorg om människans bästa, medan de andra uppfattningarna betecknas som moralupplösande.

I sexual- och samlevnadsundervisningen kan det vara särskilt svårt att förverkliga neutral presentation, eftersom de olika värderingarna på detta område ofta är så djupt känslomässigt förankrade. Det är dock knappast svårare än att vara objektiv på det politiska eller religiösa området för den som är starkt engagerad där. Uppgiften att ge en neutral presentation underlättas i hög grad, om läraren upplever att uppgiften är att *levandegöra* olika uppfattningar och livsinställningar, inte att söka

påverka eleven till att omfatta en viss åskådning. En påverkan sker alltid genom en levande undervisning, men det är – när det gäller kontroversiella värderingar – inte lärarens uppgift att söka styra denna påverkan. En så bedriven undervisning utgör i sig själv en fostran av eleven till att både respektera andras uppfattningar och själv ta bestämd ställning. Målsättningen att "levandegöra" utgör också ett korrektiv mot uppfattningen att "neutral" skulle vara detsamma som likgiltig eller torr.

I detta sammanhang är det viktigt att erinra om följande påpekande i läroplanen beträffande objektivitetskravet: "Detta hindrar givetvis inte att läraren ger till känna sin egen personliga åsikt." Från elever med intresse för samhällsfrågor brukar t. o. m. framföras *krav* på läraren att redovisa sin personliga inställning, så att eleverna lättare skall kunna bilda sig en föreställning om i vad mån läraren eftersträvar eller lyckas genomföra objektivitet. Ett sådant elevkrav kan betraktas som ett positivt inslag i undervisningssituationen. Läraren är dock inte *skyldig* att redovisa sin egen uppfattning i värderingsfrågor.

Sexualmoraliska frågor brukar liksom religiösa och numera även politiska frågor kunna engagera ungdomar på ett starkt subjektivt sätt. Detta är helt naturligt; den enskilde eleven är inte skyldig att vara objektiv. Men det blir då en stimulerande uppgift för läraren att leda samtalet på ett sådant sätt att eleverna upplever att objektiviteten är outhärdlig för att kunna närma sig verkligheten, befria sig från emotionellt betingade felteckningar och därmed öka sina möjligheter att bemästra verkligheten och påverka den. Bristande verklighetsuppfattning är alltid ett handikapp. I en sådan undervisningssituation är det inte säkert att läraren på varje punkt har den bästa insikten. Det är vanligt att eleverna kan lämna väsentliga bidrag till samtalet.

4.3.3 *Pluralism och relativism*

Med pluralism menas att det hos individer och grupper vid sidan av en värdegemenskap (4.2.1 och 4.2.3) existerar skilda värderingar. Till dessa får skolan inte ta ställning. Skolan måste i dessa frågor bedriva en pluralistisk undervisning, vilket är ett annat uttryck för objektiv undervisning. Farhågor har uttalats att en sådan undervisning skulle befrämja relativism hos eleverna, dvs. uppfattningen att alla värderingar är lika goda, att man inte kan komma till någon bestämd åsikt om vad som är rätt eller orätt, eftersom ju skolan inte proklamerar någon åsikt i vissa viktiga frågor. I samlevnadsundervisningen kan det t. ex. gälla synen på vissa religiösa gruppers avståndstagande från föräktenskapliga förbindelser. Skolan får inte försöka övertyga eleverna om att denna ståndpunkt är oriktig eller riktig. Den skulle då begå övergrepp mot en åsiktsgrupp, eller också mot en annan. Att den ena gruppen är stor och den andra liten spelar ingen roll i sammanhanget. Avgörande är att det i denna fråga inte finns någon grundläggande och gemensam värdering som omfattar hela folket. Lika avgörande är att ingen av åsikterna *strider* mot de grundläggande och gemensamma värderingar som är angivna i läroplanens mål och riktlinjer. Då behöver inte heller skolan ta parti. De

allra flesta är visserligen överens om att föräktenskapligt samliv är självklart riktigt, men det finns en grupp som har en annan uppfattning, och då skall den respekteras.

Det måste emellertid framgå av undervisningen att skolans neutrala hållning inte beror på uppfattningen att det är likgiltigt vad man anser utan på att det tvärtom är viktigt att var och en är fri att ha eller bilda sig en övertygelse och att handla i överensstämmelse med den. Skolans uppgift är inte att åstadkomma en relativistisk hållning utan att bidra till en fördjupad och bättre motiverad övertygelse, omfattad med ett starkare personligt engagemang. Som jämförelse kan påpekas att skolans neutralitet vid undervisningen om politiska partiprogram inte avser att hos eleverna inympa en relativistisk hållning till de politiska ideologierna utan tvärtom att animera dem till ställningstagande och ge dem en vid orientering som förbättrar möjligheterna till ett engagemang. (Jfr 4.2.3, stycket om tolerans.)

Det är viktigt att denna målsättning för den objektiva, pluralistiska delen av samlevnadsundervisningen hålls levande och att en bestämd gräns dras mot en relativistisk attityd.

4.3.4 Några frågor som bör behandlas utan ställningstagande

Här anförs endast principiella skäl för att vissa frågor skall behandlas utan ställningstagande. Beträffande sakinnehållet i undervisningen om dessa frågor görs hänvisningar till faktaöversikten i senare delen av denna handledning och till kommentarerna till undervisningsmomenten på olika stadier.

Frågan hur man i undervisningen skall omnämna den avvisande hållningen till *föräktenskapligt samliv* berördes i föregående avsnitt (4.3.3). Se vidare kapitlet Livsåskådningar och sexualsyn i faktaöversikten.

Ungefär tre fjärdedelar av svenska ungdomar har sin *sexualdebut innan de lämnar tonåren*. En fjärdedel till en tredjedel gör denna erfarenhet innan de lämnar grundskolan. Vad betyder det för skolans sexual- och samlevnadsundervisning? Skall den ta avstånd från detta förhållningssätt och rekommendera avhållsamhet? Eller skall den redogöra för de skilda värderingarna på detta område och söka hjälpa eleverna att själva bilda sig en ansvarig uppfattning om hur de skall handla? Det sistnämnda sättet att undervisa gillas av en knapp majoritet av den yngre generationen (18–30-åringar). Men i hela svenska folket är det ungefär sex av tio, och i den äldre generationen sju av tio, som vill att skolan skall rekommendera avhållsamhet under uppväxtåren. Detta enkätsvar rymmer två oklarheter. För det första har givetvis olika svarande menat olika ting med "uppväxtåren".¹ För det andra rymmer svaret två skilda ställningstagan-

¹ Svaren på en annan fråga, som ställdes till 18–60-åringar, visar att 20 % av de svarande inte ansåg att man borde precisera någon ålder då det är acceptabelt att inleda ett sexuellt förhållande. Av de övriga godtog hälften sexualdebut före ca 18,5 år, andra hälften först vid denna ålder eller senare. Meningarna är alltså delade. Så mycket är emellertid säkert att en majoritet vill att skolan skall motverka sexuellt samliv under de tidigare tonåren, här kallat "tidigt sexuellt samliv". Närmare än så kan man inte fastställa opinionsläget.

den. Det ena är att tidigt sexuellt samliv bör motverkas. Det andra att detta syfte bäst främjas i skolans undervisning genom en generell rekommendation om avhållsamhet. Det sistnämnda ställningstagandet gäller emellertid en pedagogisk metodfråga inom skolans arbetsområde. En sådan kan inte få sitt svar genom en enkätundersökning. I princip är det tänkbart att tidigt sexuellt samliv kan motverkas genom en generellt avrådande undervisning *eller* genom att man vädjar till ungdomarna om ett eget ansvarigt ställningstagande, grundat bl. a. på redogörelse för sakförhållanden och livsåskådningar vilka är relevanta i detta sammanhang. För att bedöma vilket av dessa båda sätt att möta ungdomarna i skolan som innebär den mest levande och bäst fungerande undervisningen måste man ta hänsyn till undervisningssituationen. Den påverkas bl. a. av hur många elever i en klass som har haft sexualdebut. Detta växlar i hög grad mellan jämnåriga klasser, mellan skolor och trakter; i genomsnitt var situationen denna 1966/67:

Årskurs	Andel som någon gång haft samlag, i %
8	13
9	25
1 (gy)	40
2	56
3	69

I de fem årskullarna 15–19 år (inom och utom skolväsendet) ingick ungefär 600 000 ungdomar. Av dessa hade ungefär 250 000 någon gång haft samlag. Ser man till ungdomarnas egna *normer* är det bland 16- resp. 18-åringar endast ca 5 % som principiellt tar avstånd från sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder – men alltså långt fler som i verkligheten lever avhållsamt. En ganska likartad bild av ungdomens förhållningssätt och värderingar har framträtt vid undersökningar i flera länder. Där är den höga frekvensen av tidig sexualdebut något relativt nytt; i Sverige och möjligen även i Norden för övrigt är skillnaden mellan förr och nu inte lika stor men dock tydligt konstaterbar.

De viktigaste orsakerna till sänkningen av sexualdebutåldern torde vara:

- den ungefär lika stora sänkningen av åldern för könsmognad;
- möjligheten till effektiv födelsekontroll;
- ungdomens ökade rörlighet utanför hemmet i miljöer där man är mer eller mindre anonym, och den därmed följande minskade möjligheten till social kontroll;
- den snabba samhällsförändringen som – med rätt eller orätt – ger de yngre en känsla av att de måste skapa sina egna normer;
- den minskade tabueringen av sexualiteten;
- sekulariseringen.

Trots dessa förhållanden kan man säga att den del av föräldragenerationen, sju av tio, som obetingat håller på sexuell avhållsamhet under uppväxtåren, till en viss grad har fått sin vilja igenom: sju av tio ungdomar har sin sexualdebut senare än högstadieåldern. Men under åren närmast därefter inträffar sexualdebuten för en mycket stor del av ungdomarna. Och ser man inte till det faktiska beteendet utan till ungdomarnas *åsikter* om tidigt sexuellt samliv, finner man att den äldre generationen nästan inte alls lyckats vinna gehör.

Vad som hänt – i Sverige och många andra länder – är att "sällskap", innefattande också sexuellt samliv, blivit ett självklart inslag i tillvaron för en mycket stor del av tonåringarna och i princip accepterat av de allra flesta.

Under sådana förhållanden torde en generell rekommendation till avhållsamhet vara den minst effektiva metoden, om sexual- och samlevnadsundervisningen skall söka främja ett ansvarigt handlande. Just det generella i rekommendationen ligger så långt från de äldre tonåringarnas självklart (för dem självklart) omfattade värderingar och överhuvud från värderingarna hos de flesta i den yngre generationen att man på detta sätt inte kan upprätta den kontakt och det förtroende som är en nödvändig utgångspunkt för undervisning om samlevnadsfrågor. Även den majoritet av ungdomar som inte har sin sexualdebut före grundskolans slut, däribland de säkerligen talrika ungdomar som inte *vill* ge sig in på sådana erfarenheter tidigt – även flertalet av dessa uppfattar i dag en generell avhållsrekommendation som något kraftlöst och meningslöst, ett slag i luften. Det framgår av den principiellt accepterade inställning som även flertalet av de avhållsamma ungdomarna har till sexuellt samliv mellan ungdomar i deras egen ålder. Det finns på denna punkt inte en sådan värdegemenskap att man kan vinna gehör och gensvar med en traditionell uppläggning av undervisningen om denna fråga. Ingen undervisning om livsföring kan fungera om den ligger alltför långt borta från värderingarna hos dem som mottar undervisningen. En generell avhållsrekommendation skulle i praktiken betyda ett ointetgörande av förutsättningarna för en fungerande samlevnadsundervisning. Flertalet ungdomar skulle lämnas utan en vägledning som kan tänkas göra intryck på dem.

Men det kan inte heller komma i fråga att i undervisningen beteckna tidigt sexuellt samliv som självklart lämpligt för alla eller oproblemiskt. Man skulle då direkt handla orätt mot de elever och föräldrar som säger bestämt nej till det handlingsmönster som flertalet tonåringar har.

När förutsättningarna för samlevnadsundervisningen är sådana, blir den sakligt redogörande, icke ställningstagande undervisningen – kort sagt den objektiva – den enda möjligheten att ta vederbörlig hänsyn till de skilda värderingarna. Uppgiften blir då för det första att redogöra för de synsätt som finns på detta område för att därigenom hjälpa ungdomar ett stycke på väg mot en egen klarare fattad ståndpunkt. Denna undervisning måste bedrivas så, att en elev märker att de samlevnadsvärderingar han för med sig hemifrån behandlas med förståelse och respekt. I vilken riktning hans eget synsätt skall utvecklas beror till sist på hans eget

ställningstagande. För det andra måste undervisningen klargöra de faktiska risker en för tidig sexualdebut innebär, oberoende av alla värderingar. (Se 5.4.5, kommentaren till mom. 8, slutet.)

Föräldrarnas inställning till tidigt sexuellt samliv är givetvis inte densamma hos alla. En del av dem tar det som tämligen självklart och inte särskilt problematiskt att deras tonåring har stadigt sällskap, innefattande också en sexuell relation. De accepterar pojk- eller flickvännen som familjemedlem och försöker hjälpa och stödja ungdomarna. Andra föräldrar är bekymrade över eventualiteten att deras son eller i synnerhet dotter skulle ge sig in i något sådant och blir olyckliga om det inträffar.

Båda dessa föräldragrupper måste kunna räkna med att deras ungdomar i skolans sexual- och samlevnadsundervisning blir utsatta för en påverkan som de (föräldrarna) kan acceptera. Den förstnämnda föräldragruppen vill att deras ungdomar i tillräckligt god tid ska få kunskaper som hjälper dem att undvika ödesdigra misstag och som klargör för dem att ett sexuellt förhållande alltid också är en fråga om ansvar för sina handlingar och deras konsekvenser. Den sistnämnda föräldragruppen vill att deras ungdomar även i skolan skall möta den livsåskådning enligt vilken sexuellt samliv endast bör förekomma mellan vuxna människor som har en djupare gemenskap eller kanske endast i samband med äktenskap eller äktenskapsavsikt. Gemensamt för båda grupperna är att man vill att skolan skall klargöra de faktiska risker som är förbundna med en alltför tidig sexualdebut.

All erfarenhet talar för att eleverna kommer att engagera sig djupare i såväl de kontroversiella livsåskådningsfrågorna som frågorna om konsekvenserna av olika beteenden, om de möter en vädjan att tänka efter och finna sitt eget svar i stället för att ett enda svar ges dem i förväg. Att läraren och eleverna tillsammans arbetar med problemen skapar ett bättre skydd mot ogenomtänkta och överilade handlingar än en generell rekommendation som inte accepteras. Det vill också synas som om flertalet lärare sedan länge undervisar efter dessa riktlinjer.

En generell rekommendation till avhållsamhet innebär också en moralisk och psykologisk komplikation som skulle ha en olycklig inverkan på undervisningen utöver vad som redan framhållits. Då sexuellt samliv mellan ungdomar blivit så vanligt – man må beklaga det eller ej – blir det en ofrånkomlig nödvändighet för samhället att ge dessa ungdomar råd och hjälp i den situation de nu en gång befinner sig i. Man kan då inte först säga att ett visst beteende inte bör förekomma och därefter tillsammans med eleverna söka komma fram till hur man bör handla inom ramen för detta förbjudna beteende. Det måste finnas frihet att i en del av undervisningen utgå från den faktiska samlevnadssituation i vilken så många ungdomar befinner sig och visa på vad som då måste gälla, etiskt och praktiskt. Och det måste finnas alldeles samma frihet att i en annan del av undervisningen utgå från en mera restriktiv livshållning och söka levandegöra dess motiveringar och villkor.

En objektiv undervisning om det tidiga sexuella samlivets problem innebär att skolan förhåller sig lika till de elever som har olika värderingar

och olika grad av erfarenhet på detta område. Uppgiften är att ge båda dessa grupper kunskaper, vägledning, hjälp och stöd. För dem som väntar med sin sexualdebut blir kunskaperna något man tillägnar sig med tanke på framtiden liksom så mycket annat i skolans lärostoff. De elever som redan har ett sexuellt samliv får omedelbar behållning av sina sexual- och samlevnads-kunskaper, både positivt som en hjälp att sköta ett förhållande på ett hyggligt och bra sätt och negativt som en hjälp att undvika sådana misstag som beror på okunnighet. Denna funktion hos skolans undervisning har principiellt samma innebörd som verksamheten vid de sexualrådgivningsbyråer för ungdom som i några fall har upprättats i regi av en skoldirektion eller barnavårdsnämnd, eller den rådgivning på detta område som ges av skolläkare och skolsköterskor.

Att det på detta område skett en attitydförändring, som nödvändiggör en annan hållning från skolans sida än den förr brukliga, framgår kanske allra bäst vid en jämförelse med vad 1956 års handledning hade att säga om "Åtgärder från skolans sida vid konstaterade fall av sexuellt samliv mellan elever": "Saken bör tagas upp till behandling och undersökning utföras genom skolläkarens försorg." Sådana åtgärder är numera omöjliga att företa; inga föräldrar skulle finna sig i att deras ungdomar utsattes för ett ingripande av denna art enbart därför att de haft samlag. Det kapitel där den nämnda föreskriften ingår ersattes också redan 1966 med andra bestämmelser.

Vid sidan av frågorna om föräktenskapligt samliv resp. tidigt sexuellt samliv finns ytterligare några frågor där man i undervisningen måste vara särskilt noga med att respektera olika åsiktsgrupper, där man med andra ord bör ge objektiv undervisning även i bemärkelsen neutral presentation.

Undervisningen om *preventivmedel* måste visserligen till största delen ges som en omfattande faktainformation. Men det måste också klargöras att det finns befolkningsgrupper som principiellt tar avstånd från barnbegränsning ("barnantalet bör bestämmas av försynen") eller som godkänner endast avhållsamhet eller de "säkra perioderna" som preventivmetoder. Normen att preventivmedel är otillåtliga omfattades 1967 av 4 % av befolkningen (5 % i den äldre, 1 % i den yngre generationen). De flesta anhängarna av normen återfinns inom vissa frikyrkliga grupper samt bland en del av de romerska katolikerna. Föräldrar med denna inställning måste kunna vara förvissade om att deras barn i skolans undervisning möter en sakligt riktig beskrivning av vad den innebär och vilka motiveringar den har. Majoriteten av de aktiva medlemmarna i kyrkorna accepterar emellertid familjeplanering genom preventivmedel. Se artikeln Livsåskådningar och sexualsyn i faktaöversikten.

Att *familjer bildas* och består är ett samhällsintresse. Familjebildningen har sannolikt inte avtagit, åtminstone inte i någon större utsträckning. Vad som inträffat under senare delen av 1960-talet och början av 70-talet är att antalet ingångna äktenskap sjunkit starkt, samtidigt som andelen samboende utan vigsel ökat. Nativiteten var under denna period oförändrad, antalet skilsmässor per 100 000 av folkmängden ökade starkt. Alltjämt gäller dock att de flesta gifter sig och att de flesta äktenskap blir bestående. Vad som satts under debatt är vigseln och den

traditionella familjeformen med endast mannen som yrkesarbetande.

I samlevnadsundervisningen är det realistiskt att utgå från att nästan alla önskar bilda familj och att de även kommer att göra det. I de olika debattfrågor som aktualiseras av de ovan relaterade förhållandena bör skolan inte ta ställning. En väsentlig uppgift blir att klargöra de skilda juridisk-ekonomiska villkor som gäller för olika samlevnadsformer: samboende med och utan vigsel, med och utan barn, att vara ensamstående med barn. Det är av stor vikt att dessa förhållanden tas med i bilden då man diskuterar de olika samlevnadsformerna. En kvalificerad diskussion om dessa frågor med de äldre eleverna är att av de väsentligaste bidrag samlevnadsundervisningen kan lämna. Hit hör också psykologiska aspekter, en klar framställning av den kristna äktenskapsuppfattningen jämförd med den sekulariserade, samt även en diskussion av den tills vidare sällsynt förekommande storfamiljen med dess ambition att bryta den isolering som kärnfamiljen stundom råkar i.

I fråga om inställningen till *abort* finns en djupgående skillnad mellan två olika synsätt eller värderingar. Läroplanens mål och riktlinjer anger som en av skolans huvuduppgifter "att väcka respekt för människans egenvärde, för människolivets okränkbarhet", en uppgift som de allra flesta torde vara överens om att vilja tilldela skolan. När det gäller abortfrågan drar emellertid olika människor helt olika slutsatser av denna grundläggande värdering. En grupp av medborgare tillämpar principen på i första hand det ofödda barnet och anser dess rätt att fortleva vara ett moraliskt krav av första ordningen; man har inte rätt att hindra att ett barn föds annat än då moderns liv är i fara. Barnet är en mänsklig varelse från befruktningsogonblicket. En del av dem som vill ha en starkt restriktiv abortlagstiftning anser dock att det kan finnas andra abortindikationer, men dessa bör vara noga preciserade i lagen och abort medgivas endast efter ingående prövning. Den andra gruppen av medborgare vill tillämpa principen om egenvärde och okränkbarhet på i första hand den gravida kvinnan och anser det vara ett oeftergivligt krav att hon själv skall få avgöra om hon skall föda barnet eller ej. Barnet kan enligt denna grupp inte betraktas som en mänsklig individ förrän vid den tidpunkt då det skulle kunna födas levande och förbli vid liv.

I denna mycket kontroversiella fråga kan och får skolan inte ta ställning. Samlevnadsundervisningen skall givetvis redogöra för gällande abortlagstiftning och klargöra vilken principiell uppfattning som i demokratisk ordning lagts till grund för denna. Men det får inte i undervisningen sägas att vare sig motståndarna till eller anhängarna av fri eller nästan fri abort är etiskt klandervärda. Hur än abortlagen ser ut måste undervisningen avstå från att ta parti i den etiska frågan.

De frågor där denna handledning rekommenderar att undervisningen inte skall ta parti för någon viss åsiktgrupp i samhället är:

– föräktenskapliga förbindelser (även om undervisningen kvantitativt måste ägna största uppmärksamheten åt det synsätt som omfattas av nästan hela befolkningen och enligt vilket sådana förbindelser är självklart acceptabla);

- sexuellt samliv under tonåren (varvid undervisningen dock måste ta ställning mot sexualdebuter som äger rum innan man är mogen att ansvarsmässigt, emotionellt och praktiskt klara en sådan relation. Undervisningen skall också alltid beteckna den sexuella relation som är grundad på personlig gemenskap som något som är värt att söka uppnå);
- användningen av preventivmedel (varvid dock skyldigheten att använda dem måste starkt understrykas för alla som inte har några principiella invändningar mot dem);
- olika samlevnadsformer som är vanligt förekommande i samband med familjebildningen;
- abortfrågan från etisk synpunkt.

Givetvis finns det andra samlevnadsfrågor där undervisningen inte bör söka påverka eleverna till att omfatta en viss värdering, men det sagda torde ge tillräcklig grund för att bedöma vilka ytterligare frågor som kan vara av denna karaktär. Urvalet av sådana frågor ändras för övrigt successivt allteftersom värderingarna hos befolkningen förskjuts.

Väsentligt för all objektiv, "pluralistisk" undervisning är att den inte syftar till att inge eleverna uppfattningen att alla värderingar är lika goda (relativism) utan tvärtom att ge dem inspiration till ett helhjärtat eget ställningstagande, grundat bl. a. på en klarare blick för innebörden av olika värderingar, ökad kunskap om väsentliga fakta i sammanhanget och ökad insikt om vilken värdering man själv verkligen vill stå för. Skolans sexual- och samlevnadsundervisning är inte den faktor som härvidlag har det största inflytandet på ungdomarna, men den ger en överblick av fakta och värderingsfrågor som de inte möter någon annanstans.

5 Sexual- och samlevnadsundervisning på olika stadier

5.1 Hemmet

Hemmet betyder mycket mer än skolan för att utforma barnets grundläggande attityd till sexualiteten. Ett sådant formande sker huvudsakligen genom osystematisk, delvis omedveten påverkan. Den känslomässiga atmosfären spelar därvid en avgörande roll. Se härom kapitlet Hemmets betydelse i översikten av lärostoffet. Numera ger föräldrarna oftast också barnet en viss faktakunskap om sexuella förhållanden genom att många gånger under årens lopp svara på barnets frågor och kanske även genom att mera systematiskt berätta och förklara, med eller utan hjälp av någon informationsbok för förskoleåldern. På grund av hemmets roll både som attitydskapare och upplysare är det nödvändigt med ömsesidig information och samråd mellan hem och skola – viktigare ju yngre barnet är. Se härom avsnittet Samverkan mellan hem och skola (9). De synpunkter som anförs där och i den nyssnämnda artikeln Hemmets betydelse är av vikt också för nästa avsnitt (5.2).

5.2 Förskolan¹

5.2.1 Allmänna synpunkter

Perioden 3 1/2–7 år är en ganska dramatisk tid i barnets liv med åtskilligt av inriktning på den sexuella sfären. Relationen till föräldrarna präglas tidvis av "svartsjukedramer", vilka normalt utmynnar i en förmåga att identifiera sig med föräldern av samma kön. Samtidigt påbörjas den stegvisa frigörelse från det starka föräldraberöendet, vilken är förutsättningen för att kunna utveckla en självständig personlighet under ungdomsåren. Under förskoletiden har barnet i allmänhet förvärvat förmågan och fått behovet att umgås med jämnåriga barn och gör därvid bl. a. observationer om olikheter i kroppsbyggnad mellan könen. Det blir en av utgångspunkterna för barnets frågor om sexuella ting. Under denna tid stabiliseras också könsrollen alltmer – efter att ha grundlagts redan under föregående period, främst genom omgivningens mer eller mindre omedvetna sätt att bemöta pojkar och flickor i enlighet med kulturbestämda könsrollsmönster. Medvetenheten om att göra rätt eller orätt, dvs.

¹ Med förskola avses såväl heltidsförskola ("daghem") som deltidförskola ("lekskola").

handla eller inte handla enligt den närmaste omgivningens krav och förväntningar, växer starkt: ett samvete utbildas.

Dessa förutsättningar skapar en starkare medvetenhet om det egna könet och mer intresse för könsfrågor än vad som blir fallet under den följande lågstadieåldern. Föräldrarnas och förskolepersonalens attityd till det sexuella och deras större eller mindre beredvillighet att svara sakligt på frågor blir därför betydelsefulla faktorer i barnets utveckling under förskoleåren.

Förskolan kan ha ett djupgående inflytande på barnets emotionella och sociala utveckling – dock i regel inte på långt när så stort som föräldrarnas. Barnen är osjälvständiga och formbara, de får i förskolan tillfälle till mångsidiga och utvecklande sysselsättningar och får härunder helt naturligt en nära relation till förskolepersonalen. Samråd mellan denna och föräldrarna är därför särskilt viktigt, vilket understryks i gällande föreskrifter. Föräldrarna bör utöver den allmänna informationen också informera om hur och hur mycket de har svarat på barnets frågor om "var barn kommer ifrån", hur de själva ser på sexualupplysning till barn och på sexuella yttringar hos barn. Förskolepersonalen å sin sida bör från början klargöra för föräldrarna att barnen i förskolan alltid får svar då de kommer med frågor om sexuella förhållanden. Skälet härtill är givetvis att en undvikande attityd är ägnad att ofördelaktigt påverka barnets inställning.

Föräldrarna och förskolepersonalen bör underrätta varandra då någon av de högst normala "sexualordsepidemierna" utbrutit. Det är fördelaktigt om alla som har med barnen att göra då kan komma överens om ett gemensamt sätt att reagera: inte komma med förebråelser eller uttryck för motvilja då barnen söker provocera genom att använda de runda orden, utan endast försöka leda dem över till ord som kan användas i dagligt tal.

Förskolepersonalen bör också underrätta föräldrarna då sexualfrågorna tas upp mera samlat. Föräldrarna kan då bättre bedöma innebörden av vad barnen efteråt berättar och frågar om hemma.

Det viktigaste bidrag förskolan kan lämna till att barnen en gång ska fungera i man–kvinna-relationen är emellertid inte sexualupplysningen. Mer betyder varma och levande personliga relationer mellan barnen och personalen. Om ett barn blir omfamnat därför att det är omtyckt och blir taget upp i knäet och tröstat vid behov och blir accepterat även när det "uppför sig illa", har det fått den mest grundläggande förberedelsen till att kunna leva i ett kärleksförhållande. Förskolans personal kan här ha ett djupare kompletterande inflytande på barnen än vad i regel några andra utanför hemmet kan ha.

5.2.2 *Några sexualkunskapsmoment*

De moment av sexualkunskap som här berörs är: Hur blir det barn? – Varför har dom inga barn? – Enförälderfamiljer – Självtillfredsställelse hos små barn – Exhibitionister och pedofiler. Givetvis finns det andra ämnen som kan aktualiseras genom barnens frågor, dessa bör då få sakligt

korrekta och åldersanpassade svar. De nämnda momenten är emellertid de som kanske oftast — men inte alltid — aktualiseras. Om det blir föräldrarna eller förskolepersonalen som först tar upp ett ämne eller svarar på en fråga är inte så viktigt; barnet ser nog till att saken blir ventilerad både hemma och i förskolan — om inte attityden på det ena eller det andra stället är avvisande. I de flesta frågor har barnen sannolikt fått en del kunskaper hemma, men det hör till bilden att de ställer samma fråga gång på gång ur nya aspekter och kräver kompletterande upplysningar. En fråga kan sällan betraktas som "avverkad" i förskoleåldern. Därför är det motiverat att här ta upp även ämnen om vilka man kan tycka att det numera är tämligen självklart att upplysning givits av föräldrarna.

Hur blir det barn? Förskolebarn ställer framförallt tre frågor, en först, de andra kanske efter en tid:

1. Var kommer barn ifrån? Svar: Från ett särskilt rum i mammans mage (inte: från mammans mage; då tror barnet att fostret och maten är blandade med varandra, vilket det inte tycker om att tänka sig).

2. Hur kom barnet in i mammans mage? Den frågan ger tillfälle att först ge upplysningen att barnet kom till genom att en sädescell från pappan och en äggcell inne i mamman smälte samman och växte så att det blev just detta barn. Det är väsentligt för barnet att veta att det verkligen "kommer från" både pappan och mamman. Någon möjlighet att tala om vad en sädescell och en äggcell är finns ju inte vid denna ålder, men det är inte heller nödvändigt.

3. Då följer i regel frågan: Hur kan sädescellen från pappan komma in i mamman? Svar: Genom att pappan sätter in sin penis i springan som mamman har mellan benen (liksom alla flickor) så kan sädescellen från honom komma in i mamman. Barnet har ingen möjlighet att ana upplevelsen av ett samlag. Den känsla som (i de gynnsamma fallen) finns mellan pappan och mamman och mellan dem och barnet är det däremot djupt medvetet om; den saknas inte alls i sammanhanget. Därigenom får upplysningen en personlig innebörd.

Upplysningen att de allra flesta samlag äger rum utan avsikt att få barn är svår att göra begriplig för förskolebarn. Barnets huvudintresse är fortplantningen, men man bör också söka förklara att människor har samlag därför att de tycker om varandra och därför att det känns skönt.

"Varför har dom inga barn?" Barnen behöver få höra att ganska många människor inte kan få barn och att de oftast är ledsna för det. I det sammanhanget kan begreppet adoptivbarn utredas, vilket också aktualiseras av att numera nästan alla barn har sett och lekt med barn från andra världsdelar. Det finns också bilderböcker som handlar om adoptivbarn från främmande länder.

Barn med endast en hemmavarande förälder. För dessa barn kan det vara särskilt viktigt att de förstår att de rent fysiskt också kommer från en pappa eller mamma som är verklig och finns någonstans. Om de känner till det biologiska sammanhanget, blir den frånvarande föräldern en mera påtaglig realitet, vilket är önskvärt för att de skall kunna placera in sig själva i ett mamma—pappa-sammanhang.

Självtilfredsställelse (onani) förekommer hos många redan i förskoleåldern; den är en normal företeelse. Ofta är det inte fråga om en målmedveten stimulering till orgasm som hos ungdomar och vuxna, utan snarare om en stillsamt lustbetonad självförsjunkhet.

Orgasmliknande reaktioner hos små barn (utan ejakulation hos gossar) har dock iakttagits. Barnet har av en slump upptäckt att stimulering av könsorganet ger lustförnimmelser och ägnar sig därför åt detta då och då under kortare stunder. Vanligen avbryts sysselsättningen snart av att något annat tilldrar sig uppmärksamheten och intresset.

De vuxna bör undvika att ingripa och förbjuda. Skälet härtill är att om de gör det kan (särskilt om de är upprörda) det som hör samman med könsorgan och lustförnimmelser bli skuldbelagt. Därigenom kan det bli svårare för barnet att senare knyta samman sina sexuella känslor med tillgivenhet och kärlek. Särskilt kvinnor har under 1800- och början av 1900-talet ofta blivit hämmade ända till oförmåga att uppleva orgasm genom den allmänna sexualtabuering, inom vilken skuldbeläggningsen av onanin är ett delfenomen men säkerligen ett viktigt sådant.

En viss anledning till oro ger barnonanin endast om den uppträder som långvarig och intensiv försjunkhet och bortvändhet från lekar och kamrater och andra närstående människor. Problemet är då inte onanin utan en bakomliggande störning, på vilken onanin är ett symptom. Som vanligt bör man då inrikta sig inte på symptomet utan på dess orsak.

Exhibitionister och pedofiler (se ordlistan). Barn som iakttagit en blottare upplever detta som föga sensationellt om de är vana att se sin pappa naken och om de har fått veta att exhibitionism förekommer. Blottare är i regel ängsliga och ofarliga personer. Barnen bör dock uppmanas att *aldrig* följa med okända vuxna som vill locka dem med godsaker eller löften. Inte till deras bil, inte in i skogen, inte in i ett hus. Men man bör samtidigt förklara för dem att de flesta vuxna som pratar med barn inte alls är farliga utan bara tycker om att höra vad barnen har att säga eller att titta på deras lekar.

Om ett barn verkligen har blivit utsatt för en sexuell handling av en pedofil (vanligen att mannen klätt av barnet och stimulerat dess könsorgan eller klätt av sig själv och bett barnet "onanera" åt honom) så behöver man inte befara att denna handling i och för sig har åstadkommit själslig skada på barnet. Skada uppkommer däremot om barnet får uppleva att den vuxne blir förtvivlad eller rasande eller panikslagen. Det kan åstadkomma att könsorganen förbinds med skräckkänslor. Därför är det viktigt att den vuxne lugnt lyssnar på barnets berättelse när den spontant kommer, vilket i regel sker mer än en gång.

5.3 Lågstadiet

5.3.1 Allmänna synpunkter

Under de fyra–fem första åren i den obligatoriska skolan dominerar ett utåtriktat intresse, vidgning av blickfältet, verksamhetslust.

Barnet har nu uppnått en preliminär lösning på sin driftsmässiga problematik. Det har lämnat kampen för att "erövra" föräldern av motsatt kön och har i stället identifierat sig med i första hand föräldern av samma kön. Barnet har blivit socialt starkare genom utvecklingen av överjaget – dvs. det har gjort sig självt till ett med en rad sociala krav och mål. Det har dessutom blivit starkare genom utveckling av en skarpare skiljegräns mellan den privata sfären och den omgivande världen – barnet styrs av en bättre verklighetsorientering, har blivit mera logiskt i sitt sätt att tänka. Det är inställt på att lära känna yttrevärlden, att skaffa sig kunskaper och färdigheter. Under inflytande av denna utveckling karaktäriseras perioden av ett relativt lugn och av stabilitet i fråga om drifter och känslor.

Medan intresset för det sexuella i förskoleåldern kan vara emotionellt laddat och en smula dramatiskt, kan den sakliga vetgirigheten i högre grad bilda utgångspunkt för sexual- och samlevnadsundervisningen på lågstadiet.

Lågstadiets sexualundervisning har främst följande syfte: man vill uppnå att ett kunskapsområde som barnen i vårt samhälle ständigt påminns om, inte skall te sig gåtfullt, förvirrat och kanske skrämmande för dem. Det skall tvärtom genom att upplysningen ges av både läraren och föräldrarna förbindas med en trygghetsupplevelse.

Informationen på lågstadiet bör vara elementär. Ett skäl härtill är att den sexuella anatomin och fysiologin samt befruktningförloppet inklusive menstruationscykeln är så pass invecklade att 7–10-åringar inte kan intellektuellt hålla samman det hela vare sig det gäller en riktig anatomisk uppfattning eller uppfattning av kausalsammanhangen. Starka förenklingar och förkortningar är därför tillrädliga på detta stadium. De olika momenten skall tas upp första gången på lågstadiet men tyngdpunkten läggas på senare stadier. Alla frågor som barnen ställer bör dock besvaras korrekt men givetvis förenklat med hänsyn till deras fattningsförmåga. Det finns inte några anatomiska eller fysiologiska förhållanden och sammanhang som är skadliga att redogöra för på lågstadiet.

Att sexualundervisning behövs på lågstadiet trots de kunskaper barnen tidigare fått i hemmet och förskolan beror bl. a. på följande omständigheter. Inte alla barn går i förskola, och somliga får inte någon nämnvärd sexualupplysning i hemmet. Många av de upplysningar barnen fått har inte "fastnat" och kanske ersatts med egna fantasikonstruktioner eller felaktiga eller missförstådda upplysningar från massmedier och kamrater. Den upplysning som kunde ges åt barn i förskoleåldern var alltför elementär för lågstadielevernas behov. Den intellektuella utvecklingen under uppväxtåren sker ju snabbt. Lågstadieleverna klarar mycket mer än förskolebarnen – men mycket mindre än mellan- och högstadieleverna. I grundskolan finns större tillgång till AV-hjälpmedel samt till andra läromedel för lågstadiet i klassuppsättningar.

Undervisningen bör börja i årskurs 1 eftersom barnen av de nya skolkamraterna kan få felaktiga informationer som behöver rättas till. En del av dessa kan i ogynnsamma fall skapa otrygghet eller t. o. m. ångest. Det kan t. ex. röra sig om fruktan för närmanden från vuxna eller grubbel

över sexuella "gåtor" eller flickors oro för att det skall bli förskräckligt att föda barn. Att tidigt ha korrekta kunskaper att tänka över, "bearbeta" och assimilera är överhuvud en hjälp vid verklighetsanpassningen.

Beträffande samråd med föräldrarna se avsnittet Samverkan hemskola (9).

5.3.2 *Metodiska synpunkter*

Undervisningen bör huvudsakligen äga rum genom samtal. Den bör dels vara planerad så att den kommer att omfatta de moment som hör till lägstadiet, dels bör den liksom all annan undervisning på detta stadium ta fasta på barnens frågor och anknyta till aktuella händelser. Det rätta motivationsögonblicket kan vara av stor betydelse för att intresset ska bli samlat omkring undervisningen.

Stoff från ämnena hembygdskunskap, religionskunskap och svenska bör samverka så att undervisningen varken blir ensidigt biologisk eller ensidigt inriktad på t. ex. relationsfrågor inom familjen. Läromedel i hembygdskunskap bör innehålla bilder och texter som kan bilda underlag för samtal om de olika momenten i sexual- och samlevnadsundervisningen. I läromedlen i svenska bör finnas fiktionstexter som kan fylla samma uppgift, t. ex. berättelser ur familjelivet, i Sverige och i avlägsna länder, eller om djuren och deras ungar. I de etiska samtalen i religionskunskap kan relationsfrågor inom familjen tas upp.

Idén att sexualundervisningen lämpligen borde förberedas genom att läraren talar om fortplantningen hos växter och djur ("blommor och bin") har envist hållit sig kvar i det allmänna medvetandet – troligen mer där än i den faktiska undervisningen. Redan 1945 och 1956 års lärarhandledningar tog emellertid avstånd från ett sådant tillvägagångssätt med motiveringen att lägstadielever inte har så omfattande kunskaper om växters och djurs fortplantning att de kan bilda grundval och utgångspunkt för undervisningen om människans. Undervisningen bör i stället börja direkt med en skildring av hur barn kommer till och därmed även direkt anknyta till barnets egen livssituation.

En anknytning till växter och djur kan emellertid med fördel ske i motsatt riktning. Sedan man givit den första sexualundervisningen i årskurs 1, kan man i fortsättningen ta upp frågor om fortplantningen hos både människor, djur och växter inom flera arbetsområden, med tonvikt antingen på det biologiska området eller på samlevnadsfrågorna. Därvid blir det möjligt att lika mycket som likheterna betona olikheterna mellan sexuallivet hos djur och människor:

Människan

Samlaget både en driftshandling och ett sätt att uttrycka kärlek och samhörighet

Djuren

Kopuleringen en driftshandling oftast styrd av ett instinktmönster

Samlag möjliga och vanliga under alla tider av året	Sexuell aktivitet vanligen endast under brunsttiderna; i många fall infaller denna bara en gång om året
Människan har oftast samlag utan att vilja att det skall bli barn just då	Sexuallivet naturens metod att åstadkomma fortplantning
Samlag äger oftast rum mellan två människor som håller ihop längre tid, ofta hela livet.	Sexualakten äger oftast rum mellan två djur som möts tillfälligt och sedan skils åt. Men en del djurpar håller ihop hela livet.

De biologiska *likheterna* behöver också klarläggas: det förekommer att barn tror att fortplantningen hos människan och övriga däggdjur sker på helt olika sätt.

Sexualkunskapen hör till det lärostoff som på lågstadiet "skall i var och en av årskurserna i lämpliga sammanhang behandlas" (oä-supplementet till läroplanen). Utöver de tidigare nämnda möjligheterna att anknyta till den övriga undervisningen kan anknytning också ske till vissa av de i läroplanssupplementet föreslagna arbetsområdena. I de exempel som nedan lämnas är anknytningen som synes ofta ganska lös. Detta medför ingen olägenhet på lågstadiet där elevernas krav på respektive förmåga till systematisk överblick är ringa. Huvudsaken är att sexualkunskapen finns med i planeringen. Man kan ta upp momentet båda terminerna eller endera under ett läsår alltefter vad man finner naturligt och ändamålsenligt.

ARBETSOMRÅDEN PÅ LÅGSTADIET I VILKA SEXUAL- OCH SAMLEVNADESKUNSKAP KAN INGÅ

Hembygdskunskap

Religionskunskap

Årskurs 1

Tidsåtgång	<i>Hemmet och familjen</i>	<i>Hemmet och familjen</i>
4 veckor	Hänsyn och trevnad. Faror och skydd Något att akta och vårda Sexualkunskap. Tillsammans hemma. Olika åldrar och intressen. Olika hemförhållanden, intressen och vanor. Hälsovanor.	Att dela med sig. Att vara olika Olika religiösa inställningar och seder.

- 5 veckor *Våren*
 Tidiga vårtecken. Försådd.
 Flyttfåglar.
 Blommor, buskar, träd.
 Djuren och deras ungar.
 Några husdjur.
 Utseende och levnadsför-
 hållanden.
 Sexualkunskap med anknyt-
 ning till arbetsområdet.

Årskurs 2

- 3 veckor *Hur vi bor*
 En arbetsvrå. Andras hus.
 Bostadstyper på landsbygd
 och i stad. Samlevnads-
 frågor. Sexualkunskap.
- Den religiösa aspekten
 på äktenskap och
 familj
- 3 veckor *Våren*
 Växter och djur inom ett
 närliggande naturområde.
 Några husdjur. Omvårdnad.
 Vårt beroende av husdjur.
 Sexualkunskap med anknyt-
 ning till arbetsområdet.

Årskurs 3

- 2 veckor *Du själv*
 Elementärt om människo-
 kroppen och om betydelse-
 n av goda hälsovanor.
 Sexualkunskap.
- Den religiösa aspekten
 på hem och familj
- 2 veckor *Våren**
 Försök med frön och växter.
 Djurlivet om våren.
 Sexualkunskap med anknytning
 till arbetsområdet.

Som läroplanen framhåller är de i supplementen angivna arbetsområdena att betrakta som förslag. Det står alltså planeringskonferensen fritt att konstruera andra arbetsområden där eventuellt också sexual- och samlevnads-kunskapen kan integreras. Ytterligare en möjlighet – och ofta en god sådan – är att låta sexual- och samlevnads-kunskapen utgöra ett

* Arbetsområdet finns inte i läroplanen.

självständigt arbetsområde. En ensidigt biologisk inriktning förebyggs då av att momentet samlevnadsfrågor, som finns med i momentförteckningen, alltid får ingå i undervisningen. Vad beträffar uppdelning på årskurser är det på lågstadiet onaturligt och omöjligt att skilja ut vissa moment och ta dem först medan man skjuter upp övriga moment till senare behandling. Erfarenheten visar att man vid samtalen i klassen oftast kommer in på eller berör samtliga moment. De hänger alla nära ihop, och elevernas frågor leder över från det ena till det andra. Detta är ju det naturliga sättet att undervisa på detta stadium. Den behövliga variationen då man tar upp arbetsområdet på nytt i en högre årskurs åstadkoms genom att man då ger en något fördjupad och utförligare undervisning. Skillnaden i intellektuell utveckling och allmän överblick är ju utomordentligt stor mellan de tre årskurserna på lågstadiet.

Då speciella tryckta läromedel för sexualundervisningen används, är det viktigt att de fungerar endast som hjälpmedel. Samtalet mellan läraren och eleverna måste spela den viktigaste rollen i ett ämne där de personliga reaktionerna betyder så mycket. Att låta undervisningen huvudsakligen bestå i att eleverna enskilt eller i grupp löser uppgifterna i ett arbetshäfte är olämpligt.

Något liknande gäller om AV-hjälpmedlen. De bör användas i stor utsträckning men endast punktuellt, för illustration eller som utgångspunkt för samtal. En sammanhängande uppspelning av ett ljudband eller ljudband bör t. ex. inte få "överta" undervisningen från läraren, men enstaka kortare passager kan vara av stort värde. Filmer måste givetvis i regel framföras på ett mera sammanhängande sätt. Vid sexualundervisningen är det särskilt viktigt att läraren i förväg tagit del av AV-hjälpmedlet, eftersom åldersanpassningen här spelar så stor roll. En färgfilm med en realistisk förlossningsskildring är t. ex. direkt olämplig på lågstadiet. Den skrämmer och motverkar därigenom undervisningens syfte.

5.3.3 Moment i lågstadiets sexual- och samlevnadsundervisning

Momentförteckning

1. Samlevnadsfrågor
2. Yttre olikheter mellan könen
3. Könnsorganens byggnad och funktion
4. Menstruation
5. Samlag
6. Självtilfredsställelse
7. Preventivmedel
8. Befruktning
9. Havandeskap
10. Förlossning
11. Sterilitet
12. Adoption
13. Exhibitionister och pedofiler

Ordningsföljden är inte avsedd att ange i vilken ordning momenten bör tas vid undervisningen.

1. *Samlevnadsfrågor.* I årskurs 1 utgör hemmet och familjen ett av de större arbetsområdena i hembygds-kunskap, och även under de båda följande lågstadieåren är det naturligt att i många sammanhang anknyta till familjen. I sexualundervisningen på detta stadium bör ett genomgående syfte vara att förstärka barnets upplevelse av samhörighet med fadern och modern. Denna och andra samlevnadsaspekter bör komma in i undervisningen i sitt naturliga sammanhang med de olika momenten. Det är inte tillrådligt att på detta stadium utarbeta särskilda undervisningsmoment om etiska frågor och samlevnadsfrågor. Undervisningen om befruktning och havandeskap är även av betydelse för barnens relation till föräldrarna när ett syskon väntas och för relationen till det nya syskonet. Momentet adoptivbarn kan utnyttjas för skolans uppgift att bidra till goda relationer mellan svenska och utländska barn.

Sexual- och samlevnadsundervisningen på lågstadiet liksom på alla andra stadier bör ha en positiv grundinriktning, inte en varnande och avskräckande.

För att grundlägga en trygg inställning till dessa frågor har erfarenheterna hemifrån den ojämförligt större betydelsen, men skolan kan bidra med kunskaper, överblick, bot mot onödigt ängslan som framkallats av vanföreställningar.

2. *Yttre olikheter mellan könen.* Man bör inte endast tala om olikheterna mellan småpojkar och småflickor utan också om de förändringar som inträder med könsmognaden. Alla barn har en föreställning om skillnaden i utseende mellan barns och vuxnas kroppar. Men de har sannolikt inte gjort helt klart för sig vari skillnaden består. Med utgångspunkt i en bild av en flicka och en kvinna, en pojke och en man bör eleverna få nämna de enkla yttre olikheter de kan iaktta och få sina frågor i detta sammanhang besvarade. Den fysiska olikheten mellan barn och vuxna och de förändringar som kommer att äga rum med dem själva inom några år bör vara något självklart och välbekant, inte något mystiskt, halvt okänt, oförklarat. I detta sammanhang bör man helt kort nämna menstruationen, men eleverna är inte motiverade för en utförligare förklaring förrän i årskurs 3 (se moment 4) och sedan återigen på mellanstadiet. Skälet till att nämna menstruationen i årskurs 1 är att eleverna ändå mer eller mindre hör talas om den eller märker att den finns hos kvinnor i deras omgivning. Många småflickor har egendomliga och ängslande föreställningar om den och kan inte göra klart för sig att det är något naturligt och självklart som kommer att hända dem själva.

3. *Könsorganens byggnad och funktion.* De gamla genomskärningsbilderna av enbart könsorganen med massor av invecklade linjer och detaljer ställer alldeles för stora krav på sjuåringens abstraktionsförmåga – eller konkretiseringsförmåga. De nyare läromedlen för lågstadiet har i regel illustrationer av helt annat slag, nämligen en tecknad färgbild av en manskropp från sidan och kvinnokropp framifrån med både de yttre och de inre könsorganen synliga i starkt förenklad och övertydlig form. Dessa bilder kan sedan kompletteras med likaledes förenklade och övertydliga

detaljbilder för att illustrera t. ex. befruktningsförloppet. Även en bild av en man med erigerad penis bör förekomma, eftersom flertalet pojkar själva har upplevt erektion av skilda anledningar och inte bör behöva undra vad det är för mystiska orsaker som gör att man förbigår denna med tystnad. Beträffande den faktiska beskrivningen av könsorganens byggnad och funktion hänvisas till översikten av lärostoffet. *Flertalet* av de detaljer som där medtagits är inte fattbara för 7-9-åringar och bör därför behandlas först på senare skolstadier.

4. *Menstruation*. Under rubriken Yttre olikheter mellan könen rekommenderades att menstruation helt kort nämns i årskurs 1 men att något mer information lämnas i årskurs 3. Skälet till den sistnämnda rekommendationen är att man skall kunna vara säker på att även de flickor som får sin menstruation allra tidigast skall bli informerade dessförinnan.

Efter en kort repetition av vad som genomgicks i årskurs 1 beträffande de kvinnliga könsorganens byggnad och funktion lämnas upplysningen att kvinnans könsorgan fungerar så, att det en gång i månaden förekommer en blödning från livmodern ut genom slidan. Detta är helt normalt. Beträffande tidpunkten för den första menstruationen behöver man befara något onormalt endast om den inträffar tidigare än vid 10 års ålder eller senare än vid 16 1/2 år. Vanligast sker det i 13-årsåldern. I början kommer menstruationerna vanligen oregelbundet, kan utebli vissa månader. Menstruationerna växlar också i ymnighet och varaktighet.

I detta sammanhang behandlas smärtor vid menstruation och råd härom samt menstruationshygien.

Det bör nämnas att en flicka kan bli gravid så snart hon haft sin första menstruation, ja, t. o. m. före den om hon har samlag strax innan den skulle ha kommit.

5. *Samlag*. Praktiskt taget alltid aktualiseras detta moment genom att någon elev ställer den logiska frågan hur sädescellerna kommer över från mannen till äggcellen inne i kvinnan. Frågan kan besvaras med den formulering som angavs i förskoleavsnittet (5.2.2). Denna upplysning kan vara en acceptabel början, men den behöver kompletteras på flera sätt. Man bör upplysa om att detta kallas för att ha samlag eller ligga med varandra. Men framför allt måste man klargöra att detta är något som i bästa fall hör ihop med kärlek, ömhet och närhet. Barnen får en väsentligen felaktig bild av verkligheten om de får enbart den tekniska upplysningen. Man måste säga något om att oftast när en man och en kvinna har samlag är det därför att de tycker om varandra och vill krama om varandra och komma så nära varandra som möjligt. Och att då känns det mycket skönt i både kroppen och själen för både mannen och kvinnan. Formuleringen blir ett resultat av vad som känns naturligt och riktigt för läraren.

Då man talar om samlag i samband med befruktning innebär det att man har tagit sin utgångspunkt i barnets egen tillkomst genom pappan och mamman. Därigenom har barnet fått möjlighet att "biologiskt" placera in sig själv i det väsentligaste av alla sammanhang vid början av livet. Genom att tala om samlag som ett uttryck för kärlek och ömhet har man förberett upplysningen att människor oftast har samlag *utan* att

de just då vill ha barn. Detta är en väsentlig verklighetsorientering som inte heller bör överlåtas åt barnen att ensamma klara av. Egendomligt är att trots att barnen i regel har någon kunskap om preventivmedel är det ofta några av dem som blir förvånade över upplysningen att det förekommer samlag även när man inte vill ha barn. Förklaringen till denna okunnighet torde vara följande. När man på 1920–30-talen började ge barn sexualupplysning hindrades man av den kvardröjande tabueringen att nämna någon annan motivering för samlaget än önskan att få ett barn. Detta är också den naturliga utgångspunkten för upplysning till barn, men det blev en fast tradition i både hem och skola att enbart anföra denna relativt sällsynta motivering för samlag. Nu har öppenheten kring sexuallivet blivit så pass stor att det blir nödvändigt att ta med också den andra aspekten för att inte barnen ska få en känsla av att man har velat föra dem bakom ljuset. Då får man också ett välkommet tillfälle att tidigt inrikta deras uppmärksamhet på sexualitetens roll som gemenskapsfaktor.

Det förekommer att flickor på lågstadiet säger att de tycker samlag verkar konstigt eller hemskt och att de minsann inte tänker vara med om något sådant när de blir stora. Denna reaktion kan inte undvikas genom att man låter bli att tala om samlag. De har eller får kunskapen ändå. Tvärtom är det önskvärt att reaktionen kommer fram när de har kontakt med föräldrarna eller läraren. Dessa kan då helt enkelt säga att den saken känns helt annorlunda än vad hon föreställer sig när man blir vuxen, att det inte är plågsamt utan tvärtom, och att hon ju inte behöver vara med om det förrän hon själv vill. Lämpligt är att läromedlet innehåller en enkel bild av den vanligaste samlagsställningen.

Något som i början förbryllar många barn är att penis används både som urinrör och till att överföra sädesvätska. Man måste förklara att detta är två helt skilda saker och att mannen är så konstruerad att det aldrig kan bli någon sammanblandning. Hur denna konstruktion är beskaffad blir det naturligtvis för invecklat att ta upp.

6. *Självtilfredsställelse (onani)*. Barnonani (och självtilfredsställelse under tonåren) utövas av de flesta under kortare eller längre perioder. En del av de barn som onanerar behöver befrias från föreställningen att detta är farligt för den psykiska eller fysiska hälsan. Isolerade barn kan behöva befrias från föreställningen att de är ensamma om saken. Med hänsyn härtill behöver man även i lågstadiets sexualundervisning nämna att självtilfredsställelse förekommer i dessa åldrar — fastän inte så ofta som tidigare och senare samt att det inte är något att oro sig för.

7. *Preventivmedel*. Som nämndes under rubriken Samlag har flertalet lågstadieelever hört talas om preventivmedel. Det är önskvärt att de får några enkla upplysningar som korrigerar och bringar ordning i de ibland egendomliga, ibland onödigt sensationsbetonade föreställningar de har. Ett annat skäl att lågstadieelever behöver höra om preventivmedel inte bara av kamrater och genom massmedier utan också hemma och i skolan är att man hos det stora flertalet barn behöver från början grundlägga attityden att födelsekontroll är en nödvändighet och en självklarhet. De behöver få tid på sig under de många åren från skolstarten till

sexualdebuten att göra denna tanke helt klar för sig.

Ibland finns det i en klass elever som kommer från en miljö där man principiellt tar avstånd från preventivmedel. Vilka skyldigheter undervisningen har mot dessa elever och deras föräldrar belyses i avsnitt 4.3.4.

Bedömningen att man hos eleverna måste tidigt grundlägga attityden att man är skyldig att använda preventivmedel, om man har samlag utan att vilja ha barn, grundar sig på följande sakförhållanden som här anförs till lärarens övervägande – inte för genomgång i lägstadiets sexualundervisning. Bland dem som kan få barn och har samlag utan att vilja få barn använder flertalet de säkra eller relativt säkra preventivmetoderna. Men det var 1967 dock så mycket som ca 40 % som använde osäkra metoder eller alls inget preventivmedel, fastän de inte ville ha barn. Flertalet av dessa som slarvade eller använde den osäkra metoden att avbryta samlaget undgick uppenbarligen ändå graviditet genom att de hade tur. Men inom denna 40 %-grupp ligger dock de icke önskade graviditeterna, aborterna och huvuddelen av VS-smittan (en del av denna ligger inom gruppen där kvinnan använder p-piller men mannen inte kondom vid samlag med tillfälliga kontakter). En stor del av de icke önskade graviditeterna och aborterna inträffar bland sådana som har stadigt sällskap eller är förlovade eller gifta. Det rör sig alltså här om personliga tragedier eller svåra belastningar inte bara bland dem som har ett "vidlyftigt" sexualliv. Full enighet råder i samhället om att massaborter är en olycklig "lösning" på födelsekontrollproblemet. De icke önskade graviditeterna utgör ett ekonomiskt och organisatoriskt samhällsproblem av stora mått. I denna situation måste skolan göra en ännu mycket större insats än hittills för att grundlägga attityden att användning av rekommenderade preventivmetoder är en skyldighet och en självklarhet när man har samlag utan att vilja ha barn eller kunna ta hand om ett barn. Eller, annorlunda och bättre uttryckt: målet är att de barn som föds skall vara önskade barn och att kvinnorna skall besparas påfrestningarna vid abort. En av metoderna att bidra till en sådan utveckling bör vara att barn i hem och skola så snart de har intellektuella förutsättningar får vänja sig vid att höra talas om preventivmedel på ett ansvarigt sätt och att tänka på varför det är så viktigt med dem. Det kan kanske i någon mån hjälpa till att minska antalet icke önskade graviditeter.

Somliga anser att man i stället bör söka bekämpa missförhållandena genom att motverka för tidig sexualdebut och promiskuitet. Det bör man också och i mycket hög grad göra. Utförliga förslag om hur det kan ske i skolan återfinns i avsnitten 4.2.3, 4.3.4, 5.4.5, mom. 7, 8; 5.5.5, mom. 9, 24, 25.

Informationen om preventivmedel bör på lägstadiet endast vara summarisk och behöver inte ingå på alla de olika typerna av preventivmedel. Man kan ge någon eller några av följande upplysningar:

att p-piller förhindrar ägglossning;

att kondom är en gummhätta som träs över penis som en strumpa och som hindrar sädesvätskan att komma in i kvinnan;

att pessar är en gummhätta som placeras inne i slidan och hindrar sädesvätskan att komma fram till livmodern;

att spiral är en liten plasttråd som sätts in i livmodern och får vara där så länge hon inte vill ha barn. Effekten av den är antingen att hindra befruktning eller hindra att ett befruktat ägg vidareutvecklas.

Om momenten könsorganen, samlag och befruktning tidigare genomgått, har eleverna förutsättningarna att förstå innebörden av dessa enkla upplysningar. Huvudsaken är att eleverna får en allra första information som undanröjer känslan av hemlighetsfullhet rörande dessa ting och att de får ett första incitament att fundera över varför den här saken är så viktig både för att det skall gå en väl i livet och för att de barn som föds skall vara önskade barn.

8. *Befruktning.* Medan undervisning om samlag ännu kan upplevas som problematisk, utgör undervisning om befruktningen ett av sexualundervisningens "klassiska" områden, pedagogiskt tacksamt och lätt att undervisa om så länge man inte behöver gå in på de mera invecklade detaljerna. De tryckta läromedlen och AV-hjälpmedlen innehåller i allmänhet utmärkta framställningar.

9. *Havandeskap.* Även detta moment är särskilt tacksamt att undervisa om på lågstadiet eftersom det väcker starkt intresse. Det upplevs dels som en berättelse om ens egen "förhistoria", dels som någonting i och för sig fängslande. Andra skäl att ta upp momentet är att, som nämnts, småflickor oroar sig för att det ska göra förfärligt ont när de själva ska föda barn samt att både pojkar och flickor har glädje av kunskaper om havandeskapet när de själva skall få ett syskon.

Det bör betonas att kvinnan som väntar barn inte är sjuk utan befinner sig i ett alldeles naturligt tillstånd. Många — inte alla — råkar dock ut för olika grader av illamående och kanske en del nervösa störningar i början av havandeskapet och trötthet i slutet av det. De flesta kan ju dock behålla sitt arbete till strax före förlossningen.

Barnen är starkt fängslade av att se bilder av foster i olika utvecklingsstadiet liksom av att få längdtillväxten åskådliggjord för sig, t. ex. genom staplar i naturlig storlek på svarta tavlan, en för varje graviditetsmånad. Fostrets lägeförändringar och fosterrörelserna är också något som talar till deras fantasi. Frågan om enäggstvillingar och tvåäggstvillingar och förklaringen härtill väcker också stort intresse.

Genom en serie bilder av fostret i livmodern i olika graviditetsmånader kan man få barnen att inse vävnadernas uttjänjbarhet och göra det lättare för dem att tro på att barnet skall kunna komma ut genom kvinnans trånga springa utan att detta skall behöva förbindas med tanken på skrämmande skador.

10. *Förlossning.* Frågan om det gör ont att föda barn bör utan omskrivningar besvaras jakande. Man bör nämna att det är olika för olika kvinnor och att det finns olika smärtlindrande metoder. Skildringen får inte dramatiseras: man bör ge de enkla huvuddragen av förloppet från de första värkarna till efterbörden och barnets omhändertagande. Det är viktigt att använda bilder, både tecknade och fotografiska, men färgfotografier och filmer som återger blod eller andra detaljer som kan verka skrämmande bör helt undvikas på detta stadium. De flesta barnen i

klassen är inte så känsliga, men det finns nästan alltid någon eller några som skulle bli mycket obehagligt berörda. Det bör de givetvis vara skyddade mot.

Rätt avpassad för åldersstadiet kan undervisningen om havandeskap och förlossning bli ett av de inslag i undervisningen under första skolåret som väcker mest intresse och glädje.

11. *Sterilitet*. Det är viktigt att tala om att i ungefär vart tionde äktenskap parterna inte kan få barn tillsammans och att det ibland beror på att det är något som inte fungerar hos mannen, ibland hos kvinnan. I en del fall kan felet rättas till genom läkarbehandling. I det sammanhanget kan man lämpligen också nämna att var tionde graviditet slutar med missfall. Därvid måste man klargöra att den som haft missfall vanligen mycket väl kan få barn vid ett senare tillfälle. Samtidigt bör det nämnas att somliga som är gifta har bestämt sig för att inte ha barn, och att det finns andra som bestämmer sig för att vänta ganska länge innan de försöker få barn. Man kan alltså inte vara säker på vad det beror på när det är några som inte har barn.

12. *Adoption*. I det sammanhanget är det naturligt att också komma in på de allt talrikare utländska adoptivbarnen och påpeka att somliga har skaffat sig dem därför att de inte kan få egna barn. De tycker kanske också att de vill hjälpa till med att ta hand om ett eller flera barn från de fattigaste länderna.

Förskolebarn bemöter barn från Asien, Afrika eller Sydeuropa på precis samma sätt som de bemöter alla andra barn. Lågstadieelever är mer medvetna om en skillnad i utseendet, men när det gäller adoptivbarn, som fullkomligt behärskar svenskan och har tillägnat sig svenska attityder, upplever de det exotiska draget snarast som ett plus. Det kan vara skäl att i skolan markera och söka fördjupa denna välkomnande inställning: vi vet inte mycket om svenska tonåringars reaktioner till jämnåriga med ett markerat icke-nordiskt utseende. Troligen kommer det att gå bra eftersom likhet i attityder och språk betyder mer än likhet i utseende för att förebygga att utstötningmekanismerna kommer i gång. Värre är det med immigrantbarnen, som bevarar — och har rätt att bevara — sitt eget språk och kulturmönster. Om skolan här kunde medverka till att något av den positiva attityden till adoptivbarn också kom dem till del skulle det vara lyckligt. Detta har för övrigt direkt med sexual- och samlevnadsundervisning att göra, eftersom vägran att tåla sexuell konkurrens från den som är annorlunda är en av de starkaste faktorerna i utstötningviljan (särskilt hos män). Gunnar Myrdal fann vid sin analys av den amerikanska diskrimineringen av negrer, att de starkaste känslorna av fruktan och avsky hos de vita i Södern var förbundna med föreställningen om negrer som sexualpartner till vita kvinnor. Goda relationer mellan svenska och immigrerade skolbarn kan kanske i någon mån vaccinera mot sådana framtida rasmötsättningar.

13. *Exhibitionister och pedofiler*. Se denna rubrik i avsnitt 5.2.2 (förskolan).

5.4 Mellanstadiet

5.4.1 *Psykologiska synpunkter*

Eleverna i årskurs 4–6 är 9–13 år gamla. Under större delen av denna tid befinner de sig alltså i den period som kommer *efter* förskoleårens ofta sexuellt färgade problematik och *före* pubertetens återigen dramatiska nyorientering i förhållande till det motsatta könet och vuxenvärlden. Vad som sägs i avsnitt 5.3.1 om lågstadieålderns psykologi gäller även för flertalet elever under de två första mellanstadietåren. Relationerna till det andra könet befinner sig inte i förgrunden; andra energier, intressen och utvecklingsprocesser är däremot i livlig verksamhet. Traditionellt har pojkar och flickor i denna ålder bildat skilda världar med så liten beröring som möjligt med varandra. På senare år har emellertid en viss förändring inträtt. Man ser oftare pojkar och flickor i dessa åldrar tala och leka med varandra på rasterna. Utvecklingen är ett resultat bland många av den minskade tabueringen av allt som har med kön att göra. Den innebär också att könsrollerna blivit mindre utpräglade eller, annorlunda uttryckt, att samvaron mellan könen blivit mindre könspräglad, mer kamratlig. Därigenom blir också sexualundervisningen på mellanstadiet mindre "märkvärdig" än förr.

Sina föräldrar börjar barnen nu betrakta mer "objektivt". De ser dem som representanter för vuxensamhället och jämför dem med andra. Medvetandet om att föräldrahemmet är en värld som de småningom skall lämna aktualiseras sakt.

Den fysiska och psykiska tillväxten och förändringen sker under denna period betydligt långsammare än under den föregående och efterföljande. En temporär stabilitet har uppnåtts.

Denna rubbas emellertid mot slutet av mellanstadiet av att de fysiska pubertetsförändringarna börjar uppträda hos alltfler av ungdomarna. Ibland så snabbt att de inger en känsla av ängslan och identitetsosäkerhet. Barnet som hade lärt sig att ganska väl behärska sin kroppsliga och själsliga identitet upplever nu att det håller på att bli annorlunda till kropp och själ och beträder en lång och oviss väg för att finna en ny relation till det andra könet och till vuxenvärlden. De fysiska förändringarnas successiva inträdande och deras tidsmässiga variationer beskrivs i kapitlet "Pubertet" i översikten av lärostoffet. De fysiska förändringarna blir på visst sätt orsak till de psykiska. Själva iakttagelsen av den kroppsliga utvecklingen ger en upplevelse att man håller på att lämna barndomen och bli vuxen. Själstillståndet påverkas också av den hormonella omställningen. Jämförelser mellan pubertetens mycket olika psykologiska förlopp i olika kulturer har emellertid klargjort att den mest avgörande faktorn för pubertetskrisens intensitet och varaktighet är hur stora utbildningskrav samhället ställer, eller annorlunda uttryckt, hur många år som måste förflyta från barndomsårens slut till dess att den unga människan accepteras som fullvärdig medlem av vuxenvärlden. Detta är i det nutida samhället en långvarigare och besvärligare process än på den tid då barndomen oftast avslutades vid 13–14-årsåldern med

skolslut, konfirmation och inträde i arbetslivet. Det är viktigt att i sexual- och samlevnadsundervisningen beakta att de puberterande på grund av yttre omständigheter befinner sig i en pressad situation: de kan under lång tid inte känna sig hemma vare sig i barndomens eller i de vuxnas värld. Deras behov att förstå sig själva och sin situation är stort, likaså deras behov av den kommunikation som består i att man lyssnar till dem, och svarar dem. Om de upplever kontakt med läraren är detta ett väsentligt bidrag till att bryta den anpassningsförsvårande isolering de lätt hamnar i under puberteten.

Den här antydda undervisningssituationen börjar uppstå för en del av eleverna mot slutet av mellanstadiet och blir dominerande under högstadiet. I slutet av mellanstadiet är elevernas motivation för sexualundervisning mycket växlande. Flickorna är tidigare utvecklade än pojkarna, och variationen inom pojk- och flickgrupperna är oerhört stor (se diagrammet i kapitlet "Pubertet" i faktaöversikten). Flickorna har i allmänhet under hela tonårsperioden större intresse och förståelse för sexualkunskapen än pojkarna. De helt prepubertala eleverna upplever sexualkunskapen som ett "främmande" område, men de vet dock att den snart kommer att angå dem personligen och har dessutom en naturlig nyfikenhet. En del tidigt könsmogna elever upplever den egna driften starkt. De har behov att lära sig "förstå" denna nya faktor i sitt liv och bör få hjälp att se den i dess biologiska, psykologiska och sociala sammanhang. Undervisningssituationen kommer att vara densamma som i så många andra skolämnen: en del elever är intresserade, förstår just detta stoff bra och har en stark inlevelse, medan andra elever är mera måttligt intresserade och säkerligen i många fall kommer att glömma de kunskaper som meddelas. De kan emellertid ta igen det förlorade i högstadiets sexual- och samlevnadsundervisning.

Då det i en klass finns invandrarelever från länder med ett väsentligen annat synsätt än det vanligaste svenska, bör de förhållanden beaktas som belysts i kapitel 6 nedan. Detta blir särskilt viktigt vid behandlingen av momenten 8 och 10 (se 5.4.5).

5.4.2 Undervisningens fördelning på årskurser

Sexualundervisning brukar förekomma i var och en av mellanstadiets tre årskurser men inte i samma utsträckning. I årskurs 4 hade läsåret 1968/69 hälften av eleverna fått sådan undervisning, i årskurs 6 nästan alla.

Tyngdpunkten har alltså varit förlagd mot slutet av stadiet, vilket är lämpligt, emedan då många elever befinner sig i närheten av eller i pubertetens början. 10–13-årsåldern utgör emellertid en period i barnens liv då det händer mycket och då de utåtriktade intressena är starka. Läraren kan därför finna det lämpligt att ha en del av sexualundervisningen tidigare. (I årskurs 4 skall i varje fall en förnyad information om menstruation ges.) Det kan vidare ha inträffat händelser på det sexuella området, som rapporterats i massmedier och som skapar ett behov av förklaringar och kommentarer för att ge saker och ting rimliga

proportioner. Vanligt är att eleverna vill ha sexualundervisning i början av mellanstadiet i samband med genomgången av däggdjuren inklusive dessas fortplantning. Det kan då hänvisas till att de grundläggande kunskaperna redan givits på lågstadiet och att sexualundervisning skall tas upp senare under mellanstadiet. Bedöms emellertid elevernas förslag som uttryck för ett verkligt behov att få vederhäftig information om sexualfrågorna eller att få diskutera dem, bör naturligtvis i enlighet med vad som nyss sagts kursplaneringen ändras. Läraren bör känna sin frihet att själv bedöma situationen. Det kan bli så att sexualundervisning tas upp i var och en av årskurserna 4, 5 och 6, något som läroplanen också räknar med (oå-supplementet). Det kan också bli så att undervisningen huvudsakligen förläggs till årskurs 6.

För att sexualundervisningen skall kunna medhinnas utan svårighet på mellanstadiet är det nödvändigt att den förberedande sexualundervisningen på lågstadiet fått fullt ut den plats den skall ha där. Om båda stadiernas lärostoff läggs huvudsakligen på mellanstadieläraren, uppkommer en alltför pressad kursplaneringssituation i början av mellanstadiet.

5.4.3 Samlad undervisning

Läroplanen betecknar det som lämpligt att under mellanstadiet låta ämnesuppdelningen, när det gäller orienteringsämnena, träda tillbaka för ett mera samlat grepp på organisationen av lärostoffet. En samlad undervisning kring stoffenheter med lärostoff från två eller flera av orienteringsämnena rekommenderas, men inslaget av ämnesinriktad orientering bör efter hand ökas i förhållande till dess omfattning på lågstadiet. Såväl den samlade som den ämnesinriktade undervisningen bör planeras som periodläsning. Under varje period behandlas i regel endast ett intresse- eller arbetsområde, och detta får disponera all den tid som är anslagen åt orienteringsämnena. Dessa rekommendationer, som återfinns i läroplanens supplement för orienteringsämnena, låter sig med fördel tillämpas på sexual- och samlevnadsundervisningen. De ämnen som i samverkan bör bidra till denna är naturkunskap, religionskunskap, samhällskunskap och svenska.

Sexualundervisning utgör ett av huvudmomenten i *naturkunskap*. Läroplanen ger tillräckliga allmänna anvisningar för behandlingen av momentet inom ramen för detta ämne. Flera av huvudmomenten i *religionskunskap* lämnar bidrag till samlevnadsundervisningen. "Jesu syn på människorna och deras villkor" möjliggör en framställning av den kristna grundsynen på relationen mellan man och kvinna, på äktenskapet och familjen. Viktig i detta sammanhang blir rekommendationen: "När de olika bibeltexterna tas upp, bör också frågan om deras religiösa och etiska betydelse för dagens situation och människor belysas." Religionskunskapen har också huvudmomentet "Etiska frågor som berör samlevnaden mellan människor". En jämförelse med förhållandena i andra delar av världen rekommenderas i huvudmomentet "Övriga religioner: Något om religiösa uppfattningar och förhållanden och därmed sammanhängande seder och bruk i hem och folkliv inom andra religioner". Här finns

möjligheter att beröra t. ex. islamitisk och hinduisk syn på äktenskapet och familjen samt sedvänjorna på detta område hos något av de skriftlösa folken. Religionskunskapens medverkan i samlad undervisning stöds av rekommendationerna: "Samverkan med undervisningen i andra ämnen bör åstadkommas inom olika områden i varje årskurs" samt: "I samverkan med *samhällskunskap* behandlas samlevnadsfrågor". Samhällskunskapen har huvudmomentet "Hur människor lever och verkar tillsammans – frågor som på olika sätt aktualiseras av händelser och företeelser i hemmet, skolan och kamratkretsen, i samhället och ute i världen samt av undervisningen i övrigt". Könrollsfrågor ingår inte i huvudmomenten i samhällskunskap för mellanstadiet, men under rubriken Lärostoff i oä-supplementet rekommenderas att de tas upp i olika sammanhang. De anvisningar som lämnas härför är värdefulla för samlevnadsundervisningen. Ämnet *svenska* bör alltid medverka. Texter som levandegör relationsfrågor och kan bilda utgångspunkt för samtal om dessa är oumbärliga i detta sammanhang. Stöd för en sådan anordning ger två av huvudmomenten i svenska: "Informationsläsning, bl. a. i anslutning till arbetet inom orienteringsämnena" samt: "Upplevelseläsning".

Det konkreta innehåll som rekommenderas för en så uppbyggd sexual- och samlevnadsundervisning, där flera ämnen samverkar, framgår av momentförteckningen (avsnitt 5.4.5). Tillräckligt lärostoff härför finns i allmänhet varken i de ämnesbundna läromedlen eller i de läromedel som från början är organiserade för samlad undervisning. Under sådana förhållanden är det nödvändigt att komplettera med något av de speciella läromedel i sexualkunskap och samlevnadsfrågor som finns och vilka kan bedömas som lämpliga för stadiet. En viktig uppgift vid planeringen av den samlade undervisningen blir då att undersöka om ett läromedel eventuellt på vissa punkter inte tillgodoser riktlinjerna i läroplanen och denna handledning. Särskilt bör beaktas:

- Saknas vissa moment?
- Är vissa moment alltför utförligt eller knapphändigt behandlade för åldersstadiet?
- Har riktlinjerna för objektiv (neutral) respektive värderande (avsiktligt påverkande) undervisning om samlevnadsfrågor iakttagits på de väsentliga punkterna?
- Är illustrationerna lämpade för åldersstadiet? (Se härom kapitel 8.)

Brister i dessa hänseenden finns alltid men kan i regel kompenseras genom att läraren kompletterar, sovrar och kommenterar läromedlets framställning.

En olägenhet med användningen av speciella läromedel i sexualkunskap och samlevnadsfrågor är att en äldre och mindre god tradition på läromedelsframställningens område kan befästas, nämligen att de ämnesbundna läromedlen i olika ämnen men även läromedlen för samlad undervisning på ett ytterligt knapphändigt sätt behandlar dessa frågor. De har inte tillnärmelsevis haft den plats de bör ha med hänsyn till deras betydelse i det verkliga livet. I de nyare läromedlen för samlad

undervisning i orienteringsämnen kan emellertid en tendens iaktas att ge stoffet för sexualundervisning rimligare proportioner.

5.4.4 Sexualundervisningens mål på mellanstadiet

Eleven på mellanstadiet skall genom sexual- och samlevnadsundervisningen:

1. förvärva ökad verklighetsorientering i proportion till det vidgade sakintresset och den förbättrade fattningsförmågan på samma sätt som vid annan undervisning;
2. utveckla förståelsen för de fysiska och psykiska förändringarna i samband med den begynnande puberteten;
3. utveckla förståelsen för sexualitetens integrering i en personlig relation som ett framtidsmål värt att söka uppnå;
4. skaffa sig kunskaper om och utveckla förståelsen för ansvarssynpunkter som kan förbereda för det ställningstagande till tidigt sexuellt samliv, som kommer att aktualiseras för en del av eleverna under tonåren.

5.4.5 Moment i mellanstadiets sexual- och samlevnadsundervisning

Moment	Aspekter			
	Biologiska	Psykologiska	Etiska och/eller religiösa	Sociala
1. Könsorganen	●			
2. Den kroppsliga pubertetsutvecklingen	●			
3. Menstruation	●	●		
4. Pollutioner	●	●		
5. Självtilfredsställelse	●	●		
6. Elementär pubertetspsykologi	●	●	●	●
7. Samlag	●	●	●	●
8. Elementära sexualetiska synpunkter och andra samlevnadsfrågor i den mån de aktualiseras av de olika momenten			●	
9. Befruktning	●			
10. Preventivmedel, preliminär information	●	●	●	●
11. Havandeskap med fosterutveckling, förlossning, amning	●	●		●
12. Gonorré, preliminär information	●		●	●
13. Variationer i sexualdriftens inriktning: preliminär information om exhibitionism, pedofili, homosexualitet		●	●	●

Två moment är nya för detta stadium i förhållande till den föregående handledningen: preliminär information om preventivmedel och om gonorré.

De biologiska momenten kräver på mellanstadiet stort utrymme för att en grundläggande biologisk faktakunskap skall kunna meddelas. Annars blir sexual- och samlevnadsundervisningen i sin helhet ogripbar för eleverna. Men för att upplevas som verklighetsorienterad måste den biologiska faktakunskapen redan på detta stadium anknytas till psykologiska, etiska och sociala aspekter där detta faller sig naturligt och är möjligt med hänsyn till åldersstadiet.

Motiveringen för att ge den grundläggande faktakunskapen vid slutet av mellanstadiet är att ungdomarna redan från början av den kroppsliga och själsliga pubertetsutvecklingen skall kunna i någon mån förstå vad som händer med dem. De skall få hjälp att uppfatta de fysiska förändringarna, de nya känslorna, de nya frågorna om rätt och orätt, inte punktuellt och desorienterat utan som element i ett större sammanhang, som stadier på väg mot den kroppsligt, emotionellt och ansvarsmässigt vuxna människan.

Den ordningsföljd som här angivits torde vara lämplig för årskurs 6, men givetvis kan läraren planera undervisningen enligt någon annan disposition som tillgodoser hans synsätt. Momentet "elementär pubertetspsykologi" kan t. ex. placeras sist. När eleverna fått en tämligen omfattande faktainformation om sexuella förhållanden kan de därmed också ha fått bättre förutsättningar att få perspektiv på sin egen stundom besvärliga väg till vuxenhet. När sexualundervisning tas upp därför att den aktualiserats av något speciellt som hänt (se 5.4.2) är det naturligtvis nödvändigt att välja denna händelse som startpunkt, vilket kanske leder till en förändrad disposition. Beträffande faktaunderlaget i allmänhet för de olika momenten hänvisas till översikten av lärostoffet. Här upptas endast synpunkter på faktaurval och på undervisningens anpassning till åldersstadiet.

1. *Könsorganen.* De kvinnliga könsorgan som bör omnämnas är: äggstock, äggledare, livmoder, slida, hymen, klitoris, blygdläppar. Klitoris bör omnämnas som motsvarighet till penis, lämpligen genom att man beskriver dessa organs gemensamma ursprung, vilket förklarar deras likartade betydelse för lustkänslan. Att slidväggen fuktas vid sexuell stimulans genom plasmautträde från dess kapillärer bör påpekas.

De manliga könsorgan som bör omnämnas är: pung, testiklar, sädesledare, prostata, urinrör, penis, ollon, förhud. Att namnge Cowpers körtlar är onödig minnesbelastning, men deras sekretion bör omnämnas.

De skeenden som i övrigt behöver behandlas är erektion, ejakulation, orgasm (hos mannen och hos kvinnan).

Vikten av att dagligen noggrant tvätta könsorganen bör framställas som en del av den allmänna renlighetsfostran. Den särskilda betydelsen av förhudshygien (fr. o. m. pubertetens inträde) och menstruationshygien bör framhållas. Dessutom bör undervisningen klargöra renlighetens betydelse som en form av hänsyn till en sexualpartner. Bristande hygien på detta område kan allvarligt skada en relation eller helt förstöra den. Det är önskvärt att man redan vid unga år får vänja sig vid tanken att detta är en aspekt av betydelse för ens kommande sexuella samliv.

Eftersom förhudsförträngning (fimos) är en ganska vanlig företeelse är det väsentligt att omnämna den och klargöra att den botas genom en bagatellartad operation.

Omskärelsen nämns och förklaras, dels emedan den börjat användas för att underlätta renlighet (den är dock ingen nödvändig åtgärd för detta syfte), dels emedan den är obligatorisk för mosaiska trosbekännare och muslimer.

2. *Den kroppsliga pubertetsutvecklingen.* Beträffande den ålder i

vilken könsrodnaden inträder bör den stora spridningen starkt understrykas (se diagrammet över de sekundära könskaraktärernas utveckling i avsnittet Pubertet i faktaöversikten). Hänvisning till de hormonella förändringarna utan att i detalj gå in på detta svåra kapitel bör kunna göras.

Både att vara tidigt och att vara sent utvecklad upplevs ofta som problematiskt av ungdomar. Tidigt utvecklade flickor kan känna sig generade över att vara påfallande kroppsligt olika jämnåriga flickor – men blir å andra sidan ibland föremål för beundran från dessa. Sent utvecklade pojkar och flickor utsätts inte sällan för gliringar och kan känna sig isolerade eller misstänka att det är något fel på dem. Det är därför viktigt att alla får klart för sig att mycket stora tidsvariationer är normala och att "slutresultatet" blir individer som är varandra mycket mer lika i sin fysiska utveckling än vad jämnåriga tonåringar är. I samband härmed kan möjligen en givande diskussion föras om vanligt och ovanligt, normalt och onormalt överhuvud.

3. *Menstruationen* kan behandlas i samband med pubertetsutvecklingen eller könsorganen eller befruktningen. Den bör få en fylligare behandling här än på lågstadiet; bakomliggande hormonsammanhang bör dock utelämnas såsom alltför komplicerade även för mellanstadiet. Förekomsten av variationer i menstruationens varaktighet, ymnighet och intervaller bör understrykas. Omnämns bör även – på ett avdramatiserande sätt – förekomsten av menstruationssmärter. I årskurs 4 repeteras vad som genomgått i årskurs 3. I regel finns i kursinnehållet i årskurs 4 ingenting som kan tjäna som lämplig anknytning för menstruationsundervisningen. Momentet måste behandlas fristående. I årskurs 6 ges den fylligare behandlingen. Undervisning om menstruationshygien kan om man så önskar meddelas av skolsköterskan.

4. *Pollutioner* behandlas i samband med undervisningen om pubertet. I örebroundersökningen 1964 uppgav 28 % av dem som haft pollutioner (1/4 av de i genomsnitt 17–18-åriga pojkarna) att de vid första pollutionen blev "skrämda eller olyckliga". De uppgav vidare att nästan ingen upplysning alls genom hemmen förekommit om denna företeelse, alltså långt mindre än i fråga om menstruation. Traditionen att upplysa flickor mer än pojkar har gjort sig särskilt kraftigt gällande på denna punkt. Behovet av information genom skolan är uppenbart.

5. *Självtilfredsställelse*. Det bör framhållas att företeelsen är vanlig, oskadlig och naturlig samt att denna kanalisering av sexualdriften förekommer – i växlande utsträckning – i alla åldrar hos såväl kvinnor som män, även bland en del av dem som har ett regelbundet sexuellt samliv. Somliga ungdomar onanerar sällan eller aldrig; även detta är helt normalt.

6. *Elementär pubertetspsykologi*. Vad som nämns om pubertetspsykologi måste på detta stadium vara kortfattat och syfta till att förbereda ungdomarna på de förändringar de står inför. Även här är det viktigt att betona de stora variationerna. Somliga har en disharmonisk, andra en ganska harmonisk pubertet. Många får uppleva lynneskastningar, svårigheter med relationer till föräldrar och skola, oppositionslusta, svårigheter

”att finna sig själv”, bl. a. när det gäller förhållandet till det motsatta könet och val av utbildningsväg. Man bör undvika att beteckna dessa företeelser som övergående ”förvillelser” som utmynnar i att förnuftet återvänder. De bör i stället behandlas som utvecklingsstadier av frigörelse och kritik på väg mot ökad förmåga att vara självständig, ta ansvar och visa hänsyn.

7. *Samlag.* De principiella synpunkter på undervisning om samlag som givits i lågstadieavsnittet (5.3.3) är tillämpliga också på mellanstadiet, även om framställningssättet här blir annorlunda. Det är ju nu möjligt att utnyttja de kunskaper eleverna fått om könsorganens byggnad och funktion. Deras allmänna kunskap om sexuallivet genom andra källor än skolan är också större. Momentet bör emellertid behandlas kortfattat, emedan flertalet elever vid denna ålder ännu inte har upplevt egna driftsimpulser så starkt att de kan ha den anknytningspunkten till momentet. Den dominerande aspekten bör vara samlaget som en lustfylld och – i bästa fall – även psykiskt djupt tillfredsställande gemenskaps-handling. Det bör framhållas att förutsättningen för den sistnämnda upplevelsen av samlaget är att man nått tillräcklig stabilitet i personligheten för att kunna etablera en nära gemenskap med en annan människa, byggd på ömsesidigt givande och tagande.

Enligt en undersökning av svenska ungdomars samlagsdebutålder (vt 1971, gällande enbart Örebro) hade vid slutet av grundskolan 30 % av pojkarna och 38 % av flickorna någon gång haft samlag. Enligt samma undersökning hade bland flickorna i årskurs 8 (ht 1970) 23 % någon gång haft samlag. En jämförelse med stockholmsundersökningen 1966/67 ger följande resultat:

	15–16-åringar som haft samlag någon gång, i %	
	Po	F1
Stockholm 1966/67	33	18
Örebro 1971	30	38

De båda undersökningarna visar att eleverna i årskurs 6 (12–13 år) inom två à tre år kommer att uppleva en valsituation beträffande samlag och att en del av dem kommer att ha samlag inom denna tidrymd. Undersökningarna tyder också på en utveckling som man även av andra skäl räknat med: att sexualdebutåldern vid denna tid befann sig i snabbt sjunkande bland flickorna men inte bland pojkarna. Uppenbart är att ungdomar vid inträdet i puberteten eller gärna strax dessförinnan behöver få del av fakta och synpunkter som gör det möjligt för dem att tänka sig för, att tillägna sig lite mer av genomtänkta motiveringar för sitt handlande. Det är vanligt och har alltid varit vanligt att en del ungdomar driver med strömmen och utan närmare eftertanke handlar enligt kamratgruppens mönster – vare sig detta är permissivt eller restriktivt. En av sexual- och samlevnadsundervisningens uppgifter är att söka göra ställningstagandet mera medvetet och ansvarigt. För det ändamålet

behövs dels sådant stoff som berörs i momentet "Elementära sexualetiska synpunkter", se nedan, dels hela den faktainformation som innefattas i samtliga de övriga momenten.

Informationen om samlag bör som nämnt vara kortfattad på detta stadium. Lämpligt att ta upp är allt det som nämns om samlag i avsnittet om lågstadiets sexualundervisning (5.3.3), nu givetvis i för mellanstadiet lämpliga formuleringar. Undervisningen om samlag får inte vara ensidigt anatomisk och fysiologisk. Även på detta åldersstadium finns emellertid elever som grubblar över frågan: Hur går ett samlag egentligen till? Läromedlen bör därför innehålla en bild av den vanligaste samlagsställningen och en genomsnittsbild av penis införd i slidan.

Orgasmen bör omnämnas och ges en elementär förklaring av ungefär följande omfattning.

Den ömsesidiga stimuleringen av könsorganen vid samlag ger hos kvinnan och mannen upphov till starka lustkänslor. Dessa stegras undan för undan. Till slut uppnås en topp i dessa känslor, varvid hos mannen sädesvätska pressas ut genom penis till följd av muskelsammandragningar i sädesledare, runt prostata och urinrör. Hos kvinnan sker vid orgasmen muskelsammandragningar bl. a. i livmodern och runt slidan. Denna stegring i lustkänslorna kallas utlösning eller orgasm eller att "det går" för henne eller honom.

Med tanke på den markerade tendensen till tidigare sexualdebut hos en del av flickorna är det viktigt att upplysa alla ungdomar vid början av puberteten, både pojkar och flickor, om en skillnad mellan den manliga och den kvinnliga tonåringens förmåga till orgasm. Hos den unge mannen kan psykisk och fysisk sexuell stimulering nästan alltid leda till orgasm så snart han är könsmogen. Hos den unga kvinnan utvecklas denna förmåga i många fall först senare och småningom. Detta innebär inte ett påstående att alla kvinnor som börjar ett sexuellt samliv tidigt, får lång "väntetid" innan de börjar fungera sexuellt helt och fullt. Många unga kvinnor har inte svårigheter i detta hänseende, många har det.

Om denna genomsnittliga skillnad mellan mannen och kvinnan i fråga om tidig förmåga till orgasm har företrädesvis fysiologiska eller psykologiska orsaker kan inte avgöras. Men en effekt av skillnaden är uppenbar: ju yngre flickan är i ett tonårsförhållande, desto större är sannolikheten att hon inte upplever orgasm i samlagen, medan det är nästan säkert att pojkar i motsvarande ålder gör det. (Tonårspojkar har ibland impotenssvårigheter vid sina första försök till samlag, men denna komplikation brukar vara snart övergående.)

Dessa synpunkter innebär inte något påstående att kvinnans förmåga till orgasm är den enda viktiga aspekten i ett förhållande. En lång rad personliga faktorer har därjämte avgörande betydelse för hurudan relationen blir. Ibland kan den av kvinnan upplevas som "lycklig" även om hon inte får orgasm. Men hur hon fungerar sexuellt är dock en viktig faktor i varje förhållande, och man bör upplysa unga tonåringar om den komplikation som kan ligga i skillnaden mellan pojkars och flickors orgasmförmåga under de första åren efter könsmognaden — i många fall, inte i alla.

Det är möjligen denna skillnad som är orsaken till att en del av de yngre tonårsflickor som haft några samlag låter det gå lång tid innan de på nytt inleder en sådan relation.

Vad som här sagts om utvecklingen av orgasmförmågan leder till två slutsatser som ungdomarna behöver få del av:

– Det är inte troligt att ett mycket tidigt sexuellt förhållande kommer att fysiologiskt fungera väl för flickans del – och därmed blir det också mindre tillfredsställande för pojken.

– Om en flicka haft ett sådant förhållande och – som ofta är fallet – blivit besviken och orolig över sina egna uteblivna reaktioner, bör hon veta att utsikterna till bättre lycka i framtiden, när hon blivit mera vuxen, är goda.

8. *Elementära sexualetiska synpunkter och andra samlevnadsfrågor i den mån de aktualiseras av de olika momenten.* Som framhållits under rubriken "Samlag" kommer en del av eleverna i mellanstadiets avslutningsklass att under de två–tre följande åren ställas i sexuella valsituationer, och en del av dem kommer att ha samlag. De har därför behov att få material till eftertanke redan i sexual- och samlevnadsundervisningen i årskurs 6.

I avsnitten 4.1–4.2.3 påvisas att vissa av de demokratiska grundvärderingar, till vilka skolan inte skall ställa sig neutral utan tvärtom söka överföra till eleverna, också nödvändigt innefattar vissa sexualetiska värderingar, vilka i sexual- och samlevnadsundervisningen alltså skall framställas som obetingat giltiga. Bland dem kan man förslagsvis i årskurs 6 ta upp dessa:

– Samma krav på hänsyn till andra människor och ansvar för konsekvenserna av de egna handlingarna, som gäller på alla livets områden, gäller också för den sexuella relationen. Det innebär först och främst att ingen människa bör betraktas enbart som ett medel att tillgodose en annans intressen och behov. Varje människa har en egen personlighet och livssituation som förtjänar att behandlas med aktsamhet – och att bli föremål för omsorg om en närmare relation uppstår.

– Att infoga sexualiteten i en gemenskap och ställa den i tjänst hos denna är ett mål väl värt att sträva efter.

– Självklart blir då att varje form av fysiskt överväld eller psykisk press är att handla orätt mot en annan människa.

– Lika självklart är att man inte får ge upphov till ett oönskat havandeskap. Detta leder antingen till abort eller till att barnet bortadopteras eller till en försämrad och pressande livssituation för tonårsföräldrarna. För barnet som inte var välkommet blir kanske uppväxtförhållandena ogynnsamma.

– Gonorrhésmitta innebär numera allvarligare risker för kvinnan än förr (se kapitlet om veneriska sjukdomar i översikten av lärostoffet). Att leva så att man kan sprida gonorrhésmitta är därför orätt.

När man talar med eleverna om dessa former av aktsamhet och omsorg om varandra torde man göra klokt i att komma ihåg att skolan som institution är en svag "normsändare" och att därför inte mycket är vunnet bara genom att proklamera principer, de må äga ett aldrig så stort

berättigande. Det är sannolikt bättre att säga att det här tycker de flesta människor i vårt samhälle innerst inne är det rätta och riktiga, även om — som ni vet — många bryter mot det. Vad tycker ni? I ett sådant fritt samtal levandegörs bäst dessa grundläggande värderingar.

I samtalet måste det också klargöras att de flesta föräldrar önskar att deras ungdomar inte skall ge sig in på ett mycket tidigt sexuellt samliv — just av sådana skäl som här anförts. Dessutom bör alla ungdomar bli medvetna om att det finns en minoritetsgrupp av såväl föräldrar som ungdomar som anser det orätt med sexuellt samliv annat än inom äktenskapet eller mellan dem som är helt klara på att de skall gifta sig med varandra — och som även i stor utsträckning lever efter dessa normer. De ungdomar i klassen som själva har en mer eller mindre restriktiv syn på tidigt sexuellt samliv måste få känna att de inte är ensamma härom.

Det finns vidare en del faktiska förhållanden som är viktiga att redogöra för i detta sammanhang. Kännedomen om dem kan göra det lättare att själv ta ställning till vad som är rätt eller orätt i stället för att låta sig bestämmas av majoritetens beteende:

— Eleverna har ibland hört eller läst att svenska ungdomar i genomsnitt har samlag första gången vid den eller den åldern och har kanske en känsla att det normala är att handla likadant själva. Det är därför viktigt att påpeka att det förhåller sig med samlagsdebuten som med könsmognaden: det mest iögonfallande är den stora spridningen på olika åldrar. Enligt undersökningar 1966/67 har flertalet det första samlaget någon gång mellan 15 och 21 års ålder. Det är omöjligt att säga att någon viss ålder skulle vara den "normala". Detta är visserligen en synpunkt av begränsad räckvidd, eftersom det kan hända att klasskamraternas eller andra kamraters handlande betyder mer än kunskapen om det genomsnittliga. Men man bör i undervisningen inte desto mindre undanröja föreställningen om en normaldebutålder och överhuvud framhålla värdet av ett eget val i stället för att följa med strömmen.

— Noggranna undersökningar i flera länder har visat att ungdomar nästan alltid föreställer sig att deras kamrater är mer "avancerade" på olika områden än vad de faktiskt är och att denna föreställning påverkar deras eget beteende. Även detta är ett skäl att i undervisningen ge korrigerande faktiska upplysningar, t. ex. att en stor minoritet av ungdomar inte påbörjar sexuellt samliv förrän vid 20 års ålder eller senare och att det bara är små minoriteter av ungdomarna på högstadiet som tycker att "det räcker med tillfällig kontakt".

— Den bild av svensk ungdoms åsikter och liv och leverne som man får i vissa massmedier är delvis systematiskt förfalskad för att verka så sensationell och lösaktig som möjligt. Man väljer t. ex. ut ungdomar med ett promiskuöst levnadssätt och däremot svarande värderingar och framställer dem som representativa för ungdomen i allmänhet. Eleverna bör få hjälp att kritiskt bedöma framställningar av denna art. Effekten av dem bör lämpligen motverkas genom att man redogör för något litet av de seriösa undersökningar som finns av ungdomars faktiska värderingar och beteenden. Man kan t. ex. nämna att flertalet inte har haft sin

sexualdebut då de slutar grundskolan och att hälften av svensk ungdom inleder sexuellt samliv först efter 18 års ålder. Av 16–20-åringarna i Stockholm 1967 hade hälften av männen och två tredjedelar av kvinnorna haft endast en, eller ingen sexualpartner.

Slutligen finns det skäl att aktualisera det sakförhållandet att ju omognare man är, desto större är risken att man skadar sin sexualpartner och/eller sig själv. Med skada avses då:

– att det blir ett förhållande, präglad av slitningar, oförmåga till inlevelse och därmed bristande möjligheter att visa hänsyn och ta ansvar. Det är inte säkert att det blir så, men sannolikheten för det är större ju yngre man är;

– att man hamnar i en rad kortvariga och opersonliga förhållanden som man inte hade avsett och som kanske skapar en verklighetsfrämmande negativ föreställning om vad samlivet mellan man och kvinna kan ge (undersökningar visar att ju yngre man är desto större är partnerväxlingen);

– att man på grund av sin ungdom inte äger tillräcklig överblick och förmåga till rationell styrning av sina handlingar för att kunna förhindra uppkomsten av oönskad graviditet eller gonorrésmitta. Under tiden 1950–1970 fyrdubblades det årliga antalet gonorréfall i hela befolkningen (från 10 000 till 39 000; 1972 en minskning till 31 500) men blev mellan 5 och 6 gånger större bland 15–19-åringar (från 1 600 till 9 200 fall; 1972 en minskning till 7 000 fall). Tonåringarnas andel av samtliga aborter har ökat starkt.

Den argumentering i avsikt att motverka för tidig sexualdebut som här rekommenderats är alltså av följande slag: ett framhållande av de värderingar som innebär omsorg om medmänniskan och respekt för hennes integritet; en information om de mera restriktiva åskådningar som finns i samhället; en korrigerande av ungdomars föreställningar om hur "avancerade" deras kamrater är; en redogörelse för riskerna vid för tidig sexualdebut.

Den sistnämnda typen av argument bör av två skäl hållas kortfattad. För det första bör all sexual- och samlevnadsundervisning domineras av utsikten att det skall vara möjligt för ungdomarna att i sinom tid uppnå ett "normalt" och tillfredsställande sexuellt samliv. För det andra måste man komma ihåg att inte så få människor får sina tendenser till eskapism och desperation förstärkta om de får över sig en mängd skrämselfpropaganda. Den mesta tiden bör i mellanstadieundervisning ägnas åt att ge den grundläggande faktakunskapen, som ju också omfattar det stora flertalet moment.

9. *Befruktning*. Se översikten av lärostoffet.

10. *Preventivmedel, preliminär information*. Samma principiella synpunkter som anlades på undervisningen om detta moment på lågstadiet är – med ökad tyngd – giltiga även för mellanstadieundervisningen om preventivmedel. Denna bör föregås av en genomgång av de synpunkter på tidigt sexuellt samliv som diskuterats under de båda föregående momentrubrikerna i detta avsnitt, Samlag och Elementära sexualetiska synpunkter. Då undgår man att ge eleverna intrycket att det vid deras ålder eller

inom kort är självklart för alla elever att börja använda preventivmedel. Den i debatten framförda uppfattningen att eleverna med nödvändighet måste få denna uppfattning om de i skolan får information om preventivmedel är verklighetsfrämmande. Större delen av det kunskapsstoff de möter inom orienteringsämnena är sådant som de får full användning av först senare i livet. De är så vana vid ett sådant innehåll i undervisningen att den av somliga befarade effekten omöjlig kan uppstå, om inte läraren direkt frammanar den genom att tala om preventivmedel *som om* användningen av dem vore aktuell för alla tonåringar. Verklighetsfrämmande är också föreställningen att man skulle kunna motverka en alltför tidig sexualdebut genom att ransonera den korrekta informationen om preventivmedel. Den enda effekt man i dagens läge skulle uppnå, vore att öka antalet icke önskade graviditeter, aborter och fall av gonorrésmitta.

Vad man bl. a. önskar åstadkomma genom undervisning om preventivmedel redan på låg- och mellanstadierna är att det stora flertalet elever — de som kommer från hem där tillämpningen av födelsekontroll är accepterad — skall få lära sig att preventiva åtgärder är en skyldighet och bör vara en självklarhet. Bristen på ansvarigt handlande på detta område är alltjämt stor trots att situationen i Sverige är bättre än i de flesta andra länder. Flera olika samhällsorgan, bland dem skolan, behöver medverka till en bättre ordning. Syftet är dels positivt: att barn skall få födas önskade och vederbörlig hänsyn kunna tas till kvinnans hälsa och familjens ekonomi, dels negativt: att förebygga olyckor.

Hänsyn måste emellertid i undervisningen också tas till de föräldrar som anser att det är orätt att använda preventivmedel och att födelsekontroll bara får äga rum genom avhållsamhet eller användning av "säkra perioder" (se 4.3.4).

Informationen om preventivmedel behöver på mellanstadiet endast vara kortfattad. Den minoritet av elever för vilka preventiva åtgärder kommer att bli aktuella under de allra närmaste åren bör ha fått en sådan allmän överblick och så pass mycket information att de själva kan skaffa sig ytterligare kunskaper. Metoder som man bör redogöra för är avbrutet samlag (såsom en otillförlitlig metod; se dock en speciell synpunkt i kapitlet Livsåskådningar och sexualsyn i faktaöversikten), kondom, pessar, skum, spiral och p-piller. Den sistnämnda metoden bör omnämnas utan att man försöker ge elever på detta åldersstadium en förklaring hur den ingriper i hormonspelet. De överdrivna medicinska farhågorna för användning av p-piller bör reduceras till sina rätta proportioner — dvs. att riskmomentet är så litet att det bör betraktas som försumbart, om en läkarundersökning visat att det inte föreligger skäl att avstå från denna metod i det speciella fallet, och om inte biverkningar uppträder. Den osäkerhetsfaktor som ligger i att man inte vet hur medlet verkar på mycket lång sikt, under många års användning, bör dock nämnas. En så noggrann information saknar visserligen relevans för flertalet kvinnliga elever under de närmaste åren, men det kan bli av stor betydelse för några av dem att vanföreställningar undanröjts. Det är ett samhällsinteresse att en riktig information om p-piller blir så spridd som möjligt.

Det bör också meddelas att det inte finns någon legal nedre åldersgräns för utskrivning av p-piller eller rekommendation av annat preventivmedel. Den som har samlag med en flicka som inte fyllt femton år har visserligen begått en straffbar handling (om han inte är jämnårig eller nästan jämnårig med flickan), men en läkare kan inte ställas till ansvar om han ser till att flickan får tillgång till preventivmedel; det är läkaren som avgör om och när detta är medicinskt lämpligt. Genom denna praxis vill man åstadkomma att de flickor under femton år som inleder ett sexuellt förhållande trots de motskäl som kan anföras när det gäller så tidig ålder, åtminstone inte skall behöva vara utan preventivmedel. (I stockholmsundersökningen 1966/67 uppgav 15 % av de 16–20-åriga kvinnorna att de haft sitt första samlag vid 15 år eller tidigare. Andelen är numera sannolikt något större.) Den gamla metoden att söka motverka ett icke önskat sexuellt samliv genom att försvåra åtkomsten av preventivmedel är övergiven i svensk lagstiftning.

Vid all undervisning om preventivmedel bör det ovan nämnda huvudsyftet hållas i sikte: att användningen av dem skall uppfattas som en skyldighet och en självklarhet av alla som inte har principiella invändningar häremot.

11. *Havandeskap med fosterutveckling, förlossning, amning.* De skilda symtomen på inträdd graviditet bör summariskt beskrivas. Möjligheten att genom graviditetstest få en relativt säker diagnos bör omnämnas. Havandeskapet bör inte beskrivas som ett sjukligt tillstånd. Inte heller bör man gå in på diverse komplikationer. Dock bör det framhållas att så mycket som vart tionde havandeskap slutar med missfall, men att ett missfall inte alls behöver betyda att det inte kan gå bra nästa gång.

Beskrivningen av förlossningen bör göras så enkelt och odramatiskt som möjligt. Även på detta stadium bör försiktighet iakttas med färgbilder som kan skrämja känsliga elever. Möjligheten till smärtlindring och experimenten med smärtfri förlossning bör omnämnas.

Beträffande amningen bör påpekas att den är till fördel för både barnet och modern under förutsättning att hon kan genomföra den utan svårigheter i förhållande till sitt arbete och övriga levnadsomständigheter. Lika starkt bör emellertid framhållas att om hon har svårigheter med amningen är det bättre med flaskuppfödning.

12. *Gonorré, preliminär information.* Någon utredning av olika slags könssjukdomar bör inte göras på mellanstadiet, men med hänsyn till den höga frekvensen av gonorré bland 15–19-åringar bör några väsentliga fakta meddelas om denna sjukdom, så att ungdomarna blir informerade om riskerna innan de själva kommer i riskzonen. Det bör framhållas att avhållsamhet eller en stabil relation mellan två partner utgör ett absolut skydd mot smitta och att flertalet av dem som smittas är sådana som har många olika partner. Kondom, använd under hela samlaget, utgör ett ganska säkert smittskydd. Det bör nämnas att hälften av de smittade kvinnorna numera förblir symtomfria under kanske månader och att detta kan leda dels till att de smittas utan att veta om det, dels till att komplikationer kan hinna utvecklas: i Sverige blir flera hundra kvinnor årligen på så sätt sterila för resten av sitt liv.

Om gonorrhé kommer under behandling, kan den snabbt och säkert botas med penicillin, men denna möjlighet att bekämpa sjukdomen inskränks genom att som nämnt så många smittade kvinnor – och 15–20 % av männen – förblir symtomfria under lång tid. Lagen säger: "Den som har anledning antaga att han lider av venerisk sjukdom är skyldig att söka läkare och att underkasta sig den behandling som behövs." Lagen säger också att om man misstänker eller vet att man är smittad får man inte ha samlag.

13. *Variationer i sexualdriftens inriktning: preliminär information om exhibitionism, pedofili och homosexualitet.* Fördomarna mot homosexuella och: uttrycken för förakt mot dem är ofta starka bland pojkar i de yngre tonåren. Det finns därför skäl att framhålla att homosexualitet inte är en egendomlighet som vissa individer godtyckligt väljer att ägna sig åt. Den fixerade homosexualiteten är djupt rotad i personligheten. Liksom en heterosexuell inte skulle vilja genomgå något slags behandling för att bli förändrad till homosexuell, vill den homosexuelle i allmänhet inte ha sin driftsegenart ändrad. Sådana försök har för övrigt i regel misslyckats. Diskrimineringen av homosexuella leder ibland till nervösa störningar hos dem. Både för deras egen och samhällets skull är det därför önskvärt att man tar avstånd från diskriminering av homosexuella på samma sätt som man tar avstånd från rasdiskriminering och att de homosexuella får uppleva att de har frihet att utforma sina inbördes relationer på det sätt de själva önskar utan att detta skall behöva väcka skvaller och utstötning på arbetsplatser och dylikt. Den som utan att själv vara homosexuell blir utsatt för en invit från en homosexuell bör kunna avvisa den utan att det anses märkvärdigare än då någon avvisar en heterosexuell invit.

Under puberteten utformas steg för steg individens sexuella reaktioner (modifikationer kan dock äga rum senare i livet). Det innebär att reaktionerna inte är helt stabiliserade under denna period, vilket kan yttra sig så, att den unga människan upplever en sexuell dragning till en individ av samma kön. Denna reaktion är i allmänhet övergående; ungdomarna bör upplysas om att man i regel inte har skäl att uppfatta sådana impulser hos sig själv som bevis på att man är homosexuell. Företeelsen kan också betraktas som en yttring av det förhållandet att alla människor har drag av bisexualitet men att en heterosexuell inställning blir så gott som helt dominerande hos de flesta, en homosexuell eller en bisexuell hos en minoritet.

Eleverna på mellanstadiet kan bättre än lågstadieeleverna förstå yttringarna av exhibitionism och pedofili. Man kan upplysa dem om att vissa män är fixerade i en drift att offentligt blotta sitt könsorgan för obekanta kvinnor eller flickor. De är i regel skygga och ofarliga. Andra män (någon gång kvinnor) kan ha sin sexualdrift huvudsakligen inriktad på minderåriga. En del av dessa män utövar ibland våld mot barn. Även mellanstadieeleverna bör därför varnas för att någonsin följa med en okänd. Tilläggas bör dock att de flesta vuxna som tycker om att tala vänligt med barn och ungdomar gör detta utan några sexuella avsikter.

5.5 Högstadiet

5.5.1 Allmänna synpunkter

Vid början av högstadiet är de yngsta eleverna 12 år; vid slutet är de äldsta 16 år. Under denna period sker hos flertalet utvecklingen av de sekundära könskaraktärerna. Se diagrammet häröver i kapitlet om Pubertet i översikten av lärostoffet. Hos de flesta flickor och ganska många pojkar har utvecklingen börjat tidigare. Hos några flickor och ganska många pojkar är den inte avslutad vid periodens slut. Det är alltså fortfarande viktigt att framhålla att olika utvecklingsnivå i samma ålder är något helt normalt och att den som är sent utvecklad i regel inte alls behöver befara att bli "underutvecklad" som vuxen.

Pubertetsungdomarnas besvärliga arbete med att lära sig vuxenvärldens beteende och ta på sig dess rättigheter och skyldigheter utsträcks i det moderna utbildningssamhället till åtskilliga år efter högstadiets slut. Processen kompliceras av att det samtidigt är nödvändigt för den unga människan att vara eller snarare finna sig själv, att uppleva att hon i någon mån behärskar situationen, att hon går sin egen väg, inte bara blir en kopia. Hon söker finna sin plats i samhället samtidigt som hon kritiserar mycket i de vuxnas liv och samhällets inrättningar.

En del av ungdomarna hittar inga möjligheter till självförverkligande, till en positiv identitet i den livssituation de befinner sig i inom och utom skolan. Det kan då hända att de väljer attityder och handlingar helt i strid med omgivningens krav för att på så sätt ändå uppleva en känsla av självständighet och egen profil. Det är ingen god startpunkt för att finna en fungerande relation till det motsatta könet. Den som skall ta upp samlevnadsfrågor med ungdomarna får mer än andra lärare erfara deras osäkra sökande. Undervisningssituationen kan just därför bli utomordentligt gynnsam, men den kan också bli trög. Säkert är i varje fall att ungdomarna i denna ålder har behov av information om såväl sexualkunskap som psykologiska aspekter och frågor om rätt och orätt. Det har framgått av en riksomfattande enkät med elever i årskurs 9.

Både det subjektiva behovet av information och skolans ansvar att tillfredsställa detta behov ökar på grund av att fler elever än förr gör sina första samlagserfarenheter under högstadieåren. Riktlinjer för hur denna fråga bör behandlas i undervisningen ges i avsnitt 4.3.4 samt i kommentarerna till momentet Samlag och vissa andra moment inom mellanstadie- resp. högstadieundervisningen (5.4.5 och 5.5.5).

Enkäter med ett representativt urval av högstadieelever från hela landet (SOU 1969:8) har utvisat att eleverna anser sig inte ha fått en tillräckligt omfattande undervisning om särskilt följande tre områden, i angiven rangordning:

- samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet (härmed avsågs främst samhällets lagar och bestämmelser angående sexual- och familjefrågor)
- sexualkunskap
- olika normer i olika tider och länder.

(Två procent av eleverna ansåg tvärtom att undervisning om samlag *inte* borde förekomma på högstadiet; en procent avvisade undervisning om preventivmedel.)

Högstadielärovernas kunskaper på olika områden av sexual- och samlevnads-kunskapen visade sig vid en samtidigt företagen testning vara ganska goda med undantag av några väsentliga moment rörande befruktning, graviditet, synen på onani resp. homosexualitet samt lagstiftning rörande äktenskap och aborter. För flertalet av dessa moment var det dock hälften eller fler elever som svarade rätt.

Sexualkunskapen har varit bättre tillgodosedd i undervisningen än samlevnadsfrågorna, men de sistnämnda har dock tagits upp av betydande majoriteter av lärarna i biologi, religionskunskap och samhällskunskap.

Målet för sexual- och samlevnadsundervisningen blir på högstadiet det som direkt framgår av de allmänna målformuleringarna i 2.1.

Då det i en undervisningsgrupp finns invandrarelever från länder med ett väsentligen annat synsätt än det vanligaste svenska, bör de förhållanden beaktas som belysts i kapitel 6 nedan. Detta blir särskilt viktigt vid behandlingen av momenten 5, 6, 13, 19, 21, 22, 24.

5.5.2 Moment i högstadiets sexual- och samlevnadsundervisning

Moment	Aspekter			
	Biologiska	Psykologiska	Etiska och/eller religiösa	Sociala
Grupp I: Biologi och religionskunskap				
Bi	1. Könshormoner	●		
	2. Pubertet	●		
Re	3. Pubertetspsykologi		●	●
	4. Den kristna synen på äktenskapet och familjen			●
	5. Olika uppfattningar om föräktenskapligt samliv		●	●
	6. Synen på äktenskap, familj och könsroller i några icke kristna religioner och livsåskådningar			●
	7. Pornografi		●	●
	8. Könsorganens anatomi och fysiologi	●		
	9. Samlag	●	●	●
	10. Petting	●	●	●
	11. Självtillfredsställelse	●	●	●
	12. Variationer i sexualdriftens inriktning		●	●
Bi	13. Preventivmedel	●	●	●
	14. Veneriska sjukdomar	●		●
	15. Sterilitet	●	●	
	16. Sterilisering	●		●
	17. Aborter	●	●	●
	18. Potensrubbingar		●	

	Moment	Aspekter			
		Biologiska	Psykologiska	Etiska och/eller religiösa	Sociala
Grupp II: Samhällskunskap, hemkunskap och barnkunskap					
Sk	19.	Några exempel på skilda mönster för sexualliv och familj inom och utom västerlandet (sexualantropologi)		●	●
	20.	Tonårssamhället		●	●
	21.	Samlevnadens bakgrundsfaktorer		●	●
	22.	Könsrollerna	●	●	●
	23.	Prostitution		●	●
Hk, Bk	24.	Sexualdrift, förälskelse, kärlek och samhörighet. (Sexuell, emotionell och social mognad.)		●	●
	25.	Att leva i familj	●	●	●
	26.	Att leva ensam	●	●	●
	27.	Adoption		●	●
	28.	Vart vänder man sig för att få information och råd?		●	●

I denna handledning har, jämfört med den tidigare, många nya moment med sociala, psykologiska och etiska aspekter tillkommit, särskilt på de högre stadierna. Motiveringen härför är följande. Sexualundervisningen var, då den först genomfördes i skolan, framför allt tvungen att övertyga de tveksamma om nödvändigheten att den egentliga sexualkunskapen tillgodosågs. Uppmärksamheten och arbetet kom främst att inriktas härpå, även om undervisningen som nämnt *inte* blev enbart biologisk. Allteftersom denna uppgift genomförts i skolans vardag, har man mer och mer känt behovet att vidga perspektivet i enlighet med vad som anges i punkt 3 och även punkt 2 av målet för sexualundervisningen (2.1). Starkt bidragande till denna strävan har varit behovet att skapa en motvikt till det ensidiga betonande av "sex" som förekommer på sina håll i det nuvarande samhället. Bättre än att moralisera över denna företeelse har då ansetts vara att på en rad punkter söka positivt visa att sexualiteten "har ett oupplösligt samband med personlighetsutvecklingen, med gemenskapsrelationerna och med samhällsstrukturen" (mål-punkt 3). Utifrån sådana överväganden har momenten för högstadiet i ovanstående förteckning utvalts. Fjorton av dem – samtliga av social, etisk eller psykologisk karaktär – är nya i förhållande till momenten för samma ålderstadium i 1956 års handledning. Somliga moment kräver en mera ingående behandling, andra kan tas mera summariskt men bör dock förekomma just för att tillgodose det vidgade perspektivet. Den indelning i grupper av olika slag, som markerats i momentförteckningen, redovisas i avsnitt 5.5.4.

Den ordningsföljd som använts i momentförteckningen är en av många tänkbara. Undervisningen tar sin början i den kroppsliga utveckling som ungdomarna just har genomgått eller genomgår (mom. 1, 2). Här dominerar den biologiska aspekten helt. Därefter sysselsätter man sig med ungdomstidens psykologi och dess sexual- och samlevnadsfrågor ur psykologiska, etiska och/eller religiösa samt sociala aspekter (mom. 3–7). Därigenom motverkas en ensidig och förenklad uppfattning av de

följande elva momenten (8–18) som skall ge den egentliga sexualkunskapen i utvidgad och fördjupad form. Även vid behandlingen av dessa moment spelar emellertid de icke biologiska aspekterna stor roll såsom framgår av förteckningen. I två av momenten, 12 och 18, är de huvudsaken.

I den följande sektorn (mom. 19–23) vidgas perspektivet till att gälla sexual- och samlevnadsfrågornas sammanhang med samhällslivet i stort. Slutligen behandlas familjefrågorna som emellertid bör ha berörts även tidigare, nämligen i momenten 4, 6, 19 och 21. Ett särskilt moment (26) fäster uppmärksamheten vid de många människor som inte bildar familj utan, i bästa fall, finner andra relationer eller livsuppgifter.

En detaljplanering av detta slag anger givetvis endast den huvudsakliga gången och innehållet i undervisningen. I verkligheten kommer de olika momenten ofta att glida över i varandra, i synnerhet om, som önskvärt är, elevernas frågor och förslag spelar stor roll. Det är dock viktigt att ha detaljplanen för att inte viktiga moment ska bli bortglömda.

Andra ordningsföljder än den nu genomgångna är som nämnt självklart möjliga. Om eleverna har fått en grundlig sexualundervisning på mellanstadiet, kanske med betoning av den biologiska sexualkunskapen, kan det vara en fördel att låta grupp I och II byta plats, så att undervisningen inleds med ett helt nytt grepp. En eventuell känsla av omtraggande undviks då, och eleverna får en känsla av att man respekterar deras större vuxenhet så att man nu tar upp andra saker än när de var några år yngre. Vidare kan t. ex. den huvudsakliga undervisningen om momenten i grupp II förläggas till årskurs 9 då eleverna har större överblick av samhällsfrågor. Barnkunskap förekommer endast i årskurs 9, varför några moment automatiskt kommer att förläggas dit. Läraren kan också vilja följa dispositionen i ett läromedel som han funnit fungera väl. Och han kan slutligen ha sin egen bestämda uppfattning om hur relationerna mellan olika aspekter skall markeras och var tyngdpunkterna skall läggas. Detta får emellertid inte leda till så stora förändringar att läraren t. ex. ger en ensidigt biologisk eller ensidigt etisk undervisning.

För att underlätta planeringen vid såväl samlade som ämnesbundna arbetsområden har momenten i momentförteckningen uppdelats i två huvudgrupper:

I. sådana som lärarna i biologi resp. religionskunskap huvudsakligen svarar för;

II. sådana som lärarna i samhällskunskap resp. hemkunskap och barnkunskap huvudsakligen svarar för.

I några fall förekommer likartade moment i anslutning till två eller flera skolämnena. Avsikten härmed är dels att momenten skall bli belysta ur olika aspekter, dels att sexual- och samlevnadskunskapen vid ämnesbunden undervisning skall i möjligaste mån utgöra ett sammanhängande helt inom vart och ett av ämnena.

5.5.3 Samverkan mellan ämnen

Samverkan mellan biologi, samhällskunskap och religionskunskap för att åstadkomma allsidighet i sexualundervisningen har i den svenska skolan varit föreskriven alltsedan denna undervisning infördes. En alltför stor del av uppgiften har dock i praktiken fallit på biologilärarna ensamma. Med den starka ökning av samlevnadsmomenten som rekommenderas i denna handledning kommer samhällskunskapen och religionskunskapen att i större utsträckning tas i anspråk (utan att biologilärarnas uppgift minskar) varjämte medverkan påräknas från hemkunskap, barnkunskap och svenska.

En sådan medverkan och samverkan förutsätts i Lgr 69, som för de nämnda ämnena har bl. a. följande föreskrifter och anvisningar.

Biologi har sexualundervisning som ett huvudmoment. "För att sexualundervisningen skall få den allsidiga behandling, som är önskvärd, är det väsentligt att möjligheterna till samverkan med främst ämnena samhällskunskap och religionskunskap tillvaratas." — — — "Sociala, psykologiska och etiska synpunkter skall samtidigt belysa det aktuella stoffet. Elevernas frågor kan därvid utgöra utgångspunkt för samtal, som djupast syftar till en allmän samlevnadsundervisning." (Lgr 69 I, s. 193; II: Oä H, s. 21 f.)

Religionskunskap: I huvudmomenten ingår: "Väsentliga livsfrågor: Frågor kring livsåskådning och etik med särskild tonvikt på för ungdom aktuella problem, belysta utifrån dels den kristna tros- och livsuppfattningen, dels andra livsuppfattningar." — — — "Till de livsfrågor, som ungdom upplever som väsentliga, hör i första hand människans existentiella villkor, personligt och socialt. Exempel på sådana frågor är liv och död, ansvar och skuld, lidande och medkänslighet, kärlek och sexualitet, familje- och generationsfrågor, ensamhet och gemenskap. . ." (Lgr 69 I, s. 176 f.; II: Oä H, s. 14.)

Ämnet religionskunskap har i den nya skolan genomgått en utveckling innebärande att vid sidan av en omfattande undervisning om kristendomen och andra religioner även livsåskådnings- och samlevnadsfrågor i allmänhet tas upp till grundlig behandling. Detta har skett särskilt i gymnasiet och gymnasieskolan men även på grundskolans högstadium. Förändringen har även omfattat läromedlen som fått ett i hög grad breddat innehåll. I samband härmed har elevintresset för ämnets olika delar förstärkts. Under dessa förhållanden förutsätts att religionskunskapen skall göra en väsentligt ökad insats i sexual- och samlevnadsundervisningen. (I slutet av 1960-talet uppgav mellan en fjärdedel och en tredjedel av kristendomsläraryrarna att de inte tagit upp äktenskaps- och samlevnadsfrågor i årskurs 9.)

Samhällskunskap. "Enkla psykologiska frågor som rör individen och gruppen (= ett av huvudmomenten) bör behandlas i alla årskurser. Utgångspunkten bör vara den enskilda individens situation i för eleverna välbekanta gruppbildningar som familjen och gänget, och det är angeläget att deras erfarenheter från dessa sätts in i ett vidare perspektiv. Olika typer av familjer och traditionella och nyare uppfattningar om könsroller bör tas upp. . . Frågorna kring kärlek och sexualitet börjar bli aktuella för eleverna under högstadietiden och bör tas upp till diskussion. Samordning bör härvid ske med ämnena religionskunskap, biologi och hemkunskap." (Lgr 69 I, s. 182 f.; Oä H, s. 16.)

Ämnet samhällskunskap var länge präglad av sitt ursprung i bl. a. den traditionella statskunskapen. I såväl läromedel som undervisning förekom sällan andra moment av betydelse för samlevnadsfrågorna än äktenskapslagstiftning och samhällets stödåtgärder för familjebildning och barnfamiljer. Sexuallivets betydelse i en rad sociala sammanhang och de sociala synpunkterna på det sexuella samlivet förbigicks, även där det naturligt borde höra hemma såsom vid behandlingen av pubertetsålderns problem, familjebildningen och äktenskapet. Även i läroplanerna (före Lgr 69) betraktades sexuellivet knappast alls som ett socialt problem utan främst som ett antingen biologiskt eller moraliskt. Under sådana förhållanden var det naturligt att samhällskunskapens medverkan i sexualundervisningen blev mycket begränsad. I några nyare läromedel, liksom i läroplanscitaten ovan, har emellertid de här efterlysta frågorna börjat komma in i bilden. Det är att hoppas att denna utveckling fortsätter och att den numera ganska omfattande sociologiska forskningen på sexuellivets område blir mera beaktad i läromedel och undervisning.

Med utgångspunkt i de förhållanden som här redovisats har det ansetts realistiskt att ge samhällskunskapen ansvaret för en väsentligt utökad del av sexual- och samlevnadsundervisningen såsom framgår av momentförteckningen för högstadiet (och för gymnasieskolan).

Hemkunskap: "Undervisningen bör förbereda eleverna för deras liv som framtida hem- och familjebildare. . . . Familjefrågor och tonårsproblem bör behandlas med avsikt att ge ökad förståelse för olika former av samlevnad. . . . Äktenskapsbildningens innebörd, särskilt tidig sådan, diskuteras. . . . Vidare bör eleverna orienteras om de utvecklingsstördas och på annat sätt handikappades problem. . . . Vikten av att man möter invandrare och flyktingar med takt och förståelse bör framhållas. . . . Undervisningen bör ske i samverkan med andra ämnen." (åk 8, 9. Lgr 69 I, s. 161 ff.; II Hk Bk.)

Barnkunskap: "I samband med undervisningen om barnets utveckling och vård från födseln till sjuårsåldern berörs huvuddragen av fosterutvecklingen. Graviditet, förlossning och eftervård behandlas. . . . Undervisningen bör beröra uppväxtmiljön och dess betydelse för barnets utveckling. Därvid behandlas olika typer av familjer och familjemedlemmarnas inbördes förhållande som förutsättningar för en utvecklingsfrämjande miljö. . . . Samverkan mellan undervisningen i barnkunskap och undervisningen i övriga ämnen bör åstadkommas vid behandlingen av exempelvis följande frågor: familjefrågor (hemkunskap, samhällskunskap); . . . sexualundervisning, ärftlighet och utveckling (biologi). . . ." (åk 9. Lgr 69 I, s. 164; II: Hk Bk.)

Hem- och barnkunskapen fyller en uppgift i sexual- och samlevnadsundervisningen som inget annat ämne kan fylla. Det sker här en konkret, upplevd anknytning till hemmet och familjen, och denna undervisnings-situation har visat sig vara en god utgångspunkt för spontana samtal om relationer mellan makar, relationer mellan föräldrar och barn men även om relationer mellan tonåringar. Kursplanerna för hem- respektive barnkunskap ger underlag för att flera viktiga moment av sexual- och samlevnadsundervisningen vid planeringen kan läggas på dessa båda ämnen. Speciellt viktig är den undervisning som i barnkunskap skall ges om förutsättningarna för en utvecklingsfrämjande miljö under barndoms-åren.

Svenska: Läroplanens anvisningar lägger stor vikt vid "upplevelseläsning" och påpekar att "läsning av fiktionslitteratur ofta erbjuder osökta tillfällen att samtala om etiska och sociala vardagsproblem" (Lgr 69, s. 133). Samverkan med svenska vid sexual- och samlevnadsundervisningen betecknas av läroplanen som "naturlig och nödvändig" på alla stadier av grundskolan (s. 52).

Upplevelser av litterära kärleksskildringar och kärlekslyrik har för många människor varit en väg till förståelse av vad relationen mellan man och kvinna kan innebära. Den berättande samtidslitteraturen kan som läroplanen påpekar också fylla en annan funktion: att bilda utgångspunkt för samtal om aktuella problem. Ämnet svenska kan därför lämna väsentliga bidrag till undervisningen om samlevnadsfrågor och bör komma in i planeringen i en helt annan utsträckning än vad som varit brukligt. En sådan medverkan innebär ju inte att ämnet belastas med något nytt, endast att vissa texter läses samtidigt med att sexual- och samlevnadsundervisning pågår.

5.5.4 Organisation av undervisningen

Sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet var från början oftast förlagd till årskurs 9. Lgr 69 (II: Oä H, s. 21) ger emellertid anvisningen: "Med hänsyn till elevernas utveckling och samhällssituationen måste *sexualundervisning* ... få sin tyngdpunkt fördelad med olika moment i olika årskurser. En väsentlig del av sexualundervisningen bör förläggas till årskurs 8." Förskjutningen nedåt motiveras av tidpunkten för könsmognad samt av det förhållandet att flertalet elever vid denna ålder är så medvetna om sexual- och samlevnadsfrågorna och så intresserade av dem att det blir naturligt att nu ta upp dem till mer ingående behandling. Därtill kommer att några elever gör sina första erfarenheter av samlag vid denna ålder.

I årskurs 7 är det i regel inte motiverat att ha sexualundervisning eftersom en grundläggande sådan givits i årskurs 6. Händelser inom eller utom skolan, eller ett markerat intresse från elevernas sida kan dock leda till att man tar upp sexualundervisning vid en icke planerad tidpunkt.

Beträffande fördelningen av moment mellan årskurserna 8 och 9, se 5.5.2 ovan.

Frågan hur samverkan mellan olika ämnen kan organiseras i sexual- och samlevnadsundervisning på högstadiet är ganska komplicerad. Bäst är om undervisningen kan ske inom ett samlat arbetsområde under medverkan av lärare i biologi, samhällskunskap, religionskunskap, hemkunskap och barnkunskap samt svenska. I läroplanssupplementet för högstadiets orienteringsämnen (Lgr 69 II: Oä H, s. 28) föreslås ett samlat arbetsområde i ett större antal orienteringsämnen (grupp 3) med rubriken "Att vara två" (Oä 2).

Man bör dock inte utgå ifrån att alla skolor och alla lärare har möjlighet eller är villiga att organisera samlade arbetsområden av denna omfattning. Ett alternativ är då att sexual- och samlevnadsundervisningen organiseras som ämnesbundna arbetsområden eller som en kombination

av ämnesbundna och samlade arbetsområden. Det ovan nämnda läroplanssupplementet redovisar följande förslag till arbetsområden, som här kan vara lämpliga:

Enbart ämnesbundna arbetsområden

- Re 20: Ung i dag
- Re 21: Att vara två
- Re 22: I hemmet
- Re 25: Fritid och självförverkligande
- Re 28: Att vara människa
- Sk 4: Ung i dag
- Sk 5: Att vara två
- Bi 3: Hälsfrågor för tonåringar
- Bi 9: Att bli vuxen (sexualkunskap)
- Bi 12: Fortplantning, ärftlighet och utveckling

Kombination av samlade och ämnesbundna arbetsområden

- So 1: Ung i dag
- So 2: Att vara människa
- So 3: Att vara två
- So 4: Människor med annorlunda villkor
- So 5: Vårda och hjälpa
- Bi 3: Hälsfrågor för tonåringar
- Bi 9: Att bli vuxen (sexualkunskap)

5.5.5 Kommentarer till momenten för högstadiet

1. *Könshormoner.* Att ge en överblick av de olika könshormonerna och deras funktioner är en svår uppgift, medan övriga delar av sexualkunskapen är ganska lätta för eleverna att förstå och överblicka. Ett ingående studium av detta moment låter sig inte genomföras på högstadiet. (Även på de linjer av gymnasieskolan som har ämnena biologi och naturkunskap bereder momentet vissa svårigheter.) Därför måste en ransonering av detta stoff rekommenderas. Den hormonella bakgrunden till utvecklingen av de sekundära könskaraktärerna är relativt enkel och bör klargöras. Beträffande menstruationscykeln måste man däremot nöja sig med att framhålla att dess olika faser regleras av ett hormonspel men förbigå alla detaljer i detta. Redogörelsen för själva menstruationscykeln skall naturligtvis vara fullständig (i samband med momentet könsorganens anatomi och fysiologi). Det är en nödvändig förutsättning för att förstå befruktningen samt funktionssättet hos vissa preventivmedel. Beträffande p-piller bör det på detta stadium räcka med upplysningen att de tillför kroppen en kontinuerlig dos av ett ämne liknande det hormon som via hypofysen förhindrar ägglossning. Att hormonerna reglerar förloppet vid graviditet och att klimakteriet ytterst beror på att äggstockarna inte längre svarar på hormonell stimulering bör också bli klart för eleverna.

Lärrarhandledningens faktadel innehåller en utförlig framställning av könshormonerna och deras funktioner.

Studiet av detta moment får inte ge upphov till missuppfattningen att det är könshormonerna som ensamma styr och därmed förklarar de psykologiska förändringarna under puberteten. Det bör omedelbart i sammanhang med den rent biologiska undervisningen klargöras att den själsliga pubertetsutvecklingen får olika förlopp under olika sociala förhållanden och att könsdriftens inriktning och kanske även styrka är i hög grad beroende av social inläring (se kapitlet "Vad är kön?" i översikten av lärostoffet). För att motverka en förenklad uppfattning av könsdriftens sammanhang med könshormonerna kan man t. ex. nämna att efter en kastration driften kan bestå och t. o. m. förstärkas i vissa fall.

2. *Pubertet.* (Se även 5.5.1, första stycket.) Hur växlande graden av könsmognad kan vara bland 15-åringar framgår av följande. Vid en undersökning 1970 bland flickorna vid slutet av årskurs 8 i en medelstor svensk stad uppgav 23 % av flickorna att de någon gång haft samlag, medan 7 % ännu inte hade haft sin första menstruation. En hjälp för ungdomarna att få ett riktigt biologiskt perspektiv på olikheterna i utveckling kan vara att presentera det fullständiga diagrammet över pubertetsutveckling med tidsramar (kapitlet Pubertet i översikten av lärostoffet). Pubertetsutvecklingen bör givetvis behandlas så att det framgår att könsmognad och förmåga att klara ett sexuellt samliv inte är detsamma.

3. *Pubertetspsykologi.* Momentet har en egen artikel i översikten av lärostoffet. Av vikt är även på högstadiet vad som sägs i avsnittet om mellanstadiet beträffande uttrycken för bristande balans i denna ålder: "Man bör undvika att beteckna dessa företeelser som övergående 'förvillelser' vilka utmynnar i att förnuftet återvänder. De bör i stället behandlas som utvecklingsstadier av frigörelse och kritik på vägen mot ökad förmåga att vara självständig, ta ansvar och visa hänsyn."

4. *Den kristna synen på äktenskapet och familjen.* Se kommentaren till moment 14 i avsnittet om gymnasieskolan samt kapitlet Livsåskådningar och sexualsyn i faktaöversikten.

5. *Olika uppfattningar om föräktenskapligt samliv.* Här avses inte bara ett ja eller ett nej till sexuellt samliv före äktenskapet. (Svaret är självklart för de allra flesta, men den åskådning som säger nej skall inte desto mindre framställas med full tydlighet.) Det som många ungdomar kanske inte har klart för sig är att "ja-sägarna" är mycket olika varandra i sin inställning. Därför kan det vara en hjälp till orientering att dra upp gränserna mellan de tre huvudinställningar som finns och därmed ge möjlighet att tänka efter vilken man själv står närmast:

- den som inte accepterar sexuellt samliv annat än med den människa man på allvar binder sig vid för framtiden;
- den som finner det naturligt med sexuellt samliv mellan dem som har stadigt sällskap fastän parterna räknar med att de ännu inte alls vet hur det kommer att bli med relationen i framtiden;
- den som accepterar samlag med en tillfällig partner som man kanske bara träffar en enda gång.

Beträffande sättet att undervisa om dessa frågor från etisk synpunkt, se kapitel 4 ovan.

6. *Synen på äktenskap, familj och könsroller i några icke kristna religioner och livsåskådningar.* Undervisningen om detta moment kan vara ett bidrag till att förverkliga läroplanens mål att vidga synfältet utöver vår egen kulturkrets och att bidra till förståelsen av andra grundläggande attityder till tillvaron. Insikten om individens och samhällets skiftande utvecklingsmöjligheter blir väsentligt större genom bekantskapen med även något annat än det kristna arvet respektive den moderna sekulariseringen. En del av de värderingar man lär känna vid ett sådant studium kan vi inte acceptera – t. ex. uppfattningen att det är en olycka om bara flickor föds i en familj. Men det viktiga i undervisningen är att anlägga ett historiskt betraktelsesätt och om möjligt förmedla någon kunskap om helhetsmönster som givit form åt individers, familjers och samhällets liv under många århundraden. Det torde även vara möjligt att på högstadiet ge någon föreställning om i hur hög grad äktenskapet och familjen är beroende av sociala och politiska förutsättningar, inte bara av religionen. I ett samhälle som är uppbyggt som en hierarkisk pyramid blir t. ex. familjen också automatiskt hierarkisk. Husfaderns oinskränkta auktoritet fostrar till passiv underkastelse uppåt och vilja att själv utöva auktoritär makt nedåt.

7. *Pornografi.* Litterära alster och filmer med nyanserad människoskildring och väsentlig problembelysning innehåller numera ofta öppna sexuella skildringar, som behövs för att verklighetsbilden skall bli sann. Detta är ett framsteg. Det innebär att man tar upp till behandling livsfrågor som sammanhänger med sexuallivet och som tidigare lämnades obearbetade eller enbart blev föremål för en verklighetsförfälskande behandling i den underjordiska pornografin.

I våra dagar utnyttjas den sexuella öppenheten inte endast till fördjupad människoskildring utan också till en oerhört ökad produktion av pornografi, till stor del s. k. hårdporr. Därmed utsätts barn och ungdomar för en beteendepåverkan som torde vara nästan helt och hållet negativ. De ser bilder av sexuella handlingar mellan människor som inte ger uttryck åt någon som helst ömhet och värme sinsemellan. (Skildringar av helt annat slag vore ju möjliga.) I både bild och text förekommer ofta våld och kvinnoförnedring som har till uppgift att förstärka den sexuella stimulansen – och som alltså gör detta genom att aktualisera människans sämsta sidor. Andra negativa inslag är skildringar av våldsamt överdrivna sexuella kraftprestationer, gruppsex och programmatisk otrohet.

Det är risk för att tonåringar med vacklande värderingar och begränsad verklighetsuppfattning får för sig att så här måste man leva för att sluta vara barn och bli vuxen. De sexuella frågespalterna ger inte så få prov på att det finns ungdomar som bibragts en sådan inställning och livsföring.

Det är viktigt att eleverna får sin uppmärksamhet riktad på vilken karaktär innehållet i pornografin egentligen har och får se det i kontrast till helt andra slag av sexuella relationer som är vanligt förekommande. Det torde vara möjligt att genom elevernas egen diskussionsmedverkan få fram en bild av dessa negativa och positiva företeelser och att belysa dem

utifrån de grundläggande värderingar som sätter mänsklig gemenskap och omsorg om varandra i centrum. Se även kommentaren till motsvarande moment (nr 11) i gymnasieskolans sexualundervisning.

8. *Könsorganens anatomi och fysiologi*. Kunskaper om könsorganens anatomi skall ha meddelats i mellanstadiets sexualundervisning. En repetition av dessa elementära fakta uppfattas av många elever som ett onödigt och negativt inslag i undervisningen. Det händer emellertid att kunskaperna i verkligheten är dåliga. Därför kan det vara både sakligt och psykologiskt lämpligt med ett enkelt skriftligt kunskapstest. Skulle detta visa att en repetition behövs, har man också skapat en bättre motivation härför.

Beträffande könsorganens fysiologi är tidpunkten nu inne att visa att det fysiologiska förloppet vid orgasm är delvis likartat hos mannen och kvinnan – ett förhållande som blivit fullt klarlagt först under 1960-talet. Alla bör, helst före sin första erfarenhet av samlag, ha fått kunskap om att såväl mannen som kvinnan under ett väl fungerande samlag genomgår en reaktionscykel med olika faser, svarande mot varandra hos de båda könen och utgörande det fysiologiska underlaget för den sexuella upplevelsen. Erektionen hos mannen motsvaras hos kvinnan av ökad blodtillströmning till vävnaderna kring slidan. Vid orgasmen övergår viljestyrda muskelrörelser hos både mannen och kvinnan till icke viljestyrda rytmiska sammandragningar med en därpå följande avslappning.

I mellanstadiets sexualundervisning påvisas en parallell mellan mannens och kvinnans sexuella anatomi, nämligen att klitoris och penis har ett gemensamt biologiskt ursprung, vilket förklarar deras likartade betydelse för lustkänslan.

Det viktiga med dessa kunskaper om överensstämmelser mellan manlig och kvinnlig anatomi och fysiologi är att de gör det omöjligt att – så som förr ofta skett – fränkänna kvinnan förmågan och rätten till sexuell lustupplevelse. Det är av stor vikt för en väl fungerande sexuell relation att båda parter inser att en sådan rollfördelning misskänner och i värsta fall hämmar det sexuella skeendet hos kvinnan – både på upplevelseplanet och med hänsyn till det fysiologiska skeendet. Om insikten om dessa grundläggande och ganska enkla fakta finns före inledandet av sexuellt samliv, ökas utsikterna väsentligt att båda parter skall kunna visa en riktig hänsyn till och omsorg om varandra. Det bör emellertid alltid understrykas att det ofta tar tid innan ett sådant sexuellt samspel kommer till sin fulla utveckling och att det är helt normalt att uppleva diverse störningar och ”misslyckanden” i början.

9. *Samlag*. I överensstämmelse med punkt 3 men även punkt 2 i målen för sexualundervisningen (2.1) bör könsorganens anatomi och fysiologi alltid behandlas i ett sammanhang med psykologiska, etiska och/eller religiösa samt sociala synpunkter på den sexuella relationen. Detta följer även av den princip som uppställdes för svensk sexualundervisning redan då den infördes på 1940-talet, nämligen att den aldrig får vara ensidigt biologisk. En markering av denna princip är att kapitlet om samlag i faktaöversikten har placerats inom avdelningen Psykologiska synpunkter.

I synnerhet är det önskvärt att så många ungdomar som möjligt tidigt får klart för sig att upplevelsen av ett samlag alltid blir beroende – positivt eller negativt – av beskaffenheten av förhållandet till partnern. Här finns så många nyanser att man nära nog kan säga att två samlag aldrig upplevs helt lika. I ena änden av skalan finns det samlag efter vilket man med likgiltighet eller t. o. m. motvilja vänder sig bort från en partner som man inte längre vill ha något att göra med. I andra änden av skalan befinner sig det samlag där den sexuella upplevelsen och gemenskapsupplevelsen är oupplösligt sammanflätade och förstärker varandra. Denna erfarenhet har oändligt många skiftningar, dels därför att människor är olika, dels därför att förhållandet mellan två människor hinner utvecklas och förändras under livets gång, ofta från den ena dagen till den andra, till större närhet eller till ökat avstånd och disharmoni. Alla dessa förändringar påverkar i hög grad upplevelsen av samlaget.

Man kan emellertid inte renodla och schematisera så att man påstår att alla tillfälliga kontakter präglas av likgiltighet och att alla bestående förhållanden främjar gemenskap och närhet. En tillfällig kontakt kan innehålla sympati eller ömhet, och ett bestående förhållande kan vara glädjelöst både som personlig och som sexuell gemenskap. I traditionella handledningar i sexualundervisning för ungdom i olika länder möter man ofta en verklighetsfrämmande schematisering som inte vill erkänna detta. Avsikten härmed är att skydda ungdomarna mot tillfälliga kontakter med de vanskligheter dessa kan föra med sig och hjälpa dem in på vägen till en personlig och ansvarig relation. Metoden torde emellertid inte vara lämplig. Endast uppriktighet väcker det förtroende som är nödvändigt för att samlevnadsundervisningen skall fungera. Det finns annat att anföra som kan göra ungdomar medvetna om deras egna verkliga värderingar. Man kan t. ex. påpeka att det finns människor som upplever det sexuella som så djupt ingripande i deras personlighet att de inte vill ha samlag annat än med den som står dem mycket nära. Andra känner sig förnedrade av upplevelsen att bara vara ett tillfälligt medel för en annans tillfredsställelse. Åter andra delar den uppfattning som ca 40 % av den yngre generationen uttalade sig för i en enkätundersökning 1967: det är *orätt* med sexuell umgänge utan förälskelse. Då den etiska sidan av frågan inte särskilt betonades blev utfallet: 60 % av den yngre generationen ansåg att "det enda riktiga skälet för en sexuell förbindelse är kärlek". Ca hälften av männen men endast en femtedel av kvinnorna ansåg det riktigt med samlag med en tillfällig bekantskap. Dessa uppgifter säger något om hur stora grupper ser på, respektive upplever förhållandet mellan samlag och personlig gemenskap.

Man vet vidare att den subjektiva upplevelsen av stark tillfredsställelse oftare förekommer vid samlag med en partner som man har en nära personlig relation till (SOU 1969: 2, s. 41 f.).

En sådan realistisk och nyanserad bild av de psykologiska omständigheterna vid samlag är en helt annan än den som många ungdomar mött i ytliga veckopressnoveller eller i pornografi där den sexuella upplevelsen skildras som något isolerat, utan förbindelse med personligheten i dess helhet, eller i de sexualrådgivningsspalter som huvudsakligen uppehåller

sig vid anatomiska och fysiologiska förhållanden. Det är viktigt att ungdomar från början får klart för sig att den sexuella verkligheten är flerdimensionell och att det kan finnas skäl till större förväntningar eller åtminstone förhoppningar än de förenklade framställningarna ger vid handen. Samlevnadsundervisningen bör väcka tanken att det kan löna sig att söka efter något annat och mer än det torftiga.

Om en sådan helhetssyn har förts fram är det möjligt att klargöra att kunskapen om anatomiska och fysiologiska förhållanden också har sin stora betydelse — även om den aldrig ensam kan skapa ett gott förhållande. En stark sexuell upplevelse kan fördjupa och intensifiera en relation, föra två människor närmare varandra. Det kan vara svårare att uppnå den om man är okunnig om den sexuella reaktionscykeln och om man visar bristande känslighet för sin partners sätt att reagera sexuellt. Man måste också förstå att ens partner måste få följa sin egen sexuella "tidtabell" så långt det är möjligt. Bristande överensstämmelse härvidlag kan småningom övervinnas genom ömsesidig anpassning. För att undvika en ensidig och förenklad bild av verkligheten är kunskap även om fysiologiska förhållanden nödvändig. Fakta finns i artiklarna om könsorganen och om samlag i faktaöversikten. Vid undervisningen på högstadiet bör man göra ett urval av detta stoff för att sedan ge en mer utförlig framställning i gymnasieskolans sexualundervisning. Samma princip bör gälla som i hela skolans sexual- och samlevnadsundervisning: en kontinuerlig fördjupning i överensstämmelse med elevernas utvecklingsnivå. Framställningen härövan och i kommentaren till moment 8 är ett försök att ange en lämplig nivå på högstadiet för undervisning om samlag. En stor minoritet av eleverna har haft eller kommer inom kort att få erfarenhet av samlag. Många kommer inte att göra denna förrän om ett par tre år eller senare. Kunskap om samlagets fysiologi och om de själsliga faktorernas betydelse behöver alla ha innan de gör sina första erfarenheter, men på högstadiet bör denna kunskap meddelas med hänsyn tagen till de stora olikheterna i utveckling och inställning hos olika elever.

10. *Petting*. I USA är det som bekant vanligt — bland collegeungdomar nästan regel — att de som har mer eller mindre stadigt sällskap hjälper varandra till sexuell utlösning genom petting, dvs. genom manuell stimulering av partners könsorgan. Det genomsnittliga antalet pettingpartner bland dessa ungdomar är större än antalet samlagspartner bland svenska ungdomar. Att denna form av sexuell aktivitet fick så stor utbredning berodde på att man ansåg att en kvinna hade bevarat sin dygd så länge hon inte hade haft samlag och man betraktade dygd i denna bemärkelse som ett villkor för att en kvinna skulle vara godtagbar som äktenskapspartner. De som i USA är kritiska mot detta betraktelsesätt har uppfunnit termen "promiscuous virgins" som beteckning på de kvinnor som haft ett stort antal pettingpartner men som aldrig haft samlag. Efter andra världskriget har andelen samlagserfarna ungdomar blivit större och andelen enbart pettingpartner blivit mindre.

I Sverige förekommer petting mest under en kort period före den första samlagserfarenheten. Det är därvid vanligare att mannen stimulerar

kvinnans könsorgan än tvärtom. Den svenska kvinnan tycks oftare än den amerikanska betrakta denna form av sexuell aktivitet som så intim att hon själv inte utövar den annat än i ett samlagsförhållande.

Man kan i sexualundervisningen nämna att petting kan utgöra ett alternativ för dem som av det ena eller andra skälet inte vill inleda ett samlagsförhållande. Det bör framgå att man är medveten om att varken petting eller samlag är aktuella för en stor del av eleverna.

11. *Självstillfredsställelse*. Vid en enkätundersökning 1967 inom ett representativt urval av svenska elever i årskurs 9 visade det sig att nära hälften av dem inte var säkra på om självstillfredsställelse är "ofarligt" eller också var säkra på att det var farligt. Under sådana förhållanden behöver även på högstadiet den information ges som upptagits under momentet i mellanstadiets sexualundervisning (nr 5).

12. *Variationer i sexualdriftens inriktning*. Även när det gäller detta moment finns det skäl att på högstadiet upprepa den grundläggande information som skall ges på mellanstadiet (moment 13, om bl. a. homosexualitet). Man kan på högstadiet räkna med en förbättrad förståelse för problematiken. Det är nu lämpligt att ge tydliga definitioner av alla de variationer i sexualdriftens inriktning som nämns i faktaöversikten, nämligen voyeurism, exhibitionism, sadism, masochism, transvestism, transsexualism, tidelag och pedofili. Framför allt bör man försöka att i förenklad form ge någon föreställning om det allmänna betraktelsesätt som här anläggs för att förklara variationerna i sexualdriftens inriktning. Ett av skälen att ta upp dessa mindre vanliga (men inte helt ovanliga) företeelser är att de traditionellt omges med en mängd skräck- och vanföreställningar. Dessa utnyttjas i den sexuellt specialiserade veckopressen för att skapa sensation och blir ytterligare förstärkta. Härigenom skapas rädsla och aggressioner vilka onödigt fördjupar dessa människors upplevelse att vara utstötta och betraktade som alltigenom "onormala". Det är önskvärt att deras avvikelse i stället blir betraktad som ett försök att möta en djupt rotad intimitets- och identitetsproblematik, som utanför sexualsfären kan vara förenlig med vanliga mänskliga relationer.

13. *Preventivmedel*. En första information om preventivmedel skall ha givits på *lågstadiet*. Avsikten härmed anger handledningen vara:

- att korrigera de ofta egendomliga föreställningar om preventivmedel som elever fått från annat håll än skolan;
- att undanröja känslan att preventivmedel är något hemlighetsfullt och "fult";
- att lämna ett första bidrag till attityden att vi har ansvar för att barn föds önskade.

En elementär upplysning om den ena eller andra *typen* av preventivmedel skall lämnas i den mån direkta frågor ställs härom.

På *mellanstadiet* skall före en kortfattad information om preventivmedel de sexuella samlevnadsfrågorna behandlas ur olika aspekter (se kommentaren till moment nr 8 i mellanstadiets sexualundervisning).

Avsikten härmed är att förebygga att födelsekontroll betraktas enbart som en teknisk fråga; den ses i sitt ansvars- och gemenskapsmässiga sammanhang. Informationen skall å ena sidan ges innan de första samlagerfarenheterna görs av en minoritet av eleverna under högstadietiden, å andra sidan under betonande av det faktiska förhållandet att användning av preventivmedel blir aktuell för flertalet elever först under de senare tonåren, för somliga ännu senare.

Det skall även påpekas att användning av preventivmedel strider mot vissa människors religiösa och etiska övertygelse och att denna givetvis skall respekteras. Skolan har inte till uppgift att försöka påverka dem till en annan inställning (se 4.3.4).

På *högstadiet* bör samma principiella riktlinjer för undervisningen om preventivmedel gälla som på låg- och mellanstadierna. Inte heller nu bör den "tekniska" aspekten vara allenarådande.

Som det viktigaste skälet för födelsekontroll bör den positiva synpunkten anges att barn skall ha rätt att födas önskade. Härigenom undviker man att ge undervisningen om detta moment en "barnfientlig" inriktning.

Andra skäl som kan anföras är följande.

Unga flickor har ibland en romantiserad uppfattning om lyckan att vara en ensamstående tonårig mamma. Det bör därför påvisas att de psykologiska och ekonomiska påfrestningarna oftast är stora: man går miste om de fria ungdomsåren, får det svårare med ekonomi, utbildning och arbete. En framtida familjebildning blir kanske inte så lätt att åstadkomma.

En tidig legal abort är visserligen numera i regel inte medicinskt riskabel, och den innebär för de flesta inte heller någon svår psykisk påfrestning. Detta måste framhållas för att motverka obefogade skräckföreställningar. Men samtidigt måste det klargöras att abort inte är en ren bagatell vare sig fysiskt eller psykiskt och att det både från individens och samhällets synpunkt vore olyckligt om den skulle börja betraktas som ett preventivmedel. Den som principiellt eller instinktivt tar avstånd från abort har naturligtvis särskilt starka skäl att se till att en situation där abort aktualiseras inte uppkommer.

I en familj bör alltför många eller täta födslar undvikas av hänsyn till kvinnans hälsa och familjens ekonomi.

Behovet av en utökad preventivmedelsanvändning kan åskådliggöras med några siffror. I en stor undersökning i slutet av 1960-talet uppgav 56 % av den yngre generationen att de vid sitt *första* samlag använde någon rekommenderad preventivmetod. (I flera europeiska länder är denna grupp mycket mindre på grund av preventivmedlens svåråtkomlighet och kvardröjande tabuföreställningar; i Frankrike uppgav 1970 endast 5 % av 20–29-åringarna att de hade använt någon rekommenderad metod vid sitt första samlag.) Då man frågade den yngre generationen i Sverige (18–30-åringar) om preventivanvändningen vid det *senaste* samlaget blev det ca 70 % positiva svar, vilket ju innebär att ca 30 % hade försummat att använda preventivmedel. (Frågan ställdes endast till dem som inte ville ha barn.) Att en så pass stor minoritet underlåter att

använda preventivmedel har lett till att omkring en tredjedel av de 18–30-åriga kvinnor som varit gravida har råkat ut för en eller flera icke önskade graviditeter med eller utan påföljande abort. Även om svenskarna använder preventivmedel i större utsträckning än kanske något annat folk, ligger det i både individens och samhällets intresse att ett ansvarigt handlande på detta område blir ännu mera utbrett.

Till de anförda skälen kommer så behovet av skydd mot gonorrésmitta. I ett stadigt förhållande där båda parter helt håller sig till varandra föreligger inget sådant behov. Men vid alla tillfälliga sexuella kontakter finns risken. Den korrekta informationen att gonorré i regel lätt botas med antibiotika tolkas av eleverna ej sällan så, att sjukdomen är ofarlig och utgör en försumbar riskfaktor. Det är därför lämpligt att ingående belysa effekterna av det förhållandet att numera minst hälften av de smittade kvinnorna och en mindre del av männen länge förblir symtomfria (se faktaöversikten).

På högstadiet bör ges en grundlig undervisning om de olika typerna av preventivmedel, deras användningssätt samt faktorer som talar för eller mot den ena eller andra typen. Preventivmedlen bör visas upp. Om detta underlåts kvarstår den spärr mot användningen som består däri att man har en ofullständig kunskap om dem, trots att man fått mycken information. Någon är kanske benägen att tycka att en sådan spärr är ett skydd för ungdomarna som hjälper dem att avhålla sig från alltför tidigt sexuellt samliv. Metoden att söka motverka icke önskvärda samlag genom att vidmakthålla okunnighet om preventivmedel betraktas numera i Sverige som illusorisk. I denna handledning rekommenderas i stället att de olika skälen mot en alltför tidig sexualdebut skall grundligt gås igenom och diskuteras.

I den gamla handledningen i sexualundervisning görs följande rekommendation: "Det är av vikt att med kraft understryka preventivmedlens endast relativa skyddsverkan." Handledningen ville härmed undvika att kännedomen om preventivmedel skulle inleda ungdomar i frestelse att ha samlag: riskerna för oönskad graviditet betecknades som stora även om man använder preventivmedel. Det är uppenbart att en sådan uppläggning av undervisningen riskerar att leda till en helt annan effekt: det tjänar ingenting till att försöka skydda sig själv och partnern; det är ju i alla fall så osäkert om man lyckas. — Därför bör i stället en objektiv redogörelse lämnas för de olika preventivmedlens växlande grad av säkerhet med understrykande av att de rekommenderade medlen är mycket säkra om de används på rätt sätt. Undervisningens uppgift att varna för oansvariga sexuella beteenden skall tillgodoses på annat sätt.

Utöver dessa synpunkter måste någonting tilläggas som gäller enbart de ungdomar som har haft sin sexualdebut och som fortsätter att ha samlag. Genom erfarenheter från den individuella rådgivningen till dessa ungdomar utanför skolans sexualundervisning vet man att en del av dem har svårt att komma sig för med att använda preventivmedel och att om de börjar så är det inte säkert att de fortsätter. Detta kan antingen bero på omognad och bristande verklighetssinne, eller också på att de reagerar som den stora grupp av vuxna som betar sig på samma sätt. Dessa

ungdomar behöver få tala i lugn och ro med någon som de har förtroende för och som kan betrakta deras problem från både praktisk och psykologisk synpunkt och ge dem råd. Därför bör det i undervisningen sägas att om det i klassen finns ungdomar med dessa problem, bör de uppsöka något av de rådgivande organ som finns i samhället och som skolan bör ge anvisning på (se under moment 28). Om det gäller ungdomar som har stadigt sällskap, bör de helst gå tillsammans, och om möjligt i samförstånd med föräldrarna.

14. *Veneriska sjukdomar*. På mellanstadiet skall en preliminär information om gonorré ha lämnats. På högstadiet bör undervisningen om de olika veneriska sjukdomarna omfatta det huvudsakliga av detta avsnitt i faktaöversikten.

15. *Sterilitet*. Se faktaöversikten.

16. *Sterilisering*. Se faktaöversikten.

17. *Aborter*. Momentet upptas första gången på högstadiet. Det är av stor vikt att skolans undervisning inte tar ställning för eller mot någon av de etiska huvuduppfattningarna i denna fråga. Rekommendationer för en objektiv framställning på detta område har lämnats i 4.3.4, slutet. Det bör särskilt understrykas att enighet råder mellan företrädarna för de olika åsiktsgrupperna att samhället bör göra stora ansträngningar att nedbringa abortfrekvensen och att den enskilda individen bör anse sig skyldig att vidta de ganska enkla åtgärder som behövs för att en abortsituation inte skall uppstå.

18. *Potensrubbingar*. Härmed avses störningar i den sexuella funktionen hos såväl mannen som kvinnan. Rubrikvalet motiveras i inledningen till avsnittet Potensrubbingar i faktaöversikten. På högstadiet bör huvudvikten läggas vid information om de sexuella "misslyckanden" som ofta inträder under tiden närmast efter sexualdebuten: hos mannen i första hand för tidig sädesavgång eller utebliven eller otillräcklig erektion, hos kvinnan utebliven orgasm under en kortare eller längre tid — ibland kan det dröja flera år innan hon når maximum av sin sexuella upplevelseförmåga. Beträffande flickor som har sin sexualdebut i de tidigare tonåren kan man säga att det nära nog är regel att de klagar över att de inte "känner" något. En större svensk undersökning har också visat att det är ganska vanligt att så unga flickor efter någon eller några samlagserfarenheter låter det gå lång tid innan de har samlag igen.

Beträffande störningarna av sexualfunktionerna under tiden närmast efter sexualdebuten är det en hjälp för alla att redan från början veta,

att dessa företeelser är normala,

att de ofta beror på en förklarlig osäkerhet och nervositet,

att de dessutom i hög grad beror på relationen mellan parterna,

att de oftast försvinner efter en tid, och — framför allt —

att ett väl fungerande sexualliv liksom så mycket annat är en fråga om övning och erfarenhet. Samlivet kan efter några år komma att fungera väsentligen annorlunda och bättre än i början.

Dessa upplysningar innebär som synes inte någon uppmaning att börja ett

mycket tidigt sexualliv, snarare en viss varning för att börja för tidigt. Men framför allt är dessa enkla informationer en hjälp och en "lugnande försäkran" som den äldre generationen bör ge den yngre.

Informationen om de mera bestående och svårbotade potensrubbningsarna kan anstå till gymnasieskolans sexualundervisning.

19. *Några exempel på skilda mönster för sexualliv och familj inom och utom västerlandet (sexualantropologi)*. Momentet är i och för sig fängslande. Det kan dessutom bidra till förståelse för att varje samhälle har och måste ha sina egna sexuella normer. Ett sätt att öka medvetenheten om *våra* normer är att ställa frågan varför vi inte är villiga att acceptera vissa av de mönster som skildras i avsnittet Sexualantropologi i faktaöversikten eller andra mönster från andra delar av världen. Ett sådant frågande kan emellertid ha en icke önskvärd bieffekt, nämligen att befästa den etnocentriska uppfattningen att vårt samhälle i alla avseenden är "bäst". Det kan därför vara skäl att vända frågan mot oss själva och be eleverna nämna företeelser på sexuallivets område hos oss, som de anser vara beklagliga. Deras ställningstaganden kan möjligen fördjupas genom en diskussion om vilka grundläggande värderingar som ligger bakom en sådan självkritik.

20. *Tonårssamhället*. Två större svenska undersökningar bland högstadieungdomar utvisade att ganska stora majoriteter av dem upplevde att de hade ett gott förhållande till föräldrarna och att detta betydde mycket för dem. Åtta av tio ungdomar förklarade att de ibland eller ofta känner sig trygga därför att de har föräldrar som håller av dem. Samtidigt tyckte nästan alla att frågan om generationsmotsättningar i hemmet är viktig. På frågan vilken som påverkat deras uppfattning om hur en tonåring bör förhålla sig till det motsatta könet svarade lika många (sex av tio) "kamraterna" resp. "föräldrarna". Hälften svarade "skolan". Det mångomtalade tonårstrotset visade sig vara ganska sällan förekommande (mätt med tonåringarnas subjektiva uppfattning av sina egna reaktioner). I den ena undersökningen framkastar undersökningsledarna tanken att trots set var vanligare förr då uppfostran var strängare och förhållandet mellan föräldrar och ungdomar mindre kamratligt. Vid "skolval" i samband med de politiska valen har det visat sig att ungdomarna i hög grad röstat som sina föräldrar.

Iakttagelser av detta slag gör det troligt att vi har överdrivna föreställningar om ett tonårssamhälle med andra värderingar än dem som föräldrarna och det omgivande samhället har. Felkällor kan ha varit: äldre psykologiska framställningar av tonårstrotset, minnen från den egna ungdomen, massmediernas sysslande med företrädesvis problemungdomar samt det förhållandet att ungdomar med utmanande beteenden uppfattats som representativa för flertalet ungdomar. En annan felkälla är det klart påvisade förhållandet att ungdomarna själva regelmässigt föreställer sig sina kamraters beteende som mer "avancerat" än det i verkligheten är. De refererade undersökningarna motsäger inte att det finns generationsmotsättningar, men dessa synes inte åstadkomma så stora avstånd och spänningar mellan generationerna som man föreställt sig. Om man alltså i någon mån kan reducera föreställningarna om ett

avskilt "tonårssamhälle", förnekar man inte därmed att det finns stora minoritetsgrupper med ytterst allvarliga anpassningsproblem.

De flesta diskussioner om "ungdomen" sysslar i hög grad med dessa grupper. Detta är i och för sig motiverat, eftersom de behöver mest hjälp och eftersom det är ytterligt viktigt att komma underfund med orsakerna till deras svårigheter. Men det blir ändå i hög grad missvisande om man utformar helhetsbilden utifrån dem. Därför borde det kunna vara värdefullt att i samlevnadsundervisningen också diskutera ungdomens situation efter att ha refererat de nyss nämnda uppgifter som ungdomar lämnat om sina relationer till föräldrarna. Informationen härom är i sig själv viktig, och det kan vara av stort intresse att höra hur ungdomarna i en klass reagerar på dem.

21. *Samlevnadens bakgrundsfaktorer.* Se kommentarerna till momentet i gymnasieskolans sexualundervisning (nr 19).

22. *Könsrollerna.* En djupare analys av könsrollsfrågorna kan givetvis inte genomföras på detta stadium. Men man kan ändå effektivt förverkliga läroplanens uppmaning att "ifrågasätta de rådande förhållandena" på detta område om man ställer provokativa frågor. Dessa bör beröra flera olika samhällsområden för att eleverna skall inse hur omfattande och starkt könsrollernas inflytande är. Den typ av frågor som avses och som kan diskuteras i klassen är t. ex. följande:

– Bör någon av föräldrarna stanna hemma och sköta hushållet tills barnen gått ut grundskolan?

– Varför får oftast kvinnan vårdnaden av barnet(-en) vid skilsmässa?

– Skulle det vara bra om en del män blev "hemmamän"?

– Varför är majoriteten av lärare kvinnor men ca 95 % av skolledarna män?

– Duger inte kvinnor till chefer?

– Att kvinnor oftare har lågavlönade yrken – beror det på att de är dummare än männen?

– I regel är det pojken som bjuder upp vid en danstillställning. Måste det vara så?

– I regel ringer pojkar till flickor men inte flickor till pojkar. Måste det vara så?

– 80 % av unga kvinnor men bara 50 % av unga män tycker att kärlek är en förutsättning för att man ska ha ett sexuellt förhållande. Varpå beror denna skillnad? Är det önskvärt att pojkar och flickor får samma uppfattning i denna fråga? Bör det i så fall ske genom att flickorna börjar tycka som de mera "permissiva" pojkarna eller genom att pojkarna börjar tycka som majoriteten av flickorna nu tycker?

Beror alla dessa skillnader övervägande på att män och kvinnor är psykiskt olika disponerade, eller övervägande på att samhället av tradition förväntar sig att män och kvinnor skall ha sådana här olikheter i sina inställningar och att de då också kommer att lära in skilda roller?

Vilken inverkan har det på ett kärleksförhållande om båda eller endera parten anser att män är överlägsna kvinnor? – om båda parter anser att de är likvärdiga och jämlika?

23. *Prostitution.* Prostitutionens viktigaste orsak är att det finns män

som har behov att köpa sexuell tillfredsställelse för pengar, eftersom de inte kan skaffa sig den på annat sätt. Detta i sin tur har flera orsaker. Somliga män har svag självkänsla och kan inte uthärda tanken på ett nej om de försöker närma sig en kvinna på jämställd fot. Andra har en neurotisk rädsla för att överhuvud etablera den närmare mänskliga kontakt som ett kärleksförhållande innebär. Andra (det är en av de vanligaste orsakerna) lever i ett äktenskap där den sexuella relationen mellan makarna är otillfredsställande, beroende på störningar i den personliga relationen eller bristande sexuell anpassning.

De prostituerade är dels yrkesprostituerade som vanligen lever i psykisk och social misär, numera dels också kvinnor som annars lever i ordnade sociala förhållanden men som vid några tillfällen prostituerar sig för att skaffa sig snabbt förtjänade extrainkomster.

I de yrkesprostituerades bakgrund finns nästan alltid vissa negativa sociala faktorer. För det första disharmoniska och oordnade uppväxtförhållanden (men det finns samtidigt många människor med en sådan barndom som ändå klarar sig bra i livet). För det andra en period av ensamhet, rotlöshet och arbetslöshet med kringdrivande i en större stad i de senare tonåren. Prostituering utgör då en växande frestelse att snabbt och "lätt" lösa problemen med ekonomi och bostad.

Så gott som alla upplever sysselsättningen som förnedrande. Några finner de första erfarenheterna så motbjudande att de hellre sliter hela livet i ett lågavlönat arbete än gör om experimentet. Andra fastnar i prostitutionen för alltid och blir allt djupare skadade, psykiskt och fysiskt. Nästan alltid kommer sprit in i bilden och ofta även narkotika.

Huruvida prostitutionen i Sverige ökat eller endast antagit andra former och fäster mindre vikt vid att dölja sin existens är ovisst.

24. *Sexualdrift, förälskelse, kärlek och samhörighet. Vårt behov av ömhet. (Sexuell, emotionell och social mognad.)* Dessa frågor kan också behandlas i samband med momenten 3, 5, 9 eller 20. Om man förlägger frågorna huvudsakligen till ett av momenten, har man därmed gjort ett val mellan att låta läraren i religionskunskap, biologi, samhällskunskap eller hemkunskap ta huvudansvaret för detta avsnitt. Eftersom emellertid var och en av dessa lärarkategorier har sina speciella bidrag att komma med, är en planerad samverkan att föredra. Samlevnadsfrågor av detta slag synes mest ha tagits upp av lärarna i biologi, därefter av lärarna i religionskunskap och minst av lärarna i samhällskunskap. Endast något mer än hälften av eleverna uppgav i en enkät i slutet av 1960-talet att de i undervisningen mött dessa frågor. De hör emellertid till det allra nödvändigaste i sexual- och samlevnadsundervisningen med tanke på de problem som ungdomar alltid har på dessa områden och med hänsyn till de norm- och beteendeförskjutningar som äger rum.

Att i klassen diskutera innebörden av de fyra första begreppen i rubriken och de flytande övergångarna mellan dem bör kunna vara av värde med tanke på de vanföreställningar som uppammas av pornografi och en viss typ av veckotidningsnoveller och filmer. Dessa vanföreställningar är ju av två motsatta slag. Den ena framställer den operonliga sexualakten som det enda väsentliga en man och kvinna kan få ut av

varandra. (Se 5.6.5, kommentaren till moment 11.) Den andra framställer den romantiska kärleken som ungdomslivets fullbordan och den säkra grund varpå ett livslångt lyckligt äktenskap kan byggas. Dessa båda myter, den pornografiska och den romantiska, används som dagdrömmar, kanske inte helt utan medvetande att de är just drömmar. Men samtidigt är det svårt att föreställa sig att de blir utan inverkan. Oklara föreställningar om sex eller romantik som livsinnehåll kan leda vilse ganska långt.

Det bör framställas som självklart och naturligt att den under puberteten intensifierade sexualdriften först framträder "isolerad", dvs. utan att vara inriktad på någon viss individ som man har en personlig relation till. En sådan biologisk impuls, latent inriktad på vem som helst av det motsatta könet, finns väl hos de flesta genom hela livet. Impulsen tyglas emellertid i alla kulturer av samhället genom konventioner, normer, social kontroll, lagar. Dessa restriktioner har blivit mindre stränga i västerlandet alltsedan 1920-talet, men få människor förespråkar ren normlöshet på detta område. De flesta erkänner i varje fall (med mer eller mindre av praktisk tillämpning) att vissa etiska krav gäller för sexuella på samma sätt som för andra relationer.

Förälskelser i jämnåriga individer av motsatt kön förekommer under hela barndomen. Under puberteten ändrar de karaktär. De blir intensivare, och man försöker för första gången infoga sig i ett existerande socialt mönster för parbildning utanför ursprungsfamiljen. Man är inte längre nöjd med att enbart ha en förtrogen i den bästa vännen av samma kön; man vill bryta isoleringen i förhållande till det motsatta könet och uppleva förtrolighet tvärs över den gränsen. En stark upplevelse av absolutitet – "han eller hon är den enda möjliga för mig i all framtid" – är vanlig och kan upprepas gång på gång i förhållande till nya föremål. Driften till en verklig sexuell förening blir samtidigt medveten hos många – inte hos alla. De flesta ungdomars sexualdebut äger rum efter grundskoleårens slut.

"Den frigörelse som puberteten säges innebära består enligt en tolkning i att gamla personbindningar – särskilt till föräldrarna – ersätts av nya. Innan denna utveckling är färdig gäller emellertid regeln att kärleken är beständig men föremålen växlar ständigt.

För de ungdomar som under sin tidiga barndom inte haft möjlighet att knyta an till föräldrar eller ersättare för dem skulle enligt detta resonemang uppenbarligen risken vara stor för promiskuitet eller andra former av sexuell felutveckling eftersom deras förmåga till personbindning förblivit outvecklad" (G. Jonsson).

Vi vet ganska mycket om begynnelseåldern för olika sexuella aktiviteter. En fjärdedel, eller numera sannolikt något fler, har haft sitt första samlag före slutet av grundskoleåldern, vilket som nämnt ofta inte är detsamma som att de inlett ett mera regelbundet sexuellt samliv. Andra sexuella aktiviteter, kyssar och petting av "lättare" eller mer intensiv art, har betydligt mer än hälften erfarenhet av före samma ålder. Om man däremot vill komma underfund med vilka olika slags personliga relationer som är förknippade med dessa sexuella kontakter lämnar

existerande undersökningar mycket bristfälliga besked, vanligen av kvantitativ art. Ser man till uppgifter från slutet av 60-talet om den yngsta undersökta gruppen – 16–20-åringar – finner man att under de senaste 12 månaderna hade bortåt hälften inte samlag. Av de *övriga* hade huvuddelen av kvinnorna och hälften av männen endast en partner. Tillfälliga kontakter var ovanliga bland kvinnorna men ganska vanliga bland männen. Sällskapandet i högstadieåren innebär ju att man blir förtjust i någon, tycker om någon, blir häftigt kär i någon, ”tänder” på någon, går ut tillsammans (om det inte visar sig vara fråga om olycklig kärlek) och prövar på att ha stadigt sällskap – ett begrepp som är högst påtagligt och reellt för ungdomarna även om det kan betyda allt från en vecka till många månader, sällan längre i dessa unga åldrar. En minoritet av dessa yngre tonåringar med stadigt sällskap har samlag. Detta tycks de subjektivt uppleva som tämligen oproblematiskt, inte så förfärligt märkvärdigt (vilket ju inte hindrar att de praktiska komplikationerna *kan* bli bekymmersamma på grund av ungdomlig obetänksamhet, impulsivitet – eller okunnighet). Den främsta funktionen hos stadigt sällskap i tonåren är inte som somliga föreställer sig att säkerställa en ”renodlad” driftstillfredsställelse med negligerande av partnern som person. Att påstå det är i de flesta fall att göra ungdomarna orättvisa. Det stadiga sällskapet – eller rättare: de stadiga sällskapen – utgör, med eller utan samlag, ett sätt att tillfredsställa det elementära mänskliga behovet av gemenskap, vänskap, förtrolighet, ömhet, med den extra tillsats av spänning och tjusning som innefattas i den erotiska komponenten. Denna är ju i hög grad närvarande även om man inte har samlag.

Vad som avgör om ett stadigt sällskap fortsätter är faktorer som ligger i linje med de här nämnda: om man fortsätter att ”vara kära” i varandra (vilket man vanligen inte gör i denna ålder), om man kan prata med varandra, om man passar ihop med varandras vänner, om man plötsligt blir häftigt osams och inte alls kan bemästra den situationen. Yngre tonårsflickor som haft samlag tycks ganska ofta avbryta ett sådant förhållande därför att de vid denna ålder inte fungerar sexuellt på ett för dem själva tillfredsställande sätt.

I en del fall kan ett starkt och medvetet behov av sexuell tillfredsställelse vara en dominerande faktor för manliga och kvinnliga ungdomar som är tidigt utvecklade och är utrustade med en stark sexualdrift. Man måste alltid minnas och framhålla i undervisningen att de individuella skillnaderna här är mycket stora. För somliga kan den otillfredsställda sexualdriften vara svåruthärdlig, för andra kan en sådan problematik ännu vara avlägsen. Det är viktigt att elever av båda ”sorterna” får klart för sig att de inte är ”onormala”. Traditionellt upplever pojkar i allmänhet en mera pockande sexualdrift än jämnåriga flickor. Det har länge varit omtvistat huruvida detta berott på fysiologiska olikheter eller på att flickor fostrats till att inte tillåta sig själva att bli medvetna om sin egen sexualdrift. Det förhållandet att flickornas sexualdebutålder sjunkit snabbare än pojkarnas tyder på att den sistnämnda faktorn i varje fall har medverkat till skillnaden i ”driftsprofil” mellan pojkar och flickor, unga män och unga kvinnor.

Då nu skillnaden blivit mindre får man räkna med att detta medverkar till att ett större antal yngre tonåringar än förr har stadigt sällskap, innefattande också ett verkligt sexuellt samliv. Någon mycket stor grupp utgör de emellertid inte.

Då man frågade eleverna under vilka förutsättningar de *anser* sexuell samliv mellan jämnåriga till dem själva berättigt var det 12 % i årskurs 9 och en fjärdedel av gymnasisterna som ansåg att "det räcker med att man träffas mer tillfälligt". Det är alltså en majoritet som principiellt avvisar tillfälliga sexuella kontakter. I den svenska skolans sexualundervisning skall den värderingen framhållas och främjas att integreringen av det sexuella i en personlig relation är ett mål värt att sträva efter. Därvid kan man alltså påräkna ett gensvar från flertalet elever.

Ett förhållande som gör det svårare för en del av eleverna att följa sina värderingar är då de upplever ett kamrattryck att de måste skaffa sig sexuell erfarenhet för att bli accepterade i gänget. I den offentliga debatten förekommer ofta påståendet att detta är en dominerande motivering för tidigt sexuellt samliv. De undersökningar som finns tyder på att en sådan bevekelsegrund spelar in ibland men inte är den vanligaste. I enkäten bland stockholmsungdomar i slutet av 1960-talet svarade 22 % av männen och 6 % av kvinnorna att motivet för deras första samlag var att "kamraterna gjorde det". Så många var direkt medvetna om en sådan psykologisk bakgrund. Men den kan givetvis ha spelat in för andra utan att de var medvetna om det. Det finns inte material för att ha en grundad mening om hur det förhåller sig med den saken. I den mån motivet förekommer är det olyckligt. Ängslan, osäkerhet, inre motvillighet, bristande eftertanke kommer att prägla de första erfarenheterna av samlag. Det blir här en uppgift för undervisningen att stödja eleverna i deras strävan att handla enligt sina egna värderingar. Synpunkter på hur detta kan ske har anförts i avsnitt 4.2, särskilt 4.2.3.

Bland eleverna finns också – i alla delar av landet – de som har en religiöst motiverad och djupt grundad övertygelse att det sexuella samlivet är ämnat att fungera endast inom äktenskapet eller mellan dem som är helt klara på att de kommer att gifta sig med varandra. Undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" visar att de också i stor utsträckning lever som de lär. För dessa elever är ett val mellan avhållsamhet eller en stadig förbindelse under uppväxtåren överhuvud inte aktuellt – annat än som en frestelse att välja det senare alternativet. Några överväganden om de skall i princip godta eller inte godta opersonliga sexualkontakter är ännu mindre aktuella. Dessa elever bör liksom andra få uppleva att deras övertygelse förstås och respekteras och att motiveringarna för den framställs i undervisningen på ett sakligt riktigt sätt.

Skilda uppfattningar och livsstilar existerar sida vid sida i vårt samhälle – en situation som skapar svårigheter särskilt för dem som hyser de mer restriktiva uppfattningarna. Dessa svårigheter skulle inte reduceras om skolan underlät att ta upp problemen i hela deras vidd. Men de kanske kan mildras genom en samlevnadsundervisning som har som ett av sina

syften att skapa förståelse för oliktankande.

25. *Att leva i familj.* Detta moment är ett av de viktigare, eftersom det stora flertalet ungdomar kommer att bilda familj oavsett vilken eller vilka samlevnadsformer som blir deras.

I ämnet hemkunskap i årskurserna 8 och 9 ingår huvudmomenten Synen på familjebegreppet samt Familjens funktioner, inbördes rättigheter och skyldigheter inom familjen. I samhällskunskap rekommenderas att undervisningen byggs upp kring ett studium av konkreta situationer i närsamhället, t. ex. familjen. I religionskunskap tar inget av huvudmomenten direkt sikte på familjefrågor, men det är givetvis möjligt att komma in på sådana vid behandlingen av Nya testamentet. Detta är i själva verket nödvändigt om inte den kristna synen på äktenskap och familj skall bli förbisedd i samlevnadsundervisningen på högstadiet. Ett av de ämnesbundna arbetsområdena i religionskunskap, Re 22, har rubriken "I hemmet" och behandlar familjen på ett mångsidigt sätt. Så sker också i de samlade arbetsområdena Oä 2 och So 3 samt i det ämnesbundna Sk 5. I de nya läromedlen i samhällskunskap och religionskunskap, som är uppbyggda på arbetsområden, tas familj och hemliv upp till behandling. Aktuella problem och frågeställningar är ofta väl tillgodosedda.

Eleverna på högstadiet upplever inte äktenskap och familjebildning som aktuella. De håller på att försöka finna sin roll som ung ogift människa i förhållande till det andra könet. I en ganska avlägsen framtid skymtar ett äktenskap eller ett hopflyttande. Flickorna tänker betydligt mer på äktenskap än pojkarna. De är fysiskt och psykiskt mognare (fastän skillnaderna vid denna ålder håller på att avta), och många upplever äktenskap och familj som den självklara om än kanske problematiska livsformen för dem själva och deras barn – samtidigt som de i ökande omfattning förbereder sig för ett yrke.

Trots att ungdomarna inte tänker så mycket på familjebildning bör skolan föra in deras tankar på denna realitet. Därvid finns det något som är gemensamt för de allra flesta, något som undervisningen kan bygga på, nämligen uppfattningen att om man nu en gång är gift (eller motsvarande) så ska man också vara trogen. Det finns som bekant de som anser att detta är en fördom, men det ändrar inte på förhållandet att det stora flertalet håller på troheten. Det är bara 8–10 % av männen och 4 % av kvinnorna i den yngre generationen (18–30) som accepterar avsiktlig, hemlighållen otrohet för egen eller motpartens del. Någon större skillnad i förhållande till den äldre generationen (31–60) framträder inte (SOU 1969: 2, s. 78). Sexuell otrohet vid något enstaka tillfälle ("olyckshändelse") betraktar många dock inte på alldeles samma sätt. Den överser män och kvinnor med i följande utsträckning (männen och kvinnorna har samma åsikter):¹

vid stadigt sällskap	46 %
vid förlovning	30
vid äktenskap	25

¹ SOU 1969: 2, s. 74–77

Även här framträder uppfattningen att när man kommer in på äktenska-

pets område (och dit hör även förlovningen) så ska man mena allvar, annars kan det vara. Trots detta är det ett framträdande drag i den yngre generationens reaktioner att man är rädd för trohetslöftet: det känns ohederligt att lova något som man inte är säker på att man kan hålla även om man skulle vilja det.

Om man hänvisar till dessa faktiska förhållanden — som ofta undanskymts av ett lösligt tal om att alla är otrogna — bör undervisningen med bevarad trovärdighet kunna tala om möjligheten att grunda en bestående relation och i de flesta fall en familj samt om vägen fram till ett sådant mål. Det finns skäl att betona att denna inriktning och uppfattning dominerar hos även den yngre generationen i dag i stället för att enbart framhäva förekomsten av olika uppfattningar och beteenden. En annan sak är att man skall redogöra för de olika uppfattningarna. Verkligheten bör inte skildras som mindre komplicerad än vad den är.

Den kristna synen på äktenskapet bör framställas med tonvikten på vad som är gemensamt för olika kyrkor, vilket torde kunna betecknas som mer omfattande och väsentligt än det som skiljer. (Se 5.6.5, moment 14 samt avsnittet Livsåskådningar och sexualsyn i faktaöversikten.) I och för sig kunde det vara tillräckligt på detta åldersstadium. Men med tanke på invandrarna — vare sig de finns representerade i klassen eller ej — är det nödvändigt att orientera också om några skiljande huvudpunkter i protestantisk, romersk-katolsk och ortodox äktenskapsuppfattning. Bland de icke kristna uppfattningarna är det skäl att nämna något om den judiska och den islamska.

Den hävdvunna *normaluppfattningen* av äktenskapet är till stor del härledd ur den kyrkliga uppfattningen, med livsvarighet och trohet som ideal och med föreställningen om vigseln som grundande en gemenskap av annat och djupare slag än den som kan åstadkommas genom en vanlig överenskommelse. Detta synsätt torde alltjämt vara bestämmande för många som inte anser sig ha någon som helst kristen tro.

En annan stor grupp har delvis lämnat denna uppfattning och ser vigseln, kyrklig eller borgerlig, som inledning till *ett ärligt menat försök* att grunda en bestående familj, men samtidigt är man från början inställd på att upplösa äktenskapet om påfrestningarna blir stora.

En numera stor grupp är de *sammanboende* som inte gifter sig och tills vidare inte heller har för avsikt att göra det. De blev i slutet av 60-talet och början av 70-talet så många att vigslarna minskade i antal med 1/3, väl att märka utan att nativiteten sjönk. Inom denna samlevnadsform kan det finnas alla grader av föresats att hålla samman, från den hävdvunna äktenskapsuppfattningen till en experimenterande inställning.

Slutligen bör nämnas *storfamiljen*, ett försök att skapa ett annat slags familj än den moderna kärnfamiljen, med fler medlemmar, ibland med fler generationer, och alltså även med fler och olikartade relationer inom familjen och mellan familjen och yttervärlden. Det utmärkande för storfamiljen är det vidgade sociala mönstret, inte som en vanlig missuppfattning vill göra gällande, gruppsex eller promiskuitet.

Gemensamt för alla dessa samlevnadsformer är att de bygger på en personlig relation som blir bestående under en längre tid.

På högstadiet är det knappast meningsfullt att ta upp en mera ingående diskussion om de olika samlevnadsformerna. Men det är ändå viktigt att föra in i undervisningen en bild av vilka uppfattningssätt och samlevnadsformer som faktiskt finns i samhället i dag. En diffus eller verklighetsfrämmande eller alltför förenklad bild bör kunna ersättas med insikt om att stora grupper av människor har urskiljbara olika inställningar, som ofta blir livsavgörande. Liksom på många andra områden av samlevnadsundervisningen är det viktigt att öka medvetenheten, att ge ett material för individen att arbeta vidare med.

Undervisningen bör inrikta uppmärksamheten på att familjen inte endast är ett medel till släktets förökelse, "samhällets urcell", en social inrättning, en plats för uppfostran, en ekonomisk inrättning. Den är allt detta, men den utgör också en form av gemenskap som har ett värde i sig själv. Om familjen inte är plågad av misshälligheter mellan medlemmarna utan det råder tillgivenhet mellan dem kan den utgöra en livsform som tillför alla sina medlemmar värden. Samhörigheten mellan en man och en kvinna upplevs av många som det bästa de fått erfara i livet. Att ha små barn är arbetsamt men innebär ofta lyckoupplevelser. Barndomen och ungdomen är inte bara förberedelser till vuxenåldern utan livsformer med sina egna speciella värden. Föräldrar måste ha tid för sina barn, leva med dem, lyssna till dem och tala med dem – en sådan fungerande relation är avgörande för barnets möjligheter att utvecklas väl. En så utformad gemenskap mellan föräldrar och barn har minst lika mycket att ge föräldrarna som barnen.

Det gäller såväl tvåföräldra- som enförälder-familjen.

Det är emellertid i dag svårare att bevara samhörigheten i en familj än vad det var för hundra år sedan. Se härom artikeln "Samlevnadens villkor förr och nu" i översikten av lärostoffet. De gemensamma samarbetsuppgifterna i hemmet är oerhört mycket färre. Sysselsättningar, intressen och kontakter utanför hemmet drar familjemedlemmarna ifrån varandra. Under dessa förhållanden uppstår lätt brist på gemenskap och plågsamma slitningar. Sådana förekom naturligtvis även förr – kanske dock i mindre utsträckning. Från gångna århundraden finns många vittnesbörd om disharmoniskt familjeliv. Men då vidmakthöll man i regel familjen trots allt, ibland med skadeverkningar på familjemedlemmarnas psyken. Numera skiljer man sig när relationerna i familjen blir svåruthärdliga. Det kan vara en påfrestande erfarenhet – men fortsatt samliv skulle kanske ha varit värre.

För att ett äktenskap eller en äktenskapsliknande samlevnad skall bli bestående är det nödvändigt att vårda gemenskapen: ta tillvara tillfällena till samvaro mellan föräldrarna och mellan dem och barnen, ge sig tid, vara aktsamma om varandra, lyssna på varandra.

Av stor betydelse för ett ansvarigt val av samlevnadsform är kännedom om familjelagstiftningen. Redan på högstadiet bör skolan rikta elevernas uppmärksamhet på dessa förhållanden. (Se faktaöversikten, avsnittet Familjejuridik, familjestöd. Framställningen här är givetvis långt utförligare än vad som är lämpligt att ta upp på högstadiet.)

26. Att leva ensam. Det finns i vårt samhälle en tendens att

nedvärdera dem som av olika skäl lever utan sexualpartner. Undervisningen bör motverka ett sådant ytligt och diskriminerande betraktelsesätt och påpeka det självklara förhållandet att man kan finna gemenskap, mening och innehåll i livet, fastän man i en bemärkelse är "ensam". Utifrån den ganska vanliga attityden bland ungdomar att man inte får diskriminera dem som lever annorlunda än majoriteten torde många tonåringar ha förståelse för det nämnda påpekandet, när det gäller deras egen syn på vuxna människor.

Långt svårare är det för dem att acceptera att själv bli utan partner. Här är ett område där det finns mycket missmod och bitterhet och där skolans undervisning knappast kan ge någon hjälp eller tröst. Möjligen kan man ge en tankeställare åt dem som drömmer om en partner enligt glamourvärderingarna genom att anföra resultatet av en enkät bland elever i årskurs 9 på några orter i Sverige. De fick markera vilka av följande egenskaper de ansåg vara viktiga vid valet av livskamrat:

att jag kan lita på honom/henne 95 %

att han/hon verkligen älskar mig 94 %

att han/hon har ett bra utseende 33 %

(Tonåringen och livsfrågorna, utg. av skolöverstyrelsen 1969)

De som uttryckligen anslöt sig till den ytliga värderingen utgjorde alltså en tredjedel. Detta resultat kan kanske bilda utgångspunkt för ett samtal om vilka egenskaper som i längden kan bära upp en relation. Därmed har man också kritiserat de värderingar som leder till att människor förblir ensamma av ytliga och ovidkommande skäl.

27. *Adoption*. Se artikeln med denna rubrik i översikten av lärostoffet.

28. *Vart vänder man sig för att få information och råd?* Skolan har att svara för att alla elever på högstadiet och i gymnasieskolan informeras om vart de kan vända sig för att få råd och hjälp i sexual- och samlevnadsfrågor. Den kollektiva undervisningen är i många fall inte tillräcklig (även om den är den bästa tänkbara) utan behöver kompletteras med individuell rådgivning för att det verkliga hjälpbehovet ska bli tillgodosett. Om så befins lämpligt kan en förteckning på befattningshavare, institutioner, adresser och mottagningstider anslås. I annat fall blir det en uppgift för den lärare som har huvudansvaret för sexualundervisningen i en klass, att förmedla informationen. Denna bör alltså på det ena eller andra sättet göras omedelbart tillgänglig för alla så att en hjälpbehövande inte först måste vända sig till någon institution eller person för att få information om de olika möjligheterna.

Det bör framhållas för eleverna att om rådfrågningen gäller preventivmedel är det – i de flesta fall – bäst att den sker i samförstånd med föräldrarna. Eleverna bör emellertid också upplysas om att läkaren på grund av sin tystnadsplikt inte har rätt att mot elevens vilja informera föräldrarna om att rådfrågningen ägt rum. (Se utslag av medicinalväsendets ansvarsnämnd den 10.2.1972, nr AN 496/71.) Han kan uppmana till kontakt med föräldrarna, men han kan inte framtvunga den. Den motsatta principen skulle leda till att de ungdomar som har de mest problematiska föräldrelationerna inte hade möjlighet att överhuvud få någon hjälp.

De befattningshavare eller institutioner som eleven kan vända sig till för råd och hjälp i sexual- och samlevnadsfrågor är följande (de lokala variationerna är stora).

Skolsköterskan. Det torde för flertalet elever vara naturligt att först vända sig till henne. Det bör påpekas att hon kan ge närmare upplysning om andra möjligheter till råd och hjälp samt att hon kan ordna med remiss. Ev. kan hon hänvisa till skolläkaren.

Skolkurator eller *skolpsykolog* kan uppsökas för råd i samlevnadsfrågor som inte är av direkt medicinsk natur.

Särskild sexualrådgivningsbyrå för ungdom, med samhällelig huvudman.

Särskild sexualrådgivningsbyrå för allmänheten, med samhällelig huvudman.

Mödravårdscentral.

Gynekologmottagning på sjukhus.

Distriktsläkare eller *privatpraktiserande läkare.*

Familjerådgivningsbyrå.

Stockholms läns landstings *mentalvårdsbyrå*, Stockholm.

RFSU-kliniker, Stockholm, Göteborg.

Allmänt bör framhållas att det är fördelaktigt om den manliga och den kvinnliga parten kan infinna sig gemensamt till rådfrågning.

5.6 Gymnasieskolan

5.6.1 Allmänna synpunkter

Även eleverna i gymnasieskolan vill, enligt en omfattande elevenkät, ha mer sexual- och samlevnadsundervisning än vad de i allmänhet fått. De anser inte att en sådan undervisning på deras åldersstadium behöver innebära onödiga upprepningar. De anser sig inte heller tillräckligt informerade från källor utanför skolan. Det stoff de främst efterfrågar fördelar sig på följande områden, i rangordning:

- Samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet. Härmed avsågs främst information om samhällets lagar och bestämmelser av betydelse för sexual- och samlevnadsförhållanden.

- Normer i olika tider och olika länder.

- Diskussion om sexual- och samlevnadsfrågor.

- Sexualkunskap.

- Diskussion om normer för sexuellt samliv.

Den främsta anledningen till denna efterfrågan av undervisning torde vara att ungdomarna under den snabba tonårsutvecklingen får ett kontinuerligt ökat behov av såväl saklig information som ökad klarhet i värderingsfrågor.

Då sexualundervisningen ges, i årskurs 1 eller 2, är eleverna 16–18 år gamla. Den ganska omfattande undervisning om samlevnadsfrågor som

skall förekomma i religionskunskap på 8 av de 22 linjerna är dock förlagd till sista årskursen (2 eller 3) då eleverna är 17–19 år. Denna spridning av samlevnadsundervisningen måste betraktas som en fördelaktig anordning. I 16–18-årsåldern befinner sig eleverna i senare delen av puberteten och är alltså sysselsatta med det identitetssökande som är så viktigt för deras väg in i vuxenvärlden. Dessa frågor har behandlats i handledningens avsnitt om högstadiet under rubriken Psykologiska synpunkter samt i översikten av lärostoffet.

I en enkät 1966–67 inom ett representativt urval av ungdomen i Stockholm i åldern 16–25 år visade sig andelen samlagersefarna i här aktuella åldrar vara följande, i %:

Ålder	Män	Kvinnor	Båda könen
16	41	24	32
17	54	42	48
18	68	62	65
19	74	72	73

Hälften av männen hade sitt första samlag före 17,7 år, hälften av kvinnorna före 18,4 år. Medianåldern för båda könen var alltså 18,1 år. Andra undersökningar tyder på att någon större skillnad mellan sexualvanorna i storstäder, på mindre orter och på landsbygden inte föreligger i Sverige. Däremot föreligger sannolikt stora skillnader mellan olika trakter, skolor och klasser. Sexual- och samlevnadsundervisningen i gymnasieskolan måste utformas bl. a. med hänsyn till det förhållandet att eleverna (bland vilka många är i åldern 20–30 år) har så olika grad av sexuell erfarenhet. Både de som vill "vänta" och de som har erfarenhet av sexuellt samliv måste känna att deras livssituation respekteras och att undervisningen räknar med båda dessa grupper.

Vid undervisning om värderingsfrågor gäller liksom i grundskolan två principer, ehuru med något olika nyansering. Å ena sidan: "Arbetet i gymnasieskolan skall präglas av de värderingar som kommer till uttryck i *Mål och riktlinjer*" (Lgy 70, s. 29). Frågan vilka konsekvenser detta får för sexual- och samlevnadsundervisningen har behandlats i avsnitt 4.2. Å andra sidan gäller:

"Det bör alltid överlätas åt eleven att efter självständig prövning acceptera eller förkasta en värdering. Detta innebär att som allmän regel för undervisningen bör gälla att objektivitetskravet skall sättas i centrum. Fakta och värderingar skall presenteras så allsidigt som möjligt. I de gränsfall då tvekan kan råda huruvida ett faktum eller en värdering föreligger bör diskussionen hållas öppen."

Objektivitetskravets konsekvenser för sexual- och samlevnadsundervisningen har behandlats i avsnitt 4.3.

Sammanfattningsvis kan sägas att även i gymnasieskolan vissa värderingar skall klart och tydligt framhållas som grundläggande i vårt samhälle och att undervisningen skall söka främja dessa värderingar, men samtidigt markeras starkare elevernas självständiga kritiska prövning.

Beträffande sexualmoralen har en utveckling skett bort från skiftande regelsystem i olika samhällsgrupper med exakta preciseringar av tillåtet och otillåtet till en regel som säger att för det sexuella handlandet gäller samma elementära krav på hänsyn och omsorg om medmänniskan som i den mänskliga relationen som helhet. Det bör framgå av undervisningen att detta innebär att man ställer ett mycket högt etiskt krav, trots att det kan vara svårt att förverkliga det. Samtidigt existerar religiöst bestämda grupper som i sitt tänkande och sin livsföring utgår ifrån att det finns uppenbarade gudomliga normer som utpekar vad som är rätt och orätt på det sexuella området. Dessa grupper representerar ett synsätt som haft och fortfarande har ett djupgående ehuru ofta omedvetet inflytande på många människors uppfattning om rätt och orätt i sexuallivet. De som omfattar denna åskådning skall i skolan uppleva att den liksom andra åskådningar skildras sakligt korrekt och med respekt för vars och ens personliga övertygelse. Sådana synpunkter är även av vikt med hänsyn till invandrarelever från länder med väsentligen andra synsätt än de vanligaste svenska. Detta bör särskilt beaktas vid behandlingen av momenten nr 3, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 20. Se kapitel 6 nedan.

5.6.2 Moment i gymnasieskolans sexual- och samlevnadsundervisning

(Till skillnad från momentförteckningarna för grundskolans olika stadier utgör detta en förteckning inom vilken *ett urval* skall göras. De rubriker under vilka momenten sammanförts, anger den *övervägande* karaktären hos en viss momentgrupp.)

I. Biologiska moment

1. Genetiskt, somatiskt och psykosocialt kön
2. Könshormonerna och deras betydelse för människan
3. Preventivmedel
4. Samlagets fysiologi enligt nyare forskning
5. Veneriska sjukdomar
6. Abort från medicinsk synpunkt

II. Psykologiska moment

7. Barnets sexuella utveckling före puberteten
Pubertetspsykologi (att bli vuxen)
8. Sexualdrift, förälskelse, kärlek, gemenskap, fast relation. Det sexuella samlivets beroende av den personliga relationen, och omvänt
9. Störningar vid sexuellt samliv
10. Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka
11. Sexism. Pornografi. Vissa massmediers roll
12. Sexuella vanföreställningar

III. *Etiska och/eller religiösa moment*

13. Restriktiva och permissiva typer av sexualmoral
14. Den kristna äktenskapsuppfattningen i relation till andra uppfattningar
15. Preventivmedel och abort från etisk och/eller religiös synpunkt

IV. *Sociala moment*

16. Sexualantropologi
17. Familjens villkor förr och nu. Att leva i familj
18. Samhällets stödåtgärder för familjen. Familjejuridik
19. Samlevnadens bakgrundsfaktorer
20. Könscrollernas betydelse för samlevnaden
21. Vissa minoritetsgruppers sexualproblem
22. Befolkningsfrågan
23. Vart vänder man sig för att få information och råd?

5.6.3 *Organisation av undervisningen*

Sexual- och samlevnadsundervisning i gymnasieskolan skall enligt läroplanen meddelas på timmar till förfogande (ttf). Vissa moment skall emellertid enligt kursplanerna behandlas i den ämnesbundna undervisningen (se bilaga 1). Omfattningen av denna växlar starkt på olika linjer, varför också antalet återstående moment som behöver tas upp på ttf på en viss linje växlar.

Av gymnasieskolans 22 linjer har 13 (samtliga tvååriga) timme till förfogande endast i årskurs 1; 8 linjer har ttf i årskurs 1 och 2 (i vissa fall även i årskurs 3). Sexualundervisningen på timmar till förfogande måste alltså på vissa linjer förläggas till årskurs 1. På övriga linjer förläggs den lämpligen till årskurs 2, om inte särskilda skäl talar för en uppdelning på årskurs 1 och 2.

I nedanstående tabell lämnas en översikt av förekomsten av timmar till förfogande på olika linjer och årskurser samt antalet moment av sexual- och samlevnadskunskap som behöver behandlas på timmar till förfogande på varje linje (se härom närmare bilaga 1). Därvid bör märkas att de angivna momentantalen utgör ett maximum, inom vilket ett urval kan göras.

Antalet timmar till förfogande på en linje under ett läsår är i princip detsamma som antalet arbetsveckor: 40. Man måste emellertid räkna med att ca 5 timmar eller fler faller bort av olika anledningar. Inom denna ram skall en rad olika aktiviteter rymmas. Sedan Lgy 70 fastställdes har en utökad studie- och yrkesorientering (SYO) tillkommit. Under sådana förhållanden torde det erfordras en strikt genomförd planering på lång sikt för att sexual- och samlevnadsundervisningen skall få behövligt utrymme. På varje linje i gymnasieskolan bör den disponera 6-10 undervisningstimmar. Den mera omfattande undervisningen bör under alla omständigheter ges på de linjer som är missgynnade genom att

Linje	Timmar till förfogande		Antal moment av sexual- och samlevnads-kunskap, vilka <i>ej</i> tillräckligt behandlas i den ämnesbundna undervisningen
	Åk 1	Åk 2	
1	X		23
2	X		23
3	X		23
4	X	X	18
5	X		23
6	X		23
7	X		23
8	X		11
10	X		23
11	X		23
12	X		23
13	X	X	18
14	X	X	18
15	X		23
16	X		23
17	X		13
18	X	X	19
19	X	X	15
20	X	X	16
21	X	X	18
22	X	X	18

moment av sexualundervisning helt eller delvis saknas i deras kursplaner (se tabellen ovan).

Timmar till förfogande är schemalagda men "behöver inte fördelas jämnt över läsåret utan kan koncentreras till de tillfällen då de bäst behövs" (Lgy 70, s. 40). Sexual- och samlevnadsundervisningen kan därför meddelas *dels* i storklass, varvid flera klasser och linjer sammanförs till föreläsningar och paneldiskussion, t. ex. under två halvdagar, *dels* i klassundervisning. Att genomföra hela undervisningen som klassundervisning – vilket från många synpunkter vore bäst – låter sig i regel inte göra med hänsyn till lärarresurserna. För storklass torde bäst lämpa sig grupp I, biologiska moment och grupp IV, sociala moment; för klassundervisning grupp II, psykologiska och grupp III, etiska och/eller religiösa moment. Vissa av de sociala momenten, t. ex. nr 17, 19, 20, 21, kan också med fördel behandlas i klassundervisning, om förhållandena tillåter det.

Planering av sexual- och samlevnadsundervisning sker genom studierektor i samarbete med företrädesvis biologiläraren (-lärarna) liksom med lärarna i religionskunskap, psykologi och samhällskunskap. Som föreläsare, som deltagare i paneldebatt och som lärare vid den klassbundna undervisningen på timmar till förfogande kan personer ur många olika kategorier anmodas medverka, t. ex.:

- Lärare som meddelar ämnesbundna sexual- och samlevnadsundervisning (vilka ämnen som här är aktuella framgår av tabellen nedan).
- Andra lärare med intresse för och kunskaper i samlevnads- och ungdomsfrågor.

- Övrig skolpersonal: skolläkare, skolsköterska, skolkurator, skolpsykolog.
- S. k. utomstående expert, t. ex:
 - gynekolog; barnmorska eller gynekologsköterska med specialutbildning för preventivrådgivning
 - jurist, präst
 - familjerådgivare, socialvårdstjänsteman, funktionär vid sexualrådgivningsbyrå

Ämnen i gymnasieskolan vilka innehåller moment av sexual- och samlevnadskunskap (se även bilaga 1).

Ämne	Linje
Svenska	Samtliga linjer
Religionskunskap	4 13 14 18 19 20 21 22
Filosofi	19 20 21
Samhällskunskap	4 13 14 18 19 20 21 22
Biologi	20
Naturkunskap	18 19 21
Psykologi	8 17 18 19 20 21
Familjekunskap	8 17
Barnkunskap resp.	
Barn- och ungdomskunskap	8 17
Anatomi och fysiologi	17
Sjukdomslära	17
Hälsa och hygien	8
Vårdkunskap	8 17
Socialmedicin	17

Linjer som saknar ämnesbundna moment av sexual- och samlevnadskunskap (bortsett från ämnet svenska): 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 15, 16.

Från elevernas sida har vid representativa enkätundersökningar (bland 16- och 18-åringar i skolan) framkommit starka önskemål att även "experter" skall medverka i sexualundervisningen. Dessa önskemål bör tillmötesgå i mån av lokala möjligheter; dock bör större delen av undervisningen meddelas av skolans egna lärare där detta är möjligt. Personer med framstående expertis men utan utbildning och erfarenhet som lärare har ibland svårigheter att tala på ett för eleverna fattbart och engagerande sätt. Vilka som är lämpade får erfarenheten utvisa.

Vid valet av moment i sexual- och samlevnadskunskap är det fullt rimligt att bl. a. ta hänsyn till vilka områden som bäst behärskas av tillgängliga lärarkrafter och experter.

Det är önskvärt att lärare representerande olika ämnen medverkar. Därigenom blir belysningen av sexual- och samlevnadsfrågorna mångsidigare. Dessutom kan hos lärarna skapas motivation för att ta upp detta område i den egna, ämnesbundna undervisningen, där det ibland är tillbakasatt.

Flertalet tvååriga linjer saknar som nämnts undervisning i ämnen där moment av sexual- och samlevnadskunskap förekommer (undantag är linjerna 4, 8, 13, 14, 17). Trots detta kan en del av undervisningen utan

svårighet genomföras på så sätt att eleverna från dessa linjer deltar i den för hela gymnasieskolan anordnade storklassundervisningen. Vid behov får denna dubbleras. Svårigheten ligger i att på dessa linjer anordna klassundervisningen på timmar till förfogande. Behovet av sådan undervisning är större än på några andra linjer emedan den ämnesbundna undervisningen inte kan bidra med någon sexual- och samlevnads-kunskap. Klassundervisningen resp. undervisning i andra mindre grupper behövs bl. a. för att tillgodose elevernas behov att fråga och diskutera. De treåriga linjernas lärare i de aktuella ämnena räcker inte till för att genomföra denna ttf-undervisning på ett flertal linjer med 4–5 lektioner på varje linje. Utomstående experter har i regel inte tid att åta sig så omfattande uppdrag. Här återstår endast att anordna undervisningen i den största utsträckning som är möjlig med anlitan- de av skolans lärarkrafter och elevvårdspersonal. Värdefulla bidrag kan lämnas av sådana lärare på yrkeslinjerna som är speciellt intresserade och kunniga beträffande samlevnads-, ungdoms- och sexualfrågor. Genom att de känner klassen har de bättre förutsättningar än "gästlärare" att lägga undervisningen så personligt som önskvärt är.

De tvååriga jordbruks- och skogsbrukslinjerna är förlagda till särskilda skolor i landstingets regi och har i regel inga lärare som kan ge vare sig storklass- eller klassundervisning i sexual- och samlevnads-kunskap. Rektor eller studierektor vid dessa skolor bör ta kontakt med närmaste kommunala gymnasieskola så att genom dess medverkan den föreskrivna undervisningen kan anordnas på timmar till förfogande.

Inte sällan är vissa linjer med praktisk yrkesutbildning ersatta av specialkurser utan timmar till förfogande. Dessutom förekommer ett stort antal kortare specialkurser inom olika yrkesområden. I dessa fall kan sexual- och samlevnadsundervisning inte anordnas.

Bland linjerna är vårdlinjen (17) bäst försedd med sexualundervisningsmoment i den ämnesbundna undervisningen. Här erfordras en särskilt noggrann planering för att inte onödiga upprepningar skall uppstå i de tre förekommande undervisningstyperna: ämnesbunden undervisning, storklass och klassundervisning på timmar till förfogande. Den ämnesbundna undervisningen är inte tillräckligt omfattande för att undervisning på timmar till förfogande inte skulle behöva anordnas (jämför bilaga 1, linje 17).

Ämnet biologi förekommer i gymnasieskolan endast på en linje (naturkunskap på tre linjer) och innehåller nästan inga moment av sexualkunskap. Den utbildning biologilärarna fått för sexualundervisning och det ansvar de sedan länge tagit för denna gör det likväl naturligt att tilldela dem ett huvudansvar även för sexual- och samlevnadsundervisningen på timmar till förfogande och dess organisering.

Om en biologilärare (eller annan lärare) under ett läsår har minst 17–19 sexualundervisningslektioner på timmar till förfogande kan dessa räknas in i hans undervisningsskyldighet som 1/2 veckotimme. Detsamma torde gälla om han i motsvarande utsträckning har åtagit sig planeringsarbete för undervisningen på de olika linjerna.

I den ämnesbundna undervisningen kan undervisningen om ett eller

flera moment utvidgas utöver vad kursplanen anger, så att ett eller flera moment av sexual- och samlevnadsundervisningen därigenom blir helt tillgodosedda. Förutsättningen för en sådan anordning är att den "förlorade" tiden tas igen genom att ttf-timme(-ar) tilldelas i motsvarande utsträckning för den reguljära undervisningen i ämnet. Fördelen härmed är att ett sexualundervisningsmoment kommer in på sin naturliga plats i ett större sammanhang. Exempel på ett sådant tillvägagångssätt är:

I biologi eller naturkunskap kan momentet "några drag ur den inresekreteriska regleringsmekanismen" utvidgas till att omfatta hela moment 2 i sexualundervisningen: "könshormonerna och deras betydelse för människan".

I religionskunskap kan huvudmomentet "etiska och moraliska frågor" inrymma en grundlig behandling av momenten 13, 14 och 15 i sexualundervisningen. Eftersom moral aldrig får uppfattas endast som sexualmoral, måste även andra etiska och moraliska frågor tas upp inom detta moment i religionskunskapen, och detta får då ske på en eller flera timmar till förfogande. (Ttf förekommer i alla de årskurser som har religionskunskap.)

I psykologi kan momentet utvecklingspsykologi utvidgas till att omfatta människans psykosexuella utveckling från barndomen till vuxen ålder.

I samhällskunskap kan huvudmomentet "aktuella samhällsfrågor" utvidgas till att omfatta vilket som helst av momenten 17-22 i sexual- och samlevnadsundervisningen. Det är önskvärt att så sker vid lämpliga tillfällen, eftersom just samhällsfrågor med anknytning till sexuallivet varit starkt försummade inom ämnet samhällskunskap. (Givetvis bör dessa frågor också behandlas genom samhällskunskapslärarnas medverkan i sexual- och samlevnadsundervisningen för övrigt.)

På de tvååriga konsumtions- och vårdlinjerna (8 och 17) finns särskilt goda möjligheter till liknande arrangemang också inom andra ämnen än de här nämnda (se bilaga 1).

5.6.4 Metodiska synpunkter

Planeringen av sexual- och samlevnadsundervisningens innehåll på timmar till förfogande förbereds lämpligen genom en enkät, där eleverna får tillfälle att markera vilka av de i handledningen angivna momenten de anser vara mera eller mindre angelägna samt om de önskar att ytterligare moment skall tas upp. Exempel på hur en sådan enkät kan utformas återfinns i bilaga 2.

Ett sätt att ytterligare förbereda planeringen är att ge ett diagnostiskt prov. Detta måste emellertid vara mycket omfattande (och därigenom även tidsödande vid utvärderingen) för att bli verkligt vägledande. Därtill kommer att många av momenten rymmer värderings- och diskussionsfrågor. Elevernas behov att få dessa behandlade kan inte klarläggas genom ett diagnostiskt prov. En enkät behövs under alla förhållanden. Vill man likväl påta sig mödan att genomföra ett sådant, kan det givetvis bli ett effektivt instrument att kartlägga kunskapsnivån på olika linjer och i

olika klasser och därmed behovet av rent kunskapsmässig undervisning.

Vid föreläsningar i storklass behöver AV-hjälpmiddel användas i stor utsträckning. Detta gäller inte endast de biologiska utan också i hög grad de sociala momenten, där översikter, statistik och diagram måste göras tillgängliga.

Det är önskvärt att eleverna under pågående föreläsning och även under den avslutande paneldebatten, om sådan förekommer, får tillfälle att skicka fram lappar med frågor och anhållan om kompletteringar och att tid avsätts för deras besvarande.

Som tidigare påpekats torde de psykologiska och etisk/religiösa momenten i särskilt hög grad kräva klassundervisning, medan de biologiska och sociala med mindre olägenhet kan tas upp i storklass.

Stundom hävdas att eleverna i gymnasieskolan inte behöver rent kunskapsmässig undervisning om sexual- och samlevnadsfrågor eftersom de fått sådan i grundskolan. Vad de behöver är främst diskussion om samlevnads- och värderingsfrågor, säger man. En sådan uppfattning håller inte streck. Det finns många kunskapsfrågor vilka eleverna först nu är kapabla att befatta sig med. Undervisningen måste även i gymnasieskolan till en väsentlig del vara inriktad på att ge kunskaper.

Beträffande klassundervisningen har ofta från såväl lärar- som elevhåll framförts önskemål att diskussioner och samtal i sexual- och samlevnadsfrågor ibland skall kunna äga rum i mindre grupper. En sådan anordning kan lätt bli schematekniskt alltför komplicerad men kan genomföras på följande sätt. En dubbeltimme inleds med presentation av ett stoff samt av frågeställningar, vilka ev. fördelas på grupper i klassen. Grupperna beger sig till skilda grupprum och går igenom frågeställningarna. Läraren kan ev. ambulera mellan grupperna. Därefter återsamling till klassrummet, kort rapportering och avslutande gemensam diskussion.

En annan anordning som ibland visat sig väl genomförbar och stimulerande är att två lärare med olika ämnesinriktning samtidigt är närvarande under lektionen och diskuterar ett frågekomplex med varandra och med klassen. Den kan exempelvis gälla följande moment (siffrorna anger linjer);

- | | |
|----|-------------|
| 1 | : bi + psy |
| 12 | : bi + psy |
| 3 | } : bi + re |
| 6 | |
| 15 | |
| 13 | } : re + fi |
| 15 | |
| 17 | : sk + psy |
| 20 | : sk + psy |
| 21 | : sk + psy |
| 22 | : bi + sk |

Ett speciellt läromedel i sexual- och samlevnadskunskap behöver finnas tillgängligt i klassuppsättning, så att undervisningen vid behov kan byggas

på schematiska faktaöversikter, illustrationer, statistik och diagram med problemställningar. Det stoff som finns i läromedlen i olika ämnen är dels helt otillräckligt, dels så utspjutt att det svårligen kan utnyttjas för en samlad undervisning.

5.6.5 Kommentarer till momenten för gymnasieskolan

1. *Genetiskt, somatiskt och psykosocialt kön.* Hithörande problem behandlas i artikeln "Vad är kön?" i faktaöversikten. Stundom betecknas dessa sammanhang som synnerligen speciella och inte relevanta för den grundläggande seksualkunskapen. Det torde emellertid förhålla sig så, att få forskningsområden ger så klar belysning åt uppkomsten av en könsidentitet som överensstämmer eller icke överensstämmer med det biologiska könet (i senare fallet: transsexualism). De biologiska och de sociala faktorernas relativa betydelse för könsidentiteten liksom begreppet könsroll blir belysta. Kunskap om detta moment kan bidra till en mindre diffus debatt om flera sexuella problem av betydelse för individen och samhället.

2. *Könshormonerna och deras betydelse för människan.* För högsta-diets sexualundervisning har rekommenderats att endast översiktligt gå igenom detta moment, på grund av dess svårighetsgrad. Om momentet tas upp i klassundervisning i gymnasieskolan och om klassen bedöms ha intresse och övriga förutsättningar kan detta kunskapsområde med fördel behandlas grundligt och kommer då att till stora delar vara nytt för eleverna. I många fall torde det likväl vara lämpligt att även här utelägna momentet och låta det räcka med en hänvisning till hormonspelet i samband med t. ex. momenten 3 och 7.

3. *Preventivmedel.* Momentet skall med ökande utförlighet ha behandlats på alla de tre stadierna i grundskolan. Det kan därför tyckas att en upprepning är onödig. Så förhåller det sig emellertid inte. Momentet hör till dem som oftast efterfrågas i gymnasieskolans sexualundervisning. Det har omedelbar aktualitet för en stor del av eleverna. Både för individens och samhällets skull är det av stor vikt att detta kunskapsbehov blir tillfredsställt och att skolan aktivt främjar ett ansvarigt handlande på födelsekontrollens område. Expertmedverkan kan vara till fördel vid genomgången av de olika typerna av preventivmedel och deras fördelar och nackdelar. Principiella synpunkter på undervisning om momentet har anförts i momentkommentarerna för låg-, mellan- och högstadiet samt i avsnitt 4.3.4. Överväganden om undervisningens innehåll, av vikt även för den gymnasiala nivån, har anförts i avsnitten om mellan- och högstadier-na. Även frågan om sterilisering bör tas upp under detta moment (se faktaöversikten).

4. *Samlagets fysiologi enligt nyare forskning.* Detta område var länge tabubelagt även inom den vetenskapliga forskningen. Vändpunkten kom först 1966 med William Masters' och Virginia Johnsons "Human Sexual Response" (sv. övers. 1967: "Sexuellt gensvar hos människan"); se vidare litteraturanvisningar under artikeln Samlag i översikten av lärostoffet). Här framlades fysiologiska data som visar att såväl kvinnan som mannen

under ett väl fungerande samlag genomgår en reaktionscykel med fyra olika faser, svarande mot varandra hos de båda könen och utgörande det fysiologiska underlaget för den sexuella upplevelsen. En intuitiv förståelse för partners andel i den gemensamma sexuella upplevelsen har säkerligen i alla tider förekommit hos män och kvinnor med förmåga till inlevelse i en annan människas själliv. Den klara och tydliga bild av det fysiologiska skeendet som Masters' och Johnsons forskningar givit bör emellertid kunna hjälpa i synnerhet männen ett stycke på väg till ökad sådan förståelse och därmed ökad förmåga att ta riktig hänsyn till partnern. Momentet är därför ett av de viktigaste. Vad det naturligtvis inte kan ge är den djupare insikten om vad det sexuella samlivet innebär. Här är de individuella upplevelsevariationerna obegränsade och den personliga erfarenheten den enda vägen till insikt. Det kan vara skäl att för eleverna framhålla denna fundamentala begränsning hos all sexualundervisning.

Beträffande undervisningen i övrigt om samlag, se artikeln med denna rubrik i faktaöversikten. På gymnasieskolstadiet är alla här anförda fakta och synpunkter relevanta.

5. *Veneriska sjukdomar*. Den korrekta informationen att gonorré i regel lätt botas med antibiotika tolkas av eleverna ej sällan så, att sjukdomen är ofarlig och utgör en försumbar riskfaktor. Det är därför lämpligt att ingående belysa effekterna av det förhållandet att numera ca hälften av de smittade kvinnorna och en mindre del av männen länge förblir symtomfria. (Se faktaöversikten.)

6; 15. *Abort*. Trots en stark stegring av årliga antalet legala aborter under 1960-talet och början av 70-talet (från 3 000 till 26 000) har Sverige låg abortfrekvens i jämförelse med de flesta andra länder. Det är emellertid ett starkt samhällsintresse att en ytterligare stegring inte sker. Abort får inte bli en preventivmetod. Frekvensen måste i stället nedbringas. En av de insatser som då måste göras är att skolan lämnar grundlig information om hithörande frågor. Denna information har ett dubbelt syfte. För det första avser den att skapa ökad medvetenhet om hela problemet och därigenom ökad motivation att förhindra att en abortsituation uppkommer. Om denna målsättning råder enighet mellan dem som principiellt accepterar abort och dem som av etiska skäl helt eller delvis avvisar den. För det andra skall kännedomen om vad en abort är vara en hjälp för den som trots allt råkar ut för en önskad graviditet att dels kunna tänka igenom situationen sakligt, dels inse vikten av att abort företas tidigt om den skall äga rum. Skolan får däremot inte på något sätt söka påverka eleverna i fråga om det etiska ställningstagandet till abort, endast klarlägga de olika ståndpunkterna (se 4.3.4).

En redogörelse för olika abortmetoder och indikationerna för deras användning ingår i högstadiets sexualundervisning. Aborterna är emellertid så pass talrika bland tonåringar att momentet behöver tas upp till fortsatt behandling. Ytterligare skäl härför är att de som handlägger abortansökningar brukar anse att okunnigheten bland de sökande är stor. Bland annat förekommer skräckföreställningar som behöver undanröjas genom skolans sakliga information. Att någon avstår från abort enbart på

grund av en oriktig uppfattning om dess plågsamhet eller farlighet kan naturligtvis lika litet accepteras som slarv med preventiva åtgärder därför att man anser abort vara en ren bagatell – medicinskt och psykologiskt.

Skolan bör särskilt söka främja attityden att valet mellan att begära abort och att föda barnet skall i så hög grad det är möjligt träffas av flickan själv. Hon bör inte av pojkvän eller av föräldrar låta sig drivas till en abort som hon inte helt accepterar och som därför kan bli en belastning för henne. Hon bör inte heller besluta sig för att föda barnet huvudsakligen på grund av romantiska och orealistiska föreställningar om sin egen kommande situation som tonårig mor och spädbarnsvårdare. En majoritet av de tonåringar som råkar ut för en icke önskad graviditet genomgår abort. Det är viktigt att de skall kunna göra detta utan att av skolan eller andra samhällsorgan ha belastats med skuld föreställningar. Ett genomdiskuterande av medicinska, psykologiska och sociala aspekter, liksom en redogörelse för de kontroversiella etiska ståndpunkterna, bör kunna medverka till ett ökat ansvarstagande hos individen i syfte att förhindra att en abortsituation överhuvud uppkommer.

7. *Barnets sexuella utveckling före puberteten. Pubertetspsykologi (att bli vuxen)*. Avsikten med momentet är att – med tanke på elevernas framtida föräldraroll – ge någon kunskap om barnsexualiteten (se härom kapitlet Hemmets betydelse och Människans psykosexuella utveckling i faktaöversikten). Avsnittet om pubertetspsykologi följer upp vad som sades härom i högstadiets sexualundervisning. En majoritet av eleverna gör aldrig i sina skolstudier bekantskap med dessa psykologiska aspekter annat än i sexualundervisningen. Tonvikten bör nu läggas vid övergången från puberteten till vuxenvärlden. (Se artikeln Psykologiska aspekter på pubertetsutvecklingen i faktaöversikten.) Där om handlar i viss mån även nästa moment.

8. *Sexualdrift, förälskelse, kärlek, gemenskap, fast relation. Det sexuella samlivets beroende av den personliga relationen, och tvärtom*. I den klass som läraren talar med finns med säkerhet några av dessa sexuella typfall representerade:

- Den som redan har flera års erfarenhet av sexuellt samliv
- Den som har den bestämda normen att sexuellt samliv endast bör förekomma i samband med äktenskap eller äktenskapsavsikt
- Pojken som råskryter över hur många han lagt omkull
- Flickan som är rädd att hon skämt ut sig eftersom hon legat med så många
- Pojken som inte gillas av flickorna därför att han bara är på jakt efter sex
- Den åtminstone skenbart okomplicerade som tycker det är roligt med sex när tillfälle gives
- Den blyga (-e) och ängsliga och ensamma
- Flickan som genomgått en abort
- De som har stadigt sällskap och har det bra tillsammans
- Den som menade allvar med någon som visade sig vara för barnslig
- Flickan som har samlag utan att det fungerar tillfredsställande för henne, men som kanske ändå har en bra relation till sin pojkvän

- Flickan som är arg och förödmjukad över att man så ofta försökt behandla henne enbart som sexualobjekt
- Den som haft en eller annan tillfällig partner men som ännu inte är i stånd att etablera en personlig relation
- De som inte haft samlag – i statistiskt genomsnitt en majoritet i årskurs 1, hälften av 18-åringarna i årskurs 2

Det är i detta komplicerade spektrum av erfarenheter, glädjeämnen och bekymmer, god vilja och förhoppningar, eller besvikelser, som ett samtal om samlevnadsfrågor äger rum. Det är viktigt att både läraren och läromedlen utgår ifrån att eleverna och deras situationer verkligen är så olika. En undervisning som bygger på föreställningen att alla eller de flesta är sexuellt oerfarna kan knappast skapa förtroende. Låter läraren tvärtom förstå att han räknar med att alla är erfarna medverkar han till de ofta förekommande vanföreställningar på detta område som belysts i kommentaren till moment 8 i mellanstadiets sexualundervisning (5.4.5). Han kommer att styrka de ännu oerfarna eleverna i deras eventuella föreställning att de inte är "normala". Båda missgreppen – att underskatta eller överskatta den sexuella erfarenheten bland ungdomarna – kan undgåas genom att man håller sig à jour med de undersökningsresultat på området som tid efter annan framkommer.

Om eleverna känner att läraren har en realistisk utgångspunkt och om det råder ett förtroendefullt förhållande mellan honom/henne och klassen, kan ibland ett givande samtal föras om de frågor som anges i momentrubriken. Synpunkter på den principiella hållningen till värderingsfrågor har givits i kapitel 4. Ett sådant samtal kan bli en faktor bland många andra som påverkar synen på samlevnadsfrågorna. Det kan i bästa fall ge vidgade perspektiv (kännedom om andra synsätt än det man kanske ansett självklart), ökad realism, uppmuntran åt den som i onödan misströstar (genom att t. ex. visa att ett sexuellt samliv kan komma att fungera helt annorlunda och bättre i en framtid), incitament till ökad varsamhet om varandra, klarare blick för konsekvensen av det ena eller andra handlings sättet. På den sistnämnda punkten kan det vara skäl att erinra om ett faktum som enbart vädjar till självbevaringsdriften, nämligen att underhållsbidraget under 18 års tid för ett utomäktenskapligt barn blir ca 65 000 kronor för den som har 35 000 i årsinkomst.

I dagspressens frågespalter och i veckopressen ges en mängd "sexualtekniska" råd. I den mån råden är vederhäftiga är detta ett värdefullt tillskott till sexualupplysningen. Men det bör i skolans sexualundervisning ofta understrykas hur komplicerat samspelet mellan den sexuella och den personliga relationen är. I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969: 2) konstateras: "De klaraste skillnaderna mellan tillfredsställande och icke tillfredsställande samlag finns mellan dem som hade samlagen med sin stabila partner och dem som hade dem med en tillfällig partner, och mellan dem som var kära och dem som inte var kära." Det skulle emellertid vara oriktigt att påstå att en personlig relation alltid är ett villkor för att ett samlag skall upplevas som tillfredsställande. 1/3 av de män och 1/6 av de kvinnor som hade sitt senaste samlag med en tillfällig partner uppgav att det var "mycket

tillfredsställande". Vad man kan säga är alltså att *sannolikheten* för tillfredsställelse är större i ett personligt förhållande än vid en tillfällig kontakt. Därtill kommer att de flesta människor längtar efter den personliga relationen och helst inte vill nöja sig med den "renodlade" sexuella funktionen. Somliga anser att det personliga och det sexuella alltid bör höra ihop. 60 % av 18-30-åringarna ansåg 1967 att "det enda riktiga skälet för en sexuell förbindelse är kärlek".

9. *Störningar vid sexuellt samliv.* Artikelns "Potensrubbnings" i faktaöversikten bygger på en grunduppfattning som avviker ganska mycket från populära föreställningar och som torde kunna vara till väsentlig hjälp för ungdomar att från början få en nyanserad uppfattning av hithörande problem. Därutöver bör något sägas om de störningar som ganska ofta uppträder i början av sexuellt samliv och som lätt kan inge mera oro än vad som är befogat. Se härom kommentaren till momentet Samlag i avsnitt 5.4.5.

10. *Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka.* Se faktaöversikten samt kommentarer till detta moment i mellan- och högstadiets sexualundervisning.

11. *Sexism. Pornografi. Vissa massmediers roll.* Med "sexism" avses den åskådning som sätter "sex" och inte människan i centrum och som genom vissa merkantilt inriktade massmedier fått en iögonfallande plats i det moderna samhället. (Se även 3.3.) Den utövar sannolikt ett olyckligt inflytande genom att ge en sakligt felaktig och värderingsmässigt vilseledande bild av sexualitetens normala roll i mänskliga relationer. Likgiltighet för medmänniskan och inte sällan förakt för kvinnan är utmärkande för många av dessa skildringar. De är beklagliga symtom på mänsklig isolering och emotionell fattigdom. En analys av denna åskådning torde vara ett lämpligt kontrastmedel för att ytterligare tydliggöra punkt 3 i målet för sexualundervisningen (2.1).

Det bör i samband med detta moment alltid framhållas att den sexuella öppenheten utgör ett värdefullt framsteg då den inte är sammankopplad med den här avsedda åskådningen. Se härom avsnittet "Andra sexualskildringar än pornografiska" i artikeln om pornografi i faktaöversikten.

12. *Sexuella vanföreställningar.* Ett sätt att repetera vissa fakta inom sexualkunskapen är att göra en sammanställning av vanliga felaktiga uppfattningar på området, t. ex. följande:

- En flicka kan inte bli gravid innan hon haft sin första menstruation.
- En flicka kan inte bli gravid vid sitt första samlag.
- Så länge en kvinna ammar kan hon inte bli gravid.
- Om en flicka är 15 år och inte haft mens är hon onormal.
- Om en pojke är 15 år och inte haft sin första pollution är han onormal.
- Den som är sent utvecklad i puberteten förblir lite sexuellt underutvecklad hela livet.
- Somliga kvinnor är av naturen oförmögna till sexuella upplevelser.
- En kvinna kan inte ha någon glädje av samlag efter klimakteriet.
- Att använda p-piller är alltid farligt.

- Vid abort är risken för sterilitet stor.
- Missfall är sällsynta.
- Eftersom gonorré i regel är lättbotad är den en ofarlig sjukdom.
- Nästan alla 17-åringar har haft samlag.
- Sverige har en av världens högsta abortfrekvenser.
- Sverige har världens högsta gonorréfrekvens.
- Gonorréfrekvensen steg oavbrutet 1965–1974.
- Flickor under 17 år kan inte få p-piller.
- Manlig impotens beror på något fel i könsorganen.
- Man kan bli impotent av självtillfredsställelse.
- Den som har liten penis är en dålig sexualpartner.
- Negrer har starkare sexualdrift än vita.
- Handikappade har ingen sexualdrift.
- Homosexuella är mänskligt undermåliga.
- Nästan alla människor har varit otrogna.
- De flesta är missnöjda med sitt sexuella samliv.

De felaktiga påståendena uppblandas lämpligen med korrekta, och möjlighet lämnas att svara Rätt, Fel eller Vet ej. Det är viktigt att efteråt nämna och vid behov motivera vad som är det rätta svaret på varje punkt. Annars kan ett oriktigt påstående stanna kvar oemotsagt i minnet. En sådan genomgång torde ofta kunna leda till en givande diskussion.

13. *Restriktiva och permissiva typer av sexualmoral.* Frågan om föräktenskapligt samliv under de senare tonåren är knappast givande som diskussionsämne, eftersom det stora flertalet elever i en "normalklass" anser det principiella svaret självklart, vare sig de själva har sådana erfarenheter eller ej. Inte heller en diskussion mellan dessa elever och dem som av religiösa skäl säger nej till sexuellt samliv annat än mellan gifta (eller ev. förlovade) blir i regel fruktbar, eftersom de båda elevgruppernas premisser är så olika att det knappast uppstår någon verklig argumentationskontakt. Men det kan ha sitt värde att hålla diskussionen ändå, som ett medel till ömsesidig information och tillfälle för alla att säga sin mening.

Oavsett vad som är tjänligt som diskussionsunderlag bör en översikt ges av olika typer av sexualmoral. Syftet är bl. a. kunskapsmässigt. Det behövs en sådan kunskap för att förstå den utveckling som ägt rum på detta område och för att förstå den pluralistiska situationen – nationellt och internationellt.

Vill man åstadkomma en diskussion som berör ungdomarnas verkliga problem, är det sannolikt bättre att ta sin utgångspunkt i de typer av sexuell erfarenhet, situationer och attityder som uppräknades under moment 8 ovan. Här ställs en rad etiska problem. En sådan diskussion kan och bör föras på ett principiellt plan så att inte eleverna känner sig vara utsatta för närgångenhet. Indragande av deras personliga erfarenheter och problem i diskussionen bör helt och hållet ske på deras eget initiativ. Rekommendationer beträffande gränsdragningen mellan en värderande och en icke värderande attityd från skolans sida har givits i kapitel 4.

14. *Den kristna äktenskapsuppfattningen i relation till andra uppfatt-*

ningar. Momentet kan i regel knappast behandlas utan medverkan av läraren i religionskunskap. Det kan tänkas att många lärare uppfattar momentet som oväsentligt, eftersom de vet att de flesta människor inte har den personliga trobakgrunden till denna äktenskapsuppfattning. Man kan emellertid också se saken på ett annat sätt. Den stora övervägande delen av Europas befolkning har i århundraden uppfattat och upplevt äktenskapet på ett sätt som var djupt påverkat av den kristna trosövertygelsen. Det är här fråga om ett historiskt arv som alltjämt utövar ett bestämmande, mer eller mindre omedvetet inflytande på oerhört många människor, nämligen på alla dem som uppfattar äktenskapet som ett livsavgörande steg, som en ömsesidig satsning för hela livet på varandra och den familj man bildar, som skapandet av en gemenskap som skiljer sig från alla andra former av gemenskap. Denna fortfarande mycket vanliga existentiella inställning till äktenskapet och familjen kan inte förstås utan insikt om den tidigare i folket djupt förankrade tron att äktenskapet är instiftat av Gud och att man och kvinna genom den äktenskapliga föreningen blir "ett kött". Därtill kommer att samlevnadsundervisningen också har att räkna med alla dem som i dag fullt medvetet omfattar denna tro. (Se faktaöversikten, avsnittet Livsåskådningar och sexualsyn.)

Endast genom verklig kännedom om detta synsätt kan man också förstå hur djupgående motsättningen är till den upplevelse av det hävdvunna äktenskapet som dess kritiker har. De betraktar det som en tvångströja, som ett hinder för kvinnans fria och självständiga utveckling och som en inrättning för fostran av barn till att bli alltför passiverade och underdåniga samhällsmedlemmar. I stället vill man skapa ett äktenskap som är en form för frivillig samlevnad mellan självständiga personer och som alltså lätt skall kunna upplösas. Många avstår t. o. m. från den legala bekräftelsen av samlevnadsöverenskommelsen.

Om detta moment i samlevnadsundervisningen inte läggs upp som ett studium av teoretiska principer utan av två sätt att leva i gemenskap torde det kunna fungera som ett av de mest engagerande för en samling ungdomar i de övre tonåren. Det kommer inte att vara självklart vilket synsätt majoriteten ansluter sig till. Momentet kan samordnas med moment nr 17, men det är inte nödvändigt.

15. *Preventivmedel och abort från etisk och/eller religiös synpunkt.* Det bör observeras att majoriteten av kyrkligt och frikyrkligt aktiva i Sverige accepterar födelsekontroll och då även i regel betraktar familjplanering som en skyldighet med hänsyn till kvinnans hälsa och familjens ekonomi. Avståndstagandet från en minoritets sida samt den officiella romersk-katolska uppfattningen gör det emellertid nödvändigt att skildra även dessa gruppers uppfattning.

Om abortfrågan gäller att de båda oförenliga uppfattningarna omfattas med så djupgående övertygelse av båda sidorna att objektivitetskravet blir särskilt viktigt vid behandlingen av detta moment.

16. *Sexualantropologi.* Momentet är värdefullt bl. a. därför att det så tydligt visar flexibiliteten i mänskliga institutioner, inte minst på samlevnadsnormernas område. För behandlingen av denna fråga gavs

följande anvisning i 1966 års provisoriska rekommendationer för sexualundervisning på gymnasiet:

”Viktigt är att eleverna lär sig inse att lagar och normer växlar från tid till tid, från folk till folk, att ofta olika befolkningsgrupper inom ett och samma land kan ha olika syn på frågor om människors sexuella samlevnad men även att en kulturs normer ej utan vidare kan tillämpas i en annan kultur. Insikten om normernas relativitet får dock ej leda till åsikten att alla normer är onödiga. Människan som samhällsbildande varelse måste även i sitt sexualliv ta hänsyn till samhällets krav. De etiska normerna om respekt för och hänsyn till medmänniskan, i detta fall sexualpartnern, och ansvar för avkomman kan på så sätt föras in i ett socialt sammanhang och motiveras även utifrån detta.”

17. *Familjens villkor förr och nu. Att leva i familj.* Förra delen av momentet behandlas i faktaöversikten, kapitlet Samlevnadens villkor förr och nu. Detta avsnitt torde helt kunna hänskjutas till samhällskunskapen genom överenskommelse med lärare på de linjer som har detta ämne (4, 13, 14, 18–22). Även vid behandling av avsnittet på timmar till förfogande är medverkan av lärare i samhällskunskap i hög grad påkallad. På linjerna 8 och 17 behandlas momentet i sin helhet i familje- respektive barnkunskap.

Senare delen av momentet, Att leva i familj, lämpar sig väl bäst för ett samtal om vad man upplever som omistligt eller i behov av reformering i familjens inre och yttre relationer. Med tanke på barns och ungdomars situation i det moderna industrialiserade samhället är det särskilt viktigt att framhäva ett grundläggande psykologiskt förhållande, vars fakticitet de allra flesta torde vara beredda att bekräfta. Under de allra första levnadsåren måste barnet få uppleva att det finns någon som ger ut av sig själv till barnet. Endast då skapas hos barnet förmågan att ta emot och att ge, dvs. förmågan till kommunikation och till upplevelse av att andra människor är viktiga. Att ha lärt sig att ta emot och att ge är på det individuella planet grunden för förmågan att älska, på det sociala planet grunden för förmågan till solidaritet. Varken individen eller samhället kan undvara dessa egenskaper utan djupgående skadeverkningar. Under *hela* barndomen behöver barnet uppleva att det finns någon eller några som har tid med det och som har *behov* av att kommunicera med det. Detta ömsesidiga utbyte mellan barn och vuxna är emellertid inte i första hand ett arrangemang för att gynnsamt påverka barnets framtid, utan en form av relation mellan barn och vuxna som är ett värde i och för sig och utgör en av de väsentligaste delarna av livet.

Vilken uppfattning man än har om familjen och hur man än vill organisera den, torde de flesta kunna enas om att den växande människan behöver den grundläggande erfarenhet som här antytts. Hon får ofta undvara den. Det är viktigt att skolan fäster ungdomarnas uppmärksamhet vid dessa fundamentala förhållanden – som en förberedelse till deras eget liv i en familj.

En risk med en framställning av detta slag är att man framställer människan som helt dominerad av sina barndomsupplevelser. Därför måste det också betonas att hon har en självläkningsförmåga och en

förmåga till oförutsebara nyansatser. Man får inte skapa misströstan genom att undanskymma detta faktum.

18. *Samhällets stödåtgärder för familjen. Familjejuridik.* Se kapitlet härom i faktaöversikten inklusive kapitlets Appendix. Med hänsyn till att familjeliknande samlevnad utan vigsel blivit så vanlig, är det speciellt viktigt att klargöra de mer eller mindre skiljaktiga lagbestämmelserna och sociala villkoren för skilda familjeformer.

19. *Samlevnadens bakgrundsfaktorer.* Avsikten med detta moment är att rikta blicken på det förhållandet att relationerna mellan män och kvinnor och mellan dem och deras barn inte bara är beroende av individuella närfaktorer, t.ex. emotionella, moraliska och religiösa direktpåverknings, utan också av sociala bakgrundsfaktorer såsom trångboddhet, brist på daghem, brist på goda ungdomslokaler och -sysselsättningar, överbelastning på dubbelarbetande yrkeskvinnor, psykisk press på isolerade hemmafruar, låga löner, förslitning i tunga arbeten, alkoholproblem, känsla av främlingskap i samhället — allt missförhållanden som försvårar en harmonisk samlevnad och därmed också en god sexualrelation. Omvänt har säkerligen goda samhällsförhållanden bidragit till att en majoritet av svenska folket förklarar att de haft glädje och tillfredsställelse av sitt sexuella samliv. De sociala missförhållandena kan inte sexual- och samlevnadsundervisningen göra något åt, men den kan från sin speciella utsiktspunkt peka på vad de negativt betyder, och den kanske också kan göra det lättare att komma igenom svårigheterna tack vare ökad medvetenhet och insikt om sexuallivets komplicerade sammanhang.

20. *Könsrollernas betydelse för samlevnaden.* Den allmänna könsrollsproblematiken är tämligen ingående behandlad i faktaöversikten nedan. För tonåringarna har den djupt ingripande konsekvenser; den utgör en av de viktigaste sociala bakgrundsfaktorer som påverkar deras relationer. Kvinnans större självständighet och frihet torde vara den väsentligaste förklaringen till det som kommit till av jämställdhet, kamratlighet, vänskap och gemensamma intressen unga män och kvinnor emellan — och detta innebär i sin tur ökade utsikter att kunna ha det bra tillsammans i ett kärleksförhållande. Det gäller emellertid bara i relation till unga män som accepterar och trivs med jämställdhet — och det gör långt ifrån alla. Det är fortfarande vanligt att flickor klagat över att de måste göra sig både dummare och osjälvständigare än de är för att inte pojkarna skall vända dem ryggen. I den mån detta är fallet betyder det att pojkarna sitter hårdare fast i sin överlägsenhetsroll än flickorna i sin osjälvständighets- och okunnighetsroll. För dessa pojkar finns det emellertid många flickor som helt har accepterat den könsroll som alltså tilldelas dem av veckopressen och dussinfilmerna. En diskussion om dessa känslö- och prestigeladdade frågor kan kanske hjälpa några ambivalenta att se lite klarare och att välja sida. De som sitter djupt fast i de gamla rollerna påverkas nog inte av så lite. Skolan får arbeta på lång sikt, och den avgörande förändringen kommer först med fortsatt ökad jämställdhet i arbetslivet — en av de målsättningar som skolans läroplaner mest helhjärtat ansluter sig till.

21. *Vissa minoritetsgruppers samlevnadsproblem.* Vad som här avses har sammanfattats i avsnitt 1.5. Även skolan berörs direkt av denna fråga. Barn och ungdomar med olika slag av handikapp integreras alltmer i den vanliga skolan som en rättighet och en hjälp att lättare kunna bli hemmastadda i det vanliga samhället. Det är då viktigt att sexual- och samlevnadsundervisningen utgår från som en självklarhet att dessa ungdomar har gemenskaps-, kärleks- och sexualbehov som alla andra och samma rättighet som alla andra att söka få dem tillfredsställda.

22. *Befolkningsfrågan.* Upplevelsen av denna frågas ödesdigra karaktär är ofta starkare bland ungdomar än i de äldre generationerna. Eleverna kräver stundom och har rätt att få en ingående information om dessa problem. En synpunkt som därvid bör fasthållas är att födelsekontroll och familjeplanering i första hand är en rättighet för individen och familjen. Endast med denna motivering torde det vara möjligt att vinna gehör för sådana åtgärder inom den majoritet av världens befolkning som nu är främmande för dem. Att skapa motivation för familjeplanering genom att hänvisa till den globala befolkningssituationen är säkerligen en omöjlighet. En annan väsentlig synpunkt är att varje land själv måste planera och genomföra åtgärderna för födelsekontroll. Det gäller om u-länderna i lika hög grad som om de i-länder som själva hotas av en alltför snabb befolkningstillväxt.

Momentet behandlas självfallet inom samhällskunskapen på de linjer där detta ämne förekommer (4, 13, 14, 18–22). På övriga linjer kan läraren i samhällskunskap med fördel anmodas medverka vid behandlingen av momentet (liksom vid behandlingen av momenten 16–21).

23. *Vart vänder man sig för att få information och råd?* Synpunkter härpå har lämnats under moment 28 i högstadiets sexualundervisning.

6 Sexualundervisningen och vissa invandrargrupper

6.1 Minoritetssituationen

Om det finns olika etniska grupper inom ett samhälle, kan man söka antingen en pluralistisk eller monistisk lösning på samlevnadsproblemet.¹ En helt genomförd pluralistisk lösning förutsätter att de etniska grupperna är stora och väl sammanhållna så att de partiellt kan fungera som egna samhällen samtidigt som de utgör samverkande delar av storsamhället. Exempel på sådana plurala samhällen är Sovjetunionen (en kombination av partiell språklig och kulturell pluralism med en extremt totalitär överordnad statsbildning), områden i Västindien, Mellersta Östern och Bortre Indien. Hur djupt en verkligt pluralistisk situation är skild från den som är den vanliga i europeiska nationalstater framgår av följande karakteristik (s 63):

”Det första som slår besökaren i Burma, liksom på Java, är ett myller av folkslag – européer, kineser, indier och infödda. Det är verkligen fråga om ett myller, ty de blandas men kombineras inte. Varje grupp håller fast vid sin egen religion, sin egen kultur och sitt eget språk, sina egna idéer och seder. Som individer möts de, men bara på marknaden som köpare och säljare. Det är ett pluralt samhälle, där olika delar av samhället lever sida vid sida, men åtskilda, inom samma politiska enhet.”

De olika etniska grupperna har olika uppgifter i samhället, som administratörer, handelsmän, arbetare osv. Förutsättningen är att vissa grupper har accepterat att på grund av sin härkomst vara lågavlönade och utestängda från mera lukrativa yrken. I gengäld är de tillförsäkrade etnisk, språklig och kulturell identitet; de kan känna sig trygga i sitt eget livsmönster och störs inte av att andra grupper har helt andra.

I den typiska europeiska nationalstaten råder däremot en utpräglad majoritet/minoritet-situation som blivit akut och kontroversiell genom migrationen. Majoriteten utgör kanske 95 % av befolkningen eller mer. Dess värderingar, språk, kultur, samhällsorganisation, politiska avgöranden kommer då att så gott som helt prägla samhället, och detta gäller

¹ Framställningen i det inledande avsnittet utnyttjar synpunkter som framförts i följande tre uppsatser: Fredrik Barth: Minoritetsproblem från socialantropologisk synpunkt, Edmund Dahlström: Sociologiska synpunkter på nationella minoriteter samt Harald Ofstad: Identitet och minoritet, samtliga i: Identitet och minoritet, red av David Schwarz (1971).

även om det skulle finnas en mängd särbestämmelser till förmån för minoriteternas behov att bevara egna värderingar, språk, kultur, organisationer. Det blir ändå automatiskt så, att minoriteterna kommer att leva större delen av sitt liv i en av majoriteten präglad värld: arbetsplatserna, arbetsmarknadens villkor, umgängesseder, språk, värderingar, strömmen av intryck från massmedierna, fritid, nöjesliv (på de båda sistnämnda områdena inklusive hemmet har man dock de största möjligheterna att bevara ett reservat åt sig och de sina, vilket typiskt yttrar sig i att man kanske huvudsakligen umgås med etniska fränder). Invandraren utvecklar i detta läge en identitet som passar in i storsamhället och bevarar samtidigt den som han från början präglats av i sitt ursprungliga hemland. Det sistnämnda är ett djupt rotat behov hos honom. I båda miljöerna döljer han den ena av sina identiteter för att inte skapa irritation. Det är en pressande situation. Invandrarnas barn tar i regel starkare intryck av storsamhället och är långt mera än föräldrarna benägna att acceptera dess mönster för att skapa sig en god framtid i det nya landet. Därigenom uppstår plågsamma brytningar inom det reservat som hemmet skulle utgöra. Föräldrarna plågas av att deras barn delvis blir främlingar för dem, barnen plågas av dåligt samvete inför föräldrarna – men skulle, tror de, plågas ännu mer om de fortsatte att vara mycket olika sina jämnåriga kamrater.

6.2 Värderingskonflikten i familje- och sexualfrågor

En del av invandrarna från Syd- och Sydösteuropa samt invandrare som bekänner sig till islam finner sig i Sverige (och i andra moderna europeiska industrisamhällen) omgivna av "fientliga" värderingar, attityder, normer och beteenden. De finner att det som för dem varit självklart ifrågasätts eller t.o.m. radikalt nedvärderas av den dominerande och allestädes närvarande omgivningen. Detta gäller i särskilt hög grad synen på familje- och sexualfrågor.

Nedan skall ett försök göras att belysa på vilka punkter denna kulturkonflikt – ibland kulturchock – uppträder genom själva minoritetssituationen. Därvid skall ställas bredvid varandra två skilda attityder i utpräglad form. Genomgången av problemen gör inte anspråk på att vara allmängiltig men däremot att renodla en problematik som i olika intensitetsgrader är vanlig. Det måste dock starkt understrykas att även många invandrare från söder och sydöst har i sina hemländer påverkats av den allmänna utvecklingen bort från det hävdvunna synsättet. Den största invandrargruppen, finländarna, berörs nästan inte alls av den problematik som belyses i spalterna nedan. Spalterna bör läsas vågrätt, från vänster till höger.

Den etniska gruppens eget mönster	Den etniska gruppens värdeupplevelse	Majoritetens, storsamhällets mönster och värderingar
Mannen har den högsta auktoriteten inom familjen, kvinnan underordnad och tjänande.	Trygghet, säkerhet, disciplin: man, hustru och barn vet sin plats inom ett hierarkiskt system. Inom ramen för detta har modern-husmodern hög status som "kärlekskälla", uppfostrare och ansvarig för hushållet.	Hustruns tillerkänns – le- galt och psykologiskt – samma grad av auktoritet och ansvar som mannen. Denna familjetyp upplevs av vissa invandrare som ett upphävande av själva grun- den för deras egen familje- typ – som ett farligt förne- kande av de grundläggande värdena.
Kvinnan isolerad i hemmet. Endast mannen har yrkesarbete. Endast mannen går ut på kaféer och restauranger.	Familjens bestånd hotas inte av att kvinnan rör sig fritt ute bland främmande män, eller av att ett yrkesarbete drar hennes intresse från hemmet, eller av att hon ute i samhället lär sig olydnad mot mannen. Även om endast mannen har yrkesarbete så är dock familjeinkomsten mycket högre än i ursprungslandet.	Immigranthustrun ser om- kring sig en kvinnovärld med mycket större frihet och mer kunskaper än vad hon själv har. Den kvinno- roll som var självklar i hen- nes hemland nervärderas aggressivt av nästan allt hon ser omkring sig.
Det är självklart att barnen lyder utan att resonera och att de bestraffas vid olydnad. Frihet får pojken när han börjar arbeta. Flickan får, när hon gifter sig, byta ut beroendet av föräldrarna mot beroendet av sin man.	Systemet upplevs som stabilitetsskapande och konfliktförebyggande i både familjen och samhället. Familjen producerar medborgare som lärt sig att underkasta sig samhällsordningens, arbetslivets och familjens hårda krav.	Immigrantbarnen påverkas starkt av barn som har mycket större frihet; som har ett kamratförhållande till föräldrarna; som tillfrågas om sin egen mening. De påverkas också av frånvaron av den sortens skoldisciplin som var självklar i deras hemland.
Föräktenskapliga samlag är absolut förbjudna för kvinnan. Blir det bekant att hon "fallit" är hennes enda väg tillbaka till socialt accepterat att gifta sig med partnern. Som medel att upprätthålla denna sexuella disciplin är absolut tystnad om sexualiteten föreskriven för barn, ungdomar och kvinnor. Härigenom lär sig barnen från början att detta är ett farligt område som kräver lydnad och respekt. Kvinnan skall först genom sin man på bröllopsnatten invigas i kunskaper om det sexuella,	Flickorna skyddas från att "råka i olycka". De upplever vidare att steget från jungfru till gift kvinna är det viktigaste i deras liv, det definitiva och oåterkalleliga. Föräktenskapliga erfarenheter som relativiserar äktenskapet och den sexuella gemenskapen med den äkta mannen är otänkbara. Kombinerat med förbudet mot skilsmässa och förbudet för kvinnan att ha yrkesarbete leder systemet till att kvinnan upplever att hela hennes självförverkligande äger rum inom äktenskapet, hemmet och familjen. (I Grekland är dock skilsmässa accepterad av både staten och kyrkan.)	De moderna industristater- na är "kontraceptiva sam- hällen". Preventivmedel omtalas, avbildas, reklame- ras, säljs, hänvisas till i sam- hällsdebatten. Detta är ut- tryck för och befrämjar en helt annan attityd till sexu- aliteten än den för vissa invandrare traditionella. – Invandrarna i alla åldrar observerar talrika ensam- stående kvinnor med barn. Dessa fördöms inte. De får hjälp av samhället. – In- vandrarna är omgivna av ett mönster enligt vilket föräktenskapliga förbindel- ser är självklara och i stor utsträckning var det även för den äldre generationen. – Invandrarna observerar

Den etniska gruppens eget mönster	Den etniska gruppens värdeupplevelse	Majoritetens, storsamhällets mönster och värderingar
-----------------------------------	--------------------------------------	--

men fortfarande utan att denna kunskap kläs i ord. Inställningen till preventivmedel är oftast negativ. De anses försvaga den sexuella disciplinen (bl a öka risken för otrohet), eftersom de möjliggör brott mot reglerna utan att man riskerar befruktning. Om mannen förbjuder hustrun att använda preventivmedel, tillgrips ej sällan abort. Abortfrekvensen bland invandrarkvinnor i Sverige är högre än den genomsnittliga i landet.

också en för dem ofattbar sexuell öppenhet om sexuallivets alla detaljer. Deras barn möts av detta i skyltfönster, i frågespalter och i sina kamraters samtal.

Familjen och sexualmoralen utgör endast ett av de områden där en del av invandrarna utsätts för en plågsam kulturkonfrontation, men sannolikt är det detta område som griper djupast in i deras personlighet. (På det religiösa området utsätts de inte för någon liknande press, eftersom religionen i Sverige är nästan omärklig i jämförelse med den ställning den har i deras hemländer. Den skada de lider i sitt religiösa liv förorsakas enbart av *bortfallet* av deras gamla, ofta starkt religiöst präglade sociala miljö och alla de kyrkliga aktiviteter som där var vanliga.) Viktigt är då att observera att trycket från det omgivande storsamhället fungerar väsentligen på grund av själva minoritet/majoritet-situationen, hur än lagstiftning och skolväsen ser ut. Även om utlänningslagstiftningen i Sverige i princip ger invandrare likaberättigande i högre grad än i de flesta andra länder, fungerar ändå det "automatiska" majoritetstrycket mycket starkt.¹ Det förekommer emellertid även en "omvänd" upplevelse. Ungdomar, men även äldre, som i sitt hemland varit oppositionella mot den stränga sexuella restriktiviteten, förtegenheten och de olika moralreglerna för män och kvinnor, kan uppleva vissa av de svenska attityderna som en befrielse. Detta kan i sin tur förorsaka svåra konflikter inom invandrarfamiljen.

6.3 Invandrarna och skolans sexual- och samlevnadsundervisning

Antalet skolpliktiga barn med utländskt medborgarskap var den 1/1 1972 (i avrundade tal):

¹ Se Heyman, Anna-Greta: Invandrarbarn, en utredning på initiativ av barnavårdsnämnden i Stockholm. Stencil 1973.

Stadium	Antal	% av alla skolpliktiga barn på stadiet
Låg	24 000	7
Mellan	19 000	6
Hög	15 600	5

16-17-åringarna, alltså de som till någon del går i gymnasieskolans årskurs 1, var 10.000 eller 4,6 %. Det totala antalet utländska medborgare var 416.000 eller 5 % av befolkningen.

Antalet i Sverige bosatta invandrare med utländskt medborgarskap från vissa länder var 1972 följande:

Finland	197 000
Jugoslavien	40 726
Danmark	29 292
Norge	26 674
Västtyskland	19 213
Grekland	16 853
Italien	7 093
Storbritannien	5 922
Polen	5 529
Turkiet	5 078
Ungern	4 836
Österrike	4 525
Tjeckoslovakien	4 240
Spanien	3 793
Korea	1 554

Det är sålunda ett mycket stort antal invandrarelever med deras föräldrar som berörs av grundskolans sexual- och samlevnadsundervisning. Som tidigare framhållits är det dock endast en del av dem som upplever denna fråga som kontroversiell.

I den nya läroplanen för grundskolan och gymnasiet i början av 1960-talet samt i Lgr 69 och Lgy 70 framhävs målsättningen att lära sig förstå och respektera andra nationer och grupper än den egna eller de närmast liggande:

”Vid undervisning om internationella frågor bör man eftersträva att komma bort från ensidiga nationella och västeuropeiska perspektiv. I stället bör man söka tränga in även i andra kulturkretsars syn och värderingar för att nå en allsidigare förståelse” (Lgr 69, s. 48). Likartade rekommendationer finns i Lgy 70.

På ett område kan det emellertid inte undvikas att den kulturkonflikt som ovan speciellt belysts aktualiseras även i skolan, nämligen den grundläggande synen på relationen mellan man och kvinna, könsrollsfrågan. Denna hör nämligen till de områden där skolans undervisning inte skall vara objektiv i betydelsen neutral. Skolan skall tvärtom ta ställning, ingripa i åsiktsbildningen, med andra ord söka att till eleverna förmedla

en viss grundsyn. I läroplanens mål och riktlinjer heter det: "Skolan bör verka för jämställdhet mellan män och kvinnor – i familjen, på arbetsmarknaden och i samhället i övrigt" (Lgr 69, s. 14, Lgy 70, s. 15).

Denna grundsats följs sedan upp på många andra ställen i läroplanen med anvisningar som innebär att en stor del av invandrareleverna i skolan möter en annan värdering än den syn på mäns och kvinnors uppgifter i hem och samhälle som är självklar i deras egen familj.

Den svenska grundskolan kan inte på grund av invandringen söderifrån upphöra att arbeta för det svenska samhällets utveckling mot större jämlikhet mellan könen. Men samtidigt som skolan i sin undervisning håller fast vid och söker främja denna värdering bör den sydeuropeiska patriarkaliska synen på förhållandet mellan man och kvinna och på familjen kunna framställas som uttryck för en levande och organiskt sammanhängande kultur, som i sig rymmer starka värdeupplevelser för dem som finner normerna självklara.

Den egentliga sexualundervisningen innebär för de invandrargrupper, varom här talats, ytterligare en kulturkonflikt. De kommer från nationer där det inom vissa delar av befolkningen är självklart att man tillämpar det gamla "förtegenhetssystemet" som var förhärskande även i Sverige för några årtionden sedan (på den tiden då Elise Ottesen-Jensen hade svårigheter med polisen, skolstyrelser och prästerskap under sina föredragsresor). Tystnaden om det sexuella spelar en väsentlig roll i deras barnuppfostran och är ett medel att upprätthålla sexuell disciplin överhuvudtaget (se den trespaltiga översikten ovan). Även om den svenska sexualundervisningen aldrig får ta ställning i valet mellan en mer eller en mindre restriktiv sexualmoral, innebär detta ingen lösning för de berörda invandrarfamiljerna. Undervisningens objektiva hållning innebär visserligen en garanti för föräldrarna att deras barn inte från skolans sida utsätts för en auktoritativ påverkan, men själva faktaupplysningen om anatomiska och fysiologiska förhållanden och – på mellan- och högstadiet – om sexuallivet från en mängd olika synpunkter innebär ändå att man meddelar en kunskap som enligt föräldrarnas djupt rotade värderingar borde vara främmande för barn och ungdomar.

För att kunna bedöma denna fråga är det nödvändigt att räkna med de sydeuropeiska och islamitiska invandrarbarnens och -ungdomarnas allmänna situation i storsamhället på sexual- och samlevnadssynens område. De ser varje dag talrika uttryck för en sexuell öppenhet som inte finns i deras hemland och inte heller i deras hemmiljö här i Sverige. Exempel härpå är många bilder och artiklar i även den seriösa pressen, sexuella frågespalter, inslag i TV och radio, den ständigt pågående debatten om samlevnadsproblem av delvis sexuell natur, om aborter, preventivmedel, könssjukdomar. I reklamen och vissa veckotidningar möter de ett kommersiellt utnyttjande av sexualiteten, t.ex. i veckotidningarnas (även många utländska) omslag, löpsedlar och sensationsartiklar med ofta ovederhäftigt och lågtstående innehåll. De ser vidare ungdomar som öppet och naturligt och med glädje ger uttryck åt att de är kära i varandra, och de hör sina jämnåriga tala om sexuella frågor.

Utmärkande för de här aktuella invandrarbarnens och -ungdomarnas

situation inför allt detta är att man inte förklarar och resonerar igenom dessa företeelser i deras hem. Man har varken kunskaper, ord eller attityder som skulle möjliggöra detta. Det är främmande för hela kulturmönstret att ge sig djupare in på detta område. Barnen och ungdomarna lämnas därför att orientera sig bland alla dessa intryck och påverkningar på egen hand eller med hjälp av jämnåriga kamrater. På så sätt skaffar de sig en del korrekta kunskaper, råkar ut för många riskabla missförstånd, fortsätter att ha stora och väsentliga luckor i sina kunskaper och utsätts för påverkningar i både human och inhuman inriktning på samlevnadsområdet. Totalt har de betydligt svårare att orientera sig, kunskaps- och värdemässigt, än sina svenska jämnåriga.

Det förhåller sig alltså inte så, att dessa invandrabarn och -ungdomar lever i ett reservat, präglad av värderingar och attityder i deras egen etniska grupp, och att den svenska sexualundervisningen bryter in i detta reservat och skapar en kulturkonflikt som annars hade kunnat undvikas. Kulturkonflikten är redan där. I detta läge utgör sexual- och samlevnadsundervisningen en förklarande, ordnande och hjälpande insats. Det som kan verka förvirrande och chockerande i den allmänna sexuella öppenheten i massmedier osv. placeras genom skolans undervisning i ett mänskligt och ansvarsbetonat sammanhang. Sakinformationen kan rätta till missförstånd och fylla ut kunskapsluckor som annars lätt blir ödesdigra.

Det är önskvärt att föräldrar från Sydeuropa och från islamitiska länder får en särskilt för dem avpassad information om sexual- och samlevnadsundervisningens innehåll och syfte. Då många av dessa föräldrar inte kommer till och/eller inte har möjlighet att tillgodogöra sig den information som ges vid de vanliga föräldramötena, är det – i rektorsområden med många sådana invandrarfamiljer – lämpligt att informationen ges vid enspråkiga föräldramöten med hjälp av tolk. Möjligheten att skapa ökad ömsesidig förståelse har visat sig vara väsentligt större vid så anordnade möten. Sexual- och samlevnadsundervisningen bör endast utgöra ett av flera ämnen inom ramen för informationen vid ett föräldramöte, detta för att undvika överdrivna föreställningar om sexualundervisningens omfång eller betydelse i relation till undervisningen i dess helhet. Informationen kan förslagsvis ha följande innehåll:

1. Ett påpekande om alla barns situation i ett samhälle med stor sexuell öppenhet. De får där både riktiga och oriktiga föreställningar om sexuallivet och utsätts för såväl goda som dåliga påverkningar när det gäller sexualmoralen. I detta läge har sexual- och samlevnadsundervisningen en korrigerande och kompletterande uppgift, såväl när det gäller fakta som värderingar. Det vore orätt att inte ge barn och ungdomar hjälp och stöd inför den mängd av ofta förvirrande intryck de får när det gäller förhållandet mellan man och kvinna.

2. En genomgång i korthet av dels de värderingar på samlevnadsområdet som skall framhållas som rätta och riktiga, dels de värderingar som skolan inte skall ta ställning till: skolan får i regel inte söka påverka barnen i livsåskådningsfrågor i en riktning som föräldrarna inte önskar. (Se 4.2.3 och 4.3.4.)

3. Ett omnämmande av några valda moment av den sexualundervisning som förekommer på det aktuella stadiet (stadierna) samt motiveringar till att de tas upp, i möjligaste mån med anknytning till invandrarnas egna värderingar.

Om en skriftlig information om skolan på invandrarnas eget språk sänds ut är det viktigt att ett avsnitt får handla om sexual- och samlevnadsundervisningen, exempelvis enligt de riktlinjer som här föreslagits.

Litteratur:

Heyman, Anna-Greta: Invandrarbarn. En utredning på initiativ av barnavårdsnämnden i Stockholm. Stencil 1973.

Identitet och minoritet – teori och politik i dagens Sverige. Red. av David Schwarz. Uppsala 1971.

Hernton, Calvin C: Sex och rasism. Övers. Stockholm 1970.

Supplement till läroplan för grundskolan: Undervisning av invandrarbarn m. fl. 1974.

7 Sexualundervisningen och vissa handikappade

7.1 Allmänna synpunkter

De flesta vuxna med svårare fysiskt eller psykiskt handikapp har fram till vår tid varit hänvisade till ett liv utan en nära och sexuell relation till en människa av motsatt kön. Det är en belastning som kommer till utöver de andra följderna av handikappet. Även om de har vänner bland arbetskamrater och vårdpersonal är många berövade den för själ och kropp naturliga livsform som det är att "vara två". Under senare år har emellertid en djupgående förändring av synen på handikappades samlevnadsbehov kommit till stånd, särskilt bland dem som sysslar med vård och undervisning av dem. Alltjämt torde dock flertalet med svårare handikapp vara avskurna från samlevnad med en individ av motsatt kön, trots att de skäl som av gammal brukat anföras mot sådan samlevnad inte längre kan upprätthållas.

Dessa förhållanden understryker lämpligheten och vikten av den ordning för deras sexual- och samlevnadsundervisning under skoltiden som redan gäller i princip: eftersom deras skolstudier så långt möjligt skall bedrivas enligt läroplanerna för den allmänna skolan, skall de också ha sexual- och samlevnadsundervisning som alla andra elever. En annan viktig slutsats är att sexual- och samlevnadsundervisning för alla elever i den vanliga skolan måste innefatta upplysning om handikappades behov av och möjligheter till sexuellt samliv.

Den som inte har erfarenheter av samvaro med handikappade föreställer sig lätt att man i förhållande till dem måste iaktta särskild försiktighet vid omnämmandet av sexuella förhållanden för att inte aktualisera svårigheter som de kan ha på detta område. En konsekvens härav skulle då bli att man före inledandet av sexualundervisning måste utvärdera om vissa barn eller ungdomar bör befrias från att delta. I verkligheten förhåller det sig emellertid så, att alla vill ha information (utom de fåtaliga djupast utvecklingsstörda) och efterfrågar denna. Man vill inte famla i osäkerhet och ängslan inför det okända. Kunskaper om sexuell anatomi och fysiologi, om olika sätt att ha samlag och om samlevnaden i vidare bemärkelse kan i väsentlig mån minska otrygghet och misströstan beträffande den egna situationen i förhållande till det motsatta könet. Däremot bör man naturligtvis inte förespegla sig själv eller den handikappade att sexualundervisning (och individuell rådgiv-

ning) kan lösa alla problem. Misslyckade kontaktförsök, mindervärdes-känslor och komplikationer i samlevnaden kommer inte att kunna undvikas, vilket ju i någon mån gäller alla människor! Vad man här måste slå fast är emellertid att sexual- och samlevnadsundervisning utgör ett självklart behov för alla handikappade.

Handikappade kan ibland behöva inte mindre utan mer sexual- och samlevnadsundervisning och rådgivning än andra barn och ungdomar. En icke publicerad undersökning bland rörelsehindrade ungdomar på en institution (Bergström-Walan) utvisade att de hade sämre sexualkunskaper än de genomsnittliga som framträtt i USSU:s elevenkäter. Orsaken var dels deras isolering, dels att de fått mindre sexualundervisning än normalt. En undersökning¹ på två vårdhem för lindrigt eller måttligt utvecklingsstörda, vilka hade en medelålder av 35 år, utvisade följande:

33 % visste inte hur barn kommer till.

40 % kände inte till preventivmedel.

77 % sade sig aldrig ha fått sexualundervisning.

90 % visste ingenting om könssjukdomar.

50 % uppgav att de aldrig haft samlag.

Fördomar beträffande homosexuella förbindelser mellan handikappade bör bekämpas på samma sätt som beträffande icke handikappade.

7.2 Rörelsehindrade

Nästan alla fysiskt handikappade har sexualdrift; föreställningen att handikappet innebär frånvaro av sexualdrift är en fördom. De allra flesta vill finna en livskamrat som de också har en sexuell relation till. De som inte lyckas förverkliga drömmen om ett sådant personligt förhållande vill ha samma rättighet som andra människor att ha samlag med en mera tillfällig partner, förutsatt att detta överensstämmer med deras etiska uppfattning. De individuella variationerna i inställningen till gemenskap och sexuelliv är lika stora bland handikappade som bland människor i allmänhet, även om några har fysiska och/eller psykiska svårigheter som komplicerar hela frågan om det sexuella. Han eller hon kan därför som nämnt behöva *mera* rådgivning och information än andra på detta område.

Rätten till gemenskap och sexuellt samliv för handikappade är en del av den rätt som numera är fastslagen som den mest grundläggande för samhällets åtgärder inom handikappvården: rätten att bli integrerad i det vanliga samhället så långt som detta kan åstadkommas genom adekvat undervisning och vård, förbättrad färdtjänst m.m.

Undervisning av elever med svårare rörelsehinder har tidigare i allmänhet varit förlagd till slutna institutioner. För närvarande pågår i samband med de allmänna integreringssträvandena en utflyttning av undervisningen av dessa elever till vanliga klasser eller till specialklasser förlagda till den vanliga skolan. Dessa barn och ungdomar kommer alltmer att finnas i den vanliga skolmiljön och får därigenom från början en långt mera djupgripande hjälp till integrering i det vanliga samhället än

¹ Mona Klenfeldt och Katarina Östman 1972 (Pedagogiska institutionen vid Göteborgs universitet)

vad som förut varit fallet. (Därvid har det visat sig att elev med svårt fysiskt handikapp lättare blir accepterad, medan en elev som går i vanlig klass men har ett lättare handikapp, t.ex. en inte särskilt utpräglad hälsa, riskerar att bli utsatt för mobbning.)

När på detta sätt svårt rörelsehindrade, rullstolsbundna elever accepteras som kamrater, medför det att de också accepteras som människor med samma närhets-, gemenskaps- och sexualbehov som andra. Med acceptera menas då att respektera och se positivt på. En sådan utveckling stöds av det förhållandet att de flesta ungdomar i dag har en tendens att indigneras ta avstånd från särbehandling av minoritetsgrupper, t.ex. människor med annan hudfärg eller annan inriktning av sexualdriften än den vanliga. Man vågar därför hoppas att bland de ungdomar, som från barndomen upplevt rörelsehindrade som skolkamrater, fler skall finna det riktigt och glädjande med parbildning och sexuell samlevnad mellan rörelsehindrade. Kärleksförhållanden och äktenskap mellan rörelsehindrade och icke handikappade har alltid funnits.

Beträffande sexual- och samlevnadsförhållanden bland rörelsehindrade har synpunkter framlagts i skriften "Samlevnad, rörelsehindrades villkor", utgiven av Svenska centralkommittén för rehabilitering SVCR och utarbetad av Inger Nordqvist (1970).

För att främja normala relationer till det motsatta könet är det viktigt att ge rörelsehindrade barn sexualupplysning lika tidigt och lika mycket som andra barn.

På låg- och mellanstadiet är det ganska lätt att ge undervisningen. På högstadiet måste läraren räkna med att en del elever på grund av sina handikapp upplever sexualfrågorna som ångestladdade. De måste därför få god tid på sig att komma med sina frågor. Gruppundervisningen behöver kompletteras med enskilda samtal under tystnadsplikt om individuella problem. Rörelsehindrade ungdomar och vuxna, för vilka sexuellt samliv aktualiserats, kan därutöver behöva tillgång till samtal med medicinsk och psykologisk expertis för bedömning av olika möjligheter till sexuell aktivitet trots handikappet jämte speciella synpunkter på val av preventivmetod. Det händer emellertid alltjämt att den rörelsehindrade, då han eller hon kommer med sådana frågor, stöter på en besvärat avvärjande attityd hos den han eller hon vänder sig till. Tämligen utförliga upplysningar lämnas hos Nordqvist. Dessa möjligheter för rörelsehindrade till sexuell samliv bör vara kända av alla lärare som ger sexual- och samlevnadsundervisning, även om det inte blir läraren som ger den individuella rådgivningen. Genom den pågående integreringen av rörelsehindrade barn och ungdomar i den allmänna skolan kommer de ju att oftare få kontakt med dem.

Exempel på sådant som bör framhållas vid det enskilda samtalet eller rådgivningen är följande:

Rörelsehindrade är på samma sätt som andra människor, men i ännu högre grad, beroende av ett förtroendefullt förhållande till partnern för att det sexuella samspelet skall fungera väl. Det gäller både i relationen mellan två rörelsehindrade och mellan en rörelsehindrad och en icke handikappad. Att ha kommit varandra nära på det personliga planet, att

kunna tala med varandra om sin längtan och sina svårigheter, att vara ostörda och att kunna ge sig tid med den ökade fysiska närheten i den takt och på det sätt som känns bra för båda parter, kort sagt att inse betydelsen av de själsliga och kroppsliga förspelen (som inte kan skiljas från varandra) är av vikt för att förebygga onödiga "misslyckanden". De rörelsehindrade bör grundligt informeras om att alla människor då och då råkar ut för misslyckanden på det sexuella området men att en utveckling så småningom till allt bättre förmåga är vanlig.

Val av preventivmedel och instruktion om dess användning måste ägnas speciellt stor uppmärksamhet.

I den vanliga skolsituationen bör rörelsehindrade först och främst få uppleva att de erhåller en sexual- och samlevnadsundervisning av samma slag, med samma fullständighet och med samma inriktning på det normala sexuallivet som andra elever. Då de går i vanliga klasser, löser sig ju detta av sig själv. Vad läraren här speciellt kan göra i gruppundervisningen är att utgå ifrån som en självklar sak att rörelsehindrade i allmänhet äger möjlighet till samlevnad med det andra könet och sexuell aktivitet. En diskussion av massmediernas glamour-attityd till sexuallivet är av värde, med tanke på att den överväldigande majoriteten av mänskligheten inte är glamourös.

7.3 Gravt hörsel- och synskadade

Gravt *hörselskadades* största handikapp ligger i hörselskadans inverkan på språkutvecklingen. Handikappet motverkas och kompenseras till en del av den specialundervisning och vård som i dag fungerar, men sådana insatser kan inte helt ersätta rikedomerna i den begreppsvärld och de kommunikativa nyanser som det lilla barnet får till skänks genom att lyssna och svara och åter avlyssna omgivningens reaktion på svaret. Den mest avgörande habiliteringsinsatsen kan göras av föräldrar som utbildar sig för kommunikation med sitt gravt hörselskadade barn redan under barnets första levnadsår och fullföljer en sådan insats under hela förskoletiden.

Den som har svårigheter i kommunikationen med omgivningen kan lätt bli alltför centrerad på sin egen begränsade värld och sitt eget jag. En hörselskadad tonåring kan ha svårt att integrera sin sexualdrift och sitt kontaktbehov i ett socialt mönster som bidrar till att skydda honom eller henne mot missöden. Kontakterna med det andra könet äger emellertid i regel rum inom den egna gruppen, och där klarar man relationerna på ungefär samma sätt som andra ungdomar. Två slags information förefaller vara viktig. Dels behövs en så vid utblick som möjligt över hur ungdomar i allmänhet "sköter" den här frågan: både vad ett ansvarigt handlande vid sexuellt samliv innebär och insikt om att man inte är tvungen att tidigt ge sig in på detta för att vara som andra (eftersom "andra" ofta väntar till en senare ålder än vad många föreställer sig). Dels behövs också en grundlig information om preventivmedel — även för att påverka motivationen att använda dem.

För hörselskadade gäller givetvis som för alla andra handikappade att de skall ha sexual- och samlevnadsundervisning i den omfattning som föreskrivs av de allmänna läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan och gällande lärarhandledning.

Synskadades problem inom sexualundervisningen ligger helt i svårigheten att "illustrera" framställningen. Seende barn får numera snabbt en tydlig och "förstådd" bild av olikheterna mellan könen. Blinda barn har ofta en mycket sämre verklighetsorientering på detta område, ej sällan långt upp i tonåren. I deras specialundervisning behöver därför användas tredimensionella avbildningar av könsorganen och människokroppen.

7.4 Psykiskt utvecklingsstörda

Psykiskt utvecklingsstörda fullgör sin skolplikt i särskolan. Okunnigheten och de inrotade vanföreställningarna om deras sexuella förhållanden är ännu större än beträffande rörelsehindrade. På grund av den gamla inställningen att sexuell aktivitet måste vara något absolut förbjudet för de psykiskt handikappade är dessutom deras sexuella problematik ofullständigt utforskad. En sammanfattning av vad man dock vet föreligger i "Samlevnads- och sexualfrågor hos psykiskt utvecklingsstörda", redigerad av G. Katz och utgiven av Svenska föreningen för psykisk hälsovård i samarbete med socialstyrelsen (1971). Här framhålls bl.a. följande, som utgör en nödvändig bakgrund för bedömningen av behovet av sexual- och samlevnadsundervisning jämte individuell rådgivning.

De psykiskt utvecklingsstörda utgör inte någon enhetlig grupp, varför man knappast kan säga något allmängiltigt om deras sexuella förhållanden. Somliga är djupt störda och kommer kanske att tillbringa hela sitt liv på institution, andra är på väg ut ur särskolan mot en tillvaro med självständigt arbete, tillfredsställande ekonomi och egen familjebildning. Det genetiska arvet spelar inte den generella roll som man tidigare antog. Vissa väldefinierade typer av utvecklingsstörning ärvs, andra – de flesta – inte. Många utvecklingsstörda kan själva få barn som utvecklas normalt. De utvecklingsstördas förhållande till det motsatta könet innefattar oftast också förälskelse, svärmeri och varaktig kärlek. Att omgivningen bejakar såväl detta som sexuellt samliv under socialt acceptabla förhållanden är en viktig del av den normaliseringssträvan för alla handikappade varom tidigare talats i detta avsnitt.

Psykiskt utvecklingsstörda barn och ungdomar visar ofta en förmåga till förbehållslös tillgivenhet, och då det nu blir allt vanligare att vuxna utvecklingsstörda som funnit varandra får flytta ihop, har man funnit att detta kan ha en gynnsam inverkan på deras emotionella utveckling. Under sådana förhållanden synes man kunna räkna med god resonans om deras sexual- och samlevnadsundervisning får inrymma moment som tar upp vänskap, tillgivenhet, ömhet, kärlek. Detta behöver på intet sätt innebära att man döljer att det finns mycken sexuell aktivitet som inte har dessa kännetecken.

För särskolan antog skolöverstyrelsen 1967 en handledning och studieplan i sexualundervisning att försöksvis användas. Den har följande huvudsakliga innehåll.

Sexualundervisningen motiveras med att undervisningen av psykiskt utvecklingshämmande bl.a. avser att utveckla deras möjligheter att integreras i samhället. Det framhålls emellertid att "sannolikt endast ett fåtal av dem kan gifta sig". Om man skulle grunda den normativa delen av undervisningen på principen att sexuellt samliv hör hemma endast inom äktenskapet, bleve effekten i många fall negativ, påpekar handledningen: "Antingen får de dåligt samvete, när de småningom lever samman sexuellt utan att vara gifta, eller också skall de leva avhållsamt. Det sista är orealistiskt och skulle innebära att vi begär av psykiskt utvecklingshämmande något som vi inte begär av andra människor." Som allmän princip för den normativa undervisningen rekommenderar handledningen att läraren skall redogöra för olika samlevnadsformer utan att ta ställning till frågan om varaktiga förbindelser eller äktenskap. Detta motiveras dels med att elever vilkas föräldrar inte är gifta inte skall behöva känna sig utpekade, dels med att eleverna inte skall behöva känna oro vid tanken på att de kanske inte kommer att kunna gifta sig. Däremot bör läraren — med tanke på elevernas handikapp — varna för tillfälliga förbindelser med personer man inte känner.

Litteratur:

- Nordqvist, Inger: Samlevnad — rörelsehindrades villkor. Svenska centralkommittens för rehabilitering (SVCR) skriftserie nr. 14. Stockholm 1970.
- Grunewald, Karl: Omsorger om psykiskt utvecklingsstörda. Utg. av Svenska föreningen för psykisk hälsovård. Sjätte uppl. Stockholm 1973.
- Samlevnads- och sexualfrågor hos psykiskt utvecklingsstörda, red. av G. Katz, utg. av Sv. föreningen för psykisk hälsovård i samarbete med socialstyrelsen. Stockholm 1971
- Att leva tillsammans. Studieplan red. av Rut Jodal. Studieförbundet Vuxenskolan. (Handbok för sexual- och samlevnadsundervisning för psykiskt utvecklingsstörda i studiecirklar.) Södertälje 1972.
- Enby, Gunnel: Vi måste få älska. En bok om handikappade. Stockholm 1972.
- Sex, ömhet, utarmning. Om människor på anstalt. Pockettidningen R 1971:3. Stockholm 1971.
- Läroplan för särskolan Lsä 73 jämte tre supplement: Förskola, Grundsärskola, Träningskola/Särskild undervisning. Ytterligare två supplement skall tillkomma.

8 Synpunkter på läromedel

De ämnen i grundskolan som skall samverka om sexual- och samlevnadsundervisningen är hembygdskunskap, samhällskunskap, religionskunskap, naturkunskap, biologi, hemkunskap, barnkunskap och svenska. Läroböckerna (i detta ords traditionella betydelse) i dessa ämnen har aldrig innehållit ens tillnärmelsevis så mycket stoff i sexual- och samlevnads-kunskap som skulle behövas för att motsvara rekommendationerna i handledningarna i sexualundervisning (1945, 1949, 1956). Undervisningen har därför i hög grad byggt på lärarens muntliga framställning, audiovisuella hjälpmedel, skolradio och -television, samtal mellan läraren och klassen samt speciella läromedel i sexualkunskap som anskaffats i klassuppsättningar. De speciella läromedlen var inte granskade av läroboksnämnden eftersom denna inte hade att befatta sig med läromedel som innehöll endast någon speciell del av en årskurs i ett ämne. Det ankom därför på läraren att tillse att eventuella ensidigheter eller ofullständigheter i det speciella läromedlet balanserades av sexual- och samlevnadsundervisningens övriga innehåll från såväl sak- som objektivitetssynpunkt. Denna viktiga uppgift för läraren kommer alltid att kvarstå. Det är värdefullt om speciella och/eller tillfälliga läromedel anlitas. Därigenom kan aktuellt stoff dras in i undervisningen och nya pedagogiska idéer snabbt utnyttjas. Behovet av komplettering och korrigering måste emellertid alltid övervägas. Handledningens momentförteckningar och principiella riktlinjer kan underlätta bedömningen.

I och med att undervisningen alltmer kommit att bygga på ämnesområden – samlade eller ämnesbundna – har också läromedlen i sexual- och samlevnads-kunskap förändrats. De avser nu ofta att helt täcka ett arbetsområde för ett visst stadium och är ibland uppdelade på stoffsamling, arbetshäfte och lärarhandledning. Därigenom har sexual- och samlevnadsundervisningen i grundskolan kommit i ett helt annat och bättre läge vad gäller läromedel. Det finns emellertid en risk inbyggd även i denna utveckling. Det vore olyckligt om undervisningen till större delen skulle komma att bestå av tyst läsning och ifyllande av arbetsuppgifter. I sexual- och samlevnadsundervisningen är det speciellt viktigt att läraren behåller sitt grepp över arbetet och att samtalsundervisningen förblir dominerande. Endast så kan elevernas individuella frågor bli behandlade – i den mån eleverna själva vill – och de emotionella och etiska aspekterna på samlevnadsfrågorna levandegöras.

Jämsides med de arbetsområdesorienterade läromedlen behöver de mer traditionella läroböckerna allttjämt innehålla stoff från sexual- och samlevnads-kunskapen. Även om detta inte kan bli "heltäckande" behöver det dock finnas som ett basmaterial, vilket i undervisningen bör kompletteras med något av de speciella läromedlen. Sexual- och samlevnads-kunskapen måste i läromedlen komma in på sin naturliga plats i de olika ämnena. Inom ett ämne — samhällskunskap — föreligger ett särskilt stort behov att de sociala aspekterna på frågor som sammanhänger med sexuallivet blir behandlade i läroböckerna. De har av tradition oftast förbigåtts där. (I de arbetsområdesorienterade läromedlen i samhällskunskap tas de däremot upp.) Vid valet av upplevelseläsning i svenska bör de samlevnadsfrågor som är aktuella för de olika åldrarna beaktas. Psykologiskt nyanserade och litterärt värdefulla framställningar av relationer inom familjen, mellan pojkar och flickor, mellan män och kvinnor samt relationsproblem vid variationer i sexualdriftens inriktning är ett utomordentligt komplement till den mera teoretiska undervisningen. Lässtoffet i svenska bör på alla stadier bland annat ha ett sådant innehåll att det kan inplaneras i ett samlat arbetsområde i sexual- och samlevnads-kunskap eller parallellläsas då sexual- och samlevnads-kunskapen behandlas i ett ämnesbundet arbetsområde.

I gymnasieskolan är möjligheterna att integrera sexual- och samlevnads-kunskapen i olika ämnen och deras läromedel mycket mer begränsade än i grundskolan. Frånsett i de tvååriga konsumtions- och vårdlinjerna, samt i ämnet religionskunskap på åtta linjer, kan endast ett fåtal moment behandlas i den ämnesbundna undervisningen. Kursplanerna i naturkunskap och biologi (dessa ämnen förekommer på fem av de 22 linjerna) innehåller få moment som kan lämna bidrag till sexualkunskapen. En översikt av moment i gymnasieskolans kursplaner med anknytning till sexual- och samlevnads-kunskapen lämnas i bilaga I till denna handledning.

Under sådana förhållanden måste större delen av gymnasieskolans undervisning på detta område äga rum på timmar till förfogande, dels i storklass, dels i mindre grupper. Vid undervisningen i storklass kan tryckta läromedel inte användas. Här kommer i stället de audiovisuella hjälpmedlen att spela en mycket stor roll. Det gäller inte endast de biologiska momenten utan också de sociala, där statistik och resultaten av den numera rikhaltiga sociologiska forskningen på de sexuella relationernas område kan åskådliggöras med siffror och grafiska framställningar. Även när det gäller de psykologiska och etisk-religiösa momenten kan överblickar underlättas på detta sätt. Även i den undervisning som bedrivs i mindre grupper blir de audiovisuella hjälpmedlen viktiga, men här är det dessutom nödvändigt att speciella läromedel i sexual- och samlevnads-kunskap i klassuppsättningar finns att tillgå.

Valet av läromedel påverkas också av illustrationernas art. När det gäller naturvetenskapligt präglade anatomiska och fysiologiska illustrationer föreligger inga större problem. Graden av utförlighet blir beroende på fattningsförmåga och motivation på åldersstadiet. Några andra synpunkter bör inte anläggas. När det däremot gäller bilder som på ett eller annat

sätt återger emotionella och sexuella relationer finns det viktiga principiella avvägningar att ta hänsyn till. Vägledning för bedömning av bildernas lämplighet kan hämtas från de allmänna målen för sexual- och samlevnadsundervisningen (2.1), särskilt punkterna 1 och 3.

Undervisningen har som ett av sina syften att främja en strävan att integrera den sexuella och den personliga relationen. I läromedlen förekommer ofta bilder av sällskapande ungdomar. Det är motiverat för att anknyta undervisningen till det för eleverna välbekanta. Dessa bilder bör normalt präglas av att det i ungdomarnas förhållande till varandra finns sympati, kamratskap, glädje eller ömhet eller kanske viljan att tillsammans uthärda det som är svårt. Bilderna skall stödja sexual- och samlevnadsundervisningens mål och grundläggande värderingar (2.1, 2.2, 4.2). Den funktionen kan emellertid också bilder ha som erinrar om missförhållanden på sexuallivets område, t. ex. sådana som präglas av likgiltighet, nonchalans eller ett förnedrande beteende, eller som återger någon interiör från prostitutionens värld. Det bör då framgå av texten att det är missförhållanden som avses. Undervisningen bör behandla såväl de ljusare som de mörkare sidorna av sexuallivet utan att någondera orealistiskt överbetonas.

Bilder av mycket unga tonåringar i situationer med sexuell atmosfär bör undvikas. Skälet härtill är att ett av undervisningens syften är att klargöra de risker som är förbundna med en mycket tidig sexualdebut. Bildmaterialet får inte ge intrycket att ett sådant beteende är oproblematiskt. Bilder som återger små barns sexuella beteenden kan vara motiverade inom högstadiets och gymnasieskolans sexualundervisning som bl. a. har till syfte att förbereda ungdomarna på deras egen föräldrauppgift. Det är då viktigt att ge dem kunskaper om barns sexuella lekar och dessas innebörd och därmed bidra till en nyanserad attityd från föräldrarnas sida.

Momentet "skillnaden mellan könen" har behandlats på lågstadiet alltsedan sexualundervisningen infördes i vårt land. I handledningens momentkommentarer rekommenderas att detta moment illustreras med bilder av den nakna mans- och kvinnokroppen jämförda med bilder av en naken pojke och flicka. Det betecknas vidare som önskvärt att läromedlen för lågstadiet innehåller en bild av den vanligaste samlagsställningen och en bild av en man med erigerad penis. Motiveringen för dessa bildval ges i 5.3.3. Bilderna bör präglas av en saklighet som skiljer dem från det framställningssätt som är brukligt i pornografi.

I undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" (SOU 1969:2) ställdes till ett representativt urval av svenska folket bl. a. frågan om de ville veta mer om vissa angivna ämnen. Hälften av de tillfrågade svarade att de skulle vilja veta mer om "hur man visar ömhet mot varandra". Endast tre ämnen av åtta fick fler markeringar (abortbestämmelserna, sexuallagstiftning, preventivteknik). Svarsutfallet tyder på att det kan ligga något i påståendet att många har svårt att uttrycka känslor och upplever detta som ett handikapp. Inte minst det sexuella samlivet blir därigenom fattigare och mindre tillfredsställande. Under sådana förhållanden är det i och för sig önskvärt att unga människor får uppleva konstnärligt

högtstående litterära skildringar, bilder och filmer som levandegör den känslomässiga sidan av det sexuella samlivet. Det finns numera många sådana framställningar. Bland annat skulle detta behövas som motvikt till den omänskliga bild av sexuallivet som målas upp i "hårdporren". Det kan tänkas att det finns många ungdomar som har en så torftig bakgrundsmiljö och ett så ensidigt läsval att de har hämtat det mesta av sina föreställningar om förhållandet mellan man och kvinna ur sådana källor.

Frågan om man i sexual- och samlevnadsundervisningen på högstadiet och i gymnasieskolan skall använda filmer som innehåller sexuella scener, är emellertid komplicerad. I konstnärligt och psykologiskt värdefulla spelfilmer, som är tillåtna för ungdomar som fyllt femton år, förekommer numera ofta samlagsscener. Dessa uppfattas alltmera som självklara och ibland viktiga inslag i skildringen. Det stora flertalet ungdomar har sett sådana filmer, och de upplever inte inför dem den osäkerhet eller rädsla som ibland finns hos de äldre generationerna. Längre utdrag eller filmer i sin helhet skulle kunna lämna bidrag till sexual- och samlevnadsundervisningen som inte kan ersättas av andra inslag i undervisningen. Det torde emellertid finnas ganska stora föräldragrupper som inte önskar att deras barn i åldern 15–16 år skall ta del av sexualskildringar, inte ens om de är präglade av värme och ömhet. Denna föräldraopinion bör man ta hänsyn till. Filmer som innehåller samlagsscener bör tills vidare inte användas på högstadiet. Utvecklingen torde dock gå mot en ökad insikt om värdet av sådana inslag i undervisningen. Då får en ny bedömning av denna läromedelsfråga göras.

I gymnasieskolans sexual- och samlevnadsundervisning är förutsättningarna till stor del ändrade. Eleverna har hunnit bli ett par år äldre. En stor minoritet bland dem är numera 20–30 år gamla. Genomsnittligt har hälften eller fler av artonåringarna själva upplevt sexuellt samliv, och det stora flertalet av de övriga kommer inom kort att göra sina första erfarenheter på detta område. De flesta av dem uppnår under gymnasieskoltiden den ålder (18 år) då de har laglig rätt att ingå äktenskap efter eget avgörande. Under sådana förhållanden kan det – i vår kulturkrets – inte anses vara för tidigt att i undervisningen använda sådana skildringar av sexuella relationer som det här är fråga om.

9 Samverkan hem-skola

Läroplanerna för grundskolan och gymnasieskolan ger allmänna riktlinjer för kontakten mellan hem och skola i kapitlet Hem—skola—samhälle. Dessa riktlinjer är väsentliga även för behandlingen av sexual- och samlevnadsundervisningen vid föräldrakontakter. De inledande raderna erinrar om en grundförutsättning för all samlevnadsundervisning i skolan: "Det är hemmet som bär huvudansvaret för barnets fostran och vård. Redan under de första levnadsåren utformas de grundläggande karaktärsdragen, och innan ännu barnet kommit till skolan, har det i mångt och mycket utvecklat bestämda personliga attityder och vanor. Även under skolåren har hemmet det avgörande inflytandet på barnets utveckling." I fortsättningen framhålls den ökande betydelse som det omgivande samhället och kamratkretsen får då barnet blir äldre. "En samverkan mellan hem och skola i syfte att skapa gynnsamma förutsättningar för de ungas personlighetsutveckling framstår alltmer som nödvändig." För det ändamålet rekommenderas ett omfattande utbyte av informationer mellan hem och skola. Bland annat betecknas det som värdefullt om föräldrarna vill meddela läraren något "om de rent personliga förhållanden, under vilka barnet lever". Härvid betonas lärarens tystnadsplikt som förutsättning för ett förtroendefullt förhållande. Läraren å sin sida bör vid början av läsåret, i den mån så är möjligt, informera föräldrarna om årets lärokurser, hur man planerat undervisningen etc. Då det ofta inte är möjligt att nå alla föräldrar vid sammankomster, rekommenderas att man också använder informationsmaterial i form av broschyrer m. m., bl. a. i syfte att informera om kursinnehåll.

I ett särskilt avsnitt om sexual- och samlevnadsfrågor ger grundskolans läroplan några grundläggande riktlinjer för överläggning mellan lärare och föräldrar rörande sexualundervisningen. Av vikt är bl. a. följande rekommendation. "Med hänsyn till att olika värderingar förekommer i sexual- och samlevnadsfrågor bör det vara angeläget för skolan att informera föräldrarna om den respekt för de olika värderingarna, som skall ligga till grund för sexualundervisningen. Föräldrarna bör kunna räkna med att deras etiska grundsyn på detta livsområde framställs sakligt riktigt och på ett aktningfullt sätt." En lämplig bakgrund för samtal med föräldrarna är också kapitlet Hemmets betydelse i översikten av lärostoffet i denna handledning.

Vid klassmöten och allmänna föräldramöten bör information och

utbyte av synpunkter förekomma åtminstone en gång på varje stadium i grundskolan (första gången under höstterminen i årskurs 1) samt vid någon sammankomst med föräldrar till gymnasieskolans elever. Därvid bör i regel inte sexualundervisningen vara det enda ämnet för överläggningarna. Det skulle vara att överdimensionera dess plats i skolans lärokurser. Det bör framgå att sexual- och samlevnadsundervisningen utgör ett kvantitativt litet område – men ett viktigt sådant.

Uppgiften att redogöra för principerna för sexual- och samlevnadsundervisningen och att ge föräldrarna en konkret uppfattning om dess innehåll brukar uppfattas som svår. Denna handledning är avsedd att även vara ett stöd vid denna information och dessa samtal. Något av nedanstående stoff bör kunna utväljas som underlag för lärarens inledande presentation:

- Vad som i detta avsnitt sägs om samverkan mellan hem och skola;
- Målen och riktlinjerna för undervisningen (2);
- Behovet av sexual- och samlevnadsundervisning (3);
- Värderande och objektiv undervisning (4);

Om några av dessa grundläggande synpunkter framförs kan de rätta till vanföreställningar om undervisningen och utgöra inledning till ett samtal om principerna för den.

Vid ett klassmöte eller ett allmänt föräldramöte kan därefter eventuellt följa en presentation av något ur de tryckta läromedlen eller de audiovisuella hjälpmedlen. Därvid kan möjligen handledningens kommentarer till de olika momenten på respektive stadier vara till hjälp för den som skall göra presentationen.

Genom en sådan både principiell och konkret framställning får föräldrarna en utgångspunkt för att framföra sina synpunkter på sexual- och samlevnadsfrågorna med hänsyn till deras barn och ungdomar. Dessa synpunkter är givetvis av stort värde för läraren. Kunskap om de värderingar och synsätt som finns i elevernas hembakgrund ökar möjligheterna att åstadkomma en elevcentrerad undervisning.

Den viktigaste synpunkten på hemmets och skolans roll på detta område är att de har att fullgöra delvis skilda uppgifter. Ingenta kan helt ersätta den andra. Hemmet ger i bästa fall barnets känsloliv en god utveckling och skapar därmed den viktigaste förutsättningen för en framtida relation till en partner av motsatt kön. Även förskolan kan här göra en insats. Skolans samlevnadsundervisning kan ge faktakunskaper, insikt om konsekvenserna av olika handlingssätt, klarare blick för olika värderingar. Men när det gäller själva grundläggandet av värderingarna så att de blir personlig egendom har hemmet den största betydelsen. Vad beträffar den rena faktaupplysningen om sexuella förhållanden är det av stor betydelse att barnet hemma får veta att det kroppsligen "kommer från" båda föräldrarna och även får den mest elementära kunskapen om *hur* det kommer från fadern. Om hemmet är någotsånär harmoniskt kommer på detta sätt sexualkunskapen att från början relateras till varma personliga förhållanden.

Medan föräldrarnas sexualupplysning har sin största betydelse på det emotionella planet, är skolans mer systematisk och saklig. Viktiga fakta

som helt naturligt blir utelämnade vid samtalen i familjen, tas i skolan upp i sitt sammanhang. När det gäller uppfattningen om vad som är rätt och orätt, av godo eller av ondo, eftersträvar skolan att undervisa i en riktning som det stora flertalet föräldrar kan gilla. (Se de mål för sexualundervisningen som angivits i 2.1, jämte riktlinjerna i 2.2. Synpunkter på undervisning om kontroversiella värderingar har givits i avsnitt 4.)

Om läraren vid personliga kontakter med föräldrar vid klassmöten och allmänna föräldramöten då sexual- och samlevnadsundervisningen avhandlas, framför den här angivna grundsynen på hemmets och skolans delvis skilda, delvis sammanfallande uppgifter, torde en god grund kunna läggas för ett förtroendefullt samtal om dessa frågor.

Det finns emellertid en annan aspekt som är något mer problematisk. Ännu i slutet av 1960-talet uppgav i flera undersökningar ungefär hälften av svenska tonåringar att de aldrig fått någon sexualupplysning i hemmet. I den yngre generationen (18–30-åringar) uppgav endast ca 20 % av männen och ca 40 % av kvinnorna att de fått sin *första* kunskap om samlag och befruktning i hemmet. Det finns skäl att tro att denna försummelse från hemmets sida ledde till att den första sexualupplysningen (ur andra källor) inte präglades av aktning för sexuallivet och förståelse för dess funktion i ett gott förhållande mellan man och kvinna. Det är önskvärt att denna synpunkt på behovet av sexualupplysning i hemmet framförs till föräldrar med barn i förskolan och på lågstadiet.

Föräldrars underlåtenhet att ge sexualupplysning har olika orsaker i olika fall. Somliga har otillräckligt uppmärksammat sakens betydelse för barnen. Andra är starkt besvärade av att tala om sexuella förhållanden. En tredje grupp slutligen (delvis sammanfallande med den andra) anser att barn skadas av sexualupplysning. År 1967 var det 9 % av befolkningen i åldern 18–60 år som ansåg att skolan inte bör ge sexualundervisning. Människor med denna inställning har ofta den traditionella uppfattningen att kunskapen om det sexuella hör den senare ungdomstiden till. Barn får annars, menar man, sina tankar osunt inriktade på könslivet och förleds till sexuella experiment under ungdomstiden. Då läraren vid sin kontakt med föräldrar möter denna uppfattning är det nödvändigt att påpeka omöjligheten att hålla barn i okunnighet om sexuella förhållanden. Från en rad källor (se 3.3) får de lösryckta och oftast missförstådda informationer, vilka dessutom oftast inte relateras till goda mänskliga relationer eller till familjelivet. Så förhöll det sig i viss mån även förr i världen. Då fanns inte det rikliga öppna utbudet av sexuella bilder och texter, men i det fördolda brukade kamrater tidigt ”upplysa” varandra, säkerligen på ett ännu mer missvisande sätt än i dag. Tron att man skulle kunna ”skydda” barnen genom tystnad är en illusion; det är därför nödvändigt att föräldrar och skola tillsammans korrigerar och kompletterar de ”kunskaper” barnen fått på annat håll och sätter in dem i gott mänskligt sammanhang. Utifrån de här anförda sakförhållandena borde läraren kunna uppnå ett förtroendefullt samarbete även med de tveksamma föräldrarna. Det kan också vara värdefullt att påpeka att massmedier och kamrater faktiskt fått mindre betydelse som *första*

informationskälla för sexualkunskap, medan föräldrar och skola fått större betydelse. Det gäller särskilt föräldrars upplysning till sina döttrar. I den äldre generationen (31–60-åringar) är det endast 25 % av kvinnorna som uppger att de fått sin första upplysning om samlag och befruktning av föräldrarna, i den yngre generationen 40 %. Detta torde av nästan alla betraktas som en önskvärd utveckling. Föräldrar och skola bör samverka för att den skall fortgå.

Särskilda synpunkter på information till och samtal med invandrarföräldrar från vissa länder ges i slutet av kapitel 6 ovan.

Bilaga 1 Moment av sexual- och samlevnads-kunskap i den ämnesbundna undervisningen i gymnasieskolan enligt Lgy 70 I och II

Avsikten med tabellen är att man snabbt skall kunna se hur stor del av sexual- och samlevnads-kunskapen som kan behandlas i den ämnesbundna undervisningen på respektive linjer i gymnasieskolan. Därigenom blir det även möjligt att urskilja vilka moment som behöver behandlas i den icke ämnesbundna sexual- och samlevnadsundervisningen.

Som anvisning för läsning av tabellen ges här ett exempel från linje 4 längre fram i tabellen:

På linje 4, den tvååriga ekonomiska linjen, förekommer samhällskunskap i årskurs 2. Där skall vissa huvudmoment behandlas som motsvarar momenten nr 18 och 22 (familjefrågor och könsroller) i gymnasieskolans sexualundervisning. (Se momentförteckningen i avsnitt 5.6.2.) Dessa moment behöver alltså inte behandlas i den sexualundervisning som skall ges på timmar till förfogande i den tvååriga ekonomiska linjen.

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen	
1.	Tvåårig: Beklädnads- teknisk	Sv 1	Mål: "... utveckla förmågan att läsa litteratur så, att studiet och läsupplevelsen ger vidgad och fördjupad kunskap om olika miljöer, människor och problem och främjar den personliga utvecklingen."	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
2.	Bygg- och anläggnings- teknisk	"	"	"
3.	Distributions- och kontors- teknisk	"	"	"
5.	El-teleteknisk	"	"	"
6.	Fordonsteknisk	"	"	"
7.	Jordbruks- teknisk	"	"	"
10.	Livsmedels- teknisk	"	"	"
11.	Process- teknisk	"	"	"
12.	Skogsbruks- teknisk	"	"	"
15.	Träteknisk	"	"	"
16.	Verkstads- teknisk	"	"	"

ÅTERSTÄENDE MOMENT ATT
(I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:²
samtliga. (De moment som ev. kan
behandlas i svenska räknas inte in
här.)

¹ Som tillvalsämne kan bl. a. samhällskunskap och religionskunskap förekomma på flertalet tvååriga linjer, och därmed även vissa moment av samlevnads-kunskap. Sådana tillval förekommer emellertid nästan aldrig i sådan utsträckning att undervisningen kan anordnas och har därför inte beaktats i denna sammanställning.

² Här upptas i många fall moment som förekommer även i den ämnesbundna undervisningen. Det sker i de fall då denna undervisning endast täcker en del av momentets innehåll.

³ Den tillgängliga undervisningstiden är här kortare än på övriga linjer som har Na. Det måste därför undersökas om momentet ingår i den aktuella planeringen för läsåret.

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
8. Tvåårig konsumtionslinje			7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
Grenar: K, T, S	Sv 1, 2	= linje 1 Sv	
	Familjekunskap	1. Olika levnadsformer	
Grenar: K, T, S	1	1.1 Familjebegreppet Olika samlevnadsformer i vårt land och i andra kulturer. "Familjebildning" framställs som en levnadsform som kan ge individen utvecklingsmöjligheter och tillfredsställa gemenskapsbehov och som stöds och uppmuntras av samhället. Däremot får familjen inte framställas som den enda tänkbara livsformen. - Begreppen kärnfamilj, samvetsäktenskap, enföräldersfamilj, storfamilj, kollektivhushåll, gruppsamlevnad klarläggs.	17, 19
		1.2 Familjens funktioner och de förändringar dessa genomgått från förindustriell tid	17, 19
		2. Familjerättsliga bestämmelser	18
		3. Familjepolitiska frågor Stöd till barnfamiljer	18
		4. Könsrollfrågan	
		4.1 Kvinno- och mansrollens uppkomst och förändring	
		4.2 Könsrollsinläring Rollfördelningen mellan samlevande föräldrar och dess betydelse för barnets personlighetsutveckling	
		4.3 Könsroller inverkan De traditionella könsrollernas konsekvenser för såväl den enskilda individen som för samhället	
		4.4 Jämställdhet mellan könen enligt FN:s resolution om de mänskliga rättigheterna	20
		5. Samlevnads- och anpassningsfrågor	
		5.1 Motiv bakom olika samlevnadsformer	
		5.2 Inre och yttre relationer i samlevnaden	
		Kommentar till 5.1 och 5.2: Olika samlevnadsformer diskuteras ingående, t.ex.	

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
8. forts.	Familjekunskap forts.	varaktigt parbildning, parbildning i tonåren och de ensamstående levnadsform	8
		De känslomässiga relationerna i parbildning behandlas. Vad är kärlek – olika definitioner och förväntningar	8
		Skilda uppfattningar om sexuell debut och sexuell samlevnad inom och utom äktenskapet belyses. Orientering om olika livsåskådningars syn på sexuallivet.	13, 14
		Faktorer som påverkar inre relationer och samspel mellan familjens eller gruppens olika medlemmar. Möjligheter att undvika och lösa konflikter, handskas med aggressioner.	17
		Upplösning av samlevnad	18
8. forts. Grenar: K, T, S	Hälsa och hygien 1	4. Sexualkunskap 4.1 Sexual- och samlevnadsfrågor: Inhämta kännedom om etiska, hygieniska, psykologiska och sociala aspekter på sexual- och samlevnadsfrågor. Preventivmedel. Abortlagstiftning. Veneriska sjukdomar	3, 5, 15, 21, 23
8. forts. Grenar: K, T	Barnkunskap 1 2	1. Barnets utveckling 1.2 Havandeskapet Befruktningen och fosterutvecklingen Kännetecken på och fastställande av havandeskap Psykologiska aspekter på havandeskap 1.3 Den normala förlossningens förlopp 1.6 Barns och ungdomars fysiska o. psykiska utveckling 4. Barnet i familjen och samhället 4.1 Samhällets stödåtgärder för barnfamiljer 6. Könsrollsfrågan 6.1 Könsrollsinläring Familjens funktion förr och nu	= repet. av högsta- diets kurs 7 18

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlvnadsundervisningen
		Rollfördelning i familjesituationer	
		6.2 Den traditionella könsrollens uppkomst och inläring	
		Tolerans och respekt i förhållande till olikåttänkande i dessa frågor	20
8. forts. Grenar: S K, S	Psy 1 2	3.1 Utvecklingspsykologi	7
8. forts. Gren: K	Vårdkun- skap 2	1. Anatomi och fysiologi 1.7 Fortplantningsorganen Spermabildning, ejakulation, menstruationscykel, befruktning, havandeskap, förlossning	= repet. av hög- stadiets kurs
ÅTERSTÄENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF: ²			
I: 1, 2, 4, 6			
II: 9, 10, 11, 12			
III: 13			
IV: 16, 22			
4.	Tvåårig eko- nomisk linje	Sv 1, 2 = linje 1 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
4.	forts.	Re 2	Huvudmoment: – Analys av den moderna människans situation – Etiska och moraliska frågor – Kristendomen – Livsåskådningsdebatten – Andra attityder till tillvaron ände religiösa – Icke-kristna religioner Anvisningar och kommentar: "Väsentligt är att ta upp hemmets etiska problem och i det sammanhanget också behandla sexualfrågan. Exempel på frågor som kan diskuteras är föräldrarnas ansvar, olika slag av förhållanden mellan föräldrar och barn, konflikthanterningar, mannens och kvinnans roller inom äktenskapet, skilsmässans problem, vigselns innebörd och äktenskapslagstiftningens syfte, vidare synen på sexualiteten i äldre tid och i våra dagar, skäl för och emot fria förbindelser, tidiga äktenskap,

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen	
4.	forts.	Sk 2	trohetens betydelse inom äktenskapet, avvikande former av sexuell gemenskap.” Huvudmoment: – Befolkningsfrågor – Aktuella samhällsfrågor – Sociala problem, familjepolitik, familjerättsliga bestämmelser, – Könrollsfrågan	10, 11, 13 14, 15, 17, 21 18 22
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 7, 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 19, 20, 21, 23</p>				
13.	Tvåårig social linje	Sv 1, 2	= linje 1 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
13.	forts.	Re 2	= linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17
13.	forts.	Sk 1, 2	= linje 4 Sk	18, 22
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 7, 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 19, 20, 21, 23</p>				
14.	Tvåårig teknisk linje	Sv 1	= linje 1 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
14.	forts.	Re 2	= linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17
14.	forts.	Sk 2	– Aktuella samhällsfrågor	18, 22
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 7, 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 19, 20, 21, 23</p>				
17.	Tvåårig vårdlinje Gemensam undervisning för grenarna	Sv 1, 2	= linje 1 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
17.	forts.	Psy 1	3.2 Utveckling och beteende under adolescensen. – Individens ändrade inställning	

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
17.	forts.	Barnkunskap 1	till omvärlden. – Frigörelseprocessen. Auktoritetskonflikter. – Ungdomens gruppbetende i det moderna samhället. – Anpassningsproblem under adolescensen
		1.1	Havandeskap och förlossning
		1.5	Utvecklingen under skolåldern och kort orientering om utvecklingen under puberteten. – Kroppslig underutveckling
		1.7	Barns sexuella utveckling – Sexualupplysning
17.	forts.	Vårdkunskap 1	1. Anatomi och fysiologi:
		1.13	Manliga fortplantningsorganen. Spermier och spermabildning. – Kvinnliga fortplantningsorganen. Menstruationscykel
17.	forts.		5. Åldringsvård:
		5.1	Sammanställning av normala och för individen märkbara förändringar i fortplantningsorganen
		5.7	Rätten till personlig livsföring såsom beträffande . . . mottagande av besök, sexualliv . . . betonas
17.	forts. Gren för hälso- och sjukvård samt åldringsvård. Gren för psykiatrisk vård	Psy 2	4.1 Arv och miljö: Miljöns betydelse för . . . utveckling av . . . könstillhörighet
			4.3 Gruppkillnader: Könsskillnader Etniska grupper. – Attityder till minoriteter. – Integrering av de handikappade i samhället. – Invandrare i Sverige – deras behov av hjälp till . . . anpassning
17.	forts. "	Socialmedic 2	1.3 Lagarna om avbrytande av havandeskap och sterilisering
		Anatomi och fysiologi 2	7. Fortplantningen:
		7.1	Manliga och kvinnliga fortplantningsorganens byggnad och funktioner. Erektions- och menstruationsmekanismen

7
= repet.
av högsta-
diets kurs

7

7

= repet.
av högsta-
diets kurs

21

21

1

20

21

15

= repet.
av högsta-
diets kurs

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
		Menstruationscykelns styrning.	2
		Principer för födelsekontroll i olika former	3
		7.2 Det befruktade ägget, dess transport och implantation	= repet. av högsta-diets kurs
17. forts. "	Sjukdomslära 2	1. Medicinska och kirurgiska sjukdomstillstånd	
		1.9 Sjukdomar i fortplantningsorganen	5
17. forts. Gren för barn- och ungdomsvård. Variant för barnsjukvård	Familjekunskap 2	1. Olika samlevnadsformer	
		1.1 Samlevnadsformer i olika kulturer	16
		1.2 Familjebegreppet	17
		1.3 Samhällsförändringarnas inverkan på familjens funktioner	17
		2. Familjerättsliga bestämmelser	
		2.1 Rättsverkan av äktenskap och andra samlevnadsformer	18
		2.2 Barns familjerättsliga ställning	18
17. forts. "	"	4. Könrollsfrågan	20
		5. Samlevnads- och anpassningsfrågor	
		5.1 Olika slag av grupptillhörighet	
		5.2 Relationer mellan familjemedlemmar i olika stadi-er av livscykeln	17
		5.3 Moraluppfattningar i sexualfrågan. Gångse sexualmoral och i verkligheten	13
		Den psykosexuella samlevnaden	8
		Sexuella minoriteter	21
		Handikappades möjligheter till sexualliv	21
		Sexuallagstiftning. Abortlagstiftning	15
17. forts. "	Barn- o. ungdomskunskap 2	1. Barnets och tonåringens utveckling	
		1.1 Kort repetition av havandeskap, förlossning	= repet. av högsta-diets kurs
		1.2 Utvecklingspsykologi	
		1.3 Sexuell utveckling och sexualupplysning för olika åldrar	7
		1.4 Symtom, tänkbara orsaker och behandlingsmöjligheter vid . . . onani. Normal pubertetsutveckling	

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
17. forts. Gren för psykiatrisk vård	Vård- kunskap 2	4. Psykiatrisk hälso- och sjukvård 4.8 Svårigheter för vuxna utvecklingsstörda i samband med t. ex. . . . sexualitet	7 21
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:²</p> <p>I: 2, 4, 6 II: 9, 10, 11, 12 III: 13, 14, 15 IV: 19, 22, 23</p>			
18. Treårig ekonomisk linje	Sv 1, 2, 3	– Litteraturstudium	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19 20, 21
18. forts.	Re 3	= linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17, 21
18. forts.	Psy 3	Huvudmoment och delmoment: – Behov, motiv, emotioner Beteendets inre drivkrafter Medfödda och förvärvade behov Reaktioner när behovstillfredsställelsen uteblir Försvarsmekanismer – Utvecklingspsykologiska frågor Anpassningsproblem på olika åldersstadier – Differentiell psykologi Normalt och avvikande beteende från individens och samhällets synpunkt – Socialpsykologi Grupptillhörighetens betydelse för normer och värderingar Attityder och fördomar	7 10
18. forts.	Sk 1, 2, 3	Huvudmoment: – Befolkning, bebyggelse, näringsliv under skilda naturbetingelser samt med olika ekonomiska, politiska och sociala förhållanden – Aktuella samhällsfrågor: "Ett urval av teman som ger tillfälle att utnyttja och sammanfatta kunskaper, förvärvade under det tidigare samhällsstudiet" ("bör ges en väl tillmätt tid")	22, 17, 19

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
18.	forts.	Na 1 Delmoment: ³ – Valda fysiologiska problem med grundläggande anatomi: Något om den inresekreteriska regleringsmekanismen	2
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23</p>			
19.	Treårig humanistisk linje	Sv 2, 3, 3 = linje 18 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
19.	forts.	Re 3 = linje 4 RE	10, 11, 13, 14, 15, 17, 21
19.	forts.	Fi 3 Huvudmoment: – Argumentationsanalys – Meta-etiska och etiska problem	13
19.	forts.	Psy 2 = linje 18 Psy	7, 10
19.	forts.	Sk 1, 2, 3 = linje 18 Sk	22, 17, 18, 19, 20
19.	forts.	Na 1, 2 = linje 18 Na	2
<p>ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF:² I: 1, 3, 4, 5, 6 II: 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 20, 21, 23</p>			
20.	Treårig naturvetenskaplig linje	Sv 1, 2, 3 = linje 18 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
20.	forts.	Re 3 = linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17, 21
20.	forts.	Fi 3 = linje 19 Fi	13
20.	forts.	Psy 2 = linje 18 Psy	7, 10
20.	forts.	Sk 1, 3 = linje 18 Sk	17, 19, 22
20.	forts.	Bi 2, 3 Huvudmoment, delmoment: – Genetik Könsbestämning, könsbestämt arv – Cell- och allmän fysiologi med biokemi Några drag ur den . . . inresekreteriska regleringsmekanismen	1 2

Linje	Ämne ¹ o. åk.	Moment, delmoment etc. i läroplanen för gymnasieskolan	Moment i sexual- och samlevnadsundervisningen
ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF: ² I: 1, 3, 4, 5, 6 II: 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 19, 20, 21, 23			
21.	Treårig samhällsvetenskaplig linje	Sv 1, 2 3 = linje 18 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
21.	forts.	Re 3 = linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17, 21
21.	forts.	Fi 3 = linje 19 Fi	13
21.	forts.	Psy 2 = linje 18 Psy	7, 10
21.	forts.	Sk 1, 2, 3 = linje 18 Sk	17, 19, 22
21.	forts.	Na 1, 2 = linje 18 Na	2
ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF: ² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23			
22.	Fyraårig teknisk linje	Sv 1, 2 3 = linje 18 Sv	7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21
22.	forts.	Re 3 = linje 4 Re	10, 11, 13, 14, 15, 17, 21
22.	forts.	Sk 1, 3 = linje 18 Sk	17, 19, 22
ÅTERSTÅENDE MOMENT ATT (I URVAL) BEHANDLAS PÅ TTF: ² I: 1, 2, 3, 4, 5, 6 II: 8, 9, 10, 12 III: 13 IV: 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23			

Bilaga 2 Exempel på elevenkät som underlag för planering av sexual- och samlevnadsundervisning på ttf i gymnasieskolan

Hur viktigt anser Du det är att följande moment tas upp i den sexual- och samlevnadsundervisning som skall förekomma detta läsår på ttf? (Läs igenom hela momentlistan först utan att göra markeringar.)

Moment	Mycket viktigt	Ganska viktigt	Oviktigt
1 Vad är kön? Arvets och miljöns betydelse för utformningen av könsidentiteten.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
2 Könshormonernas betydelse för pubertetsutvecklingen, menstruationen, fosterutvecklingen, förlossningen, amningen, klimakteriet.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
3 Preventivmedel: olika typer, användningsätt, tillförlitlighet, skäl för och mot de olika typerna.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
4 Fysiologiska förändringar i könsorganen vid samlag.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
5 Veneriska sjukdomar och deras behandling.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
6 Metoder vid legal abort.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
7 Den psykosexuella utvecklingen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
8 Sexualdrift, förälskelse, kärlek, gemenskap, fast relation. Det sexuella samlivets beroende av den personliga relationen, och tvärtom	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
9 Störningar vid sexuellt samliv (impotens, frigiditet), problem i början av sexuellt samliv.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
10 Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka (homosexualitet m. m.).	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11 Pornografin och dess uppfattning av sexuallivet.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
12 Ofta förekommande vanföreställningar om sexuella frågor	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
13 Olika slag av sexualmoral.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
14 Den kristna uppfattningen av äktenskapet och familjen i relation till andra uppfattningar.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

- | | | | | |
|----|--|--------------------------|--------------------------|--------------------------|
| 15 | Olika inställningar till abortfrågan. Uppfattningen att användning av preventivmedel är etiskt otillåtlig. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 16 | Sexualnormer och familjetyper i olika kulturer. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 17 | Familjens villkor förr och nu. Att leva i familj. Olika familjetyper i dag. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 18 | Samhällets stödåtgärder för familjen. Lagstiftning som reglerar familjebildning, skyldigheter och rättigheter inom familjen med och utan vigsel, föräldrarnas skyldigheter och rättigheter vid skilsmässa. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 19 | Sociala faktorer som inverkar på samlevnaden. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 20 | Könsrollerna. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 21 | Vissa minoritetsgruppers sexualproblem (invandrare, fysiskt handikappade, äldre människor, psykiskt utvecklingsstörda, intagna på ålderdomshem, fängelser, långvårdssjukhus, mentalsjukhus). | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 22 | Synpunkter på jordens befolkningsproblem | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 23 | Vart vänder man sig för att få information och råd om sexualfrågor, om preventivmedel, vid icke önskad graviditet, vid misstanke om venerisk sjukdom? | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 24 | Ev. andra ämnen som Du anser bör tas upp. | | | |

Faktaöversikt

I Anatomi och fysiologi

Vad är kön?

Sveriges Rikes Lag som i en rad avseenden skiljer mellan män och kvinnor, ger ingenstades någon definition av begreppet man och kvinna. Självfallet behövs sällan någon sådan beskrivande distinktion eftersom män och kvinnor klart skiljer sig med hänsyn till vissa avgörande karaktéristika.

Det genetiska könet avser vår ärftliga konstitution, som kan fastställas genom att studera kromosomerna. Vi har normalt i varje cell 46 kromosomer av vilka två betecknas som könskromosomer. Kvinnor har två likformiga könskromosomer, s.k. X-kromosomer, män en X-kromosom och därtill en som till utseendet helt avviker från denna, en Y-kromosom. Vi får normalt en X-kromosom från modern men från fadern antingen en X-kromosom eller en Y-kromosom. Ur genetisk synvinkel har därför en normal flicka alltid könskromosomkonstitutionen XX, pojken XY.¹

Det somatiska (av grek. soma, kropp) *könet* hänför sig till genitalorganen. En flicka har äggstockar och kvinnliga genitalia i övrigt, en pojke testiklar och manliga genitalia.

Det psykosexuella könet är svårare att definiera. Det avser närmast hur individen uppfattar sin könsroll. Denna uppfattning, könsidentifieringen, bestäms till en väsentlig del av uppväxtmiljön i vilken barnet redan från födseln formas i en viss riktning, som pojke eller flicka. Denna inriktning av sexualiteten sker alltså i enlighet med samhällets normer. Man har på

¹ I vissa fall kan fel uppkomma i celledelningsmekanismen, så att individer med avvikande könskromosomuppsättning uppkommer. De vanligaste av dessa är XO och XXY samt XYY.

Könskromosomuppsättningen XO ger upphov till ett komplex av missbildningar som brukar kallas Turner's syndrom. En sådan individ är av kvinnligt kön, men infantil, mentalt efterbliven och steril.

Också XXY ger sterilitet och psykiska defekter. Sjukdomsbilden kallas Klinefelter's syndrom. En person med XXY är av manligt kön.

Man tror sig ha kunnat konstatera att personer med övertaliga Y-kromosomer har tendenser till våldsbrott. I några fall har också denna deras kromosomkonstitution i USA medfört straffrihet efter misshandelsbrott.

De nämnda och andra avvikelser från den normala könskromosombilden har lett forskningen till uppfattningen att hos människan X-kromosomen innehåller gener för honligt kön, Y-kromosomen för hanligt.

Hangenerna i Y tycks vara så dominanta att en individ som har en Y-kromosom får manligt kön oberoende av hur många X-kromosomer individen har.

sistone i djurförsök kunnat visa att djur, som under fosterlivet tillförs en stor dos av motsatta könets hormoner, efter födseln kommer att ur sexuell synpunkt bete sig annorlunda än kontroldjur. Man har samtidigt kunnat påvisa specifika förändringar i hjärnstammen hos de behandlade djuren. Det är helt okänt om liknande förhållanden skulle kunna gälla människor med avvikande könsidentifiering.

Vi talar alltså om genetiskt, somatiskt och psykosexuellt kön. Utvecklingsgången under fosterlivet fram till somatiskt kön är fastställd. Kromosomuppsättningen hos det blivande fostret är klar i och med befruktningen: könskromosomuppsättningen blir normalt antingen XX eller XY. Det är Y-kromosomen som kommer att avgöra det somatiska könet. Könskörteln (gonaden) är odifferentierad under det tidigare fosterstadiet och har möjlighet att utvecklas till endera testikel eller äggstock. Förekommer Y-kromosomen utvecklas gonaden till testikel oberoende av hur många X-kromosomer som föreligger — det kan förekomma övertaliga X-kromosomer. Saknas Y-kromosom blir gonaden äggstock förutsatt att det istället finns två normala X-kromosomer.

Kromosomuppsättningen, främst Y-kromosomen, bestämmer alltså den odifferentierade gonadens utveckling. Den differentierade gonaden avgör sedan genitalorganens specifika utveckling ur ett gemensamt anlag. Förekomst av testiklar hos fostret medför vidareutveckling av vissa delar av det gemensamma anlaget (Wolffska gångarna) till manliga genitalia och tillbakabildning av andra delar av anlaget (Müllerska gångarna). Skulle gonader saknas helt eller gonaderna vara ovarier — med andra ord om testiklar saknas — utvecklas de Müllerska gångarna till feminina genitalia och tillbakabildas de Wolffska gångarna.

Två kromosomer bestämmer alltså om vi ur kroppslig synvinkel skall bli män eller kvinnor, de övriga 44 saknar, vad vi vet, betydelse i sammanhanget.

Könshormonerna har säkerligen stor betydelse för utvecklingen av genitalia under fosterlivet. Det är utomordentligt betydelsefullt att utvecklingen icke störs av de stora mängder kvinnliga och manliga könshormoner som modern producerar under grossessen, och som delvis når fostret via placenta. Det är så vist ordnat att såväl placenta själv som fostret omvandlar dessa hormoner till biologiskt inaktiva substanser. Könshormonerna är självfallet också av betydelse för genitalorganens mognadsutveckling vid puberteten och för fortplantningsfunktionen under det vuxna livet.

Störningar i den nu beskrivna normala könsutvecklingen kan uppstå under vilken som helst av dess olika faser. Rubbningar i uppsättningen av könskromosomer åtföljs nästan alltid av rubbad utveckling av gonaderna, vilken i sin tur leder till ändrad utformning av genitalorganen. Det har under senaste åren beskrivits mer än 30 olika avvikelser i uppsättningen av könskromosomer förenade med utvecklingsstörningar. (Se föreg. sida.) Abnorm produktion av könshormoner i gonaden och binjurebarken kan, trots normal könskromosomkonstitution, leda till abnorm genitalutveckling. Följden kan bli tillstånd som betecknas pseudohermafroditism, där exempelvis yttre genitalia får manligt utseende trots att

gonaderna är ovarier. Det är uppenbart att rubbad somatisk könsutveckling ofta kan vara förenad med psykosexuella problem. Valet av "rätt" kön kan här vålla svårigheter. Mekanismen för uppkomsten av psykosexuella störningar är till stora delar oklar även om vi i detta hänseende fäster den största vikten vid den tidigare präglingen av könet och könsidentifieringen.

Det är vid rubbningar av nu nämnt slag i det normala förloppet av somatisk och psykisk könsutveckling som svårigheter i könsbestämningen uppkommer. Det är vid sådana tillstånd av somatisk och psykosexuell störning av könsutvecklingen som vi ställs inför frågeställningen: vad är kön?

Litteratur:

- Luft, R & Lindsten, J & Bard, M & Hultén, M: Genetiska, somatiska och psykosociala aspekter i könsutvecklingen. I Sexologi, utg. av J Israel. Uppsala 1970.
- Bartalos, M & Baramki, T A: Medical Cytogenetics. Baltimore 1967.
- Federman, D D: Abnormal Sexual Development. Philadelphia och London 1967.
- Gardner, L J: Endocrine and Genetic Diseases of Childhood. Philadelphia och London 1969.
- Money, J: Sex Errors of the Body. Baltimore 1968.
- Crew, F A E: Sex determination. London 1965.

Könsorganens byggnad och funktion

De kvinnliga könsorganen

Kvinnans könskörtlar är de båda mandelformade äggstockarna, ovarierna. De är belägna i sidopartierna av bäckenet. De har en ojämn yta, är ganska fasta och omkring 4 cm långa. Vid födseln innehåller flickans äggstockar mellan 200.000 och 400.000 ägganlag, men vid puberteten är antalet endast omkring 10.000. Under en kvinnas livstid mognar ungefär 400 av dessa till ägg. De övriga ägganlagen finns kvar i äggstocken och tillbakabildas. Äggstockarnas funktioner är att producera mogna ägg och kvinnliga könshormoner, östrogen och progesteron. På äggstockarnas yta bildas vätskefyllda blåsor. I dessa, som kallas äggblåsor eller folliklar, ligger äggceller, en i varje follikel. Då ägget mognar brister follikeln, och ägget lämnar äggstocken. På follikelns plats bildas först den s.k. gulkroppen, sedan ett ärr. Ägget tas emot av äggledaren (tuba).

Äggledarna är två till antalet och mynnar i övre delen av livmodern, uterus, en på var sida av denna. Äggledarna är 10–15 cm långa, tunna och smala rör med glatt muskulatur i väggen. På insidan är äggledaren beklädd med slemhinna som är försedd med flimmerhår. Äggledaren har i sin mot äggstocken vända del en trattliknande öppning, vars kant är försedd med långa fransar. Dessa infångar ägget då det lossnat från äggstocken. Befruktningen sker i äggledaren. Då ägget passerar äggledaren är det endast 0,2 mm i diameter och knappt synligt för det mänskliga ögat.

Livmodern är ett päronformat, hönsäggstort organ med största diametern i sin övre del, livmoderkroppen. Den nedre och smalare delen kallas livmoderhalsen, cervix. Livmoderkroppens inre, livmoderhålan, är i vilotillstånd inte någon ”håla”, eftersom väggarna är tätt slutna intill varandra. Dess nedre spets mynnar i den trånga kanal som går genom livmoderhalsen. I denna finns en slempropp som ändrar konsistens under menstruationscykeln, så att den under ett par dygn före och något dygn efter ägglossningen kan släppa igenom spermier (se art. ”Spermietransport och befruktning”). Den slemhinna som kläder livmoderkroppens insida byggs upp på nytt varje månad (utom vid graviditet). Detta förlopp upprepas under hela tiden från puberteten till klimakteriet. Den nybildade slemhinnan är en knapp vecka efter ägglossningen beredd att ta emot ett befruktat ägg. Fastväxandet av ägget

i livmoderslemhinnan kallas implantation. Sedan denna ägt rum inträffar en rad förändringar hos ägget och den närmast belägna delen av livmoderslemhinnan i samspel med varandra. Denna process kallas nidation. Om inget befruktat ägg finns eller om ett befruktat ägg passerar livmoderhålan utan att implanteras, varvid alltså ingen graviditet uppstår, stöts slemhinnan bort i samband med menstruationen.

Livmodern ligger mitt i bäckenets nedre del och fixeras av bindvävsband, s.k. ligament. Livmoderväggen är centimetertjock och huvudsakligen uppbyggd av glatt muskulatur. Livmoderhålan med cervixkanalen är 8–9 cm lång. Den nedersta delen av livmoderhalsen, livmodertappen, mynnar i slidan, vagina, och kan kännas med fingret som en rund tapp med en öppning, yttre modermunnen.

Slidan är den kanal som förbinder livmodern med kvinnans yttre könsorgan, blygden eller vulva. Slidan är ett decimeterlångt rör, bestående av blodkärlsrik glatt muskulatur. Invändigt är den klädd med slemhinna, vars yta är veckad på tvären. Slidan är mycket elastisk. Den kan dra sig samman med omklamringseffekt, vilket möjliggör att den sluter tätt om mannens penis. Den kan också utvidgas starkt under förlossningen. Vid sexuell retning släpper slidans slemhinna igenom en tunnflytande vätska, som kommer från blodet i de omgivande kärlen och som underlättar penis införande.

Ett tunt slemhinneveck avstänger delvis slidans mynning. Denna s.k. mödomshinna, hymen, har mycket olika utseende hos olika kvinnor. Vid det första samlaget brister den vanligtvis. Detta kallas defloration, och av hinnan finns sedan endast obetydliga rester kvar. Den kan också ha brustit före det första samlaget.

Området kring slidans mynning kallas förgården. Ovanför slidans mynning sitter urinrörsmynningen, och ovanför denna, några centimeter ovanför slidans mynning, finner man kittlaren, klitoris, ett organ med nervrik svällvävnad, som är kvinnans specifika organ för sexuell stimulans. Klitoris och mannens penis har ett gemensamt ursprung i den biologiska utvecklingen. Klitoris är 2–2,5 cm lång. Vid direkt beröring kan lustkänslan vara så intensiv att den övergår i smärta (se artikeln Samlag).

Kvinnans yttre könsorgan är främst de stora och de små blygdläpparna. De stora blygdläpparna är fr.o.m. puberteten beklädda med hår. De innehåller fettvävnad och rikligt med blodkärl. Innanför de stora blygdläpparna, labia majora, finns de små, labia minora. De möts ovanför klitoris och omsluter denna som en kåpa. De består av tunna hårlösa hudveck. Storleken på de små blygdläpparna kan variera; deras insida är mjuk och känslig. Hos en del kvinnor är de små blygdläpparna synliga mellan de stora. Det är en helt normal företeelse.

Den kvinnliga orgasmen varierar i styrka både objektivt-fysiologiskt och subjektivt-upplevelsemässigt, beroende på en mängd olika omständigheter. Skalan går från en reaktion som är så stark att kvinnan tycker sig för ett ögonblick förlora medvetandet till en diffus känsla av välbehag och avspänning. Intensiteten ökar vanligen genom ett fortsatt, tillfredsställande sexualliv. En ganska stor men troligen minskande andel kvinnor

upplever inte orgasm, beroende på t.ex. inlärd hämningar, avsaknad av ömhet och trygghet i ett förhållande, felaktig och otillräcklig stimulering. Man vet numera att orgasmen framför allt framkallas genom indirekt retning av klitoris. Mannens och kvinnans orgasmupplevelse är säkerligen likartad. (Se avsnittet om de manliga könsorganen i denna artikel samt artiklarna Samlag och Potensrubbingar.)

De manliga könsorganen

Mannens könskörtlar är testiklarna, två plommonformade körtlar, som ligger i en hudsäck, pungen. Testiklarna finns under första hälften av fosterstadiet i närheten av njurarna men vandrar i slutet av fosterstadiet ner i pungen, som är belägen bakom penis. En testikel är omkring 4 cm lång och 2,5 cm bred. Den består av ett stort antal kanaler där sädescellerna eller spermier bildas. I cellsystem mellan kanalerna bildas det manliga könshormonet, testosteron. En spermie är ca 0,06 mm lång. Den består av huvud, mellanparti och svans. Den sistnämnda har rörelseförmåga. Testiklarnas produktion av spermier börjar under puberteten och pågår sedan under hela livet.

Testikelns kanaler mynnar i en gemensam utförsång vars första del är hopnystad och kallas bitestikeln, belägen intill testikeln. Liksom det finns två testiklar finns det två skilda sädesledare. Dessa är ca en halv meter långa och går från pungen via vardera ljumsken vidare upp bakom urinblåsan. Här finns de två sädesblåsorna. Sädesblåsorna tillför sädesledarna en mindre del av den vätska i vilken spermier blandas ut. Sädesledarna går sedan genom blåshalskörteln (próstata) och möter där urinröret och mynnar ut i detta. Även blåshalskörteln avsondrar ett sekret som tillförs sädesvätskan och som utgör huvuddelen av denna. Spermier transporteras alltså först genom sädesledarna, varunder de får tillskott av sekret från körtlar, och därefter genom urinröret till och genom penis. En spärranordning vid sädesledarnas mynning i urinröret förhindrar att sädesvätskan går åt fel håll i urinröret och in i urinblåsan. Urin kan inte lämna urinblåsan då penis är styv (erigerad), emedan ringmuskeln kring urinblåsans mynning då är sammandragen. Ett par små slemkörtlar mynnar i urinrörets nedre del och tömmer ut någon droppe glasklar vätska sedan penis styvnat. Denna droppe pressas då ut genom urinrörets mynning. Vätskan är basisk och torde neutralisera sura urinrester, som annars skulle kunna skada spermier.

Vid orgasmen sker en serie sammandragningar av muskulatur runt sädesledarna, sädesblåsorna, blåshalskörteln och urinröret. Sammandragningarna sker synkroniserat, så att sädesvätskan stöts framåt i gångarna och ut ur penismynningen (ejakulation). Orgasmen är förbunden med intensiva lustkänslor.

Penis består huvudsakligen av s.k. svällkroppar, vars hålrum snabbt fylls med blod vid sexuell retning. Blodfyllnaden gör att penis blir styv (erektion), längre och tjockare. Erektion är en förutsättning för att penis skall kunna föras in i slidan. Vid erektionen blir pungen mindre och

testiklarna förs uppåt. Efter utlösningen, orgasmen, återtar penis, pung och testiklar sin form och sitt läge. Penis yttersta del, ollonet (glans), är rik på nerver och skyddas av ett hudveck, förhuden, som normalt kan dras tillbaka. (Se vidare artikeln Könsorganens hygien.)

Litteratur:

Geijerstam, Gunnar: Embryologi, anatomi och fysiologi. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.

Demarest, Robert J & Sciarra, John J: Befruktning, förlossning, födelsekontroll. Övers. Stockholm 1970.

Könshormoner

Människans sexuella funktioner regleras i stor utsträckning av hormoner. De inresekretoriska körtlar som därvidlag spelar den största rollen är könskörtlarna (äggstockar och testiklar), placenta och hypofysen.

Könskörtlarnas hormoner

Äggstockarna

Den tillväxande follikeln i äggstocken producerar under första hälften av menstruationscykeln flera olika könshormoner, som sammanfattande brukar kallas östrogener. Dessa påverkar bl.a. livmoderslemhinnan, som bringas att förtjockas och genomdras av stora körtlar. Efter ungefär 14 dagar brister follikeln och överlämnar sitt ägg till äggladaren. Follikelärrret omvandlas till en ny hormonkörtel, som benämnes corpus luteum ("den gula kroppen"). Denna i sin tur producerar hormonet progesteron ("gul kroppshormon"). Under inverkan av detta luckras livmoderslemhinnan upp och dess körtlar börjar producera slem.

Skulle ägget ej befruktas, tillbakabildas corpus luteum, varigenom livmoderslemhinnans yttre lager avstöts i en menstruationsblödning. Denna inträffar ungefär 14 dagar efter ägglossningen.

Samtidigt börjar emellertid en ny follikel mogna med ny produktion av östrogen. Ägglossning inträffar, en ny corpus luteum med progesteron-produktion bildas och degenererar så småningom med ny menstruation som följd. Så fortgår växlingen mellan östrogen och progesteron med regelbundna menstruationer hos kvinnan från puberteten till klimakteriet med avbrott blott för graviditet. Då denna inträffar, d.v.s. då ägget befruktas och implanteras i livmoderslemhinnan, bildas från detta och *placenta* hormoner som stimulerar corpus luteum till fortsatt aktivitet. Nya folliklar kan då icke mogna. På så vis avstannar menstruationscykeln under graviditeten.

Östrogen och i någon mån progesteron är också de närmaste orsakerna till de fysiska och psykiska förändringarna i samband med puberteten. De framkallar då de s.k. kvinnliga sekundära könskaraktärerna (bröstens utveckling, behåring i armhålor och kring könsorganen, bäckenets tillväxt etc.). Bortfallet av äggstockshormonerna i samband med klimakteriet

betingar de fysiska och psykiska förändringar som följer med övergångsåldern.

Testiklarna

I testiklarna produceras manligt könshormon, testosteron. Testosteronet framkallar i puberteten de manliga sekundära könskaraktärerna (skäggväxt, målbrott, behåring etc.). Det kontrollerar också funktionen av testikelns spermieproducerande delar, av bitestiklar, prostata och sädesblåsor.

Hypofysens hormoner med sexualfunktion

Hypofysen består hos människan huvudsakligen av framlob och baklob. Båda loberna producerar hormoner av betydelse för sexuella funktioner. Från *framloben* insöndras hormoner som kontrollerar funktionen hos andra körtlar med inre sekretion, t.ex. könskörtlarna.

Dessa "överordnade könshormoner" brukar numera kallas gonadotropa (könskörtelstimulerande) hormoner eller gonadotropiner. Förr benämndes de ofta prolaner. De viktigaste gonadotropinerna är follikelstimulerande hormoner ("FSH"), luteiniserande hormon ("LH") samt luteotrop hormon ("LTH").

FSH stimulerar hos kvinnan tillväxten av äggstockens folliklar, medan LH påverkar dessas hormonproduktion, ovulationen (ägglossningen) och bildningen av corpus luteum. LTH i sin tur reglerar mognaden och hormonproduktionen hos corpus luteum. LTH spelar dessutom i kombination med andra hormoner roll för bröstkörtelfunktionen under amningen.

Hos mannen stimulerar FSH och LTH testiklarnas produktion av testosteron och spermier. Karakteristiskt för gonadotropinernas funktion är vidare en s.k. "feed-back"-mekanism, innebärande att hypofysens produktion av ett visst gonadotropin minskas, då blodkoncentrationen av den hypofysstyrda körtelns hormon ökas och vice versa.

Sålunda hämmar hög östrogenhalt i blodet hypofysens produktion av FSH. Samtidigt stimulerar östroget bildandet av LH, varigenom follikeln brister och omvandlas till en corpus luteum. Så småningom upphör då östrogenbildningen och då kommer produktionen av FSH åter igång medan LH hålles tillbaka. En ny follikel börjar mogna.

Det är emellertid icke så enkelt som att hypofysen direkt skulle svara på östrogenhalten i blodet med varierad produktion av FSH och LH. Receptorerna för östrogenhalten är snarare att söka i hypothalamus, en hypofysen närliggande del av hjärnan med viktiga reglerande funktioner. Centra i denna hjärndel anses producera neuralhormoner som via hypofysstjälkens vener påverkar hypofysen. Mycket återstår emellertid att utforska beträffande dessa sammanhang.

Förbindelserna hypothalamus-hypofys förklarar emellertid åtskilligt av hur psykiska faktorer kan påverka sexualhormonbildningen. Välbekant är

t.ex. att menstruationsrubbingar förekommer som emotionella reaktioner, bl.a. rädsla för att ett samlag har lett till befruktning. Rädslan kan framkalla en hormonrubbing så att en reglering uteblir, trots att befruktning icke skett.

På samma vis hämmas testikelfunktionen hos mannen vid psykiska överansträngningstillstånd.

På "feed-back"-mekanismen östrogen-FSH baserar sig principen för de vanligaste preventivpillren. Dessa innehåller syntetiska ämnen med samma verkan som östrogener och progesteron, s.k. stilbener. Till skillnad mot östrogenerna bryts de inte ner i tarmen utan kan tillföras genom munnen i tablettform. Hypofysen reagerar på dem som om de vore hormoner. FSH-produktionen avstannar, inga ägg bildas, och befruktning är omöjlig. Dessutom gör tillförseln av progesteronliknande stilbén att slemmet i livmoderhalsen ej kan genomträngas av spermier, varigenom en dubbel säkerhet uppstår. En viss typ av p-piller innehåller endast progesteronliknande stilbener.

Hypofysens *baklob* producerar bl.a. hormonet oxytocin, som spelar roll för livmoderns kontraktioner bl.a. under menstruation och vid förlossning. Det är också av betydelse för bröstkörtelfunktionen vid amningen.

Det är oklart vilken roll könshormonerna spelar för sexualdriften hos människan efter puberteten. Det är bekant att driften slocknar först småningom, ofta efter många år, sedan kastration skett. Hos kvinnor kan könsdriften t.o.m. tillta efter kastration. Homosexuella personer har i allmänhet normal hormonproduktion. Driften torde till största delen vara förankrad i centrala nervsystemet. Hur mycket av driftyttringarna som är genetiskt betingade och hur mycket som kan modifieras eller präglas av kulturmiljö, uppföstran etc. är f.n. föremål för en intensiv debatt.

Litteratur:

- Gold, J: Textbook of Gynecologic Endocrinology. London 1968.
Irvine, J: Reproductive Endocrinology. Edinburgh 1970.
Nylander, O: Biokemi med organisk kemi. Stockholm 1965.
Westman, A & Luft, R: Endokrinologi. Stockholm 1963.
Young, W: Sex and Internal Secretions I-II. Baltimore 1961.

Pubertet

Puberteten kallas den period under vilken individen utvecklas till könsmodn. Den därpå följande perioden fram till tonårens slut kallas adolescensen. I engelskspråkiga länder kallas båda dessa perioder "adolescence".

Puberteten igångsätts genom hormoner från hypofysens framlob, de s.k. gonadotropinerna. Dessa är identiska hos män och kvinnor. Hos män inverkar de på testiklarna så att dessa producerar manligt könshormon och hos kvinnan på äggstockarna så att dessa producerar kvinnliga könshormoner.

Könshormonerna framkallar de olika förändringar som är typiska för puberteten hos pojkar och flickor, hos flickor i genomsnitt ca. ett år tidigare än hos pojkar.

Det första tecknet på pubertetens inträde hos pojkar är förstoring av testiklarna. Hos flickorna inträder motsvarande förstoring av äggstockarna vilken ju dock ej kan observeras; det första skönjbara tecknet på puberteten är i regel att bröstet börjar utvecklas. Hos båda könen uppträder i anslutning till puberteten behåring kring könsorganen; hos pojkarna förstoras penis. Kroppens längdtillväxt sätter så in. Den första menstruationen kommer senare i denna utvecklingskedja.

Hos pojkar minskas underhudsfettet, och muskulaturen blir kraftigare och framträder tydligare under huden. Skelettet blir grövre, bröstkorgen blir större med bl.a. större axelbredd som följd. Ansiktsdragen blir också grövre. Det för barnet typiska runda ansiktet ersätts med ett "kantigt". Struphuvudet blir större vilket leder till ett djupare röstläge (målbrottet). I huden ökar talgkörtlarnas produktion. Dessa särdrag kallas de manliga sekundära könskaraktärerna. Penis och pungen med testiklarna ökar i storlek och blir mörkare, behåring uppträder kring könsorganen, i ansiktet och i armhålorna. Under denna period uppträder oftast de första ofrivilliga sädesuttömningarna (se artikeln Pollutioner).

Hos flickor är förändringarna mindre uttalade i fråga om muskulatur och skelett. Underhudsfettet ökar emellertid, i synnerhet med den typiskt kvinnliga lokaliseringen till höfter, lår och bröst. Dessa särdrag kallas de kvinnliga sekundära könskaraktärerna. Ansiktsdragen ändras ej så påfallande som hos pojkar. Som det mest påtagliga tecknet till könsmodnadsinträde uppträder den första menstruationen.

Åldern för dessa förändringars inträde och färdigutveckling visar

betydande individuella variationer, såsom framgår av diagrammet. Den vänstra ytterkanten av staplarna för både pojkar och flickor anger den *tidigaste* normala åldern då en viss pubertetsutveckling först brukar göra sig märkbar. "Normal" betyder här att man inte behöver befara någon hormonell rubbning under förutsättning att en viss sekundär könskaraktär börjar uppträda inom en viss tidsram. Om den *senaste* normala åldern för påbörjad pubertetsutveckling gäller att anledning till undersökning om något sjukligt föreligger anses finnas först då inga som helst tecken till könsmognad uppträtt hos en flicka i femtonårsåldern respektive hos en pojke i sextonårsåldern. Diagrammet ger en överblick av följande förhållanden:

Flickor, bröstutveckling. Det är normalt att den hos några börjar så tidigt som i 8-årsåldern och lika normalt att den hos andra börjar först vid fyllda 13 år. Mest frekvent är början vid ca 11 år och avslutad brösttillväxt i samband med puberteten vid 13 3/4 år, dvs. tillväxten sker under en period av 2 3/4 år (den skuggade delen av stapeln). Diagrammet ger ingen upplysning om senaste normalålder för avslutad brösttillväxt i samband med puberteten.

Flickor, pubesbehåring. Början sker normalt vid vilken som helst ålder mellan 8 och 14 år. (Pubesbehåring börjar i allmänhet något efter första brösttillväxt, men ordningen kan också vara omkastad.) Mest frekvent är början vid ca. 11 år och avslutad tillväxt i samband med puberteten vid fyllda 14 år, dvs. tillväxten sker under en period av 3 år (den skuggade delen av stapeln). Diagrammet ger ingen upplysning om senaste normalålder för avslutning av pubeshårtillväxt i samband med pubertet.

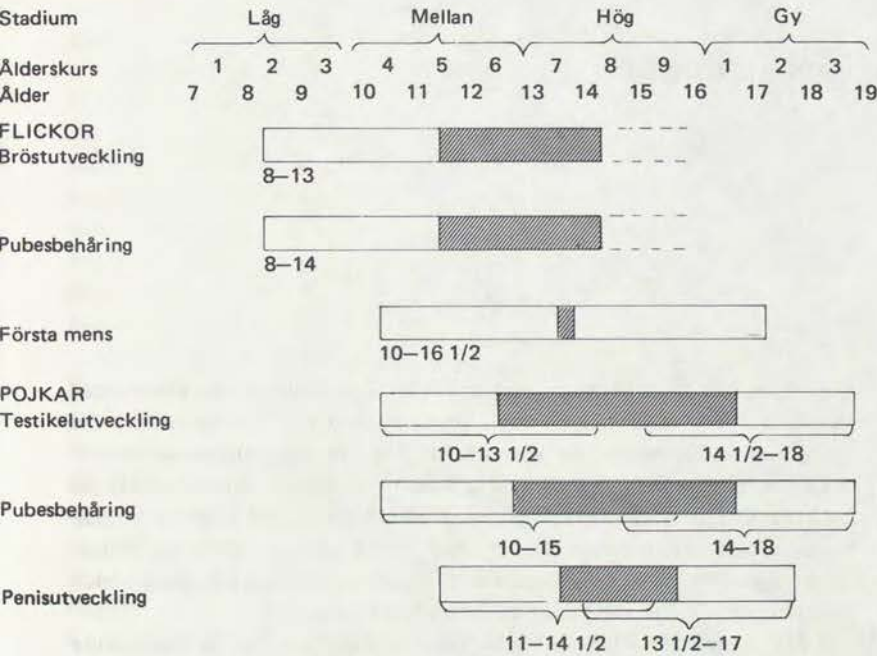
Flickor, första menstruation. Den kan normalt inträffa vid vilken som helst ålder mellan fyllda 10 och 16 1/2 år. Allra vanligast är att det sker i perioden 13 – 13 1/4 år (den skuggade delen av stapeln).

Pojkar, accelererad testikelutveckling. Början sker normalt vid vilken som helst ålder mellan fyllda 10 och 13 1/2 år, och utvecklingen är normalt avslutad vid vilken som helst ålder mellan 14 1/2 och 18 år. Mest frekvent är början vid fyllda 12 år och avslutning vid fyllda 16 år, dvs. tillväxten sker under en period av 4 år (den skuggade delen av stapeln).

Pojkar, pubesbehåring. Början sker normalt vid vilken som helst ålder mellan 10 och 15 år, och utvecklingen är normalt avslutad vid vilken som helst ålder mellan 14 och 18 år. (Början sker vanligen något efter början av testikeltillväxten men kan också vara samtidig.) Mest frekvent är början vid drygt 12 år och avslutning vid 16 år, dvs. tillväxten sker under en period av något mindre än 4 år (den skuggade delen av stapeln).

Pojkar, accelererad penisutveckling. Början sker normalt vid vilken som helst ålder mellan 11 och 14 1/2 år, och utvecklingen är normalt avslutad vid vilken som helst ålder mellan 13 1/2 och 17 år. Mest frekvent är början vid fyllda 13 år och av avslutning vid fyllda 15 år, dvs. utvecklingen sker under en period av 2 år (den skuggade delen av stapeln).

Den genomsnittliga åldern för första menstruationen har under de senaste hundra åren sjunkit avsevärt, från omkring 16 år till 13 år. Om orsakerna till denna förändring finns skilda hypoteser, bl.a. bättre



De sekundära könskaraktärernas utveckling samt tidpunkt för första mens. Tidsramar för normala individuella variationer. Efter Tanner 1962. (Förklaring av diagrammet, se ovan.)

kosthåll. Från social synpunkt är dessa förändringar av stor betydelse. Den period som ligger mellan tidpunkten för könsrodnaden och tidpunkten för den sociala mognaden, "kulturpuberteten", blir längre. De problem som samhället härigenom ställs inför är betydande. Härtill bidrar också att utbildningstiden förlängs. En viktig faktor när det gäller att bemästra dessa problem är vilken attityd "samhället" intar till olika former av driftstillfredsställelse hos unga köns mogna individer.

Litteratur:

Tanner, J M: Growth at Adolescence. Oxford 1962.

Norinder, Yngve: On status and developmental rate in certain human characteristics. Preliminary findings... with some educational implications. Stockholm 1972.

Menstruation

Vid menstruationsblödning utstöts de ytliga skikten av livmoderns slemhinna. Ett växelspel mellan könshormonerna – östrogen hormon och gulkroppshormon (progesteron) – är den bakomliggande orsaken.

Genom förmedling av hypofysens framlob påverkar hormonet FSH (se artikeln Könshormoner) äggstockarna så att ett flertal folliklar – små blåsor var och en innehållande ett ägg – börjar tillväxa. I regel når endast en av dessa åt gången full mognad och brister, varvid dess ägg slungas mot äggledaren. Därefter återbildas de övriga folliklarna.

I den mognande follikeln bildas hormon, som bl.a. har en bromsande effekt på hypofysens bildning av FSH. När en follikel brustit, övertar andra gonadotropa hormoner från hypofysen, LT och LTH, herraväldet (se artikeln Könshormoner). Genom dessa hormoners inverkan omvandlas den brustna follikeln till en gulkropp – corpus luteum. Namnet har denna bildning fått p.g.a. den för blotta ögat synliga gula färgen. Befruktas ägget kvarstår gulkroppen i flera veckor. Om däremot ingen befruktning äger rum minskas efterhand bildningen av luteiniserande gonadotropin och gulkroppen skrumpnar. Samtidigt ökar på nytt utsöndringen från hypofysen av FSH, nya folliklar börjar mogna osv.

Det östrogena hormonet bildas i äggstockarnas folliklar och ökar i mängd när folliklarna mognar. Genom det östrogena hormonets inverkan tillväxer livmoderslemhinnan i tjocklek. Efter ägglossningen, då den brustna follikeln omvandlas i en gulkropp, dominerar hormonet progesteron, som bildas i den gula kroppen. Progesteron utvecklar de körtlar och körtelrör som finns i livmoderslemhinnan, som nu inte tillväxer ytterligare i tjocklek. Man säger att livmoderslemhinnan före ägglossningen (ovulationen) är en tillväxstslemhinna och därefter en sekretionslemhinna, dvs. den bildar nu sekret.

Genom dessa förändringar förbereds slemhinnan för att ta emot det befruktade ägget. Uteblir befruktningen skrumpnar gulkroppen, vilket betyder en minskande produktion av progesteron; ytskikten av slemhinnan stöts av och menstruationen börjar.

En flickas första menstruation kommer i allmänhet i 10–13-årsåldern. Ser man några generationer tillbaka i tiden, finner man att menstruationerna nu börjar i lägre ålder än förr. Alltjämt förekommer det dock att den första menstruationen kan komma senare – vanligen inträffar den dock före 17 års ålder.

Ännu i början av 60-talet visade det sig vid en undersökning i en medelstor svensk stad att en femtedel av tonårsflickorna inte hade känt till menstruation innan den inträffade första gången hos dem själva. Dessa flickor — och även några av dem som hade fått upplysning — blev "skrämda och olyckliga". I dag har sannolikt alla flickor hört talas om menstruation innan den inträffar, men det kan hända att upplysningen varit så ofullständig och oklar att de ändå upplever sådan osäkerhet eller oro som kommer av bristande information. Det behövs alltså och kommer alltid att behövas en tydlig upplysning om det biologiska sammanhanget för att flickan skall uppfatta sin första menstruation som något helt naturligt och fattbart.

Men även om hon har god kunskap, kan det finnas attitydproblem. Hon kan skämmas för menstruationen och t.o.m. vara rädd för att tala med sin mor om den. Eller hon kan ha uppfattningen att den första menstruationen utgör den plötsliga och definitiva övergången från flicka till kvinna. En sådan inställning kan medverka till att en flicka i de yngre tonåren går till överdrifter i make up och klädsel för att markera sin vuxenhet. Båda dessa felinställningar kan motverkas genom en grundlig upplysning om att den biologiska och psykologiska pubertetsutvecklingen omfattar en följd av år och har många skilda komponenter. (Se t. ex. kapitlen Pubertet, Människans psykosexuella utveckling och Psykologiska aspekter på pubertetsutvecklingen.)

Det vanligaste intervallet mellan menstruationerna är 28 dagar, om man räknar från den första blödningsdagen i en menstruation till den första blödningsdagen i nästa. Variationer från 21 till 35 dagar är emellertid vanliga och inte något onormalt. Längre intervall kan också förekomma, framför allt under de första åren efter menstruationens debut och under åren innan menstruationerna i 50-årsåldern upphör. Flera månaders uppehåll mellan menstruationerna eller helt uteblivande av menstruationerna kallas amenorré. Tillfälliga tidsförskjutningar av menstruationerna förekommer vid resor, sjukdomar, nervositet m.m.

Menstruationerna kan vara smärtsamma utan att det föreligger någon sjuklig förändring. Detta kallas dysmenorré. Orsaken är att det uppstår kramp i livmodern, då menstruationsblodet pressas ut. Ofta minskar besvären om man är uppe och i rörelse. Smärtan kan dock ibland vara så svår att sängläge inte kan undvikas. Efter några timmar eller någon dag brukar besvären till största delen gå tillbaka. Ofarliga smärtlindrande medel kan hjälpa. Vid svår dysmenorré ger man ibland p-tabletter. P-tabletter hämmar ägglossningen. Det har visat sig att om ingen ägglossning uppträder står livmoderhalsen mer vidgad. Därigenom kan blodet lättare tömma sig utan muskelkramp. Av största psykologiska betydelse är att man inte betraktar menstruationen som ett sjukligt tillstånd. Dysmenorré är vanligast i unga år innan kvinnan har fått barn. Efter en graviditet och förlossning brukar menstruationsmärtorna bli mindre uttalade.

Ägglossningen inträffar ca 14 dagar innan menstruationen kommer. Vid den vanliga typen av menstruationsintervall, dvs. 28 dagar, inträffar alltså ägglossningen mitt emellan två menstruationer. Vid långa intervall

är det inte så – avståndet i tid mellan ägglossning och den efterföljande menstruationen är mer konstant än mellan den föregående menstruationen och ägglossningen. Har t.ex. en kvinna sex veckor mellan menstruationerna kan hon beräkna att hennes ägglossning äger rum ca 4 veckor efter en menstruations början. Vid varierande menstruationsintervall blir det därför svårt att beräkna tidpunkten för ägglossningen.

Ibland uteblir ägglossningen. Detta är relativt vanligt under de första åren efter det att en flicka fått sin menstruation. Intervallen mellan menstruationerna blir då som regel långa och menstruationsblödningen kan bli riklig. Menstruationen är då smärtfri. Om ingen ägglossning inträffar kan man ej bli gravid.

Menstruationerna upphör i 45–50-årsåldern. Denna period kallas klimakteriet (se särskilt kapitel härom). Tiden efter menstruationernas upphörande kallas menopaus.

Pollutioner

Med pollutioner (av lat. pollutio = nedsmutsning) menas ofrivilliga sädesuttömningar utan samband med yttre sexuella stimuli.

Hos ynglingar i och närmast efter puberteten kan nattliga pollutioner uppträda i samband med drömmar av sexuellt innehåll. Dessutom är det i nämnda åldrar inte ovanligt med pollutioner i vaket tillstånd. Ofta kommer då sädesuttömningen i samband med psykiska spänningstillstånd av olika slag. En pojke kan t.ex. få en pollution vid ett viktigt skriftligt prov i skolan. Hos vuxna män förekommer pollutioner vanligtvis under sömnen i samband med samlagsdrömmar.

Pollutioner är helt naturliga och självfallet oskadliga. Vissa män har pollutioner ofta, andra mera sällan. En och annan har aldrig haft en pollution. Detta är olika variationer av det normala temat.

Även hos kvinnor förekommer samlagsdrömmar med orgasm. Liksom vid annan sexuell retning utsöndras då genom slidväggen en vätska som kan fläcka nattdräkt eller sängkläder. Det är orsaken till att man ibland talar om kvinnliga pollutioner. Sådana drömmar är helt normala, även om de inte anses vara lika vanliga hos kvinnor som hos män.

Spermietransport och befruktning

Sädescellerna, spermier, bildas i de båda testiklarna, som ligger i pungen, scrotum. (Jfr artikeln Könsorganens byggnad.) Det tar ungefär 70 dagar för en spermie att utvecklas till befruktningsduglighet. Spermier förs via bitestikel och sädesledare till sädesblåsorna, där de "lagras". Vid sädesuttömningen pressas de mogna spermier genom rytmiska muskelrörelser från sädesblåsorna och sädeskanalerna ut i urinröret och blandas därvid med slem från prostatakörteln. Den färdiga produkten kallas sperma. Prostatavätskan utgör största delen av sperman eller uttömningen (ejakulatet). Genom muskelkontraktionerna trängs sädesvätskan ut genom urinröret. En uttömning (ett ejakulat) utgör ca 2 cm³ (variationerna är dock stora) och rymmer några hundra miljoner spermier. Vid samlag når vätskan övre delen av vagina, där livmodertappen mynnar.

Livmoderhalsens kanal är utfylld av ett sekret. Dess konsistens och andra fysikalisk-kemiska egenskaper varierar med olika faser i kvinnans menstruationscykel. Sekretet är rikligt och tunnflytande dagarna före och under ägglossningen, ovulationen, men blir redan någon dag därefter segt och trögflytande. För att sädescellerna skall kunna passera livmoderhalskanalen, måste slemmet ha den beskaffenhet som föreligger vid ägglossningen. Det sega slem, som därefter utfyller kanalen, släpper inte igenom spermier.

För spermietransporten fordras vidare substanser som sädescellerna själva medför. Dessutom sker i den kvinnliga genitalkanalens en hittills ej klarlagd påverkan på spermiehuvudet, en s.k. kapaciteringsprocedur, som är nödvändig för att en spermie skall kunna befrukta ett ägg.

Befruktningen, konceptionen, äger rum i någon av de två äggledarna. Transporten upp genom livmodern och äggledarna underlättas sannolikt av sugande muskelrörelser i livmoderns och äggledarnas väggar. Orgasmens betydelse för intensiteten i dessa rörelser är ej säkert utredd. Man har iakttagit att vissa ämnen i sperman, de s.k. prostaglandinerna, har en starkt sammandragande effekt på livmodern. Säkert är emellertid att utebliven orgasm hos kvinnan alls inte hindrar att hon blir gravid.

Finns det ett ägg i någon av äggledarna drar det spermier till sig genom kemiska substanser, som det avger. Ett stort antal spermier kommer efterhand att nå ägget och stöter sina huvuden mot dess "skal" i sina försök att tränga in. Endast *en* spermie upptas dock av ägget, och

sedan detta skett bildas en skyddande hinna runt ägget, vilket hindrar att andra spermier tränger in. Av spermien intränger endast huvudet i ägget, medan spermimens svans stöts bort. De övriga spermierna angrips av vita blodkroppar och förstörs.

Den tidrymd då en befruktning kan äga rum är mycket begränsad. Man anser att ägget endast har en livslängd på ca ett dygn efter det att det lossnat från äggstocken. En sädescell är befruktningsduglig under längre tid, två tre dygn – kanske längre. Man brukar ange att en befruktning kan äga rum som följd av ett samlag inom ett par dygn före och ett dygn efter ägglossningen.

Efter befruktningen transporteras ägget ned genom äggladaren till livmoderhålan medan det samtidigt genomgår upprepade delningar. Först delas det i två celler, så fyra, åtta, sexton, trettiofyra osv. Alla celler är identiskt lika. När ägget når livmoderhålan ser det ut som ett hallon eller ett mulnbär. Detta kallas äggets mórulastadium.

Transporten genom äggladaren sker genom sammandragningar (peristaltik) i muskulaturen i äggladarens vägg på samma sätt som när födan förs genom tarmkanalen.

Då det befruktade ägget når slemhinnan i livmoderhålan har denna nått en bestämd utvecklingsgrad. Denna utveckling är beroende av könshormonernas (östrogeron och progesteron) inverkan. Där ägget suttit i äggstocken (ovariet) bildas en s.k. gul-kropp (corpus luteum), som producerar gulkroppshormon (progesteron), vilket är det väsentligaste hormonet för att skapa livsbetingelser i livmoderslemhinnan för det befruktade ägget.

Genom att ägget befruktas har det erhållit förmåga att äta sig ned i livmoderslemhinnan (implanteras, implantation) och där börja utvecklas (nidation).

De sönderfallsprodukter, som uppstår i livmoderslemhinnan (endometriet), när ägget borrar sig ned, använder ägget som näring.

Äggets delningar fortsätter, och de centrala delarna av cellmassan börjar lösas upp. Det bildas en håla – äggets blåstulastadium. Från en knoppliknande bildning i denna blåsa formas efterhand fostret.

Små fingerliknande utskott bekläder äggets periferi. De utskott som är vända mot livmoderväggen ökar i antal och storlek och bildar placenta, moderkakan. I denna, som är rik på blodkärl, sker övergången av näringsämnen från moderns blod till fostret och av avfallsprodukter från fostrets blod till moderns. Moderns och fostrets blodkärlssystem är dock skilda från varandra.

De utskott som täcker den andra sidan av blåsan (ägget), in mot livmoderhålan, tillbakabildas, och denna del av blåsans vägg kommer att bilda den yttre fosterhinnan, chorionhinnan.

Den inre fosterhinnan, ämnhinnan, bildas också från ägget och bekläder chorionhinnans insida.

Fostret ligger nu i en vätskefylld håla, vars väggar består av ämnhinnan och utanför denna chorionhinnan och placenta. Vätskan utgöres av det vi i dagligt tal kallar fostervattnet.

Blodkärlen på den mot fostret vända sidan av placenta löper samman till navelsträngen som utgör förbindelsen mellan placenta och fostret.

Hos alla högre djur avgörs en individs genetiska kön i befruktningsögonblicket genom äggets och sädescellernas könskromosomer. Åtskilligt forskningsarbete har nedlagts på problemet huruvida man skulle kunna inverka på här inblandade mekanismer, dvs. på vilket kön en individ får.

Hos däggdjuren är ju sädescellerna av två slag, det ena bärande en X-, det andra en Y-kromosom. Kunde man "sortera" sädesceller och sedan inseminera med sperma som endast innehöll en sorts sädesceller, kunde man åstadkomma avkomma av önskat kön.

Härvidlag har man sökt sig fram på tre vägar: elektroforés, förändring av surhetsgraden (pH) i slidan och centrifugering.

Elektrofores innebär i detta fall i princip att en svag elektrisk ström leds genom utspädd sperma, varvid i vissa fall en del spermier ses vandra mot katoden, andra mot anoden. Vissa forskare uppger sig ha lyckats att på detta sätt få de Y-bärande spermier att gå åt ena hållet, de X-bärande åt det andra. Andra som prövat metoden har dock icke kunnat upprepa resultaten.

Åtskilliga forskare har prövat att före parning skölja försökshondjurens slida med svaga lösningar av syror eller baser. Man har på så vis hos råttor, möss, marsvin och kaniner kunnat förskjuta den normala könskvoten i avkomman av 50 % hanar: 50 % honor till 20:80 resp. 80:20.

Eftersom hos flertalet däggdjur X-kromosomen är något större än Y-kromosomen, ligger tanken nära till hands att de X-bärande spermier skulle kunna vara tyngre än de Y-bärande och att sålunda de båda slagen av spermier skulle kunna separeras genom centrifugering. Åtskilliga försök i den vägen har gjorts men utan framgång.

Även om sålunda hittills försöken att finna en metod att på förhand bestämma avkommans kön inte varit framgångsrika, fortsätter åtskilliga forskare att arbeta med problemet. En lösning av det skulle möjligen leda till problematiska konsekvenser för mänskligheten, eftersom det alltså finns så många kulturer där flickor nedvärderas och familjen önskar sig endast pojkar.

Däremot vore det för husdjursaveln av praktisk och ekonomisk betydelse om man kunde på förhand bestämma avkommans kön. I en mjölkdjursbesättning vill man t.ex. ha så många kvigkalvar som möjligt, medan tjurkalvar ej är önskvärda.

Litteratur:

Demarest, Robert J & Sciarra, John J: Befruktning, förlossning, födelsekontroll. Övers. Stockholm 1970.

Graviditet och fosterutveckling

Det första tecknet på en graviditet är att menstruationen uteblir. Menstruationen kan dock även utebli av andra anledningar: miljöbyte, emotionella spänningstillstånd, akut eller kronisk sjukdom m.m. Enstaka gånger kan menstruationer å andra sidan förekomma en eller ett par gånger trots att kvinnan är gravid. Blödningsmängden är då som regel mindre än i vanliga fall.

Andra tecken på graviditet är illamående framför allt på mornarna, trötthet, initiativlöshet och känslolabilitet. Dessa besvär kan i mer eller mindre uttalad grad inställa sig tämligen snart efter den första uteblivna menstruationen. Som regel går graviditetsbesvären över fram mot mitten av graviditeten.

Karakteristiskt för en tidig graviditet är stundom även motvilja mot sådant som man i vanliga fall uppskattar, t.ex. kaffe och tobak. Denna förändrade smak kan också väcka behov efter sådant som man annars är likgiltig inför, såsom sötsaker. Det kan även ta sig bisarra uttryck som längtan efter att äta sand m.m.

Om en graviditet föreligger eller ej kan i flertalet fall fastställas genom test. De graviditetstest som nu används bygger på den stora produktionen i placenta av ett speciellt hormon: choriongonadotropin. Detta hormon liknar de gonadotropa hormoner som utsöndras från hjärnbihangets (hypofysens) främre del. Ett graviditetstest blir positivt – dvs. visar att graviditet föreligger – ca fyra veckor efter det samlag som resulterade i befruktningen eller tio–fjorton dagar efter den dag då menstruationen skulle ha kommit (om kvinnan har regelbundna menstruationer med fyra veckors intervall).

För en helt säker diagnos fordras dock en läkarundersökning, som bör göras när ungefär fyra veckor gått sedan menstruationen uteblev. Vid denna undersökning kan man fastställa om graviditet föreligger och om den hittills förlöpt normalt. Undantagsvis kan det befruktade ägget slå sig ned i en ägglodare och aldrig nå fram till livmoderhålan. Detta kallas utomkvedshavandeskap. Orsaken till att ett utomkvedshavandeskap uppstår är vanligen förändringar efter inflammationer i ägglodaren eller medfödda rubbningar.

Missfall – dvs. en graviditet som upphör innan fostret är livsdugligt – är relativt vanligt. Man räknar med att 10 % av alla graviditeter upphör genom missfall. Framför allt är de tidiga missfallen vanliga, dvs. de som

inträffar under graviditetens tre första månader. Många missfall inträffar så tidigt att kvinnan felaktigt uppfattar dem som en menstruation. Om man medräknar dessa, blir andelen missfall långt högre än 10%. Sammanlagt går kanske hälften av alla befruktade ägg förlorade. (Jfr kapitlet Aborter.)

Missfall kan ha en rad olika orsaker. Vanligast är förändringar i ägg eller sädescell eller en icke normal inbäddning i livmoderslemhinnan, som omöjliggör äggets vidare utveckling. Vid sådana missfall som överhuvud uppfattas som sådana av kvinnan utstöts ägg och livmoderslemhinna i samband med en riklig och ofta smärtsam blödning. Oftast gör man en skrapning för att inga rester skall bli kvar i livmodern.

I de allra flesta fall blir en graviditet som följer efter ett missfall helt normal. Om minst tre graviditeter efter varandra slutar med missfall skall man söka efter en gemensam bakomliggande faktor och försöka undanröja denna.

Missfall benämns även spontanabort — för lekmannen betyder dock abort oftast ingrepp i avsikt att avbryta graviditeten.

En graviditet varar omkring 9 kalendermånader. Inom medicinen talar man dock om 10 graviditetsmånader om 4 veckor vardera räknat från den sista menstruationens första dag. Detta innebär att graviditeten omfattar 40 veckor eller 280 dagar. Tidsvariationer är normala. Man får räkna med att barnet kan födas inom 2 veckor före eller 2 veckor efter den beräknade dagen.

Om fostret framföds före den 28:e veckans utgång talar man om ett missfall. Man räknar nämligen inte med att foster som föds före den tidpunkten har någon möjlighet att överleva, även om det undantagsvis har förekommit.

Om barnet föds mellan den 28:e veckan och den 37:e talar man om förtidsbörd. Ett sådant barn är ömtåligare än ett moget och fullgånget barn. Givetvis har ett barn större möjlighet att klara sig ju längre fram mot fullgången tid förlossningen dröjer. Det finns också en genom Världshälsoorganisationen internationellt antagen definition av gränsen mellan förtidigt fött och fullgånget barn. Denna gräns är en viktsgräns. Barn som vid födseln väger högst 2500 gram kallas för omogna, ofullgångna eller prematúra, medan barn som väger mer betraktas som fullgångna, matura.

Vid fullgången tid väger i Sverige en gosse i medeltal 3600 gram och är 50–52 cm lång, medan en flicka i medeltal väger 3400 gram och är 48–50 cm lång. Variationerna i vikt vid födseln är dock mycket stora; beträffande längden är variationerna mindre uttalade. Vid 28-veckorsgränsen är vikten 900–1000 gram och längden 35 cm. Vikten 2500 gram nås av fostret omkring 6 veckor före beräknad förlossning.

Ungefär när halva graviditetstiden gått börjar den blivande modern känna fosterrörelser. Fosterhjärtats slag kan höras med ett stetoskop tryckt mot moderns buk. Fostrets hjärta slår snabbare än moderns — 120–160 slag per minut.

Urinvägsinfektioner är tämligen vanliga under havandeskapet. De bör noggrant behandlas då i annat fall fostret kan ta skada eller födas för

Schematiskt sett växer fostret i längd enligt följande:

Efter antal graviditetsmån.	Fosterstorlek cm
1	1 (1 x 1)
2	4 (2 x 2)
3	9 (3 x 3)
4	16 (4 x 4)
5	25 (5 x 5)
6	30 (6 x 5)
7	35 (7 x 5)
8	40 (8 x 5)
9	45 (9 x 5)
10	50 (10 x 5)

tidigt. Dessutom kan på lång sikt moderns njurar skadas. Viktigt är att undersöka urinen på förekomst av bakterier även om symtom på blåskatarr inte föreligger.

Vissa sjukdomar hos modern kan medföra risk för fostret. Dit hör röda hund, som tidigt under graviditeten (före 14:e veckan) kan medföra missbildningar hos fostret (synförändringar, dövhet, hjärnmissbildning, kliven gom). Röda hund – rubéola – är en virussjukdom och virus går över till fostret. Smittkoppsvaccination med levande virus kan ge missfall.

Om modern är smittad med gonorré, finns gonokocker i förlossningskanalen. De kan framkalla missfall eller infektera barnets ögon vid förlossningen. En sådan infektion kan ge blindhet. För att skydda de nyfödda barnen mot gonorré är det i lag föreskrivet att man skall droppa lapidroppar i ögonen på varje barn strax efter födelsen.

Sockersjuka – diabetes – hos modern kan också leda till komplikationer. Noggrann övervakning och behandling av modern under hela graviditeten har avsevärt minskat riskerna för fostret.

Missbildningar hos fostren förekommer i ett par fall på 100. Ärftliga faktorer kan spela en roll, men i de flesta fall är orsaken okänd. En orsak är röda hund som ovan nämnts. Neurosedyn – ett läkemedel som bl.a. gavs mot graviditetsillamående – visade sig framkalla svåra missbildningar. Den tragedi som blev följden av detta riktade uppmärksamheten på olika läkemedels fosterskadande inverkan. Några andra läkemedel med samma risker för fostret som neurosedyn visade sig ha, har man dock ej funnit. Försiktighet med medicinering under graviditeten tillråds dock.

Stora doser röntgenstrålar kan skada fostret. Man skall därför vara återhållsam med röntgenundersökningar under graviditet.

Olika blodgrupp hos mor och foster kan ge upphov till sjukdomstillstånd hos fostret. Mest betydelsefull i detta avseende är Rh-immuniseringen. Den s.k. Rh-faktorn finns i blodkropparna hos 85 % av Sveriges befolkning medan 15 % saknar den. De förra individerna kallas Rh-positiva, de senare Rh-negativa. Om fostret är Rh-positivt medan modern är Rh-negativ, kan modern bli immuniserad, dvs. bilda antikroppar mot

Rh-positivt blod, om blodkroppar eller delar av blodkroppar från fostret når moderns blodcirkulation via moderkakan.

Om antikroppar mot Rh-positivt blod når det Rh-positiva fostret förstörs fostrets blodkroppar. Blodbrist och gulsot (beroende på den ökade mängden blodfärgämne fritt i blodet) blir följderna. Förmågan att transportera syrgas, som ju är beroende av de röda blodkropparna, minskar och i svåra fall dör fostret. Man brukar därför starta förlossningen före fullgången tid och efter barnets födelse göra en blodbytes-transfusion. Vid detta ingrepp försöker man avlägsna så mycket som möjligt av barnets Rh-positiva blod och ersätta det med Rh-negativt blod, som inte kan skadas av antikropparna. Ofta får man göra upprepade blodbytestransfusioner. På senare år har man börjat förebygga Rh-immunisering genom att efter en förlossning "vaccinera" för att förhindra en eventuell antikropps bildning.

För att tidigt upptäcka eller förebygga komplikationer för moderns eller fostrets del skall modern regelbundet kontrollera sig under graviditeten. Dessa kontroller sker kostnadsfritt på mödravårdscentral.

I normala fall – dvs. då inga komplikationer tillstöter – bör modern göra tre besök hos läkare på mödravårdscentral. Det första besöket görs tidigt i graviditeten för att fastställa att en normal graviditet föreligger. Det andra besöket görs i mitten av graviditeten, då modern känt fosterrörelser en tid. Lämplig tidpunkt för det sista läkarbesöket är omkring en månad före fullgången tid. Vid det sista besöket fastställer läkaren hur fostret ligger i livmodern. Under den sista månaden brukar det som regel inte ändra läge.

Mellan läkarbesöken undersöks den blivande modern regelbundet av barnmorskan vid mödravårdscentralen. Mellan första och andra läkarbesöket kommer hon till barnmorskan en gång i månaden, efter det andra läkarbesöket varannan vecka och under den sista graviditetsmånaden varje vecka. Vid dessa kontroller tas urinprov, bestäms blodvärde och vikt och avlyssnas fosterhjärtljuden. Barnmorskan lyssnar på fosterhjärtljuden samt följer att graviditeten utvecklas normalt. Vid blodbrist eller befarad vitaminbrist kan modern få kostnadsfria läkemedel.

På senare år har man allmänt infört att mödrarna skall erhålla mödraundervisning genom mödravårdscentralerna. Avsikten med detta är att modern genom att veta vad som sker med henne under graviditet och förlossning skall befrias från den rädsla och oro som bottnar i okunnighet. På många håll ges vid dessa kurser även mödragymnastik. Gymnastiken har två syften: dels att lära modern att på rätt sätt använda sin muskulatur under förlossningen, dels att träna henne så att den på grund av graviditeten ökade kroppsvikten inte ger henne onödiga rygg- och bäckenbesvär. Sådana besvär är vanliga i slutet av graviditeten inte bara beroende på viktökningen utan också därför att fogarna mellan ryggkotorna och bäckenbenen luckras upp. Ryggen blir därigenom instabil. Uppluckringen ger den vaggande gång man ofta ser hos gravida kvinnor. Å andra sidan betyder uppluckringen att förlossningen underlättas genom att bäckenkanalen vidgas något.

I Sverige äger numera praktiskt taget alla förlossningar rum på sjukhus.

Hemförlossningar tillhör undantagen. För att inte anstaltsmiljön skall ta bort känslan av förlossningen som en familjeangelägenhet, låter man på många BB den blivande fadern eller någon annan som den blivande modern vill ha hos sig, vara med under förlossningen.

Genom mödravårdscentralen kan modern också få hänvisning till barnavårdskurs.

Litteratur:

Bergman, P: Obstetrik för barnmorskor. Stockholm 1970.

Borell, U & Engström, L: Obstetrik. Stockholm 1971.

Engström, L & Ringqvist, M: Havandeskap och mödragymnastik. Stockholm 1970.

Demarest, Robert J & Sciarra, John J: Befruktning, förlossning, födelsekontroll.

Övers. Stockholm 1970.

Nilsson, Lennart (bild), Ingelman-Sundberg, Axel och Wirsén, Claes: Ett barn blir till. Stockholm 1965.

Förlossning

I flertalet fall (97 %) föds barnet med huvudet först. Sätetsförlossning – då sätet eller fötterna först föds fram – förekommer i omkring 3 % av alla förlossningar. Att barnet föds i s.k. sätetsbjudning är inte onormalt men är – i synnerhet om det är kvinnans första förlossning – förknippat med en större frekvens komplikationer för fostrets del än vid förlossning i huvudbjudning. Sådana komplikationer kan dock i stor utsträckning undvikas genom noggrann övervakning av förlossningen.

Om fostret däremot ligger snett eller på tvären i livmodern – vilket inte förekommer oftare än i omkring ett fall på två hundra förlossningar – kan det inte födas fram på normalt sätt.

Det är även viktigt att bäckenet är tillräckligt rymligt för fostrets passage. Det säkraste sättet att bestämma bäckenets mått är medelst en röntgenundersökning. En sådan röntgenundersökning i slutet av graviditeten är inte farlig för fostret. Är bäckenet trångt måste ett kejsarsnitt göras (se nedan).

Moderna diagnostiska metoder och behandlingsprinciper har emellertid medfört att förlossningskomplikationer beroende på trångt bäcken är sällsynta.

Hälso- och näringsstandarden i Sverige samt utvecklingen inom sjukvården har bidragit till att vår nyföddhets- och spädbarnsdödlighet är en av de lägsta i världen. Av skilda anledningar dör i medeltal 2–3 barn av 100 omkring förlossningen eller under den första veckan därefter. (Även dödfödda barn är alltså inräknade här.)

Förlossningen skall i normala fall vara avslutad inom ett dygn. Ofta tar det kortare tid. Man indelar förlossningen i tre stadier: öppningsstadiet, utdrivningsstadiet och efterbördsstadiet. Öppningsstadiet tar den längsta tiden.

Under senare delen av graviditeten känner den blivande modern "förvärkar", dvs. livmodern drar sig samman och blir hård för att efterhand slappna igen. Detta vållar föga eller ingen smärta. När öppningsstadiet börjar upplever hon sammandragningarna som en mens-truationsliknande värk i korsryggen och i ljumskarna. Sammandragningarna kommer även mer regelbundet och ökar i styrka.

Livmoderhalsen är utfylld av en slempropp, som utstöts i början av förlossningen, då livmoderhalsen vidgas. Ett tidigt tecken på att förlossningen startat är att den blivande modern lägger märke till att en

blodstrimmig gelatinös klump kommer ut ur slidmyningen. När livmoderhalsen därefter vidgas alltmer, uppstår det små bristningar från vilka det kommer en sparsam blödning ur slidan, kallad teckenblödning. Till sist öppnas passagen helt för fostret. Därmed är öppningsstadiet slut.

Övergången mellan öppningsstadiet och utdrivningsstadiet markeras av att fosterhinnorna brister och "vattnet går". Fosterhinnorna har inte längre stöd av livmoderväggen, varför de uttänjs och brister. Fosterhinnorna kan dock ibland brista vid andra tidpunkter under förlossningen. Ibland kan förlossningen inledas av att vattnet går. Hinnorna kan också förbli hela när fosterhuvudet framföds. Detta kallas sedan gammalt att födas med "segerhuva". Sedan livmoderhalsen helt öppnats kan fostret passera ned genom förlossningskanalen. På grund av bäckenkanalens form vrids fostret i en korkskruvliknande rörelse så att utrymmesförhållandena utnyttjas på gynnsammast möjliga sätt. Huvudet är den mest omfångsrika delen av fosterkroppen men har möjlighet att omformas då skallens ben är fogade till varandra genom bindvävsfogar, s. k. suturer. Där pannbenen och hjässbenen möts bildas den stora fontanellen, som sluts först då barnet är 12–18 månader gammalt.

Under utdrivningsstadiet pressas fostret genom livmoderns muskel-sammandragningar ned genom förlossningskanalen. Mot slutet av utdrivningsstadiet känner modern ett ökande behov av att som vid avföring hjälpa till med bukmuskulaturen, bukpressen. Förlossningen påskyndas därigenom. Med vissa handgrepp hjälps fostret fram ur slidan av barnmorskan, varvid vävnaderna kring slidans mynning skyddas mot onödiga bristningar. Bristningar kan dock inte alltid undvikas. De brukar läka utan men sedan de sytts ihop.

När barnet framfötts får modern en stunds vila. Barnet tas om hand. Det väsentliga är nu att barnet på ett normalt sätt börjar lungandas.

Då näsa och svalg är fyllda med fostervatten skall dessa sugas rena. Barnet har fortfarande förbindelsen med placenta genom navelsträngen. Denna kläms ihop, vanligen med en plastklämma, ett litet stycke från barnets bukvägg. Därefter klipps navelsträngen av. Andningen kommer i gång och ger sig till känna genom att barnet börjar skrika.

Som tidigare nämnts skall barnet snarast efter födseln ha lapisdroppar i ögonen (lapis = silverniträt). Vidare skall man göra en första undersökning för att se om barnet är välskapt. Man känner efter om gommen är hel, att ändtarmen är öppen etc. En mer noggrann undersökning görs som regel av en barnläkare efter någon eller ett par dagar. Barnet "märks" på ett sätt som utesluter förväxling. Slutligen badas det, vägs och mäts.

Av förlossningen återstår efterbördsstadiet, dvs. utstötningen av moderkakan, placenta. Sedan barnet framfötts drar livmodern ihop sig för att anpassa sig efter den minskade volymen. Därvid blir det slitningar mellan den elastiska livmoderväggen och den oelastiska moderkakan, som lossnar från sitt fäste. I samband därmed uppstår som regel måttlig blödning.

Ofta kan modern själv krysta ut moderkakan eller också kan den med ett måttligt tryck med händerna mot bukväggen pressas ut.

Den moderna förlossningskonsten gör det möjligt att på olika sätt

minska de obehag och smärtor, som kan vara förknippade med att föda barn. Man måste dock ta hänsyn till fostret om smärtlindrande medel ges till modern. Fostrets andning och hjärtverksamhet får inte påverkas, då det kan medföra svårigheter för den normala anpassningen till ett liv utanför modern.

Lustgas-syrgasblandning har en god smärtlindrande effekt och kan ges med enkla apparater, som modern själv kan sköta. En liknande form av smärtlindring uppnås om modern andas in ångorna från den lättflyktiga vätskan trikloretylen. Man använder olika slag av lokalbedövningar — då man injicerar bedövningsmedlet kring nerver som leder smärtimpulserna från livmodern och förlossningskanalens väggar. Smärtlindrande injektioner ges ofta under öppningsstadiet.

Mer sällan ger man numera modern narkos — dvs. låter henne sova. Nackdelen med narkos är att livmoderssammandragningarna mer eller mindre upphör varigenom förlossningen avstannar. Vid en del förlossningsingrepp ger man dock narkos.

Olika åtgärder eller operativa ingrepp måste ibland vidtas för att korrigera förlossningens förlopp eller för att snabbt föda fram barnet. Ett relativt vanligt problem är att livmoderns kontraktioner icke är tillräckligt effektiva varigenom förlossningen förlängs och komplikationer kan tillstöta för fostrets eller moderns del.

Den vanligaste anledningen till att fostret snabbt behöver utskaffas är förändringar av fosterhjärtljuden, som under hela förlossningen noga skall avlyssnas. Sådana förändringar kan tyda på att fostret inte får tillräcklig försörjning av syre genom placenta och hotas av kvävning. Tidigare använde man i sådana situationer förlossningstång för att snabbt få ut barnet. På senare år har främst i Skandinavien den s.k. vakuumentraktorn, sugklockan, till stor del ersatt förlossningstången.

Vid vakuumentraktion trycker man en liten skål mot fostrets hjässa. Via en slang från skålen minskar man med en pump lufttrycket i skålen — framkallar ett vakuum — så att skålen kommer att sitta stadigt fästad. Samtidigt som livmodern kontraheras drar man i slangen till skålen.

Ett par procent av alla förlossningar sker med kejsarsnitt. Orsaken till att kejsarsnitt utförs kan vara sjukdom hos modern. Andra anledningar är att bäckenet är för trångt för en normal förlossning eller att fostret har ett onormalt läge i livmodern.

Vid kejsarsnitt öppnas bukväggen, varefter man gör ett snitt in i livmodern. Komplikationsrisken är större för barnet efter kejsarsnitt än efter en vanlig förlossning. Därför skall kejsarsnitt göras endast om starka skäl föreligger. Riskerna är dock betydligt mindre nu än förr.

Litteratur:

Se under artikeln Graviditet och fosterutveckling.

Flerbörder

För människans del innebär flerbörd i regel tvillinggraviditet, dvs. vid en och samma graviditet föreligger två foster som i regel framföds vid en och samma förlossning.

Tvillingförlossning förekommer en gång på 80–90 förlossningar, dvs. frekvensen är ca. 1,2 %. Vissa rasskillnader existerar dock. Sålunda är frekvensen tvillingar högre bland negrer men lägre bland mongoler i jämförelse med vita. I Japan är t.ex. frekvensen tvillinggraviditeter 0,5 %.

Tvillingar kan vara två-äggiga eller en-äggiga. Tvåäggighet förekommer i 75 % av tvillingfödslarna, enäggighet i 25 %. Tvåäggighet innebär att två ägg som lossnat vid den aktuella ägglossningen befruktas av var sin spermie. Tvåäggstvillingar är ej mera lika varandra än andra syskon och kan vara olikkönade eller likkönade. Enäggstvillingar uppstår genom att ett befruktat ägg av okänd anledning utvecklas till två separata individer. Enäggstvillingar är alltid likkönade och mycket lika varandra till utseende och personlighet.

I vissa familjer finns en ökad anhopning av tvillinggraviditeter, men frågan huruvida detta beror på ärftlighet eller tillfälligheter är i det enskilda fallet svår att besvara.

Det är en rätt vanlig uppfattning att tvillingar har svårare att bli gravida och få fullgångna barn än icke-tvillingar. Detta är felaktigt.

Det är svårt att fastställa om tvillinggraviditet föreligger, vilket allmänheten ibland ej riktigt kan förstå och ibland ej heller förlåta vid misstag. Historierna om hur en moder till allas överraskning fått två barn i stället för ett är legio. Endast en röntgenundersökning kan ge säkert besked. Man bör emellertid misstänka tvillinggraviditet om flerbörder varit vanliga i släkten, om bukomfånget är ovanligt stort för graviditetsstadiet, vid oförklarligt stor viktökning och vid onormalt riklig mängd fostervatten.

Det bör bestämt framhållas att de flesta tvillinggraviditeter förlöper komplikationsfritt såväl vad gäller själva graviditeten som förlossningen.

Flerbörder med mer än två foster förekommer också. Dessa kan vara enäggiga eller fleräggiga. Trillinggraviditeter är sällsynta; de förekommer i en frekvens av 1:8000 graviditeter. Fyrlingar, femlingar, sexlingar, sjulingar har förekommit men är extremt sällsynta. Några säkert belagda fall av åttlingar finns inte. De kanske mest kända femlingarna är de enäggiga barnen Dionne från Kanada, födda i maj 1934. Från medicinsk

synpunkt är de märkliga bl.a. därigenom att tidigare inget enskilt barn i femlinggrupp levtt mer än 50 dagar. Barnen Dionne uppnådde som bekant vuxen ålder. En genomgång av facklitteraturen fram till 1963 gav 73 autentiska fall av femlingar. Numera har man möjlighet att genom god vård göra det möjligt även för femlingar att överleva nyföddhetsperioden.

Känd över hela världen är den metod att behandla barnlöshet med mänskligt hormon, som utarbetats vid Akademiska sjukhuset i Uppsala. Av de behandlade kvinnorna har ca 40 % blivit gravida. Missfallsfrekvensen har varit ca 25 %. Missfallen har inträffat nästan enbart hos patienter där flerbörder framkallats. Flerbördsfrekvensen har varit omkring 45 % (2 eller flera foster). Några missbildningar hos barnen eller fostren (vid missfall) har aldrig konstaterats.

Flerbörderna vid denna form av behandling har varit ett problem. Med ökande antal foster eller barn per aktuell graviditet ökar risken för fosterdöd eller barnadöd genom t.ex. missfall eller förtidig förlossning betydligt. Problemet visade sig vara en svårbemästrad doseringsfråga. En kvinna, som vid den första behandlingen födde sjulingar, av vilka alla dog, födde efter den andra behandlingen med oförändrad dos i normal tid vid en normal förlossning ett (1) normalt barn. Emellertid har doseringsfrågan nu praktiskt taget lösts.

Det bör framhållas att ovanstående behandlingar ej utgör något universalmedel för behandling av alla former av barnlöshet och att de patienter som lämpar sig för behandling måste utväljas noggrant.

Litteratur:

- Bergman, P: *Obstetrik för barnmorskor*. Stockholm 1970, s. 197–203.
Borell, U & Engström L: *Obstetrik*. Stockholm 1971, s. 114–118.

Barnsängstiden, amning

Efter förlossningen minskar livmodern i storlek för att inom ungefär sex veckor ha återgått till sitt vanliga tillstånd. Denna process befrämjas om amningen samtidigt fortgår. Från det ställe där moderkakan suttit sker det en måttlig blödning som efter ett par tre veckor blir alltmer varliknande och efter hand övergår till ett klart sekret. Detta kallas avslag.

Den första menstruationen efter förlossningen kan komma redan inom ca. sex veckor. Om modern ammar dröjer det dock som regel längre tid — ofta återkommer inte menstruationen förrän det gått någon eller några månader efter det att modern slutat amma. Viktigt är dock att alla mödrar är medvetna om att amningen inte är något effektivt skydd mot en ny graviditet och att en befruktning kan inträffa redan några veckor efter förlossningen. Samlag kan återupptas då avslagsperioden är avslutad. Någon form av preventiva åtgärder bör då användas ända fram till den tidpunkt då makarna är beredda att ev. ta emot ett nytt barn.

Vanligen stannar modern 4—5 dagar på BB efter förlossningen. Under den tiden bör hon få vila. Samtidigt skall hon beredas tillfälle att lära sig sköta sitt barn och bli bekant med det. Med tanke på detta låter man på flera BB mödrarna ha barnen hos sig under dagtid. Det är av psykologiska skäl viktigt att modern får ha barnet hos sig en stund så snart som möjligt efter förlossningen och även ofta i fortsättningen.

Någon eller ett par dagar efter förlossningen börjar bröstet producera mjölk, och amningen kan inledas. Om modern finner amningen lustbetoad och kan genomföra den är detta till fördel för barnet och henne själv. Under amningen får barnet uppleva den fysiska närkontakten med hjälp av munnen, vilken under första levnadsåret är det organ som ger den starkaste lusttillfredsställelsen och därmed trygghetskänsla. (Se kapitlet Människans psykos sexuella utveckling.) Fortfarande under förutsättning att modern inte har svårigheter med amningen ger den också henne själv en psykofysisk närkontakt med barnet som hon kan uppleva starkt positivt. Dessutom är ju amning mindre besvärlig och omständlig än flaskuppfödning.

Om däremot modern upplever amningen fysiskt eller psykiskt negativt t.ex. på grund av spruckna och smärtande bröstvårtor, eller om hon finner det svårt att kombinera ett amningsprogram med sin allmänna praktiska situation, kommer inte heller barnet att uppleva amningen

positivt. Det bör därför inte utövas något tryck på modern att hon skall amma och det bör försäkras henne att man kan ordna flaskuppfödning så att den till en mycket stor del ger samma fördelar som bröstuppfödningen. Viktigast är därvid att barnets måltid äger rum under så lugna och rofyllda förhållanden som möjligt och att barnet medan det äter känner fysisk kontakt hud mot hud med den som ger flaskan.

Av mindre betydelse än förr är bröstmjölakens näringsvärde, då man nu i handeln kan erhålla fullgoda ersättningspreparat. Ett undantag är barn med allergisk överkänslighet mot komjölk, där modersmjölk är att föredra. De skyddsämnen – immuniserande mot vissa sjukdomar – som överförs med modersmjölken har ingen större betydelse då de förstörs i barnets mag-tarmkanal. Men modersmjölken stimulerar tillväxten av en speciell bakterie i barnets tarm; den skapar en surhetsgrad i tarmen som de flesta andra bakterier inte trivs med. En stor svensk undersökning har också visat att ammade spädbarn under infektionstider, och med äldre syskon i skolor eller lekskolor, klarade tarm- och luftvägsinfektioner något bättre än flaskuppfödda barn. Skillnaden är emellertid inte så stor att den kan användas som något tungt vägande skäl mot flaskuppfödning. Helt annorlunda är förhållandena i u-länderna. Där är möjligheterna att ge ersättningsföda i det närmaste obefintliga och amning enda sättet att – i bästa fall – göra det möjligt för barnet att överleva.

Är bröstmjölksmängderna otillräckliga, ger man tillägg bestående av mjölkblandningar. Ofta producerar bröstet under den första tiden mer mjölk än barnet behöver, vilket tillfälligt kan ge upphov till en smärtande mjölkstockning. Denna kan emellertid omedelbart hävas genom att modern får pumpa ur överskottsmjölken, lämpligen med en elektrisk pump.

När barnet diar fattar det med läpparna runt vårtgården och suger med bröstvårtan mot gommen. Viktigt är att bröstvårtorna hålls rena, då bakterier kan tränga in i sprickbildningar och ge upphov till infektioner. I sällsynta fall kan då s.k. bröstböld uppstå; den botas numera oftast utan svårighet.

Om barnet fritt skulle få bestämma sin måltidsrytm, äter det 6–16 mål per dygn och kommer ned till 4–6 mål på relativt fixa tider vid 1–1 1/2 månads ålder. Ett längre uppehåll inträder ganska snart under de mörka timmarna, lika mycket före som efter midnatt. Av lättförståeliga skäl försöker man emellertid få barnet att acceptera 5 mål på bestämda tider med fyratimmarsintervall och ett åttatimmarsuppehåll från kl 23 till kl 7. Detta lyckas oftast, men 5–10 % individualister bland spädbarnen opponerar sig.

Under den allra första tiden bör barnet få en mjölmängd motsvarande 10 gram per levnadsdag och mål upp till 120 gram. Den fortsatta utportioneringen bör inte beräknas mekaniskt utan i samråd med t.ex. barnavårdscentralens sjuksköterska.

Redan vid några månaders ålder ges tillägg till mjölken i form av safter och moser. D-vitamin skall ges för att förebygga engelska sjukan (rakitis).

Klimakterium

Klimakterium kommer från ett grekiskt ord, som betyder "pinne på en stege". Det omfattar en period från 2-3 år före sista menstruationsblödningen (i 45-50-årsåldern) till 5-7 år därefter. Tiden efter menstruationernas upphörande kallas menopaus.

Den fysiologiska bakgrunden till menstruationernas upphörande är att äggstockarna inte längre svarar på stimulansen från hypofysen. Ägganläggningen mognar inte, balansen mellan äggstockarnas hormoner rubbas, och ägglossningarna upphör. Det medför i första hand att gestagent hormon - progesteron - inte insöndras. Detta medför i sin tur att mensblödningarna ändrar typ både vad gäller varaktighet, riklighet och intervall. När sedan östrogenerna nästan helt försvinner, blir slemhinnan i livmodern uttunnad, och menopaus inträder.

Äggstockarna blir mindre liksom uterus (livmodern). Slemhinnan i slidan blir tunnare och utslätad. Detta medför dels en ökad risk för infektioner, dels att slidan kan kännas torr och att ett samlag kan irritera och göra ont. Blygdläpparna planas ut, bäckenbottens elasticitet avtar, och stundom förekommer livmoderframfall.

Hormonbortfallet innebär att hos en stor grupp kvinnor de s.k. bortfallsbesvären uppträder. Det vanligaste är värmevågor eller blodvallningar som förflyttar sig över bröst, hals och ansikte, inte sällan i kombination med rodnad fläckvis. De efterföljs av en svettning, som kan vara ganska riklig. Inte sällan känner kvinnan också s.k. myrkrypningar i armar och ben. Andra symtom som kan uppträda är viktökning, labilt känsloliv och ibland depressiva tillstånd oftast med inslag av ångest och rastlöshet.

Man brukar säga att varje kvinna får det klimakterium som motsvarar hennes "typ". Det innebär att många kvinnor inte får några speciella besvär medan andra kan bli nästan helt invalidiserade och gärna vill isolera sig. De kan mycket intensivt uppleva att för dem är detta "början till slutet".

Det finns ingen anledning att inte behandla symtomen. Och eftersom de till stor del betingas av ett bortfall av hormoner, får man tillföra sådana. Är besvären stora redan före menopaus, kan t.ex. kombinerad hormonbehandling ges i form av p-piller, som sålunda också har ett rent medicinskt användningsområde. Samtidigt behöver kvinnan då inte ångslas för att bli gravid vid denna ålder. Efter menopaus däremot är

östrogent verksamma substanser klart att föredra. Däremot har vi idag inte hållpunkter för att de skall användas i decennier för att bibehålla en s.k. ständig ungdom som sker i vissa andra länder.

Viktigt är också att man försöker avdramatisera klimakteriet. Kvinnor och män bör få klart för sig att det visserligen innebär att kvinnan inte längre kan bli gravid och föda barn men att det sexuella samlivet har alla förutsättningar att fortsätta så länge båda vill, även om det ofta ändrar form och kanske också upplevs på ett annat sätt, som t.o.m. kan vara mer positivt än tidigare.

Klimakteriet är liksom puberteten en epok i kvinnans liv, det är inte ett utslöcknande eller inledning till ett avtynande.

Frågan om även mannen har ett klimakterium har diskuterats mycket. Å ena sidan har hävdats att alldenstund mannens befruktningförmåga inte snabbt minskar eller upphör i en bestämd ålder utan tvärtom består, ofta till hög eller mycket hög ålder, torde något egentligt klimakterium, orsakat av plötsligt sviktande testosteronproduktion inte förekomma. Å andra sidan har iakttagits och beskrivits fysiska och psykiska förändringar hos mannen i femtio-sextioårsåldern av samma eller likartad natur som ansetts förekomma i samband med kvinnans klimakterium, t.ex. tilltagande förslappning och rynkighet i huden, tendenser till depression och känsla av att vara förbisedd, förbrukad och värdelös. Vanlig är också hos båda könen i nämnda ålder en viss obenägenhet att acceptera de förändringar som åldern eller klimakteriet medför.

I vilken utsträckning dessa fenomen skall anses vara allmänna åldersförändringar och reaktioner på dem eller beror på en relativt snabbt skeende omställning av kroppens hormonbalans, d.v.s. ett manligt klimakterium i ordets egentliga mening, är inte helt klarlagt. Medicinsk expertis tenderar emellertid f.n. att hävda att något fysiologiskt klimakterium hos mannen knappast går att iaktta. De fysiska och psykiska förändringarna i övre medelåldern inklusive en reducerad och ibland försvärad sexualfunktion skulle i så fall vara successiva åldersförändringar och psykiska reaktioner på dessa.

Sterilitet

Sterilitet (infertilitet) innebär oförmåga till fortplantning. Ofrivillig barnlöshet kan bero på att den ena eller båda makarna är permanent eller temporärt sterila, men också på en kombination av faktorer som gör paret oförmögat få barn med varandra utan att detta behöver utesluta graviditet med annan partner. Infertilitet beräknas förekomma i 10–15 % av äktenskapen. Förklaring till barnlösheten finner man lika ofta hos mannen som hos kvinnan och endast i 10–20 % av fallen kan man med dagens metoder ej påvisa någon orsak. Ofrivillig barnlöshet utgör genom sin vanlighet ett stort medicinskt problem. Våra kunskaper om orsaker till och behandling av sterilitet har ökat under senare år.

Orsakerna till sterilitet kan indelas på olika sätt, t.ex. i

1. *utvecklingsstörningar*, som kan drabba såväl yttre som inre genitalorganen. Missbildningar i slida, livmoder eller äggledare kan förhindra äggets befruktning eller vidare utveckling. Missbildning av penis kan omöjliggöra ett normalt överförande av sperman. Testiklarnas nedvandring till pungen under fosterstadiet kan utebli, vilket oftast resulterar i permanent sterilitet. De sädescellproducerande cellerna i testiklarna kan saknas.

2. *Hormonella störningar* är förhållandevis ovanliga men har tilldragit sig stort intresse bl.a. därför att de numera ofta är tillgängliga för terapi. Underproduktion av hypofysens gonadotropiner kan t.ex. korrigeras genom injektion av motsvarande hormoner. Däremot är det sällsynt att man framgångsrikt kan behandla sterilitet som beror på primära störningar i könskörtlarnas egen hormonproduktion.

3. *Infektioner* i slidan, livmoderhalsen, prostata eller sädesblåsor utgör vanliga orsaker till temporär och behandlingsbar sterilitet. Tuberkulos i genitalorganen samt könssjukdomar (spec. gonorré) kan ge tilltäppning av äggledare och bitestiklar. Riskerna för sterilitet efter gonorré som inte kommer under behandling (sannolikt 5–10 %, ev. mycket högre) underskattas i allmänhet. Påssjuka kan ge upphov till inflammationer i testiklar och äggstockar, men riskerna för permanent sterilitet syns ej vara så stora, som man tidigare fruktade. Temporär nedsättning av fertiliteten kan vidare bero på kraftiga infektioner, t.ex. luftvägsinfektioner med hög feber, lunginflammation, smittsam gulsot.

4. *Andra faktorer*, som åtminstone hos vissa individer kan ge sterilitet,

är t.ex. sjukdomar i livmodern, brister i näringen, stress, oro. Immunologiska faktorer har tilldragit sig stor uppmärksamhet under senare år. Man har skäl att anta att vissa kvinnor kan utveckla antikroppar mot mannens sädesceller så att dessa blir "passiviserade" och oförmögna till befruktning.

Behandlingen av sterilitet skall liksom vid andra sjukdomstillstånd riktas mot orsaken (orsakerna). En noggrann undersökning av båda makarna är därför alltid nödvändig. I Sverige är det vanligen gynekologen som sköter denna. Undersökningen bör innefatta allmän hälsoundersökning och gynekologisk undersökning av kvinnan samt analys av spermaprover från mannen. Om spermaundersökning visar att orsaken inte uppenbarligen ligger hos mannen brukar den fortsatta undersökningen av kvinnan omfatta daglig kontroll av morgontemperaturen under tre månader (test av äggstockarnas funktion), röntgenundersökning av livmoder och äggledare, mikroskopisk undersökning av slemmet i livmoderhalsen några timmar efter samlag (sädescellernas antal och rörlighet). Spermaprovet kan visa lågt antal sädesceller, nedsatt rörlighet, ökat antal missbildade sädesceller eller sammanklumpningsfenomen. Hormonell behandling av kvinnan beräknas motiverad i ca. 5 procent av fallen. Däremot hör det till ovanligheten att hormonell behandling av mannen är befogad.

Konstgjord eller artificiell sädesöverföring av makens sperma (s.k. homolog insemination)¹ kan vara befogad då missbildningar eller andra faktorer (t.ex. impotens) omöjliggör samlag. Homolog insemination då makens sperma har nedsatt kvalitet har givit dåliga resultat. Då mannen är permanent steril önskar makarna ibland insemination med annan mans sperma (heterolog insemination). Denna åtgärd tillgrips emellertid i mycket begränsad omfattning. Skälen till restriktiviteten är huvudsakligen två. Dels är det rättsliga läget oklart – det föreligger en konflikt mellan spermagivarens krav på anonymitet och barnets rätt att få veta vilka dess föräldrar är. Dels saknas en organisation för utredning av givarens ärftliga, medicinska och sociala bakgrund (risker för spridande av ärftliga sjukdomar, smitta m.m.).

Adoption är för många sterila par en väg att lösa barnlöshetens problem. Se kapitlet med denna rubrik.

¹ Artificiell insemination kallas ofta "konstgjord befruktning". Detta är dock helt oegentligt, eftersom befruktningen, dvs. sädescellens sammansmältande med ägget, ej är konstgjord.

Litteratur:

CIBA Collection, vol. 2: "Reproductive System", utg. av CIBA Pharmaceutical Company.
Medicinska framsteg, vol. 3, (1954) s. 333–361.

Sterilisering

Med sterilisering avses egentligen varje ingrepp som gör en individ oförmögen att fortplanta sig. I dagligt tal brukar man emellertid inte med sterilisering avse kastrering som är ett mycket långtgående ingrepp. Vid kastrering avlägsnas könskörtlarna eller sätts ur funktion genom strålbehandling. Eftersom könskörtlarna förutom ägg respektive sädesceller producerar könshormoner, kan kastrering medföra att individens fysiska och psykiska karaktär undergår påtagliga förändringar. Kastrering regleras genom en speciell lag och utförs mycket sällan. (Vid vissa former av cancer ingår kastrering som ett led i behandlingen. Detta regleras självfallet ej genom nämnda lag.)

Sterilisering är också reglerad genom en speciell lag. Ingreppet innebär för mannens del att man genom ett enkelt operativt ingrepp i pungen skär av och avlägsnar en liten del av sädesledarna. Ingreppet är ofarligt och tar bara några minuter. Ägglarna ligger inne i bukhålan, och motsvarande ingrepp blir därför något mer komplicerat på kvinnan. I princip är operationen lik den för mannen i det att man avlägsnar en bit av vardera ägglaren.

I Sverige kan sterilisering utföras endast på bestämda indikationer (i vissa andra länder räcker det att en person begär att bli steriliserad). Socialstyrelsens tillstånd skall i regel inhämtas. För både *män och kvinnor* gäller följande två indikationer:

1. Eugenisk indikation för att hindra överförande av vissa arvsanlag, t.ex. anlag för psykisk sjukdom eller annan svårartad sjukdom.
2. Social indikation då någon på grund av psykisk utvecklingsstörning eller av annan anledning bedöms för framtiden vara uppenbart olämplig handha vården av barn. Indikationen är försedd med en rad restriktiva villkor. Endast mycket grava fall kan komma i fråga.

Enbart för *kvinnor* och liksom i de två föregående fallen endast med socialstyrelsens tillstånd gäller en tredje indikation:

3. Medicinsk indikation, då det på grund av sjukdom, kroppsfel eller svaghet hos kvinna är påkallat med sterilisering för att förebygga havandeskap som skulle medföra allvarlig fara för hennes liv eller hälsa.

Utan tillstånd från socialstyrelsen kan sterilisering av *kvinna* ske på grund av följande två indikationer:

4. Kroppslig sjukdom eller kroppsfel hos *rättskapabel* kvinna, som själv önskar bli steriliserad av nämnda orsak.

5. Sjukdom eller kroppsfel hos kvinna vid samtidigt avbrytande av havandeskap enligt abortlagens nödfallsparagraf.

I båda fallen finns noggranna föreskrifter. Steriliserande operation som utförs på grund av sjukdom i könsorganen regleras ej genom denna lag.

Speciella sekretessbestämmelser gäller ärenden om sterilisering.

Sammanfattningsvis gäller att det enligt svensk lag är mycket lättare att få sterilisering genomförd på en kvinna än på en man, trots att ingreppet är så mycket lättare när det gäller mannen. Denna åtskillnad torde vara rotad i gamla komplicerade könsrollsuppfattningar, enligt vilka det förelåg större motstånd mot att ingripa i mannens än i kvinnans fortplantningsfunktioner. Enligt modern uppfattning bör lagen vara lika för man och kvinna om inte medicinska skäl för särbestämmelser föreligger. Den som så önskar bör kunna bli steriliserad på egen begäran, om vissa i lagen angivna villkor uppfyllts. En sådan ordning är genomförd i vissa andra länder, t.ex. Storbritannien,

Litteratur: Fri sterilisering, SOU 1974:25. Betänkande avgivet av steriliseringsutredningen.

Preventivmetoder och preventivmedel

Preventivmetoder eller antikonceptionella metoder kan indelas i

- I. Metoder som inte fordrar anskaffning av något medel. Dit räknas avbrutet samlag (coitus interruptus) och rytmmetoden.
- II. Mekaniska preventivmedel: kondom och pessar.
- III. Kemiska medel.
- IV. Hormonell antikonception.
- V. Livmoderinlägg.

I. Metoder som inte fordrar anskaffning av något medel

Under 1920- och 30-talen minskade födelsetalen i Sverige. På den tiden var preventivmedel – kondom och pessar – svåråtkomliga och därför föga använda. Den mest praktiserade metoden var i stället *avbrutet samlag*, som sannolikt allttjämt används i stor utsträckning. Tillvägagångssättet är att penis dras tillbaka ur slidan innan sädesuttömningen sker.

Fördelen med metoden är att intet medel behöver skaffas eller hållas i beredskap. Nackdelarna är dock betydande. Stor självkontroll fordras av parterna, främst av mannen. Dessutom måste samlaget avbrytas när lustförmimmelsen är som starkast. Upprepade samlag måste undvikas, då spermier på penis och i urinröret från det förra samlaget kan föras in i vagina och resultera i befruktning. Metoden är för övrigt osäker på grund av att spermier kan tömmas ut i vagina före den egentliga utlösningen utan att mannen märker det.

Rytmmetoden kallas även "säkra perioder". Den bygger på vetskapen att en befruktning endast kan äga rum genom samlag under ett par dygn före och något dygn efter ägglossningen (se artiklarna Könorganens byggnad och funktion, Könshormonerna, Spermietransport och befruktning). Regelbundna menstruationsintervall fordras för att man med någorlunda säkerhet skall kunna beräkna när ägglossningen sker. Vid vanliga intervall om 28 dagar kan den första veckan från första menstruationsdagen och de sista 10 dagarna innan nästa menstruation börjar sägas vara säkra perioder. Vid varierande intervall kan det vara ytterst svårt att räkna ut tidpunkten för ägglossningen.

Fördelen med metoden – som är den enda preventivmetod som accepteras av den katolska kyrkan – är att intet medel erfordras.

Nackdelarna är dock uppenbara: svårigheten att veta när ägglossningen sker, att ej kunna ha samlag när man själv helst vill, risk för graviditet vid oregelbundna menstruationer. Många praktiserar emellertid en kombination av avbrutet samlag och rytmmetoden eller av mekaniska preventivmedel och rytmmetoden.

II. Mekaniska preventivmedel: kondom och pessar

Kondom är det enda preventivmedel som finns för mannen. Rätt använd är kondomen ett säkert preventivmedel — och medför även ett visst skydd mot överföring mellan parterna av gonorré. Man skall då ha kondomen på penis under hela samlaget.

Kondomen är dock inte absolut säker. Den kan någon gång gå sönder. Orsaken till detta brukar vara ett ovarsamt handskande med den vid påsättningen. En annan risk är att om mannen ligger kvar med penis i vagina efter samlaget, kondomen inte längre sluter tätt till eller glider av penis i och med att erektionen avtar. Har man använt kondom och vill upprepa samlaget måste man sätta på en ny kondom innan penis föres in i vagina. I annat fall kan spermier i urinröret eller på penis orsaka befruktning.

Kondomer finns numera av mycket god kvalitet. Ur säkerhetssynpunkt är de mycket väl kontrollerade, och den tunna gummihinnan minskar inte påtagligt känslan av intim kontakt. Dessutom är kondomer tillgängliga: de finns i automater, sjukvårdsaffärer, varuhus, snabbköpsaffärer, kiosker och bensinstationer eller kan beställas via postorder.

Slidpessaret är en cirkelrund gummimembran som hålles utspänd av en runt periferien löpande metallfjäder. Pessar finns i olika storlekar, och rätt storlek måste provas in hos läkare eller barnmorska. Rätt insatt vilar pessarets främre kant i den fördjupning som finns bakom blygdbenet, medan pessaret i övrigt spänner ut slidans väggar. Vagina blir av pessaret uppdelad i två rum: ett yttre rum där samlaget sker och säden tömmes och ett inre rum med livmodertappen och mynningen till livmoderhålan skyddade bakom pessarets gummimembran.

Senare tids forskning har visat att slidan ändrar sin form under samlaget, varvid lägesförskjutningar och mellanrum mellan slidväggen och pessarets kant kan uppkomma. Pessarets främsta effekt som preventivmedel ligger därför i att det är en mycket lämplig behållare för ett kemiskt spermiedödande medel, vilket utstruket över pessarets yta och runt dess kanter kommer i god kontakt med spermier, som därför förstörs även om de tränger förbi pessaret. Pessaret enbart är alltså inget säkert mekaniskt preventivmedel. För att vara effektivt skall det alltid användas i kombination med ett kemiskt medel. Vid upprepade samlag skall nytt kemiskt medel appliceras. Detta sker lämpligen genom att medlet sprutas in med en spruta i vaginalrummet framför pessaret.

Pessaret skall behållas i vagina under minst sex timmar efter det senaste samlaget. Någon sköljning av slidan skall inte göras under denna tid. Pessaret rengöres med vatten, torkas och talkas in.

Använt på det sätt som beskrivits är slidpessaret ett effektivt preventivmedel. Befruktning kan dock trots allt förekomma någon enstaka gång. En fördel med pessaret, jämfört med kondomen, är att det är kvinnan som handhar det. Det är hon som får bära den tyngsta bördan av en ovälkommen graviditet. Hon har därför den bästa motivationen att rätt sköta ett preventivmedel. Samtidigt är det en orättvisa att kvinnan skall ha ansvaret för och besväret med flertalet typer av preventivmedel. Det är att hoppas att man lyckas finna ett "manligt" preventivmedel som inte kräver någon åtgärd vid varje samlag. Nackdelar är att man måste gå till läkare eller barnmorska för att få rätt storlek av pessars inprovad. Sådana kontroller bör upprepas med ett par års mellanrum och i varje fall efter en graviditet. Vidare måste kvinnan förbereda sig för varje samlag, vilket kan ta bort det spontana i den sexuella kontakten. Efter p-tabletternas tillkomst har användningen av slidpessar avsevärt minskat.

Vissa kvinnor kan av anatomiska skäl inte använda slidpessar. Detta kan både gälla unga flickor och kvinnor som fött barn. Att man inte kan använda pessars beror dock inte på att man "inte är skapt som andra"; de variationer i slidans form det här rör sig om är i regel betydelselösa för ett fullgott utbyte för båda parter av ett samlag.

III. Kemiska medel

Effektiva spermiedödande kemiska medel kan blandas upp med andra substanser, som underlättar medlets snabba spridning i slidan. I handeln kan man köpa dessa medel utan recept i form av stavar, s.k. vagitorier, gelé, salva eller som skumlösning (i aerosoltuber). Mest effektiva är skumpreparaten därför att de snabbast och mest fullständigt fördelar sig i slidan. Skumpreparaten i likhet med gelé och salva sprutas in i slidan med hjälp av särskilda sprutor som medföljer förpackningarna. Salva eller gelé kan också anbringas direkt på ett pessars.

Man skall inte lita enbart på kemiskt medel som skydd mot graviditet. För att ge god säkerhet skall det kemiska medlet alltid kombineras med pessars eller kondom. Undantag är om en kvinna nått 45-årsåldern, då möjligheten att bli gravid är mindre. Då man tillämpar avbrutet samlag eller rytmmetoden kan det också vara tillräckligt med enbart kemiskt medel. Vissa människor, både män och kvinnor, kan vara överkänsliga mot ett visst medel. Man kan då byta till ett annat fabrikspreparat, som inte behöver ge några besvär.

IV. Hormonell antikonception

Hormonell antikonception – i Sverige hittills endast använd i form av p-tabletter – har fått en mycket stor popularitet. Man räknar med att 1972 ca 350.000 kvinnor i Sverige regelbundet tog p-tabletter.

Alla p-tabletter som finns i handeln i Sverige har som gemensam effekt, att ägglossningen uteblir. Lossnar inte något ägg, kan kvinnan inte bli gravid.

P-tabletterna innehåller två hormoner.¹ Det ena har östrogen effekt, det andra en effekt liknande gulkroppshormonets, progesteron. Det senare hormonet hör till gruppen gestagener. I de preparat man nu använder är det den östrogena komponenten som hämmar ägglossningen. Gestagen är tillsatt för att livmoderslemhinnan skall genomgå sådana förändringar att en menstruationsliknande blödning uppstår när man gör ett uppehåll i tablettmedicineringen.

Så kallade sekvenstabletter innehåller endast östrogen hormon under de två första veckornas medicinering men bägge hormonerna under den sista veckan. En del kvinnor får mindre biverkningar av sekvenstabletterna. Emellertid har det visat sig att dessa tabletter måste tas regelbundet vid samma tidpunkt varje dag för att ägglossningen med säkerhet skall förhindras. I annat fall kan graviditet inträffa. Vid de s.k. kombinations-tabletterna, där varje tablett har samma sammansättning, gör det mindre om man tar tabletterna något mer oregelbundet. Dock skall det aldrig tillåtas gå mer än 36 timmar mellan två tabletter. (Graviditetsskydd inträder normalt från första dagen av påbörjad medicinering. Undantag framgår av bruksanvisningen.) Orsaken till den större säkerheten vid kombinationstabletter är att vid sidan av östrogenets ägglossningshindrande effekt, det gestagena hormonet förändrar livmoderhalsens slem, så att spermerna inte kan ta sig igenom det. Denna iakttagelse har man på senare tid utnyttjat så, att man endast ger en liten daglig dos gestagent hormon och förlitar sig på förändringen i livmoderhalslemmet, medan ägglossningen får äga rum. Undantagsvis inträffar graviditeter. Däremot är biverkningar mycket sällsynta, och man har anledning att räkna med mycket lägre frekvens komplikationer än vid de nu gängse p-tabletterna. I fall där de vanliga p-tabletterna bör undvikas, synes dessa andra tabletter med endast en liten dos gestagen vara ett lämpligt alternativ – t.ex. när det gäller unga flickor med ännu ej stabiliserad äggstocksfunction.

På senare tid har man även börjat pröva injektioner med gestagent hormon. Sådana injektioner kan ges som depåer med verkan under mycket lång tid, t.o.m. under ett till flera år utan att behöva upprepas. Ett antikonceptionellt medel av detta slag kan bli av stor betydelse för familjeplanering i länder med knappa hälsovårdsresurser.

Fördelarna med p-tabletter är att medlet inte behöver tas eller anbringas i anslutning till ett samlag och att metoden i praktiken är att betrakta som hundraprocentigt säker. En väsentlig olägenhet är att läkarundersökning och recept fordras. Man måste också veta i vilken utsträckning p-tabletter kan ge komplikationer eller vara skadliga vid lång tids bruk.

I undantagsfall kan p-tabletter leda till blodpropp. Frekvensen är dock endast ca 6 svåra fall på 100.000 kvinnor. Sannolikt gäller detta främst kvinnor som är disponerade för blodpropp. Därför skall feta kvinnor, kvinnor som tidigare haft blodpropp eller som har vissa njur- och cirkulationssjukdomar inte ta tabletter. Det bör dock observeras att risken för blodpropp är större vid en graviditet än vid ett års användning av p-tabletter.

De hormoner som ingår i p-tabletterna nedbryts i levern. Detta kan ge

¹ Egentligen är det här inte fråga om hormoner utan om syntetiskt framställda hormonliknande substanser. För att beteckna dessa används i fortsättningen i denna artikel ordet hormoner.

upphov till rubbningar i leverfunktionen. Dessa rubbningar är i flertalet fall övergående om man fortsätter att ta tabletterna och går i varje fall tillbaka om kvinnan slutar med dem. För kvinnor som haft gulsot, gallblåse- eller leversjukdomar är en viss försiktighet motiverad.

Det har mycket diskuterats om det finns något samband mellan medicinering med p-tabletter och cancer. Några bindande bevis för ett sådant samband har icke framlagts.

Man har också frågat sig om det är förknippat med risker att ge unga flickor, som icke fött barn, p-tabletter. Åldern spelar därvid ingen roll, utan det avgörande är flickornas fysiska mognad. Vissa forskare hävdar att menstruationerna bör ha varit regelbundna under ett par år och av sådan karaktär att man kan anse att det förekommer ägglossningar på ett normalt sätt, innan en flicka bör tillåtas ta p-tabletter. De som har oregelbundna menstruationer – oavsett ålder – och längre fram önskar barn anses böra iaktta en viss försiktighet. Det har nämligen visat sig att det i sådana fall kunnat dröja flera månader innan menstruationen återkommer, när de under en längre tid använt p-tabletter och sedan upphört därmed. Sammanfattningsvis bör påpekas att dessa risker, så långt vår kunskap nu sträcker sig, gäller ett mycket litet antal individer. De motiverar emellertid att man får ut p-piller endast efter undersökning och ordination.

Vid sidan av p-tabletternas eventuella skadeverkningar, om vilka man ännu ej har fullständig kunskap, förekommer det också vad man kan kalla biverkningar. Dessa är mest uttalade under den första tiden då man tar tabletter. Viktökning och illamående är de vanligaste besvären. En del anger även nedsatt sexuell lust, vilket kan ha ett samband med p-tabletterna men också en rent psykologisk bakgrund. Det är dock även många kvinnor som känner ett ökat sexuell utbyte sedan de börjat med p-tabletter. Detta kan bero på att de inte längre behöver oroas för icke önskade graviditeter.

V. Livmoderinlägg

Sedan lång tid har man känt till att främmande föremål i livmodern förhindrar uppkomsten av graviditet. Verkningsmekanismen är dock ännu ej helt klarlagd. Sannolikt beror den antikonceptionella effekten på den mekaniska retningen mot livmoderslemhinnan. Andra verknings sätt har dock diskuterats, såsom förändringar i muskelsammandragningarna i äggledarnas och livmoderns väggar, varigenom den ytterst fint reglerade befruktningmekanismen rubbas.

Fördelen med livmoderinlägg (även IUP, internationellt IUD = intrauterina preventivmedel eller "spiral" efter det första inlägget som användes i Sverige och som har formen av en spiral) är att inga preventiva åtgärder behöver vidtas efter det läkarbesök som fordras för att få inlägget placerat i livmodern. Nackdelar finns dock. Utstötningar, blödningar och smärta har förekommit hos en del av dem som fått ett livmoderinlägg applicerat, i synnerhet under de första månaderna. Denna

typ av preventivmedel har emellertid väsentligt förbättrats genom att man virat en tunn koppartråd runt en del av plasttråden. Denna förändring har fått till resultat färre biverkningar och större säkerhet. Dessutom kan den nya typen användas även av kvinnor som inte varit gravida, vilket inte ansågs lämpligt med det ursprungliga plastinlägget. Plast-koppar-inlägget bör bytas ut efter två år, då kopparen anses förbrukad.

De flesta livmoderinlägg – och samtliga som för närvarande används i Sverige – är tillverkade av böjbar plast i olika former. Inlägget införes i livmodern i uträtat skick via en smal införare. När det når livmoderhålan återtar det sin ursprungliga böjda eller vinklade form.

Forskningen beträffande nya, ofarliga och enkla preventivmedel är mycket intensiv. Främst är det den snabba folkökningen i de fattiga delarna av världen som medfört denna vetenskapliga satsning. Då och då förekommer notiser om nya revolutionerande metoder såsom "dagen-efter-tabletter" eller "abortpiller" och helt nya typer av preventivmedel för män. Forskningen beträffande dessa befinner sig emellertid i ett begynnelsestadium.

Litteratur:

Larsson-Cohn, Ulf: Moderna preventivmedel. Stockholm 1968

Geijerstam, Gunnar af: Födelsekontroll. Ingår i: Sexologi, red av Joachim Israel. Uppsala 1970.

Demarest, Robert J & Sciarra, John J: Befruktning, förlossning, födelsekontroll. Övers. Stockholm 1970.

Control of human fertility, Proceedings of the Fifteenth Nobel symposium 1970 at Södergarn, Lidingö. Stockholm 1971.

Hagenfeldt, Kerstin: Fakta om preventivmedel. Utg. av socialstyrelsens nämnd för hälsouppllysning. 1973.

Veneriska sjukdomar

Sedan flera hundra år har en grupp sjukdomar sammanförts under beteckningen "veneriska sjukdomar", även benämnda könssjukdomar. Det gemensamma för dessa sjukdomar är att de praktiskt taget alltid överförs vid könsumgänge. De var länge sjukdomar man inte talade om och vilka ansågs spridas huvudsakligen av s.k. dåliga kvinnor. Männens roll som smittspridare diskuterades till en början knappast alls.

I dag räknar vi såsom veneriska sjukdomar:

syfilis (stundom *lúes*), äldre benämning *hård schanker*

gonorrhé eller *dröppel*

ulcus molle eller *mjuk schanker*

lymfogranulöma venéereum eller *tropikböld*.

I Sverige är endast syfilis och gonorrhé av någon betydelse. De två övriga förekommer ytterst sällan. Gonorrhé ensam svarar i Sverige för drygt 98 % av de veneriska sjukdomarna.

Tidigare ansågs syfilis och gonorrhé som olika symtom på samma sjukdom. Äldre medicinsk litteratur gav ofta stöd för den uppfattningen. Sjukdomarnas geografiska ursprung är dunkelt. Vissa verser i Bibeln har anförts som bevis för att både syfilis och gonorrhé förekom då Moseböckerna författades. Enligt en annan uppfattning överfördes syfilis från den amerikanska kontinenten till Europa efter upptäckten av Amerika. I varje fall spred sig sjukdomen från denna tid som en löpeld över Europa.

I dag är det klart att de fyra veneriska sjukdomarna är skilda sjukdomar med helt olika smittämnen.

Syfilis är en allmäninfektion, som förorsakas av en spiralformad bakterie, *Treponéma* (*Spirochaéte*) *pállidum*. Den kräver särskilda undersökningsmetoder för att kunna påvisas, och först 1905 upptäckte Schaudinn och Hoffman den som orsak till sjukdomen i fråga. Den dör snabbt utanför värdorganismen.

Infektionen sker genom att en eller fler treponemer överföres från ett syfilitiskt sår till hud eller slemhinna och där tränger igenom ytan genom en skada, som kan vara mikroskopisk. Detta sker oftast vid samlag, kyss eller annan kroppslig kontakt. Svenskar ådrar sig numera ofta smitta utomlands. I de flesta fall uppträder på det ställe där infektionen skett en

s.k. primäraffekt, ett rundat oömt sår med fast kant och samtidigt svullnar de närbelägna lymfkörtlarna i ljumskarna till hårda, lättörliga knölar. Tiden från smittöverföringen till primäraffektens uppträdande är ca 3 veckor. Detta *syfilisstadium I* går tillbaka även utan behandling och lämnar ofta inga spår efter sig lokalt.

Sjukdomen går nu över i *stadium II* då olika symtom kan uppträda i form av fläckar eller knottor på kroppen, fuktiga utslag vid slemhinnehudgränsen, håravfall, feber etc. Olika symtom kan komma och gå, men småningom försvinner i de flesta fall besvären.

Sjukdomen går nu över i ett stumt stadium, som kan vara livet ut och ej behöver ge några som helst manifestationer. I några fall sprider sig smittämnet och angriper i första hand stora kroppspulsådern (aorta) och dess klaffar. Då kan följden bli hjärtskador.

Syfilisämnet kan även angripa centrala nervsystemet med hjärnskador som följd. Dessa leder bl.a. till svåra omdömesrubbingar, upplösning av de psykiska funktionerna (demens) och kroppslig invaliditet.

Hos en kvinna kan *Treponema pallidum* genom placenta gå över till fostret och allvarligt skada detta. Följden kan bli ett sent missfall, dödföddhet eller olika skador på barnet under dess tillväxt, s.k. medfödd syfilis. Syfilissjukdomen *ärvs* alltså ej, utan det friska fostret infekteras genom modern.

Sjukdomen diagnostiseras bl.a. genom påvisandet av treponemer i sårnaderna. Vidare används särskilda undersökningar av blodet, t.ex. Wassermans reaktion som visar om det finns antikroppar mot syfilis.

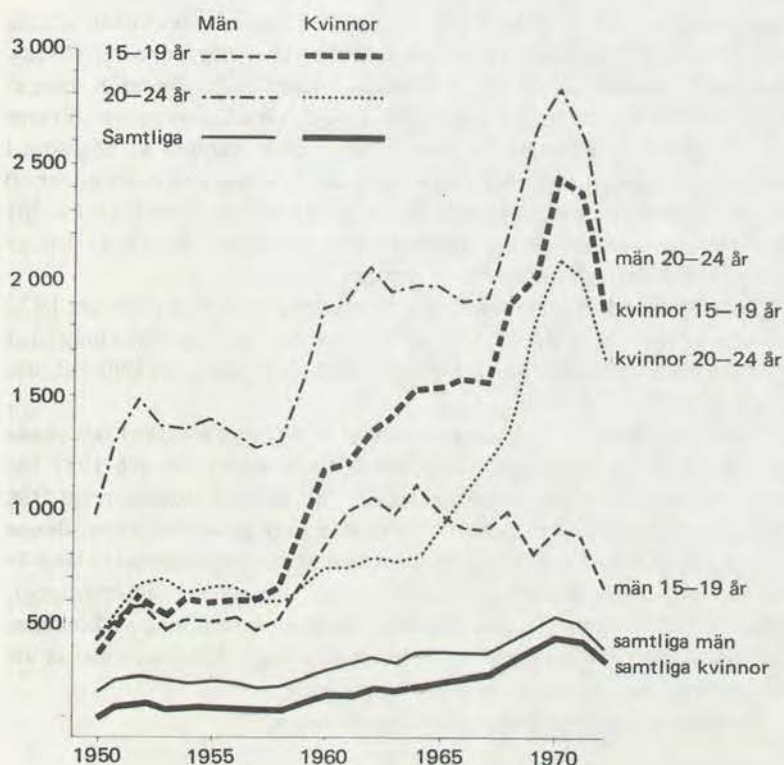
Tidigare var behandlingen av syfilis ett bekymmersamt kapitel och utgjorde trots utomordentliga insatser av nobelpristagarna Paul Ehrlich och Wagner von Jauregg en långvarig och stundom föga framgångsrik procedur. Ehrlich framställde det första verksamma kemoterapeutiska medlet mot syfilis, kvicksilverföreningen salvarsan. I och med införandet av penicillin i terapin är läget ett helt annat. Inga fall av resistens mot penicillin har påträffats hos syfilissmittämnet. Ges penicillin i tillräckliga doser tidigt under infektionen kan sjukdomen botas och senkomplikationer helt förebyggas. Även en syfilisinfektion hos foster kan förebyggas och botas genom penicillinbehandling av den havande kvinnan. Det gäller endast att få henne under behandling i tid.

Gonorré förorsakas av kaffebönliknande bakterier, gonokocker, som överförs praktiskt taget endast vid sexuell kontakt och särskilt vid samlag. Smittämnet dör hastigt vid intorkning och utanför människan, varför infektioner genom föremål etc. är ytterligt sällsynta.

Efter en inkubationstid på 3–7 dagar, ibland längre, får mannen flytning från urinröret och sveda vid uriner. Vid komplikationer uppträder våldsam trängning och intensiv flytning.

I vissa fall sprider sig smittämnet till närliggande organ och kan ge mer eller mindre häftiga inflammationer i bitestiklar och prostata. Följden kan bli temperaturstegring och stark svullnad. Blir inflammationen ej snabbt hävd, kan ärrbildningar uppkomma med sterilitet som följd.

Hos kvinnan angrips i första hand urinrör och livmoderhals med flytning och sveda, ofta med inflammation även i ändtarmen. *Gonorré*



Gonorré 1950-1972
Antal fall på 100 000
män resp. kvinnor inom
olika åldersgrupper

Källa: "Utvecklingen av
gonorré och syfilis 1950-
1972". Socialstyrelsen,
Hälsovårdsupplysningsde-
legationen. Offset. 1973.

symtomen är dock hos kvinnan lindrigare än hos mannen och därför svårare att upptäcka.

Vid komplikationer sprider sjukdomen sig till framförallt livmoder och äggledare med inflammation, svullnad och feber. Kommer sjukdomen ej under behandling i tid kan även hos kvinnan sterilitet uppstå. Gonorré förekommer även - på senare tid i ökande grad - i svalget.

Hos båda könen kan i enstaka fall uppträda allmänna besvär i form av ledgångsinflammationer med tendens till stelhet i angräpna leder.

Diagnosen ställs genom att man påvisar gonokocker i direktprov från de infekterade organen. Gonokocker kan också odlas på särskilda substrat. Tidigare behandlades sjukdomen endast med pensling eller sköljning, men behandlingen har nu helt förändrats genom införandet av antibiotika. De flesta fall kan bringas till läkning genom penicillin i hög dos men i några fall krävs andra antibiotika. Under de allra senaste åren har antalet "symtomfria" gonorréfall ökat betydligt hos både män och kvinnor. Dessa sjukdomsfall är förrädiska därför att den smittade själv inte på länge märker att han eller hon har sjukdomen. Detta har bl.a. medfört ökad risk för smittospridning och komplikationer.

Gonorré har haft mycket växlande frekvens i Sverige. 1944 förekom drygt 20.000 fall. Därefter skedde en årlig minskning t.o.m. 1949 (9.700 fall). Under 50- och 60-talen ägde en stark ökning rum, under 60-talet möjligen också beroende på minskad användning av kondom sedan

p-tabletterna slagit igenom. 1970 förekom 38.885 fall, det hittills största kända antalet i Sverige. Det innebär en mycket hög gonorréfrekvens, dock med reservation för att statistiken i många andra länder är dålig så att säkra jämförelser är omöjliga. Enligt världshälsoorganisationens (WHO) årliga beräkningar är frekvensen i USA dubbelt så hög som i Sverige. Då gonorrén var som mest utbredd i Sverige smittades under ett år ca en halv procent av befolkningen, i USA en procent. Säkert är att ökningen av gonorré är en internationell företeelse. Samtidigt har av okänd anledning symtomen blivit mer elakartade.

1971 inträdde en svag minskning av antalet gonorréfall i Sverige, 1972 en stor minskning, från 38.152 till 31.489 fall, dvs en minskning med 17 %. Under 1973 skedde en fortsatt minskning till ca. 27.000 fall, dvs med ca. 14 %.

Tonårsfallens (15–19-åringar) andel av det totala antalet fall ökade mellan 1950 och 1963 från 16 % till 36 %. Mellan 1964 och 1971 har tonåringarnas andel av det totala antalet fall minskat kontinuerligt från 36 % till 22 %. Det kan också uttryckas så, att gonorrén under denna period ökade bland tonåringarna, men den ökade betydligt mer bland de vuxna. Minskningen 1971–72 ägde rum bland alla åldersgrupper. Socialstyrelsen anser att den berodde på ökad användning av kondom, införandet av fri försäljning av kondomer, en ny, effektivare metod att behandla gonorré samt intensifierad upplysning.

Detaljerade statistiska uppgifter lämnas nedan.

Antal gonorréfall per 100.000 invånare 1950–1972

År	Ålder						Summa
	0–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30–	
Båda könen							
1950		3	390	714	436	72	146
1951		4	521	936	562	96	188
1952		5	612	1 066	643	105	210
1953		7	507	1 025	612	104	196
1954		15	562	993	585	97	190
1955		7	548	1 022	613	97	191
1956		6	568	1 001	603	96	189
1957		9	537	943	546	82	173
1958		16	590	950	534	78	176
1959		16	814	1 086	565	82	207
1960		24	1 002	1 309	612	89	247
1961		37	1 092	1 332	617	88	262
1962		34	1 186	1 425	641	87	285
1963		36	1 193	1 366	581	77	277
1964		42	1 310	1 387	645	79	298
1965		36	1 248	1 479	696	86	310
1966		27	1 236	1 491	789	88	319
1967		30	1 222	1 561	910	83	329
1968		27	1 432	1 797	993	104	381
1969		21	1 414	2 200	1 188	112	430
1970		25	1 668	2 465	1 274	119	484
1971		30	1 630	2 359	1 236	114	472
1972		21	1 286	1 916	1 052	113	388

Källa: "Allmän hälso- och sjukvård". Sammanställning från Statens bakteriologiska laboratorium.

Gonorré 1950–1972, absoluta tal.

År	Ålder						Summa
	0–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30–	
Båda könen							
1950	22	13	1 631	3 312	2 377	2 857	10 212
1951	26	20	2 168	4 277	2 949	3 854	13 294
1952	25	23	2 557	4 820	3 272	4 266	14 963
1953	22	34	2 149	4 555	3 035	4 257	14 052
1954	16	79	2 446	4 325	2 829	4 022	13 717
1955	8	37	2 458	4 402	2 898	4 049	13 852
1956	12	37	2 616	4 300	2 810	4 035	13 810
1957	6	56	2 572	4 077	2 514	3 505	12 730
1958	6	100	2 988	4 174	2 421	3 349	13 038
1959	9	100	4 389	4 881	2 516	3 526	15 421
1960	17	150	5 758	6 023	2 684	3 841	18 473
1961	12	219	6 656	6 297	2 690	3 838	19 712
1962	10	193	7 599	7 177	2 805	3 806	21 590
1963	9	198	7 665	7 308	2 582	3 375	21 137
1964	17	229	8 306	7 949	2 952	3 483	22 936
1965	12	191	7 717	9 094	3 300	3 786	24 100
1966	11	147	7 397	9 682	3 870	3 895	25 002
1967	9	161	7 085	10 357	4 646	3 716	25 974
1968	8	142	8 088	11 964	5 337	4 675	30 214
1969	7	110	7 842	14 635	6 795	5 031	34 420
1970	6	133	9 226	16 311	7 809	5 400	38 885
1971	11	157	8 957	15 223	8 030	5 774	38 152
1972	9	111	7 039	12 119	7 006	5 214	31 498

Källa: Länsläkarnas årsberättelser. Statens bakteriologiska laboratorium

Övriga typer av veneriska sjukdomar är följande.

Ulcus molle förorsakas av en stavbakterie, och sjukdomen överföres oftast vid könsumgänge. Efter några dagar uppträder ett rundat, naggat, djupt och smärtande sår på könsorganen och ömmande inflammation i närbelägna lymfkörtlar. Med lämpliga sulfapreparat kan sjukdomen bringas till läkning. Den är ytterst sällsynt i vårt land.

Lymfogradulöma venereum förekommer knappast i Sverige. Den förorsakas av ett virus, överföres vid könsumgänge och ger ett litet sår och samtidigt långdragna inflammationer i närbelägna lymfkörtlar. Med antibiotika kan läkning i de flesta fall ernås.

I Sverige gäller sedan den 1 januari 1969 den s.k. smittskyddslagen. Enligt denna är envar som lider av sådan smittsam sjukdom som uppräknas i lagen – och dit hör de veneriska sjukdomarna – skyldig att söka läkare och gå under behandling till dess att läkning inträtt. Behandlingen är kostnadsfri hos tjänsteläkare eller på särskilda mottagningar. Även hos privatpraktiserande läkare är vissa prov och läkemedel kostnadsfria.

Varje smittad måste hjälpa till att söka finna smittans vägar och medverka när läkare eller kurator frågar efter smittkällor. Det sker endast för att söka få tag i alla dem som kanske inte vet om sin sjukdom och därför sprider sjukdomen vidare. Vet man sig vara infekterad är det

olagligt och klart hänsynslöst mot andra att ha könsumgänge och på så sätt sprida smittan.

Litteratur:

- Danbolt, Niels: Veneriska sjukdomar. Oslo 1969.
 Tottie, Malcolm: Veneriska sjukdomar. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
 Catterall, R D: Könssjukdomarna. Övers. (Stockholm) 1969.

Könsorganens hygien

De yttre könsorganen hos kvinnan har mot varandra liggande hudytor i djupa hudveck där huden lätt blir fuktig. De blir därför ibland säte för inflammation förorsakad av bakterier. I samband därmed uppträder ofta besvärande lukt. Tvättning med tvål och vatten dagligen bör därför vara en hygienisk rutin. Alltför lite använd i vårt land är bidén som är avsedd att underlätta denna del av den personliga hygien. Det har funnits, och finns alltjämt i andra länder, ett motstånd mot tvättning av de yttre könsorganen, möjligen beroende på att denna del av kroppen var den starkast tabubelagda.

Särskilt viktigt är det att hygien sköts under menstruationen då annars en påtaglig lukt kan uppstå. Bindor och tamponger bör också bytas ofta, speciellt de dagar då blödningen är riklig.

De hygieniska problemen hos män är lokaliserade till den hudficka som bildas av förhuden. I denna ficka kan samlas hudfett som sönderfaller och ger irritation, likaså kan infektion uppkomma med rodnad, svullnad och varbildning. Sådant undviks om förhuden dras tillbaka och området tvättas regelbundet med tvål och vatten. Elementär hänsyn till en samlagspartner bör göra en sådan åtgärd till en naturlig rutin. Dessutom synes cancer på penis och i livmoderhalsen ha ett samband med bristande penishygien.

Hos nyfödda pojkar går det ofta ej att dra tillbaka förhuden över ollonet. Detta kan bero dels på att hudytorna ej lossnat från varandra dels på att förhuden är förträngd. Den förstnämnda av dessa orsaker brukar försvinna under de första levnadsåren, och endast ibland behöver särskilda åtgärder vidtas. Vid en förhudsförträngning, fimosis, kan det bli nödvändigt att med ett snitt i förhuden göra öppningen större, eventuellt att utföra en omskärelse, dvs. ta bort hela förhuden. Hos mosaiska trosbekännare skall omskärelse företas på alla gossebarn av religiösa skäl (se 1 Mos 17:9–14). Detsamma gäller för alla anhängare av islam.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject of the history of the world. It is divided into two main sections: the first section deals with the pre-historic period, and the second section deals with the history of the world from the beginning of the Christian era to the present day. The author's treatment of the subject is comprehensive and well-organized, and the book is a valuable source of information for anyone interested in the history of the world.

II Livsåskådningsfrågor

Om moraliska resonemang

”Sexualmoral” eller ”sexuaetik” är inte någon särskild sorts moral, som många tror. Den är i stället tillämpningen på det sexuella området av en viss allmän etik. Den felaktiga uppfattningen torde bero på att sexuallivet varit kringgärdat av speciellt många detaljerade regler för vad som är rätt och orätt och på att tillämpningen av dessa regler påverkar relationerna mellan människor och ingriper särskilt djupt i personligheten. Därför har också reaktionerna mot dem som brutit mot reglerna varit starkare än på andra områden. Det har givit reglerna en särställning.

Inom sexualundervisningen kan etiska problem aktualiseras redan på lågstadiet vid de enkla samtalen om vardagens frågor. Men först på grundskolans högstadium och i gymnasieskolan har eleverna i allmänhet förmåga till analys och därmed möjlighet att bilda sig en självständig etisk uppfattning. Först då är det meningsfullt att ta upp frågorna på ett mer avancerat plan. Detta är nödvändigt, om man inte bara vill överföra värderingar utan också bidra till ett självständigt tänkande.

De grundläggande värderingar som skolan önskar förmedla även inom sexual- och samlevnadsundervisningen: jämlikhet mellan könen, tolerans, hänsyn etc. är så allmänt omfattade i vårt land, att vi kan tala om att en värdegemenskap föreligger. (En annan fråga är i vad mån värderingarna tillämpas.) I dessa fall råder inga svårigheter att enas om vad som är rätt eller orätt i stora drag. Men så snart man ger sig in på de kontroversiella problemen, blir det svårare att argumentera.

Vid behandling av etiken på sexuallivets område bör man beakta följande punkter:

- I. Skillnader mellan faktautsagor och värdeutsagor.
- II. Regler för utformande av värdeutsagor.
- III. Olika typer av moraliska resonemang.
- IV. Sambandet mellan moraliska resonemang och livsåskådningar.

I. Skillnader mellan faktautsagor och värdeutsagor

Det sexuella området är så känsloladdat, att risken för missförstånd här är större än inom andra områden. Läraren avser kanske att informera om fakta och eleven uppfattar det som om läraren tagit ställning och värderat

på ett bestämt sätt. Därför behöver man ta upp de moraliska resonemangen.

Faktautsagor är utsagor om något som verkligen föreligger eller har inträffat, t.ex. "Preventivmedel används i Sverige i mycket stor utsträckning" eller "Nästan alla svenskar ogillar otrohet i äktenskapet".

Som *värdeutsagor* betecknas utsagor i vilka uttryck som "rätt", "orätt", "moralisk", "omoralisk", "god", "dålig", "ond", "vacker", "ful", ingår, t.ex.: "Det är omoraliskt att använda preventivmedel" eller "Det är en moralisk skyldighet att använda preventivmedel" eller "Det är orätt att vara otrogen" eller "Det är orätt att kräva sexuell trohet".

Värdeutsagor är i motsats till faktautsagor inte objektiva eftersom de varken kan betecknas som sanna eller falska. Detta beror på att de görs av en person i hans egenskap av värderande subjekt. Faktautsagor är däremot antingen sanna eller falska, och de är detta oberoende av vad vi tycker, anser, känner. Men värdeutsagor är viktiga för ens sätt att handla, och man kan inte diskutera sexuella samlevnadsfrågor eller klargöra sin egen inställning till dem utan att använda sig av värdeutsagor.

När man väljer att handla på ett visst sätt beror det på att man har vissa *värderingar*, som styr handlandet. Vi *vill* t.ex. skapa ett samhälle med socialt likaberättigande för alla medborgare eller bidra till att en speciell människotyp, t.ex. den generösa och toleranta människan, blir idealbildande, eller vi *vill* uppnå något som för oss personligen är värdefullt. Vårt politiska och personliga handlande är styrt av sådana värderingar. De bestämmer våra handlingar.

En viktig grupp av värdeomdömen om handlingar eller människor är moraliska omdömen, som "Kontrakt bör hållas" eller "Alla människor bör behandlas lika". Även om estetiska uttryck som "vackert" eller "fult" ibland kan användas när man talar om sexualitet, är det de moraliska värdesatserna som intresserar oss här.

När det gäller förhållandet mellan utsagor om fakta och värdeutsagor gäller bl.a. följande:

1. Utsagor om fakta kan ingå och ingår oftast som premisser i moraliska slutledningar (se exempel i avsnitt II). Sociologiska undersökningar om sexuella beteenden (= utsagor om fakta) är dock relevanta för sexualmoralen endast i den mån de visar oss hur människor har möjlighet att handla, vad de *kan* göra. Att säga att en handling är bra eller riktig därför att "alla gör så" är felaktigt, ty man försöker då få fram ett "böra" ur ett "vara", en värdeutsaga ur en utsaga om fakta (se avsnitt II). Men fakta om hur folk handlar kan lära oss förstå vilka deras möjligheter är att handla eller inte handla på ett visst sätt. Genom sådana fakta-utsagor kan vi också få syn på de problem som människor måste lösa, den situation de står i och så bättre förstå deras motiv.

2. Moralisk bedömning kräver en viss handlingsfrihet. Endast då någon har möjlighet att handla eller att låta bli att handla på ett visst sätt, kan han bli föremål för moralisk bedömning.

3. Ett faktapåstående stöder en slutledning endast om det är sant.

4. Vi måste kunna skilja mellan faktiska och värderande element i moraliska resonemang; fakta bör vi kunna bli överens om. Värderingarna

kan vi inte alltid bli överens om. Det är emellertid inte säkert att vi kan bli överens om *vilka* fakta som är relevanta för bedömningen av ett visst problem. Vilka fakta man anser vara viktiga beror till en del på ens värderingar.

Vi lever i ett ganska likriktat opinionsklimat med stora överensstämmelser i uppfattningen om vad som är gott och ont. Men hur pass eniga vi är i våra yttersta moraliska värderingar vet vi inte, förrän vi försöker skilja mellan de faktiska och de värderande element, som är inblandade i sexualmoraliska argumenteringar. Det skall visa oss om vi har en bas för samarbete med människor med andra uppfattningar eller ej.

II. Regler för utformande av värdeutsagor

1. För att komma fram till en moralisk slutsats måste man ha åtminstone en moralisk premiss: man kan inte få ett "böra" från ett "vara". (Denna regel garanterar inte att ett argument blir giltigt. Men bryter man mot regeln, blir argumentet ogiltigt.)

Därför är t.ex. följande resonemang ofullständigt: "Användningen av preventivmedel leder till en sänkning av nativiteten. Därför bör preventivmedel förbjudas." Den moraliska premiss som saknas här är ungefär denna: "Att ett land låter sin nativitet sjunka är moraliskt förkastligt." Om man accepterar denna värdering och om det inledande faktapåståendet är riktigt, då är också slutsatsen bindande. Om någon däremot har motsatt värdering – "Alla länder bör medverka till en sänkning av nativiteten" – blir slutsatsen i resonemanget alls inte bindande för honom. För att få reda i diskussionen bör man alltså undersöka vilken värdering som finns med bland premisserna till en viss moralisk slutsats.

Ytterligare några exempel på slutledningar där den moraliska premisen saknas:

"Pornografi kan verka sexuellt stimulerande. Därför bör pornografi förbjudas." Eller "Därför bör pornografi fritt få säljas."

"Många äktenskap är olyckliga. Därför bör äktenskapet avskaffas."

"Samlaget är naturens metod att åstadkomma befruktning. Därför är användande av preventivmedel omoraliskt."

Slutligen ett exempel på ett moraliskt resonemang där både värderingen och faktapremissen finns med: Förmågan till harmoniskt sexuellt samliv bör befrämjas. Sexuell kunskap kan öka denna förmåga. Därför bör sexualundervisning ges i hem och skola. – Att resonemanget är formellt korrekt är emellertid ingen garanti för att man instämmer i slutsatsen. För det fordras att ytterligare två villkor är uppfyllda: att man instämmer i den inledande värderingen och att faktapremissen är riktig.

Det kan också hända att en faktapremiss är riktig men slutledningen ändå blir oriktig därför att en eller flera väsentliga faktapremisser inte tagits med i sammanhanget. Exempel: "Könssjukdomar bör bekämpas. Om man använder p-piller som preventivmedel i stället för kondom, ökar

smittorisken för gonorré. Alltså bör p-piller förbjudas." – Innan man tar ställning för eller mot p-piller, måste man ta hänsyn till andra faktapremisser som talar till deras fördel eller nackdel, t.ex. i vad mån de har minskat frekvenserna av oönskade havandeskap, vilken betydelse de kan få för överbefolkningskatastrofen, vilka medicinska risker som är förbundna med dem, vad som skulle bli effekten av ett förbud mot dem. Den ökade risken för gonorrésmitta måste få sin betydelse utmätt i relation till de övriga premisserna. Därefter kan man komma fram till en slutsats.

2. Om man diskuterar om en handling är moraliskt riktig eller ej, måste diskussionen hålla möjligheterna öppna för olika tänkbara svar på frågan. Man får inte från början slå fast att handlingen är riktig eller oriktig. Då gör man sig skyldig till *det resonemangsfel som brukar kallas övertalning* – öppen eller dold.

a) Öppen övertalning. Diskuterar man det etiska värdet hos en viss handling, t.ex. heterolog insemination, och så lägger ett positivt eller negativt värdeladdat ord i beteckningen av handlingen, t.ex. säger att den är ett äktenskapsbrott, så har man gjort sig skyldig till en *övertalningsdefinition*, ty därmed har man sagt att handlingen är orätt. Ett annat exempel: Om man vill rekommendera eller tillåta utomäktenskapliga förbindelser kallar man dem för "fri kärlek", ty både "fri" och "kärlek" är positivt laddade ord. Vill man förhindra sådana förbindelser kallar man dem för lösaktighet, "promiskuitet" eller "äktenskapsbrott". Det är viktigt att man beskriver ett handlingssätt så neutralt som möjligt, *innan* man frågar efter om det är "rätt" eller "orätt" att handla så. Regeln att hålla fakta och värderingar skilda åt blir här särskilt viktig.

b) Dold övertalning. Ofta används *termer som kan vara både faktameddelande och värderande vid övertalning*. Särskilt vanligt är detta när man talar om vad som är "naturligt" eller "normalt". Så t.ex. i resonemanget: A säger: "Sexualorganen är till för att alstra barn." B invänder: "Men de är inte uteslutande till för att alstra barn." A: "Men sexualorganens verkliga funktion är att alstra barn."

Om man använder en term som kan ha både ett faktameddelande och en värderande innebörd ("är till för"), kan detta innebära en övertalning, dold i ett skenbart objektivet meddelande. Man kan ytterligare förstärka den värderande innebörden och därmed övertalningen genom att lägga till ord som "verklig" eller "väsentlig".

Om man vill respektera objektivitetskravet, bör man naturligtvis inte använda vare sig öppen eller dold övertalning. I det anförda fallet kan man uppnå objektivitet genom att först använda termer som är enbart faktameddelande, t.ex.: "Könsorganens biologiska funktion är att möjliggöra befruktning." Sedan är man fri att diskutera den moraliska fråga som utgör bakgrunden till den nyss citerade diskussionen mellan A och B, nämligen vilken av följande två värderande satser man ansluter sig till. A: "Det är omoraliskt att använda ett organ till något annat än dess biologiska funktion." B: "Det är en av människans stora tillgångar att hon kan fördjupa en relation genom ett rikt sexuellt samliv utan avsikt att alstra barn."

3. När man framställer olika moraliska uppfattningar och de skäl som anförs för dem, bör man ge argumenten *bästa möjliga logiska form*. Av psykologiska skäl är detta särskilt viktigt när man redogör för åsikter som man själv ogillar. Frestelsen att framställa de resonemang som stöder dessa åsikter som befängda är stor. Idealet är att framställa åsikter som man ogillar så klart och riktigt att ens meningsmotståndare skulle förklara sig helt nöjd om han hade hört framställningen.

III. Olika typer av moraliska resonemang

De moraliska resonemangen är av två huvudslag. Pliktetiska och konsekvensetiska. Dessutom bör sinnelagsetiska resonemang nämnas.

1. Vid *pliktetiska* resonemang bestäms en handlings etiska värde av om den är en tillämpning av en viss plikt eller inte. Exempel: "Alla människor bör behandlas lika; vid rasdiskriminering behandlas inte alla människor lika; alltså är rasdiskriminering något förkastligt."

Trots att det finns olika uppfattningar om många moraliska frågor i vårt land, finns det dock en större enighet om de mest grundläggande värderingarna än i många andra länder, t.ex. att det är samhällets, dvs. allas, skyldighet att ta hand om de mest behövande; att utslagna, avvikande, handikappade har samma människovärde som alla andra människor. Tillämpningen är dock ännu långt ifrån genomförd.

2. Vid *konsekvensetiska* resonemang bestäms en handlings moraliska värde av om handlingens *effekter* är goda eller dåliga. Det innebär också att en handling är riktig endast om det inte finns någon annan utförbar handling som bättre förverkligar de mål som eftersträvas. Denna typ av resonemang förtjänar stor uppmärksamhet, eftersom nästan alla moraliska resonemang har konsekvensetiska inslag.

De vanligaste formerna av konsekvensetik är *hedonismen*, som låter *lyckan* avgöra en handlings etiska halt och *utilitarismen*, som låter *nyttan* vara avgörande.

Exempel på hedonistiska resonemang är: "Gott är det som ger största möjliga lycka åt största möjliga antal individer; livslånga monogama förbindelser ger största möjliga lycka åt största möjliga antal individer; därför är livslånga monogama förbindelser något gott" och "Gott är det som främjar människors lycka; om homosexuella förbindelser mellan vuxna föraktas, främjar detta inte de homosexuellas lycka; därför bör homosexuella förbindelser inte utsättas för förakt".

Ett exempel på ett utilitaristiskt resonemang är: "Det är inte bra för stabiliteten i ett äktenskap, om det ingås av två alltför unga personer; stabila äktenskap är bra för samhället; därför bör äktenskap mellan alltför unga personer motverkas."

Utilitaristiska argument är kulturbundna. När förhållandena inom en viss kultur förändras, kan vissa nyttoargument förlora sin aktualitet. Ett exempel är följande. Ett vanligt sexualmoraliskt resonemang har i alla tider varit: "Man bör eftersträva det som är nyttigt för samhället. Ett

föräktenskapligt sexuellt förhållande leder med största sannolikhet till en oönskad graviditet, vilket medför komplikationer för individen och samhället. Därför bör sexuellt samliv förekomma endast inom äktenskapet.” – I vår tid har förutsättningarna för detta resonemang förändrats på åtminstone tre sätt. Graviditeter kan förhindras. Den ensamstående modern klandras inte på samma sätt som förr. Hon har större ekonomiska möjligheter att ta hand om ett barn. Vill man i dag argumentera mot föräktenskapligt samliv, kan man visserligen alltjämt anföra en del av de gamla argumenten. De har en minskad men dock faktisk giltighet, t.ex. risken för preventivmedelsmisslyckande, en eventuellt uppkommande abortsituation, ett barns behov av nära kontakt med både en man och en kvinna, den ensamstående moderns trots allt besvärliga situation på grund av daghemsbrist m.m. Men medvetandet att graviditet *kan* förebyggas gör att alla dessa argument faktiskt är mindre giltiga än förr. Man måste därför föra in i resonemanget sådant som det otillfredsställande i tillfälliga förbindelser; att risken för ett ytligt och tillfälligt engagemang hos motparten är större i en icke legaliserad förbindelse än i en legaliserad; risken för könssjukdom. Naturligtvis bör man *också* klargöra att ett pliktetiskt resonemang äger giltighet för ungefär 1/3 av dem som ofta går i kyrkan: ”Föräktenskapligt samliv strider mot Guds vilja. Därför är det orätt.”

För huvuddelen av svenska folket är däremot de moraliska resonemangen om ja eller nej till föräktenskapligt sexuellt samliv oväsentliga. Det har accepterats i princip och praktik av de allra flesta svenskar. Enligt den danske sexualforskaren Preben Hertoft har majoriteten inom de skandinaviska ländernas befolkning sedan århundraden haft denna inställning. En annan sak är att sexualdebuten inträffar tidigare än förr och att antalet partner ökat. Problemen i anslutning härtil diskuteras i kapitel 4 i förra delen av lärarhandledningen, ”Värderande och objektiv undervisning”.

3. Vid *sinnelagsetiska* resonemang är man inte i första hand intresserad av vilken värdering eller plikt som motiverar en handling, inte heller i första hand av handlingens konsekvenser. Vad som avgör en handlingsetiska värde anses i stället vara intentionen, sinnelaget. Det är möjligt att utföra en pliktetiskt eller konsekvensetiskt god handling av egoistiska motiv. En sådan handling håller inte måttet inför en sinnelagsetisk prövning. Det går emellertid inte att renodla sinnelagsetiska resonemang. Man kan inte bortse från vilka värderingar man vill utgå ifrån eller vilka konsekvenser en handling får. Det blir fråga om en kombination av sinnelagsetiska, pliktetiska och konsekvensetiska resonemang.

Man kan säga att moralteorierna har försökt systematisera människors vanliga moraluppfattningar. Bland dessa kan man finna både uppattningen att moralreglerna är regler som antagits för sin egen skull (jfr pliktetiken) och att moralreglerna är regler som vill säkra ett visst ändamål t.ex. social välfärd (jfr konsekvensetiken).

Rättvisa förekommer dessutom som ett värde i alla former av etik, liksom betoningen av människans ansvar.

Våra bedömningar i sexualmoraliska frågor påverkas också av hur stort

det område är, där vi anser att det är godtyckligt eller en smakfråga hur en person handlar, eller med andra ord var vi drar gränserna mellan smakfrågor och handlingar som en person kan göras moraliskt ansvarig för. Om valet mellan ett ja eller ett nej till sexuellt samliv före äktenskapet är en smakfråga, kan en person inte göras moraliskt ansvarig för sitt val (men däremot för sitt sätt att bete sig mot partnern). Endast om vi anser att valet är en moralfråga, kan det göras till föremål för moraliska resonemang.

IV. Sambandet moraliska resonemang – livsåskådningar

De värderingar som allmänt accepteras i vårt samhälle, vare sig de är inomvärdsliga eller religiösa och som bestämmer vårt handlande, är ofta uttryck för olika livsåskådningar. Framför allt gäller detta vårt sätt att rangordna de värden vi vill uppnå.

Sambandet mellan livsåskådningar och moral är komplicerat och ej helt klarlagt.

1. Livsåskådningar innehåller ofta utsagor om *vad som är gott i sig* eller eftersträvansvärt i sig. Dessa grundläggande värden kan inte rationellt motiveras. Ytterst måste man själv välja att ta ansvar för att säga ja eller nej till dem. De styr sedan de olika konsekvensetiska resonemangen. Sådana grundläggande värden är t.ex. inom existentiellismen ansvaret, inom socialismen strävan efter det klasslösa samhället, inom kristendomen kärleken till nästan.

2. Livsåskådningar *rangordnar* värdena. Den klassiska humanismen eller idealismen bekände sig t.ex. till det goda, det sanna, det sköna som de tre högsta värdena, i nu nämnd rangordning.

3. Livsåskådningar förefaller i allmänhet fungera *pliktförstärkande*. Det gäller både religiösa och icke religiösa livsåskådningar.

Litteratur:

- Atkinson, R: Sexual Morality. London 1965.
 Frankena, W K: Ethics. London 1963.
 Holte-Hof-Hemberg-Jeffner: Etiska problem. Stockholm 1970.
 Jeffner, A: Finns det en kristen etik? Ingår i: Att välja ståndpunkt. Stockholm 1966.
 Keil, Siegfried: Sexualität. Erkenntnis und Mass-stäbe. (En teologisk-sociologisk undersökning). Berlin 1966.
 Sex och moral, en engelsk ekumenisk rapport. Sv. övers. Stockholm 1967.
 Wilson, J: Logic and Sexual Morality. London 1965.

Livsåskådningar och sexualsyn

De icke kristna livsåskådningar som har vuxit fram i västerlandet under de senaste tvåhundra åren med början i upplysningen har ett gemensamt grunddrag av *rationalism*. I stället för tro har man velat sätta vetande, i stället för metafysiskt grundad auktoritet förnuftiga överväganden. Huruvida detta innebär att mänskligheten för alltid lämnar religion och mystik bakom sig som "förvetenskapliga" företeelser eller om dessa kommer att leva vidare i förändrad gestalt är omöjligt att säga. Säkert är att livs- och världsåskådningen aldrig mer kan bli sådan den var före den strikt vetenskapliga forskningens genombrott.

Den nya situationen har inte skapat något sådant relativt enhetligt livsåskådningssystem som kristendomen. För det första kan vetenskapen aldrig leverera någon yttersta värdering; den kan endast ge oss ett utomordentligt rikt material för konsekvensetiska överväganden. Vilka vi till slut skall föredra bland de konsekvenser vetenskapen kartlägger — det kan inte vetenskapen avgöra. Vi måste välja själva. (Se kapitlet "Om moraliska resonemang".) Det andra skälet till att det är svårt att ha någon sluten och enhetlig livsåskådning är att vetandet om människan blivit så rikt, mångsidigt och föränderligt att det inte går att reducera till några få formler. Ett tredje skäl är insikten att det är så mycket man ändå inte vet och kanske aldrig får veta.

Forskningen om människan har rört sig på tre mycket olika fält som ännu knappast låter sig överblickas på en gång: människan som naturvarelse (*biologin*), människan i hennes omedelbara relationer till andra människor (*psykologin*) och människan i relation till samhällsstrukturen (*sociologin*). De har alla tre haft ett djupgående inflytande på vår attityd till sexualiteten.

Biologin har sedan mer än hundra år lärt oss att människan liksom de övriga djuren är ett resultat av den biologiska utvecklingen. Med denna insikt försvinner upplevelsen att sexualiteten egentligen inte hör ihop med människan utan är något lägre som vi beklagligtvis har gemensamt med djuren. Det blir lättare att acceptera och integrera sexualiteten. Detta innebär inte att sexualiteten fungerar likadant hos människor och djur. (Se härom början av artikeln *Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka*.) På senare tid har den humanbiologiska forskningen efter lång tvekan inriktat sig direkt på den sexuella anatomin och fysiologin och uppnått så mycken ny kunskap att även denna torde komma att påverka vår attityd till sexualiteten.

Inom *psykologin* har den freudska psykoanalysen medfört en djupgående förändring av vår uppfattning om sexualitetens betydelse. Även om vissa av Freuds teser avvisats eller modifierats, finns "efter Freud" en insikt om sexualiteten som en allestädes närvarande och genomsyrande kraft, ofta verksam i sällsamma förklädnader. Få människor tror numera att man kan "driva ut" sexualiteten genom sträng uppfostran, hälsosamt levnadssätt och "sunda" intressen. Vi vet att vi måste leva med den och att medveten behärskning är att föredra framför omedveten bortträngning. Även psykologin har hjälpt oss att acceptera och integrera sexualiteten i vår sociala tillvaro. Det förefaller dock troligt att den medvetet accepterade sexualiteten i mindre grad "sexualiserar" det mänskliga själslivet än vad den bortträngda gjorde på hemliga vägar. Ett tecken på det är sannolikt att den yngre generationen i dag brukar förundra sig över att föräldragenerationen är så mycket mer intresserad av "sex" som moralproblem och tabuerad företeelse än vad ungdomarna själva är.

Inom gränsområdet mellan biologi och psykologi har under de senaste femtio åren ett nytt forskningsfält börjat bearbetas: etologin eller beteendeforskningen. Hittills har den mest sysslat med instinkternas mekanism och funktion, men viktiga rön har också uppnåtts beträffande djurs förmåga att lära av erfarenheten. De nya resultaten kommer troligen att leda till en jämförande analys av etologins och psykologins verklighetsuppfattning. Där etologerna t.ex. talar om prägling under begynnelsestadierna av individens utveckling, talar psykologerna om fixering och traumata. I vilken utsträckning är dessa processer överensstämmande eller skiljaktiga? Etologin kan sannolikt bidra till att förklara uppdelningen i maktutövare och hackkycklingar i tonåringarnas gängbildningar (revirbegreppet). I så fall blir den av betydelse även för sociologin.

När biologen Kinsey använde den *sociologiska* forskningsmetoden för att klarlägga sexuallivets utformning och frekvenser inom olika grupper i samhället, lämnade han ett nytt stort bidrag till förändringen av våra attityder. Miljoner människor som plågats av föreställningen att vara ensamma om t.ex. tidiga sexuella erfarenheter eller vissa sexuella beteenden, kunde genom hans resultat befrias från ångest, isoleringskänslor och omotiverade självförebåelser. Visserligen blir ingenting moraliskt bara därför att många gör det, men om skuld känslan varit bunden vid just den föreställningen att man själv varit avvikande, onormal, får informationen om motsatsen oundvikligen den nämnda effekten. Förutom Kinsey har ett stort antal forskare lämnat bidrag till kartläggningen av det sexuella beteendet, attityderna, värderingarna och normerna. Det område som tidigare i så hög grad varit "hemligt" har därigenom blivit möjligt att överblicka på liknande sätt som andra områden av samhällslivet. I Sverige har en sociologisk undersökning, baserad på ett representativt urval av befolkningen, gjorts på detta område ("Om sexuallivet i Sverige" SOU 1969:2).

Den förändrade attityden till sexualiteten har påverkat alla de livsåskådningar eller fragment av livsåskådningar som mer eller mindre fungerar i vårt pluralistiska samhälle: kristendomen, humanismen, natura-

lismen, existentialismen, socialismen. Ingen av dem kan numera undgå att söka integrera sexualiteten i en rangordning av värden så att den kan bidra till att fylla ett av människans starkaste behov: gemenskap.

En översikt av *de värderingar som bör ligga till grund för samlevnadsundervisningen* återfinns i avsnitt 4.2 i lärarhandledningen. Här nedan följer en framställning av *den kristna synen* på dessa frågor.

Enligt en undersökning av Religionssociologiska institutet 1970 finns det i Sverige mellan 800.000 och 900.000 personer från 17 års ålder och uppåt som är kyrkligt aktiva. Med aktiva har då avsetts sådana som går i Svenska kyrkan minst tre gånger i månaden eller är fasta medlemmar i frivillig kyrklig aktivitet eller är aktiva medlemmar av en frikyrka. Därutöver finns det människor som betecknar sig som personligt troende utan att vara kyrkligt aktiva.

De värderingar på sexuallivets och äktenskapets område som omfattas av denna stora befolkningsgrupp skall – vid sidan av andra värderingar – belysas i samlevnadsundervisningen.

Ett officiellt dokument som söker sammanfatta den kristna synen på dessa frågor är skriften "Om en kristen sexualsyn" (Lund 1973), utgiven av biskopsmötet och accepterad som riktningsgivande även av Sveriges frikyrkoråd. I det följande ges ett referat av innehållet i denna skrift. Kursiveringarna är gjorda här för översiktlighetens skull; de finns inte i skriften. Även noterna är tillagda här.

Inledningsvis betonas risken av att ge generella svar på moralfrågor, eftersom det alltid ytterst är fråga om möjligheten att tillämpa sådana svar i enskilda människors olikartade situation. Vad det gäller är "att råda samvetena", inte i första hand att döma och kritisera andras handlings- och livsmönster. Uppgiften är att presentera ett kristet handlingsmönster som är grundat i 1) biblisk undervisning, 2) den kristna traditionen, 3) hänsynstagande till nutidens speciella förhållanden och problem.

Grundläggande för den kristna etiken och dess bestämda handlingsmönster är Jesu sammanfattning av buden: "Du skall älska Herren, din Gud, av allt ditt hjärta och av all din själ och av all din kraft och av allt ditt förstånd, och din nästa såsom dig själv" (Luk 10:27). Kärleksbudet betecknar en livshållning som är oföränderlig genom alla tider men som har tillämpats olika allteftersom nya frågor och problem dykt upp. Denna livshållning får sin kraft ur den kristna tron, men samtidigt är kärleksbudet avsett för alla människor. Kärleksbudet har också av många icke kristna människor accepterats som en grundläggande princip. Dess förverkligande hindras emellertid av de demoniska krafter som är verksamma i mänskligheten. Därför måste den kristna etiken huvudsakligen vara grundad på Guds gärning i Jesus Kristus, dvs. försoningen och förlåtelsen som ger en ny möjlighet till kärleksbudets förverkligande. Den kristna etiken håller fast vid vad som enligt Guds vilja är det rätta och låter sig inte omvandlas efter hur människor faktiskt brukar handla. En sådan hållning är uthärdlig för den enskilde därför att han vet att det avgörande inte är vad han själv lyckas prestera, utan att han kan bygga på Guds förlåtelse.

Enligt Bibeln är *äktenskap och familj* grundade i Guds skapelse och

ordning.¹ Kärleken mellan man och kvinna är en Guds gåva. Sexualdriften, som har både kroppsliga och själsliga komponenter, för dem samman till en gemenskap, vars syfte är både att föra släktet vidare och att skapa glädje och förtrohet mellan de två. Sexualiteten hör till livets grundläggande värden och lyckotillgångar. Kyrkan vill skydda dessa värden. Därför tar vi avstånd från en sådan syndstämpling av det sexuella som ofta förekommit.² Men vi tar också avstånd från den uppfattning som vill se sexualiteten som en driftsfunktion som utan vidare skall utlevas. Sexualiteten kan inte avgränsas och isoleras från personlighetslivet i övrigt. Den sexuella gemenskapen är en del av den gemenskap mellan en man och en kvinna som omfattar alla livets förhållanden. En följd av detta är att enligt denna syn sexualitetens rätta och naturliga plats är äktenskapet. All kristen sexualetik måste ta sin utgångspunkt i detta faktum. Det understryker också det förpliktande ansvaret i en sexuell förbindelse. Denna syn måste präglade all kyrkans förkunnelse och undervisning i dessa ting.

Enligt Jesu ord förenas man och kvinna i äktenskapet till en *enhet*: "Fördenskull skall en man överge sin fader och sin moder och hålla sig till sin hustru, och de två skola varda ett kött." *Ett kött* betyder en enhet som liksom organismens enhet är nödvändig för livet.

Eftersom Gud enligt kristen tro har uppenbarat sig som kärlek, är meningen med den enskildes liv liksom med äktenskapet att *förverkliga kärleken*. Den andra grundpelaren i äktenskapet är *troheten*. Den är en konsekvens av kärleken. Den behövs som ett stöd för kärleken för att bära över tillfälliga kriser och lockelser att svika. Den behövs för att säkerställa barnets trygghet.

Bibeln säger klart att *skilsmässa* är emot Guds vilja och att äktenskapet skall vara livsvarigt. När Jesus säger nej till skilsmässa så sker det för människans skull, för att värna om familjesammanhållningen. Men i denna tillvaro där ont och gott kämpar mot varandra, kan situationer uppstå där trots principen om äktenskapets oupplöslighet en skilsmässa kan vara det mindre onda i valet mellan två onda ting, ja, där kärleken kan kräva att vi måste tillråda en skilsmässa.

Det är inte äktenskapsinstitutionen eller någon viss vigselform som gör ett förhållande till ett rätt förhållande. Det avgörande är för Nya testamentet innehållet i detta förhållande: kärlek, trohet, ansvar, ömsesidig omtanke. Kärleken är i sig själv något fritt och obundet, men den behöver för att kunna vara fri vissa skyddsmurar. Ett äktenskap är två fria och likaberättigade individers gemensamma och fria liv under skyddet av ett en gång givet löfte. Kyrkan håller på att löftet skall avges offentligt och i en av samhället erkänd form – vilken växlar i olika tider och länder. Formen kan vara kyrklig eller borgerlig vigsel – båda innebär enligt kyrkans uppfattning att ett verkligt äktenskap ingås. Den kyrkliga vigseln har sitt särskilda värde som en välsignelsehandling. Att kyrkan så bestämt håller på *vigseln* beror på att den ser den yttre äktenskapsformen som ett skydd kring både den ömsesidiga kärleken och den personliga integriteten.

I en gång en tid bestämdes äktenskapet och dess sammanhållning ofta

¹ Det brukar ofta tilläggas att äktenskapet därför är överallt förekommande, oberoende av kristen tro.

² Välbekanta från kyrkans historia är de stränga kyrkliga straffen för sexuella förvillelser, det nära förknippandet av synd och sexualitet i mycken kyrklig förkunnelse, den skärpta tabueringen av sexualiteten i rörelser som den tyska pietismen och den anglosaxiska puritanismen.

av yttre tvång och ekonomisk nödvändighet, men i vår tid har vi fått möjlighet att se äktenskapet i första hand som *ett personligt förhållande*. Därmed har den personliga kärleken kommit att bli avgörande på ett sätt som den kristna kyrkan har anledning att värdesätta.

Förändringen av de yttre livsförhållandena har emellertid ställt äktenskapet på stora prov. Det är i många avseenden *svårare nu än förr* att leva i familj och äktenskap. Lyckligt är om man verkligen möter kriserna tillsammans och därigenom förs närmare varann. Här fordras inte bara kärlek utan också klokhet och varsamhet. En gemensam kristen tro, gemenskap i andakt och kristet ansvarstagande, kan här bli en kraftkälla.

Så långt biskopsmötets uttalande, som till stor del återger en gemensam allmänkyrklig syn.

För den *romersk-katolska* kyrkan är äktenskapet ett av Gud instiftat sakrament och därmed omöjligt att upplösa. De troende katolska makarna skall i sitt äktenskap söka förverkliga den kärlek som Kristus förde in i världen. Då får de i makens kärlek uppleva Guds kärlek och får därmed kraft att andligen mogna, dvs. att själva alltmer ge uttryck åt Guds kärlek till alla människor. Den sexuella föreningen är enligt Guds ordning avsedd att leda till fortplantning. Att använda tekniska eller kemiska medel för att hindra befruktning är därför att sätta sig upp emot Guds vilja. Däremot är det inte förbjudet att söka förlägga sitt sexuella samliv till de perioder då befruktning inte kan ske. Då har man endast inrättat sig efter den givna ordningen, inte upphävt den. Många teologer, präster och lekmän vägrar emellertid att acceptera denna lära och kräver att användningen av preventivmedel skall godkännas för det sexuella samlivets skull, för en ansvarig familjeplanering och med hänsyn till jordens överbefolkning. (Sv. kyrkans biskopsmöte accepterade i ett uttalande 1951 ett ansvarigt användande av preventivmedel.)

Då det svenska biskopsmötet framhåller att enligt biblisk äktenskapssyn det sexuella samlivet hör hemma endast inom äktenskapet, står detta i överensstämmelse med vad alla kristna kyrkor alltid lärt och alltjämt lär. Att denna norm i stor utsträckning inte har efterlevts vad beträffar föräktenskapligt samliv är enligt kyrklig uppfattning ingen anledning att ändra normen.

Avvikelsen har emellertid ofta inte endast gällt det faktiska beteendet utan också den etiska övertygelsen. Det gamla svenska bondesamhället accepterade ofta trots den kyrkliga förkunnelsen ett föräktenskapligt sexuellt samliv som var underkastat en viss social kontroll. Denna tradition har under starkt ändrade sociala och livsåskådningsmässiga förhållanden överförts till det moderna samhället. Se härom kapitlet Samlevnadens villkor förr och nu. I dag upplever de flesta den traditionella kyrkliga sexualmoralen på denna punkt som ett oberättigat moraliskt klander, vilket man med indignation tillbakavisar.

Attityden att inte blott tolerera utan positivt acceptera föräktenskapligt samliv har efter andra världskriget vunnit insteg även bland många bekännande kristna och kyrkligt och frikyrkligt aktiva. (Vad som avses med dessa termer har preciserats tidigare i detta kapitel.) Enligt

Religionssociologiska institutets forskningsrapport nr 80 "Sexualnormer i svensk kristenhet" (1971) har detta skett i följande utsträckning.

(Procentsiffrorna avser aktiva medlemmar från 18 år och uppåt. Siffrorna inom parentes betecknar 18–30-åringar.)

"Vilken av följande normer anser ni helst bör gälla om sexualumgänge före äktenskapet?" I %.

	Sexualum- gänge skall ej före- komma före äktenskapet	Sexualumgänge kan få före- komma om de två är för- lovade	Sexualumgänge kan få förekomma före äktenskapet, om de två har stadigt sällskap	Sexualumgänge före äktenska- pet är till- låtet utan inskränkningar
Pingst- rörelsen Örebro- missionen Sv Allians- missionen	87 (84)	11 (13)	2 (3)	0 (0)
Metodist- kyrkan Sv Baptist- samfundet Sv Missions- förbundet Frälsnings- armén	54 (49)	28 (29)	19 (22)	4 (0)
Sv kyrkan	35 (16)	27 (21)	43 (79)	9 (0)

De som delar biskopsmötets uppfattning om vad kristen etik innebär på denna punkt utgör sålunda inom den första frikyrkogruppen det stora flertalet, inom den andra frikyrkogruppen hälften och bland de aktiva medlemmarna av Svenska kyrkan en tredjedel. Inom frikyrkorna har den äldre och den yngre generationen ungefär samstämmiga åsikter. Inom Sv kyrkan råder en markant generationsklyfta. Påfallande är att *inga* i den yngre generationen inom kyrkorna accepterar "fri sex". Det skall alltid vara åtminstone ett personligt förhållande.

(Denna bild av värderingar och normer bland de aktiva inom kyrkorna är riktigare än den som förekommer i SOU 1969:2 "Om sexuallivet i Sverige". Där räknas som "kristna" alla som gått i kyrkan åtminstone en gång det senaste året. Skillnaden mellan denna grupps normer och hela folkets blir då givetvis mycket liten. Det som är av intresse är normerna hos dem som verkligen är aktiva i de kyrkliga sammanhangen.)

Det finns alltså stora grupper av bekännande kristna som har en annan uppfattning än biskopsmötets om den kristna etiken vad gäller föräktenskapligt samliv.¹ Det framgår av undersökningen att en del av dem anser

¹ I ett yttrande om undersökningen "Om sexuallivet i Sverige" betecknar teologen professor Gustaf Wingren 1800-talets normsystem som speciellt; det var en tidsbunden utformning av det allmänna bibliska kärleksbudet. "Det kontraktiva samhället rubbar den givna förutsättningen på en punkt. Sexualakten behöver icke medföra att barn födes. Det råder ingen tvekan om att denna nyhet bör få modifiera normsystemet. Även ur kristen synpunkt kan detta bejakas."

förlovning vara ett villkor, medan de övriga anser att det räcker med stadigt sällskap. Gemensamt för båda grupperna är uppenbarligen att de anser att den enskilde bör få handla på eget ansvar utan att från början behöva binda sig juridiskt. Den ena gruppen håller fast vid den klassiska kyrkliga sammanfogningen av samliv och äktenskap såtillvida att de anser ett offentligt avgivet äktenskapslöfte (förlovningen) vara ett villkor. Den andra gruppen (stadigt sällskap) fäster sig troligen mest vid den nära personliga och emotionella relationen och menar att framtiden får avgöra om och när vigsel skall äga rum. Båda grupperna avvisar som nämnt tillfälliga sexualförbindelser.

Litteratur:

- Atkinson, Ronald: Sexual morality, London 1965.
Russell, Bertrand: Äktenskap och moral. Övers. Fjärde uppl. Stockholm 1965.
Wilson, John: Logic and sexual morality. London 1965.
Linnér, Birgitta: Sex i samhället. Stockholm 1968.
Samlevnad i överflöd. En debattbok tillägnad Elise Ottesen-Jensen. RFSU. Lund 1966.
Jodal, Rut: Att bli vuxen. Stockholm 1967.
Reiss, Ira L: Premarital sexual standards in America. 1960.

*

- Thielicke, Helmut: Sexualetik. Övers. Stockholm 1967.
Om en kristen sexualsyn. Biskopsmötets svar till Samkristna skolnämnden. Lund 1973.
Grönlund, Eric: Bibelns syn på äktenskapet och sexuallivet. Stockholm 1967.
Sjöberg, Stanley: Bibeln ger klart besked. Om föräktenskapliga förbindelser. Stockholm 1973.

*

- Sex och moral. Engelsk ekumenisk rapport. Stockholm 1967.
Kärlek och äktenskap. Några synpunkter. Av flera förf. Stockholm 1969.
I fråga satt. Om en ny familjesyn. Red. Monica Boëthius. Stockholm 1969.
Särman, Ingmar: Två. Fyra samtal om sex. Stockholm 1970.
Lorentzi, Bengt: Trohet och kärlek. Stockholm 1970.
Hemberg, Jarl: Sexualundervisningen i skolan från kristen synpunkt. Stockholm 1970.

III Sociala synpunkter

Jämförande sexualantropologi

Ett karakteristiskt drag i det västerländska samhället är sedan länge det uppenbara sönderfallet av de traditionella normerna för sexuellt beteende. Detta leder emellertid inte till normlöshet. Det dilemma vi råkat i beror delvis på de svårigheter av psykologisk art som enligt all erfarenhet uppstår vid förändringar i ett givet normsystem. Det finns – geografiskt och historiskt sett – andra normer, och det kan tänkas uppkomma nya som saknar föregångare i historien. Det västerländska sexualmönstret utgör endast en variant bland ett mycket stort antal andra. Alla samhällen har reglerat sina medborgares sexuella beteende för att säkra sitt fortbestånd och för att bemästra de problem som åtföljer utlevandet av starkt känsloladdade drifter. Detta mål har emellertid nåtts på många olika vägar – vilka har blivit kartlagda.

De s. k. primitiva folken uppvisar tre huvudtyper med hänsyn till sexuella normer:

1. Icke-restriktiva samhällen där t.ex. barns sexuella lekar uppmuntras – på sina håll bedriver man t.o.m. petting till orgasm på sina barn (Baliinvånarna samt Hopiindianerna i sydvästra Nordamerika). De icke-restriktiva samhällena har stor utbredning alltifrån eskimåerna till den folkgrupp i Zambia som talar Ila-språket. Den sistnämnda lär sina barn att verkligen leka mamma-pappa-barn.

2. Restriktiva samhällen. De är långt färre till antalet. I dem söker man inför den yngre generationen upprätthålla fiktionen att sexuallivet helt enkelt inte existerar och utsätter ungdomen för en utomordentligt långtgående övervakning. Exempel härpå är Ashanti i Västafrika och Manu i Nya Guinea.

3. Halvrestriktiva samhällen som uppvisar drag av båda de nyssnämnda typerna. Hit hör Azande i södra Sudan, Kwoma i Nya Guinea och många nordamerikanska indianstammar.

En liknande uppdelning finns i vår egen kulturkrets, västerlandet. Förenta Staterna utgör i dag ett samhälle som är starkt präglad av spänningen mellan å ena sidan den traditionella protestantiska sexual-etiken i detta land, vilken var helt och hållet restriktiv, och å andra sidan ett långt drivet försök inom den unga generationen att skapa en ny, icke-restriktiv sexualetik. De latinska länderna i Europa och deras avläggare i Latinamerika är präglade av den klassiska sexuella dubbel-

moralen. Denna ger mycket stor frihet åt mannen – sexualumgänge med prostituerade och älskarinnor tolereras och accepteras – men kvinnan hänvisas helt och hållet till den man hon gifter sig med som jungfru. De skandinaviska samhällena har, jämfört med det övriga Europa, uppnått en hög grad av sexuell emancipation.

Dagens situation har klart och tydligt sina rötter i det förflutna. Av stort intresse är det faktum att vissa tidigare epoker var väsentligt mycket mindre restriktiva än vad vi brukar föreställa oss. Längst gick i detta avseende antikens Grekland, där alla former av sexuell aktivitet inklusive manlig och kvinnlig homosexualitet var accepterade. 1700-talets och 1800-talets Europa uppvisar märkliga skillnader mellan tre samhällsklasser: inom aristokratin stor frihet för männen, inom borgerskapet restriktivitet, inom bondeklassen en tygellös, nästan brutal frihet.

Tvärs igenom alla variationer i tid och rum finns det emellertid ett förbud som står fast: mot incest. Alla samhällen har regler som styr de sexuella relationerna mellan släktingar. Förbuden behöver inte nödvändigtvis vara knutna till biologisk frändskap; de kan också vara uteslutande socialt motiverade; det kan t.ex. vara förbjudet att ha sexuella relationer till dem som är "släkt med släkten" och alls inte är blodsförvanter. I England har det sålunda till helt nyligen varit förbjudet för en man att gifta sig med sin avlidna hustrus syster. I den gammaltestamentliga kulturvärlden var det tvärtom mannens plikt att ingå äktenskap av denna och liknande typer.

Incestförbuden gör stundom ett nyckfullt intryck. Äktenskap mellan bror och syster är praktiskt taget överallt förbjudet, men det finns dock tre märkliga undantag, alla begränsade till kungliga eller aristokratiska kretsar i samhället och alla hörande till gångna tider: i Hawaii, i Egypten och i inkariket i Peru.

Uppfattningen att äktenskap mellan närbesläktade bör undvikas av biologiska skäl är numera övergiven, men förbudet kvarstår ändå orubbat. Det förefaller därför som om incestförbuden beror på människans behov att dels åstadkomma ordning i de sexuella relationerna, dels skapa nya släktrationer.

Den allmänna variationsvidden kan också belysas med ett par utförligare exempel.

Den traditionella europeiska normen krävde att kvinnor skulle förbli orörda fram till giftermålet. Män fick däremot "så sin vildhavre", dvs. ha samlag med prostituerade eller med lösaktiga kvinnor. I kontrast härtill har ett stort antal samhällen i Indien, Sydostasien och Stilla havets övärld skapat institutioner som ger sexuell frihet åt ungdomar av *båda* könen. Ett exempel härpå är ungdomens sovhus eller "gotul" hos Muria-stammen i den indiska delstaten Bastar.

Gotul är ett av husen i byn, men annorlunda utformat än de övriga. Det utgör ramen kring ett avskilt samhälle bestående av ungdomar och barn av båda könen, ett samhälle där dessa upprättar sina egna regler och lagar. Här har de vuxna i byn utanför gotulhuset ingenting alls att säga till om. Auktoriteten ligger hos två äldre ungdomar, en pojke och en flicka. Barn har tillträde till sovhuset från sex eller sju års ålder. När de kommer

i puberteten får de själva välja sexualpartner. De kan också när som helst avbryta ett förhållande och välja en ny partner. De får inte ha samma partner mer än en kort tid. Vid osämja går man helt enkelt ifrån varandra.

Gotulsystemet innebär mycket mer än en möjlighet till sexuellt samliv mellan pubertetsungdomar. Det är en institution som steg för steg för ungdomarna in i sexualitetens värld. Det är också en skola för sexuellt uppförande, där båda könen lär sig att förstå varandra både fysiskt och känslomässigt. Under dagen fullgör ungdomarna sina sysslor ute på fälten eller hemma hos föräldrarna. Men sedan går de till gotulhuset där de har frihet att utforma sitt eget "samhälle". Om en flicka blir gravid, blir hon alls inte utstött ur bygemenskapen, och hennes chanser att bli gift minskar inte. Intressant är emellertid att graviditet sällan förekommer. Detta har hittills inte fått någon tillfredsställande förklaring. Enstaka ungdomar gifter sig med en gotulpartner, men i regel är det föräldrarna som arrangerar äktenskapet med hänsyn till familjernas status och förmögenhetsförhållanden.

I de flesta västerländska samhällen skulle man fördöma gotulsystemet såsom rätt och slätt en institution i den sexuella tygellöshetens tjänst. Det vore emellertid att misskänna dess funktion i Muriassamhället. Vad man gjort är att man inom ramen för sina speciella samhällsförhållanden löst problemet att fostra fram sexuell mognad hos samhällsmedlemmarna redan vid början av deras vuxenålder.

Äktenskapet är i västerlandet detsamma som monogami. Äktenskapet kan i alla samhällen betraktas som en metod att ordna de sexuella relationerna så att familjer uppstår, varigenom samhällets fortbestånd säkras. Monogami är emellertid endast en av de möjliga metoderna att uppnå detta mål. Ett mycket stort antal samhällen i Afrika, Indien och andra delar av Asien har valt en annan metod, polygyni, vilket innebär att mannen har två eller flera hustrur samtidigt. Västerlänningen anser att detta ofrånkomligen leder till att kvinnorna kommer i beroendeställning och blir mannens sexuella leksaker. Denna uppfattning bekräftas inte om man studerar de afrikanska polygyna samhällena. Här finns ett detaljerat mönster för de äktenskapliga relationerna. Om t.ex. en man har tre hustrur, har var och en av dem sin egen hydda inom hans område. Traditionen bjuder honom att tillbringa en natt i tur och ordning hos var och en av hustrurna. I vissa fall utgör försummelse på denna punkt skäl till skilsmässa. Barnen uppfostras kollektivt, men varje kvinna har sitt eget hem, där hon tar hand om sin man när han besöker henne. Hustrurna kommer på detta sätt i viss mån att bilda ett eget samhälle, och om en av dem vill ha något av sin man som han förvägrar henne, kan de andra komma överens om att bearbeta honom i skift tills han ger med sig! Allt detta ligger mycket långt från bilden av den tygellöse mannen omgiven av ödmjukt underdåniga kvinnor. Polygyni är inte ett sätt att tillfredsställa den sexuella njutningslystnaden; det är helt enkelt ännu ett exempel på en socialt accepterad metod att organisera sexuella relationer.

En betydligt mer uppseendeväckande metod är – från den monogame manlige européns synpunkt – den institution som kallas polyandri. Det är

en form av äktenskap där kvinnan har rätt att ha två eller flera män samtidigt. Polyandri och polygyni kallas med ett gemensamt ord polygami. Polyandrin är sällsynt i alla delar av världen. Det mest välkända exemplet är Nayar-folket på Malabarkusten i Sydindien. Nayarerna utgjorde från början en krigarkast, där männen var borta hemifrån ofta och länge. En kvinna hade rätt att ha flera älskare samtidigt. Ingen av dessa hade några rättigheter över henne, och hon kunde upphöra att ge honom sin ynnest enbart genom att återlämna hans senaste gåva. Som far till de barn hon fick i dessa förhållanden fungerade, socialt sett, hennes bror. Det är ett system som utan tvivel gav kvinnan ett betydande mått av frihet.

De anförda exemplen bör klargöra att de mänskliga samhällena uppvisar stora olikheter när det gäller försöken att lösa de sexuella relationernas problem. Alla är framvuxna ur bestämda samhällens erfarenheter, och alla utgör organiserade system inom ett större mönster av sociala relationer.

Litteratur:

- Ford, C och Beach, F: *Sexualitet hos människor och djur*. Stockholm 1952.
Originaluppl.: *Patterns of Sexual Behaviour*. New York 1951.
- Malinowski, B: *Sex och tabu i ett primitivt samhälle*. Övers. Stockholm 1968.
- Mead, Margaret: *Kvinnligt, manligt, mänskligt.. En undersökning av tre primitiva samhällen*. Övers. Sjätte uppl. Stockholm 1970.
- Elwin, V: *The Muria and their Ghotul*. Oxford 1947.
- Leach, Edmund: *A Runaway World*. London 1968.
- Henriques, F: *Love in Action, The Sociology of Sex*. London 1964.
- Reiss, Ira L: *Premarital Sexual Standards in America*. New York 1960.

Könsroll och samhälle

Enligt läroplanen för grundskolan (se t.ex. sid 49–51) bör skolan bidra till jämställdhet mellan könen genom att behandla pojkar och flickor lika och utgå från att både yrkesrollen och rollen som ev. framtida förälder är lika viktig för båda könen. Samtidigt bör eleverna bli medvetna om de mycket stora brister i jämställdheten som finns i samhället utanför skolan.

Dessa kommer t.ex. till uttryck i att männen dominerar i politiken och i ledande befattningar inom näringslivet och inom fackliga och andra inflytelserika organisationer. Förvärvsintensiteten är högre bland män än bland kvinnor. Om man definierar "förvärvsarbete" som minst halvtidsarbete, förvärvsarbetade 1972 2,2 miljoner män jämfört med 1,3 miljoner kvinnor.

Arbetsmarknaden är i stort sett uppdelad i en manlig och en kvinnlig delmarknad. De vanligaste yrkena där kvinnorna arbetar är affärsbiträde, sekreterare, maskinskrivare, lantarbetare, städare och sjukvårdsbiträde. Kvinnorna finns alltså framförallt på lägre befattningar inom handel, kontor, vård och service. Enligt den klassificering av yrken som användes i 1965 års folkräkning fanns 74 % av de förvärvsarbetande kvinnorna i tjugofem yrken, och andelen kvinnor i dessa yrken var 73 %. Även på områden där man har infört att män och kvinnor har samma lön för samma arbete, kan man konstatera att män och kvinnor i allmänhet inte har samma löner eftersom de inte har samma arbeten (Dahlström m.fl. 1968). Enligt låginkomstutredningen var kvinnornas andel av helårs- och heltidsanställda 1966 28 %, medan deras andel av löntagare med högst 10 000 kr i årslön var 71 %, och deras andel av löntagare med högst 15 000 kr i årslön var 63 %. 70 % av de helårs- och heltidsanställda kvinnorna i åldern 24–64 år tjänade mindre än 20 000 kr om året medan 80 % av männen tjänade mer.

Bristerna i jämställdheten mellan könen kommer också till uttryck i att man väntar sig att hustrun under barnens hela uppväxttid ska ägna sig mer åt barnavård och hushållsarbete än mannen. Undersökningar visar att också kvinnor som förvärvsarbetar på heltid i allmänhet utför mer hemarbete än sina män. (Se t.ex. SOU 1965:65.) Detta försämrar deras möjligheter att hävda sig på arbetsmarknaden och gör att de får mindre fritid än män, vilket också bidrar till att de uppvisar lägre politisk och facklig aktivitet. En förutsättning för att kvinnorna ska få samma

Yrken där mer än 10 000 kvinnor arbetade 1965.

Ur: "Kvinnorna och arbetsmarknaden", Arbetsmarknadsstyrelsen 1969.

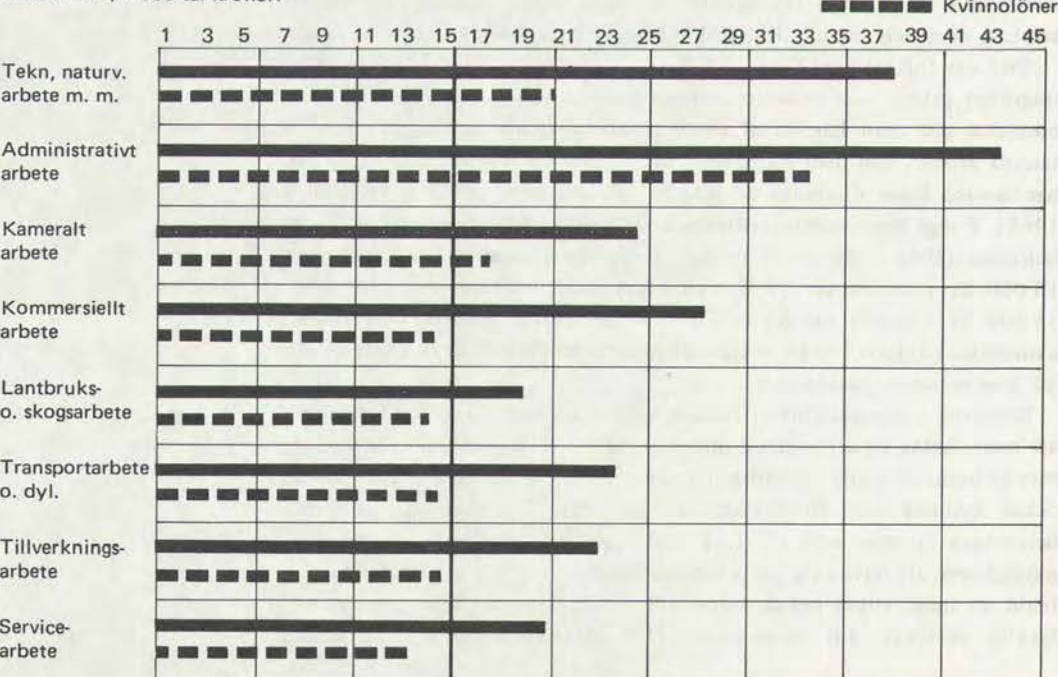
Antal och andel kvinnor i 25 yrken.



Medianlöner för helårs- och heltidsanställda män och kvinnor i skilda yrkesgrupper år 1966

(SOU 1970: 34, tab. 4: 47, s. 135)

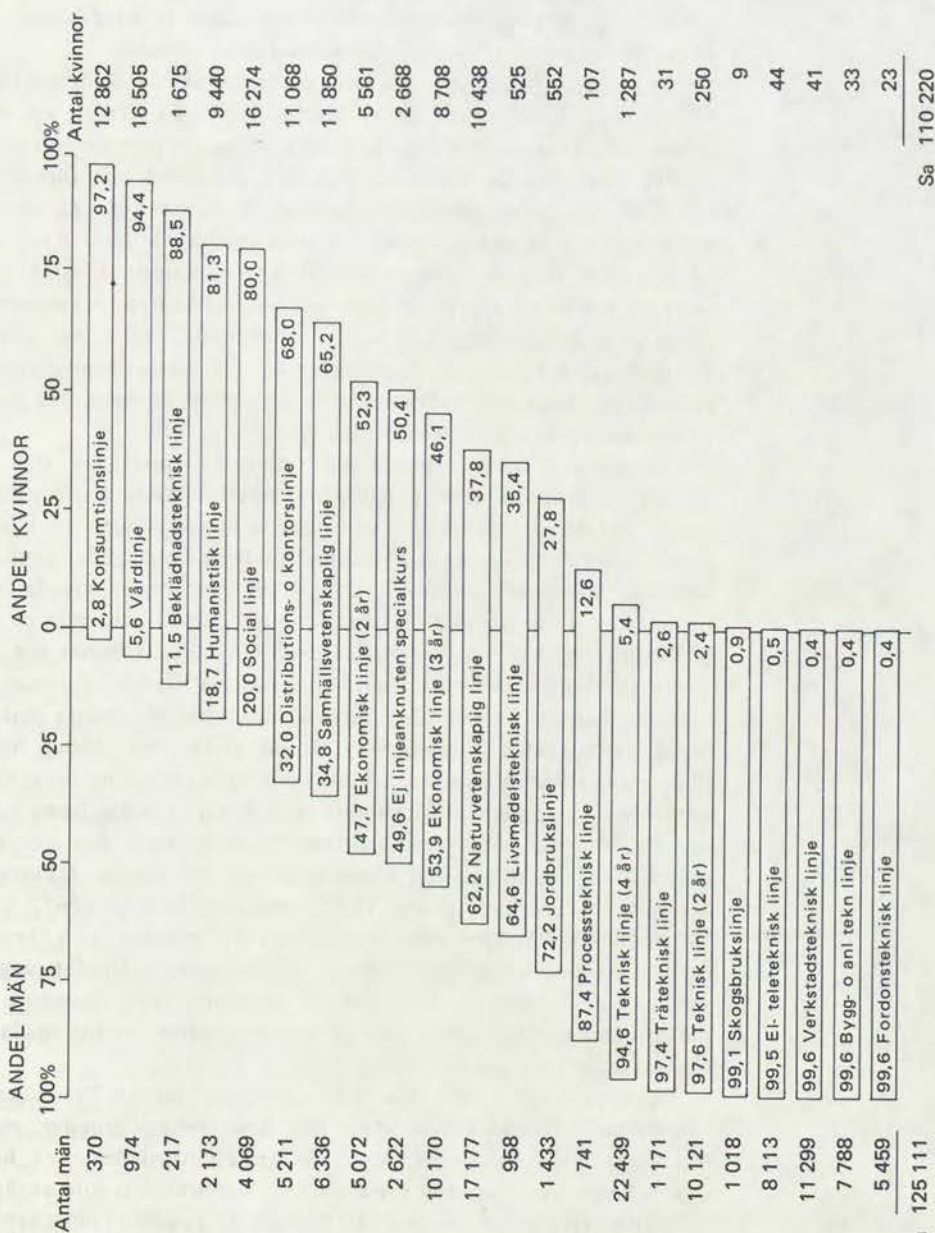
Helårslöner, 1 000-tal kronor:



Elever i gymnasieskolan efter studieväg och kön den 15 september 1972.

(Statistiska meddelanden från SCB, U 1973: 5)

Linjerna innefattar elever i specialkurser.



Sa 125 111

Sa 110 220

ställning på alla samhällsområden som männen är att det råder en av könsrollstänkande opåverkad arbetsfördelning i hemmen.

Att pojkar och flickor fortfarande påverkas i skilda riktningar kommer till uttryck i deras val av studieväg och yrke. Trots att skolans målsättning är att eleverna ska välja efter anlag och intresse och inte efter könskonventioner är skillnaderna mellan pojkarnas och flickornas val stora. Inom gymnasieskolan dominerar flickorna t.ex. på vårdlinjen, social linje och humanistisk linje och pojkarna på teknisk och naturvetenskaplig linje. Det finns nästan bara flickor på konsumtionsteknisk linje men de utgör mindre än en halv procent (1972) på verkstadsteknisk, bygg- och anläggningsteknisk och fordonsteknisk linje. Att diskussion och information kan påverka valen i okonventionell riktning visar dock forskolläroutbildningen. Dit sökte hösten 1970 85 män. Två år senare hade antalet sökande män ökat till 629.

Könsdifferentieringen beträffande politiskt inflytande och makt, ekonomisk position, arbetsuppgifter på arbetsmarknaden och i hemmet, val av utbildning etc. kan inte förklaras huvudsakligen av biologiska könsskillnader. I sociologisk forskning om dessa förhållanden brukar man använda begreppet "könsroll", som definieras som de sociala förväntningar som i en viss miljö riktas mot en individ beroende på könet. (Dahlström m.fl. 1962, Liljeström 1968.) Att exakt bevisa vad som är biologiskt och vad som är socialt betingat och alltså hör till könsrollen är svårt, så länge man i praktiken inte har möjlighet att utsätta pojkar och flickor för exakt samma påverkan. Men det har ibland hänt att föräldrarna till barn med missbildade könsorgan felbedömt deras kön och uppfostrat en pojke som flicka eller en flicka som pojke. Dessa individer har då uppvisat ett beteende som stämmer med den könsroll de uppfostrats till, vilket alltså tyder på att de sociala faktorerna är avgörande (Ford och Beach 1952, artikeln "Vad är kön?" i denna handledning). Antropologiska studier visar att "manliga" och "kvinnliga" egenskaper och betenden varierar i olika kulturer. Uppfattningen om vad som är "manliga" och "kvinnliga" arbeten varierar dessutom i olika industriländer. Även inom Sverige varierar könsnormerna mellan t.ex. olika generationer, grupper och familjer.

Sociologiskt kan man dra vissa paralleller mellan "rasroller" och "könsroller". I samhällen med rasdiskriminering grundar man sin inställning till en folkgrupp på ett biologiskt kännetecken, t.ex. hudfärg. Också könet fungerar som ett biologiskt kännetecken som används för att fördela rättigheter, skyldigheter och arbetsuppgifter i olika samhällen. Könsrollerna har liksom rasrollerna en fast känslomässig förankring i människors medvetande och upplevs ofta som naturgivna. Genom trycket av samhällets förväntningar påverkas personer av olika ras eller kön att uppföra sig på ett sätt som stämmer med förväntningarna; detta ger de fördomsfulla ett skenbart belägg för riktigheten i fördomarna och får motivera fortsatt särbehandling.

Ett sätt att motverka stereotypa föreställningar och fördomar om manligt och kvinnligt är att försöka utgå från individens anlag, intressen och behov oberoende av kön. Man kan nämligen konstatera att de

individuella skillnaderna mellan individer av samma kön är större än de genomsnittliga, i allmänhet socialt betingade skillnaderna mellan könen. Även om det på grund av uppfostran och tradition finns fler flickor än pojkar som intresserade av barn, finns det många pojkar som är mer intresserade än genomsnittsflickan, och även om det finns genomsnittligt fler tekniskt kunniga pojkar än flickor finns det åtskilliga flickor som är tekniskt kunnigare än genomsnittspojken.

De traditionella könsrollerna är negativa inte bara för kvinnorna som hindras från att bli jämställda på arbetsmarknaden och inom det offentliga livet. Även den traditionellt manliga rollen har nackdelar:

”Det starkare kravet på pojken-mannen att hävda sig, att slå sig fram, att vara hård och aggressiv och inte visa känslor skapar för honom anpassningsproblem som framträder i relativt större kriminalitet, högre dödlighet, större risk för stress och vissa ansträngningssjukdomar, högre självmordsfrekvens, kort sagt ökad sjuklighet både psykiskt och fysiskt, hämningar när det gäller att uttrycka känslor, nå intim kontakt eller att utveckla vissa typer av känslobindningar” (Dahlström 1962).

Det moderna rollidealet enligt vilket pojkar och flickor bör uppfostras lika, försörjningsbördan läggas på båda föräldrarna, och fadern och modern ha lika god kontakt med barnen kan alltså innebära fördelar för båda könen.

Jämställdhet inom familjen skulle göra konsekvenserna av en skilsmässa mindre allvarliga. Fadern skulle ha lika stora möjligheter som modern att få vårdnaden om barnen. Om modern redan tidigare har ett bra förvärvsarbete blir den ekonomiska situationen inte lika svår.

Tidigare ansåg man att det var skadligt för barnen om mödrarna förvärvsarbetade. I en genomgång av den forskning som finns på detta område konstaterar den norske psykologen Per-Olav Tiller att effekterna av mödrars förvärvsarbete på barnen bl.a. beror på sådana faktorer som barnets ålder, moderns motiv för att förvärvsarbeta, hur barnet tas om hand medan föräldrarna förvärvsarbetar, faderns anpassning och reaktion inför situationen och kontakten mellan föräldrar och barn under fritiden (Dahlström m.fl. 1962, 1968). En undersökning om svenska skolbarn tyder på att det avgörande för barnens anpassning inte var om modern förvärvsarbetade eller ej utan om hon trivdes med sin arbetssituation, vare sig hon var hemma eller inte (se M. Israel i Fredriksson 1965). Det är möjligt att man skulle få samma resultat om man undersökte effekten på barnen av faderns förvärvsarbete. Att diskussionen ofta har gällt moderns förvärvsarbete och inte faderns eller föräldrarnas beror på den traditionella uppfattningen om könsrollerna.

Betydelsen av att barnet på ett tidigt stadium får god kontakt även med fadern eller någon annan manlig person har dokumenterats i åskilliga undersökningar. Denna kontakt tycks vara lika viktig som kontakten med modern eller någon annan kvinna (Tiller i Dahlström m.fl. 1962, 1968, Liljeström 1968). Detta är ett av argumenten för att i större utsträckning stimulera män att ägna sig åt vård och undervisning av små barn i barnstugor och på grundskolans lågstadium.

Redan innan barnen kommer till skolan har de i allmänhet bestämda

föreställningar om vad som är "manliga" och "kvinnliga" egenskaper och beteenden. Även om föräldrarna båda förvärvsarbetar, delar hemarbetet och försöker behandla pojkar och flickor lika, påverkas barnen ändå av andra vuxna, kamrater och massmedia till att uppfatta mäns och kvinnors roller som olika. (Ang. socialisationsprocessen se Brun-Gulbrandsen i Dahlström m.fl. 1962, 1968.)

Den norska sociologen Harriet Holter har framfört hypotesen att graden av könsdifferentiering varierar med åldern och att en särskilt könsdifferentierad period skulle vara åldern 14–25 år (Dahlström m.fl. 1962). I yngre åldrar har det varit lika vanligt att flickorna tar initiativet till lek och samvaro som att pojkarna gör det, men senare får flickorna lära sig att initiativet i stort sett ska tas av pojkarna och att de själva ska förhålla sig passiva, i varje fall på de tidigare stadierna av det som präglas av förälskelse, flirt, erotik. "Initiativ"- "aktivitet"- "passivitet" är beteendennormer som har betydelse också för yrkesanpassningen, och det kan tänkas att denna inläring av passivitet på ett livsområde – kärlekslivet – också reflekteras på ett annat livsområde – yrkeslivet. Oberoende av om denna hypotes är riktig eller inte, kan man konstatera att de skilda normer som tidigare har gällt för manligt och kvinnligt sexuellt beteende ofta har hindrat kvinnorna från att ha ett lika tillfredsställande sexualliv som männen. (Se t.ex. J. Israel i Fredriksson 1965.)

Åtgärder på en mängd olika områden, t.ex. utbildningspolitik, arbetsmarknadspolitik, social- och familjepolitik och stadsplanering, har betydelse för möjligheterna att förverkliga jämställdhet mellan könen. (Se t.ex. Rapport till Förenta Nationerna över kvinnornas status i Sverige, 1968.) Men det är också en fråga om att förändra traditionella attityder. Eleverna möter ett könsdifferentierat samhälle utanför skolan, och de påverkas ofta av reklam, TV, film, ungdomsböcker m.m. till att uppfatta mäns och kvinnors roller som olika. (Se t.ex. Liljeström i Holmberg m.fl. 1966, Dahlström m.fl. 1968.) Även i populära böcker i sexualkunskap kan man möta uppfattningar om att männen bör ta initiativet, att männen har en starkare sexualdrift etc., och böcker om barnpsykologi utgår ofta från att modern *bör* ha större ansvar för vården och kontakten med barnen än fadern. Det är viktigt att eleverna blir medvetna om att sådana föreställningar är uttryck för värderingar och att dessa värderingar strider mot kravet på jämlikhet mellan män och kvinnor på alla områden.

Litteratur:

- Borgström, G m.fl.: *Kvinnokraft*. Stockholm 1972. (Dagens Nyheters artikelserie om kvinnans ställning i det svenska samhället.)
 Dahlström, E m.fl.: *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm 1962. (Förkortad och reviderad version: Dahlström m.fl. 1968.)
 Fackföreningsrörelsen och familjepolitiken. LO. Stockholm 1969.
 Familj och samhälle. TCO. Stockholm 1971.
 Fredriksson, I (red.): *Könsroller*. Stockholm 1965.
 Holmberg, P m.fl.: *Kynne eller kön?* Stockholm 1966.
 Holter, H: *Könsroller och samhällsstruktur*. Ak. avh. Stor-Prisma Stockholm 1973.
Kvinnorna på arbetsmarknaden. Fördomar, fakta, framtid. AMS 1971. (Rekvireras från länsarbetsnämnden.)

- Liljeström, R: Jämställdhetens villkor. Utg. av Sveriges Radio. Stockholm 1968.
- Rapport till Förenta Nationerna över kvinnornas status i Sverige. Utg. av utrikesdepartementet. Stockholm 1968.
- Centerwall, E, Strömdahl, I & Wall, H: Kvinnan i samhället. Studiebok. Stockholm 1971.
- Pedagogiska meddelanden från skolöverstyrelsen 1970 nr. 5, 1973 nr. 5.
- Låginkomstutredningens betänkande "Svenska folkets inkomster" SOU 1970:34.
- Eliasson, R: Könsdifferenser i sexuellt beteende och attityder till sexualitet. Med Summary. Ak.avh. Lund 1971. – En översiktlig sammanfattning av vissa resultat och överväganden i Eliassons avhandling har utgivits av socialstyrelsens hälsovårdsupplysningsdelegation under titeln: "Samhälle, sexualmoral, könsroller. Några tankar kring resultatet från en undersökning om stockholmsungdomars sexuella beteende och attityder till sexualitet". Stockholm 1973
- Millett, Kate: Sexualpolitiken. Övers. Stockholm 1971.
- de Beauvoir, Simone: Det andra könet. Övers. Stockholm 1973.

Samlevnadens villkor förr och nu

Det förindustriella, agrara, samhället innebar periodvis för delar av befolkningen fattigdom och hårt arbete vilket medverkade till att medellivslängden var mycket lägre än i dag. Levnadsförhållandena för dem som inte var privilegierade hade drag gemensamma med dem som alltjämt gäller för majoriteten av jordens befolkning, i u-länderna. I detta samhälle, där överlevnaden stundom var hotad, hade familjen utomordentligt viktiga uppgifter att fylla, delvis andra än i dag, delvis samma. För att bilden inte skall bli missvisande måste man dock hålla i minnet att en del av befolkningen inte hade råd att någonsin gifta sig. Förekomsten av många ogifta skapade givetvis särskilda problem, som skall beröras nedan.

Den jordägande och åkerbrukande familjen var en *produktionsenhet*, som genom eget arbete skaffade fram animaliska och vegetabiliska råvaror, vilka – fortfarande genom familjemedlemmarnas eget arbete – förädlades till födoämnen, kläder, hus och redskap. Mannen och hustrun fungerade också som *arbetsledare* för drängar, pigor, dagsverksarbetare och egna barn och ungdomar. Alla dessa fick inom ramen av familjen sin konsumtion tryggad så långt det var möjligt: familjen utgjorde en för samhällets funktion viktig *konsumtionsenhet*. Inom den rikt strukturerade arbetsgemenskapen ägde *barnuppfostran* och *yrkesutbildning* rum, vanligen med stränga krav på lydnad för att göra det uppväxande släktet dugligt att klara sig under de hårda villkoren. Yrkesutbildning var oftast detsamma som att lära sig samma arbete som föräldrarna utförde i och omkring hemmet. Försörjningen och *vården av* familjens egna *gamla* skedde också inom hemmet, men på grund av den lägre livslängden var detta en mycket mindre omfattande uppgift än det skulle vara i dag. Övriga gamla förvarades på fattighuset i misär. Familjen var också förutsättningen för det reglementerade och säkra överförandet av egendom till de egna efterkommande, d v s för *arv*.

Familjen var alltså inte endast en form för samlevnaden mellan en man och en kvinna och deras barn, utan den utgjorde själva den grundläggande organisationen av tillvaron i dess helhet. De sammanhållande banden var därför, skulle man kunna säga, "allomfattande" och nästan obrytbara. Med stödet av en så fast ram fyllde familjen också de funktioner som man i dag i första hand förbinder med den: att utgöra en tryggad gemenskap mellan människor som står varandra nära, att utgöra ramen

för ett ordnat sexuellt samliv och att svara för fortplantningen och barnens uppväxt.

Eftersom familjen var samhällsekonomin och samhällsorganisationens basenhet var den skyddad av en sträng social kontroll. Avsidsidan av detta var – utifrån våra värderingar – den hårda utstötningen av dem som bröt mot reglerna. Detta måste emellertid ses mot bakgrunden av att man levde under knappare förhållanden än våra. Den som satte ett utomäktenskapligt barn till världen placerade sig själv i en ekonomiskt svår situation och kom därför att utgöra en börda för omgivningen. Hon och – i mindre grad – han ansågs därigenom också ha visat vanvördnad mot äktenskapets institution vars samhälleliga oumbärlighet stod klar för alla. Förbudet mot föräktenskapliga och utomäktenskapliga samlag sökte man upprätthålla med desto större stränghet eftersom de som inte hade råd att gifta sig var så många och gemene man inte hade tillgång till preventivmedel. (Samliv mellan dem som av omgivningen erkänts som fästfolk räknades i stora delar av landet inte som föräktenskapligt.) Avbrutet samlag var visserligen vanligt som preventivmetod. På annat sätt kan de stora växlingarna i nativiteten inte förklaras. Men metoden var osäker. Då den sociala domen fälldes över kvinnor som ”skämt ut sig” och över ”horungar” måste detta delvis ses som ett självförsvar utövat av ett fattigt samhälle. Domen drabbade desto hårdare eftersom den var kyrkligt sanktionerad.

Denna sociala kontroll samverkade med de fram till 1864 års nya lagar oerhört stränga straffen för lönskaläge, fosterfördrivning, barnamord och hor. De tidigare dödsstraffen för tidelag och homosexuella handlingar kan också ses som ett led i fördömandet av allt sexuellt utom det heterosexuella samlaget inom äktenskapet. Invävda i hela regelsystemet var djupt rotade tabuföreställningar av mer eller mindre religiöst ursprung.

Radikalt förändrade villkor för familjen skapades genom industrialiseringen och den därmed sammanhängande urbaniseringen. För de familjer som bildades i de nya industriområdena var till att börja med fattigdomen och arbetspressen svåra. Familjens struktur ändrades. Familjefaderns arbete förlades utanför hemmet. Därmed förlorade han mycket av sin gamla status: att vara den ledande och den mest kunnige i arbetet i och omkring hemmet under hela arbetsdagen. Familjens uppgift att producera råvaror för mat och kläder upphörde, men genom barnskarornas storlek hade husmodern fortfarande en stor och betungande arbetsuppgift i hemmet som hon måste utföra ensam. Familjens uppgift att säkra arvet av jorden till nästa generation föll bort. Barnen kom att tillbringa allt större del av dagen utanför hemmet i och med skolväsendets utveckling. Yrkesutbildning var inte längre att gå i lära hos fadern utan antingen att börja arbeta direkt eller gå i yrkesskola. Vården av de gamla övertogs nästan helt av kommunen.

Nästa steg i reduceringen av hemmets uppgifter kom då barnkullarnas storlek under 1900-talets första årtionden minskades genom familjeplanering och mödrarna började träda ut på arbetsmarknaden efter en förkortad period av barnafödande och barnavård. Till denna utveckling

medverkade kvinnoaksrörelsen då den hävdade kvinnans rätt till utbildning, självständighet och yrkesutövning. Skolpliktstiden utökades, skolmåltider infördes. Även förskolebarnen tas numera om hand utanför hemmet. Utbudet av fritidsverksamheter har blivit allt större. Det är vanligt med familjer på 3–5 personer som träffas endast efter arbetstidens slut och vid veckosluten. Men även denna tid för samvaro reduceras genom kvällskurser, föreningsmöten, hobbyverksamheter o.dyl. "Utbildningssamhället" har vuxit fram. Televisionen håller många hemma men minskar å andra sidan kommunikationen inom familjen och umgänget mellan familjerna. Semestern har blivit den "familjeintensivaste" delen av året.

Nära sammanhängande med den skildrade utvecklingen är framväxten av ett så gott som allmänt förekommande föräktenskapligt sexuellt samliv mellan vuxna, och – fr.o.m. 1920-talet – en fortgående sänkning av sexualdebutåldern. Urbaniseringen medförde inte endast en radikal förändring av familjestrukturen utan också ett bortfall av bygemenskapens kontroll av ungdomens sexuella relationer och likaså ett bortfall av den uppsikt över moralen i socknen som församlingsprästen var skyldig att utöva. Människan i industrisamhället blev i långt högre grad anonym, en som handlade på eget bevåg. Så länge nöden var stor i arbetarklassen och det därför fanns många som inte hade råd att gifta sig, blev det många oönskade havandeskap, illegala aborter och ensamstående mödrar som levde under svåra förhållanden. Men i stort sett fungerade en ordning innebärande att man hade sällskap, man väntade barn – eller man väntade inte barn – och man gifte sig när det blev ekonomiskt möjligt. Eftersom detta mönster stred mot de proklamerade kyrkliga och frikyrkliga principerna, innebar utvecklingen också att sekulariseringen påskyndades och fördjupades.

Då preventivmedel långsamt började användas i större utsträckning – trots riksdagsförbud 1910–1938 mot reklam och fri försäljning – löskopplades sexuallivet mer och mer från befruktningen. En undersökning 1967 utvisade att det i Sverige genomsnittligt förekommer tusen samlag per fött barn. En sådan utveckling verkade givetvis befordrande på det icke äktenskapliga sexuallivet, både det tillfälliga, opersonliga och det som hör hemma inom en personlig relation. 1967 var det ca 30 % av den äldre och ca 40 % av den yngre generationen som "accepterade" samlag mellan en man och en kvinna "som inte närmare känner varandra". Samlag mellan ogifta som har stadigt sällskap accepterades av 80 % av den äldre och 90 % av den yngre generationen.

Sexualdebutåldern bland pojkar har knappast sjunkit mer än vad som motsvarar den sjunkande åldern för könsmognad. För flickornas del har förändringen mot en tidigare sexualdebut varit snabbare. Det är numera inte så stor skillnad mellan deras och pojkars genomsnittliga sexualdebutålder. År 1966/67 hade inom ett representativt urval av alla stockholmsungdomar följande procentandelar haft samlag. (Pojkar, 16 år, 41 %, betyder att 41 % av de 16-åriga stockholmspojkarerna uppgav att de haft samlag vid den åldern eller tidigare.):

Ålder	Pojkar %	Flickor %	Alla %
14	12	5	8
15	26	12	19
16	41	24	32
17	54	42	48
18	68	62	65

Enligt en undersökning 1970 i en medelstor svensk stad hade betydligt fler av de 15-åriga flickorna där någon gång haft samlag. Detta kan tyda på att utvecklingen mot tidigare sexualdebutålder bland flickorna har fortsatt.

Accepterandet av föräktenskapligt sexuellt samliv och icke äktenskapligt samliv mellan dem som aldrig gifter sig eller inte längre är gifta, är – liksom den sjunkande sexualdebutåldern – ännu ett uttryck för den förändrade situationen för familjen. En lång rad sektorer av tillvaron har som vi sett förlagts helt eller delvis utanför hemmet och familjen – de har blivit "emanciperade" från familjen. Man kan då vänta sig att även en ökande del av sexuallivet skall bli emanciperad i denna bemärkelse, och det är vad som skett – man må beklaga det eller ej. Sexuallivet har visserligen aldrig ens tillnärmelsevis varit begränsat till familjen men är det ännu mindre i dag.

Den genomgripande förändringen under hundra år av familjens villkor, struktur och uppgifter innebär inte att familjebildningen avtagit. Familjen har fått *större* emotionell betydelse än förr. Makarna är mer jämställda och står ofta varandra personligt närmare. Alltjämt bildar långt fler familj än i det samhälle som fanns före första världskriget. Antalet vigslar reducerades visserligen med en tredjedel från mitten av 1960-talet till början av 1970-talet, men nativiteten är oförändrad. Detta, liksom den starka ökningen av antalet barn födda utom äktenskapet kan tyda på att familjebildningen fortgått som förut, men i ökande utsträckning utan vigsel, d.v.s att med andra ord en tredjedel av dem som flyttar ihop numera inte gifter sig, i varje fall inte till att börja med. Huruvida det verkligen förhåller sig på detta sätt och vad i så fall orsaken är, är inte utrett.

Det är en sådan samlevnadssituation – före familjebildningen och inom familjen – som sexual- och samlevnadsundervisningen skall i sin mån söka hjälpa ungdomarna att klara.

Familjejuridik — familjestöd¹

Historik

Det svenska samhällets syn på äktenskap och familj har under detta sekel genomgått stora förändringar. I seklets början fanns exempelvis bara kyrklig vigsel; det var nästan omöjligt att skilja sig, mannen var hustruns "rätte målsman" både i ekonomiskt och personligt hänseende, man drog skiljelinjen hårt mellan "äkta" barn och andra etc.

Den gällande giftermålsbalken kom till år 1920. Ett väsentligt syfte var att bryta det tidigare patriarkaliska familjemönstret med mannen som familjens överhuvud och att ersätta det med ett system där man och hustru är likaberättigade, d.v.s. båda makarna har i princip samma rättigheter och skyldigheter. Vid samma tidpunkt ändrades också lagarna om barn utom äktenskap, som därmed i vissa avseenden fick en förbättrad rättsställning.

Det har krävt lång tid för samhället att ta konsekvenserna av de grundtankar som finns i familjelagstiftningen. Ända fram till 1939 hade arbetsgivare rätt att avskeda en kvinna på grund av giftermål, och till 1946 hade arbetsgivare rätt att avskeda kvinna på grund av graviditet. Först 1938 erkändes helt och fullt människors rätt att planera barnankomst och barnantal. Tidigare hade information om preventivmedel varit förbjuden. Samma år legaliserades abort i vissa fall. Först genom en lag 1949 blev båda föräldrarna förmyndare för gemensamma barn i äktenskapet och även vårdnadshavare. Tidigare hade det varit enbart mannen. År 1951 fick kvinnan rätt att behålla sitt svenska medborgarskap när hon gifte sig med utländsk medborgare. Från 1964 gäller att gift kvinna kan behålla sitt flicknamn även utan tillägg av makens efternamn. 1969 blev den lagstadgade giftermålsåldern för män densamma som tidigare gällt för kvinnor — 18 år. 1970 fick barn, vars föräldrar inte var gifta, full arvsrätt, alltså även efter fadern och fädernefränder.

Vi är fortfarande inne i ett stadium där förändringar ständigt pågår, rättsligt, attitydsmässigt och på det praktisk-ekonomiska planet. 1969 tillsatte justitieministern en kommitté för en översyn av den familjerättsliga lagstiftningen. I direktiven till kommittén framhölls att lagstiftningen inte bör privilegiera en samlevnadsform framför andra: "En ny lagstiftning bör enligt min mening vara neutral i förhållande till olika samlevnadsformer och olika moraluppfattningar." Målet är att på många

¹ Framställningen avser vad som beslutats intill den 1 januari 1974.

viktiga punkter göra reglerna mindre stränga, det vill säga att i frågor som rör samlevnaden låta människor i större utsträckning själva bestämma hur de vill ha det, utan någon inblandning av myndigheter. Just därför att utvecklingen gått så tydligt åt detta håll, har emellertid en missuppfattning vuxit fram, nämligen att familjelivet skulle ha "privatiserats" helt och hållet. Det är inte fallet. Det är viktigt att veta att samhällets engagemang, som på vissa punkter uppenbarligen har blivit svagare än förr, på andra punkter tvärtom har utvidgats och förstärkts. I direktiven för den nämnda revisionen av äktenskapslagstiftningen anges t.ex. att samliv under äktenskapsliknande former skall i högre grad bli underkastat rättsregler om barn finns. Rättsreglerna bör enligt direktiven även utformas så, att man undviker onödiga svårigheter för dem som skaffar sig barn och bildar familj utan att gifta sig.

De familjelagssakkunniga kom med ett delbetänkande år 1972. Detta ligger till grund för riksdagens beslut om nya regler från år 1974. Från detta år har en del förenklningar avseende äktenskapets ingående och upplösning införts i Giftermålsbalken. Samtidigt föreskrivs för första gången att civilrättsliga regler, liknande dem för äktenskapet, på några punkter skall gälla för man och kvinna som bildar familj utan att gifta sig. Familjelagstiftningen gäller (med några få undantag) för svenska medborgare och även för andra personer som är bosatta i Sverige – det senare enligt den allmänna regeln att familjelagstiftningen i det land som man är bosatt i brukar gälla. Det är viktigt att ta reda på familjelagstiftningen i det främmande land, som man tänker flytta till eller i det land som ens partner är medborgare i. Jämfört med andra länder har människor i vårt land stor frihet att själva utforma sitt personliga liv och att välja samlevnadsform: att gifta sig, att leva tillsammans utan att gifta sig, att leva som enförälderfamilj, att leva ensam, att leva tillsammans två parter av samma kön eller att leva i storfamilj. Det är dock för närvarande endast vissa samlevnadsformer som är reglerade i lag, framför allt äktenskapet mellan man och kvinna. Ogifta samboendes civilrättsliga situation är endast reglerad i samband med upplösning av samlevnaden och då i vad avser vem som skall ha vårdnaden om gemensamma barn och vem som bäst behöver gemensamma bostaden. Det är numera en stor grupp av människor som bor tillsammans och har barn tillsammans utan att vara gifta. Men eftersom de rättsliga villkoren är olika för olika samlevnadsformer, är det viktigt att man tar reda på konsekvenserna av den form man väljer.

Nuvarande bestämmelser

De rättsliga reglerna om förhållandet mellan makar, mellan föräldrar och barn finner vi i Giftermålsbalken av år 1920, Föräldrabalken av år 1949 och i Ärvdabalken av år 1958. Samhällets stödåtgärder finner vi i olika lagar, författningar och kungörelser.

Om äktenskaps ingående

Den lagstadgade äktenskapsåldern är 18 år för både man och kvinna. Man får vid denna ålder gifta sig utan föräldrarnas samtycke, trots att myndighetsåldern är 20. Vill man gifta sig tidigare än vid 18 år, skall man ansöka om tillstånd av länsstyrelsen i det län, där den underårige har sitt hemvist, och föräldrarna skall höras. Lysning till äktenskap har varit obligatorisk under mer än ett halvt årtusende. Det var i äldre tider en effektiv form att bekantgöra det tillämnade äktenskapet och därigenom utröna ev. äktenskapshinder. Sedan den 1 juli 1969 är lysningen frivillig. Kontrahenterna behöver endast hos pastorsämbetet skriftligen göra en ansökan om hindersprövning och avge en försäkran på heder och samvete om frihet från vissa äktenskapshinder. Man får inte ingå tvegifte. Man får inte vara alltför nära släkt. "Äktenskap vare förbjudet mellan dem, som äro i rätt upp- och nedstigande släktskap med varandra, samt mellan helsyskon." Halvsyskon kan i undantagsfall få gifta sig efter tillstånd av Kungl. Maj:t. Hindersprövning är giltig fyra månader.

Äktenskapet ingås genom kyrklig eller borgerlig vigsel. För att ett äktenskap skall vara giltigt kräver lagen, att kvinnan och mannen på vigselförrättarens fråga skall "avge sitt ja och samtycke till äktenskapet samt därpå av honom förklaras för äkta makar".

Om äktenskapets rättsverkningar

"Man och hustru äro skyldiga varandra trohet och bistånd; de hava att i samråd verka för familjens bästa". Denna paragraf talar om hur samlevnaden bör vara; ingen av makarna har större bestämmanderätt än den andra ifråga om familjens angelägenheter. Lagen bygger på tanken att båda makarna är likställda från rättslig synpunkt och talar inte om olika skyldigheter och rättigheter för man och kvinna utan om ömsesidighet. Man benämner genomgående båda parter "make", t.ex.: "Ej må make utan andra makens samtycke . . ." Äktenskapet får ekonomiska konsekvenser som ingen annan samlevnadsform genom den ekonomiska gemenskap som är fastställd. Den gäller underhållsskyldighet och giftorättsgemenskap. Några exempel: Makarna har ömsesidig skyldighet att efter förmåga bidra till familjens underhåll, d.v.s. till den gemensamma hushållningen, till barnens uppfostran och för vardera makens särskilda behov. I och med äktenskapet inträder en viss egendomsgemenskap som kallas giftorätt. I stort sett äger och förvaltar fortfarande vardera maken sin egendom och ansvarar endast för sina egna skulder. Viss egendom kan vara enskild genom äktenskapsförord eller till följd av bestämmelse i givarens testamente eller gåvobrev. Enligt lagen har man skyldighet att vårda sitt giftorättsgods, och man får inte sälja eller pantsätta fast egendom¹ utan den andras skriftliga godkännande. För enskild fast egendom gäller ej dessa regler. Framför allt är giftorätten viktig när ett äktenskap upplöses genom döden eller genom skilsmässa; den bestämmer då hur egendomen skall fördelas. Huvudregeln är hälftindelning. Vill man reglera egendomsgemenskapen på annat sätt än

¹ Mark och byggnader

enligt huvudregeln kan man ordna detta genom äktenskapsförord. Detta är ett skriftligt avtal mellan makar eller blivande makar att t.ex. egendom som tillhör endera parten skall vara enskild och ej falla under giftorättens bestämmelser. Giftermålsbalkens och föräldrabalkens regler om egendomsgemenskap mellan makar och om underhållsskyldighet mot barn kompletteras med de regler som finns i ärvdabalken om arvsrätt och om testamente, om laglott och om rätt till underhållsbidrag ur kvarlätenskap.

Samvetsäktenskapets civilrättsliga ställning

Äktenskapet intar fortfarande en särställning i civilrättsligt avseende. Reglerna för giftorätt och arvsrätt mellan makar gäller t.ex. inte i samvetsäktenskap. Ibland skriver därför parterna i samvetsäktenskap ett avtal för att reglera sina mellanhavanden. Det är dock ännu oklart i vilken utsträckning sådana samlevnadskontrakt blir juridiskt giltiga. Särskilt viktigt är att man skriver testamente om man vill tillgodose den efterlevande parten i ett samvetsäktenskap. I två avseenden har, som ovan nämnts, reglerna för äktenskap och samvetsäktenskap blivit likartade; det gäller vid prövning av vem som skall ha vårdnaden om barnen och i viss mån avgörande om vem som bäst behöver den gemensamma bostaden vid samlevnadens upplösning. (Ställningen för den som ej står som hyresgäst är väsentligt svagare vid samvetsäktenskap även enligt den nya lagen.)

Om äktenskapsskillnad

Äktenskapet är en frivillig överenskommelse mellan vuxna och självständiga individer, ingånget under samhällets medverkan. Det är ett kontrakt som kan upplösas på vissa villkor genom domstolens beslut om äktenskapsskillnad. De viktigaste lagrummen innehåller följande:

1. Är makar överens om att äktenskapet skall upplösas, har de rätt till omedelbar skilsmässa. Om make har vårdnaden om barn under 16 år skall dock skilsmässan föregås av en betänketid på 6 månader.
2. Vill endast en av makarna att äktenskapet skall upplösas, har han/hon rätt till äktenskapsskillnad, men först efter en betänketid på 6 månader.
3. Har makarna levt åtskilda sedan minst två år, har vardera maken rätt till skilsmässa utan betänketid, även om de är oense eller har barn under 16 år.

Makarna behöver inte leva isär under betänketiden.

Rätten kan ålägga den ena maken att "med hänsyn till hans förmåga och övriga omständigheter" utge bidrag till den andras tillbörliga underhåll. Särskilt behov av bidrag under en omställningsperiod efter skilsmässan skall beaktas.

När det gäller vårdnaden om barnen kan föräldrarna, gärna tillsammans med barnen om de är i lämplig ålder, själva komma överens. Rätten bestämmer i så fall vad föräldrarna önskar, om "det ej är uppenbart stridande mot barnets bästa". Kan inte föräldrarna komma överens,

bestämmer rätten "efter vad med hänsyn till barnens bästa finnes skäligt".

Om parterna inte själva kan enas om vem som skall behålla den gemensamma bostaden, bestämmer rätten med hänsyn till vem som bäst behöver bostaden.

Den obligatoriska medlingen upphörde den 1 januari 1974, men frivillig medling skall finnas tillgänglig i varje kommun. Även personer, som sammanbor utan att ha ingått äktenskap kan vid tvist emellan dem vända sig till medlare. Familjerådgivningen skall byggas ut.

Om barnets rättsställning

Alla barn har i princip samma rättsställning i vårt land, oberoende av om de är födda inom eller utom äktenskapet. Det gäller underhållsskyldigheten mot barn, det gäller barnets arvsrätt efter sin mor och far, likaväl som föräldrarnas arvsrätt efter sitt barn; och det gäller namnrätten. Vissa olikheter blir det om det är fråga om barn inom äktenskap (i.ä.) eller barn utom äktenskap (u.ä.). Det gäller vem som har vårdnaden och vem som är förmyndare. Likaså är det olika regler för barnets medborgarskap.

Några huvudregler:

"Föräldrarna vare skyldiga att vidkännas kostnader för barnets uppehälle och utbildning"; vardera föräldern tager del "efter sin förmåga". Fader eller moder som ej har vårdnaden om barnet skall betala underhållsbidrag.

Båda föräldrarna har vårdnaden om barn i bestående äktenskap tills det fyllt 20 år eller ingår äktenskap. Likaså är båda förmyndare för sina barn tills de fyllt 20 år. Huvudprincipen för barnets namn och medborgarskap är att barnet bär faderns släktnamn och får samma medborgarskap som han.

För barn utom äktenskapet blir modern vårdnadshavare och förmyndare. Men är barnets föräldrar överens om att vårdnaden skall överföras till fadern, skall rätten besluta så efter anmälan, "om det ej är uppenbart stridande mot barnets bästa". Fadern kan också ansöka att vårdnaden skall överföras på honom. Detta gäller framför allt vid upplösning av samvetsäktenskap. Och rätten skall besluta så, "om det finnes skäligt med hänsyn till barnets bästa". Fadern blir då också barnets förmyndare.

Om barnets rättsställning vid skilsmässa i äktenskap eller separation mellan ogifta sammanboende, se avsnitten Om äktenskapsskillnad och Samvetsäktenskapets civilrättsliga ställning.

Barn utom äktenskapet förvärvat vid födelsen svenskt medborgarskap om modern är svensk medborgare. Barnet kan i vissa fall få även faderns medborgarskap — alltså ett dubbelt medborgarskap. Barn utom äktenskapet får moderns släktnamn, men kan genom anmälan antaga faderns släktnamn.

Adoptivbarn har sedan år 1971 samma rättsställning som barn i äktenskap.

Bestämmelsen att barnavårdsman skall förordnas för barn utom äktenskapet upphörde den 31 december 1973. Varje vårdnadshavare har

emellertid rätt att på begäran få en barnavårdsman utsedd av barnavårdsnämnd för hjälp och stöd vid utövande av vårdnaden. Skyldighet att utreda och fastställa faderskap och underhållsbidrag för utomäktenskapligt födda barn kvarstår men har överförs från barnavårdsman till barnavårdsnämnd.

Samhällets tillsyn bör omfatta *alla* barn, som behöver det, oberoende av samlevnadsform. Stödjande och rådgivande verksamhet skall finnas tillgänglig för alla vårdnadshavare, inte bara för ensamstående utan för alla som har behov därav.

Samhällets stödåtgärder

Familjesociala stödåtgärder av såväl ekonomisk art som vid samlevnadsproblem och i form av förebyggande hälsovård är en del av familjepolitiken. Denna syftar till en utjämning så att inte försörjningsbördan skall vila för tungt på barnfamiljerna. Skattelagstiftningen har delvis samma syfte. Allt starkare krävs en samhällsservice, som gör det lättare för både man och kvinna att förena barntillsyn och förvärvsarbete. I familjepolitiken ingår också att stödja ungdomen i dagens utbildningssamhälle. "Familjepolitiken bör differentieras så att stödet sätter in när och där behovet är störst", som det heter i den statliga utredningen om familjestöd.

Familjerätten har haft ganska fasta gränser för vad som är ett äktenskap och för vad som är en familj. Däremot har sociallagstiftningen efter hand fått ett allt mjukare äktenskaps- och familjebegrepp. En tendens är att sammanboende under äktenskapsliknande förhållanden tillerkännes rättsverkningar. I vissa fall utgår ersättning och maketillägg också om parterna levt i "varaktigt samvetsäktenskap", och det finns vissa former av efterlevandeskydd om parterna levt under äktenskapsliknande former under en längre tid. Mer och mer avgörs frågan om socialstöd med hänsyn till om det finns barn, oberoende av om föräldrarna är gifta eller inte. Se närmare i Appendix.

Ett exempel på utvecklingen:

År 1946 infördes statliga bosättningslån och gällde då för trolovade eller äkta makar. År 1962 utvidgades gruppen till att gälla ogift moder med minderårigt barn och år 1967 att även gälla ogift fader med minderårigt barn: "Med ogift moder eller ogift fader likställes änka, änkling eller frånskild". Och år 1969 har gruppen utökats med "samvetsäktenskapen" d.v.s man och kvinna vilka stadigvarande sammanbor under äktenskapsliknande förhållanden kan "under vissa förutsättningar av Riksbanken erhålla lån ur statens bosättningslånefond".

Samhällsstödet åt barnfamiljerna har en vid omfattning. Dels gäller det allmänna bidrag och service, t.ex. allmänna barnbidrag, studiebidrag, förebyggande mödravård och barnavård, föräldrapenningen inom sjukförsäkringen, tandvårdsförsäkring och barnstugeverksamheten med lekskolor, daghem och fritidshem. Dels gäller det bidrag som endast berör mera speciella situationer såsom bidragsförskott, vårdbidrag, bostads-

tillägg (gäller även för storfamiljer, på vissa villkor), familjebidrag vid värnplikstjänst och utbildningsbidrag vid omskolning.

Ett exempel på hur jämställdheten mellan könen slagit igenom i sociallagstiftningen:

I samband med ett barns födelse garanteras ett belopp på minst 25 kronor om dagen under högst 180 dagar, den s.k. föräldrapenningen. Om det är modern eller fadern som är hemma hos barnet, gör ingen skillnad; ingenting hindrar att de omväxlande är hemma. Föräldrapenning utgår även till foster- och adoptivföräldrar, för barn under 6 månader. Vid adoption av äldre barn, upp till tio år, har föräldrar motsvarande rätt för 20 dagar.

Om ett barn under tio år är sjukt har antingen modern eller fadern rätt att vara sjukskriven högst tio dagar. En far kan också få sjukpenning under högst tio dagar för att vara hemma hos barn under tio år, när ett syskon föds. Sammanlagt får det inte bli mer än tio dagar per år och per familj.

Från 1973 har samhällets juridiska service utvidgats. Den omfattar dels en juridisk rådgivning för en låg avgift (i vissa fall gratis), dels en allmän rättshjälp (avgift med hänsyn till ekonomisk ställning). I den juridiska rådgivningen får man exempelvis upplysning om regler för äktenskap och andra sammanboendeformer, regler för skilsmässa, i arv- och testamentsfrågor, hyresfrågor etc. Den allmänna rättshjälpen avser ärenden som är mer invecklade och tidskrävande.

Också när det gäller samlevnadsfrågor har samhället visat ett mera aktivt intresse genom att inrätta rådgivningsbyråer av olika slag. Som exempel kan nämnas familjerådgivningsbyråer och centraler för psykisk barna- och ungdomsvård.

Både på det familjerättsliga och det familjepolitiska området pågår ett reformarbete. Samhället vill stödja människor som lever i olika former av samlevnad. Fortfarande gäller emellertid att samhället vill gynna de samlevnadsformer som man anser bäst gagnar det uppväxande släktet.

Litteratur:

- Apelqvist-Larson, Katarina: *Leva tillsammans*. Stockholm 1970
- Gahrton, Per: *Barn i Sverige*. Stockholm 1968
- Lindström, Ulla: *Att ha barn eller inte*. Stockholm 1968
- Linnér-Westholm-Thörne: *Familj och samlevnad*. Stockholm 1973
- Schmidt, Folke: *Äktenskapsrätt*. Stockholm 1970
- Victorin, Åke: *Familjen och lagen*. 1971
- Socialkatalogen. Socialdepartementet 1974
- SOU 1972:34, *Familjestöd*
- SOU 1972:41, *Familj och äktenskap 1*
- SOU 1972:65, *Barnavårdsmannafrågan*

Appendix

Regler för sammanlevande med och utan barn

	Sammanlevande personer som har eller har haft gemensamma barn	Sammanlevande personer som varken har eller har haft gemensamma barn
Bostadstillägg för barnfamiljer Statligt och kommunalt	Samma regler gäller som för gift par.	Om den ena parten har barn med någon annan än samlevnadsparten gäller samma regler som för ensam förälder med barn, dvs. bostadstillägg kan utgå. Den andra parten betraktas då som inneboende.
Bosättningslån	Samma regler gäller som för gift par.	Samma regler gäller som för gift par om "man och kvinna" stadigvarande sammanbor under äktenskapsliknande förhållanden.
Dödsfallsersättning vid yrkesskada	Samma regler gäller som för gift par.	Samma regler gäller som för gift par under förutsättning att den efterlevande parten sammanlevt med den avlidna parten under äktenskapsliknande former under minst 2 år.
Familjebidrag vid värnplikt	Samma regler gäller som för gift par med vissa inskränkningar.	Ungefär samma regler gäller som för gift par om parterna sammanlever i "varaktigt samvetsäktenskap".
Folkpension	Samma regler gäller som för gift par, dvs. den sammanlagda pensionen för båda blir lägre än om de skulle räknas som ensamstående.	—
Försäkringar: Tjänstegrupplivförsäkringar Frivilliga försäkringar	De sammanlevande räknas mestadels som ogifta och man bör tänka på att skriva in varandra som förmånstagare för alla de försäkringar man har.	De sammanlevande räknas mestadels som ogifta och man bör tänka på att skriva in varandra som förmånstagare för alla de försäkringar man har.
Föräldrapenning	Samma regler gäller som för gift par.	—
Kommunalt bostadstillägg för pensionärer	Samma regler gäller som för gift par.	De sammanlevande räknas som ogifta.
Pensionärsbostadsbidrag	Samma regler gäller som för gift par.	De sammanlevande räknas som ogifta.
Sjukpenning till hemmafru-hemmamake	Samma regler gäller som för gift par.	De sammanlevande räknas som ogifta.

	Sammanlevande personer som har eller har haft gemensamma barn	Sammanlevande personer som varken har eller har haft gemensamma barn
Statlig studiehjälp	Samma regler gäller som för gift par.	De sammanlevande räknas som ogifta.
Studiemedel	Samma regler gäller som för gift par.	De sammanlevande räknas som ogifta.
Utbildningsbidrag vid arbetsmarknadsutbildning	Samma regler gäller som för gift par.	Endast delvis samma regler gäller som för gift par.
Änkepension från ATP	De som sammanlevt räknas som ogifta, dvs. ingen änkepension.	—
Änkepension från folkpensioneringen	Samma regler gäller som för gift par.	De som sammanlevt räknas som ogifta, dvs. ingen änkepension.

Ur: Familj och samlevnad. Linnér-Westholm-Thörne. 1973.

Adoption

I äldre tider var adoption framförallt ett medel att vid barnlöshet trygga familjens fortbestånd och föra dess namn, förmögenhet etc. vidare. Dessutom existerade i många kulturer adoption och liknande former för att ta hand om barn som behövde föräldrar.

Sverige har haft adoptionslagstiftning sedan 1917, men dess innebörd har ändrats väsentligt sedan dess, senast 1972. Bestämmelser finns intagna i Föräldrabalken och Ärvdabalken. Genom adoption ges barnet i alla väsentliga avseenden samma ställning som ett "eget" barn. Adoption beslutas av domstol på grundval av en utredning från barnavårdsnämnd, och det åligger domstolen att pröva om adoptionen är till barnets bästa. Både ensamstående och gifta får adoptera (gifta dock endast gemensamt), men den som adopterar måste ha fyllt 25 år. (Det har dock framförts förslag om att åldersgränsen borde sänkas, och en lägre ålder kan numera accepteras om "särskilda skäl" finns.) Fulla sociala förmåner (barnbidrag och dylikt) utgår till adopterat barn, däremot ännu inte samma ersättning och ledighet till adoptivföräldrarna som den som en barnsörd berättigar till. För adoptioner av barn från andra länder gäller i stort sett samma regler i Sverige (däremot har ursprungsländerna ibland särskilda krav på blivande adoptivföräldrar).

Under lång tid har den dominerande formen av adoption varit att barnlösa makar adopterat svenska barn, mycket ofta sådana där modern varit ensamstående och fattig. Under 40- och 50-talen genomfördes årligen ungefär 1000 adoptioner av små barn. Under 60-talet ökade andelen utländska barn bland dessa, och under 60-talets sista år ökade det totala antalet adoptioner i Sverige. Makar som sökt adoptivbarn har i regel gjort det därför att de inte kunnat få egna barn.

Ungefär vart tionde äktenskap som ingås förblir ofrivilligt barnlöst (jfr avsnittet Sterilitet). Barnlöshet berör sålunda ungefär 350 000 mäniskor. Antalet svenska barn som lämnas till adoption har minskat (p.g.a. förbättrad preventivteknik, bättre sociala förhållanden för ensamstående kvinnor, liberalare abortpraxis m.m.). Det har blivit allt svårare att få svenska adoptivbarn; väntetiderna är numera ofta långa.

Det är förstäligt om adoption ofta kommit att uppfattas som en reservåtgärd, en sista utväg för dem som inte kunnat få egna barn. Med de *internationella adoptionerna* har bilden helt ändrat sig. Runt om i världen finns mängder av barn som helt saknar någon som tar sig an dem. Under

exempelvis 1971 kom ca 1000 utländska barn till Sverige för adoption. Adoptioner kan numera förmedlas från ett stort antal länder. De lokala barnavårdsnämnderna har hand om bedömningen av hemmen medan kontakterna med utlandet i regel går genom Adoptionscentrum, en privat organisation som arbetar under socialstyrelsens tillsyn. Placeringen av barn godkänns av ett placeringsutskott i en adoptionsnämnd inom socialstyrelsen.

Intresset är för närvarande starkt ökande. Det är numera inte bara ofrivilligt barnlösa makar som adopterar; det gör även åtskilliga familjer som redan har barn, eller sådana som i stället för att föda själva väljer att ta barn som redan finns. Vetenskapligt belagda erfarenheter om samlevnaden inom familjer med adoptivbarn finns men är ännu sparsamt förekommande. Man vågar säga att bilden i stora drag är ljus.

Litteratur:

- Adoptera – ett alternativ. Stockholm 1970, red. M. Ingelstam.
Boman, Michael: Adopted Children – a follow-up study. Stockholm 1970.
Berg, Catherine (text) och Cederquist, Simone (bild): Boken om Bubblan som fick nya föräldrar. Stockholm 1971.
Kats, Madeleine, Att adoptera. Stockholm 1969
Informationsmaterial från Socialstyrelsen (106 30 Stockholm) och Adoptionscentrum (Gustavslundsvägen 175, 161 36 Bromma)

Aborter

Framkallad och spontan abort (missfall)

”Abort” är ett ord som finns i allmänt språkbruk men som är otillräckligt och oenhetligt definierat. Också innebörden av andra termer på detta område såsom konception, befruktning, embryo, foster, graviditet och missfall varierar i hög grad.

Enligt den svenska folkbokföringsförordningen skall endast födda barn rapporteras, och som barn skall räknas dels alla levande födda oberoende av graviditetens längd och dels sådana dödfödda som fötts efter 28:e graviditetsveckans utgång. Ett avslutande av graviditeten dessförinnan utan att fostret visar några livstecken efter framfödandet kallar man i allmänhet spontanabort eller missfall om det skett utan ingrepp utifrån, annars provocerad eller framkallad abort. I det allmänna språkbruket menar man med abort framkallad abort, medan missfall används som den enda vanligen brukade termen för spontanabort. I det medicinska språkbruket är abort ett sammanfattande begrepp som inrymmer både spontan och provocerad abort. Om en abort i den sistnämnda gruppen skett i enlighet med lagen om avbrytande av havandeskap kallar man den en legal abort, annars illegal (kriminell) abort.

Alla undersökningar rörande frekvensen av dessa olika kategorier av abort och därför naturligtvis också internationella jämförelser hindras av svårigheterna i många fall att få säker kunskap om en graviditet förelegat och när den i så fall börjat, om ett foster fötts levande eller dött och om fosterdöden varit resultatet av ett ingripande eller om den skett spontant. I de flesta länder har dessutom sådana filosofiska eller religiösa, starkt emotionellt laddade frågor som när livet börjar, när fostret blir besjälat och när moder och foster skall betraktas som skilda personer starkt inflytande både på lagstiftningen och terminologin och på rapportering och registrering av fosterdödsfall och födelser. Detta medför givetvis ökade svårigheter att erhålla ett någorlunda tillförlitligt mått på hur stor del av graviditeterna som slutar som framkallad abort eller som missfall.

Trots sådana svårigheter har man kunnat fastställa att mellan 10 och 20 procent av alla påvisade graviditeter avslutas under de 20 första veckorna med missfall. Innan en graviditet kunnat misstänkas genom att

menstruationen uteblivit eller kunnat fastställas genom hormonundersökning, sker sannolikt en stor ytterligare förlust av befruktade ägg, särskilt före deras implantation i livmoderslemlinjan; *totalt går kanske hälften av alla befruktade ägg förlorade under de första månaderna*. Ungefär en fjärdedel av undersökta tidiga missfall företer kromosomrubbingar hos fostret. Övriga orsaker till denna stora avgång är otillräckligt kända, huvudsakligen på grund av mätsvårigheter. En del faktorer har visat sig öka risken för missfall, nämligen *ålder* (större risk för mycket unga och för äldre kvinnor), *antal tidigare graviditeter* (större risk i första och efter tredje-fjärde graviditeten) och *mellanrum mellan graviditeterna* (större risk vid mycket korta och mycket långa intervall). Något samband mellan missfall och kvinnans sociala och ekonomiska situation har inte kunnat påvisas.

Förekomsten av *framkallad abort* är ännu svårare att fastställa, särskilt i länder där lagen inte tillåter några graviditetsavbrytanden alls eller är mycket restriktiv, och där inte bara abortören utan även kvinnan som genomgår abort kan räkna med svåra straff vid upptäckt. Dessutom fördöms ofta framkallad abort på moraliska och religiösa grunder. Då en kvinna befinner sig under ett dylikt tryck är det klart att hon inte uppger en illegal abort annat än under alldeles speciella förhållanden, t.ex. när det tillstöter livshotande komplikationer. Möjligheten att fastställa antalet illegalt framkallade aborter beror också på i vilken utsträckning de kan komma att uppmärksammas genom att kvinnorna efteråt blir inlagda på sjukhus. I Sverige och andra länder där flertalet illegala abortörer tycks ha åtminstone någon medicinsk kunskap, blir oftast inträffade komplikationer behandlade av abortören; intagning på sjukhus och abortdödsfall inträffar sällan. I länder med begränsade sjukvårdsresurser blir däremot komplikationerna vanligare genom att aborterna oftare framkallas av okunnigt folk och under ohygieniska förhållanden. Mödradödsfall efter illegal abort blir då inte ovanliga. Eftersom sjukhusplatserna är fåtaliga och svårtillgängliga blir det emellertid också i det fallet bara en oviss andel av aborterna som kommer in i statistiken. Endast i länder med en lagstiftning, som i stort sett medger avbrytande av graviditeten på kvinnans egen önskan, kommer det stora flertalet framkallade aborter att registreras.

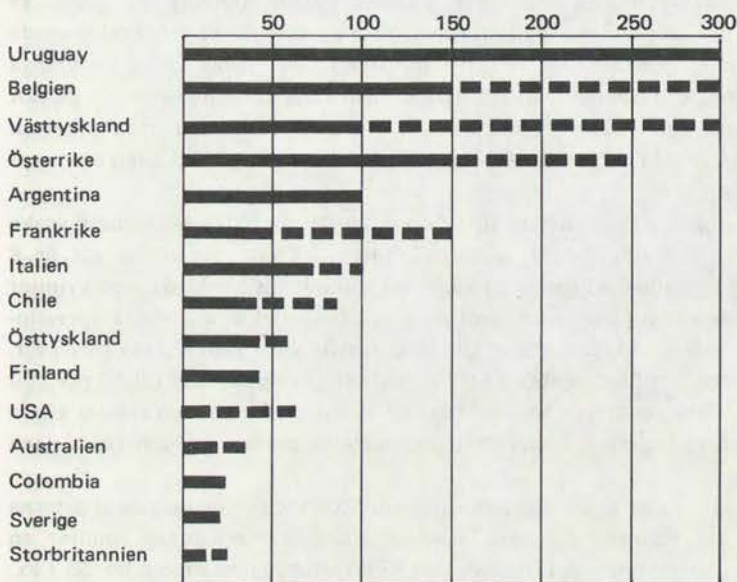
Legal och illegal abort

Omkring hälften av jordens befolkning lever i länder där lagen för närvarande antingen inte alls tillåter abort eller endast på strängt medicinska indikationer, dvs. då graviditeten medför ett allvarligt hot mot kvinnans liv eller hälsa. Så är förhållandet i flertalet stater i Väst- och Sydeuropa, i hela Latinamerika samt i flertalet länder i Afrika, Asien och Oceanien. Nästan överallt i dessa delar av världen har följden blivit att legala aborter under betryggande sjukhusförhållanden är undantagsfall. De förekommer i proportion till levande födda barn i mindre än 1 fall per 100. I stället är illegala aborter vanliga och har uppskattats förekomma i

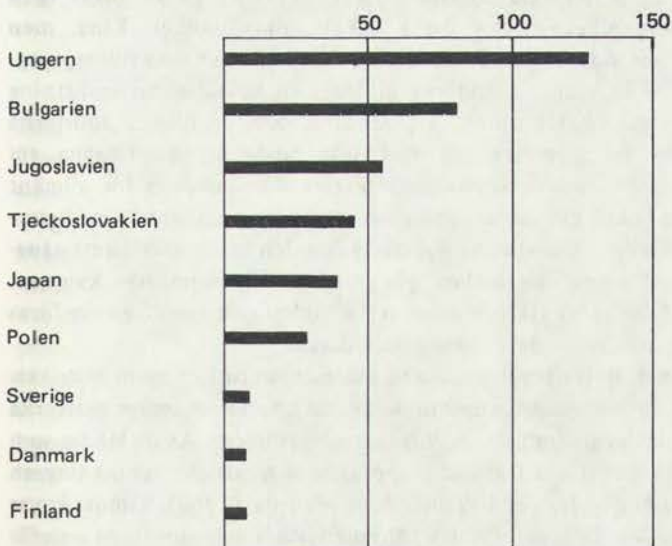
Uppskattat antal framkallade aborter (legala och illegala sammanlagt) per 100 födda barn i ett urval länder, 1967.

Tidskriften Demografia, årg. 12, 1969 s. 479.

Heldragen resp. streckad linje betecknar lägsta resp. högsta uppskattade antal. Skattningen är ofta osäker. Observera att fördelningen av legala och illegala aborter ej kan utläsas.



Antalet rapporterade legala aborter per 100 födda barn i ett urval länder, 1967



proportionen 5–10–50 per 100 levande födda. I enstaka länder är de till och med vanligare än förlösningar. Eftersom abortörerna i stor utsträckning är medicinskt okunniga personer – inte sällan görs abortförsöket av kvinnan själv – blir allvarliga infektioner och skador vanliga följder. Ett stort antal illegala aborter kan ses som uttryck för att befolkningen börjat inrikta sig på en mindre familjestorlek. Förebyggande metoder för födelsekontroll kan ofta inte komma till användning på grund av bristande upplysning, dålig tillgång till preventivmedel och kvalificerade rådgivare, politiskt och religiöst motstånd och många andra personliga och generella hinder. Därför tillgriper man i stället möjligheten att illegalt avbryta den redan existerande graviditeten. Riskerna med aborten uppfattas som ringa i jämförelse med belastningen genom ännu ett barns födelse.

Exempel på en sådan situation erbjuder flertalet latinamerikanska länder. Bäst undersökta är förhållandena i Chile, där under ett år 8 procent av alla vårdplatser på allmänna sjukhus varit belagda med kvinnor med abortkomplikationer samt drygt en tredjedel av alla akuta operationer och drygt en fjärdedel av alla blodtransfusioner gällt sådana patienter. Proportionen illegala aborter till levande födda uppskattas till 50 per 100 i hela Chile, och man har beräknat att kvinnorna i Santiago i slutet av sin fruktsamma period i medeltal gått igenom mellan en och två sådana aborter.

Mindre känd är kanske den stora omfattningen av de illegala aborterna i en del europeiska länder, särskilt sådana där religionen hindrar en allmän användning av effektiva graviditetsförebyggande metoder. Så t.ex. har man uppskattat aborterna i Italien till i det närmaste lika många som födslarna, och för Belgien, Västtyskland och Österrike finns det beräkningar som uppger deras antal till 1 1/2, 2 eller t.o.m. 3 gånger så stort som antalet födda barn.

I Japan, Sovjetunionen och flertalet av Östeuropas socialistiska länder är abort tillåten på vida sociala indikationer eller på kvinnans egen begäran. Förmodligen gäller detta också folkrepubliken Kina, men därifrån saknas aktuella uppgifter om lagstiftningen och dess tillämpning. I flertalet av de nämnda länderna infördes en liberal abortlagstiftning närmast för att få bukt med den hälsorisk som de illegala aborterna utgjorde vid en tidpunkt då man inte ansåg sig ha tillgång till preventivmedel som var tillräckligt effektiva eller lämpliga för allmänt bruk. I dessa länder görs abortoperationerna under betryggande medicinska förhållanden, i allmänhet på sjukhus. Efter den tredje graviditetsmånaden får legal abort ske endast på grund av sjukdom hos kvinnan. Därigenom kommer flertalet aborter att ske tidigt och kan då genomföras med användande av de mest riskfria metoderna.

I Rumänien, Bulgarien och Ungern har man återinfört mera restriktiv lagstiftning, huvudsakligen emedan de talrika aborterna ansågs motverka den för landet gynnsammaste befolkningsutvecklingen. Av de länder som offentliggjort statistik beträffande rapporterade legala aborter låg Ungern högst med 135 aborter per 100 levande födda barn (1966). Samma år var motsvarande tal för Japan 60 och för Polen och Tjeckoslovakien ungefär

40. Komplikationer och dödsfall efter legala aborter i dessa länder rapporteras vara synnerligen sällsynta, särskilt under senare år. Så t.ex. inträffade 6 dödsfall på 575 400 sådana aborter i Ungern 1966–68.

En förhållandevis mycket liten del av jordens befolkning lever i länder som tillämpar en lagstiftning som ligger mellan de två ytterligheterna av å ena sidan totalt eller nästan totalt förbud mot legal abort och å den andra fri eller nästan fri tillgång härtill. Hit hör de fem nordiska länderna och Storbritannien, samt (i viss mån) ett fåtal stater i USA och i praktiken ytterligare några västeuropeiska länder. Utom vid kroppslig eller mental sjukdom tilläts i de nordiska länderna och Storbritannien abort också då kvinnans hälsa påverkas menligt av sociala, ekonomiska eller personliga påfrestningar genom graviditeten eller då man kan förutse sådana efter barnets födelse.

Efter den brittiska abortlagens tillkomst 1967 har antalet legala aborter ökat starkt, men tillämpningen av lagen har ännu inte stabiliserats. En tendens till ökning har också iakttagits i de nordiska länderna under de senaste åren utan att någon lagändring skett. I Sverige gjordes 1957–63 mellan 2 800 och 3 500 legala aborter årligen eller omkring 3 per 100 levande födda. Därefter steg antalet för varje år och hade 1966 nått det dubbla. 1967 var proportionen legala aborter/levande födda ungefär 7/100 i de fyra större nordiska länderna. 1968 gjordes mer än 11 000 legala aborter i Sverige, nära 10/100 levande födda. Åren 1970–73 var utvecklingen följande:

1970	16 100 verkställda aborter
1971	19 250
1972	24 200
1973	26 000 (preliminär siffra)

Ökningen 1972–73 var som synes lägre än de närmast föregående åren.

Den svenska abortlagen och dess tillämpning¹

Den svenska lagen räknar med olika abortindikationer, dvs. abortskäl. Huvudindikationerna kallas för den medicinska (sjukdom eller kroppsfel), den medicinskt-sociala (svaghet) och den socialmedicinska (förutsedd svaghet). Dessutom kan abort beviljas då befruktningen skett innan kvinnan fyllt 15 år eller i brottsligt sammanhang, t.ex. vid våldtäkt eller incest (humanitär eller juridisk indikation). Slutligen medges legal abort om det finns risk att barnet skall födas med en allvarlig fysisk eller psykisk defekt, antingen till följd av arv från fadern eller modern (eugenisk indikation), eller efter att ha skadats under fosterlivet. I den svenska lagen har den sistnämnda indikationen placerats i en särskild lagparagraf som kom till efter neurosedyn-katastrofen. Nu tillämpas den huvudsakligen då kvinnan fått röda hund under de första graviditetsmånaderna, eftersom sjukdomens virus då i många fall förorsakar svåra fostermissbildningar.

¹ Av tidsskäl har en redogörelse för den 1974 av riksdagen antagna nya abortlagen inte kunnat införas i texten.

De nordiska ländernas lagstiftning skiljer sig något beträffande ansökningsförfarande och prövning av abortindikationernas tillämplighet i det enskilda fallet. I Sverige kan man söka abort på två sätt. Antingen kan kvinnans ansökan tillsammans med läkarintyg och intyg från kurator eller någon annan person som känner till kvinnans sociala förhållanden underställas socialstyrelsen, där en nämnd avgör om hon skall få abort. Eller också kan operatören besluta om abort tillsammans med en annan läkare i självständigt ansvarig ställning ("tvåläkarintyg"). Det sistnämnda förfarings sättet har utnyttjats i allt större utsträckning under de senaste åren eftersom det är enklare och går fortare. Endast om den eugeniska indikationen används eller om kvinnan är så svag att hon inte kan ansöka själv, är det nödvändigt att låta socialstyrelsen avgöra.

Abortsökande kvinnor kan i Sverige få råd och hjälp på olika vägar. En tidig graviditetsundersökning är angelägen och kan utföras gratis genom alla mödravårdscentraler. Om menstruationen uteblivit av annan anledning än graviditet, kan ju kvinnan genom den tidiga undersökningen besparas mycken oro. Hormonell eller annan behandling kan snabbt sättas in. Om å andra sidan hennes graviditetsmisstanke bekräftas, kan hon komma till kurator och läkare tidigt för social och medicinsk hjälp i sin situation, för utredning om indikation för legal abort föreligger och i så fall för ett tidigt avbrytande av graviditeten om hon får tillstånd till det. Särskilda statsunderstödda abortrådgivningsbyråer för kostnadsfri hjälp finns i flertalet län, och där så inte är fallet kan den abortsökande tas om hand genom kvinnoklinikernas mottagning eller genom sjukhusens socialkuratorer.

Ökningen av de legala aborterna i Sverige har visat sig bero både på att antalet abortsökande blivit större och på att en tilltagande del av de sökande fått tillstånd till avbrytande av graviditeten. Andelen av yngre, ogifta kvinnor, som tidigare ej fött barn, har också ökat bland dem som fått abort¹. Samtidigt har allt flera aborter medgivits på blandade medicinska och sociala indikationer: 1964 företogs ungefär två tredjedelar av de legala aborterna på grund av "svaghet" eller "förutsedd svaghet", 1968 mer än nio tiondelar.

Förändringar i motsvarande riktning har förekommit i Danmark, Finland och Norge. Samtidigt kom en önskan om översyn och liberalisering av lagen till uttryck i massmedia och i uttalanden från politiska och andra grupper. Tanken på en liberalisering blev samtidigt hårt kritiserad av andra grupper, fast i mindre omfattning. Först i Sverige (1965) och sedan i Danmark och Finland (1967) tillsattes statliga kommittéer för att utreda abortfrågan och föreslå en lagändring. Det svenska kommittéföreläget avgavs 1971 (SOU 1971:58).

Metoder för legal abort

Det har visat sig att de operationsmetoder som kan användas för avbrytande av graviditet under de första tolv veckorna är förenade med mindre risker och mindre fysiska och psykiska påfrestningar än de som

¹ Andelen 15-19-åringar bland dem som genomgick abort var 1967 14 %, 1970 22 %.

används senare i graviditeten. Vid ett tidigt avbrytande vidgas livmoderhalsen, och därefter kan livmoderinnehållet utskaffas antingen med aborttång och "skrapning" eller med utsugning genom ett rör som förenats med en vakuumpump och förts in i livmoderhålan. Särskilt det sistnämnda förfaringssättet har kommit till användning i mycket stor utsträckning i Sovjetunionen och Östeuropa och har visat sig förenat med mycket få allvarliga komplikationer. På ett senare stadium av graviditeten har man i Sverige på senare tid huvudsakligen använt sig av insprutning i livmoderhålan, antingen utanför eller innanför fosterhinnorna, av koncentrerad koksaltlösning, som snabbt åstadkommer att fostret dör och att något som liknar ett missfall kommer igång efter någon dag eller ett par dagar. I en del fall måste insprutningen upprepas. Inte sällan måste missfallet följas av en instrumentell abortoperation, en "skrapning". Sådana sena aborter är inte bara förenade med en högre komplikationsrisk, de innebär också en betydligt mer påfrestande upplevelse för kvinnan genom att hon måste gå igenom en psykiskt belastande väntetid mellan insprutningen och "missfallet", och sedan genom att detta i sig självt ofta är både fysiskt och psykiskt plågsamt.

Abort och antikonception

Ingenstans i världen, inte ens i länder med en helt fri abortlagstiftning, uppfattas framkallad abort som annat än en nödfallsutväg som så snart som möjligt och i största möjliga utsträckning bör ersättas med förebyggande metoder för födelsekontroll. Visserligen är den omedelbara komplikationsrisken mycket låg, åtminstone vid de tidiga legala aborterna, och visserligen måste också risken för psykiska följdtilstånd, t.ex. ångerreaktioner och depressioner minska, när den allmänna inställningen till legal abort är mer accepterande och när både utredningsförfarandet och själva ingreppet blir fysiskt och psykiskt mindre påfrestande. Men sena fysiska följdtilstånd tycks förekomma, särskilt efter upprepade abortingrepp. Så t.ex. förefaller det finnas en ökad tendens till förtidsbörd vid efterföljande graviditeter. Sådana medicinska anledningar att föredra antikonception framför abort kompletteras ofta med moraliska och även med allmänna och individuella praktiska överväganden som ger utslag i samma riktning.

Trots allt görs det dock uppskattningsvis upp emot 30 miljoner aborter årligen i världen, varav endast kanske en sjättedel är legala. Huvuddelen av de övriga utförs på gifta kvinnor som själva i desperation valt en så riskfylld åtgärd för att hindra en ytterligare belastning på familjens försörjning. Men även i ett land som Sverige, där så gott som alla känner till och lätt kan komma åt goda preventivmedel, tyder de stigande aborttalen på att steget från kunskap till allmän användning i det här fallet är långt. Särskilt i samband med en liberaliserad abortlag bör därför preventivmedelsrådgivningen ytterligare effektiviseras och göras lättillgänglig för alla samhällsgrupper och i alla delar av landet.

Litteratur:

- Blomquist, Clarence: Fosterliv och fosterdöd. 1966.
Palme, Jacob: Fri abort. Verdandidebatt 1964.
Palmberg, Olle: Nej till fri abort. 1964
Flera förf.: Kärlek och äktenskap. Några synpunkter, s. 61–76. Stockholm 1969.
Thunberg, Anne-Marie: Valfärd för ofödda? Kris i abortfrågan. Stockholm 1969.
Rätten till abort. SOU 1971:58.
Propositionen om ny abortlag 1974 jämte socialutskottets utlåtande.

Prostitution

Varje person som har könsumgänge utan andra krav på partnern än kontant betalning, är en prostituerad vid detta tillfälle, även om det rör sig om en enstaka sexuell förbindelse. Detta torde nu vara den mest vanliga definitionen av prostitution. De två vanligaste formerna i vårt land är den heterosexuella prostitutionen med män som kunder och kvinnor som betalningsmottagare och den homosexuella prostitutionen med män som både kunder och betalningsmottagare.

Den heterosexuella prostitutionen sammanhänger i hög grad med sociala missförhållanden. I ett samhälle med massarbetslöshet, låga kvinnolöner och låg social status för kvinnor överhuvudtaget är antalet yrkesprostituerade och halvprostituerade alltid stort. I ett samhälle med full sysselsättning, goda löner för kvinnlig arbetskraft och mera likartad social status för kvinnor och män tenderar prostitutionen att ha en mer begränsad omfattning. Det finns vidare ett sammanhang mellan prostitution och typen av sexualmoral. I länder där den romersk-katolska kyrkan dominerar, där sexualförbindelser före äktenskapet officiellt fördöms och där umgänget mellan könen är restriktivt och konventionsbundet, finns en väsentligt större kundkrets för de prostituerade än i länder som Sverige, där könsförbindelser före äktenskapet hört till regeln.

Personlig rotlöshet och isolering från vanligt socialt umgänge är nästan alltid en betydelsefull faktor i den närmaste förhistorien till prostitutionsdebuten i ett land som vårt. Ensamheten hör också till prostitutionens yrkessjukdomar. Den är en del av och inte sällan hela förklaringen till att sutenörer får ett sådant grepp om många unga kvinnor att de kan tvinga dem att debutera som prostituerade och ofta under åratals hålla dem kvar i yrkesmässig prostitution och ta huvudparten av deras inkomster. Förhållandet till hallicken skulle vara svårt eller omöjligt att förstå om man inte kände till det faktum att de prostituerade vanligen är utestängda från annat umgänge än det som de har med sina kunder. Hur makabert samlivet med hallicken än kan vara, fyller det tydligen ett behov inte bara för honom och hans försörjning utan också för kvinnan och hennes relativa trygghet.

I vårt land är både den heterosexuella och den homosexuella prostitutionen till större delen ett ungdomsproblem och i många fall förknippad med andra former av asocialitet och numera också med narkotikamissbruk. Även i ett välfärdssamhälle har den sina rötter i

sociala missförhållanden. Lönerna för många förvärvsarbetande kvinnor, särskilt ensamstående mödrar och tonåringar som saknar yrkesutbildning, ligger inte sällan på eller under existensminimum. När förhållandena är sådana att en enda kommersiell sexualförbindelse ger samma ekonomiska utbyte som två veckors arbete, finns det alltför starka skäl för somliga unga kvinnor att välja prostitution som alternativ eller komplement till förvärvsarbete.

Efter att länge ha uppvisat en minskad frekvens har prostitutionen i vissa europeiska länder, bland dem Sverige, åter ökat trots stigande välfärd. Den har också ändrat karaktär. Vanligare än gatuprostitutionen är nu smärre bordeller och "poseringsateljéer". Orsakerna till ökningen är inte utredda. En hypotes är att avtabueringen av sexualiteten har lett till att sexuellt nödställda män, som tidigare drog sig för att uppsöka prostituerade, numera inte lika ofta tvekar att göra detta. En annan hypotes, som inte behöver vara oförenlig med den första, är att "konsumtionssamhällets" värderingar påverkat somliga människor till att på ett ytligt sätt betrakta den sexuella njutningen som en konsumtionsvara med bortseende från kvinnans människovärde och integritet. I varje fall måste prostitutionen betraktas som ett symptom på att många män saknar en psykiskt och fysiskt tillfredsställande bestående relation till en kvinna. En motsvarande bristsituation föreligger givetvis för många kvinnor men tar sig inte samma uttryck. Liknande hypoteser kan uppställas om den homosexuella prostitutionen.

Som den djupare orsaken till prostitutionen framstår då olösta gemenskapsproblem, vilka i sin tur har komplicerade sociala och kanske livsåskådningsmässiga orsaker.

Litteratur:

Takman, John: Prostitution. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel, Uppsala 1970.

Winqvist, Tore: Bordeller i Sverige? Framsteg eller nederlag. Stockholm 1972.

IV Psykologiska synpunkter

Människans psykosexuella utveckling

Sexualiteten har alltid erkänts som en av de starkaste drivkrafterna för människors ambitioner och handlingar. Systematiska studier över dess förhållande till personlighetsdanningen på det individuella planet och till kulturutvecklingen på det sociala planet har dock väsentligen utförts först under de senaste hundra åren.

Summan av dessa forskningar är numera synnerligen omfattande men har ännu inte lett till en enhetlig och allmänt accepterad syn på sexualitetens roll hos människan. Vissa erkända resultat kan dock framdragas. Bland dessa ska i första hand nämnas påvisandet och kartläggandet av barnsexualiteten. Då hypotesen härom först framlades av Freud kring sekelskiftet väckte den indignation i den västerländska kulturen. Omhuldade föreställningar om barnets "oskuld" och "renhet" lät sig svårligen förena med tesen att barnet skulle vara en sexuellt aktiv varelse. Man hade en "biologisk" syn på sexualitetens oupplösliga samband med fortplantningen och fann det därför absurt och stötande att tala om existensen av sexualitet innan en fysiologisk förmåga till fortplantning föreligger. Rester av denna inställning dröjer kvar än idag. Den förstärks av det förhållandet att sådant beteende hos barnet som man fann anledning att kalla sexuellt ofta visade sig vara av ett slag som i vuxen ålder är mer eller mindre förbjudet. Dit hör t.ex. lusten att blotta sig, att se andra nakna och att "kroppsundersöka" sig själv eller andra, vidare ett omisskänneligt lustbetonat intresse för och sysslande med anal- och genitalregionen och därifrån kommande avfallsprodukter, och diverse "oblyga" lekar, ofta med inviter till i vuxen sexualmoral strängt förbjudna "partners" såsom föräldrar och syskon, samt mer eller mindre genomförda handlingar för självtillfredsställelse under påtaglig sexuell upphetsning. Sistnämnda beteende kan iakttagas redan under första levnadsåret.

Barnobservationer av detta slag motiverade inte bara konstaterandet av barnsexualitetens existens. De föranledde också viktiga slutsatser om mänsklig sexualitet i allmänhet. Denna kan lämpligen ges en mycket vid definition, som går långt utöver det sexualbeteende som man kan iaktta hos djuren och som man kallar instinktivt. Det är artspecifikt, absolut likartat hos alla individer och mer än hos människan inriktat på fortplantning. Mot detta jämförelsevis stela "instinkt-beteende" hos djuret står människans synnerligen formbara och variationsrika "drifts-

beteende". Människans sexualitet kan beskrivas som kort och gott "kroppslust" eller "organlust", varmed avses lustbetonade fantasier och handlingar knutna till en eller annan kroppsdel som kan variera från individ till individ och hos samma individ från tid till annan, med eller utan användande av "objekt" utanför den egna organismen. För det stora flertalet människor är dock ett fåtal bestämda kroppsregioner, typiska s.k. erogena zoner, av särskild betydelse i dessa avseenden. Vidare följer lustens anknytning till vissa kroppsregioner en lagbunden ordning under människans tillväxt och utveckling.

Under de första 12–18 månaderna efter födelsen är munregionen den dominerande erogena zonen. Spädbarnets existensvillkor, behovstillfredsställelse och lustupplevelse är koncentrerade kring intagande av föda. Med sinnesorganens fortskridande utveckling samt tilltagande rörlighet och muskelkontroll vidgas upplevelse- och intressesfären. Den tidigaste levnadsperioden och dess behovsstruktur faller mer eller mindre i glömska, "trängs bort" från den medvetna erfarenheten. Under inflytande av bl.a. toaletträningen kommer barnets intresse mellan 1 1/2 och 3 års ålder att starkt koncentreras kring förmågan och viljan att kontrollera urinering och avföring, samtidigt som detta för barnet erbjuder ett första tillfälle att suveränt hävda sitt eget gottfinnande gentemot de vuxna. En primitiv självhävdelse förankrad i vissa kroppsfunktioner blir den dominerande lustupplevelsen under denna period.

I fjärde levnadsåret har barnet väsentligen lärt sig att själv hantera och kontrollera sin kropp. Barnet förfogar nu också över språket, en "uppfinning" som av människan drivits till en fulländning av oöverskattbar psykologisk betydelse. Den mänskliga hjärnan har vid denna tidpunkt redan nått en utvecklingsgrad som vida överträffar fullvuxna individers bland de mest människoliknande djuren. Iakttagelse- och inlärningsförmåga, rikt fantasiliv och en stark benägenhet att undersöka och fråga, alltsammans nödvändiga instrument för att kunna acklimatisera sig i en komplicerad värld, har nått höjden av utveckling. Nu florerar ett mera medvetet och aktivt intresse för de elementära livsfrågorna om tillblivelse, fortlevande, tillväxt, välbefinnande, farligheter, sjukdomar och död. Skillnaden mellan könen upptäcks och blir föremål för barnets spekulationer och primitiva teoribildning. Därmed införes också en ytterst betydelsefull ingrediens i forandet av en psykosexuell identitet, nämligen upplevelsen av ett "jag" såsom pojke eller flicka. Denna process har dock i hög grad förberetts genom att föräldrarna mer eller mindre omedvetet har bemött pojken annorlunda än flickan och vice versa under de första levnadsåren. De kroppsliga lustupplevelsena kommer i denna period att bli starkast i genitalregionen, som därefter förblir den mest erogena zonen under återstoden av livet, dock med individuellt varierande lustanknytning till sådana erogena zoner som dominerade i individens tidigare utvecklingsfaser.

Fastän alltså "genital dominans" från psykosexuell synpunkt är uppnådd vid 5–6 års ålder, dröjer det ännu länge innan fortplantningsförmågan, och ännu längre innan den s.k. sociala mognaden inställer sig. Social mognad kan definieras som försörjningsmässig självständighet och

förmåga till eget ansvarstagande för barn. Trestegsutvecklingen till psykosexuell genitalinriktning, fortplantningsförmåga och social mognad upptar i västerlandet en tidsrymd av i genomsnitt ca 20 år, och tiden mellan det andra och det tredje steget tenderar att förlängas alltmer genom ständigt växande utbildningskrav. Denna förhållandevis mycket utdragna mognadsprocess är återigen specifik för människan och har vittgående psykologiska konsekvenser. Man har antagit att ju längre den tidsperiod är som ligger mellan de första manifestationerna av en viss biologisk funktion och dess fullständiga ikraftträdande, desto större blir förutsättningarna för en individuell bearbetning och särprägling av driftsmanifestationerna i mogenhetsåldern. Detta skulle vara en av förklaringarna till formbarheten och variansrikedomen av mänskligt sexuellt beteende.

Av det föregående har framgått att den psykosexuella utvecklingen under den tidiga barnaåldern är intimt knuten till kroppslig tillväxt och fysiologiska mognadsprocesser. Den är vid denna tid jämförelsevis starkt "biologiskt" präglad. Vid uppnådd psykosexuell genital-inriktning inträder skolåldern, varunder barnet både i hemmet och i skolan systematiskt bibringas de kunskaper och levnadsnormer som utgör förutsättningen för att kunna inta en aktiv och produktiv plats i samhället. Därigenom "psykologiseras", "socialiseras" och "humaniseras" barnets orientering till omvärlden samtidigt som barnet på ett medvetnare sätt konfronteras med och utvecklar relationerna till sina medmänniskor. Från och med denna tid präglas människans psykosexuella utveckling långt mer av psykologiska och sociala än av biologiska faktorer.

Den tidiga skolåldern brukar från psykosexuell synpunkt kallas latensperioden. Denna benämning hänför sig till iakttagelsen att det yngre barnets omedelbara och påtagligt fantasi- och driftsstyrda beteende nu märkbart tonas ner under inverkan av barnets växande realitetsanpassning, reflektions- och planeringsförmåga samt av omgivningens påverkan i riktning mot större hänsynstagande till andra människor.

Latensperioden avbryts av puberteten då uppnåendet av den hormonellt framkallade fortplantningsförmågan utlöser en ny period av mer eller mindre dramatiskt, svårkontrollerat, "driftsstyrt" och sexuellt präglat beteende. Intensiteten av konflikter och disharmoni under puberteten liksom förmågan att under adolescensperioden (efter puberteten och fram till 20-årsåldern) bemästra problematiken kring en uppnådd könsognad, kombinerad med en ännu icke uppnådd social mognad, är starkt beroende av arten av individuella erfarenheter och upplevelser under barndomen.

Adolescensen är en period av intensivt prövande och experimenterande. Nu gäller det inte så mycket som i barndomen att orientera sig under inflytande inifrån av den fysiologiska mognadsprocessen och inflytande utifrån av obekanta företeelser i den materiella världen. Nu gäller det existensformer och livsåskådningar och att från det rikhaltiga utbudet av sådana träffa ett personligt urval. Ett sådant urval utgör fundamentet till vad som upplevs som att ha en någorlunda fast och meningsfull identitet, en stark "jagkänsla". Detta får inte förväxlas med "egoism". Svårigheten

att uppnå en tillräckligt solid identitetskänsla är ett av de största problemen för ungdomen i ett "pluralistiskt" samhälle som vårt. Ett misslyckande härvidlag upplevs ofta med lika stark ångest som den som framkallas av ett hot mot fysiskt fortlevande. "Identitet" och "liv" täcker varandra i stor utsträckning i subjektiv mänsklig erfarenhet.

I adolescensen fullbordas den *kroppsliga* mognadsprocessen så tillvida att tillväxten avslutas och ingenting nytt sedan tillkommer i fysiologiskt avseende. Den *psykosexuella* mognaden, liksom allmänpsykisk mognad, är inriktad mot ett värderingsbestämt ideal och saknar därför en gräns för sin utveckling. Mognaden kan fortsätta till livets slut. Meningsfulla, positivt känslöbetonade och ömsesidigt berikande relationer till andra människor med eller utan inslag av genital intimitet kan, liksom t.ex. konstutövande, i princip fullkomnas hur mycket som helst. Detta torde utgöra en ingrediens i människors evighets- och oändlighetsupplevelser.

Sexualiteten spelar en betydelsefull roll för den allmänna mognadsprocess i vilken identitetsutformningen är en dominerande beståndsdel. I adolescensen gäller det inte längre huvudsakligen identiteten som pojke eller flicka, man eller kvinna. "Könsrollen" får större dimensioner både på bredden och djupet. Den anknyts till och infogas i livsåskådningsproblematiken och får en avgörande betydelse för synen på allmänmänskliga relationer. Det rör sig inte bara om "sex" i inskränkt bemärkelse utan också om problematiken kring mänsklig sammanhållning och intimitet, för vilka sexualiteten i dess vidaste mening är ett oundgängligt, nära till hands liggande och allom givet instrument.

Detta för naturligtvis långt utöver sexualitetens fortplantningsfunktioner. Svenska och amerikanska undersökningar har visat att det i de undersökta materialen går omkring tusen samlag på varje fött barn. Sådana siffror ger, låt vara i en detalj, ett starkt stöd för uppfattningen att även sådant mänskligt beteende som mycket väl kan leda till barnalstring dock i mycket stor utsträckning inte har ett sådant mål utan fyller andra uppgifter och behov. Härtill ska läggas sådant mer eller mindre sensuellt präglad beteende som syftar till gemenskap, närhet och ömhet.

Nyare psykologiska rön ger vid handen att denna vidare aspekt av mänsklig sexualitet har en speciellt stor betydelse för individens identitetsutformning. Det gäller bl.a. spädbarnets lustfyllda kroppskontakt med sin vårdare, barnets sexuella lekar och ungdomens "experimenterande" med intima kontakter. I varje fall råder numera allmän enighet om sexualitetens nära samband med mänsklig psykologi och personlighetsdaning. Det är därför man med fog kan tala om den "psykosexuella" utvecklingen.

I sexualpsykologisk litteratur möter man ofta begreppet "sublimering" som en mekanism varigenom allsköns sexuella "driftsenergi" skulle kunna avledas från sina rent sexuella mål till "högre", socialt mera acceptabla sådana. Exhibitionistiska impulser skulle kunna omvandlas och finna tillfredsställande utlopp genom exempelvis ett framträdande som föreläsare eller debattör inför ett auditorium. I Freuds ursprungliga version av begreppet sublimering framstod denna rent av som det pris vi

nödgas betala för vad vi kallar civilisation. Bortsett från att denna teori baseras på det högst diskutabla antagandet om en "psykisk energi" som i direkt analogi med fysisk energi skulle kunna transformeras till olika manifestationer, förutsätter teorin att vissa lustbetonade beteenden måste bekämpas och försakas till förmån för socialt och kulturellt mera "värdefulla" sådana. Sublimering fick därigenom en försvarspräglad innebörd, riktad mot den osublimerade sexualiteten.

En modernare uppfattning gör gällande att om begreppet sublimering överhuvud taget är meningsfullt, så måste det innebära att olika sexuella impulser under inflytande av växlande erfarenheter och insikter blir föremål för en aktiv och i bästa fall skapande symbolisk bearbetning. Symboliseringsprocessen uppfattas då som en för människan karakteristisk, vital psykisk funktion, som i förhållande till "lustprincipen" är helt jämställd med de s.k. drifterna. Denna uppfattning tar avstånd från det pessimistiska antagandet att kultur och civilisation i princip och nödvändigtvis måste uppnås genom ett slags försakelse.

I vår kultur läggs stort socialt värde vid att genital intimitet i mogen ålder reserveras för en enda partner, åtminstone under längre perioder, vilka kan avslutas endast genom dödsfall eller någon form av sanktionerad överenskommelse. Individens förmåga att med etisk övertygelse och känslomässig tillfredsställelse efterleva denna regel betraktas ofta som ett viktigt tecken på mognad. Ett sådant mognadskriterium har både psykosexuell och social innebörd. Utifrån detta synsätt framstår åldrandets och ålderdomens sexualitet och de högre åldersgruppernas sexuella aktivitet, både i inskränkt och vidare mening, som självklart berättigade. Föreställningen om den genitala sexualitetens upphörande relativt tidigt, framförallt genom kvinnans klimakterium, är dock alltså vid utbredd. I överensstämmelse med vissa freudianska teser tycks den sedliga indignation som på sin tid mötte barnsexualiteten nu komma åldringssexualiteten till del, inte minst från de ungas sida. Häremot måste givetvis invändas att sexuell aktivitet på etiska och psykobiologiska grunder är att betrakta som en "mänsklig rättighet" från vaggan till graven och som en viktig källa till glädje, välbefinnande och skaparkraft.

Litteratur:

- Stafford-Clark: What Freud really said. New York 1966.
Erikson, E.: Barnet i samhället. Stockholm 1969.
Evans: Dialogue with Erik Erikson. New York 1967.
Rubin: Sex efter 60. Stockholm 1965.

Psykologiska aspekter på pubertetsutvecklingen

De biologiska och fysiologiska förändringar som framträder i samband med pubertetsutvecklingen utgör också grundval för betydelsefulla förändringar i de ungas upplevelser och beteenden. Hur de uttrycker sina upplevelser och hur de utformar sina beteenden till bestämda roller influeras emellertid i hög grad av den sociala och kulturella miljö de lever i. Härvid spelar givetvis hemmiljö med föräldrar och syskon en avgörande roll. Jämnåriga kamraters inflytande har emellertid med familjestrukturens förändring kommit att spela en allt viktigare roll för utformning av de ungas beteenden och värderingar.

De ungas upplevelse av sig själva

De unga blir ofta överraskade av de snabba tillväxtförändringar som äger rum i början av pubertetstiden. Deras "babyimage" förändras inte i takt med den snabba tillväxten. Samtidigt gör de kroppsliga förändringarna att de unga blir mera medvetna om sig själva och sin egen kropp. En del upplever detta positivt och ser sin utveckling som ett tecken på att de börjar bli vuxna. Andra blir bekymrade över att de till sitt utseende skiljer sig från jämnåriga kamrater. Ofta upplever de sig själva som något som "inte riktigt liknar mig".

De unga söker möta dessa nya upplevelser och det nya ansvar som följer med dem så gott de kan. Men eftersom de ofta är alltför medvetna om sig själva och inte behärskar sina nya roller, leder försöken inte sällan till misslyckanden. Under puberteten är individens självkänsla i hög grad beroende av att kunna acceptera den egna kroppen. Den som har en kropp som stämmer väl överens med tonårsidealet har viktiga försteg framför andra. Alla de som faller utanför ramen, om de är småväxta, för långa eller för feta, måste ofta kämpa för att kunna acceptera sig själva. Speciellt flickor som har eller tror sig ha vissa fysiska handikapp behöver förståelse och hjälp för att nå fram till en positiv uppfattning och ett accepterande av sig själva.

I det moderna stadssamhället med dess snabba livstempo finns en tendens mot en tidigare och snabbare utveckling på ett flertal områden, så bl.a. när det gäller fysisk mognad och sexuellt intresse. Ingenting garanterar dock att det samtidigt inträder en tidigare mognad av individens sociala tendenser och personlighetsdrag.

Tvärtom anser sig vissa forskare genom jämförelse med tidigare resultat kunna konstatera att de unga i vissa avseenden blivit försenade i sin utveckling eller rent av sackat efter. Detta skulle främst gälla mognaden i självkänsla och självvärdering. Man har också kunnat konstatera att tonåringarnas självbedömning svängt från en förankring hos individen själv till ett större beroende av att bli accepterad av jämnåriga grupper.

Den tidiga fysiska utvecklingen och den tidiga sexuella mognaden motsvaras alltså inte av en motsvarande acceleration på andra områden. Dessa oregelbundenheter i utvecklingen för olika funktioner leder lätt till att svårigheter och konflikter uppstår. Den förmåga till anpassning och modifikation av beteendet som erfordras i nya situationer är inte fullt färdigutbildad även om utvecklingen på ett antal andra områden har en tidigare start än förr. Den del av puberteten som brukar kallas "kulturpuberteten" förstärks och förlängs.

I samband med puberteten blir människan i regel medveten om sig själv på ett nytt sätt. Hon upplever allt oftare sig själv som något avskilt, som en värld för sig. Samtidigt upplever hon bundenheten och vill frigöra sig från hindrande band.

Karakteristiskt för den tidigare pubertetstiden är hastiga svängningar från en ytterlighet till en annan. Vid sidan av en stor aktivitet kan en extrem håglöshet framträda. Utåt visar de unga ofta en yta av säkerhet och tuffhet, men bakom detta döljer sig osäkerhet och rädsla för misslyckanden. De unga vill reformera eller rent av revolutionera samhället, men utan att märka det har de samtidigt konservativa åsikter.

Trots motsägelserna mellan olika beteendeformer och roller finns en strävan till sammanhang och enhetlighet i denna mångfald. Det finns i tonåringarnas motstridiga tendenser en påtaglig strävan till en ny identitet, en önskan att överbygga motsatserna till större enhetlighet. Detta uppnår de i regel också under adolescenstiden, i 18–19-årsåldern.

Kontakten med kamrater

Under de år som närmast föregår puberteten är både pojkar och flickor mest tillsammans med kamrater av samma kön och tar i regel avstånd från kontakter med jämnåriga av motsatta könet. Om man i en skolklass låter eleverna välja den grupp de vill samarbeta med framträder detta mycket tydligt. Elever på mellanstadiet väljer i regel arbetskamrater och ledare av sitt eget kön och ger ofta negativa val åt motsatta könet. (Dessa tendenser tycks dock numera försvagas.)

Med den begynnande puberteten ändras detta relativt snabbt. Framför allt inträffar en markant omsvängning i pojkarnas tidigare avvisande hållning gentemot flickor. Men även om intresset för motsatta könet starkt ökas för varje år under de tidiga tonåren utgörs i regel ganska länge den bästa vännen av en jämnårig av samma kön. I en amerikansk undersökning (Kuhlen 1952) uttalade sig en flicka om sina relationer till pojkar på följande sätt: "Man kan inte berätta om allt – alla sina bekymmer – för en pojke på samma sätt som man kan för sin bästa vän. Pojkar *kan inte* vara ens bästa vän."

De bästa vännerna är ofta i ständig kontakt med varandra. De är oskiltjaktiga och nästan ur stånd att fungera utan varandra. När de av yttre omständigheter blir skilda åt, tar de tillvara alla tillfällen att utbyta åsikter (som bekant ofta i telefon under utdragna samtal). Tydligt känner de säkerhet endast när de har någon form av kontakt med varandra.

Hos de flesta ungdomar finns en önskan att bli uppskattade av andra kamrater och vinna popularitet. Detta leder till ökade kontakter med nya personer och medför en utvidgning av individens sociala erfarenheter. För de flesta tonåringar är dessa tidiga vänskapsförbindelser relativt snabbt övergående, men detta intresse för individer av det egna könet utgör en första fas i utvecklingen mot mogna kontakter och verklig gemenskap.

Intresset för det motsatta könet övergår snart från beundran på avstånd till ett sökande och experimenterande för att finna en berikande stimulans från en accepterad och accepterande partner.

Att förhållandet mellan könen är särskilt aktuellt och brännande just för våra dagars tonåringar har med all sannolikhet många orsaker. Ungdomarna är fysiskt mogna och sexuellt intresserade tidigare än förr. Men eftersom tonåringarna under längre tid än förr är hänvisade till kontakter huvudsakligen med jämnåriga får de inte de erfarenheter som kontakter med vuxna och arbetsliv kan ge. De är inte färdiga att binda sig för framtiden.

Det är därför naturligt att föremålen för förälskelser och sexuell åtrå växlar. De söker sig fram, prövar sina möjligheter, utvecklar olika möjligheter vid dessa kontakter med än den ene, än den andre av det motsatta könet.

I vissa sammanhang framhålls väsentliga skillnader mellan pojkars och flickors upplevelse av sexuella erfarenheter. För flickorna anses kärlek och ömhet spela huvudrollen framför sexualiteten.

Det huvudproblem som både pojkar och flickor ställs inför är att omvandla de sexuella behoven till en mogen ömhetsbetonad kärleksrelation. Det finns många tecken som tyder på att våra dagars ungdomar faktiskt lyckas göra detta i större utsträckning än i tidigare generationer.

De unga erkänner mera öppet än förr sina erfarenheter och kan diskutera utan att blygas över sina handlingar. Sådana begrepp som synd och vanära, kyskhet och orördhet förefaller våra dagars ungdomar föga meningsfulla. För dem är uppriktighet och förnuft mera värda än ett opersonligt normsystem.

Sexualiteten är för de flesta ungdomar ingenting som ligger utanför personligheten. Den är en av vägarna att ge personligheten uttryck. Utvecklingen under tonåren innebär oftast att sexualiteten får en roll i en gemenskap som engagerar hela personligheten och att den därigenom också finner sin plats i ett större sammanhang.

Relationer till vuxna

Under förpuberteten uppstår allt fastare relationer till kamrater. Samtidigt innebär detta en frigörelse från föräldrar och familj. Denna process

utmärks av en lösare känslomässig anknytning, mindre stark kontroll och allt mindre tid för umgänge med föräldrar och syskon. Denna frigörelse skedde förr relativt smidigt, när de unga efter slutad skolgång, i regel i 15-årsåldern, kom in i arbetslivet.

Den nuvarande samhällsutvecklingen och inte minst den förlängda skolgången och utbildningstiden har med all sannolikhet bidragit till att relationerna mellan de unga och deras föräldrar i hög grad komplicerats.

En viss motsättning mellan olika generationer har väl funnits i alla tider. De unga har i regel velat pröva nya vägar och skaffa sig egna erfarenheter. De har inte utan vidare betraktat samhället som någonting de skall växa in i, utan de har velat skapa egna former och egna uttryckssätt. Detta har lett till att deras beteende i regel inte har stämt överens med de vuxnas ideal.

Dessa motsättningar mellan generationer har utan tvivel blivit större och mera markerade i Sverige under 1960-talet. En orsak härtill är sannolikt den accelererande takten i samhällsförändringarna. Den nya generationen föds in i en värld som är mycket olika den där deras föräldrar växte upp, fick sina normer, modifierade dem och tillämpade dem. Normöverföringen från den ena generationen till den andra blir mera problematisk. Det är en av orsakerna till att man alltsedan första världskrigets slut har hävdad att det behövs nya principer för uppfostran – principer som efter andra världskriget fått ett genombrott i praktiken i ganska många familjer, men långt ifrån alla. I varje fall är den nuvarande generationen tonåringar inte i lika hög grad som tidigare styrda av ärvda regler och normer utan mer inriktade på att försöka finna egna lösningar och mer obestämda och labila, betydligt mer beroende av jämnåriga kamraters värderingar och därmed också mer beroende av att accepteras av kamraterna.

Som en följd av detta har de också blivit mera öppna och föränderliga, mera rörliga och labila. På visst sätt är dessa egenskaper också en tillgång i det samhälle som nu växer fram. Själva förändringen av samhället premierar egenskaper som rörlighet och smidighet.

Flertalet ungdomar fortsätter numera sin utbildning långt utöver den obligatoriska skolans nio år. De blir därför även under den senare delen av tonåren beroende av föräldrarna och blir ofta tvungna att spela sin roll hemma så att den åtminstone i stort svarar mot föräldrarnas normer och önsknings.

Om föräldrarna fordrar för mycket blir kanske en och annan desperat och flyttar hemifrån för att göra sig oberoende av föräldrarna. Men de flesta har inte ekonomiska möjligheter till detta eller vågar inte ta en öppen brytning med föräldrarna. Konfliktsituationer växer då fram som kan yttra sig i trots och aggressivitet men också i trötthet och likgiltighet. En inte alltför ovanlig reaktion mot överambitiösa föräldrar är att missköta sig i skolan.

”Sociologiskt sett är tonåren den period under individens liv då det samhälle, i vilket han lever, upphör att betrakta honom som ett barn, men inte tillerkänner honom den vuxnes ställning, roller och funktioner.” Så framställer Wollingshead tonåringarnas situation.

Tonåringarnas ökade förmåga på olika områden utmynnar i att de förväntar sig bli behandlade som vuxna. Men samtidigt är de osäkra om den vuxna rollen. Deras beteende pendlar ofta från den ena stunden till den andra mellan barnsligt och vuxet. De vet inte hur de skall bete sig och genomföra sina roller.

Osäkerheten om hur de mera vuxna rollerna skall genomföras tvingar ofta fram en noggrannhet i förberedelserna för att stärka en vacklande självkänsla. Även om de genom detta lyckats få fram en tillräcklig självkänsla kan det hända att de i sista stund inte vågar. När kraven på en viss prestation sätter in kan modet svika och man drar sig undan eller tillgriper bortförklaringar av rädsla för misslyckanden. Skolan ställer också nya krav. Under de senare tonåren är rädslan för misslyckande i skolans skrivningar och förhör påfallande.

Relationerna till föräldrarna har beskrivits som en dubbel ambivalens. Föräldrarna är ivriga att deras barn skall bli självständiga och kritiserar dem för deras barnsliga beteenden. Men samtidigt är föräldrarna också ängsliga för hur de unga skall klara sig och söker behålla sin ställning som auktoriteter. De unga vill bli behandlade som vuxna, men överlåter ofta ansvaret för vad de gör på föräldrarna. Föräldrarna kritiserar ofta för vad de gör, men lika ofta för vad de inte gör. Kontrollerar de, blir de betraktade som dominerande och övervakande. Låter de ungdomarna själva bestämma, heter det att de är försuMLiga och slappa. Den labilitet och motsägelsefullhet som ofta finns i de ungas rollutförande kan med all sannolikhet bero på denna ambivalens hos både föräldrar och ungdomar.

Detta innebär inte att de vuxnas, särskilt föräldrarnas, mening skulle vara utan betydelse. Om de unga skall kunna forma ett antal varaktiga värderingar och normer för sitt handlande, normer som de kan acceptera och betrakta som sina egna, kommer de troligen att börja med att pröva och kanske bestrida de värderingar och normer föräldrarna omfattar. Det är ofta den vägen som leder till egen eftertanke och självständighet. Mot slutet av tonåren har de då fått en ny förståelse för sambandet mellan friheten i beteendet och det ansvar för handlingen som är en konsekvens av denna frihet.

Svårigheten att skildra viktiga aspekter av de ungas utveckling under puberteten beror huvudsakligen på två förhållanden.

Vi vet för litet om vad våra dagars ungdomar upplever och känner, vi vet för litet om motiven bakom deras handlingar och attityder. Samhället förändras snabbt i våra dagar, och de erfarenheter och upplevelser som de vuxna själva en gång haft är i stort sett inaktuella och kan inte tillämpas på den nuvarande ungdomens situation och problem.

Det är också svårt att generalisera de bristfälliga kunskaper som finns. Utvecklingen och problematiken utformas så olika i olika länder, i olika yrkesgrupper och olika sociala miljöer. Storstadsungdomens erfarenheter och problem är speciella för storstaden. Landsbygdsungdomarna ser och uppfattar troligen sin situation annorlunda. Skillnaderna har dock minskat genom massmedias inverkan.

Det finns inte alltid vad man kan beteckna som en enhetlig, likformig och för alla gemensam pubertetsutveckling. De individuella variationerna

är så stora att vissa forskare velat framhålla att det som fått den gemensamma beteckningen pubertet egentligen inte finns. Det finns bara ungdomar i olika faser av sin utveckling.

Litteratur:

- Johannesson, Ingvar: Tonårpsykologi. Stockholm 1971.
Erikson, Erik H: Ungdomens identitetskriser. Övers. Stockholm 1971.
Harding, Gösta: De spännande åren. En handbok för föräldrar om ... perioden 12-16 år. Tredje uppl. Stockholm 1971.
Jonsson, Gustav: Sexualitet hos barn och ungdom. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
Andersson, Bengt-Erik & Wallin, Erik: Tonåringarna och omvärlden. Stockholm 1971.
Tonåringen och livsfrågorna. Red. av John Ronnås m.fl. Utg. av skolöverstyrelsen. Stockholm 1969.
Borlänge ungdomsmottagning. En redogörelse utg. av sociala centralnämnden i Borlänge. 1973. Offset.
Takman, John: Ungdomspsykiatri. Örebro 1967

Samlag

I det allmänna medvetandet betyder samlag heterosexuellt umgänge genom införande av penis i vagina.¹

Historisk dokumentation och antropologisk forskning visar att sexuella traditioner och beteenden är beroende av fortplantningens växlande vikt för samhället i olika epoker och på skilda orter. Ursprungligen praktiska motiv som tjänade stammens, nationens eller rasens bestånd och tillväxt förvandlades under tidernas lopp till etiska normer. Dessa varierar därför i olika kulturer.

I judisk-kristen tradition och därmed i nuvarande västerländsk kultur har sambandet mellan sexualitet och fortplantning givits en stark etisk innebörd. Då endast samlag i ovan angiven inskränkt bemärkelse kan tjäna fortplantningens syften, har denna form av sexualumgänge ansetts vara den enda etiskt acceptabla, ofta med ett mer eller mindre strängt fördömande av andra former. Ofta har även samlag i inskränkt bemärkelse ytterligare omgärdats med begränsningar av etisk innebörd, t.ex. vad gäller olika samlagsställningar. I vad mån sådana begränsningar kan spåras tillbaka till fortplantningsmotiv förefaller mera osäkert.

Andra kulturer, t.ex. den indiska och den arabiska, visar en tolerans, som kan verka främmande för västerländsk moraluppfattning, gentemot variationer av sexuellt beteende i allmänhet och av samlag i synnerhet. Månghundraåriga handböcker i ämnet lämnar detaljerade praktiska råd och ingående beskrivningar av samlagsställningar, allt i syfte att undvika befarade olägenheter och berika det sexuella umgänget. Att barnalstring här tagits som en självfallen konsekvens av det sexuella samlivet synes dock framgå därav, att föreskrifter för dess undvikande helt saknas i dessa eljest närmast torrt sakliga förhållningsregler.

Den västerländska tendensen att inskränka sexuella aktiviteter till föreskrivna former av samlag, ofta med avståndstagande också från sexuella lekar som förspel till sådant samlag, har under detta århundrade, särskilt under de senaste decennierna, väsentligt uppmjukats. Många faktorer har bidragit härtill. Sexualitetens egenvärde som mänsklig

¹ I vidsträcktare bemärkelse, men då med tillfogande av ett förklarande adjektiv, kan ordet samlag också beteckna andra, inte nödvändigtvis heterosexuella aktiviteter, t.ex. oralt samlag (införande av penis i partners mun), analt samlag (införande av penis i partners ändtarm).

glädjekälla på sidan om och utöver avsikten att alstra barn, dess unika möjligheter att ge uttryck för och förmedla upplevelsen av fysisk och psykisk intimitet mellan två människor har allt starkare betonats. Kvinnans rätt och möjlighet att uppleva sexualiteten så och inte enbart eller ens väsentligen betraktas som den barnalstrande och barnavårdande parten har allt öppnare erkänts. Den explosionsartade folkökningen i världen, vars innebörd genom effektivare folkräkning, modern forskning och förbättrade kommunikationer förmedlas till ett allt större antal människor, har på ett par decennier förvandlat mänsklig förökning från ett hopp till ett katastrofhot. Sist men inte minst har vi på senaste tid genom moderna preventivmetoder för första gången i historien fått den rent tekniska möjligheten att med hundra procentig effektivitet skilja sexuell aktivitet från barnalstring. Allt tyder på att ett sådant åtskiljande hos ett snabbt växande antal människor över hela världen kommer att förvandlas från en möjlighet till en nödvändighet.

Snabba och delvis världsomspännande förändringar av sådant slag kan inte undgå att sätta sin prägel på människors föreställningar om sexualitet och på deras sexuella beteende. De etiska konsekvenser som de närmast pekar mot synes vara ett starkt ökat individuellt ansvar inför barnalstring och därmed inför sådana sexuella aktiviteter som hitintills mer eller mindre uteslutande sanktionerats, dvs. heterosexuellt samlag i avsikt att alstra barn.

Den rådande situationen har lett till en intensivare forskning om människans sexualitet och dess uttrycksformer än någonsin tidigare. Vad som i ljuset av dessa forskningsresultat kanske främst faller i ögonen är den oerhörda variansrikedom som mänskligt sexuellt beteende uppvisar och vidare hur förvånansvärt starkt beroende det visar sig vara av tradition och inläring i jämförelse med nedärva biologiska faktorer. Man saknar hållpunkter för att något speciellt sexuellt beteende skulle i och för sig vara fysiologiskt skadligt. De skador som i vissa fall förekommer utgörs i stället av psykiska konflikter och skuld känslor som kan föranledas av att ifrågavarande beteende avviker från plats- och tidsbestämda normer.

Modern sexologisk forskning motsäger dock på intet sätt de etiskt bestämda kvalitetsskillnaderna i människans sexuella upplevelseregister. Det synes finnas all anledning att göra en skillnad mellan en rent fysiologisk, spänningsavlastande driftsutlösning å ena sidan och en psykologisk, nyanserad och långt mera komplicerad upplevelse av ömsesidig personlig tillfredsställelse och harmoni. Mycket talar för att det heterosexuella samlaget mellan partner som har en positiv känslorelation till varandra, föregånget av ett variationsrikt och av skuldkänslor obelastat förspel, är den form av sexuell samvaro, som bäst kan förmedla den sistnämnda upplevelsen. Mellan dessa två typer av tillfredsställelse ligger naturligtvis en vid skala med alla slags nyanseringar och betoningar åt ena eller andra hållet.

Kravet på undervisning i skolan om sexuell teknik och samlagsställningar har på sina håll väckt anstöt. För ett sådant krav kan dock anföras skäl, som torde vara förenliga med även etiska ståndpunktstaganden.

Individuella skillnader av både fysiologisk och psykologisk natur gör att en viss teknik eller vissa ställningar rent "sakligt" passar bättre för somliga än för andra och därför befrämjar ömsesidigheten i upplevelsen. Detta synes vara ett gott skäl för rätten till kunskap om hithörande ting. Därtill kommer att en allmänt större öppenhet och spontanitet kring dessa frågor bidrar till att skingra fördomar och skuld känslor, vilka bevisligen verkar hindrande för ett även från strikt etiska synpunkter legitimt utövande och utvecklande av mänsklig intimitet.

Intresset för samlagsteknik hänför sig dels till mannens och kvinnans behov av variation, dels till problemen kring kvinnans orgasm och strävan att göra det möjligt för henne att nå fram till denna. I västerländsk kultur har kvinnans tillfredsställelse först under detta århundrade på allvar börjat diskuteras och så småningom kommit att betraktas som något eftersträvansvärt eller som en "rättighet", vilket alltid varit en självklarhet för mannens vidkommande. Detta är en väsentlig anledning till att våra kunskaper om den kvinnliga orgasmfunktionen ända intill allra senaste tid varit anmärkningsvärt bristfälliga. De har oftast hämtats direkt från manliga förebilder och man har förbisett att just beträffande orgasmfunktionen, sedd som en rent fysiologisk företeelse, primära skillnader mellan man och kvinna föreligger.

Som framhållits i kapitlet "Potensrubbningsar" är oförmågan att uppnå orgasm en sällsynthet hos mannen, medan den som en permanent eller tillfällig företeelse är mycket vanlig hos kvinnan, med eller utan en påtaglig subjektiv upplevelse av sexuell otillfredsställelse.

Rätt allmän enighet råder också om att mannen är lättare väckt och snabbare beredd till sexuell aktivitet medan kvinnan genomsnittligt är mer beroende av "det känslomässiga klimatet" och kräver större omsorger och förberedelser för att kunna genomföra en subjektivt tillfredsställande sexualakt. Hur mycket som härvidlag ska anses biologiskt betingat och hur mycket som bör tillskrivas traditioner och kulturmönster är en fråga varom enighet knappast kan sägas råda.

Mannens påtagliga och prompt fungerande beredskap till orgastisk utlösning har av vissa forskare, främst företrädare av Kinsey och hans grupp, betraktats som en biologiskt betingad "överlägsenhet". Andra forskare som på senare tid, inte minst i vårt land, funnit ökat gehör, menar att Kinseys ståndpunkt är en rest från den åskådning som, framför allt under inflytande av psykoanalytiska teorier, tenderar att betrakta kvinnan som ett slags ofullgången man. Företrädarna för dessa teorier har pekat på att klitoris, kvinnans motsvarighet till penis, rent anatomiskt är ett jämförelsevis oansenligt organ och tillskrivit detta förhållande vittgående psykologiska konsekvenser. Man har menat att kvinnan för att uppnå full psykosexuell mognad måste under en utvecklingsprocess överföra sin huvudsakliga sexuella retbarhet från klitoris till slidan, och man har t.o.m. velat skilja på två olika typer av kvinnlig orgasm, en s.k. klitorisorgasm motsvarande ett tidigare utvecklingsstadium, och en s.k. vaginalorgasm motsvarande full psykosexuell mognad. Fastän Kinsey bestämt tog avstånd från begreppet vaginalorgasm, betraktade han förmågan att snabbt uppnå orgasm som en odiskutabel fördel. Från en

sådan utgångspunkt har de flesta forskare funnit att män fungerar "bättre" än kvinnor.

I ljuset av senare undersökningar, framförallt av Masters & Johnson, har denna uppfattning måst revideras. I noggrant genomförda studier på både män och kvinnor, både ensamma och tillsammans, har det fysiologiska skeendet från begynnande sexuell upphetsning över full utlösning genom orgasm och till det fullständiga avklingandet av alla kroppsliga tecken på sexuell upphetsning kartlagts. I dessa undersökningar har kunnat påvisas förekomsten av en lagbunden fysiologisk reaktionscykel, i princip likartad hos män och kvinnor och möjlig att beskriva i olika faser. Dessa har av Masters & Johnson kallats upphetsningsfasen, platófasen, orgasmfasen och utjämningsfasen. Ehuru dessa faser är likartade hos bägge könen företer de självfallet vissa skillnader som främst betingas av skillnader i anatomisk skapnad. Ett av de viktigaste resultaten av undersökningarna är att de på ett övertygande sätt har visat att klitoris är det dominerande organet för sexuell gensvar och utlösning av orgasm hos kvinnan genom hela hennes liv. Någon fysiologisk grund för hypotesen om en speciell klitorisorgasm och en speciell vaginalorgasm tycks således inte föreligga.¹

Dessa rön har långtgående praktiska konsekvenser och har givit ökad tyngd åt kravet på kunskaper om s.k. samlagsteknik. Praktiska åtgärder på basen av dem har visat sig kunna hjälpa ett stort antal kvinnor till större sexuell tillfredsställelse.

Sådana åtgärder måste visserligen individualiseras med hänsynstagande till varje kvinnas skapnad, behov och förutsättningar, men de praktiska resultaten har dock medfört att äldre och tämligen pessimistiska föreställningar om kvinnlig frigiditet fått vika för den mer optimistiska satsen att varje kvinna omtänksamt bemött och "rätt stimulerad" är i stånd till full sexuell utlevelse och orgasm. Utvecklingen till denna förmåga sker olika snabbt. Det kan vara fråga om veckor, månader eller stundom år. I regel sker det småningom som resultat av en successiv och ömsesidig sexuell anpassning.

Med den betydelse som sålunda måste tillskrivas klitoris för en fullödig sexuell upplevelse hos kvinnan inses lätt att möjligheterna att "rätt stimulera" detta undångömda och till storleken obetydliga organ kan vara underkastade stora individuella variationer, i synnerhet som direkt beröring inte är det rätta sättet att uppnå en sådan stimulans. Den bör i stället åstadkommas genom sådana rörelser och manipulationer som kommer klitoris att frotteras mot de vävnader som omger den, vilket är just vad som sker under ett välfungerande vanligt samlag, då penis kraftigt stötes mot slidans framvägg. Dessa förhållanden lämnar dock stort spelrum för olika samlagsställningar. Att detta skulle kunna betecknas som etiskt oacceptabelt torde vara svårt att hävda. Snarare

¹ Föreställningen att mannens förmåga att genomföra ett för kvinnan tillfredsställande samlag skulle vara beroende av penis' storlek framstår bl.a. i belysning härav som en fördom.

framstår det som önskvärt att allttjämt utbredda hämningar och skuld-känslor på detta område kunde mildras. Detta kan naturligtvis inte ske genom att sexuella beteenden påtvingas den andra parten. Även här blir det fråga om den successiva ömsesidiga anpassningen under hänsyn till varandra.

Ett inte obetydligt antal män, särskilt i högre åldrar, har bestående potensrubbningsar som omöjliggör samlag i vanlig mening. (Vissa nya möjligheter till terapi beskrivs dock av Masters & Johnson, se litt.-fört.) Kunskapen om klitoris' funktionssätt gör det möjligt för dessa män att manuellt eller oralt åstadkomma en för kvinnan tillfredsställande stimulering – naturligtvis under förutsättning att båda parter är eller blir positivt inställda till ett sådant tillvägagångssätt.

Det gäller i första hand att både män och kvinnor lär sig anatomiska och sexualfysiologiska fakta och dessas inverkan på den sexuella upplevelsen. Man bör skilja mellan det som beror på anatomiska olikheter mellan könen och det som beror på anatomiska varianter mellan olika individer av samma kön. De viktigaste och mest omfattande konsekvenserna kan dras ur våra ökade kunskaper om kvinnans sexualfysiologi. Man lär sig då bl.a. förstå varför det sexuella förspelet är så betydelsefullt. Det är den del av det sexuella samlivet som på grund av okunnighet och hämningar mest har försumrats. Den grundläggande kunskap vi här talar om leder också till förståelse för att olika ställningar under själva samlaget kan bidra till att ge båda parterna större utbyte. Det är därvid inte fråga om en plikt att tillämpa alla tänkbara variationer i ett mekaniskt system utan om en form av mänsklig närhet, där omsorgen om den andra parten är oskiljaktigt sammanflätad med det som bereder en själv glädje. Här om någonsin måste de individuella nyanserna vara bestämmande och avgörande. Det gäller också tidsfrågan. Somliga är snabba att experimentera. Andra vill växa in i intimiteten med varandra och avvakta den tidpunkt då ögonblickets ingivelser blir helt spontana.

Som den "naturliga" uppfattar flertalet ställningen där kvinnan ligger på rygg med sträckta eller uppdragna ben och mannen ligger utsträckt ovanpå henne. Vid sidan av denna finns några få huvudtyper av andra ställningar. Det "oändliga" antal variationer som det talas så mycket om utgör nyanser av dessa huvudtyper. Det vanligaste alternativet är kanske den där parterna byter plats, så att kvinnan ligger eller sitter ovanpå mannen som ligger på rygg. En annan möjlighet är att mannen sitter på en stol, vilket möjliggör att kvinnan sitter grensle över hans ben. Ett flertal olika ställningar medger att mannen bakifrån intränger i kvinnan, som då t.ex. ligger på mage eller står på knä med handflatorna mot underlaget. Den minst ansträngande ställningen, ofta använd av äldre människor, är att parterna ligger på sidan bredvid varandra. Vissa par kan föredra ett visst alternativ på grund av sjukdom eller handikappstillstånd.

Några av dessa ställningar passar med säkerhet vissa par bättre, permanent eller under vissa perioder, medan de är mindre tillämpliga eller helt misslyckade för andra par. För alla samlagsställningar gäller att inte ens de mest fantasifulla kan betraktas som abnorma eller "perversa", om de av båda parter upplevs som berikande för deras samliv.

Litteratur:

- Masters, W H & Johnson, V E: Sexuellt gensvar hos människan. Stockholm 1967.
Masters & Johnson: Human Sexual Inadequacy. London 1970.
Belliveau, F & Richter, L: Sex på rätt sätt. Stockholm 1971. (Innehåller ett utförligt referat av Masters och Johnsons ovan nämnda arbeten.)
Uhrus, Kerstin & Israel, Joachim: Samlagets fysiologi hos kvinnan. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
Askevold, Finn: Sexuellt reaktionssätt och sexuella störningar hos mannen. Ingår i: Sexologi. Red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
Brecher, Rut & Edward: Människans sexuella gensvar. Övers. Stockholm 1970.
Fast, Julius: Sexuell njutning. En sammanfattning av sexualforskningens viktigaste rön. Övers. Stockholm 1968.
Rainer, Jerome & Julia: Lyckliga tillsammans. Hur man uppnår sexuell harmoni. Övers.
Rainer, Jerome & Julia: Variation och förnyelse i sexuallivet. Övers. Stockholm 1969.
Hegeler, Inge & Sten: Kärlekens ABZ. Övers. Stockholm 1969.

Självtilfredsställelse

Självtilfredsställelse (onani) innebär att de egna könsorganen utsätts för sådan retning att lustkänslor framkallas och att sexuell utlösning uppnås. Vid självtilfredsställelse retas främst ollonet resp. klitoris. Kvinnan kan dessutom uppleva lustkänslor genom att reta bröstvårtorna.

Det fysiologiska förloppet vid självtilfredsställelse till orgasm skiljer sig ej från vad som sker vid samlag.

Självtilfredsställelse förekommer i alla åldrar, även i spädbarnsåldern, dock är det ovisst om orgasm kan framkallas i mycket tidig ålder. Vanligast är självtilfredsställelse i puberteten och adolescensen, perioder då sexualdriften är stark men möjligheterna i vår kultur att genom samlag få sexuell utlösning begränsade. I dessa åldrar anses över 90 % av pojkar praktisera självtilfredsställelse mer eller mindre frekvent. För flickor uppges något lägre siffror, 60–70 %. Olikskheterna kan i viss omfattning bero på svårigheter att definiera det man vill undersöka. Även i vuxen ålder är självtilfredsställelse vanlig som tillfällig eller permanent ersättning för samlag.

Tekniken att stimulera sig själv kan användas av kvinnan under ett samlag för att förstärka retningen av klitoris.

För kvinnan är det lättare att uppnå orgasm genom självtilfredsställelse än genom någon annan typ av sexuell aktivitet. Orgasmen blir då också intensivast.¹ Att kvinnor ändå i allmänhet föredrar samlag är ett tecken på att enbart orgasm inte upplevs som ett tillräckligt innehåll i sexuallivet.

Självtilfredsställelse är oftast förenad med sexuella fantasier, eventuellt förstärkta genom bilder med sexuellt stimulerande motiv eller genom läsning av sexuella skildringar.

Under långa tider har självtilfredsställelse varit en starkt tabubelagd sexuell aktivitet. Tabut har främst varit en del av det allmänna sexualtabu som i den västerländska kulturen präglade inställningen till sexualiteten; under senare århundraden har man också försökt att motivera det rent medicinskt. Under den tid då man ansåg att alla sjukdomar berodde på bristande balans mellan de fyra kroppsvätskorna, menade man att förlusten av sädesvätska hade en förödande effekt på hälsan och försökte på detta sätt förklara uppkomsten av de mest skilda sjukdomar, både fysiska och psykiska. Då självtilfredsställelse var mycket vanlig var det lätt att skapa föreställningen om ett orsakssammanhang. Dessa föreställ-

¹ Kinsey m.fl. *Kvinnans sexuella beteende I*, s. 150. Masters & Johnson: *Human Sexual Response*, s. 118.

ningar rådde långt in på 1900-talet, om än med modernare medicinsk motivering. Som botemedel rekommenderade man ständig övervakning av barnet och allmänt spartansk livsföring. Idrott och kalla avrivningar spelade också en framträdande roll i behandlingen.

Självfallet gav denna skuldbelastning av självtilfredsställelsen upphov till ångestkänslor hos många ungdomar, ibland av svårartad karaktär. Det är därför utomordentligt viktigt att det klagas att självtilfredsställelse ej leder till några skadeverkningar, varken i könsorganen eller i kroppen i övrigt, ej heller till psykiska sjukdomar av något slag.

Utvecklingsstörda praktiserar ej sällan självtilfredsställelse mer eller mindre öppet. Detta är ej ett tecken på någon överdriven sexualitet, utan utgör en kompensation för en många gånger trist och på lustupplevelser fattig tillvaro. Uppfattningen om självtilfredsställelsens skadliga inverkan på nervsystemet berodde på att man i dessa fall förväxlade orsak och verkan, något ej helt ovanligt i vetenskapens historia.

Självtilfredsställelse kan också förekomma vid psykisk störning, som ett tvångsmässigt symptom. Den praktiseras då mycket ofta och timmar i sträck i ett tillstånd av självförsjunkhet. Även i dessa situationer är självtilfredsställelsen en kompensatorisk företeelse, ett försök att dämpa ångest och att skapa någon form av lustupplevelse och en åtminstone fantiserad gemenskap.

Potensrubbningar

”Impotens” och ”frigiditet”

Ordet potens betyder i detta sammanhang ”förmåga” och med sexuell potens avses närmast förmågan att genom heterosexuellt samlag med penis i vagina uppnå ömsesidig tillfredsställelse, varmed som regel menas ömsesidig orgasm.

Begreppet sexuell potens brukar ännu så länge i det allmänna medvetandet förknippas uteslutande med mankönet. Detta torde delvis bero på den dominerande roll som i sexuella sammanhang alltjämt tillskrives mannen. En växande opinion till förmån för kvinnans sexuella jämbördighet och likaberättigande håller dock på att ändra denna syn. Ovanstående definition av potens har sökt göra rättvisa åt detta förhållande genom att vara tillämplig på både kvinnor och män. Med ”potensrubbning” avses alltså här även det som mindre lyckligt brukar kallas ”frigiditet” hos kvinnan.

Även andra skäl talar för en breddning av potensbegreppet till att gälla även kvinnan. Det understryker den sexuella aktens så väsentliga karaktär av ömsesidighet. Modern sexologisk forskning har visat att uppnående av såväl fysiologisk klimax (orgasm) som en djupare upplevelse av allmän harmoni i sexuella sammanhang är i hög grad beroende av parternas inbördes samstämmighet och påverkan av varandra, både i fysisk och psykisk mening. Den avgörande betydelsen av detta samspel gör det mindre meningsfullt att knyta förmågan till uppnående av sexuell tillfredsställelse till *en* individs egenskaper. Från denna synpunkt är det rimligare att tala om sexuellt potentia eller impotentia par än om sexuellt potentia resp. impotentia individer. Med ett sådant betraktelsesätt överensstämmer också det förhållandet att potensrubbningar i övervägande utsträckning har psykiska orsaker och endast undantagsvis kan tillskrivas kroppsliga faktorer eller organiska sjukdomar hos den ena eller andra parten. Slutligen visar en omfattande erfarenhet att potens och impotens inte rätteligen kan beskrivas som bestående, fastlagda egenskaper hos någon individ. Man ”är” inte rätt och slätt det ena eller det andra, man är det endast under vissa betingelser. Detta innebär givetvis en principiellt positiv syn på möjligheterna att komma tillrätta med potensrubbningar även om det i praktiken många gånger visar sig svårt.

På det fysiologiska planet är å andra sidan de båda könen potensrubbingar väl åtskiljbara beroende på mannens och kvinnans olika anatomiska skapnad. Mannens huvudproblem därvidlag är en bristande förmåga att uppnå eller att under tillräcklig tid bibehålla erektion, vilket utgör ett rent mekaniskt hinder för genomförande av ett vaginalt samlag till orgasm hos kvinnan (men inte hos mannen). Hon å sin sida kan av lätt insedda skäl nästan alltid genomföra ett samlag rent tekniskt medan hennes problem i sammanhanget undantagslöst är en bristande förmåga att i ett givet samlag uppnå orgasm.

En sådan mer eller mindre besvärande, mer eller mindre konstant oförmåga hos kvinnan brukar betecknas som "frigiditet" av olika grader. Ordet översätts vanligen med "könskyla" men är olämpligt av flera skäl, vilket utgör ett ytterligare motiv att hellre tala om potensrubbingar hos kvinnan. Orden frigiditet och könskyla ger intryck just av en sådan bestående oförmåga eller defekt, som det har visat sig oberättigat att tala om i dessa sammanhang. Man vet numera att praktiskt taget varje kvinna "rätt stimulerad", som den kanske något kyliga men i själva verket hoppingivande termen lyder, är i stånd att uppnå orgasm och därmed en viktig ingrediens i en mera vittomfattande upplevelse av sexuell tillfredsställelse. Man vet också att vissa kvinnor utan att uppnå orgasm kan finna en relativ och för dem acceptabel sexuell harmoni i ett givet förhållande. Om sådana kvinnor inte själva tar initiativ till en förändring, är deras "frigiditet" av enbart teoretiskt intresse. Detsamma gäller i sådana fall begreppet potensrubbing. Om å andra sidan kvinnan söker råd i en sådan situation finns det möjligheter att i samråd med hennes partner skapa bättre förutsättningar för "rätt stimulans", något som i de flesta fall måste baseras på omsorgsfullt hänsynstagande till parternas personliga egenskaper och förutsättningar.

Mannens fysiologiska potensrubbingar utgör som redan antytts oftast olika typer av sviktande erektion och endast ställan av utebliven orgasm. Man brukar indela dem i oförmåga att uppnå eller bibehålla erektion i samlagssituation, impotens i inskränkt bemärkelse, och för tidig sädesavgång (ejaculatio praecox) antingen före eller mycket snart efter införande av penis i vagina. Oftast men inte alltid innebär för tidig sädesavgång att erektionen inte vidmakthålles i tillräcklig grad eller tillräckligt länge för att kvinnan ska hinna uppnå orgasm.

En sällsynt form av potensrubbing hos mannen utgöres av utebliven orgasm med mer eller mindre bibehållen erektion under långt utdragna samlag (ejaculatio retardata). Även om sådana män kan ha anseende som åtminstone i teknisk mening "goda älskare" lider de av en potensrubbing både i enlighet med den här angivna definitionen och med hänsyn till att deras sexuella prestanda oftast av dem själva och stundom även av deras partner upplevs som känslomässigt torftiga. De är som regel orgastiskt potenta i någon annan form av sexuell aktivitet än heterosexuellt samlag.

Som redan nämnts är potensrubbingar hos både man och kvinna i det alldeles övervägande antalet fall psykiskt betingade och i högsta grad beroende av beskaffenheten hos det känslomässiga förhållandet mellan

parterna. Sådana potensrubbingar är vanliga vid den sexuella debuten men övervinns därefter oftast med någon tids övning och erfarenhet. Skulle så inte ske med den ursprungliga sexualpartnern och inte heller med eventuella senare sådana, brukar man tala om primära potensrubbingar. Skulle å andra sidan inledande potenssvårigheter först övervinnas för att sedan i skilda sammanhang periodvis återkomma talar man om sekundära sådana. De senare är som regel lättare tillgängliga för tillrättaliggande åtgärder än de förra.

Vad beträffar de specifika psykiska orsakerna till potensrubbingar rör det sig oftast om mer eller mindre omedvetna konflikter och hämningar, såsom undertryckt fruktan och aggression, föreställningar om skuld och synd samt i anledning därav hotande straff och sjukdomar etc. Det är därför viktigt att både terapeuter och lärare har en lugn, öppen och förstående hållning till dessa frågor.

Ett av de bättre medlen mot potensrubbingar hos både man och kvinna har visat sig vara en mera spontan, glädjefylld och, kan man kanske säga, oskyldig utlevelse i sexuella lekar och förspel till det egentliga samlaget.

Litteratur:

Masters & Johnson: *Human Sexual Inadequacy*. London 1970.

Bellivaeu, F & Richter, L: *Sex på rätt sätt*. Stockholm 1971. (Innehåller bl.a. ett referat av Masters och Johnsons ovan nämnda arbete.)

Askevold, Finn: *Sexuellt reaktionssätt och sexuella störningar hos mannen*. Ingår i: *Sexologi*, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.

Geijerstam, Gunnar: *Frigiditet*. Ingår i: *Sexologi*, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.

Levine, Lena & Loth, David: *Samliv utan kyla. En bok om frigiditetens problem*. Övers. Stockholm 1965.

Rubin, Isadore: *Sex efter 60*. Stockholm 1967.

Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka

Varje egenskap som är utmärkande och gemensam för en viss grupp varelser brukar variera i utprägling och styrka från individ till individ inom gruppen. Så är rimligtvis också fallet med sexualdriften hos människan fastän detta är svårt att bevisa genom någon exakt mätmetod. Kinsey försökte i sina undersökningar använda det uppgivna antalet orgasmer per viss tidsenhet som ett mått på styrkan av en individs könsdrift, men detta måste betecknas som ur flera synpunkter otillfredsställande, då många andra faktorer inverkar på antalet orgasmer.

De s.k. mänskliga drifterna, inklusive könsdriften, är i ljuset av modern biologisk, etologisk och psykologisk forskning inte jämförbara med djurens stereotypa instinkter. Människan i sin egenskap av "historisk varelse" är i sitt beteende i långt högre grad än djuren påverkad av såväl tidigare erfarenheter som förväntningar på framtiden. Dessa skillnader mellan människa och djur är, även om de teoretiskt kan betraktas som kvantitativa, av en sådan storleksordning att de i praktiken oftast framstår som kvalitativa.

Uttrycksformerna för den mänskliga könsdriften är mer plastiska och påverkbara av yttre omständigheter än någon annan driftsmanifestation. De är bland annat förvånansvärt litet beroende av individens biologiska utrustning, t.ex. kromosomala, anatomiska och hormonella könsfaktorer. (Se artikeln Vad är kön?)

Många människor ägnar permanent eller periodvis ringa intresse och tid åt sexuell aktivitet. Trots detta kan de ge övertygande uttryck för starka och fulltoniga sexuella upplevelser. I kvantitativ mening ringa sexuell aktivitet uppfattas nästan aldrig som något abnormt om det inte sammanhänger med klart påvisbara kroppsliga förändringar som underutvecklade könskörtlar eller rubbningar i den hormonella omsättningen.

Vanligare är att ett avvikande (ofta kriminaliserat) sexualbeteende förmodas sammanhånga med en abnormt stark sexualdrift även om inga kroppsliga förändringar kan påvisas. Klinisk erfarenhet visar dock att sexuellt extremt aktiva personer, med eller utan kriminaliserade inslag i sitt beteende, står under inflytande av ett för dem själva plågsamt inre tvång, som är en komplicerad psykisk företeelse och svårigen låter sig hänföra enbart till en stark sexualdrift. Ofta finns det tvärtom skäl att anta att dessa individer har en jämförelsevis svag eller hämmad drift. Så är t.ex. fallet med många som visar ett utpräglat promiskuöst beteende.

Hormonundersökningar har tills vidare inte heller kastat något ljus över dessa förhållanden.

Sammanfattningsvis kan sägas att iakttagbara variationer i driftens styrka inte i och för sig leder till abnorma beteenden. Orsakerna är andra och mer komplicerade.

Annorlunda förhåller det sig med variationer i sexualdriftens inriktning. Sådana uppfattas ofta som abnorma och dessutom som moraliskt anstötliga. De brukar sammanfattas under beteckningen avvikelser, en term vars lämplighet kan ifrågasättas på grund av den fördömande biton som kommit att vidlåda den. Den användes dock ibland i det följande för att undvika upprepningar av den neutrala men tunga termen "variationer i sexualdriftens inriktning". Hur fördömsfull och omotiverad den moraliskt fördömande inställningen är torde framgå av det följande.

Studiet av avvikelserna har lämnat avsevärda bidrag till förståelsen av mänsklig sexualitet i allmänhet. Under den kliniska sexologins barndom i slutet av förra seklet var de föremål för ett alldeles dominerande intresse. Man nedlade stor möda på att kartlägga och klassificera dem, och i enlighet med tidens något oralistiska tilltro till klinisk exakthet sökte man beskriva varje speciellt beteende som en avgränsad och självständig "sjukdomsenhet", var och en med sin speciella patologi.

Ett stort antal avvikelser har från sådana utgångspunkter beskrivits i den kliniska sexologilitteraturen. Åtskilliga av dem har dock på grund av sin sällsynthet och bisarra karaktär huvudsakligen kuriositets- eller forskarintresse. Andra är jämförelsevis vanliga och mer eller mindre välbekanta i många människors personliga erfarenheter, åtminstone i form av sexuella fantasier eller lekar (vilket dock sällan öppet medges eller diskuteras).

Helt inom normalpsykologisk erfarenhet ligger t.ex. en sexuell stimulans genom synintryck. I en aktiv form söker man sexuellt stimulerande synintryck, i en passiv form exponerar man på olika sätt sina sexuella företräden. Om detta når grader som motiverar beteckningen avvikelse talar man i förra fallet om *voyeurism* (voajörism): att under stark sexuell upphetsning se på lätt klädda eller nakna människor eller sexuella handlingar dem emellan. I senare fallet talar man om *exhibitionism*: att låta sina genitalia beskådas av andra, särskilt då man utövar någon form av självtillfredsställelse. På svenska brukar man kalla personer med denna läggning för "tittare" resp. "blottare".

Likaså inom ramen för allmän erfarenhet ligger att vissa föremål, utstyrselar eller arrangemang kan ha en sexuellt stimulerande effekt. Om detta tar sig extrema uttryck talar man om *fetischism*, varvid menas att ett alldeles bestämt men från individ till individ varierande föremål, oftast en klädespersedel, upplevs som väsentligt eller oumbärligt för uppnående av full sexuell tillfredsställelse.

Skenbart paradoxalt men ingalunda ovanligt är att vällustupplevelser intill sexuell utlösning är förknippade med handlingar som "normalt" erfars som smärtsamma eller förödmjukande. Aktivt tar sig detta uttryck i att man erfar sexuell upphetsning genom att tillfoga, passivt genom att låta sig tillfogas, smärta eller förödmjukelse. I sina extrema former kallas

det förra för *sadism*, det senare för *masochism* (uttalas: masokism). Termerna är härledda av namn på två författare (markis de Sade och L. von Sacher-Másoch som skildrat dessa avvikelser). I de flesta människors sexuella erfarenhet torde ingå ett "milt" tillfogande av smärta, t.ex. med tänder eller naglar, som en både aktivt och passivt angenäm upplevelse.

En likaledes ganska vanliga avvikelse är en oemotståndlig lust att iföra sig det motsatta könets kläder. Beteendet kan variera från att i djupaste ensamhet iföra sig enstaka persedlar, vanligen underkläder, till att i full och ofta illusorisk maskering uppträda i det offentliga livet. Den subjektiva upplevelsen därvid varierar från olika grader av sexuell upphetsning till en för vederbörande själv oförklarlig men eftertraktad känsla av blott och bart lugn och välbefinnande. Avvikelsen kallas *transvestism* och behöver inte vara förenad med homosexuella böjelser.

En med den nyssnämnda ofta förväxlad men i själva verket helt olikartad typ av avvikelse är *transsexualism*. Den kan bäst och tämligen uttömmande beskrivas som en ytterst intensiv och plågsam känsla av att ha en psykosexuell personlighet och identitet som av ett grymt öde placerats i en felaktig kropp: "en helt normal kvinnosjäl i en helt normal manskropp" och vice versa. Personer i denna situation har en allt överskuggande önskan och strävan att genom hormonellt och kirurgiskt ingripande få sin kropp i möjligaste mån korrigerad till att passa deras psykosexuella identitetsupplevelse, något som aldrig är fallet med transvestiter, vilka inte upplever sig "tillhöra" det motsatta könet. Transsexualism är å andra sidan ofta men inte alltid förenad med transvestitiskt beteende, vilket bidrar till sammanblandningen. Transsexualism är ganska sällsynt men har på grund av sin märklighet och den patetiska situation den innebär blivit föremål för stor uppmärksamhet och publicitet på senare tid. Försök att genom behandling ändra den psykiska inställningen har hittills varit föga framgångsrika. Här i landet föreligger ett förslag om en lag som skulle tillåta lämpligt medicinskt ingripande och officiellt könsbyte för transsexualister.

I den allmänna uppfattningen kanske speciellt stötande men återigen ganska vanliga avvikelser är *tidelag* och *pedofili*, könsumgänge med djur resp. med barn. Om bägge dessa men framförallt om den förstnämnda gäller att de oftast iakttas bland människor som på grund av fruktan, hämningar, handikapp eller andra olyckliga omständigheter känner sig utestängda från vanliga sexuella kontakter. Bland pedofiler finner man dock ofta komplicerade och svårbedömda personlighetsstörningar. Pedofiler liksom "tittare" och "blottare" är sällan i fysisk mening farliga för dem de söker kontakt med. I alldeles enstaka fall kan de under inflytande av fruktan eller ångest, t.ex. för upptäckt eller angivelse, göra sig skyldiga till oöverlagda våldshandlingar. Risken för att något sådant ska inträffa står givetvis i direkt proportion till graden av fördömande och straff som de kan ådra sig.

Meningsfullheten i det noggranna klassificerandet av variationerna kan som sagt ifrågasättas, i synnerhet sedan det klarlagts att flera variationer hos en och samma person snarare är regel än undantag bland dem som visar ett utpräglat avvikande sexualbeteende. Enligt nutida socialantropo-

logisk och klinisk erfarenhet är också gränserna mellan "avvikande" och "normala" synnerligen flytande. Ett av de mera uppmärksammade resultaten av Kinseys undersökningar var de överraskande talrika uppgifterna om mer eller mindre avvikande inslag i en normalbefolknings sexualliv.

För denna mera relativistiska uppfattning om variationernas natur banades väg genom psykoanalysens påvisande och systematiska undersökning av barnsexualitet. Detta gav anledning att anlägga ett utvecklingsperspektiv på hithörande uttryck i handlingar, som då de förekommer i vuxen ålder betecknas som avvikande. Därav drog man slutsatsen att sådant beteende är normalt under barndomen för att vid en gynnsam psykosexuell utveckling lämna plats för normal heterosexualitet i adolescensen. En sådan steg för steg fortskridande utvecklingsprocess till psykosexuell mognad kräver emellertid en aktiv insats av barnet och den unga människan, och uppnådda positioner måste "försvaras". Detta skulle vara en av förklaringarna till att avvikande beteende i vuxen ålder av så många bemöts med "instinktiv" motvilja. I flertalet människors sexualliv kan man dock vid närmare undersökning påvisa kvarstående inslag av "avvikande" natur, ofta i form av erotiskt färgade vanor och ritualer eller i samband med sexuellt förspel.

Man talar därför om verkliga eller manifesta avvikelser endast då det avvikande beteendet mer eller mindre helt trätt i stället för det sexualbeteende, som är sanktionerat inom rådande kulturmönster. Så t.ex. föreligger manifest fetischism endast om "fetischen" helt kommit att ersätta en mänsklig sexualpartner eller i varje fall är outhärlig för uppnående av sexuell tillfredsställelse.

Bedömandet av någon viss sexualhandling som avvikande blir vidare i hög grad tids- och platsbundet, eftersom sexuellt beteende i mänskligheten som helhet har varit och är starkt varierande.

Manifesta avvikelser i vår kulturmiljö är enligt hittillsvarande kliniska erfarenhet mycket vanligare bland män än bland kvinnor. Orsakerna härtil kan inte anses tillfredsställande klarlagda.

Enligt nutida uppfattning framstår sålunda avvikelser i vuxen ålder närmast som psykosexuella utvecklingsrubbingar i relation till rådande kulturmönster. Det speciella beteendet i det enskilda fallet syns vara starkt beroende av upplevelser, erfarenheter och relationer till närstående personer under tidiga utvecklingsfaser och på den därigenom gestaltade personlighetsstrukturen. Ingen av de ovannämnda avvikelserna har kunnat ges någon kroppsligt medicinsk förklaring.

Man fäster numera lika stort avseende vid vissa gemensamma drag i den subjektiva upplevelsen av egna avvikande sexualhandlingar som vid olikheterna i själva handlingarnas utformning. Bland sådana gemensamma särdrag märks främst det påtagligt tvångsmässiga i det avvikande beteendet. Om driften ofta kan kännas stark eller till och med pockande hos psykosexuellt normala, saknar dessa dock som regel den ofta plågsamma "besatthet" som är så utmärkande för flertalet manifest avvikande. Denna "besatthet" kan kanske bäst beskrivas som en intensiv laddad blandning av fascination och ångest bortom vanlig förnufts-

kontroll. Väsentligt syns också vara ett sökande efter "det oerhörda" med nära anknytning till såväl extatiska upplevelser som till det förbjudnas lockelser. Detta illustreras tydligt på de även av "vanliga" människor besökta sexklubbar där man överbjuder varandra i uppvisande av sexuella variationer på scenen. Genom leken med det förbjudna införs också en ingrediens av trots, aggression och upproriskhet i det komplexa psykiska skeendet.

En analys av variationer i sexualdriftens inriktning leder således till förklaringar som ligger långt utanför sexualiteten i mer inskränkt bemärkelse. Det rör sig sannolikt mer om en neurotiskt störd strävan till självförverkligande och identitetsutformning. Då de vanliga kontaktvägarna och beteendemönstren blivit blockerade, upplever man ett tvång att söka andra former.

En särställning bland sexuella avvikelser intar *homosexualiteten*. Den är inte bara vanligast och mest diskuterad, den är också oftare inriktad på en annan människa som helhet i en stundom mycket nyanserad kärleksupplevelse. Den saknar också ofta den tvångspräglade "besatthet" som nyss beskrivits. Minst lika vanlig i den homosexuella som i den heterosexuella förbindelsen är, förefaller det, den s.k. blinda förälskelsen med sina klart orealistiska inslag, sin intensiva svartsjuka och sina stundom stötande äganderättsanspråk. Detsamma gäller även om täta partnerbyten och tendenser till promiskuitet.

Vad som i det följande sägs om homosexualitet gäller i tillämpliga delar även om andra sexuella avvikelser, bl.a. vad avser tillgängligheten för behandling.

Den institutionaliserade homosexualitet eller rättare bisexualitet som förekommit och förekommer i vissa samhällssystem, t.ex. i det antika Grekland, är inte direkt jämförbar med den homosexualitet som utgör ett problem i västerländsk civilisation. Den sistnämnda har andra orsaker och annorlunda utformning, beroende bl.a. på det förhållandet att den står i strid med förhärskande sociala normer och därför innehåller ett betydelsefullt drag av aggressivt utspel.

Inga undersökningar har hittills framlagts som entydigt ger vid handen att homosexualitet eller någon annan form av sexuell avvikelse skulle vara ärftliga eller hormonellt betingade. Forskningarna på detta område kan dock inte betraktas som avslutade.

Däremot finns ett stort antal beskrivningar och undersökningar av enskilda fall som pekar på miljöns betydelse för uppkomsten av homosexuellt beteende. De flesta forskare är eniga om att det känslomässiga förhållandet till föräldrarna, framförallt till modern, under den tidigaste barndomen är avgörande för uppkomsten av manifest homosexualitet. En extrem intimitet mellan modern och ett gossebarn och omvänt djupgående störningar i relationen mellan modern och ett flickebarn kan i flertalet noggrant undersökta fall påvisas i homosexuellas barndomshistoria.

Homosexuellt beteende varierar alltifrån individer med erfarenhet av någon enstaka homosexuell handling till sådana som konsekvent under hela livet tar avstånd från varje annan form av sexuell relation. Det anses

av forskare på området att exceptionella omständigheter kan framkalla homosexuella tendenser och handlingar hos praktiskt taget varje människa.

Det homosexuella beteendet bör därför inte betraktas som ett uttryck för en "egenskap", ett statiskt tillstånd hos en individ utan som en inriktning, en av vissa tidigare erfarenheter och/eller vissa exceptionella omständigheter, t.ex. långvarig isolering med likkönade personer, framkallad kanalisering av könsdriften åt visst håll. En sådan starkt miljöbestämd kanalisering kan sedan, beroende på ännu ofullständigt utredda förhållanden, bli mer eller mindre bestående.

Det finns ingen särskilt framgångsrik terapi mot ett starkt fixerat och konsekvent homosexuellt beteende. Personer med sådan läggning söker sällan behandling. Om så sker och i de ännu fåtaligare fall där samtidigt en uppriktig medveten önskan om en ändrad driftsinriktning föreligger, kan en sådan förändring stundom uppnås genom mångårig psykoterapi. I de fall där någon sådan önskan inte föreligger, kan ett psykoterapeutiskt ingripande avsevärt förbättra vederbörandes allmänna livssituation, trots att han eller hon bevarar sin homosexuella inriktning.

För personer med mindre konsekvent homosexuellt beteende, framför allt för sådana som har positiva erfarenheter av heterosexuell karaktär, är de psykoterapeutiska möjligheterna för befrämjande av en övergång till ett konsekvent heterosexuellt beteende goda.

I de senaste årens mer inträngande forskning om homosexuellt beteende, sådant det framträder i vår kultur, framstår sålunda detta beteende inte enbart eller ens huvudsakligen som en manifestation av ett speciellt slags könsdrift utan som en psykologiskt mera komplicerad företeelse med djupa rötter i en störd identitetsupplevelse.

Litteratur:

- Storr: Sexuella avvikelser. Stockholm 1965.
West, Donald: Vad är homosexualitet? Stockholm 1967.
Israel, Joachim: Homosexualitet. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
Flodström, Ingmar: Sexuella variationer. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
Intersexuellas könstillhörighet. SOU 1968:28.
Wikner, Pontus: Psykologiska självbekännelser. Stockholm 1971.
Ullerstam, Lars: De erotiska minoriteterna. Stockholm 1964.
Pallesen, Henning: De avvikande. Stockholm 1964.
Nelson, Alvar: Sedlighetsbrotten. Ingår i: Sexologi, red. av Joachim Israel. Uppsala 1970.
De homosexuella och kyrkan. Utg. av en av biskopsmötet tillsatt arbetsgrupp. Stockholm 1974.

Pornografi och andra sexualskildringar

Med pornografi (eg. "skrift om en sköka") menar man vanligen text och/eller bilder som har framställts endast eller huvudsakligen för att verka sexuellt stimulerande på läsaren eller åskådaren. Med hjälp av denna definition har man velat skilja på sexualskildringar som kunnat åtalas för sårande av tukt och sedlighet och sådana som inte åtalats, emedan de ingått i framställningar som ansetts ha litterära eller konstnärliga syften. Denna åtskillnad har inte gjorts i lagen men däremot i praxis, så att t.ex. åtalet på sin tid med anledning av Frödings dikt En morgondröm är ett rent undantag.

1970 antogs av riksdagen nya lagbestämmelser, enligt vilka ingen skrift eller bild skall kunna åtalas enbart på grund av sitt sexuella innehåll. Begreppet "sårande av tukt och sedlighet" skall inte längre förekomma i vare sig tryckfrihetsförordningen eller brottsbalken. Samtidigt straffbelades emellertid *skyltning* med pornografisk bild som uppfattas som anstötlig och förbjöds utsändning av pornografiska bilder till personer som inte beställt sådana. Man har med dessa bestämmelser velat genomföra principen att tryckfriheten på detta område skall vara fullständig men att ingen skall behöva komma i kontakt med pornografi mot sin vilja. De nya reglerna trädde i kraft 1971.

Att skilja mellan pornografi och andra sexualskildringar kan från andra synpunkter än de juridiska vara befogat eftersom de i vissa avseenden är mycket olika varandra. I ett avseende är de dock lika varandra: de kan båda verka sexuellt stimulerande, den senare gruppen ibland till och med i högre grad (se nedan).

Pornografi kan ha både negativa och positiva effekter. De negativa beror bl.a. på följande egenskaper hos en stor del av de pornografiska framställningarna.

De är nästan alltid verklighetsförfalskande, dels genom att lägga till och dels genom att dra ifrån. Den manliga potensen och den kvinnliga orgasmfrekvensen skildras groteskt överdrivet. Det är ägnat att skapa vanföreställningar och mindervärdeskomplex samt olyckligt överdrivna förväntningar. Den avskärmade attityden kan bl.a. karaktäriseras på följande sätt: "Genomgående för olika slags pornografi är att graviditeter, aborter, preventivmedel, veneriska sjukdomar eller andra ur pornografisk synpunkt negativa faktorer mycket sällan nämns."¹

Ett annat slags avskärmning är att sexualliv och kärlek så gott som

¹ Sture Cullhed i "Kvinna och man", NärVarHur-serien 1968, s. 124.

aldrig kombineras med varandra. Det hör, kan man säga, till de fasta normerna för genren att inte dra in kärlek i sammanhanget. Vad pornografikonsumenten antas vilja ha är skildringar av renodlad drifts-utlevelse utan störande inslag av personliga komplikationer. Ett sådant sexualliv förekommer i verkligheten i ganska stor utsträckning,¹ men det är en betydande grad av verklighetsförfalskning att låta det vara så allenarådande som i pornografin.

Det kärlekslösa draget i skildringarna förstärks ej sällan av våldsinslag, stundom extremt brutala sådana. Vissa inslag av aggressivitet och tillfogande av smärta utan att skada förekommer i normalt sexualliv, men därifrån är steget långt till våldet i pornografin. Huruvida detta sistnämnda minskar frekvensen av sexuellt våld i verkligheten eller om det förstärker tendenser till sexuell brutalitet är omtvistat.

Pornografin är ofta kvinnodiskriminerande. En svensk kvinnlig journalist talar om "playboymentaliteten med lättklädda brudar som ett slags tjänande underklass". Hon instämmer också i ett ofta gjort konstaterande: I pornografin betraktas kvinnan ofta som ett objekt; den är ett uttryck för det manliga privilegiesamhällets sexualsyn.² I de senaste årens svenska pornografi är dock denna tendens något mindre framträdande.

En av banbrytarna för öppna sexualskildringar i den nyare skönlitteraturen är den engelska romanförfattaren D H Lawrence. Om sin tids pornografiska bilder faller han följande omdöme, vilket kan få tjäna som en sammanfattande karaktäristik av de negativa sidorna hos pornografin: "De förolämpar människokroppen, de förolämpar ett livsviktigt mänskligt förhållande! De gör den mänskliga nakenheten ful och billig, de förfular och drar ner kärleksakten, gör den banal och billig och smutsig."³

En vanlig funktion hos pornografin är då den tjänstgör som nödfalls-utväg och surrogat för dem som av skilda orsaker avstängts från normalt sexualliv under långa tider: de i pornografi framställda kvinnorna och männen "kan i fantasin utnyttjas som partners eller tjänstgöra som skådespelare för 'tittarna'. Pornografi exploaterar alltså orgasmen och tillhandahåller en eller flera papperspartners för en isolerad ensam lustexplosion. Det har den fördelen att ingen annan människa av kött och blod utnyttjas eller förödmjukas."⁴

Den större spridningen av pornografi torde ha medverkat till avtabueringen av sexuallivet. Detta är i och för sig en önskvärd utveckling.

Enligt opinionsundersökningar anser närmare hälften av svenska folket att pornografi "bör motarbetas".

Vilken inställning man har är emellertid för närvarande i ovanligt hög grad en generationsfråga. Enligt en undersökning av Statistiska centralbyrån (SOU 1969: 14, s. 169, 6.3.1) anser 80 % av åldersgruppen 15–29 år att pornografi "bör få finnas". I denna uppfattning instämmer endast 28 resp. 14 % av åldersgrupperna 50–66 resp. 67–80 år.

Beträffande *konsumtionen* av pornografi uppger 41 % att de under det senaste året läst eller bläddrat i någon tidning som de anser kan betecknas som pornografi, medan 30 % svarar ja beträffande pornografiska böcker – alltså mycket höga siffror. De yngre åldersgrupperna har

¹ Drygt hälften av svenska folket uppger att de någon gång haft samlag utan att vara förälskade, SOU 1969:2, tab. II:2, s. 66.

² Marianne Höök i Svenska Dagbladet 1966.

³ Sv. övers. i "Världens bästa essayer", 1961.

⁴ Sture Cullhed i antologin "Kvinna och man", se ovan.

läst pornografi i större utsträckning än de äldre, män mer än kvinnor. Kvinnor läser dock pornografiska böcker oftare än de läser pornografiska tidningar och nästan lika ofta som män.¹

Andra sexualskildringar än pornografiska

Sexualskildringar som saknar pornografins ovannämnda negativa drag har funnits i alla tider och alla kulturer. De är ingenting nytt för vår tid. Man behöver bara nämna Höga visan, Shakespeare, Swedenborg och Goethe. Dock har det i västerlandet under medeltiden och nya tiden funnits ett månghundraårigt sexualtabu, som fick sin strängaste utformning i den anglosaxiska puritanismen, den tyska pietismen och den viktorianska konventionalismen. Vad som skett ungefär fr.o.m. 1920-talet är att man steg för steg brutit med detta tabu – en utveckling som ännu inte på långt när är fullbordad och som naturligtvis kan tänkas avstanna eller vändas i sin motsats. Man har emellertid försökt ersätta tabueringen som medel att reglera sexuallivet med kunskapsmeddelelse och förnuftig eftertanke vad ansvar och hänsyn bör innebära på detta område. En annan sida av denna utveckling har varit att den sexuella sidan av människolivet har börjat skildras öppnare i skönlitteratur, bildkonst, teater och film. Det som förut varit undanskynt, förtiget och vanställt har tagits fram i ljuset och kan nu dras in i kulturarbetet, där det förut varit portförbjudet. Pornografen har varit och är ett överdrivet uttryck för denna frigörelse, en reaktion orsakad av sexualtabueringen. De skildringar däremot som ser sexuallivet i dess mångförgrenade mänskliga, sociala och politiska sammanhang, gör det möjligare att med positivt förtecken integrera sexuallivet i den medvetna och ansvariga personligheten – en möjlighet som inte i samma grad funnits tidigare.

¹ SOU 1969:14, s. 169 och likalydande SOU 1969:38, s. 103.

1000
1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

V Hemmets betydelse

Stundom framförs uppfattningen att familjen har spelat ut sin roll och hemmet förlorat sin undervisnings- och uppfostringsfunktion.

Två tendenser beträffande kärnfamiljens (mor, far, barn) situation är påtagliga. Djupgående förändringar i samhället har å ena sidan minskat familjens sociala betydelse: fler och fler av familjens funktioner har flyttats över på institutioner utanför hemmet. Bl.a. har som en konsekvens av de ökade kraven på utbildning skolan övertagit en stor del av hemmets utbildande och *undervisande* funktion. Skolan har alltid givit även *fostran*. Men i och med att skolpliktstiden förlängts och en allt större andel elever fortsätter med högre utbildning, har skolan också övertagit en större del av hemmets (och arbetsplatsens) fostrande funktion.

Det är iakttagelser av detta slag som föranlett talet om familjens kris. Man får emellertid akta sig för att överdriva effekten av de förändringar som faktiskt skett. Familjens fortsatta betydelse som kunskapsförmedlare framgår t.ex. av det i och för sig beklagliga faktum att elever, vilkas föräldrar fått endast folkskoleutbildning, har ett studiehandikapp i förhållande till elever vilkas föräldrar fått högre utbildning. Genom den starka tillväxten av skol- och vuxenutbildning kommer detta missförhållande att i viss mån utjämnas, men ingenting tyder på att inte hemmet även därefter skulle ha stor betydelse som *kunskapsförmedlare*. Om hemmet har mindre betydelse än förr som *fostrare* så har det dock alltså den största betydelsen. Den barnpsykologiska forskningen visar nämligen att det är hemmet som har det djupaste inflytandet på barnets attityder (se nedan).

Härtill kommer att samhällsförändringarna i själva verket har ökat familjens emotionella betydelse. Fler och fler personer lever i familj. Även om äktenskapsliknande familjebildningar utan vigsel har ökat i antal, räknar de flesta ungdomar med att gifta sig. Flertalet äktenskap är livsvariga, även om skilsmässornas antal stigit. Kravet på trohet i äktenskapet omfattas av nästan alla. Bakom dessa tendenser ligger ett ökat behov att övervinna ensamhet i ett urbaniserat samhälle och att finna stöd, stimulans och tillhörighet i en komplicerad och krävande tillvaro. Familjegemenskapen upplevs av de flesta som den bästa möjligheten att tillfredsställa dessa behov. Det ökade antalet skilsmässor med efterföljande omgiften motsäger inte utan stöder denna uppfattning.

Man behöver en harmonisk familjegemenskap. Detta behov blir orsaken både till skilsmässan och omgiftet. Vad försöken att bilda storfamiljer betyder i sammanhanget är ännu för tidigt att yttra sig om.

De gällande riktlinjerna för samverkan mellan hem och skola bygger på en liknande uppfattning av familjens betydelse.

I Läroplan för grundskolan 1969 heter det i avsnittet om "Mål och riktlinjer": "Det är hemmet som bär huvudansvaret för barnets fostran och vård. Redan under de första levnadsåren utformas de grundläggande karaktärsdragen och innan ännu barnet kommit till skolan, har det i mångt och mycket utvecklat bestämda personliga attityder och vanor" (s. 20).

Beträffande skolåren heter det vidare: "Även under barnets år i skolan har hemmet det primära och huvudsakliga ansvaret för dess fostran och vård. Av största betydelse är då att söka överbrygga de olikheter i normer, som kan finnas mellan hem och skola" (s. 11).

Hemmets inflytande och påverkan på barnet är störst under förskoleåldern. Den psykologiska forskningen kan numera med säkerhet säga att det inte finns någon period i människans liv som i alla avseenden har sådan betydelse för hennes utveckling.

Barnet är utsatt för två olika slag av miljöpåverkningar: de avsiktliga och de oavsiktliga.

Det avsiktliga inflytandet är allt som vi kallar undervisning och fostran – sådan påverkan som vuxna med avsikt och ofta efter en viss plan utövar.

Det oavsiktliga inflytandet är den omedvetna påverkan som sker genom vårt sätt att handla, tala och överhuvudtaget bete oss mot barnen och mot varandra. Dessa tillfälliga händelser, reaktioner, uttryck och ord är mycket viktigare än de avsiktliga: har barnet god känslokontakt med en vuxen person, präglar denne barnets attityder, värderingsmönster och vanor för framtiden genom barnets identifikation med och imitation av den vuxne. I dagens debatt om huruvida man har rätt att påverka ett förskolebarn eller ej, t.ex. genom olika grad eller art av sexualupplysning, bör socialpsykologins rön inte förbises. Det finns inte något slags tomrum att placera barnet i. Antingen vi vill eller inte, utsätter vi det ständigt för en stark påverkan genom vårt sätt att vara. Redan språket som barnet lär sig från sin omgivning, (t.ex. valet av benämning på det manliga och kvinnliga sexualorganet) ger uttryck åt värderingar, synsätt och uppfattningar och medverkar till att modellera fram barnets normsystem och attityder. Någon möjlighet för hemmet att under barnets förskoleålder hålla sig "neutralt" i sexualfrågan ges inte. Om man väljer att tiga kommer även detta att skapa en viss attityd hos barnet.

Den intima förbindelse mellan mor och barn som fanns före födelsen kan under en övergångsperiod få sin fortsättning i en psykofysisk närkontakt. Det sker genom amningen och (eller) annan kroppslig närkontakt (med modern eller annan vårdare), vilken är nödvändig för barnets utveckling.

Munnen blir i första hand det organ varigenom barnet upplever trygghet, ömhet och kärlek. Man talar om ett grundmönster i personlig-

heten av trygghet eller otrygghet som utformas redan under det orala stadiet (mun-stadiet, 0—1 år). Tillfredsställandet av barnets sugbehov och behov av närkontakt är förutsättningar för denna trygghetsupplevelse och för en positiv och öppen grundattityd mot omgivningen.

Den varma kärleksfulla kontakten med vårdaren tycks vara en väsentlig förutsättning för att väcka och förlösa barnets förmåga att älska någon annan än sig själv. Det finns människor som lärt sig hysa ömhet och kärlek även om de saknat kärlek under sin barndom, men de är undantagsfall.

Den grundläggande sexual- och samlevnadsfostran i hemmet börjar med andra ord redan under barnets första levnadsår. (Beträffande barnsexualiteten och en närmare beskrivning av det första utvecklingsstadiet i människans sexualliv se artikeln "Människans psykosexuella utveckling".)

När de första kraven från omgivningen ställs och barnets anpassningsprocess börjar, kommer barnet in i ett nytt stadium i sin psykosexuella utveckling. Det viktigaste är fortfarande inte vad man säger till barnet, utan hur de vuxna beter sig mot varandra och mot barnet och därmed hur de omedvetet och oavsiktligt utsätter barnet för påverkan.

I de olika åldrarna skiftar sexualiteten i sina uttrycksformer. Den är hos barnet starkast knuten till först munnen, sedan ändtarmsöppningen (anus) och slutligen könsorganet som dominerande erogena zoner. Den aktivitet som är typisk för det orala utvecklingsstadiet, nämligen behovstillfredsställelsen och lustupplevelsen vid intagandet av födan i samband med sugandet, upphör inte i och med att barnet har gått in i det anala stadiet (1—3 år).¹ Tvärtom tilltar barnets sugande (på tummen, eller hellre på en napp) i intensitet för att nå sin kulmen vid tvåårsåldern. På det hela taget är sugandet barnets universalmedel mot otillfredsställda behov.

Under omgivningens eventuella krav på att barnet skall hålla sig rent och torrt, dvs. under inflytande av toalett-träningen, koncentreras barnets intresse och uppmärksamhet på en ny del av kroppen och på en viktig funktion som denna kroppsdel har. Barnets påtagliga intresse för de anala funktionerna är ett faktum under denna period. En växande känsla av makt genom att barnet kan uttrycka sitt trots mot eller sitt hänsynstagande till de vuxnas önskan i fråga om de anala processerna blir då en dominerande upplevelse. Enligt en teori utformas härunder ett nytt grundmönster i personligheten. Den s.k. lustprincipen omformas mer eller mindre till den s.k. realitetsprincipen. Enligt den förra önskar barnet minst av allt befatta sig med någon anal kontroll. I samband med en retning och ett spänningstillstånd i kroppen finns behovet av omedelbar uttömning utan hänsyn till omgivningens önskan. Att uppskjuta en omedelbar tillfredsställelse till tillfredsställelse vid en mer avlägsen

¹ Uttrycken "orala, anala och genitila stadier" skall inte uppfattas som om den sexuella utvecklingen vore det allt dominerande under barnåren. Barnet har massor av andra intressen och aktiviteter, vilkas utveckling kan beskrivas. Men en infantil sexualitet med olika utvecklingsstadier finns, och det har stor betydelse vilken attityd vårdaren har till den.

tidpunkt är däremot att handla i överensstämmelse med realitetsprincipen. Detta innebär att barnet börjar lära sig ansvar och hänsyn.

När barnet kommer i treårsåldern har den orala zonen förlorat sin dominerande betydelse och de flesta svårigheterna med de anala funktionerna försvunnit. Barnets intresse vidgas. Händelserna i yttervärlden upptar mer dess uppmärksamhet: barnet frågar om allt. Påverkan genom föräldrarnas attityder och handlingar måste nu kompletteras med att dessa frågor får sina svar. Den viktigaste formen av "sexualupplysning" förblir emellertid även då barnets upplevelse av förhållandet mellan föräldrarna. Dess framtida emotionella attityder till sexualiteten formas mera genom atmosfären i hemmet än av en aldrig så utmärkt intellektuell sexualupplysning. Detta gäller även barnets attityd i könsrollsfrågor. Den omedvetna upplevelsen av rollfördelningen mellan föräldrarna, av jämlikhet dem emellan, inverkar mer än all skolundervisning och all könsrolldiskussion i tonåren eller mellan vuxna. Det är en viktig förklaring till utvecklingens tröghet – på detta område liksom på många andra.

Fr.o.m. treårsåldern kommer emellertid varförfrågornas period, som fortsätter under hela förskoletiden. Här gäller den gamla välkända grundregeln att barnet bör få svar på allt det frågar om på det sexuella området, varken mer eller mindre. Man behöver emellertid inte vara rädd för att säga "för mycket"; om man gör det har det ingen annan effekt än att barnet tappar intresset för det man säger just då och glömmer bort det. Det viktiga är att man verkligen svarar på vad barnet frågar. I annat fall åstadkommer man en tabuering av det sexuella. Ängsliga, osanna eller undvikande svar kan – kanske för alltid – förbinda den sexuella sfären med en känsla av otrygghet eller "förbjudenhet". Problemet tycks alltjämt existera, eftersom ungefär hälften av eleverna i grundskolan och på gymnasiet uppger att de överhuvud inte fått någon sexualupplysning i hemmet.¹ Det finns också barn som inte alls frågar om sexuella ting, kanske därför att de märkt att föräldrarna blir obehagligt berörda. Då kan det vara skäl att föräldrarna på eget initiativ ger enkla upplysningar i samband med aktuella händelser.

Könsskillnadsfrågan

Redan i slutet av tvåårsåldern kan barn bli mycket förvånade över att pojkar och flickor har olika kroppsbyggnad. Detta kan bilda en naturlig utgångspunkt för samtal om saken med frågor och svar.

Bättre är emellertid att barnen aldrig behöver göra några "upptäckter" på detta område. Det torde ha blivit alltmåra vanligt att nutida föräldrar inte ens kommer att tänka på att det skulle vara något märkvärdigt att visa sig naken för sina barn. De gör det självfallet i samband med av- och påklädning, vid bad etc. Då blir könsolikheterna överhuvud aldrig något problem, och barnens frågor kan anknytas både till dess egna föräldrar och till andra barn. Könsolikheterna inklusive de sekundära könskaraktärerna hos vuxna kommer att självklart ingå i barnets föreställningsvärld, och i detta sammanhang kan det även placera in sig själv, i nuet och med

¹ Sexualkunskapen på grundskolans högstadium I, SOU 1969:8, s. 73; Sexualkunskapen i gymnasiet, SOU 1969:28, s. 62.

tanke på sin egen framtid som vuxen. Då inverkar man också gynnsamt på en speciell utvecklingsprocess, nämligen barnets "könsidentitetsupplevelse". Redan i tvåårsåldern får pojken och flickan en "jagföreställning" om sig själva som pojke respektive flicka. Det är fördelaktigt om denna process, även när det gäller medvetandet om kroppsbyggnaden, kan anknytas till föräldrarna, så att pojken kan identifiera sig med pappan, flickan med mamman. Det ger fasthet och trygghet i den identitetsupplevelse som är så viktig för den själsliga hälsan. Könslikhetsfrågorna blir inte heller överdimensionerade, som de kan bli om de hänförs till en mer eller mindre hemlig och förbjuden sfär.

Intresset för det egna könsorganet

Redan under det första levnadsåret upptäcker barnet oftast att beröring av genitalzonen kan ge lustkänslor. Det dröjer emellertid ytterligare ett par år innan något större intresse för det egna könsorganet uppkommer. Fr.o.m. treårsåldern är det emellertid en fullt normal företeelse att barnet har genitala lustförnimmelser. Ett första steg i riktningen mot att bli vuxen i detta hänseende tas alltså redan vid denna ålder.

Manipulationer med det egna könsorganet i avsikt att framkalla lustförnimmelser blir fr.o.m. denna ålder något helt normalt ehuru i mycket växlande utsträckning och inte hos alla barn. Vanligen leder detta inte till orgasm, men det är inte så alldeles sällsynt att en fullt iakttagbar orgasm förekommer, även före treårsåldern.

En hög frekvens av självstimulerande aktiviteter kan hos små barn, liksom i följande levnadsåldrar, vara ett symptom på ett otrygghets- eller ångesttillstånd, som barnet söker lindring i genom autoerotiska upplevelser. Även i dessa fall är självtillfredsställelsen i och för sig oskadlig. Det som är oroande är enbart det bakomliggande själstillståndet; det är i fråga om det som barnet behöver hjälp. Att söka förbjuda självstimulansen är ingen hjälp. Det kan bara öka barnets disharmoni.

Ett ständigt manipulerande med könsorganen kan även bero på lokalt irriterande sjukdomstillstånd, som naturligtvis bör undersökas och avhjälpas.

Företeelser som dessa kan tyckas inte höra till frågan om sexualupplysning för barn. De hör emellertid indirekt hit och är viktiga, ty föräldrarnas attityd till småbarns självtillfredsställelse kan ingripa djupt i barnens sexuella utveckling, djupare än den intellektuella sexualupplysningen. Det förekommer alltjämt att man genom skrämsel eller straff försöker hejda barnets normala intresse för det egna könsorganet. Det man i regel uppnår genom en sådan sexualfostran är två med varandra samverkande attityder hos barnet. Dels åstadkommer man att barnet förknippar skam- och lustkänslor med könsorganet, dels en fixering vid ett onormalt intresse för denna kroppsdel. Skuld- och ångestkänslor utgör nämligen en sexuell stimulans. (Se även kapitlet Självtillfredsställelse.)

”Fula gubbar”

Erfarenheten från studiecirklar i barnpsykologi och från föräldrakurser säger att man bör räkna med att en stor procent av barnen i städer och tätorter kommer i kontakt med exhibitionister, s.k. fula gubbar. Exhibitionisten nöjer sig i allmänhet med att blotta sina könsdelar inför barnet. Det tvångsmässiga särdraget i hans sexuella beteende är att denna handling, vanligen i förening med onani, är den enda som kan ge honom sexuell tillfredsställelse. Det förekommer även fast långt mera sällan att kvinnor närmar sig små barn i sexuell avsikt. De önskar vanligen smeka barnets könsorgan eller själva bli smekta på samma sätt. (Se ”pedofili” och ”exhibitionism” i artikeln ”Variationer i sexualdriftens inriktning och styrka”.) De flesta exhibitionister, som antastar barn, är beskedliga, skygga och ängsliga personer som lider av sin avvikande sexualdrift. Män som lockar med sig barn för att brutalt våldföra sig på dem är lyckligtvis mycket sällsynta.

En onyanserad skrämselfpropaganda mot ”fula gubbar” är skadlig. Barn som förut är ängsliga och rädda kan bli så uppskrämda att de ser ”fula gubbar” i varje gathörn eller buske. Den förtroendefulla inställningen till vuxna kan på detta sätt rubbas och kontakten omöjliggöras med uppriktigt barnkära människor som visar ett spontant intresse och vänlighet mot barn.

Vad beträffar barns reaktioner om de blir vittne till ett exhibitionistiskt beteende, så kan man först och främst konstatera att ett barn som är vant att se sin far naken finner själva blottandet alldeles ointressant. Händelsen blir inget problem. Varken barnet eller föräldrarna behöver bli uppskakade. Men det händer ju också att barn blir utsatta för sexuella övergrepp, som består i olika grader av sexuella närmanden. För att detta skall ske, fordras oftast att barnet är villigt att följa med till en undanskynd plats. Det har visat sig att det ofta är ömhetsshungrande barn, som behöver vänlighet och uppmärksamhet, som råkar in i sådant. Därför är ömhet, värme och god känslokontakt i hemmet det mest verksamma ”vaccinet” mot händelser av detta slag. Dessutom kan man, om barnet har fått en god sexualupplysning i hemmet (se nedan), förklara att det finns enstaka vuxna människor som är sexuell intresserade av barn och som vill locka dem med sig och att barnet därför aldrig bör följa med en vuxen som inte är vän i familjen.

Om ett barn råkar ut för sexuell övergrepp av något slag hjälper man det bäst med att behålla fattningen och inte visa upprördhet inför barnet. Man ser hur skadeverkningarna av det skedda oftare har sin egentliga orsak i omgivningens överdrivna reaktioner än i själva händelsen. Det är viktigare att i lugn och ro tala igenom det som hänt med barnet än att försöka avleda dess tankar från det eller tala om det.

Ursprungs- och tillkomstfrågan

Till ”varför”- och ”varifrån”-frågorna i 3-årsåldern hör också frågan om ”var barn kommer ifrån”. För ett förskolebarn har en sådan fråga ingen

	Grundskolan, åk 9, %	Gymnasiet, åk 2, %
Av föräldrar	52	45
Av syskon	9	6
Av skolkamrater	35	25
Av andra kamrater	51	45
På föreningar och möten	1	2
I böcker	45	65
I tidningar	27	33
På film	9	6
Från TV och radio	22	25

direkt sexuell innebörd. Detta numera allmänt kända faktum tycks ändå inte enligt nuvarande svenska undersökningar ha hjälpt hemmen att i större utsträckning ge barnet sexuell upplysning. Enligt en undersökning (1964) bland 222 stockholmspojkar (födda 1949–56) har i runt tal hälften av mödrarna känt sig mer eller mindre hämmade att ge sina barn sexuell upplysning. 32 % har visserligen svarat på barnets sexuella frågor men har haft svårigheter att tala öppet om ursprungs- och tillkomstfrågan och speciellt faderns roll. De mödrar som ger barnen vad de själva anser för nödvändiga upplysningar utan att själva känna sig hämmade utgör endast 20 %. Härmed kan jämföras de ovannämnda undersökningarna bland grundskoleelever och gymnasister. De gav följande svar på frågan: "Har man fått reda på någonting utanför skolan?" (betr. sexualkunskap):

Båda undersökningarna (den ena riktad till mödrar, den andra till barn) tyder på att minst hälften av föräldrarna undviker att tala med sina barn om sexuella ting. Som framgått av det föregående kan detta ingripa ofördelaktigt i barnets sexuella utveckling. Självfallet finns det dock ett mycket stort antal människor som funnit en god sexuell anpassning trots att området varit tabuerat i hemmen. Såsom framgår av tabellen ovan finns det ju andra kunskapskällor. Men de är inte av lika stort personlighetsutvecklande värde som informationen genom föräldrarna.

Hemmets sexualupplysning under förskoleåldern aktualiseras främst genom två frågor:

1. Varifrån kommer barn?
2. Hur "blir" det barn?

Svaret på frågan: "Varifrån kommer barn" bör inte vara att "det har kommit från mammas mage". Barnet finner det nämligen mindre angenämt att tänka sig att det legat och skvalpat bland den tuggade maten. Om man däremot säger att barnet har kommit från "ett varmt och skönt särskilt rum i mammas kropp", är det enligt förskolebarnets föreställningssätt något fullt acceptabelt. Om barnet sedan frågar om rummet är möblerat, är man redan inne i ett ömsesidigt givande samtal, lämpligen kompletterat med ritningar och bilder.

Den andra huvudfrågan: "Hur blir det barn" får i regel en annan utformning om man har givit ett sanningsenligt svar på den första

huvudfrågan. 5–6-åringens fråga blir då: "Hur kom jag in i rummet i mammas kropp?" Ett sanningsenligt svar kan då ge barnet många nya ord och begrepp som då blir fyllda med ett positivt emotionellt innehåll, t.ex. benämningar på mannens och kvinnans könsorgan, begreppen sädescell och äggcell m.m. Av flera skäl är det nödvändigt att klargöra faderns roll i fortplantningen. Önskvärt är att man då förklarar erektionen och penis införande i slidan samt att detta är något som känns skönt för föräldrarna. Därigenom har man från början förebyggt ängslan och vanföreställningar. Barnet har rätt att redan under förskoleåldern få veta att det så att säga konkret härstammar från både fadern och modern. Det ger en ökad trygghetsupplevelse, och det förhindrar från början att det sexuella samlivet tabueras.

Ingen annan upplysning kan ersätta den som sker genom föräldrarna, föräldern eller barnets stadigvarande vårdare. Har den ägt rum på ett positivt sätt, har också den bästa tänkbara grunden lagts för skolans fortsatta mera systematiska och småningom långt utförligare sexual- och samlevnadsundervisning.

Gällande läroplan för grundskolan rekommenderar "att skolan informerar föräldrarna om huvuddragen av sexualundervisningens innehåll och att dessa bereds tillfälle att – i den mån de så önskar – informera skolan om de sexual- och samlevnadsfrågor de talat med sina barn om i hemmet" (Läroplan för grundskolan 1969, s. 53). Om detta sker får såväl läraren som föräldrarna vägledning för samtalen med barnen om dessa frågor, och en samverkan mellan skola och föräldrar möjliggörs. Den information föräldrarna ev. är villiga att lämna är av stort värde för uppläggningsenheten av skolans första undervisning. Önskvärt är att fortsatt informationsutbyte kommer till stånd en gång vid början av mellanstadiet och en gång vid början av högstadiet.

Litteratur:

- Sylvander, I: Barnens sexualliv. I "Barn", Bonniers föräldrahandbok. Stockholm 1964.
- Ottersen, Ottar: De viktigaste åren. 11:e uppl. Stockholm 1974.
- : De lyckliga åren. Stockholm 1974.
- Curman, Hans: Vad skall jag säga mitt barn? Råd till föräldrar rörande barnens sexualupplysning. Stockholm 1968.
- Hegeler, Sten: Hur går det till, mamma? Övers. Stockholm 1968.
- Vestin, Frances & Tuuloskorpi, Horst: Mummel, en ny människa. Stockholm 1970.
- Widerberg, Siv: Mamma, pappa, barn. En bok för barn om kärleks- och sexuallivet. Göteborg 1967.
- Grundläggande tillit. Sexualfostran – en trygghetsfaktor. Specialarbete av lärarkandidater vid ett förskoleseminarium. Stockholm 1970.

Litteratur

(Utöver litteraturhänvisningarna under de enskilda kapitlen anføres här några valda arbeten som bedömts som värdefulla för sexual- och samlevnadsundervisningen. Några av dem har nämnts även under kapitlen.)

För läromedel i sexual- och samlevnadskunskap hänvisas till de årliga läromedelsförteckningarna från Statens institut för läromedelsinformation.

Historiskt

Lewinsohn, Richard: Sexualitetens historia. Övers. Stockholm 1957.

Taylor, G Rattray: Sex in history. London 1954.

Linné, Carl von: Om sättet att tillhoppa gå. Sexuälföreläsningar. Collegium medicum. Göteborg 1969.

Betänkande i sexualfrågan. SOU 1936:59. Andra uppl. Stockholm 1938.

Ottesen-Jensen, Elise: Och livet skrev. Stockholm 1965; Och livet skrev vidare. Stockholm 1967.

Sociologi

Beach, Frank A & Ford, Clellan S: Sexualitet hos människor och djur i antropologiskt och biologiskt perspektiv. Övers. Stockholm 1952.

Kinsey, Alfred m.fl.: Kinsey-rapporten. Mannens sexuella beteende. Övers. Stockholm 1949.

Kinsey, Alfred m.fl.: Kvinnans sexuella beteende I-III. Övers. Stockholm 1968.

Israel, Joachim: Sociologiska aspekter på sexualitet. Ingår i: Sexologi, red av Joachim Israel. Uppsala 1970.

Jonsson, Gustav: Sexualvanor hos svensk ungdom. Ingår i SOU 1951:41, Ungdomen möter samhället.

Zetterberg, Hans L: Om sexuallivet i Sverige. Värderingar, normer, beteenden i sociologisk tolkning. SOU 1969:2. Stockholm 1969. En upplaga med enbart den löpande texten, utan tabellbilaga, utgavs 1969 på Aldusförlaget under titeln: Sex i Sverige.

- Linderoth, H och Rundberg, B: Skolungdomars sexualupplysning och sexualvanor. Prel rapport från regionsjukhusets barn- och ungdomspsykiatriska klinik och skoldirektionens hälsovårdsavdelning. Örebro 1964. Stencil.
- Karlsson, Georg: Sexuella vanor och attityder bland folkhögskoleelever. Sociologisk forskning 1964:2-3.
- Simon, Pierre m.fl.: Rapport sur le comportement sexuel des Français. Paris 1972. (Den franska "kinseyrapporten".)
- Schofield, M: The sexual behaviour of young people. London 1965.
- Christensen, Harold T: Sexualverhalten und Moral. Eine kulturvergleichende Untersuchung. Hamburg 1971.
- Broderick, C B: Kinder- und Jugendsexualität - Sexuelle Sozialisierung. Hamburg 1970.
- Eriksson, Erik H: Barnet och samhället. 2 uppl Stockholm 1965.
- "RFSU-statistik," (Uppgifter ur officiella källor rörande sexualvanor, aborter, gonorré, sexualbrott samt svensk och utländsk befolkningsstatistik.) Andra uppl. Stockholm 1973. Erhålles från RFSU.

Sexologi

- Sexologi, red av Joachim Israel under medverkan av flera författare. Uppsala 1970.
- Paedagogisk sexologi I-II, (712 sidor) red av Preben Hertoft m.fl. Köpenhamn 1971.
- Kvinna och man. Red. av Maj-Briht Bergström-Walan under medverkan av Sture Cullhed, Ulf Larsson-Cohn och Kerstin Vinterhed. När-var-hur-serien. Stockholm 1968.
- Demarest, Robert J & Sciarra, John J: Befruktning, förlossning, födelsekontroll. Övers. Stockholm 1970.
- Masters, W H & Johnson, V E: Sexuellt gensvar hos människan. Övers. Stockholm 1967.
- : Human Sexual Inadequacy. London 1970.
- Belliveau, F & Richter, L: Sex på rätt sätt. Stockholm 1971. (Innehåller ett utförligt referat av Masters' & Johnsons ovannämnda arbeten.)

Sexualundervisning

(Utförliga resonerande synpunkter på sexual- och samlevnadsfrågor för åldersstadiet återfinns sedan slutet av 1960-talet ofta i läromedel för högstadiet och gymnasieskolan i religionskunskap samt för högstadiet i samhällskunskap. Detsamma gäller om läromedel utformade för samlade eller ämnesbundna arbetsområden i orienteringsämnen, ägnade åt sexual- och samlevnads-kunskapen i grundskolan. Härnedan förtecknas ett urval böcker som inte hör till någon av dessa kategorier men som innehåller fakta och synpunkter för sexualundervisningen.)

- Pomeroy, Wardell B: Pojkar och sex. Övers. Stockholm 1969.
- Asklund, Lis & Wickbom, Torsten: Vad är det som händer? Sexualkunskap för årskurs 5 och 6. Stockholm 1969.
- Jodal, Rut: Att bli vuxen. En bok för ungdom och föräldrar om sexuallivet och mänsklig samlevnad. Stockholm 1967.
- Jodal, Rut: Vi och våra tonåringar. Studieplan för föräldrar till "Att bli vuxen". Stockholm 1968.
- Asklund, Lis & Wickbom, Torsten: Vägen till mognad. En bok för ungdom om samlevnad. Andra uppl. Stockholm 1969.
- Takman, John: Att vara två. Sexualkunskap för högstadiet. Uddevalla 1969.
- Särman, Ingmar: Två. Fyra samtal om sex. Falköping 1970.
- Sexual- och samlevnadsundervisning. Studiedagshäfte, utg av skolöverstyrelsen. Utbildningsförlaget. Stockholm 1971.
- Linnér, Birgitta; Westholm, Barbro & Thörne, Marianne: Familj och samlevnad. Familjekunskap för gymnasieskolan (kapitlet Den sexuella samlevnaden). Fjärde uppl. Nacka 1972.

Debatt

- Linnér, Birgitta: Sex i samhället. Stockholm 1968.
- Sex och samhälle (debattinlägg av flera författare). Stockholm 1965.
- Samlevnad i överflöd. En debattbok tillägnad Elise Ottesen-Jensen. Lund 1966.
- Packard, Vance: Den sexuella förvirringen. Övers. Stockholm 1969.
- Hegerfors, Sture & Sidén, Hans: Sex och serier. Stockholm 1970.
- Hemberg, Jarl: Sexualundervisningen i skolan från kristen synpunkt. Utg. på uppdrag av Samkristna skolnämnden. Falköping 1970.
- Sex, ömhet, utarmning. Om människor på anstalt. Pockettidningen R 1971, nr 3.

Ordlista

- Abstinéns.* Avhållsamhet, t.ex. från könsumgänge.
- Abort.* 1) Missfall, "spontan abort". 2) Framkallad, provocerad abort.
- Adolescéns.* Åren närmast efter puberteten.
- Amenorré.* Uteblivna menstruationer.
- Ämnhinna.* Den inre av fosterhinnorna.
- Antikonception.* Förebyggande av befruktning.
- Atrofi.* Förtvining av kroppsvävnader.
- Autoerotisk.* Betecknar på den egna personen inriktad könsdrift. Narcissism.
- Avslag.* Utsöndringen från livmodern under 3-6 veckor efter förlösningen.
- Bartholins körtlar.* Slemkörtlar i trakten av slidmynningen.
- Bisexuell, bisexualitet.* Betecknar sexualdrift som är inriktad på individer av såväl det egna som det motsatta könet. Jfr *Homosexualitet*.
- Bitestikel.* Sädesledarens första "hopnystade" del invid testikeln.
- Blygd.* Äldre beteckning på det kvinnliga könsorganets yttre delar.
- Cervix (úteri).* Livmoderns nedre smalare del. Livmoderhalsen.
- Choriongonadotropin.* Hormon som produceras i stor mängd i placenta under graviditet. Ligger till grund för ett vanligt graviditetstest.
- Chorionhinna.* Den yttre av fosterhinnorna.
- Clitoris.* Se *Klitoris*.
- Cóitus.* Samlag.
- Cóitus interruptus.* "Avbrutet samlag". Preventivmetod som innebär att mannen drar tillbaka penis före sädesuttömningen.
- Corpus luteum.* Gulkropp. Ett inresekretoriskt (hormonproducerande) organ som bildas i äret efter en brusten follikel.
- Corpus úteri.* Livmoderns övre, tjockare del.
- Cunnilingus.* Beröring mellan mun och slidöppning.
- Defloration.* Bristningen av mödomshinnan t.ex. vid första samlaget.
- Dröppel.* Gonorré.
- Dysmenorré.* Smärtsamma menstruationer.
- Ectopisk graviditet.* Utomkvedshavandeskap, se d.o.
- Ejakulation.* Sädesuttömning.
- Ejaculatio praecox.* För tidig sädesuttömning.
- Ejaculatio retardata.* Utebliven eller starkt fördröjd sädesuttömning.
- Embryo.* Foster i de tidigaste utvecklingsstadierna.
- Endometriet.* Livmoderslemhinnan.
- Erktion.* Penis' styvnande, "stånd", som åstadkoms genom blodfyllnad.
- Erogena zoner.* De delar av kroppen där beröring, t.ex. genom smekning, i särskilt hög grad kan ge upphov till sexuell vällustkänsla.
- Eugenisk indikation.* Den abortindikation (se *Indikation*) som föreligger då fostret riskerar att drabbas av svåra ärftliga missbildningar eller sjukdomstillstånd.
- Exhibitionism.* En speciell inriktning av könsdriften. En exhibitionist kan uppnå orgasm endast eller företrädesvis genom att, vanligen i förening med onani, blotta sitt könsorgan för en person som visar skrämsel eller obehag inför hans beteende.
- Fellatio.* Beröring mellan mun och penis.
- Fertilitet.* Fruktsamhet.
- Fetischism.* En speciell inriktning av könsdriften. En fetischist kan uppnå orgasm endast om han eller hon får se eller röra vid det föremål, vid vilket den sexuella stimulansen är fixerad.

- Fimosis.* Förträngning av förhuden.
- Flytning.* Vätskeavgång genom slidan.
- Follikel.* Äggblåsa i äggstocken, innehållande ett ägganlag.
- Framfall.* Livmoderns sänkning ned i vagina.
- Frigiditet.* Potensrubbnig hos kvinnan; oförmåga till orgasm och/eller sexuella lustkänslor vid samlag; sexuell likgiltighet. Eg. "kyla".
- FSH.* Follikelstimulerande hormon. Se Follikel.
- Förgården.* Det område av kvinnans yttre könsorgan som begränsas av de små blygdläpparna.
- Förhuden.* Den hudficka på penis som omsluter ollonet.
- Gener.* Arvsanlagen i kromosomerna.
- Genitalier.* Könsorgan.
- Gestagener.* Sammanfattande beteckning på naturliga och syntetiska hormoner med progesteron-effekt.
- Glans.* Ollonet.
- Gonader.* Könskörtlar (äggstockar och testiklar).
- Gonadotropiner.* Sammanfattande benämning på "överordnade" könshormoner, som produceras i hypofysens framlob: Follikelstimulerande hormon (FSH) och luteiniserande hormon (LH) samt luteotropt hormon (LTH).
- Gonoköck.* Den bakterie som orsakar gonorré.
- Gonorré.* Se *Veneriska sjukdomar*.
- Hermafrodit.* Kroppsligt tvåkönad individ. En äkta hermafrodit har både äggstock(-ar) och testiklar.
- Heterolog insemination.* Artificiell insemination av spermier från annan givare än den egna maken.
- Heterosexuell.* Betecknar person vars sexualdrift är inriktad på individer av motsatt kön.
- Homolog insemination.* Artificiell insemination med spermier från den egna maken.
- Homosexuell.* Betecknar person vars sexualdrift är inriktad på individer av samma kön.
- Hymen.* Mödomshinnan.
- Implantation.* Det befruktade äggets fastväxande i livmoderslemhinnan. Se även *Nidation*.
- Impotens.* Vanligen oförmåga hos mannen att uppnå erektion och därmed följande oförmåga att genomföra ett samlag. Även oförmåga att uppnå orgasm och ejakulation. Även = *Frigiditet*, se d.o.
- Incest.* Sexualumgänge mellan nära släktingar.
- Indikation.* Omständighet(er) som motiverar en viss åtgärd, t.ex. legal abort.
- Infertilitét.* Ofruktsamhet, sterilitet.
- Insemination.* Införande av sperma i slidan på konstlad väg.
- Intrauterina preventivmedel.* IUP, Livmoderinlägg. Preventivmedel som består av föremål som för en längre tid placeras i livmodern.
- Kapacitering.* Påverkan (av ej närmare känd art) på spermiehuvudet, vilken gör spermien duglig att befrukta ett ägg. K. äger rum då spermierna befinner sig i de kvinnliga könsorganen.
- Kastrering.* Avlägsnande av båda könskörtlarna.
- Kejsarsnitt.* Operativt uttagande av levande, fullgånget foster.
- Kittlare.* Se *Klitoris*.
- Klimakterium.* Perioden under vilken menstruationerna avtar och upphör i 45–50-årsåldern.
- Klitoris.* Kvinnans speciella organ för sexuell stimulering, beläget vid de små blygdläpparnas mötespunkt.
- Konception.* Befruktning.
- Kondom.* Preventivmedel som består av ett hölje av tunt gummi, som träs över penis före samlaget.
- Kontraception.* (adj. *kontraceptiv*). Förebyggande av befruktning.
- Kromosomer.* Bärarna av arvsanlagen i cellerna. Varje cell i människokroppen har 23 par kromosomer, utom könscellerna – äggceller och sädesceller – som har 23 enkla kromosomer. Då en äggcell och en sädescell sammansmälter, uppstår en cell med 23 kromosompar. Kromosomen är sammansatt av *gener* (arvsanlag).
- Könsjukdomar.* Se *Veneriska sjukdomar*.
- Låbia majóra.* Stora blygdläpparna.
- Låbia minóra.* Små blygdläpparna.
- Lesbisk.* Homosexuell, om kvinnor.

- Lex véneris.* Bestämmelser som stadgar skyldighet för den som lider av venerisk sjukdom att söka läkare och hindra smittans vidare spridning. Bestämmelserna fanns ursprungligen i en särskild lag men ingår sedan 1968 i smittskyddslagen.
- LH.* Luteiniserande hormon. Se d.o.
- Livmoderinlägg.* Se *Intrauterina preventivmedel.*
- LTH.* Luteotropt hormon. Se d.o.
- Luteiniserande hormon (LH).* Som stimulerar gulkroppsbildningen. Se *Gonadotropiner.*
- Luteotropt hormon (LTH).* Prolaktin. Ett hormon som bildas i hypofysens framlob. Stimulerar mjölkkörtlarna till mjölkavsöndring. Förhindrar att corpus luteum tillbakabildas.
- Manifest (adj.).* Förverkligad, praktiserad, tydlig, uppenbar. Motsats: latent.
- Masochism.* En speciell inriktning av könsdriften. En masochist kan uppnå orgasm endast då hon eller han tillfogas smärta i samband med samlaget.
- Masturbation:* Självstillfredsställelse. Onani.
- Menårche* (utt. *menårke*). Första menstruationen.
- Menopåus.* Tiden efter menstruationernas upphörande. Tiden efter klimakteriet.
- Menstruation.* Blödning ur vagina i samband med att den förtjockade livmoderslemhinnan stöts av.
- Moderkaka.* Se *Placenta.*
- Nidation.* Det första stadiet i den utvecklingsprocess ägget genomgår i växelverkan med den närmast liggande delen av livmoderslemhinnan, sedan ägget implanteras i denna.
- Nymfomani.* Abnormt stark sexuell aktivitet hos kvinnor.
- Ollonet.* Penis' yttersta del.
- Onani.* Självstillfredsställelse.
- Oral.* Som har med munnen att göra.
- Orgasm.* Sexuell utlösning som ger stark vällustkänsla.
- Ovarium.* Äggstock.
- Ovulation.* Ägglossning.
- Oxytocin.* Hormon som produceras i hypofysens bakre lob. Påverkar livmoderns muskler till sammandragning.
- Pederasti.* Homosexuell dragning till småpojkar.
- Pedofili.* Bøjelse för könsumgänge med barn.
- Penis.* Manslemmen.
- Peristaltik.* Fortskridande momentan förträngning av rörformiga organ, varigenom innehållet förskjuts i röret.
- Pessår.* Preventivmedel som består av ett gummimembran utspänt av en fjäder. Pessaret placeras i slidan före samlag.
- Petting.* Sexuell kontakt där parterna stimulerar varandra sexuellt utan att penis förs in i slidan.
- Placenta.* Moderkaka. I moderkakan, som är fastvuxen vid livmoderväggen, sker utbytet mellan fostrets och moderns blodomlopp av syre, näringsämnen och avfallsprodukter.
- Pollution.* Ofrivillig sädesuttömning, vanlig särskilt under sömnen.
- Polyandri.* Den form av polygami där en kvinna har flera män samtidigt.
- Polygami.* Månggifte.
- Polygyni.* Den form av polygami där en man har flera hustrur samtidigt.
- Pornografi.* Framställning i text och/eller bild som har till enda syfte att verka sexuellt stimulerande.
- Pörtio vaginalis.* Livmodertappen.
- Potens.* Förmåga hos mannen och/eller kvinnan att genom heterosexuellt samlag med penis i vagina uppnå ömsesidig tillfredsställelse, innefattande ömsesidig orgasm. För mannens del ingår i potensbegreppet även förmåga till erektion och ejakulation.
- Premiss.* Förutsättning för en slutledning. Av de båda premisserna "Huset är gult" och "Gult är fult" kommer man genom en logisk operation, en *slutledning*, fram till *slutsatsen* "Huset är fult".
- Prevention (adj. preventiv).* Förebyggande, t.ex. av befruktning.
- Progesteron.* Gulkroppshormon. Bildas i corpus luteum. Vidmakthåller graviditeten.
- Prolaktin.* Luteotropt hormon. Se d.o.
- Prolán.* Gonadotropin. Se d.o.
- Promiskuitet (adj. promiskuös).* Benägenhet eller vana att ofta växla sexualpartner.

- Próstata.* Blåshalskörteln.
- Pseudo-* (i sammansättningar). Skenbar.
- Pubeshår.* Behåringen kring könsorganen.
- Rytmmetoden.* Preventivmetod som bygger på att samlag kan leda till befruktning endast under ett begränsat antal dagar kring ägglossningen.
- Sadism.* En speciell inriktning av könsdriften. En sadist kan uppnå orgasm endast då han eller hon tillfogar den andra parten smärta i samband med samlaget.
- Schanker.* Benämning på det sår som uppstår på infektionsstället vid syfilis (hård schanker) eller *ulcus molle* (mjuk schanker). Även synonym för syfilis. Se *Veneriska sjukdomar*.
- Scoptofili.* Annat ord för voyeurism. Se d.o.
- Scrotum.* Pungen.
- Sémen.* Sädsvätska.
- Självstillfredsställelse.* Stimulering av de egna könsorganen med avsikt att uppnå orgasm.
- Skrapning.* Operativt ingrepp som innebär att livmoderns insida rensas med ett instrument.
- Slidan.* Den kanal som leder från livmodern till de yttre könsorganen. Vagina.
- Smegma.* Talgkörtelsekret som samlas mellan förhuden och ollonet.
- Somatisk.* Kroppslig.
- Sperma.* Sädsvätska.
- Spermatozoer.* Sädsceller.
- Spermie.* Sädscell.
- Spiral.* Intrauterint (se d.o.) preventivmedel.
- Sterilisering.* Operation för att framkalla ofruktksamhet.
- Stilbén.* Syntetiskt östrogen som kan tillföras genom munnen. Ingår i p-tabletter.
- Svällkropp.* Vävnad i penis och klitoris som innehåller hålrum, vilka snabbt kan fyllas med blod, varvid dessa organ styvnar.
- Syfilis.* Se *Veneriska sjukdomar*.
- Sädesblåsor.* Blåsor vid sädesledarna. S. innehåller sekret i vilket spermerna blandas ut.
- Sädesledare.* Det halvmeterlånga rör som förbinder en testikel med urinröret.
- "Säkra perioder".* Se *Rytmmetoden*.
- Tabu* (uttalas tabú eller tábu). Socialt och/eller religiöst motiverad stark hämning mot att öppet tala om en viss företeelse eller utföra en viss handling.
- Tabuera.* Att belägga en viss företeelse med *tabu*.
- Testikel.* Manlig könskörtel.
- Testosteron.* Manligt könshormon, som produceras i testiklarna.
- Tidelag.* Samlag mellan människor och djur.
- Transsexualism.* Ett tillstånd där en persons psykosexuella identitet inte överensstämmer med det kroppsliga könet.
- Transvestism.* Behov av att iföra sig det andra könets kläder.
- Trauma.* Skada. Inom psykologin: bestående psykisk skada till följd av plågsam upplevelse eller serie av plågsamma upplevelser av samma slag.
- Treponéma pallidum.* Syfilis' smittämne.
- Tuba (uterína).* Äggledaren.
- Ulcus molle.* Se *Veneriska sjukdomar*.
- Úterus.* Livmodern.
- Utomkvedshavandeskap.* Graviditet där det befruktade ägget utvecklas utanför livmodern, vanligen i en äggledare.
- Utlösning.* Se *Orgasm*.
- Utsaga.* Påstående "som säger något om något". Man skiljer mellan faktautsagor (ex. Huset är gult) och värdeutsagor (ex. Huset är fult).
- Vagina.* Slidan.
- Veneriska sjukdomar.* Gemensam benämning på följande i smittskyddslagen upptagna sjukdomar: Gonorré (dröppel), syfilis (hård schanker), *ulcus molle* (mjuk schanker) och lymfogranulöma venérum (tropikböld).
- Virgo intacta.* "Orörd jungfru". Betecknar att hymen ej har brutit.
- Voyeur* (uttalas voajör). Person som i extrem grad finner sexuell stimulans genom att se avklädningscener eller andra människors sexuella handlingar. "Tittare".
- Vulva.* Det område av kvinnans yttre könsorgan som begränsas av de stora blygdläpparna.
- Östrogen.* Kvinnligt könshormon.

Medverkande

Ingvar Alm, docent, överläkare
Maj-Briht Bergström-Walan, fil. lic., ledamot av USSU
Carl Gustaf Boëthius, fil. mag., ledamot av och huvudsekreterare i USSU
Sture Cullhed, med. lic., t.f. överläkare
Rune Eliasson, docent
Lars Engström, docent
Ingrid Fredriksson, fil. kand., departementssekreterare
Gunnar af Geijerstam, leg. läk.
Birgitte Heeger, fil. kand., ledamot av USSU
Fernando Henriques, professor, Sussex, England
Lars Ingelstam, professor
Margareta Ingelstam, fil. mag.
Ingvar Johannesson, professor
Birgitta Linnér, jur. kand.
Rolf Luft, professor
Stig Melander, docent
Ottar Ottersen, teol. kand., studierektor, ledamot av USSU
Gösta Rodhe, skolöverläkare, ledamot av USSU
Thorsten Sjövall, överläkare, ledamot av USSU
John Takman, överläkare
Malcolm Tottie, medicinalråd
Torsten Wickbom, rektor, ledamot av USSU

Reservation¹

Av Rolf Granstrand

USSU:s handledningsförslag är ett framsteg. Särskilt i jämförelse med föregångarna från 1945 och 1956. I jämförelse med den bästa sexualundervisningen som idag förekommer ute i skolorna innebär dock förslaget ingen reform.

USSU tillsattes vid mitten av 60-talet då sexualdebatten fördes hård mellan å ena sidan frigiordade sexualradikaler som krävde "ljus och luft" (RFSU, SECO, FPU, SSU, åtskilliga kultursidesdebattörer m. fl.) och å andra sidan kulturkonservativa grupper som krävde fasta normer och allmän restriktivitet (högern, kyrkliga och frikyrkliga grupper, de 140 läkarna, namninsamlingen för kristendom i grundskolan etc.)

I dag, 10 år senare, är situationen i grunden annorlunda. Sexualfrågan i inskränkt mening intresserar bara moralreaktionära grupper på den yttersta högerkanten. Däremot har i hela Västeuropa och USA det kapitalistiska samhällets ideologi råkat in i en förtroendekris, inklusive synen på sexualiteten, familjen, kvinnan. Stora grupper av arbetare, ungdomar, kvinnor, studenter och kulturarbetare har börjat ifrågasätta de etablerade sanningarna och värderingarna, den s. k. värdegemenskapen.

I den situationen lägger man överallt fram "progressiva reformer" för att försöka dämpa de motsättningar som kapitalismen ständigt alstrar och som ideologin inte längre kan dölja eller rättfärdiga. Det kan gälla u-hjälp eller företagsdemokrati eller lokaliseringar eller kulturstöd. Eller just sexualundervisning.

Den reformerade sexualundervisningen ska försöka plåstra om de skador som kapitalismens ohejdade exploatering av sexualiteten medför. Skador i relationerna mellan ungdomar, mellan generationerna och mellan män och kvinnor i allmänhet. Kvinnans degradering till sexualobjekt. Kärlekens degradering till en vara bland andra varor. Sexualundervisningen ska försöka korrigera den verklighetsbild och den människosyn som underhållningsindustrin och reklamen sprider. Och USSU utgår från den i och för sig rimliga tanken att ökade kunskaper och större medvetenhet ska göra människors samlevnad mer tillfredsställande än för närvarande.

Men USSU bortser – eller snarare tvingas bortse – från tre förhållanden:

¹ Samtliga hänvisningar vid citat ur utredningen hänför sig till del II, dvs förslaget till lärarhandledning.

1. Sexualundervisningens inflytande över normbildningen i samhället är minimalt.

Enligt USSU:s förslag kommer sexualundervisningen från lågstadiet till gymnasienivån i bästa fall att omfatta 30–35 lektioner. Detta ska jämföras med kraften i de budskap som – direkt och indirekt – hamras in genom dags- och veckotidningar, schlagertexter, filmer, underhållningsprogram i radio-TV, reklam m. m. för att nu inte tala om den rena sexindustrin. Varje dag, varje vecka, året runt, år efter år.

”Det är inte din och min sexuella frigjordhet som vrålar om orgasmer och spermakaskader, det är kapitalets. Vår sexångest, impotens och frigiditet löses inte av jättebröst och batteridrivna penisar. En sexualitet som reducerats till kamp mellan könsdelar, är inte frigjord sexualitet. Det är frigjordhet för kapitalet som försöker göra oss till kämslomässiga krymplingar för att få oss att konsumera”.

Annika Nordin i Kvinnobulletinen 3–4/73.

Skolans och sexualundervisningens röst drunknar i larmet. USSU tycks ibland vara medveten om detta. Men skyndar raskt vidare för att ge allt mer detaljerade anvisningar för vad landets lärare ska säga och göra på sina fåtaliga sexualundervisningstimmar. Medan veckotidningsutgivarna, porrklubbsägarna, kioskförfattarna, journalisterna, fotograferna, filmmakarna, TV-underhållarna, schlagerförfattarna, skivpratarna, reklammännen, personalcheferna, försäljningsdirektörerna och kapitalägarna ostörda fortsätter sin verksamhet. Dom och deras dagliga verksamhet ingår nämligen inte i kompetensområdet för statliga utredningar som sysslar med sexual- och samlevnadsundervisning. Och inte heller inom kompetensområdet för det s. k. demokratiska beslutsfattandet överhuvudtaget. Så är nu en gång för alla arbetsfördelningen i ett kapitalistiskt samhälle byggt på principen om privat ägande till produktionsmedlen, produktion för vinst och inte för behov samt yttrandefrihet för dem som har resurser.

2. Klassamhällets skola är själv med och skapar de problem sexualundervisningen ska motverka.

En av skolans uppgifter är att i huvudsak reproducera klasstrukturen i nästa generation. Dvs. att se till att de borgerliga samhällsklassernas barn får överta sina föräldrars positioner och att arbetarklassens barn lär sig sin plats – vid maskinerna och på underordnade jobb inom sjukvård, handel, transport etc. Med undantag för enskilda, läsbegåvade arbetarbarn som tillåts lämna sin klass.

(Under ”utbildningsexplosionens år” på 60-talet misslyckades skolsystemet delvis med denna uppgift. Alltför många arbetarbarn släpptes vidare. Och det blev alltför få nya svenska arbetare – därför invandringen. Men nu kommer spärrarna, både för den högre utbildningen och för invandringen.)

Skolan uppfyller denna uppgift mer eller mindre automatiskt. Genom

sin världsbild och verklighetsuppfattning och genom sina arbetsmetoder och lärare gynnar skolan systematiskt de borgerliga klassernas barn. Vilket sen bara bekräftas av betygssystemet. För många barn från arbetarklassen blir skolan en direkt fiendlig miljö — särskilt under högstadietiden.

En del kuvas och intar sin underordnade plats i samhällshierarkin. Andra revolterar och slås kanske helt ut, blir "asociala". Men alla tvingas de utanför skolan för att söka sin identitet och forma sina ideal. Och i en situation när den gamla arbetarkulturen är krossad (Folkets hus, arbetartidningarna, proletärförfattarna, sångerna, teatergrupperna och läsecirkelarna, fackföreningsmötena och ungdomsklubbar, caféerna, arbetaridrotten, Folket i Bild) och den nya arbetarkulturen knappt ännu i sin linda, så blir underhållningsindustrin med alla sina erbjudanden det lättillgängligaste alternativet.

Och underhållningsindustrin och reklamen har en avgörande betydelse för att befästa stereotypa könsrollsuppfattningar och -beteenden under tonåren. Vilka i sin tur är en av huvudorsakerna till ungdomarnas sexuella problem, vare sig det gäller oönskade graviditeter, tidiga äktenskap, dålig tillfredsställelse eller andra samlevnadsproblem.

Och arbetarklassens barn blir helt följdriktigt klart överrepresenterade bland "problem barnen och problem ungdomarna".

USSU är indirekt medveten om allt detta och medger t. o. m. att "det finns stora minoritetsgrupper med ytterst allvarliga anpassningsproblem" (5.5.5, mom. 20).

"En del av ungdomarna hittar inga möjligheter till självförverkligande, till en positiv identitet i den livssituation de befinner sig i inom och utom skolan. Det kan då hända att de väljer attityder och handlingar helt i strid med omgivningens krav för att på så sätt ändå uppleva en känsla av självständighet och egen profil" (5.5.1).

Ungdomarnas liv kommer att gestalta sig mycket olika. Och de kommer att tillgodogöra sig sexualundervisningen och annan undervisning — i mycket olika utsträckning. Men för USSU blir det här en karaktärsfråga. Vissa går det väl i livet, andra saknar "en fungerande god vilja" (2.2, punkt 1) och är "likgiltiga för ansvarsfrågan" (4.2.3). "Somliga har en disharmonisk, andra en ganska harmonisk pubertet" (5.4.4, punkt 6). Vissa föräldrar kommer på föräldramöten, de andra kan man nå med broschyrer (kapitel 9). Kort sagt, var och en sin egen sexuella lyckas smed.

Det kapitalistiska klassamhällets skola bidrar aktivt till de utstöttnings- och missanpassningsproblem som sexualundervisningen är tänkt att motverka. Men man kan väl inte ändra skolan bara för att minska ungdomarnas problem, sexuella och andra! ?? Och det ingår åtminstone inte i USSU: s direktiv att fundera över sånt.

3. Sexualundervisningens idealsamlevnad är fjärran från människors möjligheter i dag.

USSU anser i högtidligare sammanhang, dvs. i sina målformuleringar, att "sexualiteten . . . har ett ouplösligt samband . . . med samhällsstrukturen" (2.1).

Nåväl, vad innebär då den kapitalistiska samhällsstrukturen för människors samlevnad i allmänhet och sexualitet i synnerhet?

Hur inverkar ackord? (Sverige har mer ackordslön än något annat land.)
Hur inverkar skiftgång på sexuallivet? (En allt större del av arbetarklassen har skiftarbete.)

Är löpande band bra? Är förmän bra? Hur inverkar bullerskador?

Hur inverkar 10–11 timmars arbetsdag (normalt enligt låginkomstutredningen)?

Hur inverkar det på människors fritid om man har ett meningslöst och monotont arbete?

Hur är det att veckopendla? Att vara änka i veckorna? Att bo i AMS-barack?

Hur är det att vara 18-årig finsk grabb, jobba vid SAAB-Scantias eller Volvos löpande band och bo i företagets baracker? Eller tjej på Algots?
Hur är det att vara trångbodd medan tusentals lägenheter står tomma?

Reklamen? Konsumtionshysterin?

Bristen på barn tillsyn? Och vettiga fritidsmöjligheter för ungdomar?
Arbetslösheten?

Kort sagt, är det kapitalistiska samhället bra för människors samlevnad?

USSU har inget svar på dessa frågor. Ja, USSU ställer inte ens frågorna. Dom går utöver direktiven. Men samtidigt förmedlar USSU som rena fakta en mycket ljus bild av den svenska verkligheten de två gånger som "samlevnadens bakgrundsfaktorer" ska behandlas i skolan (på högstadiet och som ett av 23 valfria moment på de 6–10 sexualundervisningslektionerna i gymnasiet). Visserligen konstaterar man att sociala missförhållanden "försvårar en harmonisk samlevnad och därmed också en god sexualrelation". Men man fastslår sedan genast att:

"goda samhällsförhållanden bidragit till att en majoritet av svenska folket förklarar att de haft glädje och tillfredsställelse av sitt sexuella samliv" (5.6.5, punkt 19).

Marit Paulsen kanske kan nyansera USSU:s trosvisa tvärsäkerhet:

"Inte ens älska orkar du med. Det blir så larvigt och halvdant. Det måste ske så fort allt – en av er skall alltid ut på skift om några timmar – den måste sova innan. Det blir inte tid till förspel – det finns inte plats för kärlek, för ömhet – det blir mest knulla av alltihop. Hur länge männe det var sedan ni sist hade ett samlag, värt namnet? När hade ni sist tid till, och var utvilade nog till att verkligen älska? Att starta ömt och mjukt, smeka varandra, leka? Att långsamt bygga upp varandras känslor, att ha tid till att njuta av den andres kropp?

Hur länge är det sedan, att du människa, fick känna orgasmens stormande crescendo av känslor? Hur många tjafsiga, känslomässigt ofullbordade samlag har ni haft, sedan ni sist vilade i varandras armar, bäddade i den silkeslena lyckan efter ett fysiskt och psykiskt lyckat samlag?

Skall tiden och tröttheten till slut helt knäcka er kärlek?"

(Ur "Du, Människa?", R&S, Uddevalla 1972, s. 21)

Det rimligaste svaret på alla frågorna ovan är att den kapitalistiska samhällsstrukturen i många grundläggande avseenden — i fråga om arbetslivets organisation, koncentrationen till storstadsområden, familje- och boendestrukturen, konsumtionsideologin, konkurrensen, den hänsynslösa exploateringen av känslolivet, fritidens privatisering och passivering m. m. — är direkt negativ för människors gemenskap och samlevnad, inte minst den sexuella.

Men USSU är förstas förhindrad att komma fram till sådana slutsatser. Och kan inte heller tillåta att sexualundervisningen mynnar i sådana grundläggande frågor.

"Men läraren måste under diskussionernas gång påminna om att dessa värderingar (de grundläggande, de av riksdagen antagna, min anm.) är och förblir i princip giltiga, även då de bestrids, så länge inte grundvalarna för samhället ändrats" (4.2.2).

Innebörden är att sexualfrågorna måste behandlas på ett "objektivt" sätt", dvs. utan samband med samhällsstrukturen. Och utan samband med de förhållanden som gör att många människor, flertalet människor, inte kan leva upp till de ofta humana och rimliga ideal som USSU för fram.

För att sammanfatta:

1. Sexualundervisningens inflytande över normbildningen i samhället är minimalt.
2. Klasssamhällets skola är själv med och skapar de problem sexualundervisningen ska motverka.
3. Samhällsstrukturen förhindrar flertalet människor att leva upp till samlevnadsundervisningens ideal.

Dessa tre förhållanden medför — helt bortsett från problemet att med hjälp av centrala direktiv förändra skolans vardagsverklighet — att sexualundervisningsreformen till övervägande del måste ses som en skenreform, en reform som bara rör sig på ytan av samlevnadsproblemen i dagens Sverige. Och detta trots i många delar vettiga intentioner och humana ideal.

En reform som bl. a. har till följd att koncentrationen på vad som sägs och görs under några timmars sexualundervisning kan fortsätta. Och frågorna om makten över opinions- och normbildningen, skolans ansvar för anpassningsproblemen och samhällsstrukturens inverkan på samlevnaden kan skjutas i bakgrunden.

Ett exempel på detta:

En av de omdiskuterade frågeställningarna i samband med den nya sexualundervisningen är om bilder och filmer som visar samlag eller sexuell stimulering ska få förekomma. Skolöverstyrelsen har fastslagit (20/12-71) "att ingen skall mot sin vilja behöva konfronteras med samlagsbilder eller bilder som eljest visar sexuell stimulering". Detta efter påtryckningar från moralreaktionära grupper, som gått till angrepp mot den nya öppenheten i vissa läromedel i sexualkunskap.

USSU har för sin del tagit det djärva steget att acceptera visandet av filmer med samlag för gymnasieelever, åtminstone om de är "konstnärligt och psykologiskt värdefulla". USSU konstaterar nämligen att flertalet av dessa har egna sexuella erfarenheter och från och med 18 års ålder laglig rätt att ingå äktenskap efter eget avgörande. "Under sådana förhållanden kan det — i vår kulturkrets — inte anses vara för tidigt att i undervisningen använda sådana skildringar av sexuella relationer som det här är fråga om" (kapitel 8, slutet).

Om denna fråga kommer nu våldsamt debatt att utbryta bland dom närmast berörda: moralövervakarna, skolöverstyrarna och USSU-radikallerna. Filmer med samlag eller inte i skolorna. Läroböcker med bilder av samlag eller ej. SÖ är helt emot, hänvisar till Brottsbalken 16: 11, medan USSU anser att det bör kunna förekomma (kapitel 8).

Allt medan floden av filmer, tidningar, löpsedlar, shower fortsätter att välla fram utanför skolgrindarna.

Själva handledningsförslaget har dessutom fundamentala brister:

1. USSU har lyckats att helt missa objektivetsproblemet.

Läroplanerna — och därmed också USSU — ger en idyllisk och falsk bild av skolans roll i ett klassamhälle. Man proklamerar högtidligt: "... skolan tar emot barn och ungdomar ur alla grupper och åsiktsläger i samhället. Alla föräldrar skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att dessa inte blir påverkade från skolans sida till förmån för den ena eller andra av de inbördes kämpande åskådningarna."

Men hur kringås då objektivetsproblemet? Jo, genom att USSU låtsas att det skulle handla om olika värderingar och åsikter (politiska, religiösa) — och inte om själva beskrivningen av fakta, verklighetsuppfattningar, världsbilden. Hur ska en klassmedveten arbetare kunna skicka sina barn till skolan med förtroende; en skola som varje dag kommer att förneka och bestrida den verklighetsuppfattning som är hans/hennes?

Hur skulle skolan i ett kapitalistiskt samhälle kunna ge en riktig bild av samhällets klasstruktur, dvs. beskriva arbetarklassen som utsugna och borgarklassen som utsugare? Eller beskriva och förklara sambandet mellan å ena sidan svälten och fattigdomen i stora delar av världen och å andra sidan imperialismen, inklusive den svenska staten och företagen? Eller ge en riktig bild av polisens och militärens funktion i ett klassamhälle?

En av skolans huvuduppgifter är ju att förstärka och systematisera

borgarklassens världsbild och samtidigt förneka och förvränga arbetarklassens. Och föreställningen om den objektiva skolan ingår som en inte oväsentlig beståndsdel i den borgerliga bilden av samhället.

Att inte ledande representanter för borgarklassen har några illusioner om skolans objektivitet framgår t. ex. av den PM ang. informationsverksamheten som SAF:s styrelse behandlade och antog den 22 mars 1971:

”Vilket budskap är det då vi vill föra fram? (i skolor och massmedia, min anm.). En strävan att lösa skilda problem i kollektiva former är för närvarande mycket markerad. Jag (direktör Sture Eskilsson) tror att vi har mycket att vinna genom att konsekvent hävda individernas intressen, där de riskerar att komma i kläm i den kollektiva kvarnen. Det är givetvis ingen ny linje för oss. Vi har alltid slagit vakt om den individuella lönedifferentieringen. Vi har i den företagsdemokratiska debatten hävdat de enskilda medarbetarnas intressen, där motparten mer har sett till kollektivets makt. Vi har självfallet alltid slagit vakt om individens rätt till eget företagande. Jag menar att vi på ett mer genomgående sätt bör hävda detta synsätts fördelar för alla människor i samhället.” . . . ”Det torde ligga i näringslivets och arbetsfredens intresse att motverka föreställningarna om ökade motsättningar.”

USSU:s verklighetsbild, alltså bild av sexualiteten i samhället, är övervägande idyllisk. Och framställs som okontroversiella fakta. Utgångspunkten är att det stora flertalet människor är tillfredsställda med sin samlevnadssituation. Psykisk press, ”som är så stark att den upplevs som tvång”, är ovanlig i sexuella förhållanden (4.2.3). Och värdegemenskapen i samhället är stor i fråga om sexual- och samlevnadsfrågor (4.2.1).

För dessa och många andra ”fakta” är Sifo den viktigaste kunskapskällan.

Det är svårt att avgöra om USSU:s verklighetspåståenden är riktiga eller felaktiga. Men det är lätt att konstatera att USSU har fel, när man förmedlar en mycket bestämd bild av verkligheten och samtidigt påstår sig vara objektiv. USSU:s förslag till sexualundervisning är varken mer eller mindre objektivt än skolans övriga undervisning.

2. USSU fastnar trots allt i en sexfientlig grundattityd. Vad gäller ungdomssex

Sexualundervisningen i skolan betraktas av USSU som en beställning från den s. k. föräldragenerationen, inte från barnen och ungdomarna. Det poängteras gång på gång att föräldrarna måste kunna acceptera undervisningen, måste kunna skicka sina barn till skolan med förtroende, att föräldrarna inte skulle acceptera att skolan ingrep mot ungdomarnas sexuella samliv, att full rättvisa måste ges också åt de mest moralreaktionära föräldrarnas uppfattningar etc. Och det är ju då helt logiskt att USSU sätter föräldragenerationens och samhällets krav som utgångspunkt för undervisningen — särskilt under de ”besvärliga” högstadietåren. Inte ungdomarnas eget behov av fakta och diskussion för att kunna ha det bra tillsammans och kunna hantera *såväl* massmedias avpersonaliserade sexualsyn (dvs. sex som föremål, som konsumtion) som det anständiga livets (familjens, skolans, jobbets) alla sexuella tabun och fördomar.

Det är inte ungdomarnas egna problem och frågeställningar som ställs i förgrunden utan i stället den äldre generationens eller snarare vissa delar av denna – våndor inför frågan ”tonårssex eller ej”. Detta perspektiv leder till en fixering vid och överdramatisering av den sexuella debuten och frågeställningen ”samlag eller ej”. Ungdomarna delas gång på gång in i två grupper – de som debuterat och de som vill ”vänta” (t. ex. 5.6.1) – som ställs mot varandra med krav på ömsesidig respekt; inte som en ungdomsgeneration i färd med att tillsammans utveckla nya samlevnadsformer.

En generell rekommendation om avhållsamhet under uppväxtåren övervägs allvarligt, men avvisas – inte för att den strider mot den heliga objektiviteten eller mot ungdomarnas uttalade intressen och behov – utan för att den är pedagogiskt olämplig och otaktisk (4.3.4).

I stället väljer USSU den formella objektivitetens väg:

”Här skall undervisningen sakligt och allsidigt redogöra för de skilda värderingar som finns och de motiveringar som brukar anges för dessa. Samtidigt bör det grundligt klargöras vilka risker som är förbundna med ett så tidigt sexualliv att endera eller båda parterna inte är ansvars- och känslomässigt i stånd att klara en sådan relation och dess eventuella konsekvenser” (1.4).

Ingenstans tar USSU upp ungdomssexualiteten som något värdefullt, som något man längtar efter och har rätt att få stöd av den äldre generationen att göra något fint av. (Möjligtvis med undantag för formuleringen:

”Något liknande gäller det ’stadiga sällskap’ som förekommer i tonåren. Det finns inte skäl att som de äldre handledningarna ge en helt och hållet mörk bild av dessa relationer – men inte heller att fördölja komplikationerna” (1.6.2).

Allvarligt talat; huvudproblemet med ungdomssexualiteten i dagens Sverige är inte risken för de ”konsekvenser”, som USSU utgår ifrån. Utan i stället att ungdomarna av samhällsmiljöns och umgängesformernas torftighet och normbildningen i dominerande massmedia och i reklamen tvingas på beteenden, som ingen egentligen vill ha eller mår bra av. Bristen på vettiga umgänges- och aktivitetsformer för pojkar och flickor i nedre tonåren tvingar fram tuffhet, aggressivitet, missbruk, sexighet. Förhållandet mellan unga pojkar och flickor blir helt naturligt för stora ungdomsgrupper mer eller mindre en avbild av det sämsta som ”vuxensamhället” erbjuder som normideal.

Ungdomsproblemen är en ganska god mätare på hur ett samhälle fungerar. ”Ungdomsproblem” – sexuella eller andra – kan därför inte lösas utan genomgripande samhällsförändringar. Vad gäller förhållandet mellan könen, vad gäller umgängesformer och bostadsområden, vad gäller människors inflytande över daghem, skolor, biografer, massmedia, vad gäller arbetets karaktär.

Allt medan USSU finputsar argumenteringen för att ”motverka för tidig sexualdebut” (5.4.5, punkt 8). Men trots allt generöst framhåller att:

"all sexual- och samlevnadsundervisning bör domineras av utsikten att det skall vara möjligt för ungdomarna att i *sinom tid* uppnå ett "normalt" och tillfredsställande sexuellt samliv" (5.4.5, punkt 8).

3. USSU underskattar totalt det sexuella förtrycket av kvinnan.

Varken i avsnittet om "Mål och riktlinjer" eller "Behovet av sexual- och samlevnadsundervisning" tar man upp sambandet med kampen för kvinnans frigörelse och likaberättigande. USSU inser inte att sexualfrågan i dag till stor del är en fråga om kvinnans frigörelse.

Också på denna punkt har USSU en idyllisk verklighetsbild. Utvecklingen sägs gå åt rätt håll. Men när samtidigt inget sägs om den kamp som förs – både i Sverige och i andra länder – så blir effekten snarast en uppmaning till skolflickorna att: "Vänta och se!" (5.6.5, punkt 20).

Dessutom ger USSU auktoritet åt synnerligen suspekta teorier om den unga kvinnans förmåga till orgasm. Dvs. att flickornas svårigheter att få orgasm snarare skulle ha fysiologiska än socialpsykologiska orsaker. En teori som snarast måste ha effekten att minska flickornas krav på ett tillfredsställande sexualliv (5.4.5, punkt 7).

Och USSU bidrar självt här och var till de traditionella könsrollsuppfattningar, som ligger till grund för både pojkars och flickors sexproblem. Man skriver t. ex. utan ytterligare kommentar (kapitlet "Psykologiska aspekter på pubertetsutvecklingen" i faktaöversikten):

"I vissa sammanhang framhålls väsentligen skillnader mellan pojkars och flickors upplevelse av sexuella erfarenheter. För flickorna anses kärlek och ömhet spela huvudrollen framför sexualiteten."

Sammanfattningsvis kan konstateras att USSU står för samma borgerligt-radikala könsrollsuppfattning som läroplanen. Men att USSU starkt underskattar den kraft med vilken det kapitalistiska samhället förmedlar sin bild av mannen, kvinnan, familjen och sexualiteten. "*Sexualiteten som vara*" förmedlas inte bara till de "många ungdomar som har en så torftig bakgrundsmiljö och ett så ensidigt läsval att de har hämtat det mesta av sina föreställningar om förhållandet mellan man och kvinna ur sådana källor" (som hårdporren, mitt tillägg) (kapitel 8). Vi påverkas alla. Eller som Annika Nordin säger i Kvinnobulletinen 3-4/73:

"Din man ser dem inte, säger han. Självklart fastnar bilderna på näthinnan hos den mest emanicerade man. Självklart har han någonstans inom sig de rundade bröstens och bakens kvinnoideal, även om det inte ligger på läpparna. Vad har jag för ideal? Hur många manskroppar ser jag i mitt liv? Din och någras till. Hur skulle Du reagera om du möttes av en snårskog av penisar bara för att du vill köpa en tidning eller en chokladbit? Tror du inte att du skulle jämföra dig, medvetet, omedvetet? Tror du inte att jag skulle jämföra dig, medvetet, omedvetet?"

4. USSU kan inte förklara den sexuella liberalisering som skett det senaste halvsekle.

USSU uppställer bl. a. målsättningen att "utveckla förmågan att förstå att sexualiteten . . . har ett oupplösligt samband . . . med samhällsstrukturen". Lovvärt men . . .

I praktiken behandlar USSU den s. k. sexuella liberaliseringen under det senaste halvsekle som om den fallit från skyarna. Eller som i största allmänhet sammanhängande med industrialisering, urbanisering och reducering av familjens ekonomiska/produktiva uppgifter. Exempelvis i kapitlet "Samlevnadens villkor förr och nu" i faktaöversikten:

"En lång rad sektorer av tillvaron har som vi sett förlagts helt eller delvis utanför hemmet och familjen — de har blivit "emanciperade" från familjen. Man kan då vänta sig att även en ökande del av sexuallivet skall bli emanciperad i denna bemärkelse, och det är vad som har skett — man må beklaga det eller ej."

Den sexuella liberaliseringen ses som en följd av "utvecklingen". (Se t. ex. 1.2 samt kapitlen "Samlag" och "Pornografi" i faktaöversikten.) Men ingenstans noteras att denna "utveckling" ju skett inom ramen för en kapitalistisk samhällsstruktur. Och att detta satt sin prägel också på den sexuella liberaliseringens utformning och utveckling.

Det sena 1800-talets kapitalism — fortfarande i huvudsak konkurrens-kapitalistisk — understödde en mycket restriktiv sexualsyn. Denna uteslöt dock inte — snarare tvärtom — att borgarklassens män tillät sig en omfattande prostitution. Men utsugningens primära mekanism var att reducera och förneka arbetarklassens behov — mat, kläder, sexualitet, fritid, kunskaper.

Sexualitetens frigörelse var därför en viktig del av arbetarklassens kamp för drägligare villkor — och ett socialistiskt samhälle. Det gällde sexualupplysning, preventivmedel, abort, mödravård, familjelagstiftning, sociala reformer för att undanröja grunden för prostitution och illegala aborter etc.

Den ryska revolutionen innebar ett väldigt språng i arbetarklassens kamp för ett annat och bättre samhälle — också på det sexualpolitiska området. De första åren efter revolutionen förde med sig drastiska förändringar i fråga om alla de ovan nämnda kraven. Och det ryska exemplet gav stöd åt arbetargrupper och radikala intellektuellas kamp för sexualpolitiska reformer. Som t. ex. Wilhelm Reichs SexPol-rörelse i Tyskland. Eller Clartés och RFSU:s arbete i Sverige med Elise Ottesen-Jensen som ledande kraft. Och sexualpolitiken blev en av de viktigaste frågorna i den kulturkamp som pågått mellan "vänstern" och "högern" i de avancerade kapitalistiska staterna under det senaste halvsekle. Och i denna fortfarande pågående kamp (se t. ex. skilsmässorna i Italien, aborterna i Norge eller sexualundervisningen i Frankrike) har vänstern successivt kunnat flytta fram positionerna.

Men samtidigt har sexualfrågan i det monopolkapitalistiska samhället förändrat karaktär. Kapitalistklassen i de högutvecklade industristaterna

reducerar och förnekar inte längre ensidigt arbetarklassens behov. Tvärtom konstrueras t. o. m. ständigt nya "behov" – konsumtionsbehov. Och i denna utveckling har sexualiteten visat sig fylla en viktig funktion. Sexualiteten förtrycks inte längre utan förvrängs. Sex blir en vara. Och i denna form har den två funktioner – sälja andra varor och kanalisera främst arbetarklassens missnöje över sin situation. I dag är den sexuella lyckans klasslöshet ett viktigt redskap för att krossa arbetsklassens världsbild. På porrklubben och i sängen är alla jämlika, låtsas man i Lektur och Fib/Aktuellt.

Men för USSU är sexualfrågan inte en del av en kamp mellan samhällsklasser. Den sexuella liberaliseringen är i stället en följd av en mer eller mindre ödesbestämd utveckling. Och denna utveckling bedöms som i huvudsak positiv och frigörande. Visserligen med vissa skönhetsfläckar men ändå . . .

Naturligtvis har USSU fel. Reklamens och underhållningsindustrins sexualsyn och verklighetsbild är minst av allt frigörande. Vare sig i det större perspektivet av arbetsklassens maktövertagande och skapande av ett socialistiskt, klasslöst samhälle. Eller i det snävare vad gäller människans möjligheter till sexuell tillfredsställelse och en god samlevnad i dag.

Mot bakgrund av ovanstående reserverar jag mig mot USSU:s förslag i sin helhet. Inte för att allt som står är dåligt – långt därifrån, delar av faktamaterialet är viktigt och användbart – men för att USSU som helhet är ett slag i luften.

USSU:s förslag kommer naturligtvis i sina huvuddrag att antas av riksdag och skolöverstyrelse – de moralreaktionära grupperna kan i dag inte bjuda något nämnvärt motstånd. Och *i någon mån* kommer därmed lärarnas uppträdande på sexualundervisningstimmarna och läroböckernas sex-sidor att påverkas. Men mot bakgrund av sexualundervisningens marginella roll i den totala miljö som formar ungdomars och även vuxna människors samlevnad har dessa förändringar ingen som helst samhällelig betydelse. Tvärtom; som andra skenreformer har USSU funktionen att ge intryck av att något görs – fast inget görs. Samhället förändras inte genom statliga utredningar.

De många insatser som ändå görs för en vettigare sexualsyn – av manliga och kvinnliga arbetare, av den nya kvinnorörelsen, av "vänstern", av enskilda lärare, ungdomsledare, sexualrådgivare, kulturarbetare m. fl. – görs helt oberoende av USSU:s förslag till ny handledning för sexualundervisningen.

Summary of the proposals of the commission

Background

On local initiative, and to a steadily increasing extent, sexual education has been provided in Swedish schools throughout this century. A recommendation that such education should be included in the curriculum in primary schools was published by the government in 1942. In 1956, sexual education was made compulsory.

The first teacher's hand-book in the subject was published in 1945. A new hand-book, based essentially on its predecessor, was published in 1956. In view of strong criticism of the sexual instruction given, and of the 1956 hand-book, a state commission was set up at the end of 1964. It is hardly possible to give an adequate translation of the name of the commission ("Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet"), but a word for word translation gives this result: The State Commission on Aspects of Sex and Personal Relationships in Teaching and Public Information (USSU). The Commission was to draft proposals relating a) to the scale, content and objectives of sexual education and information, b) to measures for the improvement of such education and information. The following is a summary of the Commission's proposals.

General remarks on teaching concerning sexual and personal relationships

By its name USSU established from the beginning a certain basic approach: personal relationships were to be assigned a prominent place in teaching, together with instruction on sexual matters. This approach is now reflected in the Commission's proposals. No new domains of anatomical or physiological instruction have been incorporated, while the phases of teaching which deal with questions of personal relationships, questions of a psychological, ethical or social nature, have been expanded to many times their former significance. One of the reasons for this is that Swedish sexual education has been criticised both within the country and abroad for being excessively "biological", with insufficient emphasis on the importance of emotional factors. Insofar as this is true, it has failed to do justice to the richer opportunities for intimate personal relationships afforded by a sexual life together. USSU's analysis

of the sexual education actually provided showed that such criticism was exaggerated, but that it was to some extent justified. Another reason for according ample space to personal relationships is that these, in a structurally and ideologically rapidly changing society, have become increasingly problematical, presenting great difficulties for both the individual and society at large. In view of this, and other factors, the Commission proposes the following objectives for teaching in sexual and personal relationships.

By his education in sexual and personal relationships, the pupil shall

1. acquire a knowledge of anatomy, physiology, psychology, ethics and social contexts that will equip him to experience sexual life as a source of happiness and joy in fellowship with another, and to strive for a relationship characterised by responsibility, consideration and concern;

2. acquire an objective and all-round orientation of different values and philosophies that have a bearing on sexual life, both fundamental values that—by the terms of the aims and guidelines drawn up in the curriculum—are to be maintained and promoted, and controversial values that—by the general instructions given in the curriculum—are to be treated without any taking of sides by the school;

3. develop a capacity to understand that sexuality is an integral part of a person's life, and is indissolubly connected with the development of personality, with relations of "togetherness", and with the social structure;

4. acquire greater awareness, and thus a greater opportunity to adopt a personal position at different levels of maturity and sexual experience.

If teaching is designed in accordance with these objectives and guidelines, it will cover three main fields:

- a. sexual anatomy and physiology;

- b. sexual life in its various manifestations (e.g. intercourse, masturbation, disturbances in the sexual function, methods of birth control, abortion, variations in the direction of the sexual urge, venereal diseases);

- c. questions arising in living together that have to do with emotions, human relations, values, moral standards and social conditions.

Main features of the Commission's proposals

In some respects, the Commission's recommendations in its proposal for a new hand-book involve no change from the current hand-book from 1956. At other points, the recommendations differ.

The following recommendations, for instance, are common to the 1956 version and the proposed new hand-book:

All essential facts should be imparted.—Teaching should endeavour to combat prudery and secretiveness in the sexual field.—Boys and girls should be instructed jointly.—Sexual information should be provided as early as pre-school age.—Children should be given honest answers to their questions.

The recommendations contained in the earlier and in the new hand-book *differ* on the following points, among others:

Certain phases of sexual teaching have been moved down from a higher to a lower age group, and the information given has been made more exhaustive at all stages. The motivation for this is 1) that the pupils have questions and thoughts in the areas concerned, and therefore need responsible teaching in them; 2) that these questions and thoughts—which occurred also in older times—have become even more common in our own age, as a result of increased sexual openness; 3) that a knowledge of sexual life cannot be regarded as problematical or injurious for any age; and 4) that young people need information and views on the subject *before* sexual and allied relationships are a matter of immediate concern to them.

The old hand-book states that it is “desirable” at the Lower level to provide elementary information on how sexual intercourse takes place. In the new draft hand-book, this is one of the given phases of sexual education at the Lower level.

Previously, sexual education dealt with sexual life almost exclusively as an aspect of the reproductory process. From and including the Middle level, it is now recommended that teaching starts from the factual circumstance that the most usual motive for sex is “togetherness”, pleasure and joy, rather than propagation. This should be mentioned even at the Lower level, but there it is suitable for pedagogic reasons to base teaching primarily on the question of how children are born.

The old hand-book’s recommendation that the teacher should “strongly emphasize that the protection given by contraceptives is only relative” has been omitted, since it is not objectively true and can lead pupils to believe that it is not worth-while to use contraceptives. A further reason quoted for the change is that new and safer contraceptive methods have since been developed.

Teaching is no longer concentrated exclusively on marriage, but also on extra-marital relationships, which, in Sweden, are disapproved of in principle by only 5 per cent of the older generation and 2 per cent of the younger.

In the Commission’s opinion, the excessively early sexual relationships that occur should be combatted by other aspects of teaching than a general recommendation of restraint while one is young.

No longer is the advice given to marry early, rather than enter a pre-marital relationship.

As already mentioned, teaching in personal relationships, including preparation for family life, has been assigned much greater importance than previously.

Panegyrics to marriage have been omitted, but the value of a lasting and intimate personal relationship between the man, woman and children is consistently emphasized.

The greater stress on personal relationships involves increased duties for the subjects of social studies, religious instruction, domestic science, child care and Swedish, within the framework of sexual education at the 9-year basic comprehensive school. In the Commission’s opinion, the content of the social studies course in particular should be complemented to deal with community questions that have a bearing on sexual life.

Distribution over age groups

The following proposals are made regarding the design of teaching at different levels.

Pre-school level (3–6 years)

The security and love that the child, at best, will experience during its first years of life will exercise the deepest of influence on its capacity for warm, human relationships, including those with the opposite sex. It is therefore important that the first information about “where babies come from” is given at home in the pre-school years. The school can never replace the experiences of the child at that time. However, the pre-school, in close consultation with the parents, should take it as its guideline always to give children correct answers to their questions, in an atmosphere of warmth and intimacy.

Lower level (7–9 years)

The Commission proposes an increase in sexual education at the Lower level. The main reason for this is that there is no longer the same anxiety at the idea of children knowing about sexual life; the amount of knowledge imparted can be adapted to their comprehension, and to their specific questions. Secondly, one must assume that Lower level pupils today have a number of vague and in part erroneous ideas that must be corrected and put in order.

At a parents' meeting held in the Autumn term of Grade 1, the teacher should inform parents regarding the sexual education provided in this grade, and listen to the view of parents, and the information they provide.

Middle level (10–12 years)

In Grade 6, pupils are given the basic biological facts, together with a preliminary run-through of the important questions concerning responsibility.

The aim of teaching at the Middle level is that pupils should

1. acquire better orientation in reality;
2. develop an understanding of the physical and mental changes that occur when puberty commences;
3. develop an understanding that it is a worth-while goal for the future to integrate sexuality in a personal relationship; and
4. acquire a knowledge and understanding of the responsibility involved in a sexual relationship. In this way, pupils will prepare themselves for a decision concerning early sexual relationships, a decision that they will have to make in their teens.

Upper level (13–15 years)

The emphasis in sexual education at the Upper level should be shifted from Grade 9 to Grade 8. At the Upper level, the Commission proposes very extensive instruction in both sexual and personal relationships. For the first time, detailed proposals are now presented as to which phases of the course should be the duty of teachers in biology, social studies,

religious knowledge, domestic science and child care. Primarily, it is proposed that teaching be structured in one or more comprehensive "fields of work", which incorporate matter from several different subjects and in which several teachers collaborate. Secondly, the Commission proposes specific fields of work within a given subject. Great importance is assigned to the ethical, psychological and social aspects.

The comprehensive secondary school (16-18 years)

A survey among second-year students of the "gymnasium-level" or secondary school showed that even today's young people consider themselves to be in great need of instruction in sexual and personal relationships at the school. Such instruction can be given partly in the freely disposable hours available in integrated classes, partly in smaller groups. Teaching in an integrated class can consist, for instance, of lectures and panel discussions, for the purpose of which there should be collaboration between the teachers, other school staff, outside experts in different fields, and the students themselves. In the case of teaching about values, the same fundamental principles shall apply as in the Basic School, but with even greater emphasis on the students adopting their own critical positions. Apart from this, teaching should both impart fresh knowledge and illustrate the extensive discussion of sexual and personal relationships in the community at large, from the ethical, psychological and social standpoints.

*

At all stages of the school, pupils should participate in the planning of the sex education.

Commentaries on specific points

In that sexual matters are deeply rooted in the personality, questions relating to standards and values in this field are very charged emotionally. In the public discussion of sexual education, opinions have differed widely concerning the treatment of such value judgments in the schools.

A more detailed account of the Commission's proposals regarding the content of instruction in certain fields is given below.

1. Instruction on values

By the terms of the curriculum for the basic and the comprehensive school, instruction shall be given both on the *fundamental values*, and on values which are in dispute, which are termed *controversial values*. In handling the fundamental values teaching should not be objective, but should take sides, and aim to promote certain ideas. Examples of such values are the "inherent value of man, the inviolability of human life and thus the right to personal integrity". Examples of controversial values are the various fundamental political philosophies, and different attitudes to certain questions of sexual morality. In the case of controversial values teaching should be objective. The reason for this is that the public educational system should not be used as an instrument of indoctrination

in favour of any one group of citizens vis-à-vis another group. Naturally, corresponding rules should apply to sex education.

The Commission has found that the *fundamental values* indicate that the following ethical guidelines, among others, should be maintained and promoted in the course of teaching:

– A worth-while aim is to combine sexual life, togetherness, and respect for the integrity of the other person. *This in the Commission's opinion, is a central value judgment that should set the tone of sex education as a whole.*

– There apply to sexual relationships the same demands for consideration to others and responsibility for the consequences of action as hold in other fields of life. This means, first and foremost, that no fellow being should be regarded exclusively as a means for the satisfaction of another's interests and needs. In the sexual as in other fields, any form of mental pressure or physical violence constitutes a violation of the other person's integrity.

– Teaching should support a standard that according to USSU's studies is embraced by the great majority of the Swedish population, namely the rejection of "unfaithfulness". By unfaithfulness should be meant in this context a disloyalty rather than a sexual act in itself.

– Teaching should reject the traditional double morality by which moral sentence is passed upon women for actions that a man can commit with impunity. The rejection of sexual double morality is one aspect of the function of teaching to combat prejudice regarding sexual roles.

– The demand for equal rights entails also that teaching should argue against racial discrimination in the sexual field. As immigration continues, this question can become increasingly topical.

– The condemnation of variations in the direction of people's sexual urge should be counteracted, and a considerate attitude to such phenomena promoted.

– Teaching should promote recognition of the right to a sexual life on the part of the physically and mentally handicapped, the mentally diseased, the inmates of prisons, and others tied to institutions. Prejudices against the sexual life of the elderly should be combatted.

– Teaching should proclaim sexual tolerance in the sense of respecting the right of others to speak for, and live by, sexual standards that oneself rejects. Such tolerance, however, cannot apply to attitudes in the sexual field which are incompatible with the fundamental values which have to be promoted. Teaching, for instance, cannot take a tolerant view of racial discrimination in this field, or of double morality.

Thus far the fundamental values which teaching should maintain and promote. Among the *controversial values* the Commission lists the following, which should thus be treated without taking sides.

– Ethical attitudes to abortion. On this question, some groups consider that abortion should only occur on specific medical and other grounds, while others consider that the wishes of the woman should be paramount. The school cannot be involved in arguments in favour of either point of view. It is of the greatest importance, however, that the arguments of both groups be correctly reported.

– Pre-marital sexual relationships with the person one intends to marry or permanently live with are regarded as self-evidently acceptable by the great majority of the Swedish population. About half of those with a personal Christian faith, however, are convinced that sexual life together, in accordance with God's will can take place only within marriage. Such parents and their children must be able to assume that their view will be presented in the schools in a proper and respectful manner. Teaching must not take sides against their view. It is another matter that teaching must devote considerable time to the questions of personal premarital relationships.

– There also exists a minority group, however small, which considers the use of contraceptives to be ethically and/or religiously reprehensible. In the considerably increased information about birth control methods recommended by the Commission, it must be made clear that there is no intention of trying to influence these pupils to change their views. On the contrary, it must be made clear to them that their right to have another view than what is common is respected.

– Many young people today build a family without marrying. Teaching in personal relationships should not take sides for or against their views and actions, but should give an account both of their way of thinking and of that of the majority who marry. Pupils should also be given a good knowledge of the different legal and economic conditions, applying to cohabitation with and without marriage.

In the present hand-book from 1956, it is said that the school should recommend sexual restraint for young people. In reality, something about one quarter of all young people have had their first sexual intercourse before they leave Basic School, and a majority before they are out of their teens.

Many very early sexual relationships are started before the young people concerned can handle the situation emotionally, or cope with the responsibility, and this can have unfortunate consequences. Teaching in sexual and personal relationships should try to help reduce the number of such relationships, and mitigate their negative consequences. However, many teen-age relationships are handled in a responsible and considerate manner, and the school should not cut itself off from the opportunity to provide assistance and advice for such young people. If the school were to declare that what they are doing is in all circumstances morally reprehensible (which is the import of a general recommendation of restraint), then these young people would feel they were being done an injustice in a matter vital to them. From such a premiss, there would be no prospect of successful teaching in either sexual or personal relationships.

In an interview survey commissioned by USSU in 1967, a majority of the older generation (ages 31–60) considered that teaching should recommend sexual restraint during youth. Many in the parent generation, however, have no objection to the older teen-agers "going steady", even if the relationship includes sexual intercourse, provided they show responsibility and consideration.

In the Commission's opinion, it would be wrong in principle, and fatal to teaching, if the school were morally to reject these young people and parents. The attitude of the school cannot be decided simply by reference to a majority. The decisive factor is rather that responsibly thinking people have differing opinions, in which case the one group must not be able to pass judgment upon the other with the help of the school. It would seem clear, also, that such an approach by the school constitutes a necessary protection for minority groups and their view. In the present case, this principle entails that teaching should be characterised by the same respect for different patterns of behaviour, in so far as they are based on a will to show responsibility and consideration. Both the many young people who wish to "wait" and those who have sexual relationships should experience, in teaching, that they are understood and accepted. The school, in other words, should not take sides on this moral question, but keep the field open for an unprejudiced consideration of such theoretical and practical aspects as may help the students to see more clearly and find their own way. (This type of education is also preferred by a majority of the younger generation, ages 18–30.) A general recommendation, on the other hand, would in the Commission's view lead the majority of students to draw the conclusion that the school had nothing meaningful to say to them in the field of intimate relationships; they would thus shut themselves off from ethical instruction, and shape their standards of action entirely on their own, or under the influence of undesirable beliefs. Teaching that involves a general recommendation constitutes in this question a far weaker ethical instruction than one that considers the essential aspects together with the pupils, in an unprejudiced manner.

The objective of preventing excessively early sexual relationships, and mitigating their effects, should be pursued by other aspects of teaching. To begin with, one should go through and discuss the fundamental values in the sexual field that are maintained and promoted by the school (see above). These, at best, can provoke thought, and prevent ill-considered action. The same applies to a run-through of the *different* views held on the subject of sexual morality. Thirdly, teaching should point out the risks involved in excessively early sexual relationships, regardless of the standards one holds. These risks are as follows:

- that the relationship will be characterised by dissent, an incapacity for empathy, and thus little ability to show consideration and take responsibility;
- that one will find oneself entering a succession of short, impersonal relationships that were not intended, and which can create an unrealistically negative view of what a sexual relationship between a man and a woman has to offer;
- that the persons concerned, owing to their youth, will have insufficient experience and judgment to be able to prevent an unwanted pregnancy, or gonorrhoea.

To sum up, the Commission considers that teaching should not adopt any general position on the question of sexual relationships among young

people but that it should actively try to combat excessively early relationships.

2. The sexual habits of young people

The Commission recommends that teaching should utilise the factual knowledge available of standards and behaviour in the field of personal relationships. This will make it possible, for instance, to correct certain widely held misconceptions concerning the sexual habits of young people. A common belief is that almost all 16–17-year-olds have intercourse. Studies suggest that the majority of young people make their sexual début after Basic School, and that one fifth wait until after their teens. Since young people are afraid of being “different” (from their peers), it is important to draw attention to this fact. There is no standard age for the commencement of sexual relationships. Most characteristic is the great spread over the ages 15–21.—One specific cause of misconceptions concerning the sexual habits of young people is the predilection of certain “liberal-minded” mass media to select and interview promiscuous young people and present them as typical. This is another reason for giving a more realistic picture.—It is also necessary for the teacher, if he or she is to avoid two erroneous premisses in teaching, namely that all the older students have had intercourse, or that practically none of them have.

3. Pornography

Teaching, in the Commission’s view, should systematically combat the picture of the relationship between man and woman promulgated by pornography and “sexism”. The separation of sexuality and sexual life from the context of life at large, and, particularly, the presentation of woman purely as a sexual object, are incompatible with the objectives proposed for sexual education.

4. Contraceptives

The 1956 hand-book recommends information on contraceptives from and including the age corresponding to the Upper level of the Basic School. The Commission proposes that such information be given from and including the Lower level. The reasons for this are as follows.

1) When pupils start in the compulsory school, most of them have already heard of contraceptives, usually birth control pills and condoms. The idea that one could keep them in ignorance by avoiding the subject in school is unrealistic. It is desirable that their often erroneous ideas should be met by a few simple explanations, and that the use of contraceptives be put in its natural context, and given a positive motivation, namely that children should be wanted, and that consideration can be taken to the health of the mother and the family economy.

2) It is desirable to establish in children from the beginning the attitude that it is their clear and bounden duty to themselves and their partner to use contraceptives if one does not want children.

3) At the end of the Middle level, information on contraceptives is also needed with a view to the minority of students who will be making their sexual début during their coming years in the Upper level.

4) In the Commission's view, the idea that teaching about contraceptives will be understood by students as a "go-ahead" for sexual intercourse is unrealistic.

5. Sexual roles

In the Commission's view, great emphasis should be given, in teaching about sexual and personal relationships, to the following passage from the curriculum under "Aims and guidelines": "The school should endeavour to promote equality between men and women—in the family, on the labour market, and in the life of the community at large. It should provide orientation on the question of sexual roles, and stimulate students to discuss and question the prevailing conditions." The influence of the sexual roles, and of equality, on the relationship between man and woman—including the sexual relationship—should be discussed on repeated occasions.

6. Individual counselling

All students should be informed of the opportunities for individual counselling on sexual and personal relationships that exist locally, within and outside the school. Those in need of such counselling shall not be in any doubt as to where it can be obtained.

Collaboration between the home and the school

In the new draft hand-book, it is stated that information on the content of teaching about sexual and personal relationships should be provided at a parents' meeting at least once for every level of the Basic School. Parents and teachers should have the opportunity at these meetings to exchange views on teaching. In view of the different beliefs held on the subject of sexual and personal relationships, it seems vital that the school should inform parents of the respect for different views on which sexual education is to be based. In presenting sexual education, it should also be stressed that the tasks of the home and the school to some extent differ, and that they can never take each other's place. The home, by its general influence, will provide the emotional development, and the fundamental attitudes that are rooted in the personality. The school can impart factual knowledge, an insight into the consequences of different courses of action and a clearer view of different beliefs.

Immigrants

The Commission has considered in detail the situation that occurs, with regard to views on sexual and family life, when immigrants arrive from countries with an essentially different approach to these questions than is common in Western and Northern Europe. In many cases, there seems to exist a severe cultural conflict. On closer consideration, however, it becomes clear that the conflict arises essentially from the encounter with the new society as such, rather than by experience of sexual education in the schools. The latter, on the contrary, in accordance with the

guidelines contained in both the old and the proposed new hand-book, is designed to explain, put in order, and assist. What may seem confusing and shocking in the general sexual openness encountered in the mass media etc. is placed, by the teaching of the school, in a human and responsible context. Factual information can correct misunderstandings and fill out gaps in knowledge which could otherwise easily prove fatal. For this reason, the Commission finds it right and necessary that teaching on sexual and personal relations should continue, as at present, to be compulsory also for immigrant pupils.

Teaching for the handicapped

The Commission has tried to acquire a picture of the situation of different categories of handicapped as regards sexual and personal relationships, and of their requirements regarding information. In the Commission's opinion, there exist good manuals for providing sexual education for the mentally retarded both within the educational system and at institutions for adult retardates. One of the premisses underlying these manuals is that this category of handicapped persons should have the right to a sexual relationship, which has in many cases proved to have a favourable influence on the retardate's life situation. The general sexual education given in the schools should counteract the prejudices existing in this field. However, a great deal remains to be done in respect of both the actual provision of sexual education, and the realisation of opportunities for intimate personal relationships.

Prejudices exist also as regards the needs and potentials of the physically handicapped for maintaining sexual relationships, and attempts should be made to counteract these in the schools. In so far as the handicapped are being integrated to an increasing extent in ordinary school classes, sex education will for their part be provided to the same extent and along the same principles as for the school as a whole. Obviously, the same should apply also to those handicapped who cannot attend ordinary classes. At present, their need of information is still often neglected.

Views on teaching aids

The traditional teaching books in local history and geography (Lower level), natural science (Middle level), biology, social studies and religion (Upper level) contained only very little of the teaching matter in sexual and personal relationships that was recommended in the 1945 och 1956 manuals in sexual education. The Commission notes with satisfaction that, in the newer teaching aids for the Lower, Middle and Upper levels that are based wholly or partly on "*fields of work*", instruction in sexual and personal relationships has often been given adequate space, and handled in a pedagogically stimulating manner. In this way, the previously difficult problem of achieving an all-round illustration of sexual questions with the help of matter from several different subjects

seems to have found a viable solution. At the Lower level, a reasonable alternative solution is that teaching aids in local history and geography should be furnished with sufficiently ample sections designed for use in sexual education. It is desirable that the subject of Swedish should also be used for this purpose, at all levels. The stimulus reading of fiction that throws light on personal relationships with a sexual connotation is an indispensable contribution to a deeper understanding of this aspect of life.

Special, exhaustive "extra reading" books in sexual and personal relationships should also be available in full class sets to permit a more thorough study of selected areas of the subject field. In this context, it is necessary to ensure that teaching as a whole complements and corrects any oneness, inadequacy or deviation from the fundamental guidelines laid down for sexual education on the part of these aids.

As regards illustrations in aids for sexual education, the Commission proposes that the following guidelines be applied. In the case of anatomical and physiological illustrations of the scientific type, no principles of selection need to be applied other than consideration to the pupil's capacity for comprehension and motivation at the level in question. No factual knowledge in these fields is unsuitable or injurious. In the case of illustrations presenting sexual relations between human beings, it should be ensured that they support the aims and basic values applied in teaching, particularly points 1 and 3 (see above). Films of a psychologically and artistically high quality that contain scenes depicting intercourse can be useful in teaching. The Commission considers it suitable that the use of such films as a complementary aid be restricted for the present to the gymnasium-level school, where students attain the age (18) at which they have the legal right to decide for themselves to enter upon marriage. They cannot then be considered too young to see scenes of this kind presented, which are now a self-evident feature of many serious films.

Films, like other audiovisual aids (e. g. series of slides, and recorded radio and television programmes) can never replace instruction by the teacher, only serve to complement it.

Teacher training

The enquires made by USSU (the Commission on Teaching and Information on Sexual and Personal Relationship) among a representative sample of all categories of teachers who teach sexual education show that the majority consider themselves to have received insufficient training in this field. Those teachers who have received training and/or in-service training for this purpose have taught sexual education to a greater extent than those who have not been trained. Many teachers at the Lower and Middle levels—but not the biology teachers at the Upper level—still find it embarrassing to teach the subject. According to USSU's surveys among students in Grade 9, over 90 per cent have received sexual education, but the great majority say at the same time that they would

have liked more instruction on both sexual and personal relationships. It is the Commission's belief that such a need exists also objectively, owing to the rapid changes in values and behaviour that have occurred in the fields of sexual life, and the increased supply of irresponsible information. Improved training would probably better enable the teachers to provide good sexual teaching, not only from the standpoint of their knowledge but also in their attitudes.

In view of these circumstances, the Commission proposes increased training for teaching in sexual relationships, within the general training of class teachers at the teacher-training colleges.

For the Upper level teachers of biology, the Commission proposes considerably expanded training along the lines, for instance, of the course in sexology for medical students provided at Uppsala University. In the case of future biology teachers, however, the course should be expanded by certain matter relating to personal relationships.

The training future social studies teachers receive at university contains practically no matter related to sexual and personal relationships, in spite of the importance of these in society. In the Commission's opinion certain new elements should here be introduced, such as modern sexual sociology, sexual anthropology, and family sociology.

Sexual and personal relationships have in recent years been accorded considerable greater space in the university training of future teachers of religious education, and the Commission notes this development with satisfaction.

The training of psychology teachers includes at one university extensive elements of sexual psychology, at other universities extremely little. If, following the Commission's proposals, great weight is to be assigned in sex education to personal relationships, then it is desirable that all psychology teachers should have received a training that fits them to assist in this development at the gymnasium-level schools.

In the field of sexological research, Sweden is less to the fore than, for example, the United States, West Germany, and Czechoslovakia, although it has been and still is a pioneer in sexual education. In the Commission's view, it is urgent that increasing space be devoted to sexological research in this country. This could conceivably be arranged by the establishment of a sexological research institute, or by efforts at the universities. In view of the cross-disciplinary of sexology, and the consequent need of contacts with several broad fields of research, greater results are to be hoped for in the long run from an investment in university research, which is also more easily accessible from the standpoint of teacher training. Such a programme can only be realised at the larger universities. At the teacher training colleges in other areas, training for teaching in sexual education can be arranged, for instance, by the participation of visiting research workers from the universities, where sexological research will be taking place on a larger scale than at present.

Statens offentliga utredningar 1974

Kronologisk förteckning

-
1. Orter i regional samverkan. A.
 2. Ortsbundna levnadsvillkor. A.
 3. Produktionskostnader och regionala produktionsystem. A.
 4. Regionala prognoser i planeringens tjänst. A.
 5. Boken. Litteraturutredningens huvudbetänkande. U.
 6. Förenklad konkurs m. m. Ju.
 7. Barn- och ungdomsvård. S.
 8. Rättegången i arbetstvister. A.
 9. Samhälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttrandet över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. U.
 10. Data och näringspolitik. I.
 11. Svensk industri. Delrapport 1. I.
 12. Svensk industri. Delrapport 2. I.
 13. Svensk industri. Delrapport 3. I.
 14. Svensk industri. Delrapport 4. I.
 15. Sänkt pensionsålder m. m. S.
 16. Neutral bostadsbeskattning. Fi.
 17. Solidarisk bostadspolitik. B.
 18. Solidarisk bostadspolitik. Bilagor. B.
 19. Högskoleutbildning. Läkarutbildning för sjuksköterskor. U.
 20. Förslag till skatteomläggning m. m. Fi.
 21. Markanvändning och byggande. B.
 22. Vattenkraft och miljö. B.
 23. Reklam V. Information i reklamen. U.
 24. Förslag till hamnlag. K.
 25. Fri sterilisering. Ju.
 26. Motorredskap. K.
 27. Mindre brott. Ju.
 28. Rättelag. Ju.
 29. Att utvärdera arbetsmarknadspolitik. A.
 30. Jordbruk i samverkan. Jo.
 31. Unga lagöverträdare V. Ju.
 32. Solidarisk bostadspolitik. Följdfrågor. B.
 33. Att översätta Gamla testamentet. U.
 34. Grafisk industri i omvandling. I.
 35. Spridning av kemiska medel. Jo.
 36. Skolan, staten och kommunerna. U.
 37. Mut- och bestickningsansvaret. Ju.
 38. FFV. Förenade fabriksverken. I.
 39. Socialvården. Mål och medel. S.
 40. Socialvården. Mål och medel. Sammanfattning. S.
 41. Statsbidrag till kommunal färdtjänst, hemhjälp och familjedaghemverksamhet. Fi.
 42. Barns fritid. S.
 43. Utställningar. U.
 44. Effekter av förpackningsavgiften. Jo.
 45. Samordnad traktamentsbeskattning. Fi.
 46. Befordringsförfarandet inom krigsmakten. Fö.
 47. Installationsbranschen. I.
 48. Installationsbranschen. Bilagor. I.
 49. Bevissäkringslag för skatte- och avgiftsprocessen. Fi.
 50. Information och medverkan i kommunal planering. Rapport. Kn.
 51. Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 1. Fö.
 52. Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 2. Fö.
 53. Skolans arbetsmiljö. U.
 54. Vidgad vuxenutbildning. U.
 55. Utsökningsrätt XIII. Ju.
 56. Närförläggning av kärnkraftverk. I.
 57. Lägenhetsreserv. B.
 58. Skolans arbetsmiljö. Bilagor. U.
 59. Sexual- och samlevnadsundervisning. U.
-

Statens offentliga utredningar 1974

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

- Förenklad konkurs m. m. [6]
 Fri sterilisering. [25]
 Mindre brott. [27]
 Rättelag. [28]
 Unga lagöverträdare V. [31]
 Mut- och bestickningsansvaret. [37]
 Utsokningsrätt XIII. [55]

Försvarsdepartementet

- Befordringsförfarandet inom krigsmakten. [46]
 Krigsmaktens förvaltningsutbildningsutredning. 1. Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 1. [51]
 2. Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 2. [52]

Socialdepartementet

- Barn och ungdomsvård. [7]
 Sänkt pensionsålder m. m. [15]
 Socialutredningen. 1. Socialvården. Mål och medel. [39]
 2. Socialvården. Mål och medel. Sammanfattning. [40]
 Barns fritid. [42]

Kommunikationsdepartementet

- Förslag till hamnlag. [24]
 Motorredskap. [26]

Finansdepartementet

- Neutral bostadsbeskattning. [16]
 Förslag till skatteomläggning m. m. [20]
 Statsbidrag till kommunal färdtjänst, hemhjälp och familjedaghemverksamhet. [41]
 Samordnad traktamentsbeskattning. [45]
 Bevisäkringslag för skatte- och avgiftsprocessen. [49]

Utbildningsdepartementet

- Boken, Litteraturutredningens huvudbetänkande. [5]
 Samhälle och trossamfund. Sammanställning av remissyttranden över betänkanden av 1968 års beredning om stat och kyrka. [9]
 Högskoleutbildning. Läkarutbildning för sjuksköterskor. [19]
 Reklam V. Information i reklamen. [23]
 Att översätta Gamla testamentet. [33]
 Skolan, staten och kommunerna. [36]
 Utställningar. [43]

- Skolans inre arbete. 1. Skolans arbetsmiljö. [53]
 2. Skolans arbetsmiljö. Bilagor. [58]
 Vidgad vuxenutbildning. [54]
 Sexual- och samlevnadsundervisning. [59]

Jordbruksdepartementet

- Jordbruk i samverkan. [30]
 Spridning av kemiska medel. [35]
 Effekter av förpackningsavgiften. [44]

Arbetsmarknadsdepartementet

- Expertgruppen för regional utredningsverksamhet. 1. Orter i regional samverkan. [1]
 2. Ortsbundna levnadsvillkor. [2]
 3. Produktionskostnader och regionala produktionssystem. [3]
 4. Regionala prognoser i planeringens tjänst. [4]
 Rättegången i arbetstvister. [8]
 Att utvärdera arbetsmarknadspolitik. [29]

Bostadsdepartementet

- Boende- och bostadsfinansieringsutredningarna. 1. Solidarisk bostadspolitik. [17]
 2. Solidarisk bostadspolitik. Bilagor. [18]
 3. Solidarisk bostadspolitik. Följdfrågor. [32]
 4. Lägenhetsreserv. [57]
 Markanvändning och byggande. [21]
 Vattenkraft och miljö. [22]

Industridepartementet

- Data och näringspolitik. [10]
 Industristrukturutredningen. 1. Svensk industri. Delrapport 1. [11]
 2. Svensk industri. Delrapport 2. [12]
 3. Svensk industri. Delrapport 3. [13]
 4. Svensk industri. Delrapport 4. [14]
 Grafisk industri i omvandling. [34]
 FFV. Förenade fabriksverken. [38]
 Installationsbranschutredningen. 1. Installationsbranschen. [47]
 2. Installationsbranschen. Bilagor. [48]
 Närförläggning av kärnkraftverk. [56]

Kommundepartementet

- Information och medverkan i kommunal planering. Rapport. [50]





LiberFörlag
Allmänna Förlaget

ISBN 91-38-01723-7